

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Jetpariya, B. B., 2004, જીવાભગતની સંતવાણી: એક અધ્યયન, thesis PhD,
Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/151>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study,
without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first
obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any
format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title,
awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી વિનયન વિદ્યાશાખાના ગુજરાતી વિષયમાં 1 -
પી એચ. ડી. ની પદવી માટે પ્રસ્તુત
મહાનિબંધ

સંત કવિ
જીવા ભગતની સંતવાણી : એક અધ્યયન
[Santvani of Saint poet Jiwa Bhagat: A Study]

ખંડ: ૧

પ્રસ્તુતકર્તા:

પ્રા. બી. બી. જેતપરિયા

M. A.

વ્યાખ્યાતા, ગુજરાતી વિભાગ,
શ્રીમતી જે. એ. પટેલ મહિલા કોલેજ, મોરબી

માર્ગદર્શક:

ડૉ. જે. વી. વરાજાની

M. A. Ph. D.

પૂર્વ પ્રાધ્યાપક, ગુજરાતી વિભાગ,
શ્રી બોસમિયા કોલેજ, જેતપુર

સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.

રજી. નં. ૨૭૧૬

તા. ૮/૫/૨૦૦૨

વર્ષ: ૨૦૦૪

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી વિનયન વિદ્યાશાખાના ગુજરાતી વિષયમાં
પી એચ. ડી. ની પદવી માટે પ્રસ્તુત
મહાનિબંધ

સંત કવિ

જીવા ભગતની સંતવાણી : એક અધ્યયન

પ્રસ્તુતકર્તા:

પ્રા. બી. બી. જેતપરિયા
M.A.

વ્યાખ્યાતા, ગુજરાતી વિભાગ,
શ્રીમતી જે. એ. પટેલ મહિલા કોલેજ, મોરબી

* Adobe Acrobat Reader File Format (PDF FORMAT)

જુઓ : ખંડ ૧ - ૨

ཡིན: ༡

પ્રાતઃ સ્મરણીય પૂજ્ય બાપા શ્રી “જીવાભગત”

અનુક્રમણિકા

૧	પ્રકરણ	ભૂમિકા
૨	૧	જીવા ભગતનું જીવન વૃતાંત
૩	૨	સમસામાયિક પરિસ્થિતિ
૪	૩	જીવા ભગતનું સાહિત્ય સર્જન
૫	૪	જીવા ભગતનાં સમગ્ર સર્જનનું વિશ્લેષણ
૬	૫	રવિ-ભાણ સંપ્રદાય: પંથ પરંપરા
૭	૬	રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના પ્રમુખ સંત કવિઓ
૮	૭	સંતવાણીનું સ્વરૂપદર્શન

ભૂમિકા

ભૂમિકા

ભારતની પુનિત ભૂમિમાં અનેક સંતરત્નો થયા છે. ઋષિમુનિઓથી શરૂ થયેલી સંતધારા આજ પર્યન્ત વહેતી રહી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને તેના ગૌરવનું જતન કરીને તેનાં સત્વોને અદના આદમી સુધી પહોંચાડીને સંતો પથદર્શક બન્યા છે. માનવીના આત્મભાનને જગાડનારા અને આતમખુમારીએ અનોખા આ સંતોને યોગ્ય રીતે જ 'પરમ હિતકારી' કહેવામાં આવે છે. આ સંતો આપણી મોંઘેરી મૂડી છે. તેમના સંસ્કાર વારસાથી આપણી સંસ્કૃતિ ઉજજવળ અને ઊર્ધ્વગામી રહી છે. આપણી ભવ્ય વિસારત એવી સંતોની વાણીનું યથાતથ મૂલ્યાંકન—થોડા અપવાદોને બાદ કરતા અધૂરું જ રહ્યું છે. પાશ્ચાત્ય વિવેચન પરંપરામાં સંતકવિઓનું સગૌરવ મૂલ્યાંકન થાય છે. આપણે ત્યાં સંત અને સંતધારાના સંશોધકોને વિશે 'એ તો દેશી છે.' અથવા 'ક્યાંયનો નહિ એટલે સંતવાણી પાસે ગયો..' વગેરે અભિપ્રાયો પણ આપવામાં આવે છે.

આપણે ત્યાં શ્રી મકરંદ દવે, શ્રી ભાણદેવજી, ડૉ. બળવંત જાની, ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ, ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ, ડૉ. મનોજ રાવલ, શ્રી નરોત્તમ પલાણ જેવા સંતવાણીના સંશોધકો અને પ્રેરકોથી સંતવાણી પર સંશોધનનું કાર્ય થયા કરે છે, એ સૌરાષ્ટ્ર માટે ગૌરવની વાત છે.

'વિવિધતામાં એકતા અને એકતામાં વિવિધતા' એ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનો આદર્શ આપણા સંપ્રદાયો અને પંથ પરંપરાએ જાળવી રાખ્યો છે. અધ્યાત્મના મૂળરૂપને જાળવીને જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગ તેમજ કર્મનું નિરનિરાળું સ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે. મધ્યયુગ એટલે આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભક્તિ આન્દોલનનો યુગ. આ સમયગાળામાં આપણે ત્યાં અનેક પંથો—સંપ્રદાયો અસ્તિત્વમાં આવ્યા: પ્રચાર અને પ્રસાર પામ્યા. મહાપંથ, નાથપંથ અને કબીરપંથ એમ ત્રણેય પંથોનો સંગમ સૌરાષ્ટ્રમાં થયો. એમાંથી નિર્ગુણ—નિરાકાર સાથે સગુણ—સાકારની તમામ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થતાં સૌરાષ્ટ્રના સંત—ભક્તોએ વેદ—ઉપનિષદોની વાણીને સરળ અને સહજરૂપે લોકહૈયાં સુધી પહોંચાડીને નિરક્ષર હોવા છતાં ક્ષર અને અક્ષરનો બોધ આપ્યો છે. અનીતિ અને અનાચારો સામે લડીને લોકસંસ્કાર આપ્યા અને 'સત્ધરમ' નું જતન કર્યું છે. લોકશિક્ષણ અને ધર્મભાવનાની દીપશિખાઓને આ સંતોની વાણીએ સદા પ્રજ્વલિત રાખી છે.

મહાપંથ, નાથપંથ અને કબીરપંથની ભજન—ત્રિવેણીમાંથી સૌરાષ્ટ્રની પંથપરંપરા અને સંતસાહિત્ય ઉપર સૌથી ઘેરી અસર કબીરપંથની છે. કબીરસાહેબની બે પરંપરાઓ ચાલી 'રામકબીરીઆ' અને 'સતકબીરીઆ'. ભાણસાહેબે 'રામકબીર સંપ્રદાય' થી અલગ પોતાનો પંથ ચલાવ્યો. તેમના પ્રતાપી શિષ્ય રવિસાહેબનો પ્રભાવ સંપ્રદાય ઉપર વધુ પડ્યો અને ગુરુ—શિષ્યના નામ પરથી આ પંથ 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' માં અનેક સંત કવિઓ થયા છે. જીવા ભગત પણ આ સંપ્રદાયના જ સંતકવિ છે. સંપ્રદાયને સંતવાણીથી ઉજાગર કરનારા પ્રતિભાશાળી સંત કવિઓ જેવી પ્રતિભા ધરાવતા જીવા ભગત અન્ય સંત કવિઓની સરખામણીએ ઓછા પ્રસિદ્ધિને પામ્યા છે. આપણા સાહિત્યના અભ્યાસ

ગ્રંથોમાં તેમના વિશે ક્યાંક ક્યાંક અછડતો ઉલ્લેખ મળે છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની વાણી ' અને 'ભાણગીતા અને 'ભાણવાણી' માં થોડાંક પદો, 'ગુરુમહિમા' અને 'ગુરુમહિમાના છંદ' પ્રકાશિત થયેલાં છે. એ સિવાયના જે જે ગ્રંથોમાંથી ઉદાહરણરૂપે મૂકવામાં આવેલ કૃતિ કે એકલદોકલ કડીમાં જીવા ભગતની વાણી મળે છે. એ વાણી ઉપરોક્ત સંપાદન ગ્રંથોમાં પણ મળી રહે છે. પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં મૂળ હસ્તપ્રતો મેળવીને તેના વિશે વિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

જે ગ્રંથોમાં જીવા ભગતનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, તેમાં મોરારસાહેબના શિષ્ય અને તેમનું વતન ટંકારા હતું. એટલી માહિતી મળે છે. તેમનું મોટાભાગનું સાહિત્યસર્જન મૂળ હસ્તપ્રતોમાં સચવાયેલું રહેલું હતું એટલે સાહિત્ય જગતમાં જીવા ભગત બહુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા નથી. તેમણે વિપુલ માત્રામાં રચેલી સંતવાણીથી સુખ્યાત થઈ શકે તેવા સક્ષમ સંતકવિ હોવા છતાં ઓછા પ્રખ્યાત થયેલા 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતકવિ જીવા ભગત વિશે શોધકાર્ય કરવાનો આ નમ્ર પ્રયાસ છે.

મારું જન્મ સ્થળ મોરબી તાલુકાનું ધરમપુર ગામ. ગામ નાનું પણ ભગત અને ભૂવાની સંખ્યા વધારે. ગામમાં અમારી કરિયાણાની દુકાન. રામજી ભગત ઊર્ફે ઘોઘા ભગત, ગંગારામ ભગત (કણબી) ગાંડુ ભગત, ખીમજી ભગત, દેવા ભગત (કોળી), ગોવા ભગત (રબારી) થોભણ ભગત, નાજા ભગત (ભરવાડ) વીરજી ભગત (રજપૂત) વગેરે સાથે મારા પૂ. પિતાશ્રી ભાણજીભાઈને સત્સંગી નાતો. મારા પિતાજી મૂળ દેવી ઉપાસક. ઘરમાં જ માતજીનું મંદિર બનાવેલું. તેમાં બેસીને બાલ્યાવસ્થામાં ધાર્મિક વાતો સાંભળવાનો અવસર મળેલો. ગામમાં કોઈને ઘેર ભજન હોય ત્યારે એ માટેની જરૂરી વસ્તુઓ અમારી દુકાનેથી મળી રહેતી. 'ભગતમંડળ' ના ભક્તજનો અમારી દુકાનના ગ્રાહક પણ ખરા એટલે તેમની સાથે બેસીને મુક્ત મને વાતો કરવાનો અવસર પણ મળતો. એક બીડી, સીગારેટ કે ચાની એક રકાબીના બદલામાં સંતવાણી અને જીવનનાં રહસ્યો વિશે મોજથી વાતો કરનારા આ ભજનિકો અમારા ગામના હરતા ફરતા 'ફિલોસોફર' હતા. રાજકોટ આકાશવાણી પરથી પસાર થતી સંતવાણી સાંભળવા આ ભજનિકો અમારી દુકાને આવતા. તેમની સાથે અનેક ધાર્મિક ગોષ્ઠિઓ થતી.

ગામના ભૂવાઓ સાથે આ ભજનિકોને પહેલેથી જ બારમે રાહુ. ઘણીવાર તેમની વચ્ચે વાદવિવાદની તડાફડી બોલતી. દુકાને બેઠાં બેઠાં આ તડાફડી નિહાળી છે. દુકાનદાર હોવાથી અમારે બેય પલ્લાં સરખાં રાખવાં પડતાં અને ઘણીવાર સમાધાન કરવું પડતું. મંદિરમાં નિત્ય પૂજા-અર્ચન થાય. પૂ. જયજી બંધુ બેચરભાઈને ભગવદ્ગીતા કંઠસ્થ. સવાર સાંજ નિત્ય એક અધ્યાય કરવાનો તેમનો અતૂટ ક્રમ. પૂ. બા ધનલક્ષ્મીબેન આ વિધિમાં ભાવથી સૌને જોડે. મોટાં બેન રામીબહેન અને ભાભીને દરરોજ ચોહાર

(કીર્તન) કરવાની ટેવ. શેરી અને ગામની મહિલાઓ આ ચોહારમાં હોંશેહોંશે જોડાય. આખા દિવસની મજૂરીનો થાક આ ચોહારથી ઉતારતા. એ સમયે રજૂ થતી ચોહારની રચનાઓ આજે પણ સ્મરણે ચડે છે:-

- 'રામનામ લેને પ્રાણી રામનામ લે,
રામના નામથી કોણ ન તર્ક્યુ એમ તો મને કે'.....
- 'જુઓ રામાયણમાં રામે નથી ભૂલ કરી.....
- 'હરીશ્ચંદ્ર વેચાણા સત્ કારણે રે.....
- 'જમો તો જમાડું રે જીવન મારા.....

નિરાંતની પળોમાં મારા જયેષ્ઠ બંધુ પૂ. બેચરભાઈ રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત વાંચે. આ વાતો સાંભળવામાં ખૂબ રસ પડતો. ગામના ચોરે પ્રસંગ નિમિત્તે વ્રતગીતો ગવાતા. 'સરવડ ભવાઈ મંડળ' ભવાઈના વેશો રજૂ કરવા માટે આવે. નવરાત્રિમાં વળી નાટક થાય. રામજી મંદિરે કચ્છમાંથી કૈલાસબાપુ, જોગડુંગરીથી અને બાણગંગાની જગ્યાના સંતો વર્ષે એક વાર ગામમાં પધારતા. પિતાજીને આ સંતોની સેવા કરવાનો ભારે ઉમળકો હતો. બાલ્યકાળમાં મેં કૈલાસબાપૂ સાથે ગોષ્ઠિ કર્યાનું ભૂલી થકાય તેમ નથી.

અમારા ગામના રામજી ભગતે તેમની ગાયના મૃત્યુ બાદ તેની સ્મૃતિ માટે બનાવેલું ગાયત્રીમંદિર. આ મંદિરની નીચે ભોંયરું (ગર્ભગૃહ). તેમાં બેઠા બેઠા અનેકવાર સત્સંગ કરેલો. આજે પણ જ્યારે ગામડે જવાનું થાય ત્યારે આ સ્થળે અચૂક જવાનું થાય છે. અનેક ભજનો કંઠસ્થ કરીને બેઠેલા અમારા ગામના ઑલિયા એટલે આ રામજી ભગત. તેમની સ્મરણ શક્તિ ગજબની. કોલેજના અભ્યાસમાં આવતા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના સંતો વિશેની વિશેષ પૂર્તિ તેમણે કરી હતી. કંઠસ્થ પરંપરા વિશે ખરી સમજ ત્યારે થઈ. નરસિંહ, મીરાં, અખો, દાસી જીવણ, રવિસાહેબ, મોરારસાહેબ, હોથીસાહેબ વગેરેની અનેક રચનાઓ અને જીવન વિશેની માહિતીઓ તેમની સ્મૃતિમાં સચવાયેલી. મને જીવા ભગત વિશેની થોડીક માહિતી આ બાળપોથી ભણેલા ભગત પાસેથી મળી.

ગુજરાતી વિષયમાં એમ. એ. નો અભ્યાસ કરવા માટે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન, રાજકોટ (સૌ. યુનિ.) જવાનું થયું. ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ભવનના અધ્યક્ષ પૂ. ડૉ. તેરૈયાસાહેબ, ડૉ. બળવંત જાની, ડૉ. હિમાંશુ ભટ્ટ વગેરે પાસેથી મધ્યકાલીન સાહિત્ય અને સંતસાહિત્ય વિશે વ્યવસ્થિત માહિતી મળી. પૂ. રતુદાન રોહડિયાની પ્રતિભા જોઈને પ્રેરણા મળી. ગુજરાતી ભવન એટલે લોકસાહિત્ય, સંતસાહિત્ય અને હસ્તપ્રત સંગ્રહનું મથક. ત્યાં અનેક વ્યાખ્યાનોનું આયોજન થતું, વર્કશોપ પણ થતા. હસ્તપ્રત ઉકેલવા માટે તાલીમ વર્ગો પણ થતા. એ સમયે વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા થતું સંતસાહિત્યનું સંશોધન કાર્ય જોયેલું. એમાં ખાસ ઉલ્લેખનીય એવું દાસી જીવણ પર સંશોધન કરનાર ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ સાથે મૈત્રી થઈ. આ મૈત્રીના પરિણામે તેમની પાસેથી સંતસાહિત્ય વિશેની ઉપયોગી માહિતી મળી.

એમ. એ. માં પ્રથમ વર્ગ આવ્યો (૧૯૮૬)..... એજ વર્ષે શ્રી ડી. વી. રાવલ કૉલેજ, હળવદમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે જોડાયો. (૧૯૮૬)ગુજરાતી ભવનમાં અવારનવાર જવાનું થતું. એકવાર હસ્તપ્રત નિરીક્ષક પૂ. રતુદાન રોહડિયા પાસેથી જાણવા મળ્યું કે 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત કવિ જીવા ભગતનું સાહિત્ય તેમના વંશજ (ટંકારા) પાસે છે પણ કોઈને આપતા નથી. જો હસ્તપ્રત મળી શકે તો સંશોધનકાર્ય કરી શકાય તેમ છે. આ વાત સાંભળીને હસ્તપ્રત મેળવવાનો સંકલ્પ કર્યો. એક દિવસ જિજ્ઞાસા ભાવે ટંકારા જીવા ભગતની પાંચમી પેઢીના વંશજ શ્રી અમૃતલાલભાઈ ખત્રીને મળ્યો.....આંગણે આદર આપ્યો.....જીવા ભગત વિશે વાતો પણ થઈ.....હસ્તપ્રતો જોઈને જ મેં માંગણી પણ કરી. આ પ્રથમ મૂલાકાતે હસ્તપ્રત આપવા તેઓ સંમત થયા નહિ. ત્યાર બાદ બે ત્રણ મુલાકાત કરી. ધીમે ધીમે સ્વજન જેવો નાતો થઈ ગયો. તેમના લઘુબંધુ કેશુભાઈ ખત્રીની હાજરીમાં આ હસ્તપ્રતો મને સહર્ષ આપી(૧૯/૮/૧૯૮૮). એ રીતે જીવા ભગતનું સમગ્ર સાહિત્ય મળ્યું.

હસ્તપ્રતો મળ્યા પછી તેની વાચના તૈયાર કરવામાં સારો એવો સમય પસાર થઈ ગયો. વાચના તૈયારકરવા માટે પૂ. રતુદાન રોહડિયાએ ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળ્યું. વાચના તૈયાર થઈ ગઈ. કુલ ૪૭૫ થી પણ વધારે પદ-ભજન રચનાઓ અને ૩૨ જેટલી દીર્ઘ રચનાઓ તેમજ વિષય અને સ્વરૂપોનું અપાર વૈવિધ્ય જોઈને 'પરચરી', 'ચિંતામણિ', અને 'આખ્યાન' પ્રકારની રચનાઓનું સંપાદન કાર્ય કરવાનો વિચાર સળવળ્યો. તૈયારી બધી જ કરી લીધી પણ ગ્રંથરૂપે પ્રકાશન કરવાનો યોગ ન થયો.

આ સમય દરમ્યાન સંતસાહિત્યને લગતા ગ્રંથો અને સામયિકોના લેખો વાંચવામાં વિશેષ રસ લીધો. મારા વિદ્યાગુરુ ડૉ. બળવંત જાની સંપાદિત 'સંતવાણી: તત્ત્વ અને તંત્ર' ગ્રંથ વાંચવામાં આવ્યો. એમાં તેમનો લેખ 'કંઠસ્થ પરંપરાની વાણીમાં ભજનવાણી: સ્થાન અને માન' માં સંગૃહિત વિવિધ સંશોધન લેખો વાંચ્યા અને એમાંથી ઘણી ઉપયોગી સામગ્રી મળી. મારા આ સંશોધન કાર્યને ગતિ મળી એમ કહું તો અતિશયોકિત નહિ લાગે. એમાનાં પ્રેરક વિધાનને અત્રે સાભાર નોંધું છું:-

'આપણી સામાન્ય જનતાના હૃદયમાં યોગ સાધનાઓનો જે પંથ પ્રવાહમાન છે. એ બહુધા આજ સુધી અદૃશ્ય રહ્યો છે.....આ વાણીના પ્રકાશનના બહુજ થોડા પ્રયત્નો થયા છે. સમગ્ર પ્રવાહનું એકત્રીકરણ કે વ્યવસ્થિત ચિંતન અધ્યયન થયું નથી. એની સૈદ્ધાંતિક પીઠિકા ઘડી નથી.....કબીરદર્શનના રૂપાંતર સમાન આખો 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' વણ તપાસ્યો પડ્યો છે. આપણે આ સંપ્રદાયના પચાસેક કવિઓમાંથી માત્ર પાંચ -છનાં ૪૦-૫૦ પદો જ તપાસ્યા છે. આ પરંપરાનું પૂર્ણ ચિત્ર તપાસ્યું નથી....'

આ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી સંત કવિ જીવા ભગતની સંતવાણીનું આ સંશોધન કાર્ય હાથમાં લીધું.'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતકવિઓ વિશે સ્વતંત્ર મહાનિબંધો રૂપે તેમજ સ્વતંત્ર ગ્રંથરૂપે થયેલા સંશોધનો તપાસ્યા તેમાં જીવા ભગત વિશે માત્ર યાદીરૂપે ઉલ્લેખો મળ્યા. અન્ય સંતવાણીના સંપાદનોમાં જીવા ભગતની થોડીક રચનાઓ મળી. તેમના વિશેની આ પૂરક માહિતી કહી શકાય. તેમની સંતવાણી વિશે સ્વતંત્ર સંશોધન કે વિવેચન થયેલું મળ્યું નહિ. હસ્તપ્રતમાં જીવા ભગતનું વિપુલ સર્જન વાંચવામાં આવ્યું.'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના એક તેજસ્વી સંતની ઉપેક્ષા થઈ શકે તેમ નથી. એવું વિચારીને મેં તેમની સંતવાણી વિશે સ્વતંત્ર સંશોધન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ પહેલા 'આધુનિક ગુજરાતી ગીત કવિતા', તેમજ 'ગુજરાતી હાસ્યનિબંધ' પર

સંશોધન કાર્ય કરવાનું વિચારેલું. થોડુંક પ્રાથમિક કાર્ય કરીને પડતું મુકેલું. કદાચ જીવા ભગતની સંતવાણી પર સંશોધન કાર્ય કરવાનો એમાં કોઈ સંકેત છૂપાયેલો હશે.

આ કાર્ય માટે ડૉ. તેરૈયાસાહેબ, ડૉ. બળવંત જાની, ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ, શ્રી નરોત્તમ પલાણ, શ્રી લાભશંકર પુરોહિત વગેરેની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષરૂપે પ્રેરણા મળતી રહી. સંત સાહિત્યની જાગતી જ્યોત જેવા સ્થળોમાં રહેલા ભેખધારીઓ પૂ. મકરંદ દવે, પૂ. ભાણદેવજી પૂ. જ્ઞાનેશ્વરજી (રોજડ) અને ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુના સીધા સંપર્કથી આ કાર્ય યોગ્ય દિશા અભિમુખ થયું. ભાણદેવજીના 'સસ્વતી નિકેતન આશ્રમ' (મોરબી) નો સતત સહવાસ અને તેમના ગ્રંથોનું અધ્યયન વિશેષ ઉપકારક બન્યું. સાંપ્રદાયિક સાધના સિદ્ધાંતોની સમજ મળી. જીવા ભગતની સંતવાણીને સમજવાની જાણે ગુર ચાવી મળી. તદુપરાંત સંતસાહિત્યના મર્મીઓએ પ્રેરણા અને પ્રત્સાહન પણ આપ્યું છે. તેમના પ્રેરક શબ્દો સ્મરણે ચડે છે:—

- 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાયના સંત કવિઓમાં જીવા ભગતનું સાહિત્ય રવિસાહેબ પછીના ક્રમે આવે એવું સમૃદ્ધ છે.....શ્રી. રતુદાન રોહડિયા
- 'જીવા ભગતની સંતવાણી પર કામ કરવા જેવું છે. આ કામ દીપી ઉઠશે....ડૉ. બળવંત જાની
- 'કામ કરવું હોય એને કોઈ આવરણ હોતું નથી.....ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ
- 'આ કામ અઘરું છે પણ કરવા જેવું છે. સંતોની વાણી પ્રગટ થવા માગે ત્યારે કોઈને શોધી લે છે. તમારે હાથે આ કાર્ય થવાનો યોગ હશેડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ
- 'ચીટકી રહો તો કાર્ય થાય. આવા કાર્યનો અવસર કોઈકને જ મળે છે..... શ્રી નરોત્તમ પલાણ

જીવા ભગત વિશેના પ્રકાશિત અપ્રકાશિત સાહિત્ય અંગે નોંધ કરવામાં, એની સૂચિ બનાવવામાં, તે અનુસંગે વિચારણામાં સમય પસાર થતો ગયો. 'રવિ—ભાણ—સંપ્રદાય' ની સંતવાણી વિશે માહિતી મળતી ગઈ. ખંભાલિડા, દરિયાસ્થાન— રાપર, જીવા ભગતનું સમાધિ સ્થાન: ટંકારા અને તેમનું સ્મૃતિ મંદિર: જારિયા તેમજ જીવા ભગતના વંશજની મૂલાકાતોથી આ અધ્યયન સંશોધન અંગે મારામાં ઠીકઠીક ઉત્સાહ જળવાતો રહ્યો. ડૉ. દલપત પઢિયાર, ડૉ. મનોજ રાવલ, ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા, ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ, ડૉ. હિમાંશુ ભટ્ટ, ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા, શ્રી રાજુલ દવે, શ્રી મોહનપુરી ગૌસ્વામી, ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક તેમજ સંતવાણી પર સંશોધન કરનાર વિદ્વાનોની રૂબરૂ મૂલાકાત કે પત્ર—ફોન— ગ્રંથ— લેખ— વ્યાખ્યાન રૂપે ઉપયોગી માહિતીઓ મળતી રહી અને આ કાર્ય ગતિ અભિમુખ થયું. આ નિમિત્તે મારા ગાઈડ પૂ. ડૉ. જે. વી. જીવરાજાની સાહેબનું યોગ્ય અને સમયસરનું માર્ગદર્શન મળતું ગયું અને આ કાર્ય આગળ ધપતું ગયું.

આ સંશોધન કાર્યનું શીર્ષક નક્કી કરવામાં થોડીક મથામણ કરવી પડી. આ સંત કવિ તેમના વતન ટંકારામાં અને તેમના વંશજોમાં તેમજ તેમના વિશેનો ઉલ્લેખ કરતા ગ્રંથોમાં 'જીવા ભગત' નામે પરિચિત થયા છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના કવિઓને સામાન્ય રીતે 'સંત કવિ' તરીકે ઓળખવાનું વલણ રહ્યું છે. આ સંપ્રદાયના સંતોની વાણીને 'સંતવાણી' ના વર્ગમાં મૂકવામાં આવે છે. આવી સમજને ધ્યાનમાં લઈને આ શોધનિબંધનું શીર્ષક 'સંતકવિ જીવા ભગતની સંતવાણી—એક અધ્યયન' નક્કી કર્યું.

પ્રસ્તુત શોધકાર્યને બે ખંડમાં અને ૧૩ પ્રકરણમાં વિભાજિત કરેલ છે. પ્રારંભે જરૂરી ભૂમિકા, અંતમાં નિબંધના સારરૂપ ઉપસંહાર તેમજ કુલ ૫ પરિશિષ્ટ મૂકવામાં આવેલ છે.

પ્રથમ ખંડમાં જીવા ભગતનું જીવન વૃત્તાંત, એ સમયની સમસામાયિક પરિસ્થિતિ અને જીવા ભગતનાં સમગ્ર કવનની રૂપરેખા અને તેનાં સાહિત્યિક સ્વરૂપોનું વિશ્લેષણ, રવિ-ભાણ સંપ્રદાય: પંથ પરંપરા, પ્રમુખ સંતકવિઓ, મોરારસાહેબનું શિષ્યમંડળ અને જીવા ભગતનું સ્થાન તેમજ સંતવાણીનું ભાવ અને રૂપ નિયોજનની પ્રક્રિયાની તપાસ કરવામાં આવી છે. વગેરે વિશેની તપાસ કરવાનો પ્રયાસ છે.

બીજા ખંડમાં સંતવાણીનું ભાવ અને રૂપ નિયોજનની પ્રક્રિયાની તપાસ કરવામાં આવી છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પ્રગટ થતા વિવિધ ભાવો-વિષયો અને સંતવાણીનાં વિવિધ રૂપોની તપાસ કરીને આલોચના કરવામાં આવી છે તેમજ તેમની સંતવાણીમાં પ્રગટ થતું અભિવ્યક્તિનું સૌન્દર્ય તપાસવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

આ શોધકાર્યના વિવિધ મુદ્દાઓને કુલ ૧૩ પ્રકરણોમાં વર્ગીકૃત કર્યા છે.

ક્ષેત્રીયકાર્ય અને મેજકાર્ય દ્વારા આ મહાનિબંધ તૈયાર કર્યો છે. આ મહાનિબંધ તૈયાર કરવા માટે લોકસાહિત્યિક અભિગમ અપનાવ્યો છે.

જીવા ભગતની રચનાઓમાં ટંકારાની મૂળ હસ્તપ્રતની જોડણીને યથાતથ જાળવી રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જોડણી માટે કોમ્પ્યુટરની લિપિની મર્યાદામાં રહીને કાર્ય કરેલું છે.

આભાર દર્શન

● સાભાર સ્મરણ.....

આ સંશોધન કાર્ય માટે જ્યારે જે સંદર્ભ ગ્રંથોની જરૂર પડતી ત્યારે તે ગ્રંથ મેળવવામાં ઉપયોગી થનાર સૌ. યુનિ. ગ્રંથાલયના અધ્યક્ષ શ્રી સોની સાહેબ અને શ્રી કિશોરભાઈ વ્યાસ તેમજ અમારી કોલેજના ગ્રંથપાલ શ્રી પ્રભુભાઈ વીડજાનો આ તકે આભાર માનું છું. સમગ્ર લખાણનું પ્રુફ તપાસવા માટે શ્રી ગોપાલભાઈ બી. ચૌહાણનો અમૂલ્ય સહકાર મળ્યો છે, આ કાર્ય માટે તેમનો ઋણી છું. ટંકારાના વતની અને અમારી કોલેજના આચાર્ય શ્રી વી. કે. પાંચોટિયા સાહેબ, પ્રા. ડૉ. બાલુભાઈ સરડવા, પ્રા. રાજેશભાઈ ઠાકોરનું વલણ વિશેષ ઉપકારક રહ્યું. અમારી કૉલેજનો સ્ટાફ પરિવાર તેમજ શ્રી યુ. એસ. સી. ફોરમના મિત્રોની પ્રેરણા અને પ્રત્સાહન ઉપયોગી બન્યું છે. આ તકે તેમનું સાભાર સ્મરણ કરું છું. શ્રીમતી આર. ઓ. પટેલ કોમ્પ્યુટર કૉલેજ, મોરબીના સ્ટાફ મિત્રો પ્રા. કરમશીભાઈ કાંજિયા, પ્રા. મનસુખભાઈ દલસાણિયા, પ્રા. જીતુભાઈ પનારા અને પ્રા. જયેશભાઈ ગામી, કોમ્પ્યુટર માસ્ટર યુનિટેક, મોરબીવાળા પ્રફુલભાઈ સુદ્રા વગેરેનો પણ આભારી છું.

* * * * *

પ્રકરણ: ૧

સંત કવિ જીવા ભગત: જીવનવૃત્તાંત

પ્રકરણ: ૧

- (૧) પ્રાસ્તાવિક
- (૨) જીવા ભગતના પૂર્વજો
- (૩) જીવા ભગતના પિતા: ખત્રી જેઠા ભગત
- (૪) જન્મ વિષયક દંતકથા
- (૫) રવિ-ભાણ સંપ્રદાય સાથે ઋણાનુબંધન
- (૬) જેઠા ભગતના આંગણે મોરારસાહેબ
- (૭) જન્મવર્ષ : (વિ. સં. ૧૮૪૫-૫૦)
- (૮) મોરારસાહેબ સાથે અનુબંધન
- (૯) આત્મચરિત્રાત્મક પદો
- (૧૦) દામ્પત્ય જીવન
- (૧૧) ચમત્કારિક પ્રસંગો
- (૧૨) કુળદેવી
- (૧૩) વ્યવસાય
- (૧૪) સમાધિવર્ષ
- (૧૫) શિષ્યપરંપરા
- (૧૬) સમાધિ સ્થળ: ટંકારા
- (૧૭) જીવા ભગતનો સર્જનકાળ
- (૧૮) વિવિધ નામોલ્લેખ
- (૧૯) જીવા ભગતના વંશજ : વંશાવળી
- (૨૦) જીવા ભગત વિશે પ્રાપ્ત થતી માહિતીઓ
- (૨૧) ઉપસંહાર

(૧) પ્રાસ્તાવિક :

સર્જકનો અભ્યાસ કરવા માટે તેમનાં જીવન વૃત્તાંતને જાણવું જરૂરી હોવાથી, પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં સંતકવિ જીવા ભગતના જીવનવૃત્તાંત વિશે, યથાયોગ્ય પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ તપાસમાં સત્સંગી પરિવારમાં જીવા ભગતનો જન્મ, તેમનો પારિવારિક વ્યવસાય, 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' સાથેના તેમના પારિવારિક સંબંધો, મોરારસાહેબ સાથેનું ઋણાનુબંધન અને જીવા ભગતના જીવન અંશો વગેરે મુદ્દાઓને સમાવી લેવામાં આવ્યા છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં ગામડાંની એક અનોખી પરંપરા રહી છે કે, ગામમાં એકાદ ગવૈયો હોય, એકાદ રક્ષક હોય, એકાદ ભજનિક હોય, કોઈ વળી મર્મી હોય, એકાદ આતિથ્યભાવે સત્કાર કરવાવાળો કે રામરોટીની ટેકવાળો પણ મળી રહે. આંગણે આવેલાને આદર આપવો, અજાણ્યાને 'રામરામ' કરીને વાવડ પૂછવા અને ઓળખાણ કરીને સ્વજન જેવો નાતો સ્થાપિત કરવાની પ્રથા આજે પણ સાવ લુપ્ત થઈ ગઈ નથી. મધ્યકાળમાં આ પરંપરા વિશેષ જોવા મળતી. ક્યારેક કોઈ સંત મહાત્મા આવે ત્યારે ઉમળકાભેર આખું ગામ હરખે ભેળું થઈને તેમનું સામૈયું કરે. સંતોના સંગમાં અને રંગમાં રંગાઈ જઈને કંઈક પામ્યાનો હરખ ત્યાર પછીનું સંભારણું બની જતું. સંતોને ગામ સુધી લઈ આવવા માટે કોઈ એકાદના હૈયામાં ઊગી નીકળેલી આતિથ્યભાવના મુખ્ય નિમિત્ત કારણ હોય છે.

(૨) જીવા ભગતના પૂર્વજો :

જીવા ભગતના પૂર્વજો દરિયાપારના દેશો સાથે વેપાર વણજથી જોડાયેલા હતા. તેમનું મૂળ વતન સિંધ પ્રાંત (હાલનું પાકિસ્તાન). આજથી ઘણાં વર્ષો પહેલા સિંધ પ્રાંતમાંથી સ્થળાંતર કરીને ટંકારામાં વસવાટ કરેલો. જીવા ભગતના પ્રપિતામહ લખુબાપા ખત્રી અને આલોચ્ય સંતકવિ જીવા ભગતના પિતા જેઠા ભગતનો જન્મ પણ ટંકારામાં થયો હતો.^૧

જેઠા ભગત રંગારાનો વ્યવસાય કરતા. તેમની ભકિતભાવના અને આતિથ્યભાવના ઉજળી હતી. તેમના વારસદારો આ વાત ગૌરવથી કહે છે.^૨

સંતોની એક અનોખી અને ગરવી પરંપરા રહી છે, જનજાગરણ અભિયાન નિમિત્તે, તીર્થયાત્રા કે કોઈ સત્ કાર્ય નિમિત્તે પ્રજાની સમક્ષ આવીને, ભવરણમાં ભટકતા અને હતાશ થયેલાઓને શાતા આપીને સત્ જીવનની શીખ આપતા. પુનઃ આવીને અવલોકન પણ કરતા: મુમુક્ષુઓ કેટલું સમજ્યા અને કેટલું જાગ્યા, તેમજ ત્યાર પછી થોડું અદકેરું આપીને જ્ઞાન, ભકિત, માનવતા, જીવદયા અને સંસ્કારનું ઝરણું વહેતું રાખવાનું મહત્વનું કાર્ય થતું.

સોરાષ્ટ્રની પ્રજાનો તીર્થાટન કરીને પુણ્ય મેળવવી લેવાનો મહિમા આજે પણ પરંપરારૂપે જળવાયેલો છે. સંતો જ્યારે યાત્રાએ જતા ત્યારે રસ્તામાં તેમના સેવકોને ઘેર મહેમાન ગતિ માણતા. તેમના સેવકોમાંથી, કોઈ સંત પ્રભાવે વ્રતરૂપે અન્નદાન કે સદાવ્રત શરૂ કરતા. એ રીતે યાત્રિકોની સેવા કરીને આનંદનો અનુભવ કરતા. કોઈ વળી સંતમાં શ્રદ્ધા સાથે ગુરુપદે ધારણ કરીને સંબંધનો તંતુ જોડી રાખતા. સંતોને રાહબર તરીકે સ્વીકારીને ચાલવાની-જીવવાની એક ઉજળી પરંપરા હતી.

(૩) જીવા ભગતના પિતા: ખત્રી જેઠા ભગત :

જીવા ભગતના પિતાએ કપરી પરિસ્થિતિમાં સત્સંગ અને આતિથ્યભાવના જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કરલો. તેમના વંશજ કહે છે કે, 'તેમનો વ્યવસાય (રંગારા કામ) મંદ થતો જતો હતો પણ સત્સંગ જાળવી રાખ્યો હતો. કપરી પરિસ્થિતિમાં પણ અભ્યાગતોની સેવા કરવામાં આનંદ માણેલો. તેમના વ્યવસાયની માહિતી આપતા કહે છે: 'એ સમયે આજુબાજુના ગામડાંના વણકરો કાપડ વણતા અને ખત્રી લોકો કાપડને રંગવાનું કામ કરતા હતા.^૩

જેઠા ભગતને આંગણે સંતો પાંચપાંચ દિવસ સુધી રોકાતા અને સત્સંગ કરતા. જીવા ભગતનો જન્મ તેમના માતાપિતા જેઠા ભગત અને ગંગાબાઈની સંતસેવાનું સુફળ હતું. એવાં પ્રમાણો જીવા ભગતની રચનાઓમાં અનાયાસે વણાઈ ગયેલાં મળી આવે છે.^૪

જેઠા ભગત વિશે પરિચય આપતા ડૉ. સી. જી. વીંછી કહે છે: 'જેઠા ભગત નામે એક ભક્ત આ ગામમાં (ટંકારામાં) રહેતા હતા. ઘરમાં ફક્ત તેઓ બે જ જણા: પોતે તથા પોતાની પત્ની (ગંગાબાઈ). તેમના વ્યવસાયની માહિતી આપતા કહે છે કે, 'જ્ઞાતિએ બ્રહ્મક્ષત્રિય અને ધંધો રંગારાનો હતો. ગામ નાનું હતું એટલે આજુ બાજુના ગામડાંમાંથી 'રંગણાં' લઈ આવી, તૈયાર કરીને પાછાં સોંપી દેતા.^૫

જેઠા ભગતની આતિથ્ય ભાવના ઉજળી હતી. ડૉ. સી. જી. વીંછી આગળ કહે છે: 'એ સમયમાં જ્યારે દૂરથી દ્વારકા તરફ જાત્રાળુઓ જાત્રાએ જતા, ત્યારે આ ગામે (ટંકારા) મુકામ કરતા, રાતવાસો કરતા અને ભક્તગણ સાથે રહીને કીર્તન કરતા. જેઠા ભગત નવરાશની પળોમાં પ્રભુગુણ ગાતા અને આવતા જતા અભ્યાગતોનું સ્વાગત કરતા. કોઈ પણ અતિથિ પ્રેમ, આદર અને સત્કાર મેળવ્યા વિના જતું નહિ.^૬

અહીં થયેલ 'જેઠા ભગત' શબ્દનો પ્રયોગ ઔચિત્ય પૂર્વક પ્રયોજેલો હોય એમ લાગે છે. સામાન્ય રીતે 'ભગત' વિશેષણનો પ્રયોગ ભોજન આપનારા, ભજન કરનારા કે અધ્યાત્મના સંસ્કારવાળા માટે કરવામાં આવે છે. સામાન્ય માણસને ઈશ્વર અભિમુખ કરનાર વ્યક્તિને પણ 'ભગત' કહેવામાં આવે છે. થોડો વિસ્તારથી અર્થ કરવા જઈએ તો જેને આંગણે સંતોની પધરામણી થતી હોય, સત્સંગ થતો હોય, જીવદયા કે રોટલે મોટો હોય, ગમે તેવી મુશ્કેલીમાં આ ક્રમ જાળવી રાખે: તેને

પણ 'ભગત' કહેવાની પ્રથા છે. એનાથી વિશેષ અર્થ કરવા જઈએ તો ભક્ત જલારામ, વિસામણ ભગત, દેશળ ભગત, શામજી ભગત વગેરે.

જેઠા ભગત સત્સંગી અને આતિથ્ય ભાવનાવાળા ગૃહસ્થી હતા. તેમનાં આંગણે ખીમસાહેબ, ગંગસાહેબ, મોરારસાહેબ વગેરે 'રવિ —ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતો અવારનવાર આવતા. જેઠા ભગત તેઓની સાથે સુખ દુઃખની વાતો કરી શકે, એવા લાગણીસભર સંબંધો હતા.

જીવા ભગત રચિત 'રવિસાહેબની પરચરી' અને 'મોરારસાહેબની પરચરી' માં સત્સંગી જેઠા ભગત અને તેમના પત્ની ગંગાબાઈ વિશે થોડીક પ્રમાણભૂત માહિતીઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

'રવિસાહેબની પરચરી' માં એક ઘટના જીવા ભગત નોંધે છે: રવિસાહેબ પાસેથી દીક્ષિત થઈને ગંગસાહેબ અને મોરારસાહેબ, 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' ની જગ્યા દરિયાસ્થાન, રાપરના ગાદીપતિ અને સુપ્રસિદ્ધ સંતકવિ ખીમસાહેબની સાથે સંતયાત્રા નિમિત્તે નીકળેલા, ત્યારે ટંકારામાં જેઠા ભગતનાં આંગણે પધરામણી કરી હતી. એ સમયે જેઠા ભગત મોટી ઉંમર સુધી નિઃસંતાન હતા. તેમની પત્ની ગંગાબાઈને આ બાબતનું મોટું દુઃખ હતું. આ દુઃખ ભાંગવા તેમને આંગણે 'પારણિયું બંધાશે' એવા આશિષ ખીમસાહેબે આપ્યા:—

'એક દિન ટંકારેમેં આયા,
ભગત જેઠા કે ઘર ઉતરાયા:
માતા ગંગાબાઈએ રસોઈ બનવાઈ,
ભાવહેત કરી સાધુકું જમડાઈ.' ॥૧૬॥^૭

.....
'પરભાત ઊના જલ કીના,
નાહી ધોઈ તિલક કર દીના:
પણ મનમાં એસો વિચાર કિના' ॥૧૭॥^૮

.....
'ગંગાબાઈકું ગુરુ જો પુત્ર દેવે,
માતા ગંગાબાઈકું લિયે બુલવાઈ:
તો સાધુ સંતકા ઉતારા રેવે,
તમકું ગુરુ એક પુત્ર દહાઈ.' ॥૧૮॥^૯

.....
'માતા કહે સુણો ગુરુ ગોસાઈ,
જો બૂઢપણમેં બેટા આઈ :
વો બેટા ચાકરી નવ કરે.....'^૯

રવિસાહેબ પાસે શિક્ષિત—દિક્ષિત થયેલા મોરારસાહેબ અને ગંગસાહેબનાં દર્શન કરવા માટે ગામેગામથી લોકો આવતા. સંત ભક્તોને ત્યાં પધરામણી સમયે સત્સંગ પણ થતો. જીવા ભગતે આ ઘટનાનું વર્ણન કરેલું છે:—

'ગામો ગામસું તેડનકું આવે,
જ્યાં જાયે ત્યાં પધરામણી પાયે:' ॥૧૦॥^{૧૦}

.....
'કુમાર અવસ્થા રૂપ બૌ લેવે,
દોયેકે નેત્રમેં અમૃત સેવે:
પુરુષ અલંગી હોયે સૌ કેવે,
અહર્નિશ હૃદયામાં લેવે.' ॥૧૧॥^{૧૧}

આ પધરામણીના ભાગરૂપે 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતો ટંકારામાં જેઠા ભગતને ત્યાં આવેલા. મોરારસાહેબે દીક્ષા લીધી ત્યાર પછી બનેલી આ ઘટનાનું વર્ણન મળે છે.

(૪) જન્મ વિષયક દંતકથા :

સંતોના જીવન સાથે દંતકથા વણાઈ જતી હોય છે. એમાં ભાવનાત્મક સત્ય છુપાયેલું હોય છે. જીવા ભગતનાં જીવન વિશે પણ દંતકથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના જન્મ વિષયક એક દંતકથા ડૉ. સી જી. વીંછી આ પ્રમાણે નોંધે છે:—

'એક વખત બંન્ને પતિ-પત્ની (જેઠા ભગત અને ગંગા બાઈ) સામેના ગામથી પોતાને ગામ ચાલ્યા આવે. રસ્તામાં જેઠા ભગતને દીર્ઘ શંકાની હાજત થતા, તેઓ પત્નીને નદીમાં ઊભી રાખીને જંગલમાં ગયા. સાંજનો સમય હતો. ત્યાં જેઠા ભગતનાં પત્નીને એક લોબડિયાળી નારીનાં દર્શન થયાં. એ લોબડિયાળી રૂપવાન નારી હાથના સંકેત વડે પત્નીને પોતાની પાસે બોલાવી રહ્યાં હતાં. ત્યાં તો જેઠા ભગત પણ હાજતથી પરવારીને પત્ની પાસે આવ્યા, ત્યારે તેમને પત્નીએ વાત કરી:

'પેલી બાઈ મને પોતાની પાસે બોલાવવાનો સંકેત કરે છે.'

એટલે જેઠા ભગત પત્ની સાથે એ સ્ત્રી પાસે ગયા. ત્યાં જઈ જેઠા ભગતે પૂછ્યું:

'તું કોણ છે ? અને અમારું શું કામ છે ?'

ત્યારે રૂપવાન બાઈએ કહ્યું:

'તમે બેસી જાઓ અને તમારી પત્ની ખોળો પાથરે.'

પુનઃ જેઠા ભગતે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તે બાઈએ કહ્યું:

'હું શિકોતેર છું. મારે તમારી કુળદેવી પાસે બેસવું છે.'

સાથે એ બાઈએ જેઠા ભગતની કુળદેવી મોંમાઈ હોવાનું જણાવ્યું, એટલે શ્રદ્ધા બેસતા ભગતે પોતાની પત્નીને નીચે બેસીને ખોળો પાથરવાનું કહ્યું. ભગતની પત્નીએ પતિના કહેવા પ્રમાણે કરતા, એ અજાણી બાઈએ જમીન પરથી ચપટી ધૂળ લઈને, ભગતનાં પત્નીના ખોળામાં નાખી, જે તત્કાળ જુવારના દાણા રૂપે પરિવર્તિત થઈ ગઈ. એ દાણા ગળી જવાનું પેલી બાઈએ કહેતા, ભગતપત્ની દાણા ગળી ગયા, ત્યારે શિકોતેરે વર આપ્યો: 'તને આજથી નવમા માસે પુત્રપ્રાપ્તિ થશે.' થયું પણ એમ જ. એ પુત્ર એટલે જીવા ભગત. આ પ્રસંગ પછી જેઠા ભગતનાં કુળમાં ચડોતર દેવ તરીકે શિકોતર પૂજાય છે.^{૧૨}

ઉપરોક્ત કથનની પુષ્ટિ માટે ડૉ. સી. જી. વીંછીએ જેઠા ભગતનાં કુળમાં મોંમાઈ અને શિકોતર બંને દેવીઓ પૂજાય છે, એવું પ્રમાણ આપ્યું છે.

જીવા ભગતની કુળદેવી મોંમાઈ માતાજી છે. તેમણે 'મોંમાઈ માતાનું અરયું' માં કુળદેવી અને જગતજનની તરીકે મોંમાઈ માતાજીને વર્ણવી છે, એવું પ્રમાણ મળે છે. શિકોતર દેવી વિશે કોઈ ઉલ્લેખ કરેલો હોય એવાં પ્રમાણો તેમની રચનાઓમાંથી મળતાં નથી. દૈવી શ્રદ્ધાભાવે તેમના વારસદારો આ ચમત્કારિક ઘટનાને પરંપરાગત ધોરણે સ્વીકારીને માનતા હોય, એમ બનવા જોગ છે. જેઠા ભગતને ત્યાં ઉત્તરાવસ્થાએ પુત્રની પ્રાપ્તિ થયેલી, એવું પ્રમાણ જીવા ભગતની કલમે લખાયેલું પણ મળી આવે છે, એટલે આ વાતને સ્વીકારી શકાય તેમ છે.

જીવા ભગતના જન્મ પહેલા ઘટેલી ચમત્કારિક ઘટના વિશે, આપણે આગળના મુદ્દામાં જોયું. જીવા ભગતની કલમે લખાયેલી ઘટનામાં તેમની માતા ગંગાબાઈની પુત્રજંપના, ઉત્તરાવસ્થામાં પુત્ર પ્રાપ્તિનો યોગ અને આ ઉંમરે પુત્રયોગ થાય તો સેવા ચાકરી કોણ કરે ? એવો પ્રશ્ન તેમજ પરંપરિત આતિથ્યભાવના જાળવી રાખે, એવા સંતાનની અભિલાષા વગેરે પ્રગટ થાય છે. ડૉ. સી. જી. વીંછી કહે છે: 'લગભગ ૬૦ વર્ષની ઉંમર થઈ પરંતું એક પણ સંતાન નહિ, આ પાકટ વયે એમને કોઈ સહારો હતો નહિ.'^{૧૩}

ગંગાબાઈને પુત્રની પ્રાપ્તિ થશે, એવા આશિષ ખીમસાહેબે આપેલા અને ગંગસાહેબે તેમનું 'નામકરણ' કરેલું. એવું સબળ પ્રમાણ જીવા ભગતની કલમે લખાયેલી રચનામાંથી મળે છે. ગંગસાહેબે ગંગાબાઈને કહ્યું કે, પુત્રનું નામ 'જીવા' રાખજો:-

'ગંગાબાઈકું ગંગારામજીએ ઈયું ક્રિયા,

બેટાકા નામ 'જીવા' દેવાયે:

તમારી સેવાગર પણ મા બહુ કરાવે.....^{૧૪}

જીવા ભગતનો જન્મ દૈવીશક્તિના ચમત્કારથી નહિ, પણ 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'ના સંતના આશિષનું સુફળ હતું. એવાં પ્રમાણો તેમની રચનાઓમાંથી મળતાં હોવાથી સ્વીકારવું યોગ્ય છે.

(પ) રવિ-ભાણ સંપ્રદાય સાથે ઋણાનુબંધન :

જેઠા ભગતને આંગણે 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતો (ખીમસાહેબ, ગંગસાહેબ, મોરારસાહેબ, ચરણદાસ) વગેરે આવતા.^{૧૫}

ડૉ. સી. જી. વીંછીના વિધાનમાં આ વાતનું સમર્થન મળે છે. તેઓ જેઠા ભગતની સેવાપરાયણતા વિશે માહિતી આપતા કહે છે કે, 'જેઠા ભગત આવતા જતા યાત્રાળુઓની ખૂબ સેવા શુશ્રૂષા કરતા હતા.^{૧૬}

આમ, જીવા ભગતના પિતા જેઠા ભગત પ્રથમથી જ 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોના પ્રીતિપાત્ર હતા, એવું પ્રમાણિત થાય છે.

(ફ) જેઠા ભગતના આંગણે મોરારસાહેબ :

જીવા ભગત 'મોરારસાહેબની પરચરી' માં કહે છે કે ગુરુ રવિસાહેબ પાસેથી ભેખ પહેરીને મોરારસાહેબ શેરખીથી ખંભાલિડા આવે છે, ત્યારે રસ્તામાં લીબડી દૂધરેજ, વઢવાણ, અને વાંકાનેર થઈને, ટંકારા જેઠા ભગતને ત્યાં આવ્યા હતા. એ પ્રસંગનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે મળે છે:-

'ત્યાંથી વળી ટંકારે આયા,
હમારા માતાપિતાએ દર્શન પાયાઃ
હિયા રાખી પાંચ દિન ભજન કિના,
પછે ચલી લતીપર આયા.' ॥૮૦॥^{૧૭}

.....
'ઉવાંસે ચલી ખંભાલિયે આયા,
દેખા સબ લોકે ભેખ ધરાઈ.' ॥૮૧॥^{૧૮}

મોરારસાહેબ જેઠા ભગતને ત્યાં પાંચ દિવસ સુધી રોકાયેલા. આટલા દિવસ સુધી મોરારસાહેબે જેઠા ભગતને ત્યાં રોકાણ કરેલું. એનો અર્થ જ એવો થાય કે જેઠા ભગત અને મોરારસાહેબના સંબંધો સાંપ્રદાયિક અને સંતપરંપરાના સંસ્કારથી સીંચાયેલા હતા.

મોરારસાહેબે ખંભાલિડા જિ. જામનગરમાં જગ્યા સ્થાપવાનું નક્કી કરેલું. સ્થળ નક્કી કર્યા પછી, તે સ્થળ પર ચારપાંચ ચેલાઓને પ્રાથમિક કામકાજ સોંપીને, તેમના ગુરુ રવિસાહેબને મળવા માટે શેરખીએ ગયેલા. ત્યારે લતીપરથી ટંકારા જેઠા ભગતને ત્યાં પુનઃ આવેલા, અને બે દિવસ રોકાયા હતા. એ ઘટનાને જીવા ભગતે 'મોરારસાહેબની પરચરી' માં આ પ્રમાણે ગૂંથી છે:-

'ઉવાંસે ચલી ટંકારે આયે,
ભક્ત જેઠા કે ઘર ઊતરાયા:
જેઠા ભગતે દો દિન રોક્યા,
ફરી ઉવાંસે મારગ પરવરિયા.' ॥૧૩૫॥^{૧૯}

આમ 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' અને મોરારસાહેબ સાથેના જીવા ભગતના સંબંધો પારિવારિક અને પરંપરાગત હતા, એવું પ્રતીત થાય છે.

(૭) જન્મવર્ષ : (વિ. સં. ૧૮૪૫-૫૦)

જીવા ભગતનો જન્મ કયા વર્ષમાં થયો હતો, એ વિશે કોઈ સબળ કહી શકાય તેવું પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેમની રચનાઓમાંથી મળતાં પ્રમાણો અને તેમના વંશજો પાસે સચવાયેલી કંઠોપકંઠ વાતોને આધારે તારણ પર આવી શકાય તેમ છે.

જીવા ભગતના વંશજનું કહેવું છે કે, 'જીવા બાપાએ આયુષ્યની માળા (૧૦૮ વર્ષ) પૂરી કરી હતી.^{૨૦}

ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ જીવા ભગતનું જન્મવર્ષ: ઈ. સ. ૧૭૫૮ (સંવત: ૧૮૧૪) હોવાનું બતાવે છે.^{૨૧}

જીવા ભગતની છબિ પરથી કહી શકાય તેમ છે કે, તેમણે લાંબું આયુષ્ય ભોગવેલું હશે. તંદુરસ્ત શરીર, લાંબી મૂછોના થોભિયા, માથે ફેંટો, ધોતી અને પનિયું. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેમની તંદુરસ્ત કાયા છે. સ્વસ્થ શરીર સંપત્તિ જ આ વાતનું પ્રમાણ આપે છે કે જીવા ભગત દીર્ઘાયુ હશે. તેમની રચનાઓમાં પણ તેમની વૃદ્ધા અવસ્થાનાં પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે. 'ગુરુની અરજ' પ્રકારની રચનામાં ગુરુને અરજ કરતા કહે છે:-

'છઉ બુઢો બુદ્ધિ હીણ,
આશરો તમારો રે.....'^{૨૨}

બીજી એક રચનામાં ઉત્તરાવસ્થામાં આવેલી શારીરિક માંદગીમાંથી ઉગારવા માટે ગુરુને અરજ કરી છે. અહીં ૭૭ વર્ષના આયુષ્યનો ઉલ્લેખ મળે છે:-

'ગુરુજી, આવી ઉંમર અતિ કઠણ,
સીત્તેરને સાત વરસની :
જાય છે મંગળની મહાપદમાંય,
આવી અંતર દશાની.....'^{૨૩}

જીવા ભગત રચિત 'મોરારસાહેબની પરચરી' માં એક એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે કે જ્યારે ખંભાલિડામાં રવિસાહેબે સમાધિ લીધી, ત્યારે મોટો યજ્ઞ કરવામાં આવેલો. એ પ્રસંગે જીવા ભગતે યજ્ઞમાં ઘી હોમવાની વિધિ સ્વહસ્તે કરેલી એ પ્રસંગનું વર્ણન આ પ્રમાણે મળે છે:—

'સંવત અઢારસો સાઠકે ભાઈ,
કારતક શુદ્ધ એકાદશી આઈ,
વાર રવિ સૂરજને કહાઈ,
અર્ધી રાત રહે દેહ છોડાઈ. ' ૧૧૫૦૮ ^{૨૪}

.....
'જોડી વેલ ખંભાળિએ આયા,
હાલારી લોક દરશનકું આયા:
નાગા લક્ષ્મનદાસ ભેળા ચલાયા,
સમાધિ દઈ પાછા ઘર જહાયા. ' ૧૧૫૪૧ ^{૨૫}

.....
'સો દન જગનકા કુંડ બંધાયા,
અસંખ્યાત ઘી મેં હાથે હોમાયા: ' ૧૧૫૫૧ ^{૨૬}

રવિસાહેબે સંવત ૧૮૬૦ (ઈ. સ. ૧૮૦૪) માં સમાધિ લીધી હતી. એ સમાધિ પ્રસંગે જીવા ભગત હયાત હતા. એટલું જ નહિ પણ એક મહત્વની જવાબદારી (ઘી હોમવાની) સંભાળેલી હોવાનું સ્વમુખે કહે છે. આ સમયે જીવા ભગતની ઉંમર ૧૦—૧૫ વર્ષની હોવાનું અનુમાન કરીએ તો જીવા ભગતનું જન્મ વર્ષ સંવત ૧૮૪૫—૫૦ (ઈ. સ. ૧૮૮૯—૧૮૯૪) પ્રમાણિત થઈ શકે.

ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુએ બતાવેલ જીવા ભગતનું જન્મ વર્ષ: વિ. સં. ૧૮૧૪ (ઈ. સ. ૧૭૫૮) વાસ્તવિક લાગતું નથી. તેમણે જીવા ભગતના ગુરુ મોરારસાહેબ (ઈ. ૧૭૫૮—૧૮૪૮) ^{૨૭} અને જીવા ભગતનો સમય (ઈ. ૧૭૫૮—૧૮૪૮) ^{૨૮} એક સરખો બતાવ્યો છે. ^{૨૯} એ પણ વસ્તવિક લાગતું નથી.

ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુએ દર્શાવેલ જન્મવર્ષ (વિ. સં. ૧૮૧૪) પ્રમાણે જોવા જઈએ, તો જીવા ભગતનું આયુષ્ય ૧૩૬ વર્ષનું થાય. તેમનું સમાધિ વર્ષ સંવત ૧૮૫૦ (ઈ. સ. ૧૮૯૪) નિશ્ચિત છે. (આ તેમની શરતચૂક હોવાનું તેમણે રૂબરૂ મૂલાકાતમાં કહેલું. ^{૨૯})

આપણે બે પાંચ વર્ષની બાંધછોડ કરીએ તો જીવા ભગતે આયુષ્યની માળા પૂર્ણ કરી હતી. એવું તેમના વંશજનું કહેવું ઉચિત લાગે છે.

આમ, જીવા ભગતનું જન્મ વર્ષ [વિ. સં. ૧૮૪૫—૫૦ (ઈ. ૧૮૮૯—૯૪) અને અવસાન વિ. સં. ૧૮૫૦ (ઈ. ૧૮૯૪) છે.

સમાધિ સ્થળ : ગુરુગાદી, ટંકારા
ગુરુ મોરારસાહેબ સાથે ચરણદાસ અને જીવા ભગત

(૮) મોરારસાહેબ સાથે અનુબંધન :

ડૉ. સી. જી. વીંછી જીવા ભગતાના દીક્ષા પ્રસંગની ઘટના વિશે નોંધે છે કે, 'એક વખત જીવા ભગતને તે વખતના કબીરપંથના આચાર્ય મોરારસાહેબનો ભેટો થયો. તેમની પ્રતિભાથી આકર્ષાઈને તેમના શિષ્ય થયા.' ^{૩૦}

જીવા ભગતને મોરારસાહેબનો એકવાર ભેટો થયો હતો, એવું કહેવામાં મોરારસાહેબ સાથેના તેમના પારિવારિક સંબંધોનું ઔચિત્ય અને ગૌરવ જળવાતું નથી. પરિણામે ઉપરોક્ત વિધાન તર્કયુક્ત લાગતું નથી. જીવા ભગતને ગુરુ શોધવા જવું પડે એવો પ્રસંગ આવ્યો હશે નહિ. મોરારસાહેબ સાથેના પરંપરાગત સંબંધો અને 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' સાથેના સત્સંગી સંસ્કારો, જીવા ભગતમાં બીજરૂપે પડેલા હતા. જન્મ પહેલાં સંતકવિ ગંગસાહેબે કરેલી 'નામકરણ' વિધિ: સંતજનપ્રિય શિષ્ય બને તેમજ માબાપની સેવા કરે, એવા અધિકારી પુત્રની અપેક્ષાઓ ગંગાબાઈની હતી.

જીવા ભગત સંસારની ઘટમાળથી થાકીને લોથપોથ થઈ ગયા હોય અને શાંતિની ખોજમાં નીકળ્યા હોય કે કોઈ સંતનો અનાયાસે ભેટો થયેલ હોય અને સંસારની અસારતાનું જ્ઞાન થયું હોય પછી તેમણે વાજતે ગાજતે દીક્ષા લીધી હોય એવી ઘટના તેમના જીવનમાં બની હોવાનાં પ્રમાણો મળતાં નથી. તેમને સહજ રીતે રંગ લાગી ગયેલો, એવું કહેવું વધારે ઉચિત લાગે છે. તેમને સાંપ્રદાયિક સંસ્કારો પરંપરાથી મળેલા છે. આ પ્રકારના પારિવારિક સંબંધો અને જીવા ભગતની પાત્રતાએ મોરારસાહેબને ગુરુપદે સ્થાપ્યા હશે, એમ કહેવું વધારે યોગ્ય લાગે છે.

મોરારસાહેબના શિષ્યોનો વિચાર કરીએ તો કોઈ શિષ્યો શબ્દથી મહેક્યા, કોઈ ભજન કરીને ગહેક્યા, કોઈ ગૌ સેવા કરીને સંતોષ્યા, કોઈ કથાકીર્તન કરીને ગરજ્યા, કોઈ સેવા કરીને યશોદાયી બન્યા હતા. તેમના ઘણા શિષ્યોએ ગુરુગાદી સ્થાપી અને સંપ્રદાયની ધારાને વહાવી હતી. ડાકોર, બિલખા, વડોદરા, મુંબઈ, જોડિયામાં આજે જગ્યાઓ હયાત છે. ટંકારામાં જીવા ભગતે સ્થાપેલી ગુરુગાદી આજે હયાત છે. મોરારસાહેબે નાતજાતના ભેદભાવ વિના સેવાપરાયણતા, નિષ્ઠા અને ઉત્સાહનો પણ આદર કરેલો. દરેક શિષ્યોમાં કોઈને કોઈ વિશેષતાઓ હતી. જીવા ભગતનું સ્થાન મોરારસાહેબના શિષ્યમંડળમાં મહત્વનું હતું, એવાં પ્રમાણો મળે છે. ^{૩૧}

જીવા ભગતે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવ્યું હોવાથી રવિસાહેબની સમાધિ (ઈ. સ. ૧૮૬૦) પ્રસંગથી તે છેક ગુરુ મોરારસાહેબના સમાધિ પ્રસંગ સુધીમાં કરેલી મહત્વની સાંપ્રદાયિક કામગીરી વખતે હાજર રહ્યાનાં પ્રમાણો તેમની રચનામાંથી મળે છે. તેઓ પરિપક્વ અને વ્યવહારકુશળ હોવાથી ગુરુના પ્રીતિપાત્ર થયેલા. અધિકારી શિષ્ય તરીકે સ્થાન પામી શકે એવી તેમની કામગીરી હતી. ગુરુ મોરારસાહેબ આ વાત કહે છે:—

'તામે મેરા અધિકારી દેખા ચારી,
વડોદરે લુવાણા હરિભાઈ અધિકારી:
વઢવાણ મેં સોની પોપટધારી,
વાલજી શામાભાઈ મૂળીએ ઉદારી.' ॥૨૬૪॥

.....
'ટંકારે મેં ખત્રી જીવા,
પાળે અધિકાર કરે ગુરુ સેવા:
એ ચારે અધિકારી મેરે મન કિના,
ઉનકે ગુરુભાગ મેં પુરણ દીના.' ॥૨૬૬॥ ^{૩૩}

ઉપરોક્ત પંક્તિઓમાં જોઈ શકાય છે કે મોરારસાહેબના અધિકારી શિષ્યોમાં જીવા ભગતનું સ્થાન હતું. ખંભાલિડાની જગ્યામાં જીવા ભગતનું વિશેષ મહત્વ હતું. આ વાતની પુષ્ટિ કરતા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે.

એમાંનો એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે: એક વાર ગુરુ મોરારસાહેબે કાશી જવાનો વિચાર કરેલો. ત્યારે શિષ્યમંડળ અને સેવક મંડળને ગુરુએ કહેલું કે, 'હું કાશી જઈશ, પણ ત્યાંથી પાછો નહિ આવું:—

'મોરાર કે મેં ગંગાજી જાઉં,
તો આ દઈશે પાછા ન આવું.' ॥૩૦૬॥ ^{૩૪}

આ વાત ટંકારા પહોંચી ત્યારે જીવા ભગત પણ ગુરુદર્શને આવ્યા હતા:—

'તો એવા સમાચાર ટંકારે થિયા,
જીવો કે મેં પણ દરશનકું ગયા.' ॥૩૦૭॥ ^{૩૫}

આ પ્રસંગે જીવા ભગત ખંભાલિડામાં પાંચ દિવસ રોકાયા હતા. મોરારસાહેબની કાશીયાત્રા અને ત્યાં જશે તો પાછા ન આવવાની વાત જાણીને, જીવા ભગત ભાવવિભોર બની ગયા, તેમની ભાવવિભોર સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરતા કહે છે:—

'એતના સુણી મોરા ભરાઈ ગયા હૈયા,
રોવણ લાગા મેં રૌ બૌ દિયા.' ॥૩૧૦॥ ^{૩૬}

ત્યારે સ્નેહવશ ગુરુએ જીવા ભગતને છાતીએ લગાવીને છાના રાખતા કહ્યું: 'હવે ગુરુનો ગંગા યાત્રાનો હુકમ નથી:—

'તબ મોરારે હૈયામાં ઘાલી કહાએ,
હવે બચ્યા ગુરુકા હૂકમ ગંગાકા નાએ:
બોત કરી બેટા, કહા રે છાના,
તોયે મેં વચન નહિ માના.' ॥૩૧૧॥ ^{૩૭}

જીવા ભગતનો વિલાપ ન થંભ્યો ત્યારે કરુણાસાગર ગુરુએ કહ્યું: હું તને નિત્ય દર્શન આપીશ, જીવા ભગતને એવું વચન મળતા શાંત થયા:-

'અરે બચ્યા જહા સુધી મેં બારા રહું,
સુધી તેરેકો નિત્ય દરશન દેહું.' ॥૩૧૨॥^{૩૮}
'એતના વચન મોયકું કહા,
તબમેં ટપ ઇના રહા.' ॥૩૧૩॥^{૩૯}

એ પછી તેર મહિના સુધી જીવા ભગતને ગુરુએ નિત્ય દર્શન દીધા, એવો ઉલ્લેખ પણ કરવામાં આવ્યો છે. આટલી વિગતો પરથી જીવા ભગતની અપાર ગુરુપ્રીતિ અને મોરારસાહેબનો શિષ્ય પ્રત્યેનો ગાઢ સ્નેહભાવ પ્રતિપાદિત થાય છે.

બીજો પ્રસંગ જોઈએ: એક વાર મોરારસાહેબ નર્મદા યાત્રાએ ગયેલા. ત્યાંથી શેરખી, વઢ વાણ થઈ લીબડી આવ્યા. લીબડીએથી મોરારસાહેબે અન્નનો ત્યાગ કરીને પાશેર ખીર પર જ રહેવા માંડ્યા:-

'પણ લીબડીએથી અન્ન ન ખાવે,
પાઉશેર સાકર ચોખા દૂધ પીવે:
તેમાંથી દો તીન ઘુટડા લેવે,
પછે પરસાદી સૌકું દેવે.' ॥૩૧૭॥^{૪૦}

લીબડીથી વઢવાણ અને વાંકાનેર થઈને મોરારસાહેબ ટંકારા આવેલા. સંતો પાસેથી ગુરુના અન્ન ત્યાગની વાત જીવા ભગતે જાણી:-

'ઉવાસું ચલે ટંકારે આયા,
ભગત જીવા કે ઘર ઉતરાયા:
ઇની વાત સાધુએ કહી,
સાહેબ મોરાર અન્ન લેતા નથી.' ॥૩૧૮॥^{૪૦}

આ વાત મળી તે પહેલા તો રસોઈ થઈ ગઈ હતી. સંતોને ભોજન માટે બેસાડી દીધા, ત્યારે જીવા ભગતે પોતાની આંખે ગુરુનો અન્ન ત્યાગ જોયો. આ જોઈને જીવા ભગતે પણ અન્ન ન લીધું. ગુરુએ આ જોયું. ત્યાર પછીની વાત ગુરુ શિષ્યના અપાર સ્નેહની છે:-

'સાહેબ મોરાર જમવાકું આયા,
ભક્ત જીવેકું બોલવાયા :
જીવારામ 'તમે અન્ન નૈ ખાયા,
હમકું ગુરુએ હૃદયાર્મે કહાયા.' ॥૩૫૧॥^{૪૧}

ત્યારે જીવા ભગતે ચતુરાઈથી કહ્યું: 'આપ પોતે જ અન્ન ગ્રહણ કરીને મને (પ્રસાદનું) અન્ન જમાડો':—

'આપ જમો મુકું જમવાએ,
મું પર એસી દયા કરાયે:
ફેર બાવાજીએ એસા કહાએ,
હમ અન્ન મેલાએ તમ અન્ન લેવરાએ. ॥૩૫૨॥^{૪૨}

અહીં જીવા ભગતે શિષ્ય વત્સલ ગુરુ પ્રત્યેનો અહોભાવ પણ વ્યક્ત કરે છે:—

'તો એસા સદગુરુકું મેં કેમ મુકું,
ગુરુચરનકો ભજન કદી ન મુકું.' ॥૩૫૩॥^{૪૩}

મોરારસાહેબે જીવતા સમાધિ લઈને દેહત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કરેલો. એ વાતની જીવા ભગતને ટંકારામાં જાણ થઈ. તેઓ ગુરુદર્શન માટે ખંભાલિડા આવેલા અને ચાર દિવસ સુધી ત્યાં રોકાયા. સમાધિ વેળાએ પાછા ત્યાં આવી જવા ગુરુએ આદેશ આપ્યો એટલે ફરીથી જીવા ભગત ફાગણની અમાસે ખંભાલિડા આવ્યા:—

'સમાચાર સાંભળી અમે સૌ ગિયા,
દરશન કરી ચાર દીન રિયા:
રજા માગી ગુરુએ જીવાકું કહા,
ફાગણની અમાસે આવજો યહા.' ॥૪૨૫॥^{૪૪}

.....
'અમાસકે દન અમે ખંભાલિડે ગયા.' ॥૪૨૬॥^{૪૫}

એ સમયે મોરારસાહેબના દર્શન માટે અનેક સંખ્યામાં સંતો—સેવકો અને ભાવિક જનોનું આગમન થયેલું. એ સમયે સૌને ભોજન આપવાની વ્યવસ્થા પણ હતી. ત્યારે જીવા ભગતે રસોડાની વ્યવસ્થા સંભાળી હતી:—

'જીવો કે મેં મેરે હાથે કઢાયું ચઢાઈ,
ખીચડી એસે કર રંધવાઈ:

દર્શન કરી ચલા સૌ જાવે,
ત્યું ત્યું નવા નવા આવે.' ॥૪૩૬॥^{૪૬}

મોરારસાહેબે સમાધિ પૂર્વે આદેશ આપ્યો હતો કે મારા મૃત્યુ પાછળ ભંડારા (પ્રેત ભોજન)નું આયોજન કરવું નહિ, પણ પાછળથી ભૂજથી લાલદાસ અને રાપરથી પરસોતમદાસ આવ્યા. તેમણે

ભંડારો કરવા માટે આગ્રહ રાખ્યો, ત્યારે મહંત અગરદાસે સાધુ પ્રેમદાસને ટંકારા મોકલીને જીવા ભગતને તેડાવીને સલાહ લીધી :-

'ટંકારે સાધુ પ્રેમદાસકું મોકલાઈ,
ભગત જીવાકો લિએ બુલવાઈ:
બાવાજીકી ના હૈ ભાઈ,
કોઈકે કહ્યા વિના ચાલે નહિ ભાઈ.' ॥૫૧૩॥ ૪૭

એ રાત્રે સૂતી વખતે જીવા ભગતે સમાધિસ્થ ગુરુની આજ્ઞા માગી. ગુરુએ એ શરતે આજ્ઞા આપી કે ભંડારાનો સમગ્ર કારભાર તેઓ (જીવા ભગત) સંભાળે, એવી શરતી મંજૂરી આપી:-

'સૂતી વખતે દેરીએ અરજ કીના,
સાહેબે આવી રાતમેં જવાબ દીના:
અગરદાસ સાધુ હૈ ભોલા,
તમ હૈયામાં કરી લો તોલા.' ॥૫૧૫॥ ૪૮

.....
'પૈસા ખરચો દીએ બગડાઈ,
કામ કવન હૈ ભાઈ:
જો આ કામ તમ ઉપર લેવે,
મોરાર કે મેં તમકું રજા દેવે.' ॥૫૧૬॥ ૪૯

.....
'હરતા ફરતા મેં દરશન દઉં,
અહર્નિશ તમારા હૃદયમાં રહું,
એતના જવાબ રાતકું દીના,
સવારે મેં દોઉકું કીના.' ॥૫૧૭॥ ૫૦

એ પછી કંકોત્રીઓ છપાવી, દશ દિવસ વહેલો આવીશ, એવું કહીને જીવા ભગત ટંકારા ગયા. ચીજવસ્તુઓ મંગાવી ભંડારાની તૈયારીઓ શરૂ કરી દીધી. એ પછીની ચોપાઈ ક્રમ પર ૧ થી ૫૬૦ ક્રમની ચોપાઈમાં જીવા ભગતે એ ભંડારામાં ગુરુની કૃપાથી અન્ન અને ઘી અક્ષય થઈ રહ્યાની ચમત્કારપૂર્ણ વાત લખી છે અને ભંડારાનું કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે પૂર્ણ થયાનું લખે છે. આટલાં પ્રમાણો જીવા ભગત રચિત 'મોરારસાહેબની પરચરી' માં મળે છે. તે દ્વારા જાણી શકાય છે કે, જીવા ભગત પર મોરારસાહેબને પ્રીતિ હતી. જીવા ભગતને ગુરુપ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા હોવાથી ચમત્કારિક ઘટનાઓની અનુભૂતિ થઈ હશે.

આમ જીવા ભગત વ્યવહારકુશળ, આત્મસૂઝવાળા, સૌના પ્રીતિપાત્ર અને ગુરુ મોરારસાહેબના હૈયામાં સ્થાન પામેલા હતા. તેમની સંતવાણીમાં ગુરુમહિમા પદે પદે વર્ણવાયો છે. તેમનાં સર્જનમાં ગુરુમહિમા અને ગુરુના જીવનને ઉજાગર કરતી કૃતિઓ માતબર સંખ્યામાં મળે છે. જેમાં 'ગુરુમહિમા', 'ગુરુ મહિમાના છંદ', 'ચિંતામણિ', 'ભાણ પરચરી', 'રવિસાહેબની પરચરી',

'મોરારસાહેબની પરચરી', 'ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબની પરચરી', 'ગુરુ વિનંતી', 'ગુરુની અરજનાં પદો', 'સતગુરુની અરજનાં પદો', 'મોરારનામા', 'લિપિકા', 'અમરવેલી', 'મોરારસાહેબની આરતી', 'મોરારસાહેબની જન્મોત્તી', 'મોરાર સ્તવન' વગેરે કૃતિઓ તદ્દુપરાંત અન્ય પદોમાં ગુરુ મોરારસાહેબ મળ્યાનો અનહદ આનંદ વ્યક્ત થયેલો જોવા મળે છે. સતગુરુના ચરણને વંદન કરતા શબ્દોમાં ગુરુશિષ્યના સંબંધોની પ્રતીતિ થાય છે:-

(૧) 'ગુરુમોરાર કે ચરણમેં તાલી લગી મોય,.....'

(૨) 'આરતી કરું મારા સતગુરુ મોરાર,.....'

(૩) 'ગુરુએ રસ ગુંજુ આપિયું'

(૪) 'મોરાર સતગુરુ ઈષ્ટ દેવ હમારા.....'

(૫) 'મેં તો સતગુરુ ચરણ રજ ધારી'

(૬) 'ધન્ય ધન્ય સતગુરુના શરણાં

જીવા ભગત પ્રત્યે મોરારસાહેબને અનન્ય વાત્સલ્ય હતું. તેમના સાંપ્રદાયિક સંસ્કારનો તાર જન્મ પહેલા જ વણાઈ ગયેલો હતો. તેમણે ગુરુને અનેક રૂપે નિહાળ્યા છે. મોરારસાહેબના પારસમણિ જેવા સંસ્પર્શથી જીવા ભગતે સંત કોટિએ પહોંચીને પરંપરાને ઉજળી કરી છે.

(૯) આત્મચરિત્રાત્મક પદો :

જીવા ભગતનાં સ્ફુટ પદોમાંથી તે સમયમાં બનેલી પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ અને જીવા ભગતનાં જીવનમાં બનેલા ઉત્તરાવસ્થાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં વિ. સં. ૧૮૩૪ અને વિ. સં. ૧૮૩૪માં સૌરાષ્ટ્રમાં દુષ્કાળ અને તીડની આફત આવેલી. પ્રજા બહુ પરેશાન થયેલી. આ વિગત જીવા ભગતે એક પદમાં આ રીતે ગૂંથી છે:-

'વાલાજી, રે પાંત્રીસે પીડાઉ ઉપની,
ધાનને મેખે દીધાં મારી:
તે ઉપર તીડનું દળ આવિયું,
ખાદ્ય સર્વે સંભાળી....' ॥ટેકા॥^{૫૧}

.....
'આંટી ખાધી ચોત્રીસમાં,
પછે પડિયેં સૌ ખાલી,
ઉદમ ઉપાય મળે નાહિ.' ॥૧૧॥^{૫૨}

દુષ્કાળ ગ્રસ્ત લોકોને જોઈને જીવા ભગતનું હૃદય દ્રવી જતા પ્રભુ પાસે અરજ કરી છે.
વિ. સં. ૧૮૩૪ના દુષ્કાળનું ચિત્ર જુઓ:-

'મોરારી મેઘને મેલીએ,
સૌ સુખ પામે સ્વામી,
અમે રે અપરાધી શું કરીએ,
તમે છો અંતરજામી.' ॥૮૬॥

ગૌસંત પીડા પામે રે,
અન્ન તરન આકરા અતિ,
ધરતીમાંથી ધારણ ગઈ,
દુઃખી ભયા જતીને સતી.' ॥૧૧॥

એક વલિયા કરે અન્ન વિન્યા,
ધન વિન્યા ધાન નવ મળે,
ચાકે ચડી છે મેદની,
હરિ વિન્યા સાર કોણ કરે. ॥૨૨॥

ગાયુંરે પોકારે ગોંદરે,
તૃણ વિન્યાની તરફડે.....' ॥૩૩॥ ^{૫૩}

અહીં જીવા ભગતે અન્ન અને ઘાસની અભાવમય એવી દુષ્કાળની દારુણ પરિસ્થિતિ વર્ણવી છે. પ્રજા અને ગૌ સંતનાં દુઃખો જોઈને પરોપકારી અને કરુણામૂર્તિ સંતો કંપી જતા હોય છે. વિ. સં. ૧૮૪૭ માં કારમો દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે લોકોની યાતના જોઈને કવિ પ્રીતમે પ્રભુને આર્તનાદ કરેલો:-

'વાલાજી, તું મોકલને વરસાદ,
સાધુ સંતો શેનો કરશે પરસાદ.' ^{૫૪}

વિ. સં. ૧૮૩૮ માં અતિ પ્રચંડ મેઘવર્ષા સાથે વાવાઝોડું આવ્યું, આ પ્રાકૃતિક તોફાને પાકા મેડીબંધ મકાનોને પણ ધરાશાયી કરી દીધાં. અસંખ્ય પશુ-પંખીઓના પ્રાણ ગયેલા, પ્રજા ત્રાહી ત્રાહી પોકારી ગઈ. આ વિપત્તિને જીવા ભગતે ત્રણ સાખીમાં સુંદર રીતે મઢી છે:-

'આડત્રીસકે અષાઢમેં,
મેંએ દુઃખી સબ જાનઃ
જીવા જેવી ભોગીએ,
ત્યાં તેને જબાન. ॥૧૧॥

પૂનમ પડવે બીજ દન,
વરસ્યો અનરાધારઃ
વાએ વાસિંગણ ટાળિયા,
વરત્યો હાહાકાર. ॥૨૧॥

ઝાડ સમૂળાં કાઢિયાં,
પાડિયું મેડિયું મો'લાતઃ
થિયો એવો ઉલ્કાપાત... ॥૩૧॥^{૫૫}

અન્ય બે પદોમાં જીવા ભગતે પોતાની ૭૭ વરસની ઉંમરે અનુભવાતી ઘડપણની વિટંબણા કરુણ વાણીમાં વર્ણવી છે. આ પદો ગુરુને ઉદ્દેશીને ગાયાં છે. પ્રથમ પદ ૬ કડીનું છે. તેમાં એક થી ત્રણ કડી સુધી જીવા ભગતે અતિ કરુણ વાણીમાં પોતાની કાયાને ઘેરી વળેલી વૃદ્ધાવસ્થાને વર્ણવી છે:—

'ગુરુજી આવી ઉંમર અતિ કઠણ... ॥૨૧॥

ગુરુજી સુખ નો ઉપજવા દીયે શરીર,
બે પાયે રિષ્ટ ઉપનું રેઃ
તેમાં પીડાનું શું પૂછવું હોય,
આશ નહીં ઉગર્યાની.' ॥૩૧॥^{૫૬}

અહીં ૭૭ વર્ષની ઉંમરે અનુભવાતી શારીરિક શિથિલતા, પગમાં થતી વેદના અને પીડાકારક એવી મંગળની મહાદશા બેસવાનું જીવા ભગતનું કથન છે.

બીજું પદ ૧૨ કડીનું છે. પોતાને ઘેરી વળેલી દારુણ અવસ્થાનું ચિત્ર આપેલું છે. રચના 'ગુરુજીની અરજ લખી છે.' એવાં શીર્ષકાંતર્ગત આપી છે. જે સૂચવે છે કે પોતાની અતિરુણ પરિસ્થિતિમાંથી મુક્તિ અપાવવા માટે ગુરુ મોરારસાહેબને આર્તભાવે પ્રાર્થના કરી છે. પથારીવશ જીવન, શિથિલ શરીર, કરચળિયાલ ત્વચા, કાને આવેલું બધીરપણું, આંખમાં આવેલી ઝાંખપ, નબળી થયેલી પાચનશક્તિ, દાંત વિહિન મુખને કારણે ભોજન બેસ્વાદ લાગવું વગેરે દુઃખદર્દનું વર્ણન છે:—

'ગુરુજી, કાઢવા દીનને રાત,
પડીને ભોંય પાટે રે,
અખંડ રેજો મારા રુદિયા માંય,
તો રે'શે આ ધાટે રે.' ॥૧૧॥

ગુરુજી, જરાયે કરિયા જોર,
ચામડિયું ઢલઢલિયું રેઃ
એવા આપ્યુંનાં હરિયા તેજ,

ગુરુજી નેણુંમાં ઝાંખપ વળિયું રે.' ॥૨॥

'ગુરુજી, ભૂજામાંથી ભાંગ્યા જોર,
કાંઈક કાને માઠું સંભળાય,
ચાલતા પગના ઉપડે રે,
મૂંઝવણું તેની પડે રે.' ॥૩॥^{૫૭}

.....
'ગુરુજી, રે પડતા દાંત ચોવીસ,
આવે રસના વેરે રે:
ઉતારવું મલમલાવી,
જીભાએ ફાંફા મુખમાં બોલાવેરે.' ॥૮॥^{૫૮}

એ પછી જીવા ભગતે ૯ થી ૧૨ કડીમાં આત્મોદ્ધાર માટે ગુરુજીને અરજ કરી છે. અંતમાં ગુરુની ચરણરજની આશા રાખે છે:-

'દાસ જીવો કહે હે મારા નાથ,
વળગી રહ્યો છું ચરણરજને રે.' ॥૧૨॥^{૫૯}

(૧૦) દામ્પત્ય જીવન :

જીવા ભગત અને તેમનાં પત્ની તેજુબાઈએ તેમના માતા-પિતા જેઠા ભગત અને ગંગાબાઈનો સત્સંગી વારસો જાળવી રાખ્યો હતો. જીવા ભગતનાં લગ્ન બેવાર થયેલા. તેમના વંશજ કહે છે: 'તેમનું પ્રથમ લગ્ન જે કન્યા સાથે થયેલ તે પત્નીનું યાત્રા કરવા ગયેલાં ત્યાં જ અકાળે અવસાન થયેલું. તેમની સાથેનું લગ્ન જીવન બહુ જ ઓછો સમય રહેલું. આગળ ઉમેરણ કરતા કહે કે, 'તેમનાં પ્રથમવારના પત્ની નિઃસંતાન હતાં.'^{૬૦}

તેમના લગ્ન કઈ ઉંમરે અને કઈ સાલમાં થયેલાં એ વિશેના કોઈ આધારો મળતા નથી. જેઠા ભગતને મોટી ઉંમરે સંતાન પ્રાપ્તિ થઈ હોવાથી અને એ સમયમાં બાળ લગ્નપ્રથા હોવાનાં કારણે તેમના લગ્ન નાની ઉંમરે થયા હોવાનું તારણ કરી શકાય. ડૉ. સી. જી. વીંછીનું કહેવું છે કે, 'ઉંમરલાયક થતા જીવાના લગ્ન તેજુબાઈ સાથે થયા હતા.'

ડૉ. વીંછી જીવા ભગતનાં તેજુબાઈ સાથે થયેલાં લગ્નનો જ ઉલ્લેખ કરે છે અને એ લગ્નને જ પ્રથમવારના લગ્ન તરીકે સ્વીકારીને ચાલે છે. એટલે તો તેમણે તેમનાં કથનમાં જીવા ભગતના પ્રથમ લગ્નનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી. એવું તેમનાં કથન પરથી કહી શકીએ. તેજુબાઈ વિશે પ્રકાશ પાડતા કહે છે કે, 'તે પણ ભકિતપરાયણ અને પતિવ્રતા હતાં' ^{૬૧}

તેજુબાઈ સાથેનું લગ્નજીવન પારિવારિક, પરંપરાને અનુરૂપ, આતિથ્યભાવનાથી સભર અને સંતોના સહવાસથી સુમધુર હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. જીવા ભગતને આંગણે સંતો ભક્તોની સતત અવરજવર રહ્યા કરતી અને કચ્છમાંથી આવેલા સંત (કાન સ્વામીના શિષ્ય મંગળગરજી સ્વામી) જીવા ભગતના આશ્રયે થોડો સમય રહેલા.^{૬૨}

કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં આવવા જવા માટે ટંકારા કેન્દ્રનું સ્થળ હતું. તેમજ જીવા ભગતની સંત પ્રીતિ અને તેજુબાઈની આતિથ્યભાવના, સેવાપરાયણતા અને જીવા ભગતનો સુચારુ સંયોગ હોવાથી તેમનાં આંગણે અતિથિઓનું આવાગમન રહેતું.

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'ના સંતો સંસારી સાધુ તરીકે જીવન જીવતા, કહો કે જીવી જાણનારા સંતો હતા. તેજુબાઈએ આ પરંપરાને અપનાવેલી હોવાનું સહજ લાગે છે. જીવા ભગતે ઉત્તરાવસ્થાની વેદના અને ખાલિપાને વ્યક્ત કરતી આત્મચરિત્રાત્મક વાણીમાં સદ્ભાવવાળી સહય ધર્મચારીણીનું યોગ્ય રીતે જ સ્મરણ કર્યું છે:-

'ગુરુજી ભારજડી (ભાર્યા) પોતાના ઘરની ,
પંથ સપળો પૂર્યો રે:
દ્વેતથી થયા દૂર ,
પંથ ખૂટાડ્યો એક પલમાં.....' ^{૬૩}

'ગુરુની અરજ' નાં આ પદમાં ગુરુ મોરારસાહેબના અસીમ આશિષે પત્ની તેજુબાઈએ જન્મારો સફળ કર્યો. એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરીને પોતાની મુક્તિ માટે ગુરુને અરજ કરી છે. એ પહેલા મૂકાયેલાં પદોમાં વાર્ધક્યની વેદના વર્ણવી છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં આવેલી બિમારીમાં પત્ની યાદ આવે એ વેદના સમજી શકાય તેમ છે.

તેજુબાઈની કૂખે બે પુત્ર રત્નો થયા: લક્ષ્મીચંદ અને વલમજી. આ બંન્ને પુત્રોએ જીવા ભગતનો સંસ્કાર વારસો જાળવી રાખેલો, જીવા ભગતના મૃત્યુ પછી ટંકારામાં જીવા ભગતનું સમાધિસ્થળ બનાવેલું.^{૬૪}

(૧૧) ચમત્કારિક પ્રસંગો :

સંત ભક્તોના જીવન વિશે વિવિધ પ્રકારના ચમત્કારોની વાતો વણાઈ જતી હોય છે. અહોભાવથી આ ચમત્કારને સ્વીકારીને ચાલતા હોવાનું જોવા મળે છે. ચમત્કારમાં શ્રદ્ધાનો તંતુ પણ વણાયેલો હોય છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતો વિશે અનેક ચમત્કારિક ઘટનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. એવી જ રીતે જીવા ભગતના જીવન વિશે પણ દંતકથારૂપ ચમત્કારિક વાતો મળી આવે છે. તેમના જીવનમાં બનેલી ચમત્કારિક ઘટનાઓને ઉજાગર કરતા બે દંતકથાજન્ય પ્રસંગો ડૉ. સી. જી. વીંછીએ નોંધ્યા છે.^{૬૫}

એક દંતકથા એવી છે કે જીવા ભગતના પિતા એક વખત રંગાટકામ કરતા હતા કામને સાંજે કામ પૂરું કરીને માલ દઈ દેવાનો હતો. ત્યારે ત્યાં આ કિશોર જીવો ઘરમાં કંઈક વસ્તુ લેવા આવ્યો. વસ્ત્રોને કોઈ પણ રીતે રંગ ચડતો ન હતો . જેઠા ભગતે જીવાને પાણી લઈ આવવાનું કહ્યું પણ જીવા ભગત વસ્તુ શોધવામાં લીન હોવાથી તેમના ધ્યાન પર પિતાની વાત ન આવી. અને તેઓ વસ્તુ લઈને બહાર જવા લાગ્યા, ત્યારે અકળાયેલા જેઠા ભગત બોલી ગયા:-

'આ છોકરો પાણી પણ નથી લાવી દેતો, ઈ ધંધામાં શું દિ' વાળશે ? આ સાંભળી જીવા ભગતે પોતાની માતા ગંગાબાઈને પિતાની અકળામણનું કારણ પૂછ્યું, તો માતાએ કપડાંને રંગ ન ચડતો હોવાથી જેઠા ભગત અકળાયા હોવાનું જણાવ્યું. (બાળ) જીવાએ પોતાના પિતાને જણાવ્યું:-

'બાપુ, લાવો હું રંગી દઉં.'

બાપાએ જીવાને રંગાટકામ કરવાની રજા આપતા પહેલા જ પ્રયાસે જીવા ભગતે કપડાંને રંગ ચડાવી દીધો.'

એવો એક બીજો પ્રસંગ જીવા ભગતમાં ત્રિકાળજ્ઞાનનું પ્રકટીકરણ કરે છે. એક પટેલ જ્ઞાતિની વિધવા બાઈ (રુડીબાઈ)ને જીવા ભગતે પુનર્લગ્ન કરી લેવાનું કહ્યું, ત્યારે એ બાઈએ જવાબ આપ્યો:-

'ભગત મને પાંત્રીસ થયા છે, હવે મને કોણ લ્યે?'

'જીવા ભગતે તેને આવતી કાલે સારું થઈ જશે.' એમ કહ્યું અને બન્યું પણ એમ જ. આ રુડીબાઈએ પુનર્લગ્ન કર્યા નહિ અને સંત જીવા ભગતના પ્રભાવથી તેમની સેવા કરતા રહ્યાં એવું રુડીબાઈના ભાઈઓના વંશજનું કહેવું છે.^{૬૬}

પ્રથમ પ્રસંગમાં જીવા ભગત એક કુશળ રંગારા હતા. અને રંગાટકામ બહુ ઉત્તમ રીતે કરતા હતા. એવું પ્રમાણિતકરે છે. બીજો પ્રસંગ જીવા ભગતની સમાજ સુધારકતાને ઉજાગર કરે છે. એક વિધવા નારીના જીવનમાં સુખનો સૂર્યોદય થાય એવી પરોપકારી ભાવનાને તેમણે ઉપાસાવી છે. આ વાત તેમનાં ભક્ત હૃદય સાથે બરોબર બંધ બેસે છે.

જીવા ભગતના ચમત્કારિક જીવન વિશે ત્રીજો પ્રસંગ કશોરભાઈ ખત્રી પાસેથી મળે છે. તેમના મતે સમાધિ પૂર્વે જીવાબાપાએ પંદર દિવસ અગાઉ સંકલ્પ કરેલો. મોંમાઈ માતાજીના મંદિરમાં જ રહીને જાપ જપવા શરૂ કર્યા હતા. પંદર દિવસ પછી ૧૬ માં દિવસે તેમની પાલખીયાત્રા ધેરથી નીકળી હતી અને અગાઉ નકકી કરેલી જગ્યા (હાલ સમાધિ મંદિરના સ્થાને) તરફ વાજત ગાજતે જઈ રહી હતી. એ સમયે એક ચમત્કાર થયલો. પાલખી યાત્રા સ્મશાન તરફ જવાને બદલે ઝાંપાની બહાર (હાલનું સ્થળ દેરી નાકું, ટંકારા) પહોંચેલી. આ ચમત્કારિક ઘટનાને નિહાળવા અને ખાસ ચમત્કારને પડકાર ફેંકવા મોરબીના મહારાજા વાઘજી ઠાકોરે પાલખી યાત્રાને રોકેલી. એ સમયે જીવાબાપાએ માળા

ફેરવતો હાથ પાલખીમાંથી બહાર કાઢ્યો. આ ચમત્કારથી મોરબીના મહારાજાએ જીવા ભગતને નમસ્કાર કર્યા અને સમાધિ વિધિ સુધી હાજર રહ્યા હતા.^{૬૭}

ડૉ. સી. જી. વિંછી આ વાતનું સમર્થન આપતા કહે છે કે, ભગતજી પોતાના મૃત્યુ અંગેનો સંકેત જાણતા હતા. તેમના પુત્રોને તેની જાણ કરેલી. આ વાતમાં શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી એટલું ઉમેરે છે કે જીવા બાપાએ જીવતા સમાધિ લેવા માટે અગાઉથી જ બધી તૈયારીઓ કરી હતી. આ પ્રસંગે ગુરુ મોરારસાહેબે હાજરી આપ્યાનો અનુભવ થયેલો. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતો મૃત્યુંજયી હતા. ભાણસાહેબ મોરારસાહેબ વગેરેના સમાધિ પ્રસંગો આ વાતનાં પ્રમાણો આપે છે.

મોરબીના રાજાઓ ચમત્કારને પડકારતા અને સંતત્વ લાગે તો સ્વીકારતા. એવા ઘણા પ્રસંગો ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. પૃથ્વીરાજસિંહે બગથળા તા. મોરબીના સંત મહિદાસની કસોટી કરેલી. ચમત્કારમાં સત્ય જણાતા ભગતને જમીન દાનમાં આપેલી.^{૬૮} મોરબીના મહારાજા રાવત રણસિંહે ખેમરિયો-દાળલદેની કસોટી કરી હતી. એ ઘટના મહાપંથમાં જાણીતી છે.

સંવત ૧૮૫૦માં સંત કવયિત્રી ગંગાસતી, તેમના પતિ કહળસંગ અને શિષ્યા પાનબાઈએ સમઢિયાળા ગામે જીવતા સમાધિ લીધી હતી. એ વર્ષમાં ઘટેલ જીવા ભગતની સમાધિનો પ્રસંગ પણ ઉલ્લેખનીય હતો. એ સમયે તેમના સેવકો અનેક સંતો, ભક્તો, અને ગ્રામજનોની વિશાળ સંખ્યામાં હાજરી હતી. 'સ્વેચ્છાએ દેહત્યાગની ઘટના રહસ્યપૂર્ણ છે. માત્ર યોગસિદ્ધ વ્યક્તિઓ જ સ્વેચ્છાએ દેહનો ત્યાગ કરી શકે છે. દેહત્યાગની તિથિ પહેલેથી નક્કી કરીને કંકોત્રીઓ લખાય છે. અને સંતો ભક્તોને નિમંત્રવામાં આવે છે. સંતમંડળની ઉપસ્થિતિમાં યોગયુક્તિથી સમાધિ મૃત્યુનું વરણ કરવામાં આવે છે. જીવનના સાફલ્યને પામીને કૃતાર્થ થઈને જીવનકાર્ય પૂર્ણ થયું છે, તેમ સમજીને સ્વેચ્છાએ આનંદપૂર્વક મૃત્યુનું વરણ કરે છે.'^{૬૯}

(૧૨) કુળદેવી :

જીવા ભગતના વંશજો અને પૂર્વ પેઢીથી કુળદેવી તરીકે મોંમાઈ માતાજી છે. કુળદેવી મોંમાઈ માતાજીનું મૂળ સ્થાનક મોંમાઈમોરા (કચ્છ) ગામે આવેલું છે. ખત્રી પરિવાર ત્યાં દર્શન કરવા માટે જાય છે.^{૭૦} ટંકારામાં જીવા ભગત જે મકાનમાં રહેતા હતા તે મકાનનાં એક અલગ ઓરડામાં મોંમાઈ માતાજીનું સ્થાનક આવેલું છે. તેમાં પાલખ, પાલખમાં મોંમાઈ માતાજીની છબિ, નાળિયેરનું તોરણ, ખોડિયાર માતાજીના થાપાના પ્રતીકરૂપે ત્રિશૂલ, ફળેલી માનતાના પ્રતીકરૂપે ચઢાવેલાં ચાંદીનાં છત્ર વગેરે છે. આ સ્થળે દરરોજ ધૂપ-દીપ કરવામાં આવે છે. જીવા ભગતના વંશજ ખત્રી પરિવારનું આ શ્રદ્ધેય સ્થાનક છે. તેમના પરિવારજનો કૂળના ભૂવા અને જુવારના દાણા વગેરેમાં માને છે.^{૭૧}

ડૉ. સી. જી. વીંછી કહે છે કે, ' જેઠા ભગતના કુળમાં મોંમાઈ અને શિકોતર બંને દેવી પૂજાય છે. 'કૂળ દેવી તરીકે મોંમાઈ માતાજી અને ચડોતર દેવી તરીકે શિકોતરની પૂજા કરવામાં આવે છે. હિન્દુ ધર્મમાં એક કૂળદેવી અને બીજી ચડોતર દેવી હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. દેવીપૂજા એ આપણી આદિ

પરંપરા રહેલી છે. 'જીવા ભગતના વારસદારો મોંમાઈ માતાજીને કુળદેવી તરીકે અને શિકોતરને ચડોતર દેવી રૂપે સ્વીકારીને પૂજનવિધિ અને અન્ય વિધિ વિધાનો પરંપરાગત ધોરણે કરે છે.^{૭૨}

મોંમાઈ માતાજીના મઢમાં ખોડિયાર માતાજીનો થાપો છે, અને તેનાં પ્રતીકરૂપે ત્રણ ત્રિશૂલ ચિતરવામાં આવ્યા છે. મોંમાઈ માતાજીના નૈવેદ્ય વરસમાં બે વખત કરવામાં આવે છે. આસો સુદ આઠમને દિવસે અને મહા સુદ આઠમને દિવસે. આ પરંપરા આજે પણ રહી છે. આ પ્રસંગે ખત્રી પરિવાર સમૂહમાં એકઠા થઈને 'નૈવેદ્ય વિધિ' કરે છે અને સમૂહ ભોજનરૂપે આ પ્રસંગને હોંશથી ઉજવે છે. બહારગામ રહેતા ખત્રી પરિવારજનો એ દિવસે અચૂક પધારે છે. આ ઉપરાંત પુત્રના લગ્ન પ્રસંગે વરઘોડિયા (નવવરવધૂ) ની છેડાછેડી મોંમાઈ માતાજીની સાક્ષીએ, માતાજીને પગે લાગીને છોડવામાં આવે છે. આ વિધિ સમયે માતાજીના નૈવેદ્ય કરી શ્રીફળ વધેરવામાં આવે છે. જ્યારે માતાજીના માંડવાનો પ્રસંગ હોય ત્યારે માતાજીને ધજા ચડાવવામાં આવે છે. માતાજીની માનતા માનેલી હોય તો જ આ વિધિ કરવામાં આવે છે. શિકોતર દેવીની પ્રતિમારૂપે શ્રીફળ રાખવાની પરંપરા છે. ખત્રી પરિવારે શિકોતરના પ્રતીકરૂપે શ્રીફળ રાખેલું છે. શ્રાવણ સુદ આઠમના દિવસે શિકોતર માતાજીના નૈવેદ્ય ધરાવાય છે. આ સિવાય બીજી કોઈ વિધિઓ કરવામાં આવતી નથી.^{૭૩}

જીવા ભગત મોંમાઈ માતાજીની પૂજા સંકુચિત રીતે નહિ, પણ વ્યાપક રીતે જગતજનની સ્વરૂપે કરતા હતા. 'મોંમાઈ માતાજીની અરચું' પ્રકારની રચનાઓમાં માતાજીની ઉપાસનાનું પ્રતિબિંબ પ્રગટ થતું જોવા મળે છે. તેમણે દેવી ઉપાસના નિરાકાર જગતજનની શક્તિરૂપે કરેલી છે.^{૭૪}

(૧૩) વ્યવસાય :

આપણી સંતપરંપરામાં સંતો ભક્તોનાં જીવન વિશે તપાસતા જાણવા મળે છે કે તેમણે કોઈ વ્યવસાય જાળવી રાખીને ઉદરનો ભાર જાતે જ વહન કરેલો. સામાન્ય જીવન જીવીને પરમતત્ત્વ સાથે મૂળ તાર જોડી રાખતા. સંતકવિ જીવા ભગતનું જીવન પણ એ પ્રકારનું જોવા મળે છે. તેમણે પરંપરિત રંગારાનો મૂળ વ્યવસાય જાળવી રાખેલો. જેઠા ભગત પાસેથી તેમણે ધડાકાભેર વ્યવસાય સંભાળેલો. એની સફળતા વિશે ડૉ. સી. જી. વીંછી કહે છે કે, 'પહેલે જ ધડાકે રંગ ચડી ગયો. મા-બાપની સાથે કામ કરવા માંડ્યું અને કદી પણ માતા-પિતાને કચવાવા દીધા હોય એવું લાગતું નથી.^{૭૫}□

જીવા ભગતે ઉદર નિમિત્તે મૂળ વ્યવસાય કરતા હતા. સંત જીવ હોઈને તેનો તાર તો પરમાત્મા સાથે જોડાયેલો હતો. નિરપેક્ષ ભાવે વ્યવસાય કરનારા જીવા ભગતે સંતોની સેવા કરી અને પ્રભુકીર્તન કરતા કરતા સંતવાણીનું સર્જન પણ કર્યું.

જીવા ભગતની કુળદેવી મોંઘાઈ માતાજી : ટંકારા

સ્વ. અમૃતલાલભાઈ ખત્રી

જીવા ભગતનું રહેણાંકનું મકાન : ટંકારા

ભુકંપ પછીનું મકાન

(૧૪) સમાધિવર્ષ :

જીવા ભગતે જીવતા સમાધિ લીધી હતી. ટંકારા ગામે જીવા ભગતની સમાધિ અને એ સમાધિ પર દેરી ચણેલી મોજૂદ છે. તેના પર શિખરબંધ મંદિર બનાવેલું છે. તેમાં જીવા ભગત, જીવા ભગતના ગુરુભાઈ ચરણદાસ અને ગુરુ મોરારસાહેબની છબિ છે. એ સમાધિ સ્થાન પર સંશોધન કરતા શિલાલેખ આ પ્રમાણે મળી આવે છે:-

'શ્રીગણેશાય નમઃ

શ્રી મોરારસાહેબના શિષ્ય જીવા ભગત સંવત ૧૯૫૦ ના ફાગણ સુદ ૯, ગુરુને શરણે ગયા. તેની સમાધિની દેરી તેના દીકરા વલમજી અને લક્ષ્મીદાસે બંધાવી. સંવત ૧૯૫૧ મહા સુદ ૨, બાંધનારઃ ભગતના શિષ્ય, કડિયા આણંદ જેઠા. ૭૬

દેરી બાંધી તે પૂર્વે એક વર્ષે □જીવા ભગતે સમાધિ લીધી હતી. એવું પ્રમાણિત થાય છે. જીવા ભગતનું સમાધિ વર્ષ સંવત ૧૯૫૦ ફાગણ સુદ નોમ છે.

(૧૫) શિષ્યપરંપરા :

જીવા ભગતે કોઈને કંઠી બાધીને શિષ્ય બનાવ્યા હોય એવાં પ્રમાણો મળતા નથી. સંતવાણીનાં 'નામાચરણ'માં 'જીવા પ્રતાપે' કે 'જીવા ગુરુ ચરણે' એવા ઉલ્લેખો મળ્યાં નથી. ટંકારા ગામમાં તેમના સમાધિ સ્થળે શિલાલેખ લખાયેલો છે. તેમાં કડિયા આણંદ જેઠાના નામનો ઉલ્લેખ તેમના શિષ્ય તરીકે કરવામાં આવ્યો છે. તેમની કોઈ રચનાઓ કે સ્મરણરૂપ આધારો પણ પ્રાપ્ત થયા નથી.

જીવા ભગતના પ્રભાવથી ભક્તિભાવે રંગાયા હશે એવું બનવા જોગ છે. જીવા ભગતે રુડીબાઈ નામે એક પટેલ વિધવાબાઈને ચમત્કાર બતાવ્યાનું પ્રમાણ મળે છે. આ રુડીબાઈ જારિયા ગામના પીપળિયા શાખના પટેલ જ્ઞાતિના હતા. તેણીના પુનર્લગ્ન થઈ જશે, એવી ભવિષ્યવાણી જીવા ભગતે કરી હતી. રુડીબાઈના સારા ઘરના માગા આવ્યા, પણ પુનર્લગ્ન કર્યા નહિ. જીવા ભગતની સેવા કરવા માટે ટંકારામાં જ રહ્યા. ૭૭

માહિતીદાતા શ્રી મોહનભાઈ ભગાભાઈ અનુકૂળતાએ આ સ્થાને ધૂપદીપ કરે છે. સ્થળમાં કોઈ ચૈતન્ય હોવાનું જોવા મળ્યું નહિ. ભૂતકાળની વાતોનું થોડું ઘણું સ્મરણ રતાભાઈ (ઉ.વર્ષ ૭૦) વાગોળ્યા કરે છે. તેમની કોઈ એવી શક્તિ નથી કે આ સ્થળને વ્યવસ્થિત કરી શકે. તેઓ જીવા ભગતને ચમત્કારિક સંત તરીકે સ્વીકારે છે. ૭૮

જીવા ભગતના સમયમાં અર્વાચીન યુગનો ઉદય થયેલો અને તેમના અવસાન સમયે પંડિત યુગની જોશભેર શરૂઆત થયેલી. પ્રજામાં નવા યુગના વિચારો ધૂમતા હતા. જગ્યાઓમાં ધર્મપરાયણતા અને સેવાભાવના ઓછી થઈ ગયેલી હતી. જગ્યાઓનું ચૈતન્ય નંદવાતું જતું હતું. કદાચ એટલે જીવા ભગતે ગુરુ શિષ્ય પરંપરામાં રસ લીધો નહીં હોય, અને તેમના પ્રભાવ તળે આવેલા ભાવિક જનોએ આ પરંપરાને પોતાની સાથે જ સમેટી લીધેલી હશે.

(૧૬) સમાધિ સ્થળ: ટંકારા :

જીવા ભગતે □જીવતા સમાધિ સંવત ૧૮૫૦ ફાગણ સુદ નવમીને દિવસે લીધી. તેમના પુત્રો વલમજી અને લક્ષ્મીદાસે સંવત ૧૮૫૧ મહા સુદ બીજને દિવસે દેરી બંધાવેલી.^{૭૯} આ સમાધિસ્થળ પર બંધાયેલી દેરીની બાજુમાં એક નાની ધર્મશાળા પણ બંધાવેલી. યાત્રાળુઓ આ ધર્મશાળામાં રાતવાસો કરતા. ક્યારેક ભજન કીર્તનનું પણ આયોજન કરવામાં આવતું હતું. સમય જતા આ જગ્યા સાવ જર્જરિત થઈ ગયેલી. શ્રી મણીલાલ અમૃતલાલ ખત્રીએ જરૂરી આર્થિક યોગદાન મળતા, શિખરબંધ મંદિર બાંધવામાં આવેલું. આજે શિખરબંધ મંદિર દેરીનાકા તરીકે ઓળખાતાં સ્થળે, જૂના ઝાંપા સામે, ટંકારામાં હયાત છે. સંવત ૨૦૫૦ ફાગણ સુદ, નવમીને દિવસે □જીવા ભગતની પુણ્યતિથિને સો વર્ષ પૂર્ણ થતાં શતાબ્દિ મહોત્સવ ધૂમધામથી ઉજવવામાં આવેલો.^{૮૦}

આ મંદિરની મધ્યમાં જૂની દેરી મૂળ રૂપમાં જળવાયેલી છે. આ દેરીમાં જીવા ભગતના ગુરુ મોરારસાહેબ, જીવા ભગત અને તેમના ગુરુભાઈ ચરણદાસની છબિ સ્મૃતિરૂપે મૂકવામાં આવેલી છે. ગુરુગાદીનાં પ્રતીકરૂપે ગુરુગાદી, જીવા ભગતની ચરણ પાદુકા અને બગલમાં રાખવામાં આવતી આસનાવલિ વગેરે છે. મંદિરમાં બીજી કોઈ ઈષ્ટદેવની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી નથી. સમાધિ મંદિરને આધુનિક ઓપ આપવામાં આવ્યો છે. વિદ્યુત આરતી અને રંગકામ કરવામાં આવેલું છે. હાલમાં જીવા ભગતના વંશજ શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી અને મણીભાઈ ખત્રી આ મંદિરની સંભાળ રાખે છે. સ્વ. અમૃતલાલ ખત્રી દ્વારા નિયમિત સંધ્યા આરતી, ધૂપદીપ અને પ્રસાદ ધરવામાં આવતો. ખત્રી પરિવાર જીવા ભગતની પુણ્યતિથિની ભક્તિભાવે ઉજવણી કરતા. આ પ્રસંગે ભજન કીર્તન અને સંતો ભક્તોને આમંત્રણ અપાતું તેમજ સમૂહ જ્ઞાતિ ભોજનનું આયોજન કરવામાં આવતું. ઈ. સ. ૧૯૮૪ પછી આ ક્રમ તૂટી ગયો છે.^{૮૧}

મંદિરમાં પુજારીઓ બદલાયા કરે છે. મંદિરનો કારોબાર કેવો ચાલતો હશે. તેની ખાત્રી મંદિરનાં બારણાંની બંને બાજુ વ્યસનની શોભતી જાહેરાતો જોઈને થઈ શકે છે. ઈ. ૧૯૮૮ થી જે પુજારી ત્યાં રહે છે, તેમની પાસે જીવા ભગત વિશેની ખરી માહિતીઓ મળતી નથી. મંદિરની ખેવનાનો પ્રશ્ન મિથ્યા વાદવિવાદમાં લટક્યા કરે છે એમ કહેવું ઉચિત લાગે છે.

ટંકારા પાસેના જારિયા ગામે જીવા ભગતનાં સ્મરણોને સાંચવતું એક સ્થાનક આવેલું છે. શ્રી શિવાભાઈ રવજીભાઈ પીપળિયાના બિનરહેણાંક મકાનનાં બારણાંમાં પ્રવેશતા જમણી બાજુની દિવાલના ઉગમણાં ગોખમાં જીવા ભગત અને તેમનાં ધર્મપત્ની તેજુબાઈની છબિ મૂકવામાં આવી છે.

ગોખની બહાર ચાંદીનાં છત્ર મૂકવામાં આવ્યા છે. જે માનતા ફળિભૂત થયાનું પ્રમાણ બતાવે છે. જીવા ભગતની શિષ્યા રૂડીબાઈના પિત્રાઈ પરિવારના મોહનભાઈ ભગાભાઈ પીપળિયા ત્યાં નિયમિત સેવાપૂજા કરે છે. જીવા ભગતનું હાલ કોઈ સાહિત્ય ત્યાં ઉપલબ્ધ થતું નથી. રૂડીબાઈએ જીવા ભગતને ગુરુપદે સ્વીકારેલા હતા. તેમના હાથે કોઈ સાહિત્યની રચના થયેલી નથી.^{૮૨}

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'ના મુખ્ય ચાર સ્થાનક શેરખી, કમીજડા, રાપર અને ખંભાલિડાને ગણાવી શકાય. કાળક્રમે શાખા-પ્રશાખાઓ પ્રગટી. ત્રણસો વર્ષનો પ્રલંબ ઇતિહાસ વણીને આ જગ્યાઓ પડી છે. તેની આ દીર્ઘ પરંપરામાં સંપ્રદાયનાં નાના મોટાં કુલ ૫૮ મંદિરો અને ૩૧૨ જેટલા દુવારા સ્થાપિત થયેલા છે.' કુલ ૫૮ મંદિરોમાં ટંકારાના શિખરબંધ મંદિરનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જારિયા ગામે આવેલું સ્થાનક 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના દુવારામાં ઉમેરી શકાય.

સમાજની વચ્ચે રહીને સુખદુઃખના સહભાગી બનીને માનવીનાં અંતઃકરણ સુધી પહોંચી, જાગતી જ્યોતિ રૂપ બનેલી આ જગ્યાની જ્યોતિનો પ્રભાવ ધીમેધીમે શાંત થતો ગયો છે. ટંકારામાં આવેલું જીવા ભગતનું સમાધિ મંદિર ભૂતકાળનાં મૂળરૂપને ભંડારીને પ્રભાવ ઓછો કરતું કરતું, 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના મંદિરોની, ધીમી ગતિએ વિલાતી જતી ગતિને અનુસરે છે.

(૧૭) જીવા ભગતનો સર્જનકાળ :

જીવા ભગતે ઉત્તરવયમાં સંતવાણીનું સર્જન કર્યાનાં પ્રમાણો મળે છે. હસ્તપ્રતોમાં રચના સાલનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. તે પ્રમાણે જોઈએ, તો તેમણે વિ. સં. ૧૯૨૦ થી ૧૯૫૦ના ગાળામાં સાહિત્યનું સર્જન કરેલું હતું. તેમની રચનાઓની સાલવારી નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે:—^{૮૩}

(૧) ગુરુની અરજ (સં. ૧૯૨૭)

(૨) મોરાસાહેબની પરચરી (સં. ૧૯૩૦)

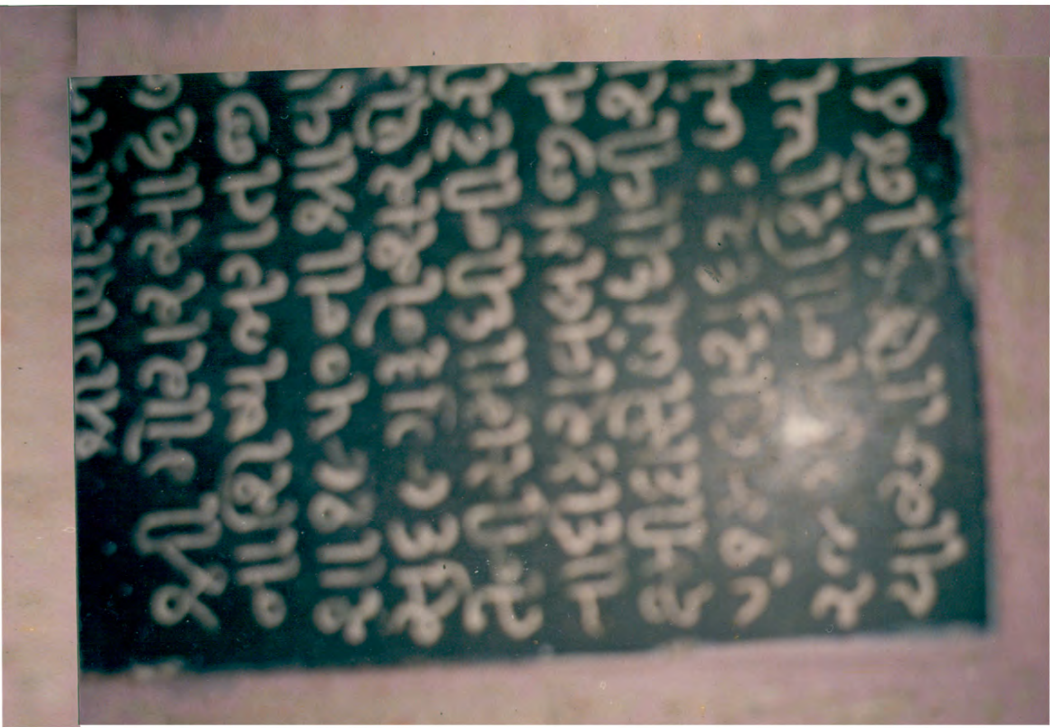
(૩) ચિંતામણિ (સં. ૧૯૩૬)

(૪) ગરબી રચનાઓ (સં. ૧૯૩૮)

પ્રાપ્ત હસ્તપ્રતોમાં તેમના હસ્તાક્ષરો મળી આવે છે. અંતિમ પાનાંઓમાં લખાયેલી અનુક્રમણિકા તેમજ લહિયાઓના લખાણમાં ક્યાંક કરાયેલા સુધારાવધારારૂપે તેમજ શરુઆતની રચનાઓમાં તેમના હસ્તાક્ષર મળે છે. તેમની હયાતિમાં અને નજર સામે આ હસ્તપ્રતો લખાયેલી હતી એવું પ્રમાણ મળી રહે છે. એકાદ દશકો કલમને સતેજ કરવામાં લાગ્યો હોય એવું અનુમાન કરીએ તો તેમણે વિ. સં. ૧૯૨૦થી લખવું શરૂ કરેલું હોવાનું કહી શકાય. સં. ૧૯૩૮ પછી રચનાઓ હસ્તપ્રતમાં લખાયેલી મળી આવે છે. જીવનના અંતિમ સમય સુધી (સમાધિ વર્ષ: વિ. સં. ૧૯૫૦) લેખનકાર્ય ચાલુ હતું એમ કહેવું યોગ્ય લાગે છે.

સમાધિ સ્થળનું પ્રવેશદ્વાર : દેરી નાકા, ટંકારા

સમાધિ સ્થળે મળતો શિલાલેખ

(૧૮) વિવિધ નામોલ્લેખ :

જીવા ભગત વિશે સંશોધનકાર્ય નિમિત્તે પ્રાપ્ત થયેલી માહિતી પરથી જાણવા મળ્યું કે જીવા ભગતને વિવિધ નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. મૂળ નામ 'જીવા' સાથે પૂર્વે કે પશ્ચાત્ વિશેષણ કે પ્રત્યય ઉમેરીને આ નામ મળી આવે છે.^{૮૪}

તેમનું સર્જન હસ્તપ્રતમાં સલામત રહેલું નહિતર અપ્રાપ્ય બની જાત. વિવિધ નામોલ્લેખ થયો હોવા છતાં તેમના વિશે કોઈ ગેરસમજ કે અન્ય ભળતા નામાવાળા કવિઓની રચનાઓમાં ભેળસેળ થઈ નથી. જીવા ભગતની રચનાઓમાં 'ખત્રી જીવો', 'જીવો', 'જીવા', 'જીવારામ', 'જીવા ભગત', 'ભક્ત જીવા' વગેરે 'નામાચરણ' માં મળે છે:—

- 'ઉવાસે ચલે ટંકારા આયા,
ભક્ત જીવા કે ઘર ઉતરાયા.....'
- 'જીવો ખત્રી કહે.....'
- 'જીવાની લેજો સંભાળ.....'
- 'જીવારામ, તમે અન્ન નહિ ખાયા.....'

જીવા ભગતના વંશજની વાતોમાં વણાયેલું અને સમાધિ સ્થળે શિલા લેખમાં લખાયેલું 'જીવા ભગત'નામ વિશેષ પ્રચલિત થયેલું છે. પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં 'જીવા ભગત' એવું નામ જાળવી રાખ્યું છે. સાધનાધરામાં 'ભક્ત' ની વિશેષ સમજને ધ્યાનમાં રાખીને નહિ પણ નામ પ્રચલનને ધ્યાનમાં રાખી છે. અત્રે એ સ્પષ્ટતા જરૂરી હોઈને કરી છે.

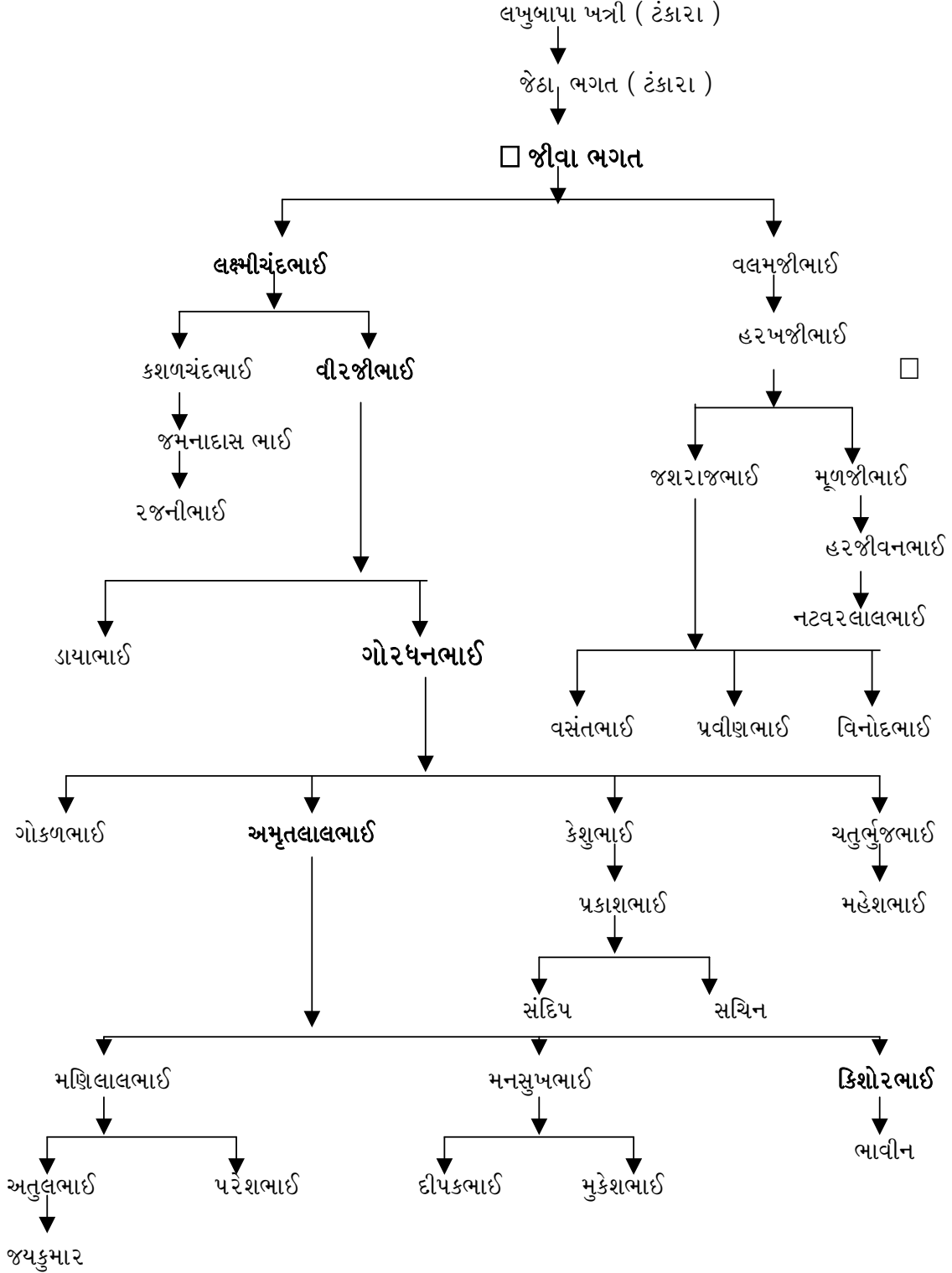
(૧૯) જીવા ભગતના વંશજ : વંશાવળી :

જીવા ભગતની હસ્તપ્રત તેમના જયેષ્ઠ પુત્ર લક્ષ્મીચંદ અને તેમના વારસદારો અનુક્રમે વીરજીભાઈ—ગોરધનભાઈ—અમૃતલાલભાઈ—કિશોરભાઈ (ટંકારા) પાસે જળવાઈ રહેલી છે. હાલ કિશોરભાઈ ખત્રી જીવા ભગત જે મકાનમાં રહેતા એજ મકાનમાં રહે છે. પૂર્વનાં સંસ્મરણો અને વારસો તેમણે જાળવી રાખ્યો છે. સ્વ. અમૃતલાલભાઈ ખત્રી (અ.૧૯૮૦) પાસે મૂળ હસ્તપ્રતો સચવાયેલી.

જીવા ભગતના વંશજ ટંકારા, રાજકોટ, અમદાવાદ, મુંબઈ વગેરે સ્થળે વસવાટ કરે છે. સમય સંજોગો બદલાતા નાના મોટા વ્યવસાયમાં ગોઠવાયેલા છે. તેમના પૂર્વજના સાહિત્ય વારસાને જતન કરીને પ્રકાશિત કરવામાં રસ લીધો નથી. ભગતના વંશજ હોવાનું ગૌરવ અનુભવે છે. તિથિ પ્રસંગે સ્મરણ કરે છે. એક માત્ર ગોકળબાપા સત્સંગી હતા. કિશોરભાઈ પાસે પેઢી દર પેઢી સાંભળેલી માહિતી સ્મૃતિરૂપે સચવાયેલી મળે છે. હસ્તપ્રતો ઉકેલતા આવડતી નથી પણ થોડીક મર્મી વાતોમાં રસ ધરાવે છે. સંતકવિને લોકાભિમુખ કરવાનું કાર્ય તેમના દ્વારા પણ થઈ શક્યું નથી. જીવા ભગતની હસ્તપ્રતો પેઢી

દર પેઢી જે પરિવાર પાસે સલામત રહેલી છે, □ જીવા ભગતની વંશાવળી વિશે તેમના વંશજ પાસેથી જે માહિતીઓ અને પ્રમાણભૂત વંશવેલો પ્રાપ્ત થયો છે. તે આ પ્રમાણે છે:—^{૮૫}

જીવા ભગતની વંશાવળી

(૨૦) □ જીવા ભગત વિશે પ્રાપ્ત થતી માહિતીઓ :

- ❖ જન્મ વર્ષ: વિ.સં.:૧૮૪૫-૫૦
- ❖ સમાધિ વર્ષ: વિ.સં.૧૮૫૦
- ❖ પ્રાપ્ત થતાં વિવિધ નામો: જીવા, જીવારામ, જીવા ભગત, જીવા ખત્રી, જીવા સાહેબ..
- ❖ પિતાનું નામ: જેઠાભગત
- ❖ માતાનું નામ: ગંગાબાઈ
- ❖ જન્મ સ્થળ: ટંકારા જિ.રાજકોટ
- ❖ કુળ: વીંછી
- ❖ જ્ઞાતિ: બ્રહ્મક્ષત્રિય
- ❖ વ્યવસાયનું સ્થળ: ટંકારા
- ❖ કુળદેવી: મોંભાઈ માતાજી □
- ❖ વ્યવસાય: રંગારા કામ
- ❖ પત્નીનું નામ: તેજુબાઈ
- ❖ પુત્રનું નામ: લક્ષ્મીચંદભાઈ અને વલમજીભાઈ □
- ❖ ગુરુ: સંતકવિ મોરારસાહેબ (ખંભાલિડા)
- ❖ પંથપરંપરા: રવિ-ભાણ સંપ્રદાય
- ❖ ગુરુગાદી: ખંભાલિડા જિ. જામનગર
- ❖ ગુરુભાઈ: ચરણદાસ -૧
- ❖ શિષ્યો: રુડીબાઈ (જારિયા: તા.ટંકારા જિ.રાજકોટ) અને કડિયા આણંદ જેઠા(ટંકારા)
- ❖ સમાધિ સ્થળ: ટંકારા
- ❖ સાહિત્ય સર્જન: વિપુલ પ્રમાણમાં સંતવાણી અને સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય
- ❖ સર્જનકાળ: વિ. સં. ૧૮૨૦ થી ૧૮૫૦

(૨૧) ઉપસંહાર

જીવા ભગતે પિતા પાસેથી વારસાગત જ ભક્તિ અને ધર્મપ્રેમના સંસ્કારો મળેલા, તેજુબાઈ સાથેનું તેમનું લગ્નજીવન પારિવારિક પરંપરાને અનુરૂપ આતિથ્યભાવનાથી મધમધતું અને સંતોના સહવાસથી સુમધુરુ હતું. તેમણે સમર્થ સંતનો પાવન પ્રભાવ પણ ઝીલ્યો અને મોરારસાહેબ જેવા સમર્થ સંતનું શિષ્યપણું પામવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરેલું. તેમના કવનમાં અનેક સ્થળે ગુરુભક્તિ અને ગુરુમહિમાનું ગાન આપણને સંભળાય છે. ગુરુ પ્રત્યે અપાર સ્નેહ હતો. તેમજ ગુરુ પણ શિષ્ય માટે વાત્સલ્યની મૂરત હતા. તેઓ એક કુશળ અને ઠરેક બુદ્ધિના વ્યવસ્થાપક પણ હતા. અનેક પ્રસંગોએ વ્યવસ્થા સંભાળી હતી. તેમની વ્યવહાર કુશળતા પર એમના ગુરુ મોરારસાહેબને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. લોકથી અલગ અને લોકવચ્ચે, દેહથી પર અને દેહ સાથે રહીને અધ્યાત્મયાત્રા કરી છે. સહજ સમાધિયોગ સુધી પહોંચીને યોગ, જ્ઞાન, અને ભક્તિના ત્રિવેણી ઘાટે સ્નાન કરીને પુનિત થયેલા છે. અધ્યાત્મ ગતિ ક્રમશઃ ઉઘડતી જતી અને વિકસિત થયેલી જોવા મળે છે. આ યાત્રા પાવનકારી, મંગળકારી અને અભિનવો આનંદ આવનારી રહેલી. અનેક વ્યાવહારિક અને સાંપ્રદાયિક પ્રસંગોમાં રત રહેવા છતાં જીવા ભગત મૌન રહ્યા નથી. તેમણે પોતાની વાણી દ્વારા પણ 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સાહિત્ય ભંડોળમાં વિપુલ સર્જનની ભેટ ધરી છે. તેમના સર્જનમાં અનેક વિશેષતાઓ પણ જોવા છે. એ વિશે વિગતે આલોચના હવે પછીના પ્રકરણોમાં કરીશું.

પાદ ટીપ: પ્રકરણ: ૧

- (૧) જીવા ભગતના વંશજ: શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રીના મુખેથી: તા.૧૫/૫/૨૦૦૧: સાંજના: ૪ થી ૫
- (૨) એજન
- (૩) એજન
- (૪) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધ :પ્રકરણ-૪: મુદ્દો : પરચરી રચનાઓ
- (૫) 'બ્રહ્મક્ષત્રિય હિતેચ્છુ': માસિક: વર્ષ: ૩: અંક:૧૨:એપ્રિલ:૧૯૭૯: લેખ:ભક્તકવિ શ્રી જીવા ભગત: લે.
ડૉ. સી. જી. વિંછી. પૃ.૬-૮
- (૬) 'રવિસાહેબની પરચરી':કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ)શ્રીકિશોરભાઈખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત
- (૭) એજન
- (૮) એજન
- (૯) એજન
- (૧૦) એજન
- (૧૧) એજન
- (૧૨) 'બ્રહ્મક્ષત્રિય હિતેચ્છુ': માસિક: વર્ષ:૩: અંક:૧૨: એપ્રિલ:૧૯૭૯: લેખ:ભક્ત કવિ શ્રી જીવા ભગત:
લે. ડૉ. સી. જી. વીંછી: પૃ.૬-૮
- (૧૩) એજન
- (૧૪) 'રવિસાહેબની પરચરી': કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત-૧
- (૧૫) જીવા ભગતના વંશજ: શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રીના મુખેથી તા.૧૭/૫/૨૦૦૩: સાંજના ૩ થી ૫
- (૧૬) 'બ્રહ્મક્ષત્રિય હિતેચ્છુ': માસિક: વર્ષ:૩: અંક:૧૨: એપ્રિલ:૧૯૭૯: લેખ:ભક્તકવિ શ્રી જીવા ભગત:
લે.: ડૉ. સી. જી.વીંછી: પૃ.૬-૮
- (૧૭) 'મોરારસાહેબનીપરચરી':કર્તા:જીવાભગત(અપ્રકટ)શ્રીકિશોરભાઈખત્રી(ટંકારા)નીહસ્તપ્રત:૧
- (૧૮) એજન
- (૧૯) એજન
- (૨૦) જીવા ભગતના વંશજ:ટંકારા સ્થિતશ્રી કિશોરભાઈખત્રીના મુખેથી તા.૧૭/ ૫/૨૦૦૩: સાંજે:
૩ થી ૫
- (૨૧) 'સૌરાષ્ટ્રનું સંતસાહિત્ય': ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ: આવૃત્તિ:પ્રથમ: વર્ષ: ૨૦૦૦ :પ્રકાશક:
સત્ત્વિર્વાણ ફાઉન્ડેશન, આનંદ આશ્રમ: ઘોઘાવદર: પૃ. ૮૫
- (૨૨) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા: જીવા ભગત:શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારાવાળા)ની હસ્તપ્રત:ગુરુને અરજ:
પદ:૧૫
- (૨૩) 'મોરારસાહેબનીપરચરી': કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ) શ્રીકિશોરભાઈખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત-૧
- (૨૪) એજન
- (૨૫) એજન
- (૨૬) એજન
- (૨૭) 'સૌરાષ્ટ્રનું સંતસાહિત્ય' :ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ:આવૃત્તિ: પ્રથમ:વર્ષ:૨૦૦૦: પ્રકાશક: સત્
નિર્વાણ ફાઉન્ડેશન, આનંદ આશ્રમ: ઘોઘાવદર:પૃ.૧૧૫

- (૨૮) એજન
- (૨૯) અમરેલી વિસ્તારના સંત કવિઓ-પરિસંવાદ, કામાણી આર્ટ્સ કૉલેજ,અમરેલી. તા. ૧૦-૧-૦૪
- (૩૦) 'ભક્ષક્ષત્રિય હિતેચ્છુ': માસિક:વર્ષ:૩:અંક:૧૨:એપ્રિલ:૧૯૭૯:લેખ:ભક્તકવિ શ્રી જીવા ભગત: લે.: ડૉ.: સી. જી. વીંછી.:પૃ.૬-૮
- (૩૧) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધ:પ્રકરણ-૫ : 'મોરારસાહેબનું શિષ્યમંડળ'
- (૩૨)'મોરારસાહેબનીપરચરી': કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ)શ્રી કિશોરભાઈખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત-૧
- (૩૩) એજન
- (૩૪) એજન
- (૩૫) એજન
- (૩૬) એજન
- (૩૭) એજન
- (૩૮) એજન
- (૩૯) એજન
- (૪૦) એજન
- (૪૧) એજન
- (૪૨) એજન
- (૪૩) એજન
- (૪૪) એજન
- (૪૫) એજન
- (૪૬) એજન
- (૪૭) એજન
- (૪૮) એજન
- (૪૯) એજન
- (૫૦) એજન
- (૫૧) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: છૂટક પદ: પૃ. ૧૪૩
- (૫૨) એજન
- (૫૩) એજન: પૃ.૧૨
- (૫૪) 'પ્રીતમ એક અધ્યયન': લે.:ડૉ .અશ્વિન પટેલ: પ્ર.આ.:વર્ષ:૧૯૭૯:કુમકુમ પ્રકાશન,અમદાવાદ: ને આધારે
- (૫૫) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ)શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: છૂટક પદ:પૃ.૩૮
- (૫૬) હસ્તપ્રત:-૨:કર્તા:જીવાભગત(અપ્રકટ)શ્રી કિશોરભાઈખત્રી(ટંકારા)નીહસ્તપ્રત:ગુરુની અરજ
- (૫૭) એજન
- (૫૮) એજન
- (૫૯) એજન
- (૬૦) જીવા ભગતના વંશજ શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની રૂબરૂ મુલાકાત તા.૧૭/૫/૦૩: સાંજે:૩ થી ૫

- (૬૧) 'બ્રહ્મ ક્ષત્રિય હિતેચ્છુ': માસિક:વર્ષ: ઉ:અંક:૧૨: એપ્રિલ:૧૯૭૯:લેખ:ભક્તકવિ શ્રી જીવા ભગત:લે. ડૉ. સી. જી. વીંછી:પૃ.૬-૮
- (૬૨) 'સૌરાષ્ટ્રનું સંતસાહિત્ય': ડૉ.નિરંજન રાજયગુરુ:આવૃત્તિ:પ્રથમ: વર્ષ:૨૦૦૦: પ્રકાશક: સત્ નિર્વાણ ફાઉન્ડેશન,આનંદઆશ્રમ: ઘોઘવદર:પૃ.૧૧૦
- (૬૩) હસ્તપ્રત:-૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ)શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ગુરુની અરજ: પૃ. ૪૧
- (૬૪) સમાધિ સ્થળ:ટંકારા: શિલાલેખ: મૂલાકાત: તા.૧૭/૫/૨૦૦૩: સાંજના ૩ થી ૫
- (૬૫) 'બ્રહ્મ ક્ષત્રિય હિતેચ્છુ':માસિક:વર્ષ:ઉ:અંક:૧૨:એપ્રિલ:૧૯૭૯: લેખ:ભક્ત કવિ શ્રી જીવા ભગત: લે. ડૉ. સી. જી. વીંછી:પૃ.૬૮
- (૬૬) જારિયા ગામે શ્રી મોહનભાઈ ભગાભાઈની રૂબરૂ મૂલાકાત:૧૨-૫-૦૪ :સાંજના:૬ થી ૮
- (૬૭) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રીની રૂબરૂ મૂલાકાત:૧૨-૫-૦૪: સાંજના:૩ થી ૫
- (૬૮) 'સૌરાષ્ટ્રનું સંતસાહિત્ય':ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ: :આવૃત્તિ: પ્રથમ:વર્ષ:૨૦૦૦: પ્રકાશક: સત્ નિર્વાણ ફાઉન્ડેશન,આનંદ આશ્રમ: ઘોઘાવદર:પૃ.૧૮૦
- (૬૯) 'ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન': લે.ભાણદેવ:પ.આ.:વર્ષ૧૯૮૭:પ્રવીણ પ્રકાશન રાજકોટ: પૃ.૧૩૪
- (૭૦) જીવા ભગતના વંશજ: શ્રી કિશોરભાઈ-ગીતાબેનની રૂબરૂ મુલાકાત: તા.૧૭/૫/૨૦૦૩: સાંજે: ૩ થી ૫
- (૭૧) ટંકારા સમાધિ મંદિરની રૂબરૂ મુલાકાત:૧૫/૫/૨૦૦૧: સાંજના:૪ થી ૬
- (૭૨) 'બ્રહ્મ ક્ષત્રિય હિતેચ્છુ': માસિક: વર્ષ:ઉ:અંક:૧૨:એપ્રિલ:૧૯૭૯: લેખ:ભક્ત શ્રી જીવા ભગત : લે. ડૉ. સી.જી. વીંછી: પૃ.૬ થી ૮
- (૭૩) જીવા ભગતના વંશજ :ટંકારાસ્થિત: શ્રી કિશોરભાઈ-ગીતાબેન ખત્રીની રૂબરૂ મુલાકાત: તા.૧૯/૯/૦૩
- (૭૪) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધ: પ્રકરણ: ૭
- (૭૫) 'બ્રહ્મક્ષત્રિય હિતેચ્છુ':માસિક :વર્ષ:ઉ:અંક:૧૨:એપ્રિલ:૧૯૭૯ : લેખ:ભક્ત શ્રી જીવા ભગત: લે. ડૉ. સી. જી. વીંછી:પૃ:૬-૮
- (૭૬) સમાધિ સ્થળે: શિલાલેખ(ટંકારા)
- (૭૭) જારિયા (જી.રાજકોટ) ગામે શ્રી મોહનભાઈ ભગાભાઈના મુખેથી:૧૭/૫/૨૦૦૩:સાંજે:૬ થી ૮
- (૭૮) એજન
- (૭૯) ટંકારા: જીવાભગતનું સમાધિ સ્થળ: શિલાલેખ:મુલાકાત તા.૧૭/૫/૨૦૦૩: સાંજના ૩ થી ૫
- (૮૦) જીવા ભગતના વંશજ: શ્રી કિશોરભાઈ(ટંકારા) ના મુખેથી તા.૧૭/૫/૨૦૦૩:સાંજના૩ થી ૫
- (૮૧) એજન
- (૮૨) એજન
- (૮૩) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પરિશિષ્ટ
- (૮૪) જુઓ પ્રસ્તુતમહાનિબંધ :પરિશિષ્ટ: જીવા ભગતના વિવિધ નામોલ્લેખ
- (૮૫) શ્રી કેશવજીભાઈ ખત્રી ની ટંકારામાં રૂબરૂ મૂલાકાત: તા.૧૦/ ૬/ ૧૯૮૮:સાંજે: ૩ થી ૫
- (૮૬) હસ્તપ્રત-૨કર્તા:જીવા ભગત:અપ્રકટ: શ્રીકિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) હસ્તપ્રત:ગુરુની અરજ વિભાગ:૫૬-૭
- (૮૧) જુઓ પ્રકરણ-૧ પાદટીપ: ક્રમ: ૬૩

- (૮૮) જીવા ભગતના વંશજ શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી: ટંકારા:રૂબરૂ મુલાકાતતા.૧૭/૫/૦૩:સાંજે૩થી ૫
- (૮૯) 'સૌરાષ્ટ્રનુંસંતસહિત્ય':ડૉ.નિરંજનરાજયગુરુ:પ્ર.આ.:વર્ષ૨૦૦૦:પ્રકાશક:સત્ત્વિર્વાણ ફાઉન્ડેશન,
આનંદ આશ્રમ: ઘોઘાવદર:પૃ.૧૧૦
- (૯૦) એજન
- (૯૧) ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન': લે.ભાણદેવ:પ્ર.આ.:વર્ષ:૧૯૯૭:પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ :પૃ.૪૮
- (૯૨) ફૂલછાબ:દૈનિક: સૌરભ પૂર્તિ: લે. સ્વામિ સચ્ચિદાનંદ: વર્ષ:૨૦૦૪:પૃ.૭
- (૯૩) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવાભગત(અપ્રકટ)શ્રીકિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ગુરુને અરજ
વિભાગ:પદ-૩
- (૯૪) એજન
- (૯૫) એજન: ચરખા વિભાગ:ક્રમ:૩૭
- (૯૬) એજન
- (૯૭) એજન
- (૯૮) 'ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન': લે.ભાણદેવ:પ્ર.આ.:વર્ષ:૧૯૯૭:રવિ પ્રકાશન,રાજકોટ: પૃ.૪૮
- (૯૯) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: પદ વિભાગ:
પદ ક્રમ: ૫
- (૧૦૦) એજન: પદ:૧૮
- (૧૦૧) એજન: પદ:૮
- (૧૦૨) એજન
- (૧૦૩) એજન: પદ:૧૯
- (૧૦૪) એજન: હસ્તપ્રત: ચરખા વિભાગ: ચરખો:૩૯
- (૧૦૫) એજન: પદ વિભાગ પદ: ૩
- (૧૦૬) એજન: ગુરુની અરજ પદ: ૫
- (૧૦૭) એજન: પદવિભાગ: પદ:૨૯
- (૧૦૮) એજન: પદ:૨૮
- (૧૦૯) એજન: હસ્તપ્રત: ગરબી વિભાગ: ગરબી:૩૬
- (૧૧૦) એજન: હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ચરખો: ૫

પ્રકરણ : ૨

સમસામાયિક પરિસ્થિતિ

પ્રકરણ : ૨

- (૧) પ્રસ્તાવના
- (૨) રાજકીય પરિસ્થિતિ
- (૩) સામાજિક પરિસ્થિતિ
- (૪) ધાર્મિક પરિસ્થિતિ
- (૫) સાંપ્રદાયિક ઘટનાઓ
- (૬) શૈક્ષણિક—સાહિત્યિક પરિસ્થિતિ
- (૭) પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ
- (૮) મધ્યકાળ અને અર્વાચીનકાળની સંધિ
- (૯) ઉપસંહાર

(૧) પ્રસ્તાવના :

સર્જકના ચિત્ત પર પારિવારિક પરિસ્થિતિઓની જેમ અન્ય સાંપ્રત પરિસ્થિતિઓ પણ અસર કરે છે. સંતકવિ જીવા ભગત (વિ. સં. ૧૮૪૫-૫૦ થી ૧૯૫૦) ^૧ સો વર્ષનું દીર્ઘાયુ પૂરું કરેલું. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં તેમના સમયની સમસામાયિક પરિસ્થિતિ વિશે તપાસ કરવાનો અત્રે ઉપક્રમ છે.

(૨) રાજકીય પરિસ્થિતિ :

જીવા ભગત (વિ. સં. ૧૮૪૫-૫૦ થી વિ. સં. ૧૯૫૦) ના જન્મ પહેલાં મરાઠાઓએ મુગલો પાસેથી ગુજરાત જીતી લીધું હતું.^૨ આ સમયે અંગ્રેજોએ પોતાના વેપારી હિતોના રક્ષણ માટે ગુજરાતમાં રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની જરૂરત ઊભી થતાં સૂરત કબજે કરીને, ગુજરાતમાં પગ પેસારો કરવાની શરૂઆત કરી. જીવા ભગતના સમયમાં તો અંગ્રેજોએ ચોમેર પગ પેસારો કરી દીધો હતો. વિ. સં. ૧૮૦૧ સુધીમાં આખો ભારત દેશ અંગ્રેજોની આણ હેઠળ હતો.

શાસન ટકાવી રાખવા માટે અંગ્રેજોએ નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યોને સ્વાયત્તતામાં થોડી છૂટછાટ આપી હતી. તેમ છતાં આ રાજ્યોની સ્થિતિ ખંડિયા અને આશ્રિત રાજ્યો કરતા વિશેષ ન હતી.^૩

અંગ્રેજોએ સત્તાના સૂત્રો સંભાળ્યા પછી દેશમાં સ્થિરતા અને શાંતિ આવી હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં રેલ્વે, તાર, ટપાલ, તથા બ્રિટિશ ઉદ્યોગોના વિકાસને અનુરૂપ માળખાગત સેવાઓના વિકાસને ખાસ ઉત્તેજન મળેલું. જીવા ભગતના આરંભકાળની આંકેલી રેખાઓ, એટલે કે વિ. સં. ૧૮૪૫-૫૦ માં ભાવનગરમાં પ્રતાપી રાજવી આતા વખતસિંહનું રાજ્ય હતું. એજ વર્ષમાં વખતસિંહજીએ ચિતલ પર ચડાઈ કરીને વિજય મેળવેલો. વિ. સં. ૧૮૫૧માં જૂનાગઢના નવાબને ત્યાં બહાદૂરખાન નામે કુંવરનો જન્મ થયો.^૪ એ વર્ષમાં ભાવનગર રાઓલ વખતસિંહજી અને જૂનાગઢના નવાબ હામદખાન વચ્ચે યુધ્ધ થયેલું. અને અંતે સમાધાન થયેલું.^૫

વિ. સં ૧૮૫૮માં ધોલેરા બંદર અને એના તાબાના નવ ગામો કંપની સરકારને મળ્યા. ^૬ ધોલેરામાં અંગ્રેજોનો પગ પેસારો કરાવવા માટે શેષાજી ચૂડાસમા નામે એક ગરાસદારે અગ્ર ભાગ ભજવેલો. વિ. સં. ૧૮૬૭માં જૂનાગઢ નવાબ હામદખાન મૃત્યુ પામ્યો.^૭

મોરારસાહેબને જામનગર સાથે પારિવારિક અને સાંપ્રદાયિક અનુબંધ હતો. આ જામનગરની રાજકીય પરિસ્થિતિ જોઈએ તો વિ. સં. ૧૮૨૪ માં જામનગરની ગાદીએ જામ જશાજી (બીજા) હતા. વિ. સં. ૧૮૫૫માં જીવા ભગત કિશોરવયના હતા. એ સમયે કચ્છનો ફતેહ મામદ જમાદાર પુનઃ જામનગર પર ચડી આવ્યો, ત્યારે જામનગરના વજીર મેરૂ ખવાસે તેને સમજાવીને પાછો કાઢેલો.^૮

વિ. સં. ૧૮૫૬ માં જામનગરનો પ્રખ્યાત વજીર મેરૂ ખવાસનું અવસાન થયું.^૯ એના અવસાનથી હાલારે એક મુત્સદ્દી અને વીર પુરુષ ગુમાવ્યો. મેરૂ ખવાસના અવસાન પછી જામ જશાજી નિરંકુશ બન્યા. તેમણે મોટા લશ્કર સાથે કાઠીઓ પર ચડાઈ કરેલી, અને તેના પર 'ધોડા વેરો' નાખ્યો.^{૧૦}

વિ. સં. ૧૮૬૩માં જામ જશાજીએ પોરબંદરના રાણા કંડોરણાના થાણેદાર આરબોને લાંચ આપીને, રાણા કંડોરણાનો કિલ્લો કબજે કર્યો, પણ કર્નલ વોકર અને ગાયકવાડે એ કિલ્લો જીતીને પુનઃ પોરબંદરને પાછો આપી દીધો.^{૧૧}

વિ. સં. ૧૮૬૮ માં કચ્છનો ફતેહ મામદ પુનઃ જામનગર પર ચડી આવ્યો. જામ જશાજીએ તેને વળતી લડત આપી પરિણામે ફતેહ મામદની હિંમત તૂટી ગઈ. યુદ્ધમાં થયેલ નુકસાની આપવાનું સ્વીકારીને ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો, ત્યારે ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ સૈન્યે તેનો પીછો પકડ્યો અને હાર આપીને નસાડ્યો. એ જ વર્ષમાં આ પરાક્રમી સેનાની મૃત્યુ પામ્યો.^{૧૨}

વિ. સં. ૧૮૭૦ માં જામ જશાજીનું અવસાન થતાં તેમના ભાઈ જામ સત્તાજી ગાદીએ આવ્યા. વિ. સં. ૧૮૭૨ માં મસ્કતી આરબોએ આવીને કંડોરણા અને પડધરી પર ચડાઈ કરીને જીતી લીધા, પણ જામ સત્તાજીએ ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ સરકારની મદદથી એ કિલ્લા પાછા મેળવ્યા. આરબોએ ભાગીને જોડિયા સગરામ ખવાસને આશરે ગયા, એટલે અંગ્રેજ સૈન્ય કર્નલ ઈષ્ટની સરદારી નીચે જોડિયા પર ચડી આવ્યું. સગરામે હિંમત હારી જતા, પોતાનો મુલક આપી દઈને, અંગ્રેજ સરકારની ખાત્રીથી મોરબી જઈને રહ્યો, છેવટે ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ સરકારે વચ્ચે પડીને સગરામને આમરણની જાગીર અપાવી.^{૧૩}

વિ. સં. ૧૮૭૬ માં જામ સત્તાજી કેવળ છ વર્ષ રાજ ભોગવીને અવસાન પામ્યા. અને જામ રણમલ્લજી ગાદીએ બેઠા. એક ખટપટી જમાદારને કાઢી મૂકવા સિવાય જામ રણમલ્લે કોઈ પરાક્રમ કર્યા નથી.^{૧૪} આ રાજવીનું યશોદાયી કાર્ય તો જામનગરમાં ઐતિહાસિક કોઠો અને લાખોટા તળાવ બાંધવાનું છે. એનાથી જામનગરને સારી ખ્યાતિ મળેલી.^{૧૫}

જીવા ભગતના ગુરુ મોરારસાહેબ અને જામ રણમલ્લના સંબંધોની વાતો જીવા ભગતે 'મોરારસાહેબની પરચરી' માં વર્ણવી છે. એ જોઈએ તો, જામ રણમલ્લસિંહજીએ મોરારસાહેબને કહ્યું: જો તમે સમાધિ લેશો તો હું પણ તમારી સાથે જ મૃત્યુ પામીશ. આ રાજવીની સાથે વચને બંધાયેલા મોરારસાહેબે એક વર્ષ માટે સમાધિનો વિચાર મુલતવી રાખ્યો. આ ઐતિહાસિક ઘટનાને અનુમોદન આપતું વર્ણન મળે છે:—

જામે વિચાર સર્વે છાંડા,
કાઢી જમૈયો પેટમેં માંડા,
મોરાર કે તમ હૈ મેરા સમ હૈ ભાઈ.....'
રણમલ કે સાહેબ મેરે એતના કેના,
એક વરસ દન તમારે રેના:
મોરાર કે જા મે વરસ દન રહાયા,
રણમલ તેરા માના મેં કહાયા.' ॥૪૪૮॥

વિ. સં. ૧૮૦૮માં જામ રણમલ્લનું અવસાન થયું અને જામ વિભાજી ગાદીએ આવ્યા. આ સમય શાંતિનો હતો. એમાં કોઈ ગણના પાત્ર પ્રસંગો બન્યા નથી. ઓખાના વાઘેરોએ બહારવટું કરેલું, એ સમયે જામ વિભાજીએ અંગ્રજોને મદદ કરેલી.^{૧૬}

જીવા ભગતનો જન્મ જે રાજ્યમાં થયેલો એ મોરબીમાં ઠાકોર જીવાજી, ઠાકોર પૃથ્વીરાજસિંહ, ઠાકોર રવાજી અને ઠાકોર વાઘજીનો રાજ્યકાળ હતો. જીવા ભગતે આ રાજવીઓના વ્યવહાર અને વહીવટ પણ જોયા. જીવા ભગતની આરંભની રેખાએ મોરબીમાં ઠાકોર જીવાજીનું રાજ્ય હતું. જીવા ભગતની ભૂમિ ટંકારા મોરબી રાજ્યનું ગામ હતું.

એ સમયે મોરબીના ભાયાત નાગડાવાસના જાડેજા જુણાજીએ પોતાના ગામને ફરતી કિલ્લેબંધી કરીને આજુબાજુમાં લૂંટફાટ શરૂ કરી, એટલે જીવાજીએ પેશ્વાની મદદથી એ નાગડાવાસનો કિલ્લો તોડી પાડીને જુણાજી અને તેના સાથીઓને વિ. સં. ૧૮૫૨માં નસાડી મૂક્યા.^{૧૭}

વિ. સં. ૧૮૫૬-૫૭ માં કચ્છનો ભાણજી મહેતો વવાણિયા બંદર કબજે કરવા ચડી આવ્યો, ત્યારે ઠાકોર જીવાજીએ તેનો હિમતથી સામનો કરીને નસાડી મૂક્યો.^{૧૮}

વિ. સં. ૧૮૫૮ માં માળિયા ઠાકોર ડોસાજીને ઠાકોર જીવાજીએ કેદ કર્યો ત્યારે માળિયાના મિંયાણાઓએ આતંક મચાવેલો, એની શાંતિ માટે જીવાજીએ ડોસાજીને મુક્ત કરવા પડ્યા.^{૧૯}

વિ. સં. ૧૮૬૨ માં ગાયકવાડી સુબા બાબાજી આપાજીને પૈસા આપીને ઠાકોર જીવાજીએ તેને માળિયા મોકલ્યા, પણ બાલાજીની જીત ન થઈ. જીવાજીએ બાલાજીને ખર્ચ પેટે હડાળા ગામ આપવું પડ્યું.^{૨૦} વિ. સં. ૧૮૬૩ માં કર્નલ વોકર સાથે કરાર કરીને અંગ્રજોનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યા પછી શાંતિનો શ્વાસ લઈ શક્યા.^{૨૧}

ઠા. જીવાજીના સમયમાં ઉપરોક્ત બાલાજીએ વિ. સં. ૧૮૫૮માં ખંડણી ઉઘરાવવા આવેલ, ત્યારે ટંકારા પર હુમલો કરેલો.^{૨૨} જીવા ભગતે કિશોર વયમાં આ જુલ્મ નજરે નિહાળ્યો હશે.

એ સમયે મિંયાણાઓની એક ટોળીએ ખંભાલિડા પર હુમલો કરેલો, મોરારસાહેબની જગ્યામાંથી ચોરી કરીને નાસી ગયેલા. મોરારસાહેબને જાણ થતા મિંયાણાઓના પડાવે ગયા. એ સમયે તેમનો ત્યાગભાવપૂર્ણ વ્યવહારથી મીયાણાઓનું હૃદય પરિવર્તન થયેલું.

એ સમયે એક રાજાની તુલનાએ સંતોનો વ્યવહાર ચોર-ડાકુના હૈયા ભીંજવી દે એવો અસરકારક હતો. મોરારસાહેબના એવા પ્રભાવશાળી વ્યવહારનું વર્ણન જીવા ભગતે 'મોરાર સાહેબની પરચરી' માં આ ઘટનાનું વર્ણન કર્યું છે, તે જોઈએ:-

સાધુકું લઈ મોરાર ગયા ત્યાંઈ,
મીયાણોકું કયા સમજાઈ:

ખંભાળિયેકી જગ્યા મેં તેમકો દઉ ભાઈ,
તો રાતકા ચોરી કરણ કાઈકું આઈ.' 12901

પાઉમેં પડિયા શીશ નમાયા,
ગુરુ હમે ગુના બોત કરાયા:
હમતો હૈ કુત્તેકી જાતા,
આવતા જાતા રોટી ખાતા. 12921

મીયાણા કહે સુનો ગુરુ ગોસાઈ,
ભૂંડી નજરે જગ્યા સામું ન જોઈ.....12931

મીયાણેકું જીતી ખંભાળિયે આઈ,
એક દિન રાખી રસોઈ કરવાઈ,
દેશ પરદેશમેં ફોરું ફૂટવાઈ.....12941

ઠા. જીયાજી વિ. સં. ૧૮૮૫માં મૃત્યુ પામ્યા, અને તેને સ્થાને પાટવી કુંવર પૃથ્વીરાજસિંહજી ગાદીએ આવ્યા. ^{૨૩} પૃથ્વીરાજસિંહે સંગ્રામજન્ય કોઈ પરાક્રમો કર્યા નથી. એમની યશકીર્તિ સિંહોના શિકારનાં પરાક્રમમાં ઘણી ગવાઈ છે. અંગ્રેજ અમલદારોની નજર સામે જ સૂતેલા સિંહને છંછેડીને તલવાર જેવા આડ હથિયાર વડે એમણે સિંહનો શિકાર કરેલો. એમાં સૌથી પ્રખ્યાત 'કરકોટડા' નામે સિંહના શિકારનું પરાક્રમ મુખ્ય છે. (મોરબીના નવા રાજમહેલ—ન્યુ પેલેસમાં આ સિંહને સ્મૃતિરૂપે રાખવામાં આવ્યા છે.)

આ રાજાના સમયમાં બગથળામાં ભક્ત મહિદાસ થયેલા. આ ભક્તે વરસાદ વિશે ભવિષ્યવાણી કરેલી. તેમની ભવિષ્યવાણી સાચી પડી, એટલે ખુશ થયેલા રાજાએ તેમને બે સાંતીની જમીન ભેટમાં આપી, આ ઘટનાને બીજે જ દિવસે મહિદાસે જીવતા સમાધિ લીધી. ^{૨૪} જીવા ભગતે આ ઘટના સાંભળી હશે.

ઠા. પૃથ્વીરાજજી વિ. સં. ૧૮૦૨માં અવસાન પામતા ઠા. રવાજી ગાદીએ આવ્યા. એમણે જીવા ભગતની જન્મભૂમિ ટંકારામાં વિ. સં. ૧૮૦૩ માં કિલ્લો બાંધ્યો. ^{૨૫}

તેમનો રાજ્યકાળ શાંતિનો હતો. આ મહેલની બાજુમાં જીવા ભગતનું રહેણાંકનું મકાન આવેલું છે. જીવા ભગતે આ કિલ્લો બંધાતા નજરે જોયો હશે.

ઠા. પૃથ્વીરાજજી વિ. સં. ૧૮૨૬ માં અવસાન પામતા ઠા. વાઘજી ગાદીએ આવ્યા. ઠાકોર વાઘજી અને મણીબાઈની પ્રેમકથા એ સમયે મશહૂર બનેલી. આ મણીબાઈનું અવસાન થતા તેની યાદમાં ઠા. વાઘજીએ મોરબીમાં મચ્છુ નદીના કાંઠે સ્મશાન અને નદી ઉપર ઘાટ બંધાવ્યા. આ રાજવીએ તીર્થયાત્રા કરી અને ત્યાર બાદ ૧૦૮ ભાગવત પારાયણ બેસાડી. મણીના પ્રેમના પ્રતીકરૂપે તાજ મહેલના અનુકરણરૂપ

'મણીમંદિર' બાંધવામાં આવ્યું. ૩૦ લાખના ખર્ચે બનાવેલું આ ઐતિહાસિક સ્થાપત્યનું બાંધકામ ૩૩ વર્ષ ચાલેલું. આ રાજવીના સમયમાં મોરબીમાં 'ઝૂલતો પુલ' અને 'પાડાપુલ' જેવા મહત્વના ઐતિહાસિક બાંધકામો પણ થયા. વાઘજી ઠાકોરનું અવસાન વિ. સં. ૧૯૭૮ માં થયું.^{૨૬}

ઠાકોર વાઘજીએ કેટલાક એવા કાર્યો કર્યા પરિણામે મોરબીને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રથમ રાજ્યનું સ્થાન મળ્યું. સૌરાષ્ટ્રમાં સૌ પ્રથમ વિમાન અને ફોર્ડ મોટર પણ તેમણે ખરીદી. સૌરાષ્ટ્રમાં વીજળી અને ટેલિફોનની સૌ પ્રથમ વ્યવસ્થા તેમણે કરી. સૌરાષ્ટ્રમાં સૌ પ્રથમ છાપખાનું મોરબીમાં શરૂ થયું. ઠા. વાઘજી ઠાકોરને સ્થાને મોરબીની ગાદીએ ઠાકોર વાઘજી બીજા-ઠા. લખધીરજીએ બેઠા.^{૨૭} તેઓ પ્રગતિશીલ વિચારસરણી ધરાવતા હતા. તેમણે મોરબીનું વિવિધ ક્ષેત્રે આધુનિકીકરણ કર્યું. તેમણે અનેક સામાજિક સુધારાઓ કરીને પ્રજામાં યશ પ્રાપ્ત કર્યો.

આ રીતે જીવા ભગતે પોતાના જીવનકાળમાં મોરબીની ગાદીએ ઠા. જિયાજી, ઠા. પૃથ્વીરાજજી, ઠા. રવાજી અને ઠા. વાઘજીને જોયા. એ રીતે જામનગરના જામ જશાજી, જામ સતાજી, જામ રણમલ્લજી, જામ વિભાજી એમ ચાર રાજવીઓનો રાજ્યકાળ જોયો.

જીવા ભગતના જીવનકાળ દરમ્યાન વિ. સં. ૧૯૧૩-ઈ. સ. ૧૯૫૭ નો બળવો અને એ પહેલા વિ. સં. ૧૮૮૫-ઈ. ૧૮૧૯ની આજુબાજુ ખેલાયેલ જોગીદાસ ખુમાણનું બહારવટું પણ આવી જાય છે.

જોગીદાસ ખુમાણના શીલ અને ક્ષત્રિયવટનાં લોકકવિઓએ ભરપૂર વખાણ કર્યા છે. આવું જ બીજું બહારવટું લુંધિયાના બાવાવાળાનું હતું. આ બાવાવાળાએ ગ્રાંટ નામના એક અંગ્રજ અમલદારને પકડીને ગીરમાં કેદ કરેલ. છેવટે બાવાવાળાને વિસાવદર પરગણામાં ભાગ આપીને સમાધાન કરીને ગ્રાંટને છોડાવેલ.^{૨૮} આ ઐતિહાસિક પરાક્રમની ઘટનાઓ જીવા ભગતે સાંભળી હોય.

દ્વારકા અને ઓખાના વાઘેરો આઝાદીના ચાલક હતા. તેઓ છેક વિ. સં. ૧૮૭૬થી ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ સરકાર સામે વિદ્રોહ કરતા રહેલા. એમના આગેવાનોમાં જોધો માણેક, અને મૂળુ માણેક મુખ્ય હતા. તેમણે વિ. સં. ૧૮૦૪માં ઓખા અને દ્વારકાની આસપાસના કેટલાક પ્રદેશ પર પુનઃ પોતાનો કબજો જમાવી દીધેલ. એ પછી વિ. સં. ૧૮૦૫માં ઓખા અને દ્વારકા પણ કબજે કરેલ. ગાયકવાડે વાઘેરો સામે અંગ્રજોની મદદ માગતા કર્નલ ડોનોવાલની સરદારી નીચે બ્રિટિશ અને ગાયકવાડીથી ફોજોએ બેટ અને દ્વારકા પર આક્રમણ કર્યું. તેમાં વાઘેરોની હાર થઈ. ડોનોવાલના આદેશથી મંદિરો પર લૂંટ ચલાવવામાં આવેલી. તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓનો રોષ ભભૂકી ઊઠ્યો. તેના પરિફલરૂપે સરકારે ખેદ વ્યક્ત કર્યો, અને આ બંન્ને મંદિરો ફરીથી બંધાવી આપવાનો આદેશ કર્યો.^{૨૯}

વાઘેર વીરો છેક વિ. સં. ૧૮૨૩ સુધી બ્રિટિશરો સામે લડતા રહ્યા. આઝાદી માટેના એ દીર્ઘ સંગ્રામને લોક કવિઓએ મોકળા મને બિરદાવેલ છે. આ શૌર્યમય સંગ્રામોની લોકહૃદય પર ગાઢ અસર થયેલ. તેમની પરાક્રમ ગાથાને વણી લેતા રાસાઓ પણ રચાયેલા મળે છે. જેમાં કવિ રામ વિરાણ કૃત 'માણેકરાસો' ઉલ્લેખનીય છે.^{૩૦}

ઈ. ૧૮૫૭ ના બળવાની સૌરાષ્ટ્રમાં કોઈ ખાસ અસર થઈ નથી. જ્યારે ઓખાના વાઘેરોનો ઝઘડો ઈ. ૧૮૫૭ પહેલાંનો હતો. અને ૧૮૫૭ના બળવા સાથે સાંકળી શકાય કે કેમ ? એ એક પશ્ન છે.

(૩) સામાજિક પરિસ્થિતિ :

જીવા ભગતના સમયની સામાજિક પરિસ્થિતિ જોઈએ તો એ સમયે જ્ઞાતિવ્યવસ્થાના પરાક્રમો વધી ગયા હતા. નાત બહાર મૂકવાની જ્ઞાતિની સત્તાનો કાયદા વડે અંત આવ્યો હોવા છતાં આજે પણ જ્ઞાતિસંસ્થા નાબૂદ થઈ નથી, તો જીવા ભગતનો સમય એટલે હળાહળ જ્ઞાતિવાદનો સમય હતો. નાતે નકકી કરેલા ધોરણોનું ઉલ્લંઘન કરનારને નાત બહાર મૂકવામાં આવતા અને હુકકો-પાણી તેમજ રોટી-બેટી વ્યવહાર બંધ કરી દેવામાં આવતો. કોઈ પણ માણસ નાતના નિયમોની 'ઐસી તૈસી' કરતા પહેલા હજારવાર વિચાર કરતો.

એ સમયે અનેક નાતોની ભરમાર હતી. વિ. સં. ૧૮૮૩ માં બોર ડેઈલ નામે અંગ્રેજે જ્ઞાતિઓની નોંધણી કરાવેલી. ત્યારે માત્ર સૂરતમાં ૨૦૭ જેટલી જ્ઞાતિઓ હતી. કવિ દલપતરામે 'જ્ઞાતિ વિશેનો નિબંધ' માં એની નોંધ લઈને સળગતી સમસ્યાને પ્રજા સામે મૂકેલી. આજની જેમ ત્યારે પણ સમાજ જ્ઞાતિરૂપી ચોસલાંઓમાં વિભક્ત થયેલ હતો. એ ચોસલાંમાં ગોળ અને તડના નામે પેટા ચોસલાં હતા. સૌ પોતપોતાના ગોળ અને તડમાં જ કન્યા વ્યવહાર કરતા. આજના જેવા નાત બહારના લગ્નોનાં પરાક્રમો કરવાની કોઈક જવલ્લેજ હિંમત કરતું. આંતરજાતીય લગ્ન કરનારને નાત બહાર મૂકાવું પડતું. નાતની સજા ભલભલાને ધૂજાવી દે એવી હતી. નાત પટેલોનો રુઆબ પણ ભારે હતો. નાતમાં તેનો પડયો બોલ ઉપાડી લેવામાં આવતો.

એ સમયે સૌરાષ્ટ્રનાં રજવાડાં પણ પોતાના 'ગેઝેટ' માં રાજ્યમાં જ્ઞાતિએ માન્ય કરેલા ધારાધોરણો પ્રગટ કરતા. પ્રગતિશીલ ગણાતા મોરબી રાજ્યમાં સુધારેલો પટેલ જ્ઞાતિનો નાતધારો આ પ્રમાણે હતો:^{૩૧}

એ સમયે બાળલગ્નો થતા. વરકન્યા નાના હોય ત્યારે સગપણ થતા. તેને 'ઘોડિયાનું સગપણ' કહેવામાં આવતું, એટલું જ નહિ, એમાં એક સગપણ થાય પછી સામે સામાના બીજા સગપણ માટે દીકરીની રાહ જોવામાં આવતી. દીકરીનો જન્મ થાય પછી તેનું સામસામેનું સગપણ નકકી કરી રાખેલા મુરતિયા સાથે થતું. એમાં જો સગપણ કરવાની મના કરવામાં આવે તો નાતને દંડ ભરવો પડતો. દંડ ન ભરી શકનારને નાત બહાર મૂકવામાં આવતા.

વર કરતાં કન્યાની ઉંમર નાની હોય તો પણ લગ્ન કરી દેવામાં આવતા. એમાં પણ નકકી કરેલા અફર નિયમો હતા. પંચની સાક્ષી, પહેલી હુતાશણીએ હારડો, ઘોડિયાના સગપણના રૂ. ૧૬/ વિવાહનો રૂ. ૧/ પોંખણાનો રૂ. ૧/ વરપક્ષનાએ, કન્યા પક્ષવાળાને આપવાન રહેતા. એમાં ફેરફાર કરનારને નાતને દંડનીય રકમ ભરવી પડતી. દંડ ન ભરનારને નાતબહાર મૂકવામાં આવતા. પુનર્લગ્ન માટે 'નાતરું' કહેવામાં આવતું. નાતરાના સગપણ માટે વર પક્ષવાળાએ કન્યાપક્ષને રૂ. ૫૦૧/ આપવાના રહેતા.

ઉમરનો ફેર જોવાતો નહિ. દીકરીના મા બાપ સગપણ રાખવા માગતા હોય, તો વર પક્ષવાળા તરફથી રૂ. ૫૦૧/ સગપણ છૂટું કરવા પેટે કન્યા પક્ષવાળાને આપવાના રહેતા. કન્યા પક્ષવાળા આ રકમ ન ભરી શકે, તો જ્યાં સુધી ન ભરી શકે ત્યાં સુધી નાત બહાર મૂકાવું પડતું. એટલું જ નહિ પણ નાતને રૂ. ૨૦૧/ દંડ પેટે ભરવાના રહેતા. એટલે ગમે તેવા દુઃખની વચ્ચે સ્ત્રીએ જીવ્યા વિના છૂટકો જ ન રહેતો.

પુનર્લગ્ન કરવાના હોય તો કન્યાને મોરબી રાજ્યની હદમાં રહેતા મુરતિયા સાથે જ લગ્ન કરવાના રહેતા. જો એ પ્રમાણે લગ્ન ન થાય તો રૂ. ૨૦૧/ દંડ ભરવાનો થતો. કન્યાને વિવાહ પહેલા જો સગપણ રદ કરવું હોય તો રૂ. ૫૧/ દંડ ભરવાનો અને સગપણ પછી જો લગ્ન રદ કરવું હોય તો રૂ. ૧૦૧/ નાતનો દંડ વર પક્ષવાળાએ ભરવાનો રહેતો, એમ ન કરે તો નાત બહાર મૂકવામાં આવતા. જે ગામમાં કન્યા વિધવા બની હોય એ ગામમાં નાતરું કરવામાં આવતું નહિ, જો એમ કરવામાં આવે તો રૂ. ૧૦૧/ નાતને દંડ ભરવાનો થતો.

બીજી પત્ની કરવી હોય તો જૂની પત્નીનું લખણું કરવામાં આવતું અને તેના પિયરે મૂકવામાં આવતી. આ માટે વરપક્ષ તરફથી કન્યાપક્ષવાળાને રૂ. ૫૧/ વેલ પેટે આપવાના રહેતા. સોળ વરસની ઉંમર થાય ત્યારે કન્યાને સાસરીએ વોળાવવામાં આવતી, જો એમાં ફેરફાર થાય અને વરપક્ષ તરફથી ફરિયાદ કરવામાં આવે તો કન્યા પક્ષવાળાને રૂ. ૧૦૧/ નો દંડ ભરવાનો થતો. જો દંડ નભરી શકે તો નાત બહાર મૂકાવાનું રહેતું. એ સમયે નાતના કાયદાની ચુંગાલમાંથી બહાર નીકળવું મુશ્કેલ હતું.

એ સમયે બાહ્યાચાર અને આડંબર વધી ગયા હતા. તેને સુધારવા પ્રયત્નો થતા હતા. સામાજિક સુધારણાની સાથે ધર્માચારમાં સુધારો પણ થયો. એ સમયે પ્રજા પર જુલ્મ ન હતો. કાયદાનું બંધન હતું. એટલે જનજીવન શાંત હતું. દલપતરામે દેશની સ્થિરતા-શાંતિ વિશે આ પ્રમાણે કહ્યું છે:-

‘ઝેરગયાને વેર ગયા વળી કાળા કેર ગયા કરનાર,
પર નાતિલા જાતિલાથી સંપ કરી ચાલે સંસાર:
દેખ બિચારી બકરીનો કોઈ ન જતા પકડે કાન,
એ ઉપકાર ગણી ઈશ્વરનો, હરખ હવે તું હિન્દુસ્તાન.’^{૩૨}

નવી શોધખોળ અને યાંત્રિકરણથી નવા રોજગાર આવ્યા. રાજાશાહીના જુલમની તુલનાએ અંગ્રેજી રાજ્યથી પ્રજા સુખનો અનુભવ કરવા લાગી હતી. રાજકીય વહીવટમાં પ્રજાને વિશ્વાસ હતો. અર્વાચીન યુગના આદ્ય કવિ નર્મદે દેશમાં આવેલી સ્થિરતા અને શાંતિની પ્રશસ્તિ કરી છે:-

‘અંગ્રેજ જહાં રાજ છે જુલમ ના દેખાય:
ઉદમ ઠામો ઠામ બહુ ધરણી ધમધમ થાય:
અનેક ધનવંત ગરીબ સમન્યાયે તોળાય :
વરુ ને બકરી બે જણા પાસ પાસ જોવાય.’^{૩૩}

નવ જાગૃતિકાળમાં મધ્યયુગના માનસની જડતા અને આળસ ખંખેરાતા ગયા. જીવન તરફનું દષ્ટિબિંદુ વાસ્તવલક્ષી બન્યું. પ્રારબ્ધને બદલે પુરુષાર્થ (હુન્નર) કરવા તરફની મનોવૃત્તિ પ્રબળ બની. 'પ્રજા જીવનના સર્વ ક્ષેત્રીય પરિવર્તનના આ યુગમાં લેખકો અનેક વિષયો પર લખવા પ્રેરાયા.' ^{૩૪}

અંગ્રેજોના સીધા સંપર્કને કારણે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિએ આપણી સંસ્કૃતિ પર મોટી અસર કરી. આપણા વિચારો, આદર્શો અને ભાવનાઓમાં આમૂલ પરિવર્તન આવ્યું. આ સાંસ્કૃતિક પવનથી નવા મૂલ્યો સ્થાપિત થયા. સમાજ, વ્યવહાર અને કેળવણીમાં તેમજ સાહિત્યમાં તેની વ્યાપક અસર થઈ. એને 'સંસાર સુધારો' તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. ^{૩૫}

એ જમાનો જડતા, ભીરુતા અને અજ્ઞાનો હતો. ભક્તો અને સંતોએ સંતવાણી અને સત્સંગ દ્વારા નૈતિક વ્યવહારોમાં તેમજ નીતિમત્તાના ધોરણોને સુધારવાનું કાર્ય કરેલું. ઉન્માદ નહિ પણ સંયમિત રીતે: જડ આચાર સામે ઉહાપોહ નહિ પણ શાંત અને મક્કમ પ્રહારો કરેલા. અનાચાર વિશે જીવા ભગતે સંતવાણીમાં પ્રહારો કર્યા છે. દારુ—મદ્યપાન માંસાહાર પર ચાબખા મારતી વાણી રચી છે:—

'માંસ ખાવે મદિરા પીવે,
હરે પિયારી દારા:
ચોરી કરે જુગાર રમે,
કરે અનીતિ અપારા.' ^{૩૬}

જીવા ભગત વિરક્ત હોવા છતાં સંસારી જીવન જીવીને સંસારીઓ સાથે વ્યવસાયિક અને વ્યાવહારિક ઉભયરૂપે જોડાયેલા છે. વિષય વાસનાઓ સામે લાલબત્તી પણ ઘરે છે:—

'જીરે ગીગા ગોલિયું વિષ્ટાની તાણે...' ^{૩૭}

.....
જીરે ભક્ત કે'વાય પણ નજરું ભોગમાં....' ^{૩૮}

એ સમયે ધર્મના નામે છેતરપિંડી વધી ગઈ હતી. સ્ત્રીઓનું શોષણ થતું. એ સમયે નારીની અવદશા હતી. જીવા ભગતે સાધુબાવાના પ્રપંચો પર કટાક્ષ કર્યો છે:—

'એવા કળિયુગના સાધુ કપટી,
કમાઈ વિન્યા ઉમર ખોશે:
જીરે લોભી લાલચી કુડિયા કુમતી,
ઈ તો ઘોર નરકમાં જાશે.' ^{૩૯}

એ સમયે સમાજમાં બાળકીને દૂધપીતી કરવાનો કુરિવાજ હતો. આનું કારણ ભારે દહેજ આપવાની પ્રથાને ગણાવી શકાય. દહેજ એ વરવિક્રયની પ્રથા હતી. સામાન્ય રીતે સઘળી નાતોમાં કન્યાનો પિતા મોભાદાર કુટુંબમાં પોતાની દીકરી આપવા ઈચ્છતો, અને આ માટે ભારે દહેજ આપવાની તૈયારી

રાખવી પડતી. ધનિક અને સારા ગણાતા કુટુંબના ગમે તેવા પુરુષને પોતાની કન્યા માટે મુરતિયા તરીકે સ્વીકારવા તત્પર રહેતા. તેને પરિણામે સમાજમાં કજોડાંની પણ બોલબાલા હતી. દહેજની આ પાશવી પ્રથાએ કન્યાને દૂધ પીતી કરવાની નિર્દય રાક્ષસી પ્રથાને જન્મ આપેલો. પુત્રી હત્યાનો રિવાજ ક્ષત્રિયો અને પાટીદારોમાં ઘર કરી ગયો હતો.^{૪૦}

કર્નલ વોકરના સહૃદયી પ્રયાસોથી ઈ. સ. ૧૮૦૮ માં આ ધૃષ્ટિત પ્રથાને તિલાંજલિ આપવાનો કરાર થયેલો^{૪૧} પાટડી દરબાર જોરાવરસિંહજીએ ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં કણબી જ્ઞાતિની પરિષદ બોલાવીને આ ક્રૂર રૂઢિ નાબૂદ કરવા માટે કાયદો કર્યો^{૪૨}

ગાયકવાડ સરકારે બાળહત્યાને અપરાધ ગણીને તેના માટે સજા પ્રસિદ્ધ કરેલી.^{૪૩} એ જોતાં લાગે છે કે એ નિર્દય પ્રથારૂપી રાક્ષસ વિ. સં. ૧૯૨૫ સુધી જીવતો હશે.

દીકરીને દૂધ પીતી કરવાની પ્રથાને મૂળથી જ એ કાળે સમાજમાં સ્ત્રીઓની તંગી હતી. એ તંગી અનેક પત્ની કરવાના રિવાજને કારણે પણ સવિશેષ વૃદ્ધિ પામી. કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં વિધવા વિવાહની બંધી અને કન્યાવિક્રય કરવાની રૂઢિને કારણે ઘણાં નાણાં વગરનાં નાથિયાઓ અવિવાહિત રહી જતા. એવી જ બીજી એ કાળના સમાજની વિશ્રંભકથા કજોડાંની હતી. ધન, કુળવાનપણું અને નાત પટેલ કે નાત પટેલનાં સગાં વહાલાં હોવાને કારણે અપાત્ર નરનારીનાં કજોડાં રચાતાં પરિણામે એ સમયે 'સાઠ વરસના પતિ અને સોળ વરસના સતી' નાં દર્શન થતાં. (કવિ સુંદરમે 'ખોલકી' વાર્તામાં તેના પર કટાક્ષ કર્યો છે.)

એ સમયે બાળમરણ, બાળલગ્નો, વિધવાની અસહાયતા, રૂઢિજડતા, વહેમો, બાળકીને દૂધપીતી કરવાનો રીવાજ, નિરક્ષરતા, પ્રમાદ, ગરીબાઈ આદિના અભિશાપથી જીવન ઠીંગરાઈ ગયું હતું. અચાનક પશ્ચિમનું જે સાંસ્કૃતિક આક્રમણ થયું તેને મુક્તિનાં દ્વાર ખોલી આપ્યા. કવિ નર્મદ કહે છે તેમ, પ્રજા 'બહાવરું બહાવરું' જોવા લાગી.^{૪૪}

એ સમય જડતાનો હતો. ભૂત-પ્રેત, જંતર-મંતરનો એ જમાનામાં પંડિત પોથી સતત દૂઝતી રહે એવા ક્રૂર પ્રયત્નો પણ થતા. મૃત્યુ બાદ પ્રેત ભોજન અને અન્ય વિધિઓ ફરજિયાત રહેતી. જીવા ભગતના ગુરુ મોરારસાહેબે પોતાની સમાધિ પછી ભંડારો (પ્રેત ભોજન) કરવાની સ્પષ્ટ ના કહી હોવા છતાં, તેમના મૃત્યુ પછી પ્રેત ભોજન વિધિ તેમના શિષ્યોએ કરેલી. જીવા ભગતે 'મોરારસાહેબની પરચરી' માં આ ઘટના નોંધી છે. એ મનોવલણમાં બધા જ બંધાયા હતા.

એ સમયે અનેક કુરિવાજોથી સમાજ ખદબદતો હતો. ગુજરાતના કડવા કણબીઓમાં એવી પ્રથા હતી કે દીકરીનું લગ્ન સિંહના ગુરુમાં જ થાય. આ સમય બાર વર્ષે એક વખત આવતો એટલે એ સમયે ગમે તેવો મૂરતિયો શોધીને અને જો મૂરતિયો ન મળે તો ફૂલના દડા સાથે કન્યાને પરણાવી દેવામાં આવતી, અને પછી ફૂલનો દડો કૂવામાં નાખી દેવામાં આવે તો કન્યા વિધવા કહેવાતી. પછી યોગ્ય સમયે એનું સગપણ થાય તો પુનર્લગ્ન કરવામાં આવતું.

એ સમયની કુરુદિઓમાં એક રૂઢિ સતી પ્રથા હતી. જે ૧૯મી સદી સુધી પ્રચલિત હતી. છેવટે બ્રિટિશ સરકારના કાયદાકીય પ્રયત્નોથી સ્ત્રીઓને જીવતી સળગાવી દેવાની રૂઢિ કાળક્રમે નાબૂદ થયેલી. જીવા ભગતના જીવનકાળ દરમ્યાન પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ સતી થઈને બળી મરેલી. 'સ્ત્રીને જીવતી સળગાવી દેવાની પ્રથાને સતિપ્રથામાં ખપાવીને જુલ્મ કરવામાં આવતો હતો. કચ્છ ભૂજમાં સંવત ૧૮૭૪, ૧૮૮૨, ૧૮૮૮ માં સતી થયાના પાળિયાઓમાં તેનાં પ્રમાણો મળે છે.'^{૪૫}

એ સમયની ગુજરાતનું કરુણચિત્ર સ્પષ્ટ કરતા શ્રી કિશોરલાલ મશરુવાળા કહે છે:—'ગુજરાતમાં પોપાબાઈનું રાજ હતું.....વહેમોનો ભંડાર કોઈ ઓછો ન હતો. ભાગ્યે કોઈ કુટુંબ એવું હશે કે જેના ઘરનું કોઈ મનુષ્ય સાધારણ રીતે સ્ત્રીજન ભૂત યોનિને પ્રાપ્ત થયું ન હોય.'^{૪૬}

એ સમયે આભડછેટની બોલબાલા હતી. આઝાદી પહેલા જે સ્થિતિ હતી તેનાથી પણ બદતર સ્થિતિ જીવા ભગતના જીવનકાળમાં હતી. માણસ કૂતરાથી નહોતો અભડાતો તેના કરતા માણસથી વિશેષ અભડાતો હતો. પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના આગમનથી તેના રંગે રંગાયેલા સુધારકોએ આવી વિચિત્ર પ્રથાનો વિરોધ કર્યો. વિદેશમાં જવું— દરિયાપાર જવું એ પાપ ગણાતું. મહીપતરામે વિદેશનો પ્રવાસ કરીને ક્રાંતિ કરેલી. નર્મદે વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરીને દાખલો બેસાડ્યો. સામાજિક પ્રતિબંધોના ઘાતકીપણાથી ત્રાસેલા અમુક હિન્દુઓ ધર્મપરિવર્તન કરવા તરફ વળેલા.'^{૪૭}

'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય'ના સંતોએ આ ભેદરેખા ભૂંસવાનો પ્રયાસ કરેલો. ખીમસાહેબે ત્રિકમસાહેબને દીક્ષા આપીને ક્રાંતિ કરી હતી. તેમાંથી વાડીના સંતોની એકધારા વહી જેમાં દાસી જીવણ જેવા સંતો મળ્યા.

આ સમયે શિક્ષણ દ્વારા રૂઢિઓ અને અંધવિશ્વાસનાં કોચલાંને તોડવા માટેનું આંદોલન શરૂ કરવામાં આવેલું. એમાં રાજા રામમોહનરાય, કેશવચંદ્રસેન, મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામી વિવેકાનંદ, એની બેસન્ટ વગેરે આ આંદોલનના પ્રણેતા હતા. સુધારણા માટે સ્થાપેલી સંસ્થાઓ આજે પણ કાર્યશીલ છે. જેમાં બ્રહ્મસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ, રામકૃષ્ણ મિશન અને થિયોસોફિકલ સોસાયટીની પ્રવૃત્તિઓ નોંધપાત્ર હતી.^{૪૮}

જીવા ભગતની જન્મભૂમિ અને કર્મભૂમિ ટંકારા રહેલી. ટંકારામાં જન્મેલા દયાનંદ સરસ્વતી જેવા ક્રાંતિકારી સમાજસુધારક વિ. સં. ૧૮૮૦—૧૯૩૦ (ઈ. ૧૮૨૪—૧૮૮૩)જીવા ભગતના સમકાલીન હતા. એટલું જ નહિ ઉભય ટંકારાની જીવાપરા શેરીમાં રહેતા હતા. મૂળશંકરે જન્મભૂમિ મૂકીને સમાજ સેવા કરી. જ્યારે જીવા ભગતે ટંકારાને કેન્દ્ર બનાવેલું. દયાનંદ સરસ્વતીને જે મંદિરે તત્ત્વજ્ઞાન થયેલું તેની નજીકમાં જ જીવા ભગતનું સમાધિ સ્થળ આવેલું છે. જીવા ભગતે સંતવાણી દ્વારા અધ્યાત્મ જ્યોત જાળવી રાખેલી. એક જ ગામના એક જ શેરીમાં રહેતા આ સમકાલીન સંતો કેટલા ભિન્ન લાગે છે ! જીવા ભગતે અંતરયાત્રાને વિશેષ મહત્વ આપ્યું હતું અને અંતર્મુખી રહ્યા. દયાનંદ સરસ્વતી બહિર્મુખી બન્યા અને સમાજની માંગને ધ્યાનમાં રાખીને સુધારણા પ્રવૃત્તિઓ કરી. 'અર્વાચીન યુગના ઘંટનાદમાં ભળીને રહ્યા.'^{૪૯}

રાજકીય અંધાધૂંધી, રાજાઓની કૂપમૂંડક વૃત્તિ, સમાજિક વિસંવાદિતા અને અત્યાચારો, સ્ત્રીઓની કફોડી સ્થિતિ અને સાંસ્કૃતિક આક્રમણો વચ્ચે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં સંત સાહિત્યની ધારા અખંડ વહી છે.

(૪) ધાર્મિક પરિસ્થિતિ :

જીવા ભગતના સમયના સો વર્ષના ગાળાનો વિચાર કરીએ તો અનેક સ્થળે જગ્યાઓની સ્થાપના થયેલી, વિવિધ પંથો- સંપ્રદાયોની સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રહેલી. સંતોએ સંસ્કાર, આચારનું શુદ્ધિકરણ કરીને સમાજસેવાનું ભગીરથ કાર્ય કરેલું. એ સમયે પ્રજાના માનસમાં સંતોનું આદરણીય સ્થાન હતું. સંતોના વચનને પ્રમાણ માનીને જીવવાનું મનોવલણ હતું. અન્નદાન, ગૌ સેવા, ભૂખ્યાને ભોજન આપનારા સેવાનાં ધામો ઉભા કર્યા. પ્રજામાંથી જ અનુદાન મળતું.

સંપ્રદાયની ભિન્નતાને કારણે કોઈ પણ જ્ઞાતિમાં રોટી-બેટી વ્યવહારમાં વિખો આવ્યા નથી. આજે છે તેમ વૈષ્ણવ વણિકો સાથે, જૈન વણિકોનો કન્યા વ્યવહાર ત્યારે પણ ચાલુ હતો. ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ, ચારણ, કડિયા, કુંભાર, કણબી, ભાટિયા, લોહાણા, વગેરે જ્ઞાતિઓમાં હરિજનો પણ આવી જાય છે. જેમાં કન્યા પક્ષ કબીરપંથ હોય તો વરપક્ષ રવિ-ભાણ સંપ્રદાય કે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય પણ હોઈ શકે. આ રીતે પંથ ભેદને કારણે હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ ભારે તૂટફૂટ થયેલી નહિ. સૌ હિન્દુ તરીકે જ રહેતા. આનું શ્રેય લોકોની ધર્મશ્રદ્ધા અને ઉદાર વિચારસરણીને આપી શકાય.

સામાન્ય લોકોમાં એ સમયે શિક્ષણનો ભારે અભાવ હતો. આ કારણે અજ્ઞાનતા અને અજ્ઞાનતાજન્ય અંધશ્રદ્ધાનું પ્રાબલ્ય હતું. અજ્ઞાન અને જડતાનો થર જીવનના જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો પર જામી ગયેલો. જીવન સંકુચિત અને નિર્ભળ હતું. વાડાઓ અને વિભાગો વચ્ચે સંસ્કૃતિનું વહેણ મંદ થઈ ગયું હતું.

'ઈરાનીઓ, યવનો, ગ્રીક, શક, હુણ, આરબ, મલેચ્છ જેવા કે તુર્કી, ગઝની, ઘોરી અને મોગલો, પોર્ટુગીઝ અને ફ્રેન્ચ છેલ્લે અંગ્રેજ શાસન વગેરેનો પ્રવેશ થયો. સાંસ્કૃતિક આક્રમણોએ સતત આઘાતો આપ્યા, છતાં વિધર્મીઓ સામે ટકી રહે એવું સાંસ્કૃતિક બળ પ્રજામાં હતું. અનેક માનવ સંસ્કૃતિનું સ્થાપન ઉત્થાપન થયું. પ્રહારો વચ્ચે પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ ટકી રહી, તેનું કારણ આપણા વેદ- ઉપનિષદ્, બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકો, બ્રહ્મસૂત્ર, ભગવદ્ગીતા કે રામાયણ, મહાભારત જેવા મહાકાવ્યો, ધર્માચાર્યો, યોગીઓ, સિદ્ધસાધકો, સંતો ભકતો અને મરમી કવિઓ: ભલે પંથ પરંપરાથી અલગ હોય પણ વિદેશી સંસ્કૃતિઓનાં આક્રમણો વચ્ચે પણ લોકધર્મી સંસ્કારો જાળવી રાખ્યા. તેની પાછળ આપણા રહસ્યવાદી મરમી સંત કવિઓની પરંપરાઓ અને સાહિત્ય કારણભૂત છે.^{૫૦}

નવા યુગનો પવન ફૂંકાતા પ્રજામાં જાગૃતિ આવી, લોકકલ્યાણ માટે અનેક પંથો અને સંપ્રદાયો પ્રકાશમાં આવ્યા. મૂળમાં તો હિન્દુ ધર્મના ફાંટા હોવાથી સાંસ્કૃતિક એકતામાં કોઈ વિક્ષેપ પડ્યો ન હતો. સામાજિક પ્રાસંગિક રોટી-બેટીના વ્યવહારમાં કોઈ અંતરાયો આવ્યા નહિ. પંથ ભેદને કારણે હિન્દુ સમાજમાં કોઈ ભારે તૂટફૂટ થઈ ન હતી. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' અને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં તો અનેક જ્ઞાતિઓનો શંભુ મેળો હતો. ઉદાર ધર્મવિચારણાને કારણે એકતા ટકી રહેલી. સૈકાઓથી ભારતમાં આવી

વસેલા, મુસ્લિમ ઑલિયાઓએ પણ ભકિતની હિમાયત કરેલી. પ્રાર્થના અને અલ્લાહની બંદગીએ હિન્દુ મુસ્લિમ વચ્ચે એખલાસનું વાતાવરણ ઊભું કરવામાં ઉપયોગી પૂરવાર થયું. 'ભારતીય ભકિત પ્રવાહમાં રહિમ, દાદુ જેવા મુસ્લિમ ભક્ત કવિઓ થઈ ગયા. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' માં દાસ હોથી, સાંઈ કરીમશા જેવા મુસ્લિમ સંતો શિક્ષિત થઈને સમન્વયવાદી પ્રવાહ વહેતો રાખ્યો. વિભિન્ન જાતિઓ એક બીજામાં ભળીને હિન્દુ તરીકે સ્થિર થઈ. ધરતીના છોરું બનીને રહ્યા.^{૫૧}

જીવા ભગતના સમયમાં સ્માર્ત સંપ્રદાય, પુષ્ટિમાર્ગ, રામાનંદી પંથ, રામ સ્નેહી સંપ્રદાય, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય, કબીર પંથ, પ્રણામી સંપ્રદાય વગેરે અનેક સંપ્રદાયો અસ્તિત્વમાં હતા.^{૫૨}

સ્માર્ત સંપ્રદાય શૈવભકિતને પ્રાધાન્ય આપનારો શાસ્ત્રોક્ત સંપ્રદાય છે. ગુજરાતમાં પ્રાચીન સમયથી જ શિવ ઉપાસના થતી આવી છે. જવલ્લે જ એવું કોઈ ગામ હશે કે જ્યાં ચોરામાં રામ કે કૃષ્ણ ન પૂજાતા હોય, અને ગામની બહાર મહાદેવ ન પૂજાતા હોય. આ સંપ્રદાયનું મુખ્ય સ્થાનક કચ્છના ધીણોધરમાં છે. જેના સંતો 'કાનફટા' કહેવાય છે. તે ઉપરાંત સ્માર્ત સંપ્રદાયના સંતોમાં સન્યાસી, યોગી, જંગમ, પરમહંસ, અઘોરી, ઉર્ધ્વબાહુ અને આકાશમુખી વગેરે પ્રભેદો પણ છે.

પુષ્ટિમાર્ગ સંપ્રદાયમાં ગોપીભાવે કૃષ્ણભકિત મુખ્ય છે. કૃષ્ણને તન, મન અને ધનથી સમર્પિત થવું એ આ સંપ્રદાયની વિશિષ્ટતા છે. આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ બહુધા ઉચ્ચ સવર્ણો હતા.

રામાનંદી પંથ એ રામ ઉપાસક વૈષ્ણવપંથ છે. એ સંતો ભભૂતધારી અવધૂતો દિગંબર (નાગા) કહેવાતા અને સંસારી સંતો સંજોગી કહેવાતા. આ સંપ્રદાયમાં સદાચાર પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં સામાન્ય લોકોમાં આ પંથનો પ્રસાર સારો છે.

રામસ્નેહી સંપ્રદાયની સ્થાપના રાજસ્થાનમાં થયેલી. આ સંપ્રદાયના આચાર્યોએ પોતાના સંપ્રદાયનો પ્રારંભ ભગવાનન શિવથી થયેલો માન્યો છે. પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો એનો ઉદ્ભવ વિક્રમની અઢારમી સદીમાં થયેલો, એના પ્રથમ આચાર્ય દરિયાસાહેબને માનવામાં આવે છે. આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ગુજરાતમાં પણ છે. આ સંપ્રદાયમાં રામની પૂજા કરવાને બદલે 'રામનામ સ્મરણ' પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

સ્વમીનારાયણ સંપ્રદાય સહજાનંદ સ્વામી (વિ. સં. ૧૮૩૭-૧૮૮૬) દ્વારા સ્થાપવામાં આવ્યો. સહજાનંદ સ્વામિએ હિન્દુ સમાજમાં પેસી ગયેલાં કેટલાંયે અનિષ્ટો દૂર કરવા સનિષ્ટ પ્રયાસ કરેલો. આ સંપ્રદાયમાં આચાર શુદ્ધિ અને વ્યસન વિહિન જીવન પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો. અત્યારે ગુજરાતમાં આ સંપ્રદાયનો પ્રચાર વિશેષ પ્રમાણમાં થયેલો જોવા મળે છે. શ્રી સહજાનંદ સ્વામી અને જીવા ભગત એક બીજાના સમકાલીન પણ છે.

પ્રણામી સંપ્રદાય આ સંપ્રદાયની સ્થાપના શ્રી દેવચંદજી (વિ. સં. ૧૬૩૮-૧૭૧૧) દ્વારા થયેલી, તેનો વિકાસ દેવચંદજીના શિષ્ય શ્રી પ્રાણનાથ (વિ. સં. ૧૬૩૪-૧૭૪૦) દ્વારા થયો. એમણે ઔરંગઝેબની

ધર્માધ નીતિનો સામનો કરેલો. એમણે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે પણ પ્રયાસો કર્યા હતા. આ સંપ્રદાયમાં મૂર્તિને બદલે તેમણે રચેલ ગ્રંથ 'ફૂલજમ સ્વરૂપ' નું સ્થાપન કરીને પૂજન પઠન કરવામાં આવે છે.

જીવા ભગતના સમયમાં 'સ્માર્ત' અને 'વૈષ્ણવ સંપ્રદાય' એ ઉચ્ચ વર્ગ અને વેપારી વર્ગોમાં પોતાનો પ્રભાવ જમાવ્યો હતો. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની હવેલીમાં ભક્તિ સાથે કાળક્રમે અનાચાર પણ પ્રવેશ્યો હતો. 'રાસ મંડળીઓની લીલા' નાં ઓઠાં નીચે તેમાં વ્યાપક વ્યભિચાર પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી પણ શંકા થતી. એવી જ રીતે એ સમયે 'મહાપંથ' વ્યભિચાર પ્રવૃત્તિથી નિંદાપાત્ર બનેલો. સંતકવિ જીવા ભગતે તેના પર કટાક્ષ કરતી સંતવાણી રચીને આ સંપ્રદાયનાં મહામૂલાં રહસ્યને પણ પ્રગટ કરેલું છે.

આ સંપ્રદાયો ઉપરાંત આલોચ્ય સંતકવિ જીવા ભગતનો રવિ-ભાણ સંપ્રદાય તેમજ દાદુપંથ, ઉદાસીન પંથ, પીરાણાપંથ, સંતરામ પંથ, શાક્ત સંપ્રદાય, મહાપંથ કે મોટાપંથ જેવા હિન્દુ ધર્મના અનેક પંથો ત્યારે પ્રચલિત હતા. 'તમામ સંસ્કૃતિ પ્રવાહોને પોતાના મહા વહેણમાં વાળીને સર્વ ધર્મ સમભાવની વિશાળ દષ્ટિ કેળવીને સૌરાષ્ટ્રની સંત પરંપરાનું ઘડતર થતું રહ્યું'.^{૫૩}

એ સમયે ધર્મ સ્થાનોની યાત્રાએ જવાનો ભારે મહિમા હતો. દેશ વિદેશના તમામ ધર્મ પંથ સંપ્રદાયના અનુયાયી સાધકો કે ભક્તો યાત્રા નિમિત્તે એકવાર તો સૌરાષ્ટ્રની યાત્રાએ આવીને કૃતકૃત્ય થતા, અને સાધુઓ પોત પોતાના ધર્મ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો અને સાહિત્યનાં કંઠોપકંઠ ફેલાવો કરતા. જીવા ભગતના સમયમાં અનેક લોકધર્મી સંત કવિઓ થયા. સંત સમાગમ, કીર્તન કે ઉત્સવ વગેરે દ્વારા સંતો પ્રજાની સાથે જ રહે છે. સત્ આચરણનો આદેશ મૂકીને સુધારવા પ્રયત્નો કરે છે. ગામે ગામના માણસો સાંપ્રદાયિક ઉત્સવ પ્રસંગે આવતા, સંતોને ભેટ-સોગાદો પણ આપતા.

ધર્મ આચરણ તરફ વાળવા માટે કથા શ્રવણ, જપ-તપ, વ્રત, નિયમ અને સત્સંગ પર ભાર મૂક્યો હતો. જીવા ભગતે આ વ્યભિચારીને પડકારતી સંતવાણી રચી છે. વાછ કાછ અને મન નિર્મળ રાખવાનું કહે છે;—

'વાછ કાછ મન વજ કસોટી,
ઈ ઘાટી છે સો ઘટ ઊતરવાની.' ^{૫૪}

.....
જીરે, જપ તીરથ દાન પુણ્ય કરે,
તેમ તેમ અદકેરી ફરે.' ^{૫૫}

એ સમયે અંધ શ્રદ્ધા અને ભૂવા ભરાડીઓનો જમાનો હતો. મનચક્ષુ પર અંધ શ્રદ્ધાના આવરણે અનેક પાપાચારો ઘૂસી ગયેલા. આવા આચરણ સામે જીવા ભગતના ગુરુ મોરારસાહેબે ઉપાલંબ આપતી મર્મવાણીમાં કહ્યું છે:—

'તારું ભાંડ ભૂવા પાસે મન,
હરિનામ વિસાર્યું રે.'

રવિસાહેબે અંધ શ્રદ્ધા અને વહેમોના એ યુગને પોતાની વાણી દ્વારા સચોટપણે વર્ણવ્યા છે:—

'જંત્ર મંત્ર કરે કામ ટુમણ,
વળી શાલીયામસું સેવે;
ચૌદસકે દીન બાકરા બાફે,
ભૂતો કા મૂખ દેવે.'

ધાર્મિક વિધિ નિમિત્તે મધપાન અને માંસાહારનું દૂષણ ઘર કરી ગયેલું હતું. જીવા ભગતે આ કૂર વિધિ સામે પ્રહારો કર્યા અને યોગ્ય રાહ બતાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. જીવા ભગતે 'કરમવેલી' માં મોક્ષ મેળવવા માટે કરવામાં આવતા વિવિધ કર્મનો ચિતાર આપ્યો છે. જપ, તપ, તીર્થ સ્નાન કરતા: અલૂણાં વ્રત અને પર્વ જોઈને દાન પુણ્ય કરતા: મોટા યજ્ઞ કરતા, ઊંધે મસ્તક રહેતા અને એકટાણાં કરતા: જટા વધારતા, માનતા કરતા, મન મેલું અને વસ્તુની ચોખ્ખઈ રાખતા: કંઠી બંધાવતા, મંત્ર બોલતા, શાસ્ત્રાર્થ કરતા, ભગત થઈને ધાન ધબેડતા અને મંજીરા વગાડતા: પૂજા કરતા, ચંદન ઘસતા અને દંડવત્ કરતા: છળકપટ કરતા, અહંભાવ ધરતા, એમ ઘણાં ઘણાં પ્રયત્નો કરનારા પ્રત્યે લાલબત્તી ધરીને શિખામણ આપતા કહે છે:—

'કરમવેલીમાં વિશ્વ વીટળાઈ રહ્યું રે હાં,
જેમ છૂટવા જાય તેમ અદકું થાય:
મન મુખે કરે ઉપાય રે હાં,
તેમ તેમ અદકું રૂપ બંધાય રે હાં' ^{૪૬}

જીવા ભગતના સમયની ધાર્મિક પરિસ્થિતિ આપણે જોઈ, હવે એ સમયે ઘટેલી સાંપ્રદાયિક ઘટનાઓ જોઈએ.

(પ) સાંપ્રદાયિક ઘટનાઓ :

જીવા ભગતના સમયમાં મોરબી તાલુકામાં સાંપ્રદાયિક ઘટનાઓ ઘટેલી. જૈન ધર્મના જશા પૂજે(જ. વિ. સં. ૧૮૩૬/ ઈ. ૧૮૮૦) મોરબીના રાજાને ચમત્કાર બતાવ્યાનું કહેવાય છે. બગથળા ગામે મહિદાસ (અવસાન વિ. સં. ૧૮૬૦/ ઈ. ૧૮૦૪) અને મીઠા ભગત (વિ. સં. ૧૮૦૭-૧૮૦૩/ ઈ. ૧૭૫૧-૧૮૪૭) થઈ ગયા. તેમની સંતસેવા, ગૌ સેવા અને સાધના પ્રખ્યાત થયેલી.

વવાણિયા ગામે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર (વિ. સં. ૧૮૨૪-૧૮૫૭/ ઈ. ૧૮૬૮-૧૮૦૧) અને રામબાઈમાં (વિ. સં. ૧૮૮૬ - ૧૮૩૪/ ઈ. ૧૮૪૦-૧૮૭૮) થઈ ગયા. આ સંતો સાધકોનો ભક્તો જીવા ભગતને પ્રત્યક્ષ ભેટો થયો હશે. અથવા યાત્રાળુઓ પાસેથી વાવડ મળતા રહ્યા હશે. ટંકારાની બાજુનાં મેઘપર ગામે સંત કવિ કાળુભા ઝાલા થઈ ગયા. (વિ. સં. ૧૮૨૭-૨૦૦૧ /ઈ. ૧૮૭૧-૧૮૪૫) કીર્તન, કાફી, સંધ્યા, પ્રભાતી, પ્યાલો, થાળ, આરતી, તિથિ, વાર, પરજ, ચિંતામણિ અને કક્કો પ્રકારની રચનાઓ કરેલી.^{૫૭} તે જીવા ભગતના અનુગામી સંતકવિ છે. બંનેના સંતવાણીનાં સ્વરૂપો મળતાં આવે છે. આ સંતકવિએ જીવા ભગત પાસેથી પ્રેરણા લીધી હોવાનું અનુમાન કરી શકાય.

જીવા ભગત મોરારસાહેબની સાથે સંતયાત્રામાં જતા ત્યારે વાંકાનેરના લોહાણા પરિવારના હરિભાઈને ત્યાં સત્સંગ થતો. વાંકાનેર તાલુકામાં ભરવાડ જ્ઞાતિમાં થઈ ગયેલા રાણીમા રૂડીમાએ (વિ. સં. ૧૮૦૧-૧૮૦૪/ ઈ. ૧૭૪૫-૧૮૪૮)^{૫૮} અન્નક્ષેત્ર, સદાવ્રત, ગૌ સેવા-સંતસેવાનું વ્રત જાળવી રાખેલું, તદુપરાંત વીરા ભગત, ભજનિક કવિ રામદાસજી થઈ ગયા. જીવા ભગતે તેઓ વિશે વાત સાંભળી હશે અથવા પ્રત્યક્ષ મળ્યાનો અનુભવ કરેલો હોય.

જીવા ભગતને મોરારસાહેબ સાથે જામનગર અવારનવાર જવાનું થતું. જામ રણમલ્લના દરબારમાં ગયા હતા, તેનું વર્ણન પણ મળે છે. આ જામનગર જિલ્લામાં અણદાબાવા સંસ્થાનના સ્થાપક મૂળુબાવા, ધ્રોળમાં આંબા ભગત, ભાણવડમાં દલારામજી, ધ્રાફામાં જેમલજી વગેરે સંતકવિઓ જીવા ભગતના સમયમાં જ થઈ ગયા. જીવા ભગત સંતકવિ હોઈને તેઓની સંતવાણીના સૂરનું મિલન પણ કર્યું હશે.

જીવા ભગત સુરેન્દ્રનગર, વઢવાણ, લીંબડી સુધી મોરારસાહેબની સંત યાત્રામાં જતા હતા. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાની આજુબાજુમાં અનેક સંતો ભક્તો થઈ ગયા. લખતરમાં દેવાનંદ સ્વામી, મૂળીમાં ભજનિક સંત કવિ નાનક સાહેબ, ધ્રાંગધ્રામાં દેશળ ભગત, લીંબડીમાં લોક સેવક ખીમદાસ, દૂધઈ વડવાળાની જગ્યા તો સાંપ્રદાયિક આદાન-પ્રદાનથી પ્રભાવક અને પ્રખ્યાત બની હતી. થાનગઢમાં ગેબીનાથના શિષ્ય મેપા ભગત, સાયલામાં લાલજી મહારાજ વગેરે થઈ ગયા.^{૫૯} તેઓની વાણી અને સમાધિ સ્થળો આજે પણ હયાત છે. જીવા ભગતે યાત્રા દરમ્યાન પ્રજાજનો પાસેથી કે સાધુ સંતો પાસેથી આ વાતો જાણી હશે, જગ્યાની મુલાકાતે પણ ગયા હશે.

જીવા ભગતે જે વર્ષમાં સમાધિ લીધી હતી, એ જ વર્ષે (સં. ૧૮૫૦) રામેતવનજીનાં શિષ્યા ગંગાસતી, તેમના પતિ કહળસિંહ અને સેવિકા-શિષ્યા પાનબાઈની ત્રિપુટીએ સમાધિ લીધી.^{૬૦} મહાપંથમાં તેમની વાણી લોકપ્રિય બની. તેમણે ભાવનગર જિલ્લાના સમઢિયાળા તાલુકાના ધોળા જંકશન પાસે, જીવતા સમાધિ લીધી. જીવા ભગતે સંતો પાસેથી આ વાત સાંભળી હશે. ગંગાસતીની વાણી લોકપ્રિય હતી. સંભવતઃ સત્સંગ સમયે આ ઘટના સાંભળી પણ હોય.

જીવા ભગતના સમયમાં 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતકવિ રવિસાહેબના સમાધિ પ્રસંગે જીવા ભગતે હાથે જ હવનકુંડની વિધિમાં ઘી હોમેલું. ત્રિકમસાહેબ (સમાધિ : વિ. સં. ૧૮૫૭/ઈ.૧૮૦૧) ગંગસાહેબ (સમાધિ: વિ. સં.૧૮૮૩/ ઈ. ૧૮૨૭) મોરારસાહેબ (જગ્યા સ્થાપી: વિ. સં.૧૮૪૨/ઈ.૧૭૮૬ સમાધિ: ૧૮૦૫/ ઈ. ૧૭૮૬-૧૮૪૮)^{૬૧} વગેરે સાંપ્રદાયિક ઘટનાઓમાં ઉપસ્થિત રહ્યાનાં પ્રમાણો તેમની રચનાઓમાંથી મળે છે.

જીવા ભગતના સમયગાળામાં ચલાલા, સત્તાધાર, પરબવાવડી, પાણિયાદ વગેરે જગ્યાઓની સ્થાપના થઈ. આ ચારેય જગ્યાઓ આજે પણ મહિમા ધરાવે છે. ચલાલાના આદ્ય સ્થાપક આપાદાના (વિ. સં. ૧૮૦૬/ ઈ. ૧૮૫૦માં હયાત) સત્તાધારની જગ્યાનો વિકાસ કરનાર આપાગીગા (વિ. સં.૧૭૮૧-૧૮૫૬/ ઈ. સ. ૧૭૨૫-૧૮૦૦), પાણિયાદની જગ્યાના સ્થાપક વીસામણ ભગત (વિ. સં. ૧૮૨૪-૧૮૮૫/ ઈ. સ. ૧૭૬૮-૧૮૨૮)^{૬૨} વગેરે થઈ ગયા. આ જગ્યાનો મહિમા અને સંતો ભક્તોની સેવા વિશે જીવા ભગતે યાત્રાળુઓ પાસેથી સાંભળેલું હશે. ટંકારા ગામ કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રને જોડતી કડીરૂપ સ્થળ

હતું. જીવા ભગતે ટંકારામાં યાત્રાળુઓ અને સંતોનું આતિથ્ય કરેલું. તેમને વારસાગત આ સંસ્કારો મળેલા હતા.

(૬) શૈક્ષણિક-સાહિત્યિક પરિસ્થિતિ :

નવા યુગના પવનથી વિચારો, આદર્શો અને ભાવનાઓમાં પરિવર્તન આવતા, પ્રાંત વાસીઓને સુધારવાનું કાર્ય થવા લાગ્યું. શિક્ષણની ઉદાર નીતિને કારણે વિવિધ ક્ષેત્રોનું જ્ઞાન મેળવવાની દિશા તરફ વળવાનું થયું. ઠેર ઠેર મંડળો મળવા લાગ્યા. પુસ્તકો, વર્તમાન પત્રો અને સામયિકો નીકળવા લાગ્યા. અમદાવાદમાં 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી' (વિ. સં. ૧૯૦૪/ ઈ. ૧૮૪૮), 'બુદ્ધિવર્ધક સભા' (વિ. સં. ૧૯૦૭/ ઈ. ૧૮૫૧) અસ્તિત્વમાં આવી. 'વરતમાનપત્ર' (વિ. સં. ૧૯૦૫/ ઈ. ૧૮૪૮), 'બુદ્ધિપ્રકાશ' (વિ. સં. ૧૯૧૦/ ઈ. ૧૮૫૪), 'સત્યપ્રકાશ' (વિ. સં. ૧૯૧૧/ ઈ. ૧૮૪૫) વગેરે સામયિકો શરૂ થયાં.

'૧૯ મી સદીમાં અંગ્રેજી વહીવટના પગલે સૌરાષ્ટ્રમાં આધુનિક શિક્ષણનો પ્રવેશ થયો. કર્નલ વોકરે વિ. સં. ૧૯૦૪ (ઈ. ૧૮૪૬) માં અંગ્રેજી ગુજરાતી શાળાઓ ખોલવાનું ભગીરથ કાર્ય કર્યું. વિ. સં. ૧૯૪૧ (ઈ. ૧૮૮૫) સુધીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ૫૫ કન્યાશાળાઓ હતી. વિ. સં. ૧૯૨૧ (ઈ. ૧૮૬૫) સુધીમાં પ્રાથમિક શાળાની સંખ્યા ૭૧ ની હતી. રાજકોટ, ગોંડલ, જામનગર અને જૂનાગઢના પગલે મોરબીમાં કેળવણીનો ઝડપથી વિકાસ થયો. એ સમયમાં શરૂ થયેલી બાજી રાજબા કન્યા શાળા મોરબીમાં આજે હયાત છે ^{૬૩}

વિ. સં. ૧૮૬૨/ઈ. ૧૮૦૮માં ગુજરાતી ભાષાનો પ્રથમ શબ્દસંગ્રહ અને વ્યાકરણ રચાયું. (વિ. સં. ૧૯૧૬/ઈ. ૧૮૬૦માં 'અમદાવાદ વરતમાન' પ્રગટ થયું. વિ. સં. ૧૮૮૦/ઈ. ૧૮૨૪માં સુરતમાં અને વિ. સં. ૧૯૦૫/ઈ. ૧૮૪૮માં અમદાવાદમાં પુસ્તકાલયોની સ્થાપના થઈ. પ્રજામાં જાગૃતિ લાવવા માટે સેવકીય પ્રવૃત્તિના એક ભાગરૂપે 'જાતે નહિ વાંચી શકનારને ભેગા કરીને અક્ષરજ્ઞાન વાળા વાંચી સંભળાવતા હતા. ^{૬૪}

વિ. સં. ૧૯૧૩/ઈ. ૧૮૫૭ માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. તેનાથી ઉચ્ચ વિદ્યાઓ અને ગુજરાતમાં આધુનિકીકરણ આવ્યું. વિ. સં. ૧૯૦૮/ઈ. ૧૮૫૨માં વ્યાવસાયિક રંગભૂમિની સ્થાપના થઈ. વિ. સં. ૧૯૧૬/ઈ. ૧૮૬૦માં મહિપતરામે ઈંગ્લેન્ડનો પ્રવાસ કરીને સામાજિક ક્રાંતિ કરી. વિ. સં. ૧૯૨૨/ઈ. ૧૮૬૬માં 'નર્મકવિતા' પ્રગટ થઈ. એ રીતે 'મધ્યકાલીન કવિતાથી માર્ગ ફેંટાવનારો અર્વાચીન કવિતા પ્રવાહ લોક સુલભ થયો. વિ. સં. ૧૯૨૩/ઈ. ૧૮૬૮માં 'કરણધેલો' ઐતિહાસિક નવલકથા પ્રકટ થઈ અને રૂપગત સર્જનનો આવિષ્કાર થયો. 'વિવિધ યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના પછી ધાર્મિક, રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વગેરે વિષયોની પુનર્વિચારણા શરૂ થઈ. ^{૬૫}

આ સમયે જીવા ભગત સંતવાણીની ધારાને શબ્દબદ્ધ કરીને પરંપરિત પ્રવાહ સાથે અનુબંધ જાળવવા મથામણ કરતા હતા.

(૭) પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ :

પ્રાકૃતિક ઘટનાઓનો વિચાર કરીએ તો વિ. સં. ૧૭૭૩/ઈ. સ. ૧૭૧૭ અને ૧૮૦૩/ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં પહેલો ભયંકર દુષ્કાળ આવેલો. વિ. સં. ૧૮૭૫/ઈ. સ. ૧૮૧૯ માં સિંધ સરહદે તીવ્ર ભૂકંપ થયો. સિંધુ નદીનું વહેણ બદલી નાખ્યું, ત્યાર પછી વિ. સં. ૧૮૦૪/ઈ. સ. ૧૮૪૪, વિ. સં. ૧૮૨૦/ ઈ. સ. ૧૮૬૪, વિ. સં. ૧૮૪૫/ઈ. સ. ૧૮૮૮માં પણ તીવ્ર ભૂકંપ થયાનું નોંધાયું છે. ^{૬૬}

જીવા ભગતે રાજકીય પરિસ્થિતિ વિશે મૌન સેવ્યું છે. પણ પ્રાકૃતિક ઘટનાઓમાં અતિવૃષ્ટિ અને અનાવૃષ્ટિ સમયે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી છે. (પ્રસ્તુત મહાનિબંધનાં પ્રકરણ-૧માં 'આત્મચરિત્રાત્મક પદો' માં સમાવિષ્ટ છે.)

(૮) મધ્યકાળ અને અર્વાચીનકાળની સંધિ :

જીવા ભગતનો સમય મધ્યકાળ અને અર્વાચીનકાળનો સંધિકાળ છે. એક બાજુ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની સંસાર અને સંસ્કાર સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી. જ્ઞાની કવિ ધીરો કાફીઓ રચીને, વાંસની ભૂંગળીઓમાં નાખીને, મહી નદીમાં તરતી મૂકીને લોકજાગૃતિ કરવા માટેનું અભિયાન કરતો હતો. ભોજા ભગત ચાબખા લખીને લોકોને યોગ્ય માર્ગે લઈ જવાનો પ્રયાસ કરતા હતા. કવિ નિરાંત, બાપુસાહેબ ગાયકવાડ વગેરે કવિઓની જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા વહેતી હતી.

ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ અર્થાત્ વિ. સં. ૧૮૦૬/ઈ. સ. ૧૮૫૦ના સમયગાળાની બહુધા પરંપરાનો પ્રતિઘોષ સંભળાય છે. કેટલાક મહત્વના કવિઓએ લોક ચેતનાને સંસ્કારીને જ્ઞાનમાર્ગ અભિમુખ કરી. એમાં બાપુસાહેબ ગાયકવાડ, મીઠો ઢાઢી, લીરળબાઈ, સરવણ કાપડી, તિલકદાસ અને નિરાંતની શિષ્યપરંપરા તેમજ કાનપુરી, ડુંગરપુરી, ભવાનીદાસ વગેરેને ગણાવી શકાય. ^{૬૭}

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો છેલ્લો સિતારો 'બંસી બોલનો કવિ' દયારામ ગરબીઓ દ્વારા કૃષ્ણભક્તિની સુવાસ ફેલાવી રહ્યો હતો. તદુપરાંત મધ્યકાલીન સાહિત્યના સર્જકોનો વિચાર કરીએ તો વલ્લભ મેવાડો (વિ. સં. ૧૮૨૫ - ૧૮૮૬/ ઈ. સ. ૧૭૬૮ - ૧૮૪૦), રણછોડજી દીવાન (વિ. સં. ૧૮૨૫ - ૧૮૮૭/ ઈ. સ. ૧૭૬૮ - ૧૮૪૧), કવિ નરભેરામ (વિ. સં. ૧૮૨૫ - ૧૮૦૮/ ઈ. સ. ૧૭૬૮ - ૧૮૫૨) વગેરે સર્જકો પણ લોક જાગૃતિનું અભિયાન સાધના અને શબ્દ દ્વારા કરી રહ્યા હતા. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના અંતિમ ચરણના આ સર્જકો હતા. જીવા ભગત આ સમય ગાળામાં મોરારસાહેબના સાનિધ્યમાં 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની સાધના ધારાના સંતોનો સહવાસ કરીને શિક્ષિત અને દીક્ષિત થતા જતા હતા. આતિથ્યભાવનાથી આંગણે સંતોનું સ્વાગત કરીને સત્સંગ કરતા હતા.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના અરુણોદય સમયે નર્મદ (વિ. સં. ૧૮૮૨-૧૮૩૬ /ઈ. ૧૮૩૬ - ૧૮૮૬), દલપતરામ (વિ. સં. ૧૮૭૬ - ૧૮૪૫/ ઈ. ૧૮૨૦ - ૧૮૮૮), નવલરામ (વિ. સં. ૧૮૮૩ - ૧૮૩૮/ ઈ. ૧૮૨૭ - ૧૮૮૮), મહિપતરાય (વિ. સં. ૧૮૮૫ - ૧૮૪૭/ ઈ. ૧૮૨૮ -

૧૮૯૧) દ્વારા સુધારાવાદી સાહિત્ય અને પ્રવૃત્તિઓ પૂરવેગમાં ચાલતી હતી.^{૬૮} જીવા ભગતે આ સમયે સંતવાણીને હસ્તપ્રતોમાં ઢાળવાની પ્રવૃત્તિ કરેલી. વિ. સં. ૧૯૨૦ થી ૧૯૫૦ (ઈ. ૧૮૬૪- ૧૮૯૪) સુધારક યુગ પુરો થયો.^{૬૯} આ સમયે જીવા ભગત હયાત હતા. જીવા ભગતે મધ્યકાળ અને અર્વાચીન યુગનો અરુણોદય નજરે નિહાળ્યો એમ કહી શકાય.

જીવા ભગતે સંતવાણીને શબ્દમાં વ્યવસ્થિત કરી એ સમયે પંડિત યુગના સર્જકો જન્મી ચૂક્યા હતા. પંડિત યુગનો સાહિત્ય પ્રવાહ પણ વહેતો થયેલો. ગોવર્ધનરામ (જ. વિ. સં. ૧૯૧૧/ ઈ. ૧૮૫૫), નરસિંહરાવ (જ. વિ. સં. ૧૯૧૫ /ઈ. ૧૮૫૯), રમણભાઈ નીલકંઠ (જ. વિ. સં. ૧૯૧૪/ ઈ. ૧૮૫૮), કવિ 'કાન્તા' (જ. વિ. સં. ૧૯૨૩/ ઈ. ૧૮૬૭), નારાયણ હેમચંદ્ર (જ. વિ. સં. ૧૯૧૧/ ઈ. ૧૮૫૫), વગેરે પ્રમુખ સર્જકો ઉત્સાહભેર પંડિત યુગનો ધબકાર બનવા મંથન કરીને યોગ્ય દિશાએ વળેલા હતા.^{૭૦}

એ સમયે 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ-૧ (વિ. સં. ૧૯૪૩ / ઈ. ૧૮૮૭) અને ભાગ-૨ (વિ. સં. ૧૯૪૮/ ઈ. ૧૮૯૨) 'કુસુમમાળા' (વિ.સં. ૧૯૩૭/ ઈ. ૧૮૮૭), 'કાન્તા' નાટક (વિ. સં. ૧૯૩૨/ ઈ. ૧૮૮૨) વગેરે મહત્વની કૃતિઓનું પ્રકાશન થયું. આ સમયે જીવા ભગતે સંતવાણીનું મહત્વનું સર્જન કરેલું. જેમાં (૧) 'ગુરુની અરજ' (વિ. સં. ૧૯૨૭/ ઈ. ૧૮૮૧) (૨) 'મોરારસાહેબની પરચરી' (વિ. સં. ૧૯૩૦/ ઈ. ૧૮૮૪) (૩) 'ચિંતામણિ' (વિ. સં. ૧૯૩૬/ ઈ. ૧૮૯૦) (૪) 'ગરબી રચનાઓ' (વિ. સં. ૧૯૩૮/ ઈ. ૧૯૯૨) વગેરેને ગણાવી શકાય.

જીવા ભગતના સમાધિ પ્રસંગ પૂર્વે ગાંધીયુગના જ્યોતિર્ધરો ગાંધીજી (જ. વિ. સં. ૧૯૨૫/ ઈ. સ.૧૮૬૯) અને ક. મા. મુનશી (જ. વિ. સં. ૧૯૪૩ / ઈ. ૧૮૮૭)^{૭૧} વગેરે બાલ્યાવસ્થા વટાવી ચૂક્યા હતા.

(૯) ઉપસંહાર :

જીવા ભગત દીર્ઘાયુ હોવાથી સો વર્ષના ગાળાની પલટાતી રાજકીય, સામાજિક , ધાર્મિક, સપ્રદાયિક પરિસ્થિતિઓ જોઈ. અર્વાચીન કાળનો ઉદય જોયો અને પંડિત યુગનો પ્રભાવ પણ જોયો. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'નો તપેલો મધ્યાહ્ન જોયો અને વિલાતી દીપ શિખાઓ પણ જોઈ. તેઓ યુગપ્રભાવથી ચલિત થયા વિના મૂળ ધારા સાથે તંતુ જોડીને રહ્યા, સંતવાણી સાચવીને રહ્યા અને સંતત્વ જાળવીને જીવ્યા એમ કહી શકાય. સંતનો સ્વભાવ તો આવરણ ભેદવાનું હોય છે, પડકારોની સામે પાર જવાનું હોય છે. તેમ છતાં સંતત્વ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી જાગતિક સ્થિતિઓ સાથે રહેવાનું હોય છે.

● પાદટીપ: પ્રકરણ: ૨

- (૧) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ-૧
- (૨) 'ગુજરાતનો રાજકીય સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ':ગ્રંથ:૮:મુઘલકાળ: અંગ્રજોના ગુજરાત સાથેના પૂર્વ સંપર્ક:લે.પ્રવીણચંદ્ર પરીખ:પૃ- ૪૦
- (૩) ગુજ.સા.ઈ. ખંડ:૩: ભૂમિકા:દલપતરામથી કલાપી:લે.યશવંત શુક્લ:પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૭૮: પ્રકાશક: ગુ.સા.પરિષદ:પૃ.૩
- (૪) 'ભારત રાજ્યમંડળ': અમૃત યુ. શાહ: પૃ.૬૨-૬૩
- (૫) એજન
- (૬) એજન
- (૭) 'ભારત રાજ્યમંડળ': અમૃત યુ. શાહ: પૃ.૬૪
- (૮) એજન :પૃ. ૭૫-૮૦
- (૯) એજન :પૃ. ૭૮
- (૧૦) એજન
- (૧૧) એજન :પૃ. ૭૮-૭૯
- (૧૨) એજન
- (૧૩) એજન : પૃ. ૭૯
- (૧૪) એજન
- (૧૫) એજન
- (૧૬) એજન: પૃ. ૮૧
- (૧૭) 'ભારત રાજ્યમંડળ': અમૃત યુ. શાહ: પૃ.૬૨-૬૩
- (૧૮) 'યદુવંશ પ્રકાશ અને જામનગરનો ઇતિહાસ':ખંડ-૨: લે.કવિ માધવદાન રત્નુ: પૃ. ૨૦૯
- (૧૯) એજન
- (૨૦) એજન
- (૨૧) એજન
- (૨૨) એજન
- (૨૩) 'યદુવંશ પ્રકાશ અને જામનગરનો ઇતિહાસ':ખંડ-૨: લે.કવિ માધવદાન રત્નુ: પૃ. ૨૦૯
- (૨૪) 'સૌરાષ્ટ્રનું સંતસાહિત્ય' :ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ:આવૃત્તિ:પ્રથમ:વર્ષ:૨૦૦૦: પૃ-૯
- (૨૫) શ્રી દયાલજીભાઈ પરમાર(વૈદ):દયાનંદ સોસાયટી, ટંકારાના મુખેથી : તા.૪/૫/૦૩૯૧
- (૨૬) જોરાવરસિંહ જાદવ:'લોકજીવનનાં મોતી':ગુજરાત સમાચાર:રવિપૂર્તિ:૧૫, ફેબ્રુઆરી,૨૦૦૪: પૃ. ૮
- (૨૭) 'ફૂલઘાબ:'સૌરભપૂર્તિ:લેખ:સૌરાષ્ટ્રનોઈતિહાસ:ગાગરમાંસાગર:લે.રાજેન્દ્ર દવે: તા.૨૩/૧૧/૦૩: પૃ.૨
- (૨૮) 'યદુવંશ પ્રકાશ અને જામનગરનો ઇતિહાસ':ખંડ-૨:લે.કવિ માધવદાન રત્નુ:પૃ.૬૫
- (૨૯) બોમ્બે ગેઝેટ:ભાગ:૩: સને ૧૮૫૯: પૃ.૫૮૨

- (૩૦) 'ઊર્મિ:નવરચના':જયમલ્લપરમાર:ફેબ્રુઆરી:૧૯૭૮:લેખ:કવિ રામ વિરાણી કૃત:માણેક રાસો: ડૉ. પ્રહલાદ પટેલ: પૃ.૫૮૮
- (૩૧) મોરબી દરબારી ગેઝેટ:વોલ્યુમ:પુસ્તક:૩૪મું: પૃ. એમ: ૪૫-૪૮:શ્રી મહારાજા લખધીરસિંહજી લાયબ્રેરી, મેઈન બજાર, મોરબી.
- (૩૨) 'દલપત કવિતા':કવિ દલપત:આવૃત્તિ:ચોથી:વર્ષ: ૧૨૮૪:પૃ-૨૮૪
- (૩૩) 'નર્મ કવિતા': નર્મદ:આવૃત્તિ:બીજી: પૃ-૨૨૫
- (૩૪) 'નિબંધનું સ્વરૂપ અને વિકાસ':પ્ર આ.:જાગૃતિકાળનું નિબંધ સાહિત્ય:પ્રકરણ-૪:લે.પ્રવીણ દરજી: પૃ.૬૪
- (૩૫) ગુજ.સા.ઈ.ખંડ:૩: ભૂમિકા: દલપતરામ થી કલાપી: લે. યશવંતશુક્લ: પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૭૮: પ્રકાશક:ગુ.સા.પરિષદ :પૃ.૩
- (૩૬) હસ્તપ્રત-૨ :કર્તા:જીવાભગત:શ્રીકિશોરભાઈ ખત્રીની હસ્તપ્રત:ચરખા વિભાગ:ચરખા-ક્રમ:૧૯
- (૩૭) જુઓ પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ-૧૦ માં 'નિજારપંથની છાયા'માં 'ફટકિયા પર પ્રહાર' મુદ્દો.
- (૩૮) એજન
- (૩૯) એજન
- (૪૦) 'ગુજરાતનો રાજકીય સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ':ગ્રંથ:૮:બ્રિટીશકાળ: લે.હરીપ્રસાદ શાસ્ત્રી- પ્રવીણચંદ્ર પરીખ:પૃ- ૨૪૧
- (૪૧) એજન
- (૪૨) એજન
- (૪૩) એજન
- (૪૪) 'ગુજ.સા.ઈ.ખંડ:૩:ભૂમિકા:દલપતરામથી કલાપી:સં.યશવંત શુક્લ:પ્ર.આ.૧૯૭૮:પ્રકાશક:ગુજ.સા. પરિષદ:પૃ.૧૫
- (૪૫) 'ઊર્મિ: નવરચના':માસિક:સં.જયમલ્લ પરમાર:નવેમ્બર:૧૯૭૫: ખાંભી- પાણિયા વિશેષાંક: પૃ. ૧૪૦
- (૪૬) 'સહજાનંદ સ્વામી': શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાલા:નવજીવન પ્રકાશન:અમદાવાદ:વર્ષ: ૧૯૪૦:પૃ.૬
- (૪૭) 'ગુજરાતનો રાજકીય સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ':ગ્રંથ:૮: બ્રિટીશકાળ: હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી-પ્રવીણચંદ્ર પરીખ:પૃ. ૧૪૦
- (૪૮) એજન: 'ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝલક' (મધ્યકાળ અને અર્વાચીન કાળ):પ્રવીણચંદ્ર પરીખ:પૃ.૧૪૦
- (૪૯) મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી સ્મારક ટ્રસ્ટ: ટંકારા: પ્રાચાર્ય:શ્રી વિદ્યાદેવજી:અને પ્રા.દયાલજીભાઈ વૈદ્યની રૂબરૂ મુલાકાત: ૪-૫-૦૩: સવારે ૯ થી ૧૧
- (૫૦) 'સૌરાષ્ટ્રનું સંતસાહિત્ય': ડૉ.નિરંજન રાજયગુરુ:આવૃત્તિ:પ્રથમ:વર્ષ:૨૦૦૦:પ્રકાશક: સત્ત્નિર્વાણ ફાઉન્ડેશન, આનંદ આશ્રમ: ઘોઘાવદર:૨૦૦૦: પૃ.૯
- (૫૧) એજન: પૃ.૧૩
- (૫૨) 'ગુજરાતનો રાજકીય સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ':ગ્રંથ:હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી-પ્રવીણચંદ્ર પરીખ:પૃ.૪૫૫થી ૪૫૬
- (૫૩) એજન :પૃ-૧૩
- (૫૪) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ)શ્રી કિશોભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: નિજિયા ધરમની આખ્યાત: પૃ. ૧૧૬

- (૫૫) એજન:હસ્તપ્રત-૨: આરાધિ ભજન વિભાગ:ભજન ક્રમ:૫૯
- (૫૬) એજન:હસ્તપ્રત-૨: કરમવેલી: પૃ.૧૯૦
- (૫૭) 'સૌરાષ્ટ્રનું સંતસાહિત્ય': લે.ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ: પ્રથમ આવૃત્તિ:૨૦૦૦: પ્રકાશક: સત્ત્વનિર્વાણ ફાઉન્ડેશન, આનંદ આશ્રમ: ઘોઘાવદરને આધારે
- (૫૮) એજન
- (૫૯) એજન
- (૬૦) એજન
- (૬૧) એજન
- (૬૨) એજન
- (૬૩) 'પથિક': ત્રૈમાસિક:જૂન:૯૯:રોહિત પંડ્યાનો લેખ:પૃ.૩ થી ૯
- (૬૪) 'ગુજ.સા.ઈ.ખંડ:૩:ભૂમિકા: દલપતરામથી કલાપી: સં/લે.યશવંતશુક્લ: પ્રથમ આવૃત્તિ:૧૯૭૮: પ્રકાશક: ગુજ. સા. પરિષદ::પૃ-૧૧
- (૬૫) એજન પૃ-૯૮ ૯૨
- (૬૬) 'પથિક': ત્રૈમાસિક: જાન્યુ-ફે-માર્ચ:વર્ષ:૨૦૦૧:પૃ.૧૬
- (૬૭) 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા':ડૉ. બળવંત જાની: પાર્શ્વ પ્રકાશન:અમદાવાદ:પ્રથમ આવૃત્તિ:પૃ.૪૯
- (૬૮) ગુજ. સા. ઈ.ખંડ:૩: ભૂમિકા: દલપતરામથીકલાપી: સં/લે.યશવંતશુક્લ:પ્રથમ આવૃત્તિ:૧૯૭૮: પ્રકાશક:ગુજ. સા.પરિષદ:ને આધારે
- (૬૯) એજન
- (૭૦) એજન
- (૭૧) એજન

* * * * *

પ્રકરણ : ૩

જીવા ભગતનું કવન

પ્રકરણ : ૩

- (૧) પ્રસ્તાવના
- (૨) સંપાદિત સાહિત્ય
- (૩) મૂળ હસ્તપ્રત – ૧ અને ૨ માં પ્રાપ્ત સાહિત્ય
- (૪) હસ્તપ્રત-૧ માં સંગૃહિત સાહિત્ય
- (૫) હસ્તપ્રત-૨ માં સંગૃહિત સાહિત્ય
- (૬) ઉપસંહાર

(૧) પ્રસ્તાવના :

પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં આપણે સંતકવિ જીવા ભગતની સંતવાણીનું અધ્યયન કરવાનું છે. તેમનું સાહિત્ય સંતસાહિત્યના વર્ગમાં આવે છે. તેમનું સાહિત્ય સર્જન તેમના વંશજ ટંકારા સ્થિત સ્વ. અમૃતલાલભાઈ ખત્રી પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી, દેવ નાગરી લિપિમાં લખાયેલી હસ્તપ્રત-૧ અને હસ્તપ્રત-૨ માં સંચવાયેલું મળી આવે છે. જીવા ભગતનાં સર્જનનો અભ્યાસ કરતા જાણવા મળે છે કે તેમનું સાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં વૈવિધ્યસભર છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં તેમના હાથે રચાયેલ સમગ્ર સાહિત્યને હસ્તપ્રતમાં પ્રાપ્ત અનુક્રમ પ્રમાણે મૂકવાનો ઉપક્રમ છે.

(૨) સંપાદિત સાહિત્ય :

જીવા ભગતનાં પ્રાપ્ત સાહિત્યને આધારે કહી શકાય કે મોરારસાહેબના કોઈ શિષ્યે તેમના જેટલી માત્રામાં સાહિત્ય સર્જન કર્યાનું મારી જાણમાં આવ્યું નથી. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતકવિ રવિસાહેબ પછીના ક્રમે આવી શકે તેટલું વિપુલ અને સમૃદ્ધ લાગે છે. તેમનાં સાહિત્યમાં સંતવાણી વિશેષરૂપમાં મળે છે. તેમની સંતવાણી ક્યાંક સંપાદન ગ્રંથોમાં મળે છે. જેમાં 'ભાણગીતા એવં ભાણ વાણી', 'આત્મવિલાસ', 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાયની વાણી', 'પદ-ભજન-સૂચિ', 'સત સાહેબની સરવાણી' વગેરે ગ્રંથોમાં જીવા ભગતની રચનાઓનું સંપાદન કે ક્યાંક ઉદાહરણ રૂપે મૂકવામાં આવેલી કડીઓ મળી આવે છે. એ માત્ર 'પાશેરામાં પૂણી' જેટલું ગણાવી શકાય.

જીવા ભગતની રચનાઓ ઓછી પ્રકાશિત થયેલી છે. જે રચનાઓ પ્રકાશિત થયેલી તેનું પુનઃ પ્રકાશન કે સંસ્કરણ થયું હોય એવી સ્થિતિઓમાંથી પસાર થવાનું બન્યું નથી. તેમની રચનાઓ અલગઅલગ હસ્તપ્રતોમાં કે કંઠોપકંઠ સંચવાયેલી નથી. આધારભુત એક જ હસ્તપ્રતમાંથી રચનાઓ સંગૃહિત થયેલી હોવાથી પાઠભેદનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. પ્રકાશિત રચનાઓની કડી સંખ્યા યથાવત જળવાઈ રહે છે. ક્યાંક શાબ્દિક ફેરફારો છે જેમાં અર્થભેદ ઊભો કરે એવી સ્થિતિઓ થયેલી નથી. એ રીતે જોઈએ તો જીવા ભગતની સંતવાણીને ચર્યાસ્પદ બનવું પડે કે ચર્યાની સરાણમાંથી પસાર થવું પડે એવી સ્થિતિઓ નથી. જીવા ભગતની પ્રકાશિત રચનાઓમાં પદ-ભજન (કુલ ૩૮) અને 'ચિંતામણિ', 'ગુરુમહિમા' મળીને કુલ ૪૦ થાય છે. તેમની અપ્રકાશિત રચનાઓમાં ૪૬૧ રચના લઘુ કદની અને ૩૦ રચના દીર્ઘ કદની મળે છે.

ટંકારાની હસ્તપ્રત-૨માં ૨૩૬ પાનાં સુધીની સંખ્યા છે. ૨૧૧ પાનાં સુધી રચનાઓ મળે છે. ક્યાંક પાનાંનો ક્રમ જળવાતો નથી. ક્યાંક એકાદ પંકિત કે એકાદ બે શબ્દો માંડ મળે છે. એવી અંતનાં પાનાંઓની સ્થિતિ છે.

'મોરારસાહેબ-એક આલોચનાત્મક અધ્યયન' મહાનિબંધમાં ડૉ. મનહરબેન ગોધવિયાએ મોરારસાહેબના શિષ્યોનો પરિચય આપતી વખતે જીવા ભગતના સાહિત્યસર્જન વિશે આલોચના કરતા કહ્યું

છે કે, જીવા ભગતનું પ્રદાન વૈવિધ્યપૂર્ણ અને વિપુલ છે. મોરારસાહેબના કોઈ અન્ય શિષ્યે જીવા ભગત જેટલી માત્રામાં 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' માં પોતાનો ફોળો આપ્યો નથી.¹

સંશોધકે વિગતો આપતા આગળ કહે છે કે 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' માં જીવા ભગત જ એક એવા કવિ છે. જેણે ઉઘાડી આંખે મહામાર્ગના પ્રભાવને પોતાની વાણી દ્વારા વ્યક્ત કર્યો હોય. અનેક પદમાં જીવા ભગતે મહામાર્ગનો મહિમા ગાયો છે.²

જીવા ભગતની અનેક વિશેષતાઓમાંની એક વિશેષતા લેખે આ વિધાન કરેલું છે, જીવા ભગતે મહામાર્ગની છાયાવાળી વિપુલ માત્રામાં રચનાઓ લખાયેલી મળી આવે છે. તેનો અભ્યાસ કરતાં આ વિધાન યોગ્ય લાગે છે. સંશોધકે જીવા ભગતની કૃતિઓનો પરિચય આપવા માટે 'ખંભાલિડાની હસ્તપ્રત' નો આધાર લીધો છે. એવું કહે છે. ટંકારા જીવા ભગતના સમાધિ સ્થળની મૂલાકાત લીધી (૧૬-૩-૮૭) એવું કહે છે. તેઓના વારસદાર પાસે જઈને તપાસ કરી નથી. તેમણે સાહિત્ય રચનાઓનો પરિચય આપ્યો છે, અને જીવા ભગતની જે રચનાઓ બતાવી છે, તે નીચે પ્રમાણેની છે:-

- (૧) ચિંતામણિ - ૧
- (૨) ચિંતામણિ - ૨
- (૩) ચિંતામણિ - ૩
- (૪) બલી આખ્યાન
- (૫) પ્રહલાદાખ્યાન
- (૬) હરીશ્ચંદ્રાખ્યાન
- (૭) ગુરુને અરજ
- (૮) ગુરુને અરજ
- (૯) મોંમાઈની અરજ
- (૧૦) મોરારસાહેબની પરચરી
- (૧૧) નિજિયા ધરમની આખ્યાત
- (૧૨) મોરારસાહેબની જન્મોત્તરી
- (૧૩) બગલા હંસકા અંગ

ઉપરોક્ત રચનાઓમાંની ૫ થી ૮ ક્રમ સુધીની રચનાઓ હસ્તપ્રત-૨ માં છે. એ સિવાયની બીજી રચનાઓ હસ્તપ્રત-૧ માં છે. જીવા ભગતની દીર્ઘ રચનાઓ અને અન્ય સર્જન વિશે પરિચય આપતા સંશોધક કહે છે કે, 'આ ઉપરાંત છૂટક પદો પણ શતકાધિક લખ્યાં છે. જેમાં છંદ, વિષય અનેક પ્રકારનું વૈવિધ્ય છે. સર્વોચ્ચ ભાર તો જીવા ભગતે ગુરુભક્તિ પર મૂક્યો છે. સ્થળે સ્થળે સમાજના દંભને છોલ્યો છે. સ્થળે સ્થળે જ્ઞાનભક્તિનાં ઝરણાં વહાવ્યાં છે. પોતાની વાતને સચોટ બતાવવા 'બંગલો', 'ચરખો', 'ચૂંદડી' જેવા રૂપકોને છૂટથી અપનાવ્યા છે. તો ક્યાંક આત્મચરિત્રાત્મક પદો પણ છે.'³

સંશોધકે મોરારસાહેબના શિષ્યોનો પરિચય આપ્યો છે. તેમાં ક્યાંક ક્યાંક કાવ્ય પંક્તિઓ મૂકી છે. જીવા ભગતના સાહિત્યનો પરિચય આપતી વખતે કાવ્ય પંક્તિઓ મૂકી નથી. અન્ય ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ

કરીને કહે છે કે, થોડીક રચનાઓ 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાયની વાણી' માં સંપાદિત થયેલી છે. આગળ કહે છે કે, 'વિપુલ રચનાઓ હજુ અપ્રગટ પડી છે.'^૪

મૂળ હસ્તપ્રત -૧ અને ૨ શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) પાસે છે. લાલ જમણ-વસ્ત્રમાં વીંટાળીને કુળદેવી મોમાઈ માતાજીનાં મંદિરમાં સાયવીને પૂજન-અર્ચન માટે રાખેલી છે. આ હસ્તપ્રતનો પૂર્વજની સંપત્તિ છે. જીવાબાપાનું સંભારણું છે. કોઈને આપવા માટે સાહસ કર્યું નથી.^૫ એવું તેમના વંશજનું માનવું છે.

હસ્તપ્રતમાં સંયવાયેલાં તેમનાં સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતા અવશ્ય કહી શકાય તેમ છે કે અત્યાર સુધીના સંશોધકો અને સંપાદકોએ જીવા ભગતના સાહિત્ય સર્જન વિશે જરૂરી ચર્ચાઓ કરી હોય કે ક્યાંક સંપાદન માટે કૃતિઓ મૂકી હોય છે. તેમાં 'ભાણ ગીતા એવં ભાણ વાણી' ગ્રંથનો જ આધાર લીધો છે. મૂળ હસ્તપ્રતનો આધાર લીધો નથી. ડૉ. ગોધવિયાએ જે કૃતિઓની પદ્ય સંખ્યા દર્શાવી છે. તે પણ અપૂર્ણ છે. એવું ટંકારાની મૂળ હસ્તપ્રતોની સાથે સરખાવતા લાગે છે.

'ભાણગીતા' માં જીવા ભગતની રચનાઓનું સંપાદન થયેલું છે. તેમાં ગુરુ મહિમા, છંદ, દૂહા, ચિંતામણિ, લિપિકા, ગણપતિનું ભજન, મદ્રા ખેયરીનું પદ, ચૂંદડીનાં પદ, વીરાનાં પદ, ચરખા વગેરે મળે છે.^૬

'આત્મ વિલાસ' માં એક રચના સંપાદિત થયેલી છે. સંપાદકે ભજન કહ્યું છે. પણ આ રચનાનું સ્વરૂપ જોતા 'છંદ' પ્રકારની છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન કાર્યમાં જે કૃતિઓના 'નામાચરણ' માં કર્તા તરીકે જીવા ભગતના નામનો ઉલ્લેખ થયો છે. એ જ રચનાઓને જીવા ભગતની રચનાઓ તરીકે સ્વીકારી છે.

ઉપરોક્ત ગ્રંથોમાં સંપાદકે જીવા ભગતની વાણીને પ્રકાશિત કરવાનું ઉમદા કાર્ય કર્યું છે.

(૩) મૂળ હસ્તપ્રત - ૧ અને ૨ માં પ્રાપ્ત સાહિત્ય :

જીવા ભગતનું સાહિત્ય તેમના વંશજ (ટંકારા સ્થિત શ્રી કીશોરભાઈ ખત્રી) પાસે સંયવાયેલી હસ્તપ્રતમાં મળી આવે છે. અનુક્રમે હસ્તપ્રત-૧ અને હસ્તપ્રત-૨ ને તેમના વારસદારો અનુક્રમે 'મોટો ચોપડો' અને 'નાનો ચોપડો' એવી રીતે ઓળખાવે છે. આ હસ્તપ્રતોમાં અન્ય સર્જકોની કૃતિઓ પણ મળે છે. જે તે રચનાઓમાં જીવા ભગતનો સ્પષ્ટ નામોલ્લેખ થયેલો છે, તેવી રચનાઓને જીવા ભગતનું સાહિત્યસર્જન તરીકે સ્વીકારીને અત્રે પ્રકાશમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

દેવ નાગરી લિપિમાં લખાયેલી આ હસ્તપ્રતમાં લહિયાઓનો નામોલ્લેખ નીચે પ્રમાણે મળે છે:—

(૧) જગજીવન કેશવજી ત્રવાડી

(૨) દયારામ બેચર જાની

- (૩) લાલજી જાની
(૪) વિશ્વનાથ કુંવરજી ત્રવાડી
(૫) જીવા ભગત (પોતે)

બંને હસ્તપ્રતો ઉપરોક્ત ચાર લહિયાઓ અને ક્યાંક જીવા ભગતના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલી મળે છે. 'સ્વાર્થે લખ્યું છે.' અને 'લખાવી તંગ ટંકારા મધ્યે જીવા ખત્રી' એવો રચનાઓને અંતે ઉલ્લેખ મળે છે. ઉપરોક્ત લહિયાઓનો નામોલ્લેખ માત્ર દીર્ઘ રચનાઓને અંતે મળે છે. 'ગરબી' સિવાયની લઘુ કદની રચનાઓમાં સમય નિર્દેશ કર્યો નથી.

આ હસ્તપ્રતમાં જીવા ભગતના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલી રચનાઓ અને કોઈ રચનાઓમાં ક્યાંક સુધારા-વધારા કરેલા અક્ષરોમાં જીવા ભગતના હસ્તાક્ષરો મળે છે. તેમના વંશજનું કહેવું છે કે, 'જીવા ભગત હિસાબ કિતાબ રાખવા પૂરતું ભણેલા હતા.'^૭

જીવા ભગત અભ્યાસ અને અનુભવ બંને રચનાઓ લખતા થયા હશે. ઊર્મિ આવે ત્યારે લખીને રાખતા હશે એવું અનુમાન કરી શકીએ. હસ્તપ્રતો જીવા ભગતની હયાતિમાં, તેમની દેખરેખ તળે લખાયેલી છે. રચનાઓમાં કરેલા સુધારા વધારા પરથી કહી શકાય કે જીવા ભગત જાગૃત હતા. લહિયાઓના સુંદર હસ્તાક્ષરો અને રચનાઓની રાખેલી ખેવના પરથી અનુમાન કરી શકાય છે.

હસ્તપ્રત-૧ અને હસ્તપ્રત-૨ માં આરંભ અને અંત ભાગમાં પાનાં ખવાઈ ગયેલાં છે. કોઈ પાનાં તૂટી ગયેલાં છે, પરિણામે શરુઆતની અને અંતની રચનાઓ અધૂરી મળે છે. સળંગક્રમની વચ્ચેના ભાગમાં ક્યાંક પાનાંઓ મળતા નથી. પરિણામે અંતની રચનાઓમાં કરેલ સંખ્યા નિર્દેશ પ્રમાણેની સંખ્યામાં રચનાઓ મળી શકતી ન હોય એવું પણ થયું છે. જે રચનાઓ મળી શકતી નથી તેનો અત્રે યાદીમાં સમાવેશ કરી શકાયો નથી. જે રચનાની ટેકપંક્તિ અને થોડો અંશ મળે છે તે બધી જ રચનાઓનો યાદીમાં સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો છે.

સાલવારી પ્રમાણે જોઈએ તો હસ્તપ્રત-૧ પ્રથમ લખાયેલી છે, ત્યાર પછી હસ્તપ્રત-૨ લખાયેલી છે.

હસ્તપ્રતમાં વિભાગ પ્રમાણે 'શીર્ષક' આપ્યાં છે, અને જે તે વિભાગનો નિર્દેશ પણ કર્યો છે. વિભાગમાં 'આરંભ' અને 'અંત' નો નિર્દેશ પણ કર્યા છે. વિભાગમાં રચનાનો ક્રમ, પાનાંનો અનુક્રમ નંબર વગેરે પણ મળે છે. રચનાઓને સ્વરૂપગત મૂકવામાં આવી છે. વ્યવસ્થિત વિભાગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. તેના પરથી અનુમાન કરી શકાય કે લહિયાઓ દ્વારા લખવામાં આવેલી રચનાઓનું લખાણ એ પૂર્વે લખેલું હશે અને ત્યાર પછી નિરાંતે હસ્તપ્રતમાં મૂકવામાં આવ્યું હશે.

હસ્તપ્રતોમાં મળતી સાલવારી પ્રમાણે જોઈએ તો સંવત ૧૮૨૭ થી સંવત ૧૮૩૮ ની મળે છે. સંવત ૧૮૩૦ માં લખાયેલી 'મોરારસાહેબની પરચરી' પૂર્વે સાંપ્રદાયિક રચનાઓ મળે છે.

હસ્તપ્રતમાં લહિયાઓના અક્ષરો સુવાચ્ય છે. દ્વિધા ઊભી કરે કે અર્થઘટનમાં મુશ્કેલીઓ સર્જાય એવી રીતે લખાયેલ નથી. થોડોક પ્રયાસ કરીએ તો સરળતાથી ઉકેલી શકાય એવી લખાવટ રહી છે. (પ્રસ્તુત મહાનિબંધના પરિશિષ્ટમાં તેના નમૂનાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે.)

સંવત ૧૯૩૮ પછી લખાયેલી રચનાઓમાં 'કાફી' અને 'હરફ' પ્રકારની રચનાઓ મળે છે. જીવા ભગતે ઉત્તરાવસ્થામાં સંતવાણીનું સર્જન કર્યાનાં પ્રમાણો મળે છે. હસ્તપ્રતોમાં રચનાસાલનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. તે પ્રમાણે જોઈએ, તો તેમણે સંવત ૧૯૨૦ થી ૧૯૫૦ના ગાળામાં સાહિત્યનું સર્જન કરેલું હશે. તેમની રચનાઓની સાલવારી નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે:—

- (૧) ગુરુની અરજ (સં. ૧૯૨૭)
- (૨) મોરારસાહેબની પરચરી (સં. ૧૯૩૦)
- (૩) ચિંતામણિ (સં. ૧૯૩૬)
- (૪) ગરબી રચનાઓ (સં. ૧૯૩૮)

પ્રાપ્ત હસ્તપ્રતોમાં તેમના હસ્તાક્ષરો અંતિમ પાનાંઓમાં લખાયેલી અનુક્રમણિકા, લહિયાઓના લખાણમાં ક્યાંક કરાયેલા સુધારા વધારારૂપે તેમજ શરુઆતની રચનાઓમાં મળે છે. તેમની હયાતિમાં અને નજર સામે આ હસ્તપ્રતો લખાયેલી છે. એકાદ દશકો કલમને સતેજ કરવામાં લાગ્યો હોય એવું અનુમાન કરીએ તો તેમણે સં. ૧૯૨૦ થી લખવું શરુ કરેલું હશે. સં. ૧૯૨૭ પછી રચનાઓ હસ્તપ્રતમાં લખાયેલી મળી આવે છે. જીવનના અંતિમ સમય સુધી (સમાધિ વર્ષ સં. ૧૯૫૦) લખેલું હતું. એમ કહેવું યોગ્ય લાગે છે.

રચનાઓમાં મળતા આંતર પ્રમાણો બતાવે છે કે જીવા ભગતે ઉત્તરાવસ્થામાં સાહિત્યનું સર્જન કરેલું છે. મોરારસાહેબના સમાધિ પ્રસંગ સુધી જીવા ભગત સાંપ્રદાયિક ઘટનાઓ સાથે સવિશેષ જોડાયેલા રહ્યા છે. મોરારસાહેબની વિદાય પછી જાણે ખાલિપો પુરવા અને લુપ્ત થતી જતી સાંપ્રદાયિકધારાને શબ્દબદ્ધ કરીને જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

જીવા ભગત આજુબાજુના ગામમાં અવાર નવાર 'વાચક' મળ્યે ભજન કરવા માટે જતા. હસ્તપ્રતમાં મળતા વિવિધ રાગના વિવિધ ભાતનાં ભજનો પરથી આ વાતની પ્રતીતિ થાય છે.

જીવા ભગતના સમગ્ર સર્જનને જોતા કહી શકાય તેમ છે કે સંતવાણીને શોભે તેવા જ્ઞાન, ભક્તિ, ઉપદેશ, ગુરુવંદના, મહામાર્ગી વિચારધારા, યોગમાર્ગ, સાંપ્રદાયિક વિચારધારા, આત્મ ઉદ્ગારો, આત્મકથાનાત્મક અંશો તેમ જ ભક્ત જીવનના પ્રસંગો વગેરે વિષયોને વણી લીધા છે.

સાંપ્રદાયિક વિચારધારાને અનુમોદન આપતી કૃતિઓ પણ માતબર સંખ્યામાં છે. સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પણ જીવા ભગતની સંતવાણીનો વિસ્તાર મોટો છે. પદ, ભજન, આરતી, સંવાદ, કાફી, અંગ, કક્કો, આખ્યાન, ચિંતામણિ, ગરબી, ગરબા, ચાલીસા, સાખી, કીર્તન, અરજ, ચરખો, બંગલો, કટારી, છંદ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આમ જીવા ભગતનું સાહિત્યસર્જન વિપુલ અને વૈવિધ્ય છે. નિરાળું અને સાંપ્રદાયિક તેજસ્વી સંતવાણીમાં નિજ પ્રતિભાનો ઉન્મેષ પ્રકટાવી શકે તેવું સમૃદ્ધ પણ છે. હસ્તપ્રત-૧-૨ માં પ્રાપ્ત જીવા ભગતનું સમગ્ર કવનનું વિહંગાવલોકન કરીએ.

(૪) હસ્તપ્રત-૧ માં સંગૃહિત સાહિત્ય :

હસ્તપ્રત-૧^૯ માં જેરચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનીચે પ્રમાણેના અનુક્રમમાં મળે છે.

(૧) ભજન :

'પરજ' રાગમાં શરુઆતમાં ૪ ભજન મળે છે.^{૧૦}

- (૧) 'ચિત્ત કપટી સેવામાં ચિત લાવે રે....'(૭ કડી)
- (૨) 'આંખ્યુ તો અનુભવીની સાચી.....'(૭કડી)
- (૩) 'અખંડ વસ્તુ સત્ગુરુ આપે જાણી....'(૭કડી)
- (૪) 'મોટે મન માલીશમાં રે.....'(૮કડી)

હસ્તપ્રત : ૧

(૨) આરતી :

'મોરાર સ્વામિની આરતી' શીર્ષકાંતર્ગત ૧ રચના મળે છે.^{૧૧}

(૧) 'આરતી કરું સદગુરુ મોરાર.....'(૧૨ કડી)

(૩) ચૂંદડી :

'ચૂંદડી લિખ્યતે' એવાં શીર્ષકાંતર્ગત ચૂંદડી પ્રકારની ૨ રચના મળે છે.

(૧) 'નિર્ગુણ નાથની ચૂંદડી રે.....'(૮ કડી)

(૨) 'ઓઢોને અનુભવી ચૂંદડી.....'(૭ કડી)

(૪) ધોળ :

'ધોળ' શીર્ષકાંતર્ગત ૧ રચના મળે છે.^{૧૨}

(૧) 'મોતી જીવન પ્રાણ આધારા.....'(૮ કડી)

(૫) સંદેશ :

'સંદેશ' શીર્ષકાંતર્ગત ૧ રચના મળે છે.^{૧૩}

(૧) 'ઓધવજી, માવો મથુરામાં નથી.....'(૮ કડી)

(૬) ભજન :

છુટક રચનામાં ૧ રૂપક પ્રકારનું ભજન મળે છે.^{૧૪}

(૧) 'દેખ્યા હૈ પણ કયા બતલાવે'(૮ કડી)

(૭) ગુરુમહિમા :

'ગુરુમહિમા' શીર્ષકાંતર્ગત મળતી આ કૃતિ ૪૪ ચોપાઈ અને ૧૦ દુહામાં લખાયેલી છે. તેમાં જીવા ભગતે ગુરુનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. સંવત ૧૯૩૪ માં આ રચના લખ્યાનો નિર્દેશ મળે છે.^{૧૫}

(૮) છંદ :

'છંદ' શીર્ષકાંતર્ગત ૨ રચનાઓ મળે છે. બંને રચનાઓમાં અંતે એકેક દુહો મૂકવામાં આવ્યો છે.^{૧૬} આ રચનામાં જીવા ભગતે ૨૦ છંદ અને ૪ દૂહામાં ગુરુમહિમા વર્ણવ્યો છે.

(૧) 'ગુરુસે લઈએ ભજનાનંદ ભેદ.....'(૧૦ કડી)

(૨) 'ગુરુ વિન્યા નહિ સાધન સગતી.....'(૧૦ કડી)

(૯) ચિંતામણિ : ૧-૨ :

હસ્તપ્રત -૧માં કુલ બે ચિંતામણિ મળે છે. એ વિશે હવે પછીનાં પ્રકરણમાં વિગતે આલોચના કરવામાં છે.^{૧૭}

(૧૦) ગુરુ વિનંતી :

'ગુરુવિનંતી' શીર્ષકાંતર્ગત નીચે પ્રમાણેની કુલ ૧૧ રચના મળે છે.^{૧૮}

- (૧) 'બાય પકડો હમારી બાય પકડો.....'(૮ કડી)
- (૨) 'મેં સત્ગુરુ કે ચરણ વંદુ.....'(૬ કડી)
- (૩) 'અબમેં ઓર ન માગું રે.....'(૬ કડી)
- (૪) 'મેં ન જાનુ રે દિવસમેં.....'(૫ કડી)
- (૫) 'મોરારી મેઘને મેલીએ રે.....'(૭ કડી)
- (૬) 'મોરાર સત્ગુરુ ભાખિયો.....'(૧૧ કડી)
- (૭) 'આધ્યે મધ્યે અંત્યેરે સત્ ગુરુ સાચા..'(૬ કડી)
- (૮) 'જેણે એવું જાણિયું રે.....'(૬ કડી)
- (૯) 'આદલ કરો આદઈ મોહે.....'(૬ કડી)
- (૧૦) 'આદ્યે મધ્યે અંત્યે એક બ્રહ્મ છે રે...'(૮ કડી)
- (૧૧) 'એવા હરખે રે હરિજન.....'(૮ કડી)

(૧૩) દીર્ઘ રચનાઓ :

હસ્તપ્રત-૧માં ઘણી દીર્ઘ રચનાઓ મળે છે. (આ દીર્ઘ કૃતિ વિશે પ્રસ્તુત મહાનિબંધના પ્રકરણ-૪ માં વિગતે આલોચના કરી હોવાથી અત્રે માત્ર યાદી રૂપે મૂકવામાં આવી છે.) જેમાં 'ગુરુગીતા', 'શિવદેવી સંવાદ', 'ગુરુમહિમા' અને 'રવિ-ભાણ ગીતા', 'રવિસાહેબની સાખી' એ પાંચ દીર્ઘ કૃતિઓ છે. આ કૃતિ જીવા ભગતનું સર્જન નથી. 'સ્વાર્થે લખ્યુ છે.' એવો નમ્રભાવે પૂર્વ સર્જકોના સર્જનનો ઊતારો કર્યો છે. જીવા ભગતે આ સાંપ્રદાયિક કૃતિઓને આદર્શ તરીકે ખપમાં લીધી હશે, એવું અનુમાન કરી શકાય.

કર્તા તરીકે જીવા ભગતના નામનો ઉલ્લેખ મળે છે. એવી સાંપ્રદાયિક કૃતિઓમાં ' રવિસાહેબની પરચરી ' ચોપાઈમાં લખાયેલી રવિસાહેબના જીવન વિશેની મહત્વની ઘટનાઓ, બાલકસાહેબની દીક્ષાનો પ્રસંગ, અને જીવા ભગતના જન્મ પૂર્વેના 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' સાથેના અનુબંધની મહત્વની વિગતો વણી લેવામાં આવી છે. આ કૃતિ હસ્તપ્રતમાંથી છૂટી પડી ગયેલી છે. 'મોરારસાહેબની પરચરી' સંવત ૧૯૩૦ માં લખાયેલી છે. ૫૬૪ ચોપાઈ અને ૭ દૂહામાં મળતી આ કૃતિ જીવા ભગતનાં સમગ્ર સર્જનમાં સૌથી દીર્ઘ કદની કૃતિ છે. આ કૃતિમાં મોરારસાહેબનું જીવન વૃત્તાંત અને જીવા ભગતના મહત્વના જીવન અંશો મળે છે. 'ભાણ પરચરી' માં ભાણસાહેબના ચમત્કારિક જીવન વિશે પરંપરિત ઘટનાઓને વર્ણવવામાં આવી છે. કુલ ૬૦ ચોપાઈ અને ૫ દૂહામાં આ કૃતિ વિસ્તારી છે. 'મોરારસાહેબની જન્મોત્તી' (૩૦ કડી) કૃતિ અને 'મોરારનામા' (૮ કડી) મળે છે.^{૧૯}

(૧૪) અંગ :

કુલ ૧૬ ની સંખ્યામાં અંગ રચના મળે છે.^{૨૦}

(૧) 'હંસકા અંગ'	(૨૬ કડી)
(૨) 'ઝરણાકા અંગ'	(૧૦ કડી)
(૩) 'પ્રાણ પ્રલેકા અંગ'	(૧૭ કડી)
(૪) 'તન દેશકા અંગ'	(૩૦ કડી)
(૫) 'તન વૈરાગીકા અંગ'	(૬૨ કડી)
(૬) 'સૂક્ષ્મ માયાકા અંગ'	(૧૨૦ કડી)
(૭) 'અજંપાકા અંગ'	(૨૪ કડી)
(૮) 'વાદીકા અંગ'	(૪૦ કડી)
(૯) 'રસનાકા અંગ'	(૧૧ કડી)
(૧૦) 'ગુરુવેરમુખીકા અંગ'	(૨૮ કડી)
(૧૧) 'હરદાકા અંગ'	(૧૧ કડી)
(૧૨) 'ગુરુ પારખકા અંગ'	(૫ કડી)
(૧૩) 'મુદ્દા ખેચરીકા અંગ'	(૫૪ કડી)
(૧૪) 'હીરાકા અંગ'	(૨૭ કડી)
(૧૫) 'હંસકા અંગ'	(૩૯ કડી)
(૧૬) 'બગલાકા અંગ'	(૪૦ કડી)

અંગ વિભાગમાં અંતે આવતી 'બગલાકા અંગ' અને 'હંસકા અંગ' અનુક્રમે ૩૯ અને ૪૦ કડીની રચનાઓનાં 'નામાચરણ' માં કર્તા તરીકે જીવા ભગતના નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થયેલો છે. અન્ય 'અંગ' રચનાઓમાં કર્તા તરીકે જીવા ભગતના નામનો ઉલ્લેખ થયેલો નથી.

(૧૫) નિજિયા ધરમની આખ્યાત :

૪૮ કડીમાં રચાયેલી આ કૃતિમાં જીવા ભગતે નિજારપંથના ઉચ્ચ આદર્શો વિશે જાગૃત બનીને પંથનું મૂળતત્વ દર્શન કરાવ્યું છે. અને તેમાં પ્રવેશેલી પાખંડી લીલાઓની ઝાટકણી કાઢી છે. ^{૨૧}

(૧૬) મોરારસાહેબની જન્મોત્તરી :

'મોરારસાહેબની જન્મોત્તરી' શીર્ષકાંતર્ગત મળતી કૃતિમાં ૩૧ કડીની કૃતિમાં જીવા ભગતે મોરારસાહેબની સાધના અને સિદ્ધિ વિશે તેમજ ગુરુમહિમાગાન કર્યું છે. ^{૨૨}

(૧૭) મોરારવંદના :

'મોરારવંદના' શીર્ષકાંતર્ગત મળતી ૯ કડીમાં લખાયેલી આ રચનામાં ગુરુ મોરારસાહેબને નમ્રભાવે વંદન કરતી વાણીમાં મોરારમહિમા વર્ણવ્યો છે. ^{૨૩}

(૧૮) આરાધી ભજન :

'આરાધી' શીર્ષકાંતર્ગત કુલ ૨૦ ભજન રચના મળે છે.^{૨૪}

- (૧) 'જીરે સંતો, શિવ સુત સ્વામીની ગાઉ આખ્યાતા.....'(૮ કડી)
- (૨) 'જીરે સંતો, ગણપતિદેવ છે કારજના કર્તા.....'(૬ કડી)
- (૩) 'જીરે સંતો, બીજે બીજ ધરમના અધિકારી'(૬ કડી)
- (૪) 'જીરે સંતો, નિજારી પંથે અનેક નર ઓધ્યા.....'(૮ કડી)
- (૫) 'જીરેસંતો, ગુરુગમ મારગની રતીયે ગમ પડી નાઈ... '(૮ કડી)
- (૬) 'જીરે સંતો, નિજિયા ધરમના નર સદાય હોય નુરી....'(૭ કડી)
- (૭) 'જીરે સંતો, અગમ અપાર પાર નહિ પાવે.....'(૭ કડી)
- (૮) 'જીરે સંતો, નિજિયાની નાવે જે નર નથી બેસતા.....'(૬ કડી)
- (૯) 'જીરે સંતો, નિજિયાની નાવે જે નર બેઠા.....'(૬ કડી)
- (૧૦) 'જીરે સંતો, આ ધરમનું માતમ સતગુરુ થી લાધ્યું.....'(૭ કડી)
- (૧૧) 'જીરે સંતો, સેલીધન સાધક કરે છે પોકારી.....'(૮ કડી)
- (૧૨) 'જીરે સંતો, નિર્ગુણ બ્રહ્મને શિર ગુણ પર ધારો.....'(૮ કડી)
- (૧૩) 'જીરે સંતો, સગુણનું રૂપ તો સગુણ જ દેખાવ.....'(૭ કડી)
- (૧૪) 'જીરે સંતો, ગુરુ ચરણે રેવે.....'(૮ કડી)
- (૧૫) 'જીરે સંતો, વણજુ કરોને.....'(૮ કડી)
- (૧૬) 'જીરે સંતો, ગુણાતીત ગુણ ભંડારા.....'(૮ કડી)
- (૧૭) 'જીરે સંતો, આદિ અનાદિને જુગતે જાણો.....'(૮ કડી)
- (૧૮) 'જીરે સંતો, જરીક આ પંથની જુગતી જાણી.....'(૧૦ કડી)
- (૧૯) 'જીરે સંતો, અજર પિયાલા ઈ ધનસે પીયા.....'(૮ કડી)
- (૨૦) 'જીરે સંતો, આદિ અનાદિ આ ધરમની જારી.....'(૮ કડી)

(૧૯) ભજન :

'ભજન' શીર્ષકાંતર્ગત ૪ છૂટક ભજન રચના મળે છે.^{૨૫}

- (૧) 'અંતર અંધેરા ટાળીજે.....'(૭ કડી)
- (૨) 'શબદ વિવેકી શુનમે.....'(૬ કડી)
- (૩) 'એકે વસ્તુ અપરંપારા.....'(૬ કડી)
- (૪) 'નર નિજારી નર્ભે ભયા.....'(૭ કડી)

(૨૦) વરખડી :

'વરખડી' શીર્ષકાંતર્ગત ૨ ભજન રચના મળે છે.^{૨૬}

- (૧) 'અર્થ બતાવો અક્ષતમુનિ.....'(૯ કડી)
 (૨) 'અર્થ જાણશો તો અનુભવી પૂરા.....'(૬ કડી)

(૨૧) ભજન :

'ભજન' શીર્ષકાંતર્ગત બીજી ૫ છૂટક ભજન રચના મળે છે.^{૨૭}

- (૧) 'ગુરુજી મોરા અવધૂત બ્રહ્મ બતાઈ...' (૭ કડી)
 (૨) 'ગુરુજી મોરા ખાણીકા ભેદ બતાયા.....' (૭ કડી)
 (૩) 'શબદુની ધુની શુનમાં લાગી.....' (૮ કડી)
 (૪) 'ધ્યાન ધરી ગુરુ દેવતા....' (૬ કડી)
 (૫) 'નિજાર પ્યાલો ઘટ ઉજિયાલો.....' (૬ કડી)

(૨૨) પ્રભાતી :

'પ્રભાતી' શીર્ષકાંતર્ગત ૪ 'પ્રભાતી' પ્રકારની રચના મળે છે.^{૨૮}

- (૧) 'બાય પકડી મોરી બાય પકડી...' (૫ કડી)
 (૨) 'રે રાખો શરના મોરા રાખો શરના.....' (૫ કડી)
 (૩) 'મેરુતા ધણી રે મુજા મેરુતા ધણી....' (૫ કડી)
 (૪) 'એડોતા બોલે રે શબદ એડોતા બોલે.....' (૫ કડી)

(૨૩) પરજ :

'પરજ' શીર્ષકાંતર્ગત કુલ ૭ 'પરજ' પ્રકારની રચના મળે છે.^{૨૯}

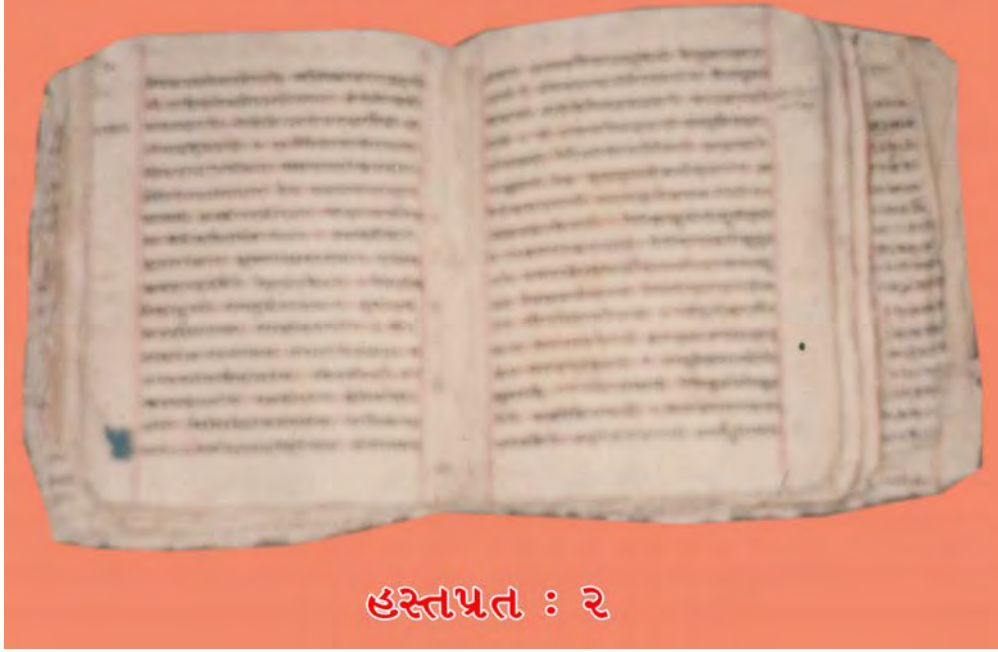
- (૧) 'ઢોલ ઢબૂકે ચઢા મલ ઘોડે.....' (૭ કડી)
 (૨) 'કઠણ ફકીરી કોઈ વિરલે કીધીરે.....' (૧૦ કડી)
 (૩) 'લે કુંચી સત્ગુરુ સાહેબકી.....' (૭ કડી)
 (૪) 'દેખો સંતો દલમાં ગાયત્રી.....' (૭ કડી)
 (૫) 'આ તક જાય છે વસ્તુ વોર્યાની.....' (૭ કડી)
 (૬) 'વિનંતી સૂણો રે વિશ્વંભર ભારી રે.....' (૭ કડી)
 (૭) 'સત્ ગુરુ સ્મરણ વિન્યા સર્વે જૂઠું રે.....' (૭ કડી)

(૨૪) ભજન :

હસ્તપ્રત-૧ નું છેલ્લું ભજન આ પ્રમાણેનું મળે છે.^{૩૦}

(૧) 'જેણે સત્ ગુરુ સંતને સેવ્યા રે....'(૬ કડી)

ઉપરોક્ત જીવા ભગત રચિત રચનાઓ હસ્તપ્રત-૧ માં મળે છે.

(૫) હસ્તપ્રત-૨ માં સંગૃહિત સાહિત્ય :

'નાનો ચોપડો' અથવા જેને હસ્તપ્રત-૨^{૩૧} તરીકે પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં ઓળખ આપવામાં આવી છે. તેમાં જીવા ભગત રચિત જે સાહિત્ય મળે છે. તે નીચે પ્રમાણેના અનુક્રમમાં મળે છે.

(૧) ચિંતામણિ: ૩-૪- ૫ :

હસ્તપ્રત-૨ ની શરુઆતમાં 'ચિંતામણિ' શીર્ષકાંતર્ગત ૨૪ ચોપાઈ અને ૭ દુહામાં લખેલી ચિંતામણિ-૩ માં ગુરુમહિમા ગાયો છે.^{૩૨}

ત્યાર પછીનાં પાનાં પર 'ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબની ચિંતામણી' એવાં શીર્ષકાંતર્ગત ૪૦ ચોપાઈ અને ૧૦ દુહામાં ગુરુ મહિમા ગાતી કૃતિ મળે છે. આ કૃતિ સંવત ૧૮૩૬ માં લખ્યાનો સમય નિર્દેશ કૃતિને અંતે આપવામાં આવ્યો છે.

આ હસ્તપ્રતમાં પાનાં નંબર વિનાની એક કૃતિ મળે છે. તેને 'ચિંતામણિ' શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે. આ કૃતિમાં મોરારસાહેબ અને ભાણસાહેબનો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

(૨) આરાધી ભજન :

હસ્તપ્રત-૨ માં 'આરાધી ભજન' શીર્ષક શરુઆતમાં છૂટક પાનાંમાં ૧૦ ભજનો અને ત્યાર પછીનાં પાનાં પર કુલ ૮૧ ની સંખ્યામાં ભજન રચના સંગ્રહિત થયેલ છે.^{૩૩}

કુલ ૮૧ ની સંખ્યામાં આરાધી ભજનોમાંથી ૬ ભજન રચના હસ્તપ્રતમાં પ્રાપ્ત થતી નથી. કુલ ૮૫ ભજન રચના મળે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) 'જીરે સંતો, શિવસુત સ્વામી'(૧૦ કડી)
- (૨) 'જીરે સંતો, અખંડ પાટ પાવક વિન્યા જ્યોતુ.....'(૮ કડી)
- (૩) 'જીરે સંતો, નિજારપંથથી અનેક નર ઓધ્યા.....'(૭ કડી)
- (૪) 'જીરે સંતો, મૂળ મારગને જરીયે ન જાણે.....'(૮ કડી)
- (૫) 'જીરે સંતો, નિજિયા ધરમના નર સદાય હોય નુરી.....'(૭ કડી)
- (૬) 'જીરે સંતો, નિજિયાની નાવે જે નર નથી બેસતા.....'(૭ કડી)
- (૭) 'જીરે સંતો, અગમ અપાર પાર નહિ પારા.....'(૬ કડી)
- (૮) 'જીરે સંતો, નિજિયાની નાવે.....'(૬ કડી)
- (૯) 'જીરે સંતો, આ ધરમનું માતમ.....'(૬ કડી)
- (૧૦) 'જીરે સંતો, નિર્ગુણ બલ્લને શિર ગુણ સતગુરુ.....'(૬ કડી)
- (૧૧) 'જીરે સંતો, અષ્ટદલ કમલ કેરી ક્યારી.....'(૭ કડી)
- (૧૨) 'જીરે સંતો , સાહેબ કેરી શેરી સતગુરુ બતાવે.....'(૮ કડી)
- (૧૩) 'જીરે સંતો, નર નિજારી નિર્વાણ પદમાં ભળે.....'(૭ કડી)
- (૧૪) 'જીરે સંતો, સાધુ ભેળા બેસે પણ સાધુ નૈ કેવાશે.....'(૮ કડી)
- (૧૫) 'જીરે સંતો, વેશ પેર્યાથી દેશ નૈ જાવે.....'(૮ કડી)
- (૧૬) 'જીરે સંતો, મન કર્મવચને જેણે સતગુરુ સેવ્યા.....'(૮ કડી)
- (૧૭) 'જીરે સંતો, આદિ અનાદિ અનભે અવિનાશી'(૮ કડી)
- (૧૮) 'જીરે સંતો, નિજારી નર વળગ્યા નીજ નામે.....'(૮ કડી)
- (૧૯) 'જીરે સંતો, મહામારગી જીવનમુક્ત જોગી.....'(૮ કડી)
- (૨૦) 'જીરે સંતો, જળહળ જ્યોતું અખંડિતજાગી.....'(૮ કડી)
- (૨૧) 'જીરે સંતો, અકલ અરુપ અપાર અલેખા.....'(૮ કડી)
- (૨૨) 'જીરે સંતો, આદિ, અનાદિ અખંડ અવિનાશી.....'(૮ કડી)
- (૨૩) 'જીરે સંતો, નિરાધાર, નિર્વાણ નિરલંગી.....'(૮ કડી)
- (૨૪) 'જીરે સંતો, જે જે નર નિજારી નિપના.....'(૮ કડી)
- (૨૫) 'જીરે સંતો, પિંડ બ્રહ્માંડમાં પુરુષ ભરપૂરા.....'(૮ કડી)
- (૨૬) 'જીરે સંતો, આતો ખૂણા ખચકા કૈ ને ખૂસખૂસિયા.....'(૭ કડી)
- (૨૭) 'જીરે સંતો, દુકિત(દુષ્ટત્ય) સઘળાં જાવે.....'(૭ કડી)
- (૨૮) 'જીરે સંતો, વાણીમાં નાવે.....'(૭ કડી)
- (૨૯) 'જીરે સંતો, તરણ તારણ અધમ ઓધારણ.....'(૭ કડી)
- (૩૦) 'જીરે સંતો, જનમ મરણના જોખા ટાળે.....'(૭ કડી)

- (૩૧) 'જીરે સંતો, વાણી વર્જિત પણ નજરે ન્યારા.....'(૭ કડી)
 (૩૨) 'જીરે સંતો, સત્ ગુરુ શબ્દે સદાય ભરપૂરા.....'(૭ કડી)
 (૩૩) 'જીરે સંતો, મેરુ તો એક સતગુરુની સાચી....'(૭ કડી)
 (૩૪) 'જીરે સંતો વેગમ (વિહંગમ) મારગે કોઈ વરલા ચાલે.....'(૭ કડી)
 (૩૫) 'જીરે સંતો, નીજ પદની શેરી પરાત્પરની....'(૭ કડી)
 (૩૬) 'જીરે સંતો, નિજારી નર વાસના વર્જિત છે....'(૭ કડી)
 (૩૭) 'જીરે સંતો, અગમ અગોચર...'(૭ કડી)
 (૩૮) 'જીરે સંતો, અધર નિરાધારા....'(૭ કડી)
 (૩૯) 'જીરે સંતો, ધન્ય એ સંતને...'(૭ કડી)
 (૪૦) 'જીરે સંતો, અનહદ સૂર આકાશે ગાજે.....'(૭ કડી)
 (૪૧) 'જીરે સંતો, મન અરપિયું ભ્રમણા સર્વે ભાંગી....'(૭ કડી)
 (૪૨) 'જીરે સંતો, નીજ પંથે હાલો...'(૭ કડી)
 (૪૩) 'જીરે સંતો, સાધુ કે 'વાય પણ....'(૭ કડી)
 (૪૪) 'જીરે સંતો, ધન્ય ધન્ય સાધુ....'(૭ કડી)
 (૪૫) 'જીરે સંતો, ઘર જડે તો મેરમમાં મળે.....'(૭ કડી)
 (૪૬) 'જીરે સંતો, આ અવસર છે નિર્ભય થવાનો.....'(૭ કડી)
 (૪૭) 'જીરે સંતો, ધન્ય ધન્ય મહાવરતીના માનવીને ધન્ય છે.....'(૭ કડી)
 (૪૮) 'જીરે સંતો, નિરાધાર વસ્તુ.....'(૭ કડી)
 (૪૯) 'જીરે સંતો, નિજિયા નિરંતર નિરાધાર....'(૭ કડી)
 (૫૦) 'જીરે સંતો, અગમ અપાર વસ્તુને અનુભવી જાણે....'(૭ કડી)
 (૫૧) 'જીરે સંતો, નજરું નિરંતર જેની નિરાધારે.....'(૭ કડી)
 (૫૨) 'જીરે સંતો, નીજરૂપ નજરે ન્યારા....'(૭ કડી)
 (૫૩) 'જીરે સંતો, જેસલ જાડેજા ઘર તોરલ નારી....'(૧૩ કડી)
 (૫૪) 'જીરે સંતો, ઈન્દ્ર પ્રસન્ન થયા મહાસતી દ્વૈપદી નારી.....'(૭ કડી)
 (૫૫) 'જીરે સંતો, શગાળશા શેઠને ચંગાવતી નારી.....'(૮ કડી)
 (૫૬) 'જીરે સંતો, પાંડવોને આશ્રમે ઋષિ દુર્વાસા આવ્યા.....'(૮ કડી)
 (૫૭) 'જીરે સંતો, ગઢ ગાંગરણને પીપો રાજા'(૧૩ કડી)
 (૫૮) 'જીરે સંતો, બલિરાજાને બીજાવર રાણી.....'(૨૩ કડી)
 (૫૯) 'જીરે સંતો, પ્રહલાદ રાજાને રત્નાવલી રાણી.....'(૨૫ કડી)
 (૬૦) 'જીરે સંતો, અયોધ્યા નગરીને હરિશ્ચંદ્ર તારા.....'(૭ કડી)
 (૬૧) 'જીરે સંતો, આ તન અર્પણ આપણા સતગુરુને કરીએ.....'(૭ કડી)
 (૬૨) 'જીરે સંતો, જેમ પ્રજાપત ચાક ફરે છે.....'(૭ કડી)
 (૬૩) 'જીરે સંતો, અતોલ વસ્તુ તોલામાં નાવે.....'(૭ કડી)
 (૬૪) 'જીરે સંતો, ખાલક દરિયા સુભર ભરિયા....'(૭ કડી)
 (૬૫) 'જીરે સંતો, કરને કમાયું આતો વેળા વૈ જાવે.....'(૭ કડી)
 (૬૬) 'જીરે સંતો, આદ્યે અંત્યે અડોલ અનામી.....'(૭ કડી)
 (૬૭) 'જીરે સંતો, બ્રહ્મ દરિયા નિરંતર ભરિયા....'(૭ કડી)

- (૬૮) 'જીરે સંતો, સતગુરુ સેવીએ.....'(૭ કડી)
 (૬૯) 'જીરે સંતો, બ્રહ્મમાં હાલે.....'(૭ કડી)
 (૭૦) 'જીરે સંતો, નિરાધારને પંથ પારો.....'(૭ કડી)
 (૭૧) 'જીરે સંતો, પરિબલ મળે તો.....'(૭ કડી)
 (૭૨) 'જીરે સંતો, અધમ ઓધારણ.....'(૭ કડી)
 (૭૩) 'જીરે સંતો, મોતીડાં ન મળે નાલે કે ખાલે.....'(૭ કડી)
 (૭૪) 'જીરે સંતો સતગુરુને સાહેબ એ બેય છે સાચને પરખનારા..'(૭ કડી)
 (૭૫) 'જીરે સંતો, અચલ વસ્તુ ડોલે નહિ કોઈ કાળે.....'(૭ કડી)
 (૭૬) 'જીરે સંતો, અમર શબ્દ નૈ થાકે કે ડોલે....'(૭ કડી)
 (૭૭) 'જીરે સંતો, નીર વિન્યાના નિર્મલ નુરા....'(૭ કડી)
 (૭૮) 'જીરે સંતો, સતગુરુ વચને હાલે કોક સૂરા....'(૭ કડી)
 (૭૯) 'જીરે સંતો, જ્ઞાની ધ્યાની ગુપ્ત પ્રગટ.....'(૭ કડી)
 (૮૦) 'જીરે સંતો, સતગુરુને ખોળોને વસ્તુ વોરો....'(૭ કડી)
 (૮૧) 'જીરે સંતો, ગુરુને ગોવિંદ તમે એક જ જાણો'(૭ કડી)
 (૮૨) 'જીરે સંતો, ધન્ય સત્ગુરુને ધન્ય સત્ગુરા....'(૭ કડી)
 (૮૩) 'જીરે સંતો, હવે હાલોને સત્ગુરુ દેશ જઈએ.....'(૭ કડી)
 (૮૪) 'જીરે સંતો, જુગ જાશે પણ જુગજા નહિ જાશે.....'(૭ કડી)

(૩) ગુરુને અરજ :

આરાધિ ભજન પછી 'ગુરુને અરજ' શીર્ષકાંતર્ગત ગુરુને વિનંતી કરતાં કુલ ૨૦ ભજન રચના મળે છે.^{૩૪} એમાં આત્મચરિત્રાત્મક અંશોને વણી લેતા ભજનો મળી આવે છે. તેમાં જીવા ભગતની ઉત્તરાવસ્થાનાં સંકેતો આપતી રચનાઓ ઉલ્લેખનીય છે. પ્રાપ્ત રચનાઓ નીચે પ્રમાણે છે:-

- (૧) 'ગુરુજી, કાઢવા દનને રાત પડીને ભોંય પાટે....'(૧૩ કડી)
 (૨) 'ગુરુજી, જન્મોજનમનો ગુલામ.....'(૮ કડી)
 (૩) 'ગુરુજી, દેહીમાં મંડાશે જુધ.....'(૮ કડી)
 (૪) 'ગુરુજી, દયાયું કરીયું દયાળ.....'(૮ કડી)
 (૫) 'ગુરુજી, વંદનાયું કરું વારંવાર.....'(૮ કડી)
 (૬) 'ગુરુજી, ચરણ તમારા ચિતમાંય'(૮ કડી)
 (૭) 'ગુરુજી, કરણી કરિયા પાર.....'(૮ કડી)
 (૮) 'ગુરુજી, મન લાગ્યું તમારા ચરણમાંય.....'(૮ કડી)
 (૯) 'ગુરુજી દયાસાગર દરિયા.....'(૮ કડી)
 (૧૦) 'ગુરુજી, દર્શન દિયોને દયાળ.....'(૮ કડી)
 (૧૧) 'ગુરુજી, જે કાંઈ તમારા ચરણું માંય.....'(૮ કડી)
 (૧૨) 'ગુરુજી, જેને મલિયા સતગુરુ સાહેબ.....'(૮ કડી)
 (૧૩) 'ગુરુજી, મેરુ કરોને મહારાજ.....'(૮ કડી)

- (૧૪) 'ગુરુજી, આઘે મધ્યે અંત્યમાંય.....'(૯ કડી)
 (૧૫) 'ગુરુજી, બુકો છું બુદ્ધિ હીણ.....'(૯ કડી)
 (૧૬) 'ગુરુજી, આઘે મધ્યે અંત્યે તરવું તમથી.....'(૯ કડી)
 (૧૭) 'ગુરુજી, વાલપું આણોને વિશ્રામ.....'(૯ કડી)
 (૧૮) 'ગુરુજી, તમારા સેજ ઘર નિશાન.....'(૯ કડી)
 (૧૯) 'ગુરુજી, હીરા માણેક મુગતા.....'(૯ કડી)
 (૨૦) 'ગુરુજી, દિજે દિન દયાળુ.....'(૯ કડી)

(૪) સદ્ગુરુને અરજ :

'ગુરુને અરજ- પછી' 'સદ્ગુરુને અરજ' શીર્ષકાંતર્ગત સત્ગુરુને અરજ કરતાં કુલ ૩૩ ભજન હોવાનો સંખ્યા નિર્દેશ કરેલો છે.^{૩૫} તેમાંથી એક રચના પ્રાપ્ત થતી નથી. કુલ ૩૨ રચના મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે:-

- (૧) 'ઘેનમાં ઘેરાણો પ્રાણિયા.....'(૯ કડી)
 (૨) 'ખમ્મા ખમ્મા કરે ખલિતા.....'(૯ કડી)
 (૩) 'વિપત્તિથી કાઈ વસમું નહિ.....'(૯ કડી)
 (૪) 'ખટ ઊર્મિ ભાંગી ઉરથી.....'(૯ કડી)
 (૫) 'વેગમ મારગે વીરલા હાલે.....'(૯ કડી)
 (૬) 'મળ્યા તે હવે કોઈ કાળે જુદા પડનારા નહિ.....'(૯ કડી)
 (૭) 'બતાવું તે વાણીમાં આવે નહિ.....'(૯ કડી)
 (૮) 'ગુરુ ભાગીને ગુરુ ચરણમાં.....'(૯ કડી)
 (૯) 'મારું તારું મટી ગયું.....'(૯ કડી)
 (૧૦) 'ભેં ભાગી રે ભજનથી.....'(૯ કડી)
 (૧૧) 'ગાવે જોવે જેને સદ્ગુરુ મળિયા.....'(૯ કડી)
 (૧૨) 'ડોલન લાગે ડરપે નહિ.....'(૯ કડી)
 (૧૩) 'ચાલો સંતો, સદ્ગુરુના દેશમાં.....'(૯ કડી)
 (૧૪) 'ગુરુએ રસ ગુંજુ આપિયું.....'(૯ કડી)
 (૧૫) 'મોતીએ ઉઠિયા મેહુલા.....'(૯ કડી)
 (૧૬) 'મહા દશાના માનવી'(૯ કડી)
 (૧૭) 'ગતિ ગુરુજીના દેશ જાવા તણી.....'(૯ કડી)
 (૧૮) 'ચાલો સંતો, સદ્ગુરુના દેશમાં.....'(૯ કડી)
 (૧૯) 'અલંગ દેશ એ સદ્ગુરુ કેરો.....'(૯ કડી)
 (૨૦) 'સદ્ગુરુનો દેશ સંભાળિયો.....'(૯ કડી)
 (૨૧) 'આ વાતું અલગરે.....'(૯ કડી)
 (૨૨) 'એ આતો વાત કઠણ રે.....'(૯ કડી)
 (૨૩) 'એ આવોને સંતો, ગેબની ગુંજુ કરીએ.....'(૯ કડી)

- (૨૪) 'સદગુરુ પ્રતાપ સોઈ રે.....'(૯ કડી)
 (૨૫) 'આ ટાણું તાકે તો રે.....'(૯ કડી)
 (૨૬) 'એવા ધન્ય સદગુરુને.....'(૯ કડી)
 (૨૮) 'ગુરુનું ધામ ગેબી રે.....'(૯ કડી)
 (૨૯) 'સંતને સદા નિરાધાર પદમાં રહેવું.....'(૯ કડી)
 (૩૦) 'શિષ્યને સદગુરુ રે.....'(૯ કડી)
 (૩૧) 'જાવું આવવું ક્યાંય નથી રે.....'(૯ કડી)
 (૩૨) 'દલમાં તો ઈ દરશા રે.....'(૯ કડી)
 (૩૩) 'બહા ના દરિયા સુભર ભરિયા.....'(૯ કડી)

(૫) ગરબી :

'સદગુરુને અરજ' પછી 'ગરબી' શીર્ષકાંતર્ગત આરંભની ૨ રચના અને તત્ પશ્ચાદ્ મળતી કુલ ૨૬ રચના અને તુરતજ બીજી ૩૯ રચના મળીને કુલ ૬૭ રચના સંખ્યા નિર્દેશ પ્રમાણે છે.^{૩૬}

દયારામની કૃષ્ણપ્રીતિની ગરબીના વિષયની તુલનાએ જોઈએ તો જીવા ભગતની ગરબીનો વિષય નિર્ગુણ નિરાકારનો રહ્યો છે. જીવા ભગતે યોગમાર્ગી વિચારધારાને કેન્દ્રમાં રાખીને ગરબીઓ લખી છે. કુલ ૬૭ રચનામાંથી બે રચનાઓ હસ્તપ્રતમાં પ્રાપ્ત થતઈ શકતી નથી. કુલ ૬૫ રચના પ્રાપ્ત થાય છે. એમાંની ૪ રચના 'સ્તવન' પ્રકારની છે. ૧ રચના 'કક્કો' પ્રકારની મળે છે.

વિ. સં. ૧૯૩૮માં આ રચનાઓ લખ્યાનો નિર્દેશ મળે છે. અનુક્રમે ૪૫ અને ૫૯ ક્રમની રચનાની ટેક પંકિત સરખી મળે છે. પ્રાપ્ત કુલ ૬૫ રચના નીચે પ્રમાણેની છે:-

- (૧) 'નિજિયા ધરમ સાચા હૈ.....'(૯કડી)
 (૨) 'ધરા અમૃત રસ હો નીર ઝરે.....'(૯ કડી)
 (૩) 'ગજાનન ગુણપતિ રે પ્યારા.....'(૯ કડી)
 (૪) 'સતિપતિ રતિપતિને માર્યા.....'(૯કડી)
 (૫) 'ગુણ તો રુડા ગણપતનાએ ગાયે.....'(૯ કડી)
 (૬) 'મોરાર સતગુરુ ઈષ્ટદેવ હમારા.....'(૯ કડી)
 (૭) 'સેજ ઘરની ઈ એંધાણી'(૧૩ કડી)
 (૮) 'અખંડ જોત્યું જોવામાં આવે.....'(૯ કડી)
 (૯) 'અદીઠ ખેલ ખેચરીએ ખરો.....'(૯ કડી)
 (૧૦) 'સેવાયું સાચા સતગુરુની કરીએ.....'(૯ કડી)
 (૧૧) 'મેં તો ગુરુ ચરણરજ શીશ ધારી.....'(૯ કડી)
 (૧૨) 'નિરાધારે અંતર અનભે સ્વામી.....'(૯ કડી)
 (૧૩) 'ભણ્યા ગણ્યા ભજન હો ગાવે.....'(૯ કડી)

- (૧૪) 'ભાગુ તો એ ભેળાને ભેળા.....'(લ કડી)
 (૧૫) 'પંડ પારે પરિભ્રમ દરસાવે.....'(લ કડી)
 (૧૬) 'એ વસ્તુ ન જાય રે બોલી....'(લ કડી)
 (૧૭) 'હનુમાન અંજની કુમારા.....'(લ કડી)
 (૧૮) 'નિરાધારે અધરરસ ધરિયા.....'(લ કડી)
 (૧૯) 'નિરાધારે અનભે અનામી....'(લ કડી)
 (૨૦) 'દેવાધિ દેવ રિયા ઝલકે.....'(લ કડી)
 (૨૧) 'સાયબ સનમુખ હો સજની.....'(લ કડી)
 (૨૨) 'સખિ, રે વેણતો વાગી આ તનમાં....'(લ કડી)
 (૨૩) 'ગુણાતીત ગોવિંદ હો પ્યારા....'(લ કડી)
 (૨૪) 'ઉલટા મોતી અંતરને વીધે.....'(લ કડી)
 (૨૫) 'અંતરયામી અધર હો ધામે....'(લ કડી)
 (૨૬) 'ધન્ય ધન્ય સતગુરુનાં શરણાં.....'(લ કડી)
 (૨૭) 'અખંડ રાસ રચેલ નિરાધારે.....'(લ કડી)
 (૨૮) 'ગુપ્ત ગેબી વસ્તુ કેને કૈયે.....'(લ કડી)
 (૨૯) 'ગોવિંદ હાથે ન આવે ગોત્યા....'(લ કડી)
 (૩૦) 'ગુણ તો અજબ ગેબીના ગાયે....'(લ કડી)
 (૩૧) 'વરણવી વાતું ઠાલિયું શું કરો....'(લ કડી)
 (૩૨) 'ગુપ્ત ગેબી ગગનમાં બોલે....'(લ કડી)
 (૩૩) 'તુરીયાતીત નિઃશબ્દ નિરવાણા.....'(લ કડી)
 (૩૪) 'આ જુગતી છે જોયા જેવી રે.....'(લ કડી)
 (૩૫) 'ગરબી ગરજે વણ રસનાઈ.....'(લ કડી)
 (૩૬) 'નિરાધારે અધર હો ડેરા....'(લ કડી)
 (૩૭) 'પોકારી કૌ હું સાંભળજો ભાઈ....'(લ કડી)
 (૩૮) 'પોકારી કૌ હું સદગુરુ સેવો'(લ કડી)
 (૩૯) 'નિરાધારે નિર્મલ હો નુરા....'(લ કડી)
 (૪૦) 'ગુણ તો ગુરુ ગોવિંદના ગાયે....'(લ કડી)
 (૪૧) 'અધર અજબ અસંખ્યાત કલા....'(લ કડી)
 (૪૨) 'સદગુરુ વિન્યા કારજ નહિ સરે.....'(લ કડી)
 (૪૩) 'અખંડ જોત્યું નજરું આગલ આવે....'(લ કડી)
 (૪૪) 'જીવા, જ્યારે સદગુરુ કૃપા ઉતરે'(લ કડી)
 (૪૫) 'ગરબી તો ગુરુગમસે ગાયે.....'(લ કડી)
 (૪૬) 'અધર જ્યોતું ઝલકે નિરાધારે.....'(લ કડી)
 (૪૭) 'વેણ તો રે આ વનમાં વાજે'(લ કડી)
 (૪૮) 'સો વાતો સાચા સદગુરુની કરીએ'(લ કડી)
 (૪૯) 'હરિ તો રિયા હરિજન પાસે....'(લ કડી)
 (૫૦) 'સાયબ તો રે સંતો રે ભેળા.....'(લ કડી)

- (૫૧) 'વર્ણવી વાતો કોની આગળ કરીએ.....'(૯ કડી)
 (૫૨) 'અખંડ જોત્યું અધર નિરાધારા....'(૯ કડી)
 (૫૩) 'વિંધ્યા મોતી મળશે હજારા.....'(૯ કડી)
 (૫૪) 'નિજર અજર રસ એવો રે એવો....'(૯ કડી)
 (૫૫) 'ભજનાનંદી ભજનને પ્યારા.....'(૯ કડી)
 (૫૬) 'કલ્યાણ હરિગુણ સંતુથી થાશે....'(૯ કડી)
 (૫૭) 'સાયો રે અનુભવ સેજ ઘરમાં બોલે....'(૯ કડી)
 (૫૮) 'હરિ તો હરિજનને પ્યારા.....'(૯ કડી)
 (૫૯) 'ગરબી ગુરુગમસે હો ગાયે.....'(૯ કડી)
 (૬૦) 'વસ્તુ અદીઠ છે ત્યાં લગી ખોળો.....'(૯ કડી)
 (૬૧) 'નિજારી નર નિજિયાને વરસે.....'(૯ કડી)
 (૬૨) 'નિરાધારે અખંડ હો નૂરા.....'(૯ કડી)
 (૬૩) 'ગરબી તો ગુપત હો રેવે.....'(૯ કડી)
 (૬૪) 'ઘટે તો સુભાગીને ચડશે.....'(૯ કડી)
 (૬૫) 'ગરબી નિરાધારે રિયા વરસે.....'(૯ કડી)

(૬) ચરખો :

'ગરબી' રચનાઓ પછી 'ચરખા' શીર્ષકાંતર્ગત સળંગ 'ચરખો' પ્રકારનાં કુલ ૪૪ ભજન મળે છે.^{૩૭} જે નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧)' આ ચરખો ભલે મળિયો.....'(૮ કડી)
 (૨) 'ચરખે આયા જનમ ગવાયા...'(૮ કડી)
 (૩)' ચરખે આયો પરમપદ પાયો...'(૮ કડી)
 (૪) 'આ ચરખે લીયોને ગોતી....'(૮ કડી)
 (૫) 'ચરખે આયો સો નહિ આયો...'(૮ કડી)
 (૬) 'આ ચરખે ચિત પ્રોતિ.....(૮ કડી)
 (૭) ચરખે કોણ કોણ કમાણા....'(૮ કડી)
 (૮) 'આ ચરખો ન ફરિયો દાવે...'(૮ કડી)
 (૯) 'કર સતગુરુ ચરણે યારી....'(૮ કડી)
 (૧૦) 'આ ચરખે ચિત્તમાં વિચારી.....'(૮ કડી)
 (૧૧) 'સતગુરુ સંત લે સારા.....'(૮ કડી)
 (૧૨) 'જો સતગુરુ અઢળક ઢળે...'(૮ કડી)
 (૧૩) 'જો આ ચરખામાં મોહ્યો.....'(૮ કડી)
 (૧૪) 'જેણે નિરખ્યા નિરાધારા.....'(૮ કડી)
 (૧૫) 'આ ચરખાને ચક્ષુ આવી....'(૮ કડી)

- (૧૬) 'ચરખો ચૂકો તો ખુવારી....'(૮ કડી)
 (૧૭) 'આ ચરખા કુંભ કાચા...' (૮ કડી)
 (૧૮) 'આ ચરખે ચિત્ત વિચારી....'(૮ કડી)
 (૧૯) 'આ ચરખે સર્યા અવતારા.....'(૮ કડી)
 (૨૦) 'આ ચરખે રંગ કાલા....'(૮ કડી)
 (૨૧) 'અભાગીનો ચરખો અવળો ફરિયો....'(૮ કડી)
 (૨૨) 'સુભાગીનો ચરખો સવળો ફરે'(૮ કડી)
 (૨૩) 'આ ચરખે રંગ અજબકા....'(૮ કડી)
 (૨૪) 'આ ચરખે ખોળ્યા મોતી.....'(૮ કડી)
 (૨૫) 'આ ચરખે સરે છે કાજા....'(૮ કડી)
 (૨૬) 'આ ચરખે કહાસે આતમા આયો'(૮ કડી)
 (૨૭) 'આ ચરખે આતમા આયો...' (૮ કડી)
 (૨૮) 'આ કોણ ફેરવે છે ચરખો.....'(૮ કડી)
 (૨૯) 'આ ચરખે સોદા બન્યા મોતનકા....'(૭ કડી)
 (૩૦) 'છે ચરખે ખેલ અપારા.....'(૮ કડી)
 (૩૧) 'આ કહી કૃપા સદ્ગુરુ સાહેબકી....'(૮ કડી)
 (૩૨) 'દેખો આ ખેલ અજબ ચરખે કો....'(૮ કડી)
 (૩૩) 'આ ચરખે કમાઈ કમાવે...' (૮ કડી)
 (૩૪) 'આ ચરખે બેઠાં થાણાં....'(૧૨ કડી)
 (૩૫) 'ચક્રાતીત કોઈ વીરલે પાયા.....'(૮ કડી)
 (૩૬) 'આ ચરખે ઉઘડ્યાં તાળાં.....'(૮ કડી)
 (૩૭) 'ગુરુજી, ચરખે નાડી કે'તી.....'(૮ કડી)
 (૩૮) 'ગુરુજી આ ચરખે વાયુ કે'તા.....'(૧૦ કડી)
 (૩૯) 'જેણે આ ચરખે ઓળખ્યા હરિ....'(૮ કડી)
 (૪૦) 'આ ચરખો છે ને નથી.....'(૮ કડી)
 (૪૧) 'આ ચરખે ચૂકો તો ખુવારી....'(૮ કડી)
 (૪૨) 'ખાવંદે એસો ચરખો બનાયો....'(૮ કડી)
 (૪૩) 'ચરખા હૈ ચોરાસી લાખ ભાતનકા.....'(૮ કડી)
 (૪૪) 'એક ચરખા હૈ સબ વિધકા.....'(૮ કડી)

(૭) બંગલો :

'ચરખો' પછી 'બંગલો' શીર્ષકાંતર્ગત 'બંગલો' પ્રકારની કુલ ૩૨ રૂપકાત્મક રચના મળે છે.^{૩૮}

- (૧) 'આ બંગલે આયા અમૂલ સોદા પાયા.....'(૮ કડી)
 (૨) 'આ બંગલા બન્યા હૈ પણ કાચા.....'(૮ કડી)

- (૩) 'બંગલા ચોરાસી લાખ ભાતનકા.....'(૧૦ કડી)
 (૪) 'બંગલા બન્યા હૈ નકાર હૈ નકાર.....'(૮ કડી)
 (૫) 'બંગલા બન્યા હૈ પણ કાચા.....'(૮ કડી)
 (૬) 'આ બંગલા ઉનુને કરિયા.....'(૮ કડી)
 (૭) 'આ બંગલા દેખનકા યારો દેખનકા.....'(૮ કડી)
 (૮) 'આ બંગલા કોણે કરિયા હો'(૮ કડી)
 (૯) 'આ બંગલા બન્યા કાચા'(૮ કડી)
 (૧૦) 'આ બંગલે મેં જે મો'યા રે.....'(૮ કડી)
 (૧૧) 'આ બંગલામેં અજબ મોજ મલિયા'(૮ કડી)
 (૧૨) 'આ બંગલા પણ સંકટ કાળજકા'(૮ કડી)
 (૧૩) 'આ બંગલે ખેલ સપનકા.....'(૮ કડી)
 (૧૪) 'આ બંગલે ગુરુગમ મળે તો હોય પકકા.....'(૮ કડી)
 (૧૫) 'આ બંગલા હૈ હદકા.....'(૮ કડી)
 (૧૬) 'દેખો આ ખેલ ખલકકી માયા.....'(૮ કડી)
 (૧૭) 'આ બંગલા નવ તતવકા વણિયા.....'(૮ કડી)
 (૧૮) 'આ બંગલામેં અખંડ જોત્યું પ્રકાશા.....'(૮ કડી)
 (૧૯) 'આ બંગલા હૈ ખંડન હો ખંડન.....'(૮ કડી)
 (૨૦) 'આ બંગલા ન રેવનકા ન રેવનકા.....'(૮ કડી)
 (૨૧) 'બુદાએ ખેલ બનાયા કોઈ ખાતનકા.....'(૮ કડી)
 (૨૨) 'આ બંગલે બેહદ વાજાં વાગે.....'(૮ કડી)
 (૨૩) 'આ બંગલા બન્યા આતમાસે.....'(૮ કડી)
 (૨૪) 'આ બંગલા બન્યા જોરાવરુંકા.....'(૮ કડી)
 (૨૫) 'વાહવા આ બંગલા બન્યા ખાવંદ નિરખેકા.....'(૮ કડી)
 (૨૬) 'આ બંગલા દૈખ્યા તપાસી.....'(૮ કડી)
 (૨૭) 'જાકી જૈસી ભાતી બંગલા બને ઈસ ભાતી.....'(૮ કડી)
 (૨૮) 'આ બંગલામેં ચડિયા રે.....'(૮ કડી)
 (૨૯) 'આ બંગલામેં રે'ને વાલે'(૮ કડી)
 (૩૦) 'અમુલખ બંગલા ભોગ કાં પડિયા રે.....'(૮ કડી)
 (૩૧) 'બંગલામેં બૈઠા ભૂલા રૂપ અપના રે.....'(૮ કડી)
 (૩૨) 'આ બંગલે રિયા રે યારો આ બંગલે રિયા'(૮ કડી)

(૮) અરયું :

'બંગલો' પદ્ધતી 'ગરબો' પ્રકારની કુલ ૬ રચના મળે છે.^{૩૯} આ રચનાઓને 'મોંમાઈ માતાનું અરયું' એવું શીર્ષક અપ્યું છે. પ્રાપ્ત રચનાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) 'અસલ અનાદિ એક અવિગત માયા.....'(૧૦ કડી)
- (૨) 'દેવી, આદિ અનાદિ.....'(૮ કડી)
- (૩) 'મૂળદેવી તમે એક મોંમાયા.....'(૧૦ કડી)
- (૪) 'આદિ અનાદિના તમે એક મોંમાયા...'(૮ કડી)
- (૫) 'મે'રુ કરો માતા મોંમાયા.....'(૧૧ કડી)
- (૬) 'દેવી, એક અનાદિ અનુપમ અસલી....'(૮ કડી)

(૯) હરફ :

'અરચું' પછી મળતી ખાસ ઉલ્લેખનીય 'અથ: મુસલમાની હરફ લિખ્યતે' એવા શીર્ષકાંતર્ગત કુલ ૫ રચના 'શબદ' પ્રકારની મળે છે.^{૪૦}

- (૧) 'જ્યાં મુરસિધ પોકારે મળિયા.....'(૮ કડી)
- (૨) 'ભૂ પર બેસે મારે આકાશે તીરા.....'(૮ કડી)
- (૩) 'દેહાતીત યારો દેહનસે ભાળા.....'(૮ કડી)
- (૪) 'મુસલમાન સો એ મૂળ અસલ ઉરે જાણે.....'(૮ કડી)
- (૫) 'ફકિર સોઈ ફકરકું ફકિયા.....' (૮ કડી)

(૧૦) સાખી :

જીવા ભગત રચિત 'સાખી' શીર્ષકાંતર્ગત વિ. સં. ૧૯૩૮ ની અતિવૃષ્ટિની પ્રાકૃતિક ઘટનાનું વર્ણન કરતી ત્રણ સાખી મળે છે.^{૪૧}

- (૧) 'આડત્રીસકે અપાઢમે.....'(૩ કડી)

(૧૧) પ્રભાતી :

સાખી રચનાઓ પછી 'પ્રભાતી' શીર્ષકાંતર્ગત 'પ્રભાતી' પ્રકારની ૪ રચના મળે છે.^{૪૨}

- (૧) 'ઓળખ તો સાચા સતગુરુ કેરી.....'(૭ કડી)
- (૨) 'સંતો ભક્તો લ્યો સુગુરુના શરણાં.....'(૭ કડી)
- (૩) 'સાચી ઔષધિ સદગુરુ તમારી.....' ૭ કડી)
- (૪) 'આગે તર્યાને હવે આ ઘરસે.....'(૭ કડી)

(૧૨) ચૂંદડી :

'ચૂંદડી' શીર્ષકાંતર્ગત ૧ રચના મળે છે.^{૪૩}

(૧) ઓઢોને શિશ આ ચૂંદડી.....'(૮ કડી)

(૧૩) હરફ :

મુદા ક્રમ ૮ માં નિર્દેશેલ 'હરફ' પ્રકારની કુલ ૭ રચના ઉપરાંત 'મુસલમાની હરફ' શીર્ષકાંતર્ગત ૭ રચના મળે છે.^{૪૪}

- (૧) 'મેં ફકડ ફકિરા ખુદાઉનકા.....'(૮ કડી)
- (૨) 'બંદા બંદગી કરી લ્યો સાહેબકી.....'(૮ કડી)
- (૩) 'જફર સોઈ જુસ્સામેં રહાવે.....'(૮ કડી)
- (૪) 'અલ્લાહ સોઈ અક્ષરસે ન્યારા.....'(૮ કડી)
- (૫) 'અવાજુકી અલ્લાલતુ કરો નર બદા.....'(૧૧ કડી)
- (૬) 'ખાલક ખુદા ખાલક નૂરા.....'(૭ કડી)
- (૭) 'હાજી હૂસેન હજૂરી બંદા.....'(૧૧ કડી)

(૧૪) પદ :

'પદ' શીર્ષકાંતર્ગત સંખ્યા ક્રમ પ્રમાણે ૨૦ રચના 'કાફી' રાગમાં બતાવેલી મળે છે.^{૪૫} તેમાંથી ૪ રચના હસ્તપ્રતમાં પ્રાપ્ત થતી નથી. કુલ ૧૬ રચના પ્રાપ્ત થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:-

- (૧) 'સતગુરુએ મુજ પર મેરુ કરાઈ.....'(૭ કડી)
- (૨) 'સદગુરુજી ઉપરતો રે મેં જાઉં બલિહારી.....'(૭ કડી)
- (૩) 'વાલપણાની વાત જીભ્યે ન જાયે વર્ણવી.....'(૭ કડી)
- (૪) 'કુંવારી કંથનો સ્નેહ શું જાણે.....'(૮ કડી)
- (૫) 'અમૃતની ઉપમા સદગુરુને દેવી નથી.....'(૮ કડી)
- (૬) 'ભળ્યે ન જાયે કળી વિચારી જોઈ વાતું રે.....'(૮ કડી)
- (૭) 'આ તો અકથ વાતો રે.....'(૭ કડી)
- (૮) 'સદગુરુ સાચા મળિયા રે.....'(૭ કડી)
- (૯) 'મેરમ ગુરુ મળિયા રે.....'(૭ કડી)
- (૧૦) 'મેરમ ગુરુ મને મળિયા રે.....'(૭ કડી)
- (૧૧) 'મનખા દેહી ભલે આવી રે.....'(૭ કડી)
- (૧૨) 'વિપતું પડશે વસમી રે.....'(૭ કડી)
- (૧૩) 'સાંભળજો સૌ શિયાણા રે.....'(૮ કડી)
- (૧૪) 'જેને સદગુરુ મળિયા રે.....'(૭ કડી)

- (૧૫) 'એ આ જગત મિથ્યા મિથ્યા રે.....'(૮ કડી)
 (૧૬) 'લક્ષે લે લાગી રે.....'(૭ કડી)
 (૧૭) 'સાધુગા ચોટ એ નુરત નિશાના.....'(૮ કડી)
 (૧૮) 'ચાલો રે સંતો, સદગુરુના ચરણે.....'(૮ કડી)

(૧૫) ચૂંદડી :

પ્રસ્તુત પ્રકરણના મુદ્દા ક્રમ ૧૨ માં નિર્દેશેલ 'ચૂંદડી' પ્રકારની ૧ રચના ઉપરાંત ૫૬ પછી 'ચૂંદડી' શીર્ષકાંતર્ગત નીચે પ્રમાણેની ૨ રચના મળે છે.^{૪૬}

- (૧) 'ઘાટડી ઘેરા રંગમાં.....'(૭ કડી)
 (૨) 'અનુભવી ઓઢવાને બેઠા.....'(૭ કડી)

(૧૬) કાફી :

'ચૂંદડી' પછી લખાયેલી 'કાફી' શીર્ષકાંતર્ગત કુલ ૨૦ રચના મળે છે.^{૪૭}

- (૧) 'મુરસિધ આજયું ખોળખાણું.....'(૭ કડી)
 (૨) 'આલમ રોંદા અખિયે અગ્યા.....'(૭ કડી)
 (૩) 'આલમ ઓલખાણું આઉં રે મુરસીદ મુજા.....'(૭ કડી)
 (૪) 'આલમ મુજા અખિયે અગ્યા.....'(૭ કડી)
 (૫) 'મહોબતું અચિયું મહેબૂબજીયું.....'(૭ કડી)
 (૬) 'સાચા રે સોજી મોજી સુણીજા....'(૬ કડી)
 (૭) 'એડો તાસ નેડો લગાયાઉં.....'(૬ કડી)
 (૮) 'મુરસીધ જે મુખસે વિસરિયું'(૬ કડી)
 (૯) 'કલમમાં હાંમુદુસે ભરિયા....'(૬ કડી)
 (૧૦) 'હે મુરસીધ, આજે ચરણ તે...'(૬ કડી)
 (૧૧) 'ખાલક દરિયા સુભર ભરિયા....'(૬ કડી)
 (૧૨) 'આલમને અલ્લા જુદા નથી રે...'(૬ કડી)
 (૧૩) 'પાર ઉતારી જા પશ્ચિમ ધણી....'(૬ કડી)
 (૧૪) 'એક તુંઈ એક તુંઈ ખાવંદ ધણી.....'(૭ કડી)
 (૧૫) 'ધન્ય તુંઈ ધન્ય તુંઈ ધન્ય ધૂની.....'(૭ કડી)
 (૧૬) 'ધરા અંબર બીચ અયન અલ્લા.....'(૬ કડી)
 (૧૭) 'મુરસીધ પીડાયું પ્રેમજીયું.....'(૬ કડી)
 (૧૮) 'અલ્લા ચારી આંતે લગી.....'(૬ કડી)
 (૧૯) 'મુરસીધ મુજા રે.....'(૬ કડી)

(૨૦) 'પશ્ચિમ અંતે પલે પડિયા.....'(૬ કડી)

(૧૭) આરાધી ભજન :

ઉપરોક્ત મુદ્દા ક્રમ ૨ માં નિર્દેશ કરેલ આરાધી ભજન સંખ્યા ૮૪ ઉપરાંત 'કાફી' રચના પછી 'આરાધી ભજન' શીર્ષકાંતર્ગત ૪ રચના મળે છે.^{૪૮}

- (૧) 'એ સાહેબ, અખંડિત આપ છો રે હાં.....'(૮ કડી)
- (૨) 'વરણ વિના વેગમરી રે હાં.....'(૭ કડી)
- (૩) 'જીરે, નીજ નામ નિજારી વ્રત છે રે હાં.....'(૭ કડી)
- (૪) 'જીરે, આ જ મહા ધરમ છે રે હાં.....'(૭ કડી)

(૧૮) વીરાનાં પદ :

'આરાધી ભજન' પછી વીરાને ઉદ્દેશીને લખાયેલ 'વીરાનાં પદ' શીર્ષકાંતર્ગત લખાયેલી કુલ ૨૦ રચના મળે છે.^{૪૯}

- (૧) હે વીરા, જીરે વણઝારા.....'(૭ કડી)
- (૨) 'હે વીરા, આઘે મધ્યે અંત્યે સત્ગુરુ સાચા.....'(૭ કડી)
- (૩) 'હે વીરા, મહા મારગે હાલો.....'(૭ કડી)
- (૪) 'હે વીરા, નિજિયા નિરખો તો તમે નીજ પદ પામો..'(૭ કડી)
- (૫) 'હે વીરા, બ્રહ્મ નિરાધારથી જીવ જુદો પડ્યો'(૭ કડી)
- (૬) 'હે વીરા, નાથ નિરાલંબ નિરાધાર ગુસાઈ.....'(૭ કડી)
- (૭) 'હે વીરા, નિજિયા તો નિરાધાર ધામે'(૭ કડી)
- (૮) 'હે વીરા, બીજ મારગી તો બીજને પરખો....'(૭ કડી)
- (૯) 'હે વીરા, નિજિયા ધર્મ કોઈક નુરી રે'શે.....'(૭ કડી)
- (૧૦) 'હે વીરા, બીજને જાણેને બીજા મારગે ચાલે.....'(૭ કડી)
- (૧૧) 'હે વીરા, નિરાધાર ધામે કોઈ વીરલા રે'શે.....'(૮ કડી)
- (૧૨) 'હે વીરા, છેલ્લો જનમ જે પુરુષનો હશે.....'(૮ કડી)
- (૧૩) 'હે વીરા, નિજારી વરતીના કો'ક વીરલા જન....'(૭ કડી)
- (૧૪) 'હે વીરા, સાનુ સદગુરુના ઘરની એવી.....'(૭ કડી)
- (૧૫) 'હે વીરા, આ વાતુને કોઈ વીરલા જન જાણે.....'(૭ કડી)
- (૧૬) 'હે વીરા, અહમ બીજને કોઈ વીરલા ગ્રેસે.....'(૭ કડી)
- (૧૭) 'હે વીરા, અધર આધારે મારો સદ્ગુરુ બેઠા.....'(૭ કડી)
- (૧૮) 'હે વીરા, તરેલ તારશેને બૂડેલ બૂડાડશે....'(૮ કડી)
- (૧૯) 'હે વીરા, જે જે તર્યા તે વિશ્વાસી વીરા.....'(૭ કડી)
- (૨૦) 'હે વીરા, બીજ મારગી બીજકને ભાળો.....'(૭ કડી)

(૧૯) ચરખો :

પ્રસ્તુત પ્રકરણના મુદ્દા ક્રમ ૬ માં નિર્દેશલે ૪૪ રચના ઉપરાંત 'વીરાનાં પદ' પછી 'ચરખા' શીર્ષકાંતર્ગત ૧૩ રૂપક પ્રકારની રચના મળે છે. જેમાં અનુક્રમે ૯ અને ૧૦ ક્રમની રચનામાં ટેક પંક્તિ સમાન છે.^{૫૦}

- (૧) 'આ કોને બનાવ્યો ચરખો.....'(૮ કડી)
- (૨) 'આ જેને બનાયો ચરખો તાકું નિરખો.....'(૮ કડી)
- (૩) 'આ તો લોહી માંસકો ચરખો.....'(૮ કડી)
- (૪) 'ચરખો બોલે છે ચોધારો.....'(૮ કડી)
- (૫) 'એ ચરખો આવ્યો રાગે.....'(૮ કડી)
- (૬) 'જો આ ચરખો આવે દાવે.....'(૮ કડી)
- (૭) 'જીનકું ચરખો ફાવ્યો.....'(૭ કડી)
- (૮) 'જો આ ચરખે ફરે છે પાછો.....'(૮ કડી)
- (૯) 'હારે ભાઈ હરખા, સાંભળો ચરખા.....'(૮ કડી)
- (૧૦) 'હારે ભાઈ હરખા સાંભળો ચરખા.....'(૧૦ કડી)
- (૧૧) 'દેખો અજબ ચરખો બન્યો.....'(૭ કડી)
- (૧૨) 'ગુરુજી, મેરા અજબ બઢાઈમ્ લાયો.....'(૭ કડી)
- (૧૩) 'જેને સતગુરુ સાચા મલિયા.....'(૮ કડી)

(૨૦) પદ :

'ચરખા' પછી 'મુદ્દાનાં પદ' શીર્ષકાંતર્ગત ૪ રચના હોવાનો સંખ્યા નિર્દેશ મળે છે. હાલ હસ્તપ્રતમાં ૩ રચના જ મળે છે.^{૫૧}

- (૧) 'ઉન્મુની કે બજારમેં'(૮ કડી)
- (૨) 'સતગુરુ મળિયા તેના કારજ સરિયા.....'(૭ કડી)
- (૩) 'આદિ ધરમ તો કાંઈ અનુભવી જાણે.....'(૭ કડી)

(૨૧) ભજન :

'ભજન' શીર્ષકાંતર્ગત વિવિધ રાગમાં કુલ ૪ છૂટક રચનાનો સંખ્યા નિર્દેશ છે. તેમાંથી હસ્તપ્રતમાં ૩ રચના મળે છે.^{૫૨}

- (૧) 'વાલાજી રે, પાંત્રીસે પીડાયું ઉપની.....'(૮ કડી)

(૨) 'બતાવો શબ્દ અપારી મેરમ ગુરુ'(૬ કડી)

(૩) 'શબ્દ દૂકિત ભયા હો દૂરા.....'(૭ કડી)

(૨૨) વેલી :

'કરમવેલી' શીર્ષકાંતર્ગત ૧ રૂપક રચના મળે છે.^{૫૩}

(૧) 'કરમવેલીમાં વિશ્વ વીટળાઈ રહ્યું રે હાં.....'(૩૬ કડી)

(૨૩) ભજન :

'કરમવેલી' પછી કુલ ૫ છૂટક રચના મળે છે.^{૫૪}

(૧) 'ગુરુ ગોવિંદ ગુરુ ગોવિંદ.....'(૭ કડી)

(૨) 'જેને સદગુરુ મળિયા'(૮ કડી)

(૩) 'શુન્યમે શેર બસાયા.....'(૬ કડી)

(૪) 'અખંડ પાટે મારો સદગુરુ બેઠા.....'(૭ કડી)

(૫) 'નિરમલ નુરા રે નિરમલ નુરા.....'(૭ કડી)

(૨૪) પ્રભાતી :

પ્રસ્તુત પ્રકરણના મુદ્દા ક્રમ ૧૧ માં નિર્દેશેલ પ્રભાતી પ્રકારની ૪ રચના ઉપરાંત બીજી 'પ્રભાતી' શીર્ષકાંતર્ગત ૩ રચના મળે છે.^{૫૫}

(૧) 'રોમે રોમે એક રામ બોલે....'(૮ કડી)

(૨) 'ધન્ય ગુરુજી ધન્ય ગુરુજી.....'(૭ કડી)

(૩) 'રામ રામ રામ રામ રામરામ ભજ રે.....'(૭ કડી)

(૨૫) પદ :

૧૯૯ થી ૨૧૧ ઉપર ૫ છૂટક રચના મળે છે. આ રચનાની ટેક પંક્તિ અને તૂટક એક બે કડીઓ સલામત છે. તેમાં 'ઉમિયાજીનું પદ' અને 'પદ લખ્યાં છે.' એવું શીર્ષક આપ્યું છે.^{૫૬}

(૧) 'ઉમિયાજી રે છે મોરા ઈશ રે હાં.....'(૧૩ કડી)

(૨) 'બ્રહ્મ તો છે બાવનથી બારા.....'(૮ કડી)

(૩) 'શ્વાસ ઉશ્વાસથી પાર હૈ.....'(૮ કડી)

(૪) 'અભે ઘર પહોચ્યા અનુભવી.....'(૭ કડી)

(૫) 'હાલો, જોવા દેશ સતગુરુ તણો.....'(૭ કડી)

(૨૫) અન્ય રચનાઓ :

હસ્તપ્રતનાં અંતનાં પાનાં નં.૧૮૪ થી જે રચનાઓ મળે છે ^{૫૭} તેમાં 'અમરવેલી', 'ગુરુ-શિષ્યનો સંવાદ' અને છૂટક ભજનો વગેરે છે. હસ્તપ્રતમાં પાનાં ખવાઈ ગયા છે, તૂટી ગયાં છે અને સાવ અવ્યવસ્થિત છે. ખૂણા કપાયેલા હોવાથી પાનાંનો ક્રમ જાળવવો મુશ્કેલ છે. ક્યાંક માત્ર એક જ પંક્તિ, અર્ધી પંક્તિ, ક્યાંક એકબે શબ્દો મળે એવી અંતીમ પાનાંમાં રહેલી રચનાઓની સ્થિતિ છે. જે રચનાઓ વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી શકાય એવી રચનાઓની યાદી પ્રસ્તુત મહાનિબંધના પરિશિષ્ટમાં મૂકવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ઉપરોક્ત ક્રમ જીવા ભગતની રચનાઓ જે હસ્તપ્રતમાં છે, તેની અનુક્રમણિકા પ્રમાણે આપ્યો છે. તેના સળંગક્રમને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યો છે.

હસ્તપ્રત-૧ માં સંગ્રહિત ઉપરોક્ત રચનાઓના પ્રમાણે જોતા કહી શકાય કે સંતકવિ જીવા ભગતનું સાહિત્ય સર્જન ખરેખર વિપુલ છે. દીર્ઘ રચનાઓમાં પરચરી, ચિંતામણિ, ગુરુમહિમા વેલી, અંગ, આખ્યાન વગેરે છે. બે કડીની લઘુ કદની રચનાઓથી માંડીને ચોપાઈ-દૂહા દીર્ઘ કદની 'પરચરી' રચના મળે છે. જીવા ભગતને અભિપ્રેત સાહિત્ય પ્રકાર તો 'ભજન' છે.

(૬) ઉપસંહાર :

ઉપરોક્ત અનુક્રમણિકા જોતા કહી શકાય કે જીવા ભગતે સંતવાણીને શોભે તેવા જ્ઞાન, ભક્તિ, ઉપદેશ, ગુરુવંદના, મહામાર્ગી વિચારધારા, યોગમાર્ગ, સાંપ્રદાયિક વિચારધારા, આત્મ ઉદ્ગારો, આત્મકથાનાત્મક તેમ જ ભક્ત જીવનના પ્રસંગો વગેરે વિષયો વણીને વિપુલ માત્રામાં સંતવાણીનું સર્જન કર્યું છે. સાંપ્રદાયિક વિચારધારાને અનુમોદન આપતી કૃતિઓ પણ મળે છે. વિવિધ ભાવને કેન્દ્રમાં રાખીને પ્રસ્તુત મહાનિબંધના હવે પછીનાં પ્રકરણમાં વિગતે આલોચના કરવામાં આવી છે.

સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પદ, ભજન, આરતી, સંવાદ, કાફી, અંગ, કક્કો, આખ્યાન, ચિંતામણિ ગરબી, ગરબા, સ્તવન, સાખી, અરજ, ચરખો, બંગલો, કટારી, છંદ, વેલી, ગુરુવંશાવળી, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સંત સાહિત્યમાં મળતા મોટાભાગના સ્વરૂપનું સર્જન તેમણે કરેલું છે. જીવા ભગતનું સાહિત્યસર્જન રૂપેભાવે વિપુલ અને વૈવિધ્ય છે. નિરાળું અને 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની ધારા સાથે તાલ મિલાવતું, સંત કવિને શોભે તેવું; સાંપ્રદાયિક તેજસ્વી સંતવાણીમાં નિજ પ્રતિભાનો ઉન્મેષ પાથરી શકે તેવું સમદ્ર છે.

❖ પાઠ ટીપ: પ્રકરણ: ૩

- (૧) જુઓ: પ્રસ્તુતમહાનિબંધનું પરિશિષ્ટ
- (૨) મોરારસાહેબ—એક આલોચનાત્મક અધ્યયન: ડૉ. મનહરબેન ગોધવિયા:અપ્રગટ શોધનિબંધ: સૌ. યુનિ. :વર્ષ:૧૯૯૮: પૃ.૨૪૫ થી ૨૪૭
- (૩) એજન
- (૪) એજન
- (૫) જીવા ભગતના વંશજ: શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ના મુખેથી:મુલાકાત: તા.૫/૬/૨૦૦૧: સાંજે:૫થી૭
- (૬) 'ભાણ ગીતા એવં ભાણ વાણી ' :પ્રકાશક: લાલબાપુ: પ્રથમ આવૃત્તિ: વર્ષ:૧૯૬૯ :પૃ. ૩૪૯ થી ૩૫૫
- (૭) જીવા ભગતના વંશજ: શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા):રૂબરૂ મુલાકાત: ૫/૬/૨૦૦૧:સાંજે ૫ થી ૭
- (૮) 'આત્મ વિલાસ' (સંતવાણી સંગ્રહ)કર્તા અજ્ઞાત:પ્રકાશક :કેશવમૂળ પ્રકાશ પબ્લિક ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૭ : પૃ. ૨૧૨
- (૯) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:
- (૧૦) એજન: પૃ. ૧ થી ૨
- (૧૧) એજન: પૃ. ૩
- (૧૨) એજન: પૃ. ૪
- (૧૩) એજન: પૃ. ૪
- (૧૪) એજન: પૃ. ૪
- (૧૫) એજન: પૃ. ૫
- (૧૬) એજન: પૃ. ૬ —૭
- (૧૭) એજન: પૃ. ૮ —૧૧
- (૧૮) એજન: પૃ. ૧૧ —૧૫
- (૧૯) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ-૪
- (૨૦) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:પૃ.૯૫-૧૨૨
- (૨૧) એજન: પૃ. ૧૧૭ — ૧૧૯
- (૨૨) એજન: પૃ. ૧૧૯ —૧૨૦
- (૨૩) એજન: પૃ. ૧૨૪
- (૨૪) એજન: પૃ. ૧૨૪ — ૧૩૪
- (૨૫) એજન: પૃ. ૧૩૫ —૧૩૬
- (૨૬) એજન: પૃ. ૧૩૭
- (૨૭) એજન: પૃ. ૧૩૭ — ૧૩૮
- (૨૮) એજન: પૃ. ૧૩૯
- (૨૯) એજન: પૃ. ૧૪૦ —૧૪૨
- (૩૦) એજન: પૃ. ૧૪૨
- (૩૧) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ)શ્રી કિશોરભાઈખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત
- (૩૨) એજન: પૃ. ૧

- (૩૩) એજન: પૃ. ૩ -૩૭
 (૩૪) એજન: પૃ. ૩૮ -૪૬
 (૩૫) એજન: પૃ. ૪૮ -૬૧
 (૩૬) એજન: પૃ. ૬૨ -૮૩
 (૩૭) એજન: પૃ. ૮૭ -૧૧૬
 (૩૮) એજન: પૃ. ૧૧૭ -૧૩૬
 (૩૯) એજન: પૃ. ૧૩૬ -૧૪૦
 (૪૦) એજન: પૃ. ૧૪૦ -૧૪૩
 (૪૧) એજન: પૃ. ૧૪૩
 (૪૨) એજન: પૃ. ૧૪૩ -૧૪૪
 (૪૩) એજન: પૃ. ૧૪૫
 (૪૪) એજન: પૃ. ૧૪૬ -૧૪૮
 (૪૫) એજન: પૃ. ૧૫૦ -૧૫૮
 (૪૬) એજન: પૃ. ૧૬૦
 (૪૭) એજન: પૃ. ૧૬૧ -૧૬૮
 (૪૮) એજન: પૃ. ૧૬૮ -૧૭૦
 (૪૯) એજન: પૃ. ૧૭૦ -૧૭૮
 (૫૦) એજન: પૃ. ૧૮૦ -૧૮૫
 (૫૧) એજન: પૃ. ૧૮૫ - ૧૮૮
 (૫૨) એજન: પૃ. ૧૮૮ -૧૯૦
 (૫૩) એજન: પૃ. ૧૯૦
 (૫૪) એજન: પૃ. ૧૯૦ - ૧૯૨
 (૫૫) એજન: પૃ. ૧૯૩ -૧૯૪
 (૫૬) એજન: પૃ. ૧૯૮ -૨૧૧
 (૫૭) એજન: પૃ. ૧૯૪

* * * * *

પ્રકરણ: ૪

જીવા ભગતનાં સમગ્ર સર્જનનું વિશ્લેષણ

પ્રકરણ: ૪

- (૧) પ્રસ્તાવના
- (૨) ગણપતિનાં ભજનો
- (૩) ગુરુ મહિમા
- (૪) સ્તવન—સ્તુતિ
- (૫) આરતી
- (૬) રવેણી
- (૭) આગમવાણી
- (૭) આગમવાણી
- (૮) ધોળ
- (૯) આરાધિવાણી
- (૯) આરાધિવાણી
- (૧૦) કાફી
- (૧૦) કાફી
- (૧૧) પરજ
- (૧૨) પ્રભાતી
- (૧૩) રૂપકવાણી
- (૧૪) કક્કો
- (૧૫) ગરબી રચનાઓ
- (૧૬) ગુરુને અરજ
- (૧૭) સદ્ગુરુને અરજ
- (૧૮) ભજન
- (૧૯) પદરચના
- (૨૦) આખ્યાન
- (૨૧) ગુરુમહિમા
- (૨૨) પરચરી
- (૨૩) ચિંતામણિ
- (૨૪) અંગ રચનાઓ
- (૨૫) નિજિયા ધરમની આખ્યાત
- (૨૬) કરમવેલી
- (૨૭) ગુરુ—શિષ્યનો સંવાદ
- (૨૮) અમરવેલી
- (૨૯) અરચું
- (૩૦) અન્ય રચનાઓ
- (૩૧) ઉપસંહાર

(૧) પ્રસ્તાવના :

આગળનાં પ્રકરણમાં આપણે જીવા ભગતનાં સમગ્ર સાહિત્યને હસ્તપ્રતના અનુક્રમ પ્રમાણે જોયું. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં તેમનાં સમગ્ર સાહિત્યમાં પ્રકટ થતા વિવિધ સાહિત્યિક સ્વરૂપો અને તેમાં નિહિત ભાવવિશ્વને તપાસવાનો ઉપક્રમ છે.

(૨) ગણપતિનાં ભજન :

સંતવાણીની પ્રસ્તુતિકરણની પરંપરા પ્રમાણે જોઈએ તો રાત્રે સાડાનવે ગણપતિનાં ભજનોથી સંતવાણીની શરુઆત થાય છે. સંતવાણીમાં ઉલટ, પાટ અને નિર્વાણ એમ ત્રણ પ્રકારનાં ગણપતિનાં ભજનો મળે છે. ઉલટના ગણપતિનાં ભજનોમાં ગણપતિને આ શુભ પ્રસંગે પધારવાનું નિમંત્રણ હોય છે. એમાં ગણેશના સ્વરૂપનું વર્ણન, તેમની જન્મકથા તેમજ કાર્યોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું હોય છે. રિદ્ધિ સિદ્ધિના દાતા, ઋષિ મુનિઓના આગેવાન, તેત્રીસ કરોડ દેવતાના મુખી એવા ગણપતિનું આહવાન કરતા ભજનને 'ઉલટના ગણેશ' કહેવામાં આવે છે.^૧

- (૧) જીરે સંતો, શિવસુત સ્વામીની ગાઉ આખ્યાતા.....^૨
 (૨) જીરે સંતો, ગણપતિ દેવ છે કારજના કરતા.....^૩
 (૩) ગુણ તો રુડા ગણપતિના ગાઈએ.....^૪
 (૪) જીરે સંતો, ગણપતિ દેવ છે કારજના કરતા.....^૫

જીવા ભગત રચિત ઉપરોક્ત ચાર રચના ઉલટ પ્રકારનાં ગણપતિનાં ભજનો છે. આ ભજનોમાં વિઘ્નહર્તા દેવ ગણપતિનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે. ગણપતિ સૂંઢાળા છે. તેની માતા પાર્વતી અને પિતા શંકર દેવ છે. તેમના ભાલ પર કેશરી તિલક અને શરીરે સીદૂર લેપન કરેલું છે. તેમનું આયુધ ફરસી અને વાહન ઉદર છે અને આહાર મોદકનો છે. તેના ગળામાં ફૂલડાંની માળા છે અને કાનમાં કુંડળ શોભે છે. એ રીતે તેમનાં સૌંદર્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેત્રીસ કરોડ દેવના ગણનાયક છે. તે ભક્તિ અને મુક્તિ આપનારા છે. તેમની પરંપરિત ઉત્પત્તિ કથા પણ કહેવામાં આવી છે. એ રીતે ગણપતિના ગુણગાન ગાવામાં આવ્યા છે. ઉપરોક્ત ચારેય રચનાઓમાં શબ્દ ફેરે આ ભાવનું જ પુનરાવર્તન છે:—

'ગજાનન ગણપતિ રે પ્યારા.....

'જીરે સંતો, ગણપતિ દેવ છે કારજના કરતા.....

'જીરે સંતો, શિવસુત સ્વામીની ગાઉ આખ્યાના,
 ભક્તિ મુક્તિ કરે સુખ શાતા.'^૬

'માંગલિક કામ હર કોઈએ ધાર્યા,
તેના તમે વિધન સઘળાં ટાળ્યાં.
સર્વે પેલા તમને સંભાળ્યા,
તેના શુભ કારજ સધાર્યા.'^૭

જીવા ભગત રચિત સરળવાણીમાં પરંપરિત ગણપતિની ઉત્પત્તિ કથા, તેમની સુંદરતાનું વર્ણન અને તેનું મહિમા ગાન કરતું 'ઉલટના ગણેશ' પ્રકારનું ગણપતિનું ભજન ઉલ્લેખનીય છે. ^૮

(૩) ગુરુમહિમા :

જીવા ભગતે ગુરુનો મહિમા ગાતી દીર્ઘ કૃતિ રચી છે. ^૯

તેમની રચનાઓમાં ગુરુમહિમા વ્યાપક રૂપે જોવા મળે છે. ^{૧૦}

(૪) સ્તવન—સ્તુતિ :

જીવા ભગત રચિત સંતવાણીમાં ૩ રચના 'સ્તવન' પ્રકારની કહી શકાય તેમ છે. આ રચનાઓનાં 'નામાચરણ' માં કર્તા તરીકે જીવા ભગતના નામનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ રચનાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) 'સતી પતિ રતિપતિને માર્યા ' ^{૧૧}
- (૨) 'હનુમાન અંજની કુમારા ' ^{૧૨}
- (૩) 'મોરાર સતગુરુ ઈષ્ટ હમારા..... ' ^{૧૩}

'સતી પતિ રતિપતિને માર્યા' માં આદિ અનાદિ દેવ શંકરની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. શિવજી કામદેવનું દહન કરનારા, જટામાં ગંગા ધારણ કરનારા, તેમના કંઠે રુંડમાળા છે, અને ભભૂતિ ચોળેલું આખું અંગ છે. તે મૃગચર્મ ધારણ કરનારા, ગળામાં ખોપરીઓની માળા, ભાંગ અને ધતૂરો પીનારા, પન્નાસન વાળીને બેઠેલા, કૈલાસમાં વાસ કરનારા, આશુતોષ અને ઉમંગથી વરદાન આપનારા, અનેક જીવનો ઉદ્ધાર કરનારા, મુખમાં અમૃત અને કંઠમાં ઝેર ધારણ કરનારા શંભુને જીવો વિનવે છે કે, દોયલી વેળાએ સંભાળ લેજો:—

'જીવો જશ ગાવે વારંવારા,
દોયલી વેળાએ કરજો સંભારા.'

'હનુમાન અંજની કુમારા' માં અંજની પુત્ર, રામના સેવક, સૂર્યને ગ્રસીને બાળપણમાં પરાક્રમ કરનારા, બ્રાહ્મણનો વેશ ધરનાર, સુગ્રીવની સાથે રહેનારા, વાનરસેના ભેળી કરીને લંકામાં જઈ સીતામૈયાની શોધ કરનારા, લંકા ઓળંગવા માટે સેતુ બાંધીને સમુદ્ર ઓળંગી જનારા, રાવણ સાથે યુદ્ધ કરનારા, રામના સેવક વગેરે વર્ણનથી હનુમાનજીનું ચરિત્ર પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. હનુમાનજીની પૂજાવિધિ બતાવતા

કહે છે કે, તમને તેલ ચડે, સીદૂર ચડે છે. તમે ભૂત પ્રેત અને મૂઠ મારણ દૂર કરનારા છો. અને અંતમાં કહે છે:—

'જીવો કહે મોરાર ગુરુ હમારા,
ગુરુ ચરણ તમારા.'

'મોરાર સતગુરુ ઈષ્ટ હમારા' માં ગુરુ મોરારસાહેબનું ઈષ્ટદેવ તરીકે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ગુરુ મોરાર દયાળુ દયાના ભંડાર છે. અંતરના અંધારા દૂર કરનારા, ભૂલેલ જીવને નિજ ઘરની ઓળખ આપનારા, સ્નેહનો ધર્મ અને શીલનો શણગાર ધારણ કરનારા, અમૃત અને ગંગધારા સમાન તેમની વાણીને સાંભળીને અંતરના અંધારા મટે છે. તેમનું વર્ણન કયા કયા શબ્દોમાં કરું ? એવી મીઠી મૂંઝવણ વર્ણવીને 'નામાચરણ' આ પ્રમાણે મૂકે છે:—

'જીવાને ગુરુ બોલાવણ હારા,
આપનો જાણી કર્યા ઉદ્ધારા.'

ઉપરોક્ત ભજનોમાં કથા ગૂંથાયેલી હોવાથી તેને કથનાત્મક ભજનમાં સમાષ્ટિ કરી શકાય.

(પ) આરતી :

પૂજાના સંદર્ભમાં 'આરતી' પણ એક મહત્વની વિધિ તરીકે આવે છે. આરતી એ ઈષ્ટદેવની પૂજા વેળાએ ગાવામાં આવતું એક પ્રકારનું સ્તવન છે. આ પ્રકારની રચનાઓમાં ઈષ્ટદેવના પરાક્રમ, અવતાર અને તેનો મહિમા ગાવામાં આવે છે. તે સમૂહમાં ગવાય છે એટલે 'આરતી સંઘ ગાન છે.'^{૧૪}

આરતીમાં પ્રાસ, લય, માધુર્ય, ગેયતા વગેરે પર વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે. આરતીનાં પદો દરેક ધર્મ સંપ્રદાયમાં પ્રણાલિકાગત રચાયાં છે. સંતવાણીમાં આરતી સાકાર અને નિરાકાર ઉભય પ્રકારની પ્રાપ્ત થાય છે. ભીમસાહેબ રચિત નિર્ગુણ નિરાકારની આરતી મળે છે:—

'ઊકત રણકારા અપરંપરા,
અખંડ આરતી બજે રણકારા.'

'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' માં ગુરુની આરતી રચાયેલી મળે છે. તેમજ સમાધિ સ્થળે ગવાતી આરતી પણ મળે છે. કમીજડામાં 'સાયં આરતી' સમયે ભાણસાહેબની નીચે પ્રમાણેની પરચા સ્તુતિ ગાવામાં આવે છે:—

'પ્રથમ કઠણ કળિયુગ, મહુવે જઈ મછ જીવાયો;
કોઈ કિયો હાકલ, પાવ જંજીર તોડાયો.'

જીવા ભગતની ૨ રચના 'આરતી' પ્રકારની મળે છે:—

(૧) 'આરતી કરું મારા સતગુરુ મોરાર.....'

(૨) 'સતગુરુ સાચા મળિયા.....'

પ્રથમ રચનાને 'અથ: મોરાર સ્વામીની આરતી લિખ્યતે' એવું શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે.^{૧૪} જે આરતી પ્રકારની રચના છે. તેને આરતી તરીકે પણ ઓળખાવેલ છે. આ રચના ૧૧ કડીની છે. ટેક પંક્તિમાં જ કહે છે કે, અનેક જીવોનો ઉદ્ધાર કરનાર મોરાર ગુરુ હું તમારી આરતી કરું છું :-

'આરતી કરું મારા સતગુરુ મોરાર,
તરણ તારણ હારા, અધમના ઓધારા. '૧૭ ॥ ટેક ॥

મોરારસાહેબ અણલીંગી બ્રહ્મકલા અવતારી છે. તેમની સાથે ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ, ખીમસાહેબ, ત્રિકમસાહેબ અને ગંગસાહેબનું પણ સ્મરણ કરે છે. મોરારસાહેબની સ્તુતિ કરે છે. તેમાં કહે છે કે તમે તો તત્ પદમાં તદાકાર અને અસી પદ-અભય પદની ઓળખ આપનારા છો:-

'તત પદમાં તતબર રહ્યા રે,
એવા અસી પદ ઓળખાવણ હારા. '૧૮ ॥ ૨ ॥

ગુરુના ચરણે જે કોઈ આવ્યા તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. તમે બ્રહ્મચારી વ્રત શોભાવ્યું અને જયજયકાર કર્યો. ગુરુનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરીને મહાવ્રત લીધું. તેમની વાણીની પ્રશસ્તિ કરતા કહે છે:-

'મુખમાં ઈ તો સુમન વરસે,
દયા નિધિને દાર. '૧૯ ॥ ૬ ॥

હે ગુરુ, તમારો પાર પામી શકાય તેમ નથી. તમારી શોભા કેવી રીતે વર્ણવી શકું ? :-

'સતગુરુ શોભા શે વખાણું,
એ ક્ષર અક્ષરથી બાર. '૨૦ ॥ ૮ ॥

ગુરુમોરાર તો પૂર્વની કમાઈવાળાને જ મળે. હું તો મોરારગુરુ પર વારી જાઉં છું. એવું 'નામાચરણ' મૂકીને આરતી પૂરી કરી છે:-

'કહે દાસ જીવો ગુરુ મોરાર ચર્ણે,
આરે બંદે પર મેં તો વારી જાઉં. '૨૧ ॥ ૧૧ ॥

જીવા ભગતે મોરારસાહેબ વિશે આરતી લખી છે. એ તેમની એક વિશેષતા ગણાવી શકાય. ભાણસાહેબની પરચા સ્તુતિનું સ્મરણ કરાવતી આ રચના આસ્વાદ્ય છે.

એક બીજું પદ 'સતગુરુ સાચા મળિયા.....' પણ આરતી પ્રકારની રચના છે.^{૨૨}

આ રચનામાં અનાહત નાદને આરતીના ઝણકારાનાં પ્રતીકથી સમજાવે છે. તેમાં યોગનું રહસ્ય ગૂંથ્યું છે. યોગની અનુભૂતિમાં—અવસ્થામાં થતી નાદાનુભૂતિને ક્રમશઃ દર્શાવતી આ રચના વિશિષ્ટ પ્રકારની આરતીનો ભાવ લઈને રચી છે. ટેક પંક્તિમાં બે ચરણ છે. કુલ ૬ કડીની લઘુ રચના છે. દરેક કડીમાં ચાર ચાર ચરણ છે.

આ રચનાની શરુઆત આરતથી કરવામાં આવી છે. આરતીથી ગુરુ મળ્યા. મેરમમાં લક્ષ્ય લાગ્યું. પ્રથમ આરતીએ સૂરતા જોડી—નિશાન લીધું. અનહદ તબલાં વાગ્યા. બીજી આરતીએ દિલમાં દર્શન થયું અને અનાહત સંભળાયો, જેમાં ઝાલરી, મોરલી, અને સિંધુનો ધ્વનિ થયો. ત્રીજી આરતી તખત પર—બ્રહ્મરન્ધ્રમાં જોયું. ચોથી આરતીએ સ્થાવર, જંગમ અને સંસારી માયાથી પર બનીને જન્મના ફેરા ટળ્યા. પાંચમી આરતીએ પુરણ પુરુષોત્તમ, નિરાલંબ જળહળ જ્યોતરૂપે પરમાત્માના દર્શન થયા. 'નામાચરણ' માં કહે છે કે, ગુરુ મોરારની કૃપાએ જીવાએ આ પદ પ્રાપ્ત કર્યું.

પ્રસ્તુત આરતીમાં સાધકના ગુરુકૃપાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ સુધીનાં પગથિયાંનું રહસ્ય દર્શાવીને અનુભવ વાણીને સુંદર રીતે મૂકી છે.

(૬) રવેણી :

સંત સાહિત્યમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કથાને કેન્દ્ર બનાવતી રચનાઓ મળે છે. જેમાં પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર, પવન, પાણી, પુરુષ, પ્રકૃતિ, પૃથ્વી, જીવ સૃષ્ટિ અને વનસ્પતિનું સર્જન અને તેની રહસ્યમય કથા આવે છે. આવી ભજન રચનાઓને 'રવેણી' અથવા 'રમૈની' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિનાં રહસ્યને દર્શાવતી કબીરસાહેબની 'રવેણી' પ્રકારની રચનાઓ મળે છે. જીવા ભગતની વાણીમાં ૩ રચના 'રવેણી' પ્રકારની મળે છે:—

(૧) 'એ સાયબ, અખંડિત આપ છે રે હાં.....' ^{૨૩}

(૨) 'શૂનમે શે'ર બસાયા.....' ^{૨૪}

(૩) 'અધર અજબ અસંખ્યાત કલા.....' ^{૨૫}

'એ સાયબ અખંડિત આપ છે રે હાં....' રચના પર મેકરણ કાપડીની 'રમૈની' રચનાનું અનુકરણ જોવા મળે છે. 'શૂનમે શે'ર બસાયા... અને 'અધર અજબ અસંખ્યાત કલા' માં કહે છે કે, પહેલા શૂન્ય સ્થિતિ હતી. શૂન્યમાંથી સર્જન થયું. શક્તિએ પાંચ તત્વ, ત્રણ ગુણ, ત્રણ દેવનું સર્જન કર્યું અને પછી સૃષ્ટિનું સર્જન થયું. આ સર્જન ચૈતન્યથી થયું:—

'શૂનમે શે'ર બસાયા. આપ અખંડિત અજાયા.....

.....
'કાયા માયા છાયા નાઈ, પાંચ તત્વ પસારા;

.....
'ત્રીન ગુણ ઉવાથી ઉપના, પુરુષ પ્રકૃતિ માયા. '

પરમ ચૈતન્યની ઈચ્છાથી ઈચ્છા શક્તિને પ્રગટ કર્યા અને શક્તિએ સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ ત્રણ ગુણનું સર્જન કર્યું અને ત્રણે દેવતાઓ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશનું સર્જન કર્યું. તત્પશ્ચ્યાદ્ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું. આ બધું પરાક્રમ ચૈતન્યથી થયું:-

'ઈચ્છાએ પોતે ઈચ્છાશક્તિ કર્યા,
અધર અજબ અસંખ્યાત કલા.....

શક્તિએ ત્રણે ગુણ પસારા,
બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ કર્યા.....

જૂજવે રૂપે ત્રણેને વર્યા,
પછે જોડાણ સૃષ્ટિ કર્યા.....

એવા પ્રાક્રમ ચૈતન્યથી થયા.....' ^{૨૬}

ગુરુકૃપાથી આ જ્ઞાન થયું છે. એમ મોરારસાહેબના ચરણે જીવો કહે છે. એવું ત્રણેય રચનામાં 'નામાચરણ' મૂકવામાં આવ્યું છે. આ રચનાઓમાં પરંપરિત 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'ના સંતોની વાણી અને કબીરસાહેબની 'રમૈની' રચનાઓનું અનુસરણ થયેલું જોવા મળે છે.

(૭) આગમવાણી :

આગમ એ ભવિષ્યવાણી છે. કળીયુગમાં ધર્મ, રાજા, પ્રકૃતિ, ક્યા પ્રકારની થશે એ વિશેની ભવિષ્યવાણી સંતોએ ભાખી છે. આવી વાણીને 'આગમવાણી' કહેવામાં આવે છે. 'સંતકવિઓની આ આગમવાણી કલ્પનાની કવિતા નથી. જ્યોતિષીઓ, ખગોળશાસ્ત્રીઓની આગાહી નથી. કુદરતી ફેરફારો સાથે કહેવાયેલી 'ભડલી' વાણી નથી. પરંતુ ઋષિ-મુનિ-યોગી-સિદ્ધ-સાધકોને સાધનાના ચોક્કસ સ્થાને પહોંચ્યા પછી થયેલ ત્રિકાળ જ્ઞાન છે. 'સંત ભક્ત કવિઓની ભક્તિના માર્ગે આંતર દ્રષ્ટિ ખૂલી જતા કે સહજમાં છઠ્ઠી ઈન્દ્રીય જાગૃત થતા જે ભાવિદર્શન થયું તે આગમ છે. 'આગમવાણી સંતોની સિદ્ધિનો પ્રસાદ છે.' ^{૨૭}

સંતવાણીમાં દેવાયત પંડિતની આગમવાણી વિશેષ સાંભળવા મળે છે. ^{૨૮} 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'માં રવિસાહેબે 'કળિયુગ કપટી કાળ.....' માં કળિયુગનાં લક્ષણો બતાવવા, લબાડ ગુરુ અને લાલચી ચેલા દ્વારા પંથમાં પ્રપંચ ફેલાવશે તેવી આગમવાણી આજે સાચી લાગે છે. જેમકે:-

'ગુરુ લબાડ ચેલા લાલચી, લૂખા કરત હી લેખા:
ધૂણે ને ખોટી વિદ્યા આપે ઉપદેશ.'

જીવા ભગતે એવું ચિત્ર દોરતા કહે છે:—

'હે વીરા, કાચ કથીરની કોથળી ભરશે,
અને ધરોધર સોદો કરવા જશે,
હે વીરા, રામ રોટીને ચાદર સાટે,
જઈ જઈ પરાણે વોરાવશે.

એવા જગતમાં ફંદી ફરશે, હે વીરા,
જગત ઢેકું મૂતરમાં પલળશે;
હે વીરા, ગુરુ મોરાર પ્રતાપે જીવો ભાખે,
ભાઈ, એ બુડેલ તો જરૂર બુડાડશે.^{૨૮}

.....
તપ વરત તીરથે જાશે,
ઠામો ઠામે જઈને રે ઘાસે;
પરવણીઉ આવે નાવણ કરવા જાશે,
ફરીને ફળ લેવા જાશે.'^{૩૦}

.....
'કોઈ કથાઉ સાંભળે મન ભોળે,
કોઈ સતસંગ કરી મન ખોલે;
કોઈ ગાય લાંબે રાગે હી હો રે,
કોઈ ચિતે વાજાંમાં ચોડે.....

કોઈ મન ધરી માળામાં ખોલે,
કોઈ શાસ્ત્ર સાંભળવાને દોડે;
કોઈ દાન પુણ્યમાં મન દોરે.
એવા ઉપાય ઘણા ઘણા કરે,
સાચી વસ્તુને છોટે રિયા ફરે.'^{૩૧}

.....
'કોઈ ગાય ભજનમાં ભૂલા,
કાઈ પાટવાઠમાં ફૂલા;
કાંઈ માળાયું ફેરવી ફેરવી ડૂલા,
એવા એવા ઉપાયે ઘણા કરે...'^{૩૨}

જીવા ભગતની વાણીમાં મળતું આ ભવિષ્યકથન આજની પરિસ્થિતિ જોતા યથાર્થ લાગે છે.

(૮) ધોળ :

જીવા ભગત રચિત ૧ રચના 'ધોળ' રાગનો નિર્દેશ કરતી મળે છે. તેમાં કટારીનાં રૂપકથી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના ભાવને વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.^{૩૩}

(૯) આરાધિ વાણી :

ભજન પરંપરામાં આરાધિ પ્રકારનાં ભજનોનું અનોખું સ્થાન અને ઓળખ છે.^{૩૪}

જીવા ભગત રચિત 'આરાધિ ભજન' શીર્ષકાંતર્ગત કુલ ૧૦૩ રચના મળે છે. તેમાં ૮ રચનાઓ 'આખ્યાન' (કથનાત્મક) પ્રકારના ભજનો છે.^{૩૫} ૩ રચનાઓ ગણપતિની છે. ૪ રચના 'સ્તવન' પ્રકારની છે.^{૩૬} એક રચના કક્કો પ્રકારની છે.^{૩૭} અને એક રચના 'રવેણી' પ્રકારની છે.^{૩૮}

'જીરે સંતો, નિજારપંથથી અનેક નર ઓધર્યા.....'
 'જીરે સંતો, મૂળ મારગને જરીયે ન જાણે.....'
 'જીરે સંતો, નિજિયા ધરમના નર સદાય હોય નુરી.....'
 'જીરે સંતો, નિજિયાની નાવે જે નર નથી બેસતા.....'
 'જીરે સંતો, અગમ અપાર પાર નહિ પારા.....'
 'જીરે સંતો, નિજિયાની ના'વે.....'
 'જીરે સંતો, આ ધરમનું માતમ.....'
 'જીરે સંતો, નિર્ગુણ બલ્લને શિર ગુણ સતગુરુ.....'
 'જીરે સંતો, નર નિજારી નિર્વાણ પદમાં ભળે.....'
 'જીરે સંતો, મહામારગી જીવનમુક્ત જોગી.....'
 'જીરે સંતો, નિજારી નર વળગ્યા નીજ નામે.....'
 'જીરે સંતો, નીજ પદની શેરી પરાત્પરની....'
 'જીરે સંતો, નિજારી નર વાસના વર્જિત છે....'
 'જીરે સંતો, નીજ પંથે હાલો...'
 'જીરે સંતો, નિજિયા નિરંતર નિરાધાર....'
 'જીરે સંતો, નીજરૂપ નજરે ન્યારા....'
 'જીરે સંતો, અગમ અગોચર...'
 'જીરે સંતો, અધર નિરાધારા....'
 'જીરે સંતો, નિરાધારને પંથ પારો.....'
 'જીરે સંતો, નજરું નિરંતર જેની નિરાધારે.....'
 'જીરે સંતો, નિરાધાર વસ્તુ.....'

ઉપરોક્ત રચનાઓમાં મહાપંથના સાધના સિદ્ધાંતોને પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. મહાપંથનો મહિમા દર્શાવતી રચનાઓની સંખ્યા કુલ ૫૩ ની છે.^{૩૯}

'જીરે સંતો, સાહેબ કેરી શેરી સતગુરુ બતાવે.....'
 'જીરે સંતો, મન કર્મવચને જેણે સત ગુરુ સેવ્યા.....'
 'જીરે સંતો, તરણ તારણ અધમ ઓધારણ.....'
 'જીરે સંતો, સતગુરુ શબ્દે સદાય ભરપૂરા.....'
 'જીરે સંતો, મેરુ તો એક સતગુરુની સાચી.....'
 'જીરે સંતો, ધન્ય એ સંતને...','જીરે સંતો, ધન્ય ધન્ય સાધુ.....'
 'જીરે સંતો, આ તન અર્પણ આપણા સતગુરુને કરીએ.....'
 'જીરે સંતો, અધમ ઓધારણ.....'
 'જીરે સંતો, જુગ જાશે પણ જુગજા નહિ જાશે.....'
 'જીરે સંતો, જ્ઞાની ધ્યાની ગુપત પ્રગટ.....'
 'જીરે સંતો, સતગુરુને ખોળોને વસ્તુ વોરો.....'
 'જીરે સંતો, ગુરુને ગોવિંદ તમે એક જ જાણો.....'
 'જીરે સંતો, મન અરપિયું ભ્રમણા સર્વે ભાંગી.....'
 'જીરે સંતો, સાધુ કે'વાય પણ.....'
 'જીરે સંતો, ઘર જડે તો મેરમમાં મળે.....'
 'જીરે સંતો, આ અવસર છે નિર્ભે થવાનો.....'
 'જીરે સંતો, કરને કમાયું આતો વેળા વૈ જાવે.....'
 'જીરે સંતો, બ્રહ્મમાં હાલે.....'
 'જીરે સંતો, સાધુ ભેળા બેસે પણ સાધુ નૈ કેવાશે.....'
 'જીરે સંતો, વેશ પેર્યાથી દેશ નૈ જાવે.....'

ઉપરોક્ત રચનાઓમાં ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. જીવા ભગતની રચનાઓમાં ઉપદેશાત્મક વાણી વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે.^{૪૦} તેમાં આ ઉમેરણ છે. તદુપરાંત જે રચનાઓ મળે છે. તે નીચે પ્રમાણેની છે:-

'જીરે સંતો, સાહેબ કેરી શેરી સતગુરુ બતાવે.....'
 'જીરે સંતો, મન કર્મવચને જેણે સત ગુરુ સેવ્યા.....'
 'જીરે સંતો, તરણ તારણ અધમ ઓધારણ.....'
 'જીરે સંતો, સતગુરુ શબ્દે સદાય ભરપૂરા.....'
 'જીરે સંતો, મેરુ તો એક સતગુરુની સાચી.....'
 'જીરે સંતો, ધન્ય એ સંતને...'
 'જીરે સંતો, ધન્ય ધન્ય સાધુ.....'
 'જીરે સંતો, આ તન અર્પણ આપણા સતગુરુને કરીએ.....'
 'જીરે સંતો, અધમ ઓધારણ.....'

'જીરે સંતો સતગુરુને સાહેબ એ બેય છે સાચને પરખનારા..'
 'જીરે સંતો, સતગુરુ વચને હાલે કોક સૂરા....'
 'જીરે સંતો, ધન્ય સતગુરુને ધન્ય સતગુરા....'
 'જીરે સંતો, હવે હાલોને સતગુરુ દેશ જઈએ....'

ઉપરોક્ત રચનાઓમાં ગુરુ મહિમાગાન કરવામાં આવ્યું છે. જીવા ભગતની રચનાઓમાં ગુરુમહિમાગાન કરતી વાણી વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે. તેમાં આ રચનાઓ ઉમેરણ કરે છે.^{૪૧}

જીવા ભગતની આરાધિ વાણીમાં રહસ્યમય બ્રહ્મ વિશે ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે. 'જીવા ભગતની વાણીમાં જ્ઞાનમાર્ગીની વાણી વિપુલ માત્રામાં મળે છે.^{૪૨} જેમાં નીચેની રચનાઓનો સમાવેશ કરી શકાય:-

'જીરે સંતો, આદિ અનાદિ અનભે અવિનાશી

'જીરે સંતો, અષ્ટદલ કમલ કેરી ક્યારી.....'

'જીરે સંતો, જળહળ જ્યોતું અખંડિતજાગી.....'

'જીરે સંતો, અકલ અરુપ અપાર અલેખા.....'

'જીરે સંતો, આદિ, અનાદિ અખંડ અવિનાશી.....'

'જીરે સંતો, નિરાધાર, નિર્વાણ નિરલંગી.....'

'જીરે સંતો, પિંડ બ્રહ્માંડમાં પુરુષ ભરપૂરા....'

'જીરે સંતો, અનહદ સૂર આકાશે ગાજે.....'

'જીરે સંતો, આદ્યે અંત્યે અડોલ અનામી.....'

'જીરે સંતો, બ્રહ્મ દરિયા નિરંતર ભરિયા.....'

'જીરે સંતો, મોતીડાં ન મળે નાલે કે ખાલે.....'

'જીરે સંતો, પરિબ્રહ્મ મળે તો.....'

'જીરે સંતો, ખાલક દરિયા સુભર ભરિયા.....'

'જીરે સંતો, અતોલ વસ્તુ તોલામાં નાવે.....'

'જીરે સંતો, અચલ વસ્તુ ડોલે નહિ કોઈ કાળે.....'

'જીરે સંતો, અમર શબ્દ નૈ થાકે કે ડોલે....'

'જીરે સંતો, નીર વિન્યાના નિર્મલ નુરા.....'

જીવા ભગતે આરાધિ વાણીમાં વિવિધ વિચાર ધારાઓને ગૂંથી છે. આ રચનાઓમાં ટેક પંક્તિઓનું સૌન્દર્ય જળવાય છે. તેમાં વૈવિધ્ય લાવવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. શિખામણ, રહસ્યમય રજૂઆત, રૂપકાત્મકવાણી, સીધું કથન, ટકોર કરતી વાણી, અનુભવનો રણકાર, પ્રાસ આયોજના પરાવાણીનું અનુરણન વગેરેથી શરૂઆત કરી હોવાથી ભજનવાણી સીધી જ અસરકારક બને છે. આ વાણીમાં નામાચરણ, ગુરુમહિમા અને કર્તા તરીકે જીવા ભગતના નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં ગેયતા માટે રાગનો નિર્દેશ પણ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં પુનરાવર્તન દોષ બાદ કરીએ તો આ રચનાઓ આસ્વાદ્ય છે.

(૧૦) કાફી :

'કાફી' મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશેષ ખેડાયેલું સાહિત્યનું સ્વરૂપ છે. તે ભજનની માફક સમૂહમાં ગાવાનો કાવ્ય પ્રકાર છે. જીવા ભગતે કાફી રાગમાં પદો લખ્યા છે. તેમાં રાગ 'કાફી' એવો નિર્દેશ કર્યો છે.

'કાફી' સ્વરૂપની રચના ચૌદ પંકિતની હોય છે. પંકિત સંખ્યા ૧૪ હોવાથી સોનેટ જેવું તેનું સ્વરૂપ લાગે, પણ તે સોનેટ રચના નથી. 'કાફી' એ 'જ્ઞાન ઊર્મિકાવ્ય' છે. સોનેટમાં વિચારનો વળાંક આવે છે. જ્યારે કાફીમાં એ રીતનો વિચાર વળાંક આવતો નથી. 'કાફી' નામના રાગ પરથી આ સ્વરૂપને કાફી તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. તેનું પ્રયોજન ભાવકને જ્ઞાનબોધ કરાવવાનો છે. 'તેના બંધારણમાં મુખ્યબંધની બે પંકિત પછી ત્રણ ત્રણ પંકિતના ચાર અંતરા મળીને ચૌદ પંકિતમાં તત્ત્વજ્ઞાન રજૂ કરવામાં આવે છે.' ^{૪૩}

'કાફી' મોટે ભાગે દ્રુત તાલ સાથે ઝડપથી ગવાય છે. તેમાં પ્રથમ બે પંકિત-ધ્રુવ પંકિત ચલતી-ત્રિતાલમાં ગવાય છે. તે પછીની ત્રણ પંકિતઓની સાખી આવે છે. ત્યારે તાલ બદલાય છે. એમ આવર્તન થયા કરે છે. ^{૪૪}

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાફીનું સ્વરૂપ જ્ઞાની કવિ ધીરા પછી નિરાંત (ઈ. સ. ૧૭૪૭-૧૮૨૫) બાપુ સાહેબ ગાયકવાડ (ઈ. સ. ૧૭૭૭-૧૮૫૨) ભોજા ભગત (ઈ. સ. ૧૭૮૫-૧૮૫૦) વગેરે કવિઓએ કાફીનું સર્જન કર્યું છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' માં ખીમસાહેબે કાફીનું સર્જન કર્યું છે. 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઈ. સ. ૧૮૬૬ પછી 'મધ્યકાલીન કાફી સર્જનની પરંપરામાં ઈ. સ. ૧૮૬૬ પછી ઉન્મેષ જોવા મળતો નથી.' ^{૪૫}

જીવા ભગત રચિત કાફી રચનાની રચના સાલ ઈ. સ. ૧૮૭૫ ની આસપાસની મળે છે. તેમાં નિરંજન નિરાકાર, અદ્વૈતવિચાર, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, ઉપદેશ, ગુરુકૃપા વગેરે ભાવો મૂક્યા છે. જ્ઞાનપરક વિચારોથી આ કાફી રચનાઓ ભરપૂરા છે.

સાચા સ્નેહથી વાલમ સાથે પ્રીત બંધાણી છે. વાલા લાગે છે એટલે જ પ્રીત છે. તેના સિવાય બીજા કોઈનો વિચાર કરવાનો જ રહેતો નથી. અડગતા-નિશ્ચયનો ભાવ બતાવતા કહે છે:-

'એક તું ઈ ખાવંદ ઘણી,
મનવા અવર ન દૂજા કોઈ.' ^{૪૬}

વાલમને એક પલ વિસરી શકાય તેમ નથી. તે વાલમ નિર્ગુણ છે અને નૂર(તેજ) રૂપે છે. નજર સામે જ વરસી રહ્યા છે. તેની ખુમારી વર્ણવતા કહે છે:-

'નૂર વરસે થો નજરે અગ્યા,
તેજીયું ચડદિયું ખુમારું;

વાલા લગોથા મુજ વલમાં,
આ કેતા પલ ન વિસારું રે. ' ૪૭

પ્રણયભાવ 'કટારી' નાં રૂપક દ્વારા વર્ણવતા કહે છે કે આ ઘાવ રૂઝાય તેવો નથી. આ પ્રેમ તો જુગ જુનો છે ગુરુમોરારની કૃપાથી આ પ્રેમભાવ પ્રગટ્યો છે:—

'ઘાવો ન રૂઝે છે રોંદો જુગો જુગ ,
આવુ જુવાથી વિચારી;
જીવો એ મુરસીધ મોરાર તે,
મુજે આ તે લગી યારી.' ૪૮

ગુરુ ને બ્રહ્મા—પરમતત્વ રૂપે વર્ણવતા કહે છે:—

'અલ્લા યારી આતે લગી,
નિરખીને ભાલ્યું બૌ ભાંગી.' ૪૯

સન્મુખ સાહેબના દર્શન ગુરુ મોરારની કૃપાથી થયા અને હું ન્યાલ થઈ ગયો. હવે તો ભવરણમાં ભટકણુ બંધ થઈ ગયું:—

'સન્મુખ સાહેબ નજર અગ્યા,
અધર અખંડ અપારી;
નજરે ડીસી ન્યાલ અયા,
નેણોસું કરી ન્યાલ.' ૫૦

.....
'મો'બતુ લગિયું મે'બુબ મજયા,
ભવજો ભ્રમણ મીટયાઉરે.' ૫૧

જીવા ભગત કહે છે કે જેમ વૃક્ષમાં બીજ છે અને બીજમાં વૃક્ષ છે તેમ જગતમાં બ્રહ્મ (ખાલક) છે અને બ્રહ્મમાં જગત (ખલક) છે. નરસિંહ મહેતાનાં પદનાં દષ્ટાંતનું સ્મરણ કરાવે એવી પંક્તિઓ મૂકી છે:—

'ખલકમેં તો ખાલક રમી રિયો,
ઈ જ્ઞાન સંજીવે જાણું:
જીકી બીજમેં વૃક્ષ રોપયો,
બીજ વૃક્ષમેં પરમાણું ;
જીવો એ થો મુરસીધ મોરાર,
મુજીતા ઓળખાણું રે.' ૫૨

બેડીને ભવપાર ઉતારવા માટે આરજુ કરે છે. નાવ અને શઢનું રૂપક પ્રયોજીને સમજાવે છે:—

'પાર ઉતારી જા નિયમ ધણી,
સંભારી જા આજયું ભલાઈ.
સઢ ચડાઈ સોજી વાટે ચડાઈ,
સંભારી જા આજી વડાઈ.
મુરસીધ મોરારને ચરણ મુજા રઈ,
દાસ જીવો એ જશ ગાઈ.' ^{૫૩}

જીવા ભગતે જ્ઞાન વિષયક મર્મી વિચારો મૂક્યા છે. તેમાં ભાવને સુપેરે સિદ્ધ કરી શક્યા છે.

ઉપરોક્ત રચનાઓ કચ્છી જબાનમાં લખેલી છે. ૧૨ પંક્તિની ૧૩ રચના અને ૧૪ પંક્તિની ૭ રચનાઓ મળે છે. ટેકની પંક્તિ સાથે સમાંતર પંક્તિનો પ્રાસ મળે છે. જ્યારે દરેક ત્રીજી પંક્તિનો મુખબંધની પંક્તિ સાથે પ્રાસ મળે છે. પ્રાસમાં ક્યાંક છૂટ લીધી છે. મહદંશે નિયમ જળવાય છે. પ્રાસ માટે 'રઈજા-કરીજા', 'ભારુ-ધારું-ઠોરું', 'પ્રીતે-નિરંત તે-ન્યારા તે', 'પીધાંઉ-જીભ્યાઉ-આંખડિયું', 'ભઈ-નાઈ-થઈ-આઈ' વગેરે પ્રયોગો કર્યા છે જ્યારે દરેક ત્રીજી પંક્તિનો પ્રાસ મુખબંધની પંક્તિ સાથે મળે છે.

વિષય અને સ્વરૂપની રીતે જોઈએ તો, આ રચનાઓ 'કાફી' પ્રકારની રચનાઓ બને છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિલાતા જતા આ કાફીનાં સ્વરૂપના વિકાસમાં જીવા ભગતની કાફી રચનાઓએ જાણે દીવેલ પૂર્યું છે, એમ કહી શકાય.

(૧૧) પરજ :

જીવા ભગતે 'પરજ' પ્રકારની ૪ રચના આપી છે. ^{૫૪}

આ રચનાઓમાં 'ચિત્ત કપટી સેવામાં ચિત્ત લાવે રે.....' માં જીવા ભગતે ચિત્તને ચોખા કરવા માટેનો ઉપાય બતાવ્યો છે. ચિત્તને સતગુરુની સેવામાં જોડવા માટે ગુરુને અરજ કરે છે. કૃપા થાય તો રસ્તો મળી જાય એમ કહે છે. 'આંખ્યુ તો અનુભવીની સાચી.....' માં અનુભવ અથવા સતત રટણા કરવાનું કહે છે. 'અખંડ વસ્તુ સતગુરુ આપે જાણી....' માં ગુરુમહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. 'મોટે મન માલીશમાં રે.....' માં અભિમાન ભરેલા જીવને ખોટી મોટાઈ મૂકી દેવા માટે વિનવે છે.

ઉપરોક્ત રચનાઓમાં ૭ થી ૮ કડીની છે. ટેક પંક્તિ, ગુરુમહિમા, રાગ નિર્દેશ, નામાચરણ વગેરે ભજનનાં લક્ષણો જળવાય છે.

(૧૨) પ્રભાતી :

જીવા ભગતની 'પ્રભાતી' પ્રકારની કુલ ૧૧ રચના મળે છે:—^{૫૫}

આ રચનાઓમાં 'બાય પકડી મોરી બાય પકડી..', 'રે રાખો શરના મોરા રાખો શરના....', 'મેરુના ઘણી રે મુજા મેરસના ઘણી....', 'એડો તા બોલે રે શબદ એડો તા બોલે...', 'ઓળખ તો સાચા સતગુરુ કેરી.....', 'સંતો ભક્તો લ્યો સતગુરુના શરણાં.....', 'સાચી ઔષધી સતગુરુ તમારી.....', 'આગે તમોને હવે આ ધરસે.....', 'રોમે રોમે એક રામ બોલે.....', 'ધન્ય ગુરુજી ધન્ય ગુરુજી....', 'રામ રામ રામ રામ ભજરી.....' વગેરે. આ રચનાઓમાં ગુરુમહિમા, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, બ્રહ્માનંદની મસ્તી, જ્ઞાન ઉપદેશ વગેરે ભાવોને મૂક્યા છે. વ્રજ અને કચ્છી જબાનનો પ્રયોગ લાક્ષણિક રીતે કર્યો છે. નાજુક ભાવોને સુંદર ઘાટ આપ્યો છે.

હસ્તપ્રતમાં 'અથ : પ્રભાતી લિખ્યતે' અને 'અથ : પ્રભાતી સંપૂર્ણ' શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે. આ રચનાઓમાં ૫ કડીની ૫ રચના, ૭ કડીની ૪ રચના અને ૮ કડીની ૩ રચના મળે છે. દરેક રચનાને અંતે કર્તા તરીકે જીવા ભગતનો 'નામચરણ' માં ઉલ્લેખ છે. ટેક પંક્તિ, અંતરાની ચોકસાઈ, શબ્દોનું પુનરાવર્તન, પ્રાસ યોજનાથી રચના કલાત્મક બની છે.

'એડોના બોલે રે શબદ' રચના નરસિંહ મહેતાની 'નિરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો તેજ હું તે જ હું શબ્દ બોલે' પદ રચનાનું સ્મરણ કરાવે છે. તદુપરાંત 'બાય પકડી મોરી બાય પકડી' અને 'રાખો શરણાં મોએ રાખો શરણાં' આસ્વાદ્ય પ્રભાતી છે.

(૧૩) રૂપકવાણી :

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં વિવિધ રીતે રૂપક પ્રકારની રચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. 'ચરખો', 'બંગલો' પ્રકારની રૂપકાત્મક સંતવાણી ઈયતા અને ગુણવત્તાથી સમૃદ્ધ છે. 'ચૂંદડી' પ્રકારની રૂપકાત્મક સંતવાણી ઓછી માત્રામાં મળે છે પણ સફળતાપૂર્વક રજૂઆતથી આસ્વાદ્ય બને છે. 'ખ્યાલો', 'વરખડી', 'કટારી' પ્રકારની રૂપકાત્મક સંતવાણી એક એક રચના મળે છે. મોતીનું રૂપક યોજીને બે રચનાઓ મળે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં વિવિધ ભાતની રૂપક પ્રકારની રચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમની સર્જનગંગામાં રૂપક પ્રકારની ભજનવાણી નિરાળી આભા બની રહે છે. 'રવિ —ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત કવિઓને હાથે લખાયેલી રૂપકાત્મક ભજન રચનાઓમાં નિરાળી ભાત પાડી શકે તેવું સર્જન સામર્થ્ય તેમાં જોવા મળે છે.

(૧) ચરખો પ્રકારની રચનાઓ :

સંત કવિઓએ માનવ દેહ, ભક્તિ, પરમાત્માને રૂપક દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત કવિઓની સંતવાણીમાં રવિસાહેબ અને જીવા ભગતના ગુરુ મોરારસાહેબે પણ ચરખો રચનાઓમાં માનવ દેહને ચરખાનું રૂપક આપીને તેનાં અપાર રહસ્યોને ખોલી આપવાનું કાર્ય કર્યું છે. જીવા ભગત રચિત રૂપકાત્મક ભજનવાણીમાં ચરખો પ્રકારની ૪૪^{૫૬} અને ૧૩^{૫૭} મળીને કુલ ૫૭ રચનાઓ મળે છે.

રચનાની શરૂઆતમાં 'અથ: ચરખા લિખ્યતે' અને પૂર્ણ થયે 'અથ: સંપૂર્ણ' એવો નિર્દેશ કર્યો છે. આ રચનાઓમાં જીવા ભગતે દેહનું રહસ્ય, દેહાતીત સ્થિતિ અને યોગના ગૂઢ રહસ્યો ખોલી આપ્યા છે. દરેક રચનામાં ટેકપંક્તિ, અંતરો અને 'નામાચરણ' જાળવે છે. આ રચનાઓમાં ૭ થી ૧૩ કડીની યોજના રાખી છે. તેમાં ૭ અને ૮ કડીમાં રચાયેલી રચનાઓની સંખ્યા વધારે છે. દરેક રચનામાં અંતરાની કડીમાં ચાર ચાર ચરણ છે.

જીવા ભગતે આ રચનાઓમાં ટેકપંક્તિના પ્રાસને અંતરાની દરેક કડીનો પ્રાસ મળે એવી પ્રાસ યોજના રાખી છે. ટેક પંક્તિઓ ત્રણ અને ચાર ચરણમાં એમ ઉભય રીતની મળે છે. પ્રથમ ચરણનું પુનરાવર્તન ટેકના છેલ્લા ચરણમાં છે. જો કે શરૂઆતમાં એક પદ-શબ્દ ઉમેરીને પ્રથમ ચરણનું પુનરાવર્તન કર્યું છે, જે દરેક ભજનમાં જાળવી રાખ્યું છે. એક શબ્દ ઉમેરીને પ્રથમ ચરણનો કહેવાનો જે ભાવ છે તેનાથી લાક્ષણિક અને તિર્યક રજૂઆત કરી શક્યા છે. વક્તવ્યનો સૂર બદલવા, લયમાં બદલાવ લાવવા માટે ટેક પંક્તિઓમાં કલાત્મકતા અને નવિન્ય લાવે છે. ટેક પંક્તિઓમાં સંબોધન પણ કરે છે. અમુક ટેક પંક્તિઓમાં 'ભાઈ', 'રે ભાઈ', 'હરખા', 'ગુરુજી', 'સુભાગી', 'અભાગી', વગેરે સંબોધન કરેલું છે. કેટલીક રચનાઓમાં આવું સંબોધન નથી. ટેકપંક્તિમાં અભિવ્યક્તિની છટા નિરાળી છે. ક્યારેક સંબોધન, ક્યારેક સીધું કથન, ક્યારેક તિર્યકતા, ક્યારેક દલીલ, ક્યારેક પ્રશ્ન, ક્યારેક સવાલ-જવાબ એમ વૈવિધ્ય જાળવે છે. જેમકે:-^{૫૮}

શરતી વાત કરે છે:-

'જો સતગુરુ અઢળક ઢળકે,
તો લખ ચોરાસી ટળે.'

પોતે દષ્ટા બનીને દર્શાવે છે:-

'દેખો ખેલ અજબ આ ચરખે કો.

અનુભવ વાણી મૂકે:-

'આ ચરખે ઊઘડ્યાં તાળાં,
માંઈ ઝટકે ભયા અજવાળાં.'

દેહથી હરખતા જીવને ટકોર કરે:- 'હારે ભાઈ હરખા સાંભળો ચરખા. '

ક્યારેક પ્રશ્ન કરે:-

'આ કોણ ફેરવે ચરખો. '

સીધી જ વાત કરે:-

'સુભાગીનો ચરખો સવળો ફરે,
અભાગીનો ચરખો અવળો ફરે. '

જીવને ચેતવણી આપે:-

'આ ચરખો બન્યા મોતનકા. '

અવળવાણીથી શરૂ કરે:-

'ચરખે આયો સો નહિ આયો. '

ભજનમાં તો કહેવાઈ ગયેલું જ કહેવાનું હોય છે. એટલે નવતર રજૂઆત કે અસરકારક કથણીની ખાસ જરૂર રહે છે. ટેકપંક્તિથી ચરખા ઊંચકવા કરેલો પ્રયત્ન સફળ રહ્યો છે. જીવા ભગત સંતવાણીના સર્જક તરીકે ટેકપંક્તિનો મહિમા સમજે છે. એવી પ્રતીતિ થાય છે.

આ રચનાઓમાં ગર્ભ વિદ્યાથી માંડીને ચરખાના ઘડનારા સુધીની વાત કરી છે. આત્મા, પરમાત્મા, પંચભૂત, ત્રણ ગુણ, દશ વાયુ, ત્રિવેણી, સાત ચક્રો, પ્રાણવાયુ, કુંડલિની જાગરણ, સહજ સમાધિ, લખ ચોરાશીના ફેરા, જીવન મુક્તિ, કર્મ, વિવિધ નાદાનુભવો, વિવિધ સુગંધ અને સ્પર્શજન્ય અનુભવો, ગુરુમહિમા અને જીવને ચેતવણી આપીને યોગ્ય સંદેશ-ઉપદેશ આપીને ગૂઢ રહસ્યો ખોલી આપે છે. આ ચરખો કેવી રીતે ઘડાયો તે વિશે કહે છે કે, માતાની રક્તઘાત પિતાની શુક્ર ઘાત મળી અને એમાં રહેલ શૂન્ય ઘાત એટલે ચૈતન્ય છે, તે અવિનાશી છે. રક્ત, રેત, અસ્થિ, પ્રમાણે પિંડ ઘડાયો, આ ખેલ કરનારો પણ અજબ ગજબનો રચ્યો છે:—

'માકે ઉદર ઉત્પન્ન ભયો જબ,
પડયો બુંદ પિતાકો;
શૂન્ય ઘાત સે ચૈતન્ય આયો,
સબે પ્રાકમ ઈયાકો.'^{૫૯}

.....
'નવ માસ રિયો ઓદરમેં,
ઊંધે મસ્તક ટિંગાયો.'^{૬૦}

માતાના ઉદરમાં ક્રમશઃ કેવી રીતે વિકાસ થયો એ સમજાવે છે. પ્રથમ માસે પાણીનો ગોળો, બીજા માસે ચૈતન્ય ઘાત શૂન્યમાંથી આવે છે. એમ નવ માસ સુધીનો વિકાસ ક્રમ બતાવ્યો છે:—

'પેલે માસ પાણીકા ગોલા,
બીજે માંસકા લોલા;
ચૈતન્ય ઘાત શૂન્ય સે આઈ.'^{૬૧}

'સાતમેં માસ શૂન્યઘાત ચૈતન્ય થઈ,
આઠમે અંગને ઓળખ્યો;
નવમેં નખ ચક્ષ પીડા દેહીકા,
આપેકી હૂઈ ને પરખો.'^{૬૨}

દેહની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થઈ એ દર્શાવતા કહે છે:—

'આગ જઠરામેં જે કંઈ હોમે,
સો કરે ભસમ વાંકો.'^{૬૩}

ચાર અવસ્થા, ત્રણ ગુણ, પંચ ભૂત, અને પ્રાણનો સંચાર થયો:—

'પાંચ તત્વ ત્રણ ગુણ મેલી,
માંઈ પવન તણો મેલી.'^{૬૪}

ત્રણસો સાઈઠ હાડકાં, બોતેર હજાર નાડી, માંસ, મજજા, મેદ ભરેલા ઉકરડા પર મોહ થયો છે:—

'ત્રણસે ને સાઠ હાડકાં જોડિયા,
બોતેર હજાર બંધી નાડી' ^{૬૫}

ચરખા રૂપી દેહમાં પ્રાણ પ્રવાહો જેમાંથી વહે છે તેને નાડી કહે છે. દેહમાં રહેલ પ્રાણ એ સૂક્ષ્મ જીવન શક્તિ છે. આંખે જોઈ શકાય તેવો સૂક્ષ્મ પદાર્થ એ નથી. ^{૬૬} માનવ શરીરમાં બોતેર હજાર નાડી છે, તેમાં દશ નાડી મહત્વની છે. તેમાં ઈડા, પિંગલા, અને સુષુમ્નાનું યોગ સાધનામાં વિશેષ મહત્વ બતાવવામાં આવ્યું છે. જીવા ભગત કહે છે:—

'નાડી બોતેર હજાર કાયામે,
તામે દશ પ્રધાન છે મોટી' ^{૬૭}

.....
'ઈંગલા પિંગલા સુષુમ્ના નાડી,
ઉર્ધ્વ મારગની ચાલનારી;
ગંગા જમના નામ સરસ્વતી,
ત્રિકુટિમાં ચાલનારી. ^{૬૮}

ઈંગલાને ચંદ્રનાડી અને પિંગલા નાડીને 'સૂર્ય નાડી' કહેવામાં આવે છે. તેમજ અનુક્રમે 'ગંગા' અને 'જમના' નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે. 'ચંદ્રનાડી 'હ' અને સૂર્ય નાડી 'ઠ' તે સમ બનતા 'હઠ' યોગને અભિપ્રેત છે. ^{૬૯}

સુષુમ્ના મૂલાધારથી મસ્તક સુધી વ્યાપીને રહેલી છે. તે મેરૂદંડની મધ્યમાંથી પસાર થાય છે. આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ સમગ્ર નાડીતંત્રમાં તેનું વિશેષ મૂલ્ય છે. તેનું મુખ બંધ હોય છે. બંને નસકોરામાંથી વહેતા શ્વાસનું પ્રમાણ સમાન હોય ત્યારે સુષુમ્ના નાડી ચાલુ છે એમ કહેવાય. યૌગિક દ્રષ્ટિએ સુષુમ્ના નાડી ચાલુ હોય તે ઈષ્ટ છે. જીવા ભગત આ રહસ્ય સમજાવતા કહે છે:—

'બે પરગટ એક ગુપ્ત રે' છે,
શબ્દને ત્રિવેણી ગુરુ કે' છે;
તેનો વેધ અતિ ગુણકારી,
સુષુમ્ના ગુપ્ત વે' છે. ^{૭૦}

જ્યારે કુંડલિની શક્તિ જાગૃત થઈ સુષુમ્ણાના બંધ દ્વારને ખોલીને સુષુમ્ણા માર્ગે ઊર્ધ્વગામી બને છે ત્યારે જ સાધનાની વિકાસ યાત્રા શરૂ થાય છે. જીવા ભગત યોગશાસ્ત્રથી સુપરિચિત હોય એવી અદાથી અનુભવવાણી ચરખામાં ગૂંથે છે. જીવા ભગત કહે છે કે, ચરખારૂપી દેહમાં અનેક રહસ્ય સ્થાનો રહેલાં છે. ચરખામાં પ્રાણ એટલે કે જીવન શક્તિ રહેલી છે. ઓગણ પચાસ પ્રાણની સંખ્યા બતાવીને મુખ્ય દશ પ્રાણનું સ્થાન, કાર્ય અને રહસ્ય બતાવે છે. મુખ્ય દશ પ્રાણમાં પાન, અપાન, ઉદાન, વ્યાન, સમાન એ પાંચ મુખ્ય પ્રાણ છે. અને નાગ, કુર્મ, કુકર, દેવદત્ત અને ધનંજય ઉપપ્રાણો છે. તેનો સંકેત કરતા કહે છે:—

'વાયુ ઓગણ પચાસ કાયામાં,
તામે દશ પ્રધાન છે મોટા; '૭૧
'દશે વાયુ કલા કાયામાં,
પણ હરિ એમાં ન હોય.' ૭૨

પરમતત્વ આ દશેય વાયુમાં નથી. આ તો પ્રાણ શક્તિ છે. દેહને ટકાવી રાખે છે. દેહમાં સતત શક્તિનો વ્યય થયા કરે છે એટલે પ્રાણને ગ્રહણ કર્યા કરીએ છીએ. જે સંવેદનાઓ ઈન્દ્રીયો દ્વારા ગ્રહણ કર્યા કરીએ છીએ, તે પ્રાણની જ ક્રિયા છે. પ્રાણ વાયુનું મુખ્ય સ્થાન હૃદય ગણાય છે. આ સ્થાનમાં મુખ્ય પાંચ પ્રાણ રહે છે. તે ભૂખ તરસનું ગ્રહણ કરે છે:—

'પાંચ પ્રાણ વાયુ ઉદરમાં સ્થાનક,
સુધા પીપાસા તે ગ્રેહતા.' ૭૩

વ્યાન વાયુ બળવાન વાયુ છે. તે શરીરમાં ઉત્પન્ન થતી શક્તિને સમગ્ર શરીરમાં પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે. વ્યાન વાયુ પ્રાણ — સમગ્ર શરીરમાં વ્યાપીને રહેલો છે. જીવા ભગત આ વાત સરળ શૈલીમાં મૂકે છે:—

'વ્યાન સારા શરીરમાં ફરે છે,
એને સૌથી જોરાવર જાણો;
આઠે અંગમાં વ્યાન વ્યાપી રહ્યો,
એ નિશ્ચયે કહીએ બળવાના.' ૭૪

આ દેહમાં સાત ચક્રો આવેલા છે. મૂલાધાર ચક્ર, સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર, મણિપુર ચક્ર, અનાહત ચક્ર, આજ્ઞા ચક્ર અને સહસ્રાર ચક્રને જીવા ભગત તેને મૂળ દ્વાર, રસાતાળ, પાવક, અનાહત, આજ્ઞા, અને ગગન ચક્ર એવા નામથી ઓળખાવે છે. મૂલાધાર ચક્રની મધ્યમાં સ્વયંભૂ લિંગ છે. આ લિંગમાં કુંડલિની શક્તિ સાડાત્રણ આંટા મારીને લપેટાયેલી છે. તે સુષુપ્ત અવસ્થામાં રહેલી છે. જીવા ભગત તેને 'મરજાદી સર્પ' કહે છે:—

'ઉધોસ (ઊર્ધ્વ)ગતિ તે રુદ્ર કેરી,
મૂલાધારે તેના પિયાણા;
મરજાદી સાપ(કુંડલીનીશક્તિ) રહે છે,
નામ જ્ઞાન શક્તિ જાણા.' ૭૫

તેમાં શક્તિનો વાસ છે. તે જ્ઞાન શક્તિ છે. ઊર્ધ્વ સ્થાને શિવનો વાસ છે. જીવા ભગતે એક જ ભજનમાં વિવિધ ચક્રો તેના સ્થાનક, આકૃતિ, વર્ણ, તેનું વાહન, દેવ દેવીનો વાસ ચક્ર પરના ધ્યાનનું ફળ, કમળ દલની સંખ્યા, વગેરે રહસ્યો સમાવી લીધાં છે. સહસ્રાર ચક્રનું યોગમાં ઘણું જ મહત્વ રહ્યું છે. આ ચક્ર હજાર પાંખડીઓ વાળા કમળના રૂપમાં છે. આ સ્થાનમાં પ્રાણ અને મન સ્થિર થતાં વૃત્તિઓનું શમન થાય છે:—

'ગગન ચક્ર હજાર પાંખડીકાં,
દશમાં દ્વારે ઠેકાણા;
વિજ્ઞાન શક્તિ શ્રી ગુરુદેવકા વાસા,
સંસારે સર્વ સંકલ્પ થાણાં. '૭૬

જીવા ભગત સહસ્રાર ચક્રને 'ગગન ચક્ર' કહે છે. તેમાં ગુરુદેવનો વાસ છે, એમ કહે છે. ત્યાં પહોંચતા ચક્રાતીત થવાનું છે. દશમાં મોલે સાહેબના બેસણાં છે. ત્યાં પહોંચતા દ્વૈતિયાપણું (દ્વૈત) મટે છે. એકતા (અદ્વૈત) સધાય છે:—

'અધર તખત પર આપ અનામી,
કરણીગર કિરતારા;
મટી દ્વૈતિયા ભઈ એકતા'. ૭૭

ચક્રાતીત હો આપ અલખજી,
નઈ શબદ નિરવાણા. '૭૮

દરેક સાધકની મથામણ પરત્વરને પામવાની છે. ત્યાં કોઈ વિરલા જન પહોંચી શકે છે:—

'ચક્રાતીત કોક વિરલા પાયા,
બાકી સર્વે નીવે ભરમાયા;
તેને શુભ અશુભ ફલ પાયા,
ચક્રાતીત કોક વિરલે પાયા. '૭૯

શુભ અશુભથી પર, પાંચ તત્વ, ત્રણ ગુણ, અસ્ત ઉદયથી પર, જે બધા જ લક્ષ્યનું લક્ષ્ય છે. તેને 'કેવલપદ' કે 'ઉન્મનિ અવસ્થા' કહે છે. આત્મા—પરમાત્મા કે શિવમાં જીવનું મિલન થાય છે. ત્યારે પ્રાપ્ત થતો અભિનવો આનંદ કહ્યામાં આવે તેમ નથી. જીવા ભગતે આ રહસ્ય અનેક ભજનોમાં મૂક્યું છે:—

'ઉદય અસ્ત નહિ હલકા ભારી,
સમજી બસે સમાયા;
રેણી કરણી કર્યા થકી,
સરિતા સિંધુમેં મલિયા. '૮૦

કેવલ પદ કૈયામાં નાવે,
વાંકુ નિરખત નેણાં ઠરાયા.'^{૮૧}

એ માર્ગ તો મરજીવાનો છે:—

'અકલ કલા નર ખેલે જ્ઞાની,
એ મારગ મરજીવાકો.'^{૮૨}

કુંડલિની શક્તિ દેહમાં રહેલી પ્રાણવાન શક્તિ છે. આ શક્તિ જાગૃત થઈ સુષુમ્ણા માર્ગે ઉપર ચડીને ચક્ર ભેદન કરતા કરતા બ્રહ્મરન્ધ્ર (સહસ્રાર ચક્ર) સુધી પહોંચે છે. ત્યાં શિવ-શક્તિનું મિલન થાય છે. જેમ જેમ ચક્રનું ભેદન થતું જાય છે. તેમ તેમ ચક્ર અધોમુખી સ્વરૂપ છોડીને ઉર્ધ્વમુખી બને છે. ત્યારે ચક્રની બિડાયેલી પાંખડીઓ વિકસિત બને છે. સાધકને અહિંયા પહોંચતા શ્રવણ અને સ્પર્શજન્ય અનુભવો થાય છે.^{૮૩} જીવા ભગત આ રહસ્ય સમજાવતા કહે છે:—

'મંદ મંદ સુંગધ સા વાયુ,
એ સુખ ટાળ્યું નવ ટળે.'^{૮૪}

.....
'ભયા ઉજિયારા હુવા રં રં કારા,
સુણ્યા ઝાલર ઝણકારા;
અખંડ શબ્દ અનહદ બોલે.....'^{૮૫}

અમુલખ દેહ માંડ મળ્યો છે. ચરખાધારી જીવાત્માએ ચક્રાતીત કોણ કોણ થયું ? એના ઉતરમાં ઘટનાઓ અને ભક્તોની યાદી આવ્યામાં આવી છે જેમાં સુદામા, ધ્રુવ, અંબરીષ, ધરમ, દ્રૌપદી, અર્જુન, માતા કુંતા, હરિશ્ચંદ્ર-તારામતી, રોહિદાસ, શગાળશા શેઠ-ચંગાવતી રાણી, બલિરાજા અને મહર્ષિ વ્યાસ, શુકદેવ વગેરે છે:—

'જેણે નિરખ્યા નિરધારા,
તે સદા ચરખાથી બારા.'^{૮૬}

ચક્રાતીત થવું એ જ જીવાત્માનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. તેના માટે ગુરુકૃપા જરૂરી છે. જીવા ભગતે ચરખામાં ગુરુ મહિમા ગાયો છે:—

'નરમાંથી લઈ નારાયણ કરે,
જીવપણું દે બાળી.'^{૮૭}
'કરો સતગુરુસે યારી,
તો નિશ્ચયે મળે મુરારી.'^{૮૮}

જીવ સંસારમાં આવતા જ મોહ માયામાં લપેટાતો જાય છે. જે કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે, તે મોક્ષ મેળવવાને બદલે કુકર્મો આચરીને યમ ઘરે વહેતો થાય છે. આ દેહ ક્ષણભંગુર છે. કાચી માટીનો જ કુંભ છે. મોહમાં કેવી રીતે ફસાતો જાય છે તેનું ચિત્ર આપતા જીવા ભગત કહે છે:—

'બાળ જ વીતી કુમાર દશા આવી,
ભણ્યા ગણ્યા વિવા કરિયા;
અસ્ત્રિએ મોહ લગાયા,
છેયે વીટી ભૂલાયો.'^{૮૯}

.....
'બચ્યા બચ્ચી ભયા હૈ જબસે,
જોબન મદ ગુમાયો;
ક્રિયા કેવે કદુ ક્રિયા ન બને,
છોડી બુઢ્ઢાપન આયો.'^{૯૦}

માતા પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર, મારું તારું વગેરે મોહબંધનમાં પલપલ વહી જાય છે. તેની ખબર પણ પડતી નથી. જીવા ભગતે કાળચક્ર કેવી રીતે ફરી વળે છે, તેનું સુંદર ચિત્ર સરળ ભાષામાં મઢ્યું છે:—

'પલ સે ઘડી ઘડીએ પોરો,
ચાર પોરે દિન ગ્રાસા;
ચાર પોરે થઈ ગઈ રાત્રિ,
દન દૂજે સૂર પ્રકાશા.'^{૯૧}

'દન ત્રીસ વહી ગયા ઉંમરસે,
તેમ ભયે એક માસા;
માસ બાર વીતી ગયા જબ સે,
તબ વરસ એક વિલાસા.'^{૯૨}

.....
'એસે વરસ સબ વીતી જાશે,
અચાનક કાળ કરે નાચા;
દલ વિચારે દેહ ક્ષણભંગુર,
અંતર પડિયા ત્રાસા.'^{૯૩}

તેતર ઉપર બાજ ઝપેટા મારે તેમ આપણી ઉપર કાળ ઝપેટા મારી રહ્યો છે, એમ કહીને જીવાત્માને ચેતવણી આપે છે:—

'તેતર ઉપર બાજ ઝપેટે,
એમ કાળ ચક્રથી ન ડરે.'^{૯૪}

ચરખામાં રહેલ અનેક રહસ્યો ખોલીને જીવની માયા પ્રીતિ પર કટાક્ષ કરે છે:—

'સગા સંબંધી સ્નેહ વધારી,
તેમાં છોરું એના વરે;
પૈસા જુવે મારગ ખુવે,
એવું જૂઠામાં ચિત્ત જોડે.'^{૯૫}

ચરખો ચૂકનારા અભાગી, મૂરખ, કાફર, કુબુદ્ધિ, કપૂત, શ્વાન, જગકા ખૂની જેવા સંબોધનો કરીને તેનાં કુકર્મોને ખૂલ્લાં પાડે છે:—

'માંસ ખાવે મદિરા પીવે,
હરે પિયારી દારા;
ચોરી કરે જુગાર રમે,
કરે અનીતિ અપારા.'^{૯૬}

.....
'જનમ અંધા જગકા ખૂની,
પાપકા બીજ પસાયા;
બકરા મારે મરઘા હલાલે,
ઓર જીવકું કોઈ ન ટાલા.'^{૯૭}

.....
'કુકર્મ કરતા કાફર દોજખી,
ભાણામાં મશાણ કરીને બેસે.'^{૯૮}

'જૂઠું બોલે, જુગમાં ખેલે,
જૂઠકા સબી પસારા.'^{૯૯}

આવા પાપ કર્મનું વર્ણન કરતા હૈયા વરાળ ઠાલવતા જીવા ભગતે ગુરુને પોકાર કરે છે:—

'વરણન કરતા અંગ થરહરિયા,
ધન્ય ધન્ય સર્જનહારા;
ત્રાહિ ત્રાહિ જીવો પોકારે,
મોરાર ગુરુ લિયો સંભારા.'^{૧૦૦}

આ ચરખો ચૂકયા તો ખૂવારી નક્કી છે. લખ ચોર્યાસીના ફેરામાં પાછા કરવાનું થશે. જેવા કર્મ એવી ગતિ થશે. પાપ કર્મ કરતા જીવને ચેતવણી આપતા કહે છે:—

'આ ચરખા ચોરાસી લાખ ભાતનકા.'^{૧૦૧}

યમનો ડર બતાવતા કહે છે:-

'હિસાબ દેવા ટાણે હાય હાય કરશે,
નરક ખાણ જઈ પડ્યો.' ^{૧૦૨}

.....
'અમર વૃક્ષ કો નામ ન જાણો,

.....
બીજ પાપકો પાયો.' ^{૧૦૩}
'આ ચરખે સોદા બન્યા મોતનકા.' ^{૧૦૪}

જીવા ભગતે ચરખો ભજનમાં વિવિધ મુદ્રાઓ, ઝલમલ જ્યોતિ, સેજ સમાધિ, નુરત-સુરત, અનહતનાદ વગેરે રહસ્યો દર્શાવ્યા છે. જીવની કર્મલીલા ખુલ્લી પાડીને યોગ્ય કર્મ તરફ વળવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. નમ્રતા પણ છે:-

'સતગુરુએ કહેવરાવ્યું ને મેં ગાયું,
જીવો કે મોરા ગુરુ સ્વામી.' ^{૧૦૫}

તેમની વાણીમાં ક્યાંક વેદ વાણી સંભળાય છે. 'આ ચરખો છે ને નથી' માં 'નેતિ નેતિ' નો સૂર સંભળાય છે. જીવા ભગતે દેહ અને દેહાતીત દશાનાં રહસ્યો પણ ખોલી બતાવ્યા છે. કર્મ, કાળ, માયા, લખ ચોર્યાસીના ફેરા, સ્વર્ગ નરકની કલ્પના વગેરેને ચરખામાં વણી લીધા છે.

આ રચનાઓમાં પ્રાસ સંયોજનાનો વિચાર કરીએ તો, 'આપી સાનુ, ઉગ્યા ભાનુ', 'માયા ડોલા, અંતર ખોલા', 'દરસા પરસા, અંતર વરસા', 'હારે ભાઈ હરખા, સાંભળ ચરખા', 'ખોયું જડિયું, મોજયું મલિયું', 'વરસે નુરા, બાજે સુરા', 'દરશન કરિયા, અંગ જ ઠરિયા', 'હાલત બોલત સુરત ખાવત, 'ઝલકત તેજા, અંતર ભેજા', વગેરે મળે છે. અભિવ્યક્તિમાં નવીનતા લાવવાના પ્રયત્નો સફળ થયા છે. ' જેમ વિષનો વેલો ફળિયો', ' તેતર ઉપર બાજ ઝપેટે ', 'ખાતર પાડું માલ લઈ ગયા', 'મારગેથી લૂટણિયા ભળિયા', 'ચરખે ઉઘડયા તાળાં' વગેરે કહેવતોને દષ્ટાંતોના રૂપમાં પ્રયોગ કર્યો છે. વક્તવ્યને અનુરૂપ પ્રયોગ થયો હોવાથી વાણીમાં વેધકતા આવી છે.

તદુપરાંત પરંપરિત પણ લાક્ષણિક પ્રયોગો રચનાની સફળતા સિદ્ધ કરે છે. અર્થસભર પ્રયોગો નોંધવા જેવા છે. 'બાંધવી હોય તો પાળું બાંધજો', 'આયો ઠાલો ગયો ઠણ ઠણતો', 'જોયું જોત્યું, મટિયું છોત્યું', 'મટી દૂતિયા, ભઈ એકતા', 'માંઈ ઝટક ભયા અંજવાળાં', 'જે હોમે તે કરે સ્વાહા', 'કયા દેખી ને હરખો', 'ચરખા કુંભ કાયા', 'આ ચરખો છે ને નથી' જેવા લાક્ષણિક પ્રયોગો ચરખાની શોભા વધારે છે.

એકંદરે જોતા કહી શકાય કે ચરખા પ્રકારની રૂપકાત્મક સંતવાણીમાં વિચારનું ગુંફન, ટેક પંક્તિની અસરકારકતા, જરૂરિયાત મુજબની કડીની સંખ્યા, પ્રાસયોજના અને એમાં ભળતી અનુભવના રણકાર અને મૌલિક રજૂઆતથી આસ્વાદ્ય બને છે. ચરખા જીવા ભગતની સર્જન ગંગાનું ઉજળું પાસું છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'ના કોઈ સંતકવિએ આટલા પ્રમાણમાં ચરખાની રચના કરી હોય તેવું મારી જાણમાં

નથી. 'ચરખા તો જીવા ભગતના' એવી વિશિષ્ટ ઓળખાણ મળી રહે એવી સમૃદ્ધિ તેમની ચરખા પ્રકારની રચનાઓમાં છે.

(૨) બંગલો રચનાઓ :

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં 'બંગલો' પ્રકારની રૂપકાત્મક ભજન વાણી મળે છે.^{૧૦૬} 'અથ: બંગલા લિખ્યતે.' એમ શરૂઆતમાં લખે છે. અને રચનાઓ પૂર્ણ થયે બંગલા સંપૂર્ણ' એવો નિર્દેશ મળે છે. કુલ ૩૨ રચનાઓ આ પ્રકારની છે. 'બંગલો' દેહનાં રૂપક તરીકે પ્રયોજાયેલ છે. તેમાં બંગલા રૂપી દેહનાં રહસ્યો બતાવ્યા છે. ચરખા પછી બંગલાનું સર્જન કર્યું છે. 'નામાચરણ' માં 'જીવો કહે મોરાર ચરણે' એમ દરેક રચનાને અંતે મૂકવામાં આવેલ છે.

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોએ સંતવાણીમાં 'બંગલો' પ્રકારની રચનાઓ ઓછી સંખ્યામાં મળે છે. પીઠા ભગતે બંગલા પ્રકારની રચનાઓ રચી છે. અને 'બંગલા તો પીઠાના' એમ પણ કહેવાય છે.^{૧૦૭} સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ વિચારીએ તો જીવા ભગતની ૩૨ ની સંખ્યા માતબર કહી શકાય.

ઉપરોક્ત 'ચરખા' ના વિચારરહસ્યનું અનુરણન 'બંગલો' માં ગૂંથાયું છે. અભિવ્યક્તિમાં વૈવિધ્ય અને નાવિન્ય લાવવાનો પ્રયત્ન સફળ રહ્યો છે. ચરખાની તુલનાએ બંગલો રચનામાં આકાર સોષ્ટવ જળવાય છે. સ્થૂળ વાતોને બદલે સુક્ષ્મતા તરફ ઢળવાનું વલણ વિશેષ જોવા મળે છે. ૩૨ રચનાઓની સંખ્યા પણ સૂચક છે. આ રચનાઓમાં નવ કડીની બે રચના, સાત કડીની ચાર રચના, અને બાકીની બંગલો રચના ૮ કડીમાં મળે છે. ચરખામાં સાત કડીનો વિશેષ પ્રયોગ થયો છે. જ્યારે બંગલામાં આઠ કડીનો વિશેષ પ્રયોગ કર્યો છે. બંગલામાં અંતરામાં ચાર ચરણ રાખ્યા છે. જે દરેક રચનામાં સમાન છે. અંતરાના પ્રાસ ટેક પંકિતના પ્રાસ સાથે મળે એ રીતનું પ્રાસ આયોજન કર્યું છે. ટેક પંકિતઓમાં વૈવિધ્ય લાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ક્યારેક સીધું કથન, ક્યારેક વિચિત્ર, ક્યારેક વ્યંજનામાં, ક્યારેક લાક્ષણિક, ક્યારે જીવાત્માને ઢંઢોળતા હોય એવી રીતે મૂકે છે. દરેક ટેકપંકિતમાં કોઈને કોઈ વિશેષતાઓ લાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. થોડાક ઉદાહરણો તપસીએ:-^{૧૦૮}

ક્યારેક પ્રશ્ન કરે:-

'આ બંગલા કોણે કરિયા રે કોણે કરિયા.'

કારણ કાર્ય મૂકે:-

'જાકી જેસી મતિ, બંગલા બને ઈ ભાતિ.'

ક્યારેક વેદના ઠાલવે:-

'આ બંગલા ભોગ ક્યાં પડિયા.'

ક્યારેક લાક્ષણિક રીતે મૂકે:-

'આ બંગલા ઉનુને કરિયા.'

સીધું જ કથન કરીને મર્મને ભેદે:-

'બંગલા બન્યા પણ હૈ કચ્યા.'

કચારેક અવળવાણીમાં રહસ્ય ગૂંથે:-

'આ બંગલા હૈ ખંડન વામે નારા હો અખંડન.'

'આ બંગલા હૈ હદકા, જેને છોડયા સો બે હદકા. '

ટેક પંક્તિઓ ત્રણ ચરણમાં છે. જે દરેક રચનાઓમાં સમાન છે. ત્રીજા ચરણમાં પ્રથમ ચરણનું પુનરાવર્તન કરેલું છે. જે દરેકમાં સમાન છે. જીવા ભગતે બંગલો રચનામાં બંગલાની પરખ, બંગલો મળ્યો તો તેનું કર્તવ્ય, આંતર અનુભવો, ત્રિવેણીયોગ, સુરત-નુરત, ઉન્મુનિમાં બેસણાં, હૃદયચક્ષુ, અંતઃકરણ, દેહનું વર્ણન, નાદ, સહજ સમાધિ, ગુરુ મહિમા, અને બંગલાનો બાંધનાર પરમાત્મા વગરે વિશે ગૂઢ રહસ્યો ખોલી બતાવ્યા છે. 'ચરખો' માં પશ્નો અને ઉત્તર મૂકવામાં આવ્યા હતા, જ્યારે 'બંગલો' માં સીધી જ અનુભવ વાણી મૂકવામાં આવી છે. ચરખામાં જીવાત્માને ઢંઢોળવામાં પાપી, મૂઢ જેવા સંબોધનો કર્યા હતા. બંગલામાં કલમ સંયમી રહે છે. બંગલાનો બાંધનાર કારીગર નજરે ચડતો નથી. જેની જેવી મતિ હોય તેવો બંગલો બની જાય છે અને જેવું બીજ તેવું વૃક્ષ બને છે. એ ન્યાયે વાત કરતા કહે છે:-

'બંગલામેંસે બંગલા બનત હૈ.. '

'ચો પગા મેં સે ચો પગા હોત હૈ,

દન દન વધત હોય જાતી વે;

દો પગા સે દો પગા બનત હૈ.....^{૧૦૯}

બંગલો બનાવનારનો મરમ પામવો કઠીન છે. બંગલાનું વર્ણન કરીને ટકોર કરે છે. સ્થૂળ દેહનું વર્ણન ધ્યાનાર્હ છે:-

'આ બંગલા કોને કરિયા રે કોને કરિયા;

વાંકા મરમ કોનું ને નહિ જડિયા.....

કારીગરકું કોને નહિ પીછાના.'^{૧૧૦}

.....

'ઉદર નીચે નાભિ દરવાજા,

ઉવાંસે સાસા ભરિયા વે.'

'તા ઉપર એક બન્યા ઝરૂખા,

આઠ દરવાજા કરિયા વે. '

'તાકી નીચે મુખ દરવાજા,

ઉનસે સ્વાદ જણાયા વે..'^{૧૧૧}

.....

'સબકે ઉપર હૈ દશમા દરવાજા,

ઉનકું તાળું જડિયા વે;

પવનકી કૂંચીસે કોક ઉઘાડે,

ઉવા નહિ જોર ચાલત જમરાયાવે.'^{૧૧૨}

દેહનું વર્ણન કરીને બતાવે છે કે આપણે તાળું ખોલી શકીએ પણ એ માટે પવન કૂચી હોવી જરૂરી છે. દશમાં મોલે બેઠેલા સાહેબના દર્શન થઈ શકે. બંગલા ચોર્યાસી લાખ ભાતના બન્યા છે. તેની અંદર વિલસી રહેલું તત્વ પામી લેવાનું છે. તેને જ્ઞાન ગણેશિયા દ્વારા પ્રાપ્ત કરી લેવાનું છે. નવસો નાડી, બોતેર કાઠા, પાંચ તત્વ, ત્રણ ગુણથી આ પૂતળું બનેલું છે. બાજની જેમ કાળ ફર્યા છે. દરરોજ એકવીસ હજાર છસ્સો શ્વાસ—ઉશ્વવાસથી પલપલ જતી રહે છે:—

'બંગલા ચોર્યાસી લાખ ભાતનકા. ^{#૧૩}

.....
'દેખો ખ્યાલ ખાવનકા,
પાંચ તત્વનાં પૂતળાં બન્યા' ^{૧૧૪}

ખુદાએ આ બંગલો અજબનો બનાવ્યો છે. એમાં લોહી માંસનો ઠાઠ છે. એમાં શૂન્ય ઘાત—આત્મા રમી રહ્યો છે. તે નવ માસે બંધાયો, દશમે માસે અવની પર આવ્યો. માયામાં ફસાયો, લગ્ન કર્યા સ્ત્રીમાં લોભાયો. જીવા ભગત કહે છે કે જરા સમજો તો ખરા, આ બંગલાની અંદર તો ભંગાર ભર્યો છે કેમકે, ચૈતન્ય તત્વને બાદ કરીએ તો તેમાં ભંગાર જ રહે છે. આ વાત ચરખાની તુલનાએ બંગલામાં લાઘવથી વ્યક્ત કરી છે:—

'નવ માસે સંપૂર્ણ બનિયા,
દશમે બાર નીકળીયાવે. ^{#૧૫}

'ખાવે હાલે બોલે સોવે,
ખેલ અપાર જ કરિયાવે. ^{૧૧૬}

.....
'ભીતર તો ભંગાર ભરા હૈ..... ^{#૧૭}

જન્મ પૂર્વે અવની પર આવવા માટે પ્રભુને યાદ કરનારો જીવ કાળ અને માયાના ચક્કરમાં આવતા બધું જ ભૂલી જાય છે. ઘેનમાં ઘેરાતો જાય છે. જીવો કહે છે કે આ વાત હું તો ભાંભરીને કહું છું :—

'બોલ બોલ દિયા ગયા સબ ભૂલી,
ઉવાં ઉવાં કર કે રોયા વે;
કાળમાયાકા વાયુ લગિયા,
ઉવાં કી ગતે ભૂલિયાવે.' ^{૧૧૮}

'ઉવાં' એટલે રડવાનો અવાજ અને ત્યાં—પરમતત્વને આપેલો કોલ એવું શ્લેષથી સમજાવે છે:—

'મોહ રસ ચાખ્યા અંધા કરી નાખ્યા,
ભૂલા ભાન દેહનકા વે. ^{૧૧૯}

આ બંગલો ખાવા માટે જ બનેલો છે. બસ ખાયા જ કરે છે. તેનું સરસ ચિત્ર આપે છે:—

'આ બંગલા બન્યા પણ સબ ખાવનકા.'^{૧૨૦}

આ કાયા કાચી માટીનો કુંભ છે. તેને માયાનો સંગ થયા કરશે:—

'આ બંગલા બન્યા હૈ પણ કચ્ચા.'^{૧૨૧}

આ બંગલામા જે જીવ મોહ્યો તેને જન્મ વૃથા ગુમાવ્યો છે. પૂર્વ કમાઈ પણ ખોઈ નાખે છે. અફિણ ખાય, દારૂ ઢીંચે, પરસ્ત્રીમાં મન બગાડે, નિંદા, અવિદ્યામાં અટવાઈને ઉંમર ગુમાવતા જીવને કહે: તે નરકની તૈયારી કરે છે. અને તે ઠાલો ઠણ ઠણ તો જાય છે. જે લખ ચોરાસીના ફેરામાં ચક્કર ખાયા કરે છે:—

'અફિણ ખાવે મઈ બૌ બૌ પીવે,
પરમ સંશયે ચિત્ત બૌ પ્રોયાવે;
મન તો પરસ્ત્રીમાં હરાયા,
બીજ સબે પાપકા બોયાવે.'^{૧૨૨}

.....
'નિંદા, અવિદ્યા કુટણ કુટે,
એસે ઉંમર ગુમાયાવે;
આગલી કમાણી સો ખાત હૈ,
પછે ઠાલા ઠણઠણતા થઈ જાવે રે.'^{૧૨૩}

આ દેહ નાશવંત છે. અવિનાશી તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્મા અવિનાશી છે. આત્મા સિવાયનું બંગલામાં જે કંઈ છે તે બધું જ નાશવંત છે કેમકે તે જેમાંથી ઘડાયું તે તત્ત્વ નાશવંત છે. આ રહસ્ય પ્રગટ કરતી વાણી જોઈએ:—

'ખંડન સે ઉપના સો ખંડન રેવે,
અખંડન સે ઉપના અખંડન રેવે.'^{૧૨૪}

શૂન્ય ઘાત (પરમતત્ત્વ) ની પરખ તો સતગુરુની કૃપાથી થઈ શકે. કોઈ ગુરુભાગી જ આ તત્ત્વ પામી શકે છે. અક્ષયધામની પ્રાપ્તિ માટે સતગુરુમાં ચિત્ત જોડવાનું રહે છે. દેવદર્શન અને સંત સમાગમ કરીએ તો પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. બંગલામાં ગુરુમહિમા પણ ગાયો છે:—

'એક સતગુરુ મળ્યા વિના,
સબી ધૂળમેં ઢળિયા રે.'^{૧૨૫}

બંગલારૂપી દેહની રચના અજબ છે. સામાન્ય રીતે જોઈએ તો આ દેહ માટીનો ઢગલો છે. ધ્યાનથી જોઈએ તો એમાં આત્મા રૂપી જ્યોતિ જળહળી રહી છે. તેનું દર્શન થાય તો અંતરનું અંધારું દૂર થઈ જાય છે.

આત્મ જ્યોતિના અંજવાળે પરમતત્ત્વની ઝાંખી થાય છે. ત્રિકુટિમાં ધ્યાન લગાવી ઉલટો પવન ચલાવી ઉન્મનિમાં સ્થિર થવાનું રહસ્ય બતાવતા જીવા ભગત કહે છે:—

'ઈંગલા પીંગલા સુખમ્ણા સાધી,
બંકનાલમેં રસ આયાવે;
ઉલટા ચડ કર અમીરસ પાયા,
ઉનમુનિમેં ઠેરાયાવે.' ૧૨૬

આ અવસ્થા દિવ્ય અવસ્થા છે. સુખસાગરમાં હંસો મોતી ચર્ચા કરે છે. આ મોતી ફટકિયાં નથી. વણ વિંધ્યા છે. તેનો પ્રકાશ અલૌકિક છે, એમ જીવા ભગત કહે છે:—

'લેર મેર સે લક્ષ્ય પાયા,
અંધારા ટલિયા અંતર કર્ણકા;
હરદે ચક્ષુ ખોલી અનુભવકી,
ભયા અજવાળા ગેબનકાવે.' ૧૨૭

સાધનાની વિવિધ અવસ્થાનું રહસ્ય બંગલામાં મૂકાયું છે. વિચારોથી મૂકત થઈ ચિત્ત પોતાના સ્વરૂપમાં તલ્લીન થાય છે. આ અવસ્થામાંથી આખરે સમાધિ અવસ્થામાં પહોંચી શકાય છે. શરુઆતમાં અનાહત નાદ સંભળાય છે. ઢોલ, શંખ, વીણા, મેઘ, સાગર વગેરે. રોમે રોમમાં ઝણકારી થાય છે. જીવા ભગતે બંગલામાં થતી આ અવસ્થાનું રહસ્ય બતાવ્યું છે:—

'મોરલી ધૂન ગાજે ઝીણી ઝાલર બાજે,
પડે નગારે ધ્રોસાવે;
સિંધુ નાદ ફોરે ચૌદ ભૂવનમેં.....' ૧૨૮

આત્મા તુરિયાવસ્થાએ પહોંચે ત્યારે વિવિધ નદાનુભવો સાધકને થાય છે. સાધનાની આ અવસ્થા બતાવતા કહે છે:—

તારે ગેબી ગરજના ગગને ગરજે,
ઝણઝણ ઘંટા ગેબી ધુન્ય ગાજે.' ૧૨૯

સાધના માટે અજપા જાપનું મહત્વ છે. પ્રયત્ન વિના સહજ રીતે જાપ થયા કરે, તેને અજપા જાપ કહેવામાં આવે છે. અનાહતનાદની સમજ આપતા જીવા ભગત કહે છે:—

'આ બંગલા હૈ ખંડન હો ખંડન,
વામે નારા હો અખંડન.' ૧૩૦

પ્રાસ યોજનામાં અંત્યાનું પ્રાસ જળવાય છે. ઉપરાંત આંતરપ્રાસનું આયોજન કર્યું છે. 'બુદ્ધિને બાંધો શબ્દને સાંધો', 'દીધા જીતકા ડંકા, મટ ગઈ શંકા', 'બાજા તૂરા, ઊગા સૂરા' વગેરે નોંધનીય છે. વર્ણાનું પ્રાસનો

વિચાર કરીએ તો, 'દેખો ખ્યાલ ખાવદકા', 'દેવ દરશન, સંત સમાગમ', 'ભીતર તો ભંગાર ભર્યો', 'અખંડ અજવાળાં અનાદિકા', 'પચ્ચીસ પવન પરવરિયા', 'માયાએ માર્યા મોજાં' વગેરે આસ્વાદ્ય છે.

ચરખામાં જે કહેવાઈ ગયું છે તે જ બંગલામાં કહેવાનું લક્ષ્ય છે. તેની રજૂઆતની નવીનતા ધ્યાન ખેંચે છે. 'અબ નહી શંકા', 'ગગન ભયા ડંકા', 'બોલે ખેલે હાલે મહાલે', 'કાળને ફટકાવે', 'ઘટત ઘટત ઘટ જાવે', 'હાથમેં આયા પેટમેં ખાયા', 'વસ્તુ રુચી ભઈ ખુશી', 'ભાંભરી ભાંભરી પોકારી કહું છું', 'ઠાલા ઠણક થઈને જાશે', 'હરદે હીર કી ગાંઠ', '(કાળ) થોડે થોડે ખાશે' વગેરે પ્રયોગો અસરકારક છે. અહીં સરળ ભાષામાં વિચારનું મોતી પકવ્યું છે. બંગલાની રજૂઆત કલામાં જીવા ભગત વેધકતા લાવી શક્યા છે.

પવનકૂચી, દિનરાત, પક્ષિણી, પાંચ તત્વકા પૂતળાં, વગેરે રૂપકનો પ્રયોગ કરીને અભિવ્યક્તિને નવીન રીતે મૂકવાનો પ્રયાસ નોંધનીય છે. પરંપરિત રૂપક પણ અસરકારક રીતે મૂકી શક્યા છે. 'માવઠાનો વરસાદને કણનું ઉગાડવું', 'ગુંગાનો સાકરનો સ્વાદ', 'ઝેરી જનાવરનો ડંખ', 'અંગ અર્પણ કરવાની વીંછણીની વૃત્તિ', 'સિંહ ખડ ન ખાય પોતાનો શિકાર ખાય', 'ધૂળમાં ઢળીને ભરીને આવવું' વગેરે દ્રષ્ટાંતો ભજનવાણીની વેદકતાને વધારે છે.

એકંદરે જોઈએ તો બંગલોમાં આકારની ચોકસાઈ જોવા મળે છે. તેમાં જ્યોતિ, અનાહત નાદ, અજપા જાપ વિશે અનુભવનો નિયોડ આપીને જીવાત્માનું કર્તવ્ય બતાવીને સમાધિ અવસ્થાનું રહસ્ય બતાવ્યું છે. જીવની ગતિ-વૃદ્ધિ, બંગલાનું સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ વર્ણન, પાપ-પુણ્ય, મોહમાયા, જીવની પાપલીલા, પરમ અવસ્થા વગેરે વિશે બંગલામાં રહસ્યને ગૂંથવામાં જીવા ભગતને સફળતા મળી છે.

(૩) ચૂંદડી :

સંતવાણીમાં 'ચૂંદડી' નું રૂપક પ્રયોજીને સંતવાણી રચાયેલી છે. તેમાં સંતકવિ મૂળદાસની રચનાઓ સુખ્યાત છે. સંતકવિ જીવા ભગતની સંતવાણીમાં ચૂંદડી પ્રકારની કુલ ૫ રૂપકાત્મક ભજન રચનાઓ મળે છે.
૧૩૧ આધ્યાત્મ રહસ્યને સમજાવવા માટે સંતોએ રોજિંદા વ્યવહારનાં કે પરિચિત પદાર્થોને રૂપક તરીકે યોજીને ગૂઢ રહસ્યો અને ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યનો સંદેશ સરળવાણીમાં વહેતો રાખ્યો છે.

જીવ ભગતની આ રચનાઓમાં ટેકપંકિત બબ્બે ચરણમાં છે. દરેક કડીમાં બબ્બે ચરણ છે. જે દરેક રચનામાં સમાન છે. ટેકપંકિતના પ્રાસ સાથે કડીના પ્રાસ મળતા નથી. ટેકપંકિત અને અંતરાની દરેક કડી સ્વતંત્ર પ્રાસ રચના ધરાવે છે.

જીવા ભગતે જે ચૂંદડીની રચનાઓ કરી છે તેમાં ભક્તિના રૂપક તરીકે 'ચૂંદડી' નો પ્રયોગ કર્યો છે. આ ચૂંદડી ચૈતન્ય વરની છે. ગુરુએ શિષ્યને ચૂંદડી ઓઢાડી છે. આ ચૂંદડી ઓઢનારા અમરપદને પામ્યા છે. એમ કહે છે.

પરંપરિત વિચારના તાણાવાણા જાળવીને મૌલિક અભિવ્યક્તિ સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમાં સફળતા મળી છે. વિવેક વૈરાગ્યના તાણા વાણાથી વણેલી આ ચૂંદડી ઘાટી છે અને ઘાટમાં આવી શકે નહિ એવી છે. આ ચૂંદડી તો આદિ અનાદિની છે. તેને વાવી નથી. વેચી નથી. તેના તાણા વાણા કોઈના હાથમાં આવે તેમ નથી. કાંતનારે કાંતી નથી. નિત્ય નવા નવા રંગની છે. જગ જશે પણ ચૂંદડી રહેશે. આ ચૂંદડીમાં અણ વિંધ્યા મોતી છે. આ ચૂંદડી મોતીથી ગૂંથવામાં આવેલી છે. તેને રંગનારો કોઈ સામાન્ય માણસ નથી. અને નિર્ગુણ ભક્તિ રૂપી ચૂંદડી કહી છે. નિર્ગુણ ભક્તિની ચૂંદડી ઓઢવાનું કહે છે.^{૧૩૨}

આ ચૂંદડીનું સ્થૂળ વણાટ કરેલું નથી. ભક્તિયોગની સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા અને રહસ્યો બતાવવા માટે આ ચૂંદડીનું રૂપક પ્રયોજેલું છે:-

'નથી વણી નથી વાવરી,
નથી વણનારે વણી;
વાવનારે વાવી નથી,
નહિ કાંતનારે કાંતી.'^{૧૩૩}

'અઘાટ ઘાટડી નહિ ઘાટમાં,
એ તો છે આદિ ને અનાદિ.'^{૧૩૪}

આ ચૂંદડી અમુલ્ય છે. તે ચૌદ લોકની સંપત્તિ આપવાથી પણ ન મળે. ચૂંદડી તો ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને વૃત્તિની સ્થિરતા, અંગનું સમર્પણ, ત્રણગુણરહિત, વિવેક, વિચાર અને પ્રેમનું પાણી આપે તે ચૂંદડી ઓઢવાનો અધિકાર મેળવે. ચૂંદડી ઓઢનારે મરજીવા થવું પડે. માન મૂકીને, અંગ મૂકીને સમર્પિત કરીને આવવાનું હોય છે:-

'અંગ અર્પીને આનંદ વર્તિયો,
તેને બ્રહ્માનંદ કહીએ.'^{૧૩૫}

.....
'વાછ કાછ મન વર્તી વશ કરી,
ગુરુ બ્રહ્મ એક જ લેખે;
અહર્નિશ રહેવું ઓજલમાં,
હરિ વિના બીજું નવ દેખે.'^{૧૩૬}

બ્રહ્મના રૂપક તરેકે વર્ણવતા કહે છે કે આ ચૂંદડી ચૈતન્ય વરની છે. અનુપમ ચૂંદડી નવા નવા રંગની છે. તેને ઓઢતા આનંદ થાય છે:-

'ઓઢતા બ્રહ્માનંદ ઉપનો,
તાપ ત્રિવિધના ટળિયા;
નિરખતા નેણાં રે ઠરિયા,
સો રસ પીધો પ્રેમથી.'^{૧૩૭}

આ ચૂંદડી તો ચૌદે ભુવનમાં વ્યાપેલી છે. અને ચૌદે ભુવનથી નિરાળી છે. બહાર પણ છે. ચૌદે ભુવન ચૂંદડીમાં પણ છે:—

'ચૌદ ભુવન એ ચૂંદડીમાં,
ચૂંદડી ચૌદેથી બારી.' ^{૧૩૯}

આ ચૂંદડી ઓઢનારા ઘણા ભક્તો થઈ ગયા, તેનો ઉલ્લેખ કરતા જીવા ભગત કહે છે:—

'ચારે જુગમાં ભક્ત થયા,
એ ચૂંદડીના અધિકારી.' ^{૧૩૯}

પ્રહલાદ, હરિશ્ચંદ્ર, બલિરાજા, સીતાજી વગેરેએ આ ચૂંદડી ઓઢીને જ અભય પદ મેળવેલું હતું. હજુ કોઈ આ ચૂંદડી ઓઢે તો અભયપદને પામશે:—

'ઓઢીને અભય પદવી પામ્યા,
વહેતી વરતીને જારી.' ^{૧૪૦}

આ ચૂંદડીને ઓઢનારો હરિ સાથે હસ્તમેળાપ કરીને આવાગમન મટાડે છે:—

'ઘાટી ઓઢીને ઘાટેથી ટળિયા,
અઘાટે જઈ મળિયા.' ^{૧૪૧}
'ફાવી ત્યાં ફેરો નહિ.' ^{૧૪૨}

આ ચૂંદડી અનુભવી ઓઢી શકે છે. એટલે તો અનુભવીઓને ઓઢવાનું કહે છે:—

'ઓઢોને અનુભવી ચૂંદડી,
બહુ વિધે બની બનેલી.' ^{૧૪૩}

ગુરુ શિષ્યને આ ચૂંદડી ઓઢવાનું આમંત્રણ આપે છે. માર્મિક સતગુરુ મળે તેને આ ચૂંદડી દષ્ટે દેખાય છે. એ બતાવતા જીવા ભગત કહે છે:—

'ઓઢોને શિષ્ય આ ચૂંદડી,
સતગુરુ ઓઢાડે.' ^{૧૪૪}

આમ, જીવા ભગતની ચૂંદડી પ્રકારની રચનાઓમાં ભક્તિ મહિમા, ચૂંદડીનું સુંદર રૂપક, અભિનવો આનંદ, અધિકારી ભક્તો, ગુરુ મહિમા, ચૈતન્ય વર સાથે મિલાપ, વગેરે રહસ્યો કલાત્મક રીતે મૂક્યા છે. પરંપરાને પચાવીને અનુભવના રણકારવાળી ચૂંદડી રચનાઓમાં સફળતા મેળવે છે.

પરંપરિત વિચારોને વાણીમાં મૂક્યા માટે અભિવ્યક્તિની અસરકારકતા જરૂરી રહે છે. અહિંયા, 'ઘાટડી નહિ ઘાટમાં', 'ઘાટી ઓઢીને ઘાટેથી ટળિયા', 'ફાવી ત્યાં ફેરો નહિ', 'ગુંજુ જડી ને ગમ પડી', 'ચૌદ ભુવન એ ચૂંદડીમાં ચૂંદડી ચૌદેથી બારી', 'અહર્નિશ રહેવું ઓજલમાં' વગેરે લાક્ષણિક પ્રયોગોનો ભાવ ઘૂંટાતો અનુભવી શકાય છે. કવિની અભિવ્યક્તિની છટાને માપી શકાય છે. ઊંચાઈ પર જઈને અનુભવ વાણીને શબ્દમાં મૂકે છે.

(૪) પ્યાલો :

ભજનવાણીમાં 'પ્યાલો' સંતવાણીમાં પ્રતીક તરીકે સાંકેતિક રૂપે પ્રયોજાય છે. ગુરુ શિષ્યને અભિમંત્રિત જળ ભરેલો પ્યાલો દીક્ષિત કરતે સમયે પાય છે. તેનો મર્મ ગુરુ આધ્યાત્મરસથી છલોછલ ભરેલી ગુરુકૃપા છે. પ્યાલો પીધા પછી શિષ્ય અધિકારી બને છે. સમર્થ ગુરુના હાથે પ્યાલો પીનારા અધિકારી શિષ્યના નવા નૂર આવે છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના કવિઓમાં રવિસાહેબ, ત્રિકમસાહેબ, દાસી જીવણ અને લખીરામે પ્યાલા પ્રકારની રૂપકાત્મક ભજનવાણી લખી છે. તેમાં લખીરામની પ્યાલા પ્રકારની રચનાઓ પ્રશસ્તિ પામી છે. આ પ્રકારની રચનામાં ભક્તિ, જ્ઞાન, ગુરુભક્તિ, ષટચક્ર ભેદન અને અનુભવવાણીને રજૂ કરવામાં આવતી. પ્યાલો પીધાનો કેફ ખાસ ગૂંથાયો હોય છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં ૧ રચના 'પ્યાલો' પ્રકારની મળે છે.^{૧૪૫}

'નિજાર પ્યાલો તમે ઘટ ઊજિયારો' એ રચનામાં ટેક પંકિતમાં પ્યાલાનું સૂચન થયેલું છે. તેમાં નિજિયા ધરમનો પ્યાલો પીવાનું કહે છે. આ ભજનમાં ૫ કડી છે. દરેક કડીમાં ચાર ચાર ચરણ છે. ટેક પંકિતના પ્રાસ સાથે કડીની પંકિતના પ્રાસ મળે છે. 'રે... હાં.....હાં.....હાં' લટકણિયું કડીમાં જળવાયું છે.

પ્રસ્તુત પ્યાલા પ્રકારની રચના માં નિજારપંથની છાયા ઝીલાયેલી જોવા મળે છે.

જીવા ભગત કહે છે કે, આ નિજારનો પ્યાલો પીધા જેવો છે. ભક્તિનો પ્યાલો કોઈ વિરલા જ પી શકે. આ મારગે જનારો શૂન્ય-પરમધામે પહોંચે છે. આ મોતી તો ગોતી લેવાના છે. આ મોતી તો વરસ્યાં કરે છે. જેમ વાદળમાં વરસાદ છે તેમ આપણી ભીંતરમાં આ મોતી છે:-

'વાદળમાં બારીસ ભરિયો,
એમ વરસે વરસણ મોતી.'^{૧૪૬}

ગુરુએ મને ભક્તિનો પ્યાલો પાયો., એ રીતે ગુરુએ બીજ ખેતરમાં બોયા. એટલે ચોદ લોકમાં જળાહળા અજવાળું થઈ ગયું છે. આ રચનાઓમાં જીવા ભગત હરિરસ પીવા માટે ગુરુ સેવા અને સતસંગ પર ભાર મૂકે છે. તેમાં 'વાદળમાં વરસાદ', 'ખેતરમાં બી વાવ્યા', વગેરે પ્રયોગોથી રજૂઆત આકર્ષક બની છે. તેમની વાણીમાં અનુભવનો રણકાર સંભળાય છે. આ રચનામાં ભજનનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થયેલું જોવા મળે છે.

(૫) વરખડી :

'વરખડી' એટલે એક ઝાડ અને 'કપાસનો છોડ' એવા બે અર્થો મળે છે.^{૧૪૭} વરખડીનું ઝાડ માતાજીને ઝાડ પ્રિય છે, એવું માનવામાં આવે છે.^{૧૮૧}

જીવા ભગતે 'વરખડી' નું રૂપક યોજીને ૧ રચના આપી છે.^{૧૪૮} તેમાં અધ્યાત્મ રહસ્ય પ્રગટ કર્યું છે. આ રચનાની ટેકપંક્તિમાં બે ચરણ છે. રચના આઠ કડીની છે. આ રચનાના 'નામચરણ' માં ખત્રી જીવો ગુરુ મોરાર ચરણે એવી પંક્તિ છે. ટેકપંક્તિ સાથે દરેક કડીનો પ્રાસ મળે છે. ટેકપંક્તિમાં શિષ્ય ગુરુને પ્રશ્ન કરે છે કે હે પંડિત જ્ઞાની ગુરુ, અમને અર્થ બતાવો કે જેનાથી આ ભવપંથનું ભટકણું બંધ થઈ શકે. પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગુરુ, શિષ્યને વરખડીનાં રૂપક દ્વારા અધ્યાત્મ રહસ્ય સમજાવે છે.

આ વરખડી મૂળ વિનાની છે. તેને કોઈ ડાળ નથી. કોઈએ તેને વાવેલ નથી. પલમાં નાની પલમાં મોટી થાય છે. પલે પલે રૂપ પલટાય છે. આ વરખડી તો બધે વ્યાપેલી છે. અણુભર ખાલી નથી:—

'અણુભર ખાલી નાઈ' ^{૧૪૯}

તેને રાતો, પીળો, શ્યામ એવા રંગો નથી. પાંચ રંગથી પર છે. તેને કોઈ વિરલા જાણી શકે છે. ઉપનિષદના 'દ્વાસુપર્ણ અપુજામ અખાયામ્' માં બે પંખીનું રૂપક શિવનું રહસ્ય સમજાવવા માટે મૂકવામાં આવ્યું છે. અહિંયા એક જ પંખીની વાત ગૂંથી છે. વણ પાણીએ આ વરખડી નીપજે છે. તે અધર તખત પર દેખાય છે, ત્યાં એક પોલું પંખી બેઠું છે. તેને કાયા નથી. એવું બતાવીને નિરાકારનો ધ્વનિ મૂક્યો છે:—

'આંખ પાંખ નહિ કાયા,
એક પંખી નજરે આયા.' ^{૧૫૦}

જીવા ભગત કહે છે કે, આ પંખી ચાંચ વિના ચારો ચરે છે. તેમાં ચૌદે લોક સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. આ વેલને ફળ હીરા મોતીનાં છે. જે જન આ મોતી વેરે તે વણજુ કરનારો વણજીભાઈ છે:—

'વેલને ફળ મોતી હીરા,
વોરે તે વણજીભાઈ.' ^{૧૫૧}

ઈંગલા પિંગલા ઉભય નાડીનો પ્રાણ પ્રવાહ સુષુમ્મામાર્ગ ગતિ કરે છે. એ યૌગિક ઘટનાને પંખીનાં રૂપકથી સુંદર રીતે સમજાવે છે:—

'દોનું સખિ ચલી વનમાં,
ભળતા ભળી જળ માઈ.' ^{૧૫૨}

આ વરખડી કોઈ કરોડોમાં એકાદને સમજાય છે. ખડ્ દર્શન, ચાર પુરુષાર્થ અને અનેક પંથોમાં આ વાત સમજાવી છે. આ વરખડીને સમજનારો, તેના છાંયે બેસનારો, આવરણને ભેદીને મૂળ ઘરે જવા માટેનો અધિકારી બને છે. સરસ રૂપક પ્રયોજીને ગોરખનાથની વાણીનું અનુસરણ કરીને અધ્યાત્મ રહસ્ય સમજાવ્યું છે. 'પોલું પંખી', 'ચાંચ વિન્યા ચારો', 'પલમાં છોટી પલમાં મોટી', 'ભંવરમાં એક ગુપ્ત ગંગા', વગેરે પ્રયોગોથી ભજન રચનામાં કલાત્મકતા આવી છે. 'વરખડી' નો પ્રયોગ ખરેખર લાક્ષણિક છે.

(૬) આરતી :

જીવા ભગતની વાણીમાં 'આરતી' પ્રકારની રૂપક રચના પણ મળે છે. ^{૧૫૩}

(૭) મોતી :

જીવા ભગતની વાણીમાં રહસ્યમય તત્વનું વર્ણન કરવા માટે મોતીનું રૂપક પ્રયોજવામાં આવ્યું છે. અનેક રચનાઓમાં તેનો પ્રયોગ થયેલો જોવા માળે છે. ^{૧૫૪} તેમની વાણીમાં ૨ રચનાઓ એવી મળે છે, જેમાં સ્વતંત્ર રીતે મોતીનાં રૂપકનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે:—

(૧) 'મોતી જીવણ પ્રાણ આધારા.' ^{૧૫૫}

(૨) 'દેખ્યા હૈ પણ કયા બતલાવે, મોતીકું નહીં રંગા.' ^{૧૫૬}

પહેલી રચના ૬ કડીની છે. બીજી રચના ૭ કડીની છે. પ્રથમ રચનામાં ટેક પંકિતના પ્રાસ સાથે કડીના પ્રાસ મળતા નથી. કડીને સ્વતંત્ર પ્રાસ આપ્યા છે. બીજી રચનાની કડીના પ્રાસ ટેક પંકિતની સાથે મળે એવી રીતની પ્રાસ યોજના રાખી છે. પ્રથમ રચનાની ટેક પંકિતમાં બે ચરણ છે. અને કડીમાં ચાર ચાર ચરણ છે. બીજી રચનામાં ટેક પંકિતને કડીમાં ચાર ચાર ચરણ છે. બંને રચનામાં મોતીની પ્રાપ્તિનો આનંદ વર્ણવાયો છે.

જીવા ભગત કહે છે કે સંતના મન છીપલામાં ન મોહે, હું જે મોતીની વાત કરું છું તે તો પ્રાણ રૂપ છે. આ મોતી તો જળ વિના જળહળે છે. આ મોતી તો દેવ દષ્ટિથી નિરખી શકાય.

'મોતી જળ વિન્યા, બ્રહ્મ જળમાં જળહળે;
મોતી દેવ દષ્ટિએ દરશાય.' ^{૧૫૭}

મોતી તો અધર તખત પર ઝળહળે છે. તેને કોઈ આધાર નથી. આ મોતી ફટકિયાં નથી કે ફૂટી જાય તૂટી જાય, આ તો અતૂટ છે:—

'મોતી વણસે નહીં કોઈ કાળે.' ^{૧૫૮}

મોતી તો હંસજન વિરલા મેળવે છે. જે ત્રિવેણીના તીરે મળે છે. જે મોતીને મેળવે છે, તેનો ફેરો સફળ થાય છે. ફરી જનમ ધરવો પડતો નથી :-

'મોતી તો તરવેણીના તીરે,
ચુંગે હંસજન વરલા કોલ.' ૧૫૮

મોતી મળતા જ વાસના મટી જાય છે અને યમનો ડર રહેતો નથી. નિર્ભય બની જવાય છે. આ મોતીને જળ ડૂબાડે તેમ નથી. તેને પૃથ્વી દાટી શકે તેમ નથી. મોતીને □સૂર્યની ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી. એ મોતી જ્યોતિ સ્વરૂપે છે. અહીં મોતીને આત્મજ્ઞાનના રૂપક તરીકે પ્રયોજવામાં આવે છે. અદ્વૈતભાવ વ્યક્ત કરતા કહે છે. આ મોતી અને જ્યોતિ એક જ છે. ગુરુકૃપા હોય તો મોતી મળે છે. સ્વાનુભવને વર્ણવતા કહે છે:-

'ઉવાં પોંચે કોઈ વિરલા શૂર,
દાસ જીવાને મેર મોરારે કરી.' ૧૬૦

સંતવાણીમાં જીવને હંસ અને શિવ, પરમાત્મા, સત્ય કે બ્રહ્મને મોતીના રૂપમાં વર્ણવામાં આવે છે. જીવ હંસ બનીને શિવરૂપી મોતીડાનો ચારો ચરે તો એ ધન્ય બની જાય છે. જીવ બગલો મટી હંસ બને અને મોતીડાનો ચારો ચરે તો એ બ્રહ્મ બને અને જ્યોતિ રૂપ બને. દેહ રૂપી છીપમાં આત્મારૂપી જ્યોતિ-મોતી રહેલું છે. આ મોતીની પ્રાપ્તિમાં જ સાધકની સાધનાનું સાર્થક્ય છે. મોતીની પ્રાપ્તિનો આનંદ અવર્ણનીય છે:-

'દેખ્યા હૈ પણ કયા બતલાવે.....' ૧૬૧

સ્થૂળ રંગનું આ મોતી નથી. તેને નામ, રૂપ, ગુણ કે આકાર નથી અને તે નવ તત્વોથી પર છે. આ મોતી સહજ નિપજે છે. નિપજાવી શકાતા નથી. તે નૂરતે સૂરતે મળે છે:-

'કાયા માયા છાયા નાહી,
નૌ રંગમેં નહીં રંગા;
હાથ ન આવત ભેટત નાહી,
સુરતે હોઈ ગયા સંગા.' ૧૬૨

આ મોતી તો એવું છે કે મુખમાં આવ્યા વિના જ હૃદયમાં સમાઈ જાય છે. આ મોતી હલકાં કે ભારે નથી. ફટકિયા નથી, એ તો અહર્નિશ અભંગ-અખંડ છે. ગુરુકૃપા હોય, શીશ સમર્પણ કરવાની ત્રેવડ હોય તેવા શૂરવીરો આ મોતી મેળવી શકે છે. કાયરનું ત્યાં કામ નથી:-

'કાયર ગુરુ સેવાથી ડરશે,
ઊઠી ઊઠીને ભગા;
શૂરવીર સામતે શીર અરપીયો,
સેવા સાચશું લગા.' ૧૬૩

જેને મોતી મળ્યા તે નિર્ભય થયા, ગુરુ મોરારની કૃપાએ મને મોતી મળ્યું છે. 'નામાચરણ' માં અનુભવ વાણીનો ધબકાર સંભળાય છે. અહિંયા મોતીનું રૂપક આત્મજ્ઞાન માટે પ્રયોજાયેલ છે. બંને રચનામાં મોતી વિશે સરસ રજૂઆત થઈ છે પ્રાસ યોજના, ટેક પંક્તિ, નામાચરણ, અને 'ટળે પાપકા દંગા', 'ઊઠી ઊઠીને ભગા (કાયર)', 'મોતી જીવણ પ્રાણ આધારા' વગેરે પ્રયોગો અને અનુભવના રણકાર દ્વારા વિચારને સુંદર પાટ અપવામાં સફળતા મળી છે.

(૮) કટારી : —^{૧૬૪}

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત કવિઓમાં દાસી જીવણની 'કટારી' પ્રકારની રૂપક વાણી વખણાયેલી છે. જીવા ભગતે કટારીનો પ્રયોગ કરતી ૧ રચના આપી છે. ગોપી અને કૃષ્ણની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને પ્રગટ કરતી આ રચના જીવા ભગતની વાણીમાં એક અને અનન્ય રચના છે. 'અથ: સંદેશો લખ્યો છે.' એવા શીર્ષકવાળી રચના 'કટારી' પ્રકારની રૂપક વાણી છે.

આ રચનાની ટેક પંક્તિમાં બે ચરણ છે. ૮ કડીની રચના છે. દરેક કડીમાં ચાર ચાર ચરણ છે. ટેક પંક્તિ અને કડીમાં છેલ્લે 'જો' મૂકીને પ્રાસ મેળવવામાં આવ્યો છે. 'નામાચરણ' માં મારા વ્રજ વિલાસના અરમાન ગુરુ મોરાર પૂરા કરો એવી ગુરુને યાચના કરી છે. શરુઆતમાં જ ગોપી ઉદ્ભવને કહે છે, માવો મથુરામાં નથી ગયા પણ એ તો મારા હૃદયમાં છે:—

'ઓધવજી, માવો મથુરામાં નથી ગયા,
મોહન રહ્યા કાંઈ મારા હૃદયમાં જો.'

ગુરુએ સમજરૂપી કટારી મારી અને ભક્તિમાં મન લાગ્યું મોરારી પ્રત્યેના પ્રેમ અંગે અંગમાં વ્યાપી ગયો શ્વાસ અને ઉશ્વાસે સાથે સ્મરણ જોડાઈ ગયું. બીજું કંઈ ગમતું નથી, બીજે મન રહ્યું નથી, અને બીજા સાંસારિક રોગ ભૂલાઈ ગયા છે:—

'ગુરુ ગમે કટારી મારી મારા અંગમાં,
કાળજે ખૂતી હવે ઉખડે નહી કોઈ કાળે,
સાલે છે સહસ્ર ગણી રે, સાસ ઉસાસ જો.'

હૈયામાં મોહન રમી રહ્યો છે અથવા ચૈતન્ય સાથે ચિત્ત વિલાસ કરી રહ્યું છે. અનાહત નાદના યોગાનુભવને પ્રગટ કરતા કહે છે:—

'મોરલી રે બજાવે રે વાલો વિન્યા કાષ્ટની,
વણ મુખ ગાવે કાંઈ કર વિન્યા,
પિંડ રે બ્રહ્માંડ ઝણકાર લાગી રિયો,
રોમે રોમે ઊઠી રહ્યો છે રં રં કારા જો.'

નિર્ગુણભક્તિ અને યોગાનુભૂતિ તરફ વિચારને લઈ જાય છે. તુરીયાતીત અને ઉન્મનિ અવસ્થા બતાવતા કહે છે કે, સંતકૃપાએ જ્યાં જીવ-શિવ, ગોપી-મોહન, આત્મા-પરમાત્મા એક બની ગયા પછી જન્મમરણ રોગ મટી જાય છે:-

'અંતર મટ્યા તો વરત્યા,
આતમ આરામ જો.....
ગોપી રે ગોવિંદ ગોવિંદ ગોપિકા,
અરસ પરસ કાંઈ આનંદ એક જો.'

આ રચનામાં આત્મા પરમાત્માના ઐક્યનું સૂક્ષ્મભાવ દર્શન કરાવ્યું છે. 'મોહન રહ્યો મારા હૃદયામાં', 'કટારી મારી મારા અંગમાં', 'કાળજે ખૂતી', 'ઉખડે નહી કોઈ કાળે', 'વરતિયો આતમ આરામ', 'ગોપી રે ગોવિંદ ગોવિંદ ગોપિકા', 'અરસ પરસ કાંઈ આનંદ એક' વગેરે પ્રયોગો દ્વારા ભાવની નજાકત રજૂઆત થઈ શકી છે. કટારી રૂપકમાં જીવા ભગતને સફળતા મળી છે.

(૧૪) કક્કો :

'કક્કો' જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાનું મહત્વનું પદ્ય સ્વરૂપ છે. આ પ્રકાર મધ્યકાલીન કવિઓને હાથે ઘણો ખેડાયો છે. કક્કો મોટે ભાગે જ્ઞાન વૈરાગ્ય ઉપર લખાયો છે. કક્કામાં દરેક વર્ણને ચાર પંક્તિમાં રજૂ કરવાની એક પરંપરા છે. દરેક વર્ણ લઈને જ્ઞાન અને ઉપદેશ આપવામાં કક્કાનો ઉપયોગ થયો છે. કક્કામાં સામાન્ય રીતે ગુરુ મહિમા, જીવનની ક્ષણ ભંગુરતા, દાન પુણ્યનો મહિમા, અભિમાન, મૃત્યુનો ડર, વૃદ્ધાવસ્થાનું વર્ણન, ચેતવણી, માયાનું પ્રાબલ્ય, ત્રિવિધ તાપ વગેરે વિષયોને વર્ણીને 'ક' થી 'હ' સુધીના વર્ણોનો ઉપયોગ કરીને ઉપદેશ આપવાના હેતુથી રચવામાં આવેલ છે. જીવણદાસનો 'જ્ઞાન કક્કો', દામોદરશ્રમ કૃત 'અક્ષર અનુભવ પ્રદિપિકા' ઉલ્લેખનીય કક્કો રચના મળે છે. કક્કો પ્રકારની રચનાઓ પાંચ પંક્તિથી ૧૨૮ પંક્તિ સુધીની પ્રાપ્ત થાય છે. કક્કો સામાન્ય રીતે ચોપાઈની ચાલમાં લખાયેલા જોવા મળે છે. 'મધ્યકાલીન સાહિત્ય સ્વરૂપોની અનોખી અભિવ્યક્તિ તરાહ અને અવનવી વિષય સામગ્રીને અનોખી રીતે પ્રયોજવાના કૌશલ્યથી સમૃદ્ધ છે.'^{૧૬૫}

'ગરબી ગાજે વણરસ નાઈ.....' એક રચના કક્કો પ્રકારની છે.^{૧૬૬}

ઉપરોક્ત રચનામાં કક્કાનો પ્રયોગ થયો છે. જીવા ભગત તેને ગરબી કહે છે. પણ તેનું સ્વરૂપ જોતા આ રચના કક્કો પ્રકારની છે. રચનામાં 'ક' થી 'બ' સુધીના વર્ણનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને યોગાનુભવને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ટેકપંક્તિમાં ચાર ચરણ છે અને. ૮ કડીની રચના છે. દરેક કડીમાં ચાર ચાર ચરણ છે. પંક્તિ સાથે દરેક કડીનો પ્રાસ મળે એવી રીતની પદ્યસંરચના છે. એમાં આંખ, હૃદય, શ્રવણ, ત્વચા, રસના, અંતર વગેરે અંગોને થતો અનુભવ વર્ણવ્યો છે. અનાહતનાદ અને તુરીયાતીત અવસ્થાનું રહસ્ય વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં સમાધિ અવસ્થાએ પહોંચતા સાધકને થતા વિવિધ નાદાનુભવોને વર્ણી લીધા છે.

'ગરબી' ને રહસ્યમય અનુભૂતિના પ્રતીક તરીકે પ્રયોજીને જીવા ભગત કહે છે, આ ગરબીનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. માત્ર અનુભવીઓ તેનો અનુભવ માણે છે. તેને કોઈ ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી :-

'ગરબી ગરજે વણ રસનાઈ,
રસના વર્ણવી ન વર્ણવાઈ;

યોગના અનુભવોને કક્કાના વર્ણ સાથે પ્રાસ મેળવીને શબ્દરમતથી અનુભવ ગાયો છે. 'કણણણ ગરજી', 'ખણણણ ખણકી', 'ગણણણ ગરજી', 'ચણણણ ચૌટે', 'ઘણણણ ઘણકી', 'ટણણણ ટંકારવ', 'થરરર થરહરે', 'બણણણ બાવનથી બાર', 'રણણણ રણકી રીયો', 'લવાયે આવત નાઈ', એમ 'ક' થી 'લ' સુધીના વર્ણો આવે છે. છેલ્લી બે કડીમાં કક્કાનો પ્રયોગ કર્યો નથી અને સીધો જ અનુભવ કહ્યો છે. તેમાં નાદાનુભૂતિને ગૂંથી છે. સમાધિની છેલ્લી સ્થિતિ અથવા તુરીયાતીત અવસ્થા સતગુરુને સેવવાથી મળે છે. અંતમાં મોરાર ગુરુની મહેરબાનીથી જીવો સતગુરુ ચરણમાં સમાયો છે. એવું 'નામાચરણ' મૂકાયું છે:-

'જો આવે આતમા તુરિયાઈ. '

આ રચનામાં પરંપરિત પ્રાસ યોજના છે. જ્ઞાનની વાત ગૂંથવામાં સફળતા મળી છે. ભજનનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થયું છે. ગરબીના રૂપકમાં જ્ઞાનપરક અનુભવવાણીને વ્યક્ત કરી છે.

(૧૫) ગરબી રચનાઓ :

હસ્તપ્રતમાં જીવા ભગત રચિત સંતવાણીમાં 'ગરબી' શીર્ષકાંતર્ગત ૨૬^{૧૬૭} અને ૩૯^{૧૬૮} રચનાઓ મળીને કુલ ૬૫ રચનાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ રચનાઓને 'ગરબી' કહેવામાં આવી છે. કુલ ૬૫ રચનાઓમાં સાત કડીની ૧૦ રચના, નવ કડીની ૨ રચના, દશ કડીની એક રચના, બાકીની ૫૩ રચનાઓની આઠ કડી રાખવામાં આવેલી છે.

આ રચનાઓ દયારામની ગરબી કરતા વિશિષ્ટ છે. જીવા ભગતની ગરબી રચનાઓમાં નિર્ગુણ નિરાકાર તરફનો ઝોક સહેજે વર્તાય છે. રચનાઓનું બંધારણ જોઈએ તો, આ બધી જ રચનાઓ ભજન પ્રકારની છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ માત્રબર કહી શકાય તેમ છે.

મધ્યકાલીન સંતપરંપરાની રચનાઓમાં 'ગરબી' પ્રકારની ભજનવાણી મળે છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' માં આટલી માત્રામાં કોઈ સંત કવિએ ગરબી પ્રકારની રચનાઓ લખી નથી. એ રીતે જીવા ભગતનું એક વિશિષ્ટ પ્રદાન કહી શકાય તેમ છે. આ રચનાઓ જીવા ભગતની જ છે એવું કર્તા પ્રમાણ મળે છે. તેમાં 'સ્તવન' પ્રકારની ૫ રચનાઓ અને ૧ રચના કક્કો સ્વરૂપની છે.^{૧૬૮}

જીવા ભગતે ગરબીમાં ટેક પંકિતઓનું નાવિન્ય જાળવવા સફલ પ્રયત્ન કરેલો છે. જેમકે:— ૧૭૦

અનુભવનો રણકાર:— ' અખંડ જોત્યુ જોયામાં આવે..... '

પ્રાસ — માધુર્ય જાળવે:— ' અદ્વૈત ખેલ ખેચરીએ ખરા..... '

કટાક્ષ કરે: — 'ભણ્યા ગણ્યા ભજન હો ગાવે..... '

અદ્વૈતનો રણકાર:— 'ભાગું તો એ ભેળાને ભેળા..... '

અનિર્વચનીય વાણીમા મૂકે:— 'એકે વસ્તુ ન જાય રે બોલી..... '

પ્રેમ લક્ષણાના રણકાર:— ' સાહેબ સન્મુખ હો સજની..... '

સખી ભાવે ચિકત કરે:— 'સખી, રે વેણવાગી આ તનમાં..... '

મીઠી મૂંઝવણની અભિવ્યક્તિ: — 'ગુપ્ત ગેબી વસ્તુ કેને કૈયે..... '

સીધું જ કથન; અનુભવવાણી: — 'ગરબી ગરજે વણ રસનાઈ..... '

ઉદ્બોધન અને ઉપદેશ: — 'પોકારી કૌ છું સાંભળજો ભાઈ..... '

ગૂઢ કથન: — 'નિજર અજર રસ રે એવો..... '

શીખામણ આપે: — 'ગરબી ગુરુ ગમશે હો ગાયે.... '

મર્મી વાત કરે: — 'ગરબી તો હો ગુપ્ત રેવે.... '
'હરિ તો હરિજનને પ્યારા.... '
'આ જુગતિ છે જોયા રે જેવી... '

ઉપરોક્ત ઉદાહરણ પરથી કહી શકાય કે જીવા ભગતે ટેક પંકિતમાં વૈવિધ્ય લાવવાનો પ્રયત્ન સફળ થયો છે.

જીવા ભગત 'ગરબી' ને લાક્ષણિક અને રહસ્યમય અર્થમાં પ્રયોજે છે. આ ગરબી ગુરુગમથી ગાઈ શકાય છે. તેને વણ રસનાએ અનુભવથી માણવાની છે. તેને સંત વિરલા જાણે છે. તેની કોઈ ઉપમા આપી

શકાય તેમ નથી. અધર તખત પર જે અખંડ રાસ રચાયો છે તેને જીવા ભગત ગરબી કહે છે. એવું રચનાઓમાં પ્રતીત થાય છે:-

'રસના વર્ણવી ના વર્ણવાઈ,
અનુપમ ઉપમા આવે નાઈ.' '૧૭૧

જીવા ભગત કહે છે કે, ગરબીનો અનુભવ માણવા જેવો છે. તેના માટે ગુરુનો સ્વીકાર જરૂરી છે. આધ્યાત્મ તરફ વળવા માટે ગુરુનું સ્થાન મહત્વનું છે. જીવપણાની જડતા દૂર કરવા માટે જ્ઞાની ગુરુની ખોજ જરૂરી છે. ગરબી ગુરુગમથી જ ગાવાની છે. જ્ઞાની ગુરુ સહજ રીતે સાનમાં ઓળખ કરાવી દે છે. બીજા ઉપાય મિથ્યા છે. એવી શીખામણ આપતા કહે છે:-

'પ્રથમ ગુરુ ચરણે ચિત્ત ધરના,
સેવાયું સાચે દલ ભરી કરના.
રીઝાવીને અંતર એકતા કરના.....' '૧૭૨

ગુરુમહિમા દરેક રચનામાં વર્ણવાયો છે. પોકારી પોકારીને કહે છે કે, કહેતા ચટકો કેમ નથી લાગતો ? હે જીવ અભાગી, ગુરુ વિના કેમ ભટકો છો ? મેરમ ગુરુની મહેરબાની મેળવવા પ્રથમ ગુરુ સેવા કરવી, પ્રાણ આપી પૂજા કરવી અર્થાત્ સમર્પણભાવ રાખવો, સ્નેહ વધશે પછી જ મોજી ગુરુ મોજમાં ફેરવશે. પરમપદ મળશે અને આપણા નિજ ઘરમાં જવાનું થશે, એ રીતે ભવપાર કરી શકાશે:-

'એમ શિષ્યને સતગુરુ સમજાવે,
વાતું વાણી બારેથી લાવે;
તેને કરી દયાળુ દરસાવે,
ઊતરીએ ભવપાર થાવે.' '૧૭૩

સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિનું રહસ્ય બતાવતા કહે છે કે, પરમ શક્તિ સુભર ભરેલી જ છે. શક્તિ દ્વારા જ ત્રણ ગુણ, ત્રણેય દેવ થયા. આ બધો જ ખેલ ચૈતન્યથી જ થયો છે. નિજારપંથની છાપવાળી રચનાઓમાં સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિનું રહસ્ય પરંપરિત રચનાઓને મળતું આવે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં નિજાર પંથનો મહિમા ગવાતો જોવા મળે છે. જીવા ભગત નિજિયા ધરમનો મહિમા બતાવતા કહે છે કે એ જ મહાધરમ છે, તે સાચો ધર્મ છે. તેને કોઈ વીરલા જન પાળી શકે:-

'મહારસ ભરી ભરીને પીતા,
જાણી નિજિયા ધરમની રીતા;
નિજારી નર રહે એમ અતીતા.....' '૧૭૪

જીવા ભગતની રચનાઓમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિધારાની ઓછી રચનાઓ મળે છે. ગરબીમાં થોડીક રચનાઓમાં પ્રેમલક્ષણા ભાવને ગાયો છે. આ ભાવની નજાકત માણવા જેવી છે. માવા સાથે મહોબ થઈ છે. મેરમ તો ભેળાને ભેળા છે. તેને હૈયામાં ગોતી લીધા છે. પ્રેમ કરીને હરિને વર્યા એટલે પ્રીતમ તો નેણા આગળ

જ રહે છે. તેને નિરખી નિરખીને સાનભાન ભૂલી જવાય છે પણ હૈયું ફૂલે છે. આ માવાના સંગથી અગમની બારી ખૂલી ગઈ છે. એ રીતે પ્રેમલક્ષણા ભાવને વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે:—

'સેજના સુખ સમજી સમજીને લૈયે,
વાલપુ કરી વરસતે લૈયે. '૧૭૫

પ્રેમલક્ષણામાં ઋજુતા, હૈયાનાં તીવ્ર સંવેદનો ઝીલાયા છે. 'માવો', 'મેરમ', 'સાહેબ' વગેરે સંબોધનો નિર્ગુણ નિરાકારનો સંકેત કરે છે. તેમાં જીવ—શિવ આત્મા—પરમાત્માના ઐક્યનો ભાવ નિહિત છે. જીવા ભગતને મન ગુણાતીત ગોવિંદ નિર્ગુણ છે સગુણ નહીં :—

'નેણા આગળ ન દિયો તાળાં,
છૂટી ગયા જગત જંજાળા. '૧૭૬

આ ગોવિંદ હાથમાં આવે તેમ નથી. જે ગુરુ ભાગી છે તે ચિત્ત રૂપી આકાશમાં તેને જોઈ શકાય છે. એ તો અખંડ છે. સર્વત્ર છે. યોગ દ્વારા યોગીઓ તેનો અનુભવ કરી શકે છે. એવા ગોવિંદના દર્શન થતા જીવરૂપી ગોપી કહે છે કે હવે તો નહિ જાવા દઉં માવા :—

'ગોવિંદ હાથે ન આવે ગોત્યા,
ગુર ભાગી એ ગગનમાં ખોત્યા;
નિરાધારે ચિત્તડું પ્રોત્યા. '૧૭૭

આત્મા—પરમાત્માનું અદ્વૈત બ્રહ્માનંદ સુખ આપે છે. જેણે આ મહારસ પીધો છે, તેના ત્રિવિધ તાપ દૂર થયા છે. અદ્વૈતનો ખેલ તો ખેચરી મુદ્રાથી મળે છે. ઉન્મનિ અવસ્થાએ પહોંચતા તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ રીતે યોગ સાધનાના રહસ્યો સરળ રીતે મૂક્યા છે. અદ્વૈતની ખુમારી બતાવતા કહે છે:—

'જેનું જે હતું તેમાં જઈ મળશે,
જુદાઈ કોઈ કાળે ન પડશે. '૧૭૮

અદ્વૈતનો આનંદ માણવાનો છે. દેહદશા દૂર કરીને હરિ સાથે એકતા કરવાની છે અને સાક્ષીભાવે રહેવાનું છે. નિરમલ નૂર નિરખતા નિરમલ થવાનું છે. રસનાં પૂતળાં રસમાં રસરૂપ બની રસમાં સ્થિર થાય તેમ જીવ—શિવની અલગ ભ્રાંતિ દૂર કરીને એકતા કરવાની છે. પરિબ્રહ્મ લખ્યામાં આવે તેમ નથી. અખંડ, અણ લીંગી, સર્વત્ર રહેલા છે અને સર્વથી ન્યારા છે. સર્વનો આધાર છે અને પોતે નિરાધાર છે. તે અહર્નિશ જ્યોત રૂપે ઝળકે છે. તે સૃષ્ટિના સર્જનહાર છે. પોતે આદિ અનાદિ છે. વૈખરી ત્યાં પહોંચી શકે નહિ કેમકે તે પરાત્પર છે:—

'અલખ લખ્યા ભાખ્યાથી બારા,
શું કરે તેમને વાણી વિસ્તારા;
તમે બાવન અખરથી બારા. '૧૭૯

બ્રહ્માનંદ સુખ મહારસ છે. આ મહારસ પીવા જેવો છે. પીધાં એ ભવ પાર ઊતર્યા છે. નિરાધારે રસના દરિયા ભરિયા છે. આ રસ મુખ વિના પીવાનો છે. અવળવાણીમાં કહે છે:—

'પીધાં એ તો પાર ઊતર્યા,
બ્રહ્માનંદ સુખમાં જઈ ભળિયા.' ૧૮૦

આ મહારસ પીવા માટે સહજ યોગ જરૂરી છે. સહજ યોગ થતા હૈયે સહજ આનંદ થશે, એ ખુમારી અખંડ રહેશે :—

'ચરમ સક્ષુ સેજે રે ટળશે,
દેવ ચક્ષુ તરત ઊઘડશે.' ૧૮૧

જીવા ભગત પોકારીને કહે છે કે આ રસ પીવાનો લ્હાવો લીધા જેવો છે. તેજ પૂંજ જોયા જેવા છે. તમ પદ ટાળીને તત્પદમાં જવાનું છે. અંધારેથી અજવાળે જવાનું છે. જીવ પદ છોડીને બ્રહ્મ પદમાં સ્થિર થવાનું છે:—

'તમ પદ ટાળી તત પદમાં લેતે,
મોજ કરી અસ્ત પદને રે દેતે;
તતવ પદ સેજે રે જાવે,
આત્મા બ્રહ્મ પદમાં રહાવે.' ૧૮૨

આ અનુભવ તીરથ ફરવાથી ન મળે સામા પૂરે તરવા જેવું છે. તે પદ મસ્તક સાટે મળે છે અથવા 'હું' પદ ટળવાથી મળે છે. એકવાર અનુભવ થયા પછી એમાં લયલીન થઈ જવાય છે. જીવા ભગત કહે છે કે કોઈ સમજવાળાને આ અનુભવ કહેવો ન મળે તો ચૂપ રહેવા જેવું છે:—

'મળે કોઈ ખુદારથી તેણે કે'વું,
નકર સમજી ચૂપ થૈ રે'વું.' ૧૮૩

આ અખંડ સુખ માણવા જેવું છે અખંડ સ્વરૂપા બ્રહ્મના નૂર નિહાળવા જેવા છે. તે સર્વત્ર ભરપૂર ભર્યા છે, ગુરુકૃપાએ મળ્યા છે. જીવા ભગતની વાણીમાં અનુભવના રણકાર અનુભવાય છે:—

'તેજ પૂંજ જોયા રે જેવા,
નિરખીને સુખ લેવા જ લેવા.' ૧૮૪

મહાપદનો અનુભવ ગરબીમાં સરળવાણીમાં મૂકાયો છે. આ અનુભવ પ્રહલાદ, પારાશર, અષ્ટવક્ર, નારદ, અંબરીશ, વ્યાસ, શુકદેવ, બલીરાજાએ પીધો અને ગોપીઓને ગોવિંદે રસ પાયો વગેરે ઉદાહરણોથી સમજાવે છે:—

'ગોપીયું રસમાં રસરૂપે થઈ રિયા,
શ્રી કૃષ્ણ સુ રમતા રંગ ગિયા;
અનેક સંત રસ પીને ઓધર્યા,
મે તો બુદ્ધિ અણસારે વર્ણવ્યા.' ૧૮૫

સહજ સમાધિ સમયના સ્પર્શજન્ય, શ્રવણજન્ય, અનુભવોના રહસ્યો જીવા ભગતે ગરબીમાં ગૂંથ્યા છે. અનાહત નાદની ઘન ત્રણે ભુવનમાં અખંડ બજી રહી છે. તેને ગંગા પ્રવાહ અને જળ ધારા સાથે સરખાવીને આ પ્રમાણે સમજાવે છે:—

'અખંડ ધૂની લાગી એકતારા,
જૈસે કરીએ જલ કેરી ધારા.' ૧૮૬

દેવલોક આ ધૂની સુણવા આતુર છે. પામર પ્રાણીનું એમાં કામ નથી. અજપા જાપથી આ ધૂની સંભળાય છે:—

'ધૂની તો રહી બાવનથી બારી,
જાપ વિન્યા જાપ હૈ ન્યારી.' ૧૮૭

અજપા જાપનો મહિમા અને સહજ યોગ—સમાધિની વાત ગરબીમાં ગૂંથી છે. જીવા ભગતે સહજ યોગે અધર તખત પર સંભળાતી ગેબી વાણીને ગરબીમાં ઝીલી છે. આ ગેબી ગરબીના ગુણ ગાવાનું કહે છે:—

'ગુણ તો રૂડા ગેબીના ગાઈએ.' ૧૮૮

.....
'ગુપ્ત ગેબી ગગનમાં બોલે,
અખંડ નાદ થડકે ન ડોલે;
જાપ અજાપની વેણની તોલે.' ૧૮૯

આ ગેબી અનુભવ સમજી સમજીને સુખ આપે છે. તે કોઈને કહેવા જવા માટે નથી. આપણે સમજીને મનમાં માણી લેવાનો છે:—

'ગુપ્ત ગેબી વસ્તુ કોને કહીએ,
આપણે સમજીને મનમાં રૈયે;
સમજી સમજીને સુખડાં બૌ લૈયે.' ૧૯૦

દિવ્ય અનુભવોને સહજ વાણીમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. ગરબી ભજનવાણીનો અનુભવ કરાવે છે. દયારામની ગરબી કરતા જીવા ભગતની ગરબી અનોખો મીજાજ લઈને આવે છે. અધ્યાત્મતના રહસ્યો ખોલી આપે છે. 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' માં પરમાત્માને જ્યોતિ સ્વરૂપે સ્વીકાર્યા છે. ત્રિકુટિ પર જ્યોતિનાં દર્શન થાય છે. આ જ્યોતિ રૂપ પરમાત્માના ગુણગાન જીવા ભગતે ગાયા છે. જ્યોતિ સ્વરૂપ બ્રહ્મને નૂર (તેજ) તરીકે ઓળખાવે છે. ઘટભીતર જ્યોતિ સ્વરૂપ બ્રહ્મદર્શન કરે છે:—

'જ્યોતિ જોતા આપે ખોવાણાં,
હવે તો કે'વાના એ ગાણાં.' ૧૮૧

જ્યોતિ સ્વરૂપ પર બ્રહ્મ બહાર ભીતર ઝળહળી રહ્યા છે. ત્રિગુણથી પર બધા જ ભેદથી પર છે. જ્યોત્સ્ના દર્શન થતા જ કર્મજાળા મૂળથી કપાઈ જાય છે. કર્મની અસર થતી નથી. જ્યોતિ સ્વરૂપ બ્રહ્મનું દર્શન થયાનો અનુભવ વ્યક્ત કરતા જીવા ભગત કહે છે:—

'ઝલમલ જ્યોતું નેણાં આગળ ઝળકે,
જેમ નીર ગંગાના ખડકે;
આવી આવી નેણાં આગળ મરકે,
દેહાતીત દેવ રિયા હર્ષ કરકે.' ૧૮૨

ગરબીમાં જીવા ભગત નાદ, શબદ, વચન, નામ, સાહેબ જેવા શબ્દોથી ગૂઢવાણી પ્રયોજે છે. જીવ એટલે હંસ અને શિવ એટલે બ્રહ્મ, સત્ય કે પરમાત્મા છે. એ મોતી છે. જીવ હંસ બની શિવ રૂપી મોતીડાંનો ચારો ચરે તો એ ધન્ય બની જાય છે. એ જીવ બગલો મટી હંસ બની મોતીડાંનો ચારો ચરે અને બ્રહ્મ બને તો માનવ જીવન સાર્થક બની જાય. આપણા ગગન મંડળમાં બ્રહ્મરન્ધ્રમાં તપાસ કરવાથી મોતી નજરે આવે છે. જીવા ભગતે મોતી શબ્દ રહસ્યમય બ્રહ્મ તત્વ માટે પ્રયોજે છે:—

'અણ વિંધ્યા મોતી વિંધ્યામાં ના આવે,
ફરી ભવ ફેરામાં નાવે.' ૧૮૩

આમ ગરબીમાં રૂપકવાણી, રહસ્યમય તત્વોની ગૂઢવાણીનો પ્રયોગ કરે છે. જીવા ભગતની ગરબી પ્રકારની વાણીમાં ઉપદેશ અપવામાં આવ્યો છે. આ મોતીને સુરતના ધાગે પ્રરોવાના છે. અવળવાણીમાં કહે છે:—

'ઊલટા મોતી અંતર વીધે,
કારજ સૌ અધરથી લીધે.' ૧૮૪

સંત ભક્તોનું કાર્ય સાચો રાહ બતાવવાનું છે. સાહેબ તો સંત સાથે જ હોય છે. ક્યાંયે ભટકવાની જરૂર નથી. તેને મેળવવા માટે ખોટા ઉપાયો કરવાની પણ જરૂર નથી, સભા ગજવવાની જરૂર નથી, અંતરનું અંધારું દૂર કરવા માટે તીર્થ, વ્રત કે દાન પુણ્યના ચક્કરમાં ફસાવાની જરૂર નથી. ઈશ્વરને મેળવવા માટે કરવામાં આવતાં મિથ્યા ક્રિયાકાંડો વિશે લાધવમાં કહે છે કે:—

'ઉપાય કરતા આઘો જાવે.' ૧૮૫

ભક્તિના નામે માળા ફેરવતા, પાટ પૂજાના નાટક કરતા, લાંકા રાગે ભજન ગાતા, દોકડ મંજીરા વગાડતા, લૂખા જ્ઞાન પીસરતા, શાસ્ત્ર પુરાણ વાંચતા, ઉપાય કરનારાને અભાગી કહીને નિંદે છે:—

'અભાગીના દલ અવળા ફરે,
નજીક વસ્તુ હાથે ન પડે. ^{૧૮૬}

ખબર વિના ખુવાર થનારા લખ ચોરાસીમાં ભટકતા માયાના નાચે નાચતા જીવને ચેતવણી આપે છે. આ મનખા દેહ ફરી ફરીને મળશે નહિ કુકર્મો ભોગવવા પડશે. યમની બીક બતાવતા કહે છે:—

'હવે તું સમજી શકે કેમ કરી,
આ મનસા દેહ નઈ આવે ફરી ફરી. ^{૧૮૭}

ઠાવકી શીખામણ આપતા કહે છે કે, મૂળને નિરખીને સમજી જઈને અંતરમાં રહેવું જરૂરી છે:—

'મૂળ સમજી નિરખી લેવું;
નથી કોને કદા રે જેવું,
આપણે સમજીને અંતરમાં રે'વું. ^{૧૮૮}

જીવા ભગતે ગરબી પ્રકારની રચનામાં વિવિધ વિષયો વણી લીધા છે. વિવિધ દષ્ટાંતોનો સુંદર વિનિયોગ કરીને સંતવાણીને અસરકારક બનાવે છે. 'લુણ સમુદ્રમાં સમાવે', 'મીન જેમ જલમાં ઈ રમે', 'રસના પૂતળા રસમાં સંચરે', 'અંધારું ઊગ્યા પછી ટળે', 'કીડાને પાંખુ લક્ષ થકી મળે', 'છીપને રત ખરી ઉપને', 'જેમ ભાંડ જૂજવે પ્રકાશા' વગેરે દ્વારા કથનને ચોટદાર બનાવે છે. 'હરિજન હીરે વણજુ કરતા', 'પીધાં એ તો પાર ઉતર્યા', 'ઉલટી મૂડી ગાંઠની ગુમાવે', 'ઝળક ઝળકે જામી', 'પીયા પાયાને પીધા', 'ખબર વિના ખુવાર શું થાવો', 'પાણી વિના તણાતા જાઓ', 'હરિ શું હરું ભરું કરે', 'હવે નૈ વેતામાં વે'વું', 'નકર સમજીને ચૂપ રહેવું' વગેરે પ્રયોગોમાં કાવ્યકલાનાં દર્શન થાય છે. દષ્ટાંતનો ઉપયોગ, લયાત્મકતા, મૌલિક અભિવ્યક્તિ, પ્રાસયોજના, રૂપકવાણીનો પ્રયોગ તેમજ ઈયતા અને ગુણવત્તાથી જીવા ભગતની ગરબી રચનાઓ સમૃદ્ધ છે.

(૧૬) મુસલમાની હરફ :

જીવા ભગતની વાણીમાં મુસલમાની હરફ' શીર્ષકાંતર્ગ ૧૨ રચનામળે છે. ^{૧૮૯}

'હરફ' એટલે 'બોલ' અથવા 'શબ્દ' (અરબી ફારસી 'હર્ફ') એવો અર્થ થાય છે. સંતવાણીમાં 'હરફ'નો અર્થ 'શબ્દ' થાય છે. ^{૨૦૦}

કબીરસાહેબે 'શબ્દ' રચનાઓમાં માયા, મન, સંત, સતગુરુ, ભક્તિ, કર્મ, મિથ્યાચાર, સંસાર, અસારતા, અહમભાવ, ઉપદેશ અને ભજન વગેરે વિષયોને ગૂંથ્યા છે. જીવા ભગતની 'હરફ' રચનાઓમાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ, દેહની નશ્વરતા, જીવનું કાર્ય, સંતનું કાર્ય, ઉપાસના, યોગનું રહસ્ય, અનાહત નાદ, જ્યોત ઉપાસના, કર્મકાંડ, મિથ્યાચારનો વિરોધ, માનવ જીવનનું સાર્થક્ય, આત્મજ્ઞાન, પરમાત્મા રૂપી નૂર (પ્રકાશ),

જયોતદર્શન વગેરે વિષયોને વણી લીધા છે. 'કબીર સાહેબના 'બીજક ગ્રંથ' માં તેને 'પદ' રચના તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. તેને ગુજરાતીમાં 'શબદ' કહીને ઓળખાવવામાં આવે છે.' ^{૨૦૧}

આ રચનાઓ પૂર્વે પ્રભાતી, ચૂંદડી, ચરખા, બંગલા, આરાધી ભજન, પદ જેવી સમૃદ્ધ અને વિપુલ માત્રામાં રચનાઓ મળે છે. 'હરફ' માં હિન્દુ મુસ્લિમ ભેદભાવરહિત વિચારણા કરવામાં આવી છે. જીવા ભગતનો એક સંત તરીકેનો આ પ્રશસ્ય પ્રયાસ છે. બીજા વણગણ છોડીને માત્ર શબદ સાધનાથી સહજયોગ સિદ્ધ કરનાર કબીરસાહેબની જેમ જીવા ભગતે ઈશ્વર અને અલ્લાહ એકરૂપે સ્વીકારીને બ્રહ્મનો મહિમા કરીને સંતવાણીની શોભા વધારી છે.

'જાકું મુરસીધ પુકારે મળિયા' રચનામાં જીવા ભગત કહે છે કે મક્કા મદિના જવાની જરૂર નથી. ઘેર બેઠા જ આ દેહમાં જ પળે પળે પરમાત્માના દર્શન કરવાના છે. પરમાત્મા દેહ ભીતર છે. સર્વત્ર છે. સોહમં જાપ અખંડ રૂપે જપાતા રહે છે. એમાં મસ્ત થઈ જવાનું છે. મસ્ત થઈ ગયેલા મુખથી કશું બોલે જ નહિ. બોલવાનું હોતું નથી. કેમ કે પરમાત્મા દેહ ભીતર છે. તેમાં અંદર આઠો જામ ગુલતાન થઈ જવાનું છે. નાભિ મધ્યે શ્વાસ ઉશ્ચવાસ રૂપે કલમા—મંત્રનું ઉચ્ચારણ અખંડ રૂપે થયા કરે છે:—

'મક્કે મદિને કબહુ ન જાવે,
ઘર બેઠા દિદાર પલે પલે પાવે:
મુખ સે કલમા હર્ફ ન ખોલે,
કલમાં અખંડ નાભિ મધ્યે બોલે.'

શબ્દ બ્રહ્મ છે. સર્વત્ર છે. તેની તુલનાએ કશું આવી શકે તેમ નથી. નૂર રૂપે તેજ રૂપે ઝળકે છે. એમાં જ મસ્ત રહેનારને પૂર્ણ ફકિર કહેવાય. એવી સાધના કરે તેને પૂર્ણ ફકિરી કહેવાય:—

'નૂર મેં આપ આપ નૂર મેં,
એસે રેત ભરપૂરા.'

મુરસિધ—સિદ્ધ પુરુષે સમજ આપી હોય તેને આ મસ્તની મોજું મળે છે. મને ગુરુ મોરાર મુરસિધ મળ્યા અને મસ્તી મળી:—

'જીવો કે મુરસીધ મોરાર હમારા,
એસૈ જડી હૈ મસ્તકી ભારા (ખબર).'

કબીરસાહેબની 'કર નેના દિદાર મહલમેં ખ્યારા હૈ' રચનામાં દેહ ભીતર પળે પળે બ્રહ્મના દર્શન કરી લેવાનું કહે છે. એજ વિચારને જીવા ભગતે આ રચનાઓમાં મૂક્યો છે.

'ભૂ પર બેસે મારે આકાશે તીરા' માં અવળવાણી દ્વારા 'ઉલટો પવન ચલાયો' નું રહસ્ય સમજાવે છે. એ રીતે ષટ્ ચક્ર ભેદની સાધના દ્વારા બ્રહ્મદર્શન કરવાની જયોત ઉપાસનાનું રહસ્ય બતાવ્યું છે.

જીવા ભગત કહે છે કે, પ્રથમ અધર તખત પર ધ્યાન લગાવો. ફક્કડ ફકિર તેને કહેવાય કે આ ષટ્ચક્ર ભેદન કરીને એમાં જ ગુલતાન રહે. લાલથી લાલ બની લાલમાં સમાવે એમ આ દેહમાં રહેલી શક્તિ દ્વારા મૂળરૂપને ઓળખવાનું છે. એમાં રંગાઈ જવાનું કહે છે. અધર તખત પર શિવ— શક્તિનું મિલન થાય છે ત્યાં અમૃતરસનું પાન કરવાનું છે. આ અધરરસનું પાન મુખ વિના યોગ બળે કરવાનું છે. બ્રહ્મ સર્વત્ર છે, આંખની સામે જ છે. અનાહત નાદની તંત્રી શરીરમાં બજી રહી છે. તેને સાંભળતા રહીને આઠો જામ તલ્લીન થઈ જવું એ જ ભજન છે:—

'આઠો જાપ ભજન ભરપૂરા,
નેણે અખંડ વરસે નૂરા;
સાંચા નજીર કબૂ નહિ દૂરા,
બાજન વાજા અનાહત તૂરા.'

જીવા ભગત કહે છે કે ગુરુ મોરાર જેવા સિદ્ધ પુરુષે મને મસ્ત રહેતા શીખવ્યું છે. હું મસ્તીમાં મસ્ત રહીશ:—

'જીવો કે મુરસીધ મોરાર અમારા,
અબ મસ્ત છોડી ન જાઉં મે બારા. '

'દેહાતીત ચારો દેહન સે ભાળા' માં કહે છે કે, પરમાત્માના દર્શન જ કરી શકાય છે. શ્વાસ ઉશ્ચવાસની ક્રિયાને અજપાજાપમાં પલટાવવી દઈએ તો મક્કા મદિના જવાની જરૂર નથી. આ મહલ—દેહમાં જ પલે પલે ઈશ્વરના દિદાર(દર્શન) કરી શકાય છે. જેવી રીતે સૂર્યમાં તારલા એકાકાર થઈ જાય ત્યારે તારલાઓ પોતાનું અસ્તિત્વ સમેટે છે, તેમ પરમાત્મા સાથે આપણે એકાકાર થઈ જવાનું છે:—

'મક્કા મદિના કાયકું જાવે,
દરસ દિદાર પલે પલે પાવે;
મન મેબૂબમેં મલ રીયે સારા,
જેસે સૂરમેં લીન ભયે તારા.'

જીવા ભગત અંતમાં કહે છે કે, હું તો ગુરુ મોરારનો સેવક (ગોલો) છું. મેં તો પ્રમાણ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે એવું દાસ્યભાવે કહે છે:—

'જીવો કે મે મન કર લિયો મોલા,
મુરસીધ મોરાર કા મેં જુગો જુગ ગોલા.'

'મુસલમાન સો એ મૂળ અસલકું જાને' માં કહે છે કે ખરો મુસલમાન એ છે કે, જે અસલ મૂળ રૂપને જાણે છે. આપણું મૂળ સ્વરૂપ નૂર રૂપે છે. આ નૂર જ્યોતિ સ્વરૂપે સર્વત્ર છે. એ જ ખાવંદ (ખુદા) છે. તેને ઓળખી લેવાનું છે. રાત દિવસ તેનું રટણ કરવાનું છે. એ સિવાયનું બીજું સ્વપ્નવત્ અથવા મિથ્યા છે:—

'એ હી સકલ સે ન્યારા સાંઈ,
ખાવંદકું ઓળખી લો પ્યારા;
રાત દિવસ ઉસીકું રટના,
ઓર બાકી સબે સપને સપના.'

આ સાંઈ —ખૂદા—પરમાત્મા—ખાવંદને કોઈ વીરલા જ જાણી શકે છે. અધર તખત (બ્રહ્મરન્ધ્ર) પર જેની સૂરતા હોય તેને બીજું કશું કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આપણા દેહમાં જ તેનો તાર (અનાહતનાદ) વાગી રહ્યો છે. બસ એમાં જ મસ્ત બની જઈએ તો મૃત્યુ પછી પણ એ જ મસ્તમાં ભળી જવાનું રહે:—

'સુરત વાંકી રેત અધર નિરધારા,
તનમેં તાર મલા એક તારા.
મસ્ત મેં રેના મસ્તમેં રેના,
આ દેહી છૂટે ત્યારે મસ્તમેં જાના.'

ગુરુ મોરારસાહેબની કૃપાથી મને મસ્તની મોજ મળી છે પરિણામે મારું મન સ્થિર થઈ ગયું છે:—

'જીવો કે મુરસીધ મોરારા હમારા,
અબ થીર ભયે મનવા હમારા.'

'ફકીર સોઈ ફકરકું ફકિયા' માં કહે છે કે સાચો ફકીર(સંત) છે. તેને રોજા અને બાંગ જેવી ક્રિયાઓ કરવાની લમણાઝીક રહેતી નથી. અજપા જાપથી અધર તખતમાં રહેલ અમૃતરસનું પાન કરીને પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો આનંદ માણે છે. લૌકિક ક્રિયાઓથી ન્યારો છે. સહજ સમાધિ યોગમાં બીજી દૈહિક ક્રિયાઓ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. . અવળવાણીમાં કહે છે ચાંચ વિના મોતીનો ચારો ચણવાનો છે અને પાંખ વિના ત્યાં પહોંચવાનું છે:—

'ફકીર સોઈ ફકરકું ફકિયા,
વાકા અધર નિરાધારે તકિયા.....
વિન્યા મુખ પ્યાલા પિયા,
પાવ વિન્યા હલિયા,
પાંખ વિન્યા ઊડિયા.....
નીત કલમા મુખ વિન્યા ભરિયા.'

ગુરુના ચરણોમાં જ્યારથી સ્થિર થયો છું, ત્યારથી મૃત્યુનો ડર દૂર થયો છે:—

'જીવો કે મુરસીધ મોરાર મલિયા,
મે તો જઈ ચરણમાં ઠરિયા. '

'મે ફક્કડ ફકીરા ખુદા ઉનકા' માં મોહ માયા અને ખડ્ડરિપુ સામેના જંગમાં જે વિજયી થયા છે. તેને 'ફક્કડ ફકીરા' કહે છે. ખુમારીથી કહે છે કે, હું તો ફક્કડ ફકીર છું. મારી નજર સામે અહર્નિશ જ્યોત ઝળહળ્યા કરે છે. આ બધું ગુરુની કૃપાએ મળેલ દેવ ચક્ષુનું પરિણામ છે. જીવા ભગત કહે છે કે જે પરમાત્મા વિશે ખરાબ બોલે છે, તે કાફર છે. હજૂરન (ઈશ્વર) વિશે ખરાબ શબ્દ જ કેવી રીતે નીકળી શકે ? કેમકે, ઈશ્વર તો શબ્દમાં બંધાય તેમ નથી, શબ્દાતીત છે:—

'કાફર જાતું હોય કુડા ભાખે,
તો બી હરફ કિયું નીકળે હજૂરન કા.'

ઈશ્વરને માટે બીજે ક્યાંયે ભટકવાની જરૂર નથી ઘટભીતર—બ્રહ્મરન્ધ્રમાં તેનો નિવાસ છે. તે ઝળહળ જ્યોત રૂપે ઝળકી રહ્યા છે:—

'અધર અલોકે હૈ નિવાસા,
ઝલમલ જોત્યું ઝલકે અપારા.'

ખાલક—દુનિયામાં સર્વત્ર વિસ્તરેલા છે, એવા ખુદા (પરમાત્મા) સર્વત્ર છે. તેના તેજ ત્રિલોકથી ન્યારા છે. સંત—ફકીર તેમાં મશશૂલ થઈને સમાઈ જાય છે. તે અલ્લાહ (પરમાત્મા) આપણા પણ છે. હજરાહજૂર છે. મક્કા મદિના જવાની જરૂર નથી. દેહમાં જ મસ્ત થઈને બેઠેલા છે. એમાં મસ્ત થઈને રહેવાનું છે:—

'મક્કા મદિના કબહુ નઈ જાયે,
એ હજૂર મેં હજ કરનેકા.'

જીવા ભગત કહે છે કે, જીવ તું અજપાજાપમાં મશગુલ થઈ જા. અને મસ્તની મોજ લઈ લે. ગુરુ મોરારની કૃપાએ મને તો એ વિશેનો ચટકો લાગી ગયો છે.

'બંદા બંદગી કરી લિયો સાહેબકી' માં કહે છે કે, દેહ ધર્યાનો લ્હાવો એ જ છે કે દેહ દ્વારા પરમાત્માની બંદગી—પૂજા—પ્રાર્થના કરી શકાય. તું પવિત્ર (પાક) અપવિત્ર (નાપાક) નો વિચાર ન કર. દેહનું સર્જન નાપાકથી થયું છે, રજથી થયું છે. આ દેહ તો ઊકરડો છે. તેમાં લોહી માંસ ભરેલા છે:—

'બંદા બંદગી કર લિયો સાહેબકી,
પાક અપાક નઈ જોવનકા.....
આ તન પાક કદિ નહી હોગા.....'

આ દેહ અપવિત્રથી બનેલો છે. એ પવિત્ર કઈ રીતે થઈ શકે ? ઊલટા પાપ વધારીને ઊકરડો કરીએ છીએ. એમાં મળમૂત્રની વૃદ્ધિ થયા કરવાની છે. જીવા ભગત દેહ પ્રત્યેની અનાશક્તિ બતાવતા કહે છે:—

'નપાકસે ઉપના નપાકમેં પડિયા,
મળમૂત્ર કે ઊકરડેમેં વધનેકા.'

માંસ મદિરા વડે બિસ્મિલા (ભોજન) કરીને લોહી માંસ ભરેલા દેહમાં પાપનો જ વધારો કરીએ છીએ. જીવા ભગત તેના પ્રત્યે આક્રોશ ઠાલવીને 'અભાગી' અને 'અંધા' કહીને ચેતવણી આપે છે:—

'બિસ્મિલા (ભોજન) કરે છે મુખ મેલા,
અભાગી અંધા જુગો જુગના.....'

નપાક વસ્તુ નપાકમેં ખાધી.....'

જીવા ભગત કહે છે કે આવા અપવિત્ર, અભાગી જીવોથી હું તો ત્રાહી ત્રાહી પોકારી ગયો છું. એમાંથી છૂટવું મુશ્કેલ લાગે છે:—

'જીવો કહે ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી,
ઉનકા આરા નહિ કોય છૂટવે કા.'

'જાફર સોઈ જુસ્સા મેં રહાવે' માં કહે છે કે આ દેહમાં દિવસ રાત્રીમાં કુલ ૨૧,૬૦૦ હરફ—શબ્દ—જાપ ઊઠે છે. આ દેહમાં વિવિધ વાજિંત્રો: સિંધુનાદ, ઘંટાનાદ, આઠોજામ વાગે છે. તેમાં—અજપાજાપમાં મસ્ત રહોનું છે:—

'હરફ હજારું નિરંતર ઊઠત હૈ,
સિંધુનાદ જૈસે ગડગડાવે.....
અહર્નિશ આઠો જામ અપારા.'

આ દેહમાં મોરલી, ઝાલરના ઝણકારા થઈ રહ્યા છે. કાને સૂણવામાં આવે તો દુઃખ દર્દો જતા રહે છે. અવાજને સાંભળનારો બંદો (સાધુ પુરુષ) છે. તે આ અવાજ સાંભળીને આનંદમાં રહે છે:—

'મોરલી મધુરી ઝાલર ઝણકા,
અંગ સારામાં અવાજુકા રણકા;
કાને સુણતા કષ્ટ જાવે ભાગી,
તે બંદા રે અવાજ સુણી રાજી.'

ઈશ્વર અખંડ જ્યોત રૂપે અધર તખત પર સન્મુખ રહેલા છે. તેમાં મસ્ત બની જા:—

'અખંડ નૂર નજીક રે નેરા.....
તુ મસ્તમેં મસ્ત હો તામે દેખો,
નેણસે સન્મુખ રહુ સૂરા.'

આ હરફ (શબ્દ) જ પ્રમાણ છે. નિરાધારે જે અલ્લાહ (પરમાત્મા) તેજ રૂપે છે. ખાલક (જગત) મિથ્યા છે. તે જગતના નિયંતા છે. એ જ સત્ય છે. અલલા (જીવ) બળહીન છે. માટે અધર તખ્તે બ્રહ્મને નિરખવા જરૂરી છે. જે આ નૂરને અખંડ નિરખે તે ફકડ ફકીર છે. એવી સાધનાને ફકીરી કહેવાય:—

'નિરાધાર અધર સોઈ અલ્લા,
ખાલક ખૂદા આપ અલલા.
અજબ અખંડ નૂર નિરખતા નેના,
ફકડ ફકીરી ઉસીકું કેના.'

મક્કા મદિના હજ પઢવા જવાની જરૂર નથી. પલે પલે તેના જ દર્શન કરવાના રહે છે. પરમાત્મામાં મસ્ત રહેનારને જ મુસલમાન કહેવાય:—

'મક્કે મદિને યે કાયકું જાવે,
હજ હજૂરકી પલે પલે પાવે;
જીવો કે મોરાર મુરસીધ હમારા,
સો વે મુસલમાન રેવે મસ્તમેં.'

'અલ્લા સોઈ અખર સે ન્યારા' માં કહે છે કે ઈશ્વર—અલ્લા અક્ષરમાં આવી શકે તેમ નથી. બાવન અક્ષરમાં વર્ણવી શકાય તેમ નથી. તે નિર્મલ જ્યોતિ—નૂર રૂપે રહેલા છે. તે બુધ્ધિથી પાર છે. બંદા—સાધક તેનું ઉચ્ચારણ કઈ રીતે કરી શકે ? કેમકે તે વાણીમાં આવી શકે તેમ નથી. શબદ— બ્રહ્મ સૂક્ષ્મ છે. અક્ષરો તો સ્થૂળ છે. મુરસિધ (સિદ્ધ પુરુષ) ગુરુ રૂપે મળે તો અલ્લાહને ઓળખી શકાય:—

'અલ્લા સોઈ અખર સે ન્યારા,
બાવનથી બારા અનામી અપાર;
રેત અખંડિત નિર્મલ નૂરા,
અલ્લા સોઈ અખર સે ન્યારા.
બાવનથી બારા બુદ્ધિસે પારા,
બંદા કિસ બિધ કરી શકે ઉચ્ચારા.

પરમાત્મા આપણા હૃદય કમલમાં બિરાજેલા છે. તે રૂપ રંગથી પર છે. આલમ સૃષ્ટિના રચયિતા છે, રસૂલ(પયંગબર સાહેબ) જે સર્વનું પાલન પોષણ કરનારા છે, રે'માન (દયાળું ઈશ્વર) જે કૃપા કરે છે. જે સર્વને ખેમ (ક્ષેમ) અને આયુષ્ય આપે છે. એ બધામાં ખુદા રહેલા છે. તે સૃષ્ટિમાં હરફર કરે છે. કાર્ય પ્રમાણે તેના આવા નામ છે. બ્રહ્મ તો અનામી છે. તે બ્રહ્મને કોઈ વીરલા જ જાણે છે. જે શબદમાં સુરતા રાખે છે, તે બંદા શબદબ્રહ્મની મસ્તીમાં મસ્ત રહે છે. અસરકારક રજૂઆત કરતા કહે છે કે, જે આ શબદને પકડે છે, તે ભવપાર થઈ જાય છે:—

'સો શબદમાં સુણ લિયો કાને.....
જેણે શબદમાં સુરતી પ્રોઈ,

સો બંદા તો કેં મસ્તમેં ભાળા;
જીવો કે મુરસીધ મોરાર હમારા,
જેણે શબદ પકડા સો હો ગયા પારા.'

'અવાજુકી અલાલત કરો નર બંદા' માં કહે છે કે, અવાજ—શબદને પરખી લિયો. તેનો જાપ કરો તો પાક (પવિત્ર) બની શકશો. દેહ તો નાપાક (અપવિત્ર) છે. તેને પાક (પવિત્ર) બનાવવા અને મોક્ષ મેળવવા માટે અજપા જાપ જપવા જરૂરી છે:—

'હો જાઓ પાક કદિ ન હો ગંદા.
એસે અવાજમેં બંદા હો નિરમલ,
તૂટા જગકા સબહી ફંદા.'

શબદને સમજનાર માટે જગતની જંજાળ રહેતી નથી. ગુરુકૃપાએ જગતનાં દુઃખોથી પર થઈને ઈશ્વરને આપણા દેહમાં પ્રાપ્ત કરવાના રહે છે:—

'આલમ અજવાળા અખંડ નૂરા,
સન્મુખ સાહેબ નજરે નૂરા.'

સૃષ્ટિના સર્જન સમયે જે પ્રથમ શબદ નીકળ્યો તે 'અલ્લા' છે. મુસલમાન હજ પઢવા જાય છે ત્યારે આ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરે છે. આ શબ્દ એ જ 'હરફ' છે. જીવા ભગત ભારપૂર્વક કહે છે: મક્કા—મદિના જવાની જરૂર નથી, રોજા રહેવાની જરૂર નથી, આ દેહ જ તસવી (માળા) છે. રોજા તો મૃત્યુ સમયે ગણવાના બંધ થઈ જશે. આપણું મન એ જ મસીતા (મસ્જિદ) છે. અજપા જાપ દેહ ભીતર થયા જ કરે છે. તેને જાણી લંવામાં આવે તે જરૂરી છે. મિથ્યા બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં પડવાની જરૂર નથી:—

'અલલા ખાવદ ખુદા મુખ સુ નીકલા,
એ હી હરફ હૈ આવાજુકા;
અંતર સમજણ કર મુરસીધ કી,
રહે અજવાળાં અખંડ સૂર કા.
'મક્કા મદિના કી મત કર આશા,
રોજા મનવા છોડ દેના એક દિ;
તન કી તસવી મન મસ્તિ,
સાસ ઉસાસે સ્મરણ હૂંદા.'

અજપા જાપનું વર્ણન કરતા કહે છે કે, જ્યારે હોઠ, કંઠ, હૃદય ફરકતું ન હોય એવી સ્થિતિ એટલે મસ્તી. બસ મસ્તમાં મસ્ત બની જવાનું છે. આ સ્મરણ (અજપાજાપ) સાચું અને વિશિષ્ટ છે. આપણા હૃદયા ભીતર પરમાત્મા રહેલા છે. ગુરુ પ્રતાપે આ સત્ય સમજાયું છે:—

'હોઠ કંઠ દલ નઈ ડગતા,
એ હી સ્મરણ અવાજુ કા.....
માણે મોજ મગન હોઈ રેના,
એ હી સુખ લિયો મસ્ત.'

'ખાલક ખુદા ખાવદ નૂરા' માં કહે છે કે ખુદા (પરમાત્મા) સર્વત્ર રહેલા છે. તે નૂર (પ્રકાશ) રૂપે દેખાય છે. તે આપણા દેહમાં પણ છે, જો તેને ચૂકી જઈશું તો લખ ચોરાશીના ચકકરમાં ફરવું પડશે. તેને મેળવવા માટે બીજા ક્રિયાકાંડની મજૂરી કરવાની જરૂર નથી. કિતાબ—કુરાન—શાસ્ત્રોમાં તેનું પ્રમાણ મળે છે. અહિંયા શાસ્ત્ર પ્રમાણ દ્વારા સમજાવતા કહે છે:—

'ચૂક્યો તો કાંઈ ન જડેગા ગોતી,
મટ જા મજૂરી હો જા હજૂરી.'

ગુરુની સમજ મળે તો સન્મુખ પરમાત્માના દર્શન કરી શકાય. ગુરુ મોરારની કૃપાથી હું તો પલે પલે દર્શન કર્યા કરું છું:—

'જીવો કે મુરસીધ મોરાર હમારા,
પલે પલે દરશ કરીએ દિદારા.'

'હાજી હૂસેન હજૂરી બંદા' માં મુસ્લિમ ધર્મમાં હજનું જે મહત્વ છે એ વિશે પ્રકાશ પાડતા કહે છે કે, મક્કા—મદિનાએ હજયાત્રા કરીને પાછા ફરનારને 'હાજી' કહેવામાં આવે છે. જીવા ભગત કહે છે કે, ત્યાં જવાની જરૂર નથી કેમકે, આ દેહમાં પરમાત્મા હજરા હજૂર છે. પરમાત્માને દેહની ભીતર પામી લેનારને હાજી કહી શકાય. જેને પરમાત્માની પ્રાપ્તિની ખુમારી પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને મક્કા—મદિના જઈને હજ પઢવાની જરૂર નથી.

ચરિત્રાત્મક—કથનાત્મક આ 'હરફ' માં ધર્મ માટે શહીદ થનારા હાજી હૂસેનના જીવન પ્રસંગને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. જીવા ભગત કહે છે કે હાજી હૂસેન (મહમદ પયંગબર સાહેબના દોહિત્ર) હજૂરી (હાજી) હતા. તેણે પલે પલે પરમાત્માના દર્શન કર્યા હતા. આ પાત્રને ઉદાહરણ રૂપે મૂકીને ઈસ્લામ ધર્મનું રહસ્ય પ્રગટ કરે છે:—

'હાજી હૂસેન હજૂરી બંદા,
આઠો જામ આ બાબત પરખંદા.'

રોમે રોમ જે અનાહત નાદને સાંભળીને નજર સામે ઝળહળ જ્યોતિના અખંડ દર્શન કરનાર હાજી હૂસેન અસલ સૈયદ (સંત) હતા. કુરાનમાં એની સાક્ષી મળે છે:—

'અલાલત આઠો જામ કરંદા,
એ તો અસલ કા સૈઈદા.....
કૂરાન કિતાબા પૂરે એની સાક્ષી.'

'રોમે રોમ ઊઠે ઝણકારા,
નૂર અખંડિત નજરું કી પાસા.'

અલ્લાહનું સ્વરૂપ જ્યોતિ રૂપે અને માણેક મોતી રૂપે છે. નિરાધારે બ્રહ્મરન્ધ્રમાં તેનું દર્શન થઈ શકે છે. તે વિરાટ બ્રહ્માંડમાં સર્વત્ર રહેલા છે. તેને જે જાણે તે ખૂદાના રૂપને પામી શકે છે. આ તત્વને જે જાણી શકે તે પીર(પરમહંસ) બની શકે છે. હાજી હૂસેન આ તત્વ જાણતા હતા:—

'ધર દેખે હીરા માણેક મોતી,
અલા ખૂદા કા અ હી હૈ રૂપા;
તામે હોઈ રિયા તદબદ રૂપા.'

પ્રસ્તુત રચનામાં કરબલાનો એક પ્રસંગ મૂકવામાં આવ્યો છે. હાજી હૂસેનના સીત્તેર પરિવારજનોને દગાથી રણમાં પાણી વિના તરફડતા મારી નાખવામાં આવ્યા. મહોરમના દિવસે મુલ્લા લોકો આ પ્રસંગની યાદમાં તાજિયા બનાવીને માતમ મનાવે છે. એ સમયે બન્ને પક્ષો વચ્ચે યુદ્ધનું થયેલું તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, દુશ્મનને મારીને કટકા કરતું હાજી હૂસેનનું સૈન્ય જીત મેળવેલી ત્યારે દુશ્મન સૈન્યે પાણીનો પ્રવાહ બંધ કરીને હાજી હૂસેનના સૈન્યને પાણી વિનાના તરફડતા માર્યા તે પ્રસંગનું વર્ણન મળે કર્યું છે:—

હાજી હૂસેન એડાઈ જીતકે આવે,
દશમનકું મારી ટૂક ટૂક કરાવે.
કુલ દલ જળ વિન્યા ભયા પિયાસા,
આપે જલ વિન્યા હોઈ ગયે અલલા.'

હાજી હૂસેનને દગાથી મારવામાં આવ્યા:—

'ફેરી દુશ્મનો કરી હૈ ચારા,
હાજી હૂસેન દગા કર મારા.'

જીવા ભગતે હાજી હૂસેનના ચરિત્રનું વર્ણન કરીને કહે છે: હું આવા પીર પર વારી જાઉં છું. હે પીર, અમારી ખબરું લેજો:—

'જીવો કે મેં જાઉં બલિહારી,
પીર લેજો ખબરું હમારી.'

પ્રસ્તુત રચનામાં કરબલાનો પ્રસંગ, ઈસ્લામ ધર્મનું રહસ્ય, પીર પયંગબરની ઓળખ, હાજી હૂસેનનું ભવ્ય ચરિત્ર વગેરેથી 'હરફ' આસ્વાદ્ય બની છે. જીવા ભગતે ભજન લખીને પરમાત્માનું રહસ્ય બતાવ્યું છે. 'હરફ' દ્વારા મુસ્લિમ ધર્મનું રહસ્ય પ્રકટ કરીને મિથ્યા વિતંડાવાદની ઝાટકણી કાઢી છે.

આ રચનાઓમાં કબીરસાહેબની 'હરફ' રચનાઓનું અનુસરણ કરેલું જોવા મળે છે. દેહ ભીતર પરમાત્મા છે, તેનું કર્શન કરવાનું કબીરસાહેબની જેમ જીવા ભગત પણ કહે છે:—

'કર નેના દિદાર મહલમેં પ્યારા હૈ.....' ^{૨૦૨} (કબીર)
'જીવો કે મુરસીધ મોરાર હમારા,
પલે પલે કર દરશ દેદારા.' ^{૨૦૩}

'મક્કા મદિના કાયકું જાના,
દરશ દિદાર પલે પલે પાના.' ^{૨૦૪} (જીવા ભગત)

કબીરની વાણીમાં કટાક્ષ છે તો જીવા ભગતની વાણીમાં ઠાવકો ઉપદેશ છે. અજપા જાપનું મહત્વ અને બાંગના અવાજની ક્રિયાનો વિરોધ કરતી વાણી જોઈએ:—

'મસ્જિદ ભીતર મુલ્લા પુકારે,
કયા સાહેબ તેરા બહેરા હે ?' ^{૨૦૫} (કબીર)

.....
'રોજા ન રેવે બાંગ ન દેવે,
નિત કલમા મુખ વિન્યા ભરિયા.' ^{૨૦૬}

'મક્કા મદિના કબ હું નહીં જાયે,
એ હજૂરમેં હજ કરનેકા.' ^{૨૦૭} (જીવા ભગત)

રોજા રહ્યા બાદ મુસ્લિમાનો માંસ મદિરાનું સેવન કરીને બિસ્મીલા કરે છે. તેના પ્રત્યે આક્રોશ વ્યક્ત કરે છે:—

'આખી દિનકો રોજા રહત હો,
હાતીકો હત હો ગૈયા.' ^{૨૦૮} (કબીર)

.....
'નપાક અગ્નિસે હાડમેં રાંધકે,
ભાણે ઘાલે પાપ ન હોવનકા;
બિસ્મિલા કરકે મુખ મેલા,
અભાગી અંધા જુગો જુગકા.' ^{૨૦૯} (જીવા ભગત)

ઉભયનો શબદ મહિમા જોઈએ તો:—

કબીરા શબદ શરીરમેં બિન ગુન બાજે તાત,
બાહર ભીતર રમી રહ્યા તાંતે છૂટી બ્રાંત. ^{૨૧૦}

શબદ બિન્દો અવધૂ શબદ બિન્દો. ^{૨૧૧} (કબીર)

મુખમેં કલમા હરફ ન ખોલે,
કલમા અખંડ નાભિ મધ્યે બોલે. ^{૨૧૨}

.....
યુ ઉમર સારી કમાયું કમાયા,
એ અવાજ બરોબર એક ન આયા. ^{૨૧૩} (જીવા ભગત)

શબદનો અનાહત નાદ બજી રહ્યો છે. પિંડ બ્રહ્માંડની પાર ગુરુ પ્રતાપે તેને નિહાળ્યા છે. અધર તખત પર બ્રહ્મરન્દ્રમાં (શૂન્ય શિખર) પરમાત્મા બિરાજે છે. આસન સિદ્ધિ અને સહજ યોગ વિશે વાણીભેદે સમાન ભાવ જોવા મળે છે. જેમકે:—

'ધરતી ત્યજી આકાશકું ત્યાગે,
અધર અડૈયા છાયૈ;
શૂન્ય શિખર કે સાલ સિલા પર,
આસન અચલ જમાવે. ' ^{૨૧૪} (કબીર)

.....
'ભૂ પર બેસે મારે આકાશે તીરા,
નિરાધાર સો ચલે ફકડ ફકિરા. ' ^{૨૧૫}

'જેણે શબદમાં સુરતી પ્રોઈ,
સો બંદા તો મે મસ્ત મેં ભાળા;
જીવો કે મુરસિધ મોરાર હમારા,
જેણે શબદ પકડા સો હો ગયા પારા. ' ^{૨૧૬} (જીવા ભગત)

પરમાત્માનો દેશ નિરાળો છે. ત્યાં સુખ—દુઃખ, સત્ય—અસત્ય, પાપ—પુણ્ય, પવિત્ર—અપવિત્રના દ્વન્દ્વો નથી. ત્યાં દિવસ કે રાત નથી. જપ, તપ, ધ્યાન, દાન, વેદ, કુરાન કે શાસ્ત્રોની વાણી નથી. કર્મ ધર્મના વિધિ નિષેધો પણ નથી:—

'ના જ્ઞાન ધ્યાન ના જપ તપ,
વેદ અહં (કુરાન) નહિ બાની. ' ^{૨૧૭} (કબીર)

.....
'કિતાબ કુરાના હૈ નૂર નામા. ' ^{૨૧૮}

'રેણી રોજા કર ઉમર સારા,
તોયે એક અવાજ કે નઈ પારા;
જેસે સૂરમેં લીન ભયે તારા.
યુ ઉમર સારી કમાયું કમાયા,
એય અવાજ બરોબર એક નાયા. ' ^{૨૧૯} (જીવા ભગત)

શબ્દ બ્રહ્મની અખંડ ધૂનનો ઝંકાર પિંડ અને બ્રહ્માંડને એકાકાર કરીને ગુંજતો રહે છે. અમારો દેશ આ પિંડ બ્રહ્માંડની પેલે પાર છે:—

'કર નેના દિદાર પિંડ સે ન્યારા હૈ.. '૨૨૦ (કબીર)

.....
'યે હી નૂર સકલ સે ન્યારા,
સોઈ ખાવંદ કું ઓળખી લો પ્યારા. '૨૨૧

'ઉસીકું જાનેગા વિરલા કોઈ,
સોઈ બંદા રેત જુગન સે ન્યારા. '૨૨૨ (જીવા ભગત)

આત્મા પરમાત્મા એક જ છે. જલ તરંગ જળથી જેમ જુદા નથી, કાયા રૂપી અંદર બાહર પરમાત્મા રહેલા છે, દેહમાં રહેલા પરમાત્મા સહજયોગ દ્વારા દશમે દ્વારે અલખ પુરુષ બિરાજેલા છે. ત્યાં પહોંચીને તેમાં ભળી જવાનું છે:—

'અવધૂ ગગન મંડળ ઘર કીજે,
અમૃત ઝરે સદા સુખ ઉપજે. '૨૨૩ (કબીર)

.....
'ખાલક દરિયા સુભર ભરિયા,
અધર અલોક હૈ નિવાસા. '૨૨૪ (જીવા ભગત)

સહજ સમાધિયોગમાં જે બોલે તે, સાંભળે તે, સ્મરણ થાય તે, જે કહેવાય તે સર્વ 'પૂજા' બની જાય છે. ઉઘાડી આંખે આરાધ્યનું રૂપ નિહાળી શકાય છે:—

'આંખ ન મૂંઢ કાન ન રુંદુ,
કાયા કષ્ટ ન ધરું;
ખૂલે નૈનમેં હંસ હંસ દેખું,
શુદ્ધ રૂપ નિહારું. '૨૨૫ (કબીર)

જીવા ભગત આ જ વાતનું અનુકરણ કરે છે:—

'હોઠ કંઠ દલ અંગ નઈ ડગના,
એ હી સ્મરણ અવાજુ કા.
અલમ અજવાળા અખંડ નૂરા,
સન્મુખ સાહેબ નજરું રહંદા. '૨૨૬

મનને સ્થિર કરીને બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય એ મસ્તમનને પછી કંઈ કરવાનું રહેતું નથી:—

'મન મસ્ત હૂઆ તબ કયોં બોલે. '૨૨૭ (કબીર)
 'મસ્તમેં રેના મસ્તમેં રેના,
 આ દેહી છૂટે ત્યારે મસ્તમેં જાના. '૨૨૮ (જીવા ભગત)

ઉન્મની અવસ્થા પ્રાપ્ત થતા સુખ દુઃખ નો ભેદ ટળી ગયો છે, એ જ પરમ સુખ છે:—

'કહે કબીર યહ ઉન્મની,
 રહની સો પરગર કર ગઈ;
 સુખ દુઃખ કે ઈક પરે,
 પરમ સુખ તેહીએ રહા સમાઈ. '૨૨૯ (કબીર)

.....
 'માણો મોજાં મગન હોઈ રેના,
 એ હી સુખ લિયો મસ્તનકા;
 મસ્તમેં પૂગે ભે સબ ટળિયા. '૨૩૧ (જીવા ભગત)

ઉપરોક્ત ઉદાહરણો દ્વારા જોઈ શકાય છે કે જીવા ભગતે કબીરસાહેબની સીધી અસર ઝીલીને 'હરફ' રચનાઓ રચી છે. તેમાં કબીરસાહેબનું દર્શન સ્વીકાર્યું છે. 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત કવિઓમાં 'હરફ' રચનાઓ સ્વતંત્ર રીતે લખીને જીવા ભગતે ખરા અર્થમાં સમન્વયવાદી સૂર રેલાવ્યો છે. આ રચનાઓમાં ઈસ્લામ ધર્મની રહેણી કરણી છિશે પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેમાં અલ્લાહ, ફકિરા, નૂર, બંદા, મસિતા, તકિતા, હજૂર, હજ, નૂરનામા, અબ્બલા, અલ્લા, બંદગી, મક્કા મદિના, કરબલા, હાજી, હુસેન, મસ્ત, ફકર, કલમા, હરફ, પાક, નાપાક, સૈયદ, રોજા, બાંગ, મુરસિધ, દિદાર, ખાલક, તસવી વગેરે અરબી—ફારસી શબ્દોનો પ્રયોગ, મૂળ ઈસ્લામ ધર્મની રહેણીકરણી, સાધના, અને ધર્મના નામે થતા મિથ્યા ક્રિયાકાંડોનો વિરોધ વગેરે વિશનો એમાં ઉલ્લેખ થયેલો હોઈને 'મુસલમાની હરફ' શીર્ષક યોગ્ય લાગે છે.

આ રચનાઓની ધ્રુવપંક્તિ ત્રણ ચરણમાં છે. ચોથું ચરણ પ્રથમ ચરણના પુનરાવર્તન રૂપે છે. દરેક રચનાઓમાં આ પ્રમાણે ટેકપંક્તિ જોવા મળે છે. ત્યાર પછીની કડીમાં ચાર ચાર ચરણ છે. જે દરેક રચનાઓમાં જળવાય છે.

'રવિ— ભાણ સંપ્રદાય' ની ઉપાસનામાં કબીરસાહેબની શબ્દ ઉપાસના, જ્યોત ઉપાસના તેમ જ સહજ સમાધિયોગનો સ્વીકાર થયેલો છે. જીવા ભગતે 'હરફ' પ્રકારની રચનાઓમાં કબીરસાહેબની અસર ઝીલી છે. 'રવિ— ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોએ 'શબ્દ' નો મહિમા કરતી સંતવાણી રચી છે. 'મુસલમાની હરફ' રચનાઓ જીવા ભગતની પરિણિત પ્રજ્ઞાનું નજરાણું છે. 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય'ના સંત કવિઓમાં જીવા ભગતનું એક વિશિષ્ટ અર્પણ ગણાવી શકાય.

(૧૭) ગુરુને અરજ :

જીવા ભગતની વાણીમાં 'ગુરુને અરજ' શીર્ષકાંતર્ગત ૨૦ રચનાઓ મળે છે. ^{૨૩૨} જીવા ભગતની આ રચનાઓમાં આત્મચરિત્રાત્મક અંશો, આત્મકથનાત્મક વાણી, ગુરુને અરજ કરતી સંવેદનાત્મક સૂરવાળી ભાવભીની વાણી, ગુરુમહિમા, ગુરુના ધામે જવાની અભિલાષા અને ગુરુએ બતાવેલ રસ્તે પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ અને એ રસ્તે જવા માટે જીવને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. નીચેની રચનાઓમાં જીવા ભગતનાં જીવન અંશો અનાયાસે વણાઈ ગયેલા મળી આવે છે:— ^{૨૩૩}

- 'ગુરુજી, કાઢવા દનને રાત, પડીને ભોંય પાટે....'
- 'ગુરુજી, જન્મોજનમનો ગુલામ.....'
- 'ગુરુજી, દેહીમાં મંડાશે જુધ.....'
- 'ગુરુજી, બઢો છું બુદ્ધિ હીણ.....'

તદુપરાંત મળતી રચનાઓમાં જીવા ભગતે ગુરુને અરજ કરી છે. આ વાણીમાં તીવ્ર સંવેદનાનો અનુભવ થાય છે. એ નિમિત્તે ગુરુમહિમા પણ ગાયો છે. તેમાં ગુરુ પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિભાવના દર્શન થાય છે. વાણીમાં સહજ ઉદ્ગાર હોવાથી ભાવકના ચિત્તને અસર કરવાની ક્ષમતા જોવા મળે છે. આ રચનાઓ આસ્વાદ્ય છે. જેમકે:—

- 'ગુરુજી, દયાયું કરીયું દયાળ.....'
- 'ગુરુજી, વંદનાયું કરું વારંવાર.....'
- 'ગુરુજી, ચરણ તમારા ચિત માંય'
- 'ગુરુજી, દર્શન દિયોને દયાળ.....'
- 'ગુરુજી, જે કાંઈ તમારા ચરણું માંય.....'
- 'ગુરુજી, મેરુ કરોને મહારાજ.....'
- 'ગુરુજી, વાલપું આણોને વિશ્રામ.....'
- 'ગુરુજી, આઘે મધ્યે અંત્યે તરવું તમથી.....'

અભિનવા આનંદને વ્યક્ત કરતી રચનાઓમાં ગુરુ કૃપાએ પરમપદની પ્રાપ્તિ અને ગુરુના દિવ્ય ધામનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં અનુભવનો ધબકાર સંભળાય છે. જેમકે:—

- 'ગુરુજી, જેને મલિયા સતગુરુ સાહેબ.....'
- 'ગુરુજી, હીરા માણેક મુગતા.....' વગેરે

આ રચનાઓમાં લાઘવ, ટેકપંકિત, ગુરુ મહિમા અને નામાચરણ માં કર્તા નિર્દેશ વગેરે જોતા આ રચનાઓ ભજન પ્રકારમાં આવે છે. જીવા ભગતની અસરકારક વાણી ગણાવી શકાય. કસાયેલી કલમનું સર્જન છે.

(૧૮) સદ્ગુરુને અરજ :

'સદ્ગુરુને અરજ' શીર્ષકાંતર્ગત ૩૨ રચનાઓ મળે છે. ^{૨૩૪}

આ રચનાઓમાં આત્મકથનાત્મક વાણી, ગુરુને અરજ કરતી સંવેદનાત્મક સૂરવાળી ભાવભીની વાણી છે. ગુરુમહિમા, ગુરુના ધામે જવાની અભિલાષા અને ગુરુએ બતાવેલ રસ્તે પરમતત્વની પ્રાપ્તિ, દિવ્ય એવા ગુરુના દિવ્યધામનું વર્ણન તેમજ એ રસ્તે જવા માટે જીવને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. આ રચનાઓમાં જીવા ભગતની પ્રરિણિત પ્રજ્ઞાના દર્શન થાય છે.

'ગુરુને અરજ' માં પ્રાપ્તિની ઝંખના નિમિત્તે ભાવમાં આરજુ અને તીવ્ર સંવેદના અનુભવાય છે. 'સદ્ગુરુને અરજ' માં પરમપદની પ્રાપ્તિનો આનંદ વિશેષ પ્રકટ થાય છે. આ રચનાઓમાં ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. જીવને અને સંતોને ઉદ્બોધન કરવામાં આવ્યું છે:—

- 'ખટ ઊર્મિ ભાંગી ઉરથી.....'
- 'મળ્યા તે હવે કોઈ કાળે જુદા પડનારા નહિ.....'
- 'ગુરુ ભાગીને ગુરુ ચરણમાં.....'
- 'મારું તારું મટી ગયું.....'
- 'ભેં ભાગી રે ભજનથી.....'
- 'ઘેનમાં ઘેરાણો પ્રાણિયા.....'
- 'વિપત્તિથી કાઈ વસમું નહિ.....'
- 'વેગમ મારગે વીરલા હાલે.....'
- 'આ વાતું અલગ રે.....'
- 'એ આતો વાત કઠણ રે.....'
- 'સંતને સદા નિરાધાર પદમાં રહેવું.....'
- 'આ ટાણું તાકે તો રે.....'
- 'એ આવોને સંતો, ગેબની ગુંજુ કરીએ.....' વગેરે

નીચેની રચનાઓમાં રચનાઓમાં ગુરુ મહિમા અને ગુરુના ધામનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે:—

- 'ગાવે જોવે જેને સદ્ગુરુ મળિયા.....'
- 'ગુરુએ રસ ગુંજુ આપિયું.....'

- 'અલંગ દેશ એ સદગુરુ કેરો.....'
- 'સદગુરુનો દેશ સંભાળિયો.....' વગેરે

'શિષ્યને સદગુરુ રે.....' માં ગુરુ શિષ્ય ઉભયનો પેમભાવ બતાવવામાં આવ્યો છે. 'જાવું આવવું ક્યાંય નથી રે.....' માં મુક્તિ માટે ફાંફાં મારવાવાની જરૂર નથી એવું ઈગિત કરતી રચના છે.

નીચેની રચનાઓમાં ગુરુ પ્રતાપે પરમપદની પ્રાપ્તિ અને આ પદની પ્રાપ્તિનો અભિનવો અનંદ અને સર્વત્ર વિલસી રહેલ બ્રહ્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે:—

- 'દલમાં તો ઈ દરશા રે.....'
- 'ગુરુનું ધામ ગેબી રે.....'
- 'બતાવું તે વાણીમાં આવે નહિ.....'
- 'બ્રહ્મ ના દરિયા સુભર ભરિયા.....'
- 'મોતીએ ઉઠિયા મેહુલા.....' વગેરે

આ રચનાઓમાં લાઘવ, ટેકપંક્તિ, ગુરુમહિમા અને નામાચરણ, કર્તા નિર્દેશ વગેરેથી આ રચનાઓ ભજન પ્રકારમાં આવે છે.

જીવા ભગતની રચનાઓ માં ચરખો, બંગલો, ગરબી, કાફી, હરફ, આરાધિવાણી વગેરે સળંગરૂપમાં લખી છે. આ રચનાઓમાં એકજ રૂપક કે વિષયનું અનુસંધાન મળે છે. પદમાળા તરીકે તેની ઓળખ આપી શકાય તેમ છે. જેને સાહિત્યિક રીતે પદમાળા કહેવાય. આ પ્રકારની પદમાળા 'સતગુરુને અરજ' માં મળે છે.

કથા તત્વના નિરૂપણ માટે એક પદ ઓછું પડવાથી આનુષંગિક બીજાં પદો રચાતાં જાય છે. કથા તત્વ એક પદમાંથી અનેક પદોમાં વિકાસથી નિરૂપાતું પરિણામે આખું કાવ્ય સોનેટમાળાની જેમ અનેક પદોની માળા જેવું એક વિશિષ્ટ આકાર પામ છે. જીવા ભગતે જ્ઞાનાત્મક આત્મઅનુભવ અને ઉપદેશાત્મક ભાવ રજૂ કરવા માટે એક જ ભાવને ક્રમિક રજૂ કરવા આગળનાં પદોમાં વિકાસ સાધી પદમાળા જેવી રચના કરી છે. પદમાળા પ્રકારમાં બેસી શકે તેવી પદમાળા નીચે પ્રમાણે મળે છે:—

(૧) પદમાળા— ૧: પદ ૪ થી ૧૪

આ પદ રચનાઓમાં ક્રમિક ભાવનું અનુસંધાન જળવાય છે. આરંભની રચનાની છેલ્લી કડી અને ત્યાર પછી આવતાં પદની પ્રથમ કડી સમાન રાખવામાં આવી છે. આ રચનાઓ સાથે મળીને પદમાળા બનાવે છે:—

- 'ખટ ઊર્મિ ભાંગી ઉરથી.....'
- 'વેગમ મારગે વીરલા હાલે.....'

- 'મળ્યા તે હવે કોઈ કાળે જુદા પડનારા નહિ.....'
- 'બતાવું તે વાણીમાં આવે નહિ.....'
- 'ગુરુ ભાગીને ગુરુ ચરણમાં.....'
- 'મારું તારું મટી ગયું.....'
- 'ભેં ભાગી રે ભજનથી.....'
- 'ગાવે જોવે જેને સદગુરુ મળિયા.....'
- 'ડોલન લાગે ડરપે નહિ.....'
- 'ચાલો સંતો, સદગુરુના દેશમાં.....'
- 'ગુરુએ રસ ગુંજુ આપિયું.....'

(૨) પદમાળા-૨: પદ ૧૫ થી ૧૭

નીચેની પદ રચનાઓનું ભાવાનુસંધાન ક્રમિક રીતે જળવાય છે અને પદમાળા બનાવે છે:—

- 'મોતીએ ઉઠિયા મેહુલા.....'
- 'મહા દશાના માનવી
- 'ગતિ ગુરુજીના દેશ જાવા તણી.....'

(૩) પદમાળા-૩: પદ ૧૮ થી ૨૬

આ રચનાઓમાં ભાવનું અનુસંધાન જળવાય છે. ભાવાનુસંધાન જાળવી રાખતી આ રચનાઓ પદમાળા બને છે:—

- 'ચાલો સંતો, સદગુરુના દેશમાં.....'
- 'અલંગ દેશ એ સદગુરુ કેરો.....'
- 'સદગુરુનો દેશ સંભાળિયો.....'
- 'આ વાતું અલગરે.....'
- 'એ આતો વાત કઠણ રે.....'
- 'એ આવોને સંતો, ગેબની ગુંજુ કરીએ.....'
- 'સદગુરુ પ્રતાપ સોઈ રે.....'
- 'આ ટાણું તાકે તો રે.....'
- 'એવા ધન્ય સદગુરુને.....'

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદમાળાના પ્રારંભકર્તા નરસિંહ મહેતા છે. ત્યાર પછી રત્નેશ્વર, નાકર, ગિરધર, પ્રેમાનંદ, રાજે મુક્તાનંદ, દયારામ વગેરે મધ્યકાલીન કવિઓએ પદમાળાના પ્રકારનું ખેડાણ કર્યું છે.

પદમાળા જેમ કથન પ્રધાન છે તેમ વર્ણન પ્રધાન પણ છે. આખ્યાન કાવ્યની નજીકનો કહી શકાય એવો આ પદમાળાનો કાવ્ય પ્રકાર છે. આખ્યાન સાથે સામ્ય છે. તેમ કેટલુંક વૈષમ્ય પણ છે. આખ્યાન કડવામાં વિભાજિત હોય છે. તો પદમાળા પદોમાં રચાય છે. આખ્યાનમાં કડવું, મુખબંધ, ઢાળ, વલણ, ઉથલો હોય છે. એ પદમાળાનાં પદોમાં નથી હોતું.

જીવા ભગતે પદમાળનું સર્જન કર્યું છે. જ્ઞાનાત્મક આત્માનુભવ અને ઉપદેશાત્મક ભાવ રજૂ કરવા માટે એક જ ભાવને ક્રમિક રજૂ કરવા આગળના પદોમાં વિકાસ સાધી પદમાળા જેવી રચના કરી છે. ગુરુના દિવ્યધામ વિશે પણ અનુભવવાણી રજૂ કરી છે. આ રચનાઓમાં આત્મપ્રતીતિનો ઉદ્ગાર, ઉપદેશાત્મક અભિગમ અને ગુરુ મહિમા વગેરે ભાવોને વર્ણવવામાં આવ્યા છે. જીવા ભગતની આ રચનાઓ પદમાળા પ્રકારમાં બેસી શકે તેવી સક્ષમ અને આસ્વાદ્ય છે. પદમાળાનું સર્જન કરીને જીવા ભગતે ગુજરાતી પદમાળામાં સ્તુત્ય અર્પણ કર્યું છે.

(૧૯) ભજન :

હસ્તપ્રત:૧-૨ માં જીવા ભગતની ઉપરોક્ત મુદ્રાઓમાં સમાવિષ્ટ ભજન રચનાઓ ઉપરાંત 'ભજન' શીર્ષકાંતર્ગત નીચે પ્રમાણેની રચનાઓ મળે છે. આ રચનાઓ ૬ થી ૮ કડીની છે:- ૨૩૫

'દેખ્યા હૈ પણ કયા બતલાવે.....' માં રહસ્યમય બ્રહ્મને મોતીના રૂપકથી સમજાવામાં આવ્યું છે. આ રચના રૂપક પ્રકારનું ભજન છે. ૨૩૬

'ભજન' શીર્ષકાંતર્ગત મળતી રચનાઓ નીચે પ્રમાણેની છે:-

'અંતર અંધેરા ટાળીજે.....' માં ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. એમાં જીવમુખી વાણી છે.

'શબદ વિવેકી શુનમે.....' માં વિવેક વિચાર વિશે ચિંતન છે, એમાં ઉપદેશાત્મક વાણી છે.

'એ કે વસ્તુ અપરંપારા.....' માં રહસ્યમય બ્રહ્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એમાં બ્રહ્મમુખીવાણી છે

'નર નિજારી નર્ભે ભયા.....' માં નિજાર પંથમાં નિજારીવ્રતનું મહત્વ અને ચિંતન મૂકવામાં આવ્યું છે. ૨૩૭

'જેણે સત્ ગુરુ સંતને સેવ્યા રે..' માં ગુરુ મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. એમાં ગુરુમુખી વાણી છે. ૨૩૮

'ભજન' શીર્ષકાંતર્ગત વિવિધ રાગમાં કુલ ૪ છૂટક રચનાનો સંખ્યા નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ૨૩૯

'વાલાજી રે, પાંત્રીસે પીડાયું ઉપની.....' માં પ્રકૃતિનું ચિત્ર છે. સંવત ૧૯૩૫ માં આવેલી અતિવૃષ્ટિનું ચિત્ર દોરેલું છે. આ રચના ઘટનાત્મક ભજન છે.

'બતાવો શબ્દ અપારી મેરમ ગુરુ 'માં ગુરુ પાસે 'શબ્દ' જ્ઞાની અરજ કરી છે. એમાં ગુરુ મહિમા પ્રકટ થાય છે.

'શબ્દે દૂકિત ભયા હો દૂરા.....' માં રહસ્યમય તત્વને શબ્દના રૂપક વડે સમજાવવામાં આવ્યું છે. આ રચનામાં રહસ્ય પરક ભજન છે.

જીવા ભગતની અન્ય મળતી ભજન રચનાઓમાં રહસ્યમય તત્વ વિશે ચિંતન છે. એમાં બ્રહ્મમુખી વાણી છે. આ રચનાઓને 'ભજન' શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે. ^{૨૪૦}

'ગુરુ ગોવિંદ ગુરુ ગોવિંદ.....'

'અખંડ પાટે મારો સદ્ગુરુ બેઠા.....'

'જેને સતગુરુ મળિયા.....' વગેરે રચનાઓમાં ગુરુમહિમા ગાવામાં આવ્યો છે.

'શૂન્યમેં શેર બસાયા.....' રચનામાં સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિનું રહસ્ય બતાવવામાં આવ્યું છે. આ રચના 'રવેણી પ્રકારનું ભજન છે.

'નિરમલ નુરા રે નિરમલ નુરા.....' માં દિવ્યતત્વ વિશે ચિંતન છે. એમાં બ્રહ્મમુખી વાણી છે. આ રચનાઓને 'ભજન' શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે. ^{૨૪૦}

ઉપરોક્ત રચનાઓમાં ટેકપંકિત, નામાચરણ, ગુરુમહિમા અને કર્તા તરીકે જીવા ભગતનો નામોલ્લેખ થયેલો છે. આ રચનાઓને અપાયેલ 'ભજન' શીર્ષક યોગ્ય છે.

(૨૦) પદ રચના :

'પદ' સંસ્કૃત શબ્દ છે. 'પદ' નો અર્થ 'ચરણ' થાય છે. જેમ કે ષષ્ટપદી—છ ચરણનો છપ્પો. તો બીજો અર્થ 'કડી' પણ થાય છે. 'અષ્ટપદી' આઠ કડીવાળી. 'પદ' નો અર્થ ચરણમાંથી કડીમાં અને કડીમાંથી કડી સમૂહને માટે 'પદ' શબ્દ પ્રયોજવા લાગ્યો પદ મુક્તક અને આખ્યાનની મધ્યમાં બેસી શકે તેવું કાવ્યનો પ્રકાર છે. ટૂંકી ગેય રચનાને પદ કહેવાની પ્રણાલી છે. તેનું ઉદ્ભવસ્થાન 'ઊર્મિ' છે. આજની પરિભાષામાં ઊર્મિગીત કહી શકાય.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદો વિપુલ માત્રામાં લખાયેલા છે. 'પદ' શબ્દ 'ચરણ' ના પણ અર્થમાં પ્રયોજાય છે. કડીમાંથી કડી સમૂહ અને ગમે તે કડી સમૂહ માટે 'પદ' શબ્દ પ્રયોજાવા લાગ્યો. લઘુકાવ્યના પ્રકાર તરીકે ઓળખાવવાનું વલણ આખ્યાન અને મુક્તકની વચ્ચે બેસી શકે તેવા ગેય કાવ્યપ્રકાર અર્વાચીન ઊર્મિકાવ્ય જેવું તેનું સ્વરૂપ છે. ભજન પદનો જ એક પ્રકાર છે. 'ગેય ઢાળમાં માર્ગ કે દેશીની રીતે ગવાતું દેશી બંધની કડીઓનું ગુમખું. મધ્યકાળમાં રચાયેલ પદ સ્વરૂપની રચનાઓ વિશાળ પ્રમાણમાં મળે છે. ભજન કિર્તનના પર્યાય તરીકે 'પદ' નો ઉપયોગ થાય છે. ^{૨૪૨}

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિપુલ પ્રમાણમાં પદનું સર્જન થયું અને લોકપ્રિય બનેલું. વિવિધ પ્રકારની ભાવ-ઊર્મિને પ્રગટ કરવા માટે કવિઓએ પદો સ્વરૂપ અનુકૂળ રહ્યું છે. મધ્યકાળનાં પદસાહિત્યમાં ઘણું બધું સમાયેલું છે. વૈષ્ણવ, શૈવ, શાકત અને વેદાંતિ પંથના કવિઓએ પદોનું સર્જન કર્યું છે. સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તેમાં પ્રભાતિયાં, કિર્તન, હાલરું, વાર, મહિના, વેલી, કાફી, કકકો, વગેરેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. નરસિંહનાં પ્રભાતિયાં, મીરાનાં પદો, ધીરાની કાફી, દયારામની ગરબી, પ્રીતમનાં પદો વગેરે લઘુ રચનાઓને પદમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે છે.

જીવા ભગતે વિપુલમાત્રામાં પદ રચનાઓ લખી છે. તેમની વાણીમાં કુલ ૧૦૫ રચનાને 'પદ' શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે. એમાં 'કાફી રાગનાં પદ', 'ગુરુને અરજ', 'સતગુરુને અરજ' રચનાઓને 'પદ' શીર્ષકથી ઓળખાવવામાં આવી છે. એ વિશે આપણે જોયું. ૨૪૨

વીરાને સંબોધીને લખાયેલાં ૨૦ પદો મળે છે.^{૨૪૩} જેમાં મહામાર્ગના સાધના સિદ્ધાંતો, નિજારી વૃત્તિ અને મહામાર્ગનો મહિમા વગેરે વિશે ઉપદેશાત્મક વાણી આસ્વાદ્ય છે. જીવા ભગતની વાણીમાં મહામાર્ગ વિશે વિપુલ પ્રમાણમાં વાણી મળે છે.^{૨૪૪}

- 'હે વીરા, વણજારા તમે જુવોને તપાસી...'
- 'હે વીરા, મહા મારગે હાલે બીજા મારગ ખાલો...'
- 'નીજનામ નિજારી ધરમ છે રે...'
- 'હે વીરા, નિજિયા નિરખો તો તમે સેજપદ પામો.....'
- 'હે વીરા, નિજિયા તો નિરાધાર ધામે....'
- 'હે વીરા, બીજ મારગી તમે બીજને પરખો.....'
- 'હે વીરા, નિજિયા ધરમે કોક નુરી રેશે....'
- 'હે વીરા, બીજને ન જાણે ને બીજ મારગે ચાલે.....'
- 'હે વીરા, અહમ બીજને કોક વિરલા ગેસે.....'

જીવા ભગતની વાણીમાં ગુરુમહિમા વિશેષ જોવા મળે છે.^{૨૪૫} નીચેની વગેરે રચનાઓમાં ગુરુનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે.

- 'હે વીરા, આદ્યે મધ્યે અંત્યે સત્ગુરુ સાચા.....'
- 'હે વીરા, સાનુ સદગુરુના ઘરની એવી.....'
- 'હે વીરા, અધર આધારે મારો સદગુરુ બેઠા.....'

'હે વીરા, બ્રહ્મ નિરાધારથી જીવ જુદો પડ્યો 'માં જીવનું આવાગમનનું રહસ્ય બતાવવામાં આવ્યું છે. જીવનું મૂળરૂપ બતાવીને પરમતત્ત્વની પ્રપ્તિને જીવનનું મુખ્ય લક્ષ્ય સમજાવવામાં આવ્યું છે.

‘હે વીરા, નાથ નિરાલંબ નિરાધાર ગુસાઈ.....’ માં પરમાત્માનું નિરાકાર સ્વરૂપ સમજાવીને જીવને ઢંગઢોવા માટે ઉદ્બોધનાત્મક શૈલી પ્રયોજી છે. તેમાં રહસ્યપરક ભજનવાણી છે.

‘હે વીરા, જીરે વણઝારા.....’ માં જીવને વણઝારાનું રૂપક આપીને જીવનનું લક્ષ્ય હરિનામના વેપાર કરવાનું કહે છે.

તદુપરાંત મળતાં પદોમાં ઉપદેશાત્મકવાણી ઝીલાયેલી જોવા મળે છે. જેમાં—

- ‘હે વીરા, નિરાધાર ધામે કોઈ વીરલા રે’શે.....’
- ‘હે વીરા, છેલ્લો જનમ જે પુરુષનો હશે.....’
- ‘હે વીરા, આ વાતુને કોઈ વીરલા જન જાણે.....’
- ‘હે વીરા, તરેલ તારશેને બૂડેલ બૂડાડશે.....’
- ‘હે વીરા, જે જે તર્યા તે વિશ્વાસી વીરા.....’

વીરાનાં પદોમાં ઉપદેશાત્મક તત્વ વિશેષ જોવા મળે છે. જીવા ભગતે કહે છે: બીજને પરખો તો ભવપાર થઈ શકાશે. નિજ રૂપને પામવા માટે જેનાથી ઉત્પન્ન થયા, તે મૂળ રૂપ—બીજને ઓળખો તો આનંદ થાશે. સત્ગુરુનાં ધામનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે:—

‘હે વીરા, તમે તમારું રૂપ એણી પેરે ઓળખો,
ઈ ઓળખ્યા વિના આનંદ કેમ થાશે.’

.....
‘હે વીરા, સાનુ સતગુરુના ઘરની એવી,
રતી એવી નહિ વ્યાધિ.’ ૨૪૬

જીવા ભગત કહે છે કે મૂળ રૂપને ઓળખ્યા વિના બીજા માર્ગે ચાલવું યોગ્ય નથી:—

‘હે વીરા, બીજને ન જાણે તે બીજા મારગે ચાલે,
તે તરી પાર કેમ ઊતરશે.’ ૨૪૭

જેવો સંગ તેવો રંગ લાગે છે. એટલે સાધુના સંગે જવાનું કહે છે:—

‘હે વીરા સાધુને સંગે સાધુ કે’વાશે,
એના અંતઃ કરણ ઉજળા થાશે.’ ૨૪૮

પરમાર્થીની વ્યાખ્યા આપતા કહે છે કે જે સ્વાર્થી નથી તે પરમાર્થી બંદા છે:—

'હે વીરા, સ્વારથ ઈચ્છતા નથી,
ઈ પરમારથી બંદા પૂરા.' ૨૪૯

જગત પર ફંદી માણસો વધી જશે, મોહના માર્યા કાય કથીર ભેગું કરશે એવું આગમ ભાષે છે
અને જીવને ઢંદોળીને ચેતવણી આપે છે:—

'કાય કથિરની કોથળી ભરશે હે વીરા,
જગતમાં ફંદી ફરશે.' ૨૫૦

જીવા ભગત કહે છે કે વિવેક વિના બધું જ મિથ્યા છે. તેને તરવાની આશા રાખવી મિથ્યા છે.

'હે વીરા, વિવેક વિહોણા વસ્તુ કોઈ ન જાણે,
એને નઈ કાંઈ તરવાની આશા.' ૨૫૧

વણજારાના રૂપક દ્વારા સમજાવે છે કે વણજુ કરવા આપણે જન્મ લીધો અને પૃથ્વી (વિદેશમાં)
આવ્યા, રામનામનો વેપાર ન કરીને ખોટનો ધંધો કર્યો. આ ધંધામાં તો મૂળગી મૂડી ગુમાવીને માલ ખોયો અને
જીવન મિથ્યા ગુમાવી દીધું છે:—

'હે વીરા, વણજુ કરવા વિદેશમાં આવ્યા,
તમે જુઓ પૂંજી પોતાની તપાસી:
હે વીરા મૂડી ગુમાવીને માલ સર્વે ખોયો,
ઈ અસંખ્ય જુગ અથડાશે.' ૨૫૨

જે તારે તેવા તારણહારનો સંગ એવો રંગ લાગે છે એ બતાવતા કહે છે કે કુસંગ થઈ જાય તો
બૂડવાનું નક્કી જ છે:—

'તરેલ તારશે બૂડેલ તો જરૂર બૂડાડશે,
એવી જોઈ જોઈ સંગનું કરજો.' ૨૫૩

આપણે તો સતગુરુ સાહેબના નામનો વેપાર (વણજુ) કરવા માટે આવ્યા છીએ:—

'હે વીરા, અધર અધારે મારા સતગુરુ બેઠા,
મારા સાહેબ બેઠા.
આપણે વાણોતર થઈ વણજુ કરીએ.' ૨૫૪

છૂટક પદોમાં બ્રહ્મ વિશે કહે છે કે બ્રહ્મતત્ત્વ તો શ્વાસ ઉચ્છવાસથી પાર છે, ત્યાં પૂરા
અનુભવીઓ પહોંચી શકે છે. એ સતગુરુનો દેશ જોવા માટે આપણે જઈએ એવું ઉદ્બોધન પણ કરે છે.
બ્રહ્મતત્ત્વનો અનુભવ થઈ શકે એને શોધવા માટે મિથ્યા ક્રિયાકાંડ કરવાની જરૂર નથી આપણી અંદર જ તેની
શોધ કરવાની છે. બ્રહ્મ શબ્દમાં આવે તેમ નથી. બાવનથી બહાર છે:—

'વીરાનાં પદો' માં જીવા ભગતની વાણીમાં જોવા મળતા ગુરુમહિમા, જ્ઞાનમાર્ગ, યોગમાર્ગ, રહસ્યમયવ બ્રહ્મતત્ત્વ, ઉપદેશ અને મર્મીવાણી વગેરે ભજનભાવને પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. 'જીવા ભગતની વાણીમાં ઉપદેશાત્મકવાણી વિશેષ જોવા મળે છે. ૨૫૬

'પદ લખ્યાં છે.' એવાં શીર્ષકાંતર્ગત ૪ રચના મળે છે. ૨૫૭ જેમાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ, તેની પ્રાપ્તિ માટે ગુરુનું મહત્ત્વ, અનુભવીઓની ઓળખ અને સત્ગુરુનો દેશ જોવા માટે જીવને ઉદ્બોધન કરતી વાણી તેમાં છે.

આ ઉપરાંત બીજાં ૪ પદ મળે છે. ૨૫૮ જેમાં સત્ગુરુનો મહિમા, યૌગિક ક્રિયાઓમાં આસનથી સમાધિ સુધીની વિવિધ અવસ્થાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં અનુભવનો રણકાર છે. જીવા ભગત લક્ષ્ય પ્રાપ્તિ માટે અનુભવનો આગ્રહ રાખે છે.

'ઉમિયાજી રે છે મોરા ઈશ રે.. હાં.....' એ રચનાને 'પદ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. ૨૫૯ તેમાં ઉમિયાજી વિશે ચરિત્રાત્મક વર્ણન અને તેનો મહિમાગાન કરવામાં આવ્યું છે. આ રચના સ્તવન પ્રકારની છે.

હે વીરા, તરેલ તારશેને બૂડેલ બૂડાડશે....' રચનાનું વિષયવસ્તુ જોતા તેને આગમ પ્રકારનું ભજન કહી શકાય તેમ છે. ૨૬૦

જીવા ભગતની આ રચનાઓને 'પદ' કહેવામાં આવી છે. તેમાં સ્પષ્ટ નામાચરણ, ગુરુમહિમા, ટેકપંકિત અને તેની પ્રાસઆયોજના વગેરે જોતા આ રચનાઓ ભજન પ્રકારની છે.

(૨૧) આખ્યાન :

જીવા ભગત રચિત ૮ રચના કથનાત્મક પ્રકારની મળે છે. ૨૬૧ તે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) જેસલ જાડેજાનો પ્રસંગ :

૧૩ કડીની આ કૃતિમાં નિજિયા ધરમના અધિકારી જેસલ-તોરલના જીવનની ઘટનાઓનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં જેસલ જાડેજાએ પૂર્વ જીવનમાં લૂંટારો, પાપી અને નિશાનબાજ (શિકારી) હતો. તે સાસટિયાને ઘેર ચોરી કરવા જાય છે અને હાથમાં મેખ વાગે છે, ત્યારે સાસટિયાને ઘેર જમૈયો (ભજનનો કાર્યક્રમ) રચાયો હતો. ભજનાંતે પ્રસાદ વહેંચવામાં આવે છે અને એક વ્યક્તિનો પ્રસાદ વધે છે. ત્યારે ફળિયામાં તપાસ કરી તો જેસલ મળે છે. તેના હાથમાં મેખ હતી. સાસટિયાને જાણ થાય છે કે તે 'તોડી' ઘોડી અને તોરલ રાણી લેવા આવ્યો છે. સાસટિયાએ આ બંનેનો સહર્ષ ત્યાગ કરીને વિદાય આપી. તોરલને લઈને જેસલ પોતાના ઘર

તરફ આવે છે. તોરલની હાજરીથી જ તેનામાં પરિવર્તન શરૂ થઈ જાય છે. રસ્તામાં ગાયોની વારે ચડી ધણ બચાવે છે. જે ગાયો મૃત હતી તેને જળ છાંટીને સજીવન કરીને ચમત્કાર બતાવે છે.

અંતમાં કહે છે કે જેસલ તોરલ હજુ પરચા પૂરે છે. હે જેસલ પીર, અમારી ખબરું લેજો. ધ્રુવ પંકિત, અંતરાની યોજના અને પ્રસંગ નિરૂપણ સુંદર કર્યું છે. અંતમાં 'નામાચરણ' માં નિર્દેશ કર્યો છે. તેમાં પરંપરિત કથાનું માળખું ગોઠવ્યું છે. કથા ઘટકોને લાઘવથી વણી લીધાં છે.

(૨) દ્રૌપદી આખ્યાન :

'દ્રૌપદી આખ્યાન' છ કડીની રચના છે. ઈન્દ્રદેવ દ્રૌપદી રાણી પર પ્રસન્ન થયા. દ્રૌપદીએ પાંચ પતિ હોવા છતાં મર્યાદા ન છોડી. દ્રૌપદીના ચીર હરણ સમયે શ્રી કૃષ્ણે નવસો નવાણું ચીર પૂર્યા અને લાજ બચાવી. પાંડવોને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને લાક્ષાગૃહમાં બળતા બચાવ્યા અને મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોની પડખે રહ્યા અને પત રાખી. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે અનેક સંતોનો ઉદ્ધાર કર્યો તેમ પાંડવોનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો. આ કૃતિમાં શ્રી કૃષ્ણચરિત્રનો વિશેષ મહિમા કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં પૌરાણિક પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. કૃતિનું કદ લઘુ છે. તેમાં પરંપરિત ઘટના ગૂંથી છે. 'નામાચરણ' માં કર્તા તરીકે જીવા ભગતનો ઉલ્લેખ થયો છે.

(૩) ચૈલેયાખ્યાન :

આ કૃતિમાં શગાળશા શેઠ અને રાણી ચંગાવતીનું મહાવ્રત, તેમની સેવાભાવના અને ભક્તિભાવનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં પરંપરિત 'ચૈલેયા' પ્રસંગને મુખ્ય વસ્તુ તરીકે પસંદ કરી છે. ૮ કડીની રચના છે. કર્તા તરીકે જીવા ભગતનો 'નામાચરણ'માં ઉલ્લેખ થયો છે.

(૪) પાંડવાખ્યાન :

'પાંડવાખ્યાન' માં દુર્વાસા પાંડવને ત્યાં ભીક્ષા માંગવા આવે છે. ત્યારે અક્ષય પાત્ર ઊંધું વાળેલું હતું એટલે ભિક્ષા આપી શકાય તેમ ન હતી. દુર્વાસા ઋષિ સ્નાન માટે જાય છે. ત્યારે પાંડવોને ચિંતા થાય છે કે તેને કેવી રીતે ભોજન આપીશું. કૃષ્ણ દ્વારા અક્ષયપાત્ર ભરાતા પાંડવો દુર્વાસાના શાપ માંથી બચી જાય છે. શ્રી કૃષ્ણ પાંડવોની રક્ષા કરે છે. અંતમાં કહે છે:—

'જીરે, હરિ સવળા તેને સવળું પડે,
ને અરાટાને અવળું;
જીરે ગુરુ મોરારની કૃપાથી જીવો જશ ગાય,
એ પ્રાકમ પ્રભુજી તમારું.' ^{૨૯} ॥ ૮ ॥

પરંપરિત પ્રસંગને વર્ણવ્યો છે. ટેક પંકિત, અંતરો અને નામાચરણ જળવાય છે. પ્રસંગ નિરૂપણ સરસ થયું છે. આ રચના આઠ કડીની છે.

(૫) પીપાખ્યાન :

પ્રસ્તુત રચનામાં ભક્ત પીપાજીના જીવનનો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. ૧૨ કડીની રચના છે. પ્રસંગ નિરૂપણ કલાત્મક નથી. રચના સાવ નબળી છે. કોઈ નાવીન્ય નથી.

(૬) બલિ આખ્યાન :

પ્રસ્તુત કૃતિ બાવીસ કડીની રચના છે. બલીરાજા અને બીજાવર રાણીને નિજિયા ધરમના અધિકારી તરીકે સ્વીકારીને પ્રસંગ ગૂંથ્યો છે. વામન રૂપે પ્રભુ પધારે છે અને બલિરાજા પાસે ત્રણ ડગલાં જમીન માંગે છે. અને વિરાટ રૂપે ત્રણ ડગલાંમાં જમીન માપે છે. બલિને પાતાળમાં મોકલી દે છે. અને પાતાળનું રાજ પ્રભુ બલિને આપે છે. બલિરાજા અને રાણી બીજાવરે મહાવ્રત પાળ્યું. વિપત્તિમાં અડગ રહ્યા તેની પ્રશસ્તિ કરતા જીવા ભગત કહે છે:—

'એવા સતવાદી થીયા બલિરાજા,
એને નિજિયા ધરમને ધાર્યા.'^{૩૦}

.....
'જીરે, એવડી વિપત્તિ પડિયું,
પણ મન ન કરચવાણું;
એવા એ અડગ વરતી વાળા.....'^{૩૧}

(૭) પ્રહલાદાખ્યાન :

ભક્ત પ્રહલાદના જીવનના પ્રસંગને પ્રસ્તુત કૃતિમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ચોવીસ કડીની આ રચના છે. પ્રહલાદ રત્નાવલી રાણીને નિજિયા ધરમના અધિકારી તરીકે વર્ણવે છે. હિરણ્યકશ્યપનો વધ થાય છે. તે ચિત્ર સરસ વર્ણવાયું છે:—

'જીરે, ધખતા થંભને પ્રહલાદે બાથ લીધી,
હરિએ થંભમાં ઠંડકાઈ આણી;
જીરે, કંપ્યો થંભને નરસંગજી પ્રગટ્યા,
લીધો હરણ્યાકંસ ઉરમાં આણી.'^{૩૨}

.....
'જીરે, વિકરાળ રૂપ દેખી,
ત્રિલોકી થરહરિયા.'^{૩૩}

.....
'જીરે, બે પોર સુધી તેને રમત રમાડી,
પછે લીધો ઉબરા માથે આણી.'^{૩૪}

પૌરાણિક કથા ઘટકોને વણીને આ કૃતિ રચી છે. જીવા ભગતની આખ્યાન કૃતિઓમાં આ કૃતિ દીર્ઘ રચના છે. નામચરણમાં કર્તા નિર્દેશ કર્યો છે.

(૮) હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન :

સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર રાજા અને તારામતી રાણીના જીવનના પ્રસંગને વર્ણવતી પ્રસ્તુત રચના દશ કડીની છે. ટેક પંકિત, અંતરામાં પ્રસંગ નિરૂપણ અને 'નામાચરણ'માં કર્તા તરીકે જીવા ભગતનો ઉલ્લેખ થયો છે. બંને પાત્રોને મહાવરતીવાળા અને ગુરુમહિમા ગાનારા બતાવ્યા છે. મહાવ્રત ધારક તરીકે અનેક મુશ્કેલીઓ આવે છે. છતાં અડગ રહે છે. તેઓ સત્ય માટે વેચાયા. રોહિદાસને સર્પ દંશ થતા મૃત્યુ પામે છે. તેની પાસે ખાપણના પૈસા પણ ન હતા તેમ છતાં અડગ રહે અને સત્ય જાળવી રાખે છે. અંતમાં ઈશ્વરની કૃપાએ રોહિદાસ સજીવન થાય છે. રાજપાટ પરત મેળવે છે. હરિશ્ચંદ્ર રાજાનો જય જયકાર થાય છે.

કુલ આઠ રચનાઓને આખ્યાન તરીકે જીવા ભગતે ઓળખાવ્યા છે. એક એક પદમાં લખાયેલી આ રચનાઓ પૌરાણિક છે. જેમાં જેસલ જાડેજાનો પ્રસંગ ઐતિહાસિક રચના છે. જીવા ભગતે દરેક પાત્રોને નિજિયાધરમના અધિકારી તરીકે વર્ણવ્યા છે. પ્રસંગ નિરૂપણ, ક્યાંક મૌલિક કલ્પના અને અભિવ્યક્તિમાં સરળતાથી કૃતિઓ આસ્વાદ્ય બને છે. આખ્યાનાત્મક ભજન રચના તરીકે આ કૃતિઓ સફળ રહી છે.

(૨૨) ગુરુમહિમા : ^{૨૬૨}

સંત સાહિત્યમાં 'ગુરુમહિમા' પ્રકારની રચનાઓ લખવાની એક પરંપરા હતી. 'રવિ -ભાણ સંપ્રદાય' સંત કવિઓમાં રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબે વગેરેએ ગુરુમહિમા ગાતી કૃતિઓ રચી છે. જીવા ભગતે પણ 'ગુરુ મહિમા' કૃતિની રચના કરીને પરંપરાને જીળવી રાખી છે.

જીવા ભગત રચિત 'ગુરુમહિમા' કૃતિમાં પાંચ દૂહા, ચુમાલીસ ચોપાઈ અને અંતના છ દૂહા મળીને કુલ પંચાવન પદોમાં લખાયેલી છે. અંતના દૂહામાં પદ્ય સંખ્યા દર્શાવી છે. આ કૃતિ પછી ભુજંગી છંદમાં કુલ ૨૪ પદોમાં ગુરુનું વિશેષ મહિમાગન કર્યું છે. ^{૨૬૩}

કૃતિના પ્રારંભના પાંચ દૂહામાં ગુરુ મોરારની વંદના કરવામાં આવી છે. મન, વચન અને કર્મથી ગુરુને શિર ધારણ કરીને ગુરુ પાસે યાચના કરી છે. ગુરુ વિશે કહે છે કે તમે ગુરુ તમે બ્રહ્મથી અધિક છો. તમે મારા ઈષ્ટદેવ છો. મારી કોઈ પૂર્વની કમાઈ હશે કે મોરારા ગુરુ મળ્યા. મારા માટે તમે સર્વસ્વ છો. ગુરુ માતા, પિતા, સગા કુટુંબ, દાતા, સાચા સંગાથી અને પ્રાણ પિંડના દાતા છે. પાંચ દૂહા અને બે ચોપાઈમાં મોરારસાહેબનો મહિમા ગાયો છે. ત્રીજી ચોપાઈથી ગુરુ મહિમા આગળ વધારે છે.

જીવા ભગત કહે છે કે ગુરુ વિના બીજે શું સગાઈ કરવી. ગુરુ મારા છે. હું ગુરુનો છું. સત્ ગુરુની કૃપા ઉતરતા જ યમનો ડર દૂર થયો છે. ગુરુ તો મોક્ષનો માર્ગ છે. સુખનું દ્વાર છે. આ સુખ અનિર્વચનીય છે. તેને ભજતા દારુણ દુઃખ દૂર થાય છે. સર્વ તીર્થો ગુરુના ચરણમાં સમાયેલા છે.

ઉપદેશ આપતા કહે છે કે નિત્ય ગુરુની આજ્ઞા લેવી. એમ કરીએ તો સેવાથી સુમન મળે છે. ગુરુ સાથે એક મન કરવું. ગુરુના ચરણામૃતનું પાન કરવાથી ભવપાર કરી શકાય છે. ગુરુમૂર્તિનું ધ્યાન ધરવું. ગુરુ મૂર્તિની જેટલી પ્રદક્ષિણા કરીએ તેટલા અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યાનું પૂણ્ય મળે છે. ગુરુ ગોવિંદથી ચડિયાતા છે. ત્રણ

દેવ: બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ ગુરુનો યશ ગાય છે. અનેક વ્રત કરીએ તો પણ ગુરુસેવાના વ્રતની તુલનામાં આવી શકતું નથી. દાન પુણ્ય, સાધન સમાધિ કે દેહથી વ્રત કરીએ તો પણ ગુરુના ભજનની બરોબરી કરી શકે નહિ. ગુરુનું એક પણ ભજન કરવામાં આવે તો સો વર્ષની સમાધિ જેટલું ફળ મળે છે:—

'ગુરુ ભજન એક પલ કરે,
સમાધિ સો વર્ષની ધરે;
હરિ મંદિર ઉંમર ભર જાવે,
ગુરુ કો દર્શન એકબાર થાવે.'

ગુરુથી શિષ્ય ઉજાગર થાય છે. ગુરુ સેવાથી અધિક સુખ મળે છે. માયાના કર્યા જીવ લખ ચોર્યાસીના ફેરા ફરતા ભવરણમાં ભટક્યા કરે છે. ગરુકૃપાથી ભવબંધન છૂટે છે. ગુરુ મુક્તિદાતા છે. જીવા ભગત જીવને ચેતવણી આપતા કહે છે કે, મૂઢ મતિજન તમે ગુરુને નહિ માનો તો મિથ્યા સંસારનો ભાર વહન કરવો પડશે. ગુરુની ભક્તિ કરીને ચરણ કમલમાં શિશ નમાવીને કર્મ બંધન બાળી નાખો. ગુરુની મહેર થશે તો અભય પદ મળશે. આ વાતને કર્મરૂપી કબાટ અને જળમાં જળનું ભળવું—એ રૂપક દ્વારા સમજાવે છે. કોઈ પાપી હોય, કર્મથી દુઃખી હોય એ પણ ગુરુના શરણમાં આવે તેને નિર્વાણધામ મળી જાય છે. ગુરુથી જુદાઈ ન રાખો. તેની સાથે એક મેક બની જતાં જીવપણું મૂકીને બ્રહ્મરૂપ બને છે:—

'માટે સેવો ગુરુ મન ભાઈ,
ગુરુ સે મત રાખો જુદાઈ;
ગુરુસું એક મેક મન થાવે,
જીવ મટીને બ્રહ્મ કહાવે.'

ગુરુ સેવાથી જ દેવ દેવીઓનો ઉદ્ધાર થયો છે માટે તમે પણ ગુરુ સેવા કરો. એવું પોકારીને કહે છે. અંતની ચોપાઈમાં કહે છે કે ગુરુ દાતા છે. ગુરુ આપણને પોતાના જેવા જ બનાવે છે. જીવા ભગત કહે છે કે ગુરુ મોરાર મે તમારી ચરણ રજને શિર ધરી છે. તમારી ગુલામી કરીશ. તમે અનુપમ છો. 'નામાચરણ' માં કર્તા તરીકે જીવા ભગતનો નામોલ્લેખ થયો છે. નામાચરણ પછી પાંચ દૂહા મૂક્યા છે. તેમાં ગુરુમહિમા ગુરુમહિમા ગાયો છે. અંતના બે દૂહામાં રચના સાલ અને પદ્ય સંખ્યા દર્શાવી છે:—

'સંવત ઓગણીસો ચોત્રીસ,
કયે તે અષાઢ માસ;
સુદ બીજ ગુરુવાર દન,
ગુરુ ગ્રંથ પૂરો પ્રકાશ.

.....
'પ્રથમ દોહરા પાંચ હૈ,
ચુમાલીસ ચોપાઈ;
પાંચ દોહરા પીછલા,

ગનતી દઈ હૈ જનાઈ.

'ગુરુમહિમા' કૃતિમાં 'ચિંતામણિ' પ્રકારની રચનાઓની પદાવલિ અને ભાવનું પુનરાવર્તન હોવા છતાં એક સ્વતંત્ર રૂપ ધારણ કરે છે. પરંપરિત ગુરુમહિમાને સરળ પદાવલિમાં મૂકી શક્યા છે. જીવા ભગત ગુરુને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશથી અધિક માને છે. ગુરુ મોરારસાહેબને ઈષ્ટ દેવ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. રવિસાહેબની 'ગુરુમહિમા' કૃતિમાં ગુરુ ભાણસાહેબને સત્ ગુરુ પદે ધારણ કરીને ગુરુ મહિમાગાન કરવામાં આવ્યું છે. જીવા ભગતે ગુરુ મોરારસાહેબના મહિમા વર્ણવીને ગુરુમહિમા ગાન કર્યું છે. જેમકે:-

'મેરા સતગુરુ ભાણ હૈ,
રવિ કરે પરણામ. (રવિસાહેબ)
'મોરાર ગુરુ મેરા ઈષ્ટ દેવા. '(જીવા ભગત)

જીવા ભગતની પદાવલિ રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબની ગુરુમહિમાની વ્રજ-હિન્દીની અસરવાળી છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતકવિઓની જેમ જીવા ભગતે ગુરુમહિમા કૃતિ રચીને પરંપરામાં ઉમેરણ કર્યું છે. કેટલીક વિશેષતાઓ જાળવીને ગુરુ મહિમા ગાયો છે. 'બંધી છોડ સતગુરુ નામા', 'તર્ત પોંચાડે નિર્વાણ પદ ધામા', 'જે તરિયા ગુરુ નામકો થંભ પાવે', 'કર્મ કપાટ ઉઘાડી લેવે', 'અબ તો ઉગારો ગુરુ રાઈ' વગેરે પંક્તિઓમાં અભિવ્યક્તિની તાજગી અનુભવાય છે. પુનરાવર્તન દોષ બાદ કરીએ તો ઉપમા, રૂપક અને અભિવ્યક્તિ કૌશલ્યથી કૃતિ આસ્વાદ્ય બને છે.

(૨૩) પરચરી :

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં દીર્ઘ રચનાઓ મળી આવે છે. ચિંતામણિ, ગુરુમહિમા અને પરચરી પ્રકારની રચનાઓમાં સાંપ્રદાયિક વિચારધારાને ઝીલી છે. આ કૃતિઓમાં ગુરુનું મહિમાગાન કરવામાં આવ્યું છે. જીવા ભગત રચિત પરચરી પ્રકારની ત્રણ કૃતિઓ મળે છે:-

- (૧) 'ભાણ પરભરી' ^{૨૬૫}
- (૨) 'રવિસાહેબની પરચરી' ^{૨૬૬}
- (૩) 'મોરારસાહેબની પરચરી' ^{૨૬૭}

ઉપરોક્ત ત્રણેય કૃતિમાં કર્તા તરીકે જીવા ભગતના નામનો ઉલ્લેખ મળે છે.

(૧) ભાણ પરચરી :

પ્રસ્તુત કૃતિ ૫ દૂહા અને ૬૪ ચોપાઈ મળીને કુલ ૬૯ પદ્યાત્મક શ્લોકમાં રચી છે. કર્તા તરીકે 'નામાચરણ' માં જીવા ભગતના નામનો ઉલ્લેખ મળે છે:-

'કહે જીવો કર જોડી,
તમે તો અપાર હો જોગી;
તમારો વરણવ્યો જશ,
મતી જા લગે મેરી પૂગી. ॥ ૬૪ ॥

પ્રસ્તુત કૃતિમાં ભાણસાહેબના જીવના પ્રસંગો અને ચમત્કારિક વાતોને વણી હોવાથી 'ભાણ પરચરી' શીર્ષક યોગ્ય લાગે છે. આ કૃતિના આરંભમાં ગુરુની વંદના કરી છે. ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે, અને કૃપા યાચી છે. ગુરુ સ્મરણમાં ગુરુને વિનંતી કરી છે.

પાંચ દૂહા કહ્યા બાદ લખે છે કે 'હવે પરચરી ભાણસાહેબની લખી છે. 'ભાણસાહેબને અવતારી પુરુષ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. તેમના પિતાનું નામ કલ્યાણજી ઠક્કર હતું. ભાણસાહેબ દૂધરેચમાં ષષ્ટમદાસને મળ્યા અને દીક્ષા લીધી. ભાણસાહેબની સાથે જે કૂતરી સમાધિસ્થ થઈ તે કૂતરી પૂર્વ ભવે ઋષિ કન્યા હતી. તેનું નામ દેવતી હતું. એ ઘટના ઉપરાંત રણમાં મીઠી વીરડી સર્જી, મત્સ્યસજીવન પ્રસંગ અને સૂર્યગ્રહણનું નિવારણ વગેરે ચમત્કારિક વિગતોને ગૂંથી છે.

ગુરુ ષષ્ટમદાસની કૃપાથી ભાણસાહેબને સત્સંગનો રંગ લાગે છે. ધીમે ધીમે તેઓ પ્રભાવ ઠેર ઠેર વિસ્તરતો જાય છે. ૧૩ ચોપાઈ સુધી આ વાત કહી છે. માછીમારે માછલીઓ મારીને ઢગલો કરેલો, એ જોઈને ભાણસાહેબે માછલાંઓને સજીવન કર્યા. એ પ્રસંગની રજૂઆત જીવા ભગત આ પ્રમાણે કરે છે:—

'દેમર જાલી નાખી જલ માંહિ,
મારી મછી ઢગ કરાહી;
નાવણ આયા કિયા વિચારા,
તબ બોલા વતન અતિ ખારા. ' ॥ ૧૬ ॥

માછલી સજીવન થાય છે અને જળમાં વહે છે. તે દશ્ય આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત કરે છે:—

'મછી સબ જલમેં પોતી,
દેમર લાગે પાય કરે અસ્તુતિ.' ॥ ૧૭ ॥

ભાણસાહેબે સૂર્યગ્રહણ નવ ઘડીનું હતું. તેને બદલે એક ઘડીનું કર્યું. સૂર્ય ગ્રહણ પ્રાકૃતિક ઘટના છે. આ ઘટના જ્યારે થવાની હોય છે તેટલી સમયમર્યાદામાં થાય છે. એ સમયે ભાવકજનોને એવો અનુભવ થયો હોય કે સમય સડસડાટ પસાર થઈ ગયો હોય એમ બની શકે. જીવા ભગતે ચમત્કારની તરતી વાત અહીં વણી છે. એ રીતે ભાણસાહેબને ચમત્કારિક સંત તરીકે વર્ણવે છે.

ત્રીજો ચમત્કારિક પ્રસંગ રણમાં મીઠી વીરડી કર્યાનો નોંધે છે. સોળ વ્યક્તિઓ રણમાં ફરતા ફરતા તરસ્યા થાય છે. સાધુ જમીને વિશ્રાંતિ કરતા હતા ત્યાં પાણીની મૂકેલી હતી. ભાણસાહેબે રણમાં ખારા પાણીને મીઠું કર્યું અને તૃપ્ત કરીને ચમત્કાર બતાવ્યો:—

'ત્રખાવત ભયે બહુ જીવ,
રણકા જળ મીઠાં કરિયા.' ॥ ૨૧ ॥

ભાણસાહેબ ફરતા ફરતા સુરત અને વડોદરા આવ્યા અને લોકોએ તેનું સ્વાગત કર્યું. ભાણસાહેબ પર ચોરીનો આરોપ આવે છે અને ફરિયાદ દરબારમાં પહોંચતા જ સિપાઈઓ જંજીર બાંધીને કોટડીમાં લઈ જાય છે ત્યારે ભાણસાહેબે ઈશ્વરને આરાધ કર્યો. અસલી ચોરને વલોપાત થયો અને ભાણસાહેબે ચોરને પણ મુક્તિ અપાવી :-

'ભાણ ક્રિયો આરાધ,
જંજીર તરત ત્રોડાયા;
ચોર સહ બંદીવાન સહિત,
પલ એકમેં છોડાયા.' ॥ ૨૮ ॥

ભાણસાહેબ જ્યાં જતા ત્યાં ભેટ સોગાદો મળતી, જે કંઈ ધન મળતું તે સાધુને જમાડી દેતા:-

'દેશ પરદેશ મેં કો જાય,
ભાણ કો લેવે વોરાવી;
તાકા આવે ધન,
સાધુકું દિયે ખવડાવી.' ॥ ૩૪ ॥

ભૂજથી રા'લાખાના સમાચાર આવતા જ ભાણસાહેબ ભૂજમાં જાય છે. 'શિવરામંડપ' ના આયોજનની વાત મૂકે છે. ભાણસાહેબના આશિષથી શિવરામંડપની તૈયારી કરી અગ્નિ વિના જ્યોત પ્રકાશીને ભાણસાહેબે ચમત્કાર બતાવ્યો. ત્યારે ભાણસાહેબનો જય જયકાર થયો. રા' લાખો પગે લાગ્યો. શિવરામંડપ સફળ થયો:-

'અગન બિનુ જ્યોતિ જગાડી,
સઘળી ગત્યું તેડી;
વર્તે જય જયકાર.....' ॥ ૩૮ ॥

આ પ્રસંગ 'મોરારસાહેબની પરચરી' માં પણ મળે છે. રા' લાખાના 'શિવરામંડપ' માં ગિરનારના સાધુ, મેકરણદાદા અને ભાણસાહેબ હતા એવું જીવા ભગત કહે છે. એકવાર ભાણસાહેબ વાગડ (કચ્છ) માં જાય છે. ત્યારે તેમને સુકણ શઈદ નામના ફકીર સાથે વાદ વિવાદ થાય છે. ભાણસાહેબનો પ્રભાવ જોતા શઈદ ભાણસાહેબને જીવતા પીર તરીકે સ્વીકારે છે. ભાણસાહેબે તેને અભય વચન પણ આપ્યું કે તમારી જગ્યામાં ક્યારેય કોઈ જીવનું મૃત્યુ નહિ થાય. રવિસાહેબને ભાણસાહેબનો ભેટો થતા વ્યાજખાઉ વાણિયા રવિમાંથી રવિસાહેબ બન્યા એ ઘટનાને જીવા ભગતે લાઘવમાં સરસ રીતે મૂકી છે:-

'રવા ભયે રવિ દાસ.' ॥ ૫૨ ॥

જીવા ભગતે અહીં ભાણસાહેબના જીવનમાં ઘટેલી પરિચિત ઘટનાઓને વણી છે. સેવક મેપા ભરવાડને ત્યાં ભાણસાહેબ જાય છે. એ સમયે ભરવાડણ કહે છે કે કાઠી અમારા ઢોર લઈ ગયા છે. ભરવાડ ઘેર આવે છે. ભાણસાહેબને વાત કરે છે. ભરવાડને હૈયે ધારણા આપે છે કે તારા ઢોર પાછા આવશે. ખરેખર સાંજે ઢોર પાછા આવ્યા. ભાણસાહેબ ત્યાંથી જવા માટે તૈયાર થાય છે ત્યારે ભરવાડ આડો ફરીને ભાણસાહેબને રામદુહાઈ આપે છે. ભાણસાહેબે રામ દુહાઈ તોડી નહિ અને એક ડગલું આગળ ભર્યા વિના તળાવની પાળે સમાધિ ગળી અને જીવતા સમાધિ લીધી. તળાવમાં ગંગા પ્રવાહ શરૂ થયો. ઘોડી અને કૂતરીએ પણ સાથે સાધિ લીધી. આજે પણ ભાણસાહેબનું આ સમાધિ સ્થળ 'રવિભાણ સંપ્રદાય' માટે શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર છે. અંતમાં જીવા ભગત કહે છે કે તમે અપાર જોગી છો. તમારો યશ મારી મતિ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે:-

'કહે જીવો કર જોડી,
તમ તો અપાર હો જોગી;
તમારો વરણવ્યો જશ,
મતી જા લગે મેરી પૂગી.' ॥ ૬૪ ॥

'ભાણ પરચરી' માં જીવા ભગતે ભાણસાહેબના જીવન વિશેની માહિતી આપી છે. પરંપરિત તરતી વાતોને કાવ્યમાં વણી લીધી છે. ભાણસાહેબ પ્રત્યે ભક્તિભાવ પ્રગટ કરવા માટે પરચરી લખી છે. તેમાં કાવ્યાત્મકતા કરતા હકિકત તરફનું વલણ વિશેષ જોવા મળે છે. જીવા ભગતનો સાંપ્રદાયિક ભક્તિભાવનો ઉન્મેષ જીવા મળે છે.

(૨) રવિસાહેબની પરચરી :

૫ દૂહા અને ૧૪૪ ચોપાઈમાં જીવા ભગતે 'રવિસાહેબની પરચરી' રચી છે. આ કૃતિ ચાર ભાગમાં વહેંચી છે. તેમાં ૪૫ થી ૭૦ ચોપાઈ સુધી બાલદાસની દીક્ષાનો પ્રસંગ, ૭૧ થી ૮૪ ચોપાઈ સુધી રવિસાહેબના જીવન પ્રસંગોનું વર્ણન, ૭૨ થી ૧૧૮ ચોપાઈ સુધી ભાણસાહેબનો પરચો, ૧૨૦ થી ૧૪૦ ચોપાઈ સુધી રવિસાહેબનો પરચો મળે છે. આ કૃતિમાં સાંપ્રદાયિક ઘટનાઓ, સંતોના ચમત્કારો ખાસ વર્ણવે વિષય રહ્યો છે. રવિસાહેબ સાથે ભાણસાહેબ, લાલદાસ અને અન્ય સંતોના જીવનની મહત્વની ઘટનાઓ પણ ગૂંથી છે. આ કૃતિ સાંપ્રદાયિક દસ્તાવેજી હકિકતો પૂરી પાડે છે. તેમાં ઘટેલી ઘટનાઓમાં સાંપ્રદાયિક તરતી વાતોને મૂકી છે. કૃતિની શરુઆતમાં ગુરુનું સ્મરણ કર્યું છે:-

'પ્રથમ સતગુરુ ભાણ હૈ,
તાકે શિશ રવિ દાસ;
તા કી મેં કરું પરચરી,
સતગુરુ પૂરો આશ.' ॥ ૨ ॥

વિષય નિર્દેશ બીજા દૂહામાં કર્યો છે. ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબને યાદ કરે છે. રવિસાહેબને કબીરસાહેબરૂપે ભાણસાહેબનો ભેટો થયો અને રામકબીરનો ભેખ ધર્યો. 'મોઢ વણિક કુળમાં રવિસાહેબનો જન્મ, ગોકુળ ગોસાઈની કંઠી બાંધવી, તેમના કુળની પરંપરા અને ભાણસાહેબનો ભેટો થયો

વગેરે પ્રસંગોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. શરૂઆતમાં રવિસાહેબ ભાણસાહેબને સ્વીકારવા તૈયાર થતા નથી, એ ઘટના સરસ રીતે મૂકી છે:-

'રવિ કે મેં ન માનું,
એસા ઢોંગ લઈ ફરે કેંક ભાઈ. ' ॥ ૬ ॥

ભાણસાહેબને પ્રત્યક્ષ જોતા જ તેમાં બ્રહ્મ પ્રકાશનાં દર્શન કરે છે અને દીક્ષા લે છે. કુળ પરંપરા તોડીને કંઠી બાંધે છે અને રવામાંથી રવિદાસ બને છે:-

'કુળ કી આન તોડી સબ ફાસા,
રવાના શુભ એ રવિદાસા;
કુંવરજી કી પૂરણ ભઈ આશા,
રવા લક્ષમેં કરા નિવાસા.' ॥ ૧૦ ॥

રવિસાહેબ ભેખ પહેરીને સેડકીમાં રહ્યા. એકવાર મસ્જિદ પર બેઠેલા એક ફકીર બાબાને પરચો આપ્યો અને તેને મન સ્થિર કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. લોહાણા વંશમાં તો તેમણે આણ ફેરવી અને બારસો ઘર રવિસાહેબના ચરણે આવ્યા. તે ગુજરાતમાં ફર્યા અને જ્યાં જતા ત્યાં પ્રભાવ પાથરતા હતા. ગુરુનું ભજન કરવાની શીખ આપતા હતા. ડાકોરના સાધુ સાથે પાંચ દિવસ સુધી વાદવિવાદ કર્યો અને રવિદાસનો પ્રભાવ ત્યાંના સાધુઓએ સ્વીકાર્યો. તેમજ રવિસાહેબની તેજસ્વિતાની ખીમસાહેબને પ્રતીતિ થઈ અને ગુરુભાઈ તરીકે સ્વીકાર કર્યો. બંને વચ્ચે ભજનરંગી સંવાદ થયેલો. એ ઘટનાનું વર્ણન સરસ થયું છે:-

'ઊઠી પ્રભાતે ખેમ વિચારા,
ખરા રવિદાસ હૈ ભાઈ હમારા;
વારાહીસે ચલે ખેમદાસા,
રવિદાસકું ભિલનકી આશા. ' ॥ ૨૫ ॥

'પીછે ભજન અગમ ભેદકા લાયા,
ચરણ ચરણ કા અરથ કરાયા;
દરશન કરતા ઠરી મોરી કાયા.....' ॥ ૨૭ ॥

'ખેમદાસ અંતરમેં જાગા,
જઈ રવિદાસ કે પાયો મેં લાગા;
ખેમદાસ કે ધોખા મત ધરજો,
હમારા બોલા હરદે મત ધરજો.' ॥ ૩૬ ॥

કવિ પ્રીતમ પ્રજ્ઞા ચક્ષુ હતા. તેણે રવિસાહેબ પર પત્ર લખીને મોકલ્યો. કવિ પ્રીતમ રવિસાહેબના દર્શન કરવા આવ્યા ત્યારે રવિસાહેબે તેના સામૈયા કર્યા :-

'પ્રીતમ કો તેડી જગ્યામેં આઈ,
પુરણ મેર પ્રીતમ પર કરાઈ. ' ॥ ૪૦ ॥

અંજારમાં રહેતા જ્ઞાની નરભેરામે રવિસાહેબનો પ્રભાવ જાણ્યો અને ગિરનારના મેળામાં મળવાનું વિચાર્યું પણ રવિસાહેબનો યોગ ન થયો. ફરીથી રવિસાહેબ અંજારમાં આવે છે. અહંકારી નરભેરામને રવિસાહેબ પત્ર લખીને જાણ કરે છે, પણ તે પત્રનો યોગ્ય ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. રવિસાહેબે તેનો સ્વીકાર કર્યો. પત્રમાં ઘણી ભૂલો હતી. છતાં રવિસાહેબે તેની ટીકા ન કરી, નરભેરામને તત્ત્વજ્ઞાન કરાવ્યું. તદુપરાંત રવિસાહેબે જીવણદાસ અને શંકરદાસને પણ ઉપદેશ આપીને પંથ બતાવ્યો.

આ કૃતિમાં ૪૫ ચોપાઈ સુધી રવિસાહેબનો મહિમા ગાયો છે. જે જે સંતો સાથે સંપર્ક કર્યો તેને તત્ત્વજ્ઞાન કરાવ્યું એવું જીવા ભગત કહે છે. આ કૃતિમાં પરંપરિત તરતી વાતોને વણીને પીડ બાંધ્યો છે.

૪૫ થી ૭૦ ચોપાઈમાં લાલદાસની ગુરુદીક્ષા અને તેના પરચાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. લાલદાસે યુવા વયે માતાપિતા અને કુળનું બંધન છોડીને રવિદાસના ભજનની લગની લાગી રવિસાહેબનો સંપર્ક થયા જ સંશય મટી જાય છે. ગુરુ દીક્ષા આપો એવી વિનંતી સ્વીકારીને રવિસાહેબે તેમને દિક્ષા આપી. ગુરુનો આદેશ સ્વીકારીને લાલદાસે પાટણમાં ગુરુ ગાદીની સ્થાપના કરી. પાટણ અને આજુબાજુમાં લાલદાસ અને ગુરુ રવિસાહેબનો પ્રભાવ વધતો ગયો. લોહાણાના દીકરાનું અકાળે અવસાન થયું અને લાલદાસે બાળકને સજીવન કર્યો વગેરે પરચાઓનું અને તેમણે લીધેલી જીવતા સમાધિનું વર્ણન કર્યું છે:-

'તમ તો તમારે દેશમાં જાઓ,
પાટણ શહેર જગ્યા બંધાવો;
લડકાકું સજીવન કર દીના,
એસા ડંકા બજાવી લીના.

લડકા બેઠા કરી પંગત કરાઈ,
તા તો જય જય કાર વરતાઈ. ' ॥ ૬૧ ॥

રવિસાહેબના શિષ્ય લાલદાસના પરચા પછી ચોપાઈ ૭૧ થી ૮૪ સુધી રવિસાહેબના જીવન વૃત્તાંતની મહત્વની ઘટનાઓને વણી છે. તેમાં મોરારસાહેબને દિક્ષા આપીને ખંભાળિયાની ગુરુ ગાદીનો આધાર બનાવે છે. આ ઘટનાનું વિશેષ વર્ણન ચર્ચા 'મોરારસાહેબની પરચરી' માં મળે છે. ચોપાઈ ૮૫ થી ૧૧૮ સુધી ભાણસાહેબનો પરચાઓ વણી લીધા છે. જેમાં ભાણસાહેબનો કમીજડામાં સમાધિ લેવાનો સંકલ્પ, ખીમસાહેબ અને તેમની પત્નીને અભય વચન અને સ્વપ્ન દ્વારા સંદેશો મોકલે છે. ભવિષ્યવાણી પણ ઉચ્ચારે છે કે ગંગરૂપે હું અવતરીશ. એનાં પ્રમાણ તરીકે જન્મ સમયે કાનબૂટ વીધેલા હશે, એવું કહેલું; થયું પણ એમ જ. આ ઘટના લાઘવમાં વર્ણવી છે:-

'ભાણની કલા ગંગારામ લાયો.' ॥ ૪૮ ॥

આ કૃતિમાં ખીમસાહેબ અને રવિસાહેબની ગોષ્ઠિ, અન્યોઅન્યની ભ્રમણાઓ દૂર થતા ખીમસાહેબે રવિસાહેબનો સ્વીકાર કર્યો. રવિસાહેબે ખીમસાહેબન પુત્ર ગંગનો ઉછેર કરીને સાહેબની પદવી આપી.

જીવા ભગતે પોતાના જન્મની કથા અનાયાસે અહિયા ગૂંથી લીધી છે. તેમના માતા પિતાના નામનો ઉલ્લેખ અહિયા મળે છે. ખીમસાહેબ સાથે ગંગસાહેબ ટંકારામાં જેઠા ભગતને ત્યાં આવેલા. વૃદ્ધાવસ્થામાં કોઈ આધાર ન હોઈને આ નિઃસંતાન જેઠા ભગત અને ગંગાબાઈને પુત્રયોગ થશે એવા આશિષ આપે છે. ગંગસાહેબ તેનું નામ 'જીવો' રાખવાનું કહે છે. તદુપરાંત ત્રિકમસાહેબ અને ગંગસાહેબની સમાધિ પ્રસંગનો અલપ ઝલપ ઉલ્લેખ કર્યો છે. રાપરની ગાદી પરસોતમને આપી તે પ્રસંગ અને સમાધિ ઉત્સવનું પરંપરિત વર્ણન વગેરે ઘટનાઓ વણી લીધી છે.

૧૨૦ થી ૧૪૦ ચોપાઈ સુધી પુનઃ રવિસાહેબના પરચાઓનું વર્ણન કરેલું છે. સેડકીથી ભાણસાહેબનો આદેશ, સમાધિ લેવા માટે ખંભાળિયા આગમન, રસ્તામાં લીંબડી મીઠા ઢાઢીને પરચો આપ્યો, વાંકાનેરમાં કડિયા જાદવને ત્યાં ઊતારો કર્યો, લક્ષ્મણદાસ, કલ્યાણદાસ રવિસાહેબના દર્શન કરવા આવે છે. મોરારસાહેબ રવિસાહેબને ખંભાળિયા તેડવા માટે આવે છે. મોરારસાહેબને અપાયેલા વચન પ્રમાણે રવિ સાહેબે ખંભાળિયામાં સમાધિ (સં.૧૮૬૦) લીધી એ ઘટનાનું ભાવપૂર્ણ વર્ણન કર્યું છે:—

'સંવત ઓગણીસો સાઈઠ કે ભાઈ,
કારતક સુદ એકાદશી આઈ;
વાર રવિ સૂરજ કે ઠેરાઈ,
આધિ રાત ગયે દેહ છોડાઈ ' ॥ ૧૨૬ ॥

સમાધિ પ્રસંગનો મહિમા બતાવતા કહે છે:—

'સાહેબ રવિ એક બ્રહ્મરસ મળિયા,
ખંભાળિયા નિવાસ જ કરિયા;
રવિસાહેબ બેઠા હૈ જાઈ,
તીરથ અડસઠ ખંભાળિયેમેં આઈ. ॥ ૧૩૨ ॥

સાહેબ મોરાર કરે બહુ વિધ પૂજા,
ગુરુ બ્રહ્મ ઓર ન દૂજા;
કરે આરતી ધૂપ અતિ રાજે,
દેવ દુદુંભી આકાશે બાજે.' ॥ ૧૩૩ ॥

અંતમાં નમ્રભાવે જીવા ભગત કહે છે કે આ તો માત્ર ટૂંકમાં મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે કહું છું. ગુરુમહિમા વ્યક્ત કરતા કહે છે કે આ તો રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબનો કૃપાપ્રસાદ છે:-

'કે જીવો મેં કહ્યું ન બોલા,
મોરાર રવિ હૃદયમેં ખોલા.' ॥ ૧૪૦ ॥

જીવા ભગત પર ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબની પ્રગાઢ અસર હતી. 'રવિસાહેબની પરચરી' માં રવિસાહેબને એક અવતારી અને ચમત્કારિક સંત રૂપે નિરૂપવામાં આવ્યા છે. તેમાં વણાયેલી વાત પ્રમાણે આ કૃતિનું 'પરચરી' શીર્ષક યોગ્ય લાગે છે. સાંપ્રદાયિક કૃતિ છે તેમાં કાવ્યતત્ત્વ ઓછું પ્રગટ થયું છે. એક દસ્તાવેજી હકિકત રૂપે તરતી વાતોને શબ્દબદ્ધ કરવાનો ઉપક્રમ સફળ થયો છે.

(૩) મોરારસાહેબની પરચરી :

જીવા ભગતનું અવિસ્મરણીય અર્પણ બની શકે તેવી દીર્ઘ કૃતિ 'મોરારસાહેબની પરચરી' છે. આ કૃતિનો બંધ દૂહા અને ચોપાઈમાં છે. પ્રત્યેક દૂહા અને ચોપાઈ ચાર ચાર ચરણ રાખ્યા છે. શરુઆતના સાત દૂહા અને અંતમાં પંકિત સંખ્યાદર્શક દૂહો, બે દુહા નામાચરણ રૂપે મૂક્યા છે. કુલ ૧૦ દૂહા છે. ૫૬૨ ચોપાઈ છે. જીવા ભગતના સર્જનમાં સૌથી વધુ દીર્ઘ કદ ધરાવતી આ કૃતિ છે. સંવત ૧૮૩૦ ફાગણ સુદ ૧૩ ને સોમવારે આ કૃતિ રચી છે. અંતમાં પંકિત સંખ્યાદર્શક દૂહો પણ આવે છે:-

'પ્રથમ દૂહા સાત,
પાંચસોને બાસઠ ચોપાઈ.' ॥ ૫૬૩ ॥

'નામાચરણ' માં બે દૂહા મૂક્યા છે. પ્રથમ દૂહામાં કહે છે કે આ ગુરુ ગ્રંથને લખાવનાર ગુરુમોરાર છે. તેઓની કૃપાથી લખેલ છે. એટલે મનમાં રોષ ન લાવતા અને કોઈ દોષ પણ ન જોતા. આ ગ્રંથના મોરાર કર્તા અને મોરાર વક્તા છે. જીવો દેહથી માત્ર જુદો લાગે છે, પણ હૃદયમાં તો ગુરુ મોરાર રમી રહ્યા છે:-

'મોરાર કરતા મોરાર વક્તા,
મોરાર હૈ મેરા કરતા;
જીવા ખત્રીકી દેહી સો દેખાવે,
પણ અંતરમાં એક મોરાર રહાવે.' ॥ ૫૬૫ ॥

આ કૃતિ પરંપરાનું અનુસરણ હોવાથી પરચાઓ અને માન્યતાઓ વણી લીધી છે. મોરારસાહેબને અવતારી પુરુષ અને ચમત્કારિક સંત તરીકે વર્ણવામાં આવ્યા છે. આ કૃતિ જીવા ભગતનું આરંભનું સર્જન હોવાથી અભિવ્યક્તિ અને પ્રસંગનું સંકલન કરવામાં નબળી રહી છે. પ્રસંગ વર્ણન ક્યાંક ક્યાંક કલાત્મક થયેલું છે. જીવા ભગત મોરારસાહેબના પ્રિય શિષ્ય હતા. મોરારસાહેબને નજીકથી જોયા હોવાથી કૃતિમાં આવતા પ્રસંગો શ્રદ્ધેય લાગે છે. ક્યાંક જીવા ભગતના આત્મકથનાત્મક અંશો પણ મળે છે.

આ કૃતિ દીર્ઘ કદની હોવાથી વિવિધ પ્રસંગોની ગૂંથણી થઈ શકી છે. કલમને મોકળાશ મળી હોવાથી ક્યાંક પ્રસંગોને ખીલવી શક્યા છે. મોરારસાહેબના વ્યક્તિત્વના વિવિધ પાસાઓને પામી શકાય એવી રીતે જીવનવૃત્તાંત અપાયો છે. 'મોરારસાહેબની પરચરી' ને મોરારસાહેબનો જીવનવૃત્તાંત કહી શકાય એવી રીતે દિક્ષા પ્રસંગથી સમાધિ પ્રસંગ સુધીની મહત્વની ઘટનાઓને મૂકી છે.

આ કૃતિમાં આવતા વિવિધ પ્રસંગોનો વિચાર કરીએ તો રવિસાહેબનો ભેટો, માતાએ આપેલી હર્ષભરી વિદાય, ચરણદાસનો પ્રસંગ, ગુરુ ગાદીના વારસદાર માટેનો મનોમંથનનો પ્રસંગ, 'શિવરામંડપ' ના આયોજનનો પ્રસંગ, રવિસાહેબની સમાધિનો ભવ્ય પ્રસંગ, સમાધિને એક વર્ષ રોકી રાખ્યાનો પ્રસંગ, વિવિધ સ્થળે કરેલી પધરામણીના પ્રસંગો અને વિવિધ શિષ્યોના નામ અને કાર્યને અનુષંગે મળતા પ્રસંગો, જીવા ભગતના પિતા જેઠા ભગતને ત્યાં આવાગમનનો પ્રસંગ, ભંડારાનો પ્રસંગ વગેરે પ્રસંગો ઉલ્લેખનીય છે. આ પ્રસંગોમાંથી પ્રગટ થતું મોરારસાહેબનું ભવ્ય વ્યક્તિત્વ, શિષ્યોની ભાવુકતા, સાંપ્રદાયિક ગતિવિધિ, વિવિધ સ્થળ સંકેતો અને જીવા ભગતના જીવન અંશોનો અનાયાસે થયેલો ઉલ્લેખ વગેરેથી કૃતિ દળદાર બની છે. દસ્તાવેજી માહિતી મળતી હોવાથી સંપ્રદાયમાં એક મહત્વનું સ્થાન મેળવવા માટે દાવેદાર બની શકે તેમ છે.

શરુઆતના સાત દૂહામાં મોરારસાહેબ અવતારી પુરુષ હતા અને ભક્ત પ્રહલાદનો અવતાર હતા એવું માને છે. જન્મ સમયે લલાટ તેજસ્વી હતું. માતા પિતા ખૂબ હરખાયા, તેનું પૂર્વાશ્રમનું નામ માનસંગજી હતું. એકના એક પુત્રને ભેખ પહેરતા જોઈને તેમની માતા ભાવવિભોર બની જાય છે. જીવા ભગતે માતાની વેદનાને ભાવપૂર્ણ અને કલાત્મક રીતે વર્ણવી છે.

મોરારસાહેબ ખંભાણિયે આવે છે. ત્યાંથી પાછા સેડકી લીંબડી અને વઢવાણ આવે છે. ત્યાં ભોગાવો નદીમાં સ્નાન કરે છે. ત્યાંથી માતાને મળવા જાય છે. વઢવાણથી વાંકાનેર અને ત્યાંથી ટંકારા આવે છે. પાંચ દિવસ સુધી રોકાયા અને ભજન કર્યા ત્યાંથી લતીપર અને પાછા ખંભાણિયે આવે છે. માતા સાથે તેમનું પુનઃ મિલન થાય છે. અને પોતાની અલગારીરૂપે ઓળખ આપે અને માતાને આશ્વાસન આપે છે:—

'અરે માતા ! મે નૈ રે ભોગી,
આદ્ય અંતકા મે હું જોગી;
માતા તમ દિલગીર મત થાઓ,
તમારા મે પૂજુગા પાઓ. ॥ ૯૮ ॥

'એસા ઓછા તમ મત ભાખો,
કશી બાતકી ચિંતા મત રાખો;
રવિ સાહેબકા મેં જશ ગાઉં,
તમારી અહર્નિશ સેવા કરાઉં. ॥ ૯૯ ॥

'માતા મૂર્તિ વારંવાર ઝાંખે,
બહુ ભાગ્ય અપના કરી ભાખે.' ॥ ૧૦૧ ॥

મોરારસાહેબને ખંભાણિયામાં મેઘા પટેલની જમીન દાનમાં મળતા જગ્યાનો વિસ્તાર વધારે છે. તેમનો પ્રભાવ વધતો ગયો તેનું કલાત્મક વર્ણન કરતા જીવા ભગત કહે છે:—

‘દેશો દેશમેં ફોરું ફૂટી,
દરશને આવે સબ ઘર મૂકી;
ઉપરા ઉપરી માનતાઉ આવે,
તાકું જમાડી સરભરા કરાવે.’ ॥૧૧૮॥

મોરારસાહેબ જગ્યામાં કથા કીર્તન કરતા, આમંત્રણ મળે તો પધરામણી કરતા. જામનગરના રાજા જામ રણમલ્લસિંહજી મોરારસાહેબના શિષ્ય બન્યા. મોરારસાહેબ જામનગરથી શેડકી, લતીપર અને ત્યાંથી ટંકારામાં જેઠા ભગતને ત્યાં આવે છે. ત્યાંથી સેડકીએ ગુરુ રવિસાહેબને મળવા જાય છે. ગુરુ રવિસાહેબ ખંભાણિયામાં સમાધિ લઈશ એવું વચન મોરારસાહેબને આપે છે. ગુરુના વચનમાં શ્રદ્ધા રાખીને ત્યાંથી વાંકાનેર આવે છે. રસ્તામાં ઢાઢી મીઠાનું અહ્મ ઓગાળે છે, કલ્યાણદાસને ત્યાં ઉતારો કરે છે અને ત્યાંના રાજા કેશાજી મોરારસાહેબના દર્શન કરવા માટે આવે છે.

વાંકાનેરથી વેલ જોડીને ગુરુ રવિસાહેબને ખંભાણિયા લાવવામાં આવે છે. હાલાર પંથકના ભાવિકોને સમાચાર મળતા ખંભાણિયે આવે છે. જીવા ભગતે રવિસાહેબના સમાધિ પ્રસંગનું ભાવપૂર્ણ વર્ણન કરેલું છે. જગ્યાનાનું મહિમાગાન કરતા કહે છે કે જ્યાં રવિસાહેબ છે, ત્યાં અડસઠ તીરથ છે. ‘રવિસાહેબની પરચરી’ નું અહિંયા પુનરાવર્તન કરેલું છે.

મોરારસાહેબ પર ચરણદાસનો પત્ર આવે છે આ પત્રની વિગતો જીવા ભગતે મૂકી છે. જેમાં રામદાસે કરેલી ઈર્ષ્યા, મોરારસાહેબનો ચારણદાસને ડાકોર જવાનો આદેશ, ડાકોરમાં પણ ખોટી ચાડી યુગલીનો ભોગ બન્યા પછી ચરણદાસને હેમાળે હાડ ગાળવા માટે જવું પડે છે. હેમાળેથી મોરારસાહેબ પર પત્ર લખે છે. આ કૃતિમાં ૧૦ કડી સ્વતંત્ર રીતે મૂકવામાં આવી છે. અને ‘અથ: ચરણદાસનો કાગળ’ એવું શીર્ષક અપાયેલું છે. આ કાગળ વાંચીને મોરારસાહેબ વ્યથિત થાય છે. મોરારસાહેબને ચરણદાસ જેવો શિષ્ય ગુમાવ્યાનો વશવશો કાયમ રહ્યો:—

‘કાગળ વાચી દલગીર બોત કર્યા,
નેત્ર માહીથી જળ ગુરુ કે જરિયા.’ ॥ ૨૩૪ ॥

મોરારસાહેબના શિષ્યોમાં અગરદાસ, વડોદરાના લોહાણા હરિભાઈ, વઢવાણના સોની પોપટ, મૂળીમાં વાલજી સામાબાઈ અને ટંકારામાં ખત્રી જીવા વગેરેની યાદી તેમજ તેઓ ગુરુ સેવાના અધિકારી હોવાનો એકરાર મોરારસાહેબ કરે છે. એ સમયે ઉત્પાત મચાવતા મીયાણાઓનું હૃદય પરિવર્તન કરાવેલું અને લોહાણાઓને મીયાણાના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરેલા તેનું વર્ણન પણ મૂકવામાં આવ્યું છે. જામ રણમલ્લ મોરારસાહેબને રાજદરબારમાં પધારવાનું આમંત્રણ મોકલે છે. જામ રણમલ્લ ખંભાણીએ આવીને કહે છે:—

'તમારી પગરજ કા હમારે કામા,
હમારી પૂરન કરો રે હામા.' ॥ ૨૮૧ ॥

લાઠીનો કુંવર આમંત્રણ મોકલે છે. ગંગા કાશીના તીરથ કરવા જવાની વાત કરે છે. મોરારસાહેબ કહે છે કે જો હું ગંગા સ્નાન કરવા માટ જઈશ અને ખંભાણિયે પાછો નહિ આવું. આ સમાચાર સાંભળીને જીવા ભગત ભાવવિભોર થઈ જાય છે. ગુરુ મોરારસાહેબ જીવા ભગતની વિનંતિથી ગંગા સ્નાન કરવા જવાનો વિચાર માંડી વાળે છે. જામ રણમલ્લના સમાચાર આવે છે. એટલે મોરારસાહેબ જામનગર—લાઠી—વડોદરા અને ડાકોર ચરણદાસની જગ્યામાં આવે છે. વાણારસીબાઈ મોરારસાહેબના દર્શને આવે છે. ખમિયાદાસ અને ધ્યાનદાસને ત્યાં સેવક તરીકે સોંપીને વાણારસી બાઈને જગ્યાનો કારભાર જાળવી રાખવાની સૂચના આપે છે:—

'એહ મારા પાળો વેણા,
ભજન કરનાને ભોજન દેના' ॥ ૩૩૬ ॥

ત્યાંથી વઢવાણ, લીંબડી, વાંકાનેર અને ટંકારા આવે છે. જીવા ભગતને જાણ થાય છે કે, મોરારસાહેબે અન્નનો ત્યાગ કર્યો છે. આ સમયે જીવા ભગતે પણ અન્નનો ત્યાગ કર્યો. જીવા ભગતની વાત માનીને મોરારસાહેબ અન્ન લે છે. મોરારસાહેબને ખીજડિયા ગામ સુધી વળાવવા જાય છે. ત્યાંથી મોરારસાહેબ ખંભાળીએ આવે છે. અગરદાસ અઢી મહિના મોરારસાહેબ સાથે રહ્યા અને અગરદાસ મૂળીએ આવે છે. જામ રણમલ્લ મોરારસાહેબને વણથલીમાં મળે છે. ત્યાં 'શિવરામંડપ' કરવાની વાત મૂકે છે. મોરારસાહેબ તેનું આયોજન સૂચવે છે:—

'મોરાર મનમાં વિચાર કરવાવે,
શિવરા મંડપ એકલા ન થાવે.' ॥ ૩૭૮ ॥

'શિવરામંડપ' ને બદલે 'શંભુ ઓચ્છવ' કરવાની અનુમતિ આપી એટલે જામનગરમાં રંગે ચંગે ઉત્સવ કર્યો. અગરદાસે ખંભાણિયાની જગ્યાનો કારોબાર શાનથી સંભાળ્યો, તેની વાત પણ મૂકવામાં આવી છે. લાલા ધરમશીને દ્વારકામાં સદાવ્રત ચલાવવાનો આદેશ આપે છે.

મોરારસાહેબે સમાધિ લેવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે જીવા ભગતને ટંકારા સમાચાર મોકલે છે કે ફાગણની અમાસે તમે આવજો અને જીવા ભગત આવે છે. મોરારસાહેબે સમાધિ લેવાની તૈયારી કરી ત્યારે જામ રણમલ્લના કહેવાથી એક વર્ષ સમાધિ રોકી રાખે છે. બધાને સમાચાર મળતા રાજી થાય છે. આ ખુશીના સમાચારે પહેરામણી અને ભંડારો કરવામાં આવ્યો:—

'સાધુ સેવક સૌને સુનાઈ,
અપને અપને મનમેં હરખાઈ;
આનંદ મંગલસે સૌ ગાવે,
હૈયામાં તો હરખ ન માવે.' ॥ ૪૫૪ ॥

સાધુ સેવક સાથે મોરારસાહેબ તત્વચર્ચા કરતા અને નિર્મોહી બનીને રહ્યા તે પ્રસંગનું વર્ણન સુંદર રીતે કર્યું છે:-

'ઘડી એક બેસી માળા ફેરવે,
પાછા ચલી મેડિયે જાવે;
ગાદી નાખી ધ્યાન કરાવે,
દેહકી સુધ કશી ન રહાવે.' ॥ ૪૬૪ ॥

ખંભાલિડાની ગાદીનો કાર્યભાર કોને આપવો તે અંગે મોરારસાહેબનું મનોમંથન સરસ ઝીલાયું છે.

સમાધિ પ્રસંગે અગરદાસે ભંડારો કરવાનું પૂછ્યું ત્યારે મોરારસાહેબે ના કહી. બાજોઠ ઢાળીને સ્નાનની તૈયારી કરી, પ્રથમ કુંડના જળથી અને પછી ગંગાજળથી સ્નાન કર્યું. એ વિદાય સમયે અગરદાસ ભાવવિભોર બની જાય છે. ત્યારે મોરારસાહેબ કહે છે કે હું અમર છું આ જગ્યામાં જ હાજરા હજૂર રહીશો મે તો પરમારથ માટે દેહ ધર્યો હતો. મારું જે ધ્યાન ધરશે તેને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની ઈચ્છા પૂર્ણ કરીશ. રવિસાહેબનું સ્મરણ કરીને, બધાને સદ્ગુરુ સાહેબ કહીને સમાધિમાં ઊતરે છે. સમાધિમાં માટી નાખવા માટે રામદાસના હાથ કંપતા જોઈને મોરારસાહેબે ખૂદ હાથેથી માટી લીધી. અખંડધૂન ભજન સાથે દેહની માટી દેહથી દબાઈ ગઈ. રામદાસે સમાધિમાં હાથ ફેરવીને તપાસ કરી તો ગુરુમોરારને જોયા નહિ, પછી ભાવપૂર્ણ વાતાવરણ સર્જાયેલું. તેનું કલાત્મક અને ભાવપૂર્ણ વર્ણન કર્યું છે:-

'ધૂપ દીપ આરતી ઊતારી,
નગારાકી ઠોર દીની ભારી..... ॥ ૪૮૫ ॥
'સાધુ સેવક નાવણકું જાવે,
હૃદયે છવાઈ આંસુ ઘણા આવે... ॥ ૪૮૮ ॥

'મોરાર વિન્યા જગ્યાકું કયા રે'વે..'

મોરારસાહેબની સમાધિ પ્રસંગ બાદ પંથ પરંપરા પ્રમાણે ભંડારો, કીર્તન અને ભવ્ય ઉત્સવ થયો. તેનું વર્ણન કરતા કહે છે:-

'ભદ્ર ઓછવ ભલે ભલા કરિયા,
અગરદાસકું જશ ચડિયા;
પુરુષ કો પરતાપ અધિક રધિક કહાવે,
દેશ પરદેશના દરશને આવે.' ॥ ૫૦૫ ॥

અગરદાસે અન્નક્ષેત્ર ચલાવ્યે રાખ્યું હતું. ખીમા કડિયા, લાલદાસ, પરસોતમદાસપ જીવા ભગત વગેરે જહેમત ઉઠાવે છે. ભોજન અક્ષય રહ્યાનો ચમત્કારિક પ્રસંગ અને જીવા ભગતની આ પ્રસંગે ભૂમિકા મહત્વની બની હતી. તેનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. કલાત્મક વર્ણન આસ્વાદ્ય છે:-

'કઢાયે ઘી જ્યાં ઊના થાવે,
લે લે ભર ભર હાંડા પણ ઓછા ન થાવે;
પાવડા સુ લીધી ભરી ભરી,
તોયે ખીચડી અધે નવ વળી. ' ॥ ૫૩૭ ॥

મોરારસાહેબે અગરદાસને ગાદી એ ધટના તેમજ મંદિર પર ઈડું ચડાવ્યાનો પ્રસંગ સરસ વર્ણવ્યો છે:—

'આરતી □ઢોલ નગારા વાજે,
દેરી ઉપર ઈડા ચડાઈ;
જે જે કાર વરતી ગ્યા ભાઈ.....' ॥ ૫૪૩ ॥

હિન્દુ—મુસલમાન સૌને ભોજન કરાવ્યા. સૌ પોતાને ઘેર જાય છે. મોરારસાહેબનો યશ ગાતા કહે છે:—

'સતગુરુ મોરાર કો જશ મેમા મેં ગાઉ,
એતની બુદ્ધિ મે તો નાઈ;
સતગુરુ આપ પ્રેરતે બોલા,
મેં હૃદયા કમલમાં જઈ ખોલા. ॥ ૫૬૦ ॥

'રવિ મોરાર કે જશ જે કોઈ ગાવે,
જો ની જનમ ફેરી નઈ આવે;
રવિ મોરાર કા જશ કાને સુણાવે,
તાકી રોગ પીડા સબ મીટાવે.' ॥ ૫૬૧ ॥

આમ આ કૃતિમાં પ્રસંગોની ગોઠવણી યોગ્ય રીતે થઈ શકી નથી. કલાત્મકતા મ્હોરી નથી. બંધ શિથિલ છે. જીવા ભગતનું આરંભનું સર્જન છે. ઉઘડતી કલમનો આવિષ્કાર, સાંપ્રદાયિક ભક્તિભાવના અને ગુરુ મોરારસાહેબ પ્રત્યેનો અનહદ અહોભાવ વગેરે આ કૃતિમાં પ્રગટ થાય છે. સાંપ્રદાયિકતાની રીતે આ કૃતિનું અધિક મહત્વ છે.

(૨૪) ચિંતામણિ :

- (૧) ચિંતામણિ — ૧ ૧૬૮
- (૨) ચિંતામણિ — ૨ ૧૬૮
- (૩) ચિંતામણિ — ૩ ૧૭૦
- (૪) ચિંતામણિ — ૪ ૧૭૧
- (૫) ચિંતામણિ — ૫ ૧૭૨

'ચિંતામણિ' સ્વરૂપની સાંપ્રદાયિક રચનાઓ 'રવિ- ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતકવિઓને હાથે લખાયેલી છે. ખીમસાહેબ, મોરારસાહેબની જેમ સંત કવિ જીવા ભગતે 'ચિંતામણિ' સ્વરૂપની રચનાઓ લખી છે. જીવા ભગતે 'ચિંતામણિ' શીર્ષક આપીને કુલ ૫ કૃતિ લખી છે. બંને હસ્તપ્રતની શરુઆતમાં આ રચનાઓ મળે છે. આ પાંચેય રચનાઓમાં કર્તા તરીકે જીવા ભગતનો 'નામાચરણ' માં ઉલ્લેખ થયેલો છે.

(૧) ચિંતામણિ - ૧

આ કૃતિની શરુઆતમાં ૫ દૂહા અને ૨૪ ચોપાઈ તેમજ અંતમાં ૨ દૂહાના બંધમાં રચી છે. તેમાં ગુરુ પ્રાપ્તિ, ગુરુમહિમા, ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા નાડી, તુરિયાવસ્થા, નૂરત- સૂરત, જીવન મુક્ત અવસ્થા વગેરે વિશે ચિંતવન કરવામાં આવ્યું છે.

શરુઆતમાં દૂહામાં ગુરુ, ગણપતિ અને સરસ્વતીની સ્તુતિ રૂપ મંગલાચરણ છે. બીજા દૂહામાં ગુરુની સ્તુતિ કરીને ગુરુ મહિમા ગાયો છે. અનેક ભવ ભટક્યો, આ ભવે ગુરુ મળતા જ કલ્યાણ થયું છે. ગુરુ તમે તો ચતુર સુજાણ છો. જે દિવસથી જીવન શરૂ થયું છે. સહજમાં નિજ રૂપની ઓળખાણ થઈ. ગુરુની સ્તુતિ કરીને પાંચ દૂહા પૂરા કરે છે. ત્યારપછી આવતી ચોપાઈમાં સતગુરુ સ્વામી સત્સૂર છે. તેમના ચરણ કમલમાં રહીને ગુરુ સેવા કરું છું. ધ્યાન ધરું છું અને કામધેનુ રૂપ ગુરુને જાગ્રત જોગી રૂપે વર્ણવે છે. ગુરુ સદા બ્રહ્મ રસનું પાન કરનારા, દેવ દષ્ટિવાળા છે. એવું ચિંતવન શરુઆતની પાંચ ચોપાઈમાં કરે છે.

છઠ્ઠી ચોપાઈથી ગુરુ જ્ઞાને થયેલા અનુભવને વર્ણવે છે. ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા સાધીને ઉન્મુનિમાં આસન લગાવી બ્રહ્માનંદ માણનારાને અનહદ વાજાં સંભળાય છે. રામ રમતા દેખાય છે. રોમે રોમે રંરં કાર સંભળાય છે. એ રીતે પિંડ બ્રહ્માંડની પાર જવાની યોગાનુભૂતિ વર્ણવી છે. વિવિધ મુદ્રાઓ વિશે કહે છે કે તુરિયા પદમાં મુદ્રા ખેચરી મળે છે. ખેચરી મુદ્રામાં પ્રેમની પ્રીતિ લગાડતા નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ચાચરી મુદ્રા વિશે દર્શાવે છે. કે ચાચરી મુદ્રા ચક્ષુમાં હોય છે. બ્રહ્મ પદની પ્રાપ્તિ થાય પછી કોઈ લૌકિક વિધિ નિષેધો નથી. બ્રહ્મરસ સર્વત્ર દેખાય છે. સહજ સમાધિ લાગી જાય પછી એ નૂરમાં ભળી જવાય છે.

જીવા ભગત આગળની ચોપાઈમાં કહે છે કે ગુરુ કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. સહજ સમાધિ સુધી પહોંચી શકાય છે. ગુરુ મહિમા બતાવતા કહે છે કે ગુરુ વિના સ્વની ઓળખ નિજ રૂપને કોણ ઓળખાવે સતગુરુ વિના ભેદ જાણી શકાતો નથી. ગુરુના ચરણે આવવું જરૂરી છે. દેહાભિમાન મૂકીને ગુરુ શરણે જવાથી મોક્ષના દ્વાર ખૂલી જાય છે. અંતના દૂહામાં સતગુરુ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. તેના ચરણમાં ચિત્ત જોડી દો. જીવતા જ મુક્તિ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ કહીને ગુરુને ચિત્તમાં ધરવાનું કહે છે:-

સતગુરુ શુદ્ધ સ્વરૂપ હૈ,
જીવા મન ધારી લો સોય;
ચિત્ત કરો સ્થિત ચરણમેં,
જીવતા મુક્તિ પદ હોય.' ॥ ૧ ॥

અંતમાં પદાત્મક શ્લોકની સંખ્યા દર્શાવતો દૂહો મૂકીને રચના પૂર્ણ કરે છે:—

'પ્રથમ દોહરા પાંચ હૈ,
ચોવીસ કરી ચોપાઈ;
ઈનમેં દો દોહરા અંતકા,
ગુરુ મોરારે બોલવાઈ ' ॥ ૨ ॥

આમ આ કૃતિમાં ગુરુમહિમા, જ્ઞાનની રહસ્યમય અનુભૂતિ અને ઉપદેશ વગેરેનું ચિંતવન કર્યું છે.

(૨) ચિંતામણિ — ૨

આ કૃતિ ૩૧ ચોપાઈ અને ૫ દૂહામાં લખાયેલી છે. આ રચનાને 'ચિંતામણિ' શીર્ષક અપાયેલું છે. કર્તા તરીકે જીવા ભગતનો નામોલ્લેખ થયો છે. પ્રસ્તુત કૃતિમાં ગુરુમહિમા વર્ણવ્યો છે. ષષ્ટમદાસ, ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબના જીવનના પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે.

ભાણસાહેબના જીવનની ઘટનાઓમાં ગુરુષષ્ટમદાસ પાસેથી ભેખ પહેર્યાનો પ્રસંગ, મત્સ્ય સજીવન પ્રસંગ, રણમાં ખારું જળ મીઠું કર્યું તે પ્રસંગ, બળદ ચોરીનો આરોપ અને ચમત્કારિક બચાવ વગેરે પરંપરિત તરતી વાતોને વણી છે. ભાણસાહેબે રવિસાહેબને દીક્ષા આપી. રવિસાહેબને ભક્તિનો રંગ લાગ્યો તેનો પ્રભાવ અને પ્રતાપ વધ્યો અને મોરારસાહેબને દીક્ષા આપી.

જીવા ભગતે મોરારસાહેબનો મહિમા સવિશેષ બતાવ્યો છે. મોરારગુરુને વંદન કરીને ભક્તિની યાચના કરે છે. દેહ રહે ત્યાં સુધી અડગ મને સુખ દુઃખની પરવા કર્યા વિના ગુરુ સેવા કરીશ. ગુરુ તો સુખસાગર છે. ત્યાં જનમ મરણનો ભય રહેતો નથી. મુક્તિ માટે ગુરુ મોરારની અર્ચના કરીને ચિંતામણિ પૂર્ણ કરે છે:—

'ગુરુ મોરાર કે ચરણમેં,
અબ તાલી લગી સોય;
દેહ રહે ત્યાં લગી ડગું નહિ,
મર પડે સુખ દુઃખ હોય.' ॥ ૩ ॥

ચિંતામણિ—૨ માં 'રવિ'ભાણ સંપ્રદાય' ની નાદ પરંપરા ષષ્ટમદાસ, ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ, મોરારસાહેબ અને જીવા ભગત એવો આલેખ બતાવીને ગુરુમહિમાનું ચિંતવન કર્યું છે. એટલે શીર્ષક યોગ્ય છે.

(૩) ચિંતામણિ — ૩

આ કૃતિ ૩ પાંચ દૂહા, ૨૪ ચોપાઈ અને અંતના ૨ દૂહા મળીને કુલ ૩૧ પદાત્મક શ્લોકમાં લખેલી છે. આ કૃતિમાં ચિંતામણિ—૨ માં નિહિત ભાવ અને પદાવલિનું પુનરાવર્તન કરેલું છે. આ કૃતિમાં શરુઆતમાં ગુરુ, ગણપતિ અને વિદ્યાનીદેવી શારદાની સ્તુતિ કરી છે. અને સત્ગુરુનો મહિમા વર્ણવ્યો છે.

(૪) ચિંતામણી - ૪

આ કૃતિને 'અથઃ ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબની ચિંતામણિ લિખ્યતે' એવું શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે. આ કૃતિમાં ૫ દૂહા, ૪૪ ચોપાઈ અને અંતના ૬ દૂહા મળીને કુલ ૫૫ પદ્યો છે. અંતમાં સંખ્યાદર્શક દૂહો મૂક્યો છે:-

'પ્રથમ દોહરા પાંચ હૈ,
ચુમાલીસ ચોપાઈ;
પાંચ દોહરા પીછલા,
ગીનતી દેઈ જનાઈ. ' ॥ ૫ ॥

ચિંતામણિ-૨ માં ગુરુ શિષ્ય પરંપરા તરફ વધારે ઢળે છે. જ્યારે આ કૃતિમાં ગુરુના વ્યક્તિત્વ અને પ્રભાવ વિશે ચિંતવન કર્યું છે. ભાણસાહેબ બ્રહ્મરૂપ, રવિસાહેબ કબીરનો અવતાર અને મુક્ત રૂપ મોરાર કહીને ઓળખ આપી છે. ત્રણેયને સાહેબ રૂપ ગણાવ્યા છે. શરુઆતમાં ગુરુના વિશેષણોથી વિશેષ પરિચય આપીને ચિંતવન કર્યું છે.

જીવા ભગત કહે છે કે ગુરુથી જ્ઞાન મળે છે. આનંદ રૂપ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ગુરુને ભજવાથી સંસારના દારુણ દુઃખ દૂર થાય છે. ગુરુના ચરણમાં સબળ તીર્થ સમાયેલા છે:-

'ગંગા ગયા ગોદાવરી કાશી,
પુષ્કર પ્રયાગ અયોધ્યા વાસી;
ઔર તીરથ સબ હૈ સાથ,
સતગુરુ ચરણની વાસી. ' ॥ ૮ ॥

ચોપાઈમાં આગળ કહે છે પુણ્યશાળીને ગુરુ મળે છે. ગુરુ પૂજન કેમ કરવું એ વિશે ઉપદેશ આપતા કહે છે. કે ગુરુમૂર્તિનું ધ્યાન ધરવું, ગુરુમૂર્તિને પ્રદક્ષિણા કરવી જોઈએ. ગુરુના વખાણ કરતા સરસ્વતી દેવી પણ થાકી ગઈ છે. ગુરુ બ્રહ્મરૂપ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ ગુરુનું રટણ કરે છે. ગુરુ ભવ સાગરનો ભય મિટાવે છે. ગુરુ વિનાના નુગરાને ધિક્કાર છે. ગુરુ નથી મળતા તેનો ફેરો પણ ફોગટ છે ગુરુની મહેરબાની થતા કર્મના બંધન તૂટી જાય છે. ગુરુ તો મુક્તિદાતા છે. ગુરુનું નામ સ્મરણ બંધન તોડે છે:-

'બંધી છોડે સતગુરુ નામા,
તર્ત પોંતાડે નિર્વાણ પદ ધામા. ॥ ૩૬ ॥

.....
'ગુરુસું એક મેક થાવે,
જીવ મટીને બ્રહ્મ કહાવે. ' ॥ ૩૭ ॥

જે જીવ ભવપાર થયા છે, તેના પર ગુરુની કૃપા વરસી છે. જેવી રીતે નાવને ચલાવવા નીર જોઈએ, તરુવર-વૃક્ષને ઊગવા માટે ભૂમિ જોઈએ, ઉડવા માટે આકાશ જોઈએ તેવી રીતે ભવપાર થવા માટે ગુરુ જોઈએ વગેરે ઉપમાથી ગુરુમહિમાં વર્ણવે છે:-

'નીર વિન્યા નાવ નહિ ચાલે,
જમી વિન્યા તરુવર નહિ મ્હાલે;
પાંખ વિન્યા આકાશ ક્યું જાવે,
ગુરુ સેવા વિન્યા પાર ક્યું પાવે.'

જીવા ભગત ઉપદેશ આપતા કહે છે કે માટે તું ગુરુની સેવા કર, ગુરુનું ધ્યાન ધર, ગુરુનું રટણ કર. અંતની બે ચોપાઈમાં નમ્રભાવે કહે છે કે ગુરુ તમારા પ્રતાપથી તમારો જ જશ ગાયો છે. તમારા ચરણને હૃદયકમલમાં લાવીને તમારા ચરણે આવ્યો છું. અહીંયા દાસ્યભાવે ગુરુ વંદના કરી છે. અંતના પાંચ દૂહામાં ગુરુના મહિમા નું પુનરાવર્તન કર્યું છે. સતગુરુની સેવા સાચે દલે કરી લક્ષમાં લયલીન થયો છું. જીવ પદ મિટાવીને બ્રહ્મ પદ પ્રાપ્ત કરવાનું હતું, તે કાર્ય કર્યું છે. અંતના દૂહામાં કૃતિની રચના સાલ બતાવી છે:-

'સંવત ઓગણીસે ચોત્રીસના,
કયે તે અષાઢ માસ;
સુદ બીજ ગુરુવાર દીન,
ગુરુ ગ્રંથ પૂર્ણ પ્રકાશ.' ॥ ૫ ॥

આ કૃતિને શરુઆતમાં 'ચિંતામણિ' કહી છે અને અંતમાં 'ગુરુગ્રંથ' કહે છે. ગુરુમહિમાનું ચિંતવન કર્યું હોવાથી 'ગુરુગ્રંથ' કે 'ચિંતામણિ' શીર્ષક યોગ્ય છે. અન્ય ચિંતામણિની તુલનાએ આ કૃતિમાં જીવા ભગતની કલમ વિશેષ સફળ રહી છે.

(૫) ચિંતામણિ - ૫

આ કૃતિની શરુઆતમાં ૫ દૂહા, પછી ૪૧ ચોપાઈ અને અંતમાં ૫ દૂહા મળીને કુલ ૫૧ પદ્યાત્મક શ્લોકમાં લખાયેલી કૃતિ છે. પ્રસ્તુત કૃતિમાં રચના સાલ દર્શાવી છે:-

'સંવત ઓગણીસ છત્રીસના,
કયે તે અષાઢ માસ;
એકાદશી વદી બુધવાસ રે,
ચિંતામણી પૂર્ણ પ્રકાશ.' ॥ ૫ ॥

ચિંતામણિ-૪ સં. ૧૮૩૪ માં અને ચિંતામણિ-૫ સં. ૧૮૩૬ માં લખાયેલી છે.

શરુઆતના પાંચ દૂહામાં ષષ્ટમદાસ, ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબના ચમત્કારિક પ્રસંગો તેમજ ખીમસાહેબ અને રવિસાહેબની ગોષ્ઠિનો પ્રસંગ પણ વણી લીધો છે. પાંચ દૂહા અને વીસ ચોપાઈ

સુધી 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની ગુરુશિષ્ય પરંપરામાં નાદશિષ્ય પરંપરાને અનુમોદન અપાયું છે. પરંપરિત વિચારોનું અનુકરણ છે. વિષયની રીતે જોઈએ તો આ કૃતિ 'ચિંતામણિ'—૩ નું પુનરાવર્તન જ છે. એકવીસમી ચોપાઈથી ગુરુ મોરારસાહેબનો મુક્ત કંઠે મહિમા ગાયો છે. અનુપમ મોરાર ગુરુનો મહિમા કેવી રીતે ગાઉ ? એવી મીઠી મંઝવણ અનુભવે છે:—

કૈસે કર વર્ણવું મહિમા ઈ,
વાણીમેં આવત નાહી;
કૌન દઉ મેં ઉપમાઈ,
એસો કોઈ દિસતો નાઈ. ' ॥ ૩૧ ॥

સૂર્યની ઉપમા આપવાનું વિચારે છે પણ સૂર્યમાં અનહદ તાપ છે. ચંદ્રની ઉપમા આપવા જાઉં તો ચંદ્રની કળામાં વધ ઘટથયા કરે છે. ગુરુ તો પૂર્ણ રૂપ છે. ચંદન જેવા શીતળ છે. પણ ચંદનની ઉપમા કેવી રીતે આપું. ચંદનની આજુ બાજુ તો સર્પનો વાસ હોય છે. પૃથ્વીની ઉપમા કેવી રીતે આપું પૃથ્વીમાં ટાઢ—તાપ પડે છે. પર્વતની ઉપમા આપું પણ પર્વતમાં મણિ મળે છે પણ હાથ ન આવે. ગુરુ માટે કોઈ ઉપમા સૂઝતી નથી. જીવા ભગત અહિંયા કલ્પનાને ચગાવે છે. ૩૮ થી ૪૧ ચોપાઈમાં ગુરુમહિમા વર્ણવતા જાય છે. ગુરુમહિમા અપરંપાર છે. અહીં દાસ્યભાવ પ્રગટ થાય છે. અંતના ત્રણ દૂહામાં ગુરુ મોરારને વંદન કરે છે. અનુપમ ભક્તિની આશા રાખે છે. ચોથા દૂહામાં કૃતિની પદ્ય સંખ્યા દર્શાવી છે:—

'પાંચ દોહરા પ્રથમકા,
એકતાલીસ ચોપાઈ;
પાંચ દોહરા પીછલે,
સો ગનતી દે જનાઈ.' ॥ ૪ ॥

પ્રસ્તુત કૃતિમાં ભલે પુનરાવર્તન હોય પણ ગુરુ મોરારસાહેબનો મહિમા આગવી રીતે ગાયો છે. રચના સાલ, પરંપરાનું અનુસરણ, ગુરુભક્તિ અને ઉપદેશાત્મકતાથી આસ્વાદ્ય બને છે. ચિંતામણિનો અભ્યાસ કરતા કહી શકાય કે તેમાં ગુરુમહિમા, તત્વજ્ઞાન, વિષયનું નિરૂપણ, 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની પરંપરાનું અનુકરણ જોવા મળે છે. રવિસાહેબ, ખીમસાહેબ અને મોરારસાહેબની 'ચિંતામણી' પ્રકારની રચનાઓ મળે છે:—

'બાજાં બાજે અનહદ ગાજે,
ગગન મેં શબ્દ ;
માંહી ઝાલરી ઝણકાર,
બાજાં બાજે અપરંપાર.' ('ખીમ ચિંતામણિ': ખીમસાહેબ)

.....
'રમતે રામ હી રાજા,
બજતે અનહદ બાજા;
થઈ રીયો ઝણણણ ઝણકાર,
થઈ રિયો રોમે રોમે રંરં કાર.'

('ચિંતામણિ'—૧: જીવા ભગત)

જીવા ભગત ખીમસાહેબની પદાવલિનું અનુસરણ કરે છે. 'ગગન મેં શબ્દ' ને બદલે 'રમતે રામ હી રાજા' એમ કહીને પદાવલિમાં મૌલિકતા લાવે છે. જીવા ભગતની પદાવલી સરળ છે. પ્રાસમાં 'ઈ' અને 'આઈ' નું પ્રાચુર્ય જોવા મળે છે. ત્યાં શબ્દનો છોછ અનુભવાય છે. 'એસે ગુરુ વસંત ચરાચર' માં વસંત ઋતુનું રૂપક ઉપકારક બને છે. 'નીર વિન્યા નાવ ન ચાલે, ગુરુ સેવા વિન્યા પાર કયું પાવે' માં ઉપમા આસ્વાદ્ય લાગે છે. ક્યાંક દૂહાની છટા માણવા જેવી લાગે છે:-

'ગુરુ મેમા ગુરુ ગમસે,
ગાવે જન જો કોઈ;
જમ કે શીર પર પાવ ધરી,
ગુરુ પદે પૂગેગા સોઈ.'

વિષયની રીતે વિચારીએ તો ચિંતામણિ રચનાઓમાં ગુરુમહિમા, ગુરુ શિષ્ય પરંપરા, સહજ યોગ, જ્ઞાન, ગુરુ ભક્તિમાં દાસ્ય ભાવ, સાધનાનો રહસ્યમય અનુભવ, વિવિધ મુદ્રાઓ, નિર્મળ ગુરુના ચરણરજની આરજી, ઉપદેશ, પ્રમુખ ગુરુઓનું સ્મરણ, ગુરુ મોરારસાહેબનો મહિમા વગેરે વિશે ચિંતવન કરવામાં આવ્યું છે. કર્તા જીવા ભગત હોવાનો નામ ચરણમાં ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. કૃતિમાં રહેલ દૂહા અને ચોપાઈની સંખ્યા પણ દર્શાવે છે.

આ કૃતિમાં અભિવ્યક્તિની તાજપ ઓછી છે. જીવા ભગતનું આરંભનું સર્જન હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે. ચિંતામણિનો બંધ ચોપાઈ અને દોહરામાં છે. બંધ શિથિલ છે તેને ચોપાઈ અને દોહરાની ચાલ કહી શકાય. માત્રામાં ચોક્કસ સંખ્યા જળવાતી નથી. પ્રત્યેક બબ્બે ચરણમાં પ્રાસ મળે એવી પદ્ય રચનાની ગોઠવણી કરી છે. કથનને પુષ્ટ કરવા માટે ઉપમા રૂપક અલંકારનો ક્યાંક ક્યાંક સુંદર પ્રયોગ થયો છે. સીધા કથનમાં વધારે રસ રાખ્યો છે. આ કૃતિમાં પરંપરિત ચિંતામણિ પ્રકારની કૃતિઓનું અનુસરણ જોવા મળે છે. 'રવિ- ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત કવિઓમાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સૌથી વધારે પ્રદાન જીવા ભગતનું કહી શકાય.

(૨૫) અંગ રચના :

હસ્તપ્રતમાં 'અંગ' પ્રકારની કુલ ૧૬ કૃતિઓ મળે છે. તેમાં 'બગલાકા અંગ' અને 'હંસકા અંગ' માં જીવા ભગતનો કર્તા તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે:-

'જીવા જોઈ સંગ કિજિયે,
એમ મુખે કહે શ્રી મોરાર.' ॥ ૪૦ ॥

.....
'જીવા સુણ જરૂર, સંશય સકલકુંજારકે,
રહો ભજન ભરપૂર.' ॥ ૪૦ ॥

(૧) બગલાકા અંગ ૨૭૩

સંતવાણીમાં 'બગલો' રૂપક તરીકે પ્રયોજવાની એક પરંપરા છે. 'હંસ' એટલે સંત અને 'બગલો' એટલે ઠગ ભગત. પ્રસ્તુત કૃતિમાં બગભગત વિશે વિચારણા કરી છે. બગભગતનાં લક્ષણો તારવીને સમજ આપી છે. જીવા ભગત કહે છે કે આવા બગલાથી દૂર રહેવું. બગલા ન બનવું, એવી શિખામણ આપવામાં આવી છે. 'બગલાકા અંગ' કૃતિ ૪૦ કડીની રચના છે. આરંભમાં શિષ્ય ગુરુને પ્રશ્ન કરે છે. તેમાં 'વારં વાર' શબ્દ પ્રયોગ શિષ્યની જ્ઞાન પિપાસા બતાવે છે:—

'વારંવાર પૂછું મારા સતગુરુ,
આપો મુને બગલા હંસની ઓળખાણ. ' ॥ ૧ ॥

ગુરુ ઉત્તર આપતા કહે છે કે, હંસલો અને બગલો બંને રંગમાં ઉજળા અને સરખા લાગે છે. પણ આચરણથી અલગ છે. એવું કેવી રીતે જાણી શકીએ. બંનેનું એક વિધ ધ્યાન છે. મીઠા બોલા, મન હરનારા, હૃદય જીતી લે તેવા, વચન રુડા બોલે તો તેને કેવી રીતે ઓળખી શકીએ:—

'મીઠા બોલે ને મન હરે,
ને કાળજું કોરી ખાય;
વચન રુડા ઓચરે,
કો સતગુરુ કેમ ઓળખાય. ' ॥ ૪ ॥

ઉપરોક્ત ચાર કડીમાં શિષ્ય પ્રશ્નો પૂછે છે અને તેના ઉત્તરમાં ગુરુ સળંગ જવાબ આપે છે. એ રીતે કૃતિનું માળખું ગોઠવ્યું છે. ૩૫ કડી સુધી ગુરુ બગલાનાં લક્ષણો બતાવતા જાય છે. આવા બગલા સાથે બેસીએ તો દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ખડ્ પ્રકારના શત્રુઓ વધે છે અને અંતઃકરણ બળે છે. એટલું જ નહિ ભજનમાં ભાવ જાગતો નથી. બગલાનો સંગ કરતા ભાર વધે, તેનો સંગ છોડીએ તો સુખ થાય છે. બગલો પાપમાં પગલાં ભરે છે. ન ખાવાનું આરોગે છે પરિણામે નાભિમાં હલકા વિચારો ઉદ્ભવે છે. બગલો મનમાં મારી તારી બહુ કરે કંઠમાં કુડી વાત બોલે છે. તેની જીભમાં સત્ ન હોય, આંખમાં વાસના ભરેલી હોય છે. બગલો કુટીલતાનું ધ્યાન ધરે છે. બીજાનું ભલું કરવાનો ડોળ કરે પણ નિત્ય નવા શ્વાંગ ધરે છે. બગલો વચન ભંગ થયા કરે છે. તેના કાળજે કપટની ખાણ હોય છે. તે ધનની હાણ કરનારો અને 'હું' પદમાં હલણ કરનારો હોય છે:—

'બગલો બોલે ને બોલે ફરે,
દગો કરે ને પરધન હરે;
એને કાળજે કપટની ખાણ,
સંગ સારો નહિ કરે ધનની હાણ. ' ॥ ૧૧ ॥

સંત તો 'અહમ્' ઓગાળી નાખે છે. બગલો પોતાના વખાણમાં રચ્યો પચ્યો રહેનારો અને મિથ્યા બકવાસ કરનારો છે. બગલાનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ તારવતા કહે છે:—

-
 'બગલા બોલી બૌ કરે,
 ને કેવલ કરે પોતાના વખાણ,
 હું પદમાં હલણ ચલણ,
 એ બગલાના ઁંધાણ. ' ॥ ૧૨ ॥

બગલો બીજાનું બોલ્યું સાંભળતો નથી. પોતે ખર્ચતો નથી. તે પ્રમોદવૃત્તિ કરનારો, પારકાને કષ્ટ દેનારો જે છે તે બગલો છે. બગલામાં આતિથ્ય ભાવના હોતી નથી. મહેમાન બનીને માન મેળવવાની વૃત્તિ હોય છે. પણ પોતાને ઘેર મહેમાન દેખે તો જાણે એનો પ્રાણ ઊડી જાય છે. બગલો વિશ્વાસઘાતી છે. તેનો સંગ કરનારાનો જ પ્રાણ લે છે. બગલો પહેલા મીઠું મીઠું બોલે પછી હલકી વૃત્તિ હલાવે છે:-

'બગલા મીઠી બોલી બોલીએ,
 સંગ કર્યે હરે પ્રાણ. ' ॥ ૧૫ ॥

'મુખે મીઠા ને અંતરમાં કુડિયા,
 એ ઁંધાણી બગલા તણી. ' ॥ ૧૭ ॥

એનો સંગ દુઃખ વધારનારો છે. બૂરાઈથી બૂરુ નીપજે છે. એમાં સારું શું નીપજે. 'બુરા' પદનું પુનરાવર્તન ધ્યાનાર્હ છે:-

'આગે બૂરા પીછે બૂરા,
 બૂરે બૂરાયું જાણ. ' ॥ ૧૮ ॥

આ બગલા ભગતને કદાચ ચાર વેદ જીભના ટેરવે હોય, શાસ્ત્ર અને પુરાણ શીખીને આવેલા હોય, તો પણ તેનું અંતર કોરું હોય છે. તે બગલામાંથી હંસ બની શકે નહિ. જીવા ભગત કટાક્ષમાં કહે છે:-

'નાહી પેરે આંબોટિયા,
 કંઠી ટીલાં તાણે:
 દૂતિયા ન ટળી કુટિલતા ઘણી,
 આ પણ બગલા જાણ. ' ॥ ૨૧ ॥

બગલા લાભ તરફ દોડે છે. સ્વાર્થી. વિશ્વાસઘાતી અને તક મળતા જ લૂંટી લેનારા હોય છે:-

'વસવાસીને ખોજતા ફરે,
 બોલે મીઠી મીઠી વાણી;
 લાગમા આવે તો લૂંટી મારે,
 એ ઁંધાણી બગ તણી. ' ॥ ૨૩ ॥

કેળ અને થોર, શેરડી અને એરંડાનું દષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે. જેમ કેળના ક્યારામાં થોર વાવ્યો હોય રસથી ભર્યો લાગે, કેળ જેવો જ લાગે, પોતે કુણો, રળિયામણો, કાળી ગાંઠે મૂળ હોય છે. તેમાં વિષ ભરેલું હોય છે. એવી રીતે બગલો અને હંસ સરખા જ હોય છે. પણ એનો સ્વભાવ અને કુળ વિષની વેલ જેવું છે. એવા બગલાથી દૂર રહેવું. એરંડાનું ઉદાહરણ આપીને સમજાવે છે કે એરંડો આંબાની જેમ ઘટાદાર હોય છે. ઊગવામાં ઝડપી હોય છે. શેરડીના ક્યારામાં આ એરંડો ઊગે તો શેરડીની જેમ ચીચોડે પીલવામાં આવે તો તેમાંથી રસ નીકળે નહિ. શેરડી સાથે પીલવામાં આવે તો ગોળનો પણ બગાડ કરે છે. શેરડીને એરંડાથી દૂર રહેવું પડે છે. એરંડાનું 'પોલાપણું' સુંદર રીતે વર્ણવતા કહે છે:—

'થડે પોલરો ડાળે પોલો,
એના પાનુંમાંય પોલ;
તેમ જાણો કપટી માનવી તે,
ના આવે સંતુ કેરે તોલ. '॥ ૨૮ ॥

એરંડાની 'ગાંઠ' નું પુનરાવર્તન 'પોલું' ના પુનરાવર્તન જેવું જ સૂચક અને કલાત્મક છે:—

'થડમાં ગાંઠ ડાળમાં ગાંઠ,
ગાંઠે ગાંઠે જુવો;
એરંડા રૂપી આ માનવી,
એનો સંગ કરે એજ મુવો '॥ ૨૯ ॥

બગલો શીલવંત નથી હોતો. પરસ્ત્રીનો સંગ કરવા મન બગાડે છે. મદ્ય પીવેને માંસ ખાય. પરધન હરે એવા બગલાથી દૂર રહેવું યોગ્ય છે. આવા માણસો ચોરી કરે, જુગાર રમે, ખોટી સાક્ષી પણ પૂરાવે, બીજાનું ધન જોઈને મનમાં બળ્યા કરે આવા બગલા રસ્તાના પાણા જેવા છે. 'પંથ પાણા સમ રાખ' એવો પ્રયોગ કરીને પથ્થરા સાથે સરખાવે છે. પંથમાં આડા પડેલા આવા પથ્થરાઓ દૂર કરવા જોઈએ નહિતરે ગોથું ખવડાવી દે. તે દૂરથી જ વાત કરવાનું થાય તો દૂરથી જ વાત કરી લેવી જોઈએ. તેની નજીક જવાની જના કહે છે. મુર્ખ જ્ઞાનીને બગલા સમજવા એવું કહે છે. જે જ્ઞાન પીરસે પણ સતગુરુને જાણે નહીં તેવા નુગરા મોટા થઈને ફરે છે. પણ ઉદ્ધાર કોઈ કાળે કરી શકતા નથી:—

'મોટા મોટા થૈ ફરે,
હરવા ધન ને દારા;
જ્ઞાન કથે પણ ગુરુ ન જાણે,
એ શું કરશે ઓધારા. '॥ ૩૫ ॥

ખૂલ્લી આંખે ન દેખાય તેવા છળ કપટવાળા આ બગલા હોય છે. ઉજળા દેખીને તેની પાછળ દોટ લગાવનારા દુઃખી થાય છે. આ બગલો ભજન કરે પણ મોક્ષ મેળવી શકતા નથી. મિથ્યા જનમ ગુમાવીને લખ ચોરાસીમાં પડે છે:—

'કુટણ ભગતી કરે બગલા,
જે સેવકમાં પડે;
હીણે હલણે હાલ સે,
ભજતાય ચોરાસી નવ ટળે. ' ॥ ૩૮ ॥

'નામાચરણ' માં કહે છે કે આ બગલા વિશે બોલતા તો પાર ન આવે. જોઈ જોઈને સંગ કરવો. જીવાને એમ ગુરુ મોરાર શ્રીમુખે કહે છે:-

'જીવા જોઈ જોઈ સંગ કીજીએ,
એમ મુખે કે શ્રી મોરાર.' ॥ ૪૦ ॥

પ્રસ્તુત રચનામાં બગલાના લક્ષણો તારવી બતાવ્યા છે. થોર અને એરંડાનું દષ્ટાંત ઉપકારક બને છે. 'બટો બેસાડવો', 'પંથનો પાણો', 'દશ પાતીનું દુઃખ', 'ઉલટો ગોળનો બગાડ', 'હીણે હલણે હાલસે' વગેરે તળપદા પ્રયોગો અસરકારક બને છે. 'ખૂણા હીડે ખોળતા', 'બોલ બૌ બૌ કરે', 'પછી હલકાયું હલવે', 'થડમાં ગાંઠું', 'ડાળમાં ગાંઠું', 'થડે પોલો પાનું માંય પોલ' વગેરે પ્રયોગોથી બગલાનું ચરિત્ર પ્રગટ કરવામાં સફળતા મળી છે.

(૨) હંસ કા અંગ ^{૨૭૪}

'બગલાકા અંગ' માં બગલાનાં લક્ષણો બતાવીને તુરત જ આ રચનામાં હંસના લક્ષણો બતાવે છે. 'બગલાકા અંગ' માં શિષ્યે હંસ અને બગલા ઉભયનાં લક્ષણો પૂછ્યા હતા તેના ઉત્તરમાં 'બગલાકા અંગ' માં બગલાના લક્ષણો દર્શાવ્યા આ રચનામાં હંસનાં લક્ષણો બતાવ્યા છે. ગુરુનો ઉત્તર સીધો જ મૂકાયો છે:-

'હે શીશ, સાંભળ મુખથી કહું,
ને વળી હંસા કેરી હોડ;
દુઃખ ટળે સુખ ઉપજે,
સંગ કરીએ હર્ષ કે કોડ.' ॥ ૧ ॥

'હંસ' નો સંતના રૂપક તરીકે પ્રયોગ કર્યો છે. કૃતિ ૪૦ કડીની છે. છેલ્લે એક કડીના 'નામાચરણ' માં કર્તા તરીકે જીવા ભગતનો ઉલ્લેખ થયો છે. ૩૮ કડી સુધી ગુરુ શિષ્યને હંસ વિશેની સમજ આપે છે.

હંસનો સંગ કરવાથી દુઃખ દૂર થાય છે અને સુખ ઉપજે છે. તેની સાથે હરિભજન કરવાથી અંતરના પટ ખૂલી જાય છે. અગમની સૂઝ પડે છે. હંસનો સંગ કરતા હંસના ગુણોનો અભ્યાસ કરવાથી અને હંસની જેમ વર્તવા કરવાથી આતમ જ્ઞાન થાય છે. યમનો ભય રહેતો નથી. સીધો જ ઉપદેશ આપતા હોય એ રીતે કહે છે:-

'નિર્મલ બુદ્ધિ રાખીએ,
નિર્મલ રાખીએ ચિત્ત;
નિર્મલ ધ્યાન ગુરુ ચરણ કો,
નિર્મળ પાળો પ્રીત.' ॥ ૪ ॥

નિર્મળ વાણી બોલવી, નેત્ર પણ નિર્મળ રાખવા, નિર્મળ જ્ઞાન ધરવું, દેહ પણ નિર્મલ કરવો ગુરુની મૂર્તિનું નિર્મલ ધ્યાન ધરવું, સુવા પણ નિર્મળ રાખવી. સમજ નિર્મલ રાખવી. આવી નિર્મળતા જેમાં છે તે હંસલા છે. સંતજન છે. હંસના પેટમાં મોતી-હીરા ઝરે છે. કંઠમાં કેવળ જ્ઞાન પ્રગટેલું હોય છે. બગલાની જેમ હંસલા ખોટી મારી તારીની લમણાઝીકથી બહાર હોય છે:-

'હંસા પેટ હીરા ઝરે,
કંઠે કેવલ જ્ઞાન;
મારી તારી નવ કરે,
નવ કોઈ માન અપમાન.' ॥ ૮ ॥

હંસલો સાચા મોતીનો ચારો ચરે છે. સંત રૂપી હંસલો જ્ઞાન રૂપી મોતીનો ચારો ચરે છે. તેને માન કે અપમાન હોતું જ નથી. સ્થિતપ્રજ્ઞ હોય છે. જીવ પદને ટાળી દીધેલું હોય છે. માન રહિત મતવાલા એવા હંસલા તો હરિ રૂપ થઈને રહે છે. આવા હંસલા રૂપી સંતો અન્યનો પણ ઉધ્ધાર કરે છે:-

'જીવ પદ ટાળી હરિ રૂપ રહે,
એવા સંત કરે ઓધાર.' ॥ ૯ ॥

મરજીવા બનીને જ્ઞાન રૂપી મોતી ચરતા હંસલા અહર્નિશ ગુલતાન રહે છે. તેને દેહનું ભાન પણ હોતું નથી. આ હંસલા બીજાનું દુઃખ દૂર કરનારા છે. પોતે દુઃખ સહન કરીને અન્યને સુખ આપનારા હોય છે:-

'દુઃખ સહી સુખ દે ઘણા,
એ હંસુ કેરા ઔઘાણ.' ॥ ૧૧ ॥

વાણી વર્તન અને કાયાથી અચલ એવી હંસની રીત હોય છે. સ્થૂળ મોહમાયા વ્યાપતી નથી પરસ્ત્રી માત સમાન માને છે. હરિને નિર્મલ બુદ્ધિથી ભજે છે. હંસ કૂડ કપટથી દૂર રહે, ગંગા જેવા પુનિત રહે છે. કોઈના અવગુણ કાને ધરતા નથી. ગુરુના વચનને વળગી રહેનારા હોય છે. દાન, દયા અને ગુરુભક્ત જે છે તે હંસ છે. સરસ રજૂઆત કરીને કહે છે કે હંસલો હાડ ચામથી નહિ ગુણથી થવાય છે:-

'હંસા હંસી શું કરો,
હંસા નહીં હાડચામ.' ॥ ૧૨ ॥

હંસ ગતિના માનવી હરિમાં સદાય ભરપૂર રહે છે. દગાથી દૂર રહે છે. ત્રિવેણીના તીરે મોતીનો ચારો ચરવાની સુટેવ હોય છે. વચન વિવેકીને ચાલનારો હંસલો છે:—

'હેકણ ચારો હંસલો,
હંસા બોલી હેક;
નેણ થકત રહે મોતીએ,
જેણે સુરતી શબદની ટેક. '॥ ૨૨ ॥

પરમ જ્યોતિ સાથે જેની સુરતા લાગી ગઈ હોય નજર સામે જ્યોતિનું સતત દર્શન કરનારો હંસ તો હંસલાના — સંતના ટોળામાં હોય ત્યારે કેવળ નીજ જ્ઞાનની વાતોએ વળગેલા હોય છે. જે આ હંસલાની વાતને ધ્યાન દઈને સાંભળે તેનું પણ કલ્યાણ થઈ જાય છે. હંસલો આવ્યા પુરુષને આદર દેનારો, ખવડાવીને ખુશ થનારો, અછો અછોવાના કરનારો હોય છે. બગલો આંગણે આવનારને સહી શકતો નથી. બીજાના આંગણે હરખીને મહેમાન બની જાય છે. મહેમાનોનું ભારણ રાખતો નથી. આસન અને ત્રણેય વૃત્તિ અડગ રહે છે. સુરતી શબદમાં સ્થિર હોય છે. સર્વત્ર બ્રહ્મનું દર્શન કરનારા હંસ જન વિરલ હોય છે:—

'હું નૈ તું નૈ તે નૈ,
જગત કાળ ક્રોધ નૈ દોષ;
હું બ્રહ્મ, તું બ્રહ્મ તે બ્રહ્મ હૈ,
એ હંસ વીરલા કોક. ॥ ૨૮ ॥

.....
'મન થીર ચિત્ત થીર દેહ થીર,
ચડી સુરતી આસમાન;
માન સરોવર મોતી ચુંગે,
આપે ઈ હંસા પરમાણ. ' ॥ ૨૯ ॥

હંસલાનું મન, ચિત્ત અને દેહ સ્થિર હોય છે. ભગવત ગીતામાં સ્થિતપ્રજ્ઞ કહ્યો છે. તે પ્રકારનો હંસલો જીવા ભગતને અભિપ્રેત હોય એવું લાગે છે. હંસ હરિગુણ ગાય છે. તેને સવાયો લાભ મળે છે. જે પદ મૃત્યુ પછી ન મળે તે પરમ પદને જીવતા જ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યોતિ સાથે જ્યોતિ મળે છે:—

'જીવતા જુવે ને નેણાં કરે,
હંસા બ્રહ્મર્મે વાસ. ' ॥ ૩૨ ॥

સાગરમાં લૂણ મળે એમ બ્રહ્મ સાગરમાં આત્માનું મિલન થાય છે. આ પદને પામતો હંસલો વિના પાંખે ઉડ્યન કરે છે. આ પદને પામવા માટે તો મરજીવા બનવું પડે છે. ફટકિયાંનું કામ નહિ. ગુરુ ભક્ત હંસલા આ પદ પામે છે. હંસના હજારો ગુણ છે. કહેતા પાર પામી શકાય તેમ નથી. તેનો સંગ કરનારાનો પણ ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. 'નામાચરણ' માં કહે છે કે શ્રી ગુરુ મોરારે કહ્યું કે જીવા, જરૂર સાંભળ, સંશય દૂર કરો, હરિ ભજનમાં ભરપૂર રહો,

પ્રસ્તુત કૃતિમાં હંસને સંતના રૂપક તરીકે પ્રયોજીને સંતજન—વૈષ્ણવજનનાં લક્ષણો અલગ તારવી બતાવે છે. સરળ શૈલીમાં હંસથી પરમહંસની કક્ષાસુધીની સમજ આપી જાય છે. હંસનું ચિત્ત, વૃત્તિ, સ્વભાવ, ટેક, રીત, સંગ, ધ્યાન, કેવલ પદ વગેરે વિશેનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. અહીં સંવાદાત્મક શૈલીમાં જીવા ભગતનું તત્વચિંતન સુપેરે પ્રગટ થયું છે. સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે સ્થાન આપે છે. બંને 'અંગ' રચનાઓમાં રૂપકનો પ્રયોગ પરંપરિત હોવા છતાં જીવા ભગતની મૌલિકતા પ્રગટ થાય છે. એકંદરે 'અંગ' પ્રકારની રચનામાં જીવા ભગતને સફળતા મળી છે. સંત કવિ જીવા ભગતની વાણીમાં 'અંગ' સ્વરૂપની રચના નિરાળું સ્થાન ધરાવે એવી સક્ષમ છે.

(૨૬) નિજિયા ધરમની આખ્યાત : ૨૭૫

પ્રસ્તુત કૃતિ ૪૮ કડીમાં રચાયેલી છે. શરુઆતમાં ટેકપંકિતરૂપે બે ચરણ મૂકવામાં આવ્યા છે. દરેક કડીમાં ચાર ચાર ચરણ છે. મહાપંથના તત્વજ્ઞાનનું વિવરણ એ આ કૃતિનું મુખ્ય રહસ્ય કેન્દ્ર છે. જીવા ભગતની આ મૌલિક અને વિશિષ્ટ કૃતિ છે.

જીવા ભગત કહે છે કે જેના ચિત્ત સ્થિર નથી તેવા પોથી પંડિતો ભવપાર કેમ તરી શકશે. એ વિશે ચેતવણી આપતા કહે છે:—

'પોથે ભોથે પૂંછવા તે કેમ કરીને ઊતરશે પાર.' ॥ ૨ ॥

વિદ્યા ભણે, જ્ઞાનનો સમુદ્ર બને, બોલીને ડહાપણ ડોળે, એ બધી જ વાતો સ્વપ્ન જેવી છે. નિજિયાના દરિયા તો સુભર ભરિયા છે. કીડીના મુખમાં બ્રહ્મજળ સમાવી શકાય નહિ, રૂપક વાણીમાં કહે છે:—

'નિજિયા દરિયા સર્વત્ર ભરિયા,
સૌ સૌના પેટ પ્રમાણે પીવાય;
બ્રહ્મ જળ કેમ સમાય.....' ॥ ૫ ॥

સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિનું રહસ્ય સમજાવતા કહે છે કે શક્તિએ ઈચ્છાએ કરીને ત્રણ દેવ નિપજાવ્યા, ત્રિગુણી માયા રચી, દશ અવતાર ધર્યા, અને નિજિયા ધરમ ચલાવ્યો. તેત્રીસ કરોડ દેવતા પંચભૂત, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર એ બધું નિજિયાને આધારે ટકી રહ્યું છે.

જે અનેક વાતો કરે, અનેક પ્રકારનું બોલે, અનેક વ્રત, તપ તીરથ કરે, અનેક ગુરુ કરે, અનેક ધર્મ પાળે, પણ નિજિયાની સમજ ન મળી તો ફેરો ફોગટ છે. વણ સાંભળી વાતો કરે, કોરી કંઠી બાંધે, આકાશ પાતાળની વાતો કરે તેને નિજિયા દેશ મળશે નહિ :—

'કોરમ કોરી કંઠી બાંધશે,
ને વળી ફરશે આશે ઉજળે વેશ;
આકાશ પાતાળની અનેક વાતુ કરે,
પણ નહિ મળે નિજિયા કેરો દેશ.' ॥ ૧૩ ॥

બગલા ભગત મોતી ચારો ચરી શકશે નહિ. શીખી વાતો સમજાવશે, ઠાઠમાં ફરશે, પછી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરશે. બહાર ભટકવાની જરૂર નથી. ઘટમાં તીરથ, ત્રિવેણી સંગમ, સાત આકાશ, સાત પાતાળ છે. ઘટ ઘટમાં વ્યાપી રહેલા પરમતત્વને પામી જવામાં જીવનનું સાર્થક્ય છે. જેને નિજિયાની પરખ થઈ ગઈ તે પક્ષા પક્ષીથી દૂર રહે છે. નિજિયા વિનાના મિથ્યા કજિયા કરનારાને પછડાટ ખાવી પડશે, રૂપકમાં સરસ વાત મઢી છે:—

'નિજિયા વિનાના કજિયા કરે,
દિયે સામ સામા શાસ્ત્રની આડ;
મૃગજળ દેખી મેડીએથી પડા,
તેના ભાંગ્યા હડાળા હાડ.' ॥ ૨૦ ॥

બગલારૂપ ગુરુ કરનારા તો મધ લાળે રહે છે. જે વરતી પાળે નહિ તેને તે હંમેશા પરમ તત્વને પામી શકે નહિ. જેને સાચા સતગુરુ મળે લોભ લાલચ ન રહે, તેવા કોઈ વિરલા નિજિયાને પરખી શકે. પરમ તત્વને પ્રાપ્ત કરવા માટે આત્મજ્ઞાન જરૂરી છે. જેમ નદી વિના નાવ ન ચાલી શકે, જમીન વિના તરૂવર ન ઊગી શકે તેમ નિજિયા વિના ભવપાર શક્ય નથી. નિજિયાને નિરખાર પાસે રિદ્ધિ—સિદ્ધિ દાસી બનીને રહે છે. તે વણ પીરાયે પીર છે. વણ સાધનાએ સાધુ છે. જેમ બપૈયો— ચાતક સ્વાતિ નક્ષત્રનું જ પાણી પીએ છે, કદલીને એક જ વાર ફળ આવે છે તેમ નિજિયા નિરખનારની બીજી કોઈ અપેક્ષા રહેતી નથી :—

'ફરી ન ફળે કદલી, બાપૈયા,
બીજા જળ ન ભરે ચાંચ.' ॥ ૨૮ ॥

જીવા ભગતે આ કૃતિમાં ભક્તિના નામે રંગ ઢંગ બદલનારની ઝાટકણી કાઢી છે. દૂતિયા ટળે નહિ તે બગલા છે. ભલે નાહી ધોઈને ટીલાં ટપકાં તાણે, સ્વચ્છ અબોટિયા પહેરે, ચાર વેદ જીભના ટેરવે બોલે, જેના અંતર કોરાં હોય, લોભી લાલચી હોય, તે બગલા છે. જે માયાનું પોટલું છોડી દે, પરબ્રહ્મને પરખી લે તો ફેરો સફળ બની જાય. સળી ભરીને સેંથો પૂરવાની વિધિનું રૂપક સરસ યોજીને આ વાત સમજાવે છે:—

'સળી ભરી સેંથો લગાવીએ,
જેમ ગહેકે મલિયાગીરી ફૂલ.' ॥ ૩૬ ॥

નિજિયાને ન જાણે અને સામ સામે શીંગડા ભરાવે, વાદ વિવાદ કર્યા કરે, તેને જીવા ભગત આખલા સાથે સરખાવે છે. આવા 'નુગરા' પાત્ર કપાત્ર જાણતા નથી. અનેક પંથ અને પંથોડિયામાં ભળે છે. શાસ્ત્રો લઈને ફરે છે. તે બધા નિજિયા વિના એકડા વગારના મીઝા જેવા છે. અહીં 'પંથોડિયું' શબ્દ પ્રયોગ દ્વારા કટાક્ષ કર્યો છે:—

'અનેક પંથ અને અનેક પંથોડિયું,
અનેક શાસ્ત્રોને અનેક આપત લઈ હીડયા;
ગુરુ ગમે કરી નિજિયા નિરખે નહી,
તા લગે સર્વે એકડા વોણા મીડાં.' ॥ ૪૦ ॥

હંસને મોતીનો ચારો ગમે, બગલાને માછલા ભાવે, રંગ બંનેના સરખા છે. બંને વચ્ચે સોના અને પિત્તળ જેટલો ફેર છે. પિત્તળ વધારે ચમકે છે. પિત્તળ કરતા સોનું સો સો વાને ઉજળું છે. પિત્તળ પહેલા કટાઈ જાય છે. નિજિયા વિનાના શાસ્ત્રો લઈને ફરે છે તે કાચો ઘડો પાણી ભરેલો માથે ઊપાડીને ચાલનારા છે. કાચા ઘડામાં પાણી ટકતું નથી નિજિયા વિનાના જ્ઞાન વિહોણા છે. તેનું મન પરસ્ત્રીમાં રમે અને વાન ઉજળા કરવા પ્રયત્નો કરે તે બધા મિથ્યા ફાંફા મારી રહ્યા છે. જે અંગ સમર્પીને ભક્તિ કરે તે જ મહિમાવંત બની શકે છે. નિજારપંથમાં શીલવંતપણાની અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે. જો સ્ત્રી પલભર જાર કર્મ કરે તો જીવતા જ નરકમાં પડે છે:—

'અસ્ત્રી અંગ અરપીને ભક્તિ કરે,
તેનો મહિમા શ્રીમુખે કહ્યા નવ જાય;
પણ પલભર સ્વાદ લે વિષય તણા,
તો અસ્ત્રી જીવતા નરકમાં જાય.' ॥ ૪૫ ॥ ^{૫૩}

અંતિમ કડીમાં જીવા ભગત કહે છે કે કોઈ મારી વાતની ટીકા ટીપ્પણ કરે તો ભલે કરે પણ મેં તો પ્રકટ પોકાર કર્યો છે. તમે શાન લઈને માન મૂકીને નિજિયાને નિરખજો નહિંતર જમને દ્વાર જવાનું થશે. એવી ચેતવણી પણ આપે છે. આ વાતો વિવેકની છે. દલમાં નિહાળીને જો જો. આ મનખા દેહ ફરી ફરીને આવનાર નથી. 'નામાચરણ' માં કહે છે કે જીવો તો કહ્યા માત્ર છે. ગુરુ મોરારની કૃપાથી કહ્યું છે. જે નિજિયાને ઓળખીને નિજરૂપ થયા, તે નર નિર્વાણ પદને પામ્યા છે. એમાં કોઈ શંકા નથી:—

'જીવો તો કહ્યા માત્ર છે,
પણ ગુરુ મોરાર બોલાવણ હાર;
નિજિયા નિરખી નીજ રૂપ થયા,
તે નર નિર્વાણ પદ પામ્યા નિરધાર.' ॥ ૪૭ ॥

આ કૃતિમાં 'કીડી કેરા મુખમાં બ્રહ્મ જલ કેમ સમાય', 'લૂણ પૂતળી સમુદ્રે ચલી', 'ફરી ન ફળે કદલી', 'અંધ કરે દીપક લઈ જોર', 'કાગળ શીશી ભરવી', 'કાચો કુંભ લઈ જળે ભરે' વગેરે દષ્ટાંતો; સળી ભરી સેથે લગાવીએ', 'જેમ ગહેકે મલયાગર ફૂલ', 'જેવી ઉપમાથી કૃપાથી કૃતિ અસરકારક બની છે. 'કોરમ કોરી કંઠિયું બાંધે', 'મૃગજળ દેખી મેડીયેથી પડ્યા', 'તેના ભાંગ્યા કડાળા હોઠ', 'નિજિયા વિનાના કજિયા કરે', 'એક પંથ ને અનેક પંથોડિયું', 'એકડા વોણા મીડાં', 'જેવા પ્રયોગોથી ધાર્યું પાર પાડી શક્યા છે. વિચારને અભિવ્યક્તની સક્ષમતાના દર્શન થાય છે. આ કૃતિ જીવા ભગતની વાણીમાં વિશિષ્ટ મુદ્રા ધારણ કરે છે. મહામાર્ગના તત્વ જ્ઞાનનું વિવરણ કરીને મહિમાગાન કર્યું છે એ જીવા ભગતની વિશેષતા છે. નિજારપંથના તત્વ વિચારણાનું વિવરણ કરવામાં જીવા ભગતને સફળતા મળી છે. અભિવ્યક્તિ કલામાં મૌલિકતા ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. સરળ અને પારદર્શક શૈલીથી કૃતિ આસ્વાદ્ય બને છે.

(૨૭) કરમવેલી : ૨૭૬

'કરમવેલી' ઉદ્ધ કડીની, રૂપક પ્રકારની રચના છે. તેમાં ભવપાર કરવા માટે કરવામાં આવતા વિવિધ પ્રકારનાં કર્મનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. જીવા ભગતના સમયમાં પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે મલીન ઈરાદા સાથે અને ભોળાભાવે જે મિથ્યા પ્રયત્નો કરવામાં આવતા તેના પર કટાક્ષ કરીને યોગ્ય દિશા બતાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. ઉદ્ધ કડીમાં સર્જકનું ગહન ચિંતન અને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ શક્તિનાં દર્શન થાય છે. જીવા ભગત સ્પષ્ટ કહે છે કે, સાધના એટલે અંદર રહેલા આત્મરામને ઓળખવા. પરમતત્વ સયરાચરમાં વિલસી રહેલું છે તેનું અંદર અને બાહર દર્શન કરવું. એ માટે ભટકવાની જરૂર નથી. જે ઘટ ભીતરમાં છે. તેને ઓળખી લેવાનું છે. જે અંદર છે તે બાહર છે અને બાહર છે તે અંદર છે. એ માટે કઠોર સાધના કરવાની જરૂર નથી. વ્રત તપ તીરથ કરવાની જરૂર નથી. એમ કરવાથી માયાનું વળગણ આવશે અને એમાં જ અટવાઈ જવાનું થશે. અહમભાવ આવશે અને જેની ખોજ કરવાની છે તે કાર્યસિદ્ધ થઈ રકશે નહિ.

જીવા ભગત કહે છે કે કર્મની વેલીમાં આખું વિશ્વ વીટળાઈ ગયું છે. ભવપાર કરવાનો જેમજેમ ઉપાય કરવામાં આવે છે તેમતેમ તેમાં ફસાતા જાય છે. મોહ અને કે અભિમાન વધતું જાય છે. સાધના એટલે તો મોહમાંથી મુક્ત થવું અને અહમભાવમાથી પર થવું. ધર્મના નામે વિવિધ સંપ્રદાયોની કર્મકાન્ડ વિશેની આચરણ પદ્ધતિ અને માનવીની ઘેલછા પર પ્રહાર કરે છે. કર્મ કરતા જાય તેમ તેમ એ વેલ વધતી જાય છે. માણસ તેમાં ફસાતો જાય છે. અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી. લખ ચોર્યાસીના ફેરામાં પાછો આવે છે. તેમાં વિવિધ પ્રકારના કર્મના જાળા વધતા જાય છે. મનથી અને મુખથી કર્મની માળા જપવામાં આવે પણ તેમાંથી છૂટી શકાતું નથી. કોઈ યોગ, જપ, તપ કરે છે. તીરથે તીરથે સ્નાન કરવા દોડે છે. પર્વના દિવસે પુણ્ય કરે છે. કોઈ એક ટાણાં કરે છે. કોઈ યાત્રાએ નીકળે છે. કોઈ દાન પુણ્ય કરે છે. કોઈ યજ્ઞ કરે છે. કોઈ જટા વધારીને ભભૂતિ ચોળતા ફરે છે. જીવા ભગત તેને કર્મનું બંધન માને છે. ગોકુળ ગોસાઈ પાસે જઈને કંઠી બંધાવી બ્રહ્મ દર્શન કરવા નીકળે છે. પણ બ્રહ્મદર્શન થતા નથી:—

'કોઈ ગોકુળ ગુસાઈ પાસે જાવે રે હાં,
કંઠે ધાતુના કંઠિયું બંધાવે રે. ॥ ૧૪ ॥

કોઈ ચોખલિયા દૂધ કે પાણી પીવે, કોઈ કોઈ વેદ જ્યોતિષ ભણે, કોઈ પંડિત થઈ નડતર કાપે, કોઈ ગીતા પુરાણ ભણી આવે, શાસ્ત્રાર્થ કરે, કોઈ ભગત થઈ ઝાઝી માળા કરે, ઘણું ખાઈને કર્મમાં પડીને વાદ વિવાદ કરે તેની ઝાટકણી કાઢે છે. કોઈ વાયક મળ્યે વાયકે દોડી જતા અને ભજન ગાતા, વાજીત્રો વગાડતા ફરે છે પણ જેમ જેમ આવા કર્મો કરે છે તેમ તેમ બંધન વધતું જાય છે. એવા કર્મોથી બંધનમાંથી મુક્તિ મળતી નથી:—

'કરમ વેલી છૂટવાનો કાંઈ રે ઉપાય રે હાં,
તેમ તેમ ઘણે ઘણે રો બંધાય. ' ॥ ૨૦ ॥

કૃષ્ણની ઉપાસના કરતા, પૂજન કરતા, જમુનાજીમાં સ્નાન કરતા, રાસલીલાનું ગાન કરતા ફરે છે. તેનું ચિત્ર આપે છે:—

'કોઈ શ્રી કૃષ્ણની ઉપાસના આદરે રે હાં,
ને કૃષ્ણનું પૂજન કરે:
તે રાસ લીલા વ્રજની ગાય રે હાં,
નીત નીત જમનામાં નાવાને જાય' ॥ ૨૧ ॥

પૂજા કરતા, ચંદન ચોપડતા, તાંબૂલ મુખમાં મૂકતા, દંડવત્ કરતા, ગીતા પાઠ મોઢે કરતા, માણસો ઉલટાનો રતિભાવ હૃદયમાં ઉભો કરે છે. શિવ પૂજન, ચંડીપાઠ, નિત્ય દર્શન વ્રત કરે, એમ છૂટવાના ઘણા પ્રયત્નો કરે છે:-

'કોઈ વેદાંતી થઈ મારું બ્રહ્મ થાયે રે હાં,
જીવ દશા એની જરીએ ન જાવે:
છળ કપટ દગા બૌ કરે હાં,
ઉલટા ઘોર નરકમાં જાવે. ' ॥ ૨૨ ॥

કોઈ કાશીએ જઈ કરવત મૂકાવે, કોઈ ગંગાજળ લેવાને જાય, કોઈ કમળપૂજા શિવ માથે ચડાવે, કોઈ ભૈરવજળ કરવા દોડે, કોઈ યજ્ઞાદિ કરે, કોઈ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે, કોઈ વ્રત ઉજવે, આ કરમવેલિમાંથી નર, વાનર, વિષધર, વિદ્યાધર, ગંધર્વ, આદિ માનવ દાનવ, દેવી દેવતા પણ મુક્ત થઈ શકતા નથી. જીવા ભગત કહે છે કે વર્ણવતા તેનો પાર આવે તેમ નથી મેં તો સંક્ષેપમાં કહ્યું છે: ગુરુમહિમા બતાવતા કહે છે કે એમાંથી મુક્ત થવા માટે ગુરુ કૃપા જરૂરી છે. ગુરુની કૃપા થાય તો કર્મવેલિમાંથી મુક્ત થઈ શકાય તેમ છે:-

'આ કર્મ વેલીનો કરો વિસ્તાર રે હાં,
સંત સતગુરુને બુદ્ધિને અનુસાર:
કોઈ એનો લઈ શકે ના પાર રે હાં,
સંક્ષેપ માત્રમે કર્યો ઉચાર.' ॥ ૩૩ ॥

.....
'જે જ્યારે સાચા સતગુરુને વરે રે હાં,
આ કર્મ વેલી એક પલમાં તોડી નાખે.....' ॥ ૩૪ ॥

'નામાચરણ' થી કૃતિ પૂર્ણ કરે છે. અહીં જીવા ભગતનું દર્શન અને વર્ણન ઉભયનાં દર્શન થાય છે.

(૨૮) ગુરુ શિષ્યનો સંવાદ :

આ કૃતિ હસ્તપ્રત-૨ ના અંત ભાગમાં 'અમરવેલી' અને 'ઉમિયાજીનું પદ' પછી તુરત જ આ રચના મળે છે. આ કૃતિ અધૂરી મળે છે. વચ્ચેના ભાગમાં શબ્દો અને પંક્તિઓ તૂટે-ખૂટે છે. સંવાદથી આ કૃતિની શરૂઆત થાય છે. એ રીતે જોતા શીર્ષક યોગ્ય છે. કર્તા તરીકે જીવા ભગતના નામનો નિર્દેશ મળે છે.

(૨૯) અમરવેલી : ૨૭૭

જીવા ભગત રચિત 'અમરવેલી' જલ કડીની રચના છે. પરંપરા પ્રમાણે તેને 'ગુરુ વંશાવલિ' પ્રકારની રચના કહી શકાય. આ કૃતિમાં ગુરુવંશાવળી આપવામાં આવી છે. ગુરુશિષ્ય પરપરાને રૂપકમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે. આ પરંપરા અમર છે અને તેમાં અનેક સંતરૂપી ફૂલો મળ્યાં છે. એવું વર્ણન કરતા કહે છે:—

'અમરવલીને ફૂલ અપાર રે હાં....

નિજારપંથનોમહિમા શરુઆમાં મૂકવામાં આવ્યો છે:—

'ઈ મહામારગે હાલે કોઈ રે હાં,
બીજ મારગી સાચા સંત કોઈ;
તે નર નિજારી નકલંક કેવાય રે હાં,
જેના દરશન કરતા દુકિત સર્વે જાય.' ॥ ૨ ॥

ગુરુમહિમા વર્ણવતા કહે છે કે ગુરુકૃપા હોય તો ગતિ મળે છે અને કોટિક જન્મના કર્મ બાળી નાખે છે. ૨૬ કડી સુધી આ વર્ણન આવે છે. ત્યાર પછી શિવ અને શક્તિ દ્વારા ત્રેતાયુગમાં ભવિષ્યવાણી કરવામાં આવી હતી: દૂધરેયમાં ગુરુગાદીની સ્થાપના થશે. એ ચમત્કારિક વાત આ પ્રમાણે મૂકી છે:—

'કલિયુગમાં અહિયા વસ્તી થાશે રે હાં,
ત્યાં દૂધરેય ગામ વસા સે રે હાં; ૧ ॥
પરલોકોથી આવ્યા નકલંક પુરી રે હાં,
મનમાં ઉમંગ દૂધરેજ ઉપર કરી.'

નકલંકપુરીએ દૂધરેયમાં જગ્યાનો વિસ્તાર અને મહિમા કેવી રીતે વધાર્યો તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે: શરુઆતમાં ત્યાં ત્રણ વડ વાવ્યા (આજે વડવાળાની જગ્યા તરીકે ઓળખાય છે.) ભૂમિ તપાસી અને ત્યાં કોટડી બાંધી, ધીમે ધીમે ખ્યાતિ વધતી ગઈ. તેનો પ્રભાવ વધતો ગયો. અનેક ભાવિકજનો ત્યાં આવવા લાગ્યા. આવતા જતા સત્સંગીઓને પ્રસન્ન થઈને ઉપદેશ આપતા ગયા. નીકંઠપુરીનો મહિમા સાંભળીને એકવાર ત્યાં જાદવપુરી આવ્યા, દીક્ષા લઈને અમરવેલિના અધિકારી બન્યા:—

'એવા મહા માતમ સાભળી આવ્યા જાદવપુરી રે હાં,
કરુણા ઉપદેશ જાદવપુરીને કરી. ॥ ૩૫ ॥

.....
'અમરવેલી દઈ સેજે ઓળખાય રે હાં. ' ॥ ૪૦ ॥

તેમના શિષ્ય ષષ્ટમદાસ પાસે ભાણસાહેબ ઉપદેશ લેવા માટે ગયા ત્યારે શરુઆતમાં આદર આપ્યો નહિ. એ સમયે આકાશવાણી થઈ કે ભાણ તો ગુરુ દત્તાત્રેયનો અવતાર છે. ત્યાર પછી ષષ્ટમદાસે ભાણસાહેબનો સ્વીકાર કર્યો અને સાહેબની પદવી આપી. વગેરે પરંપરિત ચમત્કારિક સાંપ્રદાયિક વાતોને વણી લીધી છે. સાથે સાથે સાધનાની વિવિધ સ્થિતિ અને મુદ્રાઓનું વર્ણન કરીને યોગનું રહસ્ય બતાવવામાં આવ્યું છે. સંતના આનંદનું વર્ણન અને મહિમાગાન પણ કરવામાં આવ્યું છે:—

'સંતનું સુખ તો સંતજન જાણે,
જે સુખ નાવે નાણે ગાવે વાણે.' ॥ ૧૬ ॥

ગુરુ છઠ્ઠાજીએ ભાણને શિષ્ય તરીકે સ્થાપ્યા અને તત્ત્વજ્ઞાન કરાવ્યું. ભાણસાહેબના શિષ્ય રવિસાહેબ અને રવિસાહેબના શિષ્ય મોરારસાહેબ એ રીતે ગુરુશિષ્ય પરંપરાને વર્ણવી છે:—

'દૂધરેચમાં પુરુષ પ્રગટયા એવા રે હાં,
જાગૃત જોગી છઠ્ઠાજી જેવા;
ભાણે રવિને કર્યો ઉપદેશ રે હાં,
દીધો ઓળખાવી સતગુરુનો દેશ. ॥ ૪૪ ॥

'ગુરુ મોરારે ધર્યો રાજકુળ અવતાર રે હાં,
તરત રવિગુરુએ કરી સંભાળ;
શીખ દઈને આપ સમય કરીયા રે હાં,
મોરાર સતગુરુજીને સાચે દલે વરિયા રે.' ॥ ૪૫ ॥

મોરારસાહેબના શિષ્ય જીવા ભગત પર ગુરુએ મહેર કરી. ગુરુ કૃપાએ આ અમરવેલી લખી છે. આ અમરવેલીનું ગાન કરનાર નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ કરશે, એવી ફલશ્રુતિ અંતમાં મૂકવામાં આવી છે:—

'જીવો કે મે ચરણે જઈ શીશ ધર્યો રે હાં,.....
મું પર સતગુરુએ ક્રિયા કરાઈ રે હાં,
ગુરુ મોરારની દયા મેરથી,
અમરવેલ ગાઈ રે.' ॥ ૪૭ ॥

આ કૃતિમાં પરંપરિત ચમત્કારિક પ્રસંગોનું વર્ણન છે. ગુરુમહિમા અને ગુરુવંશાવળી અને સાંપ્રદાયિક ભાવના પ્રગટ થાય છે. આ કૃતિનું સાંપ્રદાયિક મહત્વ અછતું રહેતું નથી.

(૩૦) અરયું :

'ગરબા' સ્વરૂપની કૃતિઓ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધ્યાનાર્હ છે. તેમાં લઘુ કદ અને પાંખુ કથાનક તેની આગવી ઓળખ છે. આ સ્વરૂપ બહુધા શક્તિમહિમા અને ઉપાસના સંદર્ભે સંકળાયેલું છે. વલ્લભ ભટ્ટ એના કર્તા તરીકે મહત્વનું સ્થાન અને માન ધરાવે છે. ગરબામાં બહુધા વર્ણનોમાં શણગાર વર્ણન અને શક્તિના પરચા અને પરાક્રમોને સ્થાન મળતું. લંબાઈની દૃષ્ટિએ ૩૮ કડી સુધીનો વલ્લભ રચિત 'આરાસુરીનો ગરબો' પ્રાપ્ત થાય છે. 'બહુચરાજીનો ગરબો' ૪૦ કડીમાં મળે છે.

ગરબા નવરાત્રિમાં માતાજીની ઉપાસનાના દિવસોમાં ગવાય છે. શક્તિ પૂજા સાથે ગરબાને સંબંધ છે. ગરબા વિશિષ્ટ અને વ્યાપકરૂપે પદના સ્વરૂપમાંથી વિસ્તરે છે. ચક્રાકારે સમૂહ નૃત્ય સાથે ગવાતું આ ગેય સ્વરૂપ છે. 'ગરબા સાથે સંકળાયેલ શક્તિ ઉપાસના, કૃષ્ણ વિષયક ભાવનાઓ, સમાજિક વિષમતા, ઉપરાંત શક્તિની ભક્તિ સંદર્ભમાં પુરાણ પ્રસિદ્ધ પ્રસંગો, વિગતો સરળ રસભર શૈલીમાં ગુજરાતીમાં રૂપાંતર પામીને એ પુરાણત્વ પ્રાપ્ત સામગ્રી બહુજન સમાજમાં પ્રચલિત બની. એ કારણો પણ આ ધારા મહત્વની છે. ^{૨૭૮}

ગરબા પરંપરા એ મધ્યકાલીન ગુજરાતની એક ઉલ્લેખનીય ભક્તિધારા છે. વલ્લભ ભટ્ટ ઉપરાંત ભાણદાસ, શાંતિદાસ, પ્રિતમ, રાજે, રણછોડ, ગીરધર, દયારામ, વગેરેએ ગરબાની રચનાઓમાં પરંપરામાં વિશિષ્ટ મુદ્રાઓ ધારણ કરતી કૃતિઓ આપી છે. જીવા ભગતે પણ ગરબા સ્વરૂપની કૃતિઓ રચી છે.

હસ્તપ્રતનાં મથાળે 'અથઃ મોંમાઈ માતનું અરયું લખ્યું છે.' એવું શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે. મોંમાઈ માતાજી જીવા ભગતની 'કુળદેવી' છે. તેના વંશજો કુળદેવી તરીકે જ મોંમાઈ માતાજીને પૂજતા આવ્યા છે. મોંમાઈ માતાજી પ્રત્યે જીવા ભગતને અપાર શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ હતો. મોંમાઈ માતાજીને કુળદેવી જ નહીં પણ જગત જનની આદિ અનાદિની દેવી તરીકે જોવાનો પ્રયાસ 'અરયું માં કર્યો છે. ગરબા પ્રકારની કુલ ૬ રચના મળે છે. જે નીચે પ્રમાણે છે:- ^{૨૭૯}

- (૧) 'અસલ અવતારી એક અવિગત માયા.....'
- (૨) 'દેવી આદિ અનાદિ અસંખ્યાત જુગના આયા.....'
- (૩) 'મૂળ દેવી તમે મોંમાયા.....'
- (૪) 'આદિ, અનાદિના તમે મોંમાયા.....'
- (૫) 'મેરુ કરો તમે માતા મોંમાઈ.....'
- (૬) 'દેવી એક અનાદિ અનોપમ અસલી.....'

ઉપરોક્ત રચનાઓ અનુક્રમે નવ, આઠ, નવ, આઠ, દશ, અને આઠ કડીમાં છે. આ રચનાનું વિષય વસ્તુ, મોંમાઈ માતાજીની સ્તુતિ, દાસ જીવાની વિનંતી, માતાજીના પરચા, માતાજીના વિવિધ રૂપો, આદિ, અનાદિ, સર્વજુગ કરનારી દેવી તરીકે મોંમાઈને વર્ણવવામાં આવી છે., કર્તા નિર્દેશ, કદ, વસ્તુ અને રજૂઆતની દૃષ્ટિએ જોતા ગરબા સ્વરૂપમાં બંધ બેસે તેવી આ રચનાઓ છે.

(૧) પ્રથમ અરચું :

'અસલ અનાદિ એક અવિગત માયા' કૃતિમાં જીવા ભગત કહે છે કે, મોમાઈ માતાજીની ઉત્પત્તિ આપો આપ થયેલી ત્યારે ચંદ્ર અને સૂરજ ન હતા. લીલા કરીને ત્રણે દેવ નિપજાવ્યા અને તેને સર્જન, પાલન અને સંહારનું કામ સોંપ્યું. સૃષ્ટિની રચના કરી અસૂરોને હણ્યા. આ તમારા રૂપની જ લીલા છે. તમે સૌનો આધાર છો અને તમે નિરાધાર છો:—

'દેવી આપ રૂપે એકલા નિરધારા.' ॥ ૫ ॥

મા તમે અનેક રૂપોએ અવતર્યા બહુ દૈત્યો માર્યા એટલે બહુચરા નામ પડ્યું. વાઘે સવાર થયા એટલે વાઘેશ્વરી થયા, સૃષ્ટિ રચી. ચંડમુંડનો નાશ કર્યો એટલે ચામુંડા નામ ધર્યું. તમે એવા અનેક રૂપે અવતર્યા. તમારા વખાણ કરતા વેદ થાકી ગયા છે. તમારો કોઈ પાર પામી શકે તેમ નથી:—

'એવા અનેક રૂપ આપ્યા જોગમાયા,
તમારો પાર કોણે ન પાયા.' ॥ ૮ ॥

અંતની કડીમાં જીવો કહે છે કે હે મા, તમે મારા હૃદયમાં રહેજો.

(૨) બીજું અરચું :

'દેવી, આદિ, અનાદિ, અસંખ્યાત જોગમાયા' માં દેવીને સુંદરી રૂપે કલ્પી છે:—

'તમારી સોળ વરસની કાયા,
જે જે મૂળ અસલી આઈ મોંમાયા.' ॥ ૬ ॥

હે દેવી, તમે અનીતિ, અધર્મ, અનાચાર કરતા અસૂરોને હણ્યા છે. ભક્તોની સહાય કરી. તમે ભવાની રૂપે છો. જેની જેવી અંતરની આરત તેને તેવી મદદ કરી છે. તમારે શરણે રાખો છો. હે દેવી, તમે જગત કર્તા અને જગત પાલન કર્તા છો:—

'દેવી જગત કર્તા ને જગત પાળતા,
જગત પ્રલે કરો તમે ચલાયા;
દેવી જેમ ખેડી ધાન નિપજાવે,
કાપતા કાચું પાકું તે લણાય.' ॥ ૭ ॥

દરેક કડીમાં બબેવાર 'દેવી' પદનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવ્યું છે. એવી પદાવલિ જીવા ભગતને અભિપ્રેત છે. અંતમાં 'જીવો ગુરુ મોરારનું સ્મરણ કરીને કહે છે: મારી મનની આશ પૂર્ણ કરો.

(૩) ત્રીજું અરયું :

અરયું ૩ માં મોંમાઈ માતાજીને આદિ, અનાદિ કહીને તેમના વિવિધ રૂપો દર્શાવ્યા છે. ભવાની રૂપે પ્રગટ થયા, હૂકમ લઈને હીંગળાજ થયા, શિવ ઘરે પાર્વતી, વિષ્ણુ ઘરે લક્ષ્મી તમે છો. હે મા, તમે જ ત્રણેય દેવ બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશનું સર્જન કર્યું છે. ત્રિગુણી માયા તમે જ રચી છે. તમારો હૂકમ સઘળે ચાલે છે. ત્રણે લોકમાં તમારી જ છાયા છે. તમારા અનંત નામ છે. તમારા વિના કોઈ સ્થળ ખાલી નથી.

હે દેવી, તમે પ્રસન્ન થઈને સર્વસ્વ આપો છો. ક્રોધ કરીને સર્વનાશ કરનારા છો. પાપીને હણનારા છો. ભક્તને કોઈ દુઃખ આપે તો દુઃખ દેનારાનો નાશ કરો છો. અસૂરોને જડમૂળથી દૂર કરો છો. હે મા, તમે અચલ પદ આપનારા છો. અંતમાં ગુરુ મોરાર ચરણે જીવો માને વિનવે છે.

(૪) ચોથું અરયું :

'આદિ અનાદિના તમે મોમાયા' રચનામાં કહે છે કે, હે મા, તમે આદિ, અનાદિ છો. ચૌદ લોકનું સર્જન કરનારા છો. અતુલીત બળવાન અને અગણિત ખેલ રચનારા છો. તમારો પાર પામી શકાય તેમ નથી:-

'દેવી કલા તમારી તમે જાણો પરમેશ્વરી,
તમારો પાર કો ન લેવાયો.'

હે દેવી, તમે વ્રજમાં જઈ કાયા ધરી. કૃષ્ણ રૂપ ધર્યા. સર્વથી ન્યારા છો. સર્વમાં રમી રહ્યા છો. તમને ભક્તો બહુ પ્યારા છે. તમે ભક્તોના કાળ કર્મના કાપનારા છો:-

'દેવી તમારા ભક્તો તમને બહુ પ્યારા,
જે એહ હૂકમમાં વરતાયા;
તેના કાળ ભય ટાળ્યા કરમ નિવાર્યા,
તેને દેવ લોકે પહોંચાયા.'
દેવી એક અખંડિત આપ વરતાયા,
તેના મરમ કોક વિરલે પાયા. '

અંતમાં અભયપદની આશા રાખીને ગુરુમોરારનું સ્મરણ કરી રચના પૂર્ણ કરી છે.

(૫) પાંચમું અરયું :

અગાઉની રચનાઓમાં દેવી શું છે તેની વાત શરૂઆતમાં કરે છે. અહિંયા મહેર કરો મોંમાઈ કહીને રચના શરૂ કરે છે:-

'મેરુ કરો માતા મોંમાઈ,
કરો સેવકોની સહાઈ.' ॥ ટેક ॥

પીડા હરનાર પરમેશ્વરી દેવી દુઃખ હરણ છો. હે દેવી મોંમાઈ તમારો જય હો:-

‘દુઃખ હરણ સુખ દાઈ,
જે જે આઈ મોંમાઈ.’ ॥ ટેક ॥

દેવોના દુઃખ દૂર કર્યા. અમારા પર અમીયલ નજર રાખજો. તમારું શરણ ગ્રહ્યું છે અને મને શરણાગત રાખજો:-

‘દેવી દાસ જીવો કહે મારી કુળદેવી,
અમે ચરણ તમારો ગ્રહ્યો માઈ.’ ॥ ૧૦ ॥

(૬) છઠું અરયું :

‘દેવી એક અનાદિ અનુપમ અસલી’ માં માતાજી સોળ વર્ષની સુંદરી છે એવી કલ્પના કરી છે. વીસ ભૂજા હતી. એટલે વિસોત નામ પડ્યું. ‘છો’ પદનું પુનરાવર્તન માતાજીની હયાતિ દષ્ટિભૂત કરાવવામાં ઉપકારક બને છે. માતાજી કાલિકા રૂપે, વરદાન દીધા એટલે ઘેલ ભવાની રૂપે, આરાસુરી અંબા રૂપે ચરિત્રો પ્રકાશ્યા. પૃથ્વી પર જૂજવા પરાક્રમો કર્યા. કૈંક માર્યા ને કૈંક પછાડ્યા. કોઈને વરદાન આપ્યા:-

‘દેવી પૃથ્વી જે જે પ્રાક્રમ કરિયા,
તે જૂજવે જૂજવે પ્રકાશ;
દેવી કૈંક માર્યા ને કૈંક પછાડ્યા,
કૈંક ને વરદાન દેનારા.’ ॥ ૬ ॥

હે દેવી, પૂજનારાની સહાય કરો છો. મોરાર પ્રતાપે જીવો કહે છે કે હે દેવી, વસમી વેળાએ સહાય કરજો.

ઉપરોક્ત રચનાઓને ‘અરયું’ શીર્ષક આપ્યું છે પણ તે ‘ગરબા’ સ્વરૂપની રચનાઓ છે. પરંપરિત ગરબા પ્રકારની રચનાઓમાં દેવી, આદિ, અનાદિ અને સૃષ્ટિની રચના કરનાર, ભવદુઃખ ભંજની, અભયપદ દાયિની, અસૂર સંહારક, જગસુંદરી, જગતથી ન્યારી, વિવિધ રૂપો ધારી, જગત જનની શક્તિ રૂપે પરચા અને માતાજીનું સૌંદર્ય વર્ણન કરવામાં આવે છે. જીવા ભગતે ઉપરોક્ત રચનાઓમાં મોંમાઈ માતાજીનો મહિમા જગત જનનીરૂપે ગાયો છે.

આ રચનાઓમાં ગરબાનું સ્વરૂપ જળવયું છે. ‘રે’, ‘હો’, ‘જી’ લટકણિયાં મૂક્યાં છે. ધ્રુવપંક્તિ, પ્રાસઆયોજના અને કડીએ કડીએ ‘દેવી’ સંબોધન મૂકીને કેન્દ્રસ્થ ભાવ સુંદર રીતે ગૂંથે છે. માતાજીના પરચાઓ, વિવિધ રૂપો અને ભક્ત અને શક્તિનો સંબંધ વગેરે વણી લીધા છે. અંતમાં ફલશ્રુતિ પણ મૂકવામાં આવી છે. માની કૃપા યાચના કરી છે.

'દેવી આપ અકેલા રમો', 'દેવી વર્ણન કરતા વેદ થાક્યા', 'તમે સેવકુના હૃદયમાં સમાયા', 'દેવી જગત કર્તાને જગત પાળતા', 'ભજે તેને ભજો, તજે તેને તજો, જાળ બાંધી જગત વશ કર્યા, 'અસૂર હણ્યા, બળદાયા' વગેરે પ્રયોગો દેવીને નિરાકાર બ્રહ્મ રૂપે નિહાળવા તરફ ઢળે છે. શક્તિ, આરાશુરી, બહુચરા, ભવાની, કાલિકા વગેરે દેવીના રૂપો યાદ કરીને વ્યાપક દષ્ટિનો પરિચય આપ્યો છે. જીવા ભગતની 'અરયું' પ્રકારની રચનામાં પરંપરિત ગરબા સ્વરૂપનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થયેલું જોઈ શકાય છે.

(૩૧) અન્ય રચનાઓ

(૧) લિપિકા : ૨૮૦

'લિપિકા' શીર્ષકાંતર્ગત જીવા ભગતની એક રચના મળે છે. કક્કો, માતૃકા અને લિપિકામાં ચતુરાઈથી વક્તવ્ય રજૂ કરવાનું ધ્યેય હોય છે. માતૃકા 'અ' થી શરૂ થતી ચોપાઈમાં લખાતી. કક્કો 'ક' વર્ણથી શરૂ કરવામાં આવતી. પ્રસ્તુત લિપિકામાં જીવા ભગતે મોરારસાહેબના નામમાં આવતા વર્ણો 'મો', 'રા', 'ર' ને કાવ્યમાં વણી લઈને ગુરુમહિમા ગાયો છે. પાંચ કડીની આ રચના છે. કડીનો બંધ ૧૧-૧૩, ૧૦-૧૧, ૧૩-૧૩ અક્ષરનો રાખેલ છે. 'અથ: લિપિકા' એવું શીર્ષક આપ્યું છે. લિપિકાની શરૂઆત આકર્ષક છે:-

'મોરાર ગુરુ કે અક્ષર પંચ,
અક્ષરે અક્ષરે બ્રહ્મ પદકો સંચ.' ॥ ૧ ॥

'મો' મોરાર ગુરુના પાંચ અક્ષર છે. અક્ષરે અક્ષરે શબ્દ બ્રહ્મનો વાસ છે. બ્રહ્મ પદ પાંચમું પદ છે. પાંચ અક્ષર બ્રહ્મ પદે લઈ જાય છે. મોહ માયા દૂર કરે છે. 'રા' અક્ષર સુષુમ્મણ સાધનામાં ઉપયોગી છે. કોઈની ફરિયાદ સાંભળે તો તેને યોગ્ય માર્ગ બતાવે છે. 'ર' અક્ષર રંગ સંગમાં લાવે છે. અને તે સતગુરુ દયાના સાગર છે. ત્રિવિધના તાપ દૂર કરે છે. ત્યાર પછીની બે કડીમાં 'દ' અને 'સં' ધ્વનિનો ઉપયોગ કરીને વક્તવ્યમાં ગુરુકૃપા દર્શાવી છે. દેવ દષ્ટિએ એકાકાર છે:-

'સં સા સર્વે પદમાં મન મળે,
અને સહેજે સેજ ઘરમાં સમાય.'

અંતમાં 'નામાચરણ' માં કર્તા તરીકે જીવા ભગતનો નામોલ્લેખ મળે છે નિજને સંબોધન કરીને કહે છે, ગુરુનો મહિમા વર્ણવી શકાય તેમ નથી:-

'જીવા અક્ષર પંચ કોરે,
વર્ણન કર્યો નવ જાય.' ॥ ૫ ॥

જીવા ભગતે મધ્યકાલીન સાહિત્યિક સ્વરૂપોમાં જે જે ફાવ્યા તે સ્વરૂપોમાં લખ્યું છે. 'લિપિકા' માં સફળતા મળી છે.

(૨) મોરારસાહેબની જન્મોત્તી : ૨૮૧

મોરારસાહેબના જીવન પ્રસંગને વર્ણવતી 'મોરારસાહેબની જન્મોત્તી' શીર્ષક અંતર્ગત ૨ રચના મળે છે. બંને રચનામાં નવ નવ કડી છે. દરેક કડીમાં ચાર ચાર ચરણ છે. આ રચનામાં ગુરુમહિમા ગાયો છે. પ્રથમ રચનામાં રવિસાહેબના અનુપમ શિષ્ય, મહાવ્રતધારી. ભાણવંશના ભજનાનંદી. 'સાહેબ' સાથે સુરતા રાખનારા, અણલિંગી, અનેક જીવોનું કલ્યાણ કરનાર, સંકલ્પસિદ્ધ વગેરે વિશેષણોથી મોરારસાહેબનું વર્ણન કર્યું છે. એક વર્ષ પછી સમાધિ રોક્યા પછી સામાધિમાં સમાયા ત્યારે ચોમેર જય જય કાર થયો:—

‘એવા ભજનાનંદી ભરપૂર હૈ,
રેવે દેહીસે ન્યારા;
વધુ રાખ્યો એક વર્ષ લગી,
સૌ કોઈ જાણે નરનારા. ॥ ૭ ॥

.....
સેવક જીવો વિનવે,
રાખો ગુરુ ચરણને આધાર;
દુર્બલ દાસની વિનંતી,
વસમી વેળાએ કરજો વાર.’ ॥ ૮ ॥

બીજી રચનામાં મોરારસાહેબને યોગ સિદ્ધ સંત તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. સૂરતી શૂન્યમાં લગાવી ત્રિવેણીમાં નિશાન લીધા અને અગમ સેર પ્રગટ કરીને ખાંડાની ધારે સાધના કરી. વગેરે વર્ણન આવે છે:—

‘ત્રિવેણી નિશાણ માંડયા,
સૂરતી શૂન્ય મોજાર;
અગમ સેર પ્રગટ કર્યા,
ખેલ્યા ખાંડાની ધાર.’ ॥ ૧ ॥

રવિગુરુ મળ્યા, વાસના બીજ કાપ્યું, વૃત્તિ બ્રહ્માંડમાં રાખી અખંડ આનંદ આપતી સમાધિ મેળવી. જે કોઈ ગુરુ મોરારના ચરણે આવ્યા તેનો ઉદ્ધાર થયો. નામાચરણમાં ગુરુ મોરારને જીવો વિનવે છે કે, ગુરુ ચરણમાં સદા રાખજો. ધ્રુવપંકિત, મોરારસાહેબના વ્યક્તિત્વનું ચરિત્રાંકન કલાત્મક છે. બંને રચના આસ્વાદ્ય બને છે.

(૩) મોરારનામા : ૨૮૨

મોરારસાહેબના જીવનની ઝલક આપતી આ કૃતિ શીર્ષકથી લાક્ષણિક લાગે છે. કૃતિમાં યશસ્વી ઓળખ આપવામાં આવી હોવાથી શીર્ષક યોગ્ય છે. ત્રીસ કડીની આ રચના છે. ધ્રુવપંકિત અસરકારક છે:—

‘મેં બલિહારી સાહેબ મોરારી જીયો જીયો,
મુને પ્રસન્ન થઈ દરશન દિયો દિયો;
આરત અંતર તમ મેં લાગી,
ગુરુ અપનો જાની ઉગારી લિયો. મેં બલિહારી’

જીવા ભગત કહે છે કે હું તો ગુરુ મોરાર પર વારી જાઉં છું. હે ગુરુ, મને દર્શન આપો. તમારા દર્શનની આરત હૈયામાં જાગી છે. મને પોતાનો જાણીને ઉગારી લ્યો. પશ્ચિમ ધરામાં ગુરુ મોરાર પ્રગટ્યા. ખંભાલિડા માટે ‘ખંભાવતી’ શબ્દ અસરકારક બને છે. ભાણવંશના ભજનાનંદી રવિસાહેબના શિષ્ય મોરારગુરુની સુંદર છબિ ચિતરે છે:—

‘સુરત મનોહર મુખના મીઠા,
જેના દીદારે દુઃખ સર્વ ગિયો;
વાણી બોલે તો સુમન વરસે,
જા કે વચન વેદ વાક્ય કિયો.’ ॥ ૬ ॥

દઢ વ્રતધારી, દયાવંત, શુદ્ધ કાયા, જ્ઞાની અને ગંભીર એવા મોરાર ગુરુએ નિરાધારમાં નિશ્ચયે વાસ કર્યો. પરંપરિત ગગનમંડળરૂપી ગાય અને જ્ઞાનરૂપી વાછરું રૂપક પ્રયોજીને સમજાવે છે:—

‘ગગન મંડળમાં ગૌ વિયાણી,
વછડો વાંકો અધર રિયો.’ ॥ ૧૦ ॥

યોગ સાધના કરી ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા સાધી ઉલટો પવન ચલાવ્યો:—

‘નાભિસે પવન પશ્યમ ચલાયો,
અગમ સેબ સુગમ કિયો.’ ॥ ૧૨ ॥

પવન રૂપી કૂંચી મળતા જ્ઞાન પ્રપ્ત થયો. જ્ઞાનનો પ્રકાશ થતા અંતરનું અંધારું દૂર થયું. બ્રહ્મરન્ધ્રમાં લક્ષ્ય લીધું. હંસરૂપી આત્મા જ્ઞાનરૂપી મોતીનો ચારો દેહરૂપી માનસરોવરમાં ચરવા લાગ્યો. એ વાત જીવા ભગત ઉપનિષદના પરંપરિત પંખીનું રૂપક પ્રયોજીને સરળ રીતે મૌલિકતાથી સમજાવે છે. નરસિંહ મહેતાના ‘બ્રહ્મ લટકા કરે બ્રહ્મ પાસે’ ના અભેદાવસ્થાના પ્રતીકને જીવા ભગત ‘પાંખ વિન્યાનો ભમરો’ ના રૂપકથી ‘અલખ પુરુષના મિલન’ નું રહસ્ય સરસ રીતે સમજાવે છે:—

‘જમીન આસમાન બીચે જુગતી દેખી,
ઉવાં મોતી હારો ચોક પુરાઈ રિયો;
ઝલમલ ઝલમલ ઝલકે,
ઉવાં પંખી ઝપેટા માર રિયો. ॥ ૨૧ ॥
‘વિન્યા પાંખ રો ભમરો દેખ્યો,
સન્મુખ વેલે લુંબદાઈ રિયો.’ ॥ ૨૨ ॥

ગુરુ મોરારસાહેબે કઈ રીતે યોગ સિદ્ધ કર્યો એ રહસ્ય સરસ રીતે સમજાવ્યું છે. તુરિયાતીત થઈને બાહ્યાભ્યંતર બ્રહ્મને નિરખ્યા. અખંડ અદ્વૈતથી બ્રહ્મને મળ્યા. ક્રમાયું પૂરી કરીને બ્રહ્મ રૂપ થયા. નદીના નીર સાગરમાં સમાઈ જાય એમ સ્થિર થયા. તેમના સમાધિ પ્રસંગનું વર્ણન કર્યું છે. અન્ય 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'ના સંતો ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ, ત્રિકમસાહેબ, ગંગસાહેબ વગેરેનું સ્મરણ કર્યું છે. ભાવિકજનો 'મોરાર, મોરાર' જપી રહ્યા એમ કહીને મોરારસાહેબનો મહિમા દર્શાવ્યો છે. આ કૃતિમાં મુખ્યત્વે મોરારસાહેબને યોગ સિદ્ધ સંત તરીકે વર્ણવવાનું પ્રયોજન છે. યોગની પરિભાષા પ્રયોજી છે. 'પંખી' અને 'ભ્રમર' નું રૂપક નોંધનીય છે. 'ગગન મંડળમાં ગાય વિયાણી', 'ઉલટો પવન ચલાયો' વગેરે યૌગિક પરિભાષાના પરંપરિત પ્રયોગો દ્વારા મોરારસાહેબના યોગસિદ્ધ વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. મોરારસાહેબની છબિ સુંદર રીતે ઉપસી શકે એવી રજૂઆત થઈ છે. એટલે 'મોરાર નામા' શીર્ષક યોગ્ય લાગે છે. આ કૃતિને જ્ઞાન પરક ચરિત્રાત્મક રચના કહી શકાય.

(૩૨) સાખી :

સાખીને બે ચરણનો દોહરો કે પદ પૂરવારૂપ કથન, સાક્ષી સ્વરૂપ આત્મત્વનો ઉપદેશ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. તેમાં વિવેક, વૈરાગ્ય, શ્રદ્ધા, સમાધાન, મનન, વગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. કબીર સાહેબના 'બીજક' ગ્રંથમાં અને 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત વર્ય રવિસાહેબની સાખીઓ સુવિદિત થયેલી છે. 'સાખી' શીર્ષકાંતર્ગત જીવા ભગત રચિત ત્રણ સાખી પ્રાપ્ત થાય છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—^{૨૮૩}

'આડત્રીસ કે અષાઢમેં, મેં યે દુઃખી સબ જાનાં;
જીવા જેવી ભોગી રિયા, તે જ્ઞાને જાના. ॥ ૧ ॥

પુન્ય જાય તે બીજ દન, વરસ્યો અનરાધાર;
વાયે વાસીગણ ટાળિયા, વરત્યો હા હા કાર. ॥ ૨ ॥

ઝાડ સમૂળાં કાઢિયાં, પાડિયું મેડી મોલાત;
પશુ પંખી જીવ બૌ મુવા, થિયો એવો ઉલ્કાપાત. ॥ ૩ ॥

ત્રણે સાખીમાં માત્રાનો મેળ થતો નથી. ૧૧, ૧૩, ૧૫, ૧૬ માત્રા જોવા મળે છે. બંધ શિથિલ છે. તેમાં વિષય તરીકે પ્રાકૃતિક ઘટના લીધી છે. વાવાઝોડા સાથે થયેલી અતિવૃષ્ટિનું વર્ણન કર્યું છે. જીવા ભગતની વર્ણન શક્તિના દર્શન થાય છે. સંવત ૧૯૩૮ પુનમને બીજના દિવસે થયેલી અતિવૃષ્ટિનું કરાળ દશ્ય ગૂંથાયું છે. 'વરસ્યો અનરાધાર', 'વરત્યો હાહાકાર', 'પાડિયું મેડી મોલાત', 'થિયો એવો ઉલ્કાપાત' વગેરે પ્રયોગો આસ્વાદ્ય બને છે. તેમાં રહેલી ને ચિત્રાત્મકતા ધ્યાનાર્હ છે.

પરંપરિત સાખીઓ કરતા જીવા ભગત રચિત આ ત્રણ સાખીઓ ભાવનિરૂપણની રીતે અલગ તરી આવે છે. તેમાં જીવા ભગતની મૌલિક સર્જન શક્તિનાં દર્શન પણ થાય છે.

(૩૩) ઉપસંહાર :

જીવા ભગતની વાણીમાં અનેક પ્રકારનાં સાહિત્યિક સ્વરૂપો જોવા મળે છે. તેમાં ચરખો, બંગલો, ગરબી, પદ, ભજન વગેરે વિપુલ માત્રામાં મળે છે. મુસલમાની હરફ, ગરબા, આખ્યાન, પભાતી, કાફી અંગ વગેરે મળે છે. સાંપ્રદાયિક રચનાઓમાં પરચરી, ગુરુવંશાવલિ, ચિંતામણિ, નિજિયા ધરમની આખ્યાત પણ રચી છે. વિષય અને સ્વરૂપોનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તેમનું સાહિત્ય સંતસાહિત્યના વર્ગમાં આવે છે. તેમની વાણીમાં સંતવાણીનાં વિવિધ સ્વરૂપો દ્રષ્ટિગત થાય છે. તેનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ થઈ શકે તેવી સક્ષમ પણ છે.

● પાદ ટીપ: પ્રકરણ: ૪

- (૧) 'સતની સરવાણી' : સં: ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ: પ્રથમ આવૃત્તિ: વર્ષ:૨૦૦૦: પ્રકાશક :સત્ નિર્વાણ ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ: સંતસાહિત્ય સંશોધન કેન્દ્ર:આનંદ આશ્રમ :ઘોઘાવદર:(તા.ગોંડલ) પૃ.-૭
- (૨) હસ્તપ્રત-૧ :કર્તા:જીવા ભગત:(અપ્રકટ)શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત :આરાધિ ભજન: પૃ.૧૨૪
- (૩) એજન
- (૪) એજન
- (૫) એજન:પૃ.૧૩
- (૬) એજન:પૃ.૧૨૪
- (૭) એજન:પૃ.૧૩
- (૮) જુઓ:પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પરિશિષ્ટ:સંશોધિતરચનાઓ:રચના ક્રમ:૧
- (૧૧) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ગરબી વિભાગ: પૃ.૬૩
- (૧૨) એજન: પૃ. ૭૨
- (૧૩) એજન: પૃ. ૬૪
- (૧૪) 'ભીમસાહેબ-એક અધ્યયન: ડૉ.દલપત ચાવડા: સૌ.યુનિ.અપ્રકટ મહાનિબંધ:વર્ષ:૨૦૦૦:પૃ.૭૫
- (૧૫) 'સત સાહેબની સરવાણી':ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ:પ્ર.આ.:વર્ષ:૨૦૦૦: પ્રકાશક: ગુ.સા.અકાદમી: ગુજ.રાજ્ય, ગાંધીનગર:પૃ.૩૩૪
- (૧૬) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ગરબી વિભાગ :પૃ.૧૪૦
- (૧૭) એજન
- (૧૮) એજન
- (૧૯) એજન
- (૨૦) એજન
- (૨૨) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત:અપ્રકટ:શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: ગરબી વિભાગ :પૃ.૧૫૮
- (૨૩) એજન હસ્તપ્રત: આરધિ ભજન વિભાગ:ભજન: ક્રમ :૩:પૃ.૨૫૭
- (૨૪) જુઓ: પ્રસ્તુત પ્રકરણ:મુદો: રવેણી
- (૨૫) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ) :શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: ગરબી વિભાગ: ગરબી:ક્રમ: ૧૫: પૃ. ૪૫
- (૨૬) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ) :શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: છૂટકરચના
- (૨૭) 'આગમવાણી': ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ:પ્ર. આ.વર્ષ:૧૯૮૪ :પ્રકાશક:નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ:પૃ.૧૮
- (૨૮) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૭: મુદો: આગમ વાણી

- (૨૯) હસ્તપ્રત—૨:કર્તા:જીવા ભગત:(અપ્રકટ) :શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: વીરાનાં પદ:૧૮:
પૃ. ૧૫૭
- (૩૦) એજન હસ્તપ્રત: ગરબી ક્રમ:૨:પૃ. ૯૨
- (૩૧) એજન: ગરબી ક્રમ:૩૪: પૃ.૯૪
- (૩૨) એજન: ગરબી ક્રમ:૨૪:પૃ.૮૯
- (૩૩) જુઓ: પ્રસ્તુત પ્રકરણ: રૂપક રચના: કટારી
- (૩૪) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૭ :મુદ્રો: આરાધ
- (૩૫) જુઓ: પ્રસ્તુત પ્રકરણ: આખ્યાન:
- (૩૬) જુઓ: પ્રસ્તુત પ્રકરણ: ગણપતિ: સ્તવન:
- (૩૭) એજન: કક્કો:
- (૩૮) એજન:રવેણી
- (૩૯) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૧૧: જીવા ભગતની સંતવાણીમાં મહામાર્ગ
- (૪૦) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૧૩: ગુરુ મહિમા
- (૪૧) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ઉપદેશ
- (૪૨) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૧૧: જીવા ભગતની સંતવાણીમાં જ્ઞાનમાર્ગભજન: ક્રમ :૧ :
- (૪૩) મધ્ય.ગુજ. સા. ઈ. (મધ્યયુગ અને અર્વાચીન સુધાકરયુગ) પ્ર.આ.: યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ:ગુજ. રાજ્ય:
પૃ.૨૬૫
- (૪૪) 'ભજન રૂપદર્શન':ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ: પ્રકાશક: પાર્શ્વ પ્રકાશન: વર્ષ: ૨૦૦૩: પ્ર.આ. પૃ. ૬૯
- (૪૫) 'લોચન' : લે. નરોત્તમ પલાણ:પ્ર.આ.:૧૯૮૬:પ્રકાશક:પોતે:૧૨,'ગુરુકુળ નિવાસ' બોખીરા, પોરબંદર:
પૃ.૧૯૪
- (૪૬) હસ્તપ્રત—૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ગરબી વિભાગ: કાફી
વિભાગ: પૃ. ૧૬૧ થી ૧૬૮
- (૪૬) એજન: કાફી: ક્રમ:૧૪
- (૪૭) એજન: કાફી: ક્રમ:૧૧
- (૪૮) એજન: કાફી: ક્રમ:૧૭
- (૪૯) એજન: કાફી: ક્રમ:૧૮
- (૫૦) એજન: કાફી: ક્રમ:૧૮
- (૫૧) એજન: કાફી: ક્રમ: ૪
- (૫૨) એજન: કાફી: ક્રમ: ૫
- (૫૩) એજન: કાફી: ક્રમ:૧૩
- (૫૪) હસ્તપ્રત—૧: કર્તા જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:રાગ:પરજ: પૃષ્ઠ:૧
થી ૨
- (૫૫) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૩
- (૫૬) હસ્તપ્રત—૨:કર્તા:જીવા ભગત:(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: ચરખા વિભાગ:
પૃ. ૯૭ થી ૧૧૯ અને પૃ. ૧૭૯ થી ૧૮૫
- (૫૭) એજન: પૃ. ૧૭૯ થી ૧૮૫
- (૫૮) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૩: ચરખો રચનાઓ

- (૫૯) એજન: ચરખા: ક્રમ:૩૧
 (૬૦) એજન: ચરખા: ક્રમ:૪૨
 (૬૧) એજન: ચરખા: ક્રમ:૧૨
 (૬૨) એજન: ચરખા: ક્રમ:૧૨
 (૬૩) એજન: ચરખા: ક્રમ:૩૧
 (૬૪) એજન: ચરખા: ક્રમ:૩
 (૬૫) એજન: ચરખા: ક્રમ:૫
 (૬૬) 'યોગ વિદ્યા' : લે. ભાણદેવ :આ.પ્ર. વર્ષ ૧૯૮૪ : પ્રકાશક :પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ : પૃ.૧૮૭
 (૬૭) હસ્તપ્રત—ર:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: ચરખા વિભાગ:
 પૃ. ૯૭થી ૧૧૯ અને પૃ. ૧૭૯ થી ૧૮૫
 (૬૮) એજન: ચરખા: ક્રમ:૩૭
 (૬૯) 'યોગ વિદ્યા' :લે. ભાણદેવ :પ્ર.આ. વર્ષ :૧૯૮૪ :પ્રકાશક :પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ :પૃ.૨૦૦
 (૭૦) હસ્તપ્રત—ર:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: ચરખા વિભાગ:
 પૃ. ૯૭ થી ૧૧૯ અને પૃ. ૧૭૯ થી ૧૮૫: ચરખા: ક્રમ:૩૪
 (૭૧) એજન: ચરખા: ક્રમ:૩૮
 (૭૨) એજન: ચરખા: ક્રમ:૩૮
 (૭૩) એજન: ચરખા: ક્રમ:૩૮
 (૭૪) એજન: ચરખા: ક્રમ:૩૪
 (૭૫) એજન: ચરખા: ક્રમ:૩૪
 (૭૬) એજન: ચરખા: ક્રમ:૧૪
 (૭૭) એજન: ચરખા: ક્રમ:૩૪
 (૭૮) એજન: ચરખા: ક્રમ:૩૫
 (૭૯) એજન: ચરખા: ક્રમ:૧૬
 (૮૦) એજન: ચરખા: ક્રમ:૩૫
 (૮૧) એજન : ચરખા: ક્રમ:૩૫
 (૮૨) એજન: ચરખા: ક્રમ:૩૫
 (૮૩) 'યોગ વિદ્યા' :લે. ભાણદેવ:પ્ર.આ.:વર્ષ:૧૯૮૪:પ્રકાશક:પ્રવીણ પ્રકાશન,રાજકોટ :પૃ.૧૯૯ થી ૨૦૦
 (૮૪) હસ્તપ્રત—ર:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: ચરખા વિભાગ:
 પૃ. ૯૭થી ૧૧૯ અને પૃ. ૧૭૯ થી ૧૮૫: ચરખા: ક્રમ:૧૨
 (૮૫) એજન: ચરખા: ક્રમ:૧૪
 (૮૬) એજન: ચરખા: ક્રમ:૭
 (૮૭) એજન: ચરખા: ક્રમ:૭
 (૮૮) એજન: ચરખા: ક્રમ:૧૮
 (૮૯) એજન: ચરખા: ક્રમ:૧૭
 (૯૦) એજન: ચરખા: ક્રમ:૧૭
 (૯૧) એજન: ચરખા: ક્રમ:૧૭
 (૯૨) એજન: ચરખા: ક્રમ:૧૭

- (૯૩) એજન: ચરખા: ક્રમ:૧૭
 (૯૪) એજન: ચરખા: ક્રમ:૨૧
 (૯૫) એજન: ચરખા: ક્રમ:૨૧
 (૯૬) એજન: ચરખા: ક્રમ:૧૯
 (૯૭) એજન: ચરખા: ક્રમ:૧૯
 (૯૮) એજન: ચરખા: ક્રમ:૧૯
 (૯૯) એજન: ચરખા: ક્રમ:૧૯
 (૧૦૦) એજન: ચરખા: ક્રમ:૨૦
 (૧૦૧) એજન: ચરખા: ક્રમ:૪૩
 (૧૦૨) એજન : ચરખા: ક્રમ:૫
 (૧૦૩) એજન: ચરખા: ક્રમ:૨
 (૧૦૪) એજન : ચરખા: ક્રમ:૩૦
 (૧૦૫) એજન: ચરખા: ક્રમ:૫
 (૧૦૬) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: બંગલા વિભાગ:
 પૃ.૧૨૦ થી ૧૩૫
 (૧૦૭) એજન : બંગલો: ક્રમ:
 (૧૦૮) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૩:મુદો:બંગલો રચના
 (૧૦૯) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: બંગલા વિભાગ:
 પૃ.૧૨૦ થી ૧૩૫
 (૧૧૦) એજન :બંગલો: ક્રમ:૨૭
 (૧૧૧) એજન :બંગલો: ક્રમ:૮
 (૧૧૨) એજન :બંગલો: ક્રમ:૮
 (૧૧૩) એજન :બંગલો: ક્રમ:૮
 (૧૧૪) એજન :બંગલો: ક્રમ:૮
 (૧૧૫) એજન :બંગલો: ક્રમ:૮
 (૧૧૬) એજન :બંગલો: ક્રમ:૮
 (૧૧૭) એજન :બંગલો: ક્રમ:૪
 (૧૧૮) એજન :બંગલો: ક્રમ:૪
 (૧૧૯) એજન :બંગલો ક્રમ:૬
 (૧૨૦) એજન :બંગલો ક્રમ:૬
 (૧૨૧) એજન :બંગલો: ક્રમ:૬૮
 (૧૨૨) એજન :બંગલો ક્રમ:૧૬
 (૧૨૩) એજન :બંગલો: ક્રમ:૧૮
 (૧૨૪) એજન :બંગલો: ક્રમ:૮
 (૧૨૫) એજન :બંગલો: ક્રમ:૮
 (૧૨૬) એજન :બંગલો: ક્રમ:૧૦
 (૧૨૭) એજન :બંગલો: ક્રમ:૬

- (૧૨૪) એજન :બંગલો: ક્રમ:૧૮
 (૧૨૫) એજન :બંગલો ક્રમ:૮
 (૧૨૬) એજન :બંગલો: ક્રમ:૧
 (૧૨૭) એજન :બંગલો: ક્રમ:૩
 (૧૨૮) એજન :બંગલો: ક્રમ:૧૮
 (૧૨૯) એજન :બંગલો: ક્રમ:૧
 (૧૩૦) એજન :બંગલો: ક્રમ:૧૮
 (૧૩૧) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ-૩
 (૧૩૨) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ચૂંદડી:પૃ.૩ થી ૪
 (૧૩૩) એજન:
 (૧૩૪) એજન:
 (૧૩૫) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ચૂંદડી:૩:પૃ.૧૪૨
 (૧૩૬) એજન : ચૂંદડી ક્રમ:૨
 (૧૩૭) એજન : ચૂંદડી ક્રમ: ૧
 (૧૩૮) એજન : ચૂંદડી ક્રમ:૩
 (૧૩૯) એજન : ચૂંદડી ક્રમ:૪
 (૧૪૦) એજન : ચૂંદડી ક્રમ:૪
 (૧૪૧) એજન : ચૂંદડી ક્રમ:૨
 (૧૪૨) એજન : ચૂંદડી ક્રમ:૨
 (૧૪૩) એજન : ચૂંદડી ક્રમ:૧
 (૧૪૪) એજન : ચૂંદડી ક્રમ:૧
 (૧૪૫) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:આરાધિ ભજન
 ક્રમ:૧૧: પૃ.૧૭૮
 (૧૪૬) એજન
 (૧૪૭) એજન પૃ. ૧૩૬
 (૧૪૮) એજન
 (૧૪૯) એજન
 (૧૫૦) એજન
 (૧૫૧) એજન
 (૧૫૨) એજન
 (૧૫૩) જુઓ:પ્રસ્તુત પ્રકરણ: મુદા ક્રમ:૪: આરતી
 (૧૫૪) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ-૮
 (૧૫૫) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા:જીવા ભગત:અપ્રકટ:શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: પૃ.૪
 (૧૫૬) એજન
 (૧૫૭) એજન
 (૧૫૮) એજન
 (૧૫૯) એજન

- (૧૬૦) એજન
 (૧૬૧) એજન
 (૧૬૨) એજન
 (૧૬૩) એજન
 (૧૬૪) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા:જીવાભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ચરખાવિભાગ:પૃ. ૯
 (૧૬૫) 'બૃહદ કાવ્યદોહન' :પુન:સંપાદન: સં.ડૉ.બળવંત જાની:પદ્યમાળા મૂલક: ભાગ-૧પ્રકાશક: ગુજ. સા.
 અકાદમી, ગાંધીનગર:આવૃત્તિ:પ્રથમ:વર્ષ:૧૯૯૮:પૃ.૨૭ થી ૨૮
 (૧૬૬) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત:અપ્રગટ:શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ગરબી વિભાગ :
 પૃ.૧૫૮
 (૧૬૭) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પરિશિષ્ટ:જીવા ભગતની વાણીની ટેકપંક્તિ
 (૧૬૮) એજન:
 (૧૬૯) જુઓ: પ્રસ્તુત પ્રકરણ: મુદ્દો: સ્તવન અને કકકો
 (૧૭૦) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૩: મુદ્દો:ગરબી
 (૧૭૧) એજન: ગરબી:ભાગ-૨:ક્રમ:૯
 (૧૭૨) એજન: ગરબી: ક્રમ:૧૨
 (૧૭૩) એજન: ગરબી: ક્રમ:૨૫
 (૧૭૪) એજન: ગરબી: ક્રમ:૩૫
 (૧૭૫) એજન : ગરબી: ક્રમ:૨૫
 (૧૭૬) એજન: ગરબી: ક્રમ:૨૧
 (૧૭૭) એજન: ગરબી:ભાગ-૨: ક્રમ:૧
 (૧૭૮) એજન: ગરબી: ક્રમ:૩૯
 (૧૭૯) એજન: ગરબી:ભાગ-૧: ક્રમ:૨૯
 (૧૮૦) એજન: ગરબી: ક્રમ:૫
 (૧૮૨) એજન: ગરબી:ભાગ-૧: ક્રમ:૧૪
 (૧૮૩) એજન: ગરબી:ભાગ-૨: ક્રમ:૨૦
 (૧૮૪) એજન: ગરબી: ક્રમ:૨૩
 (૧૮૫) એજન: ગરબી: ક્રમ:૧૬
 (૧૮૬) એજન: ગરબી:ભાગ-૧ :ક્રમ:૨૫
 (૧૮૭) એજન : ગરબી:ભાગ-૨ ક્રમ:૩૭
 (૧૮૮) એજન: ગરબી: ક્રમ:૩
 (૧૮૯) એજન: ગરબી: ક્રમ:૬
 (૧૯૦) એજન : ગરબી:ભાગ-૧ ક્રમ:૨૬
 (૧૯૧) એજન: ગરબી:ભાગ-૨ ક્રમ:૩૩
 (૧૯૨) એજન: ગરબી: ક્રમ:૩૩
 (૧૯૩) એજન: ગરબી: ક્રમ:૨૦
 (૧૯૪) એજન: ગરબી: ક્રમ:૨૦
 (૧૯૫) એજન: ગરબી: ક્રમ:૧૧

- (૧૯૬) એજન: ગરબી: ક્રમ:૩૪
- (૧૯૭) એજન: ગરબી: ક્રમ:૧૨
- (૧૯૮) એજન: ગરબી: ક્રમ:૨૩
- (૧૯૯) હસ્તપ્રત-૨ કર્તા :જીવા ભગત(અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:હરફ: પૃ.૧૪૦ થી ૧૪૩ અને પૃ.૧૪૬-૧૪૯
- (૨૦૦) 'બૃહદ ગુજ.શબ્દકોશ: ભાગ-૨: સં. કે. કા. શાસ્ત્રી: પૃ.૨૨૯૨
- (૨૦૧) 'સત સાહેબની સરવાણી':ડૉ. નાથાભાઈગોહિલ:પ્ર.આ.:વર્ષ:૨૦૦૦:પ્રકાશક:પ્રવીણ પ્રકાશન,રાજકોટ: પૃ.૭૫
- (૨૦૨) એજન:પૃ.૧૪૦
- (૨૦૩) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા :જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : હરફ: ૬
- (૨૦૪) એજન
- (૨૦૫) 'સત સાહેબની સરવાણી': ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ: પ્ર.આ.:વર્ષ:૨૦૦૦: પ્રકાશક:પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ:પૃ.૯૫
- (૨૦૬) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:હરફ: ૪
- (૨૦૭) એજન: હરફ: ૨
- (૨૦૮) 'સત સાહેબની સરવાણી':ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ: પ્ર.આ.:વર્ષ:૨૦૦૦: પ્રકાશક:પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ:પૃ.૬૯
- (૨૦૯) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : હરફ: ૨
- (૨૧૦) 'સતસાહેબનીસરવાણી':ડૉ.નાથાભાઈગોહિલ:પ્ર.આ.:વર્ષ:૨૦૦૦:પ્રકાશક:પ્રવીણપ્રકાશન,રાજકોટ: પૃ.૭૪
- (૨૧૧) એજન:૭૫
- (૨૧૨) હસ્તપ્રત-૨ :કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:હરફ:૧
- (૨૧૩) એજન
- (૨૧૪) 'સત સાહેબની સરવાણી':ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ:પ્ર. આ.:વર્ષ:૨૦૦૦:પ્રકાશક:પ્રવીણ પ્રકાશન,રાજકોટ:પૃ.૯૦
- (૨૧૫) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:હરફ:૨
- (૨૧૬) એજન:હરફ:૪
- (૨૧૭) 'સત સાહેબની સરવાણી': ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ:પ્ર.આ.:વર્ષ:૨૦૦૦: પ્રકાશક:પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ:પૃ.૧૦૨
- (૨૧૮) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા :જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:હરફ:૫
- (૨૧૯) એજન
- (૨૨૦) એજન:હરફ:૨
- (૨૨૧) એજન:હરફ:૧
- (૨૨૨) એજન:હરફ:૪
- (૨૨૩) એજન
- (૨૨૪) 'સત સાહેબની સરવાણી':ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ:પ્ર.આ.:વર્ષ:૨૦૦૦:પ્રકાશક:પ્રવીણ પ્રકાશન,રાજકોટ: પૃ.૧૦૫

- (૨૨૫) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:હરફ:૪
- (૨૨૬) એજન:હરફ:૫
- (૨૨૭) એજન
- (૨૨૮) 'સત સાહેબની સરવાણી':ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ: પ્ર.આ.:વર્ષ:૨૦૦૦:પ્રકાશક:પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ:પૃ.૧૧૨
- (૨૨૯) હસ્તપ્રત-૨ :કર્તા :જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : હરફ:૪
- (૨૩૦) 'સત સાહેબની સરવાણી':ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ:પ્ર.આ.:વર્ષ: ૨૦૦૦: પ્રકાશક:પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ: પૃ.૧૧૧
- (૨૩૧) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા :જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : હરફ:૬
- (૨૩૨) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ : ૩ : મુદો: ગુરુને અરજ
- (૨૩૩) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૧: મુદો: આત્મચરિત્રાત્મક રચનાઓ
- (૨૩૪) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ : ૩ : મુદો: સત્ગુરુને અરજ
- (૨૩૫) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૩ : મુદા ક્રમ: ૬,૧૮,૨૧,૨૩
- (૨૩૬) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા:જીવા ભગત (અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:પૃ.નં. ૪
- (૨૩૭) એજન: પૃ. નં. ૧૩૫-૧૩૬
- (૨૩૮) એજન: પૃ. નં.૧૪૨
- (૨૩૯) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા:જીવાભગત(અપ્રકટ) :શ્રી કિશોરભાઈખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:પૃ. નં.૧૮૯-૧૯૦
- (૨૪૦) એજન: પૃ. નં. ૧૯૦ - ૧૯૨
- (૨૪૧) બૃહદ ગુજ. કોશ: ભાગ:૨ :પ્ર. આ: પ્રકાશક:યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજ. રાજ્ય. પૃ. ૧૩૫૪
- (૨૪૨) જુઓ પ્રસ્તુત પ્રકરણ: મુદા: કાફી: ગુરુને અરજ: સત્ગુરુને અરજ
- (૨૪૩) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૩
- (૨૪૪) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૧૧
- (૨૪૫) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૧૨: ગુરુમહિમા
- (૨૪૬) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈખત્રી(ટંકારા)નીહસ્તપ્રત:વીરાનાંપદ:ક્રમ:૧૪
- (૨૪૭) એજન: પદ ક્રમ :૧૦
- (૨૪૮) એજન: પદ ક્રમ :૧૭
- (૨૪૯) એજન: પદ ક્રમ :૧૮
- (૨૫૦) એજન: પદ ક્રમ :૧૮
- (૨૫૧) એજન: પદ ક્રમ :૧
- (૨૫૨) એજન: પદ ક્રમ :૧
- (૨૫૩) એજન: પદ ક્રમ :૧૭
- (૨૫૪) એજન: પદ ક્રમ :૧૭
- (૨૫૫) એજન: પદ ક્રમ :૧
- (૨૫૬) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૧૩: ઉપદેશ
- (૨૫૭) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૧૧
- (૨૫૮) છૂટક પદો: પૃ.૧૮૯-૧૨૧
- (૨૫૯) એજન: ઉમિયાજીનું પદ: પૃ. ૧૮૯

- (૨૬૦) પ્રસ્તુત પ્રકરણ: મુદ્દો: આગમ
- (૨૬૧) જુઓ:પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૩: આખ્યાન
- (૨૬૩) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા:જીવાભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)નીહસ્તપ્રત:ગુરુમહિમા:
પૃ.૪ થી૭
- (૨૬૪) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ગરબી વિભાગ:
પૃ.૬૩
- (૨૬૫) હસ્તપ્રત-૧ :કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: ભાણપરચરી
:શરુઆતમાં
- (૨૬૬) એજન: પૃ.૧૦૭ થી૧૧૨
- (૨૬૭) એજન: પૃ.૨૦ થી૪૩
- (૨૬૮) હસ્તપ્રત-૧ :કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ચિંતામણિ: પૃ.૮
- (૨૬૯) એજન:પૃ.૧૯
- (૨૭૦) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ચિંતામણિ: ૧-૩
- (૨૭૧) એજન: પૃ.૭-૯
- (૨૭૨) એજન: આરાધિ ભજન પદ્યો આ રચના મળે છે. પૃ. નંબર આખ્યા નથી
- (૨૭૩) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)નીહસ્તપ્રત:પૃ.:૯૫થી ૧૩૦
- (૨૭૪) એજન
- (૨૭૫) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:પૃ.૧૧૭ થી ૧૧૯
- (૨૭૬) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા:જીવાભગત(અપ્રકટ):શ્રીકિશોરભાઈખત્રી(ટંકારા)નીહસ્તપ્રત:કરમવેલી:
પૃ.૧૯૦-૧૯૪
- (૨૭૭) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત:અમરવેલી:
પૃ.૧૯૪-૧૯૯
- (૨૭૮) બૃહદ કાવ્ય દોહન:પુન: સં. ડૉ. બળવંત જાની: પદમાળા મૂલક ભાગ-૧ :પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૯૮:
પ્રકાશક: ગુજ. સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધી નગર: પ્રસ્તાવના: પૃ. ૩૭
- (૨૭૯) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા :જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : મોંમાઈ માતાનું
અરચું -પૃ.૩૪-૧૪૦
- (૨૮૦) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: પૃ.૭
- (૨૮૧) એજન: મોરાર સાહેબની જન્મોત્સવ: પૃ.૧૨૪
- (૨૮૨) એજન: મોરારનામા: પૃ. ૧૨૩ થી ૧૨૪
- (૨૮૩) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: સાખી:પૃ.૧૪૩

પ્રકરણ : ૫

રવિ-ભાણ સંપ્રદાય : પંથ પરંપરા

પ્રકરણ: ૫

- (૧) પ્રસ્તાવના
- (૨) ભારતીય અધ્યાત્મ પરંપરા
- (૩) આચાર્ય પરંપરા અને રામાનુજાચાર્ય
- (૪) રામાનંદ સ્વામી અને કબીર
- (૫) રામ કબીર સંપ્રદાય : ષષ્ટમદાસ
- (૬) રવિ-ભાણ સંપ્રદાયનો પ્રાદુર્ભાવ : ભાણસાહેબ
- (૭) રવિ-ભાણ સંપ્રદાયની ઉપાસના પદ્ધતિ અને સિદ્ધાંતો
- (૮) રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સંતકવિઓ:
 - (૧) નાદ પરંપરા
 - (૨) બુંદ પરંપરા
 - (૯) ઉપસંહાર

(૧) પ્રસ્તાવના :

'ભજનો સંત પરંપરાની નીપજ છે, માટે સંત ઉપનિષદો છે,
પરંતુ સંત પરંપરામાં ઉપનિષદને 'ભજન' નામ અપાય છે.'^૧ (ભાણદેવ)

સંતો સાધનાધારા સાથે જોડાયેલા હોય છે. જે તે સંતની વાણીમાં આ સાધનાના સંકેતો સહજ રીતે વણાઈ ગયેલા જોવા મળે છે. એટલે સંતસાહિત્યની આલોચના સમયે પંથ પરંપરા અને સાધના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા અનિવાર્ય બની રહે છે. જીવા ભગત 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતકવિ છે. તેમની સંતવાણીમાં સંપ્રદાયની ધારા અને પુરોગામી સંતકવિઓની અસર પ્રબળપણે ઝીલાયેલી જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' નાં કુળ અને મૂળ વિશે તેમજ નાદ-બુંદ પરંપરા અને સંપ્રદાયની પ્રમુખ લાક્ષણિકતાઓ સાથે અહીં સંપ્રદાયનો વિગતે પરિચય આપવાનો ઉપક્રમ છે.

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પડઘાતા વેદ ઉપનિષદના શબ્દોને વણી લેતી વાણી જોઈએ:-

'ને વેદ વિન્યા વિદેહને, કરવા નહિ બીજા ગ્રંથ,
પુરાણમાં પ્રકૃતિ ઝાઝી, ધડદર્શનના પંથ...'^૨

.....
'ધડ દર્શન ખટપટે પડી, તે કદી ન પામે સાર...'^૩

.....
'શ્રુતિ જેની શાખ પૂરે, સ્મૃતિ કરે પ્રમાણ,
પોકાર કરે વારંવાર, અષ્ટ દશ પુરાણ...'^૪

.....
'કુરાન કિતાબા હૈ નુર નામા.....'^૫

.....
'કુરાન કિતાબા ત્યાં નહિ પોંચતા નિગમ કહે નેતિ નેતિ.....'^૬

હિન્દુધર્મ પંથ અને પરંપરામાં વ્યાપક રીતે વિસ્તરેલો છે. તેમાં રહેલા આધ્યાત્મ પરંપરાનાં મૂળ છેક વેદ સુધી લંબાયેલા છે. વૈદિક યુગના અંતિમ ગ્રંથો ઉપનિષદો છે. ઉપનિષદોમાં મૂળ વિચારધારાનું વિકસિત, પરિકૃષ્ટ, સ્પષ્ટ અને પરિપક્વરૂપ મળે છે. ઉપનિષદો વેદમાં રહેલા દાર્શનિક વિચારોથી પ્રભાવિત રહ્યા છે. વેદ અનુસાર વેદને ધારણ કરનાર, તેનું અનુશીલન અને ચિંતન કરવું એ જ ધર્મ છે.

આપણી સમગ્ર પ્રવૃત્તિનું મૂળભૂત પ્રેરકબળ પૂર્ણત્વની પ્રાપ્તિમાં રહેલું છે. જિજ્ઞાસા વડે માણસ પૂર્ણજ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. વેદવિચારધારા આ રહસ્યને પામવા માટેનું રહસ્યોદ્ઘાટન કરીને રાહ બતાવે છે. વૈદિક ચેતનાએ સત્યનો સ્વીકાર કર્યો છે. જગત અંતિમ સત્ય નથી, તેની અંદર અંતિમ સત્ય છૂપાયેલું છે. આ ગૂઢ રહસ્યને ઉપનિષદે પોતાનો વિષય બનાવ્યો છે. ઉપનિષદે વેદનાં જ્ઞાનામૃત બિન્દુઓને વિસ્તૃત કર્યાં, એટલે તેની જ્ઞાનરૂપી ગરિમાનો મહિમા થયો. ઉપનિષદોની સંખ્યા ૧૦૦

થી પણ વધારે છે. જે ઉપનિષદોમાં વેદનું ગૂઢજ્ઞાન—રહસ્ય પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં તૈત્તિરીય ઐત્તિરીય અને છાંદોગ્ય વગેરે ઉપનિષદો મુખ્ય છે. ઉપનિષદોને આધારે ષડ્ દર્શન શાસ્ત્રો રચાયાં. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) સાંખ્યયોગ
- (૨) યોગશાસ્ત્ર
- (૩) ન્યાયશાસ્ત્ર
- (૪) વૈશેષિક
- (૫) પૂર્વ મીમાંસા
- (૬) ઉત્તર મીમાંસા

(૨) આચાર્ય પરંપરા: રામાનુજાચાર્ય :

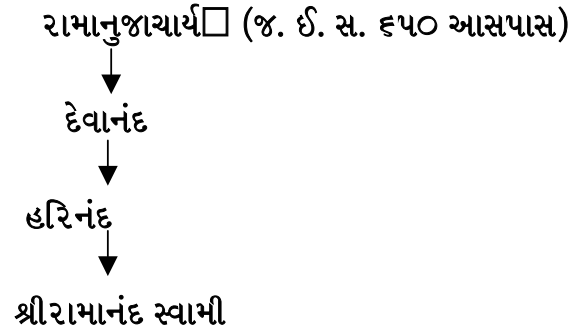
શ્રી બાદરાયણ વ્યાસરચિત 'બ્રહ્મસૂત્ર' એટલે 'ઉત્તરમીમાંસા'. 'બ્રહ્મસૂત્ર' પર આચાર્ય પરંપરાના પ્રમુખ આચાર્યો દ્વારા ભાષ્યો રચ્યાં. આઠમી સદીમાં શંકરાચાર્ય, ૧૧ મી સદીમાં રામાનુજાચાર્ય, ચૈતન્ય મહાપ્રભુજી (ઈ.૧૪૮૫-૧૫૩૩) થી સંતધારાને વેગ મળે છે. રામાનંદ સ્વામી (જ. ઈ.૧૩૦૦) તેમજ દક્ષિણમાં થયેલા શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય (ઈ.૧૪૭૮-૧૫૩૦) વગેરેથી ભક્તિમાર્ગને વિશેષ વેગ મળ્યો.

ઉપરોક્ત આચાર્યોએ 'બ્રહ્મસૂત્ર' ને આધારે એક વિશિષ્ટ દર્શનની રચના પણ કરી. ષડ્દર્શન ઉપરાંત નારદ ભક્તિમાર્ગના આચાર્ય છે. પતંજલિ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગોરખનાથ આદિ યોગપંથના આચાર્યો છે. આચાર્યોની પોતાની આગવી પરંપરા આજે પણ ચાલે છે. એજ રીતે સંતોની એક અનોખી પરંપરા ચાલે છે. આધ્યાત્મ પરંપરાની મુખ્ય બે ધારા: આચાર્ય પરંપરા અને સંત પરંપરા છે.

વૈદિક વિચારધારાને જાળવીને જે પરંપરા ચાલી તેનું અસ્તિત્વ જળવાઈ રહ્યું અને વ્યાપકરૂપે અસરકર્તા બની. પંથ પરંપરાના મૂળમાં વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાન છે એટલે તેના પર આસ્થા છે. જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મે પોતાનું આગવું દર્શન આપીને આધ્યાત્મની પરંપરા જીવંત રાખી અને તેમના પ્રમાણભૂત ગ્રંથો પણ રચ્યા.

સાતમી સદીમાં રામાનુજાચાર્યનું આગમન થયું. ઉપનિષદકાળથી છેક આચાર્ય પરંપરા સુધીમાં ઘણો સમય પસાર થઈ જાય છે. સ્થાપન અને ઉત્થાનની પ્રક્રિયા ચાલી. સાતમી સદીમાં શંકરાચાર્યનું આગમન થયું. તેમણે અદ્વૈતવાદ—દર્શનનું સ્થાપન કરીને વૈદિક વિચારધારાનું અનુસરણ કર્યું. તેમણે ચાર મઠોની સ્થાપના કરી. આજે પણ શંકરાચાર્ય સ્થાપિત વિચારધારાને માનનારો વર્ગ મોજૂદ છે. શંકરાચાર્યના અદ્વૈતવાદ દર્શન પછી રામાનુજાચાર્યે 'બ્રહ્મસૂત્ર' પર 'અણુભાષ્ય' રચીને વિશિષ્ટ અદ્વૈતવાદ—દર્શનની સ્થાપના કરી. રામાનુજાચાર્યની શિષ્યપરંપરાએ વિશિષ્ટ અદ્વૈતવાદનો પ્રચાર કર્યો. તેમના દર્શનમાં ઈશ્વરનો સ્વીકાર કર્યો છે. 'એ સિદ્ધાંતમાં એકતા, દ્વૈત અને અનેકતા ત્રણેય સિદ્ધાંતોનો સમન્વય થયેલો છે. કર્તા, કારણ અને કારણની વિશિષ્ટ એકતા ને 'વિશિષ્ટ અદ્વૈત' કહેવામાં આવે છે. °

આચાર્ય રામાનુજાચાર્યના વિશિષ્ટાદ્વૈતની વિચારધારાનો પ્રચાર તેમની શિષ્યપરંપરા દ્વારા થયો. તેમની શિષ્ય પરંપરા નીચે પ્રમાણે રહી છે. ^૯

રામાનંદ સ્વામી રામાનુજાચાર્યની શિષ્ય પરંપરાના સંત હતા. રામાનંદ સ્વામીએ સંત કબીરસાહેબને દીક્ષા આપી હતી.

(૩) રામાનંદ સ્વામી (સં. ૧૩૫૬-૧૪૬૭) :

રાજા કરણ વાઘેલાના સમયથી ગુજરાતમાં મુસ્લિમ આક્રમણો શરૂ થયાં. શાસન વ્યવસ્થા, ધાર્મિક કટરવાદ અને વટાળ પ્રવૃત્તિ દ્વારા ત્રાસ પણ ગૂજાર્યો. આ સમયમાં રામાનુજાચાર્યે કોઈ પણ પ્રકારનાં નાત જાતના ભેદભાવથી પર, 'હરિકો ભજે સો હરિકા હોઈ' એ મંત્ર આપ્યો. તેમણે સંસ્કૃત ભાષાને બદલે હિન્દી ભાષામાં પોતાની વિચાર-ધારાનો પ્રચાર કર્યો, અને હિન્દુત્વના આદર્શો સ્વીકાર્યા. તેમણે ભક્તિમાર્ગના સાર તત્વો લઈને ઈશ્વર સર્વત્ર છે, સર્વવ્યાપી છે, ગુરુ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે અને રામસ્મરણથી ભવબંધન દૂર થાય છે વગેરે વિચારધારાનો પ્રચાર કર્યો.

રામાનંદ સ્વામીના શિષ્યોએ તેમની આ વિચારધારાનો પ્રચાર કર્યો. આ સંતોએ સમાજમાં રહેલા ખોટા ધર્મગુરુઓ, મુલ્લાઓ, પોંગા પંડિતોને ખુલ્લા પાડ્યા. હિન્દુ-મુસ્લિમ વચ્ચે ચાલતા કોમવાદ માટે ટીકાઓ કરી, અને સમાજ જાગૃતિ, સમાજસેવા અને માનવમૂલ્યોને સ્થાપિત કરવાનું કાર્ય કર્યું. તેનું ચિત્ર આપતા જયમલ્લ પરમાર યોગ્ય જ કહે છે, '૧૪ માં સૈકામાં દક્ષિણ ભારતમાં અતિ ઉગ્ર જડોની જેમ વળગેલા નાતજાતના ભેદભાવ હતા. તેની સામે રામાનુજાચાર્યે કોમ અને જ્ઞાતિના ભેદભાવ રહિત સમાન પ્રભુ ભક્તિનો આદેશ આપ્યો. પરંતુ કોઈને એ સ્પર્શ્યો નહીં. તેની પાંચમી પેઢીએ થયેલા શિષ્ય રામાનંદે વર્ણાશ્રમની આચાર નીતિનો ધાર્મિક બળવો પોકાર્યો. વૈષ્ણવ ધર્મની મહાન ગાદીનો ત્યાગ કરીને ઉત્તર હિન્દમાં આવી, વેદાંત ભાગવતને લૌકિક ભાષામાં પ્રબોધી, બ્રાહ્મણથી ભંગી સુધીના સર્વને રામનામનો મંત્ર આપી. એકતા સમાનતા અને આચારધર્મની ભક્તિનું મોટું આંદોલન જાગ્રત કર્યું અને ગરીબથી માંડીને શ્રીમંત સુધી રામનામનો મહિમા ફેલાવ્યો.' ^૯

રામાનંદ સ્વામીની વિચારધારાને કબીરે જોશભેર ફેલાવી એટલે જ કહેવાયું:-

-
'ભકિત દ્રવીડ દેશની,
ગુરુ રામાનંદે આણી :
સાહેબ કબીરે પ્રગટ કરી,
ત્યારે સર્વ સંતોએ જાણી.'^{૧૦}

રામાનંદ સ્વામીને પ્રતાપી અને પ્રભાવક શિષ્યો મળ્યા. તેમાં ભારતીય સાધનાધારાના સંત શિરોમણિ કબીરસાહેબ (ઈ. સ. ૧૩૯૮-૧૫૧૯) ભારતવર્ષના સંતમતના આદ્ય પ્રણેતા તરીકે સુસ્થિત થયા.

કબીરસાહેબે યોગસાધના અને તાંત્રિક માન્યતાઓને ખોટી ઠેરવી. નિર્ગુણ ભકિત, વૈષ્ણવભાવ ભકિત, સહજયોગ સાધના, સંતવાણીનું સર્જન સર્વજન સુલભ બનાવીને પ્રચાર કર્યો. 'તેમણે ભારતીય ધર્મ સાધનામાં અદ્ભુત પરિવર્તન આણ્યું. સંતકબીર સૌથી વધારે પ્રભાવક રહ્યા અને અદ્યપિપર્યંત અસરકારક રહ્યા છે.'^{૧૧}

(૪) કબીર વિચારધારા : રામકબીર સંપ્રદાય :

કબીરવિચારધારાનું વહન વિશેષરૂપે સંતવાણી દ્વારા થયું છે. કબીરના શિષ્ય જ્ઞાનીજીએ 'રામકબીર સંપ્રદાય' ની સ્થાપના કરી. આ સંપ્રદાય કબીરસાહેબની હયાતિમાં શરૂ કરેલો. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના મૂળ 'રામ કબીર સંપ્રદાય' માં રહેલા છે. કબીરસાહેબની સુરતની ગુરુગાદી બાદ ભરૂચ, વડોદરા, ખંભાળિયા, અમદાવાદ, નડીયાદ, મોરબી, જામનગર, જૂનાગઢ અને રાજકોટ વગેરેમાં શરૂ થઈ.

કબીરસાહેબના પ્રમુખ ૧૨ શિષ્યો દ્વારા કબીર વિચારધારાને ગુજરાતમાં વેગીલી બનાવવામાં આવી. પંથ અને પરંપરારૂપે કબીરવિચારધારા સમગ્ર ભારતભરમાં ફરી વળી. ગુજરાતમાં રામ કબીર સંપ્રદાય, પ્રણામી સંપ્રદાય, નિજાનંદ સંપ્રદાય, સેવાપંથ, રાધાસ્વામી સંપ્રદાય, કૈવલ્ય સંપ્રદાય, નિરાંત સંપ્રદાય વગેરે સંપ્રદાયો પર કબીરસાહેબની સીધી કે આડકતરી અસર રહેલી છે. એમાં ખાસ કરીને નિર્ગુણ-નિરાકાર વિચારધારાના સંપ્રદાયો-પંથો-સંતો પર કબીર વિચારધારાનું અનુસરણ જોવા મળે છે. શીખધર્મના સ્થાપક ગુરૂ નાનકસાહેબ પણ કબીરથી પ્રભાવિત હતા.

ગુજરાતમાં કબીર વિચારધારાના પ્રભાવથી સંતસાધના અને સંપ્રદાયનો વિકાસ થયો. સૌરાષ્ટ્રની સંતવાણીમાં મહાપંથ, નાથપંથ, સૂફીવાદ, વૈષ્ણવ સંપ્રદાય અને કબીર પંથનો પ્રભાવ જોવા મળે

છે. કબીરસાહેબની જીવન પદ્ધતિ આદર્શ બની. તેમણે વિચારોની મૌલિકતા આપી. રૂઢિગત જડતા, બાહ્યાચાર અને કર્મકાંડ સામે બંડ પોકાર્યો. તેમણે યોગ અને ભકિતની ગૂઢ અનુભૂતિ સરળ અને સહજરૂપે મૂકી. પવિત્રતા, ઉદારતા, અનુકંપા, સમતા, ગુરુભકિત, પરોપકાર સહજતા, સરળતા, નીડરતા જેવા ગુણો વડે કબીરનું આધ્યાત્મિક દર્શન દિશા સૂચક બની રહ્યું.

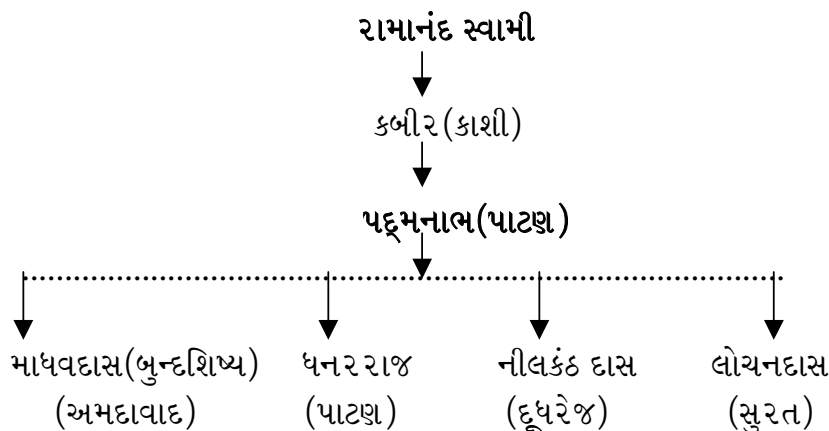
કબીર વિચારધારાએ સમાજ સુધારવાનું કાર્ય કર્યું, અને માનવમૂલ્યોનો વિકાસ કર્યો. નામસ્મરણ, સમર્પણ ભાવ, ભાગવત પ્રેમ, ભજનવાણી વગેરે સંતમતના આગવાં લક્ષણો બન્યાં. સંતમત ભક્તિ પ્રધાન રહ્યો.' કબીરે નિર્ગુણ ઉપાસનાની જ્યોતિ પ્રગટાવી સહજ સાધના યોગ પર ભાર મૂક્યો. ઈશ્વર અનંત છે, નિત્ય છે. તેને સ્વરૂપ નથી. એવો મત કબીરે ફેલાવ્યો. કબીરે સગુણ નિર્ગુણનું દ્વન્દ્વ ભેદીને નિરાળી પરંપરા પ્રગટાવી. તેમને મન સગુણ-નિર્ગુણ સમાન છે. એ બતાવતા કહ્યું:-

'નિર્ગુણ મેરા બાપ,
સગુણ મહતારી:
કિસકો નિંદુ કિસકો પૂજું,
દોનો પલડાં ભારી.'^{૧૨}

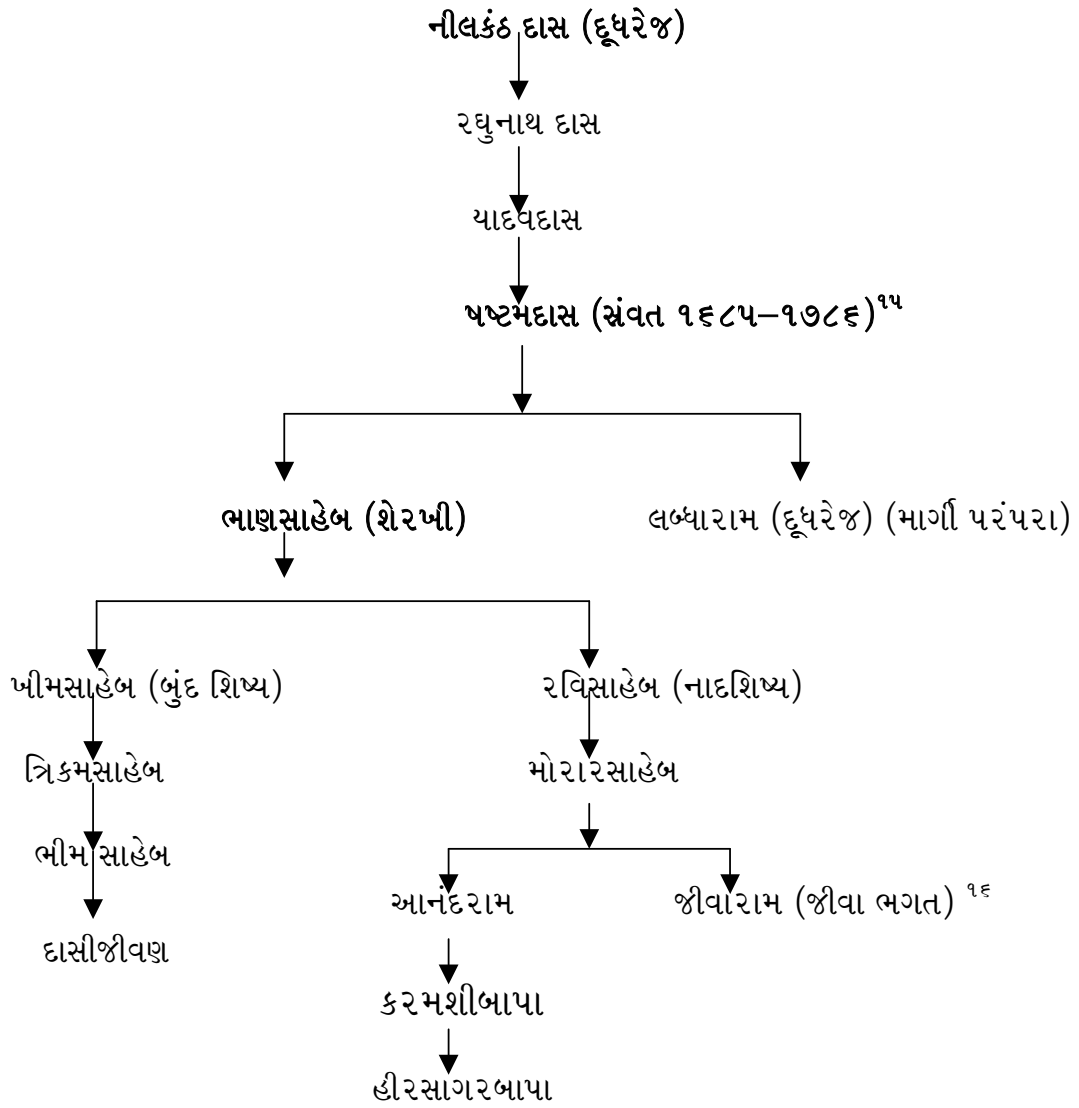
સંત કબીરે જીવન પ્રત્યે શ્રદ્ધા ગાવવાની મોટી કામગીરી કરી. તેમણે સામાન્ય માણસ માટે ભક્તિનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો. કબીરની કથની અને કરણીમાં એકરૂપતા હતી. કબીરે સંત સાહિત્યને પથદર્શન કરાવીને સાહિત્યક્ષેત્રે નવનિર્માણનું કાર્ય કર્યું.^{૧૩}

કબીરસાહેબ કહે છે: ઈશ્વર બાહ્ય ક્રિયાકાંડથી મળતો નથી. કૃષ્ણ, રામ અને રહીમ એક જ પરમેશ્વરનું નામરૂપ છે. દરેક પ્રાણી અને માનવમાં જે જ્યોતિ રૂપ છે, તે સ્વરૂપે દરેક માણસે નિજ હૃદયમાં ઈશ્વરનું દર્શન કરવું, એજ પરમ સાધના છે. પવિત્ર હૃદય, નિર્મળ મન અને શુદ્ધ સાત્વિક આચરણથી ઈશ્વર મળે છે, એવું ભારપૂર્વક કહ્યું. કબીરનાં દર્શનની મોટી વિશેષતા વિવિધ મતોનો કરેલો સમન્વય છે. તેનો પ્રભાવ સંતો, જ્ઞાનીઓ, મહંતો, દાર્શનિકો, સમાજસુધારકો વગેરે પર થયો. ભારત વર્ષના સંતમતના આદ્ય પ્રણેતા બન્યા.

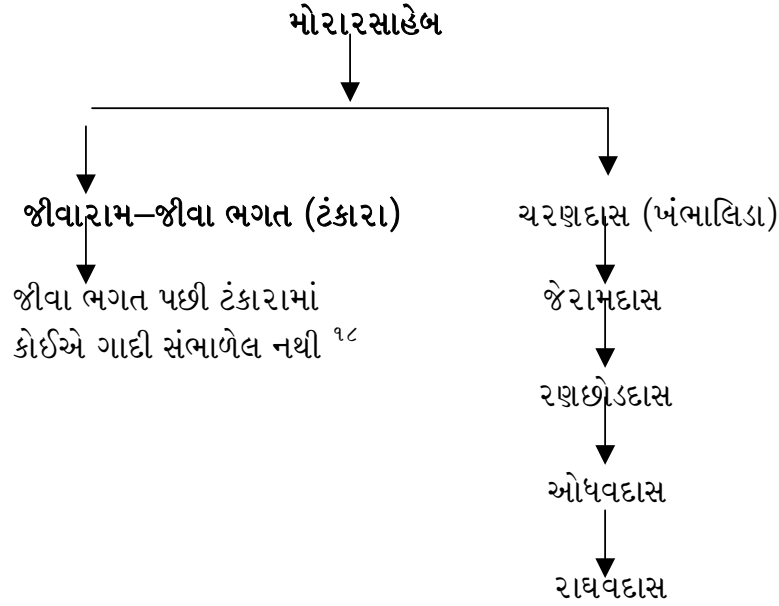
કબીર સંપ્રદાયની વિશેષતા એ છે કે તેમાં જાતિ પાતિનો ભેદભાવ નથી.' હરિ કો ભજે સો હરિકો હોય' એ વિચારધારા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. કબીર વણકર, જ્ઞાનીજી રજપૂત, પદ્મનાભ શાખમાં પદ્મનાભજી કુંભાર, એમના શિષ્ય લોચનદાસજી અને ધનરાજ બ્રાહ્મણ, દૂધરેજની ગાદી પર ત્રીજા શિષ્ય નીલકંઠદાસ અને રઘુનાથદાસ રજપૂત હતા. ષષ્ઠદાસ ઝાલા રજપૂત, ભાણસાહેબ લોહાણા જ્ઞાતિના સંત હતા. કબીરસાહેબ પછીની શિષ્ય પરંપરા નીચે પ્રમાણે રહી.^{૧૪}

નીલકંઠદાસ પછીની શિષ્ય પરંપરા નીચે પ્રમાણે રહી છે.

મોરારસાહેબ પછી ખંભાલિડાની ગાદીનો નાદવંશ નીચે પ્રમાણે રહ્યો. ^{૧૭}

(ખંભાલિડાની જગ્યાનાં ગાદીવારસ નક્કી કર્યા નથી. વાણારસી મંદિર, વડોદરાના ગાદીપતિ વીઠ્ઠલદાસજી વહીવટ સંભાળે છે.)

મોરારસાહેબે સમાધિ લેવાનો સંકલ્પ કર્યો એ પૂર્વે ગાદીનો વારસો કોને આપવો, એ વિશેનું મનોમંથન અનુભવ્યા બાદ, જીવા ભગતની હાજરીમાં વિશ્વાસ સંપાદિત કરીને ચરણદાસને ગાદી સોંપેલી. જીવા ભગતે 'મોરાર સાહેબની પરચરી' માં આ ઘટના નોંધી છે. રામદાસ અને લાલદાસ પણ દાવેદાર હતા, એવું મોરારસાહેબના શબ્દો પરથી કહી શકાય તેમ છે, મોરારસાહેબના શબ્દો જોઈએ:—^{૧૯}

'તો અગરદાસ કો લીયે બૂલવાઈ,
આ જગ્યા મેં તુમકો સોંપુ ભાઈ:
જગ્યા કા કમ તમ પર ઠેરાવે,
બાર ખેતીવાડી રામદાસ કરાવે. ॥૪૭૧॥

તમારા વડપણ છે ભાઈ,
રામદાસ કો ખોરેમેં બેસરાઈ:
દોયે એક ચિતથી રહાઓ,
જગ્યા કા કામ સબ ચલાઓ. ॥૪૭૨॥

'અગરદાસ નજરમેં આવે,
તમ દોય કહો તો ઉનકો સોંપાવે:
મેરે મનકું પૂંછનકી બારી,
તો તમ હાલમેં જુઓ વિચારી ॥૪૭૦॥

મોરારસાહેબની નજરમાં બે શિષ્યો હતા: જીવારામ અને રામદાસ. આ જીવારામ એ જ જીવા ભગત છે. મોરારસાહેબ જીવા ભગતને 'જીવારામ' કહીને સંબોધન કરતા.^{૨૦}

રામાનંદ સ્વામીની આઠમી પેઢીએ ભાણસાહેબ આવે છે. ભાણસાહેબના શિષ્ય મોરારસાહેબ અને મોરારસાહેબના શિષ્ય આલોચ્ય સંત કવિ જીવા ભગત છે. તેમણે ટંકારામાં રહીને 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની જ્યોત જળહળતી રાખી.

(૫) ષષ્ઠમદાસ : રામકબીર સંપ્રદાય :

કબીર પરંપરા જ્ઞાનીજી અને પદ્મનાભજી દ્વારા ગુજરાતમાં પ્રચારમાં આવી. પદ્મનાભના એક શિષ્ય નીલકંઠદાસે વઢવાણ પાસેના દૂધરેજ ગામે વિ. સં. ૧૫૮૧ માં આશ્રમ સ્થાપી સૌરાષ્ટ્ર કચ્છમાં રામકબીર સંપ્રદાયનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. નીલકંઠદાસના શિષ્ય યાદવદાસના શિષ્ય ષષ્ઠમદાસ ઊર્ફે છઠ્ઠાબાવાએ કબીર વિચારધારાને જાળવી રાખી. ખીમસાહેબે આ ઘટના 'ખીમ ચિંતામણિ' કૃતિમાં આ પ્રમાણે મૂકી છે:—^{૨૧}

'સતગુરુ કબીર હૈ કિરતાર,
તાકા ધરમદાસ અવતાર:
તાકા બ્રહ્માનંદ ભરપૂર,
તાકા નામ નરભે નૂર.

તાકા સુખાનંદ સરદાર,
તાકા અભયાનંદ અપાર:
તાકા સહજાનંદ સમથ,
તાકા સુરતારામ અકથ.

'તાકા જદુરામ જગજીતજી,
તાકા ષષ્ઠ પુરાણ પ્રાપ્ત:
તાકા ભાણ સાહેબ સોય,
તાકા રવિરાજ નીજ હોય.'

જીવા ભગતે પણ 'ભાણ પરચારી' માં આ ઘટના નોંધી છે:—^{૨૨}

'પછે મનમાં વિચાર કીના,
દૂધરેજ આઈ ગુરુદક્ષિણા લીના.
ગુરુજી છઠ્ઠાજીકું શીશ નમાયા,
લક્ષ અપાર લઈ ઘેર આયા.' ॥૧૧॥

ષષ્ટમદાસને 'છટ્ટોબાવો' કે 'છટ્ટાજી' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની સાંપ્રદાયિક કૃતિઓમાં ભાણ સાહેબ અને તેમના ગુરુ ષષ્ટમદાસનો ઉલ્લેખ મળે છે. જેમાં દલુરામની 'વંશાવલિ', રવિ સાહેબની કૃતિઓમાં 'રામગુંજાર', 'રવિબોધ ચિંતામણિ' અને 'બારમાસા' વગેરે કૃતિઓમાં એકસરખી નોંધ લેવામાં આવી છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—^{૨૩}

'ઓતર ખંડથી ઉતર્યા નિર્ગુણ નીલકંઠનાથ.....

તેના શિષ્ય રઘુનાથજી ટાવ્યા એકાદશ ફંદ.....

તેના શિષ્ય જાદવદાસજી મહા જાહેર જોગેન્દ્ર.....

તેના શિષ્ય ષષ્ટમદાસજી હરદમ હરીશું હેત.....

તેના શિષ્ય ભાણદાસજી પચ્છમના હૈ હાર.....'

ષષ્ટમદાસને બે શિષ્યો મળ્યા: લબ્ધારામ અને ભાણસાહેબ. લબ્ધારામે દૂધરેજની ગાદી સંભાળી અને માર્ગીપરંપરા ચલાવી. આ પરંપરા આજે પણ ચાલે છે. ભાણસાહેબે શેરખીમાં સંવત ૧૭૮૫ માં 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની પ્રથમ જગ્યા સ્થાપી, જે ગાદી સ્થાપી મૂળ તો એ 'રામ કબીર સંપ્રદાય' જ છે.^{૨૪}

લબ્ધારામ અને ભાણસાહેબ પોતાની રીતે કબીરપરંપરાનો પ્રચાર કરેલો. કબીર વિચારધારના સિદ્ધાંતો પોતાની રીતે સ્વીકારીને પરંપરાને આગળ ચલાવી. લબ્ધારામની શિષ્ય પરંપરાએ દૂધરેજની ગાદીનો વિકાસ કરવા પ્રયત્નો કર્યા. ભાણસાહેબ પ્રતિભાશાળી સંત હતા. તેમના શિષ્યોની 'ભાણ ફોજ' દૈવતવાળી-નિષ્ઠાવાળી અને કર્મઠ હતી, એટલે 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' નો વિકાસ વધારે થયો. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના ખૂણે ખૂણામાં પહોંચ્યો અને એક સ્વતંત્ર સંપ્રદાય તરીકે પ્રસ્થાપિત થયો.

(દ) રવિ-ભાણ સંપ્રદાય :

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના મૂળમાં કબીર પરંપરાની વિચારધારા છે. તેના અવતરણમાં 'રામકબીર સંપ્રદાય' અને ષષ્ટમદાસ નિમિત્ત બને છે. આ સંપ્રદાયમાં ભાણસાહેબને કબીરનો અવતાર માનવામાં આવે છે. ષષ્ટમદાસે ભાણસાહેબને 'સાહેબ' ની પદવી આપી ત્યારથી 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત કવિઓના નામની પાછળ 'સાહેબ' લગાડવામાં આવે છે. જેમ કે રવિસાહેબ, ખીમસાહેબ, મોરારસાહેબ, જીવાસાહેબ વગેરે.

આ સંપ્રદાયના આઘ પ્રવર્તક ભાણસાહેબને રવિસાહેબ જેવા પ્રતાપી સંત મળ્યા. 'ભાણ ફોજ' ની જેમ રવિસાહેબના શિષ્યોએ આ સંપ્રદાયને વિકસાવવામાં મોટો ફાળો આપ્યો, સમય જતા આ સંપ્રદાય 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના નામે પ્રચલિત થયો. રવિસાહેબને સમય જતા કબીરનો અવતાર માનવાનું વલણ સર્જાયું. ભાણસાહેબ પંથના આઘ સ્થાપક હોવાથી તેને બ્રહ્મ સ્વરૂપે જોવામાં આવ્યા. જીવા ભગતના શબ્દોમાં જોઈએ:—^{૨૫}

'ભાણ ગુરુ બ્રહ્મ કે રૂપ હૈ,
ને રવિ ગુરુ કબીર અવતાર:
સનકાદિક પ્રહલાદજી,
ભયે સદગુરુ મોરાર.' ॥૨॥

.....
'સદગુરુ મળ્યા ભાણ બ્રહ્મ,
નામ બતાયા એક....' ॥૧૩॥
'સદગુરુ મળ્યા ભાણ બ્રહ્મ,
પ્રગટયા જ્ઞાન પ્રકાશ....' ॥૧૧॥

કબીરને એમ થયું કે નિર્ગુણ વાણીનો તો પ્રચાર કર્યો, તેમ છતાં આશા રહી ગઈ અને રવિસાહેબ રૂપે અવતરીને ઈચ્છા પૂરી કરી. જીવા ભગત રવિસાહેબને કબીરનો અવતાર માને છે:—^{૨૬}

'કબીર કાશીમેં ભયે,
ક્રિયા વાણી બોત વિલાસ:
નિર્ગણ વાણી કથી ખરી,
ઓર રહી ગઈ આશ.' ॥૫॥

'મેં કલા લઈ અવતરું,
ગુર્જર ખંડકે માંયે:
મોઢ વણિક કૂળ આવી કરી,
મેરા નામ રવિ ઘરુંમેં.' ॥૬॥

ખીમસાહેબ 'ભાણ ચિંતામણિ' કૃતિમાં ભાણસાહેબને કબીરનો અવતાર માને છે:—^{૨૭}

'સતગુરુ ભાણ લોહણ વંશ,
આગે હૈ કબીરકા અંશ
તાકા બાલક ખીમદાસ,
ચિંતામણિ કરી પ્રકાશ.'

શરૂઆતમાં આ સર્જકોએ કબીરની વિચારધારાનું દર્શન યથાર્થ પણે જાળવી રાખ્યું હતું. જેમ જેમ સંપ્રદાયનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ અનેક પંથ—સંપ્રદાયની વિચારધારાનો સ્વીકાર કરતા ગયા હતા. જેમાં મહાપંથ, નાથપંથ, વૈષ્ણવપંથ વગેરેની અસર ભળતી ગઈ. અન્ય સ્થળે ગુરુ ગાદીઓ સ્થપાતી ગઈ. ગુરુની વિચારધારા પ્રમાણે બદલાવ આવતો ગયો. આ પંથે જડતા દૂર કરીને એકાંગી ન બનતા વ્યાપક બન્યો. આ સંપ્રદાયની જગ્યાઓનો વ્યાપ અને સેવક વર્ગનો વિશાળ પ્રવાહ હતો. આ સંપ્રદાય ગુજરાતમાં વ્યાપેલી એક વિશાળ પંથ પરંપરા હતી. આ સંપ્રદાયમાં અનેક પ્રતિભાવંત સંતકવિઓ થયા. બુંદ પરંપરાના શિષ્યો વિશે ખીમસાહેબે 'ભાણ ચિંતામણિ' માં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે:—^{૨૮}

'તાકા જદુનાથજી, ષ
ાષ્ટમ પુરાણ પ્રાપ્યઃ
તાકા ભાણ સાહેબ સોય,
તાકા રવિરાજની જ હોય.'

'સદ્ગુરુ ભાણકો સુખનાથ,
પુરણકથા કહી નવજાતઃ
પ્રથમ કુંવરજી પરમાણ,
સાહેબ ભાણ શિષ્ય સુજાન.'

'ખીમ અરુ જીવણ પુરણ પ્રિત,
ગંગારામ મલક મીતઃ
કૃષ્ણભગવાન નારણદાસ,
ત્રિકમદાસ રાખ્યા પાસ.'

'સદ્ગુરુ ભાણ લોહાણ વંશ,
આગે હૈ કબીરકા અંશઃ
તાકા બાલક ખીમદાસ,
ચિંતામણી પૂરણ પ્રકાશ.'

જીવા ભગતે નાદ પરંપરાને નીચે પ્રમાણે મૂકી છે:— ૨૯

'ભાણે રવિને કયો ઉપદેશ રે,
દીધો ઓળખાવી સત્ગુરુનો દેશ રે :
આપ કબીરજી એસો અવતાર રે,
અનેક જીવોના કર્યા રે ઓધાર' ॥૪૪॥

'ગુરુ મોરારે ધર્યો રાજકુળ અવતાર,
તરત રવિગુરુએ કરી રે સંભાળઃ
સુખ દઈને આપ સમાન કરિયા રે,
મોરાર સત્ગુરુને સાચ દલે પરખિયા રે' ॥૪૫॥

જીવા ભગત ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબ ત્રણેથી પ્રભાવિત થયા હતા:—

'ગાથા ગાઉ ગુરુ દેવકી,
મનમાં ધરું બોત આહલાદઃ

સતગુરુ ક્રિપા કરી પૂરણ,
અહર્નિશ જો યાદ. ॥૧॥

ગાથા ગુરુ ભાણ દેવકી,
પીછે ગાઉ રવિદાસઃ
મે શિષ્ય મોરારકા,
પણ મેં તીનુકી પાસ ' ॥૨॥^{૩૦}

.....
'મું પર સદગુરુએ ક્રિપા દષ્ટિ કરાય રે,
ગુરુમોરારની દયા ઉરેથી અમરવેલી ગાય રે. '॥૪૭॥^{૩૧}

આ સંપ્રદાયનો પ્રચાર વિશેષ રૂપે સંતવાણીનાં માધ્યમથી થયો. આ સંપ્રદાયમાં તેજસ્વી સંત કવિઓ થયા. જીવા ભગતનો આ તેજસ્વી સંતોમાં સમાવેશ કરી શકાય તેમ છે.

વેદકાળથી તે છેક જીવા ભગત સુધીની એક વિશાળ, નરવી અને ગરવી આધ્યાત્મ પરંપરા અને 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના મૂળ અને તેના વિકાસની પરંપરાનું આપણે વિહંગાવલોકન કર્યું. □હવે આપણે આ સંપ્રદાયના સાધના સિદ્ધાંતોની તપાસ કરીએ.

(૭) રવિ-ભાણ સંપ્રદાય : ઉપાસના પદ્ધતિ અને સિદ્ધાંતવિચાર :

આલોચ્ય સંતકવિ જીવા ભગત 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત કવિ છે. તેમની વાણીમાં સાંપ્રદાયિક વિચારધારા પ્રગટ થાય છે. પ્રસ્તુત આલોચના માટે પ્રાપ્ય સંતકવિઓની વાણીનાં ઉદાહરણો સાથે જીવા ભગતની વાણીનાં ઉદાહરણો પણ મૂકવામાં આવ્યાં છે

આ સંપ્રદાયે શરૂઆતમાં કબીરદર્શનનું અનુસરણ કરેલું. આ સંપ્રદાયની ઉપાસના પદ્ધતિ, સિદ્ધાંતો અને પરંપરામાં નિર્ગુણભક્તિ, સહજયોગ, ગુરુમહિમા, નામસ્મરણ, સાહેબ પરંપરા, સંસારી સાધુ, સમાજ સુધારણા, માનવસેવા, જાતપાતના ભેદભાવ રહિત-સબ સરખા, કથની કરણીની સમાનતા વગેરે જોવા મળે છે. તદુપરાંત સગુણ ભક્તિ, વૈષ્ણવભાવ ભક્તિ, નાથપંથ, યોગસાધના અને મહામાર્ગની □છાયા પણ જોવા મળે છે.

(૧) ભક્તિ ભાવના :

સગુણ અને નિર્ગુણ ભક્તિ ભાવના 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોએ ઉપાસી છે. મધ્યકાળ નિર્ગુણભક્તિ પરંપરાનો ફેલાવો સંત કબીરસાહેબ દ્વારા થયેલો. કબીરે પરમતત્વને 'નિર્ગુણરામ' કહ્યો છે. નિર્ગુણ ભક્તિમાં કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવને સ્થાન નથી. બાહ્યાચારનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી. ભીતરના ભાવથી આંતર ચૈતન્ય જાગૃત કરીને સાધના કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. કબીરસાહેબ પરમતત્વને

ત્રિકાલાતીત, અદ્વેત, જ્યોતિ સ્વરૂપ, ત્રિકાલજ્ઞ, કલ્પનાતીત, અનિર્વચનીય કહે છે અને ઘટ ભીતર તેના દર્શન કરવાનું કહે છે. તે સર્વવ્યાપી છે, અણુએ અણુમાં છે એવું કહે છે:—^{૩૨}

'અજરા અમર કહે કોઈ,
અલખ ન કથ્યા જાઈ:
જાતિ સ્વરૂપ બરન નહિ,
જાકે ઘટ ઘટ રત્નો સમાઈ.'

.....
'અલખ નિરંજન લખૈન કોઈ,
નિરભે નિરાકાર હૈ સોઈ:'

.....
'સુની અસ્થૂલ રૂપ નહિ રેખા,
દષ્ટિ અદષ્ટિ છીપ્યો નહિ દેખા.'

આ સંપ્રદાયની નિર્ગુણ ઉપાસનામાં કબીરદર્શન સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આ માર્ગમાં પરમાત્મા ચૈતન્યવંત અલખધણી છે. આત્મજ્ઞાન દ્વારા ઘટ ભીતર તેનું દર્શન કરવાનું છે. આ સંપ્રદાયના સંત કવિઓએ નિર્ગુણ વિચારધારા સંતવાણીમાં ગૂંથી છે. એ વિશે પ્રકાશ પાડતા રવિસાહેબ કહે છે:—

'પહોંચી શકે નહિ બુદ્ધિ ત્યાં બાપડી,
માને વાણીથી વસ્તુ છે વરજિત:
સ્થૂળને સૂક્ષ્મથી પર રે પરમાત્મા,
નિર્ગુણ નિર્મોહી નિશ્ચલ તત્વ સ્વરૂપ.'^{૩૩}

પરમતત્વ નિર્ગુણ અને અચલ તત્વ સ્વરૂપે રહેલ છે. બુદ્ધિ ત્યાં પહોંચી શકે નહિ. તે મન વાણીથી પણ પર છે. સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળથી પણ પર છે. ભાણસાહેબ કહે છે કે જે દેવને દૂર જોતા જ નજરે નેડો લાગ્યો:—

'દેવને દૂર દેખતા, નજરે લાગ્યો નેડો.'^{૩૪}

ખીમસાહેબ આત્માનુભૂતિ દ્વારા સત્યસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને સર્વત્ર રમતા બતાવે છે:—

'દેખયા ખેલ અધર નિરધારા,
રમતા પિંડ બ્રહ્માંડથી પાર
સાહેબ નિરખ્યા સચરાચર.'^{૩૫}

આ સંપ્રદાયમાં અદ્વેતવાદનો સ્વીકાર થયો છે. મોરારસાહેબ કહે છે:—

'હાં રે મેરે હંસા ચલો નીજ દેશા,
જહાં અમર પુરુષ અસ્તાના.' ^{૩૬}

.....
'પિંડ બ્રહ્માંડમાં પોતે રહ્યા પૂરી,
ઝલમલ ઝલકત ઝાંચ.' ^{૩૭}

બ્રહ્મ નિર્ગુણ, અનાદિ, અનંત, અગમ્ય અને અગોચર છે. ત્રિકમસાહેબ કહે છે: જપ, તપ કે તીર્થે ફરવાની જરૂર નથી. બ્રહ્મ તો અંદર બાહર સર્વત્ર છે:—

'જપ તપ તીરથ જોગ જુગતસે,
કરણી ક્યાં લગી જાય રે.' ^{૩૮}

.....
'સ્થાવર જંગમ જલથલમાં એ,
સઘળા સુભર ભરા રી.' ^{૩૯}

.....
'દેખો ખાવિંદકા ખેલ,
દરશન મે તો દેખ્યા:
બાહર દખ્યા ઓર ભીતર દેખ્યા,
દેખ્યા અગન અપાર રે.' ^{૪૦}

દશ્યમાન જગતથી પરમાત્મા પર છે. આ સંપ્રદાયના સંતોએ નિર્ગુણ નિરંજન પરમાત્માની આરાધના સ્વીકારી છે. પરમતત્વ જ્યોતિ સ્વરૂપે છે. તેના પ્રતીક રૂપે જ્યોત ઉપાસના કરવામાં આવી છે. સંતોએ પરમાત્માના દર્શન જ્યોતિ રૂપે કર્યાનાં પ્રમાણો સંતવાણીમાં મળે છે. જીવા ભગતે નિર્ગુણ વિચારધારાને અનુસરતી સંતવાણી લખી છે. થોડાક ઉદાહરણો જોઈએ:—

'શૂન્ય સહજ મન સુરતિ,
તે પ્રગટ ભઈ એક જ્યોતિ:
બલિહારી તો પુરુષ,
છબિ નિરાલંબ જો હોતી.' ^{૪૧} (કબીર)

અજપા જાપ, સુરતા પરમાત્મામાં લગાડીને એકતાન થઈને અખંડ જ્યોત દર્શન કરવાનું જીવા ભગત કહે છે:—

'સુરતિ મારી લાગી એક તારા,
જાપ જપ્યામાં હો નાવે.' ^{૪૨}

.....
'જ્યોત્યું અપાર ભયે ઉજિયાલા,
નિરખ્યા નુર તખતનકા.' ^{૪૩}

'નિરાકાર નિરાલંબ નજરે,
તેજ અલોકિક ઝલંકાઃ
આદિ અનાદિકું નજરે નિરખ્યા,
નેણ ન મારે મટકાં.' ૪૪

ભાણસાહેબ કબીર વિચારધારા પ્રમાણે નિર્ગુણમાં સગુણ અને સગુણમાં નિર્ગુણની અભેદ સ્થિતિને સ્વીકારીને નિર્ગુણરામમાં શ્રદ્ધા છે. ઘટ ભીતર સાંઈ-બ્રહ્મ દર્શન કરવાનું કહે છે:—

'આતમ રામ અળગા નહિ રે,
હું તો બુદ્ધિ ન જાણું બારઃ
દિલ માંહી બેઠા દેવતા રે,
દર્શન દેશે દિનદયાલ.' ૪૫ (ભાણસાહેબ)

આ સંપ્રદાયના સંતોએ કબીરસાહેબની નિર્ગુણ ભક્તિધારામાં નિરાકાર જ્યોતિ સ્વરૂપ, નિરાલંબ, સર્વ વ્યાપી અને ઘટભીતર થતું બ્રહ્મદર્શન સ્વીકાર્યું છે. સંતોએ નિર્ગુણ-સગુણની ભેદરેખા પણ ભૂંસીને અક્ષરાતીત સત્ય રૂપ પરબ્રહ્મની આરાધના કરી છે. થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ:—

'પંથ હતા સો થયા પરિપૂરણ,
નવધા નામ મિટાયોઃ
દશમ દશા આવી દિલ ભીતર,
એકમેં અનેક સમાયા.' ૪૬ (ભાણ સાહેબ)

.....
'સગુણી રૂપી સેવા કરો,
નિર્ગુણી શૂન્ય ઠેરાવેઃ
નિરંતર રમતા રામ જાણ્યા વિણ,
દોનું રીતો જાવે.' ૪૭ (રવિસાહેબ)

.....
'બોલે બોલાવે સબ ઘટ બોલે,
સબ ઘટમાં તો રહ્યો રે સમાઈ.' ૪૮ (દાસી જીવણ)

આ સંપ્રદાયના સંતોએ માયા બંધનમાં પડેલા જીવોને ઉપદેશ આપ્યો છે. નિર્ગુણધારાને વધારે ઉજજવળ બનાવી છે. શ્રી મકરંદ દવે કહે છે તેમ, 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની નિર્ગુણ ભક્તિધારામાં કબીરની નિરંજનની ઉપાસનાનો આંબો ભાણસાહેબે વાવ્યો. એક પછી એક રવિસાહેબ, ખીમસાહેબ, મોરારસાહેબના સિંચનથી આંબો ઘટાટોપ જામ્યો. ૪૯

(૨) સહજ યોગ :

કબીરને હઠયોગ અને અન્ય બાહ્યક્રિયાઓ દ્વારા પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં શ્રદ્ધા નથી, પણ સ્વાનુભવમાં શ્રદ્ધા છે. મુદ્રા કે આસન વિના દરેક ક્રિયા સાથે સહજ રીતે અનાહત નાદ સાંભળીને સહજ સમાધિ મેળવી લેવાનું કબીર કહે છે:—

'સાધો સહજ સમાધિ,
આંખ ન મુંદો કાન ન ડુંદો,
તનિક કષ્ટ ન ધરો.'^{૫૦}

કબીરની યોગ સાધના હઠયોગ, કુંડલિની, ષટચક્રભેદન, શૂન્યશિખર, નામસાધના, સુરત શબ્દ—યોગ, સહજ સમાધિ સુધી પહોંચીને અંતે સ્વાનુભૂતિમાં વિરમે છે.^{૫૧}

આ સંપ્રદાયના સંતોએ કબીર પ્રેરિત સહજ યોગ સાધનાનો સ્વીકાર કર્યો છે. પ્રાણને વશ કરીને ચિત્તવૃત્તિ પર કાબૂ મેળવી સુરતાને પરમાત્મા સાથે જોડીને યોગ સાધના બતાવી છે. સુષુમ્ણા નાડી દ્વારા પ્રાણની ગતિ સ્થિર કરી અનાહત નાદનો અનેરો આનંદ માણવાનું રવિસાહેબ કહે છે:—

'નાભિસે સૂરતા ચાલી,
શૂનમાં કિયો મુકામ:
પશ્યમ ઘાટેથી પરવરી,
નિરખ્યા નિર્ગુણરામ.'^{૫૨}

.....
'શશિ સૂરમે સૂર શશિર્મે,
અણસારે ઉલટાવે:
નિરખો પલપલ નૂર નિરંતર,
અનહદ નાદ બજાવે.'^{૫૩}

ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ દેહ દમનને સ્વીકારતા નથી. ત્રિકમસાહેબ, મોરારસાહેબ, દાસી જીવણની જેમ જ જીવા ભગત પણ જપ, તપ, તીરથ, વ્રત જેવા બાહ્ય ક્રિયાકાંડ અને દેહદમનનો વિરોધ કરે છે. તેઓની સંતવાણીમાં અનાયાસે સધાતો સહજયોગ અને અજયાજાપનો મહિમા ગાયો છે. 'સૂરતાનો શબ્દ સાથે યોગ થવો જોઈએ. એવું ભારપૂર્વક કહે છે. 'શબ્દ સાથે સુરતિ યોગ સધાય ત્યારે 'ભજન' થયું કહેવાય.^{૫૪}

નેત્રો ખુલ્લા રાખીને સર્વ વસ્તુઓમાં પરમાત્માનો સહજ સમાધિ દ્વારા અનુભવ કરી શકાય છે. પરમ તત્ત્વનો જ્યોત સ્વરૂપે નિહાળવા અને એક જ નાદ અંદર બાહર વાગી રહ્યો છે, તેને સાંભળતા રહેવાથી મુક્તિ મળે છે. સંતોએ સહજ સમાધિની ખુમારી અનુભવીને વાણીમાં વર્ણવી છે. થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ:—

'અગમ અગોચર અદ્ભુત લીલા,
નેતી નેતી નિગમ નિરામા રે,
રજજ મોરાર રવિકે ચરણો,
સ જે સ જે સમાન રે.' ^{૫૫} (મોરારસાહેબ)

.....
'સત શબ્દ મરા ગુરુએ સુણાવ્યો,
જોતા જોતા અમને વસ્તુ જડી.' ^{૫૬} (ભાણસાહેબ)

.....
'સુરતિ કર લે ચૌદ લોક સે,
અપાર ધુન્ય ન્યારી:
સેજ શન્યમેં ત્રિકુટિ ધૂનમેં,
અખંડ જ્યોત ગહે સારી,
મેં અજપા નામ પર વારી.' ^{૫૭} (ભીમસાહેબ)

બ્રહ્મ ઘટ ભીતર જ્યોતિરૂપે છે. અદ્વૈતભાવને પ્રગટ કરતી જીવા ભગતની સંતવાણીનાં ઉદાહરણો જોઈએ:—

'ખૂતા હપડે આઘા ન જાસી,
બાહર ભીતર રહ્યા ભાસી:
જીવો ગુરુ મોરાર ચરણના આસી,
મેરમ હુવા આપે પ્રકાશી.' ^{૫૮}

.....
'સેજે હૈયે હરખ ઉપજશે,
તેજ અગમ અપારી.
ચડી ખુમારી નઈ ઉતરશે:
લગની લીન વસ્તુ માંઈ રેશે,
એક મેક અરસ પરસ થરશે.' ^{૫૯}

આ સંપ્રદાયના સંત કવિઓ સત્ સાહેબ (બ્રહ્મ) ને મેળવવા માટે માંચલાને મારવાનું કહે છે. ત્રિવેણીના તીરે સૂરતા લાગી જાય, અનાહત નાદ સંભળાય, સુરતિ શબ્દમાં સમાઈ ત્યારે ભ્રમણા ભાંગી જાય છે. એ રીતે 'સહજ સમાધિ યોગ' નો મહિમા સંતોએ સંતવાણીમાં ગાયો છે.

(૩) ગુરુમહિમા :

દરેક સંતોએ સાધના પંથમાં ગુરુને પથદર્શક તરીકે જ નહિ પણ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશથી અધિક પદના અધિકારી ગણાવ્યા છે. આ સંપ્રદાયના સંતોએ સાહેબ કે બ્રહ્મ રૂપે ગુરુને સ્વીકાર્યા છે. સાધનાનું પ્રથમ પગથિયું જ ગુરુભક્તિ છે. સંતવાણીમાં સંતો કહે છે કે, ગુરુનું ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે. ગુરુ વચન એ

મૂળ મંત્ર છે. ગુરુ જ્ઞાનની કૂંચી આપે છે. અને અજ્ઞાનનું તાળું ખોલી આપે છે. ગુરુનો મહિમા અનંત છે. અપરંપાર છે. સંતોએ ગુરુને સતગુરુ કહ્યા છે. આત્મા પરમાત્માની ઓળખ કરાવે તેને સદ્ગુરુ કહેવામાં આવે છે. આ સત્ગુરુ જ તારણહાર છે. ગુરુ શિષ્યને શબ્દના બાણથી વીધે છે. અને જ્ઞાનનો દીવો પ્રગટાવે છે. ગુરુમહિમા ગાતી સંતવાણીનાં ઉદાહરણો પરથી આપણે પ્રતીત કરીએ છીએ:—

'સતગુરુકી અધિક મહિમા,
જ્ઞાન કુંડમાં ન્યાઈએ:
સારમે તત્વ સાર દેખીએ,
કહ કહાઈએ.'^{૬૦}

સતગુરુ સારનો પણ સાર છે. તેનો મહિમા અનંત છે એવું કબીરસાહેબ કહે છે. રવિસાહેબ કહે છે: સતગુરુથી આત્મજ્ઞાન થયું અને પરમપદની પ્રાપ્તિ થઈ છે:—

'સતગુરુકે શબ્દસે સંતો,
હમ પહૂંચે ઉન દેશે:
સંત નિરાળા આતમ ચિન્યા,
રવિ રામ ગ્રહ ઉન માંઈ.'^{૬૧}

સતગુરુથી સંશય દૂર થાય છે. ગુરુકૃપાથી ભ્રમણાઓ ભાંગી જાય છે. ગુરુ મળ્યાનો આનંદ વ્યક્ત કરતા દાસી જીવણ કહે છે:—

'સતગુરુ મળિયા એના સંશય ટળિયા,
મારી તો ભરમણા ભાંગી:
દાસી જીવણ સંતો ભીમ કેરે ચરણે,
સંત મળ્યા સુહાગી.'^{૬૨}

ગુરુએ આપેલ મંત્રથી સુરત શબ્દ—યોગ થયો એવું બતાવતા જીવા ભગતના ગુરુ મોરારસાહેબ કહે છે:—

'સતગુરુ સતનામ સુનાયો,
નૂરત સૂરત શબ્દ બોલાઈ:
રજજ મોરાર રવિકા ચરણાં,
રવિ કિરણ રવિમાં સમાઈ.'^{૬૩}

ગુરુની સેવાથી અભય પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ગુરુનો મહિમા અપરંપાર છે. એવું દાસી જીવણ કહે છે:—

'ગુરુની સેવાએ અભે પદ પામીએ,
ગુરુની સેવા વણવી ન જાય:

અનંત મહિમા ગુરુજી તણો,
સતગુરુ સમયે□ કારજ થાય. '૬૪

ગુરુએ શબ્દના બાણ માર્યા અને અક્ષરાતીતનું નામ જપવાનું લખીરામ કહે છે:—

'નામ તો જપી લે નિરવાણ,
સતગુરુએ અમને મારેલ શબ્દના બાણ. '૬૫

સતગુરુ મળ્યા અને સુરત શબ્દ—યોગ થયો. એવું હોથીસાહેબ કહે છે:—

'પુરુષ મળ્યા મને અખર અજિત,
ત્યારે સુરતા સૂનમાં લાગી રે. '૬૬

મોરારસાહેબ પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે સત્ગુરુની કૃપાને માને છે:—

'દબ્યા દિલ દેદાર મેરે સતગુરુકે અણસાર,
અધર તખત ઉપર આપ બિરાજે કરણીગર. '૬૭ (મોરારસાહેબ)

જીવા ભગતની કહે છે કે ગુરુથી ભેદ મટે છે. સતગુરુને સમર્પિત થઈને પરમપદની પ્રાપ્તિ કરવાનું કહે છે. સત્ગુરુની કૃપાથી લક્ષ્ય મળ્યું. આવા સતગુરુ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. દેહ અભિમાન છોડીને સતગુરુને શરણે જવાનું જીવા ભગત કહે છે:—

'ગુરુ સે લઈએ અગમ નિગમ વાત,
તાતે થાયે બ્રહ્મજ્ઞાન શિષ્ય સાક્ષાતઃ
ગુરુસે લઈએ નર્ભે□ ધર વાસે, તાતે
હોય આરામ, ટલે ભવ ગ્રાસ. '૬૮

.....
'જેણે શીશ ચઢાવી ગુરુ પદ ધૂરીઃ
તેની અમોઘ આશા થઈ સબ પૂરી. '૬૯

.....
'સતગુરુ મળિયા તેના કારજ સરિયા,
પુનરજન્મ થિયા પાર હોઃ
જીવો કે મેં એ પદ જાણી રે,
સમર્યા શ્રી ગુરુ મોરાર હો. '૭૦

.....
'સતગુરુ શુદ્ધ સ્વરૂપ હે,
જીવા મન ધારી લ્યો સોયઃ

ઉભય દોહરા અંતકા,
ગુરુ મોરારે બોલાવાઈ.'^{૭૧}

.....
'સતગુરુ સત્ હો સ્વામી,
આપે આપ અનામી:
ગ્રેહી લ્યો ગુરુ કે જ્ઞાના,
છોડી દીયો દેહ અભિમાના.'^{૭૨}

આ સંપ્રદાયમાં ગુરુનો મહિમા સ્થૂળ માનવીય રૂપથી માંડીને સૂક્ષ્મ અને દિવ્ય સ્વરૂપ સુધી વિસ્તરેલો જોવા મળે છે. ગુરુ માટે પ્રેમનાં પાથરણાં અંગના ઓશિકાં કરીએ તોય ઓછા છે. આવા ગુરુ 'ગાડૂડી' રૂપે છે. 'ભીતર સદગુરુ મળ્યા રે ' એમ કહેવા સુધી અને બલ્લરૂપે બિરાજમાન કરવા સુધીનો ગુરુ મહિમા સંતોએ ગાયો છે.

(૪) નામમહિમા :

આ સંપ્રદાયમાં નામનો મહિમા સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ઈશ્વરના નામની વણજી કરનારા સંતોએ હરીનામને જ ધન માન્યું છે. પ્રભુ સ્મરણ એ જ સેવા ને પૂજા છે. ભવસાગર પાર કરવા માટે નામસ્મરણની મૂડી કામ આવશે એવું માને છે. આ સંપ્રદાયમાં દિક્ષા સમયે સાકાર રામથી માંડીને નિરાકાર રામ સુધી આ મહિમાને વિસ્તાર્યો છે. નામ સ્મરણથી સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મ તરફની ગતિ જોવા મળે છે. મનથી થતા જાપને માનસ જાપ કહે છે. માનસ જાપ પછી ધ્યાન જાપ અને ત્યાર પછી અજપા જાપ સુધીની યાત્રા કરવાનું બતાવે છે. અજપાજાપ તો અનાયાસે થયા કરે છે. જેના જાપ થાય છે તે રામનામ જ તારક મંત્ર છે. 'આ નામ સ્મરણ' સહજ થતા 'સહજ યોગ' સિધ્ધ થાય છે. રવિ સાહેબ આ રહસ્ય સમજાવતા કહે છે:—^{૮૧}

'નામ નિશ્ચે ભજે તે તરે,
સુણને વેપારી રે.'^{૮૨}

.....
'નામ જપી લે નિરવાણ,
સતગુરુએ અમને માર્યા શબ્દના બાણ રે.'^{૮૩}

અંતરાત્માની આરાધના કરવાની છે. ચંચળ મનને નામ સ્મરણમાં સ્થિર રાખીને આ વ્રત કરવાનું છે. સંત ભાણસાહેબ કહે છે કે સતગુરુના પ્રતાપથી સતનામ શબ્દ સાંભળ્યો છે. તેનાથી જ અવિનાશી પદની ઓળખ થશે અને મુક્તિ મળશે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં નામજપનો મહિમા વ્યક્ત થયો છે. સ્થૂળ નામજપથી અજપાજાપ સુધી વિસ્તારે છે.

(૫) સાહેબ પરંપરા :

આ સંપ્રદાયના આદ્ય સ્થાપક ભાણસાહેબે ગુરુ દિક્ષામાં 'સાહેબ' ની પદવી મેળવી ત્યારથી કબીર પરંપરાની જેમ આ સંપ્રદાયમાં 'સાહેબ' પરંપરા જળવાઈ રહી છે. આ સંપ્રદાયના સંતોના નામની પાછળ 'સાહેબ' લગાડવામાં આવે છે. 'જે સંતને પરમ તત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય અને સ્વયં પરમાત્મા છે. તેવી ઓળખ થઈ જાય તેને 'સાહેબ' પદવી આપવામાં આવે છે.^{૭૫}

જેના થકી ઓળખ થઈ એ ગુરુ પણ 'સાહેબ' છે. જેની ઓળખ થઈ એ પણ 'સાહેબ' રૂપ (બ્રહ્મ) છે. અને જે ગુરુગમથી ઓળખી ગયા તેવા સંત પણ 'સાહેબ' છે. એવી આ સંપ્રદાયમાં 'સાહેબ' વિશેની સમજ છે. જીવા ભગતને 'જીવા સાહેબ' તરીકે પણ ઓળખાવ્યા છે. સાહેબ સર્વત્ર છે. ઘટ ભીતર પણ છે. એવું બતાવતા દાસી જીવણ કહે છે:—

'સબ ઘટમેં એક સાયબ દેખ્યા,
નજર ભરમ ના હોઈ
હરખ શોક વ્યાપે નહિ તનમાં,
એસી અદલ ચલાઈ.'^{૭૬}

'સાહેબ' એટલે પરમતત્વ જે નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે. જેની ચેતના વિકસિત થયેલી છે તે પણ 'સાહેબ' છે.

(પ્રસ્તુત મહાનિબંધના પ્રકરણ-૧૦ માં 'રહસ્યમય તત્વ' મુદ્દામાં 'સાહેબ' વિશે વિશેષ વિચારણા કરી છે.)

(૬) જ્યોત ઉપાસના :

આ સંપ્રદાયમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મ ઉપાસનાનો સ્વીકાર કર્યો છે. પરમતત્વ પ્રકાશ પુંજ રૂપે છે. સંતોને પ્રકાશ રૂપે પરમતત્વનો અનુભવ કર્યાનું વર્ણવે છે. પરમાત્મા સ્વયં જ્યોતિ રૂપે છે. બહાર છે તેમ ઘટભીતર પણ છે. બ્રહ્મરન્ધ્ર-આજ્ઞાચક્રમાં સ્થિર રહેલો આત્મા જ્યોતિ સ્વરૂપે છે. તેનો દર્શનીય અનુભવ થાય છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પણ પ્રકાશ રૂપે થઈ છે. પ્રથમ પ્રકાશ થયો હતો, ભજનવાણીમાં એવાં પ્રમાણો મળે છે. ગુરુભક્તિની જ્યોત મધ્યમાં રાખીને મારગી સાધનાધારામાં સંતોએ જ્ઞાન અને યોગનો સ્વીકાર કર્યો છે. એમાં કરવામાં આવતી 'પાટપૂજા' સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિનું રહસ્ય સૂચવે છે. □

આજે આ સંપ્રદાયમાં જ્યોત ઉપાસનાની સાથે પાટ ઉપાસના ઉત્સવ પણ જોડાઈ ગયો છે. પાટોત્સવ સમયે ગુરુમંત્ર બોલે છે, અભિમંત્રિત પ્યાલો ગુરુ જાતે જ શિષ્યને પીવડાવે છે. 'આજે આ વિધિ થાય છે, પણ શબ્દબ્રહ્મની ઉપાસના કરતી શબ્દ ચેતના તૂટી છે'^{૭૭}

(૭) કથની કરણી સમાન :

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોની કહેણી અને કરણી સમાન છે. વચન પ્રમાણે વર્તનારા છે. અભિબોલા અભિફોક એવા ફટકિયા સંતો નથી. મોરારસાહેબે વચન આપ્યા પ્રમાણે એક વર્ષ પછી સમાધિ લીધી હતી. આ સંતો વચન વિવેકી ને ચાલનારા હતા. એટલે જ વચનમાં વિશ્વાસ હતો. 'ટેક' આ સંતોની સિદ્ધિ હતી. કથની અને કરણી સમાન હોવાના અનેક દાખલાઓ સંતોના જીવનમાંથી મળે છે. રામાનંદ સ્વામીનો આ આદર્શ સ્વીકારેલો જોવા મળે છે:-

'જાતિ-પાંતિ પૂછે નહીં કોઈ,
હરિકો ભજે સો હરિકા હોઈ.' ^{૭૮} (રામાનંદ)

(૮) જાતિ પાતિનો નિષેધ :

આ સંપ્રદાયના સંતોએ કબીરની જેમજ જાતિ પાતિનો નિષેધ કર્યો છે. મોરારસાહેબે હિન્દુ-મુસ્લિમનો ભેદભાવ ભૂંસીને હોથી સાહેબને દીક્ષા આપી છે. અસ્પૃશ્ય ગણાતી કોમમાંથી આવતા તેજસ્વી મહાત્માઓએ સત્કાર્યા છે. અને 'સાહેબ' બનાવ્યા છે. આભડછેટની વાડાબંધી ખીમસાહેબે ત્રિકમસાહેબને દિક્ષા આપીને એક જ ઝાટકે તોડી નાખી. અને ભીમ, જીવણ, લખીરામ, નથુરામ જેવા સંતોનું સર્જન કરીને દાખલો બેસાડ્યો છે.

આ સંપ્રદાયના સંતોમાં ભાણસાહેબ લોહાણા, રવિસાહેબ વણિક, મોરારસાહેબ રાજપૂત, જીવા ભગત ખત્રી, દાસ હોથી મુસ્લિમ, ભીમસાહેબ મેઘવાળ ગરોડા હરિજન, દાસી જીવણ ચમાર, પ્રેમસાહેબ કડિયા, પીઠા ભગત વણકર, દાસ વાઘો ભંગી, મેરમદાસ બ્રાહ્મણ એમ વિવિધ જ્ઞાતિઓમાંથી આવતા સંતો મળે છે. આ સંપ્રદાયમાં 'સબ સમાન' નું સૂત્ર સિદ્ધ કર્યું છે. આજે પણ આ સંતો પૂજનીય રહ્યા છે.

(૯) નારીનું સન્માન :

મધ્યકાળમાં નારીનું સ્થાન સાવ દયનીય હતું. મહાપંથમાં નારીનું ગૌરવ થયું છે. નારીને ગુરુપદે સ્થાયી છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' માં નારીનું ગૌરવ જાળવ્યાના પુરાવાઓ મળે છે. રવિસાહેબ પાટણની પ્રસિદ્ધ ગણિકા મધ્યન્તીને તત્વ બોધ કરાવે છે. જે ઘરમાં લોહીનો વેપાર કરતી એ જ ઘરમાં સંતો અભ્યાગતોને માટે મંદિર સમાન બનાવી દીધું. આ સંતોએ નારીને નિંદી નથી પણ સન્માન આપ્યું છે.^{૧૦૨}

જીવા ભગતે એક વિધવાબાઈના આંસુ લૂછ્યાં હતાં. તેને દૈવત આપીને નવું જીવતદાન આપેલું. મોરારસાહેબને વાણારસીબાઈ વડોદરાની જગ્યા અર્પણ કરી ત્યારે મોરારસાહેબે વાણારસીબાઈને જગ્યા પાછી સોંપી અને અને તેણીની સેવા માટે અને જગ્યાનો કારભાર સંભાળી શકે એવા બે સેવકો આપીને નારીની ત્યાગ ભાવનાનું ગૌરવ કરેલું. જીવા ભગત આ વાતની નોંધ લેતા કહે છે :-^{૭૯}

'તબ મોરાર કહે સુનો રે બાઈ,
આ જગ્યા માલ મિલકત,
તમકો કરવાઈ..... ' ॥૩૩૪॥

.....
'ખમૈયાદાસ ધ્યાનદાસ તમકું દેવે,
સો તમારા કલામાં રેવે:
કલા મારા પાળો વેણા,
ભજન કરના ને ભોજન દેના. ' ॥૩૩૫॥

(૧૦) મૃત્યુવિજય મહિમા :

આ સંપ્રદાયના સંતો મૃત્યુ પર વિજય મેળવનારા વિરલાઓ હતા. મૃત્યુનો ભય રાખ્યો નથી. ભાણસાહેબને જે જગ્યાએ રામ દુહાઈ મળી એ જ સ્થળે ડગલું ભર્યા વિના તેમણે સમાધિ લીધી હતી.^{૮૦}

આ સંતો મૃત્યુને ઉત્સવ માને છે. મોરારસાહેબે મૃત્યુને એક વર્ષ પાછું ઠેલવ્યું, અને કહેલા સમય પ્રમાણે જ સમાધિ લીધી હતી. જીવતા સમાધિ લેતા ત્યારે સંતો, શિષ્યો, રાજા મહારાજાઓ, ભાવિકજનો વગેરે ઉપસ્થિત રહેતા અને જયનાદ સાથે સમાધિનો મંગલ ઉત્સવ ઉજવાતો હતો.^{૮૧}

જીવા ભગત સંતોના દેશમાં જવાનો ઉત્સાહ અને મહત્વ બતાવતા કહે છે:—

'ચાલો સંતો, સતગુરુના દેશમાં,
એમાંય અખંડ રહેવું:
સતગુરુનો દેશ સંભાળ્યો,
જેથી પાર ઉતરવું.'^{૮૨}

ત્રિકમસાહેબ, દાસી જીવણ વગેરે સંતોએ મૃત્યુ અગાઉ સમય નિર્દેશ કરીને ચોકકસ સમાધિ લીધી. મોટા ભાગના સંતોએ પોતાના મૃત્યુનો અગાઉ સંકેત આપીને સમાધિ લીધી હોવાનું જાણવા મળે છે. જીવા ભગતે પણ જીવતા સમાધિ લીધી હતી.

જીવા ભગત પણ ગુરુજીના દેશમાં જવાનો ઉમળકો બતાવે છે. મૃત્યુ એટલે પાર ઉતરવું. અંતિમ વેળાના યુદ્ધને માણવાનું કહે છે. આમ 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતો મોહમાયાથી પર હતા. સહર્ષ જીવન સમર્પિત કરનારા હતા. જીવા ભગત મૃત્યુને માણી લેવાનું કહે છે:—

'ગુરુજી દેહીમાં મંડાશે જુથ,
ઈ વેળા દિવસ માણું.'^{૮૩}

(૧૧) સંસારી સાધકો :

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતો સંસારી સાધકો હતા. સંસારીરૂપે નિષ્ઠાથી જવાબદારી સંભાળીને પ્રભુ ભજન કરેલું. સંસારથી ભાગીને નહિ પણ આદર્શ સંસારી તરીકે જીવન જીવીને આતિથ્યભાવના પણ જાળવી રાખેલી. ભાણસાહેબે તો વંશવેલો સંતરત્નો આપીને સુવાસિત કર્યો હતો. તેમના પુત્ર ખીમ સાહેબ અને ખીમસાહેબના પુત્ર ગંગસાહેબ સંતરૂપે રહીને દીવા પાછળ દીવો બનીને સંપ્રદાયનું નામ ઉજજવળ કર્યું. સંતોએ પુરુષાર્થ કરીને પરિવાર નિભાવ્યો. સામાન્ય માણસની જેમ વર્તીને માયાથી પર બનીને સુરતાનો દોર સતત પરબ્રહ્મ સાથે બાંધી રાખ્યો. સંસારી તરીકેનો આદર્શ પણ મૂક્યો અને સંસારમાં રહીને ભક્તિપરાયણતા જાળવી રાખી.

ભાણસાહેબે સમાધિ લીધી ત્યારે તેમના પુત્ર ખીમસાહેબ અને પુત્રવધૂએ તેમના અંતિમ દર્શનની અપેક્ષા રાખી, ત્યારે ભાણ સાહેબે સમાધિમાંથી બહાર આવીને દર્શન આપ્યા. અને પુત્રવધૂને અભય વચન આપ્યું કે, તારી કૂખે પુત્રરૂપે અવતરીશ અને પુત્રનું નામ 'ગંગા' રાખજે.

જીવા ભગત સંસારી સાધક હતા. તેજુબાઈ સાથેનું તેમનું દામ્પત્યજીવન સાધુ પરંપરાને અનુરૂપ હતું. તેમના વારસદારો આજે પણ હયાત છે.

(૧૨) સેવા પરાયણતા :

આ સંપ્રદાયમાં સેવા ભાવનાનો સ્વીકાર કર્યો છે. સંતોએ સામાજિક દૂષણો દૂર કરીને, અન્નદાન કરીને અને ઉપદેશ વડે ભવદુઃખનું મોચન કરીને સેવાધર્મ બજાવ્યો છે. 'માનવ સેવા એ જ પ્રભુ સેવા', 'સેવા એ જ ધર્મ' એવા સેવાના ધર્મને વળગી રહ્યાના પ્રમાણો મળે છે. ગરીબોના બેલી બનવું, સાવ અસ્પૃશ્ય જાતિના માણસોનો ઉધ્ધાર કરવો અને સાહેબ પરંપરામાં જોડવા એ મોટી સેવા હતી.

આ સંપ્રદાય દ્વારા સ્થાપિત જગ્યામાં સદાવ્રત દ્વારા માનવસેવાનું વ્રત નિભાવવામાં આવ્યું છે અને ગૌ શાળામાં ગૌ સેવા આજે પણ ચાલે છે. મોરારસાહેબે વાણારસ બાઈને ગુરુ મંત્રમાં 'ભજન કરના અને ભોજન દેના' મંત્ર આપેલો. આ પંથે ધર્મના નામે અને પંથ પરંપરાના નામે ચાલતા અનેક દૂષણો સામે જેહાદ જગાવી હતી. લાલચી ગુરુ, સ્વાર્થી શિષ્યો, લબાડ સાધુઓની પ્રપંચ લીલાઓ ખુલ્લી પાડીને તંદુરસ્ત સમાજ નિર્માણ માટેનું કાર્ય કર્યું. સંસારમાં આવી પડતી કુદરતી આફતો સમયે સંતોએ સેવા કરી છે, અને પ્રભુને આરજુ પણ કરી છે. દુષ્કાળમાં મોરારીને મેઘ મોકલવાની અરજ કરતા જીવા ભગત કહે છે:—^{૮૩}

'મોરારી મેઘને મેલીએ રે,
સો સુખ વામે સ્વામી.....

ખંભાલિડાની જગ્યામાં અન્નદાન અને ગૌ સેવા કરનાર સંતોની ચારણ રાજા માંડણે આ રીતે પ્રશસ્તિ કરી છે:—^{૮૪}

'નિર્મલદાસ નિઃકલહ,
આશા નહીં લવ લેશઃ
ગૌવનકી સેવા કરી,
સતગુરકે ઉપદેશ.'
'દેખ્યા દાસ ગોપાલકું,
જિત્યો મન અજિતેઃ
લોક લાજ છોડકે,
ઘર ઘર માંગી ભીખ.'

આ સંતોએ ભક્તિરસના અમૃત પાયા છે. ઉપદેશ અને ચેતવણી દ્વારા સમાજને ઢંઢોળ્યો છે. જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગની સમજ આપીને સંતો પ્રજાના સુખ-દુઃખના સહભાગી બન્યા છે. અંધશ્રદ્ધા, અજ્ઞાનતા અને જડતાને દૂર કરવા માટે ભજન વાણી લખી છે. જીવનની ક્ષણભંગુરતા દર્શાવી અને જીવન શુદ્ધ બનાવવા તરફ વાળવાના પ્રયત્નો કર્યો. સંતવાણીના ઉદાહરણો પરથી તેની પ્રતીતિ થાય છે. જીવને ઢંઢોળતા રવિસાહેબ કહે છે:-

'જાણ જાણ જાણ તું જીવ અભાગિયા,
આવો મનખો નાવે ફરી ફરી. '૯૫
'તપ તીરથ જોગ જોગતી,
કરણી ક્યાં લગી જાઈ,
અબ ચેત રે મેરા ભાઈ.....' ૯૬

ચરિત્ર્યની શુદ્ધિ અને આત્મશુદ્ધિ તરફ વાળવા જીવા ભગત ચાબખા મારતા કહે છે:-

'જીરે ગીગા ગોલિયું વિષ્ટાની તાણે,
તે મહાસુખ શું માણે. '૯૭
.....
'જીરે ભકત કહેવાય પણ નજરું ભોગમાં,
ને કામ વાસના તો એના સંગે.' ૯૮
.....
'જીરે કે'વાય મોટા પણ દષ્ટિના ખોટા,
એથી કારજ કેણી પેરે થાશે.' ૯૯

આ સંતોના સંસારસેવાના નિમિત્તો ભિન્ન હતા. સંતોએ વ્યવહાર અને વાણીથી પ્રજાની સન્મુખ રહીને હૃદયકોશની સુધારણા કરીને સંસારની બહુમોટી સેવા કરી છે.

(૧૩) મહામાર્ગની અસર :

'મહામાર્ગ' ને મહાપંથ, બીજધરમ, ધૂનો ધરમ, નિજિયા ધરમ, આદી ધરમ, એવા વિવિધ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ પંથ રાજસ્થાન, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે સ્થળોમાં વિસ્તરેલો છે. આ ધર્મ શિવ-પાર્વતી દ્વારા ચલાવવામાં આવ્યો છે, એવું ભજન વાણીમાં કહેવાયું છે. રામદેવપીર, રૂપાદે-માલદે, દાડલદે-ખેમરીયો જેવા સંતોએ, જતિ-સતીઓએ આ ધર્મનો મહિમા વધાર્યો છે. આદ્ય શિવશક્તિ અને છેવટે રામદેવપીરની પૂજા સુધી મહામાર્ગની છાયા ફેલાયેલી છે.

મહામાર્ગી સંપ્રદાયની અસર આ સંપ્રદાયમાં જોવા મળે છે. સંતોની સંતવાણીમાં તેની પ્રતીતિ થાય છે. રવિસાહેબ આદિ ધરમ વિશે અને ગુરુ સાધનાધારા વિશે કહે છે:-

'હે વીરા, રુદ્ર કળશની થાયના કીની જી,
ત્યારે શક્તિના પાટ મંડાયા:
ગાયત્રી સાવિત્રી મળી રહીને જી
ત્યાં ગુપ્ત ધરમ ચલાયો.' ૮૦

રવિસાહેબ કહે છે કે શિવ-શક્તિએ આ ધરમ ચલાવ્યો. શીલવંતા સંતોને નમન કરીને પક્ષાપક્ષી મૂકી દેવાનું કહે છે. મોરારસાહેબ જયોતિ સ્વરૂપ નિરંજન દેવની ઉપાસના વિશે કહે છે :-

'મોરારના સ્વામી રે રામ રવિરામ બોલિયો,
નિજિયા પંથી ચડીયા નિર્વાણ.' ૮૧

ષષ્ટમદાસના બે શિષ્યો ભાણસાહેબ અને લબ્ધારામ. લબ્ધારામે દૂધરેજની ગાદી સંભાળી અને મહામાર્ગી વિચાર ધારાનો સ્વીકાર કર્યો. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' માં જે મેઘવાળ સંતો થયા તેમાં પાટ ઉપાસના અને તેની ગુપ્તધારા ઓતપ્રોત થઈને વણાઈ ગઈ છે.

જે સંતો સાધનાની ઊંચાઈ સુધી પહોંચી ગયા છે, તેઓએ સત્યને સામે રાખીને મહામાર્ગનો મહિમા ગાયો છે અને મહામાર્ગમાં પ્રવેશી ગયેલા અનાચારની નિંદા કરી છે. આ સંપ્રદાયમાં મહામાર્ગની અસર ભળી છે. સંતવાણીમાં તેની પ્રતીતિ થાય છે. જીવા ભગતે મહામાર્ગની છાયાને ઝીલતી સંતવાણી વિશેષ પ્રમાણમાં રચી છે. (એ વિશે પ્રસ્તુત મહાનિબંધનાં પ્રકરણ-૧૧ માં આલોચના કરવામાં આવી છે.)

(૧૪) વૈષ્ણવ ભક્તિનો પ્રભાવ :

આ સંપ્રદાયમાં વૈષ્ણવભક્તિના સંસ્કારોમાં બાહ્યાચાર તેની ઉપાસના પદ્ધતિમાં ભળી ગયા છે. ભજનોનાં સ્વરૂપોમાં થાળ, પ્રભાતિયાં વગેરેમાં અને પ્રસાદ, ભોગ અને ઉત્સવોમાં વૈષ્ણવભક્તિનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. 'ખીમસાહેબની જગ્યા (રાપર) માં જે ઉત્સવો ઉજવાય છે તેમાં મોટાભાગના વૈષ્ણવ ઉત્સવો છે.

આવા ઉત્સવો ધામધૂમથી ઉજવાય છે. આ સંપ્રદાયમાં જે સંત કૃષ્ણ ઉપાસકમાંથી આવ્યા છે. તેના મૂળ સંસ્કારો સંતવાણીમાં સંભળાય છે. રવિસાહેબ વૈષ્ણવપંથી પરિવારમાંથી આવ્યા હતા. તેમની રચનાઓમાં સગુણ વ્યક્તિ ભળી ગઈ છે:—

'તમે જમો તો જમાડું રે જીવન મારા,
આજ રંગ ભર રમાડું રે.'^{૯૨} (રવિસાહેબ)

મોરારસાહેબના શિષ્ય મુસ્લિમ સંત કવિ હોથીસાહેબે કૃષ્ણ અને મોરલીનું સુંદર રૂપક રચ્યું છે :—

'તખત તરવેણીનાં તીર ઉપર,
મોહન મોરલી વાગી,
તેને મારી ભેં ભાંગી.'^{૯૩}

આ સંપ્રદાયના સંતોની વાણીમાં 'થાળ' પ્રકારની રચનાઓમાં વાનગીઓનું વર્ણન આવે છે. તેમાં વૈષ્ણવ પરંપરાનું અનુસરણ જોવા મળે છે. ઉત્સવ ગીતોમાં રાધા-કૃષ્ણનો પ્રણય ભાવ પ્રગટતો જોવા મળે છે. પુષ્ટિ સંપ્રદાયની સ્થાપના થઈ પછી ગુજરાતમાં કૃષ્ણભક્તિ પ્રચારમાં આવે છે. તુલસીદાસે રામનામનો મહિમા વધાર્યો. મધ્યકાળમાં સાકાર કૃષ્ણની ઉપાસનાની તુલનાએ દશરથપુત્ર રામની ભક્તિનો પ્રચાર ઓછો થયો છે.

આ સંપ્રદાયમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, સગુણ ભક્તિ, વર્ણન, કથન, સ્મરણ વગેરેમાં કૃષ્ણ ચૈતન્ય ધબકતું અને દમકતું જોવા મળે છે. જો કે, આ સંપ્રદાયમાં કૃષ્ણ અને રામની સગુણ ઉપાસના કરતા નિર્ગુણ વિચારધારાનો પ્રભાવ વધારે છે. ક્રિયાકાંડોને તિલાંજલિ આપવાનું વલણ વિશેષ રહ્યું છે. ભાવ ભક્તિમાં કૃષ્ણને કેન્દ્ર બનાવીને સંતવાણી રચી છે. જીવા ભગતે શ્રી કૃષ્ણવિષય કેન્દ્રી એક પણ રચના આપી નથી.

(૧૫) નાથયોગની અસર :

આ સંપ્રદાયના સંતકવિઓની સંતવાણીમાં નાથ પંથની અસર જોવા મળે છે. કબીરસાહેબ પણ નાથ પંથી યોગ સાધનાથી પ્રભાવિત હતા. નાથ પંથના આદિ પ્રવર્તક આદિ દેવ શિવને માનવામાં આવે છે. આ સંપ્રદાયના સંતો પર મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને તેમના શિષ્ય ગુરુ ગોરખનાથની વાણીનો પ્રભાવ વિશેષ રહ્યો છે. નાથપંથમાં યોગવાણી, અવળ વાણીનો પ્રભાવ કબીરે ઝીલ્યો અને 'સહજ સાધના યોગ' નો સ્વીકાર કર્યો છે. કબીરે 'શૂન્ય' 'સહસ્ત્રદલ કમલ' કહ્યું. ચોર્યાસી સિદ્ધોના ઉપદેશનો સાર પણ શૂન્યના ગુણગાન ગાવાનો જ રહ્યો છે. ગોરખનાથે 'શૂન્ય' શબ્દ અનેક સ્થળે પ્રયોજ્યો છે. એનો અર્થ 'પરમ પદ', 'નાદ', 'પરમજ્ઞાન', 'બ્રહ્મ રન્ધ્ર', 'દશમદ્વાર', 'સહસ્ત્રાર ચક્ર', 'ગગન મંડળ' અને 'શિવલોક' વગેરે કરવામાં આવ્યો છે. 'ગોરખનાથે કાયાયોગને સાધનોને વ્યવસ્થિત કર્યો અને એનો સૈદ્ધાંતિક પ્રચાર અને પ્રસાર અને પુરસ્કાર કર્યો.'^{૯૪}

નાથ પંથીઓ કહે છે કે, જે શક્તિ સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત છે. દેહની શુદ્ધિ અને યોગસાધના દ્વારા શરીરમાં રહેલી આ ગુપ્ત શક્તિ (કુંડલિની) નો વિકાસ કરી યોગી પરમ શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. મોક્ષપદ પણ મેળવે છે. પિંડમાં પણ શિવ-શક્તિ છે. મસ્તક બ્રહ્મરન્દ્રમાં શિવનું સ્થાન છે. મૂલાધાર ચક્રમાં શક્તિ બિરાજમાન છે. યોગી સાધના દ્વારા આ શક્તિ બિરાજમાન છે. યોગી સાધના દ્વારા આ શક્તિને ઉર્ધ્વમુખી કરે છે. માર્ગમાં આવતા ષટ્ ચક્રોનું ભેદન કરીને કુંડલિની આરોહણ કરતી આ શક્તિ સહસ્ત્રાગારમાં પહોંચે છે. ત્યારે બ્રહ્મરન્દ્રસ્થ શિવ સાથે શક્તિનું મિલન થાય છે. આ મિલનથી સાધક સિદ્ધ અવસ્થાએ પહોંચે છે.

'નાથ' એટલે દ્વેતા-દ્વેત શંકર સ્વરૂપ નવ ઈન્દ્રીઓનાં દ્વારે રહેલા નવનાથ. ઈંગલા-પિંગલા ('હ' અને 'ઠ') અને સુષુમ્ણા જગન્નાથનો વાસ છે. દશમે દ્વારે કેદાર સ્વયં વ્યાપ્ત છે. 'ઓમ્' શબ્દ બ્રહ્મનાં પતીક રૂપે છે. વેદના મૂળસ્વરૂપ ઓમકાર સાથે નાથ યોગીઓને સંબંધ છે. અષ્ટાંગયોગ, આત્મબોધ, શૂન્યાવસ્થા, જ્ઞાન, વૈરાગ્યમાર્ગની શાશ્વત સ્થિતિ હઠયોગની પરિભાષા, કડક બ્રહ્મચર્ય સાધના મન-પ્રાણ-હૃદય-બુદ્ધિ અને આત્માના ધર્મો વગેરેને પ્રગટાવતાં તત્વો ગોરખવાણીનું પ્રધાન અંગ છે. તેમાં 'લોકહૈયાની કોરી કિતાબ પર તત્વજ્ઞાની બ્રહ્મજ્ઞાનીનું અક્ષરાત્મક લયવિધાન કર્યું છે.^{૯૫}

આ સંપ્રદાયના સંતોએ પણ યોગ સાધનાને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. જોગી, યોગી, અને હઠયોગીની જુદી જુદી સાધના ધારાઓને ભજનવાણીમાંથી જાણી શકાય છે. રવિસાહેબ કહે છે: શૂન્ય મહલમાં પરમાત્મા છે:-

'જોગિયા ગગનમેં વાસા,
સહેજ સૂનમેં કિયા રે વાસા.'^{૯૬}

સંતોએ યોગીની બાહ્ય ક્રિયા અને વેશને બદલે આંતરિક ગુણોનો વિકાસ કરીને શુદ્ધ થવાનું વલણ રાખ્યું છે. કષ્ટદાયક સાધનાનો વિરોધ કરે છે:-

'દમડી કારણ દેહી જલાવે,
અંગ લગાવે ભભૂતા.'^{૯૭} (દાસી જીવણ)

'બહોત કષ્ટ દેવે કાયકું,
કબહું ન રીઝે કિરતાર.'^{૯૮} (રવિસાહેબ)

આવા સંતો યોગીઓ 'ઉનમનિ' અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' નાં મોટા ભાગના સંતોએ નાથ સિદ્ધોનો 'યોગ' વાણીમાં વહેતો કર્યો છે. રવિસાહેબની વાણીમાં 'સમત્વ યોગ' છે:-^{૯૯}

'ચંચળ મારી નિશ્ચળ બેઠા,
નિર્મળ હોય સમાધિ:
શીલ સંતોષ રહે સમધારણ,
વસ્તુ અગોચર લાધી.'

નાથયોગીઓ યોગને ચતુર્વિધ ગણે છે. એની પાછળ મનુષ્યના ચાર ચંચળ તત્વોનો સમત્વ યોગ બતાવ્યો છે. મંત્ર યોગથી વાણી, હઠ યોગથી પ્રાણ, લય યોગથી બૂંદ, અને રાજયોગથી મન વશ થાય છે. ચારે વશ થતા 'સમત્વ યોગ' સિદ્ધ થાય છે, અને પરમ આનંદનો અનુભવ થાય છે. આ સંપ્રદાયના સંતોમાં રવિસાહેબ, ભાણસાહેબ, હોથીસાહેબ વગેરે સંતોએ નાથયોગની પરંપરાનું અનુસરણ કરેલું છે.(જીવા ભગતની સંતવાણમાં સહજયોગ ધારા વિશે પ્રસ્તુત મહાનિબંધનાં પ્રકરણ -૯ માં વિશેષ આલોચના કરવામાં આવી છે.)

(૧૬) પ્રેમલક્ષણા ભકિત :

આ સંપ્રદાયના સંતોએ નિર્ગુણ ઉપાસના સ્વીકારી છે. અલખધણીને પામવા માટે પ્રેમલક્ષણા ભકિતનો રાહ બતાવ્યો છે. પરમાત્મા કે પરમગુરુને પ્રેમભાવે સ્વીકારે છે. સ્થૂળરૂપે નહીં પણ સૂક્ષ્મરૂપે ભક્ત બનીને પ્રેમસાધના કરી છે. ભકિતને પરમ પ્રેમસ્વરૂપા માનવામાં આવી છે. રવિસાહેબે પ્રેમલક્ષણા ભકિતનાં પદો લખ્યા છે. મોરારસાહેબે પ્રેમલક્ષણા ભકિતના પદોમાં 'રાધા-કૃષ્ણની ગોપાંગનાઓનું લીલાગમન, રાધા-કૃષ્ણની પ્રેમ સંવેદનાઓ ગૂંથી છે. આ પ્રેમ મસ્તીમાં જ વ્રજ નારીઓની મુગ્ધાથી માંડીને પ્રગલ્ભા સુધીની ભાવાવસ્થાઓ આલેખાઈ છે. તેની પ્રેમભકિતમાં નાયક રસેશ્વર કૃષ્ણ છે. અને નાયિકા ગોપી વૃંદ-રાધિકા છે. એ રીતે વિવિધ ભાવભકિતની અસરકારક સૃષ્ટિ રચી છે.

દાસી જીવણના પ્રેમભકિતના પદો નમૂનેદાર અને આકર્ષક રહ્યા છે. આ સંપ્રદાયમાં દાસી જીવણનાં પદોમાં રાધાની આરત અને મીરાંની નજાકત ભળી છે. વિવિધ રૂપે અને ભાવે દાસી બનીને દાસી જીવણે પ્રેમલક્ષણા ભકિત લલકારી છે:-^{૧૦૦}

'મેં તોરી દાસી પીયા મે તોરી દાસી.....'

તારી દાસી જાણીને મુને દરશન દે,
તારી બાની જાણીને મુને દરશન દે.'^{૧૦૧}

.....
'કલેજા કટારી રે રુદિયા કટારી રે
માડી મુને માવે લૈને મારી રે.'^{૧૦૨}

પ્રિયતમ સચરાચરમાં વિલસી રહ્યો છે, અધર તખત પર બિરાજમાન છે, રવિસાહેબ કહે છે:-

'સખિ, સાંભળ કહું એક વાતડી,
સાંભળતા લાગે ઘણી મીઠી રે...

સખિ, ઊંચે જોઉં તો હરિ આસમાનમાં,
હેરિ જોઉં તો હરિ હેઠા રે:

સખિ, સુઈને જોઉં તો ઝળકે સોડયમાં,
જાગીને જોઉ તો તખત પર બેઠા રે. '૧૦૩

જીવા ભગતના ગુરુ મોરારસાહેબની વાણી જોઈએ:-

'ભેળા રે બેસીને ભોજન ખાતા,
તે સુખ હરિના થઈ જાતા. '૧૦૪

.....
'સુખડાં સંભારી સુધ ગઈ ભૂલી,
દરશન વિના મારી દેહ ડૂલી. '૧૦૭

.....
'લાવો લાવો કાગળિયા દોત,
લખીએ શ્રી હરિને. '૧૦૮

રવિસાહેબ, દાસી જીવણ અને મોરારસાહેબની જેમ જીવા ભગતે પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના ભાવોને વાણીમાં મઢ્યા છે. થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ:-

'વાલા લગોથા વલમા,
સચી સંગાયાઉ:
નેણો લગાયો નેણા મજા,
મું હરદે સમાયાઉ. '૧૦૭

.....
'મુરસીધ આજીયું ઓળખાણ્યું,
પોચિયું પૂરબજી પ્રીતે:
અંજાય જે હોય ઓળખીતા,
સો તો મળિદા મે'બુબતે. '૧૦૮

.....
'મેં પિયાકી પિયુજી હમારા,
પરસ્પર એકતા લાવી:
મેં પિયા પાસ પિયા મુજ પાસે,
સમંદર લેર સમાવી. '૧૦૯

.....
'આઉ હલેથા તીઈ હલેથા,
બેઠા થિતા એ બેઠાઉ રે :
સુવા થિયા તાં તો સોડમે ડિસા,
જાગી તાં જગાયાઉ રે. '૧૧૦

આ સંપ્રદાય' ના સંતોએ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં મધુરાભક્તિ અને ભાવભક્તિ સ્વીકારી છે.

(પ્રસ્તુત મહાનિબંધના પ્રકરણ-૧૦ માં 'ભક્તિ માર્ગની છાયા' મુદ્દામાં જીવા ભગતની સંતવાણીમાંથી પ્રગટ થતી ભક્તિ માર્ગની આલોચના કરી છે.)

રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની લાક્ષણિકતા પ્રગટ થતી જોવા મળે છે. કબીરસાહેબની વિચારધારા પ્રબળપણે સ્વીકારી છે. નાથપંથ, મહાપંથ, વૈષ્ણવભક્તિ વગેરે પંથોની પરંપરિત વિચારધારામાં જ્યાં જ્યાં સત્વ જણાય છે. ત્યાં ત્યાં આ સંતોએ સ્વીકાર કર્યો છે. અને સંતવાણી દ્વારા સારા તત્વોને વહેતા કર્યા છે. આ સંપ્રદાય 'સમન્વયકારી' રહ્યો છે. સમયાંતરે બદલાવ પામતા પ્રભાવશાળી સંતો દ્વારા એક આગવી પરંપરા ઉભી કરી છે. સંતવાણી અને પંથ પરંપરા એ તો વહેતી નદી જેવી છે. કલ્યાણકારી નિર્મળતા અને ભક્તિની શીતળતા ફેલાવવાનું કાર્ય કરે છે, એટલે સંતવાણીને કોઈ ચોકકસ ઢાંચામાં બાંધવી મુશ્કેલ છે. 'સંતવાણી' માં ડૂબકી માર્યા પછી કોઈ ભેદ રહેતો નથી. કબીર કહે છે તેમ:-

'કબીર કૂવા એક હૈ,
પનિહારી હૈ અનેક:
બરતન ન્યારે ન્યારે ભયે,
પાની સબમેં એક.'

આપણે 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સાધના સિદ્ધાંતોનું તત્ત્વદર્શન અને ભારતીય અધ્યાત્મ પરંપરા વિશે તપાસ કરી, હવે આપણે આ સંપ્રદાયના પ્રમુખ સંતો વિશે વિચારણા કરીશું.

● પાદટીપ: પ્રકરણ: ૫

- (૧) 'ગંગાસતીનું આધ્યાત્મ દર્શન' : લેખક:ભાણદેવ: પ્ર.આ.:૧૯૮૭: પ્રવીણ પ્રકાશન,રાજકોટ, પૃ. ૪૦
- (૨) હસ્તપ્રત-૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત
- (૩) એજન
- (૪) એજન
- (૫) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા□ : જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત
- (૬) એજન
- (૭) 'હિન્દુત્વ : આસ્થા એવં આદર્શ ': (હિન્દી) લે. એમ. એ અન્સારી : પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૨ : સબ્લાઈમ પબ્લિકેશન (જયપુર) : પૃષ્ઠ - ૨૬૧
- (૮) 'કબીર પરંપરા ગુજરાત કે સંદર્ભમેં '(હિન્દી) લેખક :ડૉ. કાન્તીકુમાર ભટ્ટ :પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૨ : પ્રકાશક : અભિનવ ભારતી, પ્રકાશન : અલ્હાબાદ: પૃ. ૨૨૭ થી ૨૩૧
- (૯) 'ઊર્મિ: નવરચના' :અંક :૯ :ડિસેમ્બર :૧૯૮૬ :લેખ:ભાણસાહેબ: લેખક :જયમલ્લ પરમાર:પૃ. ૪૨૧
- (૧૦) 'આત્મ વિલાસ' (સંતવાણી સંગ્રહ)કર્તા : અજ્ઞાત : પ્રકાશક : કેશવમૂળ પ્રકાશ પબ્લિક ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૬ પૃષ્ઠ - ૧૫
- (૧૧) 'સત સાહેબની સરવાણી':પ્ર.આ.:વર્ષ:૨૦૦૦ :પ્રકાશક:ગુ.સા.અકાદમી: લે.:ડૉ. નાથાભાઈગોહિલ:પૃ. ૮
- (૧૨) 'કબીર પરંપરા ગુજરાત કે સંદર્ભમેં '(હિન્દી): લેખક : ડૉ. કાન્તીકુમાર ભટ્ટ: પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૨: પ્રકાશક : અભિનવ ભારતી, અલ્હાબાદ: પૃ. ૪
- (૧૩) 'ગંગાસતીનું આધ્યાત્મ દર્શન' : લેખક : ભાણદેવ : પ.આ.:૧૯૮૭: પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, પૃ. ૨૮
- (૧૪) 'આત્મવિલાસ' સંતવાણી સંગ્રહ) કર્તા: અજ્ઞાત :પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રકાશક : કેશવમૂળ પ્રકાશ પબ્લિક ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ : ૧૯૮૭ પૃ. ૧૫
- (૧૫) 'સત સાહેબની સરવાણી : પ્રથમ આવૃત્તિ:વર્ષ :૨૦૦૦ :પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી,ગાંધીનગર : લેખક : ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ : પૃ.૧૨૭
- (૧૬) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)નીહસ્તપ્રત:'મોરારસાહેબની પરચરી'
- (૧૭) રૂબરૂ મુલાકાત : ખંભાલિડા : ૭/૫/૨૦૦૩
- (૧૮) રૂબરૂ મુલાકાત : ટંકારા : ૬/૫/૨૦૦૩
- (૧૯) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:'મોરારસાહેબની પરચરી
- (૨૦) 'સતસાહેબની સરવાણી' :પ્ર.આ.:વર્ષ:૨૦૦૦ :પ્ર.:ગુ.સા.અકાદમી,ગાંધીનગર:લે.ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ:પૃ.૨૨૨
- (૨૧) એજન : પૃ.૨૨૨
- (૨૨) 'ભાણસાહેબની પરચરી' :કર્તા : જીવા ભગત :(અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:પૃ. ૩૦

- (૨૩) 'કબીર પરંપરા ગુજરાત કે સંદર્ભમે' (હિન્દી) લેખક : ડૉ. કાન્તીકુમાર ભટ્ટ પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૨ : પ્રકાશક : અભિનવ ભારતી, પ્રકાશન : અલ્હાબાદ : પૃ. ૨૨૭ થી ૨૩૧
- (૨૪) 'સત સાહેબની સરવાણી' : નાથાભાઈગોહિલ : પ્ર.આ.:વર્ષ ૨૦૦૦ : ગુ.સા.અકાદમીગાંધીનગર : પૃ.૩૨૮
- (૨૫) 'હસ્તપ્રત-૧ : કર્તા : જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : કૃતિ : ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબની પરચરી
- (૨૬) એજન
- (૨૭) 'ભાણચિંતામણિ' : કર્તા : ખીમસાહેબ : સત સાહેબની સરવાણી : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર લેખક : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : પૃ.૨૨૨
- (૨૮) એજન
- (૩૦) 'ભાણસાહેબની પરચરી':કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રગટ) શ્રી કિશોરભાઈખત્રી(ટંકારા)નીહસ્તપ્રત :પૃ.૩૦
- (૩૧) એજન :
- (૩૨) 'સત સાહેબની સરવાણી': પ્ર. આ.: વર્ષ:૨૦૦૦:પ્રકાશક:ગુ.સા.અકાદમી,ગાંધીનગર:લે.:ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ : પૃ.૧૨૮
- (૩૩) એજન
- (૩૪) મોરારસાહેબ : એક આલોચનાત્મક અધ્યયન : મહાનિબંધ : અપ્રગટ :સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી : ડૉ. મનહરબેન ગોધવિયા : પૃ. ૨૦૭
- (૩૫) એજન પૃ. ૨૦૮
- (૩૬) એજન : પૃ. ૨૧૦
- (૩૮) 'મધ્યકાલીન સંત ત્રિકમસાહેબ : એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન : અપ્રગટ : મહાનિબંધ : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી : ડૉ. માલદે રાઠોડ : પૃ. ૧૦૭
- (૩૯) એજન:
- (૪૦) એજન: પૃ.૧૦૬
- (૪૧) 'સત સાહેબની સરવાણી' : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક :ગુ. સા. અકાદમી, ગાંધીનગર : લેખક : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : પૃ.૧૩૦
- (૪૨) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ગરબી વિભાગ : ક્રમ : પૃ. ૧૯૮
- (૪૩) એજન: પૃ.૧૦૯
- (૪૪) એજન
- (૪૫) 'સત સાહેબની સરવાણી' : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ :૨૦૦૦ : પ્રકાશક :ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર: લેખક: ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ :પૃ.૧૩૩
- (૪૭) એજન
- (૪૮) એજન : પૃ.૧૩૩
- (૪૯) 'સત કેરી વાણી' : સં.: મકરંદ દવે : આવૃત્તિ બીજી : વર્ષ ૧૯૯૧ : પ્રકાશક નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ : પ્રવેશક : પૃ. ૯૪
- (૫૦) 'સત સાહેબની સરવાણી' :ડૉ. નાથાભાઈગોહિલ:પ્ર.આ.:વર્ષ:૨૦૦૦:પ્રકાશક:ગુ.સા.અકાદમી: પૃ.૧૪૩
- (૫૧) એજન
- (૫૨) એજન પૃ.૧૪૪

- (૫૩) એજન
 (૫૪) એજન :પૃ.૧૫૨
 (૫૫) એજન: પૃ.૨૭૪
 (૫૬) એજન
 (૫૭) એજન
 (૫૮) હસ્તપ્રત-૧ : કર્તા : જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત :ગુરુમહિમા :
 છંદ : પૃ. ૮
 (૫૯) એજન
 (૬૦) 'પદ-ભજન-સૂચિ' : સં. ડૉ. બળવંત જાની : પ્ર.આ.: પ્રકાશક ગુ. સા. અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૪૩૩
 (૬૧) એજન
 (૬૨) એજન, પૃષ્ઠ - ૪૩૪
 (૬૩) એજન
 (૬૪) 'સંતવાણી : સત્વ અને તંત્ર' : સં. ડૉ. બળવંત જાની : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ :૧૯૯૪ : પ્રકાશક ગુજરાત
 સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૪૪
 (૬૫) એજન: પૃ. ૭૦
 (૬૬) એજન: પૃ. ૭૩
 (૬૭) 'સત સાહેબની સરવાણી':ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ:પ.આ.:વર્ષ:૨૦૦૦: પ્ર.ગુ.સા.અકાદમી,: પૃ.૧૭૩
 (૬૮) હસ્તપ્રત-૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત :ગુરુ મહિમાના
 છંદ: પૃ. ૮
 (૬૯) એજન
 (૭૦) 'પદ-ભજન-સૂચિ' :સં. ડૉ. બળવંત જાની: પ્ર.આ.:વર્ષ :૧૯૯૫ :પ્રકાશક: ગુ. સા. અકાદમી:પૃ.૪૩૪
 (૭૧) એજન
 (૭૨) એજન: પૃ. ૪૩૭
 (૭૩) એજન: પૃ.૨૪૨
 (૭૪) એજન:
 (૭૫) 'સત સાહેબની સરવાણી':ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ:પ્ર.આ.: વર્ષ :૨૦૦૦ :પ્ર. ગુ.સા.અકાદમી,: પૃ.૨૮૦
 (૭૬) એજન
 (૭૭) એજન: પૃ.૨૮૧
 (૭૮) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:મોરારસાહેબની
 પરચરી:પૃ.૩૪
 (૮૦) 'સત સાહેબની સરવાણી' : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ :૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી,
 ગાંધીનગર : લેખક : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : પૃ.૨૮૧
 (૮૧) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા :જીવા ભગત:(અપ્રકટ)શ્રી કિશોરભાઈખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:પદ ક્રમ:૨૧:પૃ. ૫૬
 (૮૨) એજન: પદ વિભાગ : ક્રમ : ૩ : પૃષ્ઠ - ૩૯
 (૮૩) હસ્તપ્રત-૧ :કર્તા:જીવા ભગત (અપ્રકટ)શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત :છૂટક પદ:પૃ. ૨૨
 (૮૪) જુઓ : પ્રસ્તુત મહાનિબંધ : પ્રકરણ-૫ :મુદ્રો: મોરારસાહેબનું શિષ્યમંડળ
 (૮૫) એજન

- (૮૬) 'સત સાહેબની સરવાણી' : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર : લેખક : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : પૃ. ૨૭૮
- (૮૭) એજન
- (૮૬) 'સત સાહેબની સરવાણી' : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર : લેખક : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : પૃ. ૨૭૮
- (૮૮) હસ્તપ્રત-૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : વીરાનાં પદ : ક્રમ : ૪૦
- (૮૯) એજન : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૪૦
- (૯૦) એજન
- (૯૧) એજન
- (૯૨) 'સત્ સાહેબની સરવાણી' : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર : લેખક : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : એજન : પૃ. ૨૪૩
- (૯૩) એજન
- (૯૪) 'સંતવાણી : સત્વ અને તંત્ર' : લેખ : 'અગમ, મોરલી અને ચરખો' : લેખક : રાજુલ દવે : સં. ડૉ. બળવંત જાની : પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર
- (૯૬) 'ધૃતિ નિર્દેશન' : લે. ડૉ. હિમાંશુ ભટ્ટ : પ્રકાશક : પોતે : વિક્રેતા : પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ : પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૪ : પૃ. ૪૨
- (૯૭) એજન : પૃ. ૧૦૯
- (૯૮) એજન : પૃ. ૧૧૦
- (૯૯) એજન
- (૧૦૦) એજન
- (૧૦૧) એજન
- (૧૦૨) એજન
- (૧૦૩) 'સત સાહેબની સરવાણી' : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર : લેખક : પૃ. ૨૮૫
- (૧૦૪) એજન : પૃ. ૨૮૬
- (૧૦૫) એજન : પૃ. ૨૮૫
- (૧૦૬) 'સત કેરી વાણી' : સં. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ : બીજી : વર્ષ : ૧૯૯૧ : પ્રકાશક : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ : પ્રવેશક : પૃ. ૫૭
- (૧૦૭) 'સંતવાણી : સત્વ અને સૌંદર્ય હ: લે. ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ, ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ અને ડૉ. મનોજ રાવલ : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૧૯૯૪ : પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ : પૃ. ૬૪
- (૧૦૮) એજન
- (૧૦૯) 'સત સાહેબની સરવાણી' : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ પ્ર.આ. : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુ. સા. અકાદમી, ગાંધીનગર : પૃ. ૨૭૬
- (૧૧૦) એજન

પ્રકરણ : ૬

રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સંતકવિઓ

પ્રકરણ: દ

- (૧) પ્રસ્તાવના
- (૨) ષષ્ઠમદાસ
- (૩) ભાણસાહેબ
- (૪) રવિસાહેબ
- (૫) અન્ય સંત કવિઓ
- (૬) મોરારસાહેબ
- (૭) મોરારસાહેબનું શિષ્યમંડળ
- (૮) ઉપસંહાર

(૧) પ્રસ્તાવના :

આગળના પ્રકરણમાં આપણે પંથ પરંપરા અને 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સાધના સિદ્ધાંતોની તપાસ કરી. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના પ્રમુખ સંતકવિઓ અને જીવા ભગતનું સ્થાન તપાસવાનો ઉપક્રમ છે. પ્રસ્તુત વિચારણા માટે આપણે ત્યાં સંતવાણીના સંશોધકો દ્વારા જે સંશોધનોના આધારો લીધા છે. પૂર્વસૂરિઓની છબિ જીવા ભગતના ચિત્રમાં કેવા રૂપે હતી, એની પ્રતીતિ થઈ શકે એવા હેતુથી પ્રેરાઈને, તેમની કૃતિઓમાંથી ઉદાહરણો લઈને સમાલોચના કરી છે.

જીવા ભગત આ 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની નાદ પરંપરાના શિષ્ય છે. નાદ પરંપરામાં જીવા ભગતનાં ગુરુ મોરારસાહેબ, તેમના ગુરુ રવિસાહેબ અને આ સંપ્રદાયના આદ્ય સ્થાપક ભાણસાહેબનો વિશેષ પરિચય આપવો ઉચિત માન્યો છે. અને ભાણસાહેબના ગુરુ ષષ્ટમદાસ હતા, એટલે ષષ્ટમદાસ વિશે પણ વિચારણા કરી છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના અન્ય સંતો તેજસ્વી સંતો છે તેમના વિશે સ્વતંત્ર અભ્યાસો પણ થયા છે. જેમકે ભીમસાહેબ, ત્રિકમસાહેબ, દાસી જીવણ વગેરે.

(૨) ષષ્ટમદાસ (વિ. સં. ૧૬૧૬-૧૭૩૦) :

'ષષ્ટમદાસ' 'રામકબીર સંપ્રદાય'ના યાદવદાસના શિષ્ય અને દૂધરેજની ગાદીના મહંતશ્રી હતા. તેમને 'ગુરુ છઠાજી', 'છઠાબાવા', 'છઠો આંબો' તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. ષષ્ટમદાસનું મૂળ નામ સામંતસિંહજી હતું. પિતાનું નામ યોગરાજજી અને માતાનું નામ ગંગાદેવી હતું. જ્ઞાતિએ ઝાલાવાડી રાજપૂત હતા. તેમણે અને તેમના લઘુ બંધુ અંબાજીએ 'રામ કબીર સંપ્રદાય' ના મહંત શ્રી યાદવદાસજી પાસે સંવત ૧૬૩૦ માં દીક્ષા લીધી. સામંતસિંહે દીક્ષા લીધા પછી 'ષષ્ટમદાસ' નામ ધારણ કરીને 'રામકબીર સંપ્રદાય' શરૂ કર્યો.^૧

ભાણસાહેબે ભજનવાણીનાં 'નામાચરણ' માં ગુરુ ષષ્ટમદાસનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની સાંપ્રદાયિક કૃતિઓમાં ભાણસાહેબના ગુરુ ષષ્ટમદાસ હોવાનાં અનેક પ્રમાણો મળે છે. જીવા ભગતની વાણીમાં ભાણસાહેબની દિક્ષા પ્રસંગની ઘટનાનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મળે છે.^૨

'ભાણસાહેબ ઉપદેશ લેવાને ગયા,
ત્યારે છઠાજીને રામ રામ ક્રિયા રે હાં

પછે મનમાં વિચાર કિના,
દૂધરેય આઈ ગુરુ દક્ષિણા લીના:

ગુરુજી છઠાજી શિશ નમાયા,

લક્ષ અપાર લઈ ઘેર આયા.
તાકા શિષ્ય ષષ્ટમ દાસ,
એક નામ બિના નહી આશ
તાકા શિષ્ય ઉજાગર ભાણ.' ૩

ષષ્ટમદાસે અલ્પ માત્રામાં સંતવાણીની રચના કરી છે. તેમના હાથે 'રામકબીર સંપ્રદાય' ની સુંદર પરંપરા ચાલી અને તેમની શિષ્ય પરંપરા પણ ભવ્ય રહી. તેમણે ૧૧૪ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને સંવત ૧૭૩૦ માં દેહત્યાગ કર્યો. ૩

(૩) ભાણસાહેબ :

'રવિ- ભાણ સંપ્રદાય' ના આદ્ય સ્થાપક ભાણસાહેબ તત્કાલીન સમયના પભાવશાળી, સામર્થ્યવાન અને સુપ્રસિદ્ધ સંતપુરુષ હતા. તેમનો પ્રભાવ સંપ્રદાયની નાદ અને બુંદ પરંપરાના સંતકવિઓ પર વિશેષ રહ્યો છે. ભાણસાહેબનો જન્મ ગુજરાતનાં ચરોતર વિસ્તારના કનખીલોડ ગામમાં વિ. સં. ૧૭૫૪ની માઘ સુદ ૧૧ ને મંગળવારને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કલ્યાણજી ઠક્કર અને માતાનું નામ અંબાબાઈ હતું. જ્ઞાતિએ લોહાણા હતા. તેઓ બાળપણથી જ ભક્તિભાવવાળા હતા. તેનું વર્ણન કરતા જીવા ભગત કહે છે:-

'પંચ વરસના હુવા ભાણદાસા,
અધિકરામસે પ્રીત બઢાવે:
રામ કહે સબકે મન ભાવે.
ભૂષણ પેરે માલા કંઠીકા,
છાયા તિલક બનાવનકા.' ૪

ભાણસાહેબે ષષ્ટમદાસ પાસેથી 'રામકબીર' નો દીક્ષામંત્ર લઈને 'સાહેબ' પદવી મેળવી અને 'રામ કબીર સંપ્રદાય' નો પ્રચાર શરૂ કર્યો. શેરખી ઠાકોરના પ્રેમભર્યા આગ્રહને સ્વીકારીને ભાણસાહેબે વિ. સં. ૧૭૮૫ માં રામનવમીના શુભ દિને શેરખીમાં જગ્યાની સ્થાપના કરી.

ભાણસાહેબ વિશે અનેક ચમત્કારિક ઘટનાઓ પ્રપ્ત થાય છે. રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોએ તેમને કબીરસાહેબના અવતાર તરીકે વર્ણવ્યા છે. એ રીતે ગુરુ પ્રત્યેનો અહોભાવ આ સંપ્રદાયના સંતોએ દર્શાવ્યો છે. તેના આધારે કહી શકાય કે ભાણસાહેબ પ્રભાવશાળી સંત હતા. જીવા ભગત ભાણસાહેબને બ્રહ્મનો અવતાર અને રવિસાહેબને કબીરનો સ્વીકારતા આ પ્રમાણે કહે છે:-

'ભાણગુરુ બ્રહ્મ કે રૂપ હૈ ને,
રવિગુરુ કબીર અવતાર:
સનકાદિક પ્રેલાદજી,
ભયે સદગુરુ મોરાર. '॥ ૧ ॥' ૫

અન્ય સંતોની 'પરચરી' અને 'ચિંતામણિ' પ્રકારની રચનાઓમાં ભાણસાહેબને કબીરનો અવતાર માનવામાં આવે છે. પુરુષોત્તમદાસ રચિત 'ભાણફોજ' કાવ્યમાં ભાણસાહેબને કબીરનો અવતાર માને છે:—

'પ્રથમ ભાણ કબીર અંશ,
અનભે ઉજિયારા:
અસંખ્ય જીવ ઉદ્ધારા,
મિટયા અજ્ઞાન અંધારા.' ^૬

ભાણસાહેબ સંસારી સાધક હતા. વારાહીના મેઘજી ઠક્કરની પુત્રી ભાણબાઈ સાથે તેમનું લગ્ન થયું, જીવા ભગત આ ઘટના પર પ્રકાશ પાડતા આ પ્રમાણે કહે છે:—

'અહર્નિશ ભજન કરે નરનારી,
કબીર ઉપન્યા સિદ્ધ રૂપ ધારી:
કરહી ગુંજ ભાણભયા અવકાશા,
દોનો જના કીયે ઘરમાં નિવાસા. ^૭ ॥૧૩॥

ભાણસાહેબે તેમના ભાઈ વામમાર્ગી કહાનદાસને સુધારીને 'સાહેબ' ની પદવી આપી અને શેરખીની ગાદીનો વહીવટ સોંપ્યો. તેમના લોહાણા પરિવારમાં પેસી ગયેલી તીર્થાટન, વહેમ અને માંસ મદિરાની વરવી પ્રવૃત્તિઓને દૂર કરવા માટેના સફળ પ્રયત્નો કર્યા. તેમની પારિવારિક ભાવના પણ ભવ્ય હતી. તેમની પેઢી સંતવરોની નીપજ રહી. ^૮

ષષ્ટમદાસ પાસે ભાણસાહેબ દીક્ષા લેવા માટે જાય છે. ષષ્ટમદાસ વારાહી પ્રદેશના લોહાણાઓથી સુપરિચિત હતા. આ પ્રદેશના લોહાણાઓ માંસ મદિરાનું સેવન કરતા હતા. આ છાપને કારણે ભાણસાહેબને દીક્ષા આપવા માટે ષષ્ટમદાસે આનાકાની કરી. આવકાર પણ આપ્યો નહિ. એ જ સમયે આકાશવાણી થઈ. ષષ્ટમદાસે ભાણસાહેબનો સ્વીકાર કર્યો અને તેમના શિષ્ય બનાવ્યા. તેમનો વ્યવહાર જોઈને ગુરુ તેમનાથી પ્રભાવિત થયા. જીવા ભગતે 'અમરવેલી' માં આ ઘટના નોંધી છે:—^૯

'સાંભળી ત્યારે વાતે, ક્રિયા સન્માન,
ગુરુછઠાજી અંતમાં પ્રસન્ન ઘણા થિયા રે હાં....' ॥૪૧॥

ભાણસાહેબનું જીવન ચમત્કારોથી હર્યું ભર્યું રહ્યું. જીવા ભગતની રચનાઓમાં તેમના પરચાઓની નોંધ મળે છે. ભાણસાહેબ પર બળદ ચોરીનો આરોપ મૂકાયો. ભાણસાહેબને જેલની સજા થઈ. તેમણે જેલમાં રહીને આરાધ જગાવ્યો. સૂબેદારને રાત્રે શૂળ ઉપડ્યું. ભાણસાહેબને મુક્ત કર્યા પછી સૂબેદારનું શૂળ દૂર થયું. સૂબેદારે તેમની માફી માંગી અને ભાણસાહેબને જરિયલ શાલ ભેટમાં આપીને સન્માન કર્યું:—^{૧૦}

'ભાણે ક્રિયો આરાધ,
જંઝીર તરત તોડાયા:

और सद्य बंटीवान सहित,
पल अक में छोड़ाया. ॥२८॥

तीन બળ ભયે આપના ઘર માંહી,
અફર વચન કદી ફરતે નાહિ:
કરે જ્ઞાન દેવે બહુ પરચા,
કરે કોઈ વાદ ત્યાં આપ નહિ વરતા. ॥૧૬॥

આશા સબ દેશમાં કયે,
મહા ઉજાગર ભાણ શોભયે:
પરચા સારા બ્રહ્મસું લાવે,
ટાળે પીડા મુંવા જીવાડે.' ॥૧૪॥

ભાણસાહેબ સ્નાન કરવા માટે નદીના કિનારે ગયા ત્યારે નદીને કાંઠે માછીમારે મરેલાં માછલાંનો ઢગલો કરેલો. નદી કિનારે સ્નાન કરવા માટે બાધારૂપ લાગતા મરેલાં માછલાંઓને તેમણે સજીવન કરેલા અને ચમત્કાર બતાવ્યો. એ પરંપરિત વૃત્તાંતને જીવા ભગતે સંતવાણીમાં આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે:—^{૧૧}

'નાવન આયા ક્રિયા વિચારા,
મારી માછી સબ રોકેલ આરા:
સૂર અભાગી ઉતના જીવ મારા,
તબ બોલા વચન અતિ ખારા.' ॥૧૬॥

ભાણસાહેબે તરસ્યાને પાણીનું સુખ આપવા રણમાં ખારું જળ મીઠું કરીને ચમત્કાર બતાવ્યો:—^{૧૨}

'ત્રખાવત (તરસ્યા) ભયે બહું જીવ,
રણકા જલ મીઠાં કર્યા. ॥૨૧॥

સમાજે સંતોની હયાતિમાં ઓછો આદર આપ્યો છે. ધણા સંતોની કસોટી કરી છે. સમાજ દ્વારા ભાણસાહેબની ફજેતી થઈ નથી. તેમને ખૂબજ લોકાદર અને માન સન્માન મળ્યું, સંતને જીવતા સન્માન મળ્યાના દાખલા ઈતિહાસમાં ઓછા મળે છે. તેમના વ્યક્તિત્વની અનોખી સુવાસ હતી. 'મુસ્લિમ રાજકર્તાઓએ તેમને પોતાના 'મુરસિધ' તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. તેમના ઉદાર સિદ્ધાંતોને કારણે જામનગર, જામખંભાળિયા વગેરે સ્થળે જબરજસ્ત સામૈયા થયા.

ભાણસાહેબ જ્યાં જતા ત્યાં તેમને ભેટ સોગાદો મળતી, જે કંઈ મળતું તે હરિ અર્પણ કરીને સાધુ સંતોને જમાડતા. એ રીતે ભાણસાહેબનાં નિર્મોહી-ત્યાગી સંતવ્યક્તિત્વને જીવા ભગત આ રીતે વર્ણવે છે:—^{૧૩}

દેશ પરદેશ મે કંઈ જાય,

ભાણકો લેવે વોરાવી:
તાકા આવે ધન,
સાધુકું દિયે ખવડાવી. ' ॥૩૪॥

ભૂજનાં મહારાજા રા'લાખાની 'શિવરામંડપ' ની અભિલાષા ભાણસાહેબ દ્વારા પૂર્ણ થઈ. આ ભવ્ય પ્રસંગની ઉજવણી સમયે ભાણસાહેબે સૌની હાજરીમાં અગ્નિ વિના જ્યોત પ્રગટાવીને શુભ મુહૂર્ત કર્યું અને તેમનો ચોમેર જય જયકાર થયો એ પ્રસંગને જીવા ભગતે આ પ્રમાણે ગૂંથ્યો છે:—^{૧૪}

'ભૂજ સે આયા અસવાર,
રા'લાખે બોલવાઈ:
તબ ગયે ભૂજ નગરમે ભાઈ,
લાખે ચરનમે શિશ નમાઈ. ' ॥૩૫॥

કરું શિવરા મંડપ કી ચાય (ચાહ)
જો આપકી આજ્ઞા પાઈ:
બોત કઠન એ કામ,
રાજા સુ બનસે નાઈ. ' ॥૩૬॥

પૂર્ખે (ભાણ) મેલે જબ આચાર,
અગન બિનુ જ્યોત જગાડી:
લાખા લાગે પાયે,
સઘળી ગત્યકું તેડી. ' ॥૩૮॥

વરતે જૈ જે કાર જાકું જેવી ચાહના,
તેસી પહેરામણી કરાઈ. ' ॥૩૯॥

આ 'શિવરામંડપ' દષ્ટાંત રૂપ થયો હતો. જીવા ભગતે 'મોરાર પરચરી' માં આ ઘટનાને નોંધી છે:—^{૧૫}

'રા'લાખે મંડપ કરિયા,
ચાર પુરુષ વરોણીમે વરિયા:
પ્રથમ ગિરનાર કે સાધુ આવે,
દૂસરા ફકીરકું બુલવાયા' ॥૩૭॥

વારાહીથી ભાણસાહેબ પધારા,
જંગીસે મેકરણ પધારા:
ચાર મળીને જ્યોત જગાઈ,
શિવરા મંડપ પૂરા કરવાયા' ॥૩૮॥

ભાણસાહેબનો મૃત્યુ પ્રસંગ પણ ભવ્ય હતો. શેરખીથી વારાહીમાં રવિસાહેબને ઉપદેશ આપીને કમીજડા એક ભરવાડને ત્યાં આવેલા. આ ભરવાડ ભાણસાહેબના અનુયાયી હતા. કમીજડામાંથી વિહાર કરીને નીકળતા હતા ત્યારે બરોબર ગામના ઝાંપાની વચ્ચોવચ્ચ આવતા જ ભરવાડ મેપાએ પછવાડેથી પોકાર કર્યો: 'એ ભાણસાહેબ, હવે ત્યાંથી ડગલું ભરો તો તમને રામ દૂહાઈ છે ! ' રામ દૂહાઈ મળતાં જ ભાણસાહેબે આગળ કે પાછળ ડગલું ભર્યા વિના, એ જ સ્થળે જીવતા સમાધિ લીધી. જીવા ભગતે આ ઘટનાની નોંધ લીધી છે:—^{૧૬}

'ઉંવા સે સાધુ ભયે તૈયાર,
ભરવાડ આડા કરવાઈ:
જમ્યા વિના મત જાઓ,
યુ કર દઈ રામ દુવાઈ. ' ॥૫૮॥

પુર્ખે (ભાણ) કર્યો વિચાર,
દુવાઈ મેં કૈસે ભાંગુ:
કરું મેં આઈ નિવાસ,
અબ મેં કૈસે જાઉં આગુ. ' ॥૫૯॥

પાળ પર ગાળી સમાધ,
તલાવમેં ગંગા આઈ... ' ॥૬૦॥

ભાણસાહેબની સાથે ઘોડી અને કૂતરીએ પણ સમાધિ લીધી:—^{૧૭}

'ભાણ બેઠા સમાધ,
તો કુત્તા ટરપરિયા:
તે બી લે સમાધ,
ભાણ એસે મુખ ઓચરિયા. ॥૬૧॥

'દોનો બેઠે સમાધ..... ॥૬૨॥

ભાણસાહેબે સંવત ૧૮૧૧ માં ચૈત્ર વદ ત્રીજને ગુરુવારને દિવસે જીવતા સમાધિ લીધી. તેમણે કમી જલા ગામને પાણીનું સુખ આપ્યું. (જ્યાં પાણી—જલ ની કમી હતી, એ ગામને પાણી આપ્યું.)

આજે કમીજલા ગામે ભાણસાહેબની સમાધિ ઉપર શિખરબંધ મંદિર છે. રામ જાનકીની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. મંદિરના આગળના ભાગે પારણામાં બાલકૃષ્ણની મૂર્તિ પધરાવવામાં આવી છે. સમાધિ મંદિરની સામે બાજોઠ ઉપર 'ગંથ' નું સ્થાપન છે. ભાણસાહેબની મુખ્ય સમાધિની બાજુમાં ઘોડી અને કૂતરીને અપાયેલ સમાધિ સ્થાન છે. મંદિરના પટાંગણમાં અન્નપૂર્ણાનું મંદિર છે, અને ત્યાં જે મહંતો થઈ ગયા, તેની સમાધિઓ આવેલી છે. કમીજલામાં ગૌ શાળા, અન્નક્ષેત્ર, આરોગ્યની સેવા અને ધાર્મિક કાર્યક્રમો થયા કરે

છે. ત્યાંના ટ્રષ્ટે 'ભાણ ચરિત' નું પ્રકાશન કર્યું. ત્યાં ગવાતી સાચં આરતીમાં ભાણસાહેબના પરચાઓ અને પ્રભાવને વણી લેવામાં આવ્યા છે. ^{૧૭}

ભાણસાહેબનું મધ્યકાલીન સંત પરંપરામાં બહુ મોટું નામ છે. ભાણસાહેબ પાસે ૪૦ શિષ્યોની ફોજ હતી. જેમાં રવિસાહેબ, કુંવરજી ઠક્કર, જીવણદાસ, ખીમસાહેબ, ઓમકારદાસ, શામદાસ, શંકરદાસ, માધવદાસ, અરજણદાસ, હરિદાસ, દયાલદાસ ગરીબદાસ, કૃષ્ણદાસ વગેરે. કૃષ્ણદાસ રચિત 'ભાણફોજ' કાવ્યમાંથી મળે છે. તદુપરાંત ભાણસાહેબના શિષ્યોમાં 'રાધો લૂંટારો, રાધનપુરનો મોહન ભગત, કચ્છનો પઠાણ મોજુદીન, કુંવરજી ભક્ત, ખીમદાસ, અનદાસ, અભેપાલ, રામદાસ, ગોદડ સ્વામી, હાલારનો બાદલ વગેરે મળીને કુલ ૨૩ નામો મળે છે.

'ભાણ ફોજે' 'રવિ- ભાણ સંપ્રદાય' નું નામ ઉજળું કર્યું અને સંતવાણી દ્વારા જનજાગરણ અભિયાન નિમિત્તે સમાજને ઢંઢોળવાનું બહુ મોટું કાર્ય કર્યું છે.

ભાણસાહેબે સંતવાણીનું સર્જન ઓછું કર્યું છે. પરમતત્વની પ્રાપ્તિ એ તેમની સંતવાણીનો મુખ્ય સૂર હતો. તેમની સંતવાણીમાંથી થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ:-

'એક નિરંજન નામ સાથે,
મન બાંધ્યો હૈ મારો. ^{૧૮}

.....
'સો સો વરસ રહે સિંધુમાં,
ભીતર નહિ ભીજાણા:
જળનું તો કોઈ જોર ન ચાલ્યું,
પલળ્યા નહિ એ પાણા. ^{૧૯}

'સતગુરુ મળ્યા સેજમાં,
જેને સતનો શબદ સુનાવ્યો:
ચોરાસીનો રાહ ચૂકવી,
અખંડ ધામ ઓળખાયો. ^{૨૦}

.....
'જપ તપ તીરથ જોગ ન ધરતા,
સળંગ સેરડો પાયો:
ખટદર્શનમાં ખોજ કરીને,
ફરી ફરી ઘેર જ આયો. ^{૨૧}

.....
અનંત કોટિ આગે ઊભા,
સમસ્યામે સાધ કહાયો:
કહે ભાણો હરિ ભીતર ભેધ્યા,

જ્યોતિર્મે જ્યોતિ મિલાયા.^{૨૨}

ભાણસાહેબની સંતવાણીમાં આત્મદર્શન, ગુરુમહાત્મ્ય,પરમતત્વની અનુભૂતિનો રણકાર, અલખધણીના ધામની ખોજ વગેરે મખ્ય સૂર રહ્યો છે. સીધી, સાદી સરળ વાણીમાં ઉપદેશ આપવાનું સત્ કાર્ય બજાવ્યું. તેમણે વિપુલ સાહિત્યને બદલે તેજસ્વી શિષ્યોની પરંપરા આપી. 'કબીર અને દાદુનાં જીવનકાર્યની તેમનામાં સહેજે ઝાંખી થાય છે. કબીરની જેમ જ એક નિરંજન નામ અને 'અકળ પુરુષ' ની ધૂન તેમણે સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં જગાવી.'^{૨૩}

(૪) રવિસાહેબ (ઈ. સ. ૧૭૨૭ થી ઈ. સ. ૧૮૦૪) :

રવિસાહેબનો જન્મ ભરૂચ જિલ્લાના આમોદ તાલુકાના તણછા ગામે ઈ. સ. ૧૭૨૭ માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ મંછારામ અને માતાનું નામ ઈચ્છાબાઈ હતું. તેઓ શ્રીમાળી વણિક જ્ઞાતિના હતા. તેઓનો પરિવાર પુષ્ટિમાર્ગી હતો. બાળપણનું નામ રવજી હતું. રવિસાહેબ પૂર્વ જીવનમાં એક ધનમોહી વ્યાજખાઉ વાણિયા હતા. ભાણસાહેબનો ભેટો થતા અજ્ઞાનનાં અંધારા દૂર થયા:-

'રવિદાસ રંગ લાગિયા,
અખંડ જ્યોતિ અપાર'^{૨૪}

એક સમય એવો આવ્યો કે માછલી પાણી વિના રહી શકે નહિ એવી ભાણ ગુરુ વિના રવિસાહેબની સ્થિતિ હતી:-

'રવિરામ બીછડે નહિ,
જયું જલ સેતી મીન'^{૨૫}

જીવા ભગત રવિસાહેબને કબીરનો અવતાર માને છે. 'રવિસાહેબની પરચરી' માં કહે છે:-^{૨૬}

'કબીર કાશીમે ભયે,
કિયો વાણી બોત વિલાસઃ
નિર્ગુણ વાણી કથી ખરી,
ઓર રહ ગઈ આશ. ' ॥૬॥

'મેં કલા લઈ અવતરું,
ગુર્જર ખંડકે માંયેઃ
મોઢ વણિક કુળ આવી કરો,
મેરા નામ રવા ધરાયે. ' ॥૮॥ □□

કબીરે નિર્ગુણ વિચારધરા પ્રગટાવવાનો વિચાર કર્યો, સફળ પણ થયા, છતાં આશા રહી ગઈ. આ આશા રવિસાહેબ રૂપે અવતરીને પૂરી કરી. એવું જીવા ભગત કહે છે. રવિસાહેબે પાપીઓના પાપ ધોયા અને ઘણા જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો:—

'તારે કોટિક જન આઈ,
પાપીકું પાર પોંચાઈ:
આપ કબીર અવતારા,
ચર્ણો અનેક ઓધારા. ૨૭ ॥૧૮॥

ભાણસાહેબ પાસે દીક્ષા લીધી. શેરખીના મહંત તરીકે રહ્યા હતા. પરચાઓ આપીને તત્ત્વજ્ઞાન કરાવતા હતા. જે સેવક થાય તેને કંઠી બાંધતા. ગુજરાતમાં 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' નો પ્રભાવ પાથરવામાં ઘણી અમૂલ્ય સેવા કરી. આ સંદર્ભે જીવા ભગત કહે છે:— ૨૮

'ભેખ લઈ ગયા સેડકી ગામા,
સબે જીવનકી પૂરે હામા:
પરચા પૂરે પલપલ માહી,
કમી કશી બાત કી નાહી. ॥૧૧॥

'ઓર ગુજરાતમેં ફરે સબ સારા,
જયાં જાય ત્યાં કરે પ્રકાશા:
સેવક થયે કંઠી બંધાવે,
સબકો ગુરુ કે ભજન બતાવે. ॥૧૭॥

ભાણસાહેબે રવિસાહેબની શક્તિઓ જોઈને સાંપ્રદાયિક મહત્વ વધારે આપ્યું. ભાણ સાહેબના પુત્ર ખીમસાહેબને આ વાતનું દુઃખ હતું. રવિસાહેબ પ્રભાવશાળી હોવાની પ્રતીતિ થતા આ તનાવ દૂર થયો. ખીમસાહેબ રવિસાહેબને મળવા આવે છે ત્યારે પ્રશ્નોત્તરી પણ ભજનરૂપે થઈ. જીવા ભગત આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરતા કહે છે:— ૨૯

'ઊઠી પ્રભાતે ખેમ વિચારા,
ખરા રવિદાસ હૈ ભાઈ હમારા:
વારાઈસે ચલે ખેમ દાસ,
રવિદાસકું મિલનકી આશા. ॥૨૫॥

મમતા હૃદયમે દોનું ફૂલા,
ઉનકા કોઈ કરી શક ન તુલા:
પ્રથમ પૂછે, ભજન દો ગાઈ,
પ્રશ્ને ઉત્તર કરે દો ભાઈ. ૧૨૬॥

ખેમદાસ અંતરમેં જાગા,

જઈ રવિદાસ કે પાવો મેં લાગાઃ
ખેમદાસ કે ધોખા મત ધરજો,
મારા બોલા હૃદય મેં મત ધરજો. ॥૩૬॥

ઉભય વચ્ચે આધ્યાત્મિક સંવાદને ઉજાગર કરતી ઘટનાને વર્ણવતી વાણી 'ખીમ-રવિ સંવાદ' તરીકે ઓળખાય છે. 'આ સંવાદથી ખીમસાહેબનો અહમ ઓગળી ગયો અને રવિસાહેબને ગુરુપદે સ્વીકારીને વિધિવત્ દીક્ષા લીધી.^{૩૦}

રવિસાહેબની સંતવાણી ઈયત્તા અને ગુણવત્તાથી સમૃદ્ધ છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોની સંતવાણી પર સીધી યા આડકતરી અસર રવિસાહેબની સંતવાણીની રહી છે. તેઓ પ્રતિભાશાળી સંતકવિ હતા. તેમના સર્જનમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, યોગ, ઉપદેશક વાણી મળે છે. 'ભાણગીતા', 'મનસંયમતત્વસાર નિરુપણ', 'છપ્પય ૧-૨', 'સાખી ગ્રંથ', 'ભાણ પરચરી', 'સિદ્ધાંત પ્રકાશ', 'બારમાસી', 'ગુરુ મહિમા', 'રામ ગુંજાર ચિંતામણિ', 'પ્રેમ પચ્ચીસી' ઉપરાંત અનેક ભજન રચનાઓ કરી છે. ગુજરાતી હિન્દીમાં લખેલી રચનાઓમાં સર્જન સામર્થ્ય જોવા મળે છે. તદુપરાંત તેમણે ચિંતામણિ, કકકો, કટારી, પદ, રેખતા, ચરખો, હોરી, છપ્પા, સાખી, બંગલો જેવા પ્રકારોમાં સાહિત્ય સર્જન કરેલું છે. રવિસાહેબે પ્રભુભક્તિ અનેક ભજનોમાં મૂકી છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ વિષયક રચનાઓમાં આરત સંભળાય છે. છીછરા જલે સ્નાન કરવાના મતમાં નથી. એક જ પરમાત્માને અનેક રૂપે જોવાની તેમની દષ્ટિ ધ્યાનાર્હ છે. 'અનેક મુકામ પર પોતાની અનુભૂતિને વાચા આપવાની અનોખી છટા જોવા મળે છે:-^{૩૧}

'મેં માનુની રે મેં ભેદન પનિહાર,
મેં પનિહારી રામ કીઃ
છીછરી જલે ન નહાઉ.^{૩૨}

'મેં પતિવ્રતા નાર પિયા કી,
બાહર કબ હું ન જાઉ.^{૩૩}

રવિસાહેબ આત્મજ્ઞાની અને મરમી સંત હતા. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને સુંદર રીતે મૂકી શકે છે:-

'વાલપણાની વાતડી કે'વાય નહી કયાંઈ રે.
છત એની છાની નહી રહે,
સુગંધી શિતળાઈ રે. '^{૩૪}

.....
'ઓચિંતા પિયુને પકડિયા,
રાખ્યા નૈનુંમેં છૂપાઈ રેઃ
રવિદાસ હરિની સુંદરી,
પિયુ મારો અળગો ન થાઈ રે. '^{૩૫}

રવિસાહેબને જ્ઞાનીપણાનો ગર્વ ગમતો નથી. તેનાં પદોમાં નિરંજન નિરાકાર જ્યોતિ અને આત્મદર્શન પડઘાયા કરે છે અને ભીતર હરિદર્શન કરવાનું કહે છે:—

'બોલે છે માંઈ એક તારો એક તારો,
માંઈ હેરે હેરણ હારો...' ^{૩૬}

.....
'માંઈ ભભકું દીયે, તેને ભાળો...' ^{૩૭}

રવિસાહેબે પાખંડ ઉપર પ્રહારો કર્યા છે. નીતિધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે. નરભેરામ જેવા મહાજ્ઞાનીને રવિસાહેબે સમજ આપીને પ્રેમભાવના સમજાવી હતી. જીવા ભગતે 'રવિસાહેબની પરચરી' માં આ ઘટના નોંધી છે:—^{૩૮}

'નરભેરામમાં પડી બહુ ભૂલા,
રવિદાસે અંતર ના ખોલા. ॥૪૪॥

'ફેરહી રવિદાસ અંજાર હી આયા,
પાદરથી સમાચાર કહાયા:
નરભેરામ મા ન જાવે મૂકા,
પીછા સમાચાર પણ મૂકા. ॥૪૨॥

'રવિદાસ ઉતરે ગામ જ માંહિ,
નરભેરામકું પત્રી લખાઈ. ॥૪૩॥

નરભેરામ સાથે રવિસાહેબનો મેળાપ થયો, એને જ્ઞાની હોવાનું અભિમાન હતું. તેમણે રવિસાહેબને પાણીનો ભરેલ લોટો બતાવીને કહ્યું કે, આ પાણીના લોટા જેવો હું જ્ઞાનપૂર્ણ છું. તેના ઉત્તરમાં રવિસાહેબે હસીને, પાણીમાં થોડા સાકરના ગાંગડા નાખ્યા. સાકર ઓગળી ગઈ એટલે રવિસાહેબે કહ્યું: ગુરુ નરભેરામ, હવે ચાખી જુઓ, આ છલોછલ લોટામાં કશુંક સમાઈ શક્યું ને? રવિસાહેબે જ્ઞાની નરભેરામનો ગર્વ ઉતાર્યો, એ ઘટનાનું વર્ણન કરતું પદ મળે છે:—^{૩૯}

'નિજ જ્ઞાની નરભેરામ,
તમને રવિ કરે પ્રણામ:
તમારી વાણીમાં બહુ વા'લ,
એવી શુદ્ધ ચાલજો ચાલ.
'પ્રેમ શુદ્ધ પરગટિયો જેને,
હિરદા ચક્ષુ ખુલી:
ગોપી ગોકુળની સબ સખિયું,
દેહી દશા ગઈ ભૂલી.

કહેવાનું તારતમ્ય એ હતું કે અહ્મ મૂકીને પ્રભુરસમાં સમાઈ જાઓ. જ્ઞાનથી ચડિયાતો શુદ્ધ પ્રેમનો દરજ્જો છે. રવિસાહેબ જીવને કહે છે કે કાયાની માયા છોડો. જાગો, પલ પલ વીતી રહી છે:—

'જાગો તમે ચેતો આતમરામા,
દેખો નજર પાછળ ફેંકી:
ઘડી ઘડીના ઘડિયાળા વાગે,
આ કાયાનો ગઢ લેશે ઘેરી. ૪૦

.....
'મતકર નિંદ્રા જીવ અભાગી,
થોડા જીવન સાંસ ક્યાં સોવે:
મનુષ્ય જનમ રતન પદારથ,
એહી જગત ફીર નહી હોવે. ૪૧

રવિસાહેબ અગમમાં ઓગળી જવાનું કહે છે. જેમ મીઠાંની પૂતળી સાગરની ગહરાઈ માપવા જાય તો ઓગળી જાય છે. રવિસાહેબે અલખ બાવાને સહજમાં મેળવ્યાનું કહે છે:—

'કહે રવિરામ ભાણ પ્રતાપે,
ઈગમ અગમ અમારા:
લૂણકી પૂતળી ગિર ગઈ જળમાં,
ક્યું કર નીકળે બારા. ૪૨

.....
'રવિને રમતા દીઠો રે,
બાવો છે ઝીણો ઝીણો રે. ૪૩

યોગવાણીમાં રવિસાહેબે સાધનાની પ્રક્રિયા સમજાવી છે. પ્રથમ પ્રાણને સ્થિર કરી ત્રિવેણીમાં વહેતા પ્રાણને સૂક્ષ્મતાથી સુષુમ્ણામાં પ્રવેશ કરાવી મેરું દંડમાંથી પસાર કરીને અધરતખત પર બ્રહ્મરંધ્રમાં જવાનું કહે છે:—

'શશિ સૂર મેં સૂર શશિમેં,
અણસારે ઉલટાવે:
નિરખે પલપલ નૂર,
નિરંતર અનહદ નાદ બજાવે. ૪૪

.....
'જલકત જ્યોતિ નૂર મારા,
મનવા તીહાં મનાયા:
કહે રવિભાણ પ્રતાપે,

અજર અમર પદ પાયા. ૪૫

રવિસાહેબ કહે છે કે સત્નામ તારક મંત્ર છે:—

'સત્નામનું સ્મરણ સાચું,
કાચું નહિ લગાર રે ભાઈ. ૪૬

પરમાત્મા જ્યોતિ સ્વરૂપે છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ બાવનથી બારો છે. ગૂંગાએ સાકર ખાધી હોય અને કહી ન શકે એ પ્રકારનો આ અનુભવ છે. પરક તત્વની ખોજ ભીતરમાં કરવાની છે, બહાર ભટકવાની જરૂર નથી:—

'ભીતર ખોજો રામકું, બાહર કાં ધાવો?:
બાહર ખોજો નહિ, ભીતર રહી પાવો. ૪૭

સગુણ નિર્ગુણનો ભેદભાવ મીટાવતા કહે છે કે સગુણ નિર્ગુણ બંને ન્યારા છે. નિર્ગુણમાં સગુણ અને સગુણમાં નિર્ગુણ સમાઈ જાય છે:—

'સગુણ નિર્ગુણ ઘર હે ન્યારા,
સો અસ્થિર ઘર હમારા:
કહે રવિ દાસ આપકું બૂજે,
સો સતગુરુકા પ્યારા. ૪૮

રવિસાહેબે ગુરુ મહિમા વર્ણવ્યો છે. તેઓ કહે છે કે ગુરુએ સતનો શબ્દ આપ્યો છે. જોત જોતામાં જ પરમ તત્વની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે:—

'સત્ શબ્દ મારા ગુરુએ સુણાવ્યો,
જોતાને જોતા અમને વસ્તુ જડી. ૪૯

ગુરુજ્ઞાન જેને થઈ જાય તે જ જ્ઞાની છે, ગુરુ, ઈશ્વર અને પરિબ્રહ્મ સર્વના દેવ છે:—

'સંતો ગુરુગમ લહે સો જ્ઞાની. ૫૦

.....
'ગુરુ ઈશ્વર ગુરુ પરિબ્રહ્મ,
સત્ગુરુ સબકા દેવ:
ગુરુ બિન પાર ન પાવ હી,
સત્ગુરુ તું સેવ. ૫૧

એક પરમાત્માને અનેક રીતે ઓળખાવા અને વિવિધ રીતે જાણવા અને ઓળઘોળ થઈ જવાનો અનોખો તલસાટ તેમની વાણીમાં છે. અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવાની અનોખી છટા છે:—

'સંતો કરડા જ્ઞાન હમારા,
કહે સુને કદુ કામ ન આવે:
ગ્રહે સો ઉતરે પારા. ^{૫૨}

રવિસાહેબે જ્ઞાન અને ભક્તિનાં મેઘ ધનુષ્ય ખીલવ્યા છે. સંતવાણીનાં સર્જકનું સામર્થ્ય ધરાવતા રવિસાહેબ અનુકરણીય બન્યા. 'રવિ- ભાણ સંપ્રદાય' ની પરંપરાના સંત કવિઓએ તેમની સંતવાણીનું અનુકરણ કર્યું છે. તેમનો પ્રભાવ એટલો બધો રહ્યો કે 'ભાણપંથ' સમય જતા 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના નામે ઓળખાયો. ઉત્કટ સાધના, ભરપૂર ભક્તિ અને તેજોમય વાણીથી તેઓની પ્રતિભા સૂર્યની જેમ ઝળહળી. તેમણે શેરખીમાં ગુરુગાદી સ્થાપી અને 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના પાંચ 'સકાર' ઉપદેશમાં આપ્યા. તેમાં સત્ય, સેવા, સદાચાર, સત્સંગ અને સંત સમાગમનો સમાવેશ થાય છે. ^{૫૩}

રવિસાહેબ વચનસિદ્ધ અને મૃત્યુંજયી સંત હતા. તેમના શિષ્ય મોરારસાહેબને વચન આપ્યું અને ખંભાળિયાની જગ્યામાં તેમણે સંવત ૧૮૬૦ માં જીવતા સમાધિ લીધી. જીવા ભગત આ ઘટનાનું વર્ણન કરતા કહે છે :-^{૫૪}

'સાહેબ રવિ એક બ્રહ્મસું મળિયાં,
ખંભાળિયામાં નિવાસ જ કરિયા :
રવિસાહેબ બેઠા હૈ જાઈ,
તીરથ અડસઠ ખંભાળિયામેં આઈ. ॥૧૩૨॥

'સાહેબ મોરાર કરે બહુવિધ દૂજા,
કરે ધુપ આરતી અતી રાજ,
દેવ દુંદુભી આકાશે બાજે. ॥૧૩૩॥

'કે જીવો મેં કદું ન બોલા,
મોરાર રવિ હૃદયમેં બોલા. ॥૧૪૦॥

રવિસાહેબને ઓગણીસ મુખ્ય શિષ્યો હતા. ભીલ, લૂંટારા, ગણિકા વગેરેને સુધાર્યા અને ભક્તિના માર્ગે વાળીને ઉધ્ધાર કર્યો. રવિસાહેબના શિષ્યોમાં મોરારસાહેબ, ગંગસાહેબ, અને બાલસાહેબ મુખ્ય ગણાવી શકાય. રવિસાહેબ જીવા ભગતના ગુરુણામ્ ગુરુ છે. તેમના શિષ્યોની એક ભવ્ય પરંપરા ચાલી.

રવિસાહેબે તેજસ્વી અને પ્રભાવશાળી સંત રત્ન હતા. શિષ્ય તરીકે અને ગુરુ તરીકે માનભર્યું સ્થાન મેળવ્યું. મકરંદ દેવેએ પ્રશસ્તિ કરતા યોગ્ય જ કહ્યું છે. 'ભારતના કે જગતના મર્મી સંતોના મેળામાં ભાગ લેવા આપણે કોઈ ગુજરાતી સંતને મોકલવા હોય તો રવિસાહેબનું નામ તરત જ હોઠ પર ચડે. ' ^{૫૫}

(પ) અન્ય સંતકવિઓ

આ સંપ્રદાયમાં અનેક સંતરત્નો થયા છે. ધણા સંતો વિશે બહુ ઓછી માહિતીઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. જે માહિતીઓ મળી છે તેના આધારે સંતોનો મીતાક્ષરી પરિચય આપવાનો અત્રે ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

- રાઘોદાસ :

રાઘોદાસ ઉત્તર ગુજરાતના સાંતલપુર ગામના વતની હતા. પૂર્વજીવનમાં ચોરી કરવાની કુટેવ હતી. ભાણસાહેબે દીક્ષા આપી ત્યારથી સાંપ્રદાયિક સેવાના માર્ગે ચાલીને જીવન સાર્થક કર્યું.

- બાદલસાહેબ :

બાદલસાહેબ કચ્છના વતની હતા. ભાણસાહેબ પાસે આવીને દીક્ષા લીધી અને 'સાહેબ' પદવી મેળવી. ભાણસાહેબની આજ્ઞાથી તીર્થાટનમાં નીકળ્યા છે. અસાધારણ રોગથી પીડાતા સંતોની સેવા કરી.

- કલ્યાણદાસ :

કલ્યાણદાસ રાધનપુર વિસ્તારના રાજપૂત જ્ઞાતિના હતા. તેઓ ભાણસાહેબની વાણીથી પ્રભાવિત થઈને 'શેરખી' માં આવીને દીક્ષા લીધી. તેમણે શેષ જીવન શેરખીમાં વિતાવ્યું.

- રતનદાસ (ઈ. ૧૯૦૪માં હયાત)

રતનદાસ વાંકાનેરના વતની હતા. ભાણ સાહેબના ભજનભાવથી રંગાઈને તેમના શિષ્ય બન્યા. તેમણે હિન્દી ગુજરાતી ભાષામાં ભજન, આખ્યાન, ગુરુમહિમા વગેરે રચનાઓ મળે છે. વાંકાનેરમાં રવિસાહેબનું અવસાન રતનદાસની જગ્યામાં થયેલું ત્યાર પછી રવિસાહેબના દેહને ખંભાલિડા લઈ જવામાં આવેલો.

- મોહનદાસ અને ભીમ બાટી :

મોહનદાસ ભાણસાહેબના શિષ્ય હતા. મૂળ તેઓ રાધનપુરના વતની હતા. ભીમ બાટી કચ્છના વતની હતા અને ભાણસાહેબના શિષ્ય હતા.

● ખીમસાહેબ (ઈ.૧૭૩૪-૧૮૦૧)

સંતકવિ ખીમસાહેબ ભાણસાહેબના બુંદ શિષ્ય હતા. તેઓને દરિયાપીરનો અવતાર માનવામાં આવતા. તેમના અનુયાયીઓ તેમને 'બલક દરિયા ખીમ' કહેતા. રવિસાહેબને ગુરુ પદે સ્થાપ્યા છે.

ખીમસાહેબે રાપર જિ.કચ્છમાં જગ્યા સ્થાપી અને સમાજસેવા અને સમાજ જાગૃતિનું કાર્ય કર્યું. દરિયાકાંઠાના માછીમારોમાં જાગૃતિ લાવવાનું કાર્ય કર્યું. ભજનવાણી દ્વારા કબીર વિચારધારાનો પ્રચાર કર્યો. મૂર્તિ પૂજા, તીર્થાટન, બાહ્ય ક્રિયાકાંડ વગેરે સામે વિરોધનો સૂર ઉઠાવ્યો.

ખીમસાહેબની વાણીમાં કબીરનો ઉદાત્ત તત્ત્વબોધ સવિશેષ ઝીલાયો છે. ખીમસાહેબના શિષ્યોમાં ત્રિકમસાહેબ, હરિજન ગરોડા બ્રાહ્મણ હતા. મેઘા ખાચર ખીમસાહેબના દર્શનથી પ્રભાવિત થયા અને તેમના શિષ્ય બન્યા. તેમના શિષ્ય હરજીવનદાસ નામના એક વણઝારા સંત હતા.

● સ્વરૂપદાસ :

સ્વરૂપદાસ રવિસાહેબના શિષ્ય હતા. તેમણે બાણશૈલ્યા પર રહીને સાધના કરી હતી. શેરખીમાં તેઓ થોડો સમય રહ્યા. તેમણે સંતવાણી દ્વારા નિર્ગુણ ભક્તિ અને જ્ઞાન-વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

● સુજાન :

સુજાન રવિસાહેબના શિષ્ય હતા. રવિસાહેબ સત્સંગ દ્વારા સુજાનસિંહને દારૂ વ્યસન મૂકવું પછી સુજાનસિંહે પોતાની તમામ સંપત્તિ ગુરુ રવિસાહેબના ચરણે ધરી દીધી.

● શ્યામદાસ

શ્યામદાસ 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની વાણીથી પ્રભાવિત થઈને રવિસાહેબના શિષ્ય બન્યો. તેઓ સૌરાષ્ટ્રના ઘોડાસર ગામના ગરાસદાર હતા. તેમણે કેટલીક પદ રચનાઓ લખી છે.

● મેરમદાસ :

મેરમદાસનો રોગ રવિસાહેબે દૂર કર્યો. તેના પ્રભાવથી તેમના શિષ્ય બન્યા. તેઓ મહી કાંઠાના કટોસણ પાસેના વરસોડા ગામના બ્રાહ્મણ હતા.

● ગંગસાહેબ :

ગંગસાહેબ ખીમસાહેબના પુત્ર હતા. રવિસાહેબે બાળપણથી જ પોતાની સાથે રાખી સુસંસ્કૃત બનાવ્યા અને દીક્ષા આપી હતી. ગંગસાહેબે થોડો સમય વારાહીમાં રહીને યોગસાધના કરી હતી. તેમણે જીવતા સમાધિ લીધી હતી. તેમણે આરતી, થાળ અને જ્ઞાનભક્તિ પ્રેરક ભજનો લખ્યાં છે. આજે પણ સંતસમાજમાં લોકપ્રિય છે. ગંગસાહેબના શિષ્યોમાં ભાવનગરના રાજા વિજયસિંહ, જોગીદાસ ખુમાણના પિતા હાદા ખુમાણ તેમ જ લાલદાસ, પંડિત દામોદર, શોભારામ અને નાનકદાસ વગેરે મુખ્ય છે. આલોચ્ય સંતકવિ જીવા ભગતનું નામકરણ ગંગસાહેબે કરેલું.

● ત્રિકમસાહેબ :

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' માં મેઘવાળ સંતોની શરૂઆત ત્રિકમસાહેબથી થઈ. ત્રિકમસાહેબ 'વાડીના સાધુ' તરીકે ઓળખાય છે. તેમનો જન્મ કચ્છ-રાપર તાલુકાના રામવાવ ગામમાં ગરોડા બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ગોકળ મહારાજ હતું. રામગર યોગીની સલાહથી તેઓ ખીમસાહેબ પાસે આવ્યા. અસ્પૃશ્યતા ગણાતા ત્રિકમની તેજસ્વિતા જોઈને દીક્ષા આપી. અનેક વિરોધો વચ્ચે મક્કમ રહીને ખીમસાહેબે આ ક્રાતિકારી પગલું ભર્યું.

ખીમસાહેબની આજ્ઞાથી ત્રિકમસાહેબે ગેડીમાં રહીને અભ્યાગતોની સેવા કરી. સવર્ણોનો વિરોધ અને હરિજન સમાજનો અસહકાર સહન ન થતા ત્રિકમસાહેબ ચિત્રોડમાં આવીને રહ્યા અને જગ્યા સ્થાપી. ત્રિકમસાહેબે નેવું વર્ષની ઉંમરે સંવત ૧૮૭૫ માં રાપરમાં તેમના ગુરુ ખીમસાહેબની બાજુમાં જ જીવતા સમાધિ લીધી. આ પ્રસંગની સ્મૃતિરૂપે ચૈત્ર સુદ બીજને દિવસે આજે પણ રાપરમાં દરિયાસ્થાને મેળો ભરાય છે. ચિત્રોડીમાં ત્રિકમસાહેબની જગ્યામાં તેમની પાદુકા, ઢોલિયો, રામસાગર વગેરે સાચવવામાં આવ્યા છે.

ત્રિકમસાહેબ પછી વાડીના સંતોની એક ભવ્ય પરંપરા ઊભી થઈ. જેમાં ભીમસાહેબ, નથુરામ, લક્ષ્મીદાસ જેવા સંતરત્નો મળ્યા. તેમણે નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના, યોગમાર્ગની ક્રિયાઓનું નિરૂપણ અને સ્વાનુભવને આલેખતાં પદ-ભજનો લખ્યાં છે. તેમની વાણીમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, ગુરુનો મહિમા, યોગવાણી અને સ્વાનુભવ જેવા વિષયોને વણીને ભક્તિ દર્શન કરાવ્યું છે.

● ભીમસાહેબ (વિ.સં.૧૭૭૪-૧૮૮૧) :

ભીમસાહેબ જામનગર જિલ્લાના જોડિયા તાલુકાના આમરણ ગામના, હરિજન ગરોડા બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના હતા. તેઓએ ત્રિકમસાહેબ પાસેથી દીક્ષા લઈને આમરણમાં ગુરુ ગાદી સ્થાપી. તેમણે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળીને પ્રભુ આરાધના કરી હતી. તેમના માથા પર જન્મથી જ શિંગડાની નિશાની હતી, એટલે 'એકલ શીંગી' (શૃંગીમુનિ)ના અવતાર તરીકે ખ્યાત થયેલા.

ભીમસાહેબની વાણીમાં નામજપ, પરમતત્વની અનુભૂતિનું વર્ણન, યોગ અને નિર્ગુણ ભક્તિનો ઉપદેશ જોવા મળે છે. તેમણે સંવત ૧૮૮૧ માં આમરણ ગામે જીવતા સમાધિ લીધી. તેમના સમાધિ સ્થળ

આમરણમાં તેમની ચરણપાદુકા, ઢોલિયો અને તેમણે સ્થાપેલો બાર ભૈરવનો ધૂણો આજે પણ જગ્યામાં હયાત છે. ત્યાં તેમની વિદેહ તિથિ ધામધૂમથી ઉજવવામાં આવે છે. તેમનો 'દુવારો' જામનગર પાસેના ખિલોસ ગામે આવેલો છે. કહેવાય છે કે ભીમસાહેબે બાર ભૈરવની સાધના ત્યાં કરેલી. આ સ્થળે પણ ભીમસાહેબનું મોટું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે.

ભીમસાહેબના શિષ્યોમાં દાસી જીવણ અને અકકલદાસ મુખ્ય હતા. ભીમસાહેબ પછી કલ્યાણદાસ મહારાજ—નાગરદાસ—મેથીદાસ—ખેમદાસ—જેરામદાસ—પુરણદાસ—ગુલાબદાસ એ રીતે ગાદી પરંપરા ચાલી. આજે આમરણ ભીમસાહેબની જગ્યામાં ગુરુ ગાદીએ મહંત ગુલાબદાસજી બિરાજમાન છે.

● દાસી જીવણ (ઈ. સ. ૧૭૫૦—૧૮૮૨) :

'રવિ —ભાણ સંપ્રદાય' ના તેજસ્વી અને લોકપ્રિય સંતકવિ દાસી જીવણ, ગોંડલ તાલુકાના ઘોઘાવદર ગામના હરિજન ચમાર કુટુંબના ધાફડા શાખના હતા. તેમના પિતાનું નામ જગા ભગત અને માતાનું નામ સામબાઈ હતું. દાસી જીવણની પત્નીનું નામ જાલુમા હતું.

પુત્રનું નામ દેશળ હતું. તેમના જમાઈ સાતા ભગતના બે પુત્રો પુરણદાસ અને હમીરદાસ. પુરણદાસના પુત્રો ઘોઘાવદરમાં દાસી જીવણની જગ્યામાં પૂજા વગેરે સંભાળે છે.

દાસી જીવણ સંસારી સંત હતા. પરમાત્માની શોધ કરવા નીકળેલા જીવણે સત્તર સત્તર ગુરુ બદલ્યા. મનનું સમાધાન થયું નહિ, અંતે ભીમસાહેબનો ભેટો થયો. તેઓ જેવા ગુરુની ખોજ કરતા હતા તેવા જ ગુરુ ભીમસાહેબ મળતા તેમની પાસેથી દીક્ષા લઈને શિષ્ય બન્યા. તેમનામાં કોટડા સાંગાણીના કડિયા જ્ઞાતિના પ્રેમસાહેબ અને ભાદરા ગામના રાજપૂત જ્ઞાતિના અરજણદાસ મુખ્ય છે.

દાસી જીવણે ઈ. સ. ૧૮૨૫ માં આસો વદી દિવાળીને દિવસે ઘોઘાવદરમાં જીવતા સમાધિ લીધી. દાસી જીવણની સમાધિ સ્થળે મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. તેમાં દાસી જીવણ, તેમની પત્ની અને પુત્ર તેમ જ સતાધારના આપા ગીગાની મૂર્તિઓ રાખવામાં આવી છે.

દાસી જીવણે દાસીભાવે પરમાત્માની ઉપાસના કરી હોઈને આ સંતકવિ 'રાધાનો અવતાર' તરીકે સુખ્યાત થયો. નિર્ગુણ—નિરાકારની સાથે સગુણ—સાકારની ઉપાસનાનો સમન્વય કરી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં દાસીભાવ, જ્ઞાન, યોગ, વૈરાગ્ય, બોધ—ઉપદેશ, ગુરુમહિમા વગેરે ભાવ સૃષ્ટિવાળા ભજનોનું સર્જન કર્યું છે. સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પ્યાલો, કટારી, બંસરી, બંગલો, મોરલો, હાટડી, ઝાલરી વગેરે રૂપાત્મક ભજનોમાં ઉચ્ચ પ્રકારની ગુણવત્તા હોવાથી ગુજરાતી ભજન સાહિત્યમાં તેમનાં ભજનો મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે.

નથુરામ :

નથુરામ ત્રિકમસાહેબના ભાણેજ અને શિષ્ય હતા. તેમનું વતન રાજકોટ હતું. ત્રિકમસાહેબના આશ્રમમાં રહીને ગુરુસેવા અને સમાજ સેવા કરતા કરતા ભક્તિના રંગે રંગાયા. તેમણે રાધનપુર-મહેસાણા જિલ્લામાં આશ્રમ સ્થાપ્યો, અને ત્યાં જ રહ્યા. તેમણે સાહિત્યનું સર્જન ઓછું કર્યું છે. તેમાં અનાહતવાદ અલખના નામની ધૂન અને સંસારની અસારતા, કાયાનો મોહ છોડવાનો ઉપદેશ અને ગુરુ મહિમા ગાયો છે. તેમણે બાળક સાહેબ જેવા તેજસ્વી શિષ્યનું ઘડતર કર્યું.

● લક્ષ્મીસાહેબ (સમાધિ: ઈ. ૧૭૮૯) :

લક્ષ્મીસાહેબ ત્રિકમસાહેબના ભત્રીજા અને શિષ્ય હતા. ભૈરવના ઉપાસક લક્ષ્મીરામની વાણીમાં હિન્દી-ગુજરાતી મિશ્રવાણીનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેમનાં ભજનોમાં ગુરુમહિમા યોગ, માનવજીવનની શ્રેષ્ઠતા, ભક્તિનું મહત્વ, ઉપદેશ, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ વગેરે જોવા મળે છે. લક્ષ્મીસાહેબની પ્યાલા પ્રકારની રચનાઓ લોકપ્રિય થયેલી છે.

● અકલદાસ :

અકલદાસ ભીમસાહેબના શિષ્ય હતા. ભીમસાહેબ સાથે તેઓ આમરણમાં રહ્યા. ગુરુ ભીમસાહેબની આજ્ઞાથી થાનગઢ, જિ. સુરેન્દ્રનગરમાં જગ્યા સ્થાપીને સદાવ્રતથી સેવા શરૂ કરી. તેઓ હરિજન મેઘવાળ જ્ઞાતિના હતા. અકલદાસનાં સાહિત્ય સર્જનમાં ત્રણ પદો અને સાખી મળે એમાં ઉપદેશ, ગુરુમહિમા અને બ્રહ્મના રહસ્ય વગેરે વિષયને વણી લીધી છે.

● દાસવાઘો :

દાસવાઘો ગોંડલ પાસેના વાછરા ગામેના હરિજન ભક્ત કવિ પ્રેમસાહેબના શિષ્ય હતા. તેમના પિતાનું નામ પાતાભાઈ અને માતાનું નામ લક્ષ્મીબાઈ હતું. તેમની ભજનવાણીમાં યોગમાર્ગ અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની ઉત્કટતા સવિશેષ જોવા મળે છે.

● બાળકસાહેબ (ઈ.સ.૧૮૦૧-૧૮૦૬) :

બાળકસાહેબનું મૂળ વતન મારવાડ હતું. જ્ઞાતિએ મેઘવાળ અને વણાટ કામ કરનારા હતા. આર્થિક મુશ્કેલીએ મારવાડ છોડીને સૌરાષ્ટ્રના બોટાદના અડાઉ ગામે આવ્યા. સાધુ સંતો તરફ બાલ્યાવસ્થાથી જ આકર્ષણ હતું. નાથ સંપ્રદાયના સંપર્કથી યોગસાધના કરેલી. ભવનાથમાં મુંગીકુંડ પાસે જગ્યા સ્થાપી હતી. આજે પણ ત્યાં જગ્યા હયાત છે. મેળામાં આવતા સાધુઓ સાથે સત્સંગ કરતા.

બાલકસાહેબ શરૂઆતમાં નાથ સંપ્રદાયથી પ્રભાવિત હતા. નાથ સંપ્રદાયની દીક્ષા લીધા પશ્ચાદ્ આ સંપ્રદાય છોડીને હીરબાઈ સાથે લગ્ન કરી સંસારી બન્યા. ગુરુ નથુરામના ઉપદેશથી અજ્ઞાનનું અંધારું દૂર થયું અને 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના અનુયાયી બન્યા. તેમનું જીવન ચમત્કારોથી ભરેલું છે. તેમણે સંવત ૧૮૬૨ માં થોરાળા (રાજકોટ) માં જીવતા સમાધિ લીધી.

તેમનાં પદોમાં 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતકવિઓની જેમ નિરાકાર નિર્ગુણ ઉપાસનાનો મહિમા ગવાયો છે. પ્રેમલક્ષણાભક્તિ ગુરુમહિમા વગેરે વિષયો વર્ણવ્યા છે. ધ્રુવ, પ્રહલાદ, મીરાં, તોરલ, રૂપાંદે, પાંડવ, કુંવરબાઈનાં મામેરાનો પ્રસંગ વગેરે પાત્રલક્ષી પ્રસંગ રચનાઓ સવિશેષ લોકપ્રિય થઈ છે. સાદી સરળ ભાષા અને પરંપરિત ઉદાહરણોમાં યોગનું રહસ્ય અને ઉપદેશ તત્વ વર્ણવ્યો છે.

● પીઠા ભગત (ઈ.સ.૧૮૪૦-૧૮૮૯) :

પીઠા ભગત બાળકસાહેબના શિષ્ય હતા. તેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૮૬ માં જૂનાગઢ જિલ્લાના વંથલી ગામે હરિજન વણકર જ્ઞાતિમાં થયો હતો. વિ. સં. ૧૮૪૫ માં પીઠા ભગતે સમાધિ લીધી હતી. તેમનું સમાધિ સ્થળ વંથલી (જૂનાગઢ) ગામે આવેલું છે. પીઠા ભગતની વાણીમાં તત્કાલીન સમાજ જીવન અને ઉપદેશ તત્વ વિશેષ જોવા મળે છે. અંધશ્રદ્ધા તરફનો આક્રોશ અને જીવનની અસારતા ક્ષણભંગુરતા સંસારની માયા મૂકીને ભક્તિ ભણી જવાનો ઉપદેશ મુખ્ય છે. તેમણે સરળ વાણીમાં યોગરહસ્યો ખોલી આપ્યા છે. નામ સ્મરણની સાથે વચનમાં વિશ્વાસ રાખવાનું ભારપૂર્વક કહે છે. તેમનાં ગુરુ મહિમા ગાતાં પદો આસ્વાદ્ય છે.

● માણંદ ભગત :

માણંદ ભગત હરિજન જ્ઞાતિના સંત કવિ હતા. તેઓ ભાવનગર જિલ્લાના કામરોળના વતની હતા. તેઓ બાળકસાહેબના શિષ્ય હતા. માણંદ ભગતની વાણીમાં નુરત-સુરતની સાધના, ઓહમ્- સોહમ્નું સ્મરણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

● પ્રેમસાહેબ (ઈ.સ.૧૭૯૨-૧૮૬૩) :

પ્રેમસાહેબ દાસી જીવણના શિષ્ય હતા. તેઓ ગોંડલ તાલુકાના કોટડા સાંગાણી ગામના વતની હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૮૪૮ ના પોષ વદને બીજ દિને થયો હતો. તેમને રચેલી ભજનવાણીમાંથી ૧૩ જેટલી રચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં ગુરુમહિમા, બ્રહ્મભેદ, યોગરહસ્ય, જેવા વિષયો વર્ણવ્યા છે. સંપ્રદાયની સ્પષ્ટ અસર તેમની વાણીમાં જોવા મળે છે.

● વિશરામસાહેબ (ઈ.સં.૧૮૨૬-૧૮૭૭) :

વિશરામસાહેબ કોટડા સાંગાણીના વતની હતા. પ્રેમસાહેબના બુંદ શિષ્ય હતા. તેમની સંતવાણીમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, ગુરુ મહિમા, યોગનું રહસ્ય વગેરે વિષયોને વણી લીધા છે. માધવસાહેબ તેમના બુંદ શિષ્ય હતા. કોટડા સાંગાણીમાં તેમનું સમાધિ સ્થળ આવેલું છે.

● માધવસાહેબ (ઈ.સ.૧૮૬૨-૧૮૪૧) :

વિશરામસાહેબના બુંદ શિષ્ય માધવસાહેબના થોડાંક પદો મળે છે. તેમની વાણીમાં 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની વાણીનું અનુસરણ જોવા મળે છે. ના સ્મરણ, ગુરુમહિમા, આત્મતત્વની ઓળખ, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં પદો વગેરે તેમની વાણીમાં રહેલા તત્વો છે. તેમની 'બંગલો' રચના જાણીતી છે. આરાધ, લાવણી, કાફી, ગરબી, ધોળ, કકકો, વગેરે સ્વરૂપની રચનાઓ કરી છે. માધવસાહેબના બુંદ શિષ્ય પુરુષોત્તમદાસ હતા. તેમને સાંપ્રદાયિક સર્જન કર્યું છે.

(૬) મોરારસાહેબ (ઈ. સ. ૧૭૫૮ - ૧૮૪૮) :

મોરારસાહેબ રાજસ્થાન રાજ્યના થરાદના રાજપુત્ર હતા. પૂર્વાશ્રમનું નામ માનસિંહ હતું. તેમણે બાલ્યાવસ્થામાં પિતાની છત્રછાયા ગુમાવી હતી. તેમણે સંસારની અસારતા સમજીને વિધવા માતા પાસે રજા માગી ત્યારે માએ એકના એક દીકરાને સાધુ બનવાની 'હા' કહી. 'રવિ -ભાણ સંપ્રદાય'ના તેજસ્વી સંત રવિસાહેબથી પ્રભાવિત થઈને શેરખીમાં દીક્ષા લીધી. દીક્ષા પશ્યાદ્ 'મોરારસાહેબ' નામ ધારણ કર્યું. ગુરુઆજ્ઞા સ્વીકારીને તેમણે જામનગર પાસેના ખંભાલિડા ગામે જગ્યા બાંધી.

મોરારસાહેબની સમાધિ પ્રસંગ વિશે એવું કહેવાય છે કે મોરારસાહેબે જીવતા સમાધિ લેવાનું વિચાર્યું અને સંત સમાજને બોલાવીને નિર્ણય કરી લીધો. એ સમયે જામનગરના રાજા જામ રણમલ્લસિંહજીએ મોરારસાહેબને કહ્યું કે, જો તમે સમાધિ લેશો તો હું પણ તમારી સાથે આત્મહત્યા કરીને મરી જઈશ. એમ કહેતા મોરારસાહેબે સમાધિનો વિચાર માંડી વાળ્યો. શ્રીફળ મૂકીને સમાધિનો વિચાર મુલતવી રાખ્યો. બીજી બાજુ એવું પણ કહેવાય છે કે મોરારસાહેબે જામ રણમલ્લને વચન આપ્યું હતું કે તારે ઘેર મંડપ પ્રસંગે હું આવીશ. આ મંડપ પ્રસંગને બાર મહિનાની વાર હતી. એટલે સેવકને તેની યાદ અપાવી એટલે મોરારસાહેબે મૃત્યુ પ્રસંગને-સમાધિ એક વર્ષ પાછું ઠેલવ્યું હતું. જીવા ભગતે આ પ્રસંગને નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે :-^{૫૬}

'જામે વિચાર સર્વે છાંડા,
કાઢી જમૈયો પેટમેં માંડા,
મોરાર કે તમ હૈ મેરા સમ હૈ ભાઈ.....

ઝાલો જામ એક મુઝે બહુ વાલા,
જામકે મૈ નૈ રાહ તુમારા ઝાલા:
મોરાર કે માગ રે ભાઈ,
તમે કો સો મે દીયું પરવાઈ. ॥૪૪૮॥

રણમલ કે સાહેબ મેરે એતના કેના,
એક વરસ દન તમારે રેના:
મોરાર કે જા મે વરસ દન રહાયા,
રણમલ તેરા માના મે કહીયા. ॥૪૪૮॥

'આપકા વચન વેદ વાક્ય કેવે,
પણ કાંઈક મેરે મનમેં ડુગડુગા રેવે:
મોરાર કે મન ડંગ ડંગા મત રાખે,
સાગર બોલા સો અફર આયે. ॥૪૫૦॥

'મોરાર કે ધરતી ડગે સમુદ્ર હલે,
એક દન ઓછો મેં ન ચલું:
એ મેરા વચનકા પરમાણ..... ॥૪૫૧॥

જામ એસા ચોકકસ થેરાઈ,
ચોકે ઊભા રહી વધામણી ખાઈ:
સાધુ સેવક સુનો રે ભાઈ,
સાહેબમોરાર સબકું તો રહાવે. ॥૪૫૨॥

સાધુ સેવક સૌ કાને સુનાઈ,
અપને અપને મનમેં હરખાઈ:
સાહેબ મોરાર રિયા યુ પેખા,
ધન ધન ભાગ્ય કરી અપના લેખા. ॥૪૫૩॥

જીવા ભગત આ ઘટના સમયે હાજર હતા. એવું પ્રમાણ તેમની વાણીમાંથી મળે છે. જામ રણમલના કહેવાથી જ મોરારસાહેબે એક વર્ષ સમાધિ પાછી ઠેલવી હતી, એ વાતનું પ્રમાણ મળે છે. મોરારસાહેબને સમાધિ સમયે રાજકોટના અંગ્રેજ ગર્વનર એજન્ટે આ સમાચાર સાંભળ્યા અને કોર્ટમાં કેસ દાખલ કર્યો. મોરારસાહેબ તો સમાધિ લઈ ચૂક્યા હતા. સમાધિ ખોલવાનો હુકમ કર્યો. જ્યારે ગવર્નર એજન્ટ સમાધિ ખોલવા ગયા તો તેને સમાધિ ઉપર મોરારસાહેબને બેઠેલા જોયા. ગર્વનરને પોતાની ભૂલ સમજાતા ચરણ વંદન કરીને સન્માન આપ્યું.

મોરારસાહેબની ઈચ્છા ગુરુ સાથે શેરખીમાં જ રહેવાની હતી. પરંતુ સત્ગુરુ રવિસાહેબે આદેશ આપ્યો કે હાલાર પંથકમાં જઈને વસતી ચેતવો. ગુરુઆજ્ઞા સ્વીકારીને જામનગરના ધોલ પાસે ખંભાલિડા ગામે આવ્યા. ખંભાલિડા દ્વારકા જવા માટે કડીરૂપ સ્થળ હતું. ત્યાંથી સાધુ સંતો યાત્રાએ નીકળતા હતા. તેમને માટે અને અન્ય અભ્યાગતો માટે મોરારસાહેબે અન્નક્ષેત્ર શરૂ કર્યું. તેઓ કાવડ લઈને આસપાસના

ગામોમાંથી રામરોટી ઉઘરાવતા. ધીમે ધીમે આ સ્થળે 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'ની જગ્યા ઊભી થઈ. ગુરુ રવિસાહેબે મોરારસાહેબને વચન આપ્યા પ્રમાણે ખંભાલિડામાં સંવત ૧૮૬૦ માં જીવતા સમાધિ લીધી.

આ સમાધિ સ્થળ પર રામચંદ્રજીનું શિખરબંધ મંદિર છે. આ મંદિરની સામે મોરારસાહેબે જ્યાં સમાધિ લીધી હતી ત્યાં રામ-લક્ષ્મણ-જાનકીનું મંદિર છે. આ જગ્યામાં મોરારસાહેબનો હીંચકો, કાવડ, માળા, પાદુકા અને ટોપી રાખેલ છે. મૂર્તિઓની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ સંવત ૧૮૨૭ ને ચૈત્ર સુદી નોમને ગુરુવારે ઈ. સ. ૧૮૮૩માં થયેલો.

મોરારસાહેબના શિષ્ય મંડળમાં મુખ્ય ચાર શિષ્યો. ચરણદાસ, દાસહોથી, દાસલાલજી, અને સંતકવિ જીવા ભગત હતા. ખંભાલિડાની ગાદીના વારસ ચરણદાસ થયા. ચરણદાસે જગ્યાને વિશાળ બનાવી હતી. મોરારસાહેબની સમાધિ પર શિખરબંધ મંદિર ચરણદાસે બનાવ્યું.

ચરણદાસ પછી જેરામદાસજી-રણછોડદાસજી-ઓધવદાસજી-રાઘવદાસજી આવ્યા. ત્યાંની વિશાળ ગૌશાળાનું નિર્માણ રાઘવદાસજીએ કર્યું તેમજ 'હસ્તપ્રત ભંડાર'ને જતનથી જાળવવાનું ઉમદા કાર્ય કર્યું. આજે ખંભાલિડાની ગાદીનો વહીવટ જામનગરના આણંદભાવા સેવા સંસ્થાના મહારાજ દેવીપ્રસાદજી સંભાળે છે. આ જગ્યાની મિલકત સંભાળવાનો અધિકારી વડોદરાના 'વાણારસી મંદિર' ના મહંત વિઠલદાસજીને આપવામાં આવ્યો છે. આજે આ જગ્યા ગૌ સેવા અને અન્નક્ષેત્રથી પ્રખ્યાત છે.

મોરારસાહેબે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં પદો, જ્ઞાનબોધ, વૈરાગ્ય અને ઉપદેશ વિષયક કાવ્ય રચનાઓ કરી છે. તેમણે બારમાસી, પદ, ભજન, ચિંતામણિ, જ્ઞાન વૈરાગ્ય પ્રેરક કુંડલિયા વગેરે સ્વરૂપોનું સર્જન કર્યું. સાહિત્યિક સેવા ઉપરાંત શિષ્યોનું ઘડતર અને સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરવાનું બહુ મોટું કાર્ય કર્યું.

મોરારસાહેબે સમાધિ લેવાનો સંકલ્પ કર્યો એ પૂર્વે ગાદીનો વારસો કોને આપવો તે માટેનું મનોમંથન અનુભવ્યા બાદ જીવા ભગતની હાજરીમાં વિશ્વાસ સંપાદિત કરીને ચરણદાસને ગાદી સોંપેલી. મોરારસાહેબની નજરમાં બે શિષ્યો હતા: એક જીવારામ અને બીજા રામદાસ. મોરારસાહેબ જીવા ભગતને 'જીવારામ' કહીને સંબોધન કરતા.^{૫૭}

(૭) મોરારસાહેબનું શિષ્ય મંડળ : જીવાભગતનું સ્થાન :

મોરારસાહેબનું શિષ્ય મંડળ ભવ્ય હતું. મોરારસાહેબના ઘણા શિષ્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે. એમાંથી ઘણા શિષ્યો વિષે સમય, જન્મભૂમિ, પારિવારિક વિગતો કે અન્ય માહિતીઓ બહુ ઓછી મળે છે. આ શિષ્યોનો વિચાર કરીએ તો ચરણદાસ-૧, ચરણદાસ-૨, ગજસિંહ ઝાલા, જીવા ભગત, ગોપાલદાસ, વાણારસીબાઈ, નિર્મલદાસ, વલ્લભદાસ, અમરદાસ, લખીરામ વ્યક્તિદાસ, વાલમદાસ, અગરદાસ, દલુરામ, ધ્યાનદાસ, સાંઈ કરીમશા, હાજી ભગત, જમનાદાસ, પ્રેમદાસ, પુરણદાસ, કાનદાસ, વિઠલદાસ, ધરમશી ભગત, જામરણમલ્લ, વીરમ ભગત, ચારણ રાજા માંડણ, માધોદાસ, ગોદડ સ્વામી, લક્ષ્મીદાસ, જીવણદાસ, આણંદરામ, જાનકીદાસ, નારાયણદાસ, કલ્યાણદાસ, આશારામ,^{૫૮} તદુપરાંત વડોદરાના

હરિભાઈ, વઢવાણના પોપટભાઈ અને વાલજી ભાઈ મૂળીવાળા વગેરેનો સમાવેશ મોરારસાહેબના શિષ્યમંડળમાં કરવામાં આવે છે.^{૫૯}

પ્રથમ પરિચય ચારણ રાજા માંડણનો લઈએ, જેમણે મોરારસાહેબના શિષ્યોને પોતાની કલમ દ્વારા પ્રશસ્તિ કરીને ઉજાગર કર્યા છે.

ચારણ રાજા માંડણ ખંભાલિડા ગામના વરસડા કુળના ચારણ જ્ઞાતિના હતા. તેઓ શીઘ્રકવિ અને સત્સંગી હતા. મોરારસાહેબના પ્રભાવથી તેના શિષ્ય બન્યા. પોતે સંસારી હતા. તેમના વિશેષ પ્રદાનની કોઈ માહિતી ઉપલબ્ધ થતી નથી. પણ તેઓએ લખેલા ગુરુભાઈઓના ધર્મ-કર્મ વિશેના પ્રશસ્તિ દૂહાઓનું ઘણું મૂલ્ય છે. ગુરુભાઈઓના ધર્મ-કર્મ ઉજાગર કરતા દૂહાઓ જોઈએ :^{૬૦}

- (૧) દેખ્યા દાસ ગોપાલકું, સાચા ગુરુકા શિખ ,
લોક લાજ છોડક, ઘરઘર માંગી ભીખ.
- (૨) વાણારસી જગ માતકે, જિત્યો મન અજિતઃ
નિર્મોહી નિર્મલ દશા, સદા સંતસુ પ્રીત.
- (૩) નિરમલદાસની સબકું, આશા નહિ લવલેશઃ
ગૌવનકી સેવા કર, સતગુરુ કે ઉપદેશ.
- (૪) લખીરામ લે લાયે કે, સચા ભજન લે લિનઃ
પહુંચા પરિબ્રહ્મર્મે, પુરન સો પરબીન.
રામ સ્નેહી રામહિત, કરી સંતકી ટેલઃ
મોરારગુરુ ચરનસે, ધોયા મનકા મેલ.
- (૫) ભક્તિદાસ એક ભાવસું, સાચી કરતા સેવઃ
ભલી બજાઈ બંદગી, ધાયા સતગુરુ દેવ.
- (૬) વાલમદાસ દો પુરુષકી, સેવા કરી મન લાયેઃ
ગંગ મોરાર કે ચરણર્મે, નિશ્ચલ પહુંચા જાયે.
- (૭) વલ્લભદાસ હે વીરદાસકું, હરદે હરિકો નામઃ
કરત રહે કીરતન કથા, અહુનસ આઠો જામ.
- (૮) અમરદાસ આશારહિત, રહ્યા ગુરુકે સંગઃ
ઉમંગન ભયે અંત લ્યો, રાખ્યો ન દૂજો રંગ.

- (૯) મહામુનિ લછમનજી, જીન તોડી જગજાળ:
ચડી કબી ન ઉતરે, પડી ભજન ટંકશાળ.
- (૧૦) અગ્રદાસ કે ઉરદાસ, ગુરુ ચરણ કો ધ્યાન:
સરલ સુભાવી સંતજન, નહિ મમતા મદમાન.
- (૧૧) સાધુ સરયુ દાસકું, રામ ભજનકું ટેક:
આઠયો પોર આનંદમે, અંતર(અખંડ)વિવેક.
- (૧૨) ધ્યાનદાસ હરિધ્યાનમે, નિરમલ સ્મરેનામ:
ખોજયા ખમ્મા દાસજી, અંતર આતમરામ.
- (૧૩) હાજી હરિકા દાસ હે, જાકા નિર્મલ મન:
કરી ભગતી નીજ ભાવસું, ગુરુકું આપ્યા તન.
- (૧૪) અંતર આશા રામકી, સુરત લગી એકતાર:
જિત્યા જમનાદાસજી, છોડયા કૂલ વેવાર.
- (૧૫) પ્રેમદાસ પીછે ગયે, પહેલા પૂરણદાસ :
પીછે રણછોડ ચલ્યો, તજી જગતકી આશ.
- (૧૬) કાનદાસ કિરતારકુ, પલમે પહીંચ્યો જાયે :
વીઠલ ચાલ્યો વટાવી જયું, તાકે પીછે ધાયો :
સબહી પહુંચે જાય કે, મોરારગુરુ કુ સંગ:
કાળ કરમ ગુણ જહા નહિ, પુરન પદ અભંગ.

ઉપરોક્ત દુહાઓ ખંભાલિડાની ક્રમ વિનાની હસ્તપ્રતમાં મળે છે. બધા જ ગુરુ ભાઈઓ આત્મસિદ્ધિને વરેલા સંતો હોવાનું કહે છે:—

- (૧૭) સબ હી પહોંચે જાયે કે, સમાન વસ્તુ સંગ:
નામરૂપ ગુણભેદ નહીં, પુરન બ્રહ્મ અભંગ.

ઉપરોક્ત ૧ થી ૧૭ દૂહાઓ લીધા છે. એમાં જે નામોલ્લેખ મળે છે. એ પ્રમાણે મોરારસાહેબના શિષ્યોનો ક્રમશઃ પરિચય મેળવીએ.

ગોપાલદાસને દૂહામાં 'ઘરઘર ભીખ' માંગતા કહ્યા છે. સંસારનો ત્યાગ કરીને સદાવ્રત ચલાવવા માટે સંત જલારામની જેમ ગોપાલદાસે ખંભાલિડાનું અન્નક્ષેત્ર સંભાળ્યું હતું. તેઓની કોઈ રચના મળતી

નથી. પણ માનવસેવા અને પ્રભુસેવાને જીવનનું સાર્થકય માનેલું. સમર્થ સંત એવા ગોપાલદાસે બિલખા જિ. જૂનાગઢમાં જગ્યા બાંધી અને સદાવ્રત શરૂ કર્યું. તેઓના શિષ્ય પ્રેમદાસે મોણપુર તા. ચિતલમાં જગ્યા બાંધેલી.

વાણારસી ઊર્ફે વાણારસીબાઈ મૂળે તો નિરાંતના શિષ્યા હતા. વડોદરાના ગૌડ બ્રાહ્મણ ખેમદાસના પત્ની વાણારસીબાઈ વિધવા થયા. વૈધવ્યને સત્સંગના રંગે રંગીને વડોદરામાં જગ્યા બાંધીને પ્રખર પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ પાથરતા રહ્યા. વાણારસીબાઈ મોરારસાહેબના શિષ્યા થયા, એ અંગે જીવા ભગત આ ઘટના દોર આ પ્રમાણે બતાવે છે: ^{૬૧}

'બ્રાહ્મણ હતા વાણારસીબાઈ,
ચારે ધામકા તીરથ કરાઈ:
હવે મારી જગ્યા મૂક્યે જાઉં,
સાહેબ મોરારકા હાથ ધરાઉં. ॥૩૩૧॥

તબ મોરાર કહે સુનો રે બાઈ,
આ જગ્યા માલ તમકો કરાઈ. ॥૩૩૫॥

'ખમિયાદાસ ધ્યાનદાસ તમકું દેવે,
સો તમારા કહ્યામેં રેવે
કહ્યા મારા પાળો વેણ,
ભજન કરના ને ભોજન દેના. ' ॥૩૩૬॥

મોરારસાહેબ વડોદરા આવ્યા ત્યારે વાણારસીબાઈએ સમર્પણ ભાવે જગ્યા સોંપવાની ભાવના બતાવી તેમની ત્યાગભાવના જોઈએ મોરારસાહેબે બે શિષ્યો ત્યાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી અને વાણારસીબાઈને ભજન કરવાની અને અન્નક્ષેત્ર ચલાવવાની આજ્ઞા કરી. વાણારસીબાઈએ ગુરુ આજ્ઞા સ્વીકારી.

વાણારસીબાઈનું સ્થાન મધ્યકાલીન કવયિત્રીઓમાં માનભર્યું રહ્યું છે. તેમણે હિન્દી ભાષામાં પણ રચનાઓ કરી હતી. તેમની રચનાઓમાં ગુરુમોરારનો મહિમા ગાયો છે. સંવત ૧૮૩૧ માં તેમનું અવસાન થયું.

નિર્મલદાસ વિશે વિશેષ માહિતી મળતી નથી. ખંભાલિડામાં ગૌશાળાની ખંતથી સેવા કરી, તેમની નિઃસ્વાર્થ ભાવનાની પ્રશસ્તિ કરવામાં આવી છે.

લખીરામનો ઉલ્લેખ થયો છે. તેમાં જે લખીરામનો મોરારસાહેબના શિષ્ય હોવાનું જાણવા મળે છે. સંત સેવક નિજાનંદી અને ગુરુભક્ત હતા. તેઓએ કાંઈ રચનાઓ કર્યાનું જાણવા મળતું નથી. બીજા લખીરામ ત્રિકમસાહેબના ભત્રીજા અને શિષ્ય હતા. 'ધ્યાલા'ના ભજનોથી પ્રખ્યાત થયેલા.

ભકિતદાસ સંસારી હતા. પતિ અને પત્ની ઉભયે સેવાવ્રત લઈને ભકિત કરી હતી. તેઓએ ખંભાલિડામાં ભંડારાનો વહિવટ સંભાળતા હતા. જીવા ભગત એ વિશે આ પ્રમાણે કહે છે.^{૬૨}

‘દેશ પરદેશમાં તાપવધારી
ભકિતદાસ જેવો નહિ કો ભંડારી’ ॥૨૪૧॥

‘ભકિતદાસ ભંડારમાં રેવે,
ગુરુદલ ભાવે અમરફલ લેવે’ ॥૨૪૨॥

વાલમદાસ ઊર્ફે વાલદાસે મુંબઈમાં વડગાદીમાં જગ્યા સ્થાપી અને ખંભાલિડાની જગ્યામાં આજીવન મદદ કરી હતી. તેમણે ગુરુમહિમા ગાતા પદો રચ્યા છે.

અમરદાસ વિશે કોઈ વિશેષ માહિતી મળતી નથી. તેઓ નિઃસ્પૃહી, ભજનાનંદી અને રંગીલા સ્વભાવથી સૌ કોઈના માનીતા થયા હતા.

અગરદાસ નિર્મોહી, ગુરુભક્ત અને સરળ સ્વભાવના સંત હતા. મોરારસાહેબે સમાધિ લેવાનો સંકલ્પ કર્યો, ત્યારે ખંભાલિડાની જગ્યાનો કારભાર કોને સોંપવો તે અંગે નિર્ણય કરવામાં અગરદાસ પર પસંદગી ઢોળી હતી. જીવા ભગત, રામદાસ, અને અગરદાસ ત્રણેયને બોલાવીને નિર્ણય કર્યાના પ્રમાણો મળે છે.^{૬૩}

‘તમારા વડપણ છે ભાઈ,
રામદાસકું ખોરેમેં બેસરાઈઃ
દોયે એક ચિતથી રહાઓ,
જગ્યાકા કામ સબ ચલાવો ॥૪૭૨॥

મોરારસાહેબના શિષ્યમંડળમાં જગ્યાનો કાર્યભાર સંભાળવા માટે લાયક સંત અગરદાસ હતા.

સરયુદાસ જ્ઞાની અને ભજનાનંદી હતા. **ધ્યાનદાસ** સ્મરણભકિતવાળા સંત હતા અને એક બીજા શિષ્ય **ખમ્મારામજી** પણ હતા. મુસ્લિમ જાતિના સંસારી **હાજી ભગત** ભક્તહૃદયી અને સરળ સ્વભાવના સંત હતા. સીસવા ગામના ઈશ્વર ઝવેરના પુત્ર જાનાદાસ સ્મરણભકિત અને રામનામમાં લીન રહેનારા સંત હતા.

પૂરણદાસ કવિ સ્વભાવના હતા. તેમણે વસોંદરામાં જગ્યા સ્થાપી હતી. પ્રેમદાસ અને **રણછોડદાસ** પણ મોરારસાહેબના શિષ્યોમાં ઉલ્લેખનીય શિષ્ય છે. તદુપરાંત **કાનદાસ** અને **વીઠ્ઠલદાસ** બંને મોરારસાહેબના શિષ્યો હતા.

ઉપરોક્ત માહિતી ચારણરાજા માંડણે લખેલા પ્રશસ્તિ દૂહાઓમાં અને જીવા ભગત રચિત ‘મોરાર પરચરી’ (ટંકારાની હસ્તપ્રત) માંથી મળે છે. ઉપરોક્ત શિષ્યો સંત પ્રકૃતિના હતા. સાંપ્રદાયિક રીતે

જોડાઈને મોરારગુરુના આદેશને ઝીલીને સેવા કરનારા હતા. તેઓનું સાહિત્ય સર્જનમાં કોઈ વિશેષ અર્પણ નથી. તેઓના વિશે વિશેષ ઉલ્લેખો કે પ્રમાણભૂત વિગતો મળતી નથી. મોરારસાહેબના ભવ્ય શિષ્યમંડળમાં ઉલ્લેખનીય સ્થાન હતું.

મોરારસાહેબના શિષ્યમંડળમાં વિશેષ અર્પણ કરનારા વિશિષ્ટ મુદ્રા ધારણ કરનારા શિષ્યો પણ હતા. જેમાં ચરણદાસ, ઘેલા ભગત, ગજસિંહ ઝાલા, દુર્લભરામ, ધરમશી ભગત અને જીવા ભગતને ગણાવી શકાય. પ્રથમ હોથીસાહેબ વિશે જોઈએ:

હોથીસાહેબ નેકનામ ગામના સુમરમ કોમના મુસ્લિમ પિતા સિકંદર સુમરાના પુત્ર હતા. મોરારસાહેબની વાણીનો રંગ લાગી જતા, તેમના શિષ્ય બન્યા અને હિન્દુ મુસ્લિમનો ભેદ દૂર કર્યો. એકવાર હરિજન વાસે ભજન કરવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે તેમના પિતા સિકંદર ગુસ્સે થયા. આ પ્રસંગે હોથીસાહેબે સિકંદરને હરિજનવાસમાં અને પોતાના ઘરમાં એમ ઉભય સ્થળે દર્શન આપ્યા અને તેમના પિતાનું હૃદય પરિવર્તન થયું. હોથીસાહેબ વિશે જીવા ભગતે તેમની કૃતિમાં કયાયે ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

હોથીસાહેબની વાણીમાં સત્ગુરુ મહિમા પ્રગટ થતો જોવા મળે છે:—

'ઘણા દિવસથી મન મસ્તાનું ફરતું
ઘર નવ જોયું જાગી રે,
પુરુષ મળ્યા મને અખર અજીતા,
સુરતા શૂન્યમાં લાગી રે.

સતગુરુ મુજ પર કરુણા કીધી,
અંતર પ્રેમ પ્રકાશી.^{૬૪}

તેમની વાણીમાં ભયમુક્ત ભક્તિ, જ્ઞાનસિદ્ધિ અને શાસ્ત્રોના વિવાદની ઠેકડી ઉડાડતી વાણીનાં દર્શન થાય છે:—

'વાદ તો વદીને રે,કાઢે હડિયા હડ;
આ રંગ શેનો રે, બીબે બીજી ભાત પડી.^{૬૫}

તેમની વાણીમાં ગુરુમહિમા સુંદર રીતે વર્ણવાયો છે:—

'સત્ગુરુ મેરે ગારુડી, કીધી મુજ પર મેર:
મોરો દીનો મરમરો, ઉતર ગયા સબઝેર.^{૬૬}

મહમ્મદ પયગંબર સાહેબને સંબોધીને તેમણે રચેલું ભજન હિન્દુ મુસ્લિમ પહેરવેશનું મિલન કરીને ઐક્યને પ્રગટ કરે છે:—

'અલ્લા હો ન બીજી દાતા હાથે રે મીઢોળને

કેશરિયાળા વાધા, મૌલા તું નબીજી તું...
શિર પર ફૂલું હૂંદા સોહરા રે, નબીજી દાતા
સમરું તો સુધરે મનખા મેરા...^{૬૭}

દાસ હોથીની વાણીમાં એકતાના સૂરો નીકળે છે. વ્યક્તિના રંગે રંગાયેલા દાસહોથીની વાણી એકોપાસનો બોધ કરાવે છે. તેમણે મોરારગુરુનું નામ ઊજળું કર્યું છે.

મોરારસાહેબના ખંભાલિડામાં ઈ. સ. ૧૮૪૯ માં જીવતા સમાધિ લીધી.

ચરણદાસ-૧ કચ્છના લોહાણા જાતીના હતા. તે શાસ્ત્રના અભ્યાસી પ્રભાવક અને ગુરુમોરારના આજ્ઞાંકિત શિષ્ય હતા. દ્વેષી માણસોનો ભોગ બનતા શેરખી, કચ્છ, ડાકોર અને હિમાલય એમ અન્યત્ર જવું પડ્યું. આ બુદ્ધિશાળી અને પ્રભાવક સંતને હિમાલયમાં હાડ ગાળવા સુધીની કસોટીએ ચડવું પડ્યું. ગુરુ મોરારને શિષ્ય ચરણદાસના જીવનમાં ઘટેલી ઘટના અને થયેલા અન્યાયનો વસવસો થયેલો. ચરણદાસનો પત્ર વાંચીને મોરારસાહેબની આંખ ભીની થઈ ગઈ હતી. જીવા ભગતે આ ઘટનાનું વર્ણન કરતા કહે છે:—^{૬૮}

'સેડકીમાં રામદાસે ચાડી ખોટી ખાઈ,
તમે જાના કુછ અધિકારી નાઈ:
હમકું અધિકારી તમ જાના નાઈ,
તો એસા જુલમ કાગળ લખાઈ.॥૨૨૪॥

'તમગુરુ લખ્યા પાળ્યા નવ જાવે,
પણ આ દેહકું હેમાળા ગળાવે:
આદે અંત્યે તમારા ચરણકી આસા,
સદા રહું મેં તમારી પાસા ॥૨૨૭॥

'તો સાધુ કાગળ લઈ ખંભાલિડે આયા,
ગુરુમોરાર વાંચી સબકું સૂનાયા:
કાગળ વાંચી દલગીર બોત કર્યા,
નેત્ર મહીથી જલ ગુરુ કે જરિયા.॥૨૩૪॥

આ પત્રની જાણ ગુરુ મોરારસાહેબને થતા બહુ મોડું થઈ ગયું હતું. એક તેજસ્વી શિષ્યને અકાળે વિદાય લેવાની ઘટના ઘટી હતી.

ચરણદાસ-૨ માં પ્રથમ ચરણદાસનું પુર્નજન્મ થયો હોય એવા પ્રભાવ સાથે રહેલા અને ખંભાલિડાની ગુરુ ગાદી મોરારસાહેબ પછી તેમણે સંભાળી હતી. આ ચરણદાસ જીવા ભગત અને મોરારસાહેબની એકસાથે બિરાજમાન છબિ ટંકારા જીવા ભગતના સમાધિ સ્થળે રાખવામાં આવેલી છે. જે જીવા ભગત સાથેના ગુરુભાઈ તરીકેના સંબંધોની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેમણે 'બોધ ચિંતામણિ',

'ગર્ભચિંતામણિ', કકકો અને છૂટક પદોની રચના કરી છે. તેમની રચનાઓ ખંભાલિડાની હસ્તપ્રતમાં સચવાયેલી છે.

કરમણ ભગતે મોરારસાહેબ પાસેથી દીક્ષા લીધી હતી. તેઓ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના વાવડી ગામના વતની હતા. પ્યાલાના કવિ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા લખીરામ તેમના શિષ્ય હતા. તેમની પાસેથી બે પદો મળે છે. તેમાં અધ્યાત્મ રહસ્ય, અનાહતનાદ, બાહ્યાચાર આડંબર પ્રત્યે કટાક્ષ કર્યો છે. તેમના ભજનમાં સગુણ ઉપાસનાનો મહિમા જોવા મળે છે.

ઘેલા ભગત કડિયા જ્ઞાતિના હતા. તેમના હાથે લખાયેલાં પદો મળે છે. આ પદોમાં ગુરુમહિમા અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ વિષય તરીકે આવે છે. **ગજસિંહ ઝાલા** ઢૂવા તા.વાંકાનેરના જાગીરદાર હતા. તેમણે ૪૪૧ છંદમાં 'ભાનુ પ્રકાશ' અને ૩૭૫૯ છંદમાં વિષ્ણુપુરાણની રચના કરી છે. **ધરમશી ભગત** થોરાળા જિ. જામનગર ગામના લોહાણા જ્ઞાતિના હતા. તે સત્સંગી હતા. તેમનું જીવન ચમત્કારી હતું. તેમણે સાંપ્રદાયિક વિચારધારા અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ વિષયક પદો લખ્યા છે.

સાંઈ કરીમશા કચ્છ પ્રદેશના મુસ્લિમ સંત પણ મોરારસાહેબના શિષ્ય હતા. તેમણે માર્ગીપંથની આગમોની રચના મળે છે. હિન્દી ભાષામાં પદરચનાઓ કરેલી છે.

દુર્લભરામ વરસડા ચારણ જ્ઞાતિના હતા. મૂળ ખંભાલિડાના વતની હતા. તેમણે 'રણજંગ', 'બુદ્ધિ વિલાસ', 'ગુરુ વંશાવલિ', 'ગુરુસ્તુતિના છંદ' વગેરે રચનાઓ કરી છે.

આ ઉપરાંત **જામનગરના મહારાજા રણમલ્લસિંહજી, ગોદડ સ્વામી, જીવણદાસ, આણંદદાસ, જાનકીદાસ, રામદાસ, નારાયણદાસ, કલ્યાણદાસ** વગેરેનો શિષ્ય તરીકે ઉલ્લેખ કરી શકાય તેમ છે. મોરારસાહેબના શિષ્યમંડળનો પરિચય જોતા કહી શકાય કે, ઘણા શિષ્યો શબ્દમાં મૂંઝકયા નથી. પણ સદાવ્રત કરીને, ભજનની રમઝટ બોલાવીને, સત્સંગમાં જોડાઈને, ગૌસેવા કરીને, કથાકીર્તન કરીને, ગુરુભાઈઓને કાવ્યશિક્ષા આપીને સેવા કરી હતી.

મોરારસાહેબના શિષ્યોએ ગુરુના આદર્શો ઝીલીને અન્યત્ર સ્થળે ધૂણી ધખાવીને સંપ્રદાયની જ્યોત જલતી રાખી હતી. ડાકોર, ટંકારા, બિલખા, વડોદરા, મુંબઈ, જોડિયા, વસુંદરા વગેરે સ્થળે વિદ્યમાન જગ્યાઓ તેનાં પ્રમાણો આપે છે. સંપ્રદાયની એક વિશાળ શાખા લઈને બેઠેલા ભેખધારી મોરારસાહેબને પ્રતિભાશાળી શિષ્યો મળ્યા. અન્યત્ર જગ્યાએ શાખાઓ સ્થાપીને સંપ્રદાયનો પ્રચાર અને વિસ્તાર કર્યો.

મોરારસાહેબે શિષ્યોમાં ગુણદર્શન કર્યું છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની ભેદરેખા રાખી નહિ. નિષ્ઠા અને ઉત્સાહનો આદર કર્યો. શિષ્યોનો ફેલાવો પણ પહોળા પટમાં પથરાયેલો છે. ખંભાલિડા, રાપર-ભૂજ, વઢવાણ, વડોદરા, ડાકોર, મુંબઈ, લાઠી, વણથલી, જૂનાગઢ, ટંકારા, જોડિયા, વાંકાનેર, ખીજડિયા, જામનગર, એમ વ્યાપક ક્ષેત્રને આવરી લેતું શિષ્યમંડળ હતું. મોરારસાહેબે શિષ્યોના વિશેષ ગુણને કેળવીને સાંપ્રદાયિક ઉપયોગિતા સિધ્ધ કરીને સેવા અને સત્સંગના રંગે રંગ્યા હતા.

ઉપરોક્ત શિષ્યોની યાદીમાં જીવા ભગતનું નામ વિશિષ્ટ સ્થાને શોભાયમાન હતું. તેઓનું ઘડતર સંતો દ્વારા થયેલું. ગુરુ મોરારસાહેબની અસીમ કૃપા તેઓના પર ઊતરી હતી. એક સંત તરીકે સંપ્રદાયના વહીવટમાં વ્યવહારુ ઉકેલ લાવનાર, પરિપક્વ શિષ્ય તરીકે, ગુરુના સહયાત્રી રૂપે, વિવિધ રૂપે વિપુલ પ્રમાણમાં સંતવાણીનું સર્જન કરનાર, સંપ્રદાયનો પ્રચાર અને પ્રસ્તાર કરનાર, ગુરુમહિમા ગાનાર, 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની કાવ્યગંગાના પ્રવાહને વહેતો રાખનાર, ટંકારામાં સત્સંગની ધૂણી ધખાવનાર, જીવા ભગત ઊર્ફે 'જીવારામ' નું મોરારસાહેબના શિષ્યમંડળમાં વિશિષ્ટ અને વિરલ સ્થાન હતું. એમ કહેવામાં સહેજે અતિશયોકિત લાગશે નહિ.

(૮) ઉપસંહાર :

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આપણે 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'ના કુળ અને મૂળ વિશે તેમજ નાદ-બુંદ પરંપરા અને સંપ્રદાયની પ્રમુખ લાક્ષણિકતાઓ સાથે સંપ્રદાયનો વિગતે પરિચય મેળવ્યો. ભારતીય અધ્યાત્મ પરંપરા, આચાર્ય પરંપરા, ભક્તિ આન્દોલન, રામાનંદ સ્વામી અને તેમની શિષ્ય પરંપરા: કબીરવિચાર ધારા અને તેમની શિષ્યપરંપરાનું ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષમાં વિહંગાવલોકન કર્યું. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના આદ્ય સ્થાપક ભાણસાહેબના શિષ્ય અને આ સંપ્રદાયના તેજસ્વી સંત કવિ રવિસાહેબના શિષ્ય મોરારસાહેબ અને તેમના શિષ્ય જીવા ભગત છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાંથી ઉદાહરણો પરથી જોઈ શકાયું કે તેમની રચનાઓમાં સાંપ્રદાયિક ધારાની વિગતો પણ મળે છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત-ભક્ત કવિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પરથી પ્રતીતિ પણ થાય છે કે જીવા ભગત આ સંપ્રદાયના એક તેજસ્વી સંત સ્થાનના અધિકારી અને મોરારસાહેબના ભવ્ય શિષ્યમંડળમાં તેમનું અનોખું સ્થાન હતું. તેમણે એક વિશાળ અને ભવ્ય પરંપરાને પચાવીને સંતવાણી રચી છે. તેમના હાથે લખાયેલ સંતવાણીનો પરિચય હવે પછીનાં પ્રકરણમાં મેળવીશું.

● પાદટીપ: પ્રકરણ: ૬

- (૧) જુઓ પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૫
- (૨) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત :કૃતિ :અમરવેલી : પૃ.૧૯૮
- (૩) એજન : પૃ. ૧૧૯
- (૪) ચિંતામણિ:કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ)શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત-૧ :પૃ.૩૮
- (૫) 'ભાણ પરચરી : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ) હસ્તપ્રત: શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:પૃ. ૩૦
- (૬) 'રવિસાહેબ : એક આલોચનાત્મક અધ્યયન ': શોધ પ્રબંધ : અપ્રગટ :સૌ. યુનિ.: વર્ષ : પ્રસ્તુત કર્તા : ડૉ.હંસાબેન માંકડિયા
- (૭) હસ્તપ્રત-૧ : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : કૃતિ : ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબની પરચરી: પૃ.૩
- (૮) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૫:મુદ્રો: ભાણસાહેબ
- (૯) એજન
- (૧૦) ભાણ પરચરી: કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ) હસ્તપ્રત-૧ શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત :પૃ.૧૯૮
- (૧૧) એજન
- (૧૨) એજન
- (૧૩) એજન
- (૧૪) એજન
- (૧૫) 'મોરારસાહેબની પરચરી': હસ્તપ્રત-૧:કર્તા:જીવા ભગત:(અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત
- (૧૬) 'ભાણ પરચરી': કર્તા :જીવા ભગત:(અપ્રગટ) હસ્તપ્રત-૧: શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત
- (૧૭) 'સત સાહેબની સરવાણી' :લેખક : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ: ૨૦૦૦ : પ્રકાશક :ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર : પૃ.-૩૩૩
- (૧૮) 'સોરઠી સંતવાણી' : સં. : ઝવેરચંદ મેઘાણી : ચોથી આવૃત્તિ: વર્ષ: ૧૯૮૭ પ્રવેશક : પૃ. ૪૦
- (૧૯) એજન
- (૨૦) એજન
- (૨૧) એજન:પૃ. ૪૧

- (૨૨) એજન
- (૨૩) 'સત કેરી વાણી' : સં. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ બીજી : વર્ષ ૧૯૯૧ : પ્રકાશક નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ : પ્રવેશક : પૃ.૬૨
- (૨૪) 'સોરઠી સંતવાણી': સં: ઝવેરચંદ મેઘાણી : ચોથી આવૃત્તિ : વર્ષ : ૧૯૮૭ પ્રવેશક : પૃ.૪૫
- (૨૫) એજન
- (૨૬) 'રવિસાહેબની પરચરી':કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ) હસ્તપ્રત-૧: શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત
- (૨૭) એજન
- (૨૮) એજન
- (૨૯) હસ્તપ્રત - ૧ : કર્તા : જીવા ભગત(અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : કૃતિ : 'ભાણ સાહેબ, રવિ સાહેબ અને મોરારસાહેબની પરચરી':પૃ. ૩
- (૩૦) 'સત સાહેબની સરવાણી ' :લેખક : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર : પૃ.૨૯૪
- (૩૧) 'સત કેરી વાણી' : સં. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ બીજી : વર્ષ ૧૯૯૧ : પ્રકાશક નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ : પ્રવેશક : પૃ. ૭૨
- (૩૨) 'સોરઠી સંતવાણી ' : સં. : ઝવેરચંદ મેઘાણી : ચોથી આવૃત્તિ : વર્ષ : ૧૯૮૭ પ્રવેશક : પૃ. ૪૬
- (૩૩) એજન
- (૩૪) એજન પૃ.૪૭
- (૩૫) એજન
- (૩૬) એજન
- (૩૮) 'રવિ સાહેબની પરચરી' : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ) હસ્તપ્રત-૧:શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત :પૃ. ૧૧૦
- (૩૯) 'સોરઠી સંતવાણી' : સં. : ઝવેરચંદ મેઘાણી :ચોથી આવૃત્તિ : વર્ષ :૧૯૮૭:પ્રવેશક: પૃ. ૪૮-૪૯
- (૪૦) 'સત સાહેબની સરવાણી ' :લે.ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ: પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર :પૃ.૨૦૪
- (૪૧) એજન : પૃ. ૨૦૫
- (૪૨) એજન : પૃ.૧૯૩
- (૪૩) એજન : પૃ. ૧૯૩
- (૪૪) 'સંતવાણી : સત્વ અને તંત્ર:' સં. ડૉ.બળવંત જાની:પ્રથમ આવૃત્તિ:પ્રકાશક: ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર:પૃ.૨૧૬
- (૪૫) એજન
- (૪૬) 'સત સાહેબની સરવાણી ' :લે. ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ પ્ર. આ.: વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુ. સા. અકાદમી, ગાંધીનગર :પૃ. ૧૪૭
- (૪૭) એજન : પૃ.૧૩૩
- (૪૮) એજન: પૃ.૧૩૨
- (૪૯) 'સંતવાણી: સત્વ અને તંત્ર': સં.ડૉ. બળવંત જાની: પ્ર.આ.:પ્રકાશક ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર,પૃ.૨૧૬

- (૫૧) 'સત સાહેબની સરવાણી' :લે.ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ:પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર : પૃ. ૧૭૧
- (૫૨) 'સત કેરી વાણી': સં. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ બીજી : વર્ષ ૧૯૯૧ : પ્રકાશક નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ : પ્રવેશક : પૃ. ૭૨
- (૫૩) 'સત સાહેબની સરવાણી' : લે.ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ:પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર : પૃ. ૩૨૮
- (૫૪) 'રવિ સાહેબની પરચરી' : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ) હસ્તપ્રત-૧ : શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત :પૃ. ૧૧૨
- (૫૫) 'સત કેરી વાણી' : સં. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ બીજી : વર્ષ ૧૯૯૧ : પ્રકાશક નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ : પ્રવેશક : પૃ. ૭૨
- (૫૬) 'મોરારસાહેબની પરચરી' : કર્તા : જીવા ભગત:(અપ્રકટ) હસ્તપ્રત-૧: શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત
- (૫૭) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:પ:મુદ્દો:રામ કબીર સંપ્રદાય
- (૫૮) 'મોરારસાહેબ: એક આલોચનાત્મક અધ્યયન':મહાનિબંધ:અપ્રગટ :સૌ.યુ. ડૉ. મનહરબેન ગોધવિયા: પૃ.૧૨૦
- (૫૯) 'મોરારસાહેબની પરચરી': કર્તા : જીવા ભગત(અપ્રકટ) હસ્તપ્રત-૧: શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત
- (૬૦) ખંભાલિડાની ક્રમ વિનાની હસ્તપ્રત
- (૬૧) 'મોરારસાહેબની પરચરી': કર્તા : જીવા ભગત(અપ્રકટ) હસ્તપ્રત-૧: શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત
- (૬૨) એજન :
- (૬૩) એજન :
- (૬૪) 'સોરઠી સંતવાણી': સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી: પ્રવેશક: આવૃત્તિ: બીજી: ૧૯૯૮:પૃ. ૫૨
- (૬૫) એજન
- (૬૬) એજન
- (૬૭) 'સંતવાણી : સત્વ અને સૌંદર્ય' :લે. ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ,ડૉ. મનોજ રાવલઅને ડૉ.નિરંજન રાજયગુરુ : પ્રથમ આવૃત્તિ :પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ:૧૯૯૪
- (૬૮) 'મોરારસાહેબની પરચરી': કર્તા જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત-૧

* * * * *

પ્રકરણ : ૭

સંતવાણીનું રૂપદર્શન

પ્રકરણ : ૭

- (૧) પ્રસ્તાવના
- (૨) ગણપતિનાં ભજનો
- (૩) ગુરુ મહિમા
- (૪) સ્તવન—સ્તુતિ
- (૫) આરતી
- (૬) રવેણી
- (૭) આગમવાણી
- (૮) ધોળ
- (૯) આરાધિવાણી
- (૧૦) કાફી
- (૧૧) પરજ
- (૧૨) પ્રભાતી
- (૧૩) રૂપકવાણી
- (૧૪) કક્કો
- (૧૫) ગરબી રચનાઓ
- (૧૬) ગુરુને અરજ
- (૧૭) સદ્ગુરુને અરજ
- (૧૮) ભજન
- (૧૯) પદરચના
- (૨૦) આખ્યાન
- (૨૧) ગુરુમહિમા
- (૨૨) પરચરી
- (૨૩) ચિંતામણિ
- (૨૪) અંગ રચનાઓ
- (૨૫) નિજિયા ધરમની આખ્યાત
- (૨૬) કરમવેલી
- (૨૭) ગુરુ—શિષ્યનો સંવાદ
- (૨૮) અમરવેલી
- (૨૯) અરચું
- (૩૦) અન્ય રચનાઓ
- (૩૧) ઉપસંહાર

(૧) પ્રસ્તાવના :

'તિલક મંજિરા તંબૂરા શબ્દ ઘોર ઉપડે,
ગાવે બજાવે ગુણાતીતકું મન મે'બૂબમાં મળે.'

* * * * *

'પાળો પ્રીતુ મળે ભજનની રીતુ.' (જીવા ભગત)

આપણે જે વિષયનું અધ્યયન કરવાનું છે. એ વિષય સંતધારા અને આધ્યાત્મિક અનુભવનો પ્રદેશ છે. સંતવાણી આપણી સાંસ્કૃતિક અને અધ્યાત્મ રહસ્યોને ઉજાગર કરે છે. ભજનની સ્વતંત્ર ઓળખ મળી રહે, એવું તેનું સ્વરૂપ જોવા મળે છે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ભજનનાં મૂળ, અર્થ, વ્યાખ્યા, ભજનનાં આંતર-બાહ્ય લક્ષણો, તેના વિવિધ પ્રકારો અને તેમાં પ્રગટ થતું અભિવ્યક્તિનું સૌંદર્ય વગેરે વિશે તપાસ કરીને એક સ્વતંત્ર સાહિત્ય સ્વરૂપ તરીકે આલોચના કરવાનો ઉપક્રમ છે. (અહીં 'સંતવાણી' અને 'ભજન' પર્યાયવાચી શબ્દ રૂપે પ્રયોજવામાં આવેલ છે.)

(૨) સંતપરંપરા :

ભારતીય ધર્મપ્રણાલી મહાસાગર જેવી વિશાલ, ગહન, ઉદાર અને ઉદાત્ત છે. તેમાં અનેક પ્રકારની વિચારધારાઓ, માન્યતાઓ અને પરંપરાઓનાં વહેણો ભળેલાં છે. 'ભક્તિઆંદોલન' થી વિવિધ પંથ-સંપ્રદાયોની પરંપરા જન્મી અને તેના પરિફલરૂપે મધ્યકાળમાં અનેક સંતો-ભક્તો મળ્યા. તેમના હાથે લખાયેલું સંતસાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. સંતોએ સાહિત્ય અને વ્યવહારથી પ્રજાજનને સત્ જીવન અભિમુખ કરવામાં મૂળગામી અસર કરી છે. આંદોલનના પ્રભાવથી 'ભજન'નું શિલ્પ મળ્યું હોવાથી એમાં અનોખું ખમીર પણ છે.

સંતસાહિત્ય આપણી સંસ્કૃતિની આધાશીલા બનીને વહેતી રહી છે. સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યના ઉત્થાનમાં વિવિધ સંતપરંપરાની સાધના, સિદ્ધાંતો અને સાહિત્યે મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. આધુનિક યુગમાં અને એ પૂર્વે વિદેશી સંસ્કૃતિઓનાં આક્રમણ વચ્ચે મૂળ લોકધર્મી સંસ્કારો જાળવી રાખવામાં મોટું યોગદાન રહ્યું છે. તેમાં રહેલી માનવકલ્યાણની ભાવનાથી આ પરંપરા ઉજળી છે.

(૩) લોકસમાજ સાથે અનુબંધ :

સંતવાણીમાં સમાજદર્શન પણ મળી રહે છે. એ રીતે એ લોકસમાજનું સાહિત્ય છે. વણવ્યવસ્થાના જડ યોગદામાં બંધાયેલ મચ્ચકાળમાં, દેહવરણમાં હરિભજન કરવા જનારા નરસિંહ મહેતા કે ત્રિકમને દિક્ષા આપીને 'સાહેબ' બનાવનાર ખીમસાહેબ, એ સમયના વિશિષ્ટ પ્રકારના સમાજ સુધારકો જ હતા.

વર્તમાન સમયમાં સંતોની વાણી લોકડાયરામાં, પ્રસારણના માધ્યમ કે ભજન મંડળીઓમાં શેરીએ અને ચૌકે પ્રસ્તુત થઈને સમાજ અભિમુખ બની છે. પ્રસ્તુતકર્તાના આચરણને એક બાજુ રાખીને વિચારીએ તો, પણ સંતવાણીના સૂરો માનવીના હૈયામાં ઊતરીને અસર તો કરે જ છે.

સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમથી પણ સંતવાણીને તપાસવાનો પ્રયાસ થયો છે. એ પ્રમાણે જોઈએ તો, 'ભજનો ભારત વ્યાપી ઘટના છે. મોક્ષપ્રાપ્તિના અભિલાષી સંતોએ ભજનનો એક 'સંસ્થા' તરીકે વિકાસ કર્યો છે. ભજનો ગામડાંમાં અને શહેરોમાં બન્ને સ્થળે બધા વર્ગોમાં લોકપ્રિય છે. ક્રિયા વિધિમાંથી કંઈક મોકળાશ, ભજનની કલાત્મકતા, આધ્યાત્મિકતા અને ઊર્મિલ અપીલથી ભજનોમાં જ્ઞાતિ-વર્ગ ભેદને ઓળંગી જવાની શક્તિ છે. એ બધાને લીધે ભજનો શહેરોમાં પણ લોકપ્રિય બન્યા છે.' ^૧

(૪) સમન્વયવાદી સંસ્કૃતિ :

પંથ, સાધના, સિદ્ધાંત અને વિચાર ભેદે અલગ હોવા છતાં મૂળરૂપે એક રહેલી સંતપરંપરાએ આપણી સંસ્કૃતિના પરમોચ્ચ આદર્શ 'વિવિધતામાં એકતા અને એકતામાં વિવિધતા' ની ભાવનાને ટકાવી રાખવામાં મહામૂલું યોગદાન આપ્યું છે.

સંતવાણીમાં ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક અને સાધનાત્મક એવા ત્રણ પ્રવાહો જોવા મળે છે. વિવિધ ધારાઓના સંતકવિઓએ સંતસાહિત્યનું સર્જન કરીને શબ્દ અને 'શબ્દ' ની સાધના કરી છે. સંતોની સાધનાનો સૂર 'સાહેબની બંદગી અને ભૂખ્યાને ભોજન આપવું' મુખ્ય સ્થાને જોવા મળે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની સાધના ધારાઓના વહેણ લોકધર્મી સંતોની વાણીમાં અને આચરણમાં ભળેલા છે. કોઈ પણ સંતની સંતવાણીમાં આપણને અનેક સાધનાધારાના અંશો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ જોવા મળે છે. એ રીતે સંત સંસ્કૃતિ 'સમન્વયવાદી સંસ્કૃતિ' છે. સંતપરંપરામાં ભજનની રચના, ભજનોનું ગાન અને ભજનોનું શ્રવણ એ મહત્વનું સાધનાકાર્ય રહેલું જોવા મળે છે.

(૫) સંતસાહિત્યની સામગ્રી :

સંતસ્થાનોમાં જળવાયેલી હસ્તતોમાં સંતસાહિત્યની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. સંતસ્થાનોમાં પ્રપ્ત સાહિત્યનું વર્ગીકરણ કરીએ તો, એમાં 'પદ' કે ભજન પ્રકારની ટૂંકી રચનાઓ મળે છે. જેમાં સગુણ-સાકાર કે નિર્ગુણ-નિરાકારની સ્તુતિ, પ્રાર્થના હોય, ગુરુમહિમા હોય, યોગમાર્ગની જુદી જુદી સાધનાઓનું નિરૂપણ હોય, વૈરાગ્યનો ઉપદેશ હોય, પોતાની આંતરવ્યથાનું ગાન હોય, પોતાના વ્યવહારિક કાર્યો ઉકેલી આપવાની પરમાત્માને અરજ પણ હોય. પ્રેમલક્ષણાધારામાં વિરહની વેદના અને મિલનનો આનંદ પણ વર્ણવાયો હોય, તો ઉપદેશાત્મક વાણીમાં કટાક્ષમય ચાબખા હોય અને રહસ્યવાદી સાધનાત્મક વાણી ગૂઢ કે

અવળવાણીના રૂપમાં હોય. એ સિવાય 'ઉમાવો' નામક કરુણ પ્રશસ્તિ—દિવંગત સંતના ગુણાનુરાગ વર્ણવતી રચનાઓ પણ મળે. અંગ, કકકો, બારમાસી વાર, તિથિ, મહિના જેવી દશથી વીસ પચ્ચીસ કડીઓ સુધી વિસ્તરતી રચનાઓ. પચાસથી માંડી દોઢસો કડીઓ સુધી વિસ્તરતી 'ગુરુમહિમા', કે ચેતવણી અને 'ચિંતામણિ' અને 'ગીતા' નાં નામે ઓળખાતી સાખી—દોહરા— છપ્પા કે કડવાં બંધમાં રચાયેલી દીર્ઘ કૃતિઓ. તેમજ 'ગુરુ વંશાવળી' કે 'ગુરુ પરંપરા' દર્શાવતી સાંપ્રદાયિક રચનાઓ મળે છે. 'ગોષ્ઠિ', 'સંવાદ' દ્વારા સંપ્રદાયના સાધના અને સિદ્ધાંતો તથા તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરતી સાંપ્રદાયિક રચનાઓ, અન્ય ભાષી સંતકવિઓની વાણીનું અનુકરણ કરતી ગુજરાતી રચનાઓ વગેરે મળે છે.'^૨

(૬) મૌખિક પરંપરા અને હસ્તપ્રતમાં સાહિત્ય :

સંતપરંપરા સંતવણીનાં સર્જનથી વધુ પરિચિત અને રળિયાળી બની છે. જનસમાજમાં લોકપ્રિય એવું સંતસાહિત્ય કંઠોપકંઠ પરંપરાથી પણ સંચવાયેલું મળે છે. ઘણું સાહિત્ય હસ્તપ્રતમાં પણ મળે છે. કોઈને વળી લખતા આવડતું કે લલિયાઓ મળ્યા તેને હસ્તપ્રતમાં મૂક્યું. ઘણા રસિકજનોએ હસ્તપ્રતમાં મૂકીને સાચવી રાખેલું મળી આવે છે. પરંપરાના અનુયાયી, ભગત કે ભજનિકો પાસે એ સાહિત્ય મૌખિક પરંપરાથી જળવાયેલું પણ મળે છે. કેટલાક સંતસ્થાનોમાં હસ્તપ્રતરૂપે, ક્યાંક જતનથી તો ક્યાંક ફરજના ભાગરૂપે સંચવાયેલું મળી આવે છે. તે કંઠસ્થરૂપે જળવાયેલું હોવાથી નિત્ય નૂતન અથવા અમરવાણી છે એમ કહી શકાય. સંતસાહિત્ય અમુક વર્ગનું જ છે, એવું સ્વીકારીને ચાલ્યા હોવાથી આ વિષયમાં ઓછું ખેડાણ થયેલું છે.

(૭) ભજન સાગરના ત્રણ ઘાટ :

અનેક સંપ્રદાયો—પંથો, અનેક સાધનાધારાઓથી મંડિત સંતવાણીના મુખ્ય ત્રણ ઘાટ જોવા મળે છે.^૩

(૧) મહામાર્ગ

(૨) નાથયોગ

(૩) સંતપરંપરા

મહામાર્ગ એ હિન્દુધર્મની નાની આવૃત્તિ જેવો છે. તેનાં મૂળ વૈદિક સંસ્કૃતિ જેટલાં જૂનાં છે. નિરંજન જયોતિ સ્વરૂપ, આદ્ય શિવ—શકિતથી શરૂ કરીને રામદેવપીરની અવતાર પૂજા સુધી તેનું વહેણ રહ્યું છે. માર્કડંજ્ઞપિથી માંડીને છેક મૂળદાસ સુધીની એક દિવ્ય પરંપરા આ પંથમાં છે. જેમાં સહદેવ જોશી, રામદેવ પીર, હરજી ભાટી, જેસલ—તોરલ, દેવાયત—દેવળદે, રૂપાંદે—માલદે, લાખો—લોયણ, દાળલદે—ખીમળિયો આદિ નિજારી સંતોની વિપુલ ભજનવાણી મળે છે. એમાં અનેક સ્ત્રી—સંતો થયા છે. સંત નારીઓએ પુરુષોમાં દિવ્યત્વને જગાડ્યું એવાં અનેક પ્રમાણો ભજનવાણીમાં માં પ્રાપ્ત થાય છે. મહામાર્ગની વાણીનો મોટો મહિમા છે.

મહામાર્ગની જેમ નાથપંથના આદિ પ્રવર્તક આદિ દેવ શિવ ગણાય છે. આદિનાથથી ઉતરી આવેલી આ યોગ પરંપરામાં મહંદરનાથ, ગૌરખનાથ, ભૈરવનાથ, જાલંધરનાથ જેવા પ્રતાપી યોગીઓએ આ પરંપરા ફેલાવી. તેમણે નેતિ-દ્યોતિ-બસ્તિથી કાયાશોધનની યોગક્રિયાને મહત્વ આપ્યું. તેમણે મંત્રયોગ, હઠયોગ, લયયોગ અને રાજયોગનું મહત્વ સ્વીકાર્યું. નાથસિદ્ધમાં કઠોર તપશ્ચર્યા મુખ્ય રહી અને ભાવુક્તા કે પ્રેમની ગુંજાયેશને સ્થાન ન આપ્યું. ઈ. સ. ની નવમી-દશમી સદીમાં આ નાથયોગીઓની પલટણો નીકળી હતી. વચનસિદ્ધ અને વર્તનના અડગ બ્રહ્મચારી તરીકેની આ નાથ સિદ્ધોની આગવી ઓળખ રહી છે. નાથ સંપ્રદાયમાં નારી અળગી ગણાઈ છે. આ પરંપરામાં ભરથરી-ગોપીચંદનાં ભજનો ખૂબ જ પ્રચલિત રહ્યા છે. નાથ પરંપરાના સિદ્ધોની વાણીનો પ્રભાવ સમગ્ર ભારતમાં પથરાયેલો જોવા મળે છે.

સંતપરંપરાનો વિચાર કરીએ તો, ૧૨માં સૈકામાં રામાનુજાચાર્યનું આગમન થયું, અને તે ભક્તિધારાના પુરસ્કર્તા બન્યા. નાથ સંપ્રદાયની યોગસાધનામાં રહેલી આત્યંતિકતાને કારણે એમાં ભાવુક્તા, પ્રેમ, આર્દ્રતાને સ્થાન નહિવત્ મળ્યું. શ્રી રામાનુજાચાર્યે આ તરસને ભક્તિરસથી તૃપ્ત કરવાનું કાર્ય કર્યું. તેમની પૂર્વે દક્ષિણમાં આળવાર સંતો દ્વારા ભક્તિધારાનું વહેણ શરૂ થયું. કબીર, રૈદાસ વગેરેથી આ પરંપરા વિકાશ પામી અને 'ભજન' ની અભિવ્યક્તિને અભિનવું રૂપ મળ્યું. તેમાં કબીરવાણીની વિશેષ અસર જોવા મળે છે.

નરસિંહ, મીરાં, અખો, ધીરો, ભોજો, વસ્તો, પ્રીતમ, નિરાંત, 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની સાહેબ પરંપરાના સંતો ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ, ખીમસાહેબ, મોરારસાહેબ અને આલોચ્ય સંતકવિ જીવા ભગત વગેરે. અને આ સંપ્રદાય સાથે સંલગ્ન વાડીના સંતો ત્રિકમસાહેબ, ભીમસાહેબ, દાસી જીવણ, મુસ્લિમ સંત હોથીસાહેબ વગેરે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંતો અને જૈન સંપ્રદાયના સંતો તેમજ જ્ઞાનમાર્ગી ગંગાસતી જેવા અનેક સંતોએ ભજનને સાધીને આરાધ્યું છે. તેમની પાસેથી અંતરને ભીજવતી અને અજવાળતી વિપુલ સંતવાણી મળી છે. 'એનું મૂળ ગાન એક જ છે. 'અખિલનું દર્શન અને તેનો અનુભવ એક જ હોય છે. દર્શન અને અનુભવની અભિવ્યક્તિ બહારથી દેખાતી અનેક પ્રકારની અલગતાઓની વચ્ચે પણ એક અને અખંડ છે.'^૪

(૮) મધ્યકાલીન ગુજરાતી સંતકવિતા :

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સંતકવિતાના આદિ સંતકવિ નરસિંહ મહેતા તેમજ અખો, પ્રીતમ, ધીરો અને દયારામ આવે છે. આ સમય દરમિયાન વહેલી સંતધારાના પ્રવાહમાં ચાર લક્ષણો જોવા મળે છે.

- ધાર્મિક
- આધ્યાત્મિક
- સાંપ્રદાયિક
- સાધનાત્મક

ઉપાસનાની રીતે જોઈએ તો તેના ત્રણ રૂપ જોવા મળે છે:—

- નિર્ગુણ—નિરાકાર બ્રહ્મની ઉપાસના
- સગુણ—સાકારની ઉપાસના
- સગુણ—નિર્ગુણ સમન્વયકારી ઉપાસના

અખો, ધીરો, ભોજો, અને નાથપંથી, મહાપંથી, નિરાંતપંથી સંતોની વાણી પ્રથમ પ્રકારમાં આવે. તેમાં બ્રહ્મના નિર્ગુણરૂપની ઉપાસના છે. સાકાર પરમાત્માના રૂપનું પૂજન, કિર્તન, અર્ચન વગેરે વિધિ વિધાનો થાય છે. રામ, કૃષ્ણ, સ્વામીનારાયણ જેવા સાકાર રૂપોની ભાગવત પ્રેરિત નવધાભક્તિ પ્રમાણે ઉપાસના થાય છે. મીરાં, દયારામ, વૈષ્ણવપુષ્ટિમાર્ગી સંતો અને સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના સંતો વગેરે સંતોની વાણી આ બીજા પ્રકારમાં આવે છે. ત્રીજા પ્રકારમાં નિર્ગુણ—નિરાકાર અને સગુણ—સાકારની અભેદાવસ્થાને સ્વીકારે છે. કબીરની ઉપાસના આ પ્રકારમાં આવે છે. 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતો ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ અને આલોચ્ય સંત કવિ જીવા ભગતની સંતવાણી આ પ્રકારમાં આવે છે.

મધ્યકાલીન સંતોની વાણી બે પ્રવાહમાં વહી: એક પ્રવાહ ધીર, ગંભીર, શાંત અને પ્રેમની મીઠી વાણીનો છે. જેમાં હરિજન સંતો દાસી જીવણ વગેરેની વાણી આવે છે. બીજો પ્રવાહ વેધક ચાબખા મારતો કટાક્ષથી હૈયાને આરપાર વીંધી નાખતો, કરડાઈ ભરેલો છે. અખો, ભોજો અને 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' ની બૂંદ પરંપરાના સંતોની વાણીમાં જોવા મળે છે. જેમાં ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ વગેરે સંતોની વાણી આવે છે.

(૯) સંતકવિતા—ભજનનાં મૂળ :

સંતકવિતામાં નાથપંથ, મહાપંથ, કબીપંથ, રવિ—ભાણ સંપ્રદાય, નિરાંતપંથ જેવા નિર્ગુણ મરમી સંતોની વાણી આવે છે. ગુજરાતમાં અઢારમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને ઓગણીસમી સદીનો પૂર્વાર્ધ આ વિવિધ પંથપરંપરાની કવિતાથી સમૃદ્ધ થયો છે. 'ભારતીય કાવ્યધારામાં બોદ્ધ દુહા, ચર્યા પદો, જૈન દુહા, પ્રાકૃત દુહાઓ, ત્યાર પછી ગુજરાતી સંત ભક્તોની ભજનવાણી પ્રગટ થાય છે.'^૫

ભજનનો નાતો ભક્તિ સાથે છે. દક્ષિણ ભારતના 'આળવાળ સંતોની વાણી', નાથ સિદ્ધોનાં 'ચર્યા ગીતો', બંગાળના બાઉલોનું 'બાઉલ ગીત', પંજાબનું 'સબહી', હિન્દી સંતોની 'સંતબાની' વગેરે વાણીના પ્રવાહોની અસર ઝીલતી ગુજરાતી ભજનવાણી જન્મી છે. ભજનવાણીનું અંતરંગ સિદ્ધ નાથોની વાણીએ સમૃદ્ધ કર્યું છે. તેમાં પ્રભાવક પરિબળ તરીકે ગોરક્ષારા અથવા ગોરખનાથ (ઈ. સ. ૮૨૫) ની અસર સંત પરંપરામાં વિશેષ ઝીલાયેલી જોવા મળે છે. 'ભજનને પ્રેરનાર ભક્તિ આંદોલન મુખ્ય પરિબળ રહ્યું છે. દાર્શનિક ભૂમિકાએ વિચારીએ તો સિદ્ધમત નાથમત અને સંતમત એવા ક્રમમાં સંતવાણી નાથ સિદ્ધોમાંથી ઊતરી આવ્યાનાં અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે.'^૬

ગુજરાતી ભાષાના સંતોનો વિચાર કરીએ તો નરસિંહ મહેતા (ઈ. સ. ૧૪૧૪- ૧૪૮૦) ને આદિ કવિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. નરસિંહની સમકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રી રતનીબાઈની ભજનવાણી મળી આવે છે. સંતમતના આદ્ય કબીરસાહેબ (ઈ. સ. ૧૩૮૮-૧૫૧૯) પહેલાં રામદેવપીર (ઈ.સ. ૧૩૪૯-૧૪૫૯), દેવાયત પંડિત (હયાતિ: ઈ. ૧૪૫૮), તેના સમકાલીન ખિમરિયો કોટવાળ-દાળલદે અને આ બંને સંતોના ઉત્તરાર્ધમાં જેસલ-તોરલ અને રૂપાંદે -માલદેવની મહાપંથની ગુજરાતી ભજનવાણી મળે છે. સમયની રીતે જોઈએ તો, સંતવાણીમાં 'ભજન' એક સ્વતંત્ર કાવ્ય સ્વરૂપના આરંભ કર્તા તરીકે દેવાયત પંડિત છે.'^૭

(૧૦) 'ભજન' નો અર્થ :

'ભજન' વિશે જિજ્ઞાસુઓને માહિતી મેળવવવી હોય ત્યારે ગુજરાતી શબ્દકોશ, 'ભગવતદ્ગોમંડલ' અથવા 'ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ' પાસે જાય છે, અને ભજનની સમજ મેળવે છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે સમજ આપવામાં આવી છે.

બૃ.ગુ. કોશ-૨ પ્રમાણે જોઈએ તો: 'ભજન' શબ્દ 'ભજ્' સંસ્કૃત ધાતુ પરથી ઉતરી આવેલો છે. તેનો અર્થ 'ભજવું' કે 'સેવવું' એવો થાય છે. ઈષ્ટદેવ કે પરમતત્ત્વની ઉપાસના માટે જેની રચના કરવામાં આવેલી હોય તેને 'ભજન' કહેવાય. 'સંતવાણી' શબ્દ 'સંત' અને 'વાણી' ઉભય પદને જોડીને બનેલો છે. 'સંત' નો શાબ્દિક અર્થ જોઈએ તો, 'સંત' અટલે સત્પુરુષ, સાધુપુરુષ, ભલો માણસ, ઓલિયો, પવિત્ર માણસ વગેરે. 'વાણી' એટલે વાચા, વાગ્, બોલી, વેણ, વચન, ભાષા વગેરે. 'સંતવાણી' માટે સત્પુરુષોનો બોલ, સંતની વાણી, સંતજનનું વચન વગેરે અર્થો મળે છે. 'ભજન' માટે સ્તુતિ, પ્રાર્થના, ભક્તિ, નામ સ્મરણ, ઈશ્વર સંબંધી કવિતા, ભક્તિનું કાવ્ય કે ગાયન વગેરે અર્થો મળે છે. 'ભજન' જેમાં ભગવાનની સ્તુતિ પ્રાર્થના તેમજ જ્ઞાનનું નિરૂપણ હોય તેવી ગેય પદ-રચના.'

ભજન સંત દ્વારા રચાયેલ હોવાથી તેને 'સંતસાહિત્ય' માં સમાવીને ઓળખ આપવામાં આવે છે. સંતોએ લખેલું તમામ સાહિત્ય સંતવાણીના રૂપમાં આવી શકે તેમ નથી. તેને સંતસાહિત્ય કહી શકાય. સંતોએ રચેલ સંતસાહિત્યમાં 'સંતવાણી-ભજન' મળી આવે છે. એ રીતે ભજન સંતસાહિત્ય છે. એમ કહેવું વધારે ઉચિત લાગે છે.

'ભગવતદ્ ગોમંડલ' પ્રમાણે જોઈએ તો: 'ભજન' સંસ્કૃત 'ભજ્' (ભજવું) અને 'અન્' (નામ બનાવનાર પ્રત્યય) થી બનેલો છે અને ઈશ્વર સ્મરણ, સ્તુતિ, પ્રાર્થના, ભક્તિ, નામસ્મરણ એવો અર્થ મળે છે. અને 'ભજન કરવું' એટલે-

- (૧) ઈશ્વરના ગુણ ગાવા ઈશ્વર સ્મરણ કે સ્તવન કરવું.
- (૨) એક ને એક વાતનું રટણ કર્યા કરવું.
- (૩) છાનામાના બેસી રહેવું, કંઈ કરવાનું રહ્યું નથી, માટે નિવૃત્ત થઈ બેસી રહેવું, પતી રહ્યું, એમ નિરાંત વાળવી.^૮

અહીં ભજનમાં આવતા વિવિધ ભાવને બતાવવામાં આવ્યા છે. ભજનનાં સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું નથી.

'ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ' પ્રમાણે જોઈએ તો:—'ભજન: મધ્યયુગમાં અતિ પ્રચલિત વ્યાપક પદ પ્રકાર તે ભજન. 'ભજ્' ધાતુ પરથી 'ભજન' શબ્દ બન્યો. કોઈનો આશ્રય લેવો, તેને ચાહવું, તેની સેવા કરવી. કીર્તન ભક્તિ પ્રકારમાંથી સંતો—ભજનિકો દ્વારા નિર્મિત ભજન સાહિત્ય બે પ્રકારનું છે: શુદ્ધ અને મિશ્ર. શુદ્ધ ભજન એટલે સર્વાંશે નિઃસ્પૃહ ગુણાનુવાદ. મિશ્ર ભજન એટલે પ્રાર્થના જેમાં માગણીનો ધ્વનિ હોય, જે સાચાં ભજનોમાં ન હોય. શુદ્ધ ભજનોના દષ્ટાંત તરીકે ઋગ્વેદમાંની કેટલીક પ્રાર્થનાઓ ગણાવી શકાય. ગુજરાતના જૂના કવિઓના ભજનોમાં નરસિંહ કે મીરાંના અમુક વિરલ શુદ્ધ ભજન દષ્ટાંતો સિવાય બહુધા બોધ ગીતો અને પ્રાર્થનાઓ છે.

ભજનમાં જગત પ્રત્યેના નિર્વેદથી માંડીને આનંદ મૂર્ચ્છા સુધીના બધા ભાવો આલેખાય છે. સંતો આત્માનુભવની આનંદ અભિવ્યક્તિ સાથે જડ બુદ્ધિ જીવને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ, વિશ્વ સ્વરૂપ પ્રભુનો મારગ બતાવે છે. ભજન અને દર્શન વચ્ચે તાત્વિક ભેદ નથી. ભક્ત જે ભજે છે તે જ જુએ છે અને એ જ ભજે છે. સંપ્રદાય નિરપેક્ષ ભજનવાણી વિવિધ સંતોની વિચાર પ્રણાલીનું સમુચ્ચય સ્વરૂપ ગૂઢતાનું નિરૂપણ બાહ્યાચારનો અભાવ, વાણીની સરળતા, સુગેયતા, ચોટવાળી ધ્રુવપંક્તિ વગેરે ભજનનાં લક્ષણો છે.^૯

આમ, 'ભજન' એટલે સંતોની વાણી, સંતોએ આપેલી અને સંતોએ ખેડેલી કે સંતોએ ગાયેલી વાણી. 'સંતવાણી' એટલે ભજન. એવો રૂઢ થયેલો અર્થ મળે છે. આપણા માટે આ શબ્દ અજાણ્યો નથી. 'ભજન' વિશે અનેક વ્યાખ્યાઓ મળે છે. તેનાં પરથી ભજનનાં લક્ષણો મળી રહે છે. ભજન અધ્યાત્મ માર્ગના પ્રવાસી સંત, ભક્ત, જ્ઞાની કે સિદ્ધ સાધકો દ્વારા રચાયેલી વાણી છે.

(૧૧) સાધનાધારા :

'સંત' અને 'વાણી' એ બે પરિમાણ ધરાવતી સંતકવિતાના વર્તુળમાં પરિઘરૂપે રહેલું એક ત્રીજું પરિમાણ જોઈએ તો, સંતોની સાધનાધારા છે. સંતવાણીમાં પરમાત્માના ધામ તરફ જવાની ગતિ સંકેતરૂપે વણાયેલી હોય છે. તેમાં અલખધણીને અનુભવે માણ્યાની સાધકની પોતાની એક નકકી થયેલી ગતિ હોય છે. પંથપરંપરા પ્રમાણે સમાન લક્ષ્ય હોવા છતાં ગતિ અને સ્થિતિ અલગ અલગ હોય છે. સૌરાષ્ટ્રની સંતવાણીમાં જુદી જુદી સાધના પરંપરાઓની સાધના શબ્દબદ્ધ થયેલી જોવા મળે છે. તમામ પરંપરાની સાધનાત્મક પરિભાષાની વિવિધતા પણ જોવા મળે છે.

ભજનોમાં આવતી સાધનાધારામાં જ્યારે પાંચતત્વ, ત્રણગુણ, પચીસ પ્રકૃતિ, સાતધાતુ, શરીરના નવદ્વાર, ષટ્ચક્ર આસન, મુદ્રા, બંધ, કુંડલીની, અનાહત નાદ, શૂન્યશિખર, બંકનાળ, ત્રિવેણી, માનસરોવર મોતી—હંસ—નામ—વચન, સુરતા યાત્રાની ઉલટ—પલટ વગેરે વિશેના આગવા અર્થઘટનો પણ હોય છે. સંતોની અનુભૂતિ વ્યક્તિગત ઘટના છે. તેમની સાધનાની કક્ષા સમાન હોઈ શકે, છતાં પરંપરાએ પરંપરાએ

તેના અર્થઘટનો જુદા પડતા હોય છે. સાધનાનું એક ચોક્કસ વિજ્ઞાન છે અને તેની ચોક્કસ પરિભાષા પણ છે. મૂલાધારચક્રથી શરૂ કરીને સહસ્રાર ચક્ર સુધીની સુરતાની અંતરયાત્રાના વિવિધ મુકામ જે તે ચક્રના દેવદેવી, બીજ મંત્રની સમજ, ઉપાસના અને સ્થાન તેમજ ગાદી, રંગ, બિરુદ વગેરે સંપ્રદાયે સંપ્રદાયે ભિન્ન ભિન્ન અર્થો ધરાવે છે. એટલું જ નહિ પણ એક જ ભજનને અલગ અલગ સંપ્રદાયના મર્મીઓ અલગ અલગ રીતે ઉકેલે છે.

જે ભજનમાં અનુભવને ગુપ્ત રાખવામાં આવે એવાં ભજનને માણી લેવાનું હોય છે. જો અર્થઘટનમાં પડીએ તો, પછી એના અર્થની માયામાં મિથ્યા અટવાઈ જઈએ. એવો જ પ્રશ્ન ભજનની પરિભાષાને ઉકેલવાનો પણ છે. અન્ય સ્વરૂપો કરતા ભજન આ રીતે જુદું પડે છે.

ભજનવાણીને આધારે સાધક સાધનાના કયા સ્થાન સુધી પહોંચ્યો છે, તે પણ દર્શાવી શકાય છે. સંતવાણીને આધારે તેની ઓળખ પણ આપવામાં આવે છે. સાધકને ભક્ત, જ્ઞાની, ધ્યાનિ, યોગી, જતિ, સતી, પીર, ફકીર, સાંઈ, સન્યાસી, સંત વગેરે. આ વિશેષણો સમ્માનપૂર્વક અને સમજપૂર્વક અપાયેલા છે. જે તે સંતની સાધનાધારાના મૂળરૂપને, તેના ક્રિયાકાંડ, વિધિવિધાન, ગુપ્ત સાનભાન, ગુરુમુખી ચાવીના રહસ્યથી તેનાં દર્શનને પામી શકાય છે. એ રીત ભજન એ માત્ર વાણી વિલાસ નથી, પણ સાધનાધારા સાથે જોડાયેલું રૂપ છે. તેની સાથે પરંપરા જોડાયેલી હોય છે. તેમાં યોગસાધનાની પરિભાષા તેની ભજન પંક્તિઓમાં પ્રતીકાત્મક રીતે મૂકી હોય છે. 'જે તે સંત કક્ષાએથી રચાયેલી હોય, જે કવિતામાંથી સંતસાધના, તેની ચોક્કસ પ્રક્રિયા, અને ધારા સ્પષ્ટ થતી હોય તેવી વાણી તે સંતવાણી છે'.^{૧૦}

(૧૨) ભજનની વ્યાખ્યા :

સંતવાણી-ભજન ન સમજી શકાય એવું અટપટું સ્વરૂપ ધરાવે છે. કાવ્યકલાને સમજવા માટે કાવ્યશાસ્ત્રે બતાવેલા રસ્તે જઈએ તો કાવ્યને સમજી શકીએ છીએ. ભજન કાવ્યશિલ્પ હોવા છતાં કાવ્યશાસ્ત્રનાં ધોરણોથી સમજવું કઠીન છે. ભજન માણવાનું હોવા છતાં તેને સમજવાનો પ્રયાસ કરવો એ પણ એક સાહસ છે.

આપણે ત્યાં ભજનની વ્યાખ્યા સાહિત્યના વિવેચકો, લોકસાહિત્યના અભ્યાસીઓ, સંતવાણીના સ્વતંત્ર અભ્યાસીઓ, મધ્યકાલીન સાહિત્યના અભ્યાસીઓ, સંતવાણીના સર્જકો અને મર્મીઓ તેમજ યોગ સાધક દ્વારા આપવામાં આવી છે, તેમાં ભજનને વ્યાખ્યાબદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ થયો છે. શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી જયમલ્લ પરમાર, શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ, શ્રી રામનારાયણ પાઠક, શ્રી વિજયરાય વૈદ્ય, શ્રી ડોલરરાય માંકડ, શ્રી ભાણદેવ, શ્રી મકરંદ દવે, શ્રી મોહનપુરી ગૌસ્વામી, નિરંજન રાજયગુરુ, ડૉ. બળવંત જાની, શ્રી નરોત્તમ પલાણ, ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ, ડૉ. દલપત પઢિયાર, ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા વગેરેને ગણાવી શકાય. તેઓએ આપેલી વ્યાખ્યાઓમાં સ્વરૂપ કેન્દ્રી, ભાવ કેન્દ્રી અને ઉભયને જોડીને સમજવાનો પ્રયાસ જોવા મળે છે. ઘણીવાર વ્યાખ્યાઓ ઉલટથી અપાયેલી જોવા મળે છે. એવી વ્યાખ્યાઓમાં અવ્યાપ્તિ આવી ગઈ છે. ઘણું બધું સમાવી લેવાના મૂડમાં અપાયેલી વ્યાખ્યાઓમાં અતિવ્યાપ્તિ આવી ગયેલી જોવા મળે છે. આપણે ત્યાં મળતી ભજનની વ્યાખ્યાઓ જોઈએ:-

(૧) શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી :

'લોકસાહિત્યને એક વિશાળ વટવૃક્ષરૂપે કલ્પીએ તો, ગીતો, વાતો, ટુચકા, ઉખાણાં વ્રતાદિને એનાં ડાળી, પાંદડાં, પુષ્પોને વિટપો કહીએ, તો ભજનો એ એનાં આખરી ફળો રૂપી સમજી શકાય. લોકવાણીનો અંતિમ પરિપાક આ ભજનવાણી છે. સંસારની આખરી આત્મિક રહસ્ય મંથનના ભજન શાખોને ન રસાવત તો એ અધૂરી અધૂરી, આછોતરી, કેવળ સપાટીને જ સ્પર્શીને અટકતી ગણાત, અને જ્ઞાન, અધ્યાત્મ, આત્મતત્વ, એને જો વેદો ઉપનિષદો તેમ જ ભાગવત ઈત્યાદિમાંથી દોહીને આ લોકવાણી જો જનસામાન્યને સ્પર્શે તેવા તાલ સંગીતના કટોરામાં ન ઉતારત તો એક પ્રથમ કોટિની કરુણતા નીપજી હોત.' ^{૧૧}

ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ભજનનાં સ્વરૂપનું રહસ્યોદ્ઘટન કરવાનું ઉલ્લેખનીય કાર્ય કર્યું છે.

(૨) શ્રી જયમલ્લ પરમાર :

'ભજન એટલે શાંતરસને સાધવાની આરાધના.....અનહદ નાદને વાણી દ્વારા રમતો કરવો એનું નામ ભજન' ^{૧૨}

અહીં ભજનનું આંતરપોત પ્રકટ કરતી આ વ્યાખ્યામાં અવ્યાપ્તિ છે.

(૩) શ્રી રામનારાયણ પાઠક :

'લોકધર્મો અને આચાર્યોએ સ્થાપેલા ધર્મનો મુખ્ય તફાવત એ છે કે, આચાર્યો પોત પોતાનાં દર્શનો લખી એક યુક્તિપ્રયુક્ત ધર્મ સિદ્ધાંતોના તંત્રનું પ્રતિપાદન કરે છે. લોકધર્મ એવા કોઈ દર્શનનું પ્રતિપાદન કરતો નથી. પણ વધારે અંતરની સૂત્ર ઉપર અને પોતાના સામુદાયિક ધાર્મિક અનુભવો ઉપર ચાલે છે. લોકોની વધારે નિકટ રહે છે. જો કે, દર્શનોની અવગણના પણ કરતો નથી. તેમાંથી હૃદય કલ્પના એની મેળે જે કંઈ અપનાવી લે, તેને વગર સંકોચે વગર ભાને સ્વીકારી લે છે. આ લોકધર્મના કવિઓ જે કંઈ કાવ્યો રચે છે તે આપણું ભજન સાહિત્ય.' ^{૧૩}

અહીં સંતમત, સહજતા, સ્વાનુભવ વગેરે ભજનનાં લક્ષણો બતાવ્યા છે. 'જે કંઈ લખે તે ભજન સાહિત્ય' એવું કહેવામાં અતિવ્યાપ્તિ છે.

(૪) શ્રી વિજયરાય વૈદ્ય :

'ભજનોનો રચનાર ભક્ત કવિ સ્થૂળને વીંધી સફળતાથી તેની પાર જઈને જડને ચેતન કરી જાણે છે. ભગવાનના સાંનિધ્યમાં સદાય અનંત ઓચ્છવ માણે છે, એ ખરેખરો તાદશીજન બને છે. તત્ જ પરમાત્મા તેના સદશ આ જીવાત્મા બની જાય છે. અને એ પોતાના અનુભૂત સંવેદનને એ પ્રભુદર્શનને અને તેના મહિમાને, મહિમાની પ્રોજ્ઞવલતાના પ્રમાણમાં તો ઓછી અધૂરી છતાંય કલાત્મક વાણીમાં અવતારવા તે

મથે છે. એવાં મંથનમાંથી જે પ્રવાહવંતી પદ્ય કૃતિઓ તેના હાથે રચાય, તેને જ આપણે ભજનો કહેવા જોઈએ'.^{૧૪}

અહીં ભજનની સર્જન પ્રક્રિયા વિશે સમજ આપી છે. એ સિવાયના ઘટકાંશો વિશે મૌન સેવવામાં આવ્યું છે એટલે અવ્યાપ્તિ છે.

(૫) શ્રી મંજુલાલ મજમુદાર :

'ભજન એટલે આત્માર્પણનું ગીત. આવા હૃદયને જે સહજ તૃપ્તિ મળે છે અને આત્માના ઊંડા તારોનાં આંદોલનો મનને જે પ્રફુલ્લતા અર્પે છે, તે જડબુદ્ધિના હજારો વાદોથી મળી શકતી નથી. સંતજનો જેમણે બ્રહ્માનંદનો અપૂર્વ આસ્વાદ લીધો છે. તેના જડબુદ્ધિ જીવને પણ અનુભવ કરાવવા ભજન ગીતોમાં પોતાના હૃદયની લગની રેડે છે અને દુઃખદરિયા સંસારનો પાર પામવા તેને ઉદ્બોધન આપીને પ્રભુનો શુદ્ધ મારગ બતાવે છે. ભજનનો રસ અને આનંદ જડબુદ્ધિથી નહિ પણ શ્રદ્ધા અને હૃદયની ઉત્સુકતાથી જ આરોગી શકાય છે.'^{૧૫}

અહીં ભજનક્રિયા વિશે પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

(૬) શ્રી ડોલરરાય માંકડ :

'ભજન સંસ્કૃત 'ભજ્ ' ધાતુ ઉપરથી છે, અને એનો અર્થ 'ભજવું' એવો થાય છે. ઈષ્ટદેવને કે ઈષ્ટ તત્વને સેવવાને માટે રચેલું પદ્ય તે ભજન. એટલે એમાં ભક્તિનાં પદ્ય તો આવે જ. ભક્તિનો મુખ્ય ભાવ છે સમર્પણનો, એટલે સમર્પણભાવનાં પદ્યો ઉપરાંત તત્વજ્ઞાન, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ત્યાગ વગેરેનાં પદ્યો ભજનમાં આવે તો, ઈષ્ટદેવની સ્તુતિ, સ્તવન, વર્ણન, વગેરે વિષયનાં પદ્યો કીર્તનમાં આવે.'^{૧૬}

અહીં ભજનના સ્વરૂપો વિશે અને ભાવ વિશે આગળની વ્યાખ્યા કરતા વિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

(૭) શ્રી નરોત્તમ પલાણ :

'ભજન' નાં કાવ્ય પ્રકારનો વિચાર કરીએ તો, મધ્યકાળમાં ઉદ્ભવ પામેલું તે એક શુદ્ધ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ જણાય છે. આમ તો મધ્યકાળના બધા જ કાવ્ય પ્રકારો ધર્મોશ્રિત છે. પરંતુ સમય જતાં એ સ્વરૂપો અન્ય વિષયોનું વહન કરનારા બન્યા, જ્યારે ભજન છેક સુધી ધર્મ સાથે સંકળાયેલું રહ્યું.

ભજનનું આંતરિક સત્ત્વ ભક્તિનું છે. ભક્તિને અનુસંગે જ્ઞાન વૈરાગ્યના રંગો પણ તેમાં પ્રવેશ્યા અને ભક્તિમાંથી મસ્તી તથા પરચાઓની અવળવાણી અને મૂઢ જીવને ફટકા દેતી ચાબખા વાણી પણ ભજનમાં ગૂંથાયેલ છે, ઓતપ્રોત થયેલ છે.

ભજનનું બાહ્ય સ્વરૂપ ગેય છે. એમાં કોઈ છંદ કે રાગ નથી. પરંતુ એનો પોતાનો ઢાળ છે. ટેકની પંક્તિ હોય છે. અને તે બહુધા ધારદાર હોય છે. ક્યારેક આખું ભજન સંવાદાત્મક અને કથાત્મક હોય છે. શબ્દ અને ભાવ કરતાં અર્થનું પ્રાધાન્ય અર્થાનુસારી લય ભજનને ભારે ચોટદાર બનાવે છે. લાઘવ ભજનમાં પ્રાણ સમાન છે. ટૂંકમાં, ઈગિતથી જ આખા અવનવા લોકને ખડો કરવાની ક્ષમતા ભજનમાં રહેલી છે. ઉકિત માર્દવ અને સાથે જ ઉકિત-પટુતા ભજનને એક તરલ કાવ્ય પ્રકાર બનાવે છે. ^{૧૭}

અહીં ભજનનાં સ્વરૂપનો ઉઘાડ કરવામાં આવ્યો છે. ભાવ નિયોજન, લયાત્મકતા, ટેકપંક્તિ, પદાવલિ, ગેયતા, લાઘવ, સંવાદાત્મક કથનાત્મક શૈલી, અસરકારકતા વગેરે લક્ષણોને સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે.

(૮) ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ :

'કાવ્ય પ્રકાર તરીકે ભજનને ઓળખાવવું હોય તો એટલું કહી શકાય કે મધ્યકાળમાં ઉદ્ભવેલ ધર્મ કે અધ્યાત્મના ચિંતન સાથે જ સંકળાયેલ: ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ, ઉપદેશ કે કર્તા જેવા તત્વોથી ઘડાયેલ, ઊર્મિકાવ્ય જેવું સ્વરૂપ ધરાવતી ગેય પદ્ય રચના એટલે ભજન. જે અધ્યાત્મ માર્ગના પ્રવાસી સંત, ભક્ત, જ્ઞાની, વેદાંતી કે યોગસિદ્ધ-સાધક દ્વારા પરંપરિત, રાગ, ઢાળ અને તાલમાં સર્જાઈ હોય છે.' ^{૧૮}

અહીં કર્તા નિર્દેશ કરીને ભજનનાં સ્વરૂપને વ્યવસ્થિત મૂકી આપતી આ વ્યાખ્યા યોગ્ય લાગે છે.

(૯) ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા :

'ભજન: એક ચેતનદાયી સાધના પદ્ધતિ છે. 'ભજન' એટલે ભારતની આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનો ચેતનવંતો ધબકાર. સૌરાષ્ટ્રની ભજન પરંપરાઓમાં આ ગરવો વારસો એની નરવાઈ અને નમણાઈ સાથે સચવાઈ રહ્યો છે. સંતમતની પરંપરામાં પ્રથમ સંત કબીરસાહેબ થયા. અને પછી તો આ પરંપરામાં અનેક સંત, સાધુ અને મહાત્માઓ થઈ ગયા. આ પુરુષોએ પોતાની વાણીમાં સંત સાધનાના અનુભવો, પ્રતીકો, અવળવાણી અને ક્યાંક સંકેતથી ચિંધી બતાવ્યા છે. સંતોની આવી વાણી ભજન નામે ઓળખાય છે.'

સંતમતમાં ભજન શબ્દનો તદ્દન જુદો અને ગૂઢ અર્થ છે. વ્યક્તિએ એકલા જ પોતાના ઘરની અંદર ભજન કરવાનું હોય છે. એટલે ભજન એ બોલવાની, સંભળાવવાની વસ્તુ નથી. પરંતુ કરવાની યુક્તિ છે. એ અર્થમાં 'ભજન કરવું' એટલે પરમતત્વને પામવાની એક ચોકકસ પ્રક્રિયા કરવી. સંતોએ આ પ્રક્રિયાને ગુપ્ત રાખી છે. અધિકારી જીવોને સંતો દયાથી એ ક્રિયા સમજાવે છે. ભજનની આ જુગતીને સંતોએ ક્યાંક ઈશારાથી કહી બતાવી છે. ^{૧૯}

અહીં સંતવાણીમાં સંતોએ કહેલી વ્યાખ્યા અને સંતમત પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. 'ભજન' ની ક્રિયા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

(૧૦) મકરંદ દવે :

શ્રી મકરંદ દવેએ સંતવાણીનાં સ્વરૂપ અને ભાવદર્શન વિશેની તાત્વિક સમજ આપવાનું કાર્ય કર્યું છે. સંતવાણીના સંશોધકોને દિશા પણ આપી છે. અનેક ગ્રંથોમાં ('સતકેરી વાણી', 'ભજનરસ' વગેરે) ભજનના ભાવ વિશ્વની સમજ બાંધી આપવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુજરાતી ભજન મીમાંસામાં 'મકરંદમત' પ્રવર્તે છે, એવું કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહિ લાગે. તેમની ભજન વિશેની સમજને પ્રસ્તુત મહાનિબંધના અનેક સ્થળે મૂકવામાં આવેલ છે.

(૧૧) શ્રી ભાણદેવ :

'ભજન રચવા, ભજનો ગાવા એ સંત પરંપરાનું એક ઘણું વિશિષ્ટ અને મૂલ્યવાન સાધન છે. સંત પરંપરામાં ભજન અને સાધના પર્યાય વાચક બની ગયા છે. ભજન—પદ એટલે ભક્તિના વેગથી નીકળેલી વાણી. આ વાણી તે સંતવાણી. સંતવાણીનું ગાન, શ્રવણ અને આસ્વાદન સાધકની ભાવસૃષ્ટિને સંસ્કારે છે. ઉન્નત બનાવે છે, ભક્તિ રસથી ભરી દે છે. ભજન હૃદયને આર્દ્ર બનાવે છે. હૃદયની આર્દ્રતા ભક્તિનો પાયો છે. હૃદયની આર્દ્રતા વિના ભક્તિની ઘટના ઘટે કેવી રીતે' ^{૨૦}

અહીં ભજનનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરતી આ વ્યાખ્યામાં સંતે રચેલી વાણી, તેમાં રહેલી ભાવસૃષ્ટિ, ગેયતા અને અસરકારકતા પર વિશેષ ઢળેલી છે. એક સાધકની આ સમજ છે.

(૧૨) ડૉ. બળવંત જાની :

'ગુજરાતની ભજનવાણીમાં આત્મવિદ્યાનું સ્વાનુભવયુક્ત મર્મ સંવેદન ઝીલાયું છે. એવો મારો દાવો વિશેષ તો પુષ્ટિ ત્યારે બને છે, જ્યારે એ વાણીના પદબંધી બોલ મારે શ્રવણે સંગીત સ્વરૂપે પડે છે. શબ્દ, કાવ્ય અને સંગીતનું એ એકાકાર અને અર્થાનુગામી સ્વરૂપ માસે માસની બિજલી રાત્રિની ગળતી વેરાએ જેમણે જોયું હશે તેમને વધુ સાબિતી નહિ આપવી પડે કે, એ વાણી તળપદી ગુજરાતી છે. ઉપનિષદોના રહસ્યવાદથી અનોખો અને વિશિષ્ટ આચાર પ્રેરિત જન સામાન્યના મંગળનો લક્ષીવાદ વિતંડાથી વિમુક્ત સત્ સ્વરૂપને તરંગો કલ્પનોથી ન આવરી મૂકનારો પાપી તાપીઓને નારીઓને, અછૂતોને, પ્રાકૃત જનોને હૈયે સત્ સ્વરૂપનું સોયલું સોહામણું દર્શન અજવાળનારો એ અખિલ ભારતીય ગૂઢાર્થવાદ ગુજરાતને હૈયે પણ સ્વાનુભવની સંપત્તિ રૂપે શબ્દમાં ઊતર્યો હતો.' ^{૨૧}

અહીં ભજનમાં ભાવ, ગેયતા, સ્વાનુભવ, ભજનની ભાષા, ભજનનું પ્રસ્તુતિકરણ અને તેની અસરકારકતા પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

(૧૩) ડૉ. દલપત પઢિયાર :

'ભજન' એટલે કેળવાયેલા કંઠે ગાવું એટલું જ નહીં. ભજન એટલે પરમતત્વના ગાન વિશે શબ્દ અને સૂરતા એકલીન થઈ અનહદ ગુંજે એવી તન્મયાવસ્થા. આ અજબ યોગ એવો પણ છે કે, ત્યાં

વાણી મૌન ભણતી હોય અને મૌન ગુંજારવ કરતું હોય. ભજન કરનારનું માત્ર મુખ જ નહીં એનું આખું અસ્તિત્વ ગાય છે.^{૨૨}

અહીં વ્યાખ્યામાં સંતવાણીમાં સંતોએ આપેલી સમજને મળતી. એમાં ગાયક કલાકારની સમજ ભળી છે.

(૧૪) ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ :

ભજન એ સંત-ભક્તનું ગેય ઊર્મિકાવ્ય છે. જેની પ્રથમ ધ્રુવપંક્તિ-ટેક અને છેલ્લી 'નામાયરણ' ની પંક્તિમાં સર્જકનો નામોલ્લેખ તથા ગુરુમહિમા ગવાયો હોય છે. આ ભજન ભક્ત હૃયની આર્દ્ર વાણી છે. જેમાં આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનું દિવ્યદર્શન અને ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ, વૈરાગ્યનો ઉપદેશ તળપદી તેમજ મરમી વાણીમાં અપાયો હોય છે. ભજન જ્યોતના અજવાળે અલખધણીની આરાધના છે. શબ્દબાણે રોમાંચિત કરતી સહજ શબ્દ સુરતિ-યોગ સાધતી પરાવાણી છે.^{૨૩}

અહીં ભજનની વ્યવસ્થિત વ્યાખ્યા મળે છે. નામાયરણ અને ગુરુમહિમાનું ઉમેરણ કરીને અગાઉની વ્યવસ્થિત મળતી વ્યાખ્યાઓની ખૂટતી કડીની પૂર્તિ કરી છે.

ભજનની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા મળવી મુશ્કેલ છે. કોઈ પણ ભજનમાં રાગ, ઢાળ અને તાલ હોય છે. તેમાં વાણી સહજ, સરળ, લોકભોગ્ય અને હૃદયસપર્શી હોય છે. એમાં સુયોગ્ય પ્રાસ અને અનાયાસે કાવ્યાત્મકતા ગૂંથાઈ ગયેલી હોય છે. એમાં પરમાત્માને પામવાનો સૂર સંભળાય છે. એની હાર્દિક અભિવ્યક્તિમાં સ્વાનુભવનો ધબકાર હોય છે. એમાં જ્ઞાન, ભક્તિ વૈરાગ્ય કે સાધનાના રહસ્યમય ભાવોને વણી લેતી વિષય સામગ્રી હોય છે. એમાં સંતવાણીની પ્રસ્તુતિકરણની પરંપરાને અનુરૂપ ગુણલક્ષણો હોય છે. તેનો રચયિતા સંત-ભક્ત- જ્ઞાની ગમે તે હોય પણ એમાં નામાયરણ, ગુરુમહિમા અને કર્તા પરિચય સ્પષ્ટ હોય છે.

(૧૩) 'ભજન' માં ભજન :

સંતવાણીમાં 'ભજન' શબ્દનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરીને ભજનમાં ભજન વિશેની સમજ આપી છે. આ વાણીનો અભ્યાસ કરતા કહી શકાય કે, ભજન અને ભજનક્રિયા વિશે સંતોની ચોક્કસ પ્રકારની સમજ હતી. તેને ભજનવાણીમાંથી ઉદાહરણો લઈને સમવાનો પ્રયત્ન કરીએ. એ સાથે ભજન મર્મીઓની સમજને પણ મૂકવામાં આવી છે. ભજન આત્માનો આહાર અને ભજનથી ભૂખ અને દુઃખ ભાંગે છે. નરસિંહ મહેતા કહે છે:-

'ભોર થતાં લગી ભજન કીધું.'

એને હરિના જનની ખુમારી ગણી છે. ભજનિક અધર તખત પર હરિમિલનની મોજ માણે છે:-

'અખા, ભજની આકાશે રહે.'

જ્ઞાની કવિ અખો કહે છે કે એમાં ઊંચી અને અખિલ વ્યાપ્ત ચિત્તદશાનો સંકેત હોય છે. એને કોઈનો ડર કે તેને કર્મના બંધન બાંધી શકતા નથી. જીવા ભગતના ગુરુ સંત મોરારસાહેબે ગાયું છે:—

'ભજન ભરોસે નર નિરભે હુઆ,
તેને કર્મ ન લાગે કાળ. ' (મોરારસાહેબ)

અલખધણીનાં સ્મરણ માટે ભજન છે. ભજનના ભડાકા જુદા હોય છે. હરજી ભાટીએ ગાયું છે:—

'વાગે ભડાકા ભારી ભજનના
વાગે ભડાકા ભારી રે:
બાર બીજના ધણીને સમરું,
નકલંક નેજા ધારી. ' (હરજી ભાટી)

જેસલ, લાખો, સાસટિયો કે સધીરા જેવા કાળમીઠ હૈયાઓને ભજનવાણીએ મીણ જેવા કરી દીધાનાં પ્રમાણો મળે છે. એ ભજનવાણી સમજી ન શકાય એવી રહસ્યમય—ગૂઢ છે. લખમો માળી કહે છે:—

'ભજનની વાતો બહુ ઝીણિયું,
મોટા કુહાડા કાંઈ ન કાપે:
લોઢા કાપે શીણિયું—શીણિયું,
ભાઈ, ભજનની વાતું બહુ ઝીણિયું. ' (લખમો માળી)

ભજનમાં મનોવિજય પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. મોહ માયાના ફંદમાં મન રહે તો ભજન થઈ શકતું નથી. ભજન મનસાતીત થવા માટે છે:—

'ભજન બનત નાહી,
મનતો સેલાની તેરા મનતો સેલાની,
મૂળદાસ કહે એસે દુનિયા લોભે લલચાણી. ' (મૂળદાસ)

ભજનથી હરિવરને વરવાનું છે. લખયોરાસીના ફેરામાંથી બહાર નીકળવા માટે અથવા મુક્તિ માટે છે. એવું બતાવતા રવિસાહેબ કહે છે:—

'ભજન કરીને હરિવર વર્યા,
આવા ગમનના ફેરા ટળિયા:
કહે રવિરામ સાચા ગુરુ મળિયા,

અખંડ ચુડલો અમર રહ્યો રે.' (રવિસાહેબ)

નરસિંહ મહેતા અને કવિ પ્રીતમ કહે છે કે, ભજન વહેંચવા માટે છે. હરિનાં નામની પ્રેમથી વણજુ (વેપાર) કરીને ભવપાર ઉતરવા માટે છે:-

'ભજનનો વેપાર હરિ નામનો આધાર,
નરસૈયાના નાથને ભજી લે ઉતારે પાર.' (નરસિંહ)

'ભજન કરી લે ભાવે રે, ભવ ભટકણ ભાગે:
પ્રીતમ પ્રેમ ધરીને રે, હરિના ગુણ ગાજે.' (પ્રીતમ)

ભજન રક્ષણ માટે છે. ભજન એવો ગઢ છે કે એમાં રહેનારને યમની બીક લાગતી નથી. ભવરણનું ભટકણું બંધ થઈ જાય છે અને મૃત્યુંજયી બની શકાય છે:-

'ભજન ગઢ બાંધોની મેરે ભાઈ,
તેરી જમસે હોગી લડાઈ:
કહત કબીરા સુનો ભાઈ સાધો,
તબ □તેગો લડાઈ.' (કબીર)

રવિસાહેબ અને દાસ સવો કહે છે કે, ભ્રમણાને ભાંગવા માટે ભજન છે. હરિના નામનો વેપાર કરવા માટે 'ભજન' નગદ નાણું છે :-

'ભજનમાં ભ્રાંત ન રાખો રે
આ છે ભ્રાતિનો ખેલ:
દાસ સવા પર દયા કરી....' (દાસ સવો)

'ભજન હૂંદીએ ટંકશાળ,
ભજન કરો તો ઉતરો પાર રે જીવેરામ.' (રવિસાહેબ)

ભજન અંદર થતી ઘટના છે. અંધારેથી અંજવાળે જવા માટે છે. તે સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. પટ્યક્ર ભેદન પ્રક્રિયા કરીને બહિરંધ્રમાં જ્યોતિ સ્વરૂપ પરમતત્વનું સળંગ સફેદ દૂધના સેરડારૂપે રસપાન કરવા માટે છે. ભજન અખંડ થયા કરે છે. ગુરુ મળે તો આ કામ થાય એ વાતનો સ્વીકાર કરતા જીવા ભગત કહે છે:-

'આતમ પદ મળિયું ટળિયા અંધારા,
ભજન તો એ ન ચૂકે લગારા,
પીવે દૂધ ગગનની ધારા:

ઉઠે રોમે રોમે રંરંકારા,
તે જ નિરખે ત્રિલોકેથી પારા,
જાણે ગુરુભાગી જાણણહારા.'^{૨૪}

ભોજા ભગત કહે છે કે, અંદર એક બાજુ રહીને મૂંઝવણ અનુભવવા માટે નહિ પણ ભજન કરવા માટે છે:-

'ભવમાં ભજન કરી લે ભાઈ,
અંતરમાં કોરે રહ્યો મૂંઝાઈ :
ભોજો ભગત કહે ગુરુ પ્રતાપે,
શામળિયો સુખદાઈ.'

મકરંદ દવે કહે છે કે, ભવસાગર તરવા માટે ભજન સાધન છે. મોહમાયાના મેદ વધારવામાં આવે તો ખોટું વજન વધી જશે અને ભવસાગરમાં નાવડી તરી શકશે નહિ. મીરાંબાઈ કહે છે કે, ભજન ભવસિંધુ તરવા માટે છે:-

'ભજન કરે તે જીતે મનવા ,
વજન કરે તે હારે. '(મકરંદ દવે)

'ભજન કર ભવસિંધુ તરવા,
બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ. '(મીરાંબાઈ)

ઉપરોક્ત સંતવાણીમાં સંતોએ કરેલી ભજનની સમજ પ્રમાણે 'ભજન' ક્રિયાના અર્થમાં સમાવે છે. સંતોને મતે 'ભજન' પરમતત્વને પ્રાપ્ત કરવા માટે ભવસાગર તરવા માટે અને પ્રાપ્તિના આનંદને વ્યક્ત કરવા માટે છે. સંતમતમાં સંતોનો માર્ગ 'સુરત-શબ્દયોગ' છે. સુરતની ઓળખ અને તેના દ્વારા 'શબ્દ' ની પીછાણ એ સંતમત છે. આ શબ્દ સાંભળનારા જીગી જાય છે. ચોટથી જાગી જનાર વ્યક્તિએ પોતાએ એકલા પોતાના ઘરની અંદર ભજન કરવાનું હોય છે. એટલે ભજન લખવાની કે બોલવાની ક્રિયા નથી પરંતુ કરવાની યુક્તિ છે. એ રીતે જોઈએ તો ભજન કરવું એટલે પરમતત્વને પામવાની એક ચોક્કસ પ્રક્રિયા કરવી. પ્રભુ સ્મરણ (ભજન) કર્યા પછી ભજન રચાય છે.

ભજનપ્રક્રિયા ભક્ત હૃદયના ચિત્તમાં થાય છે. તે ઉલટથી ગવાય અને તેને સહૃદયનું ચિત્ત ઝીલે છે. એ રીતે સહૃદયના ચિત્તમાં વિરમે છે. વચ્ચે રહેલો પદાર્થ-ભજન મૂળ ભાવ પરિસ્થિતિનો અંશ છે. અને આ અંશ કંઠોપકંઠ ક્યાંક હસ્તપ્રતમાં જળવાયેલો મળી આવે છે. આપણને જે ભજન ઉપલબ્ધ થાય છે, તે આ અંશ છે.

(૧૪) સંતવાણી સમજના ઘરનું સ્વરૂપ :

સંતવાણી સમજના ઘરનું સ્વરૂપ ધરાવે છે એટલે કે સમજવા માટે છે. ભજન સંતસાધના છે અને બ્રહ્માનંદ માટે છે. ભજન શબ્દ અને સૂરની સાધના છે. ભજનોના મર્મ ગુરુમુખી ગૂઢાર્થ છે. ભજન સંતદર્શન છે અને ભાવકના હૃદયને સપર્શ છે. શબ્દથી શબ્દાતીત થયાના અનુભવને વાણી રૂપે શબ્દમાં મૂકવામાં આવે છે. એટલે બહાર દેખાતા શબ્દોની ગોઠવણી એટલે ભજન છે, એવું માનવું જોખમકારક છે. લિખિતરૂપે મળતાં ભજનમાં શબ્દ માધ્યમ બનીને આવે છે. તેમાં સંતની વર્ષોની સાધના પછી થયેલા અનુભવને વ્યક્ત કરવામાં આવેલો હોય છે.

ભજનનો પ્રયોગ સાધનાની ચોકકસ પ્રક્રિયા માટે પણ પ્રયોજાય છે. જીવા ભગત આ બાબતે પ્રકાશ પાડતા કહે છે:—

'પાળો પ્રીતુ મળે ભજનની રીતુ.' ^{૨૫}

શબ્દોનું પ્રાકટ્ય અને શબ્દોના લય—વિલયમાં સમગ્ર માનવજીવનનો મર્મ તેમજ પિંડ બ્રહ્માંડનું રહસ્ય પણ પ્રગટ કરી દેવામાં આવે છે. આ રહસ્યમય અનુભવનો મામલો છે. કબીર કહે છે કે, ભજનનો ભેદ ન્યારો છે. તેને ગાવાથી કે લખવાથી, શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરવાથી, સંસારમાં ભ્રમણ કરવાથી સંધ્યા કે તર્પણ કરવાથી કંઈ વળશે નહિ:—

'વધૂ ભજન ભેદ હૈ ન્યારા,
કયા ગાવે કયા લિખ બતાવે.'

જીવા ભગત કહે છે કે, ભજનનો ભેદ જાણવા માટે અનુભવ હોવો જરૂરી છે. એ માટે તેનો સતત સહવાસ હોવો જરૂરી છે. થોથાં વાંચવાથી, રાગ જાણવાથી, કે અર્થો ઉકેલવાથી ભજન થતું નથી કે ભજન મળતું નથી. નિર્મળ મનથી, સ્નેહભાવે, પરમતત્ત્વ સાથે એકતાન થવા માટે ભજન છે:—

'ભણ્યા ગણ્યા ભજન હો ગાવે,
રાગતો અમાસના લનવે :
બુદ્ધિ વડે અરથ કરાવે, ભણ્યા
ગણ્યા ભજન હો ગાવે. ॥ટેકા॥

સભામાં બેસી સૌને સમજાવે,
મોટપ એની મનમાં ઘણી આવે:
અંતરથી અંધારું નૈ જાવે,
વસ્તુને નજર શું રે થાવે. ॥૧॥

'સીર ગુણ લીલા ગાય હો સ્નેહ ભાવે,
દૂતિયા દલથી નજાવે.

એકતા કેણી પેરે હો આવે,
કારજ કયે આધારે થાવે. ' ॥૨૧॥^{૨૬}

શબ્દમાં ભજન હોય છે. એ ભજનની ધૂન સ્થૂળ છે. જીવા ભગત કહે છે કે, ભજન અંદર થતી ઘટના છે. અંદરના નાદને સાંભળવાનો હોય છે. સદગુરુની કૃપાથી સાનમાં સમજી જવાની આ વાત છે:—

'વાજા વાગે અનહદ અપારા,
બોલે છે ન્યરા ન્યારા:
ઊઠે નાદ બાવનથી બારા,
તેને સંત કોઈક સાંભળનારા.....

આતો ભોગ ભજનિકને પડશે,
પુરણ કૃપા સદગુરુની હશે:
ઈતો સમજી સમજીને લેશે.....

ઈતો સમજી સાનમાં લેવી,
નથી કઈને કદા કારવવા જેવી.....^{૨૭}

ભજનવાણીમાં રહસ્યવાદી તત્વનું દર્શન શબ્દ, મોતી, જ્યોતિ, નાદ, વગેરે દ્વારા પણ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. સત્ય તો એક જ છે. સંતોએ જે અનુભવ કર્યો, તેને જોયું, જાણ્યું અને પ્રમાણ્યું પછી શબ્દોમાં સ્વાનુભવના રણકાર સાથે આ અનુભવ રહસ્યમય શબ્દમાં મૂક્યો, જે સામાન્ય માણસ માટે રહસ્યમય કે ગૂઢ બની ગયો. સામાન્ય માણસનું એમાં કામ નથી. આ શૂરવીર ભજનિકનું ગાન છે. શબ્દાનંદ નહિ પણ અભિનવા આનંદની મસ્તી એમાં હોય છે. જીવા ભગત આ વાત સમજાવતા કહે છે કે, રહસ્યમય તત્વ સાથે, નિર્મલ મને, દેહભીતર બજતો અનાહત નાદ સંભળાય ત્યારે ભજન થયું કહેવાય:—

'રે ભજન કરે નર નિરાધારે,
એ ભવનો ભાર કેમ વહેશે.^{૨૮}

.....
રે શબ્દને સંગા, નિર્મલ અંગા,
દૂર મતિ થાય ભંગા:
ધૂને ધ્યાન લાગે, કર્મ સઘળા ભાગે,
ત્યારે થાય ભજન પૂરા.^{૨૯}

'ભજન'નું પ્રાકટ્ય સહજ રીતે થયેલું હોય છે, પ્રયત્નોથી લખવામાં આવતું નથી પણ અનાયાસે રચાઈ જતું હોય છે. સંતો સરળ અને સહજ ભાવે જીવનારા અને સર્વજન સાથે પ્રેમભાવે રહેનારા હતા. સાદા જીવનની જેમ તેની વાણી પણ સરળ હતી. ભજન સર્વજન સુલભ બને, એવું તેનું સ્વરૂપ રહેતું. કોઈ સંતના ભજનને સમજવા માટે શબ્દકોષ ફીંદવા કે લાંબા લયક સમજ આપતા ભાષ્યોને વાંચવાની જરૂર

રહેતી નથી. ભજનો ગાવા માટે અને સમજવા માટે જિજ્ઞાસા ભાવની જરૂર રહે છે. તેને માટે સંગીત વિશારદ થવાની જરૂર નથી. રચયિતા નિરક્ષક હોય અને છતાય તેની વાણીમાં ભરપૂર અધ્યાત્મજ્ઞાન વિવેકપૂર્વક વણાયેલું જોવા મળે છે. સાદા અને સરળ શબ્દોમાં મર્મને ભેદી જાય અને ભાવવિભોર બનાવી શકે, એવી અસરકારકતા ભજનની સરળ લાગતી વાણીમાં હોય છે.

તોરલ જેસલને કહેતી હોય કે 'પાપ તારું પરકાશ જાડેજા ધરમ તારો સંભાળ રે.....' એમાંના સરળ લાગતા શબ્દોએ કાળમીઠ હૈયાના જેસલને મીણ જેવો કરી દીધો હતો. એવી તાકાત આ સરળ લાગતી વાણીમાં છે. આ વાણી શુદ્ધ ચારિત્રવાળા સંત હૈયામાંથી આવતી હોવાથી પ્રબળ શક્તિ એમાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. 'પારદર્શક અને પ્રામાણિક અનુભૂતિનું ઘૂંટાયેલું સાચુકલાપણું પ્રતીત થતું જણાય એવી રચનાઓનું પ્રમાણ, એ શબ્દસૂષ્ટિમાં માતબર અને મહિમાવંતું છે.^{૩૦}

સંતવાણી ભાવને સંસ્કારવાનું, ભાવકને ભાવ અભિમુખ કરવાનું કામ સરળતાથી કરી શકે એનું કારણ એ છે કે એમાં ભયથી પ્રેરાઈને નહિ પણ પ્રેમથી પ્રેરાઈને પ્રભુ પ્રત્યે વળવાનું અને વાળી જવાનો ગુણ એમાં વિશેષ છે. ભજન ભયથી નહિ પણ જીવથી ભજવા માટે છે અને શબ્દ રતનમાં ભાવને જતનથી જાળવીને ભાવકને પ્રેમભાવે પીરસવામાં આવે છે. એટલે ભજન પરમ ચૈતન્યને હૃદયની સમજથી પામવાની અલૌકિક વસ્તુ બની જાય છે. હૃદયમાં જીવથી જાળવીને અનંદની યાત્રા કરવી અને અન્યને યાત્રા કરાવવી એ વાત ભજનમાં વિશેષ મહત્વની રહેતી.

એમાં પરમ ચૈતન્ય સાથેનું અનુસંધાન અનુભવવાની વાત હોય છે. એમાં ઐહિક સુખની યાચના કરવામાં આવતી નથી, શુદ્ધભાવે આત્મસમર્પણ કરીને અન્યને પારસમણિની જેમ અસર કરીને એ ભાવ જગવવાનો હોય છે ભજન ભગવાનને ભાવે ભજવા માટે છે. 'ઈશ્વર માટે ગાયેલું ગીત એટલે ભજન.^{૩૧}

ભજન ભોજની જેમ જાતે કરવાનું છે. બંધાણીને તલપ લાગે તેમ ભજનિકને ભજન કરવાની તલપ (જંખના) જાગે છે. ભજન ભોજનની જેમ વારેવારે કરવાનું હોય છે. એકવાર ભજન ગાયું એટલે પત્યું એવું નથી. એટલે હરજો ભાટી કહે છે: સ્મરણથી તલપ જતી નથી, ભજન વિના ભૂખ મટતી નથી:—

'ભજન વિના મારી ભૂખ ન ભાંગે,
ને સમરણ વિના તલપ ન જાય.' (હરજીભાટી)

રવિસાહેબ અને સંત તુલસીદાસ કહે છે કે, આ ભજન સાહેબ (પરમપુરુષ)નું કરવાનું હોય છે:—

'ભજન કરી લે સાચા સાહેબનું.' (રવિસાહેબ)
'ભજ મન રામ ચરન સુખ દાઈ.' (તુલસીદાસ)

આ મનખા દેહ ભજન કરવા માટે છે. ગુરુની કૃપા પ્રસાદી મેળવી, પ્રેમભાવે પ્રભુદર્શન કરવું એટલે ભજન. જીવા ભગત ભજનને પ્રભુ ભજવાનું સાધન કહે છે:—

'ભજન કરી તમે ભવદુઃખ મોચા,
આ અવસર આ ટાણું:
જીવો કે સતગુરુ પ્રસાદે,
સન્મુખ સાહેબ નિરખો:
હેતે ભાવે પ્રેમે પૂજે,
માણી લિયો આ મનખો.' ^{૩૨}

સંતવાણી અનેક રૂપે વિસ્તરેલી છે એમાં ધાર્મિક આધ્યાત્મિક, સાંપ્રદાયિક અને સાધનાત્મક એમ ચાર પ્રવાહો જોવા મળે છે. શાસ્ત્રો—પુરાણોની કથાઓ ઉપર આધારિત રચનાઓ ધાર્મિક પ્રવાહમાં હોય, વેદાંતી તત્ત્વચિંતનની આધ્યાત્મિક રચનાઓમાં જોવા મળે છે. પોતાના સંપ્રદાયની વિચારધારાના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે પણ રચનાઓનું સર્જન થયું હોય, તો રહસ્યવાદી સાધનાકીય અનુભૂતિઓનું બયાન સાધનાત્મક વાણીમાં થાય છે. વિવિધ સાધનાધારા નાદ કે બુંદ પરંપરાએ વિકસી અને વિસ્તરતી રહી. અને પંથ—સંપ્રદાયો ઉદ્ભવ્યા. તેની સંતવાણી મળે છે.

(૧૫) ભજનમાં ભાવ :

ભજનમાં આવતા વિવિધ ભાવનો વિચાર કરીએ તો, હૃદયમાં જાગતો અધ્યાત્મ અનુભૂતિનો ભાવ જ ભજનની ગંગોત્રી છે. ભાવ ભજનનો પાયો છે. ભજન ભાવને સંસ્કારે છે અને ભાવને જગાડે છે. ભજનમાં સંતોએ વિવિધ પ્રકારની માનસિક સ્થિતિનું નિરૂપણ કરેલું મળી આવે છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, યોગસાધના, સગુણ, નિર્ગુણ, ઉપદેશ ચેતવણી, શરણાગતિ, વિરહની વેદના, મિલનની મસ્તી, મનની મૂંઝવણ વગેરે વિષયોને વણી લેવામાં આવે છે. આવા ભજનોમાં સાધનાના અનુભવો, સાધના અંગે માર્ગદર્શન, અનુભવની મસ્તી, પરમ તત્ત્વના સાક્ષાત્કારનો આનંદ, વૈરાગ્યનો બોધ, જીવ, જગત, માયા, અને શરીરની નશ્વરતા તેમજ આત્મચરિત્રાત્મક અંશો—ઘટનાઓનું વર્ણન, ઈશ્વર કૃપા, સંત કસોટી, ગૂઢ રહસ્યમાર્ગી મર્મદર્શન, ભષ્ટિકથન વગેરે ભજનમાં ભાવ બનીને આવે છે.

(૧૬) ભજનમાં શબ્દ અને સૂર :

ભજન શબ્દ અને સૂર વડે કહેવાય છે અને સૂરતાની સ્થિતિ આપે છે. કબીરસાહેબ તેને 'સુરત શબ્દ—યોગ' કહે છે. શબ્દ અને સુરતા સાથે જ રહે છે. એ રીતે તે અનર્ગળ પીવા માટેનો વિષય બને છે. એ જ નિર્વાણી—વાણીરહિત સ્થિતિ છે. વાણીથી વાણીરહિત બનવા માટે ભજન છે. રવિસાહેબ આ સ્થિતિ વિશે 'દેખે વાંકુ વાચા નાહિ, વાચા દેખતી નાહી' કહે છે. બોલે છે તે દેખતો નથી. અને જે જુએ છે તે બોલતો નથી. એવી ગૂઢ આ વાત છે. 'સમજીને રહીએ 'ચૂપ' અર્થાત્ જ્યાં વાણી શમી જાય છે ત્યાંથી ભજન શરૂ થાય છે. ભજનમાં ભરપૂરા રહેવાની વાતને અનુમોદન આપતા સંતકવિ જીવા ભગત કહે છે:—

'આઠો જામ ભજન ભરપૂરા,
નેણે અખંડ વરસે નુરા:

'ભજન' માં કરવાપણું નથી હોતું પણ થવાપણું હોય છે. એ રીતે જોઈએ તો ભજન એ ક્રિયા રહેતી નથી પણ સ્થિતિ બની જાય છે. 'ભજન કરનારું માત્ર મુખ નહિ સમગ્ર અસ્તિત્વ ગાય છે એ સહજનો માર્ગ બની જાય છે. આ અજબ યોગ એવો છે કે ત્યાં વાણી મૌન ભણતી હોય છે અને મૌન ગુંજારવ કરતું હોય.' ^{૩૪}

(૧૭) ભજન એટલે યોગ :

ભજનમાં મંત્રયોગ, નાદાનુસંધાન, શિવયોગ, લયયોગ, ધ્યાનયોગ, શક્તિયોગ, તારકયોગ, તંત્રયોગ, રાજયોગ, અષ્ટાંગયોગ, ભક્તિયોગ, કર્મયોગ વગેરે અનેક સાધના માર્ગોની સમજણ પણ મળી રહે છે. જીવ, જગત અને માયા વિશે પણ ભજન મળે છે. એમાં ભાવ, શબ્દ અને સૂરનો સંગમ થાય છે. ભજનમાં કાયા સાથે જોડાયેલી, પવન અને શુક્રને બાંધવાનો ક્રિયાયોગ વિશે વાણી મળે છે. જેને નૂરત-સૂરત કે નામ-વચનની સધના તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. કાયિક, માનસિક અને સહજ સાધનાના ત્રણ માર્ગો ક્યારેક સ્વતંત્ર ક્યારેક સંયોજન થઈને આવે છે. ભજનમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગનો સમન્વય થાય છે. ભજનમાં કવિ, ગાયક અને ભાવક હૃદયનો સમન્વય થાય છે. 'જીવમાં શિવને શોધવો, વ્યક્તિમાં વિભૂતિને પામવી અને માણસે મહેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ એક યોગ છે અને તે-ભજન યોગ.' ^{૩૫}

(૧૮) ભજન એટલે આરાધ :

સાધકનું અંતર જ્યારે ભગવાન સાથે અનન્યભાવે જોડાય ત્યારે તે એકાંત મિલન જેવું હોય છે. આવું એકાંત મિલન અનન્યભાવે થયેલી આરાધનાની ફલશ્રુતિ છે. આવી આરાધનાને આપણા સંતોએ નામ આપ્યું છે આરાધ. આરાધ એટલે આરાધના. આરાધ એટલે ઉપાસના. આરાધ એટલે ભજન. ઉત્તમકોટિના ભજનમાં આરાધ હોય છે. આરાધ એ ભજનનો એક પ્રકાર પણ છે. આ પ્રકારના ભજનમાં આરાધ હોય છે. એમાં અંદરના અવાજનું મહત્વ વિશેષ હોય છે. 'આરાધ' જે ભજનમાંથી ટપકે અને આવી આરાધનામાંથી જે ભજન ટપકે તે ભજન આરાધ છે, તે ભજન ભજન છે. તેથી આરાધ, ભજનનો એક પ્રકાર નથી પણ ભજનનો આત્મા છે. જે ભજનમાં આરાધત્વ નથી તે ભજનમાં ભજનનું પોત (આત્મા) નથી, માટે તે ભજન નથી.' ^{૩૬}

(૧૯) ભજન સંત ઉપનિષદ્ :

ભજન સંત ઉપનિષદ્ છે. વૈદિક પરંપરાની ગૂઢ અધ્યાત્મવિદ્યાને ઉપનિષદો કહેવામાં આવે છે. સંત પરંપરાની ગૂઢ અધ્યાત્મ વિદ્યાને 'સંત ઉપનિષદો' કહીએ તો જ તેને યથાર્થ ન્યાય આપી શકાશે. ઉપનિષદ એટલે એકાંતમાં ગુરુચરણે બેસીને સમજવાની રહસ્ય વિદ્યા (અધ્યાત્મવિદ્યા). ગંગાસતીએ તેમની શિષ્યા પાનબાઈને એકાંતમાં બેસીને આ રહસ્ય-વિદ્યા સમજાવી. 'આ ભજનો સંતપરંપરાની નીપજ છે, માટે સંત ઉપનિષદો છે, પરંતુ સંત પરંપરામાં ઉપનિષદને 'ભજન' નામ અપાય છે, માટે આ ભજનો છે.' ^{૩૭}

ભજન સંતસાધના છે, તેમાં સાધકની નિજી સહજ અનુભૂતિ છે. અલૌકિક આનંદની પણ પોતાનામાં સમાવી શકતો નથી ત્યારે ભજનવાણી દ્વારા વહાવે છે એ રીતે જોઈએ તો ભજનવાણી કાવ્ય-પદ રચના ન રહેતા ભજન સાધના બની જાય છે. ભજનમાંથી સર્જકની સાધનાનું સ્થાન, તેની અનુભૂતિની કક્ષા માપી શકાય છે. તેના આધારે કઈ સાધનાધારાનો પ્રવાસી છે અને અને કયા સિદ્ધસ્થાન સુધી પહોંચ્યો છે તે પણ જાણી શકાય છે. એ રીતે ભજન કાવ્ય પદ રચના નથી પણ સંત સાધના છે, અને સાધકની અનુભૂતિનો અરિસો છે. સંતવાણીમાં 'સંવાદ' પ્રકારની રચનાઓ આ વાતનું પ્રમાણ આપે છે. ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચે એક હૃદયગત તંતુ હોય છે. આ તંતુ પર બેસીને આ ભજનો ભાવવિવશમાંથી ઉત્પન્ન થઈને ભાવકના હૃદય સુધી પહોંચે છે. ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન એકાંતની ગોષ્ઠિ જેવું હતું. જ્યારે સંતવાણીનું તત્ત્વજ્ઞાન તત્ત્વના નામે ચાલતા ધર્મિંગોના કોલાહલને વીંધનારું હોવાથી તેનો મિજાજ અનોખો રહ્યો છે. 'ઉપનિષદની વાણીનો માત્ર સીધો જ અનુવાદ આ ભજનવાણીમાં નથી પણ આ સંતવાણીનું અનુસંધાન— જોડાણ ઉપનિષદ સાથે—ભારતીય તત્ત્વદર્શન સાથે છે.^{૩૮}

(૨૦) ભજનમાં ભકિતભાવ :

ભજનવાણીમાં સગુણ-સાકાર અને નિર્ગુણ-નિરાકારની ભકિત એમ બંને ધારાઓ સમાન રૂપે વહેતી આવી છે. ક્યાંક સમન્વય જોવા મળે છે. ભજનોમાં પ્રાપ્ત થતી પ્રેમલક્ષણા ભકિત પણ શુદ્ધ વૈષ્ણવી પુષ્ટિમાર્ગી પ્રેમલક્ષણા નથી. બહુધા ભજનિક સંતોએ અનિર્વચનીય બ્રહ્મ તત્ત્વને પ્રેમ કર્યો છે. જે સગુણ-સાકાર પણ છે, નિર્ગુણ

નિરાકાર પણ છે. ભજનોમાં વર્ણવાયેલ રામ, કૃષ્ણ, શિવ કે ગણેશ માત્ર પૌરાણિક દેવી દેવતા કે અવતાર ન બની રહેતાં સકલ સૃષ્ટિનું સંચાલક, સર્જક, પોષક અને સંહારક બળ બની જાય છે. ખાસ કરીને મહાપંથ, નાથપંથ, કબીરપંથ અને તેની વિવિધ શાખાઓ—રામ કબીરિયા, સત કબીરિયા, રવિ-ભાણ સંપ્રદાય, ઉગાપંથ વગેરેમાં આ પ્રકારની વાણી મળે છે. કોઈ પણ પંથ-સંપ્રદાય સાથે જોડાયા ન હોય એવા લોકધર્મી ભગત-ભજનિકોની ધારાઓમાં સૌરાષ્ટ્રની સંતવાણી વહેતી આવી છે. એ દરેકમાં ભકિતનું સ્વરૂપ એક સરખું જ છે. 'કવિ રાધાભાવે કે ગોપીભાવે શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના કરતો હોય અનાહત નાદનાં ગુણ ગાતો હોય ત્યારે એને મન પરમતત્ત્વના કોઈ રૂપ-સ્વરૂપોમાં ભેદ ન હોય. ભજનમાં ભકિતભાવ વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. સંતમત ભકિતપ્રધાન છે. ભકિત સંતપરંપરાના કેન્દ્રમાં છે. તેનો હેતુ કોઈ પણ રસ્તે ચાલીને પરમતત્ત્વ પાસે પહોંચવાનું છે. 'ભજનની વાણી ભકિતભાવે ભરેલી હોય છે. 'ભજન' માં ભકિતના વેગથી નીકળેલી વાણી હોય છે.^{૩૯}

(૨૧) નશ્વર દેહનો મહિમા :

ક્ષણભંગુર મનુષ્યના શરીરને મહિમાવંત બનાવવા માટે સંતોએ માર્ગ બતાવ્યો છે. આ દેહને કાયની પૂતળી કે કાચી માટીનો કુંભ કલ્પવામાં આવ્યો હોવા છતાં એનો મહિમા અપરંપાર છે. એવું સંતોએ અનુભવ દ્વારા સિદ્ધ કર્યું અને સંતવાણીમાં વ્યક્ત કર્યું છે. આ દેહમાં અમૃત છે. આ દેહમાં એવું રસાયન છે

કે, જે પીવે તે અમર બની જાય. આ અમર બનવાની અથવા મુક્તિ મેળવવાની વાત સંતોએ સંતવાણીમાં દર્શાવી છે. અને સિદ્ધ કરી બતાવી છે. નામ અને રૂપધારી આ દેહ એક માત્ર પાણીનો પરપોટો છે, વેળા વહી જાય એ પહેલા પાળ બાંધવા, મરજીવા બનીને મોતી ખોળતા કાયામાં રહેલી પરગટ ગંગામાં સ્નાન કરવા, આતમરામની ઓળખ કરીને મુક્તિ મેળવવાની વાત સંતવાણીમાં ગૂંથી છે. જીવા ભગત કહે છે કે, આ દેહ ક્ષણભંગુર છે. ભજન કરીને નફો મેળવી લેવાનો હોય છે:-

'ઐસે દેહી ક્ષણભંગુર હૈ,
વાર્મે લાભ એક ભજનકા:
જીવ પદ જાવે બલ્લ પદ પાવે,
યહી નફા બંગલે ધરનેકા.'^{૪૦}

મુક્તિ એટલે માયાથી છૂટકારો લેવો. માણસના નાશવંત અને સાવ તુચ્છ વ્યક્તિત્વના વહેણને સંતોની સંતવાણી ગહન ગૂઢતામાં વિલીન કરી દેવાથી શક્તિ ધરાવે છે. રામસાગર સાથે આતમરામને જોડીને સંતવાણી અંદર બહાર બધે વિલસી રહેલા તત્વ સાથે ભજનવાણી જોડી આપે છે. સંતવાણીના શબ્દે જાગી ગયા તેની બેડી ભવપાર ઉતરી જાય છે. આ આતમરામને ભજનના સૂરથી પરમતત્વ સાથે સાંકળતા ભવાનીદાસ કહે છે:-

'કોઈ હરિજન હોઈ તો જાગે,
કોઈ પ્રેમી હોય તો જાગે:
જી જી જંતર વાગે જંતર વાગે,
ઓલું જંતર વાગે.'

ભજનમાં ભીતરના ભેદ મિટાવતા અંદરના નાદને પામતા શબ્દની ધૂન મયાવતા મયાવતા પરમતત્વ સુધી જવાની વાત હોય છે. ભજનવાણીના શબ્દો હૈયાને હચમચાવી દે છે. તેના ભીતરમાં જઈએ તો આ તથ્યને પામી શકાય. ભજન કરીને આ મનખો માણી લેવાનો છે. એ અંગત અનુભવ અભિનવો આનંદ આપી જાય છે. એ સુખ જે માણે તેજ જાણે છે. એ રહસ્ય બતાવતા જીવા ભગત કહે છે:-

'જી રે, બ્રહ્માનંદીનું સુખ બ્રહ્માનંદી જાણે,
ઈ અલ્પા નંદી શું જાણે?'^{૪૧}

.....

'ભજન કરી તમે ભવદુઃખ મોચા
આ અવસર આ ટાણું:
જીવો કે સતગુરુ પ્રસાદે,
સનમુખ સાહેબ નિરખો :
હેતે ભાવે પ્રેમે પૂજો,
માણી લ્યો આ મનખો.'^{૪૨}

કાવ્યમીમાંસકોએ કાવ્યાનંદને બ્રહ્માનંદ સહોદર કહ્યો છે. એક સધકને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો જે અભિનવો આનંદ મળે છે. કાવ્યમાંથી બ્રહ્માનંદ નહીં પણ તેના જેવો આનંદ મળે છે. જ્યારે ભજનમાંથી મળતો ભજનાનંદ બ્રહ્માનંદ જ છે. કાવ્ય શિલ્પની રીતે જોઈએ તો, ભજન રચના કાવ્યાનંદ પણ આપે છે. એ રીતે ભજન કાવ્યાનંદ અને બ્રહ્માનંદ ઉભયને સાંધતું વિરલ શબ્દ શિલ્પ છે.

(૨૨) ભજનમાં મુક્તિમાર્ગનું રહસ્ય :

ભજનમાં મુક્તિમાર્ગનું રહસ્ય પણ વણાઈ ગયેલું છે. માણસ સતત મુક્તિની ખોજ કરે છે. ઘણીવાર સંસારથી ભાગીને ખૂદથી દૂર જતો રહે છે. કાળ, કર્મ અને સુખ દુઃખનાં આવરણો ભેદીને મુક્તિ મેળવવા પ્રયત્નો કરે છે. સંતવાણીમાં સંતો પોકારી પોકારીને કહે છે કે, ભાગી છૂટવાથી મુક્તિ નહિ મળે. મમતા મરી જાય તો જીવનમુક્તિ છે. અંદર ખોજ કરવાથી સહજ રીત મુક્તિના દ્વાર ખૂલી જાય છે. દેહ સાથે મન જોડાયેલું છે. મન સાથે વાસના જોડાયેલી છે. મમતા મરતી નથી. મમતાને મારીને જીવવાનું છે. એમ થાય તો આતમરામનો ભેટો થાય છે. એ રીતે આપોઆપ બેઠા થવાનો માર્ગ અથવા મુક્તિનો માર્ગ સંતવાણીમાં સંતોએ બતાવ્યો છે.

(૨૩) સાક્ષાત્કારના આનંદનું ગુંજન :

ભજન પરમ સાક્ષાત્કારના આનંદનું ગુંજન છે. અખિલ દર્શનના અનુભવનું શબ્દ શિલ્પ છે. ભૈરવનાથ કહે છે તેમ, 'ભાવો બોલે વેણ પરવાણી' સાધુ-સંતોની વાણી પરાથી પેલે પારની છે. જે વાણી વર્જિત છે. તેને વાણીમાં ઝીલવાની છે. જેને ભીતર દીકું તેને ભજન દીકું અને જેણે ભજન દીકું તેને ભીતર દીકું, ભજનની ગતિ બાહ્યાભ્યંતર છે. ભીતરને સમૃદ્ધ અને પ્રકાશિત કરતી સંતવાણી ખરેખર અમરવાણી છે. આ વાણી અભિનવા આનંદની મસ્તીના અનુભવનો શબ્દમાં સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

પ્રાણની ગતિ ઉર્ધ્વગામી બનતા આજ્ઞા ચક્રમાં પહોંચવામાં આવે છે. આ સ્થાને પહોંચતા સુખદુઃખથી પર, રાગદ્વેષથી પરબની જવાય છે. અને ત્યાંથી સહસ્રાર-બ્રહ્મમરન્ધ્રમાં પહોંચતા ત્યાં જ્યોતિ સ્વરૂપે રહેલા અલખ નિરંજનનાં દર્શન થાય છે. આ પદની પ્રાપ્તિ થતા આનંદની હેલી વરતાય છે. ત્યાં ચંદ્ર અને સૂરજ નથી: ત્યાં પવન અને પાણી નથી: ત્યાં વેદ કે વાણી નથી. ત્યાં ઉભરાતી આનંદની હેલી વિશે જીવા ભગત કહે છે:-

'આઠોજામ ભજન ભરપૂરા '

ભજનમાં સૂક્ષ્મ અન સ્થૂળ દેહનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. શરીર વિજ્ઞાનની રીતે જોઈએ તો, આ શરીર એક યંત્ર છે. યોગીને મન આ શરીર એક રહસ્યમય ઘટના છે. તેમાંથી અધ્યાત્મનાં મોતી ખોજવાની વાત ભજનમાં આવે છે. આ શરીર આત્માનું મંદિર છે. એમાં સાચાં મોતીના ક્યારા છે અને એમાં હીરા માણેક પાકે છે. જે ગગનમંડળમાં ખોજે છે. તેઓ તેને પામે છે. નવ દરવાજા, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર વગેરે. તેમજ દેહમાં રહેલ નવ નાડી, વિવિધચક્રો, ત્રિકુટિ, વિવિધ વાયુ,

વિવિધ નાદ વગેરે દેહમાં રહેલાં સ્થાનોનું રહસ્ય બતાવવામાં આવે છે. રહસ્યનું વર્ણન કરીને કાયાના ધડનારાને પરખવાનું એમાં ઈગિત હોય છે.

(૨૪) નાદાનુસંધાનની પ્રક્રિયા :

સાધનાની વિવિધ પરંપરાઓમાં નાદાનુસંધાન મહત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. મનના લય માટે નાદાનુસંધાનની પ્રક્રિયા અને એ દ્વારા થતા અનુભવોની વિશે ભજનવાણીમાં સાંભળવા મળે. અનાહત નાદ, અનહદ વાજાં, અખંડ ધૂન, અનહદ શબ્દ વગેરે શબ્દો દ્વારા સાધકની નાદાનુસંધાનની ભૂમિકા વર્ણવવામાં આવી હોય છે. સાધનાની અમુક કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી ઝાલરી, બંસરી, ખંજરી, શંખ, શીંગી, ડમરું, નોબત, વીણા, મૃદંગ, નૃપુર ઝંકાર, શરણાઈ, સમુદ્ર ધ્વનિ કે સિંહગર્જના જેવા અવાજો સંભળાય છે.

સામાન્ય રીતે નાદના બે પ્રકારો છે: આહત નાદ અને અનાહત નાદ. કોઈપણ બે પદાર્થો ટકરાવાથી જે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય તે આહત નાદ છે. દા. ત. મેઘગર્જના, મંજીરાનો રણકાર, સ્વર—તંત્રીઓનું કંપન વગેરે આહત ધ્વનિ છે. અનાહત નાદ સર્વ ધ્વનિ કરતા જુદો છે. એને આપણા કર્ણ કે કોઈપણ યાંત્રિક ઉપકરણો ઝીલી શકે નહિ એવું તેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે. સાધનાની અમુક કક્ષાએ પહોંચેલા સિદ્ધ સાધકોનું ચિત્ત એને ઝીલી શકે છે. આ નાદને સંતો 'અનહદ નાદ' કહે છે. આ નાદને કોઈ હદ—બંધન—સીમા નથી અને તેને આરંભ, મધ્ય કે અંત પણ નથી. 'આંખો બંધ કરી અંદરના અવાજને સાંભળીને અંદરના નાદને શબ્દની પાંખમાં બહાર કાઢવો તેનું નામ ભજન'.^{૪૩}

(૨૫) ભજન અને પ્રાર્થના :

ભજન અને પ્રાર્થનામાં ભેદ છે. પ્રાર્થનામાં ઈશ્વરકૃપા પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા કે ધન્યતાનો ભાવ હોય છે. ક્યારેક પ્રર્થનામાં ઈશ્વર પાસે કોઈને કોઈ પ્રકારની યાચના અથવા ઔહિક સુખની અપેક્ષા હોય છે. તો ક્યારેક ઈશ્વરે જે આપ્યું છે, તેનો સંતોષ હોય છે. ભક્ત ભજનાનંદી એને કોઈ ઐષ્ટ્યાઓની પડી હોતી નથી. ભજનવાણીમાં પરમાત્માના ગુણગાન, અલૌકિક રૂપદર્શન, અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ અને ભગવાનને મળવાની ભક્તની તાલાવેલી અથવા તો મિલન સુખનું ગાન હોય છે. ભજનમાં મળેલ કે પ્રાપ્ત થયેલ સ્થિતિની સુખદ પળને વહેંચવાનો લક્ષિત ભાવ પણ ગવાયો હોય છે, જ્યારે પ્રાર્થના અંગત છે. ભજન અંગતથી બહાર નીકળીને અન્યને સાંકળે છે. ભજનમાં આવતા સંબોધનો આ વાતનું પ્રમાણ આપે છે. થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ:—

- 'ખાખમેં ખપીજાના બંદા....'
- 'મામદ કહે સુનોને વાત

- 'મૂરખ મનમાં વિચાર...'
- 'રામને ભજી લે....'
- 'જ્ઞાની ગોતજો રે....'
- 'હીરો ખોમાં તું...'
- 'જીરે લાખા..'
- 'જેસલ કરી લે વિચાર....'
- 'ભાઈ તું ભજી લેને કિરતાર ...'

સંતવાણીમાં આ રીતના સંબોધનો આવે છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે આ વાણી અન્યને માટે પણ છે.

(૨૬) સંતવાણીનાં લક્ષણો :

ભજન કાવ્યશિલ્પ હોવા છતાં કાવ્યશાસ્ત્રનાં ધોરણોથી સમજવું કઠીન છે. ભજનમાં બતાવેલા ભેદને પામીએ તો ભજન મળે છે. ભજનની સમજ વિશે બે છેડાના અભિપ્રાયો પણ મળે છે. એ રીતે જોઈએ તો સંતવાણી-ભજન ન સમજી શકાય એવું અટપટું સ્વરૂપ ધરાવે છે. બ્રહ્મ વિશે 'છે છતાં નથી અને નથી છતાં છે' એવું કહેવામાં આવ્યું છે, એવું ભજનનું પણ છે. શબ્દમાં મળતું ભજન 'છે અને નથી' એવું રહસ્યમય રૂપ ધરાવે છે.

ભજનમાં સાધકની કક્ષા, સાધના માર્ગ, પંથ પરંપરા, ભાવકની કક્ષા, ભાવ અભિવ્યક્તિની વિવિધ તરેહ તેમાં પ્રગટ થતી રહસ્યમય અનુભૂતિના પ્રતીકો વગેરેમાં અપાર વૈવિધ્ય છે. એટલે ભજનનાં ચોક્કસ લક્ષણો બાંધવા મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં ભજનનાં મુખ્ય ચાર લક્ષણો અલગ તરી આવે છે:—

- (૧) ધ્રુવ પંક્તિ
- (૨) નામાચરણ
- (૩) ગુરુમહિમા
- (૪) ગેયતા

(૨૭) ભજનમાં ધ્રુવપંકિત, નામાચરણ, ગુરુમહિમા અને ગેયતા :

ઝવેરચંદ મેઘાણી 'ભજન' ને લોકસાહિત્યના પેટા પ્રકાર તરીકે સ્વીકારે છે. લોકસાહિત્યને વિશાળ વૃક્ષ કહીને 'ભજન' ને તેનાં આખરી ફળ અને લોકવાણીના અધ્યાત્મ સૂરો કહે છે. અર્થાત્ મેઘાણી ભજનને લોકસાહિત્યના એક પ્રકાર તરીકે જુએ છે. ભજન લોકવાણી છે, લોકપ્રિય છે. એ ખરું, પણ તેમાં લોકસાહિત્ય કરતા વ્યક્તિનિષ્ઠા વધારે આવે છે. સ્વાનુભવને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવે છે. એટલે તે લોકનિર્મિતિના વર્ગમાં આવતું નથી. એમાં વ્યક્તિમુદ્રા વધારે પ્રભાવશાળી હોય છે. ભજન સમગ્ર લોકને નહિ પણ અમુક કક્ષાના વર્ગને સ્પર્શ છે. એમાં સ્પષ્ટ નામચરણ અથવા કર્તાનિર્દેશ મળે છે. એટલે લોકસાહિત્યના વર્ગમાં મૂકી શકાય તેમ નથી. ભજન જે તે સંત કવિનું એક સ્વતંત્ર અને લાક્ષણિક કાવ્ય શિલ્પ છે.

(૧) ટેક — ધ્રુવપંકિત :

ભજનનું સૌથી મહત્વનું અંગ છે પ્રથમ પંકિત. જેને ટેક અથવા તો ધ્રુવપંકિત પણ કહેવામાં આવે છે. આ પંકિત જ ધારદાર હોય છે. તેનું પુનરાવર્તન ભજનના આકાર અને ભાવને જાળવવામાં ઉપકારક બને છે. ટેકપંકિતથી જ આખું ભજન વિકસે છે. તેનું સામર્થ્ય, રાગની છોળ આખા ભજન ઉપર આ પ્રથમ પંકિતથી જ પ્રસરે છે. ભજનની પ્રત્યેક પંકિતમાં આ ધ્રુવપંકિત સાથે અનુસંધાન રાખવામાં આવે છે. સમગ્ર અનુભૂતિનો ઉછાળ અને ભજનની રાગિયતાનો આ 'સમ' વારંવાર પડ્યા કરે અને ભજનની એકતા આ પ્રક્રિયાથી સિદ્ધ થાય છે. ભજન સમૂહભોગ્ય હોવાથી વ્યક્તિગત ભાવને સમષ્ટિગત કરવા માટે ધ્રુવપંકિત મદદરૂપ બને છે. ચોટદાર ટેકપંકિત એકવાર સાંભળ્યા પછી ભોક્તાના હૈયા સોંસરવી ઉતરીને અંદર ગુંજારવ કર્યા કરે એવી અસરકારક હોય છે. જેમકે:—

- 'આનંદ ઘડી, હેતે ભજવા હરિ.....'
- રામ રસ ઐસો હૈ મેરે ભાઈ, જે કોઈ પીવે અમર હો જાય.....'
- 'આ કોણે બનાવ્યો પવન ચરખો
- 'મારું ચિતડું ચોરાયલ રે મારું મનડું વિંધાયલ રે.....'
- 'મેરુ રે ડગે પણ જેના મન ના ડગે પાનભાઈ.....'
- 'હાટડીએ કેમ રે'વાશે ભાઈ.....'
- 'વાગે ભડાકા ભારી ભજનના વાગે ભડાકા
- બાઈ મુને કાનુડે કરી છે ચકચૂર.....

(૨) નામાચરણ :

ભજનની ઓળખ આપતું બીજું અંગ છે ભજનની અંતિમપંકિત. તેને 'નામાચરણ' કહેવામાં આવે છે. જેની રચના હોય તેનું નામ આ પંકિતમાં હોય છે. મધ્યકાલીન કવિઓની આ પરંપરા રહી છે. તેમાં

સર્જક કોઈ ગુરુના નામનો ઉલ્લેખ કરીને કે સ્વતંત્ર પોતાના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઘણી રચનાઓમાં 'નામાચરણ' મૂકવામાં ન આવ્યું હોય એમ પણ બન્યું છે. પરિણામે કર્તા કોણ હશે એવો પ્રશ્ન પણ ઊભો થાય છે. 'નામાચરણ' હોય તો કર્તાને જાણી શકાય છે. જેમકે:-

- 'ભણે મે'તો નરસૈયો.....'
- 'બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ.....'
- 'દાસ દયો ગુણ ગાય.....'
- 'કહે મોરાર.....'
- 'જીવો કહે'
- 'લોચણ બોલ્યા.....'
- 'ગંગાસતી એમ કહી બોલ્યા.....'

(૩) ગુરુ મહિમા :

ભજનનું ત્રીજું અંગ છે ગુરુમહિમા. ભજન રચયિતા કવિ 'નામાચરણ' માં પોતાના નામની સાથે ગુરુના નામને વણી લે છે. અને એ નિમિત્તે ગુરુનું મહિમાગાન કરે છે. 'ગુરુમહિમા' વિશે સ્વતંત્ર રચનાઓ પણ મળે છે. એ રીતે ગુરુ પ્રત્યે અહોભાવ બતાવીને પરંપરાના સ્વીકાર સાથે 'અહમ' ભાવનું નિરસન કરે છે. સંતવાણીમાં પદે પદે કરવામાં આવતો ગુરુનો નામોલ્લેખ ગુરુમહિમાં સૂચવે છે. થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ:-

- 'કહે રવિરામ સંતો ભાણ પ્રતાપે.....'
- 'જીવો કહે, ગુરુમોરાર ચરણ રજ મે શીર પર લઈ ધારી.....'
- 'ગુરુ મોરાર ચરણે જીવો કહે એમ સતગુરુ દેશમાં રહેવું.....'
- 'જીવો કહે સતગુરુ મોરાર પ્રતાપે બન ગઈ બનત બનોતી...'
- 'દાસી જીવણ સંત ભીમના ચરણે.....'
- 'દાસ હોથી મોરાર ચરણે.....'

(૪) ગેયતા :

ભજનનું ચોથું અંગ તે ગેયતા છે. ભજન ગાવા માટે છે. ભજન લોક વાદ્યોની સાથે નકકી કરેલા ઢાળમાં ગવાય છે. ભજન એ છંદશાસ્ત્રના અભ્યાસી કે ગાયકીના જાણભેદુ કલાકારની કૃતિ નથી. એ વાણી ભાવુક બનીને માત્ર પ્રભુને રીઝવવા માટે, ગુંજન કરવા માટે વાણીમાં વહેતું થયેલું રૂપ છે. ભજનિકને

ભજનનો કલાકાર તરીકે નહિ પણ 'ભગત' તરીકે ઓળખવવામાં આવે છે. ભજન કરવું એટલે કંઠથી ભજન લલકારવું તે નહીં પણ ભજન કરવું એટલે પરમતત્ત્વની આરાધના કરતા કરતા તેની સાથે એકતાર થઈ જવું. ભજનો ગાવા તે કલા નથી, પણ આરાધના છે. ભજન ગાંગરવા માટે નથી પણ કરવા માટે છે. □જીવા ભગત કહે છે કે, લાંબા રાગે ગાવાથી કે સાજનો ઘોંઘાટ કરવાથી ભજન મળતું નથી :-

'ભજન લાંબે રાગે કરીને ગાશે,
દોડ કરતાલ મંજિરા બજાવે:
સેજનુ ઘર કેમ કરી સમજાશે.' ૪૪
'ભણ્યા ગણ્યા ભજન હો ગાવે,
રાગ તો અમાસના લાવે.' ૪૫

.....
'સભામાં બેસી સૌને સમજાવે,
મોટપ તેની મનમાં ઘણી આવે:
અંતરથી અંધારું નૈ જાવે,
વસ્તુ તે નજર શું રે થાવે.' ૪૬

ભજન વિવિધ પ્રકારના ઢાળમાં ગાવાય છે ત્યારે વચ્ચે, અંતમાં કે આરંભમાં 'રે.... હો.....હો જી.....,હાં.....હાં વગેરે લટકણિયાં ગેયતાની અસરકારકતા ઊભી કરવા માટે આવે છે. સંતસાહિત્ય પ્રવાહમાં આપણને સંતોના સંગીતપ્રેમના પ્રતીકરૂપ વિવિધ રાગોમાં તેમની વાણી પ્રાપ્ત થાય છે. અને આપણે ત્યાં સંપાદિત થયેલ પદ સંપાદનોનાં મથાળે જે તે પદને લગતા વિવિધ રાગોનો ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે. સંતવાણીને આરાધ, પરજ, પ્રભાતી વગેરે જુદા જુદા રાગમાં એનો પોતાનો આગવો ઢાળ હોય છે. ભજન રચનામાં ઢાળ ભેદ વધારે જોવા મળે એવું પણ બને છે.' એક જ રચના ભજન, ધોળ કે ગરબી એમ વિવિધ રૂપે મળે છે અને આપણે તેને જુદા જુદા સ્વરબંધ કે તાલબંધ સાથે ગવાતું પણ સાંભળીએ છીએ. સંતોના પદોમાં મળતા રાગો એના મૂળ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપમાં ગવાતા હતા, તેમ ગણી લેવાનું નથી. પણ એ રાગના સ્વરૂપ બાંધીને દેશી ઢાળે આલાપીને ગાવામાં આવતા.' ૪૭

સંતોએ પોતે રચેલા પદને જે રાગમાં ગાઈ સંભળાવ્યું હશે તેજ રાગ એમણે પદને મથાળે નિર્દેશ્યો હશે. પણ પદો અને એ પદોને મથાળે નિર્દેશેલ રાગને શો સંબંધ હશે? એ એક પ્રશ્ન છે. શું એ પદ અન્ય કાંઈ રાગમાં ગાઈ ન શકાય ? 'પદો પર રાગોના નામ નિર્દેશ કેવળ એટલું જ સૂચવે છે કે, પદ રચનાર સંતનો મત એવો છે કે આ રાગના ઢાળમાં—દેશીમાં આ પદ ગાવું યોગ્ય ગણાશે.' ૪૮

(૨૮) સંતવાણીનાં આંતર લક્ષણો :

ભજન સ્વાનુભવમાંથી પ્રગટેલા શબ્દોની સાધના છે. તેનું સ્વરૂપ રહસ્યમય છે. તેની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ ડૉ. બળવંત જાનીએ નીચે પ્રમાણે બતાવી છે:— ૪૯

- અનુભવ સિદ્ધ અર્થઘટન
- ઐક્ય પોષક પરિબળ
- અંતર અનુભૂતિનો સહજ ઉદ્ગાર
- જૂજવી અભિવ્યક્તિ
- રૂપકાત્મક શ્રેણી— પદાવલિની પરંપરા

ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ ભજનની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ આ પ્રમાણે બતાવે છે:—^{૫૦}

- નિજ અનુભવ પર આધારિત પ્રદેશ છે .
- ચમત્કારો, મંત્ર—તંત્ર મેલિ વિદ્યાનો નિષેધ છે.
- સમાજમાં કોઈ ઊંચ નથી કોઈ નીચ નથી.
- બાહ્ય વેશ, ટીલાં—ટપકાં, માળાનો વિરોધ.
- જનસેવા અન્નદાનનો મહિમા.
- સહેજે હરિનામ સ્મરણ.
- લોકભાષામાં ઉપદેશ.

સંતપરંપરામાં મળી આવતી સંતવાણીમાં કબીરનો રહસ્યવાદ, સૂફીઓની મસ્તી, વૈષ્ણવોની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એ આગવું લક્ષણ છે. હૃદયમાં ભાવ જગાડે એવી સરળ અને અસરકારક તેની વાણી હોય છે. તેમાં સગુણ—સાકારબન નિર્ગુણ—નિરાકારની ઉપાસના, ગુરુમહિમા, યોગમાર્ગની વિવિધ સાધનાઓનું નિરૂપણ નાત—જાત કે સ્ત્રી—પુરુષના ભેદનો અભાવ, જીવન, જગત, માયા અને શરીરની નશ્વરતાનું ગાન, પ્રભુ પ્રત્યે સંપૂર્ણ સમર્પણની ભાવ, ક્યારેક અરજ, સાધના અંગે માર્ગદર્શન અને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ વગેરે જોવા મળે છે.

સંતવાણી લાક્ષણિકતાઓ નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય:—

- (૧) ભજનમાં પરમ તત્વ અભિમુખઆરાધમાં વિવિધ ભાવાનુભૂતિ હોય છે.
- (૨) ભજનમાં રહેલી ઉપાસના સગુણ, નિર્ગુણ કે ઉભયનો અભેદભાવ વ્યક્ત થયેલો હોય છે.
- (૩) ભજનમાં રચયિતાનું કોઈ દિવ્ય દર્શન હોય છે.
- (૪) ભજનમાં સ્વાનુભૂતિનો રણકાર હોય છે.
- (૫) ભજનમાં સહજ અને સરળ અભિવ્યક્તિ હોય છે.
- (૬) ભજનમાં લોકહિત માટે જાગૃતિ પ્રેરક ઉપદેશ હોય છે.
- (૭) ભજનમાં માનવદેહનો મહિમા અને તેની ક્ષણભંગુરતાનું ગાન હોય છે.
- (૮) ભજનમાં નામસ્મરણનો મહિમા વણાયેલો હોય છે.
- (૯) ભજનમાં સંસારની માયાના છેતરામણા રૂપને પ્રગટ કરીને વૈરાગ્યનું અનુમોદન હોય છે.
- (૧૦) ભજનમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિભવમાં વિરહ, તડપન કે મિલનભાવનું ગુંજન હોય છે.
- (૧૧) ભજનમાં યોગિક સાધનાની વિવિધ ભૂમિકાઓનું અનુભવ દર્શનનું હોય છે.
- (૧૨) ભજનમાં ગુરુમુખી ગુપ્ત ચાવીઓનું ઈંગિત હોય છે.

(૧૩) ભજનમાં માનવ કલ્યાણની ઉપદેશાત્મક ભાવના હોય છે.

(૨૯) રજૂઆત કરવા માટે ચોક્કસ પ્રકારની પરંપરા :

ભજનની રજૂઆત કરવા માટે ચોક્કસ પ્રકારની પરંપરા જળવાયેલી છે, સમયની ખેવના રાખતી રીતરસમ પણ છે. સંધ્યાથી લઈને સૂર્યોદય સુધીની સમગ્ર રાત્રિ દરમ્યાન આ સંતવાણીનું ગાન થાય છે. સમયના તાલે શબ્દ, સૂર અને ભાવને જાળવવામાં આવે તો ભજન થયું કહેવાય. ભજન સામાન્ય રીતે રાત્રીના સમયે રામસાગર અને મંજીરાના તાલે સમૂહભોગ્ય બને એ રીતે સાથે ઝીલીને ગવાય છે. રાત્રીના સાડા નવની આસપાસ ભજનની શરૂઆત ગણપતિનાં ભજનોથી થાય છે. આરંભનાં ચાર ભજનો ગવાય તેને 'ચોસર' કહે છે. તિથિ, સમય અને વાર પ્રમાણે ભજનો ગાવાની ચોક્કસ રીત પણ છે.

લોકવાદ્યની સાથે સાખી બોલીને ભજનનો પ્રારંભ થાય છે. રિદ્ધિ સિદ્ધિના દાતા ગણેશ, વાણીની દેવી સરસ્વતી, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશનું સ્મરણ કરીને, જેનાથી જ્ઞાનના અંજવાળા થયા એવા સદ્ગુરુને વંદન કરતી સાખીઓ ગાવામાં આવે છે. તેની ખૂબી એ છે કે પંથ પરંપરા પ્રમાણે તેના ઢંગ જુદા હોય, પરંતુ આનંદની હેલી સરખી હોય છે.

ગણપતિનાં ભજનો પછી માનવ જીવનની ક્ષણ ભંગુરતાને વર્ણવતાં ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને ઉપદેશાત્મક ભજનો ગવાય છે. જેને મનખા દેહ સુધાર્યો એવા ભક્તોના ચરિત્રોને વર્ણવતા ભજનો ગવાય. વૈરાગ્યભાવ ભીતરમાં ઘૂંટાતો જાય ત્યાર પછી રાત્રિના અગ્યારની આસપાસ રહસ્યપરક ભજનો ગવાય છે, ત્યાર પછી રૂપક પ્રકારનાં ભજનો ગવાય છે.

રાત્રિના બાર પછી વિવિધ રાગનાં આરાધિ ભજનો શરૂ થાય છે. આરાધિ ભજનો પછી રવેણી પ્રકારની વાણી ગવાય છે. રવેણી પછી આગમ પ્રકારનાં ભજનો ગવાય છે. વચ્ચે વળી હેલો, સંવાદ, પ્રશ્નોત્તરી, જેવાં ભજનોમાં વેદાન્તી તત્ત્વચિંતન અને યોગ સાધના અને અલૌકિક અનુભવની મસ્તીને વણી લેતી વાણી રજૂ થાય છે. ગળતી માજમ રાતના ત્રણ સાડા ત્રણનો સમય થાય એટલે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં હરિ મિલનની વ્યાકુળતાને વર્ણવતાં સંદેશ, અરજ, કટારી, ચૂંદડી, બંસરી, મોરલી, પરજ વગેરે ભજનો ગવાય છે. મધુર મનોવ્યથાને રજૂ કરતાં આ ભજનો પછી સવારના ચારની આસપાસ હરિ મિલનનો આનંદ વર્ણવતાં કે વિયોગની વેદના ગાતાં રામગરી પ્રકારનાં ભજનો ગવાય. એમાં સાંસારિક જીવનની વ્યથાને પણ વણી લેવામાં આવેલી હોય છે. પાંચ વાગ્યાનો સમય થાય એટલે પ્રભાતી ગવાય છે.' ^{૫૧}

(૩૦) સંતવાણીનું વિશાળ ક્ષેત્ર :

સંતવાણીનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. તેમાં અનેક પ્રકારની રચનાઓ મળે છે. જેમાં સાખી સંધ્યા, માળા, ગણપતિ, ગુરુમહિમા, આરતી, થાળ, આરાધ, આગમ, રવેણી, અવળવાણી, ચેતવણી, સંદેશો, પત્ર, અરજ, સાવળ, હેલો, હેલી, સંવાદ, પ્રશ્નોત્તરી, પરજ, રામગરી, પ્રભાતી, પ્રભાતિયાં, હૂંડી, હાલરડું, નરવેલ, રુપારેલ, હેમાળો, વિવાહ, આખ્યાન, ધરમધડો, છપ્પા, ચાબખા, કાફી,, ધોળ, લાવણી, ગીતા, અંગ, કકકો,

વાર, મહિના, ગરબી, કીર્તન, પદ, સોળા, સરવડાં, ચતુરા, ચોઘડિયાં વગેરે નામાવાળી કાવ્ય પ્રકાર ધરાવતી વાણી મળે છે. બીજી બાજું પ્યાલો, કટારી, આંબો, વિવાહ, ચૂંદડી, પટોળી, મોરલી, બંસરી, ઝાલરી, ખંજરી, જંતરી, જંતર, તંબૂરો, સિતાર, રેંટિયો, ચરખો, સાંતિડું, બંગલો, ભમરો, મોરલો, નિસરણી, હાટડી, હંસલો, વણઝારો વગેરે રૂપકવાણી મળે છે. ભજનવાણીમાં ઘટના, ઉપદેશ, સ્તુતિ, ગૂઢ અનુભૂતિ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને યોગને વણી લેતી વાણી મળે છે.

ઉપરોક્ત ભજનવાણીને નામાભિધાન, કાવ્યપ્રકાર, રૂપકવાણી અને સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પણ વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે.^{૫૨}

(૧) નામાભિધાન અને કાવ્યપ્રકારની દૃષ્ટિએ, ભજનના પ્રકારો જોઈએ તો સાખી સંધ્યા, માળા, ગણપતિ, ગુરુમહિમા, આરતી, થાળ, આરાધ, આગમ, રવેણી, અવળવાણી, ચેતવણી, સંદેશો, પત્ર, અરજ, સાવળ, હેલો, હેલી, સંવાદ, પ્રશ્નોત્તરી, પરજ, રામગરી, પ્રભાતી, પ્રભાતિયાં, હૂંડી, હાલરડું, નરવેલ, રુપારેલ, હેમાળો, વિવાહ, આખ્યાન, ધરમધડો, છપ્પા, ચાબખા, કાફી, ધોળ, લાવણી, ગીતા, અંગ, કકકો, વાર, મહિના, ગરબી, કીર્તન, પદ, સોળા, સરવડાં, ચતુરા, ચોઘડિયાં.....વગેરે

(૨) રૂપક પ્રકારનાં ભજનોમાં પ્યાલો, કટારી, આંબો, વિવાહ, ચૂંદડી, પટોળી, મોરલી, બંસરી, ઝાલરી, ખંજરી, જંતરી, જંતર, તંબૂરો, સિતાર, રેંટિયો, ચરખો, સાંતિડું, બંગલો, ભમરો, મોરલો, નિસરણી, હાટડી, હંસલો, વણઝારો... વગેરે.

(૩) સ્વરૂપની રીતે વર્ગીકરણ કરીએ તો: ઘટનાત્મક, ઉપદેશાત્મક, સ્તુત્યાત્મક, ગૂઢ આત્માનુભૂત્યાત્મ, તદુપરાંત ભક્તિપરક, જ્ઞાનપરક અને યોગપરક ભજનો વગેરે.

ભજનવાણીને વિષય, ભાવ, કાવ્યરૂપ, ગાયકી, રૂપક અને મહાપંથી મરમીવાણીને ધ્યાનમાં રાખીને પણ વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.^{૫૩}

(૩૧) ભજનના પ્રકારો :

ભજનને એક સાહિત્ય સ્વરૂપ તરીકે મૂલવીએ તો ભજનભાવ, વિષય, સ્વરૂપ, સમય, ગાયકી, અને રૂપકાત્મક દૃષ્ટિએ ભજનના પ્રભેદો પાડી શકાય તેમ છે.

(૧) ભાવની દૃષ્ટિએ ભજનના પ્રકારો :

ભાવની દૃષ્ટિએ ભજન વાણીને જીવમુખી વાણી, ગુરુમુખી વાણી, શિવમુખી વાણી અને બ્રહ્મમુખી વાણી એવા ચાર પ્રકારો મળે છે.

(૧) જીવમુખી વાણી :

આ પ્રકારની વાણીમાં જીવ, જગત, સંસારની માયાભ્રામક છે. મનવદેહ ક્ષણભંગુર છે. મૃત્યુ પહેલા આત્માની ઓળખ કરીને જનમારો સફળ કરવા માટે જીવને ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. આ વાણીને જીવભાવની વાણી કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારની વાણી રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરમાં ગવાય છે. આ સમયે ભજનના પરખંદાઓ સાથે સામાન્ય સમજવાળો વર્ગ પણ ઉપસ્થિત હોય છે. નીચેનાં ઉદાહરણોમાં જીવમુખી વાણી છે:—

‘ચેતન ચેતજો રે,
આવ્યો મનુષ્ય જન્મ અવતાર,
સ્મરણ કર જીવડાં રે,
પ્રભુને ભજો તો ઉતરો પાર. ’(દાસી જીવણ)

.....
‘પ્રાણિયા ભજી લેને કિરતાર,
આતો સપનું છે સંસાર. ’(ભોજા ભગત)

(૨) ગુરુમુખી વાણી :

ગુરુમુખી વાણીમાં ગુરુનું મહાત્મ્ય, ગુરુ કૃપાના ગુણગાન, ગુરુ સાથેની શિષ્યની પ્રશ્નોત્તરી વગેરે હોય છે. ગુરુમુખી જ્ઞાનનો નિર્દેશ કરતી વાણીને ગુરુભાવની વાણી કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારની વાણી રાત્રીના બીજા પ્રહરમાં ગવાય છે. ભજનની સામાન્ય સમજવાળા અને ગુરુજ્ઞાન અભિમુખ રસિકજનોની ઉપસ્થિતિ હોય ત્યારે આ વાણી રજૂ કરવામાં આવે છે. નીચેનાં ઉદાહરણોમાં ગુરુમુખી છે:—

‘અજવાળું હવે અજવાળું,
ગુરુ આજ તમ આવ્યે મારે અજવાળું. ’(દાસી જીવણ)

.....
‘ગુરુ ઈશ્વર ગુરુ પરિબ્રહ્મ,
સતગુરુ સબકા દેવ:
ગુરુ બીન પાર ન પાવડી,
તું રવિ સતગુરુ સેવ. ’(રવિસાહેબ)

(૩) શિવમુખી વાણી :

શિવમુખી વાણીમાં જીવ અને શિવની એતાનું યૌગિક પરિભાષામાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. જેમાં ઓહમ્— સોહમ્ની સાધના, ઈડા, પિંગલા, સુષુમ્ના નાડી સાથે પ્રાણને સ્થિર કરી નામસ્મરણની સાધના, ષટ્ર ચક્રભેદન કરી ગગનમંડળ—સહસ્રદલપદ્મ સુધી પહોંચવાની સાધના કે પછી યોગસાધના વગેરેની સમજ આપતી વાણીને શિવમુખી વાણી કહેવામાં આવે છે. તેને શિવભાવની વાણી કહેવામાં આવે છે. આ

પ્રકારની ભજનવાણી રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરમાં આરાધિ ભાવ સાથે રજૂ થાય છે. આ સમયે ભજનના પ્રેમીઓની ઉપસ્થિતિ હોય છે. નીચેનાં ઉદાહરણોમાં શિવમુખી વાણી છે:-

'ઓહં સોહંના રે સબ ઘટ રિયા દાતા,
ભભકું દિયે છે એને ભાળો ભાળો રે...' (રવિસાહેબ)

(૪) બ્રહ્મમુખી વાણી :

બ્રહ્મમુખી વાણીમાં આધ્યાત્મિક ગહન તત્ત્વજ્ઞાન અને ભજનવાણીની રહસ્યમય બાબતોની સમજ હોય છે. તેમાં નામ, રૂપ અને ગુણથી પર પરમાત્માના નિર્ગુણ રૂપનું વર્ણન હોય છે. તેમાં સંજ્ઞાત્મક અર્થો, ગુરુમુખી અર્થો સ્વીકારવામાં આવે છે. આવી વાણીને બ્રહ્મભાવની વાણી કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારની વાણી રાત્રીના ચોથા પ્રહરમાં ગવામાં આવે છે. આ સમયે ભજનના મર્મીઓની ઉપસ્થિતિ હોય છે. નીચેનાં ઉદાહરણમાં બ્રહ્મમુખી વાણી છે:-

'રવિએ રમતા દિઠો રે
બાવો છે ઝીણો, છે ઝીણો...' (રવિસાહેબ)

(૨) વિષયની દષ્ટિએ ભજનના પ્રકારો :

ભજનમાં અનેક વિષયોનું નિરૂપણ થતું જોવા મળે છે. વિષયની રીતે જોઈએ તો, ભજનમાં ગણપતિ, ગુરુમહિમા, ઉપદેશ, ભક્ત-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ, રહસ્યાત્મક અનુભૂતિ, કથનાત્મક, પ્રસંગાત્મક વગેરે જોવા મળે છે.

(૧) ગણપતિ :

સંતવાણીની રજૂઆત સમયે પ્રારંભમાં વિધ્નહર્તા અને મંગલકર્તા આદિ દેવ ગણપતિનું સ્મરણ કરીને પ્રથમ ગણપતિનું ભજન ગવાય છે. પંથ પરંપરા પ્રમાણે તેનાં જુદા જુદા રૂપો જોવા મળે છે. સંતવાણીમાં ગણપતિના ચાર રૂપો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રથમ સ્વરૂપ શિવ-પાર્વતીના પુત્ર, સૂંઢાળો, દુંદાળો, દુખભંજક, એકદંત, ગળામાં ફૂલડાંની માળા વગેરેનું વર્ણન અને તેની સેવાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં સાકાર ભક્તિનો મહિમા હોય છે. ગણપતિનું બીજું સ્વરૂપ યોગસાધના સાથે જોડાયેલું છે. યોગસાધના પ્રમાણે જોઈએ તો ગણપતિનું સ્થાન મૂલાધાર ચક્રમાં આવેલું છે. સાધકની સાધનાયાત્રાનો પ્રારંભ મૂલાધાર ચક્રથી થાય છે. યોગપરક સંતવાણીમાં દેહમાં રહેલ ગણપતિનું સ્થાન અને તેની ક્રિયા-સાધનાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

ગણપતિનું ત્રીજું રૂપ પાણીમાંથી પ્રગટ થયેલા, કાયાને ધડનારા, અલખધણી, આદિ, અનાદિરૂપે કલ્પવામાં આવ્યા છે. જ્યોતિ સ્વરૂપે તેનું દર્શન થઈ શકે છે, એવું બારમતી સંપ્રદાયમાં 'લુણીગદેવ' તરીકે ગણપતિને સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. ચોથા ગણપતિ માહાપંથની પાટ ઉપાસના સાથે જોડાયેલ છે. મહાપંથમાં જતિ-સતી તેનું પૂજન કરે છે અને આહવાન કરે છે. ગુપ્ત સંકેત વિધિ પ્રમાણે તેની નમણું લેવામાં આવે છે. 'ભજનવાણીમાં ગણપતિનાં ભજનોને ત્રણ વિભાગમાં મૂકવામાં આવે છે:- ^{૫૪}

- ઉલટના ગણેશ
- પાટના ગણેશ
- નિર્વાણના ગણેશ□

(૨) ગુરુ મહિમા :

ગણપતિ પછી ગુરુ મહિમા દર્શાવતી ભજનવાણી ગવાય છે. ભારતીય સાધનાધારામાં ગુરુમહિમા અનેરો રહ્યો છે. ગુરુમહિમાને વર્ણવતી વિપુલ પ્રમાણમાં સંતવાણી મળે છે. સંતવાણીમાં ગુરુ માનવ રૂપધારી, દીક્ષા આપનારની સાથે ભીતર રહેલા ગોવિંદરૂપ અંતરાત્માને માનવામાં આવે છે. એ જ અલખપુરુષ છે. એ રીતે ગુરુનું મહિમાગાન સંતવાણીમાં જોવા મળે છે. ^{૫૫}

(૩) ઉપદેશાત્મકવાણી :

સંતોનું કાર્ય અજ્ઞાનના અંધારા દૂર કરવા, અંધ શ્રદ્ધામાંથી મુક્તિ આપવવા અને જીવને સદ્માર્ગ વાળવા માટે કટાક્ષ કે મર્મીવાણીમાં ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. ઉપદેશાત્મકવાણીમાં ક્ષણભંગુર છતાં મહામૂલો માનવદેહ, જન્મારો સફળ કરવો, હરિભજન નામસ્મરણથી જન્મારો સફળ કરવાની વાત વણાયેલી જોવા મળે છે. ^{૫૬}

(૪) ભકિતપરકવાણી :

ભજન સાથે ભકિત જોડાયેલી છે. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં ભકિતનો અનેરો મહિમા છે. સાધનાનો પ્રારંભ ભકિતથી થાય છે. ભકિતમાર્ગ સહજ, સરળ, અને સર્વજન સુલભ છે. ભકિતપરક ભજનોમાં ભકિતભાવને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવે છે. ^{૫૭}

(૫) પ્રેમલક્ષણા ભકિત :

ભકિતમાં ભાવ ભકિત ઉમેરાય ત્યારે પ્રેમ લક્ષણાભકિત પ્રગટ થાય છે. પ્રેમલક્ષણા ભકિતના ભાવને મુખ્ય વિષય બનાવતાં ભજનોને પ્રેમલક્ષણા ભકિતપરક ભજનો કહેવામાં આવે છે. ^{૫૮}

(૬) જ્ઞાનપરકવાણી :

જે ભજનોમાં નિરાકાર બ્રહ્મની આરાધના જ્ઞાનગર્ભ સાથે મૂકવામાં આવી હોય તેવા ભજનોને જ્ઞાનપરક ભજનો કહેવામાં આવે છે. ^{૫૯}

(૭) યોગપરકવાણી :

જે ભજનોમાં યોગ સાધનાના રહસ્યો વણી લેવામાં આવ્યા હોય તેવા ભજનોને યોગપરક ભજનો કહેવામાં આવે છે. ^{૬૦}

(૮) રહસ્યાત્મકવાણી :

જે ભજનોમાં ગૂઢ અધ્યાત્મ અનુભૂતિ મર્મી શબ્દાવલિમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવે તેવા ભજનોને રહસ્યપરક ભજનો કહેવામાં આવે છે. ^{૬૧}

(૯) કથનાત્મકવાણી :

કથનાત્મક ભજનોમાં સંત ભક્તના જીવનની કથા પુરાણમાંથી અથવા ઐતિહાસિક ભક્તો જેવાકે, રામદેવ પીર, જેસલ-તોરલ, રૂપાંદે-માલદે, લાખો-લોયણ વગેરેની કથાઓ લેવામાં આવે છે. આ ભજનોને અખ્યાનની લઘુ આવૃત્તિ કહી શકાય. તેમાં પ્રસંગ આયોજન, નાટ્યાત્મકતા, સંવાદાત્મક શૈલી, પ્રસંગને અનુરૂપ વાતાવરણ, વર્ણનકલા, રસનિષ્પત્તિ વગેરે આવે છે. ભક્તોના ચરિત્રને પ્રકાશિત કરવાનું મુખ્ય પ્રયોજન જેમાં હોય તેવા ભજનોને કથનાત્મક ભજનો કહેવામાં આવે છે. જીવા ભગતે કથનાત્મક ભજનો લખ્યાં છે.

(૧૦) પ્રસંગાત્મકવાણી :

પ્રસંગાત્મક ભજનોમાં સંત કવિના જીવનમાં બની ગયેલી કોઈ લાક્ષણિક ઘટના કે જીવનનો મહત્વનો પ્રસંગ વણી લેવામાં આવે છે. સંતવાણીમાં પ્રસંગાત્મક ભજનો મળે છે. જેમકે:-

- 'બંસરી વાગી રહી વનમાં' (દાસી જીવણ)
- 'અલ્યા વહાણવટી વહાણ હંકારી જા' (ત્રિકમસાહેબ)
- 'મોરારે મહાવ્રત માંડિયા' (જીવા ભગત)

(૧૧) મહાપંથીવાણી :

ભજનવાણીમાં મહાપંથની ભજનવાણી વિશિષ્ટ પ્રકારની રહી છે. તેમાં ખાસ સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિકથા, દેલમી આરાધ, ઘરમધડો, કોરી પાવળ, રામદેવ પીરની જાજમ, પાવડી, રૂપાવેલ, નરવેલ વગેરે પ્રકારની ભજનવાણી મળે છે. ^{૬૨}

(૧૨) પંથ પરંપરાની વાણી :

દરેક સંપ્રદાયને નિજી માન્યતાઓ, સાધના સિદ્ધાંતો, ક્રિયાકાંડ, સેવક સમાજ, ધાર્મિક સ્થાનકો, અને સાધુ સંતો અને સેવક વર્ગ હોય છે. જે તે સંપ્રદાયનને સાંપ્રદાયિક વિરારધારાને વાણીમાં વહેતા કરનારા સંતકવિઓ અને તેના દ્વારા રચાયેલી ભજનવાણી હોય પણ છે. આ વાણી તેના અનુયાયી વર્ગમાં ગવાય છે. સંતવાણીમાં અનેક પંથોની વાણી મળે છે. ^{૬૩}

સંતવાણી અલગારી, પંથ પરંપરાથી ઊર્ધ્વ ઉઠેલી હોવાથી વધારે અસરકારક રહી છે.

(૩) સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ ભજનના પ્રકારો :

ભજનનાં સ્વરૂપગત અનેક પ્રકારો જોવા મળે છે. જેમાં સંધ્યા, આરતી, થાળ, આરાધ, આગમ, રવેણી, અવળવાણી, સાવળ, હેલો, હેલી, ચાબખા, ધોળ, સોહર વગેરે ગણાવી શકાય. આ સંતવાણીમાં તેની સ્વતંત્ર ઓળખ આપતાં લક્ષણો જોવા મળે છે.

(૧) સાખી :

ભજનની શરૂઆત સાખીથી કરવામાં આવે છે. સાખીમાં ચિંતનાત્મક અંશો હોય છે. તેમાં ગુરુ બ્રહ્મા, શિશુ, મહેશ, માતા—પિતા વગેરેને પ્રર્થના કે વંદના કરવામાં આવે છે. તેનો બંધ દુહામાં હોય છે. સાખી ભજનનું વાતાવરણ બાંધવામાં સાખી ઉપયોગી બને છે. સંત સાહિત્યમાં કબીરસાહેબની સાખી સૌ પ્રથમ મળે છે. ^{૬૪} પરંપરિત ભજનવાણીમાં બોલાતી અનેક સાખીઓ મળે છે. જેમકે:—

'દૂંદાળો દુઃખ ભંજણો,
સદાય બાળે વેશ:
પરથમ પહેલા સમરીએ,
ગવરીનંદ ગણે.શ'
'પ્રેમ ન બાડી ઉપજે,
પ્રેમ ન હાટ વેચાય:
રાજા પરજા જિહિ રૂચે,
સીસ દેહ લે જાય.

સદા ભવાની સહાય રે 'જો,
સનમુખ રહેજો ગણેશઃ
પંચદેવ મળી રક્ષા કરો,
બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ.

(૨) સંધ્યા :

સંધ્યા સમયે સ્તુતિ પ્રકારની રચનાઓ ગવાય છે. આ રચનાઓમાં પરમાત્માની રહસ્યમય લીલાનું ગાન ગવાય છે. સંધ્યા સમયે ગવાય છે એટલે આ કાવ્યરૂપ ભજનમાં આવી શકે નહિ. એમ કહેવું યોગ્ય છે.

(૩) આરતી :

આરતીમાં આરતનો ભાવ હોય છે. એમાં ભક્તહૃદયની ભાવનાઓનું ઈશ્વર સામે પ્રેમપૂર્વકનું નિવેદન હોય છે. આરતી સમયે થાળીમાં ધૂપ, પુષ્પ, નૈવેદ્ય, દીપ રાખવામાં આવે છે અને વાદ્યોની સાથે દેવમૂર્તિ આગળ આરતી ઉતારવામાં આવે છે ત્યારે જે પદનું ગાન કરવામાં આવે છે તેને 'આરતી' કહેવામાં આવે છે. પ્રભાતે ગવાતી 'મંગળ આરતી', સંધ્યા સમયે ગવાતી 'સંધ્યા આરતી', કબીરપંથમાં ગવાતી 'ચોકા આરતી', પાટ ઉપાસના સમયે પણ અલખધણીની આરતી ઉતારવામાં આવે છે. તદુપરાંત શિવ શક્તિ ગણપતિ વગેરે પાટ ઉપાસનામાં 'અલખની આરતી' વગેરે 'આરતી' પ્રકારના ભજનો છે. જેમકે:-

- 'આનંદ મંગળ કરું આરતી,
હરિગુરુ સંતની સેવા.....' (કવિ પ્રીતમ)
- 'સમરણ કરતા મહા ફલ હોઈ,
સંજય આરતી સમરું સોઈ.....' (કબીરસાહેબ)
- 'ચિત્ર કોટ પર ચમ્મર ઢોળાવું,
અલખ ઉતારું તારી આરતી.....' (ગુરુ નાનક)
- 'ઉઠત રણુંકાર અપરંપાર,
અખંડ આરતી બાજે ઝણકાર.....' (ભીમસાહેબ)

(૪) થાળ :

સગુણધારામાં ઈશ્વરને ભોજનનો થાળ ધરવામાં આવે છે. આ થાળમાં ધરવામાં આવેલી વાનગીનું વર્ણન અને આ થાળ ઈશ્વર સ્વીકારે એવી વિનંતી કરવામાં આવે છે. 'મહાપંથી ભજનવાણીમાં

'ઠાકર થાળી' માં રાત્રે બાર વાગ્યે અલખધણીને થાળ ધરવામાં આવે છે. જેને ઘેર ભજન હોય તે દંપત્તિ (જતિ-સતી) થાળમાં નૈવેદ્ય લઈને આવે છે. ભજનપૂર્ણ થયે આ પ્રસાદ વહેંચી દેવામાં આવે છે. થાળનું એક બીજું રૂપ 'થાત' પણ છે. ^{૬૫}

(૫) આરાધ :

આરાધ રાત્રીના બારથી બે વાગ્યાની વચ્ચે ગાવામાં આવે છે. એમાં નિર્ગુણ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરવામાં આવી હોય છે. એમાં આરત કે પોકાર હોય છે. તેમાં વિવિધ વિષયો અને પ્રસંગોને વણી લેવામાં આવે છે. વિલંબિત લયમાં સમૂહમાં આ ભજન ગાવામાં આવે છે. આ ભજનો દીપચંદી અથવા જેને માઠના તાલમાં ગાવામાં આવે છે. ^{૬૬}

(૬) આગમ :

જે ભજનોમાં ભવિષ્ય કથન કરવામાં આવે છે. સાધનાના ચોક્કસ સ્થાને પહોંચ્યા પછી કરાતું ત્રિકાળ દર્શન તેમાં હોય છે. જેમાં ભવિષ્યમાં ઘટનારી ઘટનાઓનો આલેખ કાવ્યરૂપે આપવામાં આવે તેવી વાણીને આગમ કહેવામાં આવે છે. સંત ભક્તોએ ભાખેલી ભવિષ્યવાણીને 'આગમ' કહેવામાં આવે છે. એમાં સંજય દષ્ટિ હોય છે. આગમવાણી સંતોની સિદ્ધિની પ્રતીતિ ગણાવી શકાય. ^{૬૭} આગમવાણીનાં અનેક ઉદાહરણો મળે છે. જેમકે :-

- 'દીકરો બાપનું કહું નૈ માને,
એવા ઘોર કળિયુગ અવેગા.....' (સહદેવ જોશી)
- 'લાજ ને લક્ષ્મી લૂંટાશે લોકો તણી,
નહિ એની રાવ કે ફરિયાદ.....' (દેવાયત પંડિત)
- 'પંડિતો જાશે રે મૂરખને પૂછવારે,
એના બોલ જો લાખુમાં મૂલવાય રે.....' (સરવણ કાપડી)
- 'મરદો મૂછો પાડી નાખશે,
સ્ત્રીઓ તજે અંબોડાય.....' (કડવો ભગત)

(૭) રવેણી :

પંથ પરંપરામાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશેની વાણી મળે છે એવી વાણીને 'રવેણી' કહેવામાં આવે છે. એમાં અગમ ભૂતકાળ હોય છે. કબીરવાણીમાં તેનો 'રમૈની' તરીકે ઉલ્લેખ થયો છે. ^{૬૮} સંતવાણીમાં 'રવેણી' વાણીનાં ઉદાહરણો મળે છે. જેમકે:-

- 'આદુની રવેણી કહું વિસ્તારજી,
સુણો ગુરુ રામાનંદ કથા અમારી જી.....' (કબીરસાહેબ)
- 'એ જી ગુરુ મારા મહા મંત્રનો મહિમા
વખાણું બ્રહ્મ ભેદમાં રે.....' (રામદાસ ઋષિ)
- 'પંડયને વરમાંડ જ્યારે વાણી નો'તી ત્યારે.....' (સંત મૂળદાસ)

(૮) અવળવાણી :

જે ભજનવાણી સાદી સરળ ભાષામાં હોય તેને સુલટ વાણી કહેવાય છે. જે વાણી સમજવી અઘરી પડે, વાચ્યાર્થ સ્વીકારવામાં બાધા આવે અથવા તેનાથી તદ્દન ઉલટો અર્થ સ્વીકારવો પડે એવી વાણીને 'અવળવાણી' કહેવામાં આવે છે. અવળવાણીમાં સાધક કે સંતકવિને થયેલું આત્મદર્શન જે વ્યવહારિક જગતના દર્શનથી ઉલટું હોવાથી સંતવાણીમાં અવળવાણીનો પ્રયોગ થાય છે. સ્થૂળ રીતે જોઈએ તો આ વાણી ઉલટી લાગે પણ આધ્યાત્મિક જગતની રીતે જોઈએ તો સુલટી હોય છે. અવળવાણીમાં ગોરખ જતિ, કબીરસાહેબ, દાસ ધીરો વગેરેની વાણીમાં અવળવાણી જોવા મળે છે. થોડાક દાહરણો જોઈએ:-

- 'વાણી રે વાણી મારા સતગુરુની વાણી,
જીવતા પરણાવી બાવે મૂવા ઘેર આણી.....' (જતિ ગોરખ)
- 'જરા તૂમ દેખોને લોકો રે,
નાવમેં નદીયા ડૂબ જાય.....' (કબીરસાહેબ)
- 'અંબાડીએ ગજરાજ ગળિયો,
ઘોડાને ગળી ગયું જીનઃ
વસ્ત્ર ઉપરતો વાડ સુકાણી,
સમુદ્રને તો ગળી ગયું ફીણ.....' (ધીરો ભગત)

(૯) સાવળ :

સાવળ એટલે સહાય માટે નાખેલી ઘા અથવા પોકાર. નોધારા બનેલા ભક્તને જ્યારે જીવનમાં ભીડ પડે ત્યારે તના તરફથી અલખધણીને આરાધ કરવામાં આવે કે અરજ કરવામાં આવે તેવી વાણીને 'સાવળ' કહેવામાં આવે છે.^{૬૯}

નરસિંહ મહેતાની હૂંડી અને હારમાળાનાં પદોમાં સાવળ પ્રકારની વાણી મળે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં 'ગુરુને અરજ' અને 'સતગુરુને અરજ' માં આ પ્રકારની વાણી જોવા મળે છે.^{૭૦}

- 'તારો ભરોસો ભારી અજમલરા'
તારો ભરોસો મુને ભારી રે.....' (હરજી ભાટી)
- 'વાગે ભડાકા ભારી ભજનના
વાગે ભડાકા ભારી રે...હો...જી.....' (હરજી ભાટી)
- 'ગુરુજી, કાઢવા દિનને રાત ,
પડીને ભોંય પાટે રે.....' (જીવા ભગત)

(૧૦) હેલો :

આફત સમયે પરમાત્માને સાદ પાડીને બોલાવવામાં આવે એવી સંતવાણીને 'હેલો' કહેવામાં આવે છે. રામદેવપીરના ઉપાસકોએ 'હેલો' પ્રકારની રચનાઓ આપી છે. દલુ નામના વાણિયાએ આફત સમયે રામદેવ પીરને પોકાર કર્યો અને રામદેવપી પોકાર સાંભળીને દલુ વાણિયાની આફત દૂર કરી એ કથા 'રામદેવ પીરનો હેલો' માં કહેવાયેલી છે. એમાં વાણિયાની પત્નીની આરત પ્રગટ થયેલી છે. વિષયની રીતે વિચારીએ તો 'હેલો' એ 'સાવળ' નો એક પ્રકાર ગણાવી શકાય. ઉદાહરણ જોઈએ:-

- 'મારો હેલો સાંભળો જી રે, રણુજાના રાય.....'(દલુ વાણિયો)

(૧૧) હેલી :

'હેલી' એટલે જેની સાથે દિલ ખોલીને વાત થઈ શકે એવી સહિયર. આનંદની વાત સાહેલી અથવા હેલીને સંબોધીને કહેવામાં આવે એવી ભજનવાણીને 'હેલી' કહેવામાં આવે છે. હેલી એટલે અઢળક વરસાદ એવો પણ અર્થ મળે છે. આનંદના પૂર ઉમટયા હોય એવી વાત સાહેલીને કહેવામાં આવે. 'ભાણસાહેબે સચરાયરમાં અપરોક્ષ વિલસી રહેલા પરમાત્માનાં દર્શન કર્યા, અને નાદ બૂંદની સૃષ્ટિનું રહસ્ય જાણ્યું. ઘટભીતર અજવાળું ભાળ્યું અને શૂન્ય શિખર પર પહોંચી આનંદની હેલી અનુભવી તે ભાવ હંસદાસને કહ્યો એ વાણીને 'હેલી' તરીકે ઓળખવામાં આવી છે. ^{૭૧} 'હેલી' નાં ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ:-

- 'મારી હેલી જાણ કરો ઉન દેશકી,
ધરો સત વચને ધ્યાન.....' (ભાણસાહેબ)
- 'આનંદ હેલી ઉભરાણી સંતો,
આનંદ હેલી ઉભરાણી રે...જી.....' (ભાણસાહેબ)

(૧૨) ચાબખા :

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચાબખા ભોજા ભગતના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મોહમાયામાં વિષય વ્યસનામાં ખરડાયેલા અંધશ્રદ્ધા અને અજ્ઞાનથી ભરેલા લોકોને ભોજા ભગતે જ્ઞાનરૂપી શબ્દના ચાબખા તીખી અને મર્મ વેધક વાણી દ્વારા ફટકાર્યા છે. એ વાણીને ચાબખા કહે છે. ચાબખામાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઉપદેશ વિશેષ હોય છે.^{૭૨} ચાબખાનાં ઉદાહરણો જોઈએ:-

- 'મૂરખો કાલની વાતું કરે,
માથે કાળનું ચક ફરે.....' (ભોજા ભગત)
- 'મૂરખા, જનમ ગયો તારી રે,
બાંધ્યો પાપ તણો ભારો રે.....' (ભોજા ભગત)

(૧૩) ધોળ :

વૈષ્ણવ પંથ પરંપરામાં સ્ત્રીઓ સત્સંગમાં બેસીને જે પદો ગાય છે તેને 'ધોળ' કહેવામાં આવે છે. આ ધોળ મંગળ જીવનનું પ્રેરક બળ છે. વ્રત અને ધર્મ ચિંતન નિમિત્તે સ્ત્રીઓ ધોળ ગાઈ છે. ધોળ ઘરનું કામકાજ કરતાં કરતાં પણ ગવાય છે. મધ્યકાલીન પ્રાચીન સાહિત્યમાં 'ધઉલગીત' તરીકેનો ઉલ્લેખ થયો છે. જૈન સાહિત્યમાં 'ધોળ' રચનાઓ મળે છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં શ્રી કૃષ્ણલીલા અને તેમનાં જીવન પ્રસંગો રાધા સાથેના પ્રણય મિલન વિરહ પ્રસંગો જેવી સામગ્રીનાં પદોને 'ધોળ' કહે છે.^{૭૩}

સંતવાણીમાં પણ ધોળ પ્રકારની કેટલીક ભજન રચનાઓ મળે છે. જેમકે:-

- 'બાઈ, મને ઘેલી કીધી શ્રી નંદજીને નંદે.....' (કવિ પ્રીતમ)
- 'હે સખી, શ્રી કૃષ્ણજી મને મારગમાં મળિયા.....' (રામદાસ)
- 'સખી, આજ મારે આંગણે રમે ચૌદ ભુવનનો સ્વામી.....' (રવિસાહેબ)

(૧૪) સોહર ભજન :

સંતવાણીની રજૂઆત સમયે ચાર ભજનો જ્યારે એક જ સંતના એક જ કથાવસ્તુના વિસ્તારના હોય તેને 'સોહર' કહેવામાં આવે છે. તેમાં ભજનમાં એક જ ભાવનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો જોવા મળે છે. આ પ્રકારની સોહર ભજન રચનાઓ મહાપંથી મારકંડ ઋષિ, નરસિંહ મહેતા, મેઘજીવો અને સંતકવયિત્રી રતનબાઈની 'સોહર' ભજન રચના મળે છે. સોહર ભજન ગાયકીની એક શિસ્ત ભજનિકોમાં જળવાયેલી છે, ભજનગાયક એક સાથે ચાર ભજન (સોહર) પૂરાં કરીને વિરામ લે છે.^{૭૪} ઉદાહરણ તરીકે મારકંડ ઋષિની વાણી જોઈએ:-

ભજન ૧ : 'મારકુંડ કહે તમે સાંભળો ધરમરાય,
ધરમની વાતું તો વીરા મારા હું કહું રે હાં.....'

ભજન ૨ : 'રાજા પૂછે, યુધિષ્ઠિર પૂછે તમે સાંભળો ઋષિરાય,
ધન્ય સતનું પ્રમાણ ગુરુજી અમુને દીજીએ રે હાં

ભજન ૩ : 'મારકુંડ કહે તમે સાંભળો ધરમરાય,
મરજીવા હશે તે મહા ધરમ માણશે.....'

ભજન ૪ : 'યુધિષ્ઠિર પૂછે રે રાજા પૂછે રે...
એવા મરજીવા પુરુષ કોને કહીએ રે.....'

(૪) ગાયકીની દષ્ટિએ ભજનના પ્રકારો :

ભજન ગેય કાવ્ય પ્રકાર છે. દરેક ભજનને તેનો તાલ, રાગ કે ઢાળ હોય છે. ગાયકીમાં ગાતા ભજનો સંઘગાનનું રૂપ ધારણ કરે છે. ગાયકીની રીતે ભજનના વિવિધ પ્રકારો મળે છે. જેમાં પરજ, કાફી, રામગરી, પ્રભાતી, પ્રભાતિયું તેમજ થાળ, ધોળ વગેરેને પણ તેમાં સમાવી શકાય. તદુપરાંત રાગની દષ્ટિએ વિચારીએ તો કલ્યાણ, બિહાગ અને ભૈરવી રાગની રચનાઓ પણ ગવાય છે.

(૧) પરજ :

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, અને વિરહ મિલનના ભાવને અનુકૂળ રાગ પરજ શાસ્ત્રીય રાગ છે. અને તે લોકઢાળમાં પણ ગવાય છે. ^{૭૫} 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' માં મોરારસાહેબ અને દાસી જીવણે પરજ પ્રકારના ભજનો આપ્યા છે. જીવા ભગતની વાણીમાં પરજ પ્રકારના ભજનો મળે છે. ^{૭૬}

(૨) કાફી :

ગાયકીમાં કાફી એક મહત્વનો રાગ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધીરાની કાફી લોકપ્રિય બની છે. જીવા ભગતે વિપુલ પ્રમાણમાં કાફી રચનાઓ આપી છે. ^{૭૭}

(૩) રામગરી :

રામગરી શાસ્ત્રીય એક રાગ છે. સંતવાણીમાં આ રાગના ભજન સવારના ચાર વાગ્યા પછી ગાવામાં આવે છે. તેમાં સગુણ અને નિર્ગુણ ઉભય પ્રકારના ભક્તિભાવ જોવા મળે છે. વૈષ્ણવપંથમાં સગુણ ભાવમાં પ્રમભક્તિભાવ, કબીરના પગલે 'રવિ- ભાણ સંપ્રદાય' માં સાધનાત્મક વિષય અને સંત

મૂળદાસની રામગરી પ્રકારની રચનાઓમાં આત્મજ્ઞાનની સૂક્ષ્મ સમજ વણી લેવામાં આવી છે. આમ, રમગરી રાગમાં મળતી સંતવાણીમાં ભાવ વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. જીવા ભગતે રામગરી પ્રકારની રચનાઓ આપી છે.^{૭૯}

(૪) પ્રભાતી :

સવારે સાડા પાંચની આસપાસના સમયે ગવાતી સંતવાણીમાં પ્રભાતી પ્રકારનાં ભજનોને સ્થાન છે. નરસિંહ મહેતાની પ્રભાતી પ્રકારની રચનાઓ વધારે લોકપ્રિય બની છે. આ પ્રકારનાં ભજનોમાં પ્રંમલક્ષણા ભક્તિનોભાવ અને વિરહ મિલનના ભાવને વણી લેવામાં આવે છે. એમાં શૃંગારિક ભાવોને વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. રાધા-કૃષ્ણના પ્રેમભાવો નિમિત્તે ભક્ત-ભગવાનના પ્રેમભાવને વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. જીવા ભગતની વાણીમાં પ્રભાતી રચનાઓ મળે છે.^{૮૦}

(૫) પ્રભાતિયું :

'પ્રભાતિયું' રાત્રીનો ચોથો પ્રહર પૂરો થાય અને દિવસનો પ્રથમ પ્રહરનો પ્રારંભ થાય ત્યારે ગવાય છે. પ્રભાતિયું વહેલી સવારની પ્રવૃત્તિઓ જેમકે ઘંટીએ દળતાં કે ગોરસ વલોવતાં વલોવતાં પણ ગવાય છે. આ ભજન મોટેભાગે ઝૂલણા છંદમાં ગવાય છે. સંતવાણીમાં નરસિંહ મહેતા સંત મૂળદાસનાં પ્રભાતિયાં મળે છે. તેમાં ઉપદેશ, તત્ત્વ ચિંતન, ગુરુમહિમા, ભક્તિભાવના, મિથ્યા માયા વગેરેથી જીવને જગાડતી વાણી એમાં હોય છે. તેમાં સાધનાત્મક માર્ગ વિશેનું ચિંતન જોવા મળતું નથી. નરસિંહ મહેતાની રચનાઓમાં પ્રભાતિયાંનાં અનેક ઉદાહરણો મળે છે. જેમકે:-

- 'જાગને જાદવા કૃષ્ણ ગોવાળિયા.....'
- 'જે ગમે જગત ગુરુ દેવ જગદીશને.....'
- 'જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહિ.....'

(૬) રૂપકાત્મક ભજન વાણી :

રૂપકાત્મક ભજનવાણી વિશે પ્રસ્તુત મહાનિબંધના પ્રકરણ:૪ માં વિગતે આલોચના કરી છે.^{૮૦}

(૩૨) ભજનનું બાહ્યસૌંદર્ય :

એકલી અનુભૂતિ સાહિત્ય નથી. અભિવ્યક્તિથી સાહિત્ય બને છે. દર્શન અને વર્ણન મળીને કાવ્ય બને છે. ભાવ પ્રમાણે ભાષા પ્રયોજાય અને આકૃતિ રચાય છે. અનુભૂતિને આકાર આપવો એ કવિકર્મ છે. સંતવાણીમાં અનુભૂતિ મહત્વ અધિક હોવા છતાં તેની અભિવ્યક્તિ સૌન્દર્યમૂલક હોય છે. અનુભૂતિની તીવ્રતાની અસરકારકતા ઊભી કરવા માટે સૌંદર્ય વર્ધક શબ્દોનો આશરો લેવો પડે છે. ભજનમાં આવતી ન સમજી શકાય તેવા ઈંગિતો, રહસ્યમય અનુભૂતિ, એકધારાપણું, અનુકરણનું શરણ, અમુકવર્ગ પુરતું સિમિત-બંધિયાર વગેરે અંશો આપણી પરિવર્તિત કાવ્યરુચિ કે કવિતા સમજને સંતર્પક ન લાગે, એવું બને: પણ એથી કરીને એ પદાર્થમાંનો શબ્દગત રસ સંભવ સાવ નિષિધ ઠરતો નથી.^{૫૪}

ભજનમાં શબ્દો અનાયાસે ગોઠવાઈને આવી જાય છે. તેમાં વ્યંજનાત્મક સ્થિતિઓ, પ્રાસાદિક, માધુર્ય ગુણ, અલંકાર, રવાનુકારી કે દ્વિરુક્ત પ્રયોગો પણ ખપમાં લેવામાં આવે છે. કાવ્યનું મૂળભૂત તત્વ કલ્પનાવ્યાપાર અને તેના અનુષંગે નિષ્પન્ન થતા પ્રતીકો અને કલ્પનોમાં આ સર્જકોની પ્રતિભાનું દર્શન થાય છે. સંતવાણીની પદાવલિગત લાક્ષણિકતાઓ પણ જોવા મળે છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) પુરાણની કથાઓ-કલ્પનો :

કથનાત્મક ભજનવાણીમાં પુરાણની કથાઓનો પણ આધર લઈને મર્મી વાત મૂકવાનો પ્રયત્ન થાય છે. મહાપંથની સંતવાણીમાં પુરાકથાઓનો ઉપયોગ વિશેષ થયેલો જોવા મળે છે. તેમાં પુરાણના પ્રસિધ્ધ સંત-ભક્તો અને મહાપંથના જાતિ-સતીની કથાઓનો આધાર લીધેલો જોવા મળે છે. માર્કન્ડજી અને પાંડવોની કથાનો વિનિયોગ ભજનવાણીમાં જાણીતો છે. જીવા ભગત એ પુરાકથાનો ઉપયોગ કરીને મહાપંથે વળવાની મર્મી વાત કહે છે:-

'હે વીરા, વાછ કાછ મનને વશ કરી રાખો
ને ટેક ભજનની પૂરણ રાખો:
હે વીરા, માર્કન્ડજીએ એ મારગ પાંડવોને બતાવ્યો,
એ મારગ સુખે કરીને માણો'^{૫૦}

સંતવાણીમાં ચૈતસિક અનુભૂતિને નિષ્પન્ન કરવા માટે મીથ-પુરાકલ્પનનો પણ સહારો લેવામાં આવે છે. ભજનમાં પ્રયોજાતાં પુરાકલ્પન લૌકિક-લોકોત્તર વ્યવહાર માન્ય અને રૂઢ થયેલા હોય છે. ભગવત ગીતામાં આવતું અશ્વત્થ વૃક્ષનું પ્રતીક સતી લોચણ ભજનવાણી ખપમાં લે છે:-

'જી□રે લાખા, અમર આંબો જ્યારે રોપિયો રે,
એનાં પાદ તો પૂગ્યાં છે પિયાળ'

આ કાવ્યપંક્તિઓમાં પુરાકલ્પન કૃત્રિમ નથી લાગતું પરંતુ અનિવાર્ય લાગે છે, અને તેનાથી કાવ્ય સૌન્દર્ય પણ સિદ્ધ થાય છે.

(૨) કલ્પન નિયોજન :

કાવ્યનું મૂળ જનક તત્વ કલ્પના વ્યાપાર છે. તેના અનુષંગે નિષ્પન્ન કાવ્યનાં અન્ય અંગોમાં કલ્પનનો પણ વિચાર કરવવામાં આવે છે. ભજનની સાહજિક વાણીમાં પણ કલ્પનનો વિનિયોગ થયેલો જોવા મળે છે.

આ સર્જકોની પ્રતિભાનું દર્શન થાય છે. અમૂર્ત પદાર્થને મૂર્ત કરી આપતા શબ્દો કાવ્યમય લાવણ્ય નિષ્પન્ન કરે છે. એ રીતે સંતવાણીમાં કાવ્ય સૌંદર્યનાં દર્શન પણ થાય છે. જેમકે:—

'કુંકુ વરણો રે સૂરજ ઉગશે,
તપશે કાંઈ લાખો બાળ રે હાં, હાં, હાં ...'(સતી લોચણ)

.....
'પ્રેમ ચંદનનાં ઝાડવાં રે મારે વાલે રોપ્યાં રે..' (દાસી જીવણ)

અહીં સૂક્ષ્મ ચેતના સ્તરેથી પ્રકૃતિમાંથી કે લોકજીવનમાંથી કલ્પન લેવામાં આવ્યાં છે, તેમાં તાજપનો અનુભવ થાય છે.

(૩) પ્રતીક નિયોજન :

કલ્પન જ્યારે રૂઢ બને છે ત્યારે તે પ્રતીક બને છે. સંતવાણીમાં પ્રતીક બે રીતે ઉપસ્થિતિ પામતું જોવા મળે છે:—

(૧) સમગ્ર કૃતિરૂપે અને

(૨) કૃતિની અંતર્ગત કાવ્યપંક્તિમાં

સમગ્ર કૃતિને પ્રતીક તરીકે ન લેતાં કાવ્યપંક્તિમાં પણ પ્રતીકનો વિનિયોગ થયેલો જોવા મળે છે. આ પ્રતીકને જોઈએ છીએ તો પણ પ્રતીતિ થાય કે તેમાં રજૂઆત પ્રબળ અને વિશેષ બોધગમ્ય બનીને આવે છે. સંતવાણીમાંથી પ્રાપ્ત થતાં 'હંસ', 'દેવળ', 'વીજળીનો ચમકારો', 'મોતી' વગેરેને પ્રયોજાતી પ્રતીકાત્મક વાણી ધ્યાનાર્હ છે. જેમકે:—

'વીજળીને ચમકારે મોતીડાં પરોવો રે પાનબાઈ (ગંગા સતી)

.....
'જૂનું તો થયું રે દેવળ, જૂનું તો થયું :

મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું તો થયું (મીરાંબાઈ)

(૪) રૂપકવાણી :

ભજનમાં રૂપકવાણીનો પ્રયોગ વ્યાપક પ્રમાણમાં થયેલો જોવા મળે છે. ભજનવાણીના એક પ્રકાર લેખે પણ રૂપક પ્રકારના ભજનો મળે છે. ભજનવાણીમાં રૂપકવાણી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ચિત્ત ચોખ્ખા કરવા માટે ચિત્તરૂપી સુખડનાં લાકડાને શબ્દરૂપી વાંસલાથી ઘાટ આપું છું. એવું રૂપક પ્રયોજીને રવિસાહેબ કહે છે કે, 'ચતુર ચંદનનું રે લાકડું શબ્દ વાંસલે છોલું.' આ ઉપરાંત સંતવાણીમાંથી પ્રાપ્ત થતાં રૂપક વાણીનાં ઉદાહરણો જોઈએ:-

'આ કોણે બનાવ્યો ચરખો ,
તમે નુરતે સુરતે નીરખો,
એના ઘડનારાને પરખો.' (રવિસાહેબ)

.....
'રે લાખા, સતની એરણ ઉપર,
તમે ઠીક કરી ઠેરવો હો, □
એને ગિનાન રૂપી સાણસીથી પકડજો હો..' (સતી લોચણ)

.....
'તલભર તાળાં ને રજ ભરકૂંચી:
ઈ મારા સતગુરુ એ ખોલી બતાવ્યા.' (ગોરખનાથ)

.....
'ગુરુગમ કેરી કૂંચી કર લે,
કટે મોહકા તારા:
ઈ તાળાં ને દૂર કરો તો,
ઘટ ભીતર અજવાળાં.' (ખીમસાહેબ)

.....
'આ બંગલા બન્યા પણ હૈ કાચા,
સતગુરુ શબ્દ ઝીલે તો હોય સાચા.' (જીવા ભગત)

(પ) દષ્ટાંતો :

સંતવાણીમાં દષ્ટાંતોનો આધર લઈને મર્મી વાત સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એમાં પરંપરિત દષ્ટાંતોનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે. એક કે અધિક દષ્ટાંતનો ઉપયોગ કરીને રહસ્યમય વાતને સમજાવવા માટે દષ્ટાંતો સાધન તરીકે ખપમાં લેવામાં આવે છે. જીવ અને શિવનું જૂજવાપણું અને એકત્વ બતાવતા જીવા ભગત એક જ ભજનમાં સુતર, લૂણ, કાષ્ટની પૂતળી, સાગરની લહર વગેરે દષ્ટાંતો પ્રયોજે છે:-^{૮૧}

(ઢ) શૈલી વૈવિધ્ય :

શૈલી વૈવિધ્યની રીતે જોઈએ તો, ભજનમાં સંવાદાત્મક, વર્ણનાત્મક અને કથનાત્મક એ રીતનું શૈલી વૈવિધ્યપણ આવે છે. અલંકારિક શણગારનો વિચાર કરીએ તો સંતવાણીમાં મોટેભાગે ઉપમા, રૂપક, ઉત્પેક્ષા, વર્ણાનુપ્રાસ, શબ્દાનુપ્રાસ અને અંત્યાનુપ્રાસ જેવા અલંકારનો પ્રયોગ થતો જોવા મળે છે.

(૭) અવળવાણી

અલખને લખવા માટે સામાન્ય બોલી કે ભાષા કામ આવે નહિ ત્યારે અવળવાણીનો આશરો લેવો પડે છે. અવળવાણી એ ભજનનો એક પ્રકાર પણ છે. સંતવાણીમાં કબીર અને ગોરખની અવળવાણી શબ્દ ફેરે ભાષા ફેરે વિસ્તરેલી જોવા મળે છે. એમાં સાધનાના યૌગિક અનુભવને રહસ્યમય રીતે મૂકવાનો પ્રયાસ હોય છે. સંતવાણીમાં પ્રયોજાતી અવળવાણીનાં ઉદાહરણો જોઈએ:-

- 'કુંજરકો કીટી ગિલ બેઠી (હાથીને કીડી ગળી ગઈ)
- 'બિના ચાંચ એક પંખી બેઠું.....'
- 'તરણાં ઓથે ડુંગર રે.....'
- 'મૂળ વિના એક વરખડી.....'
- 'બિના ચાંચ હંસા ચૂગતે હૈ.....'
- 'ઉલટી સરિતા ગગન પર પડે.....'
- 'વિના વાદળ વરસાય.....'
- 'વસ્ત્ર ઉપર વાડ સુકાણી.....'
- 'સમુદ્રને ગળી ગયું ફીણ.....'

(૮) પ્રાસ સંયોજન :

પ્રાસનો વિચાર કરીએ ભજનમાં પ્રાસ સંયોજનનું મહત્વ રહે છે. ધ્રુવ પંકિતના પ્રાસ સાથે અંતરાનો પ્રાસ મળે છે. અંતરામાં પણ પ્રાસ મળતો આવે છે. પ્રાસ યોજનામાં ભજન ગીત કવિતાની નજીક રહે છે. ધ્રુવ પંકિતની સાથે અંતરાનો પ્રાસ મળે અને અંતરાની આંતર પંકિતઓમાં પણ પ્રાસ જળવાય છે.

(૯) આકાર-કદ :

ભજનમાં શબ્દ અને ભાવ કરતા અર્થનું પ્રાધાન્ય વિશેષ છે. અર્થ અનુસાર આવતો લય ભજનને ચોટદાર બનાવે છે. આકાર-કદનો વિચાર કરીએ તો લાઘવ ભજનમાં પ્રાણ સમાન છે. ભજનનો આરાધ શરું થાય અને હો.., હાં.....હાં.., રે, હો...જી, જી....રે જેવા લયાત્મક રવાનુકારી શબ્દોથી

ભજનની આખી ઈમારત રચાય છે. ભજનનું કદ લઘુ હોવું જોઈએ. દીર્ઘ કદ ભજનની પ્રસ્તુતિકરણ સમયે બાધા ઊભી કરે છે.

(૧૦) અનુકરણરૂપ સમાન વાણી :

ભજનમાં આવતા ઈગિતથી અવનવો લોક ખડો કરી આપે છે. ઉક્તિ માર્દવ અને સાથે જ ઉક્તિપટુતા ભજનને એક તરલ કાવ્યપ્રકાર બનાવે છે. કાવ્યશિલ્પ તરીકે વિચાર કરીએ તો ભજનનું શબ્દ લાલિત્ય નિરાળું હોય છે. ભજનમાં શબ્દપ્રયોગો, શબ્દ સમૂહ, ઘણીવાર આખેઆખી પંક્તિઓ મળતી ભળતી કે ભળતી મળી આવે છે. ઘણીવાર થોડા શબ્દફેરે આખું ભજન નકલ જેવું લાગે છે. ભજનમાં એવી અનુકરણરૂપ સમાન વાણી જોવા મળે છે. સંતોની અનુભૂતિ અને અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિમાં અનુકરણ નથી હોતું પણ સમાનતા હોઈ શકે.

(૩૩) ભજનમાં પદાવલિ :

ભજનનાં પદાવલિગત લક્ષણો નીચે પ્રમાણે બતાવી શકીએ:-

- (૧) ભજનમાં લલિત પદાવલિ હોય છે. સાદા, સરળ, તળપદી લોકબોલીનાં શબ્દો અને ક્યારેક સંસ્કૃત, અરબી, હિંદી, વ્રજ ભાષાનાં શબ્દોની છાંટવાળી પદાવલિ હોય છે.
- (૨) ભજનમાં લોકજીવનમાં વપરાતા રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો, દષ્ટાંતો અને અલંકારો પ્રયોગ થાય છે.
- (૩) ભજનમાં ચિંતનિકાઓનો સમુચિત વિનિયોગ થાય છે.
- (૪) ભજનમાંલોક ભોગ્ય વાણી સર્જવા માટે વિવિધ રૂપકનો વિશેષ પ્રયોગ થાય છે.
- (૫) ભજનમાં પ્રતીકો, કલ્પનનો અને પુરાકથાઓનો સમુચિત વિનિયોગ થાય છે.
- (૬) ભજનમાં દેશી રાગ દેશી તાલ અને સરળ લય હોય છે.
- (૭) ભજનમાં ગાયકીને અનુરૂપ શબ્દાનુપ્રાસનો સુમેળ હોય, ગેયતા માટે રે..હો...જી જેવાં લટકણિયાં આવે છે.
- (૮) ભજનમાં વાણીમાં ક્યાંક ઉપાલંબ, ચેતવણી, ચાબખા, અવળવાણીનો પ્રયોગ પણ કરવામાં આવે છે.
- (૯) ભજનમાં રહસ્યમય મરમીભવને વ્યક્ત કરતા શબ્દ પ્રયોગનું ગાન હોય છે.

(૧૦) ભજનવાણીનું ગાન કંઠસ્થ થઈ શકે તેવું સહજ અને સરળ હોય છે.

(૧૧) ભજનમાં ભાષા અને ભાવનું લાલિત્ય જળવાયેલું હોય છે.

(૧૨) ભજનમાં વાણી પ્રાસાદિક મધુર અને ઓજસ્વી હોય છે.

(૧૩) ભજનમાં અનુકરણરૂપ સાધનાધારાના ઈગિતોવાળા શબ્દોનું પ્રાચુર્ય હોય છે.

(૩૪) ઉપસંહાર :

આપણે સંતસાહિત્ય અને સંતવાણી-ભજન વિશે વિગતે વિચારણા કરી. તેનાં રહસ્યમય આંતરરૂપ અને શબ્દ શિલ્પમાં દેખાતાં સ્થૂળ-બાહ્ય સ્વરૂપની તપાસ કરી. હવે પછીના પ્રકરણમાં આપણે હસ્તપ્રતમાં પ્રાપ્ત થતી જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પ્રગટ થતા વિવિધ સાહિત્યિક સ્વરૂપોની તપાસ કરીશું.

*** * * * ***

● પાદ ટીપ: પ્રકરણ: ૭

- (૧) 'નગરસમાજનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો': લે. પ્રો. એ.જી. શાહ અને પ્રો. જગદીશ દવે પ્રથમ આવૃત્તિ:વર્ષ: ૨૦૦૨: પ્રકાશક અનડા બુક ડીપો, અમદાવાદ પૃ.૧૧૩
- (૨) 'સૌરાષ્ટ્રનું સંતસાહિત્ય': ડૉ.નિરંજન રાજયગુરુ: આવૃત્તિ: પ્રથમ: વર્ષ: ૨૦૦૦: પ્રકાશક: સત્ નિર્વાણ ફાઉન્ડેશન, આનંદ આશ્રમ: ઘોઘવદર: પૃ.૨૬
- (૩) 'સત કેરી વાણી' :લે.:મકરંદ દવે:આ.બી.:વર્ષ:૧૯૯૧:પ્રકાશક:નવભારતસાહિત્યમંદિર,અમદાવાદ: પૃ.૧૪
- (૪) ગુજ. સા.નું-૪૨મું અધિવેશન, મહુવા
- (૫) 'ભજન રૂપદર્શન': ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ: પાર્શ્વ પ્રકાશન: વર્ષ: ૨૦૦૩: આવૃત્તિ: પ્રથમ: પૃ.૨૯
- (૬) 'સંતવાણી: તત્વ અને તંત્ર:' : સં. ડૉ.બળવંત જાની : પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર: લેખ: લે.નરોત્તમ પલાણ: પૃ.૨૯
- (૭) 'ભજન રૂપદર્શન': ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ: પાર્શ્વ પ્રકાશન: વર્ષ: ૨૦૦૩: આવૃત્તિ: પ્રથમ: પૃ.૩૩-૩૪
- (૮) 'ભગવદ્ગોમંડલ': ભાગ: ૭ : પૃ. ૬૫૬૬
- (૯) 'ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ': ખંડ :૩ : દેવદત્ત જોશી: પૃ. ૪૨૮
- (૧૦) 'ભજન રૂપદર્શન': ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ: પાર્શ્વ પ્રકાશન: વર્ષ: ૨૦૦૩: આવૃત્તિ: પ્રથમ: પૃ. પૃ.૧૮
- (૧૧) 'સોરઠી સંતવાણી':સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી: આવૃત્તિ:તૃતીય:પ્રકાશક જયંત મેઘાણી:ભાવનગર: પૃ.૧૧
- (૧૨) ઊર્મિ નવરચના : જયમલ્લ પરમાર:એપ્રિલ: ૧૯૯૬: પૃ. ૩૧-૩૩
- (૧૩) 'નભો વિહાર': પ્રથમ આવૃત્તિ. રા. વિ. પાઠક: પૃ. ૯૪
- (૧૪) 'જૂઈ અને કેતકી':પ્રથમ આવૃત્તિ: જિયરાય વૈદ્ય: પૃ.૩૮
- (૧૫) 'ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો': પ્રથમ આવૃત્તિ:મંજુલાલ મજમુદાર: પૃ.૪૮૮
- (૧૬) 'ગુજરાતી કાવ્ય પ્રકારો': પ્રથમ આવૃત્તિ:ડોલરરાય માંકડ : પૃ.૧૭૫
- (૧૭) 'સંતવાણી તત્વ અને તંત્ર:' : સં. ડૉ.બળવંત જાની : પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર: પૃ.૨૯
- (૧૮) 'સૌરાષ્ટ્રનું સંતસાહિત્ય': ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ: આવૃત્તિ: પ્રથમ: વર્ષ: ૨૦૦૦: પ્રકાશક: સત્ નિર્વાણ ફાઉન્ડેશન, આનંદ આશ્રમ: ઘોઘવદર:પૃ.૧૫-૧૬
- (૧૯) 'ભજન રૂપદર્શન': ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ: પાર્શ્વ પ્રકાશન: વર્ષ: ૨૦૦૩: આવૃત્તિ: પ્રથમ: પૃ.૪૯
- (૨૦) 'ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન' :લે.ભાણદેવ :પ્ર.આ.:વર્ષ:૧૯૯૭:પ્રકાશક:પ્રવીણપ્રકાશન,રાજકોટ : પૃ.૩૧
- (૨૧) 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાન માર્ગી કવિતા': સં. ડૉ.બળવંત જાની : પ્રથમઆવૃત્તિ :૧૯૯૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર પૃ. ૫૯-૬૦
- (૨૨) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૪૨ મું અધિવેશન: મહુવા
- (૨૩) ભજન રૂપદર્શન': ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ: પાર્શ્વ પ્રકાશન: વર્ષ: ૨૦૦૩: પ્રથમ આવૃત્તિ: પૃ. ૫૨
- (૨૪) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા: જીવા ભગત:શ્રી કિશોર ભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: ૫૬-૨૬
- (૨૫) એજન: બંગલો:૩
- (૨૬) એજન: ગરબી: ૧૨
- (૨૭) એજન: પદ: ૨૧
- (૨૮) એજન: પદ: ૧૯
- (૨૯) એજન

- (૩૦) 'મોરલો મરતલોકમાં આયો': ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ:પ્રવીણ પ્રકાશન:પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૦૪: પુરોવચન: શ્રી લાભશંકર પુરોહિત:પૃ.-૧
- (૩૧) 'ગુરુ થા તારો તું જ' : (અખો અને કબીર) સંપાદક: પ્રા. પ્રીતિ શાહ, પ્રા. દક્ષા માવદીયા : આવૃત્તિ : પ્રથમ વર્ષ : ૨૦૦૨ : લેખ: અખો અને કબીર : સુરેશ દલાલ :પ્રસ્તાવના
- (૩૨) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા: જીવા ભગત: શ્રી કિશોર ભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત:ચરખો:-૨
- (૩૩) એજન:૫૬-૨૬
- (૩૪) ગુજ. સા.નું ૪૨મું અધિવેશન, મહુવા
- (૩૫) 'ગુરુ થા તારો તું જ' : (અખો અને કબીર) સંપાદક: પ્રા. પ્રીતિ શાહ, પ્રા. દક્ષા માવદીયા : આવૃત્તિ : પ્રથમ વર્ષ : ૨૦૦૨ : લેખ: અખો અને કબીર : સુરેશ દલાલ :પ્રસ્તાવના
- (૩૬) 'ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન ': લે. ભાણદેવ : આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ : ૧૯૯૭ :પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ : પૃષ્ઠ -૪૦-૪૧
- (૩૭) એજન: ૪૧
- (૩૮) એજન: ૩૨
- (૩૯) 'સૌરાષ્ટ્રનું સંતસાહિત્ય': ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ: આવૃત્તિ: પ્રથમ: વર્ષ:૨૦૦૦: પ્રકાશક: સત્ નિર્વાણ ફાઉન્ડેશન,આનંદ આશ્રમ:ઘોઘાવદર:પૃ.૧૫-૧૬
- (૪૦) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા: જીવા ભગત: શ્રી કિશોર ભાઈ ખત્રી(ટંકારા) ની હસ્તપ્રત: બંગલો ૨૦
- (૪૧) એજન:હરફ:૨
- (૪૨) એજન: ચરખો :૨
- (૪૩) 'સૌરાષ્ટ્રનું સંતસાહિત્ય': ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ: આવૃત્તિ: પ્રથમ: વર્ષ:૨૦૦૦: પ્રકાશક:સત્ નિર્વાણ ફાઉન્ડેશન,આનંદ આશ્રમ: ઘોઘવદર:પૃ.૭
- (૪૪) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા: જીવા ભગત: શ્રી કિશોર ભાઈ ખત્રી(ટંકારા) ની હસ્તપ્રત: બંગલો ૨૦
- (૪૫) એજન: હરફ:૨
- (૪૬) એજન: ચરખો :૨
- (૪૭) 'ગુજ.સા.ઈ. ભાગ-૨:પ્રકાશક :ગુ.સા. પરિષદ: જોષી -શુક્લ- રાવલ આવૃત્તિ: પ્રથમ: પૃ.૭૫
- (૪૮) 'શબ્દ સૃષ્ટિ': વર્ષ:૧૯:માર્ચ:૨૦૦૨:અંક ૩: સળંગ: અંક:૨૨૨: લેખ: મધ્યકાલીન દેશીઓના ઢાળ અને રાગ: લેખક હસુ યાજ્ઞિક: પૃ.૭૪-૭૫
- (૪૯) 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા:': સં. ડૉ. બળવંત જાની : પ્રથમ આવૃત્તિ :૧૯૯૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ.૯થી૧૫
- (૫૦) 'મોરલો મરતલોકમાં આયો': ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ: પ્રવીણ પ્રકાશન: પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૦૪: પુરોવચન: શ્રી લાભશંકર પુરોહિત:પૃ.૩૮
- (૫૧) 'સતની સરવાણી' :સં. ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ: પ્રથમ આવૃત્તિ :પ્રકાશક: સત્ નિર્વાણ ફાઉન્ડેશન, આનંદ આશ્રમ: ઘોઘવદર: પૃ. ૭
- (૫૨) એજન પૃ. ૭-૮
- (૫૩) 'ભજન રૂપદર્શન': ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ: પાર્શ્વ પ્રકાશન: વર્ષ: ૨૦૦૩: પ્ર. આ. પૃ.૫૪ થી ૭૧
- (૫૪) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૪: મુદ્રો:૧: ગણપતિ:
- (૫૫) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૧૩: મુદ્રો:૨:ગુરુમહિમા
- (૫૬) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૧૩: ઉપદેશ

- (૫૭) એજન:પ્રકરણ:૧૦
- (૫૮) એજન:
- (૫૯) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૮
- (૬૦) એજન:પ્રકરણ:૮
- (૬૧) એજન:પ્રકરણ:૮: મુદ્દા ક્રમ: ૫-૬: રહસ્યતત્ત્વ અનેરહસ્યમયવાણી
- (૬૨) 'ભજન રૂપદર્શન': ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ:પ્રકાશક: પાર્શ્વ પ્રકાશન: વર્ષ: ૨૦૦૩:આ.પ્ર.: પૃ.૬૨-૬૩
- (૬૩) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૪:
- (૬૪) 'ભજન રૂપદર્શન': ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ: પ્રકાશક: પાર્શ્વ પ્રકાશન: વર્ષ: ૨૦૦૩: આ.પ્ર.: પૃ. ૧૭૯
- (૬૫) એજન:પૃ.૬૪
- (૬૬) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૪: આરાધીવાણી
- (૬૭) એજન: પ્રકરણ:૪:આગમ
- (૬૮) એજન: પ્રકરણ:૪:રવેણી
- (૬૯) 'ભજન રૂપદર્શન': ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ: પ્રકાશક: પાર્શ્વ પ્રકાશન: વર્ષ: ૨૦૦૩: આ.પ્ર.: પૃ. ૬૬
- (૭૦) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૪ : અરજ
- (૭૧) 'ભજન રૂપદર્શન': ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ: પ્રકાશક: પાર્શ્વ પ્રકાશન: વર્ષ: ૨૦૦૩: આ. પ્ર. પૃ. ૬૭
- (૭૨) એજન: પૃ. ૬૭
- (૭૩) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૪ : ધોળ
- (૭૪) 'ભજન રૂપદર્શન': ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ: પ્રકાશક: પાર્શ્વ પ્રકાશન: વર્ષ:૨૦૦૩:પ્ર.આ.પૃ. ૬૭
- (૭૫) એજન: પૃ. ૬૪
- (૭૬) એજન: પૃ. ૬૯
- (૭૭) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૪ : પરજ
- (૭૮) એજન:પ્રકરણ: કાફી
- (૭૯) એજન: પ્રકરણ :રામગરી
- (૮૦) એજન: પ્રકરણ :પ્રભાતી
- (૮૧) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૧૨:મુદ્દો:દષ્ટાંત
- (૮૨) પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં થયેલી આલોચના માટેનાં ઉદાહરણો નીચેના ગ્રંથોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે:-
- 'ભજન રૂપદર્શન': ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ
 - 'સતની સરવાણી' :સં. ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ
 - 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા:': સં. ડૉ. બળવંત જાની
 - 'સત કેરી વાણી' સં મકરંદ દવે/'ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન' : લે. ભાણદેવ
 - 'સોરઠી સંતવાણી': સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી
 - 'સંતવાણી: સત્ત્વ અને સોન્દર્ય': લે. ડૉ.નાથાભાઈ ગોહિલ, ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ, ડૉ.મનોજ રાવલ
 - 'સંતવાણી તત્ત્વ અને તંત્ર' :સં. ડૉ.બળવંત જાની

* * * * *

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી વિનયન વિદ્યાશાખાના ગુજરાતી વિષયમાં
પી એચ. ડી. ની પદવી માટે પ્રસ્તુત

મહાનિબંધ

સંત કવિ

જીવા ભગતની સંતવાણી : એક અધ્યયન

[Santwani of Saint poet Jiwa Bhagat: A Study]

ખંડ: ૨

પ્રસ્તુતકર્તા:

પ્રા. બી. બી. જેતપરિયા

M. A.

વ્યાખ્યાતા, ગુજરાતી વિભાગ,
શ્રીમતી જે. એ. પટેલ મહિલા કોલેજ, મોરબી

માર્ગદર્શક:

ડૉ. જે. વી. વરાજાની

M. A. Ph. D.

પૂર્વ પ્રાધ્યાપક, ગુજરાતી વિભાગ,
શ્રી બોસમિયા કોલેજ, જેતપુર

સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.

રજી. નં. ૨૭૧૬

તા. ૮/૫/૨૦૦૨

વર્ષ: ૨૦૦૪

45: 2

પ્રકરણ : ૮

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં જ્ઞાનમાર્ગ

પ્રકરણ : ૮

- (૧) પ્રસ્તાવના
- (૨) બ્રહ્મ વિચાર
- (૩) માયા – જગત – જીવ – બંધન
- (૪) સંતવાણીમાં ઉપનિષદોનું જ્ઞાન
- (૫) રહસ્ય તત્વ: શબ્દ-નાદ-વચન-મોતી-જ્યોતિ-સાહેબ
- (૬) ઉપસંહાર

(૧) પ્રસ્તાવના :

આલોચ્ય સંત કવિ જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પ્રકટ થતાં સંતવાણીનાં વિવિધરૂપો વિશે આપણે આગળનાં પ્રકરણમાં વિગતે તપાસ કરી. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિનો ત્રિવેણી સંગમ થયો છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પ્રકટ થતી જ્ઞાનમાર્ગની છાયા વિશે તપાસ કરવાનો ઉપક્રમ છે.

- બ્રહ્મ વિચાર
- માયા – જગત – જીવ – બંધન
- સંતવાણીમાં ઉપનિષદોનું જ્ઞાન
- રહસ્ય તત્વ
- શબ્દ
- નાદ
- વચન
- મોતી
- જ્યોતિ
- સાહેબ

જીવન રહસ્યપૂર્ણ છે અને દુઃખમય પણ છે. દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે અને સુખ સાગરમાં સ્નાન કરીને જ્ઞાનનું મોતી ખોજવાની મથામણને સંતવાણીના આરાધકોએ જીવનનું સાર્થક્ય માન્યું છે. જીવન દુઃખમય છે કારણ કે માયાવી જગતમાંથી જે મેળવવા માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, તે બધું મળતું નથી. જે પ્રાપ્ત થાય છે તેનાથી તૃપ્તિ થતી નથી કેમકે પુનઃ પ્રાપ્તિની ઝંખના જાગ્યા કરે છે. વૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ અને દુઃખ એ ક્રમ ચાલ્યા જ કરે છે. આ ઘટમાળથી લોથ- પોથ થઈને માણસ હાંફી જાય છે. મૃત્યુ પછી પણ આ ઘટમાળ પીછો છોડતી નથી. લખયોર્યાસીના ફેરામાં ફેરવે છે. જે જે જાગી ગયા તેને પ્રશ્નો થયા અને શાશ્વત સુખનો આનંદ મેળવવા માટે પ્રયત્નો કર્યા. સમાધાન માટે સાધના પંથનો આધાર લઈને ભવપાર તરી જવાનો આનંદ માણ્યો. જગતમાં જન્મીને જીવનનો સાર જાણવાની મથામણમાંથી જે શબ્દસૃષ્ટિની રચના થઈ તેને 'જ્ઞાનવાણી' કહેવાય.

સંતવાણીમાં નિરૂપિત થયેલી જ્ઞાનધારા ષડ્દર્શનમાથી પાંગરી છે. જીવા ભગતે સંતવાણીમાં આપણા પ્રાચીન ષડ્દર્શનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ષડ્દર્શન રહસ્યમય પિંડ, બ્રહ્માંડ અને બ્રહ્મની લીલાને સમજવાની મથામણમાંથી સર્જાયા છે. ભારતીય દર્શનની છ શાખાઓ ત્રણ અલગ અલગ દષ્ટિ બિંદુથી જીવનને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ન્યાય વૈશેષિક વસ્તુનિષ્ઠ દષ્ટિબિંદુથી અને પૂર્વમીમાંસા-ઉત્તરમીમાંસા પારગામી દષ્ટિબિંદુથી સમગ્ર અસ્તિત્વને સમજવાનો પ્રયત્નો કરે છે. સાંખ્યદર્શનમાં જીવનના સમગ્ર સ્વરૂપને સૈદ્ધાંતિક રીતે સમજાવવામાં આવે છે, અને મોક્ષ પ્રાપ્તિને જીવનનું લક્ષ્ય માનવામાં આવ્યું છે.

શાસ્ત્રો વાંચવાથી જાણકારી મળે છે. અનુભૂતિ થતી નથી. આત્મજ્ઞાન થાય તો અનુભૂતિ થાય છે. અનુભૂતિ થાય તો દર્શનશાસ્ત્ર વાંચવાની જરૂર નથી. બ્રહ્મ તો પરાત્પર છે. એમ કહીને 'નેતિ નેતિ' ને મૂકીને વેદોનું સૂત્ર ટાંકીને પરમતત્ત્વનું રહસ્ય બતાવતા જીવા ભગત કહે છે:—

'પરાત્પર બ્રહ્મ પરસોતમ.'^૧

.....
'કિતાબ કુરાના ત્યાં નહિ પહોંચતા,
નિગમ કહે' નેતિ નેતિ.'^૨

.....
'પરિબ્રહ્મ મળે તો પરાભવ નથી,
શુ જોવો છો વેદ પુરાણ કથી.'^૩□

જીવા ભગત કહે છે કે હું જે જ્ઞાનની વાત કરું છું, તે પિંડ બ્રહ્માંડથી પાર છે અને સકળ નિરંતર, બહાર અને ભીતર સર્વત્ર છે:—

'બાહર ભીતર સકળ નિરંતર,
પિંડ બ્રહ્માંડથી પારા.'^૪

જીવા ભગત 'જ્ઞાન' એટલે પિંડનું જ્ઞાન નહિ પણ પરમ ચૈતન્યના જ્ઞાનને 'જ્ઞાન' કહે છે. 'જ્ઞાન' એટલે જાણવું નહિ પણ અનુભવ કરવો. બ્રહ્મને જાણવા માટે જે વિદ્યા છે તેને ઉપનિષદમાં પરાવિદ્યા કહી છે. બાકીની અપરાવિદ્યા છે. 'જે વિદ્યા ભગવાન સુધી પહોંચાડે તે અધ્યાત્મ વિદ્યા છે અને તે જ અધ્યાત્મ સાધન છે. આત્મદર્શન કરાવે તે અને બ્રહ્મ સ્થિતિમાં સ્થિર કરે તે અધ્યાત્મ વિદ્યા છે અને તે જ અધ્યાત્મ સાધન છે. જેને જાણવાથી કશું બાકી ન રહે તે અધ્યાત્મજ્ઞાન છે.'^૫

'અધ્યાત્મ' શબ્દ 'અધિ' અને 'આત્મા' ના સંયોજનથી બન્યો છે. તેનો અર્થ થાય છે, 'મૂળ ઠેકાણે જવું' અધ્યાત્મ જ્ઞાન એટલે મૂળ ઠેકાણાનું જ્ઞાન અથવા પરમ ચૈતન્યનું જ્ઞાન. તે બુદ્ધિથી કે ઈન્દ્રિયોથી જાણી શકાય તેમ નથી. માત્ર તેનો અનુભવ થાય છે. એટલે જ અધ્યાત્મ જ્ઞાન ને 'અનુભવગમ્ય' કહેવામાં આવે છે. અધ્યાત્મ જ્ઞાન એટલે અપરોક્ષનું જ્ઞાન તેને ભગવતપ્રાપ્તિ, આત્મપ્રાપ્તિ, અદ્વૈતસિદ્ધિ, બ્રહ્મપ્રાપ્તિ, કેવલ્ય વગેરે નામોથી તદ્દ વિદો ઓળખાવે છે.

મર્મી સંતોએ અધ્યાત્મજ્ઞાનને સંતવાણીમાં મૂકીને જ્ઞાનરસ પાયો છે. જીવા ભગત કહે છે કે આત્મા અખંડ ધામમાં બીને પૂર્ણમાં ભળી ગયો, જ્યાંથી આવ્યો તે ઘેર જગો, એ ઘર— કેવલપદ કહ્યામાં આવે તેમ નથી:—

'આત્મા અખંડ ધામમાં વરિયો,
ત્યાં ઠીક થઈને ઠરિયો,
કેવલ પદ કહ્યામાં નાવે.'^૬

સંતવાણીમાં સંતોએ જીવ, જગત, માયા, બ્રહ્મ વગેરે વિશે ગૂઢ જ્ઞાન આપ્યું છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં બ્રહ્મ, જીવ, જગત, આત્મા, જગતની ઉત્પત્તિ, બ્રહ્મ-આત્માનો સંબંધ, પિંડ બ્રહ્માંડનાં રહસ્યો વગેરે વિશે વિચારધારાને સંતવાણીમાં વહાવી છે. સંતવાણીમાં અનુભવ એ જ પ્રમાણ અને ગુરુ એ જ જ્ઞાતા અને દાતા છે. 'જ્ઞાનના માધ્યમ વડે ચૈતન્ય સાથે અનુસંધાન થાય તેને 'જ્ઞાનયોગ' કહેવામાં આવે છે.'^૭

જીવા ભગત અનુભવ પ્રમાણને વધારે અસરકારક માને છે. રહસ્યમય બ્રહ્મને પામવા માટે, લખ ચોરાસીના ફેરામાંથી મુક્ત થવા માટે, નિજ ઘર જ્યાં હતું ત્યાં જવા માટે પ્રમાણ મળી ગયું છે. હવે કોઈ શંકા રહી નથી. ગુરુની અસીમ કૃપાથી આ પરમ ચૈતન્યનો અનુભવ થયો છે, આ સંદર્ભે જીવા ભગત કહે છે:—

'પાયા પરમાણા પાર બ્રહ્મના,
અબ શંકા શબદિયા ટળી:
આદિ અનાદિ છે અને છે,
ગુરુ કૃપાથી ભાળી.'^૮

આ અધ્યાત્મ પંથમાં શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનને પ્રધાન સાધન ગણવામાં આવે છે. સાધન ચતુષ્ટય સંપન્ન સાધક ગુરુમુખે ઉપનિષદો દ્વારા નિર્દિષ્ટ પદ્ધતિથી આત્મસ્વરૂપનું નિદિધ્યાસન કરે છે. ચિંતન દ્વારા મનસાતીત ભૂમિકાએ પહોંચવાનો આ માર્ગ છે.'^૯

સંતવાણીમાં આત્મસાક્ષત્કારના અનુભવનો રણકાર અનુભવાય છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં સંપ્રદાયની પરંપરાનું અનુસરણ છે, અને નિજ અનુભવની સુવાસ ભરીને જીવ, જગત, માયા અને તેનાથી પર અને તેની સાથે સંયોજાયેલા બ્રહ્મતત્વ વિશે તત્વજ્ઞાનનું ગૂંઝન થયેલું છે.

(૨) બ્રહ્મવિચાર :

બ્રહ્મ' શબ્દ 'બૃહ' ધાતુ પરથી ઊતરી આવ્યો છે, તેનો અર્થ થાય છે 'વિકસવું', 'નીકળવું' અથવા જગત જેમાંથી ઉદ્ભવ્યું તેને 'બ્રહ્મ' કહેવામાં આવે છે. જે પ્રગટ હોવા છતાં ગુપ્ત છે. અણુએ અણુમાં છે, છતાં તેનાથી પર છે. આત્મનિષ્ઠ અવસ્થાએ પહોંચતા બ્રહ્મતત્વની અનુભૂતિ થાય છે. બ્રહ્મ બ્રહ્માંડથી પણ પર છે. સંતોએ સંતવાણીમાં આ રહસ્ય ઉદ્ઘાટિત કર્યું છે. આલોચ્ય સંત કવિ જીવા ભગતે બ્રહ્મ માટે પરાત્પર, પરસોતમ, પરબ્રહ્મ, નિર્ગુણરામ, નિજનામ, હરિ, સાહેબ વગેરે શબ્દ પ્રયોગો કરેલ છે. તેમને મતે બ્રહ્મ, અડોલ, અનામી, અતોલ, પરાત્પર છે, તેને કોઈ ઘાટ નથી, તેને કોઈ રૂપ રંગ કે રેખા નથી. તેને વાણીમાં વર્ણવી શકાય તેમ નથી. બાવન-અક્ષરમાં આવી શકે તેમ નથી. પ્રકૃતિનાં બાવન તત્વોથી પણ પર છે. તેને છાંયો કે ઓછાયો નથી. તે નજીક કે દૂર નથી. તે કોઈના આધારે નથી, છતાં સૌનો આધાર છે. તેનું અસ્તિત્વ નિરંતર છે. તેને કોઈ આદિ, મધ્ય કે અંત નથી. તે છે અને છે. તે કોઈની તુલનામાં આવી શકે

તેમ નથી, તે અજોત છે એટલે જોવામાં આવે તેમ નથી. સત્ગુરુની સાનથી તેનો અનુભવ કરી શકાય છે:—
૧૦

'જીરે, નીજ પદની શેરી પરાત્પરની,
જેને સત્ગુરુ વર્યા તેને મળશે:
જીરે, અતોલ અડોલ અનામી,
તે ઘરમાં કલ્લોલું કરશે. '

॥૮૬॥

'જીરે, પરાત્પર બ્રહ્મ પરસોતમા,
ત્રણ ગુણ ન્યારો તત્ત્વ છે:
જીરે, ઘાટે નૈ અઘાટે નહિ, નૈ પીવે નૈ ખાવે,
નૈ એ અથર નૈ થિર રેવે.

॥૧૧॥

'જીરે, રૂપ નૈ રેખા અલખ નૈ લેખા,
કાયા, નૈ માયા નૈ છાયા નૈ છૂપા,
તે નહિ મળે જપ જપાવે. '

॥૨૨॥

'જીરે, દૂર નૈ નેરા નૈ સાંકળા કે પોલા,
એને જાણનારા જોઈ જોઈ જાણશે:
જીરે, હલકા નૈ ભારે નૈ ખારા કે મીઠા,
એ દેવ દરસાશે. '

॥૩૩॥

જીરે, ધામે કે ગામે કે નામે કે અનામે,
જેમ ગુંગો સાકર ખાશે:
આભમાં કે ધરતી નૈ આકાશે,
નિરાધાર નજીક નૈજાની પાસે. '

॥૪૪॥

કબીર વિચારધારા 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત કવિ રવિસાહેબે પ્રબળ રૂપે ઝીલી છે.
નીચેનાં ઉદાહરણો જોઈએ:—

'રવિને રૂપે રજની જાય,
અંતરમાં અજવાળું થાય:
દર્શન કરતા દુષ્ટ તળે,
સહેજે સુખમાં સાગર મળે. '

'કોઈ કેહંદા રે, કહત ન આવે મોઈ:
સ્થૂળ રહિત, સૂક્ષ્મસે ન્યારા,

અક્ષરાતીત અખંડ રાયા.'
.....

દેખે વાંકુ વાયા નહિ,
વાયા દેખત નાહિ:
ગુંગેકી ગત ગુંગા જાણે,
સમજ સમજ મુશ્કાઈ.'

.....
'કહે રવિરામ ભાણ પ્રતાપે,
ઈગમ અગમ અપાર:
લૂણકી પૂતળી ગિર ગઈ જળમાં,
ક્યું કર નીકળે બારા.'□

.....
'વાદ વિવાદ મત કરો ભાઈ,
અંતરથી તમે આયું ટાળો:
પૂર્ણાનંદ પરિબ્રહ્મ પરસોત્તમ,
બાહર ભીતર એક બ્રહ્મ ભાળો.'

અખાની અનુભવ વાણીમાં પણ આ વિચારધારા જોવા મળે છે:—

'પણ જ્ઞાન એ તો આતમ સૂઝ,
અખા અનુભવ હોયે તો બૂઝ:
એ અનુભવ લહે અનુભવી,
જેને હૃદય આતમ જ્ઞાન.'

.....
'મહા દશા છે અનુભવિયાની,
અનુભવી હોય તે જાણે:
અનુભવી દરિયા સમરસ ભરિયા,
કોઈ મરજીવા માણે.'

.....
'આતમ સમજયો તે નર જતી,
શું થયું ધોળા ભગવા વતી:
કહી અવકાશ ન તે વિના,
અધિક નહિ તો શું કરું ?
શાનું શું કાઢું અખા ?
શામાં લાવી શું ભરું ?'

'ખટ્ દર્શનના જૂજવા મતા,
માહોમાંહી ખાધી ખતા:
એકનું થાપ્યું બીજો હણે,
અન્યથી આપને અધિકો ગણે.'

મધ્યકાલીન સંતોનનું તત્ત્વ ચિંતન અને 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોના તત્ત્વવિચારને જીવા ભગતની સંતવાણી અનુસરતી જોવા મળે છે:—

'સંતો રમતા રામ હમારા,
જ્યાં ઠેરાવું ત્યાં હરિ નાહિ .' (રવિસાહેબ)

.....
'રોમ રોમ એ રમી રહ્યો,
એ રોમ રોમ રણકાર.' (ત્રિકમસાહેબ)

જીવા ભગત એ જ પરંપરિત 'ગુંગાએ ખાધી સાકર' નું દષ્ટાંત આપીને કહે છે:—

'જીરે, બ્રહ્મ દરિયા સુભર ભરિયા,
જીરે, બ્રહ્માંડ પારને પૃથ્વીથીએ પોલા.'^{૧૧}

'એક અનેક અનેક એક,
કોઈ ઓઠે નૈ દીધા જેવું:
ગુંગા કેરી ગોષ્ઠિ,
તે ગુંગાને જૈને કહેવું.'^{૧૨}

સર્વત્ર રહેલ પરમતત્ત્વ વિશે અખો આ પ્રમાણે કહે છે:—

'પેરે પેરે મે જોયું મથી,
જે હરિ વિન્યા પદારથ નથી:
શાનું લઈને શામાં ભરું,
કેમ અખંડ બ્રહ્મની ખંડણા કરું.'^{૧૩}

જીવા ભગત કહે છે કે બ્રહ્મ સર્વત્ર છે, એટલે જ પશુ પંખીઓ, જીવ જંતુઓમાં પણ છે. ગીધરાજ, હાથી, મગર વગેરેને દષ્ટાંતો તરીકે લઈને કહે છે કે પશુ પંખીઓ પણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ છે. કેમકે બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વવ્યાપી છે:—

'જીરે, હરિ વિન્યા ઠામ ઠાલું ક્યાંય નહિ,
જીરે, સ્થાવર જંગમ જલ પસારે:

તે વ્યાપક રૂપ વિસ્તારી.'^{૧૪} ॥૧॥

.....
માયાને ધરીને આપ રમો છો,
તેને વીરલા લેજો વિચારી.'^{૧૫}

જીવા ભગત 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતો અને અખાની અનુભવવાણીને અનુસરે છે. સંતોની વાણી અનુભવનો ઉદ્ગાર છે. તેમાં મૌલિકતા હોવાથી અસરકારક લાગે છે.

કોઈ આધારને સ્વીકારીને સંત પરંપરા પોતાની રીતે વધુ વિકસીને સુવાસિત બની છે. પંથ પરંપરાનું અનુસરણ હોવા છતાં જીવા ભગતની સંતવાણીમાં હૃદયભાવનું ઝરણું અને અનુભવનો ઉદ્ગાર સંભળાય છે. 'સંતોની વાણી બૌદ્ધિક અભિવ્યક્તિ નથી. પરંતુ હાર્દિક અભિવ્યક્તિ છે.'^{૧૬}

આ બ્રહ્મતત્ત્વ પિંડમાં જ છે. જ્યાં ત્યાં ખોજ કરવા માટે ભટકવાની જરૂર નથી. ઘટ ભીતર જ હરિના દર્શન કરી શકાય છે. કબીરસાહેબની વાણી 'કર નૈના દિદાર મહલમેં પ્યારા હૈ' નું અનુસરણ જીવા ભગતની સંતવાણીમાં જોવા મળે છે:-

'હેતે પ્રિતે હરખે ભાવે,
ડગલે ડગલે દેદાર જ કરવા.'^{૧૭}

'ચરખે ચિત પ્રોતી,
લેવા પાર પરિબ્રહ્મ ગોતી.'^{૧૮}

આ દેહ નાશવંત છે કેમકે તેનું બંધારણ નાશવંત તત્ત્વોમાંથી થયું છે. દેહમાં રહેલું ચૈતન્ય નાશવંત નથી. બ્રહ્મ તત્ત્વ શાશ્વત છે. તેમાંથી આવેલું ચૈતન્ય નાશવંત નથી, માટે તેની ખોજ ઘટ ભીતર કરવાની રહે છે. તેને ખોજી કાઢવાનો રાહ એટલે જ જ્ઞાન. 'દેહ નાશ પામે છે. એમાં રહેલું ચૈતન્ય-જીવંત રહે છે. દેહ જડ છે. એમાં રહેલો આત્મા એ ચેતન છે. અવિનાશી છે. માટે તેની ભાળ કાઢવાનો રાહ તે જ્ઞાન છે.'^{૧૯}

જીવા ભગત કહે છે. બ્રહ્મ શૂન્ય છે. તેમાંથી આવેલો હંસો- આત્મા શૂન્યનો જ અંશ છે. બ્રહ્મ અવિનાશી છે, આત્મા પણ અવિનાશી છે. દેહથી દેહાતીત થવા માટે આ ઘટથી ઓ ઘટ જવાનું છે:-

'શૂન્ય ઘાતસે હંસા આયા,
શૂન્ય ઘાત અખંડન.'^{૨૦}
'ઘાટ ભાંગી અઘાટે ગયો.'^{૨૧}

આ રહસ્યમય બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે. જાગીને જોવામાં આવે તો બ્રહ્મ સર્વત્ર દેખાય છે. જેમ પાણીમાં રહેલ પાણીથી ભરેલો ઘડો ઘડાને કારણે અલગ લાગે છે, આ ઘડો ફૂટી જાય તો ઘડાનું પાણી

પાણીમાં ભળી જાય છે. પછી કોઈ ભેદરેખા રહેતી નથી. એ રીતે દેહનું આવરણ દૂર થતા દેહમાં રહેલ આત્મા અને પરમાત્મા અદ્વૈત જ છે.

ઉપરોક્ત વિધાનોને આધારે કહી શકાય કે વ્યાપિક બ્રહ્મને વિશે જીવા ભગતે ખૂબ ચિંતન કર્યું છે. કબીરસાહેબ, રવિસાહેબ, અખો વગેરેની વાણીનું સ્મરણ થાય એવું તત્વનિરૂપણ તેમની સંતવાણીમાં થયેલું જોવા મળે છે. તેમની વાણીમાંથી અનેક પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) જગત— માયા— જીવ—બંધન :

'માયા' એટલે જે વસ્તુતઃ નથી. એટલે કે અસત્ છે, છતાં દેખાય છે. માયાને આદિ કે અંત નથી. તે માત્ર મધ્યમાં જ છે, એટલે તેને 'અવ્યક્ત મધ્યા' પણ કહેવામાં આવે છે. આ માયાનું વ્યાપક ક્ષેત્ર છે. આ જગતમાં જેનું સર્જન થાય છે અને જેનું વિસર્જન થાય છે, તે બધું માયામાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે છે. ઈશ્વરના દશાવતાર, સૂર, નર, મુનિ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, માનવ સર્વને માયા ન્યાવે છે. એટલે માયાને 'નટી' કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મ એકમાત્ર અખંડ અને અવિનાશી છે. જીવ માયાને સત્ય માનીને વળગી રહે છે. માયા પણ જીવને વળગી રહે છે. બ્રહ્મ એક માત્ર સત્ય છે. બાકીનું મિથ્યા છે. માયા મૂકીને બ્રહ્મનું ચિંતન કરવામાં આવે તો જ ભવપાર થઈ શકાય છે. વળી આ માયા બ્રહ્મની જ લીલા છે. સંતવાણીમાં સંતોએ આ માયાના વ્યાપક પંજાની અને માયામાંથી મુક્ત થવા માટેની યુક્તિ બતાવી છે. જીવા ભગત કહે છે કે માયા જીવને બાંધે છે. દેહને લગતું જે કંઈ છે તે બધું જ વળગ્યા કરે છે. એ માયાની રમતમાં આપણે આપણો જન્મારો મિથ્યા ગુમાવી દઈએ છીએ:—

'આ બંગલામાં મોયા રે મોયા.'^{૨૨}

.....
'આપકે સંગે આપ કીધો બંધન,
પીજરે નિવાસ લીનો રે,
આપકે અંગનામેં આપ બંધન કીના.'^{૨૩}

માયામાં રચ્યા પચ્યા રહ્યા, એટલે જન્મ મરણના ચક્રકરમાં ફસાવવાનું રહે છે:—

'એસે ઉમર ખોઈ ગોફેમેં,
રમવેમેં રંગ આયા.'^{૨૪}

.....
'ચડયા છો ચોર્યાસીના પાટે,
માયા નચાવે છે નાટે.'^{૨૫}

અખો માયાને 'સર્પિણી' તરીકે ઓળખાવે છે:—

'માયા ઠગણી માયા પાપણી,
જયમ સેવતા ડસે સાપણી. '૨૬

જેમ જેમ માયાનું સેવન થાય છે તેમ તેમ તેમાં ઊંડા ફસાતા જવાનું રહે છે. તેમાંથી બહાર નીકળવું કઠીન છે. મોહમાં ફસાઈને અંધ બની જવાથી સત્યની પરખ થઈ શકતી નથી. કાળ અને માયાનું એવું બંધન થઈ જાય છે કે નિજ રૂપ ભૂલાવી દે એવું ઘેન ચડી જાય છે:—

'તામે માયાએ માર્યા મોજાં,
ઘેનમાં ઘેરી વશ કીધા. '૨૭

જીવા ભગત કહે છે કે પુણ્યની થોડીક મૂડી લઈને પાછા જન્મ મરણના પંજામાં ફસાતા જઈએ છીએ:—

'ઘૂંસરીએ પાપ પુણ્યની જૂતી,
જનમ મરણમાં આવી જાઓ '૨૮

રવિસાહેબ કહે છે કે આ માયાનો પંજો સિધ્ધ સાધકોને પણ છોડતો નથી. માયાનો પંજો જ સકલ જગમાં વિસ્તર્યો છે:—

બિના વિચાર સકલજન ભૂલ્યાં,
જ્ઞાન વિણ ગૂંચવાઈ:
માયા માયા સિદ્ધ સાધક પોકારે,
અચરજ એ જ કહાઈ. '૨૯

.....
'મોહ માયાનો મોટો પંજો,
ટાળ્યો નવ ટળે. '૩૦

જીવ બ્રહ્મ રૂપ હોવા છતાં માયાને વશ થઈ જતા મૂળરૂપ ભૂલી જાય છે. 'હું' બ્રહ્મથી જુદો છું, એવા વિચારથી ધીમે ધીમે માયામાં ફસાતો જાય છે. જીવા ભગત કહે છે:—

'હે વીરા, માયામાં મૂક્યો,
પોતાનું ઘર ચૂક્યો,
ત્યારે ઉદરમાં અથડાયો..... '૩૧

.....
'હે વીરા, બ્રહ્મ નિરાધારથી,
જીવ જુદો પડ્યો. '૩૨

જીવા ભગત કહે છે કે જેમ બકરાના સંગે રહેનાર સિંહ, મોઢામાં ઘાસ ભરીને રહે છે. પોતે સિંહ છે, એવું દેહભાન ભૂલી જાય છે. આ સમયે સિંહ સિંહમાંથી બકરો બની જાય છે તેમ જીવ પણ માયાના મોહમાં નિજ રૂપ ભૂલી જાય છે:—

'મુખે ગ્રાસ લિયા બકરા તણો,
બકરા નામ ધરી લીના.'^{૩૩}

આત્મજ્ઞાન થાય તો પોતાનું મૂળ રૂપ દેખાય, અને ભ્રમણા દૂર થાય:—

'સામલે સિંહે ઓળખાવિયો,
આ તો અચરજ આવે:
અને એનું રૂપ ઓળખાવ્યું,
હવે બકરો કેમ થાવે.'^{૩૪}

જીવા ભગત સુતર, મીઠું, પૂતળી, સમંદર લહેર, નદી વગેરે ઉદાહરણ દ્વારા જીવની સ્થિતિ બતાવે છે:—

'પીજવું કાંતનારીએ કાંત્યું,
ત્યારે સુતર ઠેરાવ્યું:
વણકરે વણતા આટિયું પાડિયું,
હવે સુતર નથી થાવું.'^{૩૫}

.....
'વાયુ જોગે લૂણ જામિયું,
જળથી જુદું પડાવિયું.'^{૩૬}

.....
'કાષ્ટમાં કોરી પૂતળિયું,
નામ નોખું પડાવ્યું.'^{૩૭}

'વાયુ જોગે લેરુ ઉપની,
નજરે નોખું નોખું આવિયું.'^{૩૮}

.....
'એમ બ્રહ્મમાંથી જીવ થયો.'^{૩૯}

અખો કહે છે કે અજ—દેવને પૂજવાને બદલે અજા—બકરાને પૂજવા જેવું લાગે છે:—

'અખા જીવ તણી એ વજા,
અજને નામે પૂજે અજા.'^{૪૦}

જીવા ભગત ભાર પૂર્વક કહે છે કે મોહના થર જામી ગયા છે, જો આત્મજ્ઞાન થાય તો આ ભેદ મટે:—

'પડર ચડી ગ્યા મોહના,
જીવ પણે થિયા જાડા:
પરખ્યા તેને પરવડયા,
ના પરખુને આડા.' ૪૧

જાગીને જોવાથી આ માયા જગત બધું જ ગાયબ થયું. સર્વત્ર હરિનાં દર્શન થયા. મોહનાં પડળ દૂર થયા. જીવપણું મટી ગયું. ઈડા, પીગલા અને સુષુમ્ણા સાધીને ત્રિવેણી ઘાટે સ્નાન કર્યું, અને બંકનાળથી આ રસ મે પીધો. પટ્ટ ચક્રનું ભેદનની પ્રક્રિયા બતાવતા જીવા ભગત કહે છે:—

'બારી ઉઘડી બંકનાળની
બ્રહ્મ રસ પીધો રે ગાળી.' ૪૨

.....
'ગુરુ એ રસ ગુંજુ આપિયું.' ૪૩

.....
'જાગીને જોયું ત્યાં જગત દીકું નહિ,
એક બ્રહ્મ ભરપૂરા.' ૪૪

હજુ આગળ કહે છે કે 'હું' ને મારીને શત્રુઓ (ષડ્રિપુઓ) ને જીત્યા છે:— □

'મનને લીધું મારી.' ૪૫

.....
'જુગતે જોયું છે જાગી.' ૪૬

જીવા ભગત કહે છે કે આ માયાનો પંજો એવો ભયાનક છે કે એમાંથી સત્ગુરુ જ છોડાવી શકે. જ્યારે સર્વત્ર બ્રહ્મ દર્શન કરવામાં આવે, આત્મજ્ઞાન થાય તો માયા નડતી નથી.

(૪) સંતવાણીમાં ઉપનિષદોનું જ્ઞાન :

સંતવાણીમાં અનાયાસે વેદ ઉપનિષદનું જ્ઞાન આવી જતું જોવા મળે છે. સંતવાણી પિંડ, બ્રહ્માંડ, અને તેની પારનાં રહસ્યો ખોલી આપે છે. ગૂઢ અને મર્મીવાણીમાં ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન: બ્રહ્મ, જીવ, જગત, માયાનું રહસ્ય અને તેમાં વર્તતો જીવાત્મા, અને કેમ વર્તવું જોઈએ, એવી શિખામણનાં રહસ્યો લઈને આવે છે. 'સંતોની સંતવાણી સમન્વયકારી હોવાથી મૂળ વિચારધારા સાથે અનુબંધ ધરાવે છે. ઉપનિષદોનું જ્ઞાન

આ મરમી ભજનકર્તા સંતોએ ભજન વાણીમાં ભરી દીધું છે. અને એ રીતે ઉપનિષદ જ્ઞાનનો પ્રવાહ ભજનવાણીમાં જળવાઈ રહ્યો છે.^{૪૭}

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન એકાંતની ગોષ્ઠિ જેવું હતું. જ્યારે સંતવાણીનું તત્ત્વજ્ઞાન તત્ત્વના નામે ચાલતા ધર્મિંગોના કોલાહલને વીધનારું હોવાથી તેનો મિજાજ અનોખો રહ્યો છે 'ઉપનિષદની વાણીનો માત્ર સીધો જ અનુવાદ આ ભજનવાણીમાં નથી, પણ આ સંતવાણીનું અનુસંધાન, જોડાણ ઉપનિષદ સાથે —ભારતીય તત્ત્વદર્શન સાથે છે.^{૪૮}

જીવા ભગતની વિવિધ પ્રકારની અને મિજાજની સંતવાણીમાં ઉપનિષદના તત્ત્વને આવરી લેવામાં આવ્યું છે. સંતવાણીમાં ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ઉદાહરણો કઈ રીતે પ્રસ્તુત કર્યો તે જોઈએ.

મૂળ અથર્વવેદનું સૂક્ત (૯-૯-૨૦) પછી 'કઠોપનિષદ' નું સુખ્યાત પ્રખ્યાત થયેલું પંખી અને વૃક્ષનું પ્રતીક સંતવાણીમાં વિવિધ રીતે પ્રયોજાયેલું જોવા મળે છે:—

દ્વા સુપર્ણ સંયુજા સખાયાં,
સમાન વૃક્ષં પરિસસ્વ જાતે. (૨-૩-૧)

(સંસાર વૃક્ષ પર માળો બાંધીને બે પંખીઓ બેઠાં છે. (જીવાત્મા અને પરમાત્મા —અજ્ઞાની અને જ્ઞાની) તેમાનું એક પંખી સ્વાદિષ્ટ લાગતું ફળ ખાય છે. ત્યારે બીજું પક્ષી તે ફળ ખાતું નથી. પરંતુ ચોમેર જોયા કરે છે.)

અહિંયા એક પંખી ભોક્તા (જીવાત્મા) છે અને બીજું પંખી પરમાત્મા છે. તે કર્તા નથી, ભોક્તા નથી કારયિતા અને ભોજયિતા છે. જીવાત્માનો પ્રેરક છે. સ્વભાવે અનાસક્ત છે. એક જ વૃક્ષ પરનાં બે પંખીઓની આ વાત ભજનવાણીમાં અનોખા અંદાજમાં મૂકીને મૂળ તત્ત્વ કવિ જાળવી રાખે છે:—

'ખાચાર ભીતર અચેના પાખી કેમને આસે :
ધરતે પારલે મન બેડી, દિતામ તારી પાય.' (બાઉલગીત)^{૪૯}

(કોઈ અજાણ્યા પંખી પીજરમાં કોણ જાણે કેવી રીતે આવે છે ને ઊડી જાય છે. તેને પકડી શકું તો તેના પગમાં બેડી નાખી દઉં.)

'કોન રાતેર પંખી ગાય એકાંકી,
સંગી વિહિન અંધકારે,
બારે બારે કાન પેતે રઈ.'^{૫૦} (રવિન્દ્રનાથ ટાગોર)

(રાતનું કોઈ પંખી એકતામાં ગાઈ રહ્યું છે. સંગી સાથી વિના અંધકારમાં વારંવાર હું કાન માંડી રહું છું.)

'પંખી કા ખોજ મીનકા
મારગ વાસ લિયો હૈ.'^{૫૧} (કબીરસાહેબ)

એક જ વૃક્ષમાં રહેલા બે મિત્ર પક્ષીની વાત 'શ્વેતાશ્વેર ઉપનિષદ' માંથી આ મંત્ર (૪-૬) સીધો જ ઊતાર્યો છે. પુરાણોમાં આ અદ્ભૂત પંખી હુમા, ગરુડ, કે કાકભુશંડી જેવા રૂપ ધરીને આવે છે. બૌદ્ધ સિદ્ધોના ચર્યાપદોમાં એ ટહુકા સંભળાય છે. કાયાને તરૂવર અને પ્રાણને પંખી તરીકે નિરૂપતાં પદો નાથયોગીઓ તથા નિર્ગુણ સંત કવિઓએ ગાયનાં પ્રમાણો મળે છે. નરસિંહ મહેતા, સંત મેકરણ અને દાસી જીવણે આ રીતે મૂક્યાં છે:-

'પદો રે પોપટ રાજા રામના.'^{૫૨} (નરસિંહ મહેતા)

.....
'મારી મેના બોલે રે ગઢના કાંગરે.'^{૫૩} (સંત મેકરણ)

.....
'મોરલો મરત લોકમાં આવિયો.'^{૫૪} (દાસી જીવણ)

જીવા ભગત આ પંખી ઝલમલ ઝલકે છે અને ઝપેટા મારે છે, એમ કહીને તેને નિર્ગુણ ધારા સાથે સંયોજે છે:-

'ઝલમલ ઝલમલ ઝલકે,
ઉવાં પંખી ઝપેટા માર રિયો.'^{૫૫}

.....
'પાંખ વિનાના પંખી મારે ઝપાટા,
ત્યાં નઈ ત્રિગુણી માયા.'^{૫૬}

ભમરની ઉપમા આપીને કહે છે કે પાંખ વિનાનો ભમરો વેલે (દિહ) સામે વળગીને રહ્યો:-

'વિન્યા પાંખરો ભમરો,
સન્મુખ લૂંબદાઈ રહ્યો.'^{૫૭}

બ્રહ્મને 'નેતિ નેતિ' કહીને ઓળખાવવામાં આવે છે. તે બ્રહ્મને રવિસાહેબ 'ઝીણોબાવો' કહીને શબ્દમાં મઢે છે:-

'રવિને રમતા દીઠો રે,
બાવો છે ઝીણો ઝીણો રે.'^{૫૮}

જીવા ભગત તેને 'રમતે રામ હી રાજા' કહે છે. અને આ રામને સર્વત્ર નિરખવા માટે પ્રેમનો માર્ગ દર્શાવે છે:-

'હરિ હાથ આવે નહિ,
વિન્યા પ્રેમ પ્રતીત.'^{૫૯}

જીવા ભગતે સંતવાણીમાં ઉપનિષદની વાત વણી લીધી હોવા છતાં કહેવાની અદા અનોખી છે. એમાં અનુભવની મસ્તી અને શિખામણની સુવાસ ઉભયનો અનુભવ થાય છે. ઉપનિષદ— શાસ્ત્રોનું સીધું અનુકરણ સંતવાણીમાં થયેલું નથી એમ કહી શકાય.

જીવા ભગત બ્રહ્મની વાત કરતા ગ્રંથોને અનુસરતા 'નેતિ નેતિ' કહે છે:—

'કિતાબ કુરાના ત્યાં નહિ પોંચતા,
નિગમ કહે નેતિ નેતિ.'^{૬૦}

.....
'શ્રુતિ જેની શાખ પૂરે,
સ્મૃતિ કરે પ્રમાણ.'^{૬૧}

શાસ્ત્રને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. જીવા ભગત કહે છે કે જીવ તો શિવનો સાક્ષી છે. સાક્ષીભાવેરહે તો અનુભવ થાય. જો ભ્રમણા મટે તો અલગતા દૂર થાય: દ્વૈત ટળે અને અદ્વૈત ફળે, એમ કહે છે:—

'ભ્રાંતિ જીવ શિવની ટળે,
જીવ શિવનો સાક્ષી થઈને ફરે:
હવે ભવાટવીમાં શું ફરે,
જીવ દશા ટાળી મે'બૂબ (બ્રહ્મ)માં ભળે.'^{૬૨}

ભ્રાંતિ મૂલક કાદવમાં કમળ બનીને રહેવું અને બ્રહ્મમય બની જવું. એ જ જીવનું—ભોક્તાનું કર્તવ્ય છે. સંસારની માયાનો કાદવ એવો છે કે સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ અનેક રૂપો ધારણ કરીને વિશ્વનો સર્જક એક જ વ્યાપીને રહેલો છે. તેવા (આનંદ રૂપી) શિવને પામીને જીવ શાંતિ પામે છે. એવું 'શ્વેતાશ્વર ઉપનિષદ' માં કહ્યું છે:—

સૂક્ષ્માતિ સૂક્ષ્મ લિલસ્ય મધ્યે
વિશ્વસ્ય સૃષ્ટારમનેકરૂપમ ॥
વિશ્વસૈક્ય પરિચેષ્ટિ તારં સાત્વા
શિવં શાંતિમત્યન્તમંતિ ॥ (૪-૧૪)

પરમ શાંતિ એટલે મોક્ષ. જીવા ભગત તેને 'ભવરણમાં ન ભટકવું' અથવા જન્મારાના ફેરામાંથી મુક્તિ કહે છે. બ્રહ્મ અને જીવનું અદ્વૈત થાય, તો જીવને કોણ જોઈ શકશે ? એવું હળવાશથી કહીને અદ્વૈતનો સિદ્ધાંત મૂકે છે:—

'જીરે, બ્રહ્મને જીવ જ્યારે એકઠા થાશે,

પછે જીવપણાને કોણ ભાળે.'^{૬૩}

જીવા ભગત કહે છે કે બહાર ભીતર બ્રહ્મનું દર્શન કરીએ તો દ્વેત ભાવ ટળે. કાદવમાંથી બહાર આવીએ અને સુરતાને બ્રહ્મમાં—શબદમાં રાખીએ તો જીવભાવ મટી જાય છે:—

'બાહર ભીતર બ્રહ્મકું નિરખ,
ઘટ મટ પર દરસાઈ રિયો:
ટળી દૃતિયા ભઈ એકતા,
અખંડ અદ્વેત બ્રહ્મસું મળિયા.'^{૬૪}

અહિંયા જીવા ભગત દર્શનશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપી દે છે. બ્રહ્મને ઓળખવાની ચાવી પણ આપે છે. પરિબ્રહ્મના દર્શન ઘટમાં જ કરવાનાં છે. ઘટોઘટ વ્યાપેલા પરિબ્રહ્મને જાણવાથી બધું જ જાણી શકાય છે.

ઉપનિષદ્ પ્રમાણે આત્માનો અર્થ જીવાત્મા છે. જે ચેતન છે. કર્તા, જ્ઞાતા અને ભોક્તા છે. નિત્ય છે. અશરીરી છે. શરીરના નાશથી આત્માનો નાશ થતો નથી. કર્મના બંધનથી આત્મા સુખ દુઃખનો ભાગી બને છે, એટલે પુર્નજન્મ થયા કરે છે. કર્મ ફળ અનુસાર યોનિમાં જન્મ ધારણ કરે છે. આ જન્મ મરણના બંધનમાંથી મુક્ત થવું એટલે મોક્ષ:—^{૬૫}

'કર્તવ્ય ભાંગ્યા કલેશ ટળ્યા,
અંગમાં એકતાઉ કરી:
બ્રહ્માનંદ સુખ ભોગવે,
જોની જનમ્યા નૈ ફરી.'^{૬૬}

જાગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ લૌકિક અવસ્થા, સંસારની કર્મ બંધનની ચક્રીમાંથી આત્મા મુક્ત થઈ જાય છે. આત્મા અને બ્રહ્મની એકાત્મ સ્થિતિ—મિલન શાશ્વત છે, આનંદદાયી છે, સાધનાનું એ જ પરમ લક્ષ્ય છે. નિજનામ, શબદ કે બ્રહ્મને સુરતાથી સાંભળો. ઘટમાં ભરેલો છે. તુરિયાવસ્થામાં આત્મા પ્રવેશે ત્યારે લૌકિક અવસ્થા જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ રહેતી નથી. ઘેન દૂર થઈ જાય છે. આવા નિજ રૂપને આત્મા પરમાત્માને નિહાળો એમ જીવા ભગત કહે છે:—

'જીરે, નીજ નામ તે અનહદ શબ્દને કહેવો,
તેને સુરતે કરી સાંભળવું:
જીરે, ચોથી તુરિયાવસ્થા નેને,
જાગૃત સુષુપ્તિ સ્વપ્ન ઘેન ટળ્યું.'^{૬૭}

જીવાત્મા અને સૃષ્ટિની રચનાના સંદર્ભમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મ (ઈશ્વર) બંને પૂર્ણ છે. પૂર્ણત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. પૂર્ણ રૂપથી પૂર્ણ છે. પૂર્ણથી પૂર્ણની નિયતિ થાય છે. અથવા પૂર્ણમાં પૂર્ણનું આગમન થાય છે.

એટલે બંનેમાં ગમે તે અવસ્થા હોય તો પણ પૂર્ણ જ રહે છે. પૂર્ણ જ શેષ રહે છે. અને જે બાકી રહે છે અર્થાત્ અવશિષ્ટ છે એ પણ પૂર્ણ જ રહે છે. ઉપનિષદનો મંત્ર આ પ્રમાણે છે:—

ૐ પૂર્ણમ્ ઇદમ્, પૂર્ણમદઃ પૂર્ણાત્ ઉચ્યતે
પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમ્ આદાય એવ અવશિષ્યતે ॥^{૬૮}

'આ પૂર્ણના પરિપેક્ષમાં જગત અથવા ઈશ્વરનું પૂર્ણત્વ અપ્રભાવિત રહે છે. જીવાત્માનું પૂર્ણત્વમાં મિલન, એકાત્મક અનુભૂતિ, મોક્ષમય સચ્ચિદાનંદની સ્થિતિ છે. પરમાનંદ ભાવ છે. જે આત્માનંદની એકાત્મક ભાવપૂર્ણ તાદાત્મ્યની સ્થિતિ છે.'^{૬૯}

જીવા ભગત આ મંત્રના રહસ્યને બંગલાનાં રૂપકથી સમજાવે છે. આ બંગલો (પિંડ) તો નાશવંત છે. પણ એમાં નારા—અવાજ—શબદ અખંડ ચાલ્યા કરે છે. શ્વાસ ઉશ્છવાસ રૂપે અજપાજપ રૂપે ચાલ્યા કરે છે. જડથી જે નિષ્પન્ન થાય તે બધું ખંડિત થશે કેમકે, તે નાશવંત છે. માટીમાંથી ઘડો બને છે. માટી જડ છે. માટે ઘડાનું અસ્તિત્વ કાયમી નથી, સમયાંતરે ફૂટી જશે, મટી જશે. અખંડ અવિનાશી ચૈતન્યમાંથી જેનું નિર્માણ થાય છે, તે નાશવંત નથી કેમ કે જેમાંથી નિષ્પન્ન થયેલું છે તે ચૈતન્ય શાશ્વત છે:—

'આ બંગલા હૈ ખંડન,
વામે નારા હૈ અખંડન.'^{૭૦}

શ્વાસ છે ત્યાં સુધી અસ્તિત્વ છે. શ્વાસ બંધ એટલે અસ્તિત્વ સમાપ્ત. 'જીવને શ્વાસ તણી સગાઈ' એવું એટલે જ કહેવામાં આવે છે. વળી, શ્વાસનો શો વિશ્વાસ !

આત્મા શૂન્યમાંથી સર્જાયો છે. શૂન્યઘાત અખંડ છે. આત્મા એટલે જ અમર છે. જીવા ભગત આ રહસ્ય બતાવતા કહે છે:—

'જડસે ઉપના સો ખંડન હોત હૈ,
અખંડનસે ઉપના સો અખંડ રહાવે.....
શૂન્ય ઘાતસે હંસા આયા,
શૂન્ય ઘાત હૈ અખંડનઃ
ખંડન સે ઉપના સો ખંડન રેવે,
અખંડન સે ઉપના સો અખંડન રેવે.'^{૭૧}

ચૈતન્ય અને જડનો મર્મ જીવા ભગત સમજાવે છે. દેહને દેવળ, વૃક્ષ, ગઢ, ઘડો વગેરે દ્વારા સંતવાણીમાં દર્શાવવામાં આવે છે. ચૈતન્યને આત્મા, ચૈતન્ય, હંસ વગેરે ઉપમા દ્વારા સમજાવે છે. એમાં અદ્વૈતવાદનો વિચાર જ ગૂંથાયો છે.

'મુંડકોપનિષદ'માં એક મંત્ર છે. જેવી રીતે નદીઓ વહેતી વહેતી પોતાના નામરૂપને છોડીને દરિયામાં વિલિન થઈ જાય છે એવી રીતે બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ સ્વરૂપનાં સર્વ બંધનોથી મુક્ત થઈને પરાત્પર દિવ્ય પુરુષ પરમાત્માને પામે છે:-

યથા નદિઃ સઉદનામાઃ સમુદ્રે,
અસ્તં ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિહાય ।
તથા વિદ્યત નામારૂપાત્ વિમુક્તઃ
પરાત્પરં પુરુષં ઉપેતિ દિવ્યમ ॥ (૨-૮)

સરિતાનું સમુદ્રમાં સમાઈ જવું અને મીઠાની પૂતળીનું સાગરમાં વિલીન થઈ જવું એ દૃષ્ટાંત સંતવાણીમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રયોજાયેલું છે. તેનો મર્મ પણ દર્શનશાસ્ત્રનો જ જાળવી રાખવામાં આવ્યો છે. જીવા ભગત આ પરંપરિત દર્શનને સંતવાણીમાં અનેક ઉદાહરણો દ્વારા સમજાવે છે.

જીવ અને બ્રહ્મની એકતા— અદ્વૈત માર્ગનો મુખ્ય સિધ્ધાંત છે. આ ઉપરાંત જેને સંતવાણીમાં 'વચન વિવેક' તરીકે ઓળખાવામાં આવે છે. 'પ્રાચીન પરંપરા એવી છે કે ગુરુના મુખેથી શિષ્ય મહા વાક્યનો વિવેક ગ્રહણ કરે છે અને ગુરુના માર્ગદર્શન પ્રમાણે મહા વાક્યના અર્થોનું ચિંતન કરે છે. પંચમ મહાવાક્યમાં સાધનાની ગૂઢ ચાવીઓ છે.'^{૭૨}

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં વચન અને વિવેક શબ્દો પડઘાયા કરે છે.

જીવા ભગત કહે છે કે વચન સિદ્ધ કરનારને કશું સિદ્ધ કરવા જવું પડતું નથી. વચનનો જેને અનુભવ થયો છે. તેને તો અંદર અંદર આનંદ માણવાનો છે. આ વચન ગેબી છે, અનુભવે જાણી શકાય:-

'વચન ગેબી કોને કહીએ,
આપણે સમજીને મનમાં રહીએ.'^{૭૩}

સંતવાણીમાં ગુરુને બ્રહ્મા સુધીનું મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. ગુરુથી જ જ્ઞાન મળે છે. જીવા ભગતે પણ ગુરુ મહિમા ગાયો છે. ઉપનિષદના મંત્રો ગુરુ શિષ્ય પરંપરાથી જળવાયા છે. સંતવાણી ઉપનિષદના મંત્રોને નિરાળારૂપે મર્મીવાણીમાં અનુભૂતિના ઓજસ્ પાથરે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં ઉપનિષદના મંત્રોનું ચિંતન અનુભવની વાણીમાં વણાઈ ગયેલું જોવા મળે છે.

(૫) રહસ્ય તત્ત્વ :

કોઈ પણ ક્ષેત્રના જ્ઞાનને અતિક્રમવાના પ્રયાસો સતત થયા જ કરે છે. ચેતોવિસ્તાર એ માનવીનું પરમ લક્ષ્ય રહ્યું છે. સાહિત્યસર્જનમાં ચેતનાના અગોચર પ્રદેશમાં ઘૂમી ઘૂમીને ત્યાંની પરિસ્થિતિઓને શબ્દબદ્ધ કરવા સર્જક મથે છે. રહસ્યદૃષ્ટા પોતાની ચેતનાના વર્તમાન સીમાડાઓ ઉલ્લંઘીને

પેલે પાર રહેલા રહસ્યને પામવાના અને અભિવ્યક્ત કરવાના પ્રયાસો કરે છે. 'રહસ્ય એ ખાસ માનવી ચેષ્ટાએ કરેલ ચેતોવિસ્તારનો નિર્દેશ કરે છે.'^{૭૪}

સંતવાણીમાં પ્રયોજાયેલ રહસ્યમય તત્વ એટલે બ્રહ્મ અને રહસ્ય દષ્ટા એટલે રહસ્યમય બ્રહ્મની લીલાની અનુભૂતિ કરનાર સંતકવિ. રહસ્યમય કાવ્ય એટલે સંતવાણી. સમગ્ર સૃષ્ટિનું સંચાલન કોઈ રહસ્યમય શક્તિ દ્વારા થઈ રહ્યું છે. આ રહસ્યમય શક્તિની ખોજ વેદ—ઉપનિષદ કાળથી આજ પર્યન્ત થઈ રહી છે. આ રહસ્યમય શક્તિને પરમાત્મા પરમ ચૈતન્ય—પર બ્રહ્મ—અંતિમ સત્ય—પરમતત્વ કહેવામાં આવે છે. આ રહસ્યમય શક્તિને જ્ઞાની, ધ્યાની, મુનિ કે ભક્ત પામવાનો પ્રયત્ન કરે છે. થોડીક ઝલક ઝાંખી અનુભવાય છે અને શબ્દમાં મૂકે છે. રહસ્યમય તત્વ માટે શબ્દકોશ પ્રમાણે ગુહ્ય, એકાંત, નિર્જન વગેરે અર્થો મળે છે. સંતવાણીને લાગે વળગે છે ત્યાં રહસ્યમય તત્વ એટલે બ્રહ્મ. રહસ્યમય બ્રહ્મ તત્વ એવું અટપટું રૂપ ધરાવે છે, તેની સાથે એક રૂપ થઈ જવાય પણ તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. પ્રકૃતિનાં બાવન તત્વો સાથે પણ અનુબંધ હોવા છતાં ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી અનુભવ વાણીમાં મૂકી શકાય તેમ ન હોઈને સંતો તેને 'બાવન બાહેરા' કહે છે. અનંત શક્તિનું એકત્વ સંધાતા આરાધક અને આરાધ્યનો ભેદ રહેતો નથી. આત્મા જ કહી ઊઠે છે કે 'હું પરમાત્મા છું' અનુભૂતિની આ એક અવસ્થા છે. તેમાં ઈન્દ્રીયો પોતાનું કાર્ય ભૂલી જાય છે. ભાવનાઓ સાથે વિચાર શક્તિ અનંત સાથે આત્મા જોડાઈ જાય છે અને અદ્વૈત સ્થિતિ સર્જાય છે, એ રહસ્યવાદનો પ્રાણ છે.^{૭૫}

કબીર વિચારધારાનો રહસ્યવાદ 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોએ સંતવાણીમાં મૂક્યો છે. વિશેષ તો રવિસાહેબમાં મળે છે. જેમકે:—^{૭૬}

દેખે વારું વાચા નહિ,
વાચા દેખત નાહી
ગુંગેકી ગત ગુંગા જાણે,
જ સમજ મુસકાઈ. '^{૭૭}

.....
'લૂણકી પૂતળી ગિર ગઈ જળમેં,
કયું કર નીકળે બારા. '^{૭૮}

રવિસાહેબની સંતવાણી અને મોરારસાહેબના પ્રત્યક્ષ પ્રભાવથી તેમના શિષ્ય જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પ્રકટ થતી રહસ્યમય વિચારધારા સદષ્ટાંત પ્રકટ થતી જોવા મળે છે. રહસ્યમય બ્રહ્મ અને રહસ્યમય અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવા માટે જીવા ભગતે સ્થૂળ જગતના પદાર્થો લઈને અવળી રીતે કહ્યું છે. એમ જ શક્ય બને કેમ કે આ અનુભવ વાણીમાં આવે તેમ નથી એટલે તેને વિચિત્ર રીતે લાક્ષણિક રીતે જ રજૂ કરી શકાય. નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાંના શબ્દો 'નેત્ર વિણ નિરખવો, રૂપ વિણ પરખવો, વણ જિહ્વાએ સ્વાદ સરસ લેવો' નો પ્રતિઘોષ જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પડઘાતો જોવા મળે છે. જેમકે:—

‘ઘટ ભાંગી અઘાટે ગયો,
તેને વેદ શું જાણે વાતું. ॥ ૮૬ ॥

બાવન બારે નથી બોલવું,
બૂઝ બાવનથી બારી. ॥ ૧ ॥

તેવું જે સંત શિરોમણી,
જેની ઉઘડી અગમની બારી.
બારી ઉઘડી બંકનાળની,
બ્રહ્મરસ પીધો રે ભારી. ॥ ૩ ॥

પાવ વિના સંતો ચાલવું,
પાંખ વિન્યા ઉડી જવું,
પ્રેમથી પારે પોંચવું,
ચાંચ વિના રે ચૂગવું. ॥ ૪ ॥

જીભ્યા વિનાનું રસપાન કરવું,
ભૂખ વિનાનું ખાવું,
નેત્ર વિના સંતો નિરખવું,
ઉકળ્યા વિનાનું જલી જવું ' ॥ ૫ ॥^{૭૭}

દેહ અને ઈન્દ્રીયો દ્વારા આ અનુભવ પામવાનો છે. અને વાણી વિના વાણીમાં કહેવાનો છે. જીભ, પગ, મુખ, નેત્ર, વગેરે ઈન્દ્રીયો ત્યાં પહોંચી શકે તેમ નથી કેમ કે એ તો દૈહિક છે. અગમ વિશેનો અનુભવ રહસ્યમય છે. ઘડો ફૂટે તો જળમાં જળ ભળી જાય. ચૈતન્ય સાથે ચિત્ત લીલા કરવા લાગી જાય તો તે અનુભવ અનિર્વચનીય જ રહે છે. જળ વિન્યા બ્રહ્મરસનું પાન જેવું લાગે છે.

જીવા ભગતની વાણી રવિસાહેબ અને અખાની અનુભવવાણીની લગોલગ બેસવાની અધિકારીણી બને છે. તેમાં અનુકરણ નહીં, પણ અનુસરણ છે. જીવા ભગતે દિવ્યતત્વ વિશે રહસ્યમય વાણી અનેક રૂપે એક જ ભાવે આપી છે. જેમકે:—

‘સુરતિ શબદ ત્યાં નહિ પોંચે,
થક ગઈ જીભ્યા કે’તી.’^{૮૦}

.....
‘આ જુગતિ છે જોયા જેવી,
વેદુમાં ન આવે એવી.’^{૮૧}
.....

'ખંડ વિખંડ નૈ આકાશમાં,
નૈ મારો કે નૈ તારો.'^{૮૨}

.....
'કાયા માયા છાયા ત્યાં નહિ,
જ્યાં જેવું ને તેવું.'^{૮૩}

ઉપરોક્ત ઉદાહરણોમાં જોવા મળે છે કે જીવા ભગતે આ રહસ્યમય તત્વને બાવનથી બાહેરો કહ્યો છે. તેને વાણીમાં વ્યક્ત કરી શકાય તેમ નથી. જેમ બ્રહ્માંડમાં રહસ્યમય લીલાઓ તેની વિસ્તરી છે તેવી જ રીતે પિંડ બ્રહ્માંડમાં તેની લીલા ભરેલી છે. પિંડ અથવા દેહ પણ રહસ્યમય છે. દેહમાં આત્મા રૂપે પૂર્ણનું એક રૂપ પડેલું જ છે. બ્રહ્મ તત્વની જુક્તિ લીલા જોયા જેવી છે. અપરંપાર છે. વેદ ઉપનિષદ વાંચવાથી એનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. એની ખોજ અંદર કરવાની છે. એને કાયા નથી એટલે છાયા પણ ન હોય. જ્યાં જોવામાં આવે ત્યાં તે રૂપે દેખાય છે. આ તત્વ તો આદિ અનાદિ નથી કેમકે તે અવિનાશી છે. કાળ માયાથી તેનો નાશ થતો નથી. સહજયોગ દ્વારા ઈડા, પિંગલા સુષુમ્ણા સાધીને ત્રિવેણીમાં તપાસ કરવામાં આવે તો અજબ ગજબ બ્રહ્મના દર્શન જ્યોત રૂપે થશે એ રીતે જીવા ભગત બ્રહ્મની લીલા ને એક રહસ્યમય તત્વ તરીકે વર્ણવે છે.

(૬) રહસ્યમય શબ્દો :

રહસ્યમય તત્વને વ્યક્ત કરવા માટે શબ્દોનો આધાર લેવો જ પડે છે. તો જ સંતવાણી રચી શકાય. જીવા ભગતે આ રહસ્યમય બ્રહ્મની લીલાનો અનુભવ વ્યક્ત કરવા માટે નાદ, વચન, શબ્દ, જ્યોતિ અને મોતીનો ખાસ અર્થમાં પ્રયોગ કર્યો હોઈને આ ચાર તત્વો વિશે વિચારીએ.

● શબ્દ :

કબીરસાહેબે વિપુલ પ્રમાણમાં 'શબ્દ' નામે રચનાઓ આપી છે. શબ્દ વિશે આ પ્રમાણે કહે છે:—

'શબ્દ હી દષ્ટ અનહદ ઓમકાર હૈ,
શબ્દ હો સકલ બ્રહ્માંડ પાર હૈ:
કહે કબીર તે શબ્દ કો પારખી લે,
શબ્દ હી આપ કરતાર હૈ ભાઈ.'^{૮૪}

.....
'કબીરા શબ્દ શરીરમેં બીન ગુંજે તાંત,
બાહર ભીતર રમી રહ્યા તાંતે છૂટિ ભાંત.'^{૮૫}

આ શબ્દને પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે. અપ્રગટ બ્રહ્મ જાણે શબ્દરૂપ ધારણ કરીને વિલસે છે. સંતોએ આ શબ્દ બ્રહ્મની સાધના કરવાનું જણાવ્યું છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતકવિઓ કબીરની શબ્દ ઉપાસનાનું અનુસરણ કરીને વહી છે. જીવા ભગતે સંતવાણીમાં 'શબ્દ' નો પ્રયોગ કરીને બ્રહ્મતત્વ વિશે અનુભવ વાણી મૂકી છે. આ 'શબ્દ' માં સઘળું સમાવિષ્ટ થયેલું છે. શબ્દની ઉપાસનાથી ત્રિવિધના તાપ દૂર થાય છે, કર્મનું ઘેન પણ મટી જાય છે:—

'શબ્દ સે સંકટ સબ જાવે
ત્રિવિધ તાપ દે ટાળી,
કર્મનું ઘેન જાય સબ નાસી.'^{૮૭}

આ 'શબ્દ' અલૌકિક બોલે છે. આ શબ્દ બધાથી ન્યારો છે. અલૌકિક છે. કચ્છી જબાનમાં જીવા ભગત કહે છે:—

'એડોતા બોલે રે શબ્દ, એડોતા બોલે,
ન્યારા ન્યારા ન્યારા શબ્દ, એડોતા બોલે.'^{૮૮}

અહિયા ત્રણવાર 'ન્યારા' નું પુનરાવર્તન કરીને 'શબ્દ' ને અધિક ન્યારો બતાવે છે.

ગુરુકૃપાએ 'શબ્દ' ને જાણી શકાય. સત્ગુરુ પાસે આ 'શબ્દ' ને ઓળખાવવાની ચાવી છે. જીવા ભગત ગુરુને વિનંતી કરે છે કે મને 'શબ્દ' બતાવો:—

'બતાવો શબ્દ અપારી,
મેરમ ગુરુ દિખાવો શબ્દ અપારી,
મેરમ ગુરુ નિરખાવો શબ્દ અપારી.'^{૮૯}

આ શબ્દ ગુરુ બતાવે છે. તેના વિશે સાનમાં સમજાવે છે. આ શબ્દ સર્વત્ર દેખાય છે. આ શબ્દ વિવેકથી વિચારીને ગ્રહણ થાય તો શૂન્યમાં સ્થિર થઈ શકાય છે:—

'શબ્દ વિવેકી શૂન્યમે ઠેરાણા,
નિરખે જોત્યું અપરંપરા.'^{૯૦}

સતગુરુની શિખામણનો શબ્દ જેને લાગી ગયો તે ઘાયલ થાય છે. શબ્દ કટારી મર્મ ભેદક બનીને રહસ્યની પરખ કરાવે છે. એ ઘાયલ 'બાવનબારા' જ રહે છે. એને માયાનું આવરણ રહેતું નથી:—

'સતગુરુના શબ્દ જેને લાગિયા,
ઘાયલ બાવન બારા.'^{૯૧}

સંતવાણીમાં ' શબ્દના બાણ ' વાગે અને શબ્દ માટે આ બાણથી ચોટ લાગે અને શબ્દ તરફ વળવાનું કહે છે. એ રીતે શબ્દ જ તાળું છે અને શબ્દ જ કૂંચી છે. આ સંદર્ભ ગોરખનાથની વાણી જોઈએ:—

'શબ્દ હી તાલા શબ્દ હી કૂંચી.' ૮૨

બાહ્ય શબ્દ કેવળ વાણી વિલાસ છે. સત્ય વિનાનું ફોફું છે. પણ અંદર જે મર્મ બીજ રહ્યું છે. એ તો શ્વાસે શ્વાસે જ્યારે ઊઘડે છે ત્યાર પછી બધા જ બાહ્યાચાર ખતમ થઈ જાય છે. ૮૩

જીવા ભગત કહે છે કે જેને શબ્દને પકડ્યો તે ભવપાર થઈ ગયા:—

'જેણે શબ્દ પકડા,
સો હો ગયા પારા.' ૮૪

શબ્દની ધૂન પિંડમાં બજી રહી છે તે ધૂનને સહજયોગે સાંભળી શકાય છે. શબ્દનો મંત્ર જપતા જપતા ધ્યાન લાગી જાય છે. જેને સોડ્ડમ શબ્દ સાંભળ્યો તે સાધક સ્થિર થઈને ભજન ક્રિયા પૂરી કરે છે. શબ્દ એટલે ' સોહમ ' એવો મંત્રનો અર્થ મૂકતા જીવા ભગત કહે છે:—

'ઠરિયા તે નર આઠે અંગે,
જેણે સુણા સોહં શબ્દ'. ૮૫

.....
'જીરે, ધૂનીએ ધ્યાન લાગે,
થાય ભજન પૂરા. ૮૬

સાધક જ્યારે તુરિયાવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે આ શબ્દ સંભળાય છે, એમ જીવા ભગત સ્વીકારે છે:—

'જીરે, ગેબી શબ્દ ગુરુગમથી સાંભળે,
જ્યારે તુરિયા પદમાં આવે.' ૮૭

જીવા ભગત કહે છે કે મારી સૂરતા શબ્દમાં લાગી ગઈ છે. અખંડ રૂપે અનહદ શબ્દ સુણ્યો છે. જેમ દરિયો ગાજે તેમ ભીંતરમાં આ શબ્દનો નાદ સાંભળ્યો છે. ગુરુ કૃપાએ તુરિયાવસ્થાએ પહોંચીને શબ્દનો તાલ સાંભળ્યો છે. આ શબ્દ બીજો નહિ પણ જ્યોત સ્વરૂપે રહેલ પરિબ્રહ્મ જ છે. જે ત્રણે ભુવનમાં ઝણકારા કરી જ રહ્યો છે:—

'જીરે, શબ્દ બ્રહ્મની જુગતિ જાણીઉ' ૮૮

.....
'સૂરતા લાગી અહર્નિશ શબ્દમાં.' ૮૯

.....

'અનહદ શબ્દ અખંડ રે સુણિયા,
જૈસે ગરજત હૈ દરિયા:
આપી ગુરુએ અવસ્થા તુરિયા,
ભુવન તીનું મેં ઝણકાઈ રિયા.'^{૧૦૦}

જીવા ભગત સ્થૂળ શબ્દથી લઈને ગુરુ જ્ઞાન-સાન-વચન- અનાહતનાદ, અનુભવનો રણકાર અને પરિબ્રહ્મ એમ વ્યાપક રીતે વણી લે છે. જીવા ભગતે 'શબ્દ' ને નીજનામ, ગેબી પરમતત્વ, પરમાત્મા વગેરે રૂપે પ્રયોજ્યો છે:-

'નીજનામ નિજારી વ્રત છે રે હાં.'^{૧૦૧}

'નીજનામ તો અનહદ શબ્દને કહેવો,
તેને સુરતે કરી સાંભળો.'^{૧૦૨}
'નિજારી નર નિજિયાને વરસે.'^{૧૦૩}

.....
'નિજારી રહ્યા નીજ ધામે.'^{૧૦૪}
'ગુરુનું નામ ગેબી રે.'^{૧૦૫}

'ચાલો, સંતો ગેબની ગુંજુ કરીએ.'^{૧૦૬}

નિજ-નિજનામ-નિજિયા-નિજિયા ધામ-ગુરુનું ધામ ગેબી એમ ફરી ફરીને જીવા ભગત બ્રહ્મતત્વ પાસે શબ્દને લઈ આવે છે. શબ્દ વિશે જીવા ભગત પૂરી સભાનતા ધરાવતા હોય એવું અનુભવાય છે. જીવા ભગત કહે છે કે અનહદ શબ્દ પિંડ બ્રહ્માંડમાં વણ થાક્યો અડગ બનીને બોલે છે:-

'જીરે, અમર શબ્દ નૈ થાકે નૈ ડોલે,
એ તો પિંડ બ્રહ્માંડમાં બોલે.'^{૧૦૭}

જીવા ભગતે 'શબ્દ' ને રહસ્યમય રીતે પ્રયોજીને રહસ્યમય બ્રહ્મની લીલાને વર્ણવી છે. એ જ સત્ય છે. સાધકે આ શબ્દમાં સુરતા અખંડપણે રાખવી, ગુરુકૃપાએ આ 'શબ્દ' ની પરખ થઈ શકે છે. જીવને આ 'શબ્દ' ની સાધના કરવાનું જીવા ભગત કહે છે.

● નાદ :

નાદ સાધના પ્રાચીન સાધના છે. સાધકને સાધના દરમ્યાન ષટ્ચક્રભેદન, કુંડલિની શક્તિનું ઊર્ધ્વ આરોહણ થતાં, વિવિધ નાદનો અનુભવ થાય છે. આ નાદ અંદરથી સ્વયંમેવ આવિર્ભૂત થાય છે. સાધકને અંદર ડોકિયું કરતા આ નાદ સંભળાય છે. અન્યને સંભળાતો નથી કેમ કે આ 'અન્તર્નાદ' છે. આ નાદને અનાહત નાદ કહે છે. આ નાદનું શ્રવણ કરતા કરતા સાધકે સાધનામાં આગળ વધવાનું છે, અને સમાધિમાં

પહોંચવાનું છે.નાદ દ્વારા કલાના અધિપતિ શિવ—બ્રહ્મ સાથે સાયુજય સાધવાનું હોય છે. શ્રી ભાણદેવજી નાદાનુસંધાન પછીની પ્રક્રિયા વિશે કહે છે કે, 'વિકસિત અવસ્થામાં નાદનું શ્રવણ પણ બંધ થાય છે. ચિત્ત લયાવસ્થામાં સ્થિત થાય છે.'^{૧૦૮}

ડો. નિરંજન રાજયગુરુ 'નાદ' નો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થાય છે. તેની સમજ આપતા કહે છે કે કુંડલિની શક્તિ ઉદય થાય છે. અને જે એ સમયે સ્ફોટ થાય છે. તેને નાદ કહેવામાં આવે છે. નાદથી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. જેને અનાહત નાદ પણ કહે છે.^{૧૦૯}

શ્રી ભાણદેવજી આ નાદ વિશે સમજ આપતા કહે છે કે, 'સમાધિ અવસ્થામાં પ્રવેશ કરતા સાધકને વિવિધ નાદનો અનુભવ થાય છે. પ્રથમ અવસ્થામાં બ્રહ્મગ્રંથિનું ભેદન થાય છે. ત્યારે ઝનૂ ઝનૂ એવો અનાહત નાદ સંભળાય છે. બીજી અવસ્થામાં સુષુમ્ણા નાડીમાં પ્રાણવાયુનો સંચાર થતા ભેરી, સમુદ્ર, મેઘ જેવો અનાહત નાદ સંભળાય છે. ત્રીજી અવસ્થામાં ચિત્ત સહજાનંદમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યારે ઢોલ, શંખ, ઘંટા જેવો અનાહતનાદ સંભળાય છે. ચોથી અવસ્થામાં વેણુ, બંસીના જેવો અવાજ સંભળાય છે. આ અવસ્થામાં સાધક સમાધિમાં પહોંચે છે. તેને ઉન્મની અવસ્થા, તુરિયાવસ્થા એવા નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે.^{૧૧૦}

દરેક સાધકને આ નાદ આવા જ ક્રમમાં સંભળાય એવું નથી. નાદનું વૈવિધ્ય સમાધિની વિવિધ અવસ્થા બતાવે છે. એમ કહી શકાય. નાદાનુભૂતિની અવસ્થાને વાણીમાં વ્યક્ત કરવી મુશ્કેલ છે. સંતવાણીમાં નાદના અટપટા અનુભવો ગૂંથાયેલા મળે છે. જીવા ભગતે સંતવાણીમાં આ નાદને વિવિધ રૂપે વ્યક્ત કરેલો છે. જીવા ભગતે 'અનાહતનાદ' માટે વાજા, ગેબી, ગરબી, ગરજ, ઘંટા, ઢોલ, વેણાનાદ, મોરલી, શરણાઈ, ઝાલરી વગેરે નાદનું અનુસંધાન કરીને વર્ણવેલ છે. તેઓ કહે છે કે આ દેહમાં— બંગલાની અંદર ડોકિયું કરીને સાંભળો તો અનાહત નાદ સાંભળવા મળશે. 'વાગે રે હો વાગે રે' એવું કહીને આ નાદનો અનુભવ વ્યક્ત કરે છે. શ્રદ્ધાનો તંતુ તંગ કરીને વર્ણવતા કહે છે:—

'આ બંગલે અનહદ વાજાં વાગે રે હો વાગે રે,
આ બંગલે બેહદ વાજાં વાગે રે હો વાગે રે,
માંઈ સપ્ત સીધુ ગાજે રે.'^{૧૧૧}

અનાહત નાદ સતત ચાલ્યા કરે છે. આહત નાદ આપોઆપ બંધ થઈ જાય છે, તુરિયાવસ્થાએ પહોંચતા આ નાદ સંભળાય છે. એવું જીવા ભગત કહે છે:—

'આતમા તુરિયાએ બિરાજે,
ત્યારે ગેબી ગરજના ગગને ગરજ:
ઝણકે ઝણણણ ઘંટા, ગેબી ધૂન ગરજે.'^{૧૧૨}

રહસ્યમય નાદ વિશે જીવા ભગત કહે છે કે આ નાદ વિના વાજિંત્રે વાગે છે. મુખ વિના શબ્દ નિરાધારે બોલે છે. નાદને વિસ્તારતા હોય એવું લાગે છે. આ ધૂન તો અનંતની છે. અનંત સુધી ચાલ્યા કરે છે:—

'મુખ વિના શબ્દ નિરાધારે બોલે,
જેમ અનંત સીધુ ગાજે:
જીરે વાજાં અનંત મટયા વિના ગાજે.'^{૧૧૩}

જીવા ભગતે કહે છે કે આ અવાજનો જાદુ એવો છે કે કાને સુણતા જ કષ્ટ મટી જાય છે:—

'કાને સુણતા કષ્ટ જાવે
તે બંદા રહે અવાજ સુણી.'^{૧૧૪}

મકરંદ દવે આ વાત સમજાવતા કહે કે, 'જીવ અન્તર્મુખ બને તો તેના હાથમાં પરમ આનંદનો ખજાનો આવી જાય છે. મહામુકિતનું દ્વાર ખૂલી જાય છે. તેને 'બેઝ ઘર તાલી વાગી' કહે છે:—^{૧૧૫}

'ફરી ફેરો મટી ગયો,
તાલી ત્રિભુવનમાં લાગી:
ગુરુ મોરાર પ્રતાપે જીવો કહે,
અવાગમન ભાંગી.'^{૧૧૬}

જીવા ભગત કહે છે કે ગુરુકૃપાએ આવો અનાહત નાદ મે સાંભળ્યો છે. આ રહસ્યમય ખેલ ગુરુ કૃપાએ ખેલી શકાય છે. તમે જો પહોંચી શકો તો સાધના દ્વારા તુરિયાવસ્થાએ પહોંચો. એમ કહીને જીવને ઢંઢેળે છે:—

'તાલ કહીએ તુરિયા પદનો,
તમે પોંચી શકો તો પોંચો.'^{૧૧૭}

આમ જીવા ભગતે સંતવાણીમાં વિવિધ રીતે અનાહત નાદ વિશે પ્રકાશ પાડ્યો છે. સ્વાનુભવના રણકાર સાથે રહસ્યમય નાદને વાણીમાં મૂકે છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત કવિઓની જેમ જીવા ભગતે પણ નાદની વિવિધ છટાઓ લાક્ષણિક શૈલીમાં વર્ણવીને અનાહત નાદના રહસ્યો ખોલી આપ્યા છે.

● વચન :

'નામ' ની જેમ 'વચન' પણ એક રહસ્ય પ્રકટ કરવાનું ઉપકરણ છે. સંતોએ 'વચન' ને આત્મા, બ્રહ્મ, સત્ય એવા વિવિધ અર્થમાં પ્રયોજ્યા છે. વચન, ઓમ્કાર, ગુરુમંત્ર, અશબ્દ, ઉજાશ કે મનુષ્યનો આત્મા— ચેતના એવા વિવિધ સ્તરને પ્રગટ કરવા માટે પ્રયોજાય છે.

પરમ ચૈતન્યને પામવા માટે આ 'વચન'નું મહત્વ બતાવવામાં આવ્યું છે. આ વચન થકી ચૌદલોક રચાયા, સૂર્ય, ચંદ્ર તેમ જ સમગ્ર સૃષ્ટિ વચન થકી સર્જન પામ્યા છે. આ વચન થકી જ સ્થાપન અને ઉત્થાપન થાય છે. સંતવાણીમાં પરમ ચૈતન્ય માટે 'વચન' નો પ્રયોગ થયો છે.

પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે ગુરુના મુખેથી શિષ્ય વચનને વિવેકપૂર્ણ ગ્રહણ કરતા અને ગુરુના માર્ગદર્શન પ્રમાણે વચનના અર્થનું ચિંતન કરતા. 'વચનનું મૂલ્ય અધિક છે. તેનું ઊંડાણ મહાસાગરથી પણ અધિક છે. વચનની વાત કરીએ ત્યારે વચનના રહસ્યને સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવું જોઈએ.^{૧૧૮}

સંતવાણીમાં ગુરુજ્ઞાન અને બ્રહ્મ ચિંતનના અર્થમાં 'વચન' નો પ્રયોગ થાય છે. ગંગાસતી કહે છે કે, 'વચન વિવેકીને ચાલવું' ત્યાં સંતની રહેણી કરણી, બ્રહ્મસાન્નિધ્ય અને અનુભૂતિના સંદર્ભે 'વચન' નો પ્રયોગ થયો છે. પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે સંતવાણીમાં વચન અને વિવેકનું મૂલ્ય વિશેષ છે. 'સંતવાણીમાં ઉલ્લેખ થયેલ 'વચન' શબ્દનાં મૂળ ઋગ્વેદ કાળ સુધી લંબાયેલા છે. પંચમ વાક્ય અને ચાર મહામંત્રોને સંતો 'વચન' કહે છે. આ વચન નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) તત્ત્વમસિ. (છા. ઉ. ૬-૮-૧૨)

(૨) અહમ્ બ્રહ્માસ્મિ (બૂ.અ. ૧-૪-૧૦)

(૩) પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ (એ.ઉ.૩-૧-૩)

(૪) અયમાત્મા બ્રહ્મ (મૂ.ઉ.દ્વિતીય મંત્ર)

(૫) સો અહમ્ (સોહમ અસ્મિ) (છાં. ઉ.૧૧-૧૨-૧૩)

ઉપરોક્ત પાંચેય મહાવાક્યોમાં 'સો અહમ્' મંત્રને પંચમવાક્ય કહેવામાં આવે છે. 'આ મહાવાક્યમાં જીવ-બ્રહ્મની એકતાનો જ ઉપદેશ છે અને એમાં સાધનાની ગૂઢ ચાવીઓ છે.'^{૧૧૯}

'સોહમ' મહાવાક્ય મૂળ સ્વરૂપે તો 'સો અહમસ્મિ' છે, પરંતુ સરળતા માટે 'સો અહમ્' સ્વરૂપનો સ્વીકાર કર્યો છે. 'સો અહમ્' એટલે 'હું' (જીવ) તે (બ્રહ્મ) છું. તેના અર્થનું ચિંતન કરવું એટલે પોતાના નીજરૂપનું બ્રહ્મ સ્વરૂપે ચિંતન કરવું.^{૧૨૦}

સંતસાહિત્યમાં આ મંત્રનું વિશેષ પ્રચલન થયું છે, જીવા ભગત વચનને બીજ-અહમબીજ-સોહમ વગેરે શબ્દોથી સમજાવે છે. આ મંત્રનું જપમંત્ર તરીકે અને ચિંતન તરીકેનું મહત્વ પણ દર્શાવે છે. 'ક્રિયાયોગ' ના સંદર્ભે જીવા ભગત આ મંત્રના મહાત્મ્ય વિશે કહે છે:-

'શ્વાસે જપ ઉશ્વાસે જપ,
શ્વાસ ઉશ્વાસ પાર રીઃ
રોમે રોમે જે જપા,
તે ઉતર્યા પાર રી.'^{૧૨૧}

રોમે રોમે મંત્રજાપ થાય તો એમાં દૈવત આવે છે. અખંડ રૂપે આ મંત્રનો જાપ જપવાનો હોય છે. સંતો તેને 'અજપાજાપ' કહે છે. ક્રિયા અને સુરતા પછી આ મંત્રના ત્રીજા પગલે પોતાનું બ્રહ્મ સ્વરૂપે ચિંતન કરવામાં આવે છે. 'હું બ્રહ્મ છું' એવું ચિંતન ઉમેરાય છે. જીવા ભગત કહે છે કે મારી વરતી—સૂરતા બ્રહ્માંડે દશમાં મોલે લાગી ગઈ છે. ત્યારથી ભવરણમાં ભટકવાનો ડર દૂર થઈ ગયો છે. એ નિરવાણ પદે નિરંતર દર્શન કર્યા ત્યારથી જે સંકલ્પ વિકલ્પની સ્થિતિ હતી તે દૂર થઈ ગઈ. નિજ ઘરમાં સ્થિર થયો. ગુરુકૃપાએ સૂરતા શબ્દમાં લાગી ત્યારથી જાણે કે પૂરવની જુગ જૂની પ્રીત હોય, એવો અનુભવ થયો:—^{૧૨૨}

'વરતી જઈ બ્રહ્માંડે લાગી,
અખંડ જોત્યું જળાલંબ જાગીઃ
તખત પર સુરતી સદાય લાગી,
જોતા રે ભેં ભવની ભાગી.' ॥૪॥

'પુરુષ એ તો પદ રે નિરવાણા,
નિરંતર નજરે દરસાણાઃ
અરસ પરસ આપે ઓળખાણી,
મટી ગયા અથડક થાણાં.' ॥૬॥

.....
'જાણે એને વિરલા સુહાગી,
સુરતી જેની શબ્દમાં લાગીઃ
જે વરે ગુરુ ચરણ અનુરાગી,
પ્રીત તો પૂરવની જાગી.' ॥૭॥

અહિંયા જીવા ભગતે સહજ અવસ્થા, શ્વાસ, સુરતા, પોતાનું નિજ રૂપ—બ્રહ્મ સ્વરૂપ વિશે અનુભવ કહ્યો છે. શ્વાસ, સુરતા અને પોતાના બ્રહ્મ સ્વરૂપ દ્વારા વચન વિવેક જાળવે છે. બ્રહ્માકારવૃત્તિ બતાવતા કહે છે કે કથન, કર્મ, સાધના બધું જ એમાં શમી ગયું. આ પદમાં પહોંચનારાને કશું જ કરવાનું રહેતું નથી કેમ કે પોતે બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે:—

'કથની કરણી સાધન સમાધિ,
સર્વે એમાં શમેઃ
અચલ પદમાં જે નર પૂગ્યા,
તેને બીજું કશું ન ગમે.'^{૧૨૩}

જીવન મુક્ત સ્થિતિ આ વચનના પ્રતાપે છે અને સહજ સમાધિ અખંડ રહે છે. નિર્વાણ કે નિરતિની સ્થિતિ બતાવતા જીવા ભગત કહે છે:-

'જીવન મુક્ત હૈ જોગી,
મયે હૈ બ્રહ્મ રસ ભોગી:
ત્યાં નહિ જીવ અરુ જંતુ,
બ્રહ્મ હૈ બાહ્ય હી તંતુ.'^{૧૨૪}

જીવા ભગતે વચન માટે 'બીજ' શબ્દ પ્રયોગ પણ કર્યો છે. બ્રહ્મની ખોજ કરતાં કરતાં છેક બ્રહ્મમય સ્થિતિએ પહોંચવાનું છે. વિવિધ સાધનાની અવસ્થાઓમાંથી અહમ્ બીજ સુધી પહોંચવાનું હોય છે, એમ કહે છે:-

'એમ શોધી શોધીને સર્વને જોશે,
છેક રહ્યું તે અહમ બીજ કહેવાશે.'^{૧૨૫}

વચન સિધ્ધિનો અનુભવ વાણીમાં આવતો નથી. બિદુ સિંધુમાં ભળી જાય, લહેર સમુદ્રમાં ભળી જાય, એમ તેમાં જ સમાઈ જવાનું હોય છે. સમજી સમજીને આનંદ માણવાનો હોય છે. સાનમાં સમજી લેવું જોઈએ કેમકે તે વાણી બહારની વાત છે:-

'આ વચન ગેબી કોને કહીએ,
આપણે સમજીને મનમાં રહીએ.'^{૧૨૬}

.....
'સમજી સમજી સુખડાં બૌ લઈએ,
સમજાવી સાનમાં દઈએ:
ઊઠી લેરુંમાં ઈ સમાઈએ,
વરણવી વાણીએ શું કરીએ.'^{૧૨૭}

આમ, જીવા ભગત વચન, વિવેક, ગુરુકૃપા, સાધનામાં થતા વિવિધ અનુભવો, તુરિયાવસ્થા, બ્રહ્મમય સ્થિતિ અને વચન એટલે જ બ્રહ્મ, એમ વિવિધ રીતે રૂપે વચન શબ્દનો પ્રયોગ કરીને વચન, મહામંત્ર-બીજ મંત્રનાં રહસ્યો ખોલી આપે છે. વચનનો વિવેક જાળવી રાખીને સંતવાણીમાં 'વચન' નો પ્રયોગ કર્યો છે. પરંપરા સાથે જીવા ભગતની સંતવાણી અનુબંધ જાળવે છે. એમાં સ્વનુભાવનો રણકાર ભળેલો હોવાથી વાણી આસ્વાદ્ય બની છે.

● મોતી :

જીવા ભગતે સંતવાણીમાં અવાર નવાર 'મોતી' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. શિવ, બ્રહ્મ, સત્ય, પરમાત્મા અને જ્ઞાનના અર્થમાં 'મોતી' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે, મોતીડાંનો ચારો ચરવા માટે આપણા દશમાં મોલે બ્રહ્મરન્ધ્રમાં પહોંચવા માટે સાધના કરવી પડે. આ દેહરૂપી છીપમાં આત્મારૂપી મોતી પડેલું છે. એ માટે દેહભાન ભૂલવું પડે. પરમ તત્ત્વ સાથે તન્મય થઈ જઈએ તો મોતી મળે છે:-

'હંસા સુખસાગરના વાસી,
આ બંગલા દેખ્યા તપાસી.' ^{૧૨૮}

'મરજીવા મોતી ચરે,
અહર્નિશ રહે ગુલતાન.' ^{૧૨૯}

આ ઘટ ભીતર માનસરોવર આવેલું છે. જીવરૂપી હંસ આત્મજ્ઞાન કરીને મોતી મેળવે છે. આ મોતી શોધનારો પણ મરજીવો છે. જીવા ભગત 'મોતી' શબ્દ વિવિધ રીતે વર્ણવે છે. મોતી નિરાધારે વરસે છે. આ મોતી અણવિંધ્યા છે, ફટકિયાં નથી. આ મોતી મળવાથી ચર્મ ચક્ષુ દિવ્ય ચક્ષુ બની જાય છે. અગમ અગોચર બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ મોતી રૂપે નિહાળી શકાય છે:-

'નિરાધારે મોતીડાં વરસે,
મોતી વણ વિધ્યાં દરશે:
એને કોઈક વીરલા દરશે,
ચર્મચક્ષુ સેજે ટળશે.
અગમ અગોચર ગોચર ઠરશે.....' ^{૧૩૧}

જીવા ભગત કહે છે કે કોઈ સંત વીરલા આ મોતી મેળવી શકે છે.

મોતીનું વર્ણન કરતા કહે છે કે આ મોતી અમૂલ્ય છે. પૃથ્વી પર પડનારા નથી. હાર વિના દોરામાં પરોવાયા છે. આ મોતી થોકે થોક લૂમે ઝૂમે છે. આ મોતી અધર નિરધારે છે, તેનું તેજ ત્રિલોકથી ન્યારું છે. આગ વિના જ્યોતિ પ્રકાશી રહી છે. એ જ આ મોતી છે. સૂર્ય, ચંદ્ર અને અસંખ્ય તારા આ મોતીમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. ગમે તેવા કોટિ પ્રલય થાય છતાં આ મોતી પ્રલયકાળમાં આવતું નથી. એતો અખંડ છે. ઝવેરી સંત તેની પરખ કરાવે છે. અંગ સમર્પણ કરવામાં આવે-શિર સાટે તેને વરવાનું થાય તો મોતી મળે. શ્રી ભાણદેવજી આ 'મોતી' ની સમજ આપતા કહે છે કે 'અધર તપ્ત એટલે બ્રહ્મરન્ધ્ર -સહસ્રાર ચક્ર. ત્યાંથી મોતી નીચે ઊતરે છે. મોતી એટલે અધ્યાત્મ પ્રસાદનું મોતી. આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનું મોતી.' ^{૧૩૨} જીવા ભગતે સંતવાણીમાં મોતી શબ્દ વ્યાપક રીતે પ્રયોજ્યો છે. થોડાંક ઉદાહરણો લઈએ:-

'મોતીડાં છે અધર નિરધારા,
એના તેજ ત્રિલોકથી બારા:
આગ વિન્યા જ્યોત્યું અપારા,
ચંદા સૂરજ અલખ એમાં તારા.'^{૧૩૩}

.....
'ઉપજયા વિનાનાને વિંધ્યા વિનાના,
ને કોઈ દિન પૃથ્વીમાં ન પડિયા:
જીરે લૂમે ઝૂમે થોકે થોકે,
જાણે હાર વિન્યા હારડીએ પ્રોવાયા.'^{૧૩૪}

'કોટિક પ્રલયથી ન ટળનારા,
ઝવેરી સંત તેને વરનારા:
અણ વિંધ્યા મોતી સતગુરુ દ્વારા,
અંગ અરપણ કરી લેનારા.'^{૧૩૫}

.....
'મહાપદ મેળવો અને મોતીડાં વોરો,
જન્મ મરણની ભૂખ મીટાવી દઈએ:
મોતીડાં મેળવો વોરીએ ને મહાપદ પામીએ,
આપણી ઉમેદું પૂરી કરીએ.'^{૧૩૬}

જીવા ભગત મોતીને અદ્વૈત ભાવના સાથે જોડીને કહે છે કે ગુરુમોરારની કૃપાથી મેં માથું મૂકીને શીર સાટે મોતીને મેળવેલું છે, અને સૂરતા સાધી છે:—

'જીરે ઈરે મોતી મારા સતગુરુના દેશમાં,
મેતો શીર સાટે લઈને વોરિયા:
જીરે ગુરુ મોરારાની કૃપાથી જીવો ભાખે,
અરસ પરસ એકતા કરિયા.'^{૧૩૭}

આમ, જીવા ભગતે 'મોતી' શબ્દનો પ્રયોગ દિવ્ય અનુભૂતિ માટે કર્યો છે.

● જ્યોતિ :

પરમતત્વ— બ્રહ્મ પ્રકાશરૂપે છે એટલે જ દરેક ધર્મમાં પ્રકાશનું મહત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોએ પરમતત્વને જ્યોતિ સ્વરૂપે સ્વીકાર્યો છે. પાટ ઉપાસના વિધિ સમયે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને જ્યોતિનાં પ્રતીક રૂપે દર્શાવવામાં આવે છે. જીવા ભગત જે જ્યોતિ સ્વરૂપની વાત કરે છે તે 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' ની જ્યોત ઉપાસનાનો સ્વીકાર કરીને ચાલે છે. જીવા ભગત કહે છે કે ગુરુ કૃપા

થાય તો હૃદય કમલમાં જયોતિના દર્શન થાય છે. આ બંગલા રૂપી દેહમાં ફરી ફરીને જન્મવું ન હોય, મોક્ષ મેળવવો હોય તો જયોતિ દર્શન કરવું જોઈએ. આ જયોતિ અધર તખત પર દેખાય છે. આ જયોતિ આદિ, અનાદિ, અચલ અને અવિનાશી છે. જયોતિ ત્રણે લોકથી ન્યારી છે:—

‘ઝલમલ જયોતિ અખંડ ઝળકે,
તેજ તખતે દેખાવન કા:
આદિ અનાદિ અચલ અવિનાશી,
નિરાલંબે દરશાવનકા.’^{૧૩૮}

યહી તેજ ત્રિલોકસે ન્યારા,
યહી લક્ષ્ય હૈ અતોલ લેવનકા:
જીવો કહે ધન્ય મોરાર ગુરુ
તમ ચરના, મૂકી મે નહિ પળ ટળનેકા.’^{૧૩૯}

જીવા ભગત કહે છે કે આ જયોતિના દર્શન કરવાથી કોઈ આશા તૃષ્ણા રહેતી નથી. તીર્થાટન, ગંગા સ્નાનનું પૂણ્ય પણ તેમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. કર્મનાં જાળાં કપાઈ જાય છે. સંકલ્પ—વિકલ્પ શમી જાય છે. ત્રિવેણીમાં અધર તખતે આ જયોતિ પ્રકાશી રહી છે. આ જયોતિ આગ વિના પ્રકાશી રહી છે. ત્રિવેણીમાં જયોતિ દર્શન થાય. આત્મા પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે તો હંસરૂપી આત્મા સુખસાગરમાં વાસ કરે. બહાર ભીતર આ જયોતિ જ પ્રકાશે છે:—

‘અગન વિન્યા જોત્યું તપાસી,
ઝલમલ ઝળકે અધર નિવાસી:
મનવા ભયા ગગનકા વાસી,
તૂટી ગઈ જીવ પદની ફાંસી.’^{૧૪૦}

‘કરતવ સઘળા ગયા રે નાસી,
શું કરે અડસઠ તીરથ ગંગા ને કાશી.’^{૧૪૧}

‘હંસા સુખ સાગરના વાસી,
ખૂતા હૈયડે આધા ન જાશી.’^{૧૪૨}

‘આ બંગલામે અખંડ જયોતું પ્રકાશા,
સુરતી સાથે ત્રિવેણીમાં બાંધો.’^{૧૪૪}

જયોતિ દર્શન કરવા માટેની શિખામણ આપતા કહે છે કે સુરતાને ત્રિવેણીમાં બાંધો એટલે દશમાં મોલે—બ્રહ્મરન્ધ્રમાં—શૂન્યમહલમાં જયોતિનું દર્શન થાય છે. ‘સંતો યૌગિક ક્રિયા દ્વારા ઈડા, પિંગલા અને

સુષુપ્ત્તા દ્વારા ચાલતા શ્વાસને સમ કરીને ત્રિકુટિમાં, બ્રહ્મરન્ધ્રમાં ધ્યાન ધરવાનું કહે છે. સહજ શૂન્યમાં અખંડ જ્યોતિનું દર્શન થાય છે. ત્રણે નાડીનું મિલન થતું હોવાથી તે સ્થાનને ત્રિવેણી કહે છે.^{૧૪૫}

જીવા ભગત જ્યોતિ દર્શનનો આનંદ અભિવ્યક્ત કરતા કહે છે:—

‘સુરતા ચલી ગઈ આસમાને,
પોંચી જ્યાં પરમ ગુંસાઈ:
તામે લીન ભયા એકતારા,
ડગમગ ડોલા નાઈ.....
થઈ રસ રૂપ મોલનમે,
તખતે તાલ મલીયાઈ.’^{૧૪૬}

સતગુરુની કૃપાએ જ્યોતિ દર્શન થયું એજ ગુરુપ્રસાદ છે. એમ જીવા ભગત કહે છે:—

‘એસી આપી નગદ નિશાની,
ઝલમલ જ્યોતું અખંડ નિશાની.’^{૧૪૭}

વીરાને સંબોધીને કહે છે કે આવી ઝળહળ જ્યોતિ, મોક્ષદાયિની જ્યોતિ, ત્રિવિધ તાપ હરનારી જ્યોતિ, ગુરુ પ્રસાદે મળેલી જ્યોતિના દર્શન કરવા ચાલો. નિરાધારે આ જ્યોતિ પ્રકાશી રહી છે. એ જ નિજનામ છે. તેને નિહાળવા મેદાને આવો:—

‘હે વીરા, નિરાધાર નિશાને,
નામને ઓળખાવિયા,
એવી રૂડી ઝળહળ જ્યોતું જોવા હાલો.....’^{૧૪૮}

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં મોતીની જેમ જ્યોતિની દિવ્ય અનુભૂતિ અને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ પરબ્રહ્મનાં સાક્ષત્કાર જ્યોતિના રૂપમાં પ્રયોગ કર્યો છે.

● સાહેબ :

‘રવિ—ભાણ સંપ્રદાય’ માં ‘સાહેબ’ શબ્દ વિશિષ્ટ અર્થમાં પ્રયોજાય છે. આ શબ્દ વિવિધ રીતે ઉલ્લેખ પામે છે. ‘સાહેબ’ શબ્દ દેહધારી રામ કે કૃષ્ણના અર્થમાં પ્રયોજાયેલ નથી. સગુણ, નિર્ગુણ, સર્વત્ર, ઘટોઘટ, વ્યાપી રહેલા નિર્ગુણ, નિરાકારનીયે પેલેપાર પરિબ્રહ્મ તત્વનું રં રં કાર રૂપ સર્વ વ્યાપી તત્વ એટલે સાહેબ.

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોને નામની પાછળ 'સાહેબ' શબ્દ લગાવવામાં આવે છે. હિન્દુ ધર્મમાં વિકસિત ચેતનાને ભગવાન કહીને નવાજવામાં આવે છે. આવી વિકસિત ચેતના જે હોય તેને સંત સમાજમાં 'સાહેબ' નામથી સંબોધે છે, પૂજે છે. કબીરના નામની પાછળ 'સાહેબ' શબ્દ લગાવવામાં આવે છે. કબીર પંથના ગાદીપતિ સાહેબ તરીકે ઓળખાય છે. કબીરપંથની આ વિચારધારા 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' માં ઊતરી આવી છે, એટલે જ આ સંપ્રદાયના સંતોના નામ પાછળ સાહેબ શબ્દ લગાવવામાં આવે છે. જેમ કે ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ, મોરારસાહેબ, ખીમસાહેબ અને ભીમસાહેબ. એવી રીતે જીવાસાહેબ.

જીવા ભગત કહે છે કે આ સાહેબ એટલે પરમાત્મા, વિકસિત ચેતના. ભાણગુરુ, રવિગુરુ અને મોરારગુરુ ત્રણેય સાહેબ જ છે:-

'ભાણ ગુરુ ભજનાનંદી,
ને રવિ ગુરુ બ્રહ્મ સ્વરૂપ:
ને મુક્ત મોરાર ગુરુ,
તે ત્રણેય સાહેબ રૂપ.'^{૧૪૯}

સતગુરુ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ માટે પ્રેરણા આપે છે. બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તે સાહેબ છે:-

'લે કુંચી સતગુરુ સાહેબકી,
ઊઘડે અંતરનાં તાળાં.'^{૧૫૦}

સંત સમાજમાં ભક્ત, સંત, સાધુ, જતી, સતી, ગુરુ, પીર, સાહેબ જેવા વિશેષણો મૂકવામાં આવે છે. સામાન્યજન કરતા તે દશાંગુલ ઉર્ધ્વ□છે, એટલે તેઓની આગવી ઓળખ છે. ભક્ત નરસિંહ, સંત તુલસીદાસ, સતી લોચણ, ગોરખ જતિ, રામદેવપીર, ગુરુ નાનક, કબીરસાહેબ વગેરે. આવા નામની પાછળ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિ હોય છે. ગમે તેની સાથે ગમે તે વિશેષણ મૂકવામાં આવતા નથી. દરેકની કક્ષા પ્રમાણે વિશેષણો લગાડવામાં આવે છે. તેમાં સાધનાધારા, સાધક, સાધનાની પ્રાપ્તિ અને પછીનું કાર્ય, જીવનની રહેણી કરણી અને ભક્તિધારા પ્રમાણે વિશેષણો લાગે છે. આવા વિશેષણો જેને માટે લગાડવામાં આવે છે, તે સંત હોવો જોઈએ. તે પ્રથમ શરત છે. સાધના ધારા, પંથ પરંપરા પ્રમાણે વિશેષણો લગાડી શકાય. કોઈ પણ સાધના ધારા સત્ અભિમુખ છે. બ્રહ્મ સત્ય છે. 'બ્રહ્મમય' બનવાનું પ્રથમ કર્તવ્ય પુરું કરવાનું છે. એમ થયા પછી પંથની પાળ જ તૂટી જાય છે. ત્યાર પછી તેના પ્રભાવ તળે આવેલા અનુયાયીઓ વિશેષણો લગાવીને ઓળખ કરાવે છે. સંતને આવાં વિશેષણોના વળગણ હોતા નથી, કબીરસાહેબ એટલે જ કહે છે:-

'સાહેબ સાહેબ સબ કહે,
મો હૈ સંદેશા ઓર:
સાહેબસે પરિચય નાહિ,
બઢેંગે કઈ ઓર ?'

કબીરસાહેબે પરમ તત્વ માટે જ 'સાહેબ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. જીવા ભગત 'સાહેબ' શબ્દ જેના માટે પ્રયોજે છે, તે નિરંતર, નિરાકાર, સર્વવ્યાપી, અખંડ એવું બ્રહ્મતત્વ છે. તેઓ કહે છે:—

'એ સાહેબ અખંડિત આપ છો રે હાં,
નિરંજન નિરંતર વ્યાપ્ત છો રે હાં. ^{૧૫૧}

કબીરે કમાલ નામના શિષ્યને કહેલું કે હે કમાલ, તું સાહેબની બંદગી કર અને ભૂખ્યાને અન્ન આપ. જીવા ભગત આજ વાત દોહરાવે છે:—

'બંદા બંદગી કરીલો સાહેબ કી. ^{૧૫૨}

જીવા ભગત કહે છે કે રામ નામનો વેપાર વણજી કરવા માટે જીવ મૃત્યુલોકમાં આવ્યો છે. માટે અધર આધારે બેઠેલા સાહેબના વાણોતર થઈને વણજી કરીએ. એ જ સતગુરુ છે:—

'હે વીરા, અધર આધારે મારો સાહેબ બેઠા,
મારા સતગુરુ બેઠા:
આપણે વાણોતર થઈને,
વણજી કરીએ. ^{૧૫૩}

જીવા ભગત સતગુરુને સાહેબ અને સાહેબને સતગુરુ કહે છે. સતગુરુ સાહેબનો એવો પ્રતાપ છે કે જેના સેવનથી પરમશાંતિ મળે છે. મન, કર્મ અને વચનથી સતગુરુની ચરણરજની આશા રાખીએ તો સાહેબની પ્રાપ્તિ થાય છે. ગુરુકૃપાએ જીવનમુક્ત થઈ શકાય છે. આ આનંદ સતત વધતો જાય છે:—

'સતગુરુ સાહેબનો પ્રતાપ એવો,
જેને સેવ્યાને સુખ પાસી:
મનકમ વચને સાચે દલે,
ચરણરજની આશી... ^{૧૫૪}

જીવા ભગત કહે છે કે આ સાહેબ બાવનબારા છે. શબ્દમાં આવી શકે તેમ નથી, તેની કયા શબ્દે વાત કરું ?

'સત સાહેબની સાહે કરું ?
ગુરુગુણ ને રહેણી કરની:
અક્ષરમાં ન આવે આકાશમાં,
તે શું કહું ગિરા એકે આણી. ^{૧૫૫}

આ સાહેબ અધર તખત પર બિરાજેલા છે. તેને નજરથી નિહાળવાના છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં સવંત્ર દશ્યમાન છે. બીજા મત મતાંતરોમાં પડવાની જરૂર નથી, કેમ કે મતમતાંતરમાં સાહેબ નથી:—

'આદ્યે મધ્યે અંત્યે એક સત્ગુરુ સાચા,
બીજા મત મતાંતર છે કાચા. ^{૧૫૬}

તેનું આવન જાવન થતું નથી. સર્વત્ર છે જ. નિરાલંબ નિરંતર જોગી બાવન બહાર છે. સાધના કરો, ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરો, તો અધર તખત પર જ્યોતરૂપે દેખાય છે:—

'અખંડ બિરાજત અધર ધામે,
નિરખણ હે રે નજરકી:
સન્મુખ હૈ ભરપૂરા, મોબત
લગાવો નૈનનકી. ^{૧૫૭}

સાહેબ સન્મુખ જ છે. અલૌકિક પ્રેમથી દેખાય છે. ગુરુએ એવી શબ્દ કટારી મારી કે મને સાહેબના દશન થયા. જ્યારે પૂર્ણ કૃપા સદગુરુની થાય ત્યારે સાહેબના દર્શન થાય છે. આ દર્શન કરવા માટે ગલી કૂંચીમાંથી પસાર થવું પડે છે. આ સાહેબની શેરીએ જવા માટે 'તાળું' (બ્રહ્મતાળું) તો સત્ગુરુ ખોલી આપે છે. એ માટે બ્રહ્મગ્રંથિનું ભેદન કરવું પડે છે:—

'જીરે સંતો સાહેબ કેરી શેરી, સત્ગુરુ બતાવે
જ્યારે પૂરણ કૃપા થાયે. ^{૧૫૮}

ઉપરોક્ત ઉદાહરણો દ્વારા આપણે કહી શકીએ કે જીવા ભગતે 'સાહેબ' શબ્દ પંથ પરંપરાને અનુરૂપ, સત્ગુરુ માટે અને રહસ્યમય બ્રહ્મને માટે પ્રયોજેલ છે. 'ગુરુ બ્રહ્મા ગુરુ વિષ્ણૌ' ની પરંપરાનું પણ અનુકરણ કર્યું છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પ્રયોજાયેલ મોતી, વચન, જ્યોતિ, શબ્દ, સાહેબ વગેરે પરમતત્ત્વમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. પરમાત્મા પરબ્રહ્મ સર્વત્ર છે અને ન્યારો છે. રહસ્યમય છે. રહસ્યમય બ્રહ્મને માટે પ્રયોજાયેલા શબ્દો પણ દિવ્ય છે. જીવા ભગતને આ પ્રયોગ કરવામાં સફળતા મળી છે.

(દ) ઉપસંહાર :

આમ, જીવા ભગતની સંતવાણીમાં જ્ઞાનમાર્ગની છાયા વિવિધ રૂપે પ્રકટ થયેલી જોવા મળે છે. તેમની સંતવાણીમાં, બ્રહ્મ વિચાર, માયા— જગત— જીવ— બંધન, રહસ્ય તત્ત્વ, શબ્દ, નાદ, વચન, મોતી, જ્યોતિ, સાહેબ વગેરે વિશે ચિંતન પ્રગટ થયેલું છે. તેમની જ્ઞાનમાર્ગની વિચારણા 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત કવિઓની વાણીને અનુસરે છે. તેમાં અનુભવનો ધબકાર ભળેલો હોવાથી આસ્વાદ્ય લાગે છે.

● પાદટીપ: પ્રકરણ: ૮

- (૧) હસ્તપ્રત -૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૬૬ : પૃ. ૩૨
- (૨) હસ્તપ્રત - ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ : ૬ : પૃ. ૧૦
- (૩) હસ્તપ્રત-૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન : ક્રમ : પૃ. ૩૩
- (૪) એજન : ભજન : ૨ : પૃ. ૩૩
- (૫) ગંગાસતીનું આધ્યાત્મ દર્શન : લેખક : ભાણદેવ : પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૭: પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, પૃ. ૨૨
- (૬) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ ક્રમ : ૧ : પૃ. ૯૭
- (૭) 'હું ને ઓળખ ' સ્વામી જગદીશ ભારતી (સ્વામી બ્રહ્મ વેદાંતજીના પ્રવચનોનું સંકલન) પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૨ : પ્રકાશક : માનવ વિકાસ કેન્દ્ર : વલ્લભ વિદ્યાનગર : પૃ. ૧૦૨
- (૮) હસ્તપ્રત - ૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : પ્રભાતી વિભાગ ક્રમ : ૧ : પૃ. ૪૬
- (૯) 'ગંગાસતીનું આધ્યાત્મ દર્શન' : લેખક : ભાણદેવ : પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૮૭: પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, પૃ. ૭૯
- (૧૦) હસ્તપ્રત-૨ કર્તા જીવા ભગત: કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:આરાધી ભજન :૨ :પૃ. ૧૪
- (૧૧) આરાધી ભજન : ૬૪ : પૃ. ૩૨
- (૧૨) આરાધી ભજન : ૧૯ : પૃ. ૫૪
- (૧૩) 'સાહિત્યકાર અખો ' : લે. મંજુલાલ મજમુદાર : આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ : ૧૯૮૭ : પૃષ્ઠ - ૧૮૨
- (૧૪) હસ્તપ્રત - ૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : પદ : ક્રમ : ૧૭ પૃ. ૧૨
- (૧૫) એજન
- (૧૬) 'ગંગાસતીનું આધ્યાત્મ દર્શન' : લેખક : ભાણદેવ : પ્રથમ આવૃત્તિ:૧૯૮૭: પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, પૃ. ૨૮
- (૧૭) હસ્તપ્રત - ૧ : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈખત્રી (ટંકારા)ની હસ્ત પ્રત : પદ : ક્રમ : ૭૨ : પૃ. ૩૪
- (૧૮) એજન
- (૧૯) 'મધ્યકાલીન ગુ. જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા ' : સં. ડૉ. બળવંત જાની : પ્રથમાવૃત્તિ : ૧૯૮૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૪
- (૨૦) હસ્તપ્રત - ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : બંગલા વિભાગ : ક્રમ - ૧૯
- (૨૧) એજન : સતગુરુને અરજ : ક્રમ - ૧૮ : પૃષ્ઠ ૪

- (૨૨) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : બંગલા વિભાગ : ક્રમ — ૩૧ : પૃ. ૧૩૫
- (૨૩) એજન
- (૨૪) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)નીહસ્તપ્રત : બંગલા વિભાગ : ક્રમ — ૧૬ : પૃ. ૨૭
- (૨૫) હસ્તપ્રત — ૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : પદ : ક્રમ : ૧૮ : પૃ. ૮૪
- (૨૬) 'મધ્યકાલીન ગુ. જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા ': સં. ડૉ.બળવંત જાની : પ્રથમઆવૃત્તિ :૧૯૮૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ.૨૮
- (૨૭) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)નીહસ્તપ્રત : બંગલા વિભાગ : ક્રમ — ૩૧
- (૨૮) હસ્તપ્રત — ૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : પદ વિભાગ : ક્રમ : ૧૧ : પૃ. ૮૪
- (૨૯) ભજન મીમાંસા : લે. ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ : આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ : ૧૯૮૦ : પ્રકાશક : રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ : પૃ. ૭૩
- (૩૦) હસ્ત પ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : સતગુરુને અરજ : ક્રમ — ૧૭ : પૃ. ૪૫
- (૩૧) હસ્તપ્રત — ૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : વીરાનાં પદ વિભાગ : ક્રમ : ૫ : પૃ. ૧૬૨
- (૩૨) એજન
- (૩૩) એજન
- (૩૪) એજન
- (૩૫) હસ્ત પ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : સતગુરુને અરજ : ક્રમ — ૩૧ : પૃ. ૬
- (૩૬) એજન
- (૩૭) એજન
- (૩૮) એજન
- (૩૯) એજન
- (૪૦) 'સાહિત્યકાર અખો': લે.મંજુલાલ મજમુદાર: આવૃત્તિ:પ્રથમ:વર્ષ :૧૯૮૭ :પૃ. ૨૫
- (૪૧) હસ્તપ્રત — ૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : પદ વિભાગ : ક્રમ : ૧૬ : પૃ. ૫૪
- (૪૨) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : સતગુરુને અરજ : ક્રમ — ૧૫ : પૃ. ૭૬
- (૪૩) એજન
- (૪૪) એજન
- (૪૫) એજન

- (૪૬) એજન
- (૪૭) 'સંતવાણી : તત્વ અને તંત્ર ' : સં. ડૉ.બળવંત જાની : પ્રથમ આવૃત્તિ:૧૯૮૬ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ.૧૪૧
- (૪૮) એજન: પૃષ્ઠ -૧૪૨
- (૪૯) 'ભજનરસ' : લે. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ ૧૯૮૭ : પ્રકાશક:નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ/મુંબઈ : પૃ. ૩૬
- (૫૦) એજન: પૃ. ૩૭
- (૫૧) એજન : પૃ. ૩૨
- (૫૨) 'જનરસ' : લે. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ ૧૯૮૭ : પ્રકાશક: નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ/મુંબઈ : પૃ. ૩૬
- (૫૩) એજન
- (૫૪) એજન
- (૫૫) હસ્તપ્રત -૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત કૃતિ: 'મોરારનામા '
- (૫૬) હસ્તપ્રત -૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ - ૩૨ : પૃ. ૧૧૨
- (૫૭) એજન: ક્રમ - ૩૨ : પૃ. ૪૧
- (૫૮) 'સંતવાણી : તત્વ અને તંત્ર : સં. ડૉ.બળવંત જાની : પ્રથમ આવૃત્તિ:૧૯૮૬ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ.૧૪૩
- (૫૯) હસ્તપ્રત -૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : અંગ વિભાગ : સૂક્ષ્મ માયાકા અંગ : પૃ. ૭૨
- (૬૦) હસ્તપ્રત -૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ - ૬ : પૃ. ૧૦૦
- (૬૧) એજન
- (૬૨) એજન: ગરબી વિભાગ : ક્રમ - ૧૬ : પૃ. ૮૫
- (૬૩) હસ્તપ્રત -૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૪૪ : પૃ. ૨૦
- (૬૪) એજન
- (૬૫) 'હિન્દુત્વ : આસ્થા એવં આદર્શ': એમ. એ અન્સારી :: પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૨ : સબ્લાઈમ પબ્લિકેશન (જયપુર) : પૃ. ૧૩૨
- (૬૬) હસ્તપ્રત -૨: કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ) :શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રીની હસ્તપ્રત:પૃ.૫૧
- (૬૭) હસ્તપ્રત -૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૩૭ : પૃ. ૧૭
- (૬૮) 'હિન્દુત્વ : આસ્થા એવં આદર્શ ' : એમ. એ અન્સારી :: પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૨ : સબ્લાઈમ પબ્લિકેશન (જયપુર) : પૃ. ૧૩૨
- (૬૯) એજન

- (૭૦) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : બંગલા વિભાગ ક્રમ — ૧૮ : પૃ. ૨૯
- (૭૧) એજન
- (૭૨) 'ગંગાસતીનું આધ્યાત્મ દર્શન ' : લેખક : ભાણદેવ : પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૭ પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, પૃ. ૮૦
- (૭૩) હસ્તપ્રત — : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ગરબી વિભાગ : ક્રમ — ૨૬ : પૃ. ૭૬
- (૭૪) 'સાહિત્યક વાદો' : સં. અમૃતલાલ યાજ્ઞિક, યશવંત ત્રિવેદી, દેવેન મલકાણ:પ્રકાશક: નવભારત સાહિત્ય મંદિર: અમદાવાદ:પ્રથમ આવૃત્તિ:પૃ.૪૧૩
- (૭૫) એજન
- (૭૬) 'સત સાહેબની સરવાણી': પ્રથમ આવૃત્તિ: વર્ષ:૨૦૦૦: પ્રકાશક:ગુજરાત સાહિત્યઅકાદમી, ગાંધીનગર: લે. ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ: પૃ.—૧૮૯
- (૭૭) એજન
- (૭૮) એજન
- (૭૯) એજન: સતગુરુને અરજ : ક્રમ — ૧૮ : પૃ. ૫૪
- (૮૦) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ — ૬ : પૃ. ૧૦૦
- (૮૧) હસ્તપ્રત — ૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)નો હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન પદ : ક્રમ : ૧૧ : પૃ. ૮૪
- (૮૨) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: સતગુરુને અરજ : ક્રમ — ૫ : પૃ. ૪૯
- (૮૩) એજન: સતગુરુને અરજ : ક્રમ — ૫ : પૃ. ૧૫
- (૮૪) હસ્ત પ્રત — ૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન પદ : ક્રમ : ૬
- (૮૫) 'સતસાહેબની સરવાણી': પ્રથમ:આવૃત્તિ: વર્ષ:૨૦૦૦: પ્રકાશક: ગુજરાત સાહિત્યઅકાદમી, ગાંધીનગર : લેખક :ડૉ.નાથાભાઈગોહિલ: પૃ.૪
- (૮૬) એજન
- (૮૭) હસ્તપ્રત—૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : છૂટક ભજન : : પૃ. ૧૮૮
- (૮૮) એજન : પ્રભાતી વિભાગ : ક્રમ : ૪ : પૃ. ૧૩૯
- (૮૯) એજન
- (૯૦) એજન : છૂટક ભજન : : પૃ. ૧૩૫
- (૯૧) એજન
- (૯૨) 'ભજનરસ': લે. :મકરંદ દવે :આવૃત્તિ :પ્રથમ :વર્ષ ૧૯૯૭: પ્રકાશક: નવભારતસાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ/મુંબઈ : પૃ. ૪૯
- (૯૩) એજન

- (૯૪) હસ્તપ્રત -૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : હરફ વિભાગ : ક્રમ - ૪ : પૃ. ૧૪૭
- (૯૫) એજન: ગરબી વિભાગ : ક્રમ - ૧૦ : પૃ. ૮૩
- (૯૬) એજન
- (૯૭) હસ્તપ્રત-૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન પદ : ક્રમ : ૪૨ : પૃ. ૨૦
- (૯૮) એજન: આરાધી ભજન પદ : ક્રમ : ૨૮ : પૃ. ૧૪
- (૯૯) એજન :આરાધી ભજન પદ : ક્રમ : ૩૨ : પૃ. ૧૫
- (૧૦૦) એજન:ગરબી વિભાગ : ક્રમ - ૧૦ : પૃ. ૮૩
- (૧૦૧) એજન : વીરાનાં પદ : ક્રમ : ૩ : પૃ. ૧૬૯
- (૧૦૨) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : વીરાના પદ : ક્રમ : ૩૭ : પૃ. ૧૭
- (૧૦૩) એજન: વીરાનાં પદ : ક્રમ : ૪ : પૃ. ૧૬૨
- (૧૦૪) એજન: આરાધી ભજન પદ : ક્રમ : ૮૧ : પૃ. ૩૭
- (૧૦૫) એજન
- (૧૦૬) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન પદ : ક્રમ : ૨૮ : પૃ. ૫૯
- (૧૦૭) એજન : આરાધી ભજન પદ : ક્રમ : ૭૩ : પૃ. ૩૪
- (૧૦૮) 'યોગ વિદ્યા': લે.ભાણદેવ : આવૃત્તિ : પ્રથમ : ૧૯૮૪ : પ્રવીણ પ્રકાશન ,રાજકોટ:પૃ.૫૩૪
- (૧૦૯) 'ભજનમીમાંસા': લે.ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ:આવૃત્તિ:પ્રથમ:વર્ષ:૧૯૮૦ : પ્રકાશક :રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ : પૃ. ૮૩
- (૧૧૦) 'યોગ વિદ્યા' :લે. ભાણદેવ:પ્ર.આ.૧૯૮૪ પ્રકાશનક:રવિ પ્રકાશન,રાજકોટ :પૃ.૫૩૪
- (૧૧૧) હસ્તપ્રત -૨ : કર્તા :જીવા ભગત (અપ્રગટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : બંગલા વિભાગ : ક્રમ - ૨૪ : પૃ. ૧૩૧
- (૧૧૨) એજન
- (૧૧૩) હસ્તપ્રત -૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન પદ : ક્રમ : ૩૭ : પૃ. ૧૭
- (૧૧૪) એજન : હરફ વિભાગ : ક્રમ : ૩ : પૃ. ૧૪૭
- (૧૧૫) 'ભજનરસ': લે. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ ૧૯૮૭ : પ્રકાશક નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ/મુંબઈ : પૃ. ૯૫
- (૧૧૬) હસ્તપ્રત -૧: કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : વીરાનાં પદ : ક્રમ : ૯ : પૃ. ૫૧
- (૧૧૭) હસ્તપ્રત -૨: કર્તા જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન પદ : ક્રમ : ૩૫ : પૃ. ૧૫
- (૧૧૮) 'ગંગાસતીનું આધ્યાત્મ દર્શન':લેખક:ભાણદેવ:પ્રઆ.:૧૯૮૭:પ્રવીણ પ્રકાશન,રાજકોટ,પૃ.૮૦
- (૧૧૯) એજન: પૃ. ૮૪

- (૧૨૦) એજન: પૃ. ૮૫
- (૧૨૧) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : છૂટક પદ : પૃ.૧૮૮
- (૧૨૨) એજન : ગરબી વિભાગ : ક્રમ - ૧૮ : પૃ. ૭૩
- (૧૨૩) એજન : છૂટક પદ : પૃ.૧૫
- (૧૨૪) હસ્તપ્રત -૧: કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ચિંતામણી : ક્રમ : ૧ : પૃ. ૮
- (૧૨૫) હસ્તપ્રત -૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : છૂટક પદ : ૭૦ : પૃ.૭૦
- (૧૨૬) એજન : ગરબી વિભાગ : ક્રમ - ૨૬ : પૃ. ૭૬
- (૧૨૭) એજન
- (૧૨૮) એજન : બંગલા વિભાગ : ક્રમ - ૨૬ : પૃ. ૧૩૩
- (૧૨૯) હસ્તપ્રત -૧: કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : હંસકા સંગ : પૃ. ૧૦૫
- (૧૩૦) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : ગરબી વિભાગ : ક્રમ - ૩૦ : પૃ. ૮૩
- (૧૩૧) એજન
- (૧૩૨) 'ગંગાસતીનું આધ્યાત્મ દર્શન' :લેખક:ભાણદેવ પ.આ.:૧૯૮૭:પ્રવીણ પ્રકાશન,રાજકોટ,પૃ.૧૪૧
- (૧૩૩) હસ્તપ્રત -૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : ગરબી વિભાગ : ક્રમ - ૨૭ : પૃ. ૮૧
- (૧૩૪) હસ્તપ્રત-૧ : કર્તા : જીવા ભગત(અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન પદ : ક્રમ : ૬૪ : પૃ. ૩૩
- (૧૩૫) હસ્ત પ્રત -૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ગરબી વિભાગ : ક્રમ - ૨૭ : પૃ. ૮૩
- (૧૩૬) એજન : ગરબી વિભાગ : ક્રમ - ૮ : પૃ. ૨૨
- (૧૩૭) હસ્તપ્રત -૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન પદ : ક્રમ : ૬૪ : પૃ. ૩૩
- (૧૩૮) હસ્તપ્રત -૨ : કર્તા : જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : બંગલા વિભાગ : ક્રમ - ૨૫ : પૃ. ૧૩૨
- (૧૩૯) એજન
- (૧૪૦) એજન
- (૧૪૧) એજન : ગરબી વિભાગ : ક્રમ - ૧૮ : પૃ. ૮૧
- (૧૪૨) એજન
- (૧૪૩) એજન
- (૧૪૪) એજન: બંગલા વિભાગ : ક્રમ - ૧૮ : પૃ. ૧૨૮
- (૧૪૫) 'યોગ વિદ્યા' : લે. : ભાણદેવ: પ્ર. આ. ૧૯૮૪ :રવિ પ્રકાશન, રાજકોટ: પૃ. ૨૦૩

- (૧૪૬) હસ્તપ્રત-૧ : કર્તા : જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : છૂટક પદ : ૨ : પૃ.૧૫૮
- (૧૪૭) હસ્તપ્રત -૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : પદ વિભાગ : ૧૦ : પૃ. ૮૩
- (૧૪૮) હસ્તપ્રત -૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : વીરાના પદ : ૩ : પૃ.૧૬૧
- (૧૪૯) એજન : ચિંતામણિ : ક્રમ : ૧ : પૃ. ૩
- (૧૫૦) એજન: છૂટક પદ : ૩ : પૃ.૧૪
- (૧૫૧) હસ્તપ્રત -૨ કર્તા : જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન પદ : ક્રમ : ૧ : પૃ. ૧૬૭
- (૧૫૨) હસ્તપ્રત -૧ : કર્તા : જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : પદ વિભાગ : ક્રમ : ૨ : પૃ.૧૪૬
- (૧૫૩) એજન : પદ વિભાગ : ક્રમ :૧૭ : પૃ.૧૫૭
- (૧૫૪) એજન : પદ: ક્રમ :૧૨ : પૃ.૧૦
- (૧૫૫) એજન
- (૧૫૬) એજન : છૂટક પદ : ૧ : પૃ.૧૩
- (૧૫૭) એજન : છૂટક પદ : ૨ : પૃ.૧૫૮
- (૧૫૮) એજન

પ્રકરણ : ૯

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં યોગમાર્ગ

પ્રકરણ: ૯

- (૧) પ્રસ્તાવના
- (૨) યોગ એટલે...
- (૩) હઠયોગ
- (૪) પંચકોશ
- (૫) ત્રિબંધ
- (૬) પ્રાણ સાધના
- (૭) નાડી શુદ્ધિ
- (૮) ષટ્ચક્રભેદન
- (૯) ગંગા જમના સરસ્વતી
- (૧૦) કુંડલિની જાગરણ
- (૧૧) ઉલટો પવન ચલાયો
- (૧૨) સહજ યોગ
- (૧૩) જ્યોત દર્શન
- (૧૪) ઓમ્થી અનાહત
- (૧૫) શૂન્ય મહલ
- (૧૬) સમાધિ યોગ
- (૧૭) સાંખ્ય યોગ
- (૧૮) ઉપસંહાર

(૧) પ્રસ્તાવના :

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં જ્ઞાનમાર્ગની જેમ યોગમાર્ગની છાયા વિશેષ જોવા મળે છે. તેમની સંતવાણીમાં પંચકોશ, ત્રિબંધ, પ્રાણ સાધના, નાડીશુદ્ધિ, ચક્રભેદન, ગંગા-જમના -સરસ્વતી, કુંડલિની જાગરણ, ઉલટો પવન ચલાયો, સહજ યોગ, જ્યોત દર્શન, નાદાનુસંધાન, ઉન્મનિમાં આસન, સહજ સમાધિ યોગ વગેરે યોગિક શબ્દનો પ્રયોગ અને યૌગિક ક્રિયાઓનું સૂક્ષ્મ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં દેહના રહસ્યોને પ્રગટ કરીને દેહાતીત થવાની ઘટનાઓનું રહસ્ય ખોલી બતાવ્યું છે. તેના અનેક પ્રમાણો તેમની વાણીમાં મળે છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં સંતકવિ જીવા ભગતની સંતવાણીમાં યોગમાર્ગની છાયા વિશે આલોચના કરવાનો ઉપક્રમ છે.

- યોગની વિભાવના અને યોગના પ્રકારો
- હઠયોગ
- પંચકોશ
- ત્રિબંધ
- પ્રાણ સાધના
- નાડી શુદ્ધિ
- ચક્રચક્રભેદન
- ગંગા જમના સરસ્વતી
- કુંડલિની જાગરણ
- ઉલટો પવન ચલાયો
- સહજ યોગ
- જ્યોત દર્શન
- ઓમ્થી અનાહત
- શૂન્ય મહલ
- સમાધિ યોગ
- સાંખ્ય યોગ

(૨) યોગ એટલે :

પ્રાચીનકાળથી આપણે ત્યાં યોગમાર્ગની ઉજળી પરંપરા રહી છે. યોગમાર્ગનો પ્રચાર અને પ્રસાર ઉપનિષદકાળથી થતો રહ્યો છે. 'બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ'માં (૨-૪-૫) નિદિધ્યાસન દ્વારા ધ્યાન અને આસન વિશે, 'છાંદોગ્ય ઉપનિષદ' અને 'પ્રશ્નોપનિષદ' માં નાડીશુદ્ધિ વિશે વિચારણા કરવામાં આવી છે.

ભગવાન પતંજલિના 'પતંજલિ યોગસૂત્ર' ને આદર્શ તરીકે સ્વીકારીને યોગમાર્ગનો વિકાસ થયો છે. 'ભગવત્ગીતા' માં ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ સંદર્ભે વિચારણા થયેલી છે.

પ્રાચીનકાળની ગૂઢ એવી યોગમાર્ગની ધારા સમજના અભાવે અથવા સમજદારની મનસ્વી વૃત્તિના પરિણામે તેનો વ્યાપક પ્રચાર થઈ શક્યો નહિ. 'યોગવિદ્યા' થી માનવ જાત વિમુખ રહ્યો. 'યોગવિદ્યા' આપણી નહિ, અઘોરીઓની વિદ્યા છે, એવા મનોવલણે યોગને સમાજાભિમુખ થવા ન દીધો.^૧

સંતોની વાણીમાં યોગના રહસ્યને સરળ વાણીમાં મૂક્યા હોવાથી યોગની સાચી સમજ સામાન્ય જન સુધી પહોંચી શકી છે. યોગના રહસ્યોને સામાન્ય પ્રજા સુધી પહોંચતા કરનારી સંતવાણી ખરેખર પરમ હિતકારી બની છે.

'યોગ' એટલે 'જોડાણ' કે 'સંયોજન'. 'યોગ' શબ્દ 'યુજ્' ધાતુ પરથી ઊતરી આવેલો છે. તેનો અર્થ થાય છે: 'જોડવું'. તેમાં જોડાણ, મિલન, સંવાદ, સંયોગ, મેળ, મેળાપ, એકતું થવું, બ્રહ્મ સાથે જોડાઈ જવું, ઈશ્વરમાં એકચિત્ત રાખવું વગેરે અર્થોને સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે છે.^૨

વ્યવહારમાં 'યોગ' શબ્દનો પ્રયોગ 'હઠયોગ' અને 'રાજયોગ' (અષ્ટાંગયોગ) સંદર્ભે કરવામાં આવે છે. યોગની સમજ નિમિત્તે નીચેના ત્રણ સૂત્રો અવાનવાર ટાંકવામાં આવે છે:

૧. ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ : યોગ (યો. સૂ. ૧ : ૨)
- ૨ સમત્વ યોગ : ઉચ્યતે (યો. સૂ. ૨ : ૪૮)
- ૩ યોગ : કર્મણુ કૌશલમ્ (ગીતા : ૨ : ૫૭)

ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થતા યોગ સિદ્ધ થાય છે. આ ચિત્તવૃત્તિ દેહભાવે જોડાતા તેમાં દોષો પ્રવેશે છે, સાધના દ્વારા સાધક શારીરિક અને માનસિક રીતે સભાન બનીને, સત્યનો અનુભવ કરે છે. એ રીતે યોગ પરમ સત્યની પ્રાપ્તિ માટેની સાધના પદ્ધતિ છે. પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે સાધનની જરૂર પડે છે. યોગમાં એવી ચોક્કસ પદ્ધતિઓ છે, તેના માધ્યમ દ્વારા પરમતત્ત્વ સુધી પહોંચી શકાય છે એટલે સાધકે કોઈને કોઈ યોગમાર્ગનો આશરો લેવો પડે છે.

(૩) યોગમાર્ગના પ્રકારો :

સંતવાણીમાં 'યોગ' શબ્દ સાથે જોડાયેલા ચોક્કસ વિધિ દર્શાવતા શબ્દો જોડીને હઠયોગ, શબ્દ સૂરત-યોગ, નાદાનુસંધાન, શિવયોગ, લયયોગ, ધ્યાનયોગ, શક્તિયોગ, તારકયોગ, તંત્રમાર્ગ, રાજયોગ (અષ્ટાંગયોગ), ભક્તિયોગ, કર્મયોગ વગેરે અનેક સાધનામાર્ગોની સવિશેષ સમજ આપવામાં આવી છે. દેહ અને મન સાથે જોડાયેલી સાધના તેમજ સહજ સાધના વિશે પણ એમાં ક્યારેક સ્વતંત્ર રીતે તો ક્યારેક સંયોજીત થઈને સૂક્ષ્મ વિચારણા થયેલી જોવા મળે છે. યોગના મુખ્ય આઠ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) જ્ઞાનયોગ
- (૨) કર્મયોગ
- (૩) ભક્તિયોગ
- (૪) રાજયોગ (અષ્ટાંગ યોગ)
- (૫) હઠયોગ
- (૬) મંત્ર યોગ
- (૭) લયયોગ
- (૮) પૂર્ણ યોગ

યોગ એ સાધન છે. એટલે તેને 'માર્ગ' કહેવામાં આવે છે. આત્માનું પરમાત્મા સાથે સંધાન કરવા માટે આ યોગ છે. બધા જ યોગમાર્ગમાં અનુસ્યૂત એવું એક તત્વ છે—આધ્યાત્મયોગ.^૩

જ્ઞાનયોગ મુજબ 'કૈવલ્ય મુક્તિ' જ પરમ પુરુષાર્થ છે, અને તે વિશુદ્ધ જ્ઞાનથી જ મળે છે. જગતનો 'નેતિ નેતિ' ની પદ્ધતિથી ઈન્કાર કરતા સાધક પોતાને અદ્વિતીય બ્રહ્મ સ્વરૂપે અનુભવે છે. સ્વરૂપ ચિંતન અને સ્વરૂપનો ઈન્કાર, જ્ઞાનયોગની સાધન પદ્ધતિ છે.

ભક્તિયોગમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ અવસ્થાને જ જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય ગણવામાં આવતું નથી પણ ભાગવત પ્રેમની પ્રાપ્તિ અને ભાગવતી લીલામાં પ્રવેશને જીવનનું ધ્યેય ગણવામાં આવે છે. ભગવાન માત્ર નિર્ગુણ નથી, સગુણ અને સાકાર પણ છે. ભક્તિયોગના અનેક સ્વરૂપો છે. શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને સર્મપણ ભાવ ભક્તિયોગના અંતરંગ સાધનો છે. ભક્તિમાં બુદ્ધિ નહીં પણ ભાવપ્રધાન કરણ છે.

કર્મયોગમાં સંકલ્પ માત્રનો ત્યાગ કરી ભગવત ઈચ્છા પ્રમાણે જીવવું, એ કર્મયોગનું લક્ષ્ય છે. નિષ્કામભાવે અનુષ્ઠાન, સર્મપણ ભાવે સહજ કર્મ પ્રાપ્ત કરવા. અને ભગવત્ ચેતનામાં જીવતા જીવતા ભગવત્ કાર્ય કરવા તે કર્મયોગની વિવિધ સ્થિતિઓ છે.

મંત્રના જપ દ્વારા ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ કરવી. એ મંત્રયોગનો માર્ગ છે. તેમાં 'અજપાજપ' ને સર્વોપરી મહત્વ આપવામાં આવે છે. શ્વાસ અને ઉશ્ચ્છવાસ સાથે 'હંસ' શબ્દનો સતત જાપ થાય છે. આ જાપ 'સોડહં' રૂપે પરિવર્તીત થઈ સુષુમ્ણામાં પ્રવેશે ત્યારે અજપાજપ સિદ્ધ થાય છે. એ મંત્રયોગ છે. આ અવસ્થામાં મંત્રજપ કંઠમાંથી નહીં પરંતુ નાભિમાંથી થાય છે. જપ કરવો નથી પડતો પરંતુ જપ આપ મેળે થયા કરે છે.

નાદાનુસંધાન દ્વારા વૃત્તિઓનો લય સાધીને સમાધિ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ લયયોગ છે. વિશ્વ નાદમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે એવી લયયોગીઓની શ્રદ્ધા છે. ઓમ્ કાર આદિ નાદની પદ્ધતિસરની

સાધના દ્વારા આંતરિક નાદનું અનુસંધાન કરવું અને નાદ-બિંદુ-કલાના માર્ગે સર્વકલાના અધિપતિ શિવને પામે છે.

રાજયોગમાં ચિત્ત વૃત્તિઓનો નિરોધ સાધી, તે ધ્વારા આ પદ્ધતિમાં સાધક સમાધિ અવસ્થામાં પહોંચે છે. સમાધિની અનેક અવસ્થાઓ છે. આ બધાને અંતે યોગી કૈવલ્ય પ્રાપ્તિ કરે છે. પતંજલિ પ્રણિત 'યોગસૂત્ર' રાજયોગનો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ છે. ચિત્ત વૃત્તિઓનો નિરોધ સાધવા માટે અષ્ટાંગયોગની સાધના રાજયોગની પદ્ધતિ છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આ સાધન ક્રમને 'અષ્ટાંગયોગ' કહેવામાં આવે છે. તેને રાજયોગ પણ કહેવામાં આવે છે.

શ્રી અરવિંદ દ્વારા આપાયેલા પૂર્ણયોગમાં માત્ર સાક્ષાત્કારને નહીં પણ સમગ્ર જીવનના રૂપાંતરને લક્ષ્ય માનવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ મુજબ સાધક પ્રથમ ચેતનાના સ્તરોમાં ઊર્ધ્વગમન કરે છે અને પછી ઊર્ધ્વ ચેતનાનું ચેતનાના નિમ્ન સ્તરોમાં અને અંતે શરીર સુધી અવતરણ થાય છે, અને એ રીતે સાધકના સમગ્ર શરીરનું આમૂલાગ્ર રૂપાંતર સિદ્ધ થાય છે. આ યોગમાં કોઈ બહીરંગ સાધન પદ્ધતિનો આગ્રહ નથી. વિશેષ કરીને આ અંતરંગ યોગ છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને સાધના પદ્ધતિ બંને રીતે પૂર્ણયોગ સમનવયાત્મક યોગ છે.

હઠયોગની ધારણા મુજબ મનવ શરીર રહસ્યપૂર્ણ છે. શરીરની આ રહસ્ય પૂર્ણ સ્થિતિ અંગે પોતાનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન પણ છે. શરીરમાં રહેલી ૭૨,૦૦૦ નાડીઓ, પાંચ પ્રાણ, પાંચ ઉપપ્રાણ, સપ્તચક્રો, કુંડલિની અને તેનું જાગરણ વગેરે હઠયોગની પાયાની ધારણાઓ છે. આ યોગના પ્રણેતા ગુરુગોરખનાથ છે. 'હઠપ્રદીપિકા' અને 'સિદ્ધ-સિદ્ધાંત પદ્ધતિ' તેના પ્રમાણભૂત ગ્રંથો છે. આ યોગ વ્યવસ્થિત સાધન પદ્ધતિ છે. સમાધિ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ એ મુખ્ય તેનું ધ્યેય છે. તે કુંડલિની જાગરણ દ્વારા સમાધિ અવસ્થામાં પહોંચવાનો માર્ગ છે. આસન, પ્રાણાયામ અને મુદ્રાઓનો અભ્યાસ હઠયોગની સાધન પદ્ધતિ છે. શરીરથી આરંભ કરી, પ્રાણજપ સાધીને મનોજપ કરવાની હઠયોગની પ્રક્રિયા છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં આ હઠયોગ અને મંત્રયોગની પ્રક્રિયાને વિશેષ વર્ણવવામાં આવી છે.

(૪) દેહથી દેહાતીત :

પરમ ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ માટે ભક્તો હૃદયના ભીના ભાવે ભજે છે. જ્ઞાનીઓ વિશુદ્ધ બુદ્ધિના બળે જપે છે, અને યોગીઓ શરીરના રહસ્યો જાણીને પ્રાણથી પ્રાણાધાર સુધી પહોંચે છે. યોગમાર્ગમાં દેહથી દેહાતીત થવાનો પ્રયાસ થતો હોવાથી યોગીઓને મન શરીર એ આધ્યાત્મનાં રહસ્યોદ્ઘાટનનું મહાદ્વાર છે. યોગમાર્ગમાં શરીરને 'ચૈતન્યના અધિષ્ઠાન' તરીકે સ્વીકારે છે. યૌગિક પ્રક્રિયાઓમાં સ્થૂળ શરીરનો આધાર લઈ સૂક્ષ્મ શરીરથી સમાધિ સુધી જવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. સંતવાણીમાં યોગમાર્ગની છાયા ઝીલતી વાણીમાં દેહનાં રહસ્યોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પ્રાણ, નાડી, વાયુ, ઈન્દ્રીઓ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, ચક્રો વગેરે વિશે વિચારણા થયેલી છે. થોડી પંક્તિઓ જોઈએ:-

'ચરખે બેઠાં થાણાં.'

'ચરખે નાડી કે'તી.'

.....
'ગુરુજી, ચરખે વાયુ કેતા'

.....
'દશે વાયુ કહ્યા કાયામાં.'

.....
'દ્વાદશ પાંખડી અનાહત ચક્ર.'

કુંડલિની શક્તિનું જાગરણ અને ઊર્ધ્વ આરોહણ કરવા માટે દેહમાં રહેલી ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા નાડી તેમજ બ્રહ્મરન્ધ્રનું સ્થાન વગેરેનું મહત્વ છે. આ ચરખો—દેહથી જ ચરખાતીત (દેહાતીત) રહેલા પરમતત્ત્વને પામવાનું જીવા ભગત કહે છે:—

'ચરખે ચિત્ત પ્રોતી,
લેવા પાર પરિબ્રહ્મ ગોતી.'

(પ) પંચકોશ :

સંતવાણીમાં 'ચરખો' અને 'બંગલો' દેહનાં રૂપક તરીકે પ્રયોજવામાં આવે છે. દેહ પાંચ તત્ત્વોનું બનેલો પિંડ છે. જીવાત્મા ત્યાં રહે છે. પંચભૂતનો કાયા ઘડા જેવો આ કાયાનો બંગલો પંચકોશનો બનેલો છે. યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે પંચકોશ નીચે પ્રમાણે છે:—

- અન્નમય કોશ.
- પ્રાણમય કોશ
- મનોમય કોશ
- વિજ્ઞાનમય કોશ
- આનંદમય કોશ

પ્રથમ અન્નમયકોશ વિશે કહીએ તો તેમાં પાંચ કર્મેન્દ્રી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રીનો સમાવેશ થાય છે. આ કોશ અન્નથી બંધાય છે. જે પિંડનો વિકાસ કરે છે. બીજો પ્રાણમય કોશ છે. અન્નમય કોશ કરતા તે સૂક્ષ્મ છે. તેમાં પ્રાણતત્ત્વનો સમાવેશ થાય છે. શરીરનું ચાલક બળ પ્રાણ તત્ત્વ છે. યોગસાધનામાં પાન, અપાન, ઉદાન, વ્યાન અને સમાન—પાંચ પ્રાણ મહત્વના છે. ત્રીજો મનોમય કોશ છે. આ કોશમાં મનનું આધિપત્ય છે. પ્રાણ કરતા મન સૂક્ષ્મ છે. અન્ન અને પ્રાણની મન પર સીધી અસર થવાથી પરાધીન પણ છે. એટલે મન પર વિજય

મેળવવાનું લક્ષ્ય સાધનામાં મહત્વનું રહ્યું છે. ચોથો વિજ્ઞાનમય કોશ છે. આ કોશમાં બુદ્ધિતત્વ મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે, એટલે તેને બુદ્ધિમય કોશ પણ કહેવામાં આવે છે. મન પ્રદેશમાં થતા વિવિધ ભાવોનો વિવેક બુદ્ધિ દ્વારા થાય છે. નિર્ણય કરનારું તત્વ બુદ્ધિ મનથી પણ સૂક્ષ્મ છે. પાંચમો આનંદમય કોશ છે. ઉપરોક્ત ચારેય કોશને પાર કરીને સાધક આનંદમય કોષ પાસે પહોંચે છે. ત્યાં પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાધકનું લક્ષ્ય અહીં પહોંચવાનું હોય છે. આનંદમય કોશ સુધી પહોંચેલો સાધક શરીરની ક્ષણ ભંગુરતાને પામી શકે છે.

(૬) પ્રાણ સાધના :

પ્રાણ સાધનાનો માર્ગ એટલે જ યોગમાર્ગ. શરીરમાં વાણી, પ્રાણ, બુંદ અને મનને ચંચળ તત્વો ગણાવ્યા છે. ચિત્ત ચોખ્ખું કરવા કે સ્થિરતા મેળવવા માટે તેના પર વિજય મેળવવો પડે છે. 'મંત્રયોગથી વાણી, હઠયોગથી પ્રાણ, લયયોગથી બુંદ અને રાજયોગથી મન વશ થાય છે.'^૪

આત્માને પંચકોશના આવરણમાંથી બહાર લાવવા માટે હઠયોગમાં પ્રાણમય કોશની વિશેષ વિચારણા કરવામાં આવી છે. કુંડલિની જાગરણ એ પ્રાણમય શરીરની ઘટના છે. જીવા ભગતે યોગ રહસ્યો દર્શાવતા કાયામાં ફરતા પ્રાણને કેન્દ્ર બનાવીને સંતવાણીની રચના કરી છે. શરીરમાં શક્તિનો સતત વ્યય થાય છે. તેની પૂર્તિ માટે અને વધારાના કચરાને બહાર કાઢવા માટે દરરોજ આપણે એકવીસ હજાર અને છસો શ્વાસ લઈએ છીએ:-

'એકવી હજાર છસે દિન રાતકા,
ઘટત શ્વાસ ઉશ્વવાસા,
દિન દિન ઉમર ઘટતી જાવે.'^૫

.....
'એકવીસ હજાર ષટ અજંપા ઉઠતે હૈ.'^૬

આપણે જંખ્યા વિના શ્વાસ લીધા કરીએ છીએ. તેને સાધક સાધનાથી તેને 'અજપાજપ' ની ક્રિયામાં પલટાવે છે. આ દેહમાં રહેલા પાંચ વાયુ મુખ્ય છે, તે સ્થૂળ ક્રિયાઓ (ભૂખ તરસ વગેરે) માટેની ક્રિયાઓ કરે છે:-

'પાંચ પ્રાણ વાયુ ઉદરમાં થાનક,
ક્ષુધા પીપાસા ઝેહતા.'^૭

આરોપિત થયેલો ખોરાક બહાર કાઢવા માટે અપાન વાયુ મદદે આવે છે:-

'અપાન વાયુ રે મળ દ્વારમાં,
મળાદિ સાફ કરીને દેતા.'^૮

પાનવાયુનું સ્થાન નાભિમાં છે. અપાન વાયુનું સ્થાન નાભિની નીચે છે. ઉદાનવાયુ કંઠમાં રહીને શ્વાસ ઉચ્છવાસ ગ્રહણ કરે છે:—

'ઉદાન વાયુ કંઠ વિશે રહીને,
શ્વાસ ઉચ્છવાસ રીયા ભરે.'^૯

ઉદાન વાયુ વ્યષ્ટિ પ્રાણનો સમષ્ટિ પ્રાણ સાથેનો સંબંધ જાળવવાનું કાર્ય કરે છે. જીવાત્માનું આવાગમન ઉદાન વાયુ થકી થાય છે. કંઠ અને કંઠની ઉપર ઉદાનવાયુનું સ્થાન છે. 'ઉદાન દ્વારા જ મૃત્યુ સમયે સૂક્ષ્મ શરીરનું સ્થૂળ શરીરમાંથી બહાર નીકળવું શક્ય બને છે. જીવાત્મા પોતાના સંસ્કારને અનુરૂપ ગર્ભમાં પુનઃપ્રવેશ પણ ઉદાનવાયુ દ્વારા કરે છે.'^{૧૦}

વ્યાનવાયુ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલી શક્તિને સમગ્ર શરીરમાં પહોંચાડે છે. સમગ્ર શરીરમાં વ્યાપેલો વ્યાન વાયુ છે. જીવા ભગત આ વાત સમજાવતા કહે છે:—

'વ્યાન સારા શરીરમાં ફરે છે,
અને સૌથી જોરાવર જાણો:
આઠે અંગમાં વ્યાન વ્યાપી રહ્યો,
એને નિશ્ચે કહીએ બળવાન.'^{૧૨}

આ વાયુ રુધિરાભિસરણ તંત્ર સંભાળતો હોવાથી તેને જોરાવર કહે છે. આ વાયુ સર્વત્ર અંગમાં વ્યાપેલો છે. શરીરને અનુરૂપ જરૂરિયાત પ્રમાણે શક્તિને સ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય સમાનવાયુનું છે. તેનું સ્થાન નાભિમાં છે:—

'સમાન વાયુ નાભિ વિશે રહ્યો,
ભરણ પંચાયત તે કરે.'^{૧૩}

પાન—પ્રાણની ગતિ ઊર્ધ્વ હોવાથી યોગમાં થતી ઊર્ધ્વીકરણની ઘટનામાં પ્રાણની ઊર્ધ્વગતિ ઉપકારક બને છે. અપાન અધોગમન કરે છે એટલે યોગમાં તેનું મહત્વ નથી. કેમ કે તે ભોગ અભિમુખ છે. યોગી એટલે જ અપાન પર પ્રાણનો વિજય ઈચ્છે છે. આ ક્રિયા પ્રાણાયામથી સિધ્ધ થાય છે. અપાન પર નિયંત્રણ થતા ભોગમાંથી યોગમાં ગતિ થાય છે:—^{૧૪}

'ગૌરક્ષશતક' માં ગોરખનાથ કહે છે:—

'પ્રાણાપાન વશો જીવો,
હયધશ્યૌર્ધ્વ ચ ધાવતી.' (ગૌરક્ષ શતક:૨૬)

'પાન—પ્રાણ અને અપાન વશ થઈને જીવ ઉપર અને નીચે દોડતો રહે છે. ભોગમાંથી યોગમાં જવા માટે પાન પર અપાનનો વિજય મેળવવો જરૂરી છે. ઉદાનવાયુનું સ્થાન સાધનામાં ઘણું મહત્વનું

છે. શરીરની મર્યાદા ઓળંગીને ઉદાનવાયુથી બહાર નીકળી શકાય છે, ઈચ્છા મૃત્યુનો ખ્યાલ આ વાયુ સાથે અનુબંધ ધરાવે છે.

જીવા ભગતે મુખ્ય પાંચ વાયુ ઉપરાંત દેહમાં રહેલા પાંચ ઉપપ્રાણનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. ઓડકાર, છીંકની ફરજ બજાવતો નાગવાયુ, સંકોચનનું કાર્ય કરતો કૂર્મ વાયુ, ભૂખ તરસ જગાવતો કુકર વાયુ, નિંદ્રા તંદ્રાની કામગીરી કરતો દેવદત્તવાયુ, શરીરને, ફૂલવતો ધનંજય વાયુ વગેરે વાયુનાં સ્થાનો અને કાર્ય વિશે સૂક્ષ્મતાથી સમજાવતા જીવા ભગત એક પદમાં આ પ્રમાણે કહે છે:—^{૧૫}

'નાગ વાયુ નાસિકા માંય,
ગંધ સકલની નીજ લે છે.'

.....
'કૂર્મ વાયુ ચક્ષુમાં રહીને,
મેશાન મેશ કરે સોઈ.....
કુકર વાયુ રેત ત્વચામાં,
શરીરમાં શિત ઉષ્ણ કરતો.'

.....
'દેવદત્ત વાયુ વસે મુખમાં,
આળસ બગાસા લે સોઈ.'

.....
'કર્ણ વિશે ધનંજય વાયુ,
ક્ષણ સંચર ગ્રહી લેયે.
દશે વાયુ કાયામાં થાનક સંજુકું જોયે.'

.....
'સાધન કરીને ખુવાર મરે છે,
પણ હરિ એમાં ન હોયે.'

જીવા ભગત પરમતત્વની પ્રાપ્તિ માટે મિથ્યા સાધના કરતા સાધકોને ચેતવણી આપે છે. માત્ર સાધનાને સિદ્ધિ માનનારા સાધકોને કહે છે કે, સાધના મહત્વની નથી, સાધ્ય મહત્વનું છે. 'ગમે તેવું વાંચે, વિચારે, બોલે, લખે, સાધના કરે પણ જ્યાં સુધી પ્રાણની ઉર્ધ્વગતિ ન થાય, ત્યાં સુધી તે ભોગમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. અધ્યાત્મનું મહાદ્વાર તેના માટે ખૂલ્યું નથી.'^{૧૬}

(૭) ગંગા-જમના-સરસ્વતી :

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં નાડી વિશે પણ વિચારણા કરવામાં આવી છે. યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે પ્રાણ પ્રવાહ જેમાં થઈને વહે છે, તેને 'નાડી' કહેવામાં આવે છે. વૈદકશાસ્ત્ર સ્થૂળ દેહનાં દર્દનું રહસ્ય બતાવે છે. સાધક સૂક્ષ્મ દેહના રહસ્યો બતાવે છે. શરીરમાં ૭૨,૦૦૦ નાડી છે. તેમાંથી ૭૨ નાડી મુખ્ય છે. તેમાંથી યોગ સાધનમાં ૧૦ નાડીઓને વિશેષ મહત્વ અપવામાં આવ્યું છે. જીવા ભગતે સંતવાણીમાં યોગ્ય સંખ્યા નિર્દેશ કર્યો છે:-^{૧૭}

‘ગુરુજી, ચરખે નાડી કે’તી,
કઈ સમાજાવોને એ’તી:
ઈ કિયે કિયે થાનકે રે’તી,
ગુરુજી ચરખે નાડી કે’તી.

નાડી બોંતેર હજાર કાયામેં,
તામે દશ છે મોટી
તેનાં થાનક કહી સમજાવું.....’

સુષુમ્ણા, ઈડા, પિંગલા, ગાંધારી, હસ્તિ જિહવા, પૂષા, યશસ્વિની, અલંબૂષા, કુલુ, શંખિની એ મુખ્ય દશ નાડી છે.’ ગૌરક્ષશતક’ માં ગોરખનાથે દેહમાં રહેલી મુખ્ય દશ નાડીઓના નામ અને સ્થાન દર્શાવ્યા છે.^{૧૮}

જીવા ભગતે આ દશે નાડીઓના નામ અને સ્થાન ગોરખનાથના ‘ગોરક્ષ શતક’ માં બતાવ્યા પ્રમાણે જાળવી રાખ્યા છે. યોગ સાધનામાં ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા નાડીનું મહત્વ વિશેષ છે. જીવા ભગત તેને બળવાન નાડી કહે છે:-

‘ઈંગલા (ઈડા) પિંગલા સુષુમ્ણા નાડી,
ઊર્ધ્વ મારગ ચાલનારી:
ગંગા જમના નામ સરસ્વતી,
ત્રિકુટીમાં ચાલનારી.’^{૧૯}

.....
‘ડાબે જમણે અંગ સમાણી,
એજ બળવાન છે એવી.’^{૨૦}

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં ઈડાને ઈંગલા, ગંગા અને ચંદ્ર વગેરે નામથી ઓળખાવે છે. પિંગલાને જમના અને સૂર્ય નાડી કહે છે. યોગ સાધનાની ક્રિયામાં ત્રણેય નાડી મહત્વની છે. આ ત્રણેય નાડીઓ બળવાન હોવાનું કહે છે. સુષુમ્ણા નાડી મૂલાધારથી મસ્તક સુધીમાં વહે છે. આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ સમગ્ર નાડીતંત્રમાં તેનું વિશેષ મહત્વ છે. સામાન્ય રીતે સુષુમ્ણાનો પ્રવાહ બંધ હોય છે. જ્યારે કુંડલિની શક્તિ

જાગૃત થઈને સુષુમ્ણાના બંધ દ્વારને ખોલીને ઊર્ધ્વગમન (ઉલટો પવન) કરવામાં આવે ત્યારે સાધનાનો પ્રારંભ થાય છે.

ઈડા નાડી સુષુમ્ણાની ડાબી બાજુ વહે છે. તેનો પ્રારંભ પણ મૂલાધારથી થાય છે. ડાબાં નસકોરા સુધી પહોંચે છે. તેમાં પ્રાણવાયુ શિતળ વહેતો હોવાથી 'ગંગા' કે 'ચંદ્ર' નાડી કહેવામાં આવે છે. પ્રતીકાત્મક રીતે તેને સ્ત્રીત્વવાળી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. તેને યોગમાં 'હ' સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. પિંગલા નાડી સુષુમ્ણાની જમણી બાજુ વહે છે. તેનો પ્રારંભ પણ મૂલાધારથી થાય છે. પ્રતીકાત્મક રીતે તેને પુરુષ તત્વવાળી નાડી કહેવામાં આવે છે. યૌગિક પરિભાષામાં તેને 'ઠ' સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.^{૨૧}

જીવા ભગત કહે છે કે સુષુમ્ણા નાડીને સિદ્ધ કરવી કઠીન છે કેમ કે તેના મુખને ખોલીને કુંડલિની શક્તિનો પ્રાણ પ્રવાહ વહાવવાનો હોય છે:-

બે પ્રગટ (ઈડા-પિંગલા) એક ગુપ્ત રે છે,
શિષ્યને ગુરુ ત્રિવેણી કહે છે:
તેનો વેધ અતિબળ ભારી,
સુષુમ્ણા ગુપ્ત વહે છે.' ॥૪૫॥^{૨૨}

(૮) ત્રિવેણી યોગ :

'ત્રિવેણી યોગ' એટલે ત્રણનું મિલન. ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા મૂલાધારથી નીકળીને છૂટી પડે છે એટલે તેને 'મુક્તા ત્રિવેણી' કહે છે. યોગસાધના દ્વારા ત્રણેનું મિલન આજ્ઞાયકમાં-બે ભ્રમરની મધ્યમાં થાય છે. એટલે તેને 'યુક્તા ત્રિવેણી' કહે છે. સંતવાણીમાં તેને માટે 'ત્રિવેણીયોગ', 'તરવેણીના તીર', 'ગંગા જમના અને સરસ્વતીનો સંગમ', 'ત્રિવેણી ધ્યાન' શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે. ઈડાને ચંદ્ર અને પિંગલાને સૂર્યનાડી કહેવામાં આવે છે. નાભિ પ્રદેશમાં સૂર્ય અને મસ્તકમાં ચંદ્ર રહેલા છે. ચંદ્રમાંથી સતત ટપકતા અમૃતને નાભિમાં રહેલો સૂર્ય ગ્રસી જાય છે. આ પ્રક્રિયા ઊલટી કરવામાં આવે તો ચંદ્રમાંથી થતો અમૃતસ્ત્રાવ સાધના યાત્રામાં ઉપયોગી થાય છે. તેના માટે જીવા ભગત 'અધરરસ' શબ્દ પ્રયોગ કરે છે.

હઠયોગમાં 'હઠ' શબ્દમાં રહેલા 'હ' સૂર્ય વાયક અને 'ઠ' ચંદ્ર વાયક અક્ષર છે. 'સૂર્ય- ચંદ્ર'નો યોગ થવાને લીધે 'હઠયોગ' કહેવાય છે. ગોરખનાથ કહે છે:-

હકાર કીર્તિત સૂર્યષકાર ચંદ્ર ઉચ્ચતે ।
સૂર્યાચંદ્રમસોર્યોગાત હઠયોગો નિગદ્યતે ॥□

'હ' અને 'ઠ' નો અર્થ અનુક્રમે શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ પણ કરવામાં આવે છે. પ્રાણ અપાનના સંયોગને 'હઠયોગ' નામ આપવામાં આવે છે. રવિસાહેબ આ યૌગિક ઘટનાનું વર્ણન કરતા કહે છે:-

'જબ રવિ શશિ ઘેર આયા,
તબ પહોંચ્યેકી પરમાણી.'^{૨૩}

ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન મેળવીને સાધક ત્રણેય નાડીનો સંગમ કરે છે. ત્રિવેણી યોગ થાય પછી 'ઠેકાણું' મળે છે. એમ જીવા ભગત કહે છે:—

'સતગુરુ પાસેથી,
ધરે ત્રિવેણી ધ્યાનાઃ
જીવો કે ગુરુ મોરાર ચરણે,
તબ પાવે ઠેકાના.'^{૨૪}

જીવા ભગત સાધનાના લક્ષ્યને 'મૂળ ઠેકાણું' કહે છે. તેમની સંતવાણીમાં ત્યાં પહોંચ્યાની અનુભવ વાણી વિશેષ મળે છે.

(૯) કુંડલિની જાગરણ : શિવશક્તિ યોગ :

કુંડલિની શક્તિ એ માનવ દેહમાં રહેલી સુષુપ્ત પ્રાણ શક્તિ છે. જ્યારે તેનું જાગરણ થાય છે. ત્યારે તેમાંથી નીકળતો પ્રાણપ્રવાહ જો સુષુમ્ણા માર્ગે ચાલે તો સાધના સિદ્ધ થઈ કહેવાય. 'કુંડલિની જાગૃતિથી મોક્ષનું દ્વાર ખૂલી જાય છે. ચાવીથી જેમ તાળું ખૂલી જાય તેમ કુંડલિની ચાવી મળતા બહુ આસાનીથી બ્રહ્મદ્વારનું તાળું ઊઘડી જાય છે.'^{૨૫}

કુંડલિની શક્તિ સુષુમ્ણા માર્ગે ઉપર ચડીને વિવિધ ચક્રો ભેદતા બ્રહ્મરન્ધ્ર—દશમા મોલે પહોંચે છે, તેને 'શિવ—શક્તિનું મિલન' પણ કહે છે

સમગ્ર બ્રહ્માંડ શિવશક્તિની લીલા છે. જેમ બ્રહ્માંડમાં શિવશક્તિ છે. તેમ પિંડમાં પણ શિવશક્તિ છે. માનવ શરીરમાં શિવનું સ્થાન મસ્તકમાં છે. ષટ્ ચક્ર ભેદન કરતી કુંડલિની શક્તિનો પ્રાણ પ્રવાહ શૂન્યમહલ સુધી પહોંચે છે ત્યાં શિવ શક્તિનું મિલન થાય છે. 'પાયુ અને ઉપસ્થના મધ્ય ભાગમાં એક ત્રિકોણ ચક્ર આવેલું છે. આ ચક્રમાં સ્વયંભૂ લિંગ સ્થિત છે. તેને સાડા ત્રણ આંટા દઈ નાગણીની જેમ કુંડલિની સુષુમ્ણા દ્વારને રુંધીને સૂતી છે. બ્રહ્માંડમાં મહાકુંડલિની તરીકે જે શક્તિ વ્યાપ્ત છે, એ જ અહિં પિંડમાં આવી વસેલી છે. આ શક્તિને જાગ્રત કરી, સુષુમ્ણાનું બ્રહ્મ દ્વાર ખોલી તેને મસ્તકમાં સ્થિત શિવ સાથે સાયુજ્ય પમાડવા માટે જ યોગીઓની તમામ સાધના કામે લાગે છે.'^{૨૬}

કુંડલિની શક્તિ કોઈપણ સાધનામાર્ગે ચાલનારા માટે મહત્વની છે. તેના જાગરણ માટે સાધના કરવામાં આવે છે. 'ભક્તિ માર્ગના પથિકને ભાવ અને નામ જાપથી, જ્ઞાન માર્ગના પ્રવાસીને વિચાર અને બ્રહ્મ ચિંતનથી, રાજયોગના સાધકને ધારણા—ધ્યાન, અભ્યાસથી અને હઠયોગના પથિકને આસન—પ્રાણાયમ અને મુદ્રાઓ દ્વારા કુંડલિની જાગરણથી જ અધ્યાત્મપથનો સાચો પ્રારંભ થાય છે.'^{૨૭}

કુંડલિની જાગરણ પછી પરમ ગુસાઈ—પરમતત્વ સાથે થયેલી યુત્તિનું વર્ણન કરતા કહે છે:—

‘સુરત ચલી ગઈ આસમાને,
પોંચે જ્યાં પરમ ગુસાઈ:
તામે લીન ભયા એકતારા,
ડગમગ ડોલા નાઈ. ’^{૨૮}

(૧૦) સહજ યોગ :

‘રવિ—ભાણ સંપ્રદાય’ ના સંત કવિઓએ કબીરસાહેબની સહજ સાધનાને સ્વીકારી છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં સહજ યોગનો મહિમા છે. સહજયોગની જેમ સૂરત—નૂરતનો મહિમા પણ ગાયો છે:—

‘હાલત બોલત સુવત ખાવત,
સેજ સમાધિ લગાવી. ’^{૨૯}

.....
‘જયોત અખંડિત નાડી સુષુપ્ત્તા,
ઉન્મુનિમાં સુરતી:
પીબત પ્રેમ યહી બ્રહ્મ નૂરા,
ચકકડ દમ ભઈ નૂરતી. ’^{૩૦}

જીવા ભગત જયોત ઉપાસના, મોતીનો ચારો વગેરે રહસ્યમય વાણીનો પ્રયોગ કરે છે:—

‘જયોતું અપાર ભયે ઉજ્યાલા,
નિરખ્યા નૂર તખતકા:
લગી લગન પ્રેમ મગનમેં,
નેણ ન મારે મટકાં. ’^{૩૧}

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં નાડી વિશે સૂક્ષ્મ ચર્ચા થયેલી છે. અધર તખત પર પરમ તત્વને જયોત રૂપે નિહાળવાની વાત વિશેષ વણી છે. પ્રેમરસ પીધાંનો અનુભવ પણ મૂકે છે. ઉન્મની, ખેચરી, ભૂચરી મુદ્રાઓનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૧૧) સપ્તચક્ર :

યોગ શાસ્ત્રમાં દેહમાં રહેલા ચક્રો વિશે સૂક્ષ્મ ચર્ચા થયેલી છે. અહીં ચક્ર એટલે પૈડું નહિ પણ ગ્રંથિ. આપણા દેહમાં કુલ સાત ચક્રો આવેલા છે. તેમાં છ ચક્રોનું ભેદન કરીને સાતમાં ચક્રમાં પહોંચવાનું હોય છે. કુંડલિની શક્તિ ઊર્ધ્વ આરોહણ કરે છે ત્યારે આ ચક્રોમાંથી પસાર થતી જાય છે. આ ચક્રો સ્ટેશન છે. ત્યાંથી પસાર થવું જ પડે. આ ચક્રો સૂક્ષ્મ શરીરનો જ એક ભાગ છે.

બ્રહ્માંડમાં સાત લોક (સાત સ્તરો) આવેલાં છે, તેમ પિંડમાં પણ સાત પ્રકારના સ્તરો આવેલાં છે. બ્રહ્માંડસ્થ ચેતનાના સ્તરો સાથે પિંડસ્થ ચેતના જોડાયેલી છે. 'આવા જોડાણ જે કેન્દ્રો પર થયેલા છે, તે કેન્દ્રોને યૌગિક પરિભાષામાં 'ચક્રો' કહે છે. આ ચક્રો દેહમાં વિકસતી જતી ચેતનાના કેન્દ્રો છે. યોગ સાધનામાં એટલે જ ચક્રોનું મહત્વ છે. આ સાત ચક્રો નીચે પ્રમાણે છે.^{૩૨}

- મૂલાધાર ચક્ર
- સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર
- મણિપુર ચક્ર
- અનાહત ચક્ર
- વિશુદ્ધ ચક્ર
- આજ્ઞા ચક્ર
- સહસ્રાર ચક્ર

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં આ સાત ચક્રો, ચક્રોનું સ્થાન, પ્રાણ વહન, ચક્રના દેવતા, ચક્રની ફૂલ પાંદડી, તેનો રંગ, ચક્રની કામગીરી, વગેરે વિશે સૂક્ષ્મ વાતો વણી લીધી છે. મૂલાધાર ચક્ર વિશે જીવા ભગત કહે છે:-

'ઊર્ધ્વ ગતિ તે રુદ્ર કેરી,
મૂળ દ્વારે જેના પિયાણા:
મરજાદી સાપ કરે છે વાસા,
નામ જ્ઞાન શક્તિ જાણા.'^{૩૩}

.....
'રસાતાળ ઉપર ગણપતિ બેઠા,
ચતુર દલ કમળ નિશાના:
છસ્સે શ્વાસ ઉવાસે ઉઠતે,
રક્ત કમળ ઔઘાણા.'^{૩૪}

જીવા ભગત 'મૂલાધાર' ને બદલે 'મૂળદ્વાર' કહે છે. ત્યાં જ્ઞાન શક્તિ અથવા કુંડલિની શક્તિ આવેલી છે. સ્વયંભૂ લિંગ ત્યાં આવેલું છે. કુંડલિની શક્તિ સાડા ત્રણ આંટા મારીને લપેટાયેલી છે. તેને સર્પિણી શક્તિ કહે છે. જીવા ભગત તેને મરજાદી સર્પ કહે છે. જે મરજાદી છે તે સંજોગો ઊભા થાય તો જ બહાર આવે છે. આ ચક્રમાં ચાર પાંખડીવાળું ફૂલ છે. ચક્રનો રંગ લાલ છે. ઈડા પિંગલા સુષુમ્ણા નાડી ત્યાંથી નીકળે છે. તેથી તેને મુક્ત ત્રિવેણી સ્થાન કહેવામાં આવે છે. અપાન વાયુનું ત્યાં સ્થાન છે. છસ્સો શ્વાસ ત્યાંથી લેવાય છે. કુંડલિની શક્તિનો આધાર અને પિંડનું બીજ ત્યાં હોવાથી તેને મૂલાધાર કહેવામાં આવે છે.

સાધનાની શરુઆત પણ અહીંથી થાય છે. તેની મધ્યમાં બ્રહ્મ નાડી છે, તેના મુખમાં સ્વયંભૂ લિંગ છે, ત્યાં ગણપતિનો વાસ છે. કરોડરજજુનાં છેડાનાં ચાર મણકા એ તેનું સ્થાન છે. 'વ' થી 'સ' અક્ષર આ ચક્રમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે છે.

મૂલાધાર ચક્રથી ઉપર કરોડરજજુના ચાર મણકા પછીના પાંચ મણકા એ સ્વાધિષ્ઠાન ચક્રનું સ્થાન છે. તેમાં બ થી લ અક્ષર સમાવિષ્ટ થયેલા છે. સિંદુરિયા રંગથી પ્રકાશિત છે પાંખડીવાળા કમળ સમાન જલતત્વના રસના ગુણથી ભરેલ છે. સ્વાદ લેવાનું શક્તિનું મુખ્ય સ્થાન છે. 'સ્વ' નો અર્થ અહિંયા 'પ્રાણ' થાય છે. પ્રાણનું અધિષ્ઠાન હોવાથી આ ચક્રને સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર કહે છે. જીવા ભગત કહે છે કે આ ચક્ર છ પાંખડી વાળું છે. છસ્સો શ્વાસ ત્યાંથી પ્રગટે છે. બ્રહ્મા સરસ્વતીનો ત્યાં વાસ છે. લિંગનું મૂળ દ્વાર ત્યાં આવેલું છે:—

'સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર ષટ પાંખડીકા,
લિંગ દ્વારે પિયાણા:
બ્રહ્મા સરસ્વતી ભોગ ભોગવે,
ષટ્ સો શ્વાસ ઊભરાણા.' ^{૩૬}

કબીરસાહેબ આ પ્રમાણે કહે છે:—

'સ્વાદ ચક્ર ષટ્ વિસ્તારો,
બ્રહ્મ સાવિત્રી રૂપ નિહાળો.'

'આ ચક્ર પર ધ્યાન ધરવાથી સરસ્વતી જીહ્વા પર આવે છે. આ ચક્ર લિંગ સ્થાનનું મૂળ છે. ^{૩૭}

મણિપુર ચક્ર નાભિ સ્થાને આવેલું છે. દશ પાંખડીવાળાં કમળની આકૃતિવાળું વાદળી રંગના રંગથી પ્રકાશિત કરોડરજજુના ૧૦ થી ૨૦ મણકા વચ્ચે આવેલું છે. તેનો ગુણ રૂપ છે. તે પરાવાણીનું સ્થાન છે. આ ચક્રમાં વિષ્ણુનો અને લક્ષ્મીનો વાસ છે. આ ચક્રમાં છસ્સો શ્વાસ પ્રગટે છે. અગ્નિના ગુણવાળું આ ચક્ર છે. એટલે પાવક ચક્ર કહે છે. અહીં સમાન વાયુનું સ્થાન છે:—

'નાભિ ભણી પાવક ચક્ર હૈ,
વિષ્ણુ લક્ષ્મી કા થાણાં.
ખટસે શ્વાસ ઊઠે ઉશ્ચવાસે,
કરે પોષણ સૃષ્ટિ તણા.' ^{૩૮} □

ગર્ભસ્થ બાળક નાભિ દ્વારા માતાના શરીર સાથે જોડાયેલું રહે છે. યોગપંથના પ્રવાસી માટે આ ચક્રનું સવિશેષ મૂલ્ય છે. સમગ્ર નાડીતંત્રનાં ઉદ્ગમ સ્થાન—કંઠસ્થાન નાભિતંત્ર છે. ^{૩૯}

આ ચક્ર કરોડરજજુના ૨૦ થી ૩૨ મણકા સુધીના સ્થાને રહેલું, 'ક' થી 'ઠ' અક્ષર સમાવિષ્ટ કરતું, હૃદય સ્થાને રહેલું છે. આ ચક્ર બાર પાંખડીવાળાં કમળ જેવી આકૃતિવાળું છે. તે સ્પર્શ તત્વના

ગુણવાળું અને પ્રાણવાયુનું મુખ્ય સ્થાન છે. આ ચક્ર પર ધ્યાન ધરવાથી સંયમ આવે છે. અને ચિત્તનું જ્ઞાન પણ થાય છે, ગોરખાનાથ આ પ્રમાણે સમજાવે છે:—

હૃદયે ચિત્ત સંવિત. (યો. સૂ. ૩, ૩૪)

અનાહત ચક્ર હૃદય પાસે આવેલું છે, અને તેમાં રહેલાં કમળની પાંદળીની સંખ્યા ૧૨ છે એમ જીવા ભગત કહે છે:—

‘દ્વાદશ પાંખડી અનાહત ચક્ર હૈ,
ઉનકા હરદે ઠેકાણાં.’ ૧૪૧^{૪૦}

આ ચક્ર અંતઃકરણનું મુખ્ય સ્થાન છે. ‘અનાહત ધ્વનિ આ ચક્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અનાહત ધ્વનિ શબ્દ બ્રહ્મથી પરબ્રહ્મ સુધી દોરી જાય છે.’^{૪૧}

અ થી અઃ અક્ષરનું ઉચ્ચારણ સ્થાન, કંઠ સ્થાને રહેલ, કરોડ રજજુના ઉપરના ૭ મણકાઓ સાથે જોડાયેલ, સોળ પાંખડીનાં કમળ જેવી આકૃતિવાળું વિશુદ્ધ ચક્ર ઉદાનવાયુનું સ્થાન છે. આકાશ તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયેલી વાણીનું સ્થાન છે. આ ચક્રનું ફળ કાવ્યગંગાનું અવતરણ છે. જીવા ભગત કહે છે કે વિશુદ્ધ ચક્ર કંઠસ્થાને આવેલું છે ત્યાં વિદ્યાશક્તિનું સ્થાન છે અને તેમાં સોળ પાંખડીવાળું કમળ છે:—

‘વિશુદ્ધ ચક્ર સોળ પાંખડીકા,
કંઠ થાનક ઠેરાણા,
વિદ્યાશક્તિ જીવકા થાના. ’ ૧૧૭૧^{૪૨}

આ ચક્ર પર ચેતનાની ગતિ થાય છે ત્યારે ચિત્ત પ્રકાશ જેવું વિશુદ્ધ બની જાય છે, તેથી તેને વિશુદ્ધ ચક્ર કહે છે.^{૪૩}

બે ભ્રમરની વચ્ચે ‘હ’ અને ‘ક્ષ’ અક્ષરનું સ્થાન, ભાલ પ્રદેશમાં આવેલું, શ્વેત પુષ્પથી પ્રકાશિત, બે પાંખડીઓવાળાં કમળ સમાન આકૃતિવાળા આજ્ઞાચક્રને ‘ત્રીજું—નેત્ર’ પણ કહે છે. ‘ઓરૂમ’ તત્ત્વ બીજનું સ્થાન છે. ત્રિવેણી સંગમ અહિંયા થાય છે. તે દિવ્ય દષ્ટિનું સ્થાન છે. શિવશક્તિ યોગ અહિંયા થાય છે. અહિંયા જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે. ઝલમલ જ્યોતિ અહિંયા ઝળકે છે. જીવા ભગત કહે છે:—

‘ત્રિકુટિ આજ્ઞા ચક્ર દો પંખડીકા,
ઝલમલ તેજ ઝલકાણા. ’^{૪૪}

કબીરસાહેબે આજ્ઞાચક્રનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છે:—

‘ત્રિકુટિ મહલમેં વિદ્યાઅરા,

અનહદ ગરજે બજે નગારા,
બાલ બદન સૂરજ ઉજિયારા.

આ સ્થાને ચિત્ત અને પ્રાણ સ્થિર થવાથી સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સંતોએ સંતવાણીમાં આ સ્થાનનું મહત્વ સમજાવતી સંતવાણી રચી છે.

સહસ્રાર ચક્ર તાળવા ઉપર મસ્તકમાં આવેલું છે. વિવિધ રંગના પ્રકાશથી યુક્ત, હજાર પાંખડીવાળાં કમળ જેવી આકૃતિમાં છે. તેનું તત્ત્વભીજ વિસર્ગ છે. આ ચક્ર તત્વાતીત છે. તે વિવિધ પ્રકારના ૧૦૦૦ અક્ષરનું સ્થાન છે. આ ચક્રનું ધ્યાન ધરવાથી મોક્ષ મળે છે. શુદ્ધ સ્ફટિક રંગનું આ ચક્ર છે. તેને દશમો મોલ કે બ્રહ્મરન્ધ્ર પણ કહે છે. આ ચક્ર મનસાતીત ચેતનાનું કેન્દ્ર છે, ત્યાં ત્રિગુણી માયા નથી. ત્યાં નૂર ઝળકે છે, ત્યાં સાહેબ બિરાજે છે, એવું સંતો સંતવાણીમાં કહે છે. કેવલ પદ, ઉન્મનિ, કૈવલ્ય કે પરમ પ્રાપ્તિનું આ સ્થાન છે. આ સ્થાનનું વર્ણન કરતા જીવા ભગત કહે છે:—

‘ગગન ચક્ર હજાર પાંખડિકા,
દશમે દ્વારે ઠેકાણા.’ ॥૮૮॥^{૪૫}

જીવા ભગત ચક્રાતીત—પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ વિશે સૂક્ષ્મતાથી સમજ આપે છે. ચક્રાતીત—અલખ પુરુષની ઓળખ કરવી જરૂરી છે. કોઈ વીરલા તેને પામી શકે છે. પરા, પશ્યતિ, મધ્યમા કે વૈખરી વાણીથી પર દેહાતીત દેવ અધર તખત પર ધ્યાન ધરવાથી મળે છે. પાંચતત્ત્વ ત્રણ ગુણ ત્યાં નથી. એ માટે સતગુરુ કૃપા હોય તો ચક્રાતીત એવા પરમતત્ત્વને પામી શકાય છે. જીવા ભગત કહે છે:—^{૪૬}

‘ચક્રાતીત કોક વીરલે પાયા’ ॥૮૯॥

‘પરા પશ્યતિ નહિ મધ્યમા,
ઉવા નહિ વૈખરી છાયા:
દેહાતીત હૈ દેવ નિરાલંબ,
અધર તખતે ઓળખાયા.
પાંચ તત્ત્વકા નહિ પસારા,
ઉવા નહિ ત્રિગુણી માયા:’

‘ચંદા સૂરજ નહિ સુષુમણા,
ઉન્મુનિ લઈ ઠેરાણા.
‘ધરી દેહ પણ ફરી નહિ ધરના,
શ્રી ગુરુ પ્રસાદ પાયા:
જીવો કે ગુરુ મોરાર ચરણે,
સો નરભે નિસાણ ધોરાયા.’

કુંડલિની શક્તિ બંકનાળ કે સુષુમ્ણા માર્ગે આરોહણ કરે છે ત્યારે એક એક ચક્રનું ભેદન કરતી આગળ ધપે છે. જે જે ચક્રનું ભેદન થાય છે તે તે ચક્ર અધોમુખી મટીને ઊર્ધ્વમુખી બનતું જાય છે. ત્યારે ચક્રોની પાંખડીઓ અને ચેતના વિકસિત બનતી જાય છે. તે સૂક્ષ્મ યૌગિક ઘટના છે. દશમાં મોલે (અધર તખતે) પહોંચ્યા પછી બાકીના ચક્રો કરતાં સહસ્રાર ચક્રનું સ્થાન મહત્વનું બની જાય છે. અહિંયા સુધી પહોંચનારો શૂરવીર, વીરલો કે મરજીવો બને છે. કેમકે અહિંયા પહોંચ્યા પછી લખ ચોરાસીનો ફેરો મટી જાય છે. પરબ્રહ્મનો ભેટો થઈ જાય છે, ઘટનું આવરણ મટી જાય છે, એમ જીવા ભગત કહે છે:—

'ચક્રાતીત હો આપ અલખજી.
જેણે આ ચરખે ઓળખ્યા હરિ,
તેણે ફરી ઉદર ન ધરી.'^{૪૭}

અહિંયા પહોંચનારો સાધક મસ્તાનો બનીને મસ્તી માણે છે. જીવા ભગત આ સ્થાને પહોંચ્યાની અનુભવ મસ્તીની મોજ જ્યોત દર્શન અને નાદાનુસંધાનથી વર્ણવતા કહે છે:^{૪૮}

'આ ચરખે ઉઘડ્યાં તાળાં,
માંઈ ઝટક ભયા ઉજિયાલા,
નિરખ્યા પાર પરિ બ્રહ્મ પ્યારા. '૧૧૥

'વરસે નૂરા બાજે તૂરા,
તીન લોક ઝણકારા:
શબદ સિંધુ ગરજે ગેબી,
બોલે બાવન બારા. '૧૧૭

(૧૨) ત્રિબંધ :

'ત્રિબંધ' યોગમાર્ગમાં મહત્વનો શબ્દ છે. શ્વાસ લેવો, શ્વાસ રોકવો અને શ્વાસ છોડવો એ ત્રણ ક્રિયાને ત્રિબંધ કહેવામાં આવે છે. હઠયોગમાં આ ત્રણ બંધથી પિંડમાં રહેલા પૃથ્વી, જલ અને વાયુ તત્ત્વનું નિયમન શક્ય બને છે.

- મૂલાધારબંધ
- જાલંધરબંધ
- ઉડ્ડીયનબંધ

બાહ્ય શ્વાસથી આંતર શ્વાસને પકડવાની યોગ વિદ્યાની મહત્વની ચાવી મળે છે. મૂલા ધારબંધથી પૃથ્વી તત્વ જલંધરબંધથી જલતત્વ અને ઉડ્ડીયનબંધથી વાયુતત્વ વશ કરવામાં આવે છે. હઠયોગની આ પ્રક્રિયા વર્ણવતાં કબીરસાહેબ કહે છે:—^{૪૮}

‘ધોતી નેતી બસ્તી પાઓ,
આસન પદ્મ જુગસે લાઓ:
કુંભક કર રેચક કરાઓ,
પહેલે મૂલ સુધાર કાર્ય હો સારા હૈ.

શ્વાસ લેવાની ક્રિયા તે મૂલાધાર બંધ. મુલાધાર બંધમાં અપાન વાયુની સ્વાભાવિક ગતિ નીચે તરફ હોય છે. બળપૂર્વક તેની ગતિને મૂલાધારબંધ સુષુમ્ણામાં તેને ઊર્ધ્વગામી બનાવી શકે છે. પ્રાણને નિમ્નગામીને બદલે ઊર્ધ્વગામી બનાવવાનું એ આરંભનું પગથિયું છે. સંતવાણીમાં તેને ‘ગણેશ સ્થાપન’ ક્રિયા કહે છે. સાધનાનું આ આરંભનું પગથિયું છે. જાલંધરબંધ એટલે બળપૂર્વક શ્વાસને રોકવો. કંઠમાંથી વહેતા પ્રાણને સંકોચીને ઉદાન વાયુને રોકવાની આ ક્રિયા છે. શ્વાસ રોક્યા પછી તેનો બંધ છોડવાથી પ્રાણ સુષુમ્ણામાં ઊડીને પ્રવેશ કરે છે, તેથી તેને ઉડ્ડીયન બંધ કહે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં આ ત્રિબંધ પ્રક્રિયાનું વર્ણન મળતું નથી.

(૧૩) બ્રહ્મતાળું :

ત્રિવિધ બંધનો હેતુ તો સુષુમ્ણા માર્ગે પ્રાણનું વહન કરવાનો છે. કુંડલિની જાગરણ એ યોગમાર્ગનું સુફળ છે. આ જાગરણ કરવા માટે દૃઢતાપૂર્વક ધીરજથી પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. પ્રાણનું સંયમન નિયમન કરીને રહસ્યમય ઘટનાનું ઉદ્ઘાટન કરવાનું લક્ષ્ય છે. ગુરુનું જ્ઞાન કુંડલિની જાગરણ માટે ઉપકારક છે. જીવા ભગત કુંડલિની જાગરણને ગુરુ કૃપાનો પ્રસાદ કહે છે:—

‘આ ચરખે ઉઘડયા તાળાં.’^{૪૯}

.....
‘ગુરુ પ્રસાદ પાયા.’^{૫૦}

કુંડલિની શક્તિ જગાડવા માટે પણ યુક્તિ કે ગુરુકૃપાની ચાવી જોઈએ, તો જ બ્રહ્મતાળું ખોલી શકાય છે. પરંપરિત ‘બ્રહ્મતાળું’ શબ્દ સંતવાણીમાં પ્રતીક તરીકે જીવા ભગતે પ્રયોજે છે:—

‘લે કૂંચી સતગુરુ સાહેબકી,
ઊઘડે એતરનાં તાળાં.’

કુંડલિની શક્તિનું જાગરણ થતા સુષુમ્ણા નાડી ઉર્ધ્વગમન કરે છે. ત્યારે ષટ્ ચક્ર વીંધીને સહસ્રારમાં સ્થિત થાય છે. કુંડલિની ચાવી મળતા ‘બ્રહ્મ દ્વારનું તાળું ઊઘડી જાય છે’.^{૫૧}

(૧૪) શૂન્ય મહલમેં ખ્યારા : સમાધિ :

સંતવાણીમાં સમષ્ટિમાં વ્યષ્ટિનું સમાઈ જવું, 'જ્યોતમાં જ્યોત મિલાઈ' 'શૂન્ય મહલમેં ખ્યારા' 'શૂન્યમાં સુરતા બાંધી' વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. સાધના પંથમાં 'શૂન્યદશા' ને 'પરમદશા' પણ કહેવામાં આવે છે. પરમની પ્રાપ્તિ મુખ્ય લક્ષ્ય હોવાથી 'હું' પદને ઓગાળીને બ્રહ્માંડમાં મારા પિંડના કોઈને કોઈ તત્વનું અસ્તિત્વ તો છે જ, એવી પ્રતીતિને 'શૂન્યદશા' કહેવામાં આવે છે. આકારની રીતે જોઈએ તો શૂન્ય અને બ્રહ્માંડનો આકાર ગોળ છે. શૂન્યમાં કશુંક છે પણ સ્થૂળ રીતે તેની ગણતરી નથી. શૂન્યનું ઉમેરણ જેની સાથે થાય તેનું મૂલ્ય અધિક વધી જાય છે, એવો અર્થ કરી શકાય. સંતવાણીમાં શૂન્યદશા 'ઉન્મનિ' કે 'પરમાનંદી' દશા માટે પ્રયોજાય છે.

'નેતિ નેતિ', 'છે છતાં નથી' અને 'નથી છતાં છે' એ પરમતત્વની ઓળખના અર્થમાં 'શૂન્ય' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે:—

'આ ચરખો છે ને નથી,
એમ પોકારે વેદ પુરાણ કથી.'^{૫૨}

સાધક ઉન્મનિમાં—શૂન્યદશામાં પ્રવેશે છે ત્યારે 'હું' પદ ભૂલી જાય છે. એવી રીતે દેહદશા ટળે છે અને તેમાં ભળે છે. જીવા ભગત કહે છે:—

'જાપ અજંપા સુષમણા નાડી,
નુરતી નિરખન રહાવે:
ઉન્મુનિમાં આસન ઠેરાવ્યા,
સુરતી શબ્દ લીન ભઈ.'^{૫૩}

શૂન્યમાંથી શૂન્ય બાદ કરીએ તો પણ શૂન્ય જ રહે છે. શૂન્યમાં શૂન્ય ઉમેરી એ તો પણ શૂન્ય જ રહે છે. જીવા ભગત કહે છે:—

'અખંડસે ઉપના સો અખંડ રહાવે.'^{૫૪}

સમાધિયોગ થતા જળનું જળસમાઈ જાય છે અથવા અંશ અંશીમાં સમાઈ જાય છે. સાધનાની આ સ્થિતિને મીઠાની પૂતળી સાગરમાં ઓગળી જાય છે એવાં રૂપકથી આ 'શૂન્યદશા'ને વર્ણવતા જીવા ભગત કહે છે:—

'લૂણ જ ટળિયા અંગ જ ઠરિયા,
સાગર હો કર ગાજે.'^{૫૫}

'હઠ પ્રદીપિકા' માં સમાધિની વ્યાખ્યા આપતા ગોરખનાથ કહે છે કે, જેમ મીઠાનો ગાંગડો પાણીમાં ભળીને પાણીમય થઈ જાય છે, તેમ આત્મા અને મનની એકતાને (સંપ્રજ્ઞાત) સમાધિ કહેવાય. મીઠાનો ગાંગડો પાણીમાં ભળીને પાણીમય થઈ જાય છે તેની માફક જીવાત્મા પરમાત્માનું એક્ય સધાય છે. અને સર્વ સંકલ્પો નાશ પામે છે, તેને (અસંપ્રજ્ઞાત) સમાધિ કહે છે. (હઠ પ્રદીપિકા ૪:૫ અને ૪:૭)

સંતવાણીમાં સાધનાની પ્રાપ્તિ અને જીવતા સમાધિ ઉભય માટે સમાધિનો પ્રયોગ થાય છે. પ્રાણ અને મન પર વિજય મેળવીને સાધકો પ્રાણને 'દશમાં મોલે' લઈ જાય છે. અને પરત પણ લાવી શકે છે. સમાધિ સાધકનું લક્ષ્ય છે. પણ 'વાડ વિના વેલો ન ચડે' તેમ સાધના વિના સમાધિ સુધી ન પહોંચી શકાય.

કુંડલિની જાગરણ થયા પછી તે ષટ્ચક્ર ભેદનની પ્રક્રિયા કરે છે. પછી સાધનનું મૂલ્ય નથી. સ્થૂળ દેહથી પણ પર જવાની સ્થિતિને 'સમાધિ' અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. એટલે સમાધિ એક સાધકની સ્થિતિ છે. આ અવસ્થાને 'લયતત્ત્વ', 'તુરિયાવસ્થા', 'શૂન્યાવસ્થા', 'અશૂન્ય', 'પરમપદ', 'યનમનસ્ક સ્થિતિ', 'અદ્વૈત', 'નિરાલંબ' 'જીવન મુક્તિ', 'સહજ અવસ્થા' વગેરે નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે. સમાધિમાં આ બધા જ શબ્દોનો મર્મ સમાઈ જાય છે.

જીવા ભગતે સંતવાણીમાં 'શૂન્યદશા' 'તુરિયાવસ્થા' સહજસમાધિ', 'અદ્વૈત' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે અને એ રીતે જીવપણામાંથી શિવપણું સિદ્ધ થયાનો અનુભવ વર્ણવે છે. 'મીઠાની પૂતળી', 'સમંદર લહેર' અને 'બુંદનું જળમાં સમાઈ જવું' વગેરે દષ્ટાંતો દ્વારા જીવા ભગત આત્મા પરમાત્માનું એક્ય અથવા અદ્વૈત વિચારધારાને ગૂંથે છે. પરંપરિત ઉદાહરણો જાળવી રાખીને હઠયોગની વિચારધારાનું અનુસરણ કરે છે.

સમાધિ ચિત્તની વૃત્તિમુક્ત અવસ્થા છે. એ જ યોગનું લક્ષ્ય છે. સમાધિ આંતરજગતની પૂર્ણ જાગૃતિ છે, એવું જીવા ભગત સ્વીકારે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં 'સહજ સમાધિ' અને 'જીવન મુક્ત' શબ્દો સમાધિ અવસ્થા સૂચવે છે.

(૧૫) ઓમ્ થી અનાહત :

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં દેહમાં રહેલા વિવિધ ચક્રો વિશે વિચારણા થઈ છે. તેમાં દરેક ચક્રના બીજ મંત્રો, વર્ણો, યંત્રો વગેરે દર્શાવીને સહસ્રારચક્રમાં ઘટતી અગમ્ય રહસ્યમય ઘટનાઓને નાદાનુંસંધાન દ્વારા વર્ણવી છે. આજ્ઞા ચક્રમાં ઓઝમ તત્ત્વબીજ 'ઓમ્' દ્વારા વ્યક્ત કરીને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનાં રહસ્ય સાથે જોડી દે છે.

સૃષ્ટિના સર્જન સમયે પ્રથમ અક્ષર પ્રગટ્યો તે 'ઓમ્' છે. પ્રકાશ અને અવાજ એક સાથે પ્રગટ થાય તો પણ પ્રથમ પ્રકાશ જ દેખાય છે. પછી અવાજની ઘટના ઘટે. સાધનામાં આ ક્રમ ઉલટાવી દેવામાં આવે છે. પ્રથમ ઓમ્ કાર પકડીને ચૈતન્ય પાસે જઈ શકાય, ચૈતન્ય પ્રકાશમય છે. પરંપરિત સંતવાણીની જેમ જીવા ભગતે 'ઓમ્' અને 'બીજ મંત્ર' શબ્દ પ્રયોગ 'રવેણી' પ્રકારની વાણીમાં કરેલો છે.

(૧૬) ઉલટો પવન ચલાયો :

કબીરની આધ્યાત્મ ચિંતન ધારામાં યોગ સાધના છે. તેમની આ સાધનાપંથ નાથ સંપ્રદાયથી પ્રભાવિત છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'ના સંતો કબીરની યોગસાધનાને વિશેષ સ્વીકારીને ભક્તિયોગ દ્વારા પ્રાણને વશ કરી ચિત્તવૃત્તિઓ પર કાબૂ મેળવી સૂરતાને શૂન્ય સાથે એકરૂપ કરી યોગ સાધના સમજાવી છે. ^{૫૬}

'ઈંગલા પિંગલા સુષમણા સાંધી,
ત્રિવેણી તાર મિલાયા.' (ત્રિકમસાહેબ)

.....
'બંકનાળની ખડકી ખોલી,
ઉલટા રાહ ચલાયા. ' (દાસી જીવણ)

'નાભિ કમળથી ઉલટો આવે.' (ત્રિકમસાહેબ)

'પવન પુરુષ પલટાયો. ' (દાસી જીવણ)

જીવા ભગતે સંતવાણીમાં 'રવિભાણ- સંપ્રદાય' ની આ વિચારધારા સ્વીકારીને યોગાર્ગનું રહસ્ય સમજાયું છે. આ સંપ્રદાયના સંતોએ કબીરની યોગસાધના જે મૂળ હઠયોગની ધારા છે. સાથે એકરૂપ કરતી યોગસાધના સમજાવી છે. સુષુમ્ણા નાડી દ્વારા પ્રાણની ગતિ સ્થિર કરવાની સાધના વિશે રવિસાહેબે સાધનાની પ્રક્રિયા સમજાવી છે:-

શશિ સૂરમે સુર શશિમે,
અણસારે ઉલટાવે:
નિરખે પલપલ નૂર નિરંતર,
અનહદ નાદ બજાવે. (રવિસાહેબ)

સૌ પ્રથમ પ્રાણને સ્થિર કરી તેની ગતિ જાણી લેવી ઈડા, પિંગલામાં વહેતા પ્રાણને સુષુમ્ણા નાડીમાં પ્રવેશ કરાવી અધર તખત પર લઈ જવાનો છે. મને સ્થિર કરી, મૂલાધાર ચક્રને દબાવી, આસન વાળીને પ્રાણની ગતિ ઉલટાવી મણિપુર ચક્રમાંથી પ્રાણને ઉચે ચડાવી, સ્વાધિષ્ઠાન ચક્રમાં પ્રવેશ કરાવ્યા પછી નાભિમાંથી પશ્ચિમ તરફ કરોડરજજીમાં રહેલી બંકનાળમાં સુષુમ્ણા નાડીનો પ્રવાહ પ્રસાર કરીને, સહસ્રાર ચક્રમાં પ્રાણ પ્રવાહને પહોંચાડવાની પ્રક્રિયા જીવા ભગતે પણ બતાવી છે. સુષુમ્ણા પ્રવાહને દાસી જીવણ 'પવન પુરુષ પલટાયો' કહે છે. ત્રિકમસાહેબ 'નાભિ કમળથી ઉલટો આવે' કહે છે. રવિસાહેબ 'નાભિએ સુરતા ચલી' અને 'ચલે પાધરે પશ્ચિમ' કહે છે. જીવા ભગત આ પ્રક્રિયા માટે 'નૂરત નિશાણે ચડી', 'સુરત ચલી ગઈ ગગનમેં', 'સુરત નૂરતકી શેરી' વગેરે શબ્દો પ્રયોજીને સાધનાપ્રક્રિયા સમજાવે છે. જેમકે:-

'ઈંગલા પિંગલા સુષુમણા સાંધી,
બંકનાળ મે રસ પાયા:

ઉલટા ચડકર અમીરસ પાયા,
ઉનમુની મેં ઠેરાયા. ' ૫૭

.....
'અધર તખત પર મેરા તકિયા,
સૂરત નૂરતે ચડે:
જીવો કે ગુરુ મોરાર ચરણે,
સો સતગુરુ ક્રિયાથી મળે.' ૫૮

.....
'અધર તખત પર આપ અનામી,
કરણીગર કિરતારા:
મટી દુનિયા થઈ એકતા,
રચિયા ખેલ ખાંડાની ધારા. ' ૫૯

'સૂરત નૂરત થૈ સુવાગણ,
જ્યારે પિયા સે પરણાવી
વાલમકું તો વશ કરી લીના.....' ૬૦

.....
'મેં પીયાકી પિયુજી હમારા,
પરસ્પર એકતા લાવી:
મે પિયા પાસ પિયુ મુજ પાસે,
સમંદર લેર સમાવી.' ૬૧

.....
'પ્રેમરસ પીધા આપે સિધ્યા,
નૂરત નિશાણે ચડી.' ૬૨

શ્રી ભાણદેવજી□'જતિ-સતી' યોગ વિશે કહે છે કે, 'સૂરતા એટલે સતી અને આત્મા એટલે જતિ. સૂરતા જ્યારે આત્મામાં સ્થિર થાય ત્યારે તે ઘટનાને સતીના જતિ સાથે લગ્ન થયાની ઘટના ગણવામાં આવે છે. સતી જ્યારે જતિ (આત્મા) રૂપી પતિને પામે છે ત્યારે તે સૂરતા સોહાગણ બને છે. સૂરતા જ્યાં સુધી આત્મામાં સ્થિર ન થાય ત્યાં સુધી તેને કુંવારી ગણવામાં આવે છે. ૬૩

(૧૭) જ્યોત રૂપે હરિ દર્શન :

કુંડલિની શક્તિ જાગૃત થાય છે ત્યારે મૂળ બીજરૂપ શક્તિ સાથે સંયોજન થઈ જાય છે, એટલે સર્વત્ર હરિ દર્શન થાય છે. ભક્તિયોગમાં સર્વત્ર દર્શન કરતા કરતા તે તું જ છે. એવી પ્રતીતિ સુધી પહોંચીને બિંદુ સિંધુમાં ભળી જાય છે. હઠયોગમાં કુંડલિની જાગરણનું ધ્યેય મુખ્ય છે. સહજયોગમાં કુંડલિની જાગરણ

માટેના પ્રયત્નો ન કરતા દેહમાં છે જ એવી દ્રઢ પ્રતીતિ સાથે સહજ ભાવે સ્વીકારીને સર્વત્ર પ્રભુદર્શન કરીને અંદર હરિદર્શન કરવામાં આવે છે. અંદર બહાર હરિદર્શન થાય છે.

ચિત્ત સ્વચ્છ બને ત્યારે માત્ર મૂળતત્વ એવા પ્રકાશનો ભાસ થાય છે. સર્વત્ર હરિ દર્શન કરનારા સાધકોના ચિત્તમાં હરિનું પ્રતિબિંબ હોય છે. સગુણ ધારાનાં સંતોના ચિત્તમાં રૂપગુણનું પ્રતિબિંબ હોય છે. આ પ્રતિબિંબ એક અને અનન્ય હોય છે. જ્યોત ઉપાસના કરનાર સંતોને જ્યોતનું દર્શન થાય છે. જ્યોત એટલે પ્રકાશ. પ્રકાશ સૃષ્ટિનાં સર્જનનું મૂળ તત્વ છે. અંધારું દૂર કરનારું તત્વ છે. અંધારામાંથી અજવાળ સુધી જવા માટે કાં અજવાળું સાથે લઈને ચાલવું જોઈએ અથવા અંધારું જ્યાં છે ત્યાંથી દૂર જતા જતા પ્રકાશ છે ત્યાં પહોંચતા, પ્રકાશને પામી શકાય છે. બંનેમાં પ્રયત્નો તો કરવા જ પડે છે. આ પ્રયત્નો એટલે સાધના.

અંદર રહેલા આત્મપ્રકાશને મૂળ સ્થાને લઈ જવાનો પ્રયાસ સાધનાનું લક્ષ્ય છે. અંદર તો અંધારું જ છે. આત્મા ખોવાયો છે. ખોવાયેલા આત્માને દેહના રહસ્યોને ઉકેલતા ઉકેલતા ખોજવાનો છે. પ્રયાસમાં ચોક્કસ ધારણાઓ બાંધીને ચિત્તમાં તેનું પ્રતિબિંબ ધરીને સ્વીકારીને ચાલવામાં આવે છે. ભક્તિ અને યોગ આ બે ધારાનો આ મૂળ હેતુ છે. હેતુ સરખો છે. બંનેમાં ચિત્ત મહત્વનું છે. યોગ અંદર દર્શન કરીને ચિત્ત ચોખ્ખું કરીને ઝીલાતાં પ્રતિબિંબોને મહત્વ આપે છે. ભક્તિ બહારનાં પ્રતિબિંબોને અંદરના પ્રતિબિંબ સાથે તુલવે છે. સર્વત્ર હરિના દર્શન કરે છે. યોગ માર્ગમાં દેહના રહસ્યો દર્શાવવાનું મહત્વ સમજી શકાય છે. દેહ તો હાડ માંસનો બનેલો છે. એટલે દેહભાવ મીટાવીને બંનેને ચાલવું પડે છે. બંનેને પ્રયત્નો કરવા પડે છે. પ્રકાશને પકડી રાખવામાં આવે તો અંધારાથી બચી શકાય. બીજાને સતત ચાલતા રહેવું પડે છે તો પ્રકાશ મળે છે. બંને સાધકોનું લક્ષ્ય તો પ્રકાશની ખોજથી પ્રકાશમય બનવાની છે.

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતો અખંડ જ્યોત સાથે રાખીને ચાલનારા છે. એટલે અંદર ડોકિયું કરે છે. બ્રહ્માંડનું રહસ્ય પિંડમાં પડેલું જ છે. જે બહાર છે તે અંદર છે, એવું સ્વીકારે છે. સર્વત્ર રમતા રામ જોવાથી અજ્ઞાનનું અંધારું દૂર થાય છે. જ્યાં જ્યાં અજ્ઞાન છે. ત્યાંથી દૂર જતા રહીએ તો રમતા રામ દેખાય છે. એવું 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'ના સંતો ભારપૂર્વક કહે છે. આત્મા જ્યોત રૂપે છે. પરમ તત્વ પણ પ્રકાશમય છે. સર્વત્ર છે. આત્મદર્શન કરીને ત્યાં પહોંચવાનું છે. જીવા ભગત 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની જ્યોત ઉપાસનાને સ્વીકારે છે. 'ભગવદ્ ગીતા' માં જ્યોતિનું મહત્વ બતાવતા કહ્યું છે કે, 'તે જ્યોતિઓનું પણ જ્યોતિ છે, અંધકારથી (અજ્ઞાનરૂપી) પર કહેવાય છે. એ જ જ્ઞાન રૂપે છે. અને એ જ જાણવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનથી જેને જાણી શકાય છે તે પણ તે જ છે. અને સર્વના હૃદયમાં રહેલું છે. (૩-૧૮) જીવા ભગતે દેહમાં રહેલા વિવિધ જ્યોતિ વિશે એક પદમાં સમજ આપી છે:—^{૬૪}

'આ બંગલામેં અખંડ જોત્યું પ્રકાશા. ॥ટેકા॥

એક જ્યોત હૈ દોનું જ્યોત હૈ,
તીનું જ્યોત પ્રકાશાવે:
પ્રથમ જ્યોત હૈ પોષણરૂપ કમલાપતિ,

વિષ્ણુ લક્ષ્મણકા વાસાવે. ॥૧॥

દૂજી જ્યોત હૈ હૃદય કમલમેં,
ત્યાં અનહદ ચક્ર પ્રકાશાવે
ઢાદશ પાંખડી નિવાસા..... ॥૪॥

ત્રીસરી જ્યોત હૈ ત્રિકુટીમાં,
જ્યાં પ્રભાતકા વાસાઃ
ભૂમધ્યે કમળ દો પંખડીકા,
સંત સબ કરે નિવાસા. ॥૫॥

સૂરતી સાધે ત્રિવેણીમાં બાંધે,
ઢાદશે દેશે પ્રકાશાવેઃ
જુગતિ જાણે કરમ સબ બળે,
નિરખ્યા દેવ દયા લાવે. ॥૬॥

તાકો રૂપ અતિ સૂક્ષ્મ સુંદર,
કોટિ સૂર પ્રકાશા. ॥૭॥

ચક્રોમાં નાભિ—હૃદય અને બે આંખ મધ્યે ભ્રમર ગુફામાં જ્યોતિ ઝળહળે છે. સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર, અનાહતચક્ર અને આજ્ઞાચક્ર એ ત્રણેય ચક્રોનું સાધનામાં મહત્વ છે. પ્રથમ જ્યોત નાભિકમલમાં છે, તે પાલન પોષણ કરે છે. શ્વાસ ઉશ્વવાસ દ્વારા જ્યોત ઝળહળે છે. તેમ જ હૃદયકમલમાં જ્યોત છે. અનાહત ચક્રમાં જ્યોત છે, ત્યાં પ્રાણને રુંધવાથી ઉપરના માર્ગે આજ્ઞા ચક્રની જ્યોતમાં જઈ શકાય છે.

ત્રિકુટિમાં ત્રીજી જ્યોત છે, ત્યાં બે પાંખડીવાળું કમળ પ્રકાશિત થયા કરે છે. તેને ત્રીજું નેત્ર પણ કહેવામાં આવે છે. ત્રિવેણીને સાંધીને સૂરતાને બાંધીને અહિંયા તેજ તખત—ત્રિવેણી ઘાટે પહોંચી શકાય છે. આ જ્યોતની યુક્તિ ગુરુ દ્વારા જાણી શકાય છે. જ્યોત ઉપાસના કરનાર સાધક બ્રહ્મરન્ધ્રમાં પૂર્ણ જ્યોતિરૂપે ઝળહળતા પરમાત્માના દર્શન થઈ શકે છે.

કબીરસાહેબની આધ્યાત્મ ચિંતનધારામાં યોગ સાધના છે. તેમનો આ સાધનાપંથ નાથ સંપ્રદાયથી પ્રભાવિત છે અને નાથ સંપ્રદાયે સર્વધર્મ સાથે સંપર્ક જાળવી રાખેલ હોય તેમનું ઉત્તમતત્વ નાથસંપ્રદાયમાં ઉત્તમ રીતે જળવાયું છે. 'ગુરુઓનો અપાર મહિમા તથા દુન્યવી ગણાતી ભૌતિક માયા મમતાનો ત્યાગ કરી સહજ લય, રાજયોગ અને હઠયોગ દ્વારા તપ કરી લિલયા કલ્યાણનો માર્ગ સંસારીને ચીધવો એ તેના પ્રમુખ લક્ષણોમાંનાં કેટલાંક છે.' ^{૬૫}

જીવા ભગતે આસન નહિ પણ આસન પછી મળતી સિધ્ધિની પ્રાપ્તિ વિશે વિગતે ચર્ચા કરીને દેહમાં રહેલા વિવિધ સ્થાનો વિશેનાં રહસ્યો ખોલી આપે છે. એનો અર્થ જ એવો થાય છે કે જીવા ભગતને યોગપંથનું જ્ઞાન હતું.

(૧૮) સહજ સમાધિ :

જીવા ભગત સહજ સમાધિ યોગનો સ્વીકાર કરે છે. અજ્ઞાનનું આવરણ દૂર થાય તો સર્વત્ર રમતા રામના દર્શન થાય છે. તેના માટે અજપા જાપ જ્યોતિ દર્શન ગુરુ જ્ઞાન તારણહાર બને છે. આસન સિધ્ધિ કરતા આ ત્રણ તત્વો સહજ યોગ ભણી લઈ જવામાં મદદરૂપ થાય છે. બાહ્ય ક્રિયાકાંડ યોગસાધના કે વેદ પુરાણ વાંચવાની જરૂર નથી: જ્યાં જુઓ ત્યાં રમતારામ દેખાય છે. અજ્ઞાનનું આવરણ હટી જાય તો ષડ્ રિપુઓની ઉપાધિની ખટપટ રહેતી નથી. સહજ યોગ થઈ જાય છે. આ સહજ યોગ ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ, ખીમસાહેબ, ત્રિકમસાહેબ, ભીમસાહેબ, મોરારસાહેબ, દાસી જીવણ વગેરેની જેમ જીવા ભગતની વાણીમાં જોવા મળે છે. થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ:—

‘સહજ શૂન્ય માંહી પરમ હંસ હૈ વાસા,
નિરાધાર નિરવાણ. ’^{૬૬} (ખીમસાહેબ)

‘અગમ અગોચર અદભૂત લીલા,
નેતિ નેતિ નિગમ નિરાના રે
રજ મોરાર રવિ કે ચરણે,
સે જે સે જે સમાના રે. ’^{૬૭} (મોરારસાહેબ)

.....
‘આસન ઉન્મુનિ માંહી,
સે જે સુષમણા તાંહી
થક ગયે પવન બ્રહ્માંડા,
સહેજે ભયા આનંદા. ’^{૬૮} (જીવા ભગત)

રવિસાહેબે દેહ દમન સ્વીકાર્યું નથી અને હઠ યોગીઓના દેહ દમનનો વિરોધ કરે છે:—

‘કાહીકું જોગીડા દેહીકું દમન હો,
કાહીકું કષ્ટ હો કાયા. ’^{૬૯}

શબ્દાતીત, સૂક્ષ્મ, સમગ્ર બ્રહ્માંડના સ્વામી રોમે રોમે રમી રહ્યા છે. જે સર્વત્ર છે. તેની પ્રાપ્તિ માટે આચરણ, ધીરજ અને પ્રેમની જરૂર છે. ભીંતરની ભકિત હૃદયમાં જાગે તો જન્મ મરણથી છૂટી શકાય. ઊંધે મસ્તકે લટકાવવાની જરૂર નથી પરાણે પવનને શૂન્ય મહલમાં લઈ જવામાં મુશ્કેલી થાય, જેઓ ગગન મંડળમાં ખોજે છે. તેઓ તેને પામે છે. સૂર્ય ચંદ્ર નાડી કુંડલિની જાગૃત થઈને સુષુપ્ત માર્ગે ઉપર ચડે છે.

ત્યારે ઈડા અને પિંગલાના પ્રાણ પ્રવાહો એકાકાર થઈ જાય છે. બંને નાડીના પ્રાણ પ્રવાહો સમરૂપ બને છે. સાધનાની આ અવસ્થાએ ઉન્મનિમાં આસન લગાયા કહે છે. એ સમયે સૂરતાને પ્રયત્નથી જોડવી પડતી નથી.

(૧૮) સૂરત-શબ્દયોગ :

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં નૂરત-સૂરત, 'સૂરત-શબ્દયોગ' ભળેલો છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'ના સંતકવિઓ 'નૂરત-સૂરત' શબ્દ ઝૂમખું સાથે પ્રયોજે છે. 'સૂરત' એટલે સારી રીતે રચેલું, સારી રીતે આસકત, ધ્યાન, લક્ષ્ય, નજર, વગેરે અર્થો મળે છે. નૂરત એટલે તેજ, પ્રકાશ અથવા સૌંદર્ય. સંતવાણીમાં પરમપદને પામવા માટે, દેહના ઘડનારાને પામવા માટેની પ્રક્રિયા માટે પ્રયોજાય છે. 'નૂરત' એટલે વિ-રતિ ભાવ, વ્યક્તિનો અભાવ, રતિ ભાવ નહિ તે. કોઈપણ સ્થિતિનો આનંદ ભાવે સ્વીકાર. સૂરત એટલે કેવળ સદ્ભાવમાં-સહભાવમાં રત રહેવું. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે આ બે વસ્તુની ખાસ જરૂર પડે છે. પ્રાણરૂપી પૂતળીને નૂરતે-સૂરતે નિરખવાની વાત સંતવાણીમાં વણાયેલી છે. આમ તો આ ગૂઢ શબ્દો છે. જગતની અસાર વસ્તુમાંથી મન હટાવી લેવું એજ નિ-રતિ છે. પરમાત્મામાં મનને તલ્લીન કરવું એટલે સૂરતિ. 'સૂરત-શબ્દયોગ' એક મહત્વની સાધના પ્રતિબિંબિત કરે છે. 'આ સાધના પદ્ધતિમાં શ્વાસ, સુરતા અને નામનો સુભગ સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે. સુરતાને નામમાં જોડીને શ્વાસના લય સાથે નામ જપ કરવાની સાધના છે. કબીરસાહેબની પરંપરામાં આ સાધનાને વિશેષ મહત્વ પ્રદાન કરવામાં આવે છે. ^{૭૦}

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'ના સંત કવિઓએ નૂરત-સૂરતનો પ્રયોગ કરતી સંતવાણીમાં સાધના પ્રક્રિયા સમજાવી છે:-

સૂરતે શોધો રે સતનામ,
ચંદન સે ચંદન ભયા:
સો ખેમ વિચારી જોય. ^{૭૧}

.....
નૂરતે સુરતે નિરખો,
એના ઘડનારાને પરખો. ^{૭૨}

જીવા ભગત કહે છે કે સૂરતાને ત્રિવેણીમાં રાખીને શબ્દની શેરી-માર્ગ પકડ્યો છે. નૂરતીએ નૂર (જ્યોત દર્શન) વરસ્યા છે:-

સૂરતકી લગની મળી શબ્દમે,
નૂરતીએ નૂર વરસ્યા. ^{૭૩}

.....
સૂરતી સાધે ત્રિવેણીમાં બાંધે,
સૂરતે શેરી શબ્દની પકડી. ^{૭૪}

જીવા ભગતે સૂરત નૂરત શબ્દ પ્રયોગ યોગ્ય રીતે પ્રયોજીને પરંપરિત 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની સાધનાધારા પ્રવાહિત કરી છે, ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણાનો યોગ કરીને ષટ્ ચક્રભેદન કરતા કરતા

પ્રાણને ત્રિવેણીમાં બ્રહ્મરન્ધ્રમાં સ્થિર કરતા નૂરત ન્યારી જોવા મળે છે. જ્યોત દર્શને 'ચક્રકડમ' શબ્દ દ્વારા અલગારી મિજાજે વાત કરીને સમજાવે છે:—

'જ્યોત અખંડિત નાડી સુષમણા,
ઉન્મુનિમાં સુરતી:
પીબત પ્રેમ યથા બ્રહ્મ નૂરા,
ચક્રકડમ ભઈ નુરતી.'^{૭૫}

શબ્દયોગમાં શબ્દ અને સૂરતિ ઊભયના સંયોજનનું મહત્વ છે. ગુરુ શિષ્યને મંત્ર આપે છે. તેને 'સત શબ્દ' કહે છે. આ 'શબ્દ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. શબ્દ ગુરુમુખી દીક્ષા રૂપે અપાય છે.^{૭૬}

ગુરુએ દિક્ષા રૂપે આપેલો શબ્દને 'મંત્ર' કહેવામાં આવે છે. આ શબ્દ ભાવ સાથે ભળે છે ત્યારે ઊંડાણથી બોલાય છે. છેક નાભિ સુધી અને તેનાથી સ્પંદિત થતું આખું અસ્તિત્વ આ શબ્દમંત્રથી રણઝણી ઊઠે છે અને અહ્મ ઓગળી જાય છે. સતત રટણ થતા હોવાથી ચિત્તમાં તેના તરંગોની સૂક્ષ્મ અસર થાય છે. શબ્દ સાથે અંતરનો તાર જોડવાથી શબ્દ 'ભજન' બની જાય છે. આ ભજનમાં સૂરતાનો દોર પરોવાય છે અને 'શબ્દ સૂરતિ યોગ' બને છે. શબ્દ અને સૂરતિ વચ્ચે અંતર ન હોવું જોઈએ, જ્યાં સુધી અંતર છે ત્યાં સુધી યોગ નથી. સૂરતિ શબ્દ સાથે તદરૂપ બને છે ત્યારે યોગ બને છે. આ શબ્દના નાદથી ભીંતરમાં—નાભિકમલમાં રહેલી કુંડલિની જાગૃત થઈ જાય છે. આ શબ્દ 'રામનામ', 'ઓમ્', સોહં—સોહં, હોવાનું પ્રમાણ સંતવાણીમાં મળે છે. તેને 'વચન' પણ કહે છે. 'આ નામ સ્મરણ સહજ થતાં 'સહજ યોગ' સધાય છે.'^{૭૭}

જીવા ભગત કહે છે કે અજપાજાપથી નૂરત—સૂરત દ્વારા ઉન્મનિમાં આસન ધર્યું એટલે સન્મુખ દર્શન થયું અથવા સહજયોગ સિદ્ધ થયો છે:—

'જાપ અજપા સુષમણા નાડી,
નુરતી નિરખન રહાવે:
ઉન્મુનિમાં આસન ઠેરાવ્યા,
સન્મુખ બની શોભા સારાવે.'^{૭૮}

સતગુરુની કૃપાએ આ શક્ય બન્યું, ચિત્ત એકાગ્રત બની ગુલતાન થઈ ગયું:—

'જોઈ જુગતિ ભઈ મુક્તિ,
સતગુરુ પે બલિહારી વે:
કે ખત્રી જીવો ગુરુ મોરાર ચરણે,
ચિત્તે લાગ્યા એકતારા વે.'^{૭૯}

જાપ કર્યા વિના સહજ ભાવે જાપ થાય તે અખંડિત રહે છે. એ અજપાજાપ જપવાનું જીવા ભગત કહે છે:—

'જાપ કિયે બિનુ જાપ અખંડિત,
એ જાપ હૈ સદા જપવેકા.'^{૮૦}

અનાયાસે જાપ થયા કરે તેને અજપાજાપ કહેવામાં આવે છે. જીવા ભગત એ વાત સ્વીકારે છે.

નામ જપ વાચિકમાંથી માનસિક બને છે. ત્યારપછી ધ્યાન જપમાં લીન થઈ જાય છે અને જપ માટે પ્રયત્નો કરવા પડતા નથી. આ નામ સ્મરણનો મહિમા કબીરસાહેબની જેમ 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' માં સંતોએ ગાયો છે:—

'સતગુરુએ મને શબ્દ સુણાવ્યો,
રણુકાર અનુરાગી રે:
તખત ત્રિવેણીના તીર ઉપર,
મોહન મોરલી વાગે રે.'^{૮૧}

હોથીસાહેબ આ શબ્દમંત્રથી ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણાનો સંયોગ ત્રિવેણી ઘાટે થયો, ત્યાં અનાહતનાદ સંભળાયો, તેને 'મોહન મોરલી વાગી' એમ કહે છે. સદ્ગુરુ કૃપાએ શબ્દ મળતા અવિનાશી પદ મળ્યું:—

'સત શબ્દ મારા ગુરુએ સુણાવ્યો,
જોતાને જોતા અમને વસ્તુ જડી.'^{૮૨} (રવિસાહેબ)

(૨૦) મંત્રયોગ :

મંત્રયોગ મંત્રના જપ દ્વારા ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ કરવી. એ મંત્રયોગનો માર્ગ છે. સિદ્ધ મંત્રોના વિધિવત અનુષ્ઠાન દ્વારા સાધક મંત્રના અધિષ્ઠાતા દેવનો સંપર્ક સાધે છે. સાધક આંતર જગતમાં પ્રવેશ કરે છે. મંત્રયોગની એક પરંપરામાં અજપા જપને સર્વોપરી મહત્વ આપવામાં આવે છે. શ્વાસ અને ઉચ્વાસ સાથે 'હંસ:' શબ્દનો સતત જપ થાય છે. આ જપ 'સોડ્હં' રૂપે પરિવર્તિત થઈ સુષુમ્ણામાં પ્રવેશે ત્યારે અજપાજપ સિદ્ધ થાય છે. અને આ જ મંત્ર યોગ છે. આ અવસ્થામાં મંત્રજપ કંઠમાંથી નહીં પરંતુ નાભિમાંથી થાય છે. જપ કરવો નથી પડતો પરંતુ જપ આપ મેળે થાય છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં અજપાજાપ (મંત્રયોગ) વિશે નિરૂપણ થયું છે.

જીવા ભગત કહે છે કે મુખથી નહિ પણ નાભિમાંથી કલમા (જાપ) થયા છે:—

'મુખે કલમા હર્ફ ના ખોલે,
કલમા અખંડ નાભિ મધ્યે બોલે:
આઠો પોર રહે ગુલતાના.'^{૮૩}

(૨૧) સાંખ્યયોગ :

જીવન રહસ્યપૂર્ણ છે. બુદ્ધિથી પર થઈને રહસ્યોના સાક્ષાત્કારથી એને સમજવાના પ્રયત્નો પ્રાચીન કાળથી થતા રહ્યા છે. આ સમજના પ્રયાસમાંથી ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રમાં સમગ્ર અસ્તિત્વને સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. 'સાંખ્યયોગ બાહ્ય જગત અને બાહ્ય જગતનાં દર્શનથી આંતર જગતમાં ઊભી થતી વૃત્તિઓને સાથે લઈને ચાલે છે તેમાં જીવનના સમગ્ર સ્વરૂપને સૈધ્ધાંતિક રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે. જીવનનો હેતુ આત્મમોક્ષ પ્રાપ્તિને માને છે.' ^{૮૪}

'સાંખ્યયોગ' નો શાબ્દિક અર્થ સંખ્યાને લગતું, જીવ— દેહની ભિન્નતાને લગતું જ્ઞાન તેમજ જ્ઞાનમાર્ગ, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની એક શાખા વગેરે અર્થો મળે છે. એમાં પુરુષ પ્રકૃતિ વગેરે ૨૫ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. તેના ઉપર નિષ્ક્રિય પુરુષ દ્વારા જડ પ્રકૃતિથી સમગ્ર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થયેલી છે એવું માનવામાં આવે છે. પુરુષના મોક્ષને પ્રયોજન માને છે. ^{૮૫}

સાંખ્યયોગ જ્ઞાનમાર્ગ છે. 'સાંખ્ય' સાથે 'યોગ' શબ્દ જોડાયેલો છે. સાંખ્ય દર્શનશાસ્ત્ર વ્યવહારુ પાસું છે. યોગ સાંખ્યના વ્યવહારિક પાસાંની પૂર્તિ કરે છે. યોગદર્શનને સમજવા માટે સાંખ્યદર્શનના મૂળભુત સિદ્ધાંતોને સમજવા જરૂરી છે. દાર્શનિક પક્ષે યોગ સાંખ્ય દર્શનનો મહદ અંશે સ્વીકાર કરીને ચાલે છે. સાંખ્ય દર્શનના પ્રમાણિત ગ્રંથ તરીકે 'સાંખ્ય કારિકા' પ્રાપ્ત થાય છે. સાધક પોતાના હેતુ અને સાધન અંગે સમજ ધરાવતો હોવો જોઈએ. દરેક આધ્યાત્મ પંથને પોતાનું એક ધ્યેય હોય છે. જીવન દુઃખમય છે, આ દુઃખમાંથી મુક્ત થવા માટે આત્મજ્ઞાન હોવું જોઈએ. જીવને પ્રશ્ન પૂછીને ઢંઢોળે છે. તારું મૂળ કયું છે. તું ક્યાંથી આવ્યો ? આ દેહમાં રહેલી દશ ઈન્દ્રીઓ અને અગિયારમું મન એ વિશે સમજ આપતા જીવા ભગત કહે છે કે:—

'તું ક્યાંથી આવ્યો, કોણ તું ?
પોકારી કૌ છું સાંભળજો ભાઈ,
મૂળે તું તો ક્યાં થકી આયો.' ^{૮૬}

.....
'દશે ઈન્દ્રીને ચાર અંતઃસ્કર્ણ,
તેમાં રમે મન મત વાલો.' ^{૮૭}

આગળ સંતવાણીમાં આપણે જોયું કે જીવા ભગતે દેહ વિશે વિગતે વાત કરીને 'તું કોણ છે ? ' એ વાત પર લઈ જાય છે. 'તું દેહ છો ? ' તું દેહાતીત થઈ શકે છે. એવું સૂચવી જાય છે. અહીં મૂળ સુધી પહોંચવા માટે જીવને ઢંઢોળે છે.

રહસ્યમય જીવનના પ્રશ્નનો ઉકેલ મેળવવા માટે ૨૪ તત્ત્વોનો પરિચય હોવો જોઈએ. માત્ર પરિચય જ નહિ, પ્રતીતિ કરીને જ્ઞાન મેળવી લેવું પડે છે. જીવા ભગતે ૨૪ તત્ત્વોનો પરિચય આપ્યો છે.

જગત રહસ્યમય છે. જીવન રહસ્યમય છે. પિંડ બ્રહ્માંડ પણ રહસ્યમય છે, એટલે સરળ રીતે પરિચય આપીને જીવા ભગત તેનાથી ઉપર જવાની વાત કરે છે:—□

'પાંચ તત્વકા નહીં પસારા,
ઉવાં નહીં ત્રિગુણ માયા:
ચંદા સૂરજ નહીં સુષમ્ણા,
ઉન્મુનિ થઈ ઠેરાણા.'^{૮૮}

જીવા ભગત સંતવાણીમાં ચિત્તને ચોખ્ખાં કરવાનું વારંવાર કહે છે. 'મારું ચિત્ત રે'જો એકતારા', 'હે વીરા, ચિત્ત કરજો ચોખ્ખા' વગેરે પંકિતઓમાં ચિત્તનો વિલાસ બતાવે છે. આપણા શરીરને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ એમ ત્રણ રીતે વિભાજિત કરવામાં આવે છે. સૂક્ષ્મ શરીરમાં અંતઃકરણ ચતુષ્ટય વધુ સૂક્ષ્મ છે. અંતઃકરણ એટલે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર. અંતઃકરણમાં ચિત્ત કેન્દ્ર સ્થાને છે. ચાર પ્રકારના અંતઃકરણના અંગોમાં ચિત્ત કેન્દ્રસ્થાને છે અને પાયા રૂપ પણ છે. ચિત્તમાં અનેકવિધ વાસનાઓ રહેલી છે. અનેકવિધ કર્મોના સંસ્કાર, ષડ્રિપુ, મહત્વાકાંક્ષાઓ, પૂર્વગ્રહો, શંકા કુશંકાઓ, અનેક પ્રકારના ભાવો વગેરે રહેલા છે. તેનું મૂળ કારણ અવિધા છે. આવી અવિધાની અશુદ્ધિથી ચિત્ત મેલું થયેલું છે. આ ચિત્ત અવિધામાંથી મુક્ત થાય તો ચોખું થઈ જાય. ચૈતન્ય સાથે જોડવામાં સરળતા રહે. ચિત્ત શુદ્ધિથી જીવન શુદ્ધિ શક્ય બને છે. ચિત્ત ચોખું થાય તો સાચાં મોતીની ખોજ થઈ શકે. જીવા ભગત એટલે કહે છે :—

'હે વીરા, ચિત્ત કરો ચોખ્ખા,
મનમાં દયા આણી,
મનમાં કરીશ નહીં બીજો ભામો.'^{૮૯}

ચિત્ત સતત અવિધાના સંગે રહેવાથી કપટમાં આવે છે, કપટ કર્યા કરે છે. પરિણામે ગુરુસેવા, બ્રહ્મદર્શન કે સમાધિયોગમાં મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે છે. અંતરમાં રહેલું કપટ દૂર કરવું મુશ્કેલ છે:—

'ચિત્ત કપટી સેવામાં ચિત્ત લાવે,
અંતર કપટ એનો નૈ જાવે.'^{૯૦}

જીવા ભગત કહે છે કે તેને (ચિત્તને) ગુરુની સેવામાં લગાવો. હેતે એકતા અંતરમાં આવશે:—

'ચિત્ત સતગુરુ સેવામાં લાવે,
હેતે એકતા અંતર થાવે.'^{૯૧}

અંતઃકરણને ઉજળું કરવા માટે જીવા ભગત કહે છે કે તપ, તીર્થયાત્રા, વ્રત, દાન, પુણ્ય, કરવાથી ધીમે ધીમે ચિત્તની મલિનતા દૂર થઈ શકે:—

'તપ તીરથ વ્રત દાનાદિક,
તેને અંતઃકરણ ઉજાલાં હોય.'^{૮૨}

ચિત્ત ચોખ્ખું થાય તો જ જ્યોતિ દર્શન તરફ જઈ શકાય. વૃત્તિમુક્ત થાય તો જ પર બ્રહ્મમાં લાગી શકે. ચિત્તને વાલમમાં ગુંથવાનું છે. જીવા ભગત કહે છે કે મેં તો ચિત્તને વાલમમાં રાખ્યું છે. હૈયામાં જ હરિને ગોતી લીધા છે:-

'વરતી મારી નિરંતરમાં ખૂતી,
નિરમલ રૂપ નેણામાં જોતી:
હરખી લીધાં હૈયામાં ગોતી,
ચિત્તડું મારું વાલમમાં પ્રોતી.'^{૮૩}

ચિત્તનું તાદાત્મ્ય પ્રકૃતિમાંથી તોડીને પરમતત્ત્વમાં લગાવી દેવામાં આવે તો શુદ્ધસ્વરૂપે બને છે. યોગ એટલે જ ચિત્તવૃત્તિઓનું શમી જવું. જ્યારે ચિત્તમાં વૃત્તિઓ ઊભી થાય છે ત્યારે પુરુષ સ્વરૂપ સ્થિતિમાંથી ચલિત થાય છે કેમ કે ત્યારે તે વૃત્તિસાથે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે.

વૃત્તિ સારુષ્યમિતસ્ત્ર । (યો. સૂ. ૧ : ૪)

વૃત્તિ સારુષ્યની અવસ્થામાંથી સ્વરૂપાવસ્થા સુધી પહોંચવાની સાધના આ યોગ બતાવે છે અને એ અવસ્થામાં પહોંચનાર પરમ પુરુષાર્થ છે. જીવનની સાર્થકતા મેળવે છે. 'આ મૂળતત્ત્વ દર્શનના પાયા પર યૌગિક મનોવિજ્ઞાનનું ભવન ઊભું છે.'^{૮૪}

જીવા ભગત ચિત્ત ચોખ્ખા કરેલા વિતરાગી સંત વિરલા જીવન મુક્ત જોગી વિશે કહે છે કે એ જ દેહભાવે હોવા છતાં વિદેહી છે. જેને પરમતત્ત્વનો સ્નેહ છે, તેની વૃત્તિ પરાથી પણ પાર છે:-

'જીવન મુક્ત જોગેશ્વરને કહેવી,
જે થિયા છે દેહીથી વિદેહી:
ઈ ઈજ ઘરના છે સ્નેહી,
વરતી જેની પરાથી પારે કેવી.'^{૮૫}

આ યુક્તિ વેદ ઉપનિષદમાં આવે તેવી નથી, બાવનબારી છે, શબ્દમાં વર્ણવી શકાય તેમ નથી અક્ષરાતીત છે:-

'આ જુગતિ છે જોવા જેવી,
આ વેદુમાં આવે નૈ એવી.'^{૮૬}

ચિત્ત વૃત્તિના પાંચ પ્રકારોમાં પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા, અને સ્મૃતિથી પરરહેવાનું સંતો કહે છે. ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ માટે જીવા ભગત ગુરુના વચનમાં શ્રદ્ધા રાખવાનું કહે છે. બ્રહ્મચર્યનો આગ્રહ

રાખે છે. બૂંદ પ્રકાશમાં રૂપાંતરિત કરવાથી, ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરવાથી, પવિત્ર થઈને જ્યોત દર્શન કરવાનું છે. સ્મૃતિમાં શબ્દ, નાદ, મોતીદર્શન, જ્યોતિ દર્શન, સાહેબનું સર્વત્ર દર્શન કરે છે. સમાધિમાં ઉન્મનિ કે શૂન્યતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ અવસ્થાએ સમજપૂર્વકનું ચિત્તનું સ્થિર થવું, શાંતિથી વિલીનીકરણ સ્વીકારીને ચાલે છે. મોહ નિદ્રામાં રહેલા જીવને જગાડવા માટે જીવા ભગત ટકોર પણ કરે છે. અજપા જાપ વગેરે ક્રિયા દ્વારા ચિત્તને સ્થિર રાખીને નિજરૂપ સાથે જોડાઈ જવાનું કહે છે. ચિત્તવૃત્તિઓનું શમન થતાં જ આંતરનાદ સંભળાય છે. જીવા ભગત અનુભવો વ્યક્ત કરતા કહે છે:—

'આ ચરખે ઉઘડયા તાળાં,
માંઈ ઝટક ભયા અજવાળાં:
નિરખ્યા પાર પરિ બ્રહ્મ પારા.' ૯૭

.....
'શબ્દાતીત સાહેબ હૈ ગેબી,
ઝળકે તેજ અધર નિરધારા.' ૯૮

અહંભાવ મટે તો સ્વરૂપ દર્શન કરી શકાય. અભિમાન મૂકવાનું કહે છે. અભિમાનીને કાયા માને છે, અભિમાનથી હું' નું વળગણ રહે છે પરિણામે જીવ— પાણું દૂર થતું નથી. 'હું' ની સાથે જે જે જોડાય તે (ચિત્ત) તેમાં વળગે છે:—

'કાયા અભિમાની એ રે,
જીવપણાને ઝાલ્યા.' ૯૯

અધ્યાત્મને નામે ભજન ગાંગરતા, સભામાં બેસીને અર્થઘટન કરતા, મોટાઈમાં મહાલતા સૌ કોઈને નાના મોટા અહંકાર પીડે છે. એવું બતાવતા જીવાભગત કહે છે. :—

'ભણ્યા ગણ્યા ભજન હો ગાવે,
સભામાં બેસી સૌને સમજાવે:
મોટપ તેની મનમાં ઘણી આવે,
વસ્તુ તે નજરે નૈ આવે.' ૧૦૦

જ્ઞાની કવિ અખો પણ આવા અહંકારીઓને ઝાટકકતા કહે છે:—

'વિદ્યા ભણતા વધ્યો શેર,
ચર્યા વાદમાં તોલે થયો:
ગુરુ થયો ત્યાં મણમાં ગયો.'

જીવા ભગત કહે છે કે જીવપદનું જ્યાં સુધી વળગણ છે ત્યાં સુધી બ્રહ્માકાર થઈ થઈ શકાતું નથી , માટે જીવપણું —હુંપણું મૂકીને બ્રહ્મમય થઈ જવું જરૂરી છે:—

‘પોતે જીવ પદ મેલી દેવે,
સદાય બ્રહ્માકાર થઈ રહાવે’.^{૧૦૧}

જેણે પોતાનું મૂળ (સોદ્ધ) જાણી લીધું છે. તે પૂરો જાણકાર છે. તેને હું કોણ છું? ક્યાંથી આવ્યો છું ? ક્યાં જવાનો છું ? આ બધા પ્રશ્નો શમી જાય છે. જેણે પોતાના મૂળની શોધ કરી નથી, તે આ ભવરણમાં ભટક્યા કરે છે. રવિસાહેબ આ વિશે પ્રકાશ પાડતા કહે છે:—

‘મૂળ ગ્રહા સોઈ માલમી,
બિનાં મૂળ અથડાયા.’

ચિત્તમાં ત્રણે ગુણો સત્વ, રજસ અને તમસની પ્રભાવકતા રહે છે. પુરુષ નિર્વિકાર છે છતાં પરિવર્તનશીલ ચિત્તવૃત્તિઓમાં પ્રતિબિંબિત થતા પોતાના પ્રતિબિંબ સાથે તાદાત્મ્યને કારણે પુરુષ પોતાના પર વિકાર ઓઢી લે છે. પરિણામે સાંસારિક વિષયોમાં સુખ દુઃખનો અનુભવ કરે છે. જે બંધન છે. આ બંધનમાંથી મુક્ત થવાની વાત સંતોએ સંતવાણીમાં વણી લીધી છે, ‘યોગ સાધનાથી ચિત્તની વૃત્તિઓનું શમન થાય છે. ત્યારે પુરુષ મિથ્યા બંધનથી મુક્ત થાય છે અને સ્વરૂપ જ્ઞાનને પામે છે.’^{૧૦૨}

ચિત્તવૃત્તિ મુક્ત હોય છે, ત્યારે પુરુષ માત્ર દષ્ટા હોય છે. જીવા ભગત આ વાતને ‘સાક્ષી ભાવે સમાણા’ કહે છે:—

‘વિતરાગી વિરલા સંતે જાણા,
નિરખી નિરખી નિરમલ થિયા નેણાં:
રીયા સાક્ષી રૂપે સમાણા,
વરતી અજબ ગેબી રૂપે સમાણા.’^{૧૦૩}

(૨૨) ઉપસંહાર :

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પંતજલિ યોગ, કબીરનો સહજયોગ, હઠયોગ, લયયોગ, મંત્રયોગ વગેરની અસર જોવા મળે છે. ‘રવિ— ભાણ સંપ્રદાય’ નાં સંતકવિઓની પરંપરિત સાંપ્રદાયિક અને યોગમાર્ગની અસરનું સમન્વયકારી વલણ અપનાવ્યું છે. તેમણે વાયુની વિગતે વાત કરી છે. આપણે યોગશાસ્ત્રમાં વાયુ વિશે જાણીએ છીએ અને સંતવાણીમાં વાયુ વિશે પામીએ છીએ. એમાં મૌલિકતા સાથે અનુભવની મસ્તી પણ ભળી છે એટલે સંતવાણી આસ્વાદ્ય બને છે.

● પાઠટીપ: પ્રકરણ: ૯

- (૧) 'ભજન મીમાંસા' : લે. ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ : ૧૯૯૦ : પ્રકાશક : રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ પૃ. ૭૫
- (૨) 'ભગવદ્ ગૌ મંડલ': ભાગ-૮: પૃ. ૭૪૬૭
- (૩) શ્રી ભાણદેવજી :સરસ્વતી નિકેતન આશ્રમ: રૂબરૂ મુલાકાત: તા.૧૪/૩/૦૪: સાંજે: ૪-૦૦ થી ૬-૦૦
- (૪) એજન : પૃ. ૨૯
- (૫) 'સત કેરી વાણી' : લે. :મકરંદ દવે :આ.બીજી:વર્ષ ૧૯૯૧ :પ્રકાશક:નવભારત સાહિત્ય મંદિર,અમદાવાદ:પૃ. ૧૪૧
- (૬) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા :જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ચરખા વિભાગ:ક્રમ:૩૮:પૃ. ૧૧૫
- (૭) એજન
- (૮) એજન
- (૯) એજન
- (૧૦) એજન : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૩૮ : પૃ. ૧૧૫
- (૧૧) 'યોગ વિદ્યા' :લે. ભાણદેવ : આવૃત્તિ: પ્રથમ વર્ષ: ૯૯૪ :પ્રકાશક :પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ: પૃ.૧૮૩
- (૧૨) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૩૮ : પૃ.૧૧૫
- (૧૩) એજન : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૩૮ : પૃ. ૧૧૫
- (૧૪) 'યોગ વિદ્યા' : લે. ભાણદેવ :પ્ર. આ.: વર્ષ : ૧૯૯૪ : પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ : પૃ. ૧૭૧
- (૧૫) હસ્ત પ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ક્રમ: ૩૮ : પૃ. ૧૧૫
- (૧૬) 'યોગ વિદ્યા' : લે. ભાણદેવ :પ્ર. આ.: વર્ષ : ૧૯૯૪ : પ્રકાશક :પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ : પૃ. ૧૮૫
- (૧૭) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૩૭ : પૃ. ૧૧૫
- (૧૮) 'યોગ વિદ્યા': લે. ભાણદેવ:પ્ર.આ.:વર્ષ :૧૯૯૪:પ્રકાશક:પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ:પૃ.૧૮૫ - ૮૬
- (૧૯) હસ્તપ્રત- ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૩૭ : પૃ. ૧૧૫
- (૨૦) એજન
- (૨૧) 'યોગ વિદ્યા': લે. ભાણદેવ:પ્ર.આ. :વર્ષ : ૧૯૯૪ : પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ : પૃ. ૧૮૭
- (૨૨) હસ્તપ્રત - ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૩૭ : પૃ. ૧૧૫

- (૨૩) 'સત કેરી વાણી' : લે. : મકરંદ દવે : આ.બીજી : વર્ષ ૧૯૮૧ : પ્રકાશક: નવભારત સાહિત્ય મંદિર,અમદાવાદ : પૃ.૩૭-૩૮
- (૨૪) હસ્તપ્રત - ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારાવાળા)ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૩૭ : પૃ. ૧૧૫
- (૨૫) 'સત કેરી વાણી' : લે. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ બીજી : વર્ષ ૧૯૮૧ : પ્રકાશક: નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ : પૃ. ૬૬
- (૨૬) એજન : પૃ. ૩૭
- (૨૭) 'યોગ વિદ્યા': લે. ભાણદેવ :પ્ર. આ.:વર્ષ :૧૯૮૪:પ્રકાશક :પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ પૃ. ૨૦૩થી૨૦૫
- (૨૮) હસ્તપ્રત - ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : છૂટક પદો : પૃ. ૧૫૮
- (૨૯) એજન : હસ્ત પ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ : ૧૫ : પૃ. ૧૦૪
- (૩૦) એજન
- (૩૧) એજન
- (૩૨) 'યોગ વિદ્યા' : લે. ભાણદેવ :પ્ર. આ.:વર્ષ :૧૯૮૪ પ્રકાશક :પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ : પૃ.૧૯૧
- (૩૩) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: ચરખા વિભાગ:ક્રમ:૨૩:પૃ. ૧૦૯
- (૩૪) એજન
- (૩૫) એજન
- (૩૬) 'યોગ વિદ્યા' : લે. ભાણદેવ :પ્ર. આ.:વર્ષ :૧૯૮૪ :પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ પૃ. ૧૯૧
- (૩૭) હસ્ત પ્રત - ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૩૪ : પૃ. ૧૯૦
- (૩૮) 'યોગવિદ્યા' : લે. ભાણદેવ :પ્ર. આ.:વર્ષ :૧૯૮૪ :પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ :પૃ.૧૯૨
- (૩૯) હસ્તપ્રત - ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૩૪ : પૃ. ૧૯૦
- (૪૦) 'યોગવિદ્યા': લે. ભાણદેવ :પ્ર. આ. :વર્ષ : ૧૯૮૪ :પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ :પૃ. ૧૩
- (૪૧) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૩૪ : પૃ. ૧૯૦
- (૪૨) યોગ વિદ્યા : લે. ભાણદેવ :પ્ર. આ.:વર્ષ :૧૯૮૪ :પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ : પૃ.૧૯૪
- (૪૩) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૩૪ : પૃ. ૧૯૦
- (૪૪) એજન
- (૪૫) એજન
- (૪૬) એજન
- (૪૭) એજન
- (૪૮) 'સત સાહેબની સરવાણી' : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ:પ્ર.આ. વર્ષ:૨૦૦૦:પ્રકાશક :ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર : લેખક : પૃ. ૧૦૪-૧૦૬

- (૪૯) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૩૫ : પૃ. ૧૧૪
- (૫૦) એજન
- (૫૧) 'સત કેરી વાણી ' : લે. : મકરંદ દવે : આ. બીજી : વર્ષ ૧૯૮૧ : પ્રકાશક : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ : પૃ. ૩૬
- (૫૨) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૪૦ : પૃ. ૧૧૬
- (૫૩) એજન
- (૫૪) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારાવાળા)ની હસ્તપ્રત : બંગલા વિભાગ : ક્રમ - ૧૯ : પૃ. ૧૨૯
- (૫૫) એજન : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૫ : પૃ. ૧૮૧
- (૫૬) 'સત સાહેબની સરવાણી' : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર : લેખક : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : પૃ. ૧૪૪
- (૫૭) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : બંગલા વિભાગ : ક્રમ: ૧ : પૃ. ૧૨૦
- (૫૮) એજન
- (૫૯) એજન
- (૬૦) એજન
- (૬૧) એજન
- (૬૨) એજન
- (૬૩) 'ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન' : લે. ભાણદેવ : પ્ર. આ. : વર્ષ : ૧૯૮૭ : પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ : પૃ. ૧૪૨
- (૬૪) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : બંગલા વિભાગ : ક્રમ: ૧૮ : પૃ. ૧૨૯
- (૬૫) ' સંતવાણી મંત્ર અને તંત્ર ' : સં. ડૉ. જાની : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી : પ્રથમ આવૃત્તિ : ડૉ. મનોજ રાવલ : નાથ પંથ : લેખ : પૃ. ૧૬૦
- (૬૬) 'સત સાહેબની સરવાણી ' : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર : લેખક : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ
- (૬૭) એજન
- (૬૮) એજન
- (૬૯) એજન
- (૭૦) 'ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન' : લે. ભાણદેવ : પ્ર. આ. : વર્ષ : ૧૯૮૭ : પ્રકાશન : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ
- (૭૧) 'પદ-ભજન-સૂત્રિ : સંપાદક' : ડૉ. બળવંત જાની : આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ : ૮૯૫ : પ્રકાશન : સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર : પૃ. ૪૭૭
- (૭૨) એજન : પૃ. ૨૫૧

- (૭૩) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત: બંગલા વિભાગ : ક્રમ: ૧ : પૃ. ૧૨૦
- (૭૪) એજન
- (૭૫) એજન : ચરખા વિભાગ : ક્રમ:૧૭ : પૃ. ૧૦૫
- (૭૬) 'સત સાહેબની સરવાણી' :પ્રથમ આવૃત્તિ :વર્ષ :૨૦૦૦ :પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર : લેખક : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : પૃ.૧૫૧
- (૭૭) એજન : પૃ. ૧૪૭
- (૭૮) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : બંગલા વિભાગ : ક્રમ: ૨૨ : પૃ. ૧૩૦
- (૭૯) એજન
- (૮૦) એજન
- (૮૧) 'સત સાહેબની સરવાણી':ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ:પ.આ.:વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુ.સા.અકાદમી, ગાંધીનગર : પૃ.૧૫૪
- (૮૨) એજન : પૃ. ૧૫૨
- (૮૩) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારાવાળા)ની હસ્તપ્રત : હરફ વિભાગ : ક્રમ: ૧ : પૃ. ૧૪૦
- (૮૪) 'ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન' : લે. ભાણદેવ : આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ : ૧૯૮૭ : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ. : પૃ. ૪૯
- (૮૫) ' બૃહદ ગુજરાતી શબ્દકોશ' : ભાગ-૨ : સંપાદક : કે. કા. શાસ્ત્રી : આવૃત્તિ-૧ : વર્ષ :૧૯૮૧: પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ પૃ.૨૨૩
- (૮૬) હસ્તપ્રત-૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : પદ વિભાગ : ક્રમ: ૧૧ : પૃ. ૧૨
- (૮૭) એજન: ચરખા વિભાગ : ક્રમ:૩ : પૃ. ૧૮૧
- (૮૮) એજન : ક્રમ : ૩૫ : પૃ. ૧૪૪
- (૮૯) એજન : વીરાના પદ વિભાગ : ક્રમ:૪ : પૃ.૧૬૧
- (૯૦) એજન : ગરબી વિભાગ : ક્રમ:૧૧ : પૃ. ૭૦
- (૯૧) એજન : ક્રમ : ૭ : પૃ.- ૭૩
- (૯૨) હસ્તપ્રત - ૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : પદ વિભાગ : ક્રમ: ૧ : પૃ. ૧૬
- (૯૩) હસ્તપ્રત- ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપકટ) :શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ગરબી વિભાગ : ક્રમ:૧૯ : પૃ.૭૦
- (૯૪) ' યોગ વિદ્યા' : લે. ભાણદેવ :પ્ર. આ.:વર્ષ : ૧૯૮૪ :પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ : પૃ. ૧૬૨
- (૯૫) હસ્ત પ્રત- ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્ત પ્રત : પદ વિભાગ : ક્રમ: ૧૧ : પૃ. ૮૪
- (૯૬) એજન
- (૯૭) એજન : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૩૨ : પૃ. ૧૧૨

(૯૮) એજન

(૯૯) હસ્તપ્રત— ૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : ૫૬
વિભાગ : ક્રમ: ૧ : પૃ. ૧૩

(૧૦૦) હસ્તપ્રત— ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપકટ) :શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)નો હસ્તપ્રત : ગરબી
વિભાગ : ક્રમ:૧૧ : પૃ. ૭૦

(૧૦૧) એજન

(૧૦૨) 'યોગ વિદ્યા' : લે. ભાણદેવ :પ્ર. આ.: વર્ષ :૧૯૯૪ :પ્રકાશક :પ્રવીણ પ્રકાશન,રાજકોટ :પૃ. ૧૩૩

(૧૦૩) હસ્તપ્રત— ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત :
ગરબી વિભાગ : ક્રમ:૭ : પૃ.૮૦

* * * * *

પ્રકરણ : ૧૦

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં ભક્તિમાર્ગ

પ્રકરણ: ૧૦

- (૧) પ્રસ્તાવના
- (૨) ભક્તિ એટલે
- (૩) નવધા ભક્તિ
- (૪) સંતવાણીમાં ભક્તિ
- (૫) નિર્ગુણ- નિરાકાર ભક્તિ
- (૬) પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ- મધુરા ભક્તિ
- (૭) ઉપસંહાર

(૧) પ્રસ્તાવના :

આપણા આલોચ્ય સંત કવિ જીવા ભગતની સંતવાણીમાં ભકિતમાર્ગની છાયા પ્રકટ થતી જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં તેમની સંતવાણીમાં પ્રકટ થતી ભકિતમાર્ગની છાયા વિશે આલોચના કરવાનો ઉપક્રમ છે.

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત કવિઓની સંતવાણીમાં પ્રેમલક્ષણા ભકિતનો પ્રવાહ ભળેલો જોવા મળે છે. કબીર વિચારધારાના પ્રભાવથી તેમાં નિર્ગુણ-નિરાકાર ભકિત અને રહસ્યમય તત્વ-બ્રહ્મની ઉપાસના સ્વીકારી છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની પરંપરિત ભકિત અને સંતવાણીની નવધા ભકિતનો મિશ્ર પ્રવાહ ઝીલાયો છે.

(૨) ભકિત એટલે શું?

'ભકિત' શબ્દ સંસ્કૃત 'ભજ્' ધાતુ પરથી ઊતરી આવ્યો છે. 'ભજ્' નો અર્થ થાય છે. આશ્રય લેવો. અથવા 'ચાહવું'. તેને 'તિ' પ્રત્યય લાગતા 'ભકિત' નામવાચક શબ્દ બને છે. એનો શાબ્દિક અર્થ 'બૃહદ્ ગુજરાતી કોશ' માં જુદા પાડવું, વિભાજન, લગની, પ્રેમ, આદર, સ્તુતિ, સ્તવન. ભજન કરવું વગેરે અર્થો મળે છે. ^૧

'નારદ ભકિત સૂત્ર' માં ભકિતને પરમપ્રેમસ્વરૂપા તરીકે આપવામાં આવી છે.

સા તવસ્મિન પરમ પ્રેમરૂપા ॥

'તે (ભકિત) પરમ પ્રેમ સ્વરૂપા છે.' (સૂત્ર-૨)

'શાંડિલ્ય ભકિતસૂત્ર' માં પરમાત્મા પ્રત્યે પરમ અનુરાગ એટલે ભકિત એવી વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે.

સા પરાનુંરકિતરીશ્વર (સૂત્ર-૨)

'તે (ભકિત) પરમાત્મા પ્રત્યે પરમ અનુરાગ રૂપ છે.'

ભકિતમાં 'પ્રેમ' તત્વ મુખ્ય છે. આ પ્રેમ પરમેશ્વર પ્રત્યેનો છે. 'ભગવત્ ગીતા' માં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે, 'અનન્ય ભાવે મારું ચિંતન કર, મારામાં જોડાયેલો રહે, એકાગ્ર મનવાળો થઈને મારો ભક્ત થા. તારા યોગક્ષેમનું હું વહન કરીશ. સર્વ આશ્રય છોડીને મને એકલાને શરણે આવ, તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ:-

અનન્યા ધ્યન્તયન્તો, માયે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તથાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષમં વહામ્યહમ ॥ (૯ - ૨૨)

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજઃ ।
અહં ત્વા સર્વ પાપેભ્યોમોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ (૧૮-૬૬)

ભક્તિનાં ત્રણ પગથિયાં છે: શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને સમર્પણ.

પિંડ બ્રહ્માંડ રહસ્યમય છે. એમાં પ્રાણ, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને હૃદય છે. હૃદય ભક્તિયોગના પાયામાં છે. હૃદયમાંથી વહેતી પ્રેમની સરવાણી પરમતત્ત્વ અભિમુખ બને ત્યારે ભક્તિ આકારિત થાય છે. પ્રેમની ગંગોત્રી હૃદય છે. પ્રભુ મિલનની ઝંખના એજ પ્રેમનું મૂળ સ્વરૂપ છે. જીવ અંશ છે. પ્રભુ અંશી છે એટલે જીવમાં પ્રેમ લિલયા બીજ રૂપે રહેલું તત્ત્વ છે. આ તત્ત્વનું જાગૃત થવું એટલે ભક્તિ, એમ કહી શકાય. પ્રેમ એ અસ્તિત્વનો સ્વરૂપગત ધર્મ છે. જેમ જેમ આત્મા પોતાના સ્વરૂપ પ્રત્યે વધુને વધુ જાગૃત બનતો જાય છે તેમ તેમ ભગવત્ પ્રેમ પરિસ્ફૂટ થાય છે. આવરણમાં રહેલા પ્રેમ તત્ત્વને પ્રકાશિત કરવાનું છે. 'ભક્તિ માર્ગ પ્રેમ સાધના છે. ભક્ત માટે સાધન પણ પ્રેમ છે. અને સાધ્ય પણ પ્રેમ છે.' ^૨

પ્રભુ પ્રત્યે દિવ્ય, અલૌકિક, નિર્વ્યાજ, શુદ્ધ પ્રેમભક્તિ અથવા પ્રભુને પ્રેમપૂર્વક ભજવું એટલે ભક્તિ. 'ભાવના માધ્યમ દ્વારા ચૈતન્ય સાથે અનુસંધાન થાય તેને ભક્તિયોગ કહેવાય.' ^૩

સંતવાણીમાં ભક્તિ વિવિધ રૂપે વિસ્તરી છે. સંતવાણીમાં જૂજવી રીતે માનસિક સ્થિતિનું નિરૂપણ થતું રહ્યું છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, યોગ સાધના, ગુરુમહિમા, વૈરાગ્ય, અગમચર્યા, નિર્ગુણ નિરાકારની ઉપાસના, સગુણ વૈષ્ણવ પરંપરા, ચેતવણી, શરણાગતિ વગેરે આપણને ભજનવાણીમાં જોવા છે. 'સંતોએ વાણીમાં સાકારઉપાસના સૂચવી નથી.' ^૪

(૩) નવધાભક્તિ :

ભક્તિનો મુખ્ય ગ્રંથ 'ભાગવત પુરાણ' છે. તેમાં ભગવાન વિષ્ણુના નામરૂપગુણ અને પ્રભાવ વગેરેનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, દાસ્યભાવ અને સખ્યભાવે પોતાની જાતને પરમતત્ત્વને સમર્પિત કરી દેવાની ભાવપૂર્ણ સ્થિતિની શરત કરીને નવધા ભક્તિનો મહિમા કર્યો છે. તેમાં દેહમાં રહેલાં રહસ્યને બ્રહ્માંડનાં રહસ્ય સાથે જોડીને અલખ ધણીની ઓળખ કરવાનું દર્શાવ્યું છે. :-

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પદસેવનં ।
અર્ચનં વંદનં દાસ્યંસખ્યમાત્મનિવેદનં ॥ (ભાગવત : ૭-૫-૨૩)

'રામ ચરિત માનસ' માં સંત તુલસીદાસે પણ નવધાભક્તિની વાત કરી છે. આ નવધાભક્તિમાં સંતોનો સંગ, ભગવ કથામાં પ્રાપ્તિ, ગુરુ સેવા, ભગવાનના ગુણોનું ગાન, મંત્ર જાપ, દમ, શીલ, વૈરાગ્ય વગેરે. સર્વત્ર પ્રભુના દર્શન કરવા, સંતોષ રાખવો, ભગવાન પર ભરોસો રાખવો, છળ ન કરવું વગેરે નવધા ભક્તિ તુલસીદાસે સૂચવી છે:-

- (૧) પ્રથમ ભકિત સંતનુ કરસંગા ।
- (૨) દુસરી ભકિત મમ કથા પ્રસંગા ॥
- (૩) ગુરુપદપંક સેવા ત્રીસરી ભગતી સમાન ।
- (૪) ચોથી ભગતિ મમ ગુન ગન કરે કપટ તજી જ્ઞાન ॥
- (૫) મંત્રજાપ મમ દ્રઢ વિશ્વાસા ।
પંચમ ભજન સો ભેદ પ્રકાશા ॥
- (૬) છઠ દમ સીલ બિરતી બહુકર્મ ।
નિરતી નિરંતર સજજન ધર્મ ॥
- (૭) સાતવે સબ મૌહિમય જગ દેખા ।
મોતે સંત અધિક કરી લેખા ॥
- (૮) આઠવે યથાલાભ સંતોષા ।
સપને નહિ દેખે પર દોષા ॥
- (૯) નવલ સરલ સબ સન છલ હીના ।
મમ ભરો સહિય હરખ દીના ॥

(૪) સંતવાણીની નવધાભકિત :

ગંગાસતીનાં ભજનોમાં પકટ થતી ભકિતની સરવાણીને નવધા પ્રકારે નિહાળવાના આપણે ત્યાં સંત સાહિત્યના મર્મીઓએ પ્રયાસો કર્યા છે. ગંગાસતીની સંતવાણીમાંથી પ્રગટ થતા ભકિતના નવ પ્રકારો એટલે સંતવાણીની નવધા ભકિત એવો આત્યંતિક અર્થ થતો નથી. એ સંતમતની નવધા ભકિત અલગ તારવીને નીચે પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવી છે:—

- (૧) મનની સ્થિરતા
- (૨) સાધુની સંગત
- (૩) ગુરુ વચનમાં વિશ્વાસ

- (૪) વચનનો વિવેક
- (૫) અભય ભાવ
- (૬) 'અહમ' અને 'મમત્વ' નો ત્યાગ
- (૭) યોગસાધના
- (૮) અજાતિપણું
- (૯) અગમભેદ

અધ્યાત્મને પામવા માટે ગંગાસતીએ ઉપરોક્ત નવ તત્વો સ્વીકાર્યા છે. સંતોની ભકિતનો આ માર્ગ છે. સંતવાણીની ભકિત પરંપરામાં યોગમાર્ગ, ભકિતમાર્ગ અને પ્રેમલક્ષણા ભકિતનું સંયોજન પણ સમજપૂર્વકનું હોય છે. જીવા ભગતની સંતવાણી આ રસ્તે વહી છે, તેમાં ભકિત સાથે યોગ જોડાયેલ છે. એટલે ભકિતયોગ બને છે.

(૫) નિર્ગુણ ભકિત :

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતકવિઓએ નિર્ગુણ ભકિત સ્વીકારી છે. સાકાર ઉપાસના સૂચવી નથી. પરમાત્માનું સ્થૂળ, દેહધારી, અવતારી, શ્યામ કે રામ નહિ પણ નિર્ગુણ નિરાકાર શ્યામ-રામ છે. તે જ્યોતિ સ્વરૂપે છે. આરંભમાં આ સંતોએ કબીરનું દર્શન યથાર્થ જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સમયાંતરે તેમાં મહાપંથ, નાથપંથ અને સગુણ ભકિતધારામાં વૈષ્ણવ પંથની અસર જોવા મળે છે. 'દર્શન પરંપરા તો કબીરસાહેબની જ જળવાઈ રહે છે.' ^૫

ભકિતધારા નિર્ગુણ ભકિત અને સગુણભકિત એવા બે પ્રવાહમાં વહી છે. સગુણ ધારામાં બાહ્ય ક્રિયાકાંડ અને મૂર્તિ પૂજાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. નિર્ગુણધારામાં નિરાકાર નિર્ગુણરૂપે ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. તુલસીદાસ, સૂરદાસ, મીરાંબાઈ વગેરે દ્વારા સગુણ ધારા વેગીલી બની છે. કબીરસાહેબ દ્વારા નિર્ગુણ ધારા વિશેષ પ્રચારમાં આવી છે. નિર્ગુણ ભકિતનું વહન સંત સાહિત્ય દ્વારા થયું. મધ્યકાળમાં નિર્ગુણ ભકિતધારાનો પ્રવાહ વહેતો થયો, તેમાં બુદ્ધનો શૂન્યવાદ, શૈવનો અદ્વૈતવાદ, ઈસ્લામીઓનો એકેશ્વરવાદ, રામાનંદ સ્વામીનો વિશિષ્ટ અદ્વૈતવાદ, વૈષ્ણવભકિતનો પપયત્તિવાદ, નાથ યોગીઓનો હઠયોગ અને સૂફીઓની પ્રેમસાધના વગેરેની અસર જોવા મળે છે. ^૬

કબીરસાહેબ નિર્ગુણભકિત વિશે કહે છે કે પરમાત્મા આદિ, અનાદિ, અજર અમર છે, તેને જાતિ કે વર્ણ નથી, તે સર્વત્ર છે, એટલે ઘટ ઘટમાં પણ સમાયયલો છે. તેના વિશે વાણીમાં કહી શકાય તેમ નથી, તે બાવનથી બારો છે, નિરાકાર રૂપે છે એટલે દષ્ટિમાં આવે તેમ નથી:—

'અજર અમર કહે સબ કોઈ, અલખ ન કથ્યા જાઈ:

જાતિ સ્વરૂપ બરણ નહી શકે, ઘટ ઘટ રહ્યો સમાઈ. (કબીર) ^૭

કબીરસાહેબ નિર્ગુણમાં સગુણ અને સગુણમાં નિર્ગુણ કહે છે. સગુણ દ્વારા નિર્ગુણ સુધી અને નિર્ગુણ દ્વારા સગુણ સુધી જઈ શકાય છે. ઊભયનો સ્વીકાર કરીને તેનાથી પર જવાની વાત કરે છે:—

‘સગુણ કી સેવા કરો,
નિર્ગુણ કા કરું જ્ઞાન:
નિર્ગુણ સગુણ કે પરે,
તહે હમારા ધ્યાન.’^૮

ભાણસાહેબ અને રવિસાહેબ દ્વારા કબીરનું આ દર્શન નિર્ગુણ ભક્તિધારામાં સમાવી લીધું છે:—

‘પંથ હતા સો થયા પરિપુરણ,
નવધા નામ મીટાયો:
દશમ દશા આવી દીલ ભીતર,
એક મેં અનેક સમાયો.’ (ભાણસાહેબ)

રવિસાહેબે કબીરના જ શબ્દોને જાળવીને સગુણ નિર્ગુણથી ન્યારું છે. એમ કહીને સગુણ નિર્ગુણનો વાદ સમાવીને સમન્વયકારી વિચારધાનો સ્વીકાર કર્યો છે:—

‘સગુણી રૂપી સેવા કરો,
નિર્ગુણી શૂન્ય ઠેરાવે:
નિરંતર રમતા રામ જાણ્યા વિણ,
દોનું રીતો જાવે.’ (રવિસાહેબ)^૯

કબીર પરમાત્માને ‘સાહેબ’ કહે છે:—

‘સાહેબ મેરા એક હૈ, દૂજા કહા ન જાય:
દૂજા સાહેબ જો કહું, સાહેબ ખરા રીસાય.’

‘ભક્તિ ભક્તને એકાકાર કરે છે. ‘સાહેબ’નો સ્પર્શ મળે તો વિખૂટા પડેલા આપણને મળી શકીએ છીએ. જે માણસ પોતાને પામે છે તેજ પરમાત્માને પામે છે.’^{૧૦}

‘રવિ—ભાણ સંપ્રદાય’ ના સંતકવિઓની જેમ જીવા ભગત ભીતર તરફ વળવાનું કહે છે:—

‘દેહાતીત યારો દેહન મેં ભાળા,
દેહમાં રેવે દેહસે ન્યારા,
અધર જ્યોત મે મળીયાવે^{૧૧}
‘આદિ અનાદિ અલખ નિરંજન,

સન્મુખ નજરે સતાવેઃ
ઝળાહળ જ્યોતુ જળાબંબ,
નેણાની આગળ નચાવે ઝળકાણી. ^{૧૨}

.....
'ઘટ ભાંગ્યા અઘાટે ગયો,
તેની વેદ શું જાણે વાતું.... ॥૨॥

બાવન બારે નથી બોલવું,
બૂઝ બાવનથી બારી..... ॥૩॥

બારી ઊઘડી બંકનાળની,
બ્રહ્મરસ પીધો રે ગાળી... ॥૪॥

રસ બસ રૂપ સ્વરૂપમાં,
જુગતે જોયું છે રે જાગી.... ' ॥૫॥ ^{૧૩}

સંતોએ ભીતરમાં ખોજ કરીને પરમબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ જ્યોતી રૂપે કરી છે. દેહમાં જ બ્રહ્મ છે. અધર તખત પર જ્યોતિ રૂપે હરિ દર્શન કર્યાનું સંતવાણીમાં કહેવામાં આવ્યું છે. કબીરસાહેબ, રવિસાહેબ, ખીમસાહેબ, દાસી જીવણ, ભીમસાહેબની જેમ જીવા ભગતની વાણીમાં જ્યોત ઉપાસનાની અનુભવ વાણી મળે છે. ખીમસાહેબ કહે છે:—

દેખ તુજ મે તખત બિરાજે,
અગમ ભૂમિ પર આયાઃ
જબ કે જ્યોત નૂર અપારા,
મેરમ માંહી દરસાયા. ^{૧૪}

કબીરસાહેબ કહે છે:—

'તેરો સાંઈ તુજ મે,
જયો પહુચનમે વાસઃ
કસ્તુરી મિરગ જયો,
ફિર ફિર ટૂંઢે ઘાસ. ^{૧૫}

રવિસાહેબ પણ ભીતર ખોજવાનું કહે છે:—

'બાહર ખોજો નહિ,
ભીતર હરિ પાવો. ^{૧૬}

મોરારસાહેબ કહે છે:—

‘નિરખ્યા નેણે પરખ્યા પૂરા,
સુરતે મુરત સારા,
વરસે મોતી ઝળકે જ્યોતિ,
અખંડ અમૃત ધારા.’^{૧૭}

કુંડલિની જાગરણ, ચરખે ઉપડ્યાં તાળાં, બ્રહ્મ ગ્રંથિ ભેદન, સ્વરૂપ સાથે જોડાણ, વગેરે દ્વારા દ્વૈત ભાવ મિટાવવાની વાત કરીને જ્યોતિ સ્વરૂપ પરમાત્માને જીવા ભગત સ્વીકારે છે. તેનાં અનેક ઉદાહરણો તેમની સંતવાણીમાંથી મળી રહે છે:—^{૧૮}

‘આ ચરખે ઉઘડ્યાં તાળાં,
માંય ઝટક ભયાં ઉજિયાલા,
નિરખ્યા પાર પરિબ્રહ્મ પ્યારા. ॥ટૅકા॥

ટલી દૃતિયા ભઈ એકતા,
હો રયે સારંસારાઃ
કાલજાં કારણ એક ભયાં,
તબ મટા સબ જંજાળા. ॥૧ ॥

વરસે નૂરા બાજે તૂરા,
તીન લોક ઝણકારાઃ
શબદ સીધુ ગરજે ગેબી,
બોલે બાવન બારા. ॥૨॥

શબ્દાતીત સાયબ સનૂરા,
ઝળકે અધર નિરાધારાઃ
વરસે મોતી ઝળકે જોતી,
ઝળળળ હોત ઝણકારા. ॥૩ ॥

ગુરુ પ્રતાપે નેણા આગળ,
ક્ષણ નહીં ખસનારાઃ
ઉઘડે આગળ બીચે નાઈ,
ભુલ ગયે દેહ વેવારા. ॥૫॥

પાયા સકલ ભુવન ભરપૂરા,
બાહર ભીંતર નૂરાઃ

બ્રહ્મ કી ગતિ બ્રહ્મ હી બુઝે,
કયા જાને લોક બિચારા.' ॥૬ ॥

ઉપરોક્ત ઉદાહરણોમાં જોઈ શકાય છે કે જીવા ભગતે પરંપરિત જયોત ઉપાસના અનુભવના રણકાર સાથે સંતવાણીમાં નિર્ગુણ ઉપાસના સ્વીકારી છે.

(૬) પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ—મધુરાભક્તિ :

ભક્તિ પરમપ્રેમ સ્વરૂપ છે. પ્રેમતત્ત્વ ભક્ત ભગવાનને જોડતી કડી છે. પ્રશ્ન એ થાય કે આ પ્રેમ લૌકિક પ્રેમ જેવો જ હોય છે ? લૌકિક પ્રેમનું પ્રકટીકરણ કરીએ એવી અદાથી જ પરમ પ્રેમને પ્રકટ કરવામાં આવે છે ? એના ઉત્તરમાં કહી શકાય કે સ્થૂળ રીતે લૌકિક પ્રેમ જેવો જ આ પ્રેમ લાગે છે. વિરહ—મિલન, વિહવળતા—આરઝુ, મિલનની મસ્તી, તીવ્રતા, પ્રેમપૂર્વકનું સ્મરણ, સંદેશા વગેરે એમાં આવે હોય છે. પ્રેમની દશાવસ્થામાં ખાસ જડતા—મૂર્છા આવતી નથી પણ સમાધિ કે સહજયોગ આવે છે. સ્થૂળ પ્રેમમાં બૂંદનું પ્રવાહી રૂપ યથાવત્ રહે છે. સૂક્ષ્મમાં પ્રકાશ રૂપે પરિણમે છે. સ્થૂળ પ્રેમમાં બૂંદનું અધઃગમન છે. જ્યારે પ્રેમભક્તિમાં પરમ પ્રેમના રસ્તે બૂંદનું ઊર્ધ્વગમન છે. સ્થૂળ સૂક્ષ્મમાં આટલો ભેદ દેખાય છે. હૈયું હરિ દર્શનનું પ્યાસું હોય છે અને પ્યાસું રહે છે. પ્રેમરસ પીધાં કરે અને પ્યાસ વધતી રહે છે એવી સ્થિતિ રહે છે. સ્થૂળ પ્રેમમાં અસ્તિત્વની અપેક્ષા રહે છે. ભક્ત ખાતા—પીતા, ઊઠતા—બેસતા, ભગવાનને નિહાળે છે. ભગવાનનું સ્મરણ કરે છે. અંશ અંશીનો આ પ્રેમ છે એટલે આ પ્રેમ દૈહિક સંબંધથી પર હોવાથી દિવ્ય કોટિનો છે. આ પ્રેમ સાંસારિક વાસનાઓથી પર છે. હૃદયમાં દર્શનની પ્યાસની તીવ્રતા દૈહિક ભાવથી ઉપર ઊંચકાવવા માટે છે. એટલે આ પ્રેમને ઊંચ કોટિનો પ્રેમ ગણવામાં આવે છે. સૂક્ષ્મ પ્રેમમાં પ્યાસ તૃપ્ત કરવા સ્વને ભૂલી જવાનું રહે છે. પ્રેમના સમંદરમાં ઓગળી જવાનું રહે છે.

સ્થૂળ દેહ કે સ્થૂળ ક્રિયાકાંડોમાંથી ઊંચકાઈ જવાનું છે. સાધનો માત્ર ઊંચાઈ પર ઉડવા માટે છે. પ્રેમનું મહાપૂર ઊમટે ત્યારે સાધનો સ્થૂળ હોવાથી જેમના તેમ રહે છે. પ્રેમતત્ત્વનું પંખી સાધનાની માયા મૂકીને મોતીડાંનો ચારો ચરવા જાય છે. ચારો ચરે છે ત્યારે આનંદની હેલી ચડે છે. પ્રભુની પ્રાપ્તિ માટે પ્રેમનું પૂર ઉમટે ત્યારે અન્યોન્યનું ખેંચાણ એક સમરસનું રૂપ ધારણ કરે છે. સાધન, જ્ઞાન, ભક્તિ, યોગ બધું જ શમી જાય છે. તેને પાકો પ્રેમ કહેવામાં આવે છે. 'પાકો પ્રેમ જ્યારે અંગમાં આવે છે, ત્યારે સાધના શમી જાય છે.'^{૧૮}

સૂક્ષ્મ પ્રેમને બાવન અક્ષરમાં બાંધવાની મથામણ કરવામાં આવે છે ત્યારે સ્થૂળ પ્રતીકોનો આધાર લેવો પડે છે. શ્યામ, વાલિડો, માવો, મંદિર, મોલ, મોરલી, કટારી, ચૂંદડી વગેરે. સ્થૂળ પ્રતીકોનો આધાર લેવાથી સ્થૂળ ભાવોને પણ ગૂંથવા પડે છે. સજની, રજની, ગોપી, રાધા વગેરે ભાવે ચૂંદડી, કટારી, દ્વારા શ્યામ, વાલીડો કે માવો લાવીને, પ્રેમ ભાવના પ્રગટ કરવી પડે છે. સખીને, શ્યામને, જીવને સંબોધન કરીને હૈયામાંથી નીકળતું પ્રેમનું વહેણ શબ્દમાં મઢી લેવાનું હોય છે. ન કહેવાય ન રહેવાય એવી મીઠી મુંઝવણને વ્યક્ત કરવા માટેનો આયાસ એમાં હોય છે. 'કોઈ ભક્ત સંતવાણીમાં સ્થૂળ નામરૂપનો આધાર લે છે. કોઈ સહજ રીતે નામ રૂપને નિરાકારમાં વ્યક્ત કરે છે. એમાં અવતારીની કલ્પના નથી. ' ^{૨૦}

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની સંતવાણી નામરૂપ અને નિર્ગુણ નામરૂપે પ્રેમભાવને વ્યક્ત કરે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં ઊભય પ્રકારે પ્રેમભક્તિ-મધુરા ભાવને શબ્દમાં મૂકે છે. થોડાંક ઉદાહરણો દ્વારા સમજીએ. મૂળદાસ અને જીવા ભગત નિર્ગુણ નાથની ચૂંદડી ઓઢી છે, એવો એકરાર કરે છે:-

'હરિવર સાથે સગપણ કર્યા,
સુંદર વરની ચૂંદડી. (મૂળદાસ) ^{૨૧}

.....
'નિર્ગુણ નાથની ચૂંદડી,
અનુભવી ઓઢવાને બેઠા. (જીવા ભગત) ^{૨૨}

.....
'અઘાટ ઘાટડી ગુરુ વે ઓઢાડી,
પરણાવ્યા પરિબ્રહ્મ. (મૂળદાસ) ^{૨૩}

મીરાંબાઈ, ત્રિકમસાહેબ અને દાસી જીવણ કટારી દ્વારા મધુરા ભાવે વેદના આરજૂ-તડપન લાવે છે. આ તડપન દૈહિક વેદનાથી પર છે. એટલે ઘા વાગ્યાનો આનંદ છે. કલેજાંમાં, હૃદયમાં જ વાગે કેમ કે હૃદય પ્રેમનું દ્વાર છે. કટારી વાગે તો જ દ્વાર ખૂલે છે. પ્રણય ગંગા વહે છે. મીરાંબાઈની પરિચિત રચનાનું ઉદાહરણ લઈએ:-

'પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે મને,
વાગી કટારી પ્રેમની.'

મીરાંબાઈને કટારી વાગી ગઈ છે. ત્રિકમસાહેબ ચોખવટ કરે છે કે વાલે આ કટારી મારી છે:-

'પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે,
વાલે મારે મારી કટારી પ્રેમની.

દાસી જીવણ તીવ્ર વેદનાને વ્યક્ત કરતો ઉદ્દગાર જોડીને આ વાત કહે છે:-

'કલેજાં કટારી રે રુદિયા કટારી રે,
માડી મુને માવે મારી.

'હું' કટારીથી વીંધાય ત્યારે હૃદયમાંથી પ્રેમધારા વહે છે. પ્રેમનું રહસ્ય ત્રણેય સંતોની વાણીમાં પ્રગટ થાય છે. કટારી દ્વારા જ મધુરા ભાવે ભક્તિને જીવા ભગત કલેજું, તેનું ઊંડાણ, કોઈ કાળે ન ઉખડે એવી ખુમારીથી આ ધાવ ઝીલ્યો છે. બથડ ભરીને ધાવ માર્યો છે, એટલે ખૂંચી છે. એમ કહીને દૃઢતા કેન્દ્રમાં રાખે છે. અને કહે છે કે, કાળશત્રુ સામે લડવા માટે તો આ કટારી છે:-

'ઉખડે નૈ ઉમર લગે,

ખૂબ કલેજે ખૂંતી. ^{૨૪}

.....
'લાગી તો ચોટી કલેજાંમાં,

કોઈ કાળે ન ઉખડે :

ઘાયલ ધૂમે ગુરુ ગમે,

કાળ શત્રુ સંગે લડે. ^{૨૫}

.....
'મુકે મારી કટારી બથડ ભરી,

વીંધાયું અંતરજી. " ^{૨૬}

ઉપરોક્ત રચનામાં પ્રેમ રસમાં તરબતર થવા માટે પહેલી શરત 'વીંધાયું પડે': એ વાત વ્યક્ત થઈ છે. એટલે જ 'વાંસલડી' વીંધાવાના રૂપક તરીકે પ્રયોજાય છે.

જીવા ભગતે નામ રૂપધારી માવો, શ્યામ, વાલો, હરિ, ગોવિંદ, ધણી, પરસોતમ, રામ, કેશવ, મુરસિધ, વગેરે શબ્દ પ્રયોગો કર્યા છે. ઉપરોક્ત નામોલ્લેખ કરીને નિર્ગુણનાથનો મર્મ મૂક્યો છે. મહેબૂબ શબ્દ પ્રયોગ કરીને કહે છે:—

'જીરે, મન મહેબૂબમાં મળ્યું,

તો અંતઃકરણ બળ્યું. ^{૨૭}

જીવા ભગતે 'કાફી' અને 'હરફ' રચનાઓમાં પરમતત્ત્વ માટે 'અલ્લાહ, 'મુરસિધ, 'મહેબૂબ', વગેરે શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. દાસી જીવણ 'દિવાના', 'મસ્તી' શબ્દ પ્રયોગ કરીને પ્રેમગંગાને શબ્દમાં વહાવી છે. તેમાં વેદના અને પ્રેમમસ્તી સમાન રીતે વહી છે.

પ્રેમની મસ્તી દાસી જીવણ દર્શનના દિવાના બનીને કહે છે. જીવા ભગત તનના તાર મિલાવી અખિલ બ્રહ્માંડમાં દર્શન કરે છે. સેજલડી સાથે દેહદશા ભૂલી જાય છે કેમ કે મસ્ત થવા માટે દેહ ભાન ભૂલવું પડે છે. જીવા ભગત સજનીને સંબોધન કરીને કહે છે, જ્યારે દાસી જીવણ ઝંખનાને કેન્દ્ર બનાવીને કહે છે. જીવા ભગત પ્રાપ્તિને કેન્દ્ર બનાવીને કહે છે. પ્રથમ દાસી જીવણની વાણી જોઈએ:—

'મેં મસ્તાના મસ્તી ખેલું,

મેં દીવાના દર્શન કા. ^{૨૮}

જીવા ભગત એક ગરબીમાં કહે છે:— ^{૨૯}

'ભાગું તોયે ભેળાને ભેળા,

નજરું આગળ નેરાથી નેરા:

ન જુવે વાલો વેળા કવેળા,
દેહીની દશા ગઈ રે ભૂલી.

નિરખી નિરખી હૃદયમાં ફૂલી.
સાહેબ સન્મુખ હો સજની...!

વરતી મારી નિરંતરમાં ખૂંતી,
નિર્મલા રૂપ નેણાતી જોતી.
ચિતડું મારું વાલમમાં પ્રોતી,
હરખી લીધા હૈયામાં ગોતી.

હવે હું તો નહિ દઉં જાવા,
મોબતું લાગી તમ સંગે માવા,
તમે તો મારા અંતરમાં ભાવ્યા.....'

દાસી જીવણની મસ્તી દર્શન કી પ્યાસમાં છે. જીવા ભગતની મસ્તી પ્રાપ્તિમાં છે. તેને ભીમસાહેબની મસ્તી સાથે તુલવા જેવી લાગે છે:— ^{૨૯}

'સખી, ઊંચું જોવું તો આકાશમાં,
હું હેરું તો હરિ હેઠા:
સૂઈને જોઈ તો ઝળકે સેજમાં,
બેસું તો તખત પર બેઠા રે,
સખી, પરણી પિયુજીને પ્રીછવે. (ભીમસાહેબ)

.....
'સુવું તોયે સેજલડીએ વસે,
વાલમ મારા અંગથી ન ખસે,
ઊંઘું તોયે અંગમાં દરશે. (જીવા ભગત)

'પદારથ સર્વે ગઈ રે ભુલી
બારી એવી અગમની ખુલી. (જીવા ભગત)

સંતવાણીમાં વ્યક્ત કરવામાં આવતા 'અધરતખત, 'દશમો મોલ' જ 'અગમની બારી' છે. સાહેબને ત્યાં જોવાની વાત જીવા ભગત કરે છે. ત્યાં દેહભાવ નથી પણ પરમપ્રેમ ભાવ છે. પિંડમાં અને બ્રહ્માંડમાં એ જ દર્શન થાય છે. સૂક્ષ્મની વાત વીજળીના ચમકારે મોતી પરોવવી લેવા જેવું કપરું કામ છે. એમ ગંગાસતી કહે છે. જીવા ભગત એજ વાત કહે છે. સાધના પંથની સમાન ભૂમિકાએ જઈને સંતો બેસે છે. તેની પ્રતીતિ થાય છે:—

'વીજળીના ચમકારે મોતી,
પરોવવું રે પાનબાઈ
અચાનક અંધારા જાશે રે..... ' (ગંગાસતી) ^{૩૦}

જીવા ભગત કહે છે:—

'જીરે, આ અવસર છે અનભે થવાનો
તે તો ફરી ફરીને નૈ આવે...
જીરે, વીજળીને સરાવે મોતી પરોવી લેવું,
નૈ તો પાછું અંધારું થાવે. '

વાંસલડી વીંધાવાની વેદનાને પ્રગટ કરવા માટે પ્રતીક તરીકે પ્રયોજાય છે. તે શ્યામની સાથે એક પલ અળગી થઈ શકતી નથી. શ્યામ પણ એને સાથે રાખે છે. પ્રેમભક્તિને ગાવા માટે મોરલીને યોગસાધનામાં થતા વિવિધ નાદાનુભવ સાથે જોડીને મર્મી વાણી 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોની સંતવાણીમાં મળે છે. સમાધિનો આનંદ મેળવવા માટે છિછરા જલમાં સ્નાન કરવાનું નથી અથવા સ્થૂળતા ન ચાલે. ઝિણા બાવાને પિંડ બ્રહ્માંડમાં રમતો જોવાનો છે, ઘટ ભીતર રમતા રામની સાથે રમવાનું છે:—

'મે પતિવ્રતા નાર પિયુકી,
બાહર કબહું ન જાઉં. (રવિસાહેબ) ^{૩૨}

.....
'રવિદાસ હરિકી સુંદરી,
પિયુ મારો અળગો ન થાય. (રવિસાહેબ) ^{૩૩}

કબીરસાહેબ 'મેં બાહર તો હરિ નાહિ, હરિ અંદર તો મે નાહિ' દ્વારા જે ઘટાકાશ અને પટાકાશની વાત કરી છે. તે રીતે બિંદુને સિંધુમાં સમાવવાનો મર્મ રવિસાહેબ વ્યક્ત કરે છે. જીવા ભગત કહે છે કે માવો સ્થૂળથી પર છે, અંદર છે અને બહાર પણ છે, તેનું ઉદાહરણ જોઈએ:— ^{૩૪}

'ઓધવજી, માવો રે મથુરામાં નથી ગયા,
મોહન રહ્યા કાંઈ મારા હૃદયમાંય જો.
ઓધવજી માવો ...(ટેક)

ગુરુ ગમને કટારી મારી રે મારા અંગમાં,
કાળજે ખૂંતી હવે ઉખડે નહિ કોઈ કાળે:
સાલે છે રે સહસ્ર ગણી રે,
શ્વાસ ઉશ્ચવાસમાં જો ...

મોરલી વગાડે રે વાલો વિના કાષ્ટની,
વણમુખ ગાવે કાંઈ કર વિન્યા બાજે તાલજો:
પિંડ બ્રહ્માંડ રે ઝણકાર લાગી રયો,
રોમે રોમે ઊઠે રં રં કાર જો...

રાતને દિવસ રમીએ એના સંગમાં,
દેખતાને ન હોય એના દરશન દેદાર જો:
ચરમ ચક્ષુએ ચેતન ભાળે નહિ,
સતગુરુ શબ્દે પ્રગટે એ પૂર્વ ભાગ જો ...'

અહિંયા ષટ્ચક્રભેદનની આંતર સાધના દરમ્યાન થતા અનુભવોને મૂકીને કટારી, મોરલીનો તાલ લાવીને અજપા જાપ, સ્થૂળતાથી પર, દેહથી પર ઊઠીને, પિંડ બ્રહ્માંડમાં પુરુષ ભરપૂરા છે. તેનું જયોતે દર્શન કરીને સંગે રમવાની વાત કરી છે. ભજન એટલે પ્રેમપૂર્વક ભજવું એવો અર્થ જીવા ભગત કરે છે. પ્રેમભક્તિ એટલે પ્રગટ દીવા એવી વ્યાખ્યા પણ આપે છે:—

'જીરે, પ્રેમ ભક્તિ તો પ્રગટ દીવા,
તેને મરજીવે લીધા ભાળી.'^{૩૬}

.....
'પાળો પ્રિતુ મળે ભજનની રીતુ.'^{૩૭}

કબીરસાહેબ કુંભ જળમાં હોય અને જળ ભરેલો હોય, કુંભ ફૂટે, તો જળનું જળ જળમાં ભળે. એવી રીતે દેહભાવ ટળે તો બ્રહ્મનું બ્રહ્મમાં ભળે છે. એવા રૂપકથી સમજાવે છે:—

'જલमें કુંભ और कुंभमें जल है,
बाहर भीतर पानी.'^{૩૮}

જીવા ભગત આ જ વાત કહે છે:—

'જીરે, હરિમાં આપેને હરિ આપમાં.'^{૩૯}

'દેહ દશા ટળી માહે રહ્યો ભળી' એ નરસિંહ મહેતાની વાણી સાથે જીવા ભગતની વાણી સૂર પૂરાવે છે. કબીરની વાણી ઝીલીને ચાલે છે:—

'દેહાતીત યારો દેહનસે ભાળા,
તનમેં તાર મલા એકતારા.'^{૪૦}

.....
'પિંડ બ્રહ્માંડમાં પુરુષ ભરપૂરા.'^{૪૧}

ઉધ્ધવ સંદેશામાં રવિસાહેબ કહે છે:—

'કૃષ્ણને કહેજો રે ઓધવ એટલું,
તમને ભજે છે તમારા દાસ.'

જીવા ભગત ઓધવજીને કહે છે કે માવો મથુરામાં નથી ગયા પણ મારા હૃદયમાં રમી રહ્યો છે.

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પ્રેમમસ્તીનો ભાવ વિરહ ભાવે અભિનવા આનંદની મસ્તીથી ગાયો છે. કટારી વાગ્યા પછી જે અંદરની મજા છે તેને વર્ણવી છે. 'સંદેશો' કાવ્યમાં મધુરા ભક્તિ છે પણ સમાધિ અવસ્થામાં ષટ્ચક્રભેદનની મસ્તીમાં થતા વિવિધ નાદ સાથે અનુસંધાન કરીને પરમની પ્રાપ્તિ, જ્યોતરૂપે નિહાળ્યાનો આનંદ વિશેષ ગાયો છે. સ્થૂળ મોરલીનું આકર્ષણ નથી પણ આંતરનાદમાં બજતી વણ દાંડીની નોબતમાં રસ છે. ભાવનો અતિ ઉદ્વેગ નથી પણ સંયમિત રહે છે. સ્થૂળ શૃંગારમાં સરી પડતો નથી સૂક્ષ્મતાની સાથે તાર ગૂંથે છે. હરિવરની ચૂંદડી ઓઢનાર વીરલા જ જાણી શકે છે. બાળ રમત જેવી આ રમત નથી. રવિસાહેબ કહે છે :—

'કુંવારી કંથમાં શું જાણે રે,
કુંવારી રમે ઢીંગલે પોતિયે.'^{૪૨}

જીવા ભગત આ જ વાત વિસ્તારીને કહે છે:—

'કુંવારી કંથનો સ્નેહ શું જાણે રે,
પ્રેમદા માણે પરણી:
વાંઝણી વેણની રીત શું જાણે,
પીડાયું આવતા ગર્ભ તણી.'^{૪૩}

સુરતા આત્મામાં સ્થિર ન થાય ત્યાં સુધી તેને કુંવારી ગણવામાં આવે છે. સુરતા સુહાગણ બનીને વાલમને વશ કરે ત્યારે સુહાગણ બને છે. દષ્ટાંતથી સમજાવતા કહે છે કે આ ઢીંગલા ઢીંગલીની રમત નથી, પ્રેમપંથ જ અટપટો છે, રહસ્યને પામવું કઠીન છે. અનુભવે પરખાય છે. જીવા ભગત હરિની સાથે સંયોજાઈને મિલન માણે છે. વિયોગ અસહ્ય લાગે છે એટલે જ મિલનની મસ્તી વધારે માણે છે.

પ્રેમ અને વિરહને પરસ્પર ઘેરો સંબંધ છે. જેણે પ્રેમનો માર્ગ લીધો છે તેને વિરહની વેદના સહન કરવી પડે છે. જેના પ્રત્યે પ્રેમ છે એના દર્શનની આકાંક્ષા રાખવી, પ્રેમ માટે તલસવું અને પોતાની પાસે રહે અને ઘડીભર પણ એનાથી વિયોગ સહન ન થાય એ ભક્તિની સાધના છે.^{૪૪}

જીવા ભગતે 'ગુરુની અરજ' નાં પદોમાં દૈહિક અને માનસિક વેદના ઊભયરૂપે ભરપૂર પ્રકટ કરી છે. ^{૪૫}

પરમતત્વને પામવા માટે ગુરુગમની જરૂર હોય છે. ગુરુની ખોજ કરવી પડે છે. ગુરુની પ્રાપ્તિ માટે ઝંખના જરૂરી છે. મોરારસાહેબ જેવા ગુરુ મળતા જીવા ભગતનો ઘટનો સ્થૂળભાવ તૂટી જાય છે અને સૂક્ષ્મ તત્વ સાથે જોડાણ થઈ જાય છે. 'સતગુરુની અરજ' નાં પદોમાં વેદના ઓછી અને પ્રાપ્તિનો આનંદ વિશેષ છે.

ગુરુજ્ઞાને પ્રેમધારામાં ડૂબકી મારીને લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. ગુરુને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની ઉપમા આપવામાં આવે છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' માં ગુરુનું મહાત્મ્ય સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. જીવા ભગતે ગુરુનું મહત્વ સ્વીકારતા કહ્યું કે:-

'ગુરુજી વાલયું આણોને વિશ્રામ,
શિષ્ય ઉપરે રે:
દર્શાવો પદ નિર્વાણ,
નિરંતર નજરે રે.' ^{૪૬}

વિનંતી ફળતા ગુરુએ પ્યાલો પાયો, હૈયું રસગુંજે ભરી દીધું છે:-

'નિજાર પ્યાલો ઘટ ઊજિયારો.' ^{૪૭}

.....
'પીધાં એ તો પાર ઊતર્યા,
ત્રિવિધના તાપ ટળ્યા.' ^{૪૮}

પરંપરિત તાળાં કૂંચીનું રૂપક પ્રયોજીને ગુરુ મહાત્મ્ય દર્શાવે છે:-

'લે કૂંચી સતગુરુ સાહેબકી,
ઊઘડે અંતરનાં તાળા.' ^{૪૯}

અહિંયા તલભર તાળાં અને રજભર કૂંચીનો અર્થ સમાયેલો છે. ગુરુએ પ્રેમરસની પ્યાલી આપી અને પાર ઊતારી દીધો એવું કહે છે. નરસિંહ મહેતા એક પદમાં આ પ્રેમરસ પીવાની ઝંખના આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે:-

'પ્રેમરસ પાને તું મોરના પિચ્છધર.'

આ પ્રેમરસ પીને કોણ ઊગર્યા, તેનું સ્મરણ કરતા નરસિંહ મહેતા કહે છે:-

‘ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું,
બ્રહ્મ લોકમાં નારી રે.....

એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે,
જાણે શુકદેવ જોગી રે:
એક જાણે ઓલી વ્રજની ગોપી,
ભણે નરસૈયો ભોગી રે....’

જીવા ભગત પણ આ પ્રકારે ઉદાહરણો આપે છે:—

‘શુકદેવને પીને પરિક્ષિતને પાયા.’^{૪૦}

.....
‘નારદે પીને નટારંભ ક્રિયા.’^{૪૧}

.....
‘ગોપીયું રસમાં રસરૂપે થઈ રિયા,
શ્રી કૃષ્ણસુ રમતા રંગ ચડી ગિયા:
અનેક સંત રસ પીને ઓધરિયા,
મે તો બુદ્ધિ અણસારે વર્ણવ્યા.’^{૪૨}

.....
‘પીતા પાર અંનત ઉતરિયા,
ફરી ભવજલમાં ન પડિયા:
‘મે’બૂબ ગુરુ મોરાર મળિયા,
જીવો રસના દરસાવિયા દરિયા.’^{૪૩}

જીવા ભગત કહે છે કે બીજા મિથ્યા ઉપાય કરવાની જરૂર નથી, દેહ દમન કરવાની જરૂર નથી, જેમ જેમ ઉપાય કરીએ તેમ તેમ આઘા જાય છે. નિર્ગુણ નિરાકારની નિરંજન પરમાત્માની ભક્તિ માટે બાહ્ય ક્રિયાકાંડની જરૂર નથી. આંતર ચેતનાને જગાડવાની સાધના છે:—

‘ઉપાય કરતા આઘો જાવે,
વિન્યા ગુરુ સપનામાં નાવે:
દેહ દમી ઠાલા શું દુઃખ પાવે,
ઉલટી મૂડી ગાંઠની ગુમાવે.’^{૪૪}

જીવા ભગત મનની સ્થિરતા અને ચિત્ત યોખા કરવાનું કહે છે. મન મક્કમ હોય અને ચિત્ત યોખું હોય તો જ ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પડી શકે:—

‘હે વીરા, ચિત્ત કરો યોખા..’^{૪૫}

મનહું રંગાય તો ભકિત થાય. ભજન ભરપૂરા બની શકાય. વાલમની વાલપુમાં સ્થિર રહેવાનું છે:—

'એવી વાલપું આવી વિરામમાં,
ઠરીને સ્થિર રહેવું:
ઉફારો ઉવાં ઉપજે નહિ,
સતગુરુ દષ્ટે ટોકવું.'^{૫૭}

ભગવદ્ગીતા અને ગંગાસતીની વાણીમાં પણ મનની સ્થિરતાનું બતાવ્યું છે:—

'મેરુ રે ડગે પણ જેના, મન નો ડગે..... (ગંગા સતી)^{૫૭} □

ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરવા માટે પ્રાણાધારને શ્વાસ ઉશ્ચવાસે જપવાનું જીવા ભગત કહે છે:—

'રામ રામ રામ રામ રામ,
રામ રામ જપરી । ૩ ।
ઓર ઉપાધિ છૂટી જાય,
મન મનોરથ તજરી:
સેજ ઘરમાં સંત જપત હૈ,
સુષમણા કે આશરી. । ૪ ।^{૫૮}

માળા ફેરવવાની જરૂર નથી. અજપા જપનો મહિમા છે. અહિંયા દશરથ પુત્ર રામ નહિ, પણ નિર્ગુણ રામ છે, આતમરામ છે.

વચન અને વચન વિવેકની વાત જીવા ભગત સંતવાણીમાં લાવે છે. વચન એટલે ગુરુ મંત્ર, શબ્દ, અને બ્રહ્મ એમ અર્થ વિસ્તારે છે. ગંગાસતી પાનબાઈને કહે છે:—

'ચૌદ લોકથી વચન છે ન્યારું,
તમે તેની કરી લ્યો ઓળખાણ.^{૫૮}

જીવા ભગત વચનને જ રહસ્યમય બ્રહ્મ કહે છે:—

'વચન ગેબી કોને કહીએ,
આપણે સમજીને મનમાં રહીએ,
સમજી સમજીને મનમાં રહીએ. ॥ટેકા^{૬૦}

ભકિત ખાંડાની ધાર છે. અભય ભાવ હોય તો ભકિત થાય. દેહમાં રહેલા શત્રુઓ સામે ઢાલ બપ્તર પહેરીને લડવું છે. ઢાલ બપ્તર અડગતા જ છે. મરજીવો દરિયામાં ડૂબકી મારીને મોતી મેળવે છે. તેમ ભીતરમાં ડૂબકી મારીને મોતી મેળવવા માટે સાધકે ષડરિપુ, ત્રિવિધ તાપ, ભયંકર કાળશત્રુ સામે લડવું પડે છે. ઝૂઝનારા મરજીવા મોતી લાવી શકે છે એમ જીવાભગત કહે છે:—

'મરજીવાનો મારગ રે,
વાતુ વિદેહીની યુ કહેવી:
'ઝલમલ જોત્યું ઝળહળે રે,
તે નિરખીને જોઈ રહેવું. ^{૬૧}

મરજીવાને કૂડી ભકિત ગમતી નથી. કળિયુગમાં કૂડા ભક્તો ભમે છે તેને ચેતવણી આપતા જીવા ભગત કહે છે:—

'જીરે, કુડ ભકિત કળિયુગમાં ચાલી રે,
તે મરજીવાને નવ ભાવે. ^{૬૨}

ભકિતમાં ભેદભાવ ન હોય એવું કબીરસાહેબ કહે છે:—

'અલ્લા એક નૂર ઉપજાયા,
તાકી કૈસી નિંદા:
તા નૂર થે સબ જગ ક્રિયા,
કોન ભલા કૌન મંદા. ^{૬૩}

જીવા ભગત કહે છે:—

'અલ્લા સોઈ અખરસે ન્યારા,
રેત અખંડિત નિરમલ નૂરા. ^{૬૪}
'પિંડ બ્રહ્માંડમે સકલ પસારા. ^{૬૫}

જીવા ભગત સમન્વયવાદી છે, અલ્લા અને બ્રહ્મને એક જ માને છે અથર્વવેદને ટાંકીને હરિ દર્શનની ઊંચાઈ કહે છે:—

'કુરાન કિતાબા હૈ નૂર નામા,
સો અથર્વવેદ સે કરિયા. ^{૬૬}

યોગ સાધનામાં જીવા ભગતની રચનાની ઊંચાઈ આપણે નિહાળી છે. પ્રેમલક્ષણા ભકિતની ઊંચાઈ પણ નિહાળવા જેવી છે. સાચા સાધકને દરેક ક્રિયાઓમાં પ્રભુ દર્શન થાય છે, સહજ રૂપે પ્રભુ મળે છે, જે અંદર

જ રહેલા છે. જ્યારે દેહભાવ તૂટે, દેહરૂપી ઘટ ફૂટે તો ઘટોઘટ વ્યાપેલો બ્રહ્મ નજરે આવે છે. અંશ અંશીમાં ભળે જેમ બિંદુ સિંધુમાં ભળે છે. એ રીતે પ્રેમધારાને જીવા ભગતે ઉપાસી છે. કબીરસાહેબની વાણીનો પડઘો પાડતી વાણી જીવા ભગતે લખી છે. તેનાં ઉદાહરણો જોઈએ:-

‘મે પિયાકી પિયુજી હમારા,
પરસ્પર એકતા લાવી:
મે પિયા પાસ પિયુ મુજ પાસ,
સમંદર લેર સમાવી. ^{૬૭}

પ્રેમલક્ષણા ભકિત અને કબીરસાહેબનો ‘સહજ સમાધિયોગ’ જીવા ભગતે જેમ જ ઉપાસ્યો છે. એક રચનામાં જીવા ભગત કહે છે:-

‘હાલત બોલત સુવત ખાવત,
સેજ સમાધિ લગાવી:
નેણાની આગળ નજીક નેરા,
પલે પલે દરશ દેખાવી. ^{૬૮}

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પ્રેમલક્ષણાનો ભાવ જતિ સતી યોગ તરફ વળે છે. સ્થૂળતામાં સરી પડતા નથી. સૂરતા જ્યારે આત્મામાં લીન થાય ત્યારે તે ઘટનાને જતી સાથે લગ્ન થયાની ઘટના ગણવામાં આવે છે. સૂરતા સોહાગણ બને ત્યારે સાધના ફળે છે. એમ જીવા ભગત કહે છે:-

‘સૂરત નુરત થૈ સુહાગણ
જ્યારે પિયાસે પરણાવી,
વાલમકું તો વશ કરી લીના. ^{૬૯}

જીવા ભગતની પ્રેમલક્ષણા ધારાની વાણી કબીરવાણીનો એક છેડો પકડે છે. અને પ્રેમલક્ષણા ભકિતના મૂળ રહસ્ય સુધી પહોંચી જાય છે. ભેદરેખાને ભૂંસી નાખે છે.

(૭) ઉપસંહાર :

આમ જીવા ભગતે જે દષ્ટિએ જોયા તેનું રહસ્ય કબીરના રામ અને રહિમના દ્વન્દ્વમાંથી મુક્તિની વાતનું રહસ્ય ‘રવિ-ભાણ સંપ્રદાય’ ના સંતોએ યથાતથ જાળવી રાખ્યું છે. જીવા ભગતે પણ આ તત્ત્વની જાળવણી કરી છે. જીવા ભગતની સંતવાણી વિપુલ માત્રામાં છે. ભકિતમાર્ગની સાધના પદ્ધતિનો સમન્વય અને પરમપ્રાપ્તિ માટેનું લક્ષ્ય નિર્ગુણરામ સુધીની પરંપરા જોવા મળે છે. તેમની સંતવાણીમાં સમન્વયવાદી ધારાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. ભકિતને પંથ પરંપરાના બંધન નથી હોતા. કોઈ પણ પ્રકારના બંધનમાંથી મુક્તિ તરફની યાત્રા છે. જીવા ભગત આ બાબતે સ્પષ્ટ છે. જીવા ભગતની સંતવાણી ‘પંથ હતા તે થયા પરિપૂરણ’

એવી ભાણસાહેબની વાણીને જાળવે છે, કબીરને સ્મરે છે. વેદ ઉપનિષદનું મહત્વ સ્વીકારે છે. ગંગાસતી, નરસિંહ જેવા સાધકોની સંતવાણી સાથે સમસ્વર કરે છે. એ રીતે જીવા ભગત સમન્વયવાદી વલણ ધરાવે છે.

* * * * *

● પાદ ટીપ: પ્રકરણ: ૧૦

- (૧) 'ભક્તિ પદારથ ': લે. ભાણદેવ: આવૃત્તિ: પ્રથમ: વર્ષ: ૧૯૮૪: પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ. પૃ. ૪૮
- (૨) 'હું ની ઓળખ': સ્વામી જગદીશભારતી : (સ્વામી બ્રહ્મ વેદાંતજીના પ્રવચનોનું સંકલન) પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૨ : પ્રકાશક : માનવ વિકાસ કેન્દ્ર : વલ્લભ વિદ્યાનગર : પૃ. ૧૦૧
- (૩) 'સંતવાણી સત્વ અને સૌંદર્ય': લે ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ, ડૉ. મનોજ રાવલ : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૧૯૮૪ : પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન : પૃ.-૫૬
- (૪) 'સત સાહેબની સરવાણી ' : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર : પૃ. ૨૦૮
- (૫) એજન : પૃ. ૧૨૮
- (૬) એજન : પૃ. ૧૨૮
- (૭) એજન : પૃ. ૧૩૧
- (૮) એજન :
- (૯) એજન :
- (૧૦) 'ગુરુ થા તારો તું જ' : (અખો અને કબીર) સંપાદક: પ્રા. પ્રીતી શાહ, પ્રા. દક્ષા માવદીયા : આવૃત્તિ : પ્રથમ વર્ષ : ૨૦૦૨ : લેખ: અખો અને કબીર : સુરેશ દલાલ : પૃ. ૨૮૪
- (૧૧) હસ્તપ્રત - ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : બંગલા વિભાગ : ક્રમ: ૧૧ : પૃ. ૧૨૫.
- (૧૨) એજન : ક્રમ : ૮ : પૃ. ૧૨૪
- (૧૩) એજન
- (૧૪) 'સત સાહેબની સરવાણી ' : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર : લેખક : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : પૃ. ૧૩૩
- (૧૫) એજન :
- (૧૬) એજન :
- (૧૭) એજન :
- (૧૮) હસ્તપ્રત - ૨ : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૩૬ : પૃ. ૧૩૫
- (૧૯) 'ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન ' : લે. ભાણદેવ : આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ : ૧૯૮૭ : પ્રકાશન : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ
- (૨૦) 'સત કેરી વાણી': લે. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ બીજી : વર્ષ ૧૯૮૧ : પ્રકાશક: નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ : પૃ. ૫૧
- (૨૧) એજન :
- (૨૨) હસ્તપ્રત - ૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ચૂંદડી વિભાગ : ક્રમ: ૧ : પૃ. ૬
- (૨૩) હસ્તપ્રત - ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : કાફી વિભાગ : ક્રમ: ૭ : પૃ. ૧૬૩

- (૨૪) એજન :
- (૨૫) એજન : પદ વિભાગ : ક્રમ: ૧૭ : પૃ. ૬૬
- (૨૬) એજન: કાફી વિભાગ : ક્રમ: ૧૭ : પૃ. ૧૬૩
- (૨૭) 'સોરઠી સંતવાણી ' : સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી : આવૃત્તિ : પ્રથમ : પૃ. ૬૯.
- (૨૮) હસ્તપ્રત— ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ગરબી વિભાગ : ક્રમ: ૧૭ : પૃ. ૭૪.
- (૨૯) 'ભીમસાહેબ : એક અધ્યયન ' : ડૉ. દલપત ચાવડા : સંશોધન : મહાનિબંધ (અપ્રકટ) સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી : વર્ષ : ૨૦૦૨.
- (૩૦) 'ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન ' : લે. ભાણદેવ : આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ : ૧૯૯૭ : પ્રકાશન : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ. પૃ. ૧૧૨.
- (૩૧) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ગરબી વિભાગ : ક્રમ: ૧૮ : પૃ. ૭૪
- (૩૨) 'ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન' : લે. ભાણદેવ : આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ : ૧૯૯૭ : પ્રકાશન : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ. પૃ. ૧૩૪
- (૩૩) 'સત કેરી વાણી' : લે. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ બીજી : વર્ષ ૧૯૯૧ : પ્રકાશક:નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ : પૃ. ૭૩
- (૩૪) એજન :
- (૩૫) હસ્તપ્રત—૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : સંદેશો રચના : પૃ. ૬
- (૩૬) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : પદ વિભાગ : ક્રમ: ૪૯ : પૃ. ૨૧
- (૩૭) એજન : છૂટક પદો વિભાગ : ક્રમ: ૨ : પૃ. ૧૪૪
- (૩૮) 'સત કેરી વાણી ' : લે. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ બીજી : વર્ષ ૧૯૯૧ : પ્રકાશક:નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ : પૃ. ૧૩૦
- (૩૯) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : પદ વિભાગ : ક્રમ: ૪૯ : પૃ. ૨૧
- (૪૦) એજન
- (૪૧) એજન
- (૪૨) 'ભીમસાહેબ : એક અધ્યયન': ડૉ. દલપત ચાવડા : સંશોધન : મહા નિબંધ (અપ્રકટ) સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી : વર્ષ : ૨૦૦૨. પૃ. ૯૨
- (૪૩) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : છૂટક પદો વિભાગ : ક્રમ: ૪ : પૃ. ૧૬૪
- (૪૪) 'મીરાં : જીવન અને કવન' : ડૉ. નિર્મલા ઝવેરી : આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ : ૧૯૯૧ : પ્રકાશક : ને આધારે
- (૪૫) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : ગુરુની અરજ વિભાગ: પૃ. ૩૮ થી ૪૬

- (૪૬) એજન: ગુરુની અરજ વિભાગ : ક્રમ: ૧૭ : પૃ. ૪૫
(૪૭) એજન : કાફી વિભાગ : ક્રમ: ૧ : પૃ. ૧૬૦
(૪૮) એજન : ગરબી વિભાગ : ક્રમ: ૧૬ : પૃ. ૬૬
(૪૯) એજન : ગરબી વિભાગ : ક્રમ : ૧૬ : પૃ. ૭૩
(૫૦) એજન : ગરબી વિભાગ : ક્રમ : ૧૬ : પૃ. ૭૩
(૫૧) એજન
(૫૨) એજન
(૫૩) એજન
(૫૪) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્ત પ્રત : ગરબી વિભાગ : ક્રમ: ૧૧ : પૃ. ૩૦
(૫૫) એજન : વીરાનાં પદ વિભાગ : ક્રમ: ૧૧ : પૃ. ૩
(૫૬) એજન : પદ વિભાગ : ક્રમ: ૩૬ : પૃ. ૬૧
(૫૭) 'ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન ' : લે. ભાણદેવ : આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ : ૧૯૮૭ : પૃ. ૭૨
(૫૮) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : પ્રભાતી વિભાગ : ક્રમ: ૩ : પૃ. ૧૯૧
(૫૯) સંતવાણી સત્વ અને સૌંદર્ય : લે. ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ, ડૉ. મનોજ રાવલ : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ: ૧૯૮૪ : પ્રકાશક: પ્રવીણ પ્રકાશન: પૃ. ૫૮
(૬૦) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ગરબી વિભાગ : ક્રમ: ૨૬ : પૃ. ૭૬
(૬૧) એજન : પદ વિભાગ : ક્રમ : ૨૯ : પૃ. ૫૮
(૬૨) એજન
(૬૩) 'સત સાહેબની સરવાણી ' : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૨૦૦૦ : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગર: લે : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : પૃ. ૧૩
(૬૪) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : મુસલમાની હરફ વિભાગ : ક્રમ: ૪ : પૃ. ૧૪૭
(૬૫) એજન : મુસલમાની હરફ વિભાગ: ક્રમ: ૪: પૃ. ૪૭
(૬૬) એજન: મુસલમાની હરફ વિભાગ : ક્રમ: ૪ : પૃ. ૧૪૩
(૬૭) એજન : ચરખા વિભાગ : ક્રમ: ૧૫ : પૃ. ૧૦૪
(૬૮) એજન
(૬૯) એજન: ચરખા વિભાગ : ક્રમ : ૧૪ : પૃ. ૧૦૪

* * * * *

પ્રકરણ : ૧૧

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં મહામાર્ગ

પ્રકરણ: ૧૧

- (૧) પ્રસ્તાવના
- (૨) જીવા ભગતની રચનાઓ
- (૩) મહામાર્ગ મહાપંથ
- (૪) મહામાર્ગની સંતવાણી
- (૫) મહામાર્ગના સિદ્ધાંતો
- (૬) મહામાર્ગમાં આચરણ
- (૭) મહામાર્ગનો મહિમા
- (૮) મહામાર્ગ શું છે ?
- (૧૦) ગુરુમહિમા
- (૧૧) જતિ— સતીનો ધરમ
- (૧૨) ફટકિયા પર પ્રહારો
- (૧૩) અજપાજાપ
- (૧૪) સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિની કથા
- (૧૫) કથનાત્મક વાણી
- (૧૬) ધૂની —ધૂન્ય— ધૂનો ધરમ
- (૧૭) ઉપસંહાર

(૧) પ્રસ્તાવના :

જીવા ભગતની વાણીમાં નિજારપંથી વિચારધારા ગૂંથાયેલી જોવા મળે છે. તેઓ મહામાર્ગી નથી તેમ છતાં મહામાર્ગનું સત્યસ્વરૂપ પ્રકાશમાં લાવવાનું કાર્ય કર્યું છે. તેમની સંતવાણીમાં મહામાર્ગ શું છે ? કેવો નિર્મલ માર્ગ છે ? આ માર્ગ કેવા વીરલા જઈ શકે ? ખરો મહામાર્ગી કેવો હોય ? વગેરે વિશે પ્રકાશ પાડ્યો છે અને વરવો મહામાર્ગી કેવો છે ? તેની વાસ્તવિકતા વિશે સંતવાણીમાં કટાક્ષ કર્યો છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં મહામાર્ગની વિચારધારા અને જીવા ભગતની સંતવાણીમાં જોવા મળતી મહામાર્ગીય વિચારધારાને તપાસવાનો ઉપક્રમ છે.

પ્રથમ જીવા ભગતની વાણીમાં મહામાર્ગની છાપવાળી રચનાઓની યાદી લઈએ.

(૨) જીવા ભગતની રચનાઓ :

હસ્તપ્રત - ૧ ^૧માં મળતી જીવા ભગતની રચનાઓની ટેક પંક્તિઓ:-

- (૧) 'જીરે, સંતો નિજિયાની નાવે નર નથી બેસતાં.....' ^૨
- (૨) 'જીરે, સંતો આ ધરમનું માતમ સતગુરુથી લાધ્યું.....' ^૩
- (૩) 'જીરે સંતો ગુરુ શરણે રેવે એવી ટેક લેવે.....' ^૪
- (૪) 'જીરે, સંતો જરીક આ ધર્મની જુગતિ જાણી.....' ^૫
- (૫) 'અર્થ જાણશો તો અનુભવી પૂરા.....' ^૬
- (૬) 'અર્થ બતાવો મુનિ જ્ઞાની જહાંસે આ પંથ કટાઈ.....' ^૭
- (૭) 'ગુરુજી, મોરા ખાણીકા ભેદ બતાવો.....' ^૮
- (૮) 'શબ્દની ધુન્ય શૂન્યમાં લાગી.....' ^૯
- (૯) 'નિજાર પ્યાલો ઘટ ઉજિયા લો.....' ^{૧૦}
- (૧૦) 'જીરે, નીજના દરિયા સર્વાતર ભરિયા.....' ^{૧૧}
- (૧૧) 'જીરે, સંતો આદિ અનાદિ આ ધરમની જારી.....' ^{૧૨}
- (૧૨) 'નર નિજારી નરભે ભયા.....' ^{૧૩}

હસ્તપ્રત - ૨ ^{૧૪} નીચે પ્રમાણેની રચનાઓ મહામાર્ગની છાયા ધારણ કરેલી જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત રચનાઓની ટેક પંક્તિઓ:-

- (૧૩) 'જીરે સંતો, જેસલ જાડેજાને ઘેર તોરલ નારી.....' ^{૧૪}
- (૧૪) 'જીરે, ઈન્દ્ર પ્રસન્ન થયા મહા સતી દ્રૌપદી નારી.....' ^{૧૫}
- (૧૫) 'જીરે સંતો, ગઢ ગાંગરણને પીપો રાજા.....' ^{૧૬}
- (૧૬) 'જીરે સંતો, બલિરાજાને બીજાવર રાણી.....' ^{૧૭}
- (૧૭) 'જીરે સંતો, પ્રહલાદ રાજાને રત્નાવલી રાણી.....' ^{૧૮}

- (૧૮) 'જીરે સંતો, અયોધ્યા નગરીને રાજા હરિશ્ચંદ્ર તારા.....' ૨૦
- (૧૯) 'જીરે સંતો, સાધુ ભેળા બેસે પણ સાધુ સાધુ ન કેવાસે.....' ૨૧
- (૨૦) 'જીરે સંતો, જેને મન કર્મ વચને સતગુરુ સેવ્યા.....' ૨૨
- (૨૧) 'જીરે સંતો, વેશ પેર્યાથી દેશ ન જાયે.....' ૨૩
- (૨૨) 'જીરે સંતો, નિજારી નર વળગ્યા નીજ ધામે.....' ૨૪
- (૨૩) 'જીરે સંતો, જે નર નિજારી નિપના.....' ૨૫
- (૨૪) 'જીરે સંતો, આતો ખૂણા ખચકા કેને ખુસખુસિયા.....' ૨૬
- (૨૫) 'જીરે સંતો, આવે દુકિત સઘળા જાવે.....' ૨૭
- (૨૬) 'જીરે સંતો, જનમ મરણના ધોખા ટળે.....' ૨૮
- (૨૭) 'જીરે સંતો, વાણી વર્જિત પણ નજરે ન્યારા.....' ૨૯
- (૨૮) 'જીરે સંતો, જેને સતગુરુ સાચા વરિયા.....' ૩૦
- (૨૯) 'જીરે સંતો, અગમ મારગે કોઈ વીરલા ચાલે.....' ૩૧
- (૩૦) 'જીરે સંતો, નીજ પદની શેરી પરાત્પરની.....' ૩૨
- (૩૧) 'જીરે સંતો, અનહદ નૂર આકાશે થાજે.....' ૩૩
- (૩૨) 'જીરે સંતો, નીજ પંથે ચાલો નિજિયા મને ફાલો.....' ૩૪
- (૩૪) 'સાધુ કે'વાય પણ સુધ નહિ બ્રહ્માનંદ સુખની.....' ૩૫
- (૩૫) 'જીરે સંતો, ધન્ય ધન્ય સાધુ નિર્મલ નુરી.....' ૩૬
- (૩૬) 'જીરે સંતો, આ ઘર મળે તો મેરમ મળે.....' ૩૭
- (૩૭) 'જીરે, ધન્ય ધન્ય મહાવ્રતીના મુનિને ધન્ય છે.....' ૩૮
- (૩૮) 'જીરે સંતો, નિજિયા નિરંતર નિરાધારે.....' ૩૯
- (૩૯) 'જીરે સંતો, નીજરૂપ નજરે ન્યારી.....' ૪૦
- (૪૦) 'જીરે સંતો, ખાલક દરિયા સુભર ભરિયા.....' ૪૧
- (૪૧) 'જીરે સંતો, મોતીડાં ન મળે નાલે કે ખાલે.....' ૪૨
- (૪૨) 'નિજિયા ધરમ સાચા હૈ' ૪૩
- (૪૩) 'ધુની ત્રણે ભુવનમાં ગાજે.....' ૪૪
- (૪૪) 'નિજારી નર નિજિયાને વરસે.....' ૪૫
- (૪૫) 'હે વીરા, વણજારા તમે જુવોને તપાસી.....' ૪૬
- (૪૬) 'હે વીરા, મહા મારગે હાલે બીજો મારગ ખાલો.....' ૪૭
- (૪૭) 'નીજ નામ નિજારી ધરમ છે રે.....' ૪૮
- (૪૮) 'હે વીરા, નિજિયા નિરખો તો તમે સેજપદ પામો.....' ૪૯
- (૪૯) 'હે વીરા, નિજિયા તો નિરાધાર ધામે.....' ૫૦
- (૫૦) 'હે વીરા, બીજ મારગી તમે બીજને પરખો.....' ૫૧
- (૫૧) 'હે વીરા, નિજિયા ધરમે કોક નુરી રેશે.....' ૫૨
- (૫૨) 'હે વીરા, બીજને ન જાણે ને બીજ મારગે ચાલે.....' ૫૩
- (૫૩) 'હે વીરા, અહમ બીજને કોક વિરલા ગ્રેસે.....' ૫૪

ઉપરોક્ત રચનાઓ ઉપરાંત પણ ઘણી રચનાઓમાં 'નિજારપંથ' ની છાયા જોવા મળે છે. જીવા ભગતે 'નિજિયા ધરમ' વિશે ખૂબ મંથન કર્યું છે.

(૩) મહામાર્ગ—મહાપંથ :

મહામાર્ગ કે નિજારપંથના મૂળ 'બુદ્ધની જાતક કથાઓ સુધી લંબાયેલા છે, નિજારપંથ—મહામાર્ગનાં મૂળ બૌદ્ધધર્મમાં મળી આવે છે. તેનો પ્રભાવ બૌદ્ધ કથાઓમાં પર પણ હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રભાવ રહ્યો છે. બૌદ્ધની જાતક કથાઓમાં માતંગ ઋષિની કથા આવે છે. માતંગ ઋષિ ચાંડાળ હતા. સૌરાષ્ટ્રની પછાત જાતિઓમાં હરિજન, કોળી, ભંગી, રબારી કોમમાં આ પંથ ઘણો પ્રચલિત થયેલો. ઈ. સ. ૮ મી સદીમાં શંકરાચાર્યે વર્ણવ્યવસ્થા ઊભી કરી તેથી બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય મહાપંથમાંથી અલગ થયા. બૌદ્ધધર્મની સહજયાન, મહાયાન, વ્રજયાન એ ત્રણ શાખાઓમાં સહજયાન સાથે મહામાર્ગને સંબંધ છે. મહાપંથનો સૌપ્રથમ ઉલ્લેખ શુદ્ધ રૂપે આજથી લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલા બૌદ્ધ ગાથાઓમાં મળે છે. સાથે માતંગ ઋષિની કથા પણ એટલી જ પ્રાચીન છે. આ પ્રાચીન ધર્મને સનાતન ધર્મ કહ્યો હોય તો નવાઈ નહીં.^{૫૫}

મહામાર્ગના આઘ સ્થાપક તરીકે આદિ દેવ શંકરને માનવામાં આવે છે. ભજનવાણીમાં એવા પ્રમાણો મળે છે. તેમાં કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા આ પંથની શરૂઆત થયાના પ્રમાણો મળતા નથી. આ પંથનું કોઈ લિખિત શાસ્ત્ર પણ મળતું નથી. એક લોકધર્મ તરીકે મહામાર્ગનો વિકાસ અને પ્રચાર થયો છે. તેના ધબકારા સંતોની વાણીમાં સંભળાય છે. નિજારપંથના અનુયાયીઓ આ પંથને જુદા જુદા નામથી ઓળખાવે છે. 'મહામાર્ગ', 'ધૂનો ધરમ', 'બીજમાર્ગ', 'ગુપ્તપાટ ઉપાસના પંથ' વગેરે. અનેક પંથ પર આ પંથનો પ્રભાવ હોવાથી તેને 'મહાપંથ' કહેવામાં આવે છે.

મહાપંથના ભિન્ન ભિન્ન નામ હોવા છતાં તેમાં તત્વતઃ કોઈ ભેદરેખા નથી. સમયાંતરે આ પંથના જુદા જુદા ફાંટાઓ પડ્યા. આ પંથની શાખા—પ્રશાખા આજે પણ ગુપ્ત રીતે જળવાયેલી છે. 'નિરંજન જયોતિસ્વરૂપ આદિ શિવશક્તિની ઉપાસનાથી માંડીને ઈશ્વરના અવતાર ગણાતા રામદેવપીર સુધી તેની ઉપાસના બદલાયેલી છે. મૂળ અંશો આજે પણ તેના તેજ રહ્યા છે."^{૫૬}

મધ્યકાળના ભક્તિ પ્રવાહમાં મહામાર્ગની વ્યાપક અસર થયેલી જોવા મળે છે. મહામાર્ગને માનનારા લોકોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. તેમાં જુદી જુદી કોમના અને જુદા જુદા ઈષ્ટ દેવને માનતા લોકો પણ છે. આ ધર્મમાં પાટ પૂજાનું ઘણું મહત્વ છે. ' જે લોકો પાટ પૂજાને માને છે તે બધા જ મહામાર્ગીઓ છે.'^{૫૭}

મોટા ભાગના આચાર વિચારોને સમાવી લેતો આ મહામાર્ગ હિન્દુધર્મની નાની આવૃત્તિ જેવો છે. નિજારપંથમાં શિવશક્તિનો અદભૂત સમન્વય થયો છે. આ ધર્મમાં નારીને સવિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે, એટલું જ નહિ. સ્ત્રીને ગુરુ સ્થાને સ્થાપવામાં આવી છે. અનેક સ્ત્રી કવયિત્રીઓએ પોતાના શિષ્ય, સંપ્રદાયને અથવા એકાદ તેજસ્વી શિષ્યને મહાધર્મમાં દીક્ષિત કરવા ભજનવાણીની રચના કરી છે.

સંતનારીના માર્ગદર્શન દ્વારા પુરુષ શક્તિશાળી 'જતી' બનીને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના માર્ગ પર આગળ વધે અને નારીને સહભાગી બનાવીને ભવપાર કરીને જન્મારો સાર્થક કરે એવો આ પંથનો સિદ્ધાંત છે, અને ભજનવાણીમાં એવા પ્રમાણો મળે છે. 'આ પંથમાં નરનારીનું યુગ્મ 'જતિ-સતી' કે 'શિવશક્તિ' નું પ્રતીક છે.^{૫૮}

નિજારપંથનો સૌથી પાયાનો ગુણ 'નિજારપણું' છે. આ ધર્મ જતિ-સતીનો છે. તેમાં સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે મળીને રહેવાનું છે. માનસિક સ્ખલન પણ થવું ન જોઈએ. વળી 'નિજાર' નો અર્થ સંતોએ વિશાળ અર્થમાં લીધો છે. 'કોઈ પણ પ્રકારની વાસના ન રહે તેનું નામ નિજાર.^{૫૯}

કબીરસાહેબ પણ કામ વિકાર વાસનાને નિંદે છે:—

'જહા કામ તહા રામ નહિ,
જહા રામ તહા કામ નહિ:
દોનો કબહુ ના મિલે,
રવિ રજની ઈક ઠામ. '

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના આદિ પુરુષ ભાણસાહેબ કહે છે:—

'શીલ સંતોષ ક્ષમા દયા,
આધીન અધિકારી:
સ્વપ્ને મન ચળે નહિ,
નિશ્ચળ નરનારી. '

ભાણસાહેબ અનાચાર પર પ્રહારો કરતા કહે છે:—

'પરનારીને શું પ્રીત કરીને,
વિષય રસ માણે:
મરી મરીને ફરી અવતરિયો,
લાખ ચોરાસી ખાણે. '

આમ, 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' માં શીલવંતપણું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. નિજારપંથ પણ શીલવંત સાધકોની અપેક્ષા રાખે છે. પાટ ઉપાસનામાં બંને પંથો અલગ પડે છે. આ સંપ્રદાયમાં ગુરુ શિષ્યનો સુંદર આદર્શનો માર્ગ છે, પછી એ શિષ્ય ગમે તે વર્ગ, જાતિ કે વર્ણનો હોય. મહાપંથમાં માનનારો એક મોટો વર્ગ છે. મહાપંથને પોતાના સિદ્ધાંતો અને આચરણ તેમ જ શરત સૂત્રો પણ છે.

(૪) મહામાર્ગી સંતવાણી :

મહામાર્ગના સંતોએ સંતવાણી લખી છે. તેનાં ઉદાહરણો અને 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત કવિ રવિસાહેબ અને જીવા ભગતની સંતવાણીનાં ઉદાહરણો જોઈએ:-

'કરજો કરજો તમે યુધિષ્ઠિર રાય,
ફરી ફરી અવસર આવો નો મળે:
શ્વાસો શ્વાસ જપો અજપા જાપ,
પૂરા હશે તે પાળશે ધરમધૂનો તે નિજાર.' (માર્કેન્ડ શ્લેષિ)

.....
'શીલવંત સાધુને વારે વારે નમીએ,
જેના બદલે નહિ વ્રતમાન રે:
ચિત્ત વ્રતિ જેની સદાય નિર્મળી,
જેને મહારાજ થયા મેરબાન રે. ' (ગંગાસતી)

.....
'નર રે મળ્યા હરિના નિજિયા પંથી,
હેજી મળ્યા મને સાસતીયોને સધીર રે હાં... હાં..
મૂવાં રે તોરલને સજીવન કર્યા,
એમ બોલ્યા જેસલપીર રે હાં....હાં...' (જેસલપીર)

.....
'જીરે લાખા નરનારી ઈ, સમરૂપ જોવો હો જી..
એને બીજું નૈ દષ્ટિમાં, આવે હો જી.....' (સતી લોચણ)

.....
'અમુ તમુ આડો શીલ સંતોકી,
નિજિયા ધરમ લઈને આદરે :
આજ સપનું રે શીલ સજની,
પૂરણ ભાગ્યે પાઈએ.' (લીલમબાઈ)

.....
'એવા નિજારને પંથે ચાલો,
તમે નિર્મળા હો જી.....
મળશે મળશે, નકલંક જયોતિ સ્વરૂપ હો...' (રવિસાહેબ)

'જીરે મહાવ્રતધારી એવા નર નિજારી,
ને વસ્તુ પ્રેમે પીછાણી:

જીરે શીલવંત શૂરાને નજરે નુરા,
એના દલમાં હીરા ખાણી.' (જીવા ભગત)

.....
'જીરે વાણી બારે વ્રતમાન વર્તવું,
એમ નિજિયા તણાં વ્રત લીધા:
'નિજિયાને નરખેને નિજિયા પરખે,
એને નિજિયામેં નિશ્ચે કીધાં. ' (જીવા ભગત)

.....
'બીજ થાવર નકલંક નિજ મતથી:
બીજે વળગી બીજ મારગ કેવાયો,
જયોત પાટ કર્યો બીજે થાવરથી. ' (જીવા ભગત)

મધ્યકાળમાં ભક્તિ—આન્દોલનનાં પરિણામે અનેક સંતો ભક્તોની ભેદભાવરહિત પરિશુદ્ધ સંતવાણી વહેતી થઈ. ઉપરોક્ત ભજનવાણી એવી ગૌરવંતી સંતવાણીનાં અમૃત બિંદુઓ છે. ભક્તિમાર્ગનો ફેલાવો સંતો ભક્તો દ્વારા થયો છે. એમાંની એક મહત્વની સંતવાણીનો પ્રવાહ એટલે નિજારપંથની વાણી છે.

(પ) મહામાર્ગના સિદ્ધાંતો :

મહામાર્ગને કોઈ લિખિત શાસ્ત્ર નથી તેમ છતાં એ પરંપરા અને ભજનવાણીમાંથી ચોક્કસ સિદ્ધાંતો બંધાયા છે. તે સિદ્ધાંતો વિશે વિચારણા કરવામાં આવી છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—^{૬૦}

- નિર્ગુણ ભક્તિ
- પાટ ઉપાસના
- ગુરુ મહિમા
- જતિ—સતી
- ઘટમાં બ્રહ્મનાં દર્શન
- અજપાજાપ
- મરજીવાનો માર્ગ
- નિજારપંથી વાણી
- રવેણી
- આગમ વાણી
- કથનાત્મક વાણી

(૬) મહામાર્ગમાં આચરણ :

છે:- ૬૧

આ ઉપરાંત મહામાર્ગીઓએ જે નિયમોનું પાલન કરવાનું હોય છે. તે આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવ્યા

- પાપથી દૂર જવું ધર્મની નજીક જવું.
- દીકું અણદીકું કરવું.
- બીજ ધર્મ પાળવો પાટ ઉપાસના કરવી.
- ગુરુ માતપિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું.
- સ્ત્રી પુરુષે એકમતે ચાલવું.
- દારૂ, જુગાર, ચોરી, વ્યભિચાર ન કરવો, માંસ ખાવું નહિ.
- ઊંચ- નીચ, વર્ણ જ્ઞાતિના ભેદભાવ કે આભડછેટ રાખવી નહિ.
- કોઈ એક ખાદ્ય પદાર્થ જિંદગીભર ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી.
- ગુરુમંત્રનો જાપ કરવો.
- નિજારપંથના રહસ્યની ગુપ્તતા જાળવવી.

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં ઉપરોક્ત બધા જ સિદ્ધાંતો અને આચારસંહિતાને ચુસ્ત રીતે વળગી રહીને ચોકકસ માર્ગીસંતકવિ નથી. એક સમયે મહામાર્ગ વ્યભિચાર અને પાખંડની પાપલીલામાં રાયનારો પંથ બની ગયો હતો. મૂળ મારગની છાપ ભૂંસી નાખી હતી. પરિણામે મહામાર્ગના નામથી પણ સંતો મોં મચકોડતા હતા. એવા મહામાર્ગનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રકાશવાનું કાર્ય કર્યું છે. તેમની સંતવાણીમાં જે મહામાર્ગી વિચારધારા મળે છે. તેમાં ત્રણ બાબતો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે:-

- (૧) મહામાર્ગની વિભાવના
- (૨) મહામાર્ગનો મહિમા
- (૩) મહિમાવંત મહામાર્ગને પંથે ચાલતા ફટકિયાઓ પર પ્રહારો

(૭) મહામાર્ગનો મહિમા :

જીવા ભગત પોકારી પોકારીને કહે છે કે મહામાર્ગ મહિમાવંતો છે:-

'જીરે, મારગ મોટોને મૂળ સર્વનું,
તેહી જે બીજ વિસ્તારા:
જીરે, નિજારી નર નહિ,
જોની જનમ અવતારા.'^{૬૨}

.....
'જીરે, જે નર ઓધર્યા છે મહામારગથી,
એવા નિજારી વ્રતવાલા.'^{૬૩}

.....
'નાશ થતા એ નિજિયા ધર્મ હતો,
હજુ પ્રલયમાં નૈ આવે:
એ મોરારની કૃપાએ મગન થૈને,
તેનો જશ ખત્રી જીવો ગાવે.'^{૬૪}

.....
'હે વીરા, બીજ મારગી તમે બીજને પરખો,
તો તરીને ઊતરશો ભવપારા.'^{૬૫}

.....
'જીરે, નિજિયા વિન્યા નર કોઈ કાળે નહિ ઓધરે,
અર્ક વિન્યા અંધારું કેમ જાશે.'^{૬૬}

.....
'જીરે, મહાવ્રતધારી એવા નર નિજારી,
ને વસ્તુ પ્રેમે પીછાણી:
'જીરે, સંતો નિજિયાની નાવે જે નર બેઠા,
તેને અધિક અધિક લાભ લીધા:
જીરે, ચોરાસી ખાણના દેણા ચુકવિયા,
જે ગુરુગમ લક્ષે લીધા.'^{૬૭}

.....
'જીરે, એવા નર નિજારી વ્રતવાલા,
તેને કાળ બિચારો શું ગ્રેસે.'^{૬૮}

ઉપરોક્ત ભજનવાણીમાં જીવા ભગતે મહામાર્ગનો મહિમા ગાયો છે. તેની પ્રતીતિ થઈ જાય છે. નિજિયાની નાવથી જ ભવપાર કરી શકાય છે. તેને જમડા શું કરી શકે ? કાળ પણ 'બિચારો' બની જાય છે. આ મોટો માર્ગ છે. બાકી તો ગલીકૂચી છે, તેમાં અટવાઈ જવું યોગ્ય નથી. જે જે ઊગર્યા, મહાપદને 'નિજરૂપને પામ્યા, તે મહામાર્ગથી જ પામ્યા છે. માટે મહામાર્ગ ચાલવું જોઈએ. સૃષ્ટિનું સ્થાપન ઉત્થાપન ઘણીવાર થયું પણ તેમાં જે બાકી રહેલો ધર્મ તે આ મહામાર્ગ છે. આ ધર્મ જ સાચો ધર્મ છે. આ પંથે ચાલનારાની વાસનાઓ સઘળી

બળી જાય છે. જે આ માર્ગે ચાલે છે એજ શીલવંત છે અને શીલવંત જ આ માર્ગે ચાલી શકે છે. આવા વીરલાઓનો આ પંથ છે. આમ મહામાર્ગનો મહિમા અપરંપાર છે એમ જીવા ભગત કહે છે.

(૮) મહામાર્ગ શું છે ?

જીવા ભગત મહામાર્ગની સમજ આ રીતે આપે છે:—

‘તે મહામંત્રને કરીને આ ધર્મ ચલાવ્યો,
બીજ થાવર નકલંક નિજ મતથી.’^{૬૯}
‘બીજે વળગી બીજ મારગ કેવાયો,
જ્યોત પાટ કરી બીજે થાવરથી.’^{૭૦}

.....
‘હે વીરા, વાઘ કાઘ મન વશ કરી રાખી,
ને ટેક ભજનની પૂરી પાળો:
હે વીરા, માર્કન્ડ ઋષિએ આ મારગ પાંડવોને બતાવિયો,
એ મારગ સુખે કરી મહાલે.’^{૭૧}

.....
‘જીરે, જીવ શિવશકિતથી ન્યારા,
એ જ નિજિયા કૈયે:
એ તુરિયાતીત પાંચમાં પદને ઓળખે,
તે નર નિજારી પૂરા કૈયે.’^{૭૨}

.....
‘હે વીરા, જે થકી ઉપના તેની કરો શોધું,
તો એકુકાથી ઉપજશે:
એમ શોધી શોધીને સર્વને જોશો,
છેડે રહ્યું તે અહમ બીજ કે’વાશે.’^{૭૩}

.....
‘માતમ હેયે બીજકું તરશે,
મુગતિ મારગ મોટામાંથી મળશે:
અપાર જ્યોતું ઉવાં જળહળશે,
તેજ પૂંજ વાણી એને શું કરશે.’^{૭૪}

.....
‘જીરે, અખંડ પૂરણ બ્રહ્મ પોતે,
નિજિયા ધરમના ધારી:
ઈચ્છાએ કરીને આ મંડાણ સર્વે માંડી,
ત્યારે નિજાર વરતિને પારી.’^{૭૫}

ઉપરોક્ત સંતવાણી જોતા લાગે છે કે જીવા ભગતે મહામાર્ગ વિશે ખૂબ વિચારેલું છે. મહામાર્ગ શું છે તેની સ્પષ્ટ સમજ આપે છે. 'નિજ' નું 'નિજ રૂપ' તરફ જવાની પ્રક્રિયાને નિજિયા ધરમ કહે છે. 'નિજ' નો એ જ સાચો ધર્મ છે. આ ધર્મ બ્રહ્માની આજ્ઞાથી બહાર ચાલ્યો આવે છે. તેના આદિ સ્થાપક મહાદેવ શિવજી છે. આ ધર્મ આદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે. ભવપાર કરવા માટેનો આ માર્ગ છે. એ વાત સંતવાણીમાં વણી લેવામાં આવી છે. જીવા ભગત મહામાર્ગ, બીજમાર્ગ, નિજમાર્ગ, અચલઘર, અનહદ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને મહામાર્ગનું તત્વજ્ઞાન સમજાવે છે. નીજરૂપ અને બીજરૂપ બંને એક જ છે. ઘટમાં હરિવરના દર્શન થતા જ અજવાળું થાય છે. ઘટ ઉજિયારા કરતો આ માર્ગ છે. ઘટમાં જ પરિબ્રહ્મ છે. ભેદભાવનો ઘુંઘટપટ ખોલવાનો છે. જે માર્ગથી જીવ જુદો પડ્યો તે માર્ગ પુનઃ જવા માટેનો આ માર્ગ છે. નિજની ખરી ઓળખાણ કરવા માટેનો માર્ગ છે. નિજિયા ધરમીએ 'ખંડથી અખંડ, હદથી બેહદમાં, લક્ષ્યથી અલક્ષ્યમાં જવાની જુકિત અને પછી એ બંનેથી પર થઈ જીવનમાં ચોધારે ખેલવાની કથા લોકસંતોએ ફરી ફરીને ચીંધી છે.^{૭૬}

મહામાર્ગમાં સાકાર દેવની પૂજા નથી. જયોતિ સ્વરૂપ અલખ ધણીની સાધના કરવાનું કહ્યું છે. સમયાંતરે રામદેવપીર આ પંથમાં જોડાયા (ઈ. સ. ૧૪૧૩) ત્યાર પછી આ પંથમાં સગુણભક્તિનો પ્રવાહ દાખલ થયો.

જીવા ભગત મહામાર્ગની પરંપરાની બાબતમાં સ્પષ્ટ છે. 'બીજ' સાથે વળગણ છે એટલે 'બીજમાર્ગ' કહે છે. 'બીજ સર્વમાં વિસ્તરેલું છે. જે બીજને નિરખે છે, તે બીજમાર્ગી છે. આપણે ત્યાં રચાયેલી મહામાર્ગની સંતવાણીમાં જીવા ભગતની વાણીનું ઉમેરણ થાય છે.

(૯) ગુરુમહિમા :

મહામાર્ગ ગુપ્ત સાધના પંથ છે. તેના ગૂઢ રહસ્યો પ્રગટ કરવાના હોતા નથી. જાણતો હોય તો પણ કહી શકાય નહિ એવો આદેશ પણ હોય છે. ગુરુ સિવાય કોઈ આરો કે ઓવારો નથી એટલે આ પંથમાં ગુરુમહાત્મ્ય વિશેષ છે. ગુરુમુખે ચાલ્યો આવતો આ પંથ છે. આ ધર્મ સચવાઈ રહ્યો હોવાનું કારણ પણ ગુરુ પરંપરા છે. નિજારપંથ વિશે શાસ્ત્રો લખાયા નથી, આ ધર્મ ગુરુમુખે વર્ષોથી ચાલ્યો આવ્યો છે. જીવા ભગતે ગુરુનું સ્થાન શું છે, તેના વિશે પોતાનું ચિંતન મૂક્યું છે. મહામાર્ગમાં ગુરુના સ્થાન વિશે ચિંતન રજૂ કરતી જીવા ભગતની વાણી જોઈએ:-

'જીરે બીજ વિન્યાકશે પદારથ મિથ્યા,
આ બીજ તણો સર્વ પસારી:
જીરે બીજ મોરાર બીજ દાસ જીવાને,
બીજ લઈ ચર્ણમાં શીશ ધારી ^{૭૭}

.....
'જીરે, સતગુરુ દાતાને સતગુરુભોક્તા,
તેને આપ અર્પણ કરી દીધા:

જીરે, સતગુરુ વડે હાલે ને બોલે,
એ મહા વડાં વ્રતમાન લીધાં. ^{૭૮}

.....
'જીરે, જે નર નિજારી નિપના,
તેને તો ચર્ણ સતગુરુ સેવ્યા. ^{૭૯}

.....
'હે વીરા, સતગુરુ પૂરા મળ્યા વિન્યાના,
તે ગાફેલ ગોથાં ખાશે:
હે વીરા, ગરજ નહિ ગુરુ ખોજવાની,
તે કારજ શું સુધરશે ?' ^{૮૦}

ઉપરોક્ત સંતવાણીમાં જોઈ શકાય છે કે જીવા ભગતે ગુરુનો મહિમા ગાયો છે. ગુરુ વિના જ્ઞાન મળતું નથી. ગુરુ વિના 'હું'— 'તું' નો ભેદ ટળતો નથી. ગુરુ જ અભય પદ આપનારા છે. જે જે નિજારી છે, મહામાર્ગી છે, તેણે ગુરુ કર્યા છે. ગુરુ વિના જે કોઈ છે તેને ગોથાં ખાધાં છે, એટલે ગુરુના ચરણે શીશ ઝૂકાવવાનું છે અને તેની પાસેથી ગૂઢજ્ઞાન મેળવવાનું છે. ગુરુ મહિમા અન્ય સંતોએ પોતાની ભજન વાણીમાં ગાયો છે. જીવા ભગતે ગુરુનું સ્થાન અને ગુરુ મહિમા ગાયો છે. જેમકે:—

'ગુરુમાં ગોવિંદ ગોવિંદમાં ગુરુ,
અલખ પુરુષ એક તારા. ' (ત્રિકમસાહેબ)

.....
'અનંત મહિમા ગુરુજી તણો,
સતગુર સમર્થે કારજ થાય. ' (દાસી જીવણ)

.....
'સતગુરુ એ મને કરુણા કીધી,
અંતર પ્રેમ પ્રકાશી:
દાસ હોથીને ગુરુ મોરારમળ્યા,
ત્યારે તૂટી જનમ કેરી ફાંસી. ' (હોથી સાહેબ)

આમ, જીવા ભગતે ગુરુનું મહત્વ બતાવીને ગુરુ મહિમા ગાયો છે.

(૧૦) જતિ— સતીનો ધરમ : નિજારવૃત્તિ :

નિજારપંથમાં સ્ત્રીનું અદકેરું સ્થાન છે. 'એમાં નારીથી ભાગીને નહિ પણ સાધનામાં એને સહભાગી બનાવીને જન્મ સાર્થક કરવાની વાત છે. ^{૮૧} જીવા ભગતે નિજિયા ધર્મી જતિ—સતીનો મહિમા ગાતાં આખ્યાનો પણ રચ્યાં છે. તેમાં કથા ઘટકો યથાતથ જાળવ્યા છે. તેને ભજન સ્વરૂપે મૂક્યા છે. તે જોઈએ:—

'જીરે, જેસલ જાડેજાને ઘેર તોરલ નારી,
ઈ છે નિજિયા ધરમના અધિકારી.'^{૮૨}

.....
'જીરે, શગાળશા શેઠને ચંગાવતી રાણી,
એને મહા કઠણ વ્રત લીધાં ધારી.'^{૮૩}

'જીરે, બલિરાજાને બીજાવર રાણી,
ઈ બેય નિજાર વરતી ના પ્રાણી.'^{૮૪}

.....
'જીરે, મહાવ્રત ધારી એવા નર નિજારી,
ને વસ્તુ પ્રેમે પીછાણી:
જીરે, શીલવંત શૂરાને નજરે નુરા,
એના દલમાં લઈ હીરા ખાણી.'^{૮૫}

.....
'જીરે, અયોધ્યા નગરીને રાજા હરિશ્ચંદ્ર તારા,
ઈ છે મહા મારગે હાલનારા.'^{૮૬}

જીવા ભગત મહાધર્મીની પરંપરા, તેનું તત્ત્વજ્ઞાન, મધ્યકાળના સંતો, જતિ-સતી વગેરે વિશે પૂરા સભાન છે. મહામાર્ગીની પરંપરાને પામી ચૂક્યા છે. મહા માર્ગી જતિ-સતીએ કાયા, મન, વચન અને કર્મથી નિર્મલ રહેવું જોઈએ એમ ભારપૂર્વક કહ્યું છે. અન્ય રચનાઓમાં નિજારીવૃત્તિ વિશે જીવા ભગત આ રીતે મૂકે છે:-

'જીરે, નિજાર વરતિયા વિન્યા,
નરના કારજ કોઈ કાળે નૈ થાશે:
'જીરે, મહાવૃત્તિમાં મન નવ ખૂંત્યું,
તે તો પલે પલે પ્રલય થાશે.'^{૮૭}

'નર નિજારી વાસના વર્જિત છે,
તે વશ વિકારમાં નૈ રેશે:
જીરે, મન મુવાને મહાપદ પામિયા,
એ નિરાધાર નિજિયામાં રેશે.'^{૮૮}

.....
'વાછ કાછ મન વ્રજ કસોટી,
ઈ ઘાટી છે સો ઘટ ઉતરાવી:
વખ ટાળી આંખે અમૃત વરસાવિયું,
આ કહી છે ભવ તરવાની યુક્તિ.'^{૮૯}

.....

'જીરે, હલન ચલન એના હરિના પૂરા,
અંતર સદાય અનુરાગી:
જીરે, વિષય રહિત વાસનાયું વિરમિયું,
ને લગની ભજનમાં લાગી.'^{૮૦}

.....
'જીરે, નિર્મલ બુદ્ધિને નિર્મલ નેત્ર,
ને સુરતિ સ્વરૂપમાં જાગી.'^{૮૧}

નિજારી કેવા હોય? એ વિશે કહે છે કે, તે શીલવંતા શૂરા હોય, આ વ્રત આવા શૂરાઓ માટે છે. એમાં ફટકિયાનું કામ નથી. કોઈ વીરલા જ આ પંથે પાર ઉતરે છે. મહામાર્ગી વિચારધારામાં જ નહિ, કોઈ પંથ—સંપ્રદાયમાં શીલવંત સાધુઓને વંદન કર્યા છે. પાનબાઈને સંબોધીને ગંગાસતી પણ કહે છે:—

'શીલવંત સાધુને વારે વારે નમીએ પાનબાઈ,
જેના બદલે નહિ વ્રતમાન રે.'

જીવા ભગત કહે છે કે નિજારવૃત્તિ વિના કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, નિજારી વાસના વર્જિત હોય છે. જેની વાસના જ જડ મૂળથી નીકળી ગઈ છે, તે જતિ અથવા નિજારી છે. વાણી, કાયા અને મન નિર્મળ રાખે એ જ ખરો નિજારી છે. જીવા ભગત એવા નિજારીનો મહિમા કરે છે.

નિજારપંથ બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં માનતો નથી. એ વિશે જીવા ભગત સ્પષ્ટતા કરે છે. વ્રત, તપ, જપ, તીરથ એ ખોટા આંડબરો છે. એનાથી તો મોહ—વાસના વધે છે. જે વિષય રહિત છે. જેની વાસના વીરમી ગઈ છે એવી નિજારી દષ્ટિ: નિજારનું મહત્વનું આચરણ છે. દેવને—પરબ્રહ્મને જ દષ્ટિમાં રાખવાના છે. નિરાકાર સાથે એકાકાર થઈ જવું એજ નિજારીનું લક્ષ્ય છે. એવા નૂરીજન સંતો બીજમાં નિજરૂપમાં કેવી રીતે રમમાણ કરે છે. એ બતાવતા જીવા ભગત કહે છે:—

'જીરે, ભાવ્યે ભ્રમણ ભવનું ટળિયું,
તારે મન વસ્તુમાં મળિયું:
જીરે, ડાલમડોલ મડોલ ટળિયા,
તારે થિરતામાં જઈ થરિયું.'^{૮૨}

.....
'જીરે, થરિયું ઉથડક કેમ થાશે,
એ અચલમાં મન ભળિયું:
ભળિયું તે હવે ભવે નૈ જુદું,
વેન સરિતાનું સિંધુમાં મળિયું.'^{૮૩}

નિજારીવૃત્તિનું શમન કેવી રીતે થાય છે. જીવા ભગતે એ 'મોજ' ને શબ્દમાં મૂકી છે. મહાપંથમાં જયોતિસ્વરૂપ પરબ્રહ્મની ઉપાસના સ્વીકારી છે. તેના માટેનું પ્રથમ પગથિયું નિજાર વૃત્તિ છે. નિજારવૃત્તિ એ મારગી સાધુઓનું પ્રધાન લક્ષણ છે. 'વાસનાથી ભાગીને નહિ પણ વિષય વાસનાની વચ્ચે રહેવા છતાં એનાથી ઉપર ઊઠવાની કલા શીખવે છે. ^{૯૪}

જીવા ભગત મહામાર્ગીઓને સમજાવવા માટે, વ્યભિચારમાં ખદબદતાં ફટકિયાઓને સમજાવવા માટે, ભોળા ભાવિકોને યોગ્ય દિશા આપવા માટે, મહામાર્ગનું ખરું સત્વ સમજાવવાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંત જીવા ભગતે મહામાર્ગનો સુપેરે મહિમા ગાયો છે.

(૧૧) ફટકિયા પર પ્રહારો :

જીવા ભગતે મહામાર્ગનો મહિમા ગાયો છે ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારના રાગદ્વેષ રાખ્યા નથી. મહામાર્ગ મહિમાવંતો છે, પણ મહામાર્ગમાં અનાચારમાં પોટેલા અજ્ઞાની, લોલુપ, ધતિંગો કરનારા, પાપી, ધૂતારાઓને જોઈને કકળી ઊઠે છે. અખો, ભોજા ભગત જેવી અદાથી ફટકારે છે. જેમકે:-

જીરે, વસે વસનું સુખ માણી રિયા છે,
તે અગાધ અનુભવને શું જાણે ?' ^{૯૫}

.....
'ગાય ને ગધેડા ભેળા ચરવા જાય છે,
ભેળા જમેને ભેળા બેસે છે. ^{૯૬}

.....
'જીરે દેહના કર્ત એને, મેલી નજરમાં ભાળે. ^{૯૭}

.....
જીરે, ભક્ત કે 'વાય પણ નજરું ભોગમાં,
ને કામ વાસના તો એના અંગે. ' ^{૯૮}

.....
'જીરે, ગુરુ મોરારના પ્રતાપે જીવો ગાયે,
એનાથી દુસ વૃત જોરે ભાળ્યો. ' ^{૧૦૦}

.....
'જીરે, જ્યોત પાટની જુગતિ જાણે,
એના અર્થ દ્રવ્ય અસ્ત્રિમાં લાવે. ^{૧૦૧}

આમ, જીવા ભગત સાધુતા વિનાના, વાસના ભૂખ્યા, ભોગ ભૂખ્યાઓ: સાધ્વીઓની સાથે ફરતા, વિષય સુખમાં રાયનારાઓને ભાંડે છે. ઔચિત્યપૂર્વક 'ગાય' અને 'ગધેડા' નો પ્રયોગ કરે છે. દષ્ટિભ્રષ્ટ, ધનલોભી, કર્મહીણાને કોઈ સાચું કહે તો પણ આંખો તાણે છે. ટીલાં તાણતા, રાગડા તાણતા, દેહભાન અને

સાનભાન ભૂલેલા, આત્મરતિવાળા, ભોગ ગળચનારા પ્રત્યે આક્રોશ ઠાલવે છે. ભોળી જગતને ભરમાવતા ટોળે ટોળા ફરતા દેખાય છે. ત્યારે ક્યાંક સાચના કટકા જેવા સંતો મળે છે તેની નોંધ પણ લે છે.

જીવા ભગત કહે છે કે કળિયુગમાં આવું થાય છે એ વિશે હું તો સંક્ષિપ્તમાં કહું જ છું. ડાયરાઓ કરીને બેસતા, આત્મજ્ઞાન વિનાના, ક્યાંક ખૂણા ખાંચરેથી માહિતીઓ મેળવીને મોજ કરે છે. ગુરુનું મૂલ્ય સમજતા નથી અને ગુરુ થઈને બેસી ગયા છે. તેના પર તીખા પ્રહારો કરે છે. શરીરે ગોપીચંદ્ર ભૂંસતા, મૂરખાઓ જ્યોત પાટની ચાલાકી કરતા, અને પારકા ઘર વેડફે છે. આવા કળિયુગના કહેવાતા સંતો છે. સંતોના નામે આ તો કાગડાડૂપ છે. હંસલાડૂપ નથી. કાગડાનો રંગ ક્યારેય બદલી શકાતો નથી. કર્મહીણાની શાન ઠેકાણે લાવવા માટે જીવા ભગતે કલમ ચલાવી છે. મહામારગ તો શૂરવીરોનો છે. જતિ-સતીનો છે. મહામાર્ગ ખાંડાની ધાર છે. તેમાં 'ફટકિયા' નું કામ નથી. એમ ભારપૂર્વક કહે છે.

(૧૨) અજપા જાપ :

નિજાર પંથમાં સહજ ભાવે થતું સ્મરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. નિરાકાર તત્ત્વના ઉપાસકો શ્વાસની ક્રિયા સાથે જપને જોડે છે. અને તેની સાથે સુરતા બાંધે છે. જપ થતો હોવા છતાં જપનો ભાર રહેતો નથી. જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયા સાથે એનો સહજ તાલ મેળવાઈ જતો હોય છે આવા જાપને અજપા જાપ કહે છે. 'અજપાજાપ' થી ઊભો થતો 'સહજ યોગ' સાધકને સમાધિ સુધી લઈ જાય છે. ^{૧૦૨}

એમાં જીવન રંગાઈ જાય તે વાચિક, માનસિક જપથી શરૂ કરીને છેવટે સ્વયંભૂ જપની અવસ્થામાં પહોંચી જવાય છે. અને પરમતત્ત્વમાં રમતો થઈ જાય છે. એ જ 'સહજ યોગ' છે. અજપા જાપને સંતોએ પોતાની વાણીમાં જુદી જુદી રીતે વર્ણવ્યો છે:—

જીરે, લાખા શ્વાસ જોને શિવ,
ઉશ્વશ્વાસ જોને શક્તિ જી,
એની જુક્તિ કોઈ વિરલા જાણે રે હાં..

જીરે, લાખા નુરત સુરતમાં,
કોઈ જપે રે અજપા જપ જી,
એ તો બ્રહ્મના સુખ માણે રે હાં.. '(સતી લોચણ)

.....
'શ્વાસો શ્વાસે જપો જાપ અજપા રે હાં.....
અને પૂરા હશે તે પામશે,
ધરમ ધૂનો તે નિજાર.' (માર્કન્ડ ઋષિ)

શ્વાસ અને ઉશ્વસ સાથે 'હંસ' શબ્દનો સતત જપ થાય છે. આ જપ 'સોહં' રૂપે પરિવર્તિત થઈ સુષુપ્તશામાં પ્રવેશે ત્યારે અજપાજપ સિધ્ધ થાય છે. અને આ જ મંત્ર યોગ છે. આ અવસ્થામાં મંત્રજપ કંઠમાંથી

નહીં પરંતુ નાભિમાંથી થાય છે. જપ કરવો નથી પડતો પરંતુ જપ સાહજિક રીતે થાય છે. જીવા ભગત આ રહસ્ય બતાવતા કહે છે:—

'જાપ હમેંશા હોત હૈ,
અનહદ શબદ ઝંકાર. ^{૧૦૩}

.....
'જાપ કોઉ જાને નહિ,
જાપ હૈ તેરે સાથ. ^{૧૦૪}

.....
'સૂતે જપ બેઠે જપ,
ચલતા ચિત્ત તારજે.
'ઉધમ કરતા અતિ જપ,
ધંધે ધ્યાન રાખરી. ^{૧૦૫}

'સાસે જપ ઉસાસે જપ,
જપ સાસ ઉસાસ પાર રી.
રોમ રોમમાં જે જપા,
તે તો ઉતર્યા પાર રી.
જીવો કે જે નર ગુરુ ગમે જપા,
તે સઘળાથી ન્યાલ રી.' ^{૧૦૬}

ઉપરોક્ત પંક્તિઓ પરથી કહી શકાય કે જીવા ભગતે અજપા જાપ વિશે સંતવાણીમાં ચિંતન રજૂ કર્યું છે. તેઓ કહે છે કે જાપ કર્યા વિના જાપ થઈ જાય, તેને અજપા જાપ કહે છે. જાપથી સહજ સમાધિ લાગી જાય છે. સાધકે એ જ કરવાનું છે. એ જ આનંદ સમાધિ તરફ જવાનું પગથિયું છે. ઘટોઘટ આત્મરામ રોમે રોમમાં રણઝણે છે, ઝળહળે છે, અજપા જાપથી તેની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૧૩) સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કથા :

સંતોએ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તેનું રહસ્ય સંતવાણીમાં બતાવ્યું છે. આ વાણી ને રવેણી —રમૈની કહે છે. 'રવેણી વાણીમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિના ધણીની ઉત્પત્તિ અને સૌ પ્રથમ પ્રગટ થયેલ નિજારપંથનો પરિચય આપવામાં આવે છે. ^{૧૦૭}

સંતોની વાણીમાં રવેણી પ્રકારની રચનાઓ વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે. તેનાં ઉદાહરણો જોઈએ:—

'પંડને બ્રહ્માંડમાં જ્યારે પાણી નોતા,
ત્યારે નભમેં બુંદ નવ ઝરતા હો જીરે.
બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને મહેશ નોતા રે,

ત્યારે આપોઆપ અકરતા જી રે. ' (સંત મૂળદાસ)

.....

'નહિ રે મેરુ ને નહિ મેદની,
નોતા તે દિ ધરતી ને આકાશઃ
ચાંદો ને સૂરજ તે દિ હોય નોતા,
ધણી મારો તે દિ આપોઆપ રે. ' (જેસલપીર)

.....

'આજુની રવેણી કહું વિસ્તારી રે,
સુનો ગુરુ રામાનંદ કથા હમારી. ' (કબીર)

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં રવેણી પ્રકારની વાણી નીચે પ્રમાણે મળે છે:—

'જીરે, અખંડ પુરણ બ્રહ્મ પોતે,
નિજિયા ધર્મના ધારીઃ
ઈચ્છાએ કરીને આ મંડાણ સર્વે માંડી,
ત્યારે નિજાર વરતીને પારી. ' ૧૦૮

જીવા ભગત સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિની કથા નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

'ત્રણે દેવને ત્રિગુણી માયા,
પછે દશે ધર્યાં અવતારા. ' ૧૦૯

'એ સાયબ અખંડિત આપ છે રે હાં.....
નિરંજન નિરંતર વ્યાપ્ત છે રે હાં.

'અસંખ્યાત જુગ રહ્યા અધુંકારા,
તે દન હતા આપ અકરતાઃ
ઈચ્છા કરતા સગતિ ઉપના,
તો ચૌદ લોકની માતા.

પાંચ તત્વને ત્રણે ગુણ વિસ્તારી,
એમ સૃષ્ટિના મંડાણ કરિયા.

નાશ થાતા એ નિજિયા ધરમ હતો,

હજુ પ્રલયમાં નૈ આવેઃ
એ મોરારની કૃપાએ મગન થૈને,
તેનો જશ ખત્રી જીવો ગાવે. ^{૧૧૦}

જીવા ભગતે રવેણીમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કથા, નિજિયા ધરમની ઉત્પત્તિ વિશે ચિંતન મૂક્યું છે. શબ્દ ફેરે, સ્વરૂપ ફેરે, કે રાગ ફેરે સંતોએ રવેણીમાં એક જ વાત કરી છે. જીવા ભગત સૃષ્ટિનાં રહસ્યને પાટના પ્રતીક દ્વારા સમજાવે છે. નિજારપંથી સંતોએ જે રવેણી લખી છે. તે પરંપરા પ્રમાણેની વાણી જીવા ભગતે રચી છે.

(૧૪) કથનાત્મક વાણી :

કથનાત્મક ભજનવાણી સંતસાહિત્યની સૌથી લોકપ્રિય વાણી છે જીવા ભગતે કથનાત્મક ભજનો લખ્યાં છે અને કથા પ્રસંગ કે ઘટના દ્વારા નિજારપંથ—નિજિયા ધરમના રહસ્ય પ્રકટ કર્યા છે. ભક્તિમાર્ગ અને સદ્ગુરુ રહસ્યને પ્રગટ કર્યા છે. 'નિજિયા ધરમની આખ્યાત' માં કથનાત્મકશૈલી છે. ^{૧૧૧} નિજારપંથી વિશે જે આખ્યાનો લખ્યાં છે તેમાં કથા પ્રસંગોને ગૂંથ્યા છે. ^{૧૧૨} 'નિજિયા ધરમની આખ્યાન' અને 'વીરાનાં પદો' પણ કથનાત્મકવાણી મળે છે. ^{૧૧૩}

(૧૫) ધૂની—ધૂન્ય—ધૂનો ધરમ :

નિજારપંથને ધૂનો ધરમ — જૂનો ધરમ કે ધ્રુવનો ધરમ એમ અલગ અલગ નામે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે. અહિયા સાધુનો ધૂનો (અખાડો) એવો અર્થ નથી. સંત કબીર અને ભીમસાહેબ ધૂન આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે:—

‘સહેજ શુનમે ત્રિકુટિ ધુનમે,
અખંડ જ્યોત ગહે સારી.’ (ભીમસાહેબ)
‘સહેજે ધૂન હોત હૈ,
હરદમ ઘટકે માંહી. ’(કબીર)

જીવા ભગત કહે છે કે ધૂની તો સહજ યોગે મળે છે. તે બાવનથી બારી છે:—

‘ધૂની તો બાવનથી બારી છે. ^{૧૧૪}

.....
‘ધુનિમાં દિશે અગણિત મોતી,
નિરખ્યા મનમાં મોહ ખોતાઃ
કૃતક બાળે ટાળે પાપ સદ્ગુણાં ગોતી,
ઝિલાવે જ્યોતિમાં જ્યોતિ. ^{૧૧૫}

.....

‘વેણ તો આ વનમાં ગાજે,
ધુની ત્રણે ભુવનમાં ગાજેઃ
એ ધુની સુણી દેવતા લાજે,
વેણ તો આ વનમાં ગાજે.’^{૧૧૬}

(૧૪) ઉપસંહાર :

જીવા ભગતે મહામાર્ગ વિશે પોતાના વિચારો પ્રગટ કર્યા છે. મહામાર્ગનું તત્ત્વજ્ઞાન, ઉત્પત્તિ અને મહા માર્ગના ધારણકર્તા જતિ-સતી વિશે પ્રકાશ પાડ્યો છે. આ પ્રાચીન પવિત્ર સનાતન ધર્મમાં પ્રવેશી ગયેલા અનાચાર પ્રત્યે આક્રોશ ઠાલવ્યો છે.

જીવા ભગતની મહામાર્ગની મુદ્રાવાળી રચનાઓ જોતા એટલું અવશ્ય કહી શકાય છે કે તેમની રચનાઓ મહા માર્ગને સામે રાખીને ચાલે છે. તટસ્થ ભાવે તત્ત્વજ્ઞાન મૂકે છે. કોઈ પૂર્વગ્રહથી પ્રેરાઈને રચના કરી નથી. ‘રવિ-ભાણ સંપ્રદાય’ ના કોઈ કવિએ આટલી વિપુલ માત્રામાં મહામાર્ગની છાયા ઝિલતી રચનાઓનું સર્જન કર્યું નથી.

જીવા ભગત મહામાર્ગી સંત લાખો-લોયણ, ખેમરિયો-દાળલદે, કે જેસલ-તોરલની જેમ મહામાર્ગી સંત નથી પણ ‘રવિ-ભાણ સંપ્રદાય’ ના સંત કવિ છે. છતાં આ પંથમાં ચાલી રહેલી પાખંડ લીલાઓને ખૂલી પાડી છે અને મહામાર્ગ ગૌરવશાળી પંથ છે, એવું કહીને સાચા સંતોને આદરથી સ્વીકાર્યા છે. જીવા ભગતે મહામાર્ગનું મહાત્મ્ય સમજાવીને યોગ્ય દિગ્દર્શન કર્યું છે. એ રીતે મૂળ મર્મ સમજાવીને વિરાટ કાર્ય કર્યું છે.

* * * * *

પાદ ટીપ:પ્રકરણ:૧૧

- (૧) હસ્તપ્રત — ૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત
- (૨) એજન: આરાધી ભજન :ક્રમ: ૧૦ : પૃ.૧૨૮થી ૧૩૪
- (૩) એજન: આરાધી ભજન : ક્રમ : ૧૯
- (૪) એજન : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૨૦
- (૫) હસ્તપ્રત-૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : વરખડી:
ભજન : ક્રમ : ૫
- (૬) એજન
- (૭) એજન
- (૮) એજન
- (૯) એજન
- (૧૦) એજન: નિજિયા ધરમની આખ્યાત : પૃ. ૧૧૮-૧૧૯
- (૧૧) એજન : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૨૦ :
- (૧૨) એજન
- (૧૩) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત
- (૧૪) આખ્યાન વિભાગ : જેસલ જાડેજાનો પ્રસંગ : ભજન : ક્રમ: ૫૦
- (૧૫) એજન: આખ્યાન વિભાગ : દ્વૌપદી આખ્યાન : પદ : ક્રમ:૧
- (૧૬) એજન: આખ્યાન વિભાગ : પીપાજીઆખ્યાન : પદ:ક્રમ:૫૩
- (૧૭) એજન : આખ્યાન વિભાગ : બલિ આખ્યાન : પદ : ક્રમ:૫૪
- (૧૮) એજન : આખ્યાન વિભાગ : પ્રહલાદ આખ્યાન : પદ:ક્રમ:૫૬
- (૧૯) એજન :આખ્યાન વિભાગ : હરિશ્ચંદ્ર આખ્યાન : પદ:ક્રમ:૫૭
- (૨૦) એજન : આરાધી ભજનો : ક્રમ : ૪ : પૃ. ૫
- (૨૧) એજન: પૃ. ૬
- (૨૨) એજન
- (૨૩) એજન : પૃ. ૭
- (૨૪) એજન: પૃ. ૧૦
- (૨૫) એજન : ૧૬ : પૃ. ૧૧
- (૨૬) હસ્તપ્રત — ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : આરાધી
ભજનો : ક્રમ : ૧૭ : પૃ. ૧૨
- (૨૭) એજન : ભજન : ૨૦
- (૨૮) એજન : ભજન : ૨૨
- (૨૯) એજન : ભજન : ૨૩
- (૨૯) એજન : ભજન : ૨૪
- (૩૦) એજન : ભજન : ૨૫

- (૩૧) એજન : ભજન : ૨૭
(૩૨) એજન : ભજન : ૨૮
(૩૩) એજન : ભજન : ૩૦
(૩૪) એજન : ભજન : ૩૧
(૩૫) એજન : ભજન : ૩૨
(૩૬) એજન : ભજન : ૩૪
(૩૭) એજન : ભજન : ૩૬
(૩૮) એજન : ભજન : ૩૮
(૩૯) એજન : ભજન : ૬૦
(૪૦) એજન : ભજન : ૬૮
(૪૧) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત સતગુરુની
અરજ : ક્રમ : ૩૨.
(૪૨) એજન : ગરબી વિભાગ : ક્રમ : ૩૮ : પૃ. ૮૩
(૪૩) એજન : ગરબી વિભાગ : ક્રમ : ૫૨
(૪૪) એજન : વીરાના પદ વિભાગ : ક્રમ : ૧
(૪૫) એજન : વીરાના પદ વિભાગ : ક્રમ : ૩
(૪૬) એજન: આરાધી ભજન : ક્રમ : ૪
(૪૭) એજન: વીરાનાં પદ:ક્રમ : ૫
(૪૮) એજન : પદ : ક્રમ : ૭
(૪૯) એજન : પદ : ક્રમ : ૮
(૫૦) એજન : પદ : ક્રમ : ૮
(૫૧) એજન : પદ : ક્રમ : ૧૦
(૫૨) એજન : પદ : ક્રમ : ૧૩
(૫૩) એજન : પદ : ક્રમ : ૧૬
(૫૪) એજન : પદ : ક્રમ : ૨૦
(૫૫) 'તંત્ર સાધના, મહાપંથ અને અન્ય લેખો ' : ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા :આવૃત્તિ : પ્રથમ : ૧૯૮૩ :
પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન : રાજકોટ : પૃ. ૧
(૫૬) 'સત કેરી વાણી ' : લે. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ બીજી : વર્ષ ૧૯૮૧ : પ્રકાશક: નવભારત સાહિત્ય
મંદિર, અમદાવાદ : પૃ. ૮
(૫૭) એજન : પૃ. ૫
(૫૮) 'પરબ' : સામયિક : વર્ષ : ૨૮ : અંક : ૧ જાન્યુ. : ૧૯૮૭ : લેખ : મહાપંથની સાધનાનું સ્વરૂપ અને
સંત કવિયત્રીઓ : લેખક : ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ :પૃ. ૮
(૫૯) 'સૌરાષ્ટ્રના હરિજન ભક્ત કવિઓ ' : ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ : ૧૯૮૭ :
પ્રકાશક : જગદીશ પાર્ક, એરોડ્રામ રોડ, કેશોદ:પૃ. : ૨૮
(૬૦) એજન: પૃ.૬૭

- (૬૧) 'સંતવાણી સત્વ અને સૌંદર્ય' : લે. ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ, ડૉ. મનોજ રાવલ : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ : ૧૯૮૪ : પ્રકાશક: પ્રવીણ પ્રકાશન : પ્રવીણ પ્રકાશક : પૃ.૯૮-૧૧૧
- (૬૨) હસ્તપ્ર-૨ : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૬
- (૬૨) એજન: વીરાનાં પદ વિભાગ : ક્રમ : ૩
- (૬૩) એજન : છૂટક પદો વિભાગ : ક્રમ: ૬
- (૬૪) એજન: ગરબી વિભાગ : ક્રમ : ૨
- (૬૫) એજન : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૫
- (૬૬) એજન: આખ્યાન વિભાગ : પ્રહલાદ આખ્યાન :પદ: ક્રમ:૫૬
- (૬૭) એજન : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૫
- (૬૮) એજન: આરાધી ભજન : ક્રમ : ૩
- (૬૯) એજન
- (૭૦) એજન
- (૭૧) એજન: આરાધી ભજન : ક્રમ : ૩૭
- (૭૨) એજન : ગરબી વિભાગ : ક્રમ : ૬
- (૭૩) એજન
- (૭૪) એજન
- (૭૫) એજન: આરાધી ભજન : ક્રમ : ૫૦
- (૭૬) 'સત કેરી વાણી' : લે. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ બીજી : વર્ષ ૧૯૮૧ : પ્રકાશક: નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ : પૃ. ૨૫
- (૭૭) એજન: આરાધી ભજન : ક્રમ : ૧૭
- (૭૮) એજન
- (૭૯) એજન
- (૮૦) એજન : વીરાનાં પદ વિભાગ : ક્રમ : ૧૦
- (૮૧) 'સત કેરી વાણી' :લે. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ બીજી : વર્ષ ૧૯૮૧ : પ્રકાશક: નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ : પૃ. ૧૬
- (૮૨) એજન : આખ્યાન વિભાગ : જેસલ જાડજાનો પ્રસંગ : પદ : ક્રમ: ૫૦
- (૮૩) એજન : આખ્યાન વિભાગ : ચૈલેયાનું આખ્યાન : પદ : ક્રમ: ૫૨
- (૮૪) એજન : આખ્યાન વિભાગ : બલિ આખ્યાન : પદ : ક્રમ: ૫૫
- (૮૫) એજન :આખ્યાન વિભાગ : પ્રહલાદ આખ્યાન : પદ : ક્રમ: ૫૫
- (૮૬) એજન: આખ્યાન વિભાગ : હરિશ્ચંદ્ર આખ્યાન : પદ : ક્રમ: ૫૭
- (૮૭) એજન : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૭
- (૮૮) એજન : વીરાના પદ વિભાગ : ક્રમ : ૨૮
- (૮૯) એજન : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૫૯
- (૯૦) એજન
- (૯૧) એજન

(૯૨) એજન

(૯૩) 'સત કેરી વાણી' :લે. : મકરંદ દવે : આવૃત્તિ બીજી : વર્ષ ૧૯૯૧ : પ્રકાશક: નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ : પૃ. ૧૩

(૯૪) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ) :શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત

(૯૫) એજન : વીરાનાં પદ વિભાગ : ક્રમ : ૪૦

આરાધી ભજન : ક્રમ : ૬

(૯૬) એજન

(૯૭) એજન

(૯૮) હસ્તપ્રત - ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ) : શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૨

(૯૯) એજન

(૧૦૦) એજન

(૧૦૧) એજન

(૧૦૨) 'ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન' : લે. ભાણદેવ : આવૃત્તિ : પ્રથમ : વર્ષ : ૧૯૯૭ : પૃ. ૩૦

(૧૦૩) હસ્તપ્રત-૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત:અંગ વિભાગ : પૃ. ૧૦૭

(૧૦૪) એજન

(૧૦૫) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા) ની હસ્તપ્રત : છૂટક પદો વિભાગ : ક્રમ: ૪

(૧૦૭) 'સંતવાણી સત્વ અને સૌંદર્ય' : લે.ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ : ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ, ડૉ. મનોજ રાવલ : પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ: ૧૯૯૪ : પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન : પ્રવીણ પ્રકાશક : પૃ.૦૪

(૧૦૮) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૩

(૧૦૯) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : આરાધી ભજન : ક્રમ:૧: પૃ. ૨૫૬

(૧૧૦) એજન : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૩

(૧૧૧) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૪ :મુદ્રો:'નિજિયા ધરમની આખ્યાત'

(૧૧૨) એજન : પ્રકરણ: ૪: મુદ્રો: આખ્યાન

(૧૧૩) એજન :પ્રકરણ: ૪: મુદ્રો: પદ રચનાઓ : વીરાનાં પદ

(૧૧૪) એજન : ગરબી વિભાગ : ક્રમ : ૩૭

(૧૧૫) એજન : ગરબી વિભાગ : ક્રમ : ૨૮:પૃ. ૬૧ થી ૮૭

(૧૧૬) એજન

પ્રકરણ: ૧૨

જીવા ભગતની વાણીમાં પ્રગટ થતું સંતવાણીનું રૂપસૌન્દર્ય

પ્રકરણ: ૧૨

- (૧) પ્રસ્તાવના
- (૨) સાહિત્ય સામગ્રી
- (૩) વિવિધરંગી ભજન ચૂંટણી
- (૪) જીવા ભગતને મતે ભજન
- (૫) રહસ્યમય તત્વ
- (૬) વિષયની દષ્ટિએ ભજનવાણી
- (૭) સ્વરૂપની દષ્ટિએ ભજનવાણી
- (૮) ભાવની દષ્ટિએ ભજનવાણી
- (૧૦) આત્મકથનાત્મક ભજનવાણી
- (૧૧) સંવાદાત્મક ભજનવાણી
- (૧૨) ગાયકીની રીતે ભજનવાણી
- (૧૩) ધ્રુવ પંક્તિઓનું આયોજન
- (૧૪) નામાચરણ
- (૧૫) ગુરુ મહિમા
- (૧૬) પ્રાસ આયોજના
- (૧૭) લટકણિયાં— કડી આયોજના
- (૧૮) સંબોધનોનું વૈવિધ્ય
- (૧૯) કલ્પન નિયોજન
- (૨૦) દષ્ટાંતનો પ્રયોગ
- (૨૧) અલંકાર સમૃદ્ધિ
- (૨૨) પ્રતીક નિયોજન
- (૨૩) અવળવાણીનો પ્રયોગ
- (૨૪) શબ્દ ઝૂમખાં
- (૨૫) સાધનાની પરિભાષા
- (૨૬) કહેવતોનો પ્રયોગ
- (૨૭) ઈશ્વર માટે વિવિધ નામ
- (૨૮) વિવિધ બોલીનો પ્રયોગ
- (૨૯) ચિત્ર નિર્માણ કલા
- (૩૦) રચના બંધ
- (૩૧) નાદ સૌન્દર્ય
- (૩૨) ભાવ નિયોજન
- (૩૩) ઉપસંહાર

(૧) પ્રસ્તાવના :

જીવા ભગતની વાણી લિખિતરૂપે શબ્દમાં મળે છે. ભજનભાવે રહીને દિવ્ય અનુભવની સ્થિતિમાં સહજરૂપે અને ઉલટથી ટપકેલી તેમની વાણી છે. તેમાં ભક્તહૃદયની આરત, સાધનાની અનુભૂતિ, પરમતત્વને પામવાનો તલસાટ અને પાપ્તિનો આનંદ અભિવ્યક્ત થયેલો છે. તેમની વાણી કવિયશ પ્રાપ્તિ માટે ન હતી. તેમ છતાં તેમાં કાવ્યકલાનાં દર્શન થાય છે. જીવા ભગત સંતકવિ છે, એટલે તેમની વાણીમાં સાંસારિક કવિઓની જેમ લોકરંજન માટે, પોતાના ચાતુર્યને પ્રદર્શન કરવા માટે કે સભારંજન માટે લૌકિક લક્ષ્યોને ધ્યાનમાં રાખીને સંતવાણીનું સર્જન કર્યું નથી. સ્પૃહા રહિત લોક પ્રબોધને ધ્યાનમાં રાખ્યો છે. પ્રભુપ્રીતિ માટે અંદરની આવશ્યકતાથી સર્જન થયું હોવાથી તેમાં હૃદયઊર્મિના સહજ ઉદ્ગારનાં પ્રાકટ્યને મહત્વ મળ્યું છે.

આપણે આગળનાં પ્રકરણોમાં જીવા ભગતની વાણીમાં પ્રગટ થતી વિવિધ ધારાઓ અને સ્વરૂપ વૈવિધ્ય તેમજ સંતવાણીનું કાવ્ય સ્વરૂપ વગેરે વિશે વિગતે આલોચના કરી છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં તેમની વાણીમાં પ્રગટ થતું સંતવાણીનું રૂપસૌન્દર્ય તપાસવાનો ઉપક્રમ છે.

(૨) સાહિત્યની સામગ્રી :

જીવા ભગતનું સાહિત્યસર્જન વિપુલ માત્રામાં મળે છે. તેમણે પંથ પરંપરાને જાળવી છે. સંતવાણીને ઉપાસી છે. તેમાં ગુરુ-સતગુરુને અરજ કરતી રચનાઓ. ઉપદેશાત્મક, રહસ્યવાદી, સાધનાત્મક ગૂઢ અનુભૂતિ, 'રવિ-ભાણસંપ્રદાય' ના સંત કવિઓના ગુણાનુરાગનું વર્ણન, ૬-૭ કડીની રચનાઓથી માંડીને ૧૦-૨૦-૨૫ કડી સુધી: ૮૦ કડીઓ સુધી વિસ્તરતી 'સંવાદ', 'ગુરુમહિમા', 'અમરવેલી', 'ચિંતામણિ', 'ચરિત્ર', 'આરતી', પ્રકારની કૃતિઓ અને ૫૭૨ કડીની 'પરચરી' નામે ઓળખાતી દોહરા-ચોપાઈમાં રચાયેલી દીર્ઘ કૃતિ તેમજ 'ગુરુવંશાવળી' દર્શાવતી સાંપ્રદાયિક રચનાઓ વગેરે મળે છે.^૧

(૩) વિવિધરંગી ભજન ચૂંદડી :

જીવા ભગતે સંતવાણીને સૂક્ષ્મતાથી તપાસીને ઉપાસી છે. સંતવાણીની પ્રસ્તુતિકરણની પરંપરાને નજર સમક્ષ રાખીને સંતવાણીનું સર્જન કર્યું છે. સંધ્યાથી લઈને સૂર્યોદય સુધીની સમગ્ર રાત્રિ દરમ્યાન ગવાતી સંતવાણીનું સર્જન તેમાંથી મળી આવે છે. ગણપતિનાં ભજનો, ગુરુમહિમા ગાન, ઉપદેશને વણી લેતી વાણી, માનવ જીવનની ક્ષણભંગુરતાને વર્ણવતાં ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને ઉપદેશાત્મક ભજનો તેમજ સત્વાદી ભક્તોનાં ચરિત્રોને વર્ણવતા ભજનો પણ રચ્યાં છે. વૈરાગ્યભાવના અને જ્ઞાનમાર્ગી-નિર્ગુણની ઉપાસના કરતાં રહસ્યપરક ભજનો પણ મળે છે. રૂપક પ્રકારનાં ભજનોમાં મોતી, હંસ, બંગલો, ચરખો, જેવાં રૂપક પ્રયોજીને ભજનો રચ્યાં છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પિંડ બ્રહ્માંડના સર્જન સમયનું વર્ણન કરતી રવેણી વાણી અને ભવિષ્ય કથન કરતી આગમવાણી પણ મળે છે. તેમની યોગસાધના અને અલૌકિક અનુભવની મસ્તી વણી લેવામાં આવી છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ અને હરિ મિલનની વ્યાકુળતાને વર્ણવતાં સંદેશ, અરજ, કટારી, ચૂંદડી, પરજ વગેરે ભજનો મળે છે. હરિમિલનનો આનંદ વર્ણવતી રામગરી પ્રકારના ભજનો અને વહેલી સવારે ગવાતી પ્રભાતી સ્વરૂપની

રચનાઓ તેમજ હરફ, કાફી, ગરબી વગેરે મળે છે. એમ વિવિધ રંગી ભાતવાળી ભજન ચૂંદડી ઓઢીને જીવા ભગતની સંતવાણી વહી છે.^૨

(૪) જીવા ભગતને મટે ભજન :

'ભજન' વિશે અનેક વ્યાખ્યાઓ મળે છે. સંતવાણીમાં ભજન વિશે સંતોની નિજી સમજ પણ મળી રહે છે. જીવા ભગતની વાણીમાં ભજન વિશેની સમજ અનાયાસે વણાઈ ગયેલી જોવા મળે છે. તેઓ કહે છે કે ભજનનો ભેદ જાણવા માટે અનુભવ હોવો જરૂરી છે. સતત સહવાસ જરૂરી છે. થોથાં વાંચવાથી, રાગ જાણવાથી કે અર્થો ઉકેલવાથી ભજન થતું નથી: ભજન મળતું નથી. નિર્મળ મનથી સ્નેહભાવે પરમતત્વ સાથે એકતાન થવા માટે ભજન છે. ભજન ગાંગરવા માટે નથી પણ આરાધના માટે છે. જીવા ભગત આ વિશે સ્પષ્ટ છે:—

‘ભજન લાંબે રાગે કરીને ગાશે,
દોકડ કરતાલ મંજિરા બજાવે:
સેજનુ ઘર કેમ કરી સમજાશે.’^૩

.....
‘મણ્યા ગણ્યા ભજન હો ગાવે,
રાગ તો અમાસના લાવે:’^૪

.....
અંતરથી અંધારું નૈ જાવે,
વસ્તુ તે નજર શું રે થાવે.

.....
‘વાજા વાગે અનહદ અપારા,
બોલે છે ન્યરા ન્યારા:
ઊઠે નાદ બાવનથી બારા,
તેને સંત કોઈક સાંભળનારા.’^૫

ભજન સભારંજન માટે નથી કે અહમ ભાવને પોષવા માટે પણ નથી. ભજન ભીંતરના અંધારા દૂર કરવા માટે છે. શબ્દમાં ભજન હોય છે. એ ભજન સ્થૂળ છે. જીવા ભગત કહે છે કે ભજન અંદર થાય છે. અંદરના નાદને સાંભળવાનો હોય છે. સદ્ ગુરુ કૃપાથી સાનમાં સમજી જવાની આ વાત છે:—

‘આતો ભોગ ભજનિકને પડશે,
પુરણ કૃપા સદગુરુની હશે:
ઈતો સમજી સમજીને લેશે,
ઈતો સમજી સાનમાં લેવી.’^૬

‘પાળો પ્રિતુ મળે ભજનની રીતુ.’^૭

જીવા ભગત ભજનને શબ્દની લીલા માનતા નથી. ભજન સમજવા માટે અને તેમાં સતત રહેવા માટે છે. તેમજ પરમતત્વ સાથે તાર જોટી રાખવા માટે આ ભજન સાધન છે. 'ભજન' એટલે પરમતત્વને પ્રેમપૂર્વક ભજવું. એવો અર્થ તેમને અભિપ્રેત છે. આમ, જીવા ભગત ભજન વિશે સ્પષ્ટ છે એમ કહી શકીએ.

(૫) રહસ્યમય તત્વ :

જીવા ભગતની વાણીમાં રહસ્યતત્વનું દર્શન અનેક રીતે થાય છે. શબ્દ, મોતી, જ્યોતિ, નાદ, ગરબી, માનસરોવર, હંસ, નામ, વચન વગેરે દ્વારા અધ્યાત્મનો સહજ અનુભવ વ્યક્ત કર્યો છે. તેમાં સ્વાનુભવનો રણકાર જોવા મળે છે. ગુરુકૃપાએ 'શબ્દ' ને જાણી શકાય. સતગુરુને વચને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, એવા ષડ્રિપુ પર વિજય મેળવનારા, શૂરવીર ભજનિકનું આ ગાન છે. અભિનવા આનંદની મસ્તી છે. જીવા ભગત આ વાત સમજાવતા કહે છે કે રહસ્યમય તત્વ સાથે, નિર્મલ મને, દેહભીતર બજતો અનાહત નાદ સંભળાય ત્યારે ભજન થયું કહેવાય. સતગુરુ પાસે આ 'શબ્દ' ને ઓળખાવવાની ચાવી છે. જીવા ભગત 'શબ્દ' ના મૂળરૂપને જાણીને સાનમાં સમજીને રહેવું એવું બાતવતા 'શબ્દ', 'વચન', અને 'બીજ' નો પ્રયોગ કરીને દિવ્ય અનુભૂતિને પ્રકટ કરતી વાણી રચી છે.^૮

(૬) વિષયની દૃષ્ટિએ ભજનવાણી :

જીવા ભગતની સંતવાણીનાં સર્જનનું મૂળ જોઈએ તો અધ્યાત્મ અનુભૂતિ છે. તેમની વાણીમાં વિવિધ પ્રકારની ભાવાનુભૂતિનું નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, યોગસાધના, સગુણ-નિર્ગુણ, જવને ચેતવણી, શરણાગતિ, વિરહની વેદના, મિલનની મસ્તી, મનની મૂંઝવણ તેમજ સાધનાના અનુભવો, સાધના અંગેનું માર્ગદર્શન, પરમતત્વના સાક્ષાત્કારનો આનંદ, વૈરાગ્યનો બોધ, જોવન, જગત, માયા, અને શરીરની નશ્વરતા તેમજ આત્મચરિત્રાત્મક અંશો, સાંસારિક-પ્રાકૃતિક ઘટનાઓનું વર્ણન, ગુરુ-સત્ગુરુ-ઈશ્વરને અરજ અને કૃપા માટેની યાચના રહસ્યમાર્ગી મર્મ દર્શન વગેરે વિષયક ભાવ તેમની વાણીમાં મળી આવે છે. સંતવાણીનાં સ્વરૂપની રીતે જોઈએ તો, ગણપતિ,^૯ ગુરુમહિમા,^{૧૦} ભક્તિપરક વાણી,^{૧૧} જ્ઞાનપરક વાણી,^{૧૨} રહસ્યાત્મક વાણી,^{૧૩} મહાપંથની વાણી,^{૧૪} સાંપ્રદાયિક વાણી^{૧૫} વગેરે મળે છે.

(૭) સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ ભજનવાણી :

જીવા ભગતની વાણીમાં સાખી, આરતી, આરાધ, આગમ, રવેણી, અવળવાણી, હેલો, હેલી, ધોળ વગેરે પ્રકારની વાણી મળે છે.^{૧૬}

(૮) ભાવની દષ્ટિએ ભજનવાણી :

ભાવની દષ્ટિએ ભજન વાણીને જીવમુખી વાણી, ગુરુમુખી વાણી, શિવમુખી વાણી અને બ્રહ્મમુખી વાણી એવા ચાર પ્રકારો મળે છે.^{૧૭} જીવા ભગતની સંતવાણીમાં ભાવના આ ચતુર્વિધ પરિમાણો જોવા મળે છે. નીચેનાં ઉદાહરણો પરથી તેની પ્રતીતિ થાય છે:—

(૧) જીવમુખી વાણી :

ભજન એ ગેય કાવ્ય પ્રકાર છે. પ્રથમ પ્રહરમાં 'જીવમુખી વાણી' ગવાય છે. તેમાં જીવ, જગત, સંસારની વાતો કરતી વાણી ગવાય છે.^{૧૮} જીવા ભગતની સંતવાણીમાં 'જીવમુખી વાણી' મળે છે. જેમકે:—

- 'જીરે સંતો, વેશ પેર્યાથી દેશનૈ જાવે.....'
- 'એ આતો વાત કઠણ રે.....'
- 'આ ટાણું તાકે તો રે.....'
- 'સાંભળજો સૌ શિયાણા રે.....'
- 'એ આ જગત મિથ્યા મિથ્યા રે....'
- 'અભાગીનો ચરખો અવળો ફરિયો....'
- 'સુભાગીનો ચરખો સવળો ફરે
- 'હારે ભાઈ હરખા, સાંભળ ચરખા....'
-

(૨) ગુરુમુખી વાણી

રાત્રીના બીજા પ્રહરમાં ગુરુ મહાત્મ્ય દર્શાવતી વાણીને 'ગુરુમુખી વાણી' પણ કહેવામાં આવે છે.^{૧૯} જીવા ભગતની સંતવાણીમાં 'ગુરુમુખી વાણી' મળે છે. જેમકે:—

- 'જીરે સંતો, સતગુરુ વચને હાલે કોક સૂરા....'
- 'જીરે સંતો, જ્ઞાની ધ્યાની ગુપત પ્રગટ.....'
- 'જીરે સંતો, સતગુરુને ખોળોને વસ્તુ વોરો....'
- 'જીરે સંતો, ગુરુને ગોવિંદ તમે એક જ જાણો'

- 'જીરે સંતો, ધન્ય સતગુરુને ધન્ય સતગુરા....'
- 'જીરે સંતો, હવે હાલોને સતગુરુને દેશ જઈએ.....'
- 'જીવા, જ્યારે સતગુરુ કૃપા ઉતરે'
- 'ગરબી તો ગુરુ ગમસે ગાયે.....'
- 'ઓળખ તો સાચા સતગુરુ કેરી.....'
- 'સંતો ભક્તો લ્યો સદગુરુના શરણાં....'
- 'સાચી ઔષધિ સદગુરુ તમારી.....'
- 'સતગુરુએ મુજ પર મેરુ કરાઈ.....'
- 'સતગુરુજી ઉપર તો રે મેં જાઉં બલિહારી.....'

(૩) શિવમુખી વાણી :

રાત્રીના ત્રીજા પ્રહરમાં ગવાતી વાણીને 'શિવમુખી વાણી' કહેવામાં આવે છે. ^{૨૦} જીવા ભગતની સંતવાણીમાં 'શિવમુખી વાણી' મળે છે. જેમકે:—

- 'વરણવ વિના વેગમરી રે હાં.....'
- 'અધર જ્યોતું ઝલકે નિરાધારો...'
- 'અખંડ જોત્યું અધર નિરાધારા.....'
- 'ગરબી તો ગુપત હો રેવે.....'
- 'અધરા અમૃત રસ હો નીર ઝરે.....'
- 'અખંડ જોત્યું જોવામાં આવે.....'

(૪) બ્રહ્મમુખી વાણી :

સમયની દૃષ્ટિએ રાત્રીના ચોથા પ્રહરના આરંભમાં આધ્યાત્મિક રહસ્યોનો ઉઘાડ કરતી વાણી ગવાય છે. જેને 'બ્રહ્મમુખી વાણી' પણ કહેવામાં આવે છે. ^{૨૧} જીવા ભગતની સંતવાણીમાં 'જીવમુખી વાણી' મળે છે. જેમકે:—

- 'બ્રહ્મના દરિયા સુભર ભરિયા

- 'પંડ પારે પરિબ્રહ્મ દરસાવે....
- 'આદિ અનાદિ અનભે અવિનાશી
- 'અકલ અરુપ અપાર અલેખા.....
- 'બ્રહ્મના દરિયા સુભર ભરિયા
- 'નાથ નિરાલંબ નિરાધાર ગુસાઈ.....
- 'અષ્ટદલ કમલ કેરી કયારી.....
- 'અનહદ સૂર આકાશે ગાજે.....

(૯) આત્મકથનાત્મક વાણી :

જીવા ભગતની વાણીમાં આત્મકથનાત્મક વાણી મળી આવે છે. આ વાણીમાંથી તેમના જીવન અંશો પણ મળી આવે છે.^{૨૨} 'પરચરી' પ્રકારની રચનાઓ^{૨૩} 'ગુરુને અરજ'^{૨૪} 'સતગુરુને અરજ'^{૨૫} વગેરે રચનાઓમાં અનાયાસે વણાઈ ગયેલા જીવન અંશો મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે આત્મકથનાત્મક અભિવ્યક્તિનાં દર્શન કરાવતી રચનાઓ જોઈએ:—

- 'ગુરુજી, દયા કરો દયાળ આપણો જીણીને.....'
- 'ગુરુજી, કાઢવા દીનને રાત પડીને ભોંય પાટે રે.....'
- 'ગુરુજી, જનમો જનમનો ગુલામ આશ્યું ચરણરજની.....'
- 'ગુરુજી, દેહીમાં મંડાશે જુધ.....'
- 'ગુરુજી, વંદન કરું વારંવાર.....'
- 'ગુરુજી, દર્શન દિયોને દયાળ આપણો જાણીને.....'
- 'ગુરુજી, છઉં બુકો બુદ્ધિ હીણ આશરો તમારો રે.....'
- 'ગુરુજી, વાલપું આણોને વિશ્રામ.....'
- 'ગુરુજી, દિજીએ દિનને દયાળ અનુપમ ભક્તિ રે.....'
- 'ગુરુજી મે'રુ કરો મા'રાજ અથર મન થીર થાપો.....'

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં જોઈ જોઈ શકાય છે કે તેમાં મનનો વલોપાત અને ભાવ સંવેદના પ્રગટ થાયેલી છે. હૈયાનો પોકાર સંભળાય છે. ઊર્મિને વ્યક્ત કરવા માટે સરળ શબ્દોથી કામ પાર પડી શકે તેવી અભિવ્યક્તિ કરવામાં જીવા ભગતને સફળતા મળી છે.

(૧૦) સંવાદાત્મક વાણી :

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં સંવાદાત્મક અભિવ્યક્તિ પણ જોવા મળે છે. 'ગુરુ-શિષ્યનો સંવાદ',^{૨૬} 'બગલાકા અંગ', 'હંસકા અંગ'^{૨૭} ઉપરાંત પણ એવી રચનાઓ મળે છે. જેમાં સંવાદરૂપે વિચારોને વ્યક્ત કર્યા હોય. ગુરુને પ્રશ્ન કરે છે, અને ગુરુ ઉત્તર અપાતા હોય એવી રીતે સંતવાણીમાં ચિંતન રજૂ કરે છે. જેમકે:-

- 'ગુરુજી, આ ચરખે વાયુ કે'તા.....'
- 'ગુરુજી, ચરખે નાડી કે'તી.....'
- 'વારંવાર પૂછું મારા ગુરુજી, આપો મને બગલા હંસની ઓળખાણ.....'
- 'હે શિષ્ય સાંભળ, મુખસે કહું ને વળી હંસા કેરી હોડ.....'

(૧૧) ગાયકીની રીતે ભજન :

જીવા ભગત આજુ બાજુના ગામમાં અવાર નવાર 'વાયક' આવ્યે જતા હતા. વિવિધ રાગમાં વિવિધ ભાતનાં ભજનો પરથી આ વાતની પ્રતીતિ થઈ જાય છે. સંતવાણીમાં ગાયકીની રીતે જોઈએ તો પરજ, રામગરી, આરાધ, પ્રભાતી વગેરે વાણી મળે છે. રચનાઓનાં શીર્ષક સાથે ક્યાંક ક્યાંક જે તે પદને લગતા રાગનો નિર્દેશ કરેલો મળી આવે છે. જેમકે 'રાગ: ધોળ', 'રાગ: મલાર રાગ: આરાધ', 'રાગ: ધનાક્ષરી', 'રાગ: પ્રભાતી', 'રાગ: ચૂંદડી', 'રાગ: ગોડી:', 'રાગ: પરજ:', 'રાગ: કાફી' વગેરે મળે છે. જે રાગનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે ઉદાહરણ રૂપે જોઈએ:-

• ધોળ :

'ગજસરના મોતી સંતોને નૈ ગમે,
છીપ સાયરના સમાન જુવે:
મોતી જળ વિન્યા બલ્લજળમાં ઝળહળે,
મોતી દેવ દષ્ટિએ દરસાવે.'^{૨૮}

• પરજ :

'બેલે શબદ અપારી રે મેરમ ગુરુ,

બોલે શબ્દ અપારી.....^{૨૯}

.....

'ચિત્ત કપટી સેવામાં ચિત્ત લાવે રે
અંતર કપટ એનો નૈ જાવે રે.....^{૩૦}

● આરાધ :

'જીરે સુફળ કમાણી સંસારમાં કમાણા,
સઘળી ટળી અંતરની આશિ:
જીરે જીવો કહે ધન્ય સતગુરુ મોરારને,
મેં તો રહું સદાય ચરણની દાસી....^{૩૧}

.....

'ભાગું તોયે ભેળાને ભેળા,
નજરું આગળ નેરા રે નેરા:
ન જુવે વા'લો વેળા કવેળા
ભાગું તોયે ભેળાને ભેળા.....^{૩૨}

● ચૂંદડી :

'ઘાટડી ઘેરા રંગમાં અનુભવી ઓઢવાને બેઠા,
ઓઢતા અમર થયા આતમા ઘર પોતાને જઈ પેઠા'

'ચૌદે ભુવનએ ચૂંદડીમાં ચૂંદડી ચૌદેથી બારી,
ગુરુ ભાગીએ ગોતી લીધી અનુભવીએ આંખે ભાળી...^{૩૩}

● પ્રભાતી :

'બાય પકડી મોરી બાય પકડી ,
લે લે મોરારગુરુ મોરારગુરુ મોરી બાય પકડી:
અધમ ઓધારણ ગુરુ સ્નેહ નિભાવન.....^{૩૪}

.....

'લક્ષ લીધા તેના કારજ સિધ્યા સફળ કર્યા અવતારા,
જનમનું ઝાડ તેને કાપ્યું ધન્ય ઉદર અવતારા
બ્રહ્મરૂપ થયો તેની અવિચલ વાયા.'^{૩૫}

● મલ્હાર :

'મોરારી મેઘને મેલીએ,
સૌ સુખ પામે સ્વામી ,
અમે રે અપરાધી શું કરીએ,
તમે છો અંતરજામી:

ગૌસંત પીડા પામે રે,
અન્ન તરન આકરા અતિ,
ધરતીમાંથી ધારણ ગઈ,
દુઃખી ભયા જતીને સતી: '૩૬.

.....
જેથી જમ ડરપે જોખા ટળતા રે.....' ૩૭

● કાફી :

'સતગુરુએ મુજ પર મેરુ કરાઈ,
સાનુ તો સુજુ સુજમાં વતાઈ.....' ૩૮
'કુંવારી કંથનો સ્નેહ શું જાણે,
પ્રેમદા જાણે પરણી:
વાંજણી વેણની રીત શું જાણે,
પિડાયું આવતા ગર્ભ તણી. ' ૩૯

● ગોડી :

'સાધુગા ચોટસે નુરતે નિશાણા,
પૂજુગા ગુરુ પસાઈ આ દાવ ભલો આયો હૈ ભાઈ.
'કરો સતસંગ એ સતગુરુ સેવા,
વધત વધત વધ જાઈ:
અરે આ દેહ દેવનું દૂર્લભ હૈ,
ઐસી અમુલ્ય પાઈ...' ૪૦

(૧૨) ધ્રુવપંકિતની વિશેષતા :

ટેક પંકિત ભજનનું સૌથી મહત્વનું અંગ છે. આ પંકિત જ ધારદાર હોય છે. તેનું પુનરાવર્તન ભજનના આકારને અને ભાવને જાળવવામાં ઉપકારક બને છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં ધ્રુવપંકિત આસ્વદ્ય છે. તે ભજનિક કલાકાર હતા એટલે ભજનની શરૂઆત સમજી શકે એ સહજ છે. ઘણા ભજનોની ટેકપંકિત એવી મળે છે કે જે એકવાર સાંભળ્યા પછી ભોક્તાના હૈયા સોંસરવી નીસરી જાય એવી અસરકારક રહી છે. તેમાં વૈવિધ્ય લાવવાનો પ્રયાસ ધ્યાનાર્હ છે. ૪૧ થોડાક ઉદાહરણો જોઈએ:-

● એક કડીની:-

'એ સાયબ, અખંડિત આપ છો રે હાં.....'

● બે ચરણમાં હોય પણ પ્રથમ કડીનું પુનરાવર્તન હોય:-

'આ બંગલે રિયા યારો આ બંગલે રિયા.....'

● ત્રણ ચરણમાં પણ મળે છે:—

'બતાવો શબ્દ અપારી,
મેરમ ગુરુ દિખાવો શબ્દ અપારી,
મેરમ ગુરુ નિરખાવો શબ્દ અપારી.

● ચાર ચરણમાં પણ જોવા મળે છે:—

'જીરે આતો ખૂણા ખચકા કેને ખુસખુસિયા,
આના અર્થ અનુભવિયાને આવે:
'જીરે કૂડ ભગતિ કળયુગમાં હાલી છે,
તે મરજીવાને નવ ભાવે.'

ધૂવપંકિતની રજૂઆતમાં વૈવિધ્ય લાવવાનો પ્રયાસ ઉલ્લેખનીય છે. જેમકે:—

● શિખામણ આપતા કહે છે:—

'કરને કમાણી આતો વેળા વહી જાશે....'

'પાછી ચૂકી તો હાથ નૈ આવે....'

● વર્ણાનુપ્રાસથી શરૂ કરે:—

'જીરે સંતો, આદિ અનાદિ અનભે અવિનાશી.....'

● રૂપકથી શરૂ કરે:—

'જીરે સંતો અષ્ટદલ કમલ કેરી ક્યારી.....'

● ઉત્સાહથી આમંત્રણ આપતા કહે:—

'જીરે સંતો, હાલોને સતગુરુને દેશ જઈએ....'

- પ્રાપ્તિનો આનંદ મીઠી મુઝવણથી વ્યક્ત કરે:-

'ગુપ્ત ગેબે વસ્તુ કોને કહીએ...'

- ઉદ્બોધન કરતા હોય એ રીતે કહે:-

'પોકારીને કૌ છું સાંભળજો ભાઈ...'

- મર્મીભાવથી શરૂ કરે:-

'ભાગું તોયે ભેળાને ભેળા...'

- ખુમારીથી સાથે શરૂ કરે:

'મેં ફક્કડ ફકિર! ખુદાઉનકા...'

- શરતી વાતે શરૂ કરે:-

'જો આ ચરખે કમાઈ કમાવે, તો મહેબૂબમાં મલી જાવે....'

- પશ્ન મૂકીને શરૂ કરે:-

'આ કોણ ફેરવે ચરખો....'

- સીધું જ કથન અને સરળ વાણીમાં કાર્ય કારણને જોડીને શરૂ કરે:-

'સુભાગીનો ચરખો સવળી ફરે,
અભાગીનો ચરખો અવળો ફરે....'

- અવળવાણીથી આરંભ કરે:-

'ચરખે આયો સો નહિ આયો...'

(૧૩) નામાચરણ :

ભજનની ઓળખ આપતું બીજું અંગ 'નામાચરણ' જેની રચના હોય તે સર્જકનું નામ આ પંક્તિમાં હોય છે. સંતવાણીની આ પરંપરાને જીવા ભગત અનુસરે છે. તેમની તમામ રચનાઓમાં 'નામાચરણ' મૂકવામાં આવ્યું છે. તેમાં સંતકવિની નમ્રતા, સ્વ સંબોધન, જીવને ઉદ્બોધન અને ગુરુમહિમા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. જેમકે:—

- 'હે વીરા, જીવો કે' મેં સતગુરુ મોરારના ચર્ણ ગ્રયા હવે કહું છું ગાઈ બજાવી....'
- 'ગુરુ મોરારના ચરણો મગન થઈ એ જશ ખત્રી જીવો ગાય.....'
- 'જીવો કે' ગુરુ મોરાર ચરણો જેને ખોજા તેને પાયા.....'
- 'ગુરુ મોરાર ચર્ણ ભાખે જોવો આ કહું છે ઢોલ બજાઈ.....'
- 'જીવો કે' મુરસીધ મોરાર જે ચિત્ત મેજો ચરણમે ધારું.....'
- 'જીવો કે' મેં મન કર લીયા મોલા મુરસીધ મોરરકા મેં જુગો જુગ ગોલા....'
- 'જીવો કે' મેં જોયું જુગમાં તપાસી કરું મોરારના ચરણ રજની આશી....'
- 'જીરે જીવો કે' ધન્ય સતગુરુ મોરારને મેં તો રહું સદા ચરણની દાસી.....'
- 'કે' જીવો મોરાર ચરણો સમજણ તમ પરતાપે પાયા.....'

(૧૪) ગુરુમહિમા

જીવા ભગતે 'નામાચરણ' માં અને સંતવાણીમાં ગુરુમહિમા વ્યાપકરૂપે વણી લીધો છે. ^{૪૨}

(૧૫) પ્રાસ આયોજના :

પ્રાસનો વિચાર કરીએ ભજનમાં પ્રાસસંયોજનનું મહત્વ રહેતું. ધ્રુવપંક્તિનો પ્રાસ અને અંતરાનો પ્રાસ મળે છે. અંતરામાં પણ પ્રાસ યોજના મળે છે. પ્રાસ યોજનામાં ભજન અને ગીત કવિતા પ્રાસ યોજનની રીતે નજીક રહે છે. ભજન ઈગિતથી અવનવો લોક ખડો કરી આપે છે. ભાવાનુસાર આવતો લય ભજનને ચોટદાર બનાવે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પ્રાસ આયોજનના આસ્વદ્ય છે. જેમકે:—

‘મનડું રિયું હરિશું ડૂલી,
દેહીની દશા ગઈ રે ભૂલી:
નિરખી નિરખી હૃદયામાં ફૂલી,
બારી એવી અગમની ખૂલી.

તારે મન વસ્તુમાં મળિયું:
જીરે, ડાલમડોલ મડોલ ટળિયા,
તારે થિરતામાં જઈ થરિયું. ^{૪૩}

.....
જીરે, થરિયું ઉથડક કેમ થાશે,
એ અચલમાં મન ભળિયું:
ભળિયું તે હવે ભવે નૈ જુદું,
વેન સરિતાનું સિંધુમાં મળિયું. ^{૪૪}

.....
'જીરે અધમ ઓધારણ બુંદ છે તમારું,
તેમાં ચિત્ત ચોંટી રીયું અમારું. ^{૪૫}

ટૂંકી કડીના આંતરપ્રાસમાં કાવ્યાત્મકતા આસ્વાદ્ય લાગે છે. જેમકે:—'ઉગા સૂરા બાજે તૂરા', 'માયા નઈ છાયા નઈ', 'નજીક નેરા રતિ નઈ દૂરા', 'ચરખે આયા જનમ ગવાયા', 'દીના ડંકા મટિયા શંકા', 'મેરા સાંયા ઝલકત ઝાંયા', 'વરસે નૂરા બાજે તૂરા', 'વરસે મોતી ઝલકે જયોતિ', 'હાં ભાઈ હરખા, સાંભળ ચરખા' વગેરે.

ચાર પદના આંતરપ્રાસ પણ મળે છે. જેમકે:— 'જોયું જયોત્યું મળ્યું છોત્યું', 'હાલત બોલત સુવત ખાવત', 'દરસા પરસા અખંડ વરસા', 'ખોજયું જડિયું મોજયું મળિયું', 'મીઠી મોરી ખાટી કે ખારી' વગેરે.

પ્રથમ કડીનો પ્રાસ ધ્રુવપંક્તિને મળે તેમજ અંતરાની દરેક કડીને મળે એવી રીતે પણ પ્રાસયોજના મળી આવે છે: તેમાં વિશેષ છૂટ લીધેલી જોવા મળે છે: જેમકે:—'તમારું—અમારું—મહારું—અમારું—પોકારું— ધારું' વગેરે પ્રાસયોજનાની છૂટથી આત્મકથનની ઊર્મિના ઉછાળાને પ્રગટ કરવામાં કોઈ આવરણ આવતું નથી. શબ્દકલાની રીતે જોઈએ તો 'ર' અને 'ઉ' ના આવર્તનથી શબ્દનો છોછ અને પુનરાર્વન દોષ જોવા મળે છે. જ્યાં એમ થયું છે ત્યાં ભજનનું શબ્દ શિલ્પ નંદવાયું છે. પ્રસ્તુત રચનામાં 'ર' અને 'ઉ' ના આવર્તનથી ભાવની અસરકારકતા છે પણ ભજનના આકારમાં શિથિલ આવી છે:—

'જીરે અધમ ઓધારણ બુંદ છે તમારું,
તેમાં ચિત્ત ચોંટી રિયું અમારું. ॥ટેકા॥

જી રે, ભગત ઓધારણ મેં કાને સુણિયા, ત્યાં તો શરીર થરહરિયું મહારું:
જી રે, અધમ ઓધારણ મેં આપને સાંભળ્યા, સાંભળતા ફૂલ્યું ગાત્ર અમારું. ॥૧॥

'જી રે, ભજન કરો તો ભવપાર ઉતરે, ત્યાં તો કાયર થિયું મન મારું:
જી રે, સતગુરુ પલમાં પાર પોંચાડે, ત્યાં તો શૂરવીરપણું શરીરે ધારું. ॥૨॥

જી રે, શરીર શોધીએ તો પાર પામીએ, ત્યાં તો મગન થૈ રિયું મન મારું:
જી રે, પતીત પાવન ગુરુ પાર ઉતારણ, ત્યાં તો હૈયું હરખમાં ભરાઈ ગિયું હમારું. ॥૩॥

જી રે, કમાયું કર્યા વિના ધામ કેણી પેરે જાશે, ત્યાં તો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારું:
જી રે, સતગુરુ સાનમાં સેજ ઘર પોંચાડે, ત્યાં મન ઉમંગે ભરાઈ રિયું હમારું. ॥૪॥

જી રે, ધન્ય ધન્ય સતગુરુ સાહેબ હમારા, ને તમારે ચર્ણો ચિત મારું:
જી રે, તરણ તારણ અધમ ઓધારણ, તારો આપ બુંદ સંભારિયું. ॥ ૫ ॥

હવે સતગુરુ કરો રુદિયામાં વાસો, ને ચર્ણમાંથી ન ડગે મન મારું:
ગુરુ મોરાર કિપાથી મગન થૈ રેવું, જીવા કેવળ નજરે નિરંતર નિયાળું ॥ ૬ ॥ ૪૬

નીચેનાં ઉદાહરણમાં 'ન' અને 'ર' વર્ણનાં આવર્તનમાં અતિરેક હોવા છતાં પ્રાસયોજનનું ઔચિત્ય કાવ્યકલા સિદ્ધ કરે છે. કથનમાં રહેલ નિકટતાના ભાવને ઘનીભૂત કરવામાં પ્રાસયોજના ઉપકારક બને છે:—

'જીરે દૂર નુરા નજદીક નુરા,
ઈ તો નુરથી ન જાવે દૂરા.....
'જીરે બાહર નુરા ભીતર નુરા,
ઈતો નિરંતર નિર્મલ નુરા.
નુરમાં જાવેને નુરમાં રેવે,
નુરમાં રિયા ભરપૂરા:

'જીરે હલણ નુરમાં ચલણ નુરમાં,
તેના નેણામાં નિર્મલ નુરા:
નિજારને નિરખેને, નિજિયાને પરખે,
તે નર નકલંકને હજૂરા. ૪૭

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં 'લહેશે—કરશે—મળશે—પરશે', 'સેવનસે—રજસે—ભળશે—સરસે', 'પ્રોતી—ગોતી—પોતી—ઉઘોતી', 'થરિયા—સરિયા—થિયા—ઉતરિયા', 'ગાજે—ગાજે—રાજે—બિરાજે', 'ઝલકે—ખલકે—કરકે—વરકે', 'પસારા—વારા—દિદારા—વારંવારા', 'વડે—પડે—ઉઘડે—જડે', 'બોલે—ડોલે—તોલે—ખોલે' વગેરે પ્રાસ યોજના અવારનવાર પ્રયોજાતી જોવા મળે છે.

(૧૬) લટકણિયાં અને કડી સંયોજના :

ભજનને વિવિધ પ્રકારના ઢાળમાં ગાવામાં આવે છે ત્યારે વચ્ચે, અંતમાં કે આરંભમાં 'રે....હો...,હો,જી...,હાં.....હાં વગેરે લટકણિયાં આવે છે. તે અર્થને માટે નહિ પણ ગેયતા માટે આવે છે.

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં નીચે પ્રમાણેનું લટકણિયાનું સંયોજન થયેલું જોવા મળે છે: 'હે વીરા, જીરે વણજારા.....', 'હે વીરા, હરતા ફરતા હરિને ભાળો', 'સાયબ તો રે સંત રે ભેળા', 'જીરે, સતગુરુ અઢળક ઢળકે', 'જીરે, ભૂલેલ ભવોભવ ભટકાવે', 'જી રે, કોઈ આઠે પોર ઉભલા રેવે' વગેરે.

ભજનમાં શબ્દ અને ભાવ કરતા અર્થનું પ્રાધાન્ય વિશેષ છે. અર્થ અનુસાર આવતો લય ભજનને ચોટદાર બનાવે છે. આકાર—કદનો વિચાર કરીએ તો લાઘવ ભજનમાં પ્રાણ સમાન છે. ભજનનો આરાધ શરું થાય અને હો.., હાં.....હાં.., રે, હો...જી , જી....રે જેવા લયાત્મક રવાનુકારી શબ્દોથી ભજનની આખી ઈમારત રચવાનો પ્રયાસ હોય છે. જીવા ભતતની તેમની સંતવાણીમાં ૭—૯ કડીની સંખ્યામાં રચાયેલી રચનાઓની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં છે. જ્યાં કડીની સંખ્યા વધે છે ત્યાં ભાવ વિસ્તારિત થયો છે અને ભજન શિલ્પ નંદવાયું છે. તેમની સંતવાણીમાં ભાવની ભરતી છે. વિવિધ રાગનો પ્રયોગ કરેલો છે. સ્વરૂપોનું વૈવિધ્ય છે પણ સ્વરૂપ ચુસ્તતા કે આકારની ચોકસાઈ ઓછી જોવા મળે છે.

(૧૭) સંબોધનોનું વૈવિધ્ય :

જીવા ભગતે સંતવાણીમાં, વર્ણનાત્મક અને સંવાદ શૈલી ઉદ્બોધન અને સ્વસંબોધન કરતી શૈલી પ્રયોજી છે. તેમાં જીવને હરખા કહીને ચેતવણી આપતી કરડ અને મર્મીવાતો છે. તેમની વાણીમાં જીવ, ગુરુ, સદ્ગુરુ, મનજી, ઈશ્વર, મોરારી, વ્હાલા, સખિ, ગોવિંદ, પશ્ચિમ ધણી, મુરસિધ વગેરેને સંબોધનો કરીને ભાવોને વ્યક્ત કર્યા છે. સંતોને સંબોધીને ગૂઢ અને મર્મી વાતોને સંતવાણીમાં મૂકી છે. ગુરુને સંબોધીને અરજ કરી છે. અલગ અલગ સંબોધનો કરીને પોતાની વાણીને મૂકી છે. સીધી વાત કરતા ભજનોની સંખ્યા વધારે છે. ગુરુ અને વીરાને સંબોધનો કરતા ભજનોની સંખ્યા વધારે છે. ઉદાહરણો જોઈએ:—

- 'હે વીરા, ચિત્ત કરો ચોખા.....
- 'મોરારી, મેઘને મેલીએ...
- 'ચાલો સંતો, સતગુરુના દેશમાં...
- 'વ્હાલા, પાંત્રીસે પીડાયું.....
- 'સખિ, વેણ આ વનમાં ગાજે
- 'જીવા, જ્યારે સદગુરુ કૃપા ઉતરે
- 'ઓધવજી, માવો મથુરામાં નથી.....
- 'મુરસિધ, પિડાયું પ્રેમજીયું.....
- 'સખિ, રે વેણતો વાગી આ તનમાં.....
- 'પાર ઉતારી જા પશ્ચિમ ધણી....

- 'સાંભળજો સૌ શિયાણા રે...'
- 'એક તુંઈ એક તુંઈ ખાવંદ ધણી.....'

તદુપરાંત આત્મકથનાત્મકવાણી ગુરુભક્તિ, શ્રદ્ધાભાવ, આરજુ અને કારુણ્યના ભાવો સુંદર રીતે વ્યક્ત કરે છે. થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ:-

- 'ગુરુજી, જન્મોજનમનો ગુલામ.....'
- 'ગુરુજી દેહીમાં મંડાશે જ્યારે જુધ.....'
- 'ગુરુજી, દયાયુ કરીયું દયાળ.....'
- 'ગુરુજી, વંદનાયું કરું વારંવાર.....'
- 'ગુરુજી, ચરણ તમારા ચિતમાંય'
- 'ગુરુજી મેરુ કરોને મહારાજ.....'
- 'ગુરુજી, મન લાગ્યું તમારા ચરણમાંય....'
- 'ગુરુજી, બુઢ્ઢો છું બુદ્ધિ હીણ.....'
- 'ગુરુજી મેરુ કરોને મહારાજ....'
- 'ગુરુજી, આદ્યે મધ્યે અંત્યે તરવું તમથી.....'
- 'ગુરુજી વાલપુ આણોને.....'
- 'ગુરુજી, દર્શન દિયોને દયાળ.....'

આમ, વિવિધ સંબોધનોમાં રજૂ થતી વાણી મળે છે. સીધું કથન કરતા, ગુરુ, સંતો અને વીરાને સંબોધનો કરતાં ભજનોની સંખ્યા વધારે છે.

(૧૮) કલ્પન નિયોજન :

આધુનિક કવિતામાં પ્રતીકની જેમ કલ્પનનો પ્રયોગ પણ થતો જોવા મળે છે. કલ્પનમાં ચિત્રાત્મકતા, શબ્દ સ્વરૂપતા, ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતા, ભાવ ઉત્તેજકતા હોવાથી અનુભૂતિને અસરકારક રીતે રજૂ કરવામાં ઉપકારક છે. સંતવાણીમાં કલ્પનો અનાયાસે આવી ગયેલાં અને સુંદર લાગતા જોવા મળે છે. તેનાથી દ્રશ્ય, સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિના મૂર્ત રૂપે શબ્દમાં કંડારી શકાય છે. અમૂર્તને મૂર્તરૂપ આપવામાં પ્રતીકની જેમ કલ્પન પણ ઉપયોગી બને છે. તેમાં સંવેદનને સીધું જ મૂર્ત કરી શકાય છે. સર્જકના માનસ પટ પર ચિત્ર-દ્રશ્ય અંકિત થાય છે. આ

મનોગત સંસ્કારોમાંથી મનોગત રૂપનિર્મિતિ થાય છે. સર્જક આ મનોરૂપને પ્રગટ કરવા કલ્પન રચે છે. જીવશિવની સહોપસ્થિતિ બતાવતા નરસિંહ મહેતા 'બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે....' મા સફળતાપૂર્વક કલ્પનનો પ્રયોગ કરે છે.

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પરંપરિત અને મૌલિક કલ્પનો મળે છે. જેમકે:—'એડોતા બોલે રે શબદ એડોતા બોલે...', 'જીરે, પ્રેમભક્તિ તો પ્રગટ દીવા....', 'અનુભવ અર્ક ઉજળાં...', 'વિન્યા પાંખરો ભમરો સન્મુખ લૂંબદાઈ રહ્યો...', 'જીરે, સંતો અષ્ટદલ કમલ કેરી ક્યારી, માંહી હેત તણાં હળ જોડી..', 'વીજળીને સરાવે મોતી પરોવી લેવું નૈ તો પાછું અંધારું થાવે', 'ભંવરમાં એક ગુપ્ત ગંગા, કનક કળશ ભરાઈ', 'સુરતે શેરી શબ્દની પકડી' વગેરે કલ્પનો આસ્વાદ્ય છે.

(૧૯) દષ્ટાંતનો પ્રયોગ :

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં અને દષ્ટાંતો મળે છે. પ્રસ્તુત—અપ્રસ્તુતની તુલના માટે આ દષ્ટાંત ઉપકારક બને છે. સુતર, લૂણ, કાષ્ટની પૂતળી, સાગરની લહર જેવ પરંપરિત દષ્ટાંતો એક જ રચનામાં સમાવીને કહે છે: ^{૪૮}

'પીજવયું કાંતનારીએ કાંત્યું ત્યારે ઠેરાવ્યું,
વણકરે વણતા આંટિયું પાડિયું હવે સુતર નથી થાવું: ॥૧॥

વાય જોગે લૂણ જામિયું જલથી જુદું પડાવિયું,
જળ મળે જળ થઈ રિયું એ સિદ્ધાંતે સમજાવવું. ॥૨॥

કાષ્ટમાં કોરી પૂતળિયું નામ નોખું પડાવિયું:
છોલતા પૂતળાં ટળી ગયા કાષ્ટનું કાષ્ટ કહાવયું. ॥૩॥

વાયુ જોગે લેરે ઉપડીનજરે નોખું નોખું આવિયું,
ફીણ બુંદ બુંદ જલમાં જલ થઈ સમાવિયું. ॥૪॥

એમ શિવમાંથી જીવ ઉપનો નામ જુદું જોડાવિયું ॥૫॥

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં અનેક દષ્ટાંતો મળે છે. એમાં પુનરાવર્તન દોષ હોવા છતાં ભજનવાણીમાં આવે છે ત્યારે અસરકારકતા સિદ્ધ કરે છે તેવાં અનેક ઉદાહરણો મળે છે. જેમકે:— 'પાણકોરામાં પાછો નૈ આવે ન થાય કાંત્યો પીજ્યો કપાસ', 'ખોટું જાશેને ખાતે મંડાશે, માટે વસાણું વોરજો તપાસી', 'જીરે, માવઠાના મેંએ કણ કેમ નીપજે....', 'વણજું કરવા વિદેશમાં આવ્યા તમે જુવો પૂંજી તપાસી', 'ઈચ્છે વસ્તુના વેપારી વારે વેવારા વણજારા', 'જેવી ગરજ ગરાગની જુવે તેને તેવા આપનારા', 'જીરે કે'વાય ધીયા પણ ધી નજરે ન ભાળે', 'તેલની વણજું કરવા જાવ', 'કે'વાય વોરાને કોઈ વ્યાજે ન આવે', 'મોચીની પેઢીએ અમથા

ઉભરે ઘડીક ગાંધીની હાટે બેસશે', 'ગાયને ગધેડા ભેળા ચરવા જાય છે', 'કાય કથીરની કોથળી ભરશે અને ઘરોઘર સોદો કરવા જાશે', 'ફૂલવાડીમાં જાશે તો તેમાં ફૂલની વાસ દેશે', 'ઘાંચી કેરો બેલ ગયો હાલી, આંખે પાટા ધારી', 'અજા કેરી લારે હાલ્યો (સિંહ)ઘાસ ખાવાને જાય એમ બ્રહ્મથી જીવ અતળો', 'છાશમાંહી જે છકી રિયા, માખણ ખાયા તે ઉવા જ મરિયા', 'સેલર જલમાં શંખલા કોડા નીપજે તેમાં કઈ કઈ ઉમેદુ પૂરી કરીએ', 'દ્વૈત ભેળા બેસી સમુદ્રને વલોવવા જાય', 'મૃગને નાભિએ કસ્તુરી વાસ', 'અનલ પંખીને નર અનુભવિયા', 'ચકોર ચંદ્રમાં ચિત લાવિયા, બપૈયો સ્વાતિ બૂંદના સ્નેહમાં' વગરે આસ્વાદ્ય છે. વોરાજી અને ધીયાનો વેપાર તેમજ પાણકોરું, કપાસ, રૂ વગેરે તેમના વ્યવસાયિક અને તેમની આજુબાજુમાં વીણેલા સરળ અને ધારદાર દૃષ્ટાંતો ભજનમાં મૌલિકતાનું ઉમેરણ કરે છે. સર્જન ઉન્મેષ પ્રકટ કરતા દૃષ્ટાંતો આસ્વાદ્ય છે.

(૨૦) અલંકાર સમૃદ્ધિ :

અલંકાર સર્જન પ્રક્રિયા સાથે સંલગ્ન તત્વ છે. અભિવ્યક્તિને સુંદર અને સુગમ બનાવનાર તત્વોમાં અલંકાર સુલભ છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં વર્ણાનુપ્રાસ, અંત્યાનુપ્રાસ, ઉપમા રૂપક અને દૃષ્ટાંતનો પ્રયોગ વધારે પ્રમાણમાં થયો છે. જેમાં 'કાળ કાગડો', 'કમાણીના ખાતાં ફડાવ્યા', 'જમ ઘરના ખાતાં', 'સુવાસનાં સુખ', 'જગત ઢેકું', 'જીરે, ખમૈયાના ખાતર ભર્યા', 'ઉઘડે અંતરના તાળાં', 'હે વીરા, કર્યા કમાણીના ખાતાં ફડાવ્યાં', 'કરમ વેલીમાં વિશ્વ વીટળાઈ રહ્યું', 'એરંડ રૂપી આ માનવી', 'જમ ઘરના ખાતાંમાંથી પાનાં દીધા તોડી' વગેરે રૂપકવાણી ઉલ્લેખનીય છે.

ભજનમાં રૂપકવાણીનો પ્રયોગ વ્યાપક પ્રમાણમાં થયેલો જોવા મળે છે. દેહની રચના અને તેનું રહસ્ય સમજાવવા માટે રૂપકવાણીમાં ચરખો, બંગલો, માનસરોવર, મોતી, હંસ, નામ, વચન વગેરે પ્રયોજેલ છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં રૂપકવાણીનો પ્રયોગ વ્યાપક પ્રમાણમાં થયેલો જોવા મળે છે. ઉપમા અલંકારનો ઉપયોગ નહિવત જેવો છે. એકલ દોકલ ઉદાહરણ માંડ મળે છે. જેમકે:—'આ સંસાર એડો જાણી જાવાના જેડી ગામવી બજાર', 'હે વીરા, જેમ સૂર્યમાં લીન ભયા તારા', 'જેમ પારસસે પારસ બને તેમ', 'જેમ ઘાંચી કેરો બેલ ગયો હાલી', 'એમ શિવમાંથી જીવ ઉપનો', 'જીરે સૂત્ર થકી સર્વે વસ્ત્ર નીપના તેમ' વગેરે ઉદાહરણો ઉલ્લેખનીય છે.

(૨૧) પ્રતીક નિયોજન :

ભાષામાં ભાવ પ્રતીકો રચવાની ક્ષમતા છે. સંતવાણીમાં શબ્દકલા મળી રહે છે. શબ્દોમાં કલ્પન પ્રતીકોની રમ્યભાવ સૃષ્ટિરચાય છે. શબ્દનું માધ્યમ શ્રાવ્ય હોવા છતાં તેના શબ્દે શબ્દે માનસપટ પર દશ્યો ખડાં કરો શકાય છે. કાવ્ય વ્યાપાર પ્રતીકાત્મક છે. પ્રતીક અનુભૂતિને વ્યંજનાત્મક, સર્જનાત્મક અને કલાત્મક ઘાટ આપનારું ઉપકરણ છે. સંતવાણીમાં આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ માટે પ્રતીકાત્મક પ્રયોગો કર્યા છે. પ્રતીક કાવ્યના આંતર રહસ્યને પ્રકાશિત કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. ભાવ વિચારને પ્રતીકરૂપે મૂકીને મૂળ અનુભૂતિનો બોધ કરી શકાય છે. સંતવાણીમાં રહસ્યમય અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવા માટે પરંપરિત પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અનુભૂતિ ચૈતસિક અને અલૌકિક હોય છે. અલૌકિક વાતને વ્યક્ત કરવા માટે પ્રતીકો ઉપયોગી બને છે. 'મુંડકોપનિષદ' માં જીવ અને બ્રહ્મના સ્વરૂપ માટે એક ડાળ પર બેઠેલાં બે પંખીનું પ્રતીક

'ભગવતગીતા' માં સંસારને સમજાવવા માટે 'અશ્વત્થ વૃક્ષ (પીપળો) જેના મૂળિયાં ઊંચે અને શાખાઓ નીચે છે. તે પ્રતીક જાણીતું છે. જીવા ભગત આ પ્રતીકનો ઉપયોગ સ્વ સૂઝથી કરે છે:—

ઝલમલ ઝલમલ ઝલકે,
ઉવાં પંખી ઝપેટા માર રિયો,
તા પર પોલું પંખી બેઠું,
વાડું કાયા છાયા નાઈ.'^{૪૯}

.....
'ચાંચ વિન્યા એ ચારો ચરત હૈ,
તો ચૌદે લોક અંદર માંઈ:
પાંખ વિનાના પંખી મારે ઝપાટા,
ત્યાં નઈ ત્રિગુણી માયા.'^{૫૦}

(૨૨) અવળવાણીનો પ્રયોગ :

અલખને લખવા માટે સામાન્ય બોલી કે ભાષા કામ આવે નહિ ત્યારે અવળવાણીનો આશરો લેવો પડે એવું બને છે. સંતવાણીના પ્રવાહમાં કબીર—ગોરખની અવળવાણી શબ્દ ફેરે સંતવાણીમાં વિસ્તરેલી છે. એમાં અનુભવને રહસ્યમય રીતે મૂકવાનો પ્રયાસ રહેતો. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પ્રયોજાયેલ અવળવાણીનાં અને ઉદાહરણો જેમકે:—'ઘટ ભાંગી અઘાટે ગયો', 'પાવ વિના સંતો ચાલવું', 'પાંખ વિન્યા ઊડી જવું', 'પ્રેમથી પારે પોંચવું ચાંચ વિના રે ચૂગવું', 'જીભ્યા વિનાનું રસપાન કરવું', 'ભૂખ વિનાનું ખાવું', 'નેત્ર વિના સંતો નિરખવું', 'ઉકળ્યા વિનાનું જલી જવું', 'દેહી વિન્યા ત્યાં મન મળવું', 'જળ વિન્યા જળ પાન કરવું', 'ઉલટા મોતી અંતરમેં વીધે', 'ભૂ પર બેસે મારે આકાશે તીરા' વગેરે આસ્વાદ્ય છે. અને સંતવાણીના ભાવવિશ્વને વ્યક્ત કરવા માટે ઉપકારક બને છે.

(૨૩) શબ્દઝૂમખાં :

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં ત્રણથી ચાર પદો સંયોજાઈને આવે એવી ધણી પદાવલિઓ મળે છે. શબ્દના ઝૂમખાં (દ્વન્દ્વ)નો પ્રયોગ કરતી વાણીનાં ઉદાહરણો જોઈએ:—

'જીરે ખેડ ખાતરને પાણી થકી ન્યારા કોઈ ડુંડાં નીપ જાવે', 'જીરે તોલ અતોલ પોલા કે સાંકળા', 'જીરે, સંતો, જપ તપ તીરથ વ્રતાદિક', 'જીરે, અનાદિ અનભે અવિનાશી', 'જીરે, ઘટ મટ પટ પર', 'શું કરે તીર્થવ્રત ગંગા કાશી', 'જીરે, અકલ અરૂપ અપાર અલેખા', 'જીરે, પશું પંખી કીટ પતંગ', 'જીરે દેવ દાનવ પનંગ જીવ', 'ઈડા પિંગલા સુષમણા સાધી', 'ગંગા જમના સરસ્વતી', 'હે વીરા, જાગ્રત સ્વપનું સપુત્તિ', 'કાશી કાંચી મથુરા ગયા', 'ગુરુ જ્ઞાન ધ્યાન લક્ષ દે', 'વાછ કાછ મન વૃત્તિ ન ડોલ', 'કથની કરણી સાધન સમાધિ સર્વે એમાં શમે', 'જીરે, જલ થલ અગ્નિ પસારે', 'જીરે તપ તીરથને વેદ વદે', 'ગંગા ગયા ગોદાવરી કાશી', 'દાન

પુણ્ય હોમ હવન દેવ દર્શન', 'સ્થાવર જંગમ જલ પસારા', 'સ્વર્ગ મૃત્યું પાતાળમાં', 'ધૂપ દીપને આરતી ઉતારે', 'જીરે, મન કર્મે વચને', 'કાયા માયા છાયા નહિ', 'હાલત બોલત સુવત ખાવત', 'જીરે શિવ બ્રહ્માને વિષ્ણુએ પૂજ્યા', 'ભારે હલકા ખારા મીઠાં.', 'જીરે, તોલ અતોલ પોલા કે સાંકળા', 'હે વીરા, આદ્યે મધ્યે અંત્યે સતગુરુ સાચા' વગેરે ઉદાહરણો સંતવાણીમાં ઉપકારક બને છે.

(૨૪) સાધનાની પરિભાષા :

સંતવાણીમાં જુદીજુદી સાધના પરંપરાઓની સાધના શબ્દબદ્ધ થયેલી જોવા મળે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પાંચતત્વ, ત્રણગુણ, પચ્ચીસ પ્રકૃતિ, સાતઘાતુ, શરીરના નવદ્વાર, ષષ્ટચક્ર, આસન, મુદ્રા, બંધ, કુંડલીની, અનાહનાદ, શૂન્યશિખર, બંકનાળ, ત્રિવેણી, ત્રિકૂટિ, માનસરોવર, મોતી, હંસ, નામ, વચન, સુરતા—યાત્રાની ઉલટ—પલટ વગેરે વિશે નિર્દેશ થયેલો છે.^{૫૧}

સંતવાણીમાં પ્રયોજાતા પરંપરિત શબ્દો જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પણ પ્રયોજાયેલા જોવા મળે છે, જેમાં નીચેના પ્રયોગો વિશેષ પ્રયોજાતા જોવા મળે છે. જેમકે: 'આકાશ નોતા પાતાળ નોતા', 'ઝલમલ જયોતું ઝલકે', 'અનહદ વાજાં વાગે', 'વાજે મોરલી', 'વાગે ઝાલર ઝીણી', 'ઝલકે હીરા મોતી', 'નૂરત—સૂરત', 'આસન ઉન્મની', 'બ્રહ્માનંદ સુખ પામે', 'અરસ પરસ એકતા', 'દરિયા ભરિયા સુભર ભરિયા', 'અધર રસ પીધો', 'તેજ તખત', 'ઈડા પિંગલા સુષુમ્ણા સાધી', 'ગંગા જમના સરસ્વતી', 'નુરતે સુરતે નિરખી', 'અનહદનાદ આકાશે', 'અગમની બારી', 'કલ્યામાં ના આવે' વગેરે તેમની સંતવાણીમાં સાધનાની પરિભાષામાં પ્રયોજાયેલી જોવા મળે છે.

ભજનમાં શબ્દપ્રયોગો, શબ્દસમૂહ, ધણીવાર આખે આખી પંક્તિઓ મળતી ભળતી મળી આવે છે. 'સંતોની વાણીમાં અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિમાં સમાનતા હોઈ શકે. સંતોની અનુભૂતિ વ્યક્તિગત ઘટના છે. તેમની સાધનાની કક્ષા સમાન હોઈ શકે.

(૨૫) કહેવતોનો વિનિયોગ :

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં લાક્ષણિક પ્રયોગો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તેમાં 'ન્યારા ડુંડાં નિપજાવે', 'કહ્યું છે ઢોલ બજાઈ', 'છાશ માંહે છકી રહ્યા', 'આઠે પોર ઉભલા રેવે', 'વાંભુ ભરવા જવું', 'જાપ જપો વણ જણ્યા વણ જોર', 'ચકકડ દમ ભઈ નુરતી', 'વર ગઈ વરતી વેતી', 'ઉલટી સામે આંખ્યું તાણે', 'ખાધું ખરચું ગિયું ઠણઠણતું', 'પાણકોરામાં પાછો નૈ આવે', 'ખોટું જાશેને ખાતે મંડાશે, માટે વસાણું વોરજો તપાસી', 'જીરે, માવઠાના મેંએ કણ કેમ નીપજે', 'ગુરુએ રસગુંજુ આપી', 'તમે વાલપુ કરીને વોરો', 'હરખે હરિ થાય ઓરો', 'ગુરુ મળે તો બંગલા હોય પકકા', 'મોરાર ચરણે તાલી લાગી', 'શંકા શબદિયા ટળી', 'બીજા ઠાલા ઠણઠણતા જાશે', 'સંતુની સમજ વિના જીવપણે જાડો—ઉંમરમાં પાડો' વગેરે કહેવતોની મૌલિક અભિવ્યક્તિ આસ્વાદ્ય છે.

(૨૬) ઈશ્વર માટે વિવિધ નામ :

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં ઈશ્વર માટે વિવિધ નામનો પ્રયોગ કરેલો જોવા મળે છે. જેમાં માવો, શ્યામ, વાલો, હરિ, ગોવિંદ, ધણી, પરસોતમ, રામ, કેશવ, મુરસિધ વગેરે ગણાવી શકાય. તેમાં નિર્ગુણનાથનો મર્મ સમાયેલો જોવા મળે છે. 'મહેબૂબ' શબ્દ પ્રયોગ કરીને કહે છે:—

'જીરે મન મહેબૂબમાં મળ્યું,
તો અંતઃકરણ બળ્યું.'^{૫૨}

(૨૭) વિવિધ બોલીનો પ્રયોગ :

કાવ્યશિલ્પ તરીકે વિચાર કરીએ તો ભજનનું શિલ્પ નિરાળું હોય છે. ભાષામાં પ્રગટ થતું સંતવાણીનું રૂપ આસ્વાદ્ય બને એ રીતે ભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વિચારધારામાં પરંપરાનું અનુસરણ હોવા છતાં એક સર્જક તરીકે સવતંત્રતા અનુભવે છે. અનુભવ વ્યક્તિગત ઘટના હોય છે એટલે ભાષાને વ્યક્તિગત કે અભિવ્યક્તિની અનુકૂળતા પ્રમાણે પ્રયોજે છે. સંતવાણીમાં દરેક સંતની ભાષાનું રૂપ નિરાળું જોવા મળે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં હિન્દી—વ્રજ, અરબી—ફારસી, તળપદી ગુજરાતી ભાષાનો વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ:—

હિન્દી—વ્રજ ભાષાનો પ્રયોગ: 'ચાંચ વિન્યા એ ચારો ચરત હૈ', 'દેખ્યા હૈ પણ ક્યા બતલાયે', 'જપરી મનમોરાર ચરણે જોડરી' વગેરે **કચ્છી બોલીનો પ્રયોગ:** 'અલ્લા આતે ચારી લગી', 'વસમી વખતજા આઈ ધણી', 'આ સંસાર એડો જાણી જાવાના જેડી ગામવી બજાર', 'જીવો કે મોરારગુરુ મુજે એક આજો આધાર' વગેરે. **અરબી—ફારસી ભાષાનો પ્રયોગ:** 'બંદા બંદગી કરી લ્યો સાહેબકી', 'હજૂરમાં હાલે ખલકમાં મહાલે' વગેરે. **ગદ્યની અસરવાળી બાની:** 'જેણે કરી ઓળખાઈ રાખ્યું છે પાસે', 'ત્યાં વરસાદ મોતીઓનો થાય છે', 'અખંડ જોત્યું અપાર ઝળકાય છે', 'જીરે, સાનુ લેતા સનમુખ દરસાઈ રિયા છે', 'બારણું મૂકી વાંભુ ભરવા જાય છે', 'પંથી પંથમાં હાલ્યો જાય છે', 'જીરે, કરને કમાયું આતો વેળા વૈ જાયે, પાછી ચૂકી તો હાથ નૈ આવે' વગેરે ઉલ્લેખનીય છે.

(૨૮) ચિત્રનિર્માણકલા :

જીવા ભગતને સંતવાણીમાં નાનાં નાનાં ચિત્રને સુંદર રીતે શબ્દમાં મઢયાં છે. તેનાં અનેક ઉદાહરણો મળો આવે છે. 'ચરખો' અને અને 'બંગલો' પ્રકારની રચનાઓમાં સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ દેહનું વર્ણન, દેહભીતરમાં આવેલી વિવિધ નાડીઓ અને ચક્રોનું વર્ણન તેમજ વિવિધ પ્રકારની સાધનાવસ્થા અને વિવિધ નાદનું વર્ણન આસ્વાદ્ય બને છે. પાકૃતિક ઘટનાઓમાં દુષ્કાળ અને અતિવૃષ્ટિનું વર્ણન, ભક્તિરૂપી ચૂંદડીનું વર્ણન, કળીયુગના ઠગ ભક્તો અને તેની કપટલીલા અને વિવિધ ક્રિયાકાંડોનું વર્ણન મૌલિક અને કલાત્મક છે. 'અરચું' પ્રકારની રચનાઓમાં કુળદેવી મોમાઈ માતજીનું વર્ણન પરંપરિત હોવા છતાં ઉલ્લેખનીય છે. 'વરખડી' માં કરેલું વિવિધ ક્રિયાકાંડનું વર્ણન આસ્વાદ્ય છે. 'સ્તવન' પ્રકારની રચનાઓમાં ગણપતિ, હનુમાન, શંકર ભગવાનનું

વર્ણન અને ગુરુ મોરારસાહેબની યોગસાધનાનું વર્ણન નોંધનીય છે. 'પરચરી' પ્રકારની રચનાઓમાં ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ, મોરારસાહેબનાં ચરિત્રનું વર્ણન તેમજ તેમા આવતી વિવિધ ઘટનાઓનું વર્ણન મળી રહે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં દીર્ઘ વર્ણનો ઓછાં મળે છે. લઘુ વર્ણનો વિશેષ મળી આવે છે, તેમાં તેમની સર્જકતાનાં દર્શન થાય છે.

(૨૯) રચનાબંધ :

રચનાબંધ બાબતે ચારણી સાહિત્યની તુલનાએ સંતવાણી અલગ તરી આવે છે. સંતવાણીમાં પદબંધ સિથિલતા હોય છે. સંતો પિંગળશાસ્ત્રની ઐસી તૈસી કરીને બંધોને ભોગે ભાવની પુષ્ટિ માટે બંધોમાં સિથિલતા આવે તો તેમ થવા દેતા પણ ભાવની સિથિલ થવા ન દેવાની સહજ પ્રક્રિયાને સ્વીકારીને ચાલે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પદોનો બંધ સિથિલ રહ્યો છે.

છંદ એ ભાષાની સંરચના અને અભિવ્યક્તિ માટે ઉપકારક છે. સર્જક અને અનુભૂતિ ઉભયને નિયમનમાં રાખીને કાવ્યસૌંદર્ય અને માધુર્યની વૃદ્ધિ કરે છે. કાવ્યની અનુભૂતિ, છંદોલય કે ગેયતા સાથે જન્મે છે. તેને તેવું વાહન આપવું જરૂરી બને છે. ભાવ પ્રમાણે લય ચાલે છે. લય ભાવનો અભિવ્યંજક છે. કાવ્યનો છંદ ભાવકના હૈયાને ઉતેજે છે અને ભાવાનુભૂતિ કરાવે છે. છંદ અક્ષર કે માત્રાથી સંધાતો ભાષાનો આકાર છે. લય એટલે નિયત કાળે થતું આવર્તન છે. લય છંદનો આત્મા છે. જેમ શાસ્ત્રીય રાગનું બંધારણ છે તેમ છંદનું એક વિશિષ્ટ બંધારણ છે. રાગ સંગીતનું તત્વ છે. તેમ છંદ પણ સંગીતનું તત્વ છે. સંતવાણીમાં કવિતા અને સંગીતનો સુભગ સમન્વય થવાથી એ બે કલાના સંગમથી ત્રીજું અનોખું પરિમાણ સિદ્ધ થાય છે.

જીવા ભગતની વાણી આત્મપ્રતીતિનો સહજ ઉદ્ગાર છે અને મુક્ત મને વહી છે. તેમણે સંતવાણીની અભિવ્યક્તિ માટે દોહરા, અને ચોપાઈનો વિશેષ આધાર લીધો છે. અનુભવની યાત્રા માટે છંદની માત્રામાં છૂટ લીધી છે. તેમાં ભુજગી છંદનો પ્રયોગ આસ્વાદ્ય બને છે.

(૩૦) નાદ સૌંદર્ય :

સાધનાની વિવિધ પરંપરાઓમાં નાદાનુસંધાનું મહત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. નાદાનુસંધાનની પ્રક્રિયા અને એ દ્વારા થતા રહસ્યમય અનુભવોની વાત ભજનવાણીમાં વણાયેલી જોવા મળે છે. અનાહત નાદ, અનહદવાજાં, અખંડ ધૂન, અનહદ શબ્દ વગેરે શબ્દો દ્વારા સાધક-સંતની નાદાનુસંધાનની ભૂમિકા વર્ણવવામાં આવે છે. સાધનાની હમુક કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી ઝાલરી, બંસરી, ખંજરી, શંખ, શીંગી, તૂર, ડમરું, નોબત, વીણા, મૃદંગ, નૃપુર ઝંકાર, શરણાઈ, સમુદ્ર ધ્વનિ કે સિંહગર્જના જેવા અવાજોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે:—

'આ બંગલે અનહદ વાંજા વાગે રે હો વાગે રે,
આ બંગલે બેહદ વાંજા વાગે રે હો વાગે રે,
માંઈ સપ્ત સીધુ ગાજે રે.' ^{૫૩}

અનાહત નાદ સતત ચાલ્યા કરે છે. આહત નાદ આપોઆપ બંધ થઈ જાય છે, તુરિયાવસ્થાએ પહોંચતા આ નાદ સંભળાય છે. એવું જીવા ભગત કહે છે:—

'આતમા તુરિયાએ બિરાજે,
ત્યારે ગેબી ગરજના ગગને ગરજે:
ઝણકે ઝણણણ ઘંટા ગેબી ધૂન ગરજે.'^{૫૪}

રહસ્યમય નાદ વિશે જીવા ભગત કહે છે કે આ નાદ વિના વાજિંત્રે વાગે છે. નાદને વિસ્તારતા હોય એવું લાગે છે. આ ધૂન તો અનંતની છે. અનંત સુધી ચાલ્યા કરે છે:—

'મુખ વિના શબ્દ નિરાધારે બોલે,
જેમ અનંત સીધુ ગાજે:
જીરે વાંજા અનંત મટયા વિના ગાજે' ^{૫૫}

જીવા ભગતે કહે છે કે આ અવાજનો જાદુ એવો છે કે કાને સુણતા જ દુઃખ મટી જાય છે:—

'કાને સુણતા કષ્ટ જાવે,
તે બંદા રહે અવાજ સુણી.'^{૫૬}

'કકકો' પ્રકાની એક રચનામાં રવાનુકારી શબ્દમાં કરેલું તુરિયાવસ્થાનું વર્ણન આસ્વાદ્ય છે:—^{૫૭}

'ખણણણ ખણકી રહયો ખનકાઈ.....'
'હગણણણ ગરજી રીયો ગરજાઈ.....'
'ઘનનન ઘનનન ઘંટ સુનાઈ.....'
'ટણણણણ ટંકારવ બજાઈ.....'
'ડડડડડડ નોબત રે ડડાઈ....'
'રણણણ રણક રહયો રોમુંમાઈ...'

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં શાબિદક નાદ અને યૌગિક અવસ્થામાં થતા નાદ ઉભય પ્રકારના નાદ સૌન્દર્યને વાણીમાં વણી લીધા છે.

(૩૧) ભાવનિયોજન :

જીવા ભગતની સંતવાણીનાં સર્જનનું મૂળ જોઈએ તો અધ્યાત્મ અનુભૂતિ છે. તેમની વાણીમાં વિવિધ પ્રકારની ભાવાનુભૂતિનું નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, યોગસાધના, સગુણ, નિર્ગુણ, ચેતવણી, શરણાગતિ, વિરહની વેદના, મિલનની મસ્તી, મનની મૂંઝવણ તેમજ સાધનાના વિસ્મયકારક અનુભવો, પરમતત્ત્વના સાક્ષાત્કારનો આનંદ, વૈરાગ્યનો બોધ, જીવન, જગત, માયા, અને શરીરની નશ્વરતા તેમજ આત્મચરિત્રાત્મક અંશો, સાંસારિક-પ્રાકૃતિક ધટનાઓનું વર્ણન, ગુરુ-સત્ગુરુ-ઈશ્વરને અરજ અને કૃપા માટેની યાચના રહસ્યમાર્ગી મર્મદર્શન વગેરે વિષયક ભાવ તેમની વાણીમાં મળી આવે છે.

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં શાંતરસ મુખ્યસ્થાને છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની રચનાઓમાં સંયોગ-વિયોગ શૃંગાર ઉભયરસ નિષ્પન્ન થાય છે. આત્મકથનાત્મક વાણીમાં દેદ દર્દની વેદનાના વર્ણનમાં અને દુષ્કાળના ચિત્રમાં કારુણ્યરસ ટપકે છે. જીવને ઠંડોળતી વાણીમાં કયાંક કટાક્ષપૂર્ણ હાસ્ય, આશ્ચર્યચકિત કરે તેવા ચમત્કારોમાં અદ્ભૂતરસ છે. અલૌકિક, અપાર્થિવ અને અતિન્દ્રિય લોકોત્તર ચમત્કારો અદ્ભૂતરસ જનક છે. સાધનામાં થતા અનુભવો લોકોત્તર અનુભવ છે. એમાં વિસ્મયનો ભાવ આવતો હોવાથી અદ્ભુત રસને પ્રકટ થવાનો અવકાશ રહે છે. અધ્યાત્મના અનુભવોના વર્ણનમાં અદ્ભુતરસ, નિજારપંથમાં પ્રવેશેલી વરવી વાસનાના ચિત્રણમાં બિભત્સરસ, અતિવૃષ્ટિનાં વર્ણનમાં રૌદ્રરસ, વગેરે રસો પણ પ્રગટ થતાં અનુભવાય છે. આ રસોની પરિણિતિ શાંતરસમાં થતી હોવાથી શાંતરસને પ્રકટ થવાનો અવકાશ રહે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીનો મુખ્યરસ અદ્ભુત પ્રણિત શાંતરસ છે.

(૩૨) ઉપસંહાર :

જીવા ભગતે વિપુલ સર્જન કર્યું હોવાથી તેમની સંતવાણીમાં પુનરાવર્તન દોષ અને આકારની સિથિલતા જેવી મર્યાદાઓ બાદ કરીએ તો તેમની સંતવાણીમાં વિવિધ કાવ્યસ્વરૂપો અને વિવિધ ભાવાભિવ્યક્તિ, રૂપક, કલ્પન, દષ્ટાંત વગેરેથી નિખરતું કાવ્યસૌન્દર્ય અને શબ્દની સમજ તેમજ અનુભવનો રણકારમાં સચ્ચાઈ, યોગની રહસ્યમય અનુભૂતિ વગેરેથી સંતવાણી આસ્વાદ્ય બને છે. તેમની સંતવાણીમાં ચરખો, બંગલો, હરફ, આરાધિવાણી, ગરબી, નિજારપંથની વાણી વગેરે તેમનું અવિસ્મરણીય અર્પણ બની રહે છે. સંતવાણીની પ્રસ્તુતિકરણને અનુરૂપ તેમની સંતવાણી હોવાથી વિલાતી જતી 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની સંતવાણીને જીળવી રાખવાનું ઐતિહાસિક કાર્ય કર્યું છે. તેમની સંતવાણી સંપ્રદાયનું અંતિમ ઝળહળતું શિખર છે અને સૌરાષ્ટ્રના સંત સાહિત્યમાં તેમનું સ્થાન ઉલ્લેખનીય બની રહે છે.

❖ પાઠટીપ:પ્રકરણ:૧૨

- (૧) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૪
- (૨) એજન
- (૩) હસ્ત પ્રત - ૨ : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : સતગુરુને અરજ : ક્રમ - ૩૧ : પૃષ્ઠ - ૬
- (૪) એજન શ્રી કિશોરભાઈખત્રી (ટંકારા)નીહસ્ત પ્રત : પદ વિભાગ : ક્રમ : ૧૬: પૃષ્ઠ : ૫૪
- (૫) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત : (અપ્રકટ) શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : આરાધિ ભજન: ક્રમ : ૨૦
- (૬) એજન
- (૭) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા : જીવા ભગત(અપ્રકટ)શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:છૂટક પદ:ક્રમ:૨:પૃ.૧૪૪
- (૮) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૪
- (૯) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૪
- (૧૦) જુઓ : પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૮ અને ૧૩
- (૧૧) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૧૦
- (૧૨) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૮
- (૧૩) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૮
- (૧૪) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૧૧
- (૧૫) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૫-૬
- (૧૬) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૪
- (૧૭) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૭:મુદ્રો:૩૦
- (૧૮) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૭:મુદ્રો:૩૦
- (૧૯) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૭:મુદ્રો:૩૦
- (૨૦) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૭:મુદ્રો:૩૦
- (૨૧) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૭:મુદ્રો:૩૦
- (૨૨) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૧:મુદ્રો:આત્મચરિત્રાત્મક અંશો
- (૨૩) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૪:મુદ્રો:પરચરી
- (૨૪) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૪:મુદ્રો:ગુરુને અરજ
- (૨૫) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૪:મુદ્રો:સતગુરુને અરજ
- (૨૬) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:મુદ્રો:ગુરુ શિષ્યનો સંવાદ
- (૨૭) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:મુદ્રો:અંગ રચનાઓ
- (૨૮) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા:જીવાભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: છૂટકરચનાઓ: પૃ.૬
- (૨૯) એજન: હસ્તપ્રત-૧: પૃ.૧૪૧
- (૩૦) એજન: હસ્તપ્રત-૧:છૂટક રચનાઓ:
- (૩૧) એજન: હસ્તપ્રત-૧:છૂટક રચનાઓ: પૃ.૧

- (૩૨) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા : જીવા ભગત (અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: છૂટક રચનાઓ:પૃ.૬
- (૩૩) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા : જીવા ભગત (અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: પૃ.૧૬૦
- (૩૪) એજન: હસ્તપ્રત-૧:પૃ.૧૩૯
- (૩૫) એજન: હસ્તપ્રત-૧:છૂટક રચનાઓ:પૃ.૧૩
- (૩૬) એજન: હસ્તપ્રત-૧:છૂટક રચનાઓ:પૃ.૧૨
- (૩૭) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા:જીવા ભગત(અપકટ):શ્રી કિશોરભાઈખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:પૃ:૧૪૪
- (૩૮) એજન: હસ્તપ્રત-૨:પૃ.૧૫૦
- (૩૯) એજન: હસ્તપ્રત-૨:પૃ.૧૫૧
- (૪૦) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા : જીવા ભગત(અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:છૂટક રચના:પૃ.૧૫૯
- (૪૧) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૪:મુદ્દો:બંગલો અને ચરખો રચનાઓ
- (૪૨) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૧૨:મુદ્દો:ગુરુ મહિમા
- (૪૩) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:આરાધી ભજન:ક્રમ:૪૩
- (૪૪) એજન
- (૪૫) એજન હસ્તપ્રત આરાધિભજન:ક્રમ:૭૦: પૃ.૩૩
- (૪૬) એજન
- (૪૭) એજન હસ્તપ્રત: પદ: ક્રમ: ૨૫ :પૃ.૧૩
- (૪૮) હસ્ત પ્રત-૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:કાફી વિભાગ : ક્રમ: ૭ : પૃ. ૧૬૩
- (૪૯) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા:જીવા ભગત(અપકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: 'મોરારનામા': પૃ.૧૨૩ -૧૨૪
- (૫૦) એજન
- (૫૧) જુઓ :પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:મુદ્દો:૧૦
- (૫૨) હસ્તપ્રત-૨ કર્તા : જીવા ભગત(અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની કાફી વિભાગ: ક્રમ: ૭ : પૃ.૧૬૩.
- (૫૩) એજન હસ્તપ્રત:બંગલા વિભાગ : ક્રમ - ૨૪ : પૃ. ૧૩૧
- (૫૪) એજન : બંગલો:૨૪ :
- (૫૫) હસ્તપ્રત -૧ :કર્તા :જીવા ભગત (અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: આરાધી ભજન પદ : ક્રમ : ૩૭ : પૃ.૧૭
- (૫૬) હસ્તપ્રત -૨ :કર્તા :જીવા ભગત (અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: એજન : હરફ વિભાગ : ક્રમ : ૩ : પૃ.૧૪૭
- (૫૭) એજન હસ્તપ્રત:ગરબી વિભાગ :ક્રમ:૯: પૃ.૮૨

* * * * *

પ્રકરણ : ૧૩

ગુરુમહિમા, ઉપદેશ, અનુભવનો રણકાર અને અધ્યાત્મયાત્રા

પ્રકરણ: ૧૩

- (૧) પ્રસ્તાવના
- (૨) ગુરુમહિમા
- (૩) ઉપદેશ
- (૪) અનુભવનો રણકાર
- (૫) અધ્યાત્મયાત્રા
- (૬) ઉપસંહાર

(૧) પ્રસ્તાવના :

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં પ્રકટ થતા વિવિધ વિષયોની તપાસ આપણે આગળનાં પ્રકરણમાં કરી. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં જીવા ભગતની વાણીમાં પ્રગટ થતો ઉપદેશ અને ગુરુમહિમા; અનુભવનો ધબકાર અને સંતકવિની અધ્યાત્મયાત્રાને કેન્દ્રમાં રાખીને સમાલોચના કરવાનો ઉપક્રમ છે.

(૨) ગુરુમહિમા :

ભારતીય સાધનામાં ગુરુનું સ્થાન ઘણું મહત્વનું માનવામાં આવ્યું છે. ભજનામાળાના મણકાઓને જોડતા દોર રૂપે સંતવાણીમાં ગુરુ જોડાયેલા છે. સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મરૂપે ગુરુનો સ્વીકાર કર્યો છે. શરણાગતિના ભાવે શિષ્ય ગુરુના શરણે આવે ત્યારે ગુરુશિષ્યનો દિવ્ય સંબંધ જોડાય છે, એવું દઠપણે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં ગુરુનો મહિમા સ્થૂળ માનવીય સ્વરૂપથી માંડીને અત્યંત સૂક્ષ્મ અને દિવ્ય સ્વરૂપ સુધી વિસ્તરેલો જોવા મળે છે.

'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' ના દરેક સંત કવિઓએ ગુરુનો મહિમા ગાયો છે. ગુરુ વિના અગમનો ભેદ જાણવા મળતો નથી, અજ્ઞાનનું અંધારું ટળતું નથી. સદ્ગુરુની કૃપાથી જ હરિદર્શન થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંતોએ ગુરુનો મહિમા ગોવિંદથી પણ અધિક ગાયો છે. ગુરુમુખી જ્ઞાનનું મહત્વ આ સંપ્રદાયના સંતોને અપાયું છે. ગુરુ શબ્દના બાણથી વિંધે છે અને જ્ઞાનપ્રકાશ થાય છે. ગુરુ પ્રતાપે 'સાહેબ' ના દર્શન થયા એવું ભજનવાણીમાં પોકારીને કહેવામાં આવે છે. ગુરુ ઈશ્વર, પરિબ્રહ્મ અને સર્વના દેવ છે. એવું સંતવાણીમાં વર્ણન મળે છે.

'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોની વાણીમાં ગુરુમહિમા ગવાયો છે. જેમકે:—

'ગુરુ ઈશ્વર ગુરુ પરિબ્રહ્મ,
સતગુરુ સબકા દેવ:
ગુરુ બીન પાર ન પાવહી,
તું રવિ સતગુરુ સેવ.' (રવિસાહેબ)
'ગુરુ ગમ ખોજો ઘટ માઈ,
કર સતગુરુ કી સેવ.' (ખીમસાહેબ)

.....
'લાગ્યા કલેજે છેદ ગુરુકા,
વેદ ન જાણે એની વાત.' (રવિસાહેબ)

.....
'સતગુરુએ મને કરુણા કીધી,
અંતર પ્રેમ પ્રકાશી ' (હોથીસાહેબ)

‘મુને ભીતર સતગુરુ મળિયા ,
વરતાણી આનંદ લીલા મારી બાયું રે.’ (લખીરામ)

ઉપરોક્ત ઉદાહરણોમાં જોઈ શકાય છે કે, ગુરુમહિમા દરેક સંતકવિઓએ વર્ણવ્યો છે. સદ્ગુરુની કૃપાથી હરિદર્શન—બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંતોએ અલગ રૂપે ગુરુમહિમા વર્ણવ્યો હોવા છતાં એનું મૂળરૂપ એક જ છે.

જીવા ભગતની વાણીમાં ગુરુમહિમા પદે પદે ગવાયો છે. તેમની વાણીમાં ગુરુમહિમા વિશેષરૂપે વર્ણવાયેલો જોવા મળે છે. ગુરુમહિમા અને ગુરુના જીવનને ઉજાગર કરતી કૃતિઓ પણ રચી છે. જેમકે:—

- ગુરુમહિમા
- ગુરુમહિમાના છંદ
- ચિંતામણિ
- ભાણપરચરી
- રવિસાહેબની પરચરી
- મોરારસાહેબની પરચરી
- ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબની પરચરી
- ગુરુ વિનંતી
- ગુરુને અરજ
- સતગુરુને અરજ
- મોરારનામા
- લિપિકા
- અમરવેલી
- મોરારસાહેબની આરતી
- મોરારસાહેબની જન્મોત્તી
- મોરાર સ્તવન

જીવા ભગતે ગુરુમહિમા ગાતાં અનેક પદો આપ્યાં છે. પદને અંતે ‘નામચરણ’ માં ગુરુ મોરારસાહેબનો પ્રતાપ અને ગુરુના ઓશિંગણનું નિરૂપણ કરીને સંતપરંપરાની આ અનોખી રૂઢિ જાળવી રાખી છે. ગુરુના નામથી શરૂ થતી તેમની રચનાઓ મળી આવે છે. જે રચનાઓની શરુઆત ગુરુસ્મરણ કે મહિમાથી થાય છે, એવી રચનાઓ વિપુલમાત્રામાં મળે છે. જેમકે:—

- 'ગુરુસે લઈએ ભજનાનંદ ભેદ ' ૧
- 'ગુરુ વિના નહી સાધન સંગતિ..... ' ૨
- 'મે સતગુરુ કે ચરણ વંદુ ' ૩
- 'મોરાર સતગુરુ ભાખિયો ' ૪
- 'આધ્યે મધ્યે અંત્યે સતગુરુ સાચા..... ' ૫
- 'જીરે સંતો ગુરુ ગમ મારગની રતિએ ગમ પડી નહી..... ' ૬
- 'લે કૂંચી સતગુરુ સાહેબકી..... ' ૭
- 'સતગુરુ સ્મરણ વિના સર્વે જૂઠું રે..... ' ૮
- 'જીરે સંતો, આ ધરમનું મા'તમ સતગુરુથી લાધ્યું..... ' ૯
- 'જીરે સંતો નિર્ગુણ બ્રહ્મને શિરગુણ સતગુરુ..... ' ૧૦
- 'જીરે સંતો, સાહેબ કેરી શેરી સતગુરુ બતાવે ' ૧૧
- 'જીરે સંતો, મન કર્મ વચને જોણે સતગુરુ સેવ્યા..... ' ૧૨
- 'જીરે સંતો, સતગુરુ શબ્દે સદાય ભરપૂરા ' ૧૩
- 'જીરે સંતો, મેરુ તો એક સતગુરુની સાચી..... ' ૧૪
- 'જીરે સંતો, આ તન સતગુરુને અર્પણ કરીએ.... ' ૧૫
- 'જીરે સંતો સતગુરુ સેવીએ ' ૧૬
- 'જીરે સંતો, સતગુરુને સાહેબ એ બેય છે સાચને પરખનારા.... ' ૧૭
- 'જીરે સંતો, સતગુરુ વચને કોઈ હાલે શૂરા ' ૧૮
- 'જીરે સંતો, સતગુરુ ખોળોને વસ્તુ વોરો.... ' ૧૯
- 'જીરે સંતો, ગુરુને ગોવિંદ તમે એક જ જાણો..... ' ૨૦
- 'જીરે સંતો, ધન્ય સતગુરુ ને ધન્ય સતગુરા..... ' ૨૧
- 'જીરે સંતો, હવે હાલો ને સતગુરુ ને દેશ જઈએ..... ' ૨૨
- 'ચાલો સંતો, સતગુરુના દેશમાં ' ૨૩
- 'ગુરુએ રસ ગુંજુ આપિયું ' ૨૪
- 'મોરાર સતગુરુ ઈષ્ટ દેવ હમારા..... ' ૨૫
- 'મે તો સતગુરુ ચરણરજ ધારી ' ૨૬
- 'ધન્ય ધન્ય સતગુરુના શરણાં ' ૨૬
- 'સતગુરુ વિના કારજ નૈ સરે ' ૨૭
- 'જીવા જ્યારે સતગુરુ કૃપા ઉતરે... ' ૨૮
- 'સૌ વાતો સાચા સતગુરુની કરીએ ' ૨૮
- 'કર સતગુરુ ચરણે યારી તો નિશ્ચયે મળે મોરારી ' ૩૦
- 'જો સતગુરુ અઢળક ઢળે ... ' ૩૧
- 'ગુરુજી, ચરખે બેઠાં થાણાં ' ૩૨
- 'ગુરુજી, ચરખે નાડી કે'તી..... ' ૩૩

- 'આ બંગલે ગુરુગમ મળે તો હોય પકકા.....' ૩૪
- 'સતગુરુ મું પર મેરુ કરાઈ' ૩૫
- 'સતગુરુ ઉપર તો મેં જાઉં બલિહારી ...' ૩૬
- 'અમૃતની ઉપમા તો સતગુરુને દેવી નથી ...' ૩૭
- 'સતગુરુ સાચા મળિયા રે' ૩૮
- 'મેરમ ગુરુ મળિયા રે' ૩૯
- 'જેને સતગુરુ મળિયા રે ...' ૪૦
- 'ચાલો સંતો, સતગુરુ ને શરણે' ૪૧
- 'હે વીરા, સાનુ સતગુરુના ઘરની એવી' ૪૨
- 'હે વીરા, અધર અઘાટે મારો સતગુરુ બેઠા, મારા સાહેબ બેઠા.....' ૪૩
- 'સતગુરુ મળિયા તેના કારજ સરિયા' ૪૪
- 'ગુરુ ગોવિંદ ગુરુ ગોવિંદ' ૪૫
- 'જેને સતગુરુ મળિયા' ૪૬
- 'ધન્ય ગુરુજી ધન્ય ગુરુજી' ૪૭

ઉપરોક્ત પંક્તિઓ પરથી પ્રતીત થાય છે કે, જીવા ભગતે અનેકવિધ રીતે ગુરુમહિમા ગાયો છે. ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન મળે છે. ભજનનો ભેદ જાણી શકાય છે. ગુરુપ્રાપ્તિ એ સાધના શરુઆત છે. ગુરુ પાસે હૈયું ખોલીએ, ભ્રમણાઓ ભાંગીએ અને સત્યની પરખ કરીએ. જેને સતગુરુ મળિયા તેના કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. જે ગુરુએ પરમતત્વના દર્શન કરાવ્યા, એવા ગુરુને ધન્ય છે. જીવા ભગત સતગુરુના શરણે જવાની સલાહ આપે છે. ઉપરોક્ત રચનાઓ સિવાય દરેક રચનાનાં 'નામાચરણ' માં ગુરુમહિમા વર્ણવાયો છે.

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના અઘપુરુષ ભાણસાહેબ ગુરુનો મહિમા બતાવતા કહે છે કે, સતગુરુની કૃપાથી પરમતત્વની ઓળખ થઈ છે:-

'સતગુરુ સાહેબ સોઈ મળ્યા,
જેને અમર નામ ઓળખાયો.' (ભાણ સાહેબ)

જીવા ભગત પરમતત્વના વિવિધ વિશેષણો લગાડીને કહે છે કે, જેને કળી શકવા મુશ્કેલ છે અથવા જેનો પાર પામી શકાય નહિ, જેને શબ્દમાં વર્ણવી શકાય નહિ એવા પરમતત્વને મેં ગુરુકૃપાએ પ્રગટરૂપે જોયા છે:-

'જીરે અકલ અરુપ અપાર અલેખા,
પણ ગુરુગમ દષ્ટે પ્રગટ દેખા' ૪૮

ગુરુસેવા કેવી રીતે કરવી, એ વિશેની સમજ આપતા કહે છે: આપણા સતગુરુ તો આપણને ભવપાર કરી દે છે. તેના પગ ધોઈને તેનું ચરણામૃત લેવું, અંગનાં ઓશિકાં અને પગનાં પાથરણાં કરવા,

શરીરનાં સિંહાસન અર્પણ કરવા, ગુરુને તો ભાવતા ભોજન જમાડવા અને આગળ કહે છે: આપણાં મસ્તકને શ્રીફળ માનીને અર્પણ કરવું. એ રીતે ગુરુ પ્રત્યે પૂર્ણ સમર્પણ ભાવ રાખવાનું કહે છે:—

'જીરે તરણ તારણ આપણા સત્ગુરુને તેકીજે,
એના પગ ધોઈ પાણી પીજે :
જીરે અંગના ઓશિકાં પગના પાથરણાં,
શરીરનાં સિંહાસન સોંપીજે.
જીરે ભાવતા ભોજન જુગતે જમાડવા,
શીશનાં શ્રીફળ અર્પિજે.....' ૪૯

ગુરુ બ્રહ્માનું જ રૂપ છે એવું જીવા ભગત વારંવાર કહે છે. ગુરુ અને બ્રહ્મમાં જુદાઈ ન રાખવાની સલાહ આપતા કહે છે:—

'જીરે ગુરુબ્રહ્મને બ્રહ્મ ગુરુ જાણવા,
તેને અરસ પરસ એક કરી જાણવા:
તેમાં જુદાઈ કરીને મ આણવા' ૫૦

જીવા ભગત કહે છે: જેને સત્ગુરુનું શરણ લીધું તેનાં કાર્યો સિદ્ધ થઈ જશે, અને નુગરા તો લખચોરાસીમાં પાછા આવશે, ભવપાર કરી શકશે નહિ:—

'જીરે સત્ગુરુ લિયા તેના કારજ સરિયા,
બીજા ઠાલા ઠણઠણતા જાશે....' ૫૧

.....
'જીરે, સત્ગુરુ ખોળો ને વસ્તુ વોરો,
તારે હરખે હરિ થાય ઓરો....' ૫૨

ગુરુની વાણીને વચનામૃત માનીને સ્વીકારવાનું કહે છે. અને ગુરુની સેવા માટે સજાગ રહેવાનું કહે છે:—

'જીરે, ગુરુમુખ બોલે તે વચનામૃત લેવું,
સેવાઉમાં રેવું સનુરા' ૫૩

ગુરુરૂપી જ્ઞાનનો સૂર્યોદય થાય પછી અજ્ઞાનરૂપી ઘેરી રાત્રી રહી શકતી નથી, ચારેબાજુ અજવાળું થઈ જાય છે:—

'જીરે ગુરુગમ સૂર્ય જ્યારે ઉગિયા,
ત્યારે રાત્રિ કેની પેરે થાશે ...' ૫૪

દાસી જીવણ કહે છે કે, ગુરુ મળ્યા એટલે અખંડ અજવાળું થયું છે:—

'અજવાળું હવે અજવાળું,
ગુરુ તમ આવ્યે મારે અજવાળું.'

જીવા તગત સદ્ગુરુ મોરારસાહેબ મળ્યાનો આનંદ વ્યક્ત કરતા કહે છે:—

'જીરે ગુરુ મોરારની ક્રિયાથી જીવો જશ ગાવે,
એવા સંત મને મળજો સુહાગી' ^{૫૫}

.....
'જીરે સંતો જીવો કે મને મોરાર મળિયા,
તેની ક્રિયાએ કારજ સીધા....' ^{૫૬}

તેઓ કહે છે કે, પરમતત્વની પ્રાપ્તિ ગુરુ મળ્યા વિના થશે નહિ. માર્મિક ગુરુ શબદના બાણથી મર્મને ભેદે છે. જેમ ભજનની ભૂખ હોય તેમ ગુરુ મેળવવાની ભૂખ પહેલા હોવી જોઈએ. સતગુરુની સેવા કરવામાં આવે અને ગુરુકૃપા ઉતરે તો જ ભવપાર તરી શકાય એ સિવાય ભવપાર થવું મુશ્કેલ જ છે:—

'જીરે મારમિક ગુરુ મળ્યા વિના ભૂખ નૈ ભાંગે,
મરે કોટિક કોટિક ઉપાયું કરે
જીરે સતગુરુ સેવે તો પાર ઉતરે,
જીવા જ્યારે પૂર્ણ ક્રિયા ઉતારે....' ^{૫૭}

જીવા ભગત કહે છે કે, દેહરૂપે રહેલા ગુરુ એજ પરમાત્માનું સગુણ સ્વરૂપ છે. ગુરુ પ્રતાપે માયાનો સ્પર્શ થઈ શકતો નથી. સલાહ આપતા કહે છે કે, શિષ્ય સમજદાર મળે તો આ પદ વિશે કહેવું નહિતર મૌન રહેવું યોગ્ય છે:—

'જીરે સંતો, નિર્ગુણ બ્રહ્મ,
તે સગુણ સતગુરુ ને જાણો ...' ^{૫૮}

.....
'ચાલો સંતો, સતગુરુ ના દેશમાં,
અખંડ એમાં રે'વું:
જ્યાં માયાનું માપ પોંચે નહિ,
અક્ષય ધામ ઈ એવું.

શિષ્ય શિયાણા જો મળે
તેને આ પદ દેવું:
ગુરુ મોરાર ચરણે જીવો કહે,

નૈ તો અબોલ જ રેવું.' ^{૫૯}

ગુરુનું અધિક મહત્વ વર્ણવતા જીવા ભગત કહે છે કે, ગુરુમુખથી બોલાયેલા વચનોમાં તમામ મંત્રો આવી જાય છે. ગુરુ વિના કરેલું કાર્ય સ્વપ્નવત્—મિથ્યા છે. ગુરુનું એક પલ કરેલું ભજન સો વર્ષની સમાધિ સમાન છે અને જીવન પર્યન્ત મંદિરે જવા બરોબર છે. ગુરુ બંધનમાંથી મુક્તિ આપે છે. તપ, તીરથ કે વ્રત ગુરુની તુલનાએ આવી શકે તેમ નથી. નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ માટે ગુરુ જ રામબાણ ઈલાજ છે:—

‘મંત્ર સકલ હૈ ગુરુમુખ વચના,
ગુરુ વિન્યા જે જે કરો સૌ સપના:
ગુરુ કો ભજને એક પલ કરે,
સમાધિ સો વરસકી ધરે:
હરિ મંદિર ઉમરભર જાવે,
ગુરુ કા દર્શન એકવાર થાવે.’

.....
પાપેષ્ટ, કર્મેષ્ટ ગુરુ ચરણે આવે,
તો અનેક જનમકા બંધન છોડાવે :
બંધી છોડ સદગુરુકા નામા,
તામે પહોંચાડે નિર્વાણ પદ ધામા :
ગુરુ સમ એકે આવે નહિ,
તપ, તીરથ, વ્રત જોગ .’ ^{૬૦}

ગુરુની પ્રાપ્તિ સાધનાનું પ્રથમ પગથિયું છે. ગુરુ વિનાના જીવને નગુણા—નુગરા તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. ગુરુ જ્ઞાનથી અજ્ઞાનનાં તાળાં ખોલી આપે છે ત્યારે અંદર અજવાળું થઈ જાય છે:—

‘લે કૂંચી સતગુરુ સાહેબકી,
ઉઘડે અંતરના તાળાં રે
દેખો દીપક દલદરિયામાં,
ટળે અગમનાં અંધારા રે’ ^{૬૧}

સતગુરુના ઉપદેશથી અજ્ઞાનનું અંધારું દૂર થાય છે. તેના સિવાય જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને અગમભેદ જાણવા મળતો નથી અને મનના સંશયો ટળતા નથી:—

‘સતગુરુ વિન્યા કારજ તો નૈ સરે,
ઉપાય મરને ધણાય ઘણા કરે:
જડતા જીવપણાની નૈ ટળે,
સતગુરુ વિન્યા કારજ તો નૈ સરે ...’ ^{૬૨}

ગુરુ સાથે રહેવાથી તન અને મનથી એકતા થાય છે. પ્રેમભાવે સતગુરુની સેવા કરવામાં આવે તો ગુરુનો રાજીપો મળે અને ફળે:-

'અંગ અંગ એકતા મળે,
સતગુરુ ત્યારે અઢળક ઢળે' ^{૬૩}

જીવા ભગત કહે છે કે, સતગુરુ દયાના સાગર છે. સાચા ગુરુની ઓળખ આપતા કહે છે કે, તે સદાય ભજનમાં ભરપૂર રહેનારા હોય છે. એવા ગુરુને સેવવાની સલાહ આપે છે:-

'સેવો સાચા સતગુરુ જરુરા,
ભજનમાં સદા ચકચૂરા
છેક પદે પૂગાદે પૂરા,
ઈ દયામાં ઘેઘુરા' ^{૬૪}

જીવા ભગત કીટ ભમરનું ઉદાહરણ આપીને કહે છે કે, કીટ જેમ સતત ભમરીનું ચિંતન કરે છે અને ભમરી કીટને ચટકા ભરે છે. અને કીટને લક્ષ્ય અભિમુખ કરતી રહે છે તેમ સતગુરુ શિષ્યને પરબ્રહ્મના લક્ષ્ય સુધી લઈ જાય છે:-

'જીવા, જ્યારે સતગુરુ કૃપા ઉતરે,
પુરણ બ્રહ્મ પરસોતમ મળે
કિટને પાંખુ લક્ષ્ય થકી મળે,
આવી છે જ્યારે ભમરી મળી તારે
ચટકા તન ભર્યા તે વારે,
કીટ ભૂંગ થઈ રહી ત્યારે.....' ^{૬૫}

જીવા ભગત કહે છે કે, તમે સતગુરુની ખોજ કરો અને અમુલ્ય વસ્તુ મેળવો. ગુરુકૃપાએ હરિની નજીક જઈ શકાશે. કાયાની માયા વિશેની જે કુબુદ્ધિ અંદર ભરી છે તે દૂર કરીને ગુરુને પ્રેમભાવે ભજવાનું છે:-

'જીરે, સતગુરુ ખોળો ને વસ્તુ વોરો,
તારે હરખે હરિ થાય ઓરો:
જીરે, કાયાની કુબુદ્ધિને કોરે કરીને,
તમે વાલયું કરીને વોરો....' ^{૬૬}

ભવરૂપી સાગર તરવા માટે ગુરુને અરજ કરે છે ત્યારે ગુરુને ઈષ્ટદેવરૂપે નિહાળે છે:-

'ગુરુ વંદના કરું વારંવાર,
ભવસાગર ઉતારી રે...
આ બુડતાની ઝાલોને બાય,
આપણે જાણીને.....' ^{૬૭}

જેણે સતગુરુની સમજ લીધી નથી, શુદ્ધ વિચારની સમજ ન લીધી પરિણામે જડતા આવી છે. એવું જીવા ભગત કટાક્ષમાં કહે છે. એટલું જ નહિ પણ તેનામાં અને પશુમાં કોઈ ફેર નથી, એવી ટકોર કરતા કહે છે:—

‘શુદ્ધ વિચાર સમજયો નહિ,
ને જીવ પણે થીયો જાડો:
સાનુ ન સમજયો સંતુની,
તે ઉમરમાં રે પાડો. ’^{૬૮}

જીવા ભગતે ગુરુના ચરણે પોતાની જાતને ગોલા—ચેલા—સેવક—દાસ તરીકે સ્વીકારીને ગુરુને અધિક મહત્વ આપ્યું છે. નીચેનાં ઉદાહરણો પરથી પ્રતીત થાય છે:—

- ‘જીવો જનમ જનમનો ગોલો.....’
- ‘સેવક જીવાકી અરજ સુનકે’
- ‘ગુલામ જીવાકું કને રાખો’
- ‘દાસ જીવો ગુરુ મોરાર ચરણે.....’
- ‘જીવો કે હો મોરાર ગુરુ સ્વામી.....’
- ‘જીવો ખત્રી કાંઈ જાણે નહિ, માણે ગુરુ મોરાર રે.....’

જીવા ભગત ગુરુને બ્રહ્મ તરીકે સ્વીકારીને કહે છે કે, ગુરુ મારા પરમદેવ છે. ગુરુનો મહિમા અવર્ણનીય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ પણ ગુરુનું ધ્યાન ધરે છે:—

‘ગુરુ બ્રહ્મ તે અધિક હૈ,
મેરે શિર ઈષ્ટ દેવ
બ્રહ્મા વિષ્ણુ અહર્નિશ રહે,
શિવજી ધરતે હૈ ધ્યાન. ’^{૭૦}

કૈસે કર વર્ણવું મહિમા
વાણીમેં આવત નાઈ:
કૌન હિ દઉં ઉપમાઈ
ઐસો કોઈ દિસતો નાઈ. ’^{૧૩૧૧ ૭૧}

જીવા ભગત કહે છે કે, ગુરુનું શરણ મોક્ષદાયી છે. ગુરુનો મહિમા ગાનારાને યમનો ડર લાગતો નથી.

'ગુરુ મહિમા ગુરુ ગમસે,
ગાવે જન કોઈ,
જમકે શીરપર પાવ ધરી,
ગુરુ પદે પૂગેગા સોઈ.'^{૭૨}

જીવા ભગતે ગુરુ મોરારસાહેબને ઈષ્ટદેવ તરીકે સ્વીકારીને 'સ્તવન' અને 'આરતી' લખી છે. એમાં ગુરુનું મહિમાગાન અને ભવપાર કરવા માટેની નમ્રભાવે અરજ કરી છે:—

'મોરાર ગુરુ ઈષ્ટ દેવ હમારા,
દયાળુ દયાના ભંડારા ઉઘાડો અંતરનાં તાળાં,
મોરાર ગુરુ ઈષ્ટ દેવ હમારા .'^{૭૩}

.....
'આરતી કરું મારા સતગુરુ મોરાર વરતી બ્રહ્માકાર
તરણતારણ હારા, અધમ ઓધારા'^{૭૪}

જેનો મહિમા અપરંપાર છે એવા સતગુરુ વિનાના નગુરાને જીવા ભગત ચેતવણી આપતા કહે છે:—

'કે'તા નથી ચડતો ચટકો અભાગી,
સતગુરુ મુકીને શું ભટકો ?'^{૭૫}

જીવા ભગત કહે છે કે, ગુરુમોરાર મળ્યા તેના ચરણથી પરમતત્વની અનુભૂતિ થઈ છે. 'મોહન મોરલી વાગી' નું અનુરણન કરતી પંક્તિમાં 'તાલી વાગી મોય' એવું કહીને પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિનો અનુભવ થયાનું ઈગિત કરે છે. આવા સતગુરુના ચરણને ગમેતેવા આવરણ આવે તો પણ આખરી દમ સુધી મૂકીશ નહિ એવી દઢતાથી કહે છે:—

'ગુરુમોરાર કે ચરણમેં,
તાલી લગી મોય,
દેહ રહે ત્યાં લગી ડગું નહિ,
મર પડે સુખ દુઃખ દોય.'^{૭૬}

જીવા ભગતે ગુરુમહિમા અને વંદનામાં પરંપરાનું અનુસરણ કરેલું છે. તેમાં 'ગુરુએ રસ ગુંજુ આપી', 'તમે વાલપુ કરીને વોરો', 'હરખે હરિ થાય ઓરો', 'ગુરુ મળે તો બંગલા હોય પકકા', 'મોરાર ચરણે તાલી લાગી', 'બીજા ડાલા ઠણઠણતા જાશે', સંતુની સમજ વિના' જીવ પણ જાડો અને ઉંમરમાં પાડો', 'સતગુરુ અઢળક ઢળે' વગેરે મૌલિક અભિવ્યક્તિ આસ્વાદ્ય છે:—

(૩) ઉપદેશ :

'ચરખે ચિત પ્રોતી લેવા પાર પરિબ્રહ્મ ગોતી.'

.....
'માયા નચાવે છે નાટે, સંતો સજાવે છે તે માટે.'

.....
'એવા કળિયુગના સાધુ ભગત કપટી,

માઈ વિન્યા ઉમર ખોશે:

જીરે, લોભી લાલચી કુડિયા કમતિ,

ઈ તો ઘોર નરકમાં જાશે.' (જીવા ભગત)

સંતને પરમ હિતકારી એવું કહેવામાં આવે છે. સંતોએ હંમેશા જગતનું હિત જ વિચાર્યું છે. માનવ સમાજમાં રહેલા દૂર્ગુણોનો નાશ કરવાનું કાર્ય સંતોએ કર્યું છે. સમાજમાં અન્યાય, અવ્યવસ્થા, અનાયાર ફેલાતો હોય કે ધર્મના નામે ધત્તીગો વધતા હોય ત્યારે સાચો માનવ ધર્મ જગાવવાનું કાર્ય સંતો કરે છે. સંતોએ ઉપદેશાત્મક વાણી વડે માનવમૂલ્યોનું જતન કર્યું છે. સંતવાણીમાં ઉપદેશ કે ચેતવણી આપીને ધર્મ અને નીતિના પંથે માનવ સમુદાયને વાળવાનું કાર્ય કર્યું છે. તેમાં સીધો ઉપદેશ નહિ પણ રૂપકાત્મક વાણીમાં લોકકલ્યાણની ભાવના સેવીને જીવન મીમાંસાનું અમૃતપાન કરાવ્યું છે. ભક્તિ કરવી હોય તો કેવી રીતે કરવી, તેનું મર્ગદર્શન પણ આપવામાં આવે છે. સત્સંગનો મહિમા, મુક્તિ મેળવવા માટેનો યોગ્ય રાહ બતાવવામાં આવ્યો છે. ભક્તિના નામે છેતરતા ગુરુઓ અને તેની સાથે ચાલતા જનોની પોલ ખોલીને યોગ્ય રાહ બતાવે છે. મુક્તિ મેળવવા માટે કેવા પ્રકારની સાધના કરવી વગેરે પ્રશ્નોનું નિરાકરણ સંતોની મરમી વાણીમાંથી મળી રહે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં આ પ્રકારે ઉપદેશ મળે છે.

સંતવાણીની રજૂઆત સમયે ગણપતિ અને ગુરુમહિમાનું ગાન પછી વૈરાગ્ય પ્રબોધક ચેતવણી પ્રકારનાં ભજનો રજૂ થાય છે. સંતોના હાથે રથાયેલી વાણીમાં અસરકારક ઉપદેશાત્મક સંતવાણીનાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે:—

- 'એવા દો રંગા ભેળા નવ બેસીએ...'
- 'એવા હેત રાખો તમે રામના..'
- 'ભગતીનો મારગ રે ફૂલ કેરી પાંખડી...'
- 'એવા સતના જળ સીચજો રે..'
- 'જાવું છે નિરવાણી આતમાની કરી લે ઓળખાણી...' વગેરે.

માનવજીવનની ક્ષણ ભંગુરતા બતાવવા માટે જુદાં જુદાં દષ્ટાંતોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. પૂર્વે થઈ ગયેલા ભક્તોનાં ચરિત્રો વર્ણવીને પણ ઉપદેશ આપવામાં આવે છે.

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોએ સમાજમાં ફરીને ચેતવણીરૂપે ઉપદેશ આપીને જનજાગૃતિનું કાર્ય કરેલું. વાણી અને વ્યવહાર વડે સદ્ વ્યવહાર, ચારિત્રશુદ્ધિ વડે જ્ઞાન, ભક્તિ, યોગ અને ભજનનો મરમ સમજાવીને માયા અને દેહની ક્ષણભંગુરતા અને માનવ અવતારનું ખરું કર્તવ્ય સાર્થક કરી જવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. સમાજમાં ફરીને તેમાં પ્રેસી ગયેલી અંધશ્રદ્ધા, બાહ્યાંબર, અને અરાજકતા દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરીને માનવસેવાનું ઉમદા કાર્ય કરેલું. જીવા ભગતે આ પરંપરાને જાળવી રાખી છે. તેમની વાણીમાં સીધું યા ઈગિતરૂપે ઉપદેશાત્મક તત્વ જોવા મળે છે.

જીવા ભગતે સાધુઓની પાખંડ લીલા અને ભવપાર તરવાના મિથ્યા પ્રપંચો વિશે વિગતે વિચારણા કરી છે. સંતનું કર્તવ્ય સાચો રાહ બતાવવાનું છે. તેમણે જેવું હોય તેવું સત્ય કહેવામાં જરા પણ સંકોચ રાખવાનો હોય નહિ. ભક્તિ કરવી હોય તો ભોળપણ રાખવું નહિ એવી સલાહ આપે છે. જ્યોત પાટની યુક્તિ જાણીને છેતરનારાઓની વાસનામય વૃત્તિની ઝાટકણી કાઢી છે. ભોળા ભાવિકજનોને છેતરતા દંભી, લાલચું, વિકાર વાસનાવાળા એક નહિ પણ ટોળેટોળાં ફરે છે. એનાથી કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ, એનાથી ચેતી જવાનું કહે છે:-

‘એવા કળિયુગના સાધુ ભગત કપટી,
કમાઈ વિન્યા ઉંમર ખોશે:
જીરે, લોભી લાલચી કુડિયા કમતિ,
ઈ તો ઘોર નરકમાં જાશે.....

જીરે, કુડ ભક્તિ કળિયુગમાં ચાલી રે,
તે મરજીવાને નવ ભાવે.
એવા એવા ટોળે ટોળા ફરે છે,
પારકા ઘર વણફાવે.....

વિવેકી વીરલા કોઈ કોઈક નજરે આવે,
એવા સંત સેવો તો પ્રાપ્તિ થાવે.^{૧૭}

જતિ-સતીના શ્વાંગમાં બેઠેલા વાસના પોષતા સાધુઓને નરકનો ડર બતાવીને કહે છે:-

‘જીરે, નરને નારી નરક પડે છે,
એમ સંગપૂરા સંત પ્રમાણો,
જીરે, જીવો કે મોરાર ગુરુ મુજને,
એવા નર નૈ સપનામાં આણો. ’^{૧૮}

જીવા ભગત કહે છે કે, કળિયુગમાં આવું ઘણું ઘણું થાય છે. હું તો તેનો સંક્ષિપ્ત સાર કહું છું. ડાયરાઓ કરીને બેસે, આત્મજ્ઞાન વિનાના, કયાંક ખૂણા ખાંચરેથી માહિતીઓ મેળવીને મોજ કરે છે. ગુરુનું

મૂલ્ય સમજતા નથી અને ગુરુ થઈને બેસી ગયા છે. તેના પર તીખા પ્રહારો કરે છે. શરીરે ગોપીચંદ ભૂંસતા, માથે મુંડન રાખતા, જ્યોત પાટની ચાલાકી કરતા, જેની દષ્ટિ નિજ ધામે હોવી જોઈએ તેને બદલે પરનારી સામે રાખે છે. આવા કળિયુગના કહેવાતા સંતો છે. સંતોના નામે આ તો કાગડા કે બગલા છે, હંસલા નથી. આવા કર્મહીણાની શાન ઠેકાણે લાવવા માટે જીવા ભગતે કલમ ચલાવી છે:—

'જીરે, સાધુ કે'વાય પણ સૂઝે નૈ બ્રહ્માનંદ સુખની,
મરને સાધુ ભગવા રંગે:
જીરે, ભક્ત કે'વાય પણ નજરું ભોગમાં,
ને કામ વાસના તો એના અંગે.'^{૭૯}

સભાઓ ભરે છે અને ડાયરાઓ કરતા ઢોંગી ધુતાઓને ચેતવણી આપે છે:—

'જીરે, ડાયરા સામે મુખ મલકાવે,
ઈ કાંઈ સાધુ પદવી પામે:
જીરે, સંતો બુદ્ધિયું નાર વિયાણી,
તેના વલોવે માખણ કાંઈ થાવે.'^{૮૦}

મહામાર્ગ તો જતિ—સતીનો માર્ગ છે. મહામાર્ગ ખાંડાની ધાર છે. તેમાં 'ફટકિયા' નું કામ નથી. એવું ભારપૂર્વક કહે છે. મહામાર્ગી જતિ—સતીએ કાયા, મન, વચન અને કર્મથી નિર્મલ રહેવું જોઈએ એમ ભારપૂર્વક કહે છે. નિજારીવૃત્તિ વિશેની વિચારણા મૂકે છે. નિજારી શીલવંતા શૂરા હોય છે. જીવા ભગત કહે છે કે, નિજારવૃત્તિ વિના કાર્ય સિદ્ધ થશે નહિ, નિજારી વાસના વર્જિત છે. જેની વાસના જ જડ મૂળથી નીકળી ગઈ છે, તે જતિ છે. વાણી, કાયા અને મન નિર્મળ રાખે એ જ ખરો નિજારી છે:—

'જીરે, દષ્ટિએ દેવાધિદેવ નિરખે,
એ નરને નિજારી નર કે'વા.'^{૮૧}

.....
'નર નિજારી વાસના વર્જિત છે,
તે વશ વિકારમાં નૈ રેશે.'^{૮૨}

'જીરે, વિષય રહિત વાસનાયું વિરમિયું,
ને લગની ભજનમાં લાગી.'^{૮૩}

.....
'જીરે, નિર્મલ બુદ્ધિને નિર્મલનેત્ર,
ને સુરતિ સ્વરૂપમાં જાગી.'^{૮૪}

મહામાર્ગની છાંયાવાળી રચનાઓમાં ઉપદેશાત્મક વાણી મળે છે.^{૮૫} □

જીવા ભગત મહામાર્ગનું મહિમાગાન કરે છે. બીજી બાજું આ પંથમાં જોવા મળતા વાસના—ભોગ ભૂખ્યાઓને આકરા ચાબખા મારતા કહે છે:—

'જીરે, નિજાર વરતિયા વિન્યા,
નરના કારજ કોઈ કાળે નૈ થાશે:
'જીરે, મહાવૃત્તિમાં મન નવ ખૂંત્યું,
તે તો પલે પલે પ્રલય થાશે.'^{૮૬}

જીવા ભગત કહે છે કે, આવા ઢોંગી અને કર્મહીણા ગુરુને સાચી સલાહ દેવા જઈએ છીએ, તો સામે ઘુરકે છે:—

'કર્મ હીણાને કેમ હાથ આવે:
જીરે, હેતુ જઈને કોક એને ઓળખાવે,
ઊલટી એ સામી આંખ્યુ તાણે.'^{૮૭}

ક્યાંકથી થોડીક માહિતી લઈને કે થોડીક દલીલ કરીને પોતે જ્ઞાની છે, એવું કહેવડાવે અને મન મલકાવે છે. જીવા ભગત કહે છે કે, આવી ભકિત કળીયુગમાં ખૂબ ચાલી છે. સાચા સંતોને આવી ઠગ ભકિત ગમતી નથી:—

'આ તો ખૂણા ખાંચકા કૈને ખુસખુસિયા,
આનો અર્થ અનુભવિયાને આણે.....
કુડ ભગતિ કળિયુગમાં ચાલી,
તે મરજીવાને નહિ ભાવે.'^{૮૮}

એક સમયે ધાર્મિક વિધિ નિમિત્તે મધપાન અને માંસાહારનું દૂષણ ઘર કરી ગયેલું હતું. જીવા ભગતે આ કૂરવિધિ સામે પ્રહારો કર્યા અને યોગ્ય રાહ બતાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. જીવા ભગતે 'કરમવેલી' માં મોક્ષ મેળવવા માટે કરવામાં આવતા વિવિધ કર્મનો ચિતાર આપ્યો છે. જપ, તપ, તીર્થ સ્નાન કરતા: અલૂણાં વ્રત અને પર્વ જોઈને દાન પુણ્ય કરતા: મોટા યજ્ઞ, ઊંધે મસ્તક રહેતા અને એકટાણાં કરતા: જટા વધારતા, માનતા કરતા, મન મેલું અને વસ્તુની ચોખ્ખાઈ રાખતા: કંઠી બંધાવતા, મંત્ર બોલતા, શાસ્ત્રાર્થ કરતા, ભગત થઈને ધાન ધબેડતા અને મંજીરા વગાડતા: પૂજા કરતા, ચંદન ઘસતા અને દંડવત કરતા: છળકપટ કરતા, અહંભાવ ધરતા, એવામ ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કરવાથી ઊલટી તેની માયા વળગે છે. એમાં વધારે ફસાઈ જવાનું થાય છે, એવું જીવા ભગત સ્પષ્ટ કહે છે:—

'જીરે તોલા (મૂરખ) બે રાગે ગાવે,
ને મીઠાં પૈસાદ જમે:
જીરે કળિયુગના સાધુ કપટી,
કમાઈ વિન્યા ઉમર ખોશે:
જીરે લોભી લાલચી કુડિયા

કુમતિ, ઈ તો ઘોર નરકમાં જાશે.
'કરમવેલીમાં વિશ્વ વીટળાઈ રહ્યું' રે હાં.....

જેમ છૂટવા જાય તેમ અદકું થાય:
મન મુખે કરે ઉપાય રે હાં.....
તેમ તેમ અદકું રૂપ બંધાય રે હાં.....
કોઈ તપ કરવાને દોડે
કોઈ રિયા તીરથમાં ખોળે
કોઈ વ્રત અભંગમાં ચિત્ત ચોડે,
કોઈ દેવ દર્શનમાં જોડે:
કોઈ કથાયું સાંભળે મન ભોળે
કોઈ સતસંગ કરી મન ખોડે:
કોઈ ગાયે લાંબા રાગે હો હો રે.....
કોઈ ચિત્ત વાજાંમાં ચોડે,
એવા ઉપાય ઘણા ઘણા કરે,
સાચી વસ્તુને છોટે રિયા ફરે.....^{૧૮૮}

જીવા ભગત 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતકવિ છે. આ સંપ્રદાયના આચારવિચારોને લક્ષમાં રાખીને તેમણે વિપુલ માત્રામાં સંતવાણી લખી છે. તેમાં દષ્ટિ ભ્રષ્ટ, ધનલોભી, કર્મહીણા, દેહભાન અને સાનભાન ભૂલેલા આત્મરતિવાળાઓ પ્રત્યે આક્રોશ પણ ઠાલવે છે. તેઓ કહે છે કે, ભોળી દૂનિયાને ભરમાવવા માટે ધૂતારાઓના ટોળે ટોળાં દેખાય છે.

તેમણે સાચના કટકા જેવા ભક્તોના ચરિત્રો વિશે સંતવાણી રચીને ઉપદેશ આપે છે. દ્રોપદી-પાંડવ, બલિરાજા, પ્રહલાદ, હરિશ્ચંદ્રરાજા, શેઠ શગાળશા વગેરેના વ્રત, ટેક, અચલ મન, વિશેનાં ઉદાહરણો આપીને ઉપદેશ આપ્યો છે:-

'ધ્રુવ, ખંબરીશ, આદ્યે કયા અનેક સંતે વાસા:
આગે ઉધર્યા અને હવે ઉધરશે,
જે કરશે મહાવરતીમાં વાસા....'^{૧૮૯}

'આપકે સંગે આપકીધો બંધન, જીવા ભગતની 'બંગલો' અને ચરખો' પ્રકારની રચનાઓમાં ઉપદેશાત્મક વાણી જોવા મળે છે.^{૧૯૦}

જીવા ભગત કહે છે કે, આપણે દેહના મોહમાં જન્મારો મિથ્યા ગુમાવી દઈએ છીએ. સદેહે મોહરહિત થવાનું ભારપૂર્વક કહે છે:-

'પીજરે નિવાસ લીનો રે,

આપકે અંગનામેં આપ બંધન કીના. '૯૨

જીવને ઢંઢોળીને ચેતવણી આપતા કહે છે કે, માયામાં રચ્યા પચ્યા રહ્યા એટલે ઉંમર ગુમાવી દીધી , ફરી જન્મ મરણના ચક્રમાં કે જન્મ મરણની બે પાટની ચક્રીમાં પીસાવાનું નકકી જ છે. આ દેહ મળ્યો છે તો પરમતત્વની પ્રાપ્તિ કરી લેવાની છે. તેની પ્રાપ્તિ માટે શાસ્ત્રો વાંચવાની જરૂર નથી:—

‘એસે ઉમર ખોઈ ગોફેલમેં,
રમવેમેં રંગ આયા. '૯૩

.....
‘ચરખે ચિત પ્રોતી,
લેવા પાર પરિબ્રહ્મ ગોતી. '૯૪

જીવા ભગતની વાણીમાં 'વીરાનાં પદ' રચનાઓમાં માં ઉપદેશાત્મક તત્વ વિશેષ જોવા મળે છે. '૯૫

વચન અને વચન વિવેકની વાત જીવા ભગત સંતવાણીમાં લાવે છે. વચન એટલે ગુરુમંત્ર, શબદ, અને બ્રહ્મ એમ અર્થ વિસ્તારે છે. વચનનો જેને અનુભવ થયો છે. તેને તો અંદર અંદર આનંદ માણવાનો છે. અને મૌન રહેવાનું. આ વચન—શબદ ને પકડીને ભવપાર કરી શકાય છે:—

‘વચન ગેબી કોને કહીએ,
આપણે સમજીને મનમાં રહીએ. '૯૬

‘જેણે શબદ પકડા, સો હો ગયા પારા. '૯૭

જીવા ભગત ભાર પૂર્વક કહે છે કે, આત્મજ્ઞાન થાય તો આ ભેદાભેદનું આવરણ દૂર થાય છે:—

‘પરખ્યા તેને પરવડયા,
ના પરખુંને આડા.
પડર ચડી ગ્યા મોહના,
જીવ પણે થિયા જાડા. '૯૮

આ દેહમાં— બંગલાની અંદર ડોકિયું કરીને સાંભળો તો અનાહત નાદ સાંભળવા મળશે. 'વાગે રે હો વાગે રે' એવું કહીને આ નાદનો અનુભવ વ્યક્ત કરે છે. એમાં શ્રદ્ધાનો તંતુ તંગ કરીને સમજાવે છે:—

આ બંગલે બેહદ વાંજા વાગે રે હો વાગે રે,
માંઈ સપ્ત સીધુ ગાજે રે. '૯૯

સતગુરુને શરણે જઈએ તો અજ્ઞાનનું અંધારું દૂર થાય છે. જીવા ભગત તેને તાળાં કૂચીનાં રૂપકથી સમજાવે:—

'લે કૂચી સતગુરુ સાહેબકી,
ઊઘડે અંતરનાં તાળાં.' ^{૧૦૦}

જીવા ભગત કહે છે કે, હરિ મેળવવા માટે બીજે ભટકવાની જરૂર નથી. પરમતત્વ અધરતખ —બ્રહ્મરન્ધ્રમાં જ્યોતરૂપે રહેલા છે:—

'અખંડ બિરાજત અધર ધામે,
નિરખણ હે રે નજરકી:
સન્મુખ હૈ ભરપૂરા,
મોબત લગાવો નૈનનકી.' ^{૧૦૧}

સાધક પોતાના હેતુ અને સાધન અંગે સમજ ધરાવતો હોવો જોઈએ દરેક આધ્યાત્મ પંથને પોતાનું એક ધ્યેય હોય છે. જીવન દુઃખ મય છે, આ દુઃખમાંથી મુક્ત થવા માટે આત્મ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. જીવા ભગત પ્રશ્ન પૂછીને મનની લીલા બતાવતા કહે છે:—

'તું ક્યાંથી આવ્યો, કોણ તું.... ?
પોકારી કૌ છું સાંભળજો ભાઈ,
મૂળે તું તો ક્યાં થકી આયો.' ^{૧૦૨}

.....
'દશે ઈન્દ્રીને ચાર અંતઃસ્કર્ણ,
તેમાં રમે મન મત વાલો.' ^{૧૦૩}

જીવા ભગતે સંતવાણીમાં દેહનું જ્ઞાન આપ્યું છે. દેહ વિશે વિગતે વાત કરીને 'તું કોણ છે ?' એ વાત પર લઈ જાય છે. 'તું દેહ છો ? પણ તું દેહથી જ દેહાતીત થઈ શકે છે. એ માટે ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરીને પ્રાણાધારને શ્વાસ ઉશ્વવાસે જપવાનું કહે છે:—

'રામ રામ રામ રામ રામ,
રામ રામ જપરી.....' ^{૧૦૪}

પોતાનો અનુભવ કહેવા માટે કોઈ પાત્રો નથી આ વાત કોની આગળ કરવી એવી મૂંઝવણ વ્યક્ત કરે છે:—

'વર્ણવી વાત કોની આગળ કરીએ,
નિરખી નિરખી અંતરમાં ઠરીએ.' ^{૧૦૫}

પ્રેમરસ સહજ સમાધિમાં પીધો છે. ખરેખર દરશ્યા અને પરખ્યા છે. મેં તો ગઢ જીતી લીધો છે. એમાં કોઈ શંકા નથી. અખંડ જ્યોતનું દર્શન કર્યું છે. ઉન્મુનિ અવસ્થા પહોંચીને આ લાવ લીધો છે. બસ ચકચૂર છું, એમ કહે છે:—

'જ્યોત અખંડિત નાડી સુષુમ્ણા,
ઉન્મુનિમાં સુરતી:
પીબત પ્રેમ યથા બ્રહ્મ નૂરા,
ચકકડદમ ભઈ નૂરતી.' ૧૦૬

.....
'દરશા પરસા અખંડ વરસા,
હામ હૈયાની પોંતી:
લિયા ગઢ વંકા અબ નહિ શંકા,
વર ગઈ વરતી વેતી.' ૧૦૭

અવળવાણીમાં અનુભવ વ્યક્ત કરતા કહે છે કે, સંતો પાંખ વિન્યા ઊડવું પગ વિના ચાલવું, ચાંચ વિન્યા ચુગવું, પ્રેમથી પાર પોંચવાનું છે:—

'પાવ વિન્યા સંતો ચાલવું,
પાંખ વિન્યા ઊડી જવું:
પ્રેમથી પારે પોંચવું,
ચાંચ વિન્યા રે ચુગવું.' ૧૦૮

હે સંતો, સતગુરુના દેશમાં જઈએ. એમાં જ અખંડ રહીએ, આ તો અકથ વાત છે. મૌન બનીને માણવા જેવો અનુભવ છે:—

'નાણે ગાણે વાણે નાવે,
અકથ છે રે એવું:
જે સમજયા તે સમાઈ રિયા,
તેને મૌન થઈ રહેવું.' ૧૦૯

આમ, જીવા ભગતે જીવને ઢંઢોળવા માટે ઉપદેશાત્મક વાણી રચી છે. ઉપદેશાત્મક વાણીમાં સરળ અને પરંપરિત ઉદાહરણોનો પ્રયોગ કર્યો છે. એમાં વરવી વૃત્તિઓ પ્રત્યે એક સંતનો આક્રોશ અને જીવને ઢંઢોળવા માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું છે. સરળ અને કટાક્ષમય વાણીમાં ઉપદેશ હોવાથી તેમની વાણી અસરકારક અને આસ્વાદ્ય બને છે.

(૪) અનુભવનો રણકાર :

સંતવાણી અનુભવનો જ પડઘો છે. સંતને—ભક્તને સાધના દરમ્યાન રહસ્યમય તત્વનો જે અનુભવ થાય છે તેને શબ્દમાં વર્ણવે છે. અનુભવ એક તત્વનો વિવિધ ભાતે થતો હોય છે. તેમની વાણીમાં શબ્દમાં અનુભવનો ધબકાર ઝીલાયો હોય છે. સંતવાણીમાં સરળ શબ્દોમાં મર્મી વાત મૂકવામાં આવે છે. જીવા ભગતની વતણીમાં અનુભવનો ધબકાર સંભળાતો અનુભવાય છે. તેમની વાણીમાં અનેક ઉદાહરણોમાં એની પ્રતીતિ થાય છે.

જીવા ભગત કહે છે કે, હું જે અનુભવની વાત કરવા માગું છું તે વાત બાવન બહારની છે:—

'વાણી ન પોંચે વૈખરી,
નિર્વાણ પદ એવું.' ^{૧૧૦}

જીવા ભગત કહે છે કે, ઈશ્વરે — બ્રહ્માએ આ ચરખો કેવો અજબ બનાવ્યો છે. આ ચરખાને અને તેના ધડનારાને મે જોયો તમે પણ જુઓ:—

'દેખો અજબ બનાયો ચરખો,
ખાવંદે કેસો ખેલ બનાયો.' ^{૧૧૧}

જીવા ભગત સહજ સમાધિ યોગ વિશે કહે છે કે હાલતા, ચાલતા, સુતા, ખાતા, બસ હરિ દર્શન પલે પલે હરિ દર્શન થાય છે. અધર તખત પર કિરતારને જયોતરૂપે જોયા, ચારેબાજુ 'રં રં કાર' અવાજ સંભળાયો, આ શબ્દ અખંડ ગૂંજ્યા કરે છે:—

'ભયા ઉજિયારા હૂવા રં રં કારા,
સૂણ્યા ઝાલર ઝણકારા.' ^{૧૧૨}

.....
'વ્યાપિક બ્રહ્મને ઓળખ્યા,
દેવ દ્રષ્ટિએ કરી,
અસંખ્યાત જુગની ભ્રમણાઓ ટળી.' ^{૫૧૩}

આ અનુભવ વર્ણવી શકાય તેમ નથી. કોની આગળ વર્ણન કરું ? કેવી રીતે વર્ણન કરું ? એવી મૂંઝવણ વ્યક્ત કરે છે:—

'વર્ણવી વાત કોની આગળ કરીએ,
નિરખી નિરખી અંતરમાં ઠરીએ.' ^{૧૧૪}

.....

'પોકારી પોકારીને કહે છે કે સાંભળો,
ખબર વિન્યા ખુવાર ન થાઓ. ' ૧૧૫

આ ચરખારૂપી દેહમાં રહસ્યમય બ્રહ્મ (મોતી) મેં ખોળી લીધાં છે:—

'આ ચરખે ખોળ્યા મોતી,
તામે અજર અલૌકિક જોતી,
વસ્તુ આદ્ય અનાદિ રેતી. ' ૧૧૬

પ્રેમરસ સહજ સમાધિમાં પીધો છે. ખરેખર દર્શન કરીને પરખ કરી છે. મેં આ ગઢજીતી લીધો છે. એમાં કોઈ શંકા નથી. અખંડ જ્યોતનું દર્શન કર્યું છે. ઉન્મુનિ અવસ્થાએ પહોંચીને આ મોજ માણી છે. એમાં કોઈ શંકા નથી:—

'દરશા પરસા અખંડ વરસા,
હામ હૈયાની પોતી. ' ૧૧૭
'લિયા ગઢ વંકા અબ નહિ શંકા,
વર ગઈ વરતી વેતી. ' ૧૧૮

દેહાતીત દેવ નિરાલંબ અધર તખત પર જ્યોતરૂપે જોયા છે. ત્યાં પરા, પશ્યતિ, મધ્યમા કે વૈખરી વાણી પહોંચી શકે તેમ નથી. મારી વૃત્તિ પરબ્રહ્મમાં લાગી છે. હરિને મેં તો હૈયામાં ખોજ કરીને મેળવી લીધા છે. તેનું નિર્મલરૂપ જોયા કરું છું:—

'વરતી મારી નિરંતરમાં ખૂતી,
નિર્મલરૂપ નેણામાં જોતી,
હરખી લીધા હૈયામાં ગોતી..... ' ૧૧૯

સ્વ પ્રયત્ને હરિ દર્શન થાય છે. આ જુગતિ જોયા જેવી છે એ રીતે અનુભવ કહે છે:—

'આ જુગતિ છે જોયા જેવી,
આ વેદુમાં આવે નહિ એવી. ' ૧૨૦

પડ્ડરિપુ મટયા અને મેં તો પરમ પદ જોયું છે:—

'પડ્ડ ઊર્મિ ભાંગી ઉરથી,
પરમાતમ પદ જોયું. ' ૧૨૧

અવળવાણીમાં અનુભવ વ્યક્ત કરતા કહે છે કે ત્યાં પ્રેમભાવે પાર ઉતરી જવાનું છે:—

'પ્રેમથી પારે પોંચવું. ' ૧૨૨

જીવા ભગત કહે છે કે આ અનુભવ મૌન બનીને માણવા જેવો છે:—

'નાણે ગાણે વાણે નાવે,
અકથ છે રે એવું:
જે સમજયા તે સમાઈ રિયા,
તેને મૌન થઈ રહેલું.'^{૧૨૩}

ગુરુ કૃપા થઈ અને નજરે હરિને નિહાળ્યા. હવે મારા તારાનો ભેદ રહ્યો નથી. કોઈ કાળે દ્વેતભાવ આવશે નહિ કેમકે આ ભાવે અગમની બારી ખૂલી ગઈ છે:—

'મારું તારું મટી ગયું,
એક બ્રહ્મને ભાવ્યા:
ઘેન ધારણા સઘળા ટળ્યા,
નજરે હરિને નિહાળ્યા.'^{૧૨૪}

જીવા ભગત કહે છે કે ઈડા પિંગલા સુષુમ્ણા સાધીને આ રસ પીધો છે. હવે મન પર વિજય મળી ગયો છે:—

'બારી ઊઘડી બંકનાળની,
બ્રહ્મરસ પીધો ગાળી:
પિતા મગન થઈ રિયા,
મનને લીધું મારી.'^{૧૨૫}

જીવા ભગત કહે છે કે, અનુભવથી પરિબ્રહ્મના પ્રમાણ છે. હવે કોઈ શંકા નથી:—

'પાયા પામાણા પાર બ્રહ્મના,
અબ શંકા શબદિયા ટળી.'^{૧૨૬}

ગુરુ કૃપાએ આ અનુભવ થયાનો રણકાર કરતા કહે છે:—

'આદિ અનાદિ છે અને છે,
ગુરુકૃપાથી ભાળી.'^{૧૨૭}

જ્યોત દર્શન કેવી રીતે કર્યું એ બતાવતા કહે છે કે, ત્રિવેણીમાં ધ્યાન ધર્યું ને નિશાન લીધું. સૂરતી શૂન્યમાં રાખી સુષુમ્ણા માર્ગે કુંડલિની શક્તિનો પ્રવાહ (અગમ સેર) પ્રગટ કરી વહેતી થઈ. આ ખેલ તો તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવો કઠીન છે, હું તો પાર ઉતરી ગયો છું:—

‘ત્રિવેણી નિશાણ માંડયા,
સૂરતી શૂન્ય મોજારઃ
અગમ સેર પ્રગટ કર્યા,
ખેલ્યા ખાંડાની ધાર.’^{૧૨૮}

હરિદર્શન સહજયોગથી સર્વત્ર દેખાવા લાગ્યા. નિરંતરમાં વરતી લાગી ગઈ. સાહેબ સન્મુખ જ રહ્યા. દેહ દશા ટળી. નિરખી નિરખીને હૈયામાં હરખ થયો. નિર્મલરૂપ સદાય જોયા કરવાની વાત એક પદમાં સરસ રીતે મૂકે છે.

ગુરુએ શબ્દની કટારી એવી મારી કે મારા કાળજામાં ખૂંતી, એની વેદના સાલે છે. શ્વાસે શ્વાસે એનો રણકાર—વેદના સાલે છે, માવો મારા હૃદયામાં છે, મથુરામાં નથી એવી આત્મ પ્રતીતિનો અનુભવ બતાવતા ‘સંદેશો’ રચનામાં કહે છે.—^{૧૨૯}

જીવા ભગતે કટારીના રૂપકમાં તીવ્ર વેદના વ્યક્ત કરી છે. દેહાતીત પરબ્રહ્મ દેહથી ભાવ્યા છે. અંતરનાં તાળા ખોલવા માટે મેં તો સતગુરુ રૂપી ચાવી લીધી છે. તું પણ ચાવી લે એમ જીવને કહે છે. પોતાનો અનુભવ વ્યક્ત કરતા કહે છે કે, દેહથી પર જવાનું છે. વિદેહી થવાનું છે. એ મરજીવાનો મારગ છે. ઝળહળ જ્યોત નિરખીને એમાં જ રહેવાનું છે:—

‘મરજીવાનો મારગ છે રે,
વાતુ વિદેહીની યુ કહેવીઃ
ઝલમલ જોત્યું ઝળહળે રે,
તે નિરખીને જોઈ રહેવું.’^{૧૩૦}

જીવા ભગત પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના ભાવને વ્યક્ત કરતા કહે છે કે, તખત ત્રિવેણીમાં અજવાળું થયું. નૂર નિરખ્યા, પ્રેમની લગની લાગી ગઈ, નેણ મટકા મારતી નથી, નિર્મલ મોતી જોયા કરું છું. સત ગુરુના શબ્દથી જ્યોતિદર્શન થયું છે. હવે લખ ચોર્યાસીનો ફેરો મટી ગયો છે:—

‘લગી લગન પ્રેમ મગનમેં,
નેણ ન મારે મટકાં.’^{૧૩૧}

.....
‘નિરમલ મોતી નયણે જોતી,
સતગુરુ શબ્દે લીધા ગોતીઃ
જીવા સતગુરુ મોરાર ચરણરજ,
અમર બીજ કું બોતી.’^{૧૩૨}

ઉપરોક્ત ઉદાહરણોમાં જોઈ શકાય છે કે, જીવા ભગતે પોતાનો નિજનો અનુભવ શબ્દમાં મૂક્યો છે. અનુભવને વ્યક્ત કરવા માટે પરંપરિત શબ્દોનું અનુસરણ કરેલું છે. તેમાં જીવા ભગત આ અનુભવના કર્તા હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે.

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં આપણને સ્વાનુભવનો રણકાર સંભળાય છે. એમ કહી શકીએ. આ અનુભવમાં મિજાજ પણ ભળે છે. સાધના દરમ્યાન થતા વિવિધ અનુભવોના વર્ણનમાં સચ્ચાઈનો રણકાર ભળતો હોવાથી સંતવાણી આસ્વાદ્ય બને છે.

(૫) સંતકવિની અધ્યાત્મયાત્રા :

જીવા ભગતના જીવન ઘડતરમાં અનેક પરિબળોએ ભાગ ભજવ્યો હતો. તેમના પિતા જેઠા ભગત અને માતા ગંગાબાઈ સત્સંગી અને સંતના પ્રીતિપાત્ર દંપતિ હતા. રંગારાનો વ્યવસાય કરતા કરતા 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતો સાથે અનુબંધ જાળવી રાખેલો. 'ભગત' તરીકે છાપ ધારણ કરીને વ્યવહાર શુદ્ધ આચરણથી જીવ્યા અને સંતોના કૃપાપાત્ર બન્યા. પારાવારિક પ્રથાને જીવા ભગતે અધ્યાત્મયાત્રાના સથવારે સ્વીકારી હતી.

જીવા ભગતનો જન્મ સંતકૃપાનો પ્રસાદ છે. જીવા ભગત સંતોને આદરથી જોઈ શક્યા તેનું કારણ બાળપણમાં જ સંતોના સમાગમનો લાભ મળ્યો. પારણિયામાં અને આંગણિયામાં પીધેલા સંસ્કારો મોટી ઉંમરે ઊગી નીકળે એ સહજ હતું. મોરારસાહેબની અપાર વત્સલતા અને સતત સહવાસથી જીવા ભગતની કક્ષા ઉર્ધ્વગામી થાય તેવા પ્રસંગોમાં તેમની પ્રત્યક્ષ હાજરી રહેલી. રવિસાહેબના સમાધિ પ્રસંગે જીવા ભગતે જવાબદારી સંભાળી હતી. ગુરુ મોરારસાહેબના સમાધિ પ્રસંગે અને પશ્ચાદ્ વ્યવહાર કુશળતા બતાવીને સંતત્વ શિક્ષિત અને દિક્ષિત થયેલું. કાળક્રમે 'સાહેબ' પરંપરામાં સ્થિરતા ધારણ કરી શકે એવું નિરાળું વ્યક્તિત્વ ઘડાયું હતું.

તેમણે રચેલી ગુરુમહિમાને વર્ણવતી કૃતિઓમાં જોઈ શકાય છે કે, જીવા ભગતે ગુરુને પરમ પૂજ્યભાવથી અને સૂક્ષ્મતાથી જોયા. મોરારસાહેબના કોઈ શિષ્યે આવી રીતે ગુરુવંદના કરી હોવાનું મારી જાણમાં નથી. ગુરુ મોરારસાહેબનું સતત ચિંતન અને તના સહવાસથી સાધના અને પંથ પરંપરાની રહેણી કરણી તેઓમાં ઊતરી હતી. તેઓએ યોગ્ય રીતે જ ગુરુવંદનાથી સંતવાણીનો પ્રારંભ કર્યો છે. ગુરુની અસીમ કૃપા અવિરત ગંગધારાની જેમ જીવા ભગતને પુનિત કરતી રહી.

'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' ના આદ્ય સ્થાપક ભાણસાહેબ અને રવિસાહેબ વગેરેના સંસ્કારો પરંપરાથી મળ્યા છે. રવિસાહેબની રચનાઓનું આકંઠ પાન કરેલું. તેમની રચનાઓને હસ્તપ્રતમાં સ્થાન આપીને આદર્શ તરીકે સ્વીકારી છે. 'પરચરી' અને 'ચિંતામણિ' પ્રકારની રચનાઓમાં ભાણસાહેબ અને રવિસાહેબને પણ શ્રદ્ધાથી નિહાળે છે. મોહ માયામાં ફસાયા વિના અડગ શ્રદ્ધાથી વળગી રહ્યા. સંતત્વનું બીજ સાથે લઈને જન્મેલા અને સંતોના પારસમણિ સંસ્પર્શથી સંતત્વના ઘટાદાર રંગો આવ્યા એમ કહી શકાય.

મોરારસાહેબનું શિષ્યમંડળ વિશાળ હતું. તેમની સંત પ્રતિભાથી પ્રભાવિત થયેલું અને ઘડાયેલું હતું. વિવિધ પ્રતિભાઓ ધરાવનારા સંતો, ભક્તો, કવિઓ, સત્સંગી કલાકારો, સેવાધારી, વહીવટકર્તા, ગૌ સેવકો, અન્નદાન કરનારા અને દાનવીરો હતા. તે સૌનો સહવાસ જીવા ભગતને મળ્યા કર્યો હતો. જીવા ભગત મોરારસાહેબના પ્રીતિપાત્ર હોવાથી ગુરુભાઈઓ ચરણદાસ, રામદાસ વગેરે સાથેનો લાગણીભર્યો વ્યવહાર હતો. મોરાર સાહેબની ગંગા યાત્રાનો નિર્ણય, અન્ન ત્યાગનો સંકલ્પ અને સમાધિ પછીના પ્રેત ભોજન ન મરવાનો વિચાર જીવા ભગતના કહેવાથી બદલાવ પામે છે. ગુરુનો 'રાજીપો' મેળવવા સતત શુદ્ધ અને નિષ્ઠાભર્યો વ્યવહાર રાખ્યો. મોરારસાહેબને વિવિધ સ્થળે જવાનું થતું ત્યારે જીવા ભગત સાથે જ રહેલા. તેઓ પીઠ શિષ્ય હતા. તેઓનું સંતત્વ સતત નિખાર પામતું જતું હતું. માનસન્માન મળતું ગયું તેમ તેમનામાં નમ્રતા આવતી ગઈ પરિણામે અધ્યાત્મ યાત્રા સમૃદ્ધ બનતી ગઈ. પારિવારિક વાતાવરણ સુચારુ હોવાથી આ યાત્રા નિર્વિઘ્ને વિકસતી રહી.

જીવા ભગત નિર્મોહી રહ્યા અને ગુરુને સમર્પિત રહ્યા. વૃદ્ધાવસ્થાએ ગુરુને યાદ કરતી 'ગુરુને અરજ' રચનાઓમાં તેની પ્રતીતિ થાય છે. ગુરુ સાથે કરેલી સ્થૂળ યાત્રાની સાથે સાથે ભીતરની સૂક્ષ્મયાત્રા ગતિશીલ બની. તેઓ સચ્ચાઈના ધબકારે ગુરુને નમ્ર વિનંતી કરે છે. ત્યારે શ્રદ્ધાનો તંતુ ભક્તિભાવમાં ભળી જતો જોવા મળે છે:—

‘છઉં બુદ્ધો બુદ્ધિ હીણ, આશરો એક તમારો રે;
ગુરુજી તમારી ચરણ રજમાંય, ગુરુ દ્યો ઉદ્ધારો રે.’
ઈ માંયલી પીડાયું નથી અંગ માંય,
આ દેહ અર્પણ છે તમને રે.^{૧૩૩}

જીવા ભગતના પત્ની તેજુબાઈ પણ સંતસંગી હતા અને આતિથ્યભાવે રહ્યા, એમ હોય તો જ સંતો તેઓને આંગણે આતિથ્ય પામી શકે. અને જીવા ભગતની અધ્યાત્મ યાત્રાના સહયાત્રી પણ થયા હતા. પત્નીના અવસાન સમયે કૃપાળુ ગુરુની કૃપા ઊતરેલી અને મોક્ષધામ પ્રાપ્ત થયું અને દ્વેત ભાવ દૂર થયો એમ જીવા ભગત કહે છે.^{૧૩૪}

પત્નીના અવસાન પછી જીવનમાં આવેલો ખાલિપો દૂર કરવા તીવ્રતાથી અધ્યાત્મ રંગે જોડાઈ જતા જોવા મળે છે. સંતવાણીની સાધનાથી અધ્યાત્મનો તાર જોડી રાખે છે. તેમની સંતવાણીમાં મળતા આત્મચરિત્રાત્મક અંશો અને 'ગુરુને અરજ' પ્રકારનાં પદોમાં આ વાતની પ્રતીતિ થાય છે.

મોરારસાહેબની હયાતિ સુધી તો જીવા ભગત સાંપ્રદાયિક ધારા સાથે ગળાડૂબ રહ્યા. ગુરુગાદી માટેના સંઘર્ષ પછી ટંકારામાં રહીને સંતવાણી અને સત્સંગથી અધ્યાત્મક ધારા સાથે સવિશેષ જોડાયેલા રહે છે. ત્યાર પછી ખંભાલિડાની જગ્યા કે ત્યાર પછીની કોઈ ઘટનાઓ વિશે જીવા ભગતે એક શબ્દ પણ લખ્યો નથી.

જીવા ભગત સારા ગાયક પણ હતા. સત્સંગી સ્વભાવ હોવાથી અંદરની યાત્રા ફલવતી થયેલી. તેનો લાભ આજુબાજુના ગામને પણ મળેલો. હડમતિયા, વાંકાનેર, નેકનામ, હરબટીયાળી, લજાઈ, થોળિયારી, જારિયા, લતીપર, ધોડ, કાગદડી, વગેરે ગામમાં ભજનકીર્તન માટે જતા. જારિયા ગામે તો અવાર નવાર સત્સંગ કરેલો.^{૧૩૫}

જીવા ભગતે મહત્વાકાંક્ષાઓ રાખીને પોતાનું નામ ગુરુ પદે સ્થાપ્યું નથી. ચેલા-ચેલી બનાવવામાં રસ લીધો નથી. પુત્રોને શિષ્ય તરીકે સ્થાપીને મહત્તા વધારવા પ્રયત્ન કર્યો નથી. સંતવાણીની રચના, સંતોનો સતત સહવાસ અને સમય મળ્યે સત્સંગ કરવાનું મનોવલણ રહેલું. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતરત્નો અને સંતોએ તો તેમના આંગણે અવાર નવાર અવાગમન કર્યાનાં પ્રમાણો અને અન્ય જગ્યાના સંતો જીવા ભગતના આંગણે આવ્યાનાં પ્રમાણો મળે છે. જેમાં કાન સ્વામીના શિષ્ય મંગળગરજી સ્વામી કેટલાક સમય જીવા ભગત પાસે રહ્યા હતા.^{૧૩૬}

જીવા ભગત પરમ આસ્તિક છે. અંધશ્રદ્ધા સામે આક્રોશ ઠાલવે એવા સત્યના ઉપાસક પણ છે. ભારતીય હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં જીવ માત્રમાં ઈશ્વરનો અંશ છે. એમ માનવમાં આવે છે. તેનો પાયાનો સિદ્ધાંત જીવદયાનો છે. નાતજાત વિનાનો માનવતાવાદી આપણા સંતોનો મોટો ગુણ રહ્યો છે. સંતો કાંઈ દુઃખીના આંસુ જોઈ શકતો નથી. જીવા ભગતે કુદરતી આપત્તિ વખતે જીવ માત્ર પ્રત્યે અનુકંપા બતાવીને ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી છે. રૂડીબાઈ જેવી દુખી વિધવાના જીવનમાં નવો પ્રાણ પૂર્યો છે. ધર્મના નામે ચાલતા ધર્મિંગોનો છડે ચોક વિરોધ કર્યો છે. યોગ્ય રાહ તરફ વાળવા વિનંતી કરી છે. એ રીતે તેમણે જીવને સત્ પંથ બતાવ્યો છે. તેઓ કોઈ પણ પ્રકારના વાદવિવાદથી પર રહ્યા છે. પંથ પરંપરાની જીકર કે ક્યાંયે આત્યંતિક વલણ અપનાવ્યું નથી. અન્ય પંથ પરંપરા પર ખોટા પ્રકારો કરીને પોતાના પંથનો મહિમા ગાયો નથી. અધ્યાત્મ પંથને ઉપાસીને એક ઉચ્ચકોટિના સંતને શોભે તેવું 'સમન્વય વાદી' વલણ રાખ્યું છે. એ રીતે તેમણે એક સંત તરીકેનું કર્તવ્ય અદા કર્યું છે.

જીવા ભગતની દૈવી ઉપાસના સંકુચિત નથી. કુળદેવી મોંમાઈ માતાજીની ઉપાસના પણ કરતા હતા. 'અરચું' પ્રકારની રચનાઓ લખી છે. જોકે તેમાં સાકાર ભકિતના સંસ્કારો નિરાકાર તરફ વળે છે. સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિની કથામાં અને શિવશક્તિની કથામાં જે શક્તિનું રૂપ વર્ણવાયું છે તે રૂપ મોંમાઈમાં જુએ છે. માતાજી વિશેના રૂઢિગત ખ્યાલોને ક્યાંયે મૂક્યા નથી. એ રીતે તેઓ વાડાના ચોકઠામાંથી બહાર નીકળેલા છે. તેમની સંતવાણીમાં તો બાવન બહાર જવાની વાત સતત પડઘાયા કરે છે.

સામાન્યતઃ આપણે ત્યાં સંત અને ભક્ત આ બે શબ્દોને સમાનાર્થીમાં પ્રયોજતા હોઈએ છીએ. નરસિંહ કે તુલસી જેવા ભક્તો માટે સંત શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. તેમ છતાં આ બે શબ્દો વચ્ચે સૂક્ષ્મ ભેદ રેખા છે. પોતાની અનન્ય શ્રદ્ધાએ સ્વીકારેલા કોઈ પણ વિશિષ્ટ દેવ માટે જે સતત પ્રેમ ભર્યો, સમર્પણ ભાવ અનુભવતો હોય, તે દેવના જ સ્મરણ કીર્તન આદિમાં જે ડૂબેલો હોય તેને આપણે ભક્ત કહીએ. તેની પ્રેમગતિ અને એમનું સાહિત્ય સર્વ કાંઈ કોઈ એક જ દેવને આશ્રયી હોય. બીજી તરફ કોઈ વિશિષ્ટ અવતારી, નામધારી નહીં: પણ વિશ્વ વ્યાપક, નિરાકાર ઈશ્વરીય તત્વની લીલાને સમજવા, પામવા મથે એ લીલાનું પ્રેમગાન કરી આનંદવિભોર બની રહે એને સંતદશા કહીએ. સંત અને ભક્ત બંને પ્રેમ પંથના પ્રવાસી છે. ભક્ત નિરાકાર, વ્યાપક દિવ્ય તત્વને સ્વીકારે છે પણ એના માટે સગુણ: નામરૂપધારી પ્રભુ એ જ હૃદયનું અધિષ્ઠાન હોય છે. સંતનું લક્ષ્ય જ અગમ અગોચર હોય છે. એનો મુકામ શૂન્ય નદીને તીરે હોય છે. નિરાકારને સમજાવવા માટે સાધન તરીકે સાકાર ભાવ પ્રતીકોને સ્વીકારે છે. તેનો ઉપક્રમ ઘટ ભીતર સાંઈને જોવાનો હોય છે.

જીવા ભગત સંતકવિ છે. તેમનો જીવન વ્યવહાર, સંતવાણીના શબ્દો, અને તેમનું અધ્યાત્મ દર્શન પરથી કહી શકાય તેમ છે. આપણે ત્યાં ગમે તેને સંત, ભક્ત, સાધક, સાધુ, સાહેબ, યોગી, તરીકે ઓળખાવવાનું વલણ રહ્યું છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'ના સંતકવિઓને 'સાહેબ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. એ એક ઓળખની પરંપરા પણ છે. ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ, મોરારસાહેબ એ રીતે જીવા ભગતને જીવા સાહેબ તરીકે ઓળખાવી શકાય. અને આ સંપ્રદાયના કવિઓને 'સંતકવિ' તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. જીવા ભગતે વિપુલ પ્રમાણમાં સંતવાણીનું સર્જન કર્યું છે એટલે તેમને 'સંતકવિ' કહેવામાં પરંપરાનું અનુસરણ લઈ શકાય તેમ છે. સંતવાણીમાં સાધનાની પરિભાષા પ્રમાણે મંત્રજાપની માત્રા અને યોગિક ચક્રની સિદ્ધિને આધારે ભક્ત, સંત, મહાજતિ, અને અવધૂતનું બિરુદ મળે છે. સૂરતાની યાત્રા મૂલાધારથી વિશુદ્ધ ચક્ર સુધી પહોંચે. વિશુદ્ધ ચક્ર સિદ્ધ થાય, અને તે સ્થાને મંત્ર, વચન કે અજપાજાપ એક હજાર થયા પછી 'સંત' નું બિરુદ મળે છે.^{૧૩૭}

ઉપરોક્ત પરિભાષા પ્રમાણે ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા સંત વિશે ભજનવાણીના અર્થઘટન કરીને કહેવામાં આવે છે. સાધના વ્યક્તિ કેન્દ્રી છે, અને આંતર અનુભૂતિ છે. એ રીતે વિચારીએ તો આ શરતી વાત સંતને લાગુ પાડી શકાય નહીં.

સંતવાણીમાં આત્મઅનુભૂતિનો ધબકાર હોય છે. તેમના શબ્દમાં શ્રદ્ધા રાખીને જ ચાલવું પડે છે. કોઈ પણ સાધના પદ્ધતિ દ્વારા, શબ્દથી પરમતત્ત્વ સાથે તાર જોડી રાખે છે. જોડવાની મથામણ વ્યક્તિગત છે. તેમ છતાં તેનો વ્યાવહારમાં વૈરાગ્ય, પવિત્રતા, પરોપકારવૃત્તિ, સદ્ભાવ, નિરભિમાન, નિર્ભયતા, સમતા, ગુરુભક્તિ વગેરેનો અનુભવ થાય જાય છે. જીવા ભગતના જીવન અને તેમની વાણીમાં મળતી અનુભવવાણી પરથી આ ગુણોની તેની પ્રતીતિ થાય છે.

જીવા ભગત સંસારી હોવા છતાં અધ્યાત્મનો તાર સતત જોડી રાખેલો છે. સ્વપ્રત્યે મમત્વ રાખ્યું નથી. 'ખત્રી જીવો', 'જીવા ખત્રી', 'જનમનો ગુલામ' વગેરે મમત્વનો તુચ્છકાર સૂચવે છે. નામને પણ હીનભાવે રજૂ કરે છે. 'કબીરા' 'તુકા' વગેરે સંત કવિઓનું સ્મરણ કરાવે છે. તેમની છબિમાં જોઈ શકાય છે કે, સાવ સાદા, શ્વેત, અંગ ઢાકવા માટે જ પહેરેલા હોય તેટલાં ઓછાં વસ્ત્રોને ધારણ કરનાર સરળ વ્યક્તિવાળા છે.

જીવા ભગતે સંતવાણી દ્વારા ઉપદેશ આપીને માર્ગદર્શન પણ આપ્યું છે. નિજારપંથનું સત્ દર્શન કરાવીને તેમાં પ્રવેશેલી બૂરાઈ સામે લાલબત્તી ધરી છે. સત્ય જીવન અને અધ્યાત્મની યોગ્ય દિશા પણ બતાવી છે. એ રીતે જીવા ભગતની સંતવાણીમાં અધ્યાત્મ માર્ગદર્શન પણ મળી રહે છે. સરળ ભાષામાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગની ધારા વહાવી છે. સમન્વયવાદી વલણ સવિશેષ છે. ખંડન મંડનમાં રસ લીધો નથી. સાંપ્રદાયિક જીકર પણ કરવામાં આવી નથી. ધાર્મિક જડતા સામે આક્રોશ ઠાલવીને સતત પંથ દર્શાવ્યો છે. 'સંતોનો સ્વભાવ છે કે જિજ્ઞાસુઓને કરુણભાવે માર્ગદર્શન આપવું. અંધારામાં ફાંફાં મારતા જીવોને સંતો અધ્યાત્મ પંથ પર દોરે છે.'^{૧૩૮}

ખંભાલિડાની જગ્યાના કર્મઠ અને કુશળ વહિવટકર્તા હોવા છતાં, જીવા ભગત મહંત બનવા તરફ વળ્યા નથી. એટલે જ ખુમારીથી સાચી વાત લખી શક્યા છે. સ્વતંત્ર આજીવિકા રળીને જીવ્યા. પેટ, પૈસો અને પ્રતિષ્ઠા— આ ત્રણેય મેળવવાની લાલસા રાખી નથી. અનુયાયીઓ બનાવીને મહત્તા તૃપ્ત કરી નથી. માત્ર

સંતવાણીની રચના, ગુરુ સેવા અને સતકાર્ય તરફ વળેલા હતા. જીવા ભગતનો વ્યવસાય પરંપરિત વસ્ત્રો રંગવાનો હતો. 'વિચાર સ્વાતંત્ર્ય માટે આજીવિકાની પરાધિનતા વિકસવા ન દે.'^{૧૩૯}

જીવા ભગતની જન્મભૂમિ અને કર્મભૂમિ ટંકારા રહેલી. ટંકારામાં જન્મેલા ક્રાંતિકારી સમાજ સુધારક દયાનંદ સરસ્વતી (ઈ. ૧૮૨૪-૧૮૮૩) જીવા ભગતના સમકાલીન હતા. મૂળશંકરે જન્મભૂમિ મૂકીને સેવાનું વ્રત લીધું: જીવા ભગતે ટંકારાને કેન્દ્ર બનાવેલું અને સંતવાણી દ્વારા અધ્યાત્મ જ્યોત જાળવી રાખેલી. એક જ ગામના એક જ શેરીમાં રહેતા, આ સમકાલીન સંતો કેટલા ભિન્ન લાગે છે!

જીવા ભગતે અંતરયાત્રાને વિશેષ મહત્વ આપ્યું હતું અને અંતર્મુખી રહ્યા. દયાનંદ સરસ્વતી બહિર્મુખી બન્યા અને સમાજની માંગને ધ્યાનમાં રાખીને સુધારણા પ્રવૃત્તિ આરંભી, અને અર્વાચીન યુગના ઘંટનાદમાં ભળીને રહ્યા. જીવા ભગતની યાત્રા અને સંતવાણીના સૂર ધીમા અને અંતરરામના બનીને વહેતા રહ્યા.

વાર્ધક્યમાં આવેલી બિમારીમાં પણ શ્રદ્ધાનો તંતુ તૂટ્યો નથી. મૃત્યુનો ડર રાખ્યો નથી. દેહભાવ કરતા અધ્યાત્મભાવ તીવ્ર રહેલો જોવા મળે છે. 'સતગુરુને અરજ' ના રણકાર કરીને જાણે મૃત્યુની પારનો વિચાર કરે છે. દેહનું દર્દ અનુભવ્યું—મૃત્યુને નજર સામે જોયું, તેનું વર્ણન કરતી પંક્તિઓમાં પ્રમાણો મળે છે:—

'જીરે નાડીએ નાડીએ તાણ્ય ખેંચ
ઈ પીડાનું ન હોય પરમાણું;
જ્યારે પીડ છોડશે આ પ્રાણ,
આ વાતે સાંચવજો આ ટાણું.
'આ દેહ અર્પણ છે તમને રે.'^{૧૪૦}

અધ્યાત્મયાત્રા દેહથી પર થઈ જવાની યાત્રા છે. જીવા ભગતની અધ્યાત્મ ગતિ ક્રમશઃ ઉઘડતી જતી અને વિકસિત થયેલી જોવા મળે છે. તેમણે ૭૭ વર્ષ પછી ખરેખર આરંભેલી જોવા મળે છે. યોગનો અભ્યાસ થવાથી, દેહનાં દર્દમાંથી ઉગરીને દીર્ઘાયુ બન્યા પછીના અનુભવ પરથી જીવનનો મર્મ વિશેષ સમજીને દેહનાં રહસ્યો અને યોગમાર્ગી ધારાને વાણીમાં વર્ણવે છે. તેમણે દૈહિક બિમારીની ઘટના પછી વધારે અભ્યાસપૂર્વક સંતવાણી લખેલી છે. જન્મ અને મૃત્યુની વચ્ચે ઝોલાં ખાધાં પછી આંતરનાદ અધ્યાત્મ યાત્રાને ઉપકાર બન્યો હોય એમ લાગે છે. તેમનો આંતર અનુભવ તેમની વાણીમાંથી મળી રહે છે. તેમની અધ્યાત્મ સાધનાની ગતિ સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મ તરફ, દેહથી દેહાતીત, મનથી મનસાતીત, પરાથી પરાત્પર તરફ વહેતી રહેલી:—

'ચરખે ઉઘડયા તાળાં.'^{૧૪૧}

.....

'હાલત બોલત સુવત ખાવત,
સેજ સમાધિ લાગી.'^{૧૪૨}

.....

'આ ચરખા ફુંભ કયા.'^{૧૪૩}

જીવા ભગતની પારીવારિક સ્થિતિ, પત્નીનો સહવાસ, ગુરુભક્તિ ગુરુનું વાત્સલ્ય, નિષ્ઠા, સત્સંગનો સથવારો અને શબ્દસાધના વગેરે સવળું ઉતરે છે. મૂળ ઉચ્ચકોટિનો જીવ હોવાનું કહી શકાય. કેમકે તેમની જીંદગીના પાસા સવળા પડ્યા. તેમની રચનાઓમાં ઝંખના કરતા અધ્યાત્મમયાત્રાની પૂર્ણકોટિની પ્રાપ્તિના આનંદનો સહજ ઉદ્ગાર વધારે સંભળાય છે.

લોકથી અલગ અને લોક વચ્ચે, દેહથી પર અને દેહ સાથે રહીને અધ્યાત્મયાત્રા કરી છે. સહજ સમાધિયોગ સુધી પહોંચીને: યોગ, જ્ઞાન, અને ભક્તિના ત્રિવેણી ઘાટે સ્નાન કરીને, પુનિત થયેલા છે. આ યાત્રા પાવનકારી, મંગળકારી અને અભિનવો આનંદ આપનારી બની છે, એમ કહેવામાં અતિશયોકિત નહીં લાગે.

જીવા ભગતની વૃત્તિ સંત સહયોગે અને દૃઢ સંકલ્પબળે નિશ્ચિત ધ્યેય તરફ વળેલી, નિશ્ચય પાકો બંધાતો ગયેલો, ચિત્ત ચોખા કરવા માટે શું કરવું એ વિશે તેઓ સ્પષ્ટ છે. ચિત્ત ચોખા હોવાનું મહત્વ સમજે છે. વાસનામાંથી મુક્તિની વાત પણ વારંવાર કરે છે. સમજથી અધ્યાત્મયાત્રા શરૂ કરેલી છે. બુદ્ધિપૂર્વક વિચારીને ચાલ્યા છે. 'પરમસત્યની પ્રાપ્તિમાં જ જીવનની કૃતાર્થતા છે, તેવી સ્પષ્ટ સમજ અને તે પથ પર ચાલવાને દ્વિધા રહિત દૃઢ સંકલ્પ એટલે બુદ્ધિ યોગ.'^{૧૪૪}

જીવા ભગતના જીવનની ઘટનાઓ અને સંતવાણીમાં દૃઢ સંકલ્પ સ્થિતપ્રજ્ઞવત્ અને સુખદુઃખથી પર થઈને ફનાગીરીની વાત વારંવાર કરતા હોય એવાં પ્રમાણો મળે છે. તેઓ કલેજામાં ન ઉખડે એવી ચોટ લાગી છે, અચલ ઘરમાં આનંદ માણ્યાનું કહે છે:—

‘પ્રીતિ લાગી પરિબ્રહ્મમાં,
ઉખડી નૈ ઉખડે રે’.^{૧૪૫}

.....
‘લાગી કલેજામાં ચોટી,
કોઈ કાળે ન ઉખડે.’^{૧૪૬}

ગમે તેવા આવરણો વચ્ચે ચિત્તવૃત્તિમાં બીજો ભાવ આવે નહીં એવું કહીને હર્ષ — શોક પ્રત્યે ઉદાસીનતા બતાવતા કહે કે, અંતરનો એક તારો મળી ગયો છે. વિપત આવે ત્યારે દુઃખ ન અનુભવવું, સુખદુઃખ સરખા માનીને સહન કરવા, અંતઃકરણના અંધારા દૂર કરવા, કલેશો દૂર કરવા માટે ભ્રમણા જ દૂર થઈ ગયાનું કહે છે. ભ્રમણાઓનું આવરણ હટી જતા અડગ ભક્તિમાં મન લાગી ગયું છે. એવું જીવા ભગત અનુભવી વાણીમાં કહે છે:—

છેદયા દલ સંશેકા;
ગયા અંધારા અંતઃસ્કર્ષકા,
ભેં મટયા સબ ભટનકા.’^{૧૪૭}

.....

'જોતા ગયું અભિમાન,
આપદા સૌ દેહથી છૂટી રે.' ૧૪૮

સદ્ગુરુની અસીમ કૃપાથી લગની લાગી ગઈ છે. જયા માયા નથી, એવા સત્ લોકના ઘરની વાત કરી છે અને ત્યાં જવાનું કહે છે:—

'ચાલો સંતો, સત્ગુરુના દેશમાં,
અખંડ એમાં રહેવું:
જ્યાં માયાનું માપ ન પહોંચે,
અભે ધામ ઈ એવું.' ૧૪૯

મનને મારીને, કાળશત્રુ સામે લડીને, મારાતારાનો ભેદ ભૂંસીને, જુગતેશ્વરને જોવાની વાત કરી છે:—

'જુગતે જોયા મન મોહ ખોયા.' ૧૫૦

'મન અર્ધ્ય મણા ટળી,
જે તે સ્થિર સ્થાપ્યું:
ઘોડ (દોટ) મટી ધોખો ટળ્યો,
મટી ગયું મારુંને તારું.' ૧૫૧

ગુરુકૃપાએ સતસંગ ફૂલ્યો અને સાન મળતા ભવમાં ભટકવાનું બંધ થઈ ગયું. ખડ્ગરિપુની સામે, ત્રિવિધિના તાપ સામે લડતા શિષ્યા છે:—

'ઘાયલ ધૂમે ગુરુ ગમે,
કાળ શત્રુ સંગે લડે.' ૧૫૨

ભક્તિનો મારગ મરજીવાનો મારગ હોઈને અનેક આવરણો આવે છે. ખૂદને મારીને શત્રુઓ સામે જીવતા રહીને વિદેહી ભાવે આરપાર જીવવાનું કહે છે:—

'મરજીવાનો મારગ રે,
વાતું વિદેહીને યું કહાવે.' ૧૫૩

.....
'મારીને મોજા મટયા,
લીધું સૈજ ઘર સંભાળી....
રે શીરે આપ્યા સત્ગુરુને,
પાછા પગ નૈ દેખે' ૧૫૪

ધીરો ભગત પણ શૂરવીરપણાની વાત કરતા ઉદાહરણરૂપ મસ્તક મૂકવાની વાત કરે છે;—

'હરિનો મારગ છે શુરાનો,
નહી કાયરનું કામ જોને;
પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી,
વળતાં લેવું નામ જોને.'

સ્થિર બુદ્ધિવાળાનું મન ડગતું નથી. અહર્નિશ આઠોજામ એમાં જ ભરપૂર રહીને મોજું માણે છે. જીવા ભગતની આ વાણીમાં અખંડ આનંદની મસ્તીના અનુભવનો રણકારો જોવા મળે છે:—

'નિરાધારે અખંડ હો નૂરી,
અહર્નિશ રેવે ભરા ભરપૂરા.'^{૧૫૫}

'આઠો જામ અખંડ સ્વરૂપા,
નેણા ભરભર જોતી.'^{૧૫૬}

જીવા ભગત નમ્રભાવે કહે છે કે, આ બધી જ કૃપા સદ્ ગુરુના શબ્દોની છે. નમ્રભાવે કહે છે:—

'નિર્મલ મોતી નયણે જોતી,
સતગુરુ શબ્દે લીધા ગોતી.'^{૧૫૭}

આમ જીવા ભગતની વાણીમાં સતગુરુના વચનમાં વિશ્વાસ, અંતરના અભિમાનથી પર જવાની વૃત્તિ, સત્સંગી વૃત્તિ, સંકલ્પ વિકલ્પ કે માયાના ફંદ સામે વિજયી થયાની વાત અને આઠે પોર આનંદની મસ્તી વગેરે વારંવાર પડઘાયા કરે છે. એમાં આપણને ચોક્કસ પ્રકારના સંકલ્પથી પાકો બુદ્ધિયોગ ફળિભૂત થતો જોવા મળે છે. આમ, જીવા ભગત અધ્યાત્મ પથ પર સાંગોપાગ પાર ઉતર્યા છે એમ કહેવામાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી.

(૬) ઉપસંહાર :

આમ જીવા ભગતે સંતવાણીમાં ઉપદેશ કે ચેતવણી આપીને ધર્મ અને નીતિના પંથે માનવ સમુદાયને વાળવાનું ઉમદા કાર્ય કર્યું છે. તેમાં સીધો ઉપદેશ નહિ પણ રૂપકાત્મક વાણીમાં લોકકલ્યાણની ભાવના સેવીને જીવન મીમાંસાનું અમૃતપાન કરાવ્યું છે. તેમની સંતવાણીમાં ગુરુનો મહિમા સ્થૂળ માનવીય સ્વરૂપથી માંડીને અત્યંત સૂક્ષ્મ અને દિવ્ય સ્વરૂપ સુધી વિસ્તરેલો જોવા મળે છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં અનુભવનો ધબકાર સંભળાતો અનુભવાય છે. તેમની વાણીમાં અનેક ઉદાહરણોમાં એની પ્રતીતિ થાય છે. એમાં આપણને

ચોકકસ પ્રકારના સંકલ્પથી પાકો બુદ્ધિયોગ ફળિભૂત થતો જોવા મળે છે. જીવા ભગત અધ્યાત્મ પથ પર સાંગોપાગ પાર ઉતર્યા છે, એમ કહેવામાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી.

* * * * *

પાદ ટીપ: પ્રકરણ: ૧૩

- (૧) હસ્તપ્રત-૧:કર્તા:જીવા ભગત:(અપ્રકટ)શ્રી કિશોરભાઈ (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: ગુરુ મહિમાના છંદ: પૃ.૬
- (૨) એજન છંદ: પૃ.૭
- (૩) એજન: પદ: પૃ.૧૧
- (૪) એજન: પદ- પૃ.૧૨
- (૫) એજન: કાફી ૧: પૃ. :૧૩
- (૬) એજન: ભજન આરાધી: ૫: પૃ.૧૨
- (૭) એજન: ભજન:૩ :પૃ.૧૪૦
- (૮) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ભજન:૧ :પૃ.૪૨
- (૯) એજન :આરાધિ ભજન:૯: પૃ. ૨૬
- (૧૦) એજન:આરાધિ:૧૦ : પૃ. ૨૭
- (૧૧) એજન: ભજન : ૧: પૃ. ૨૮
- (૧૨) એજન:ભજન : ૬ :પૃ. ૧૩
- (૧૩) એજન :ભજન :૨૭: પૃ. ૧૩
- (૧૪) એજન :ભજન: ૨૮:પૃ.૧૪
- (૧૫) એજન :ભજન: ૫૮: પૃ. ૩૧
- (૧૬) એજન:ભજન : ૬૫: પૃ. ૩૧
- (૧૭) એજન :આરાધિ: ૭૧ :પૃ. ૩૪
- (૧૮) એજન :આરાધિ: ૭૫: પૃ. ૩૫
- (૧૯) એજન:આરાધિ : ૭૭: પૃ. ૩૫
- (૨૦) એજન:આરાધિ : ૭૮ : પૃ. ૩૬
- (૨૧) એજન:આરાધિ : ૮૦ : પૃ. ૩૬
- (૨૨) એજન:સતગુરુની અરજ :૧૪ :પૃ.૫૨
- (૨૩) એજન:અરજ : ૧૫: પૃ. ૫૩
- (૨૪) એજન:ગરબી : ૪ : પૃ. ૬૪
- (૨૫) એજન:ગરબી : ૯ : પૃ. ૬૮
- (૨૬) એજન:ગરબી : ૨૪ : પૃ. ૭૮
- (૨૭) એજન:ગરબી : ૧૬ : પૃ. ૮૫
- (૨૮) એજન:ગરબી : ૧૮ : પૃ. ૮૬
- (૨૯) એજન:ગરબી :૨૨: પૃ. ૮૮
- (૩૦) એજન:ગરબી : ૯ : પૃ. ૧૦૧
- (૩૧) એજન:ગરબી : ૧૨ : પૃ. ૧૦૩
- (૩૨) એજન:ચરખો : ૩૯ : પૃ. ૧૧૬
- (૩૩) એજન:ચરખો : ૩૮ : પૃ. ૧૧૫
- (૩૪) એજન:બંગલો : ૧૪ : પૃ. ૧૨૬

- (૩૫) એજન:કાફી : ૧ : પૃ. ૧૫૦
(૩૬) એજન:કાફી : ૨ : પૃ. ૧૫૦
(૩૭) એજન:કાફી : ૫ : પૃ. ૧૫૨
(૩૮) એજન:કાફી : ૧૦ : પૃ. ૧૫૪
(૩૯) એજન:કાફી : ૧૧ : પૃ. ૧૫૪
(૪૦) એજન:કાફી : ૧૮ : પૃ. ૧૫૭
(૪૧) એજન:પદ : ૨ : પૃ. ૧૫૯
(૪૨) એજન: પદ : ૧૫ : પૃ. ૧૭૭
(૪૩) એજન: પદ : ૧૭ : પૃ. ૧૭૯
(૪૪) એજન: પદ : ૨ : પૃ. ૧૮૬
(૪૫) એજન: છૂટક : ભજન : ૧ : પૃ. ૧૮૦
(૪૬) એજન: છૂટક ભજન : ૧ : પૃ. ૧૮૧
(૪૭) એજન: પ્રભાતી : ૨ : પૃ. ૧૮૩
(૪૮) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:પદ:૧૧:પૃ.૧૫૪
(૪૯) એજન: પદ : ૨૪ : પૃ. ૧૩
(૫૦) એજન: પદ : ૨૫ : પૃ. ૧૩
(૫૧) એજન: પદ : ૨૪ : પૃ. ૧
(૫૨) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:પદ:૭૭:પૃ.૩૬
(૫૩) એજન: પદ : ૨૬ : પૃ. ૧૪
(૫૪) એજન: પદ : ૩૨ : પૃ. ૧૫
(૫૫) એજન: પદ : ૬૯ : પૃ. ૧૯
(૫૬) એજન: પદ : ૯ પૃ. ૧૩૦
(૫૭) એજન: પદ : ૪૪ : પૃ. ૨૦
(૫૮) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:પદ:૧૨: પૃ.૧૩૧
(૫૯) એજન: પદ:૧૪:પૃ.૫૬
(૬૦) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા: જીવા ભગત: (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ગુરુ મહિમા
(૬૧) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા: જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : પદ: ૩ : પૃ.
૧૪૦
(૬૨) એજન: :પદ : ૧૬ : પૃ. ૮૫
(૬૩) એજન: : પદ: ૩૪ : પૃ. ૮૪
(૬૪) એજન: : પદ : ૩૬ : પૃ. ૮૫
(૬૫) એજન: :પદ: ૧૮ : પૃ. ૮૬
(૬૬) એજન: : પદ : ૭૭ : પૃ. ૩૬
(૬૭) એજન: : પદ : ૧ ગુરુની અરજ
(૬૮) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:પદ:૩ પૃ.૪૮

- (૬૯) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા: જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ભજન : ૧૦ : પૃ. ૧૩૭
- (૭૦) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા: જીવાભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ(ટંકારા)નીહસ્તપ્રત:ગુરુમહિમા : પૃ. ૪
- (૭૧) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા: જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત :ચિંતામણિ:૫
- (૭૨) એજન: :ચિંતામણિ-૩
- (૭૩) એજન: ગરબી : ૪ : પૃ. ૬૫
- (૭૪) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:આરતી:૫૬:૨૫.૧૪૦
- (૭૫) હસ્તપ્રત-૨: કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત :ગરબી ક્રમ:૧૪
- (૭૬) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા: જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારાવાળા)ની હસ્તપ્રત: ગુરુ મહિમા: પૃ ૪
- (૭૭) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા :જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત: ૫૬-૧૮ :પૃ. ૧૨
- (૭૮) એજન : ૪૩
- (૭૯) એજન : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૪૦
- (૮૦) એજન : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૬
- (૮૧) એજન : વીરાનાં પદ વિભાગ : ક્રમ : ૨૯
- (૮૨) એજન : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૩૯
- (૮૩) એજન
- (૮૪) એજન : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૬
- (૮૫) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ:૧૧: જીવા ભગતની સંતવાણીમાં મહામાર્ગ
- (૮૬) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ): શ્રીકિશોરભાઈ (ટંકારા) હસ્તપ્રત:આરાધી ભજન:ક્રમ:૪૦
- (૮૭) એજન : આરાધી ભજન : ક્રમ : ૨
- (૮૮) એજન
- (૮૯) એજન :પૃ. ૯૪
- (૯૦) એજન:પ્રભાતી:૫૬:૨:પૃ. ૧૮
- (૯૧) જુઓ પ્રસ્તુત મહા નિબંધનું પ્રકરણ: ૭ : મુદો રૂપક વાણી: ચરખો: બંગલો
- (૯૨) હસ્તપ્રત - ૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : બંગલા વિભાગ : ક્રમ: ૩૧ : પૃ. ૧૩૫
- (૯૩) એજન: બંગલા વિભાગ : ક્રમ:૧૬ : પૃ. ૨૭
- (૯૪) એજન: ૫૬ : ક્રમ : ૭૨ : પૃ. ૩૪
- (૯૫) જુઓ: પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ: ૭: મુદો: ૫૬ રચના અંતર્ગત વીરાનાં પદ:
- (૯૬) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવાભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ગરબી ક્રમ:૨૬:પૃ. ૭૬
- (૯૭) એજન: હરફ વિભાગ : ક્રમ:૪ : પૃ. ૧૪૭
- (૯૮) હસ્તપ્રત - ૧ : કર્તા : જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ૫૬ વિભાગ : ક્રમ : ૧૬: પૃ. : ૫૪
- (૯૯) હસ્તપ્રત-૨:કર્તા:જીવાભગત(અપ્રકટ)શ્રી કિશોરભાઈ (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:બંગલા:ક્રમ:૨૪:પૃ. ૧૩૧
- (૧૦૦) હસ્તપ્રત-૧: કર્તા :જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રી કિશોરભાઈ (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:છૂટક પદ:૩ :પૃ. ૧૪

- (૧૦૧) એજન : પદ વિભાગ : ક્રમ : ૧૧ : પૃ. ૧૨
- (૧૦૨) હસ્તપ્રત-૨ કર્તા:જીવાભગત(અપકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ચરખા વિભાગ : ક્રમ : ૩ : પૃ.૧૮૧
- (૧૦૩) એજન: પ્રભાતી વિભાગ : ક્રમ : ૩ : પૃ. ૧૮૧
- (૧૦૪) એજન : પદ વિભાગ : ક્રમ : ૩૬ : પૃ. ૬૧
- (૧૦૫) 'સંતવાણી સત્વ અને સૌંદર્ય': લે. ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ :ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ, ડૉ. મનોજ રાવલ: પ્રથમ આવૃત્તિ : વર્ષ:૧૯૮૪: પ્રકાશક: પ્રવીણ પ્રકાશન:પ્રવિણ પ્રકાશક: પૃ.૫૮
- (૧૦૬) હસ્તપ્રત-૨ : કર્તા : જીવા ભગત (અપકટ): શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત : ગરબી વિભાગ : ક્રમ : ૨૬ : પૃ. ૭૬
- (૧૦૭) એજન :ગુરુને અરજ વિભાગ : ક્રમ : ૧૮ : પૃ. ૫૪
- (૧૦૮) એજન : ૩૧ : પૃ.૬૦
- (૧૦૯) એજન : પ્રભાતી વિભાગ : ક્રમ : ૧ : પૃ. ૪૬
- (૧૧૦) એજન : ચરખા વિભાગ : ક્રમ : ૧૧ : પૃ. ૧૮
- (૧૧૧) એજન : ચરખા વિભાગ : ક્રમ : ૧૧ : પૃ.૧૮૫
- (૧૨૨) એજન : ચરખા વિભાગ : ક્રમ : ૧૪ : પૃ.૧૦૪
- (૧૧૩) એજન : ચરખા વિભાગ : ક્રમ : ૨૫ : પૃ. ૯૯
- (૧૧૪) એજન
- (૧૧૫) એજન : પદ વિભાગ : ક્રમ : ૧૧ : પૃ. ૧૨
- (૧૧૬) એજન : ચરખા વિભાગ : ક્રમ : ૨૪ : પૃ. ૯૯
- (૧૧૭) એજન : ચરખા વિભાગ : ક્રમ : ૧૭ : પૃ. ૧૦૫
- (૧૧૮) એજન
- (૧૧૯) એજન : ગરબી વિભાગ : ક્રમ : ૧૯ : પૃ. ૭૪ - ૮૪
- (૧૨૦) એજન : પદ વિભાગ : ક્રમ : ૧૮ : પૃ. ૮૪
- (૧૨૧) એજન : પદ વિભાગ : ક્રમ : ૫ : પૃ. ૪૯
- (૧૨૨) એજન : અરજ વિભાગ : ક્રમ : ૧૮ : પૃ. ૫૪
- (૧૨૩) એજન : અરજ વિભાગ : ક્રમ : ૩૧ : પૃ. ૬૦
- (૧૨૪) એજન : અરજ વિભાગ : ક્રમ : ૯ : પૃ. ૫૦
- (૧૨૫) એજન : અરજ વિભાગ : ક્રમ : ૧૫ : પૃ. ૫૩
- (૧૨૬) એજન
- (૧૨૭) એજન : પ્રભાતી વિભાગ : ક્રમ : ૧ : પૃ. ૪૬
- (૧૨૮) હસ્તપ્રત-૧ કર્તા :જીવા ભગત(અપકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:'મોરારસાહેબની જન્મોત્સવી' : પૃ. ૧૨૪
- (૧૨૯) હસ્તપ્ર-૧:કર્તા :જીવા ભગત(અપકટ):શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:સંદેશોચના:પૃ.૬
- (૧૩૦) એજન
- (૧૩૧) એજન : પદ વિભાગ : ક્રમ : ૨૯ : પૃ.૫૮
- (૧૩૨) એજન : ચરખા વિભાગ : ક્રમ : ૨૩ : પૃ. ૧૦૯

- (૧૩૩) હસ્તપ્રત—૨:કર્તા: જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રીકિશોરભાઈ(ટંકારા)હસ્તપ્રત:ગુરુની અરજવિભાગ:પદ:૭
- (૧૩૪) જુઓ:પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પ્રકરણ—૧ પાદટીપ: ક્રમ: ૬૩
- (૧૩૫) જીવા ભગતના વંશજ શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી:ટંકારા:રૂબરૂ મુલાકાત તા.૧૭/૫/૦૩:સાંજે:૩ થી ૫
- (૧૩૬) 'સૌરાષ્ટ્રનું સંતસહિત્ય' :ડૉ.નિરંજન રાજયગુરુ :પ્રથમ આવૃત્તિ: વર્ષ૨૦૦૦: પ્રકાશક: સત્ નિર્વાણ ફાઉન્ડેશન, આનંદ આશ્રમ: ઘોઘાવદર: પૃ.૧૧૦
- (૧૩૭) એજન
- (૧૩૮) 'ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન':લે. ભાણદેવ:પ્રથમ આવૃત્તિ:વર્ષ:૧૯૮૭રવિપ્રકાશન,રાજકોટ:પૃ.૪૮
- (૧૩૯) ફૂલછાબ:દૈનિક: સૌરભ પૂર્તિ: લે. સ્વામિ સચ્ચિદાનંદ:વર્ષ:૨૦૦૪: પૃ.૭
- (૧૪૦) હસ્તપ્રત—૨:કર્તા:જીવા ભગત(અપ્રકટ):શ્રી કિશોરભાઈ (ટંકારા)ની હસ્તપ્રત:ગુરુનીઅરજ :ક્રમ:૩
- (૧૪૧) એજન
- (૧૪૨) એજન: ચરખા વિભાગ:ક્રમ—૩૭
- (૧૪૩) એજન
- (૧૪૪) એજન
- (૧૪૫) 'ગંગાસતીનુંઅધ્યાત્મદર્શન' :લે.ભાણદેવ:પ્રથમ આવૃત્તિ:વર્ષ:૧૯૮૭: પ્રવીણ પ્રકાશન,રાજકોટ: પૃ.૪૮
- (૧૪૬) હસ્તપ્રત—૨:કર્તા:જીવા ભગત (અપ્રકટ): શ્રીકિશોરભાઈ ખત્રી(ટંકારા)નીહસ્તપ્રત:પદવિભાગ:પદ:૫
- (૧૪૭) એજન :પદ:૧૮
- (૧૪૮) એજન: પદ:૮
- (૧૪૯) એજન
- (૧૫૦) એજન :પદ:૧૮
- (૧૫૧) એજન : હસ્તપ્રત:ચરખાવિભાગ:ચરખો:૩૮
- (૧૫૨) એજન :પદવિભાગ પદ:૩
- (૧૫૩) એજન:ગુરુની અરજ પદ:૫
- (૧૫૪) એજન: પદવિભાગ: પદ:૨૮
- (૧૫૫) એજન: પદ:૨૮
- (૧૫૬) એજન: હસ્તપ્રત: ગરબી વિભાગ: ગરબી:૩૬
- (૧૫૭) એજન: હસ્તપ્રત : ચરખા વિભાગ : ચરખો:૫

ઉપસંહાર

ભારતની પુનિત ભૂમિમાં અનેક સંતરત્નો થયા છે. સંતો સંસ્કૃતિના પથદર્શક રહ્યા છે. તેમના સંસ્કાર વારસાથી આપણી સંસ્કૃતિ ઉજ્જવળ અને ઊર્ધ્વગામી રહી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની આદર્શમયતા પંથ પરંપરાએ જાળવી રાખી છે. અધ્યાત્મના મૂળરૂપને જાળવીને જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગ તેમજ કર્મનું નિરનિરાળું સ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે. સૌરાષ્ટ્રના સંત-ભક્તોએ વેદ-ઉપનિષદોની વાણીને સરળ અને સહજરૂપે લોકહૈયાં સુધી પહોંચાડીને નિરક્ષર હોવા છતાં લોકશિક્ષણ અને ધર્મભાવનાની દીપશિખાઓને સંતોની વાણીએ સદા પ્રજ્વલિત રાખી છે.

'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' માં અનેક સંતકવિઓ થયા છે. જીવા ભગત આ સંપ્રદાયના જ સંતકવિ છે. સંપ્રદાયને સંતવાણીથી ઉજાગર કરનારા પ્રતિભાશાળી સંતકવિઓ જેવી પ્રતિભા ધરાવતા જીવા ભગત અન્ય સંતકવિઓની સરખામણીએ ઓછા પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. આ સંપ્રદાયના સંતકવિ મોરારસાહેબના શિષ્ય જીવા ભગતના જીવન ઘડતરમાં અનેક પરિબળોએ ભાગ ભજવ્યો. ટંકારામાં ખત્રી પરિવારમાં તેમનો જન્મ થયો. જીવા ભગતનો જન્મ તેમના પિતા જેઠા ભગત અને માતા ગંગાબાઈ સત્સંગી વારસો અને સંતકૃપાનો સુફળ હતું. તેમણે વ્યવસાય કરતા કરતા 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતો સાથે અનુબંધ જાળવી રાખેલો. તેમને બાળપણમાં સંતસમાગમના સંસ્કાર મળ્યા હોવાથી તેઓ સંતોને આદરથી જોઈ શક્યા અને સફળ રહ્યા. પારણિયામાં પીધેલા સંસ્કારો મોટી ઉંમરે ઊગી નીકળે એ સહજ હતું.

જીવા ભગતની પત્ની તેજુબાઈ પણ સત્સંગી અને ધર્મપરાયણ હતા. જીવા ભગતની પારિવારિક સ્થિતિ, પત્નીનો સહવાસ, ગુરુભક્તિ, ગુરુનું વાત્સલ્ય, નિષ્ઠા, સત્સંગનો સથવારો અને શબ્દસાધના વગેરે સવળું ઉતરે છે. તે મૂળ ઉચ્ચકોટિનો જીવ હોવાનું કહી શકાય કેમકે તેમની જીંદગીના પાસા સવળા પડ્યા. પત્નીના અવસાન પછી જીવનમાં આવેલો ખાલિપો દૂર કરવા તીવ્રતાથી અધ્યાત્મ રંગે જોડાઈ જતા જોવા મળે છે. પારિવારિક વાતાવરણ સુચારુ હોવાથી આ યાત્રા નિર્વિઘ્ને વિકસતી રહી. વૃદ્ધાવસ્થાએ ગુરુને યાદ કરતી 'ગુરુને અરજ' રચનાઓમાં તેની પ્રતીતિ થાય છે. ગુરુ સાથે કરેલી સ્થૂળયાત્રાની સાથે સાથે ભીંતરની સૂક્ષ્મ યાત્રા ગતિશીલ બની શ્રદ્ધાનો તંતુ ભક્તિભાવમાં ભળી જતો જોવા મળે છે. મોરારસાહેબની હયાતિ સુધી તો જીવા ભગત સાંપ્રદાયિક ધારા સાથે ગળાડૂબ રહ્યા. ત્યાર પછી ખંભાલિડાની જગ્યા કે અન્ય કોઈ ઘટનાઓ વિશે તેમણે એક શબ્દ પણ લખ્યો નથી. ટંકારામાં રહીને શબ્દસાધના અને સત્સંગથી અધ્યાત્મધારા સાથે સવિશેષ જોડાયેલા રહ્યા.

મોરારસાહેબના શિષ્યમંડળમાં હોથીસાહેબ, ચરણદાસ-૧, ચરણદાસ-૨, ગજસિંહ ઝાલા, ગોપાલદાસ, નિર્મલદાસ, વાલમદાસ, અગરદાસ, દલુરામ, સાંઈ કરીમશા, હાજી ભગત, ધરમશી ભગત, માધોદાસ, ગોદડ સ્વામી, આણંદરામ, જાનકીદાસ, નારાયણદાસ, કલ્યાણદાસ વગેરે શિષ્યોમાં તેમનું સ્થાન માનભર્યું હતું. વિવિધ પ્રતિભાઓ ધરાવનારા સંતો, ભક્તો, કવિઓ, સત્સંગી કલાકારો, સેવાધારી, વહીવટકર્તા, ગૌ સેવકો, અન્નદાન કરનારા અને દાનવીરો હતા. તે સૌનો સહવાસ જીવા ભગતને મળ્યો. ગુરુનો 'રાજીપો' મેળવવા સતત નિષ્ઠાભર્યો વ્યવહાર રાખ્યો. મોરારસાહેબને વિવિધ સ્થળે જવાનું થતું ત્યારે જીવા ભગત સાથે જ રહેલા. મોરારસાહેબ પછીના સ્થાનના અધિકારી હોવા છતાં તેઓ નિર્લેપ ભાવે રહ્યા. મહંતપદની લાલસાથી પર રહ્યા, એટલે જ ખુમારીથી સત્ય અને શબ્દ અભિમુખ રહ્યા. તેમણે અનુયાયીઓ બનાવીને મહત્તા તૃપ્ત કરી નથ, માત્ર સંતવાણીની રચના, ગુરુ સેવા અને સત્ કાર્ય તરફ વળેલા.

રવિસાહેબના સમાધિ પ્રસંગેથી તે છેક મોરારસાહેબના સમાધિ પ્રસંગ સુધી જીવા ભગતે સાંપ્રદાયિક જવાબદારીઓ નિષ્ઠાપૂર્વક સંભાળી હતી. ખંભાલિડાની જગ્યાના સંતોના સતત સહવાસ તેમના માટે ઉપકારક બન્યો. તેમનું સંતત્વ નિખાર પામતું જતું હતું. સમયાંતરે 'સાહેબ' પરંપરામાં સ્થિરતા ધારણ કરી શકે એવું નિરાળું વ્યક્તિત્વ ઘડાયું. તેમણે ગુરુને પરમ પૂજ્યભાવથી અને સૂક્ષ્મતાથી જોયા. ગુરુ મોરારસાહેબના સતત સહવાસથી સાધના અને પંથ પરંપરાની રહેણીકરણી તેઓમાં ઊતરી હતી. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના આદ્ય સ્થાપક ભાણસાહેબ અને રવિસાહેબ વગેરેના સંસ્કારો પરંપરાથી મળ્યા અને ફળ્યા. ભાણસાહેબ અને રવિસાહેબને પણ શ્રદ્ધાથી નિહાળ્યા છે. સંતત્વનું બીજ સાથે લઈને જન્મેલા અને સંતોના પારસમણિ સંસ્પર્શથી સંતત્વના ઘટાદાર રંગો ધારણ કર્યા.

જીવા ભગતે (વિ. સં. ૧૮૪૫-૫૦ થી ૧૯૫૦) સો વર્ષના ગાળાની પલટાતી રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક, સાંપ્રદાયિક પરિસ્થિતિઓ જોઈ. મધ્યકાળના અંતિમ ચરણમાં કવિઓએ લોકચેતનાને સંસ્કારીને જ્ઞાન અભિમુખ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા. એમાં બાપુસાહેબ ગાયકવાડ, નિરાંતની શિષ્યપરંપરા તેમજ દયારામ, વલ્લભ મેવાડો, રણછોડજી દીવાન, કવિ નરભેરામ વગેરે સાધના અને શબ્દ દ્વારા લોકજાગૃતિનું અભિયાન કરી રહ્યા હતા. જીવા ભગત આ સમય ગાળામાં મોરારસાહેબના સાનિધ્યમાં 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની સાધના ધારાના સંતોના સહવાસે શિક્ષિત અને દીક્ષિત થતા જતા હતા. આતિથ્યભાવનાથી આંગણે સંતોનું સ્વાગત કરીને સત્સંગ કરતા હતા. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના અરુણોદય સમયે નર્મદ, દલપતરામ, નવલરામ, મહિપતરાય દ્વારા સુધારાવાદી પ્રવૃત્તિઓ વેગમાં ચાલતી હતી એ સમયે જીવા ભગત સંતવાણીને હસ્તપ્રતોમાં ઢાળવાની પ્રવૃત્તિ કરેલી. સુધારક યુગ પુરો ત્યારે જીવા ભગત હયાત હતા. એ રીતે તેમણે મધ્યકાળ અને અર્વાચીન યુગનો અરુણોદય નજરે નિહાળ્યો. અર્વાચીન કાળનો ઉદય જોયો અને પંડિતયુગનો પ્રભાવ પણ જોયો. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' નો તપેલો મધ્યાહ્ન જોયો અને વિલાતી દીપ શિખાઓ પણ જોઈ. તેઓ યુગપ્રભાવથી ચલિત થયા વિના મૂળ ધારા સાથે તંતુ જોડીને રહ્યા, સંતવાણી સાચવીને રહ્યા અને સંતત્વ જાળવીને જીવ્યા.

જીવા ભગત પરમ આસ્તિક છે. અંધશ્રદ્ધા સામે આક્રોશ ઠાલવે એવા સત્યના ઉપાસક છે. તેનો પાયાનો ગુણ જીવદયા અને માનવતાવાદનો રહ્યો છે. ધર્મના નામે ચાલતા ધર્તિંગોનો છડે ચોક વિરોધ કર્યો

છે. શબ્દ પર શ્રદ્ધા રાખીને યોગ્ય રાહ તરફ વાળવા વિનંતી કરી છે. એ રીતે તેમણે જીવને સત્ પંથ બતાવ્યો છે. તેઓ કોઈ પણ પ્રકારના વાદવિવાદથી પર રહ્યા છે. પંથ પરંપરાની જીકર કે કયાંયે આત્યંતિક વલણ અપનાવ્યું નથી. અન્ય પંથ પરંપરા પર ખોટા પહારો કરીને પોતાના પંથનો મહિમા ગાયો નથી. એ રીતે તેમણે એક સંત તરીકેનું કર્તવ્ય અદા કર્યું છે.

જીવા ભગત સંતકવિ છે. તેમનો જીવન વ્યવહાર, સંતવાણીના શબ્દો, અને તેમનું અધ્યાત્મ દર્શન પરથી કહી શકાય તેમ છે. 'સંતકવિ' કહેવામાં પરંપરાનું અનુસરણ લઈ શકાય તેમ છે. જીવા ભગતના જીવન અને તેમની વાણીમાં મળતી અનુભવવાણી પરથી આ ગુણોની તેની પ્રતીતિ થાય છે. જીવા ભગત સંસારી હોવા છતાં અધ્યાત્મનો તાર સતત જોડી રાખ્યો છે. નામને પણ હીનભાવે રજૂ કરે છે. જીવા ભગતે સંતવાણી દ્વારા ઉપદેશ આપીને માર્ગદર્શન પણ આપ્યું છે. વાર્ધક્યમાં આવેલી બિમારીમાં પણ શ્રદ્ધાનો તંતુ તૂટ્યો નથી. મૃત્યુનો ડર રાખ્યો નથી. દેહભાવ કરતાં અધ્યાત્મભાવ તીવ્ર રહેલો જોવા મળે છે. 'સતગુરુને અરજ' ના રણકાર કરીને જાણે મૃત્યુની પારનો વિચાર કરેલો છે. એ રીતે તેમની અધ્યાત્મયાત્રા દેહથી પર થઈ જવાની યાત્રા છે. જીવા સમાધિ લઈને મૃત્યુંજયી બન્યા.

જીવા ભગતની અધ્યાત્મ ગતિ ક્રમશઃ ઉઘડતી જતી અને વિકસિત થયેલી જોવા મળે છે. ક્ષણભંગુર મનુષ્યના શરીરને મહિમાવંત બનાવવા માટે સંતોએ માર્ગ બતાવ્યો છે. આ દેહને ચરખો, બંગલો, કાચી માટીનો કુંભ કલ્પીને એનો મહિમા અપરંપાર છે. વેળા વહી જાય એ પહેલા આતમરામની ઓળખ કરીને મુક્તિ મેળવવાની વાત સંતવાણીમાં ગૂંથી છે. મનખાને માણી લેવાનું અને નફો મેળવી લેવાનું કહે છે:-

'ઐસે દેહી ક્ષણભંગુર હૈ, વામે લાભ એક ભજનકા:
જીવ પદ જાવે બલ્લ પદ પાવે, યહી નફા બંગલે ધરનેકા.'

આ બ્રહ્મતત્ત્વ પિંડમાં જ છે. જયાં ત્યાં ખોજ કરવા માટે ભટકવાની જરૂર નથી:-

'ચરખે ચિત પ્રોતી, લેવા પાર પરિબ્રહ્મ ગોતી.'

તેમની વાણીમાં અધ્યાત્મમયાત્રાની પૂર્ણકોટિની પ્રાપ્તિના આનંદનો સહજ ઉદ્ગાર વધારે સંભળાય છે. તેમણે ઉપદેશાત્મક વાણીમાં પોકારી પોકારીને કહે છે કે સાંભળો, ખબર વિન્યા ખુવાર ન થાઓ.', 'તે ગાફેલ ગોથાં ખાશે.', 'નર નિજારી વાસના વર્જિત છે.', 'વિપત પડે વરસવું નહીં', 'હે વીરા, ચિત્ત કરો ચોખા.' 'હેતે ભાવે પ્રેમે પૂજો, માણી લ્યો આ મનખો.' વગેરે સરળ અને કટાક્ષમય વાણીમાં ઉપદેશ હોવાથી તેમની વાણી અસરકારક અને આસ્વાદ્ય લાગે છે.

જીવા ભગતની વાણીની અભિવ્યક્તિ સહજ અને અસરકારક રહી છે. તેમણે સરળ ભાષામાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગની ધારા વહાવી છે. તેમાં સમન્વયવાદી વલણ સવિશેષ છે. તેમની વાણીમાં દ્રઢ સંકલ્પ સ્થિતપ્રજ્ઞવત્ અને સુખદુઃખથી પર થઈને ફનાગીરીની વાત વારંવાર કરે છે. તેમજ સત્ ગુરુના વચનમાં વિશ્વાસ, અંતરના અભિમાનથી પર જવાની વૃત્તિ, સત્સંગી વૃત્તિ, માયા પર વિજયી બનવાની

વાત અને આઠે પોર આનંદની મસ્તીવારંવાર પડઘાયા કરે છે. એમાં આપણને ચોક્કસ પ્રકારના સંકલ્પથી પાકો બુદ્ધિયોગ ફળિભૂત થતો જોવા મળે છે. જીવા ભગત અધ્યાત્મ પથ પર સાંગોપાંગ પાર ઉતર્યા છે. તેમાં ભક્તહૃદયની આરત, સાધના પંથની અનુભૂતિ, પરમતત્વને પામવાનો આનંદ અભિવ્યક્ત થાય છે. તેમની વાણી કવિયશ પ્રાપ્તિ માટે, સાંસારિક કવિઓની જેમ લોકરંજન માટે, પોતાના ચાતુર્યને પ્રદર્શન કરવા માટે કે સભારંજન માટે લૌકિક લક્ષ્યોને દ્રષ્ટિમાં રાખીને સંતવાણીનું સર્જન કર્યું નથી. સ્પૃહા રહિત લોક પ્રબોધને ધ્યાનમાં રાખ્યો છે. પ્રભુપ્રીતિ માટે અંદરની આવશ્યકતાથી સર્જન શક્યું હોવાથી તેમાં હૃદયઊર્મિના સહજ ઉદ્ગારનાં પ્રાગટ્યને મહત્વ મળ્યું છે. તેમ છતાં તેમાં કાવ્યકલાનાં દર્શન પણ થાય છે.

જીવા ભગતે અનેક સાહિત્યિક સ્વરૂપો સિદ્ધ કર્યા છે. તેમાં ચરખો, બંગલો, ગરબી, પદ, ભજન વગેરે વિપુલ માત્રામાં મળે છે. 'મુસલમાની હરફ', 'ગરબા', 'આખ્યાન', 'પભાતી', 'કાફી', 'અંગ' વગેરે મળે છે. સાંપ્રદાયિક રચનાઓમાં 'પરચરી', 'ગુરુવંશાવલિ', 'ચિંતામણિ', 'નિજિયા ધરમની આખ્યાત' પણ રચી છે. વિષય અને સ્વરૂપોનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તેમનું સાહિત્ય સંતસાહિત્યના વર્ગમાં આવે છે. તેમની વાણીમાં સંતવાણીનાં વિવિધ રૂપે વિસ્તરી છે. તેનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ થઈ શકે તેવી સક્ષમ પણ લાગે છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની લાક્ષણિકતા પ્રગટ થાય છે. કબીર વિચારધારા પ્રબળપણે સ્વીકારી છે. નાથપંથ, મહાપંથ, વૈષ્ણવ ભક્તિ વગેરે પંથોની પરંપરિત વિચારધારામાં જે સત્વ લાગ્યું તે સ્વીકાર્યું છે. કલ્યાણકારી નિર્મળતા અને ભક્તિની શીતળતા ફેલાવવાનું કાર્ય કર્યું છે, કોઈ ભેદ રાખ્યા વિના પરમતત્વને આરાધ્યું છે.

તેમની હસ્તપ્રતો સંતસ્થાનોમાં નહિ પણ વારસદાર પાસે જળવાયેલી મળે છે. સાહિત્ય મળે છે. તેમની વાણીમાં 'પદ' કે 'ભજન' પ્રકારની ટૂંકી રચનાઓની સંખ્યા વિશેષ મળે છે. જેમાં સગુણ-સાકાર કે નિર્ગુણ-નિરાકારની સ્તુતિ, ગુરુમહિમા, યોગમાર્ગની જુદી જુદી સાધનાઓનું નિરૂપણ, વૈરાગ્યનો ઉપદેશ, આંતરવ્યથાનું ગાન, અરજ, પ્રેમલક્ષણાધારામાં વિરહની વેદના અને મિલનનો આનંદ, ઉપદેશાત્મક વાણી, રહસ્યવાદી સાધનાત્મક વાણી, સંતના ગુણાનુરાગ અને પરચાત્મક ચરિત્ર વર્ણવતી 'પરચરી' પ્રકારની રચનાઓ, 'ગુરુમહિમા', 'ચિંતામણિ', 'ગુરુવંશાવળી', 'સંવાદ', 'અંગ' વગેરે કૃતિઓમાં સંપ્રદાયના સંત, સાધના સિદ્ધાંતો અને તત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરતી સાંપ્રદાયિક રચનાઓ પણ આપી છે. તેમણે મહામાર્ગ વિશે ખૂબ વિચારેલું છે. મહામાર્ગ શું છે તેની સમજ સ્પષ્ટ કરી આપી છે. જે બીજને નિરખે છે, તે બીજમાર્ગી છે. મહામારગ તો શૂરવીરોનો છે. તેમાં 'ફટકિયાનું' કામ નથી. આ ધર્મમાં પ્રવેશી ગયેલા અનાચાર પ્રત્યે આક્રોશ ઠાલવ્યો છે. એમાં વરવી વૃત્તિઓ પ્રત્યે એક સંતનો આક્રોશ જોવાના મળે છે. એ રીતે જાગૃત પ્રહરીનું કાર્ય છે.

જીવા ભગત ભજનિક પણ હતા. સત્સંગી સ્વભાવ હોવાથી અંદરની યાત્રા ફલવતી થયેલી. તેનો લાભ આજુબાજુના ગામને પણ મળેલો. સંતવાણીની રચના, સંતોનો સતત સહવાસ અને સમય મળ્યે સત્સંગ કરવાનું મનોવલણ રહેલું. જીવા ભગતે સંતવાણીને સૂક્ષ્મતાથી તપાસીને ઉપાસી છે. સંતવાણીની પ્રસતુતિકરણને નજરસમક્ષ રાખીને સંતવાણીનું સર્જન કર્યું છે. સંધ્યાથી લઈને સૂર્યોદય સુધીની સમગ્ર રાત્રિ દરમ્યાન ગવાતી સંતવાણીનું સર્જન તેમાંથી મળી આવે છે. ગણપતિનાં ભજનો, ગુરુમહિમા ગાન, ઉપદેશને વણી લેતી વાણી, માનવ જીવનની ક્ષણભંગુરતાને વર્ણવતાં ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને ઉપદેશાત્મક

ભજનો તેમજ સત્ વાદી ભક્તોના ચરિત્રોને વર્ણવતા ભજનો પણ લખ્યા છે. વૈરાગ્યભાવના અને જ્ઞાનમાર્ગી—નિર્ગુણની ઉપાસના કરતાં રહસ્યપરક ભજનો પણ મળે છે. રૂપક પ્રકારના ભજનોમાં 'મોતી', 'હંસ', 'બંગલો', 'ચરખો', જેવાં રૂપક પ્રયોજીને ભજનો રચ્યાં છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પિંડ બ્રહ્માંડના સર્જન સમયનું વર્ણન કરતી 'રવેણી વાણી' અને ભવિષ્ય કથન કરતી 'આગમવાણી' પણ મળે છે. તેમની યોગસાધના અને અલૌકિક અનુભવની મસ્તી વણી લેવામાં આવી છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ અને હરિમિલનની વ્યાકુળતાને વર્ણવતાં 'સંદેશ', 'અરજ', 'કટારી', 'ચૂંદડી', 'પરજ', 'રામગરી', 'પ્રભાતી' સ્વરૂપની રચનાઓ અને 'હરફ', 'કાફી', 'ગરબી' વગેરે મળે છે. એમ વિવિધરંગી ભાતવાળી ભજન ચૂંદડી ઓઢીને જીવા ભગતની સંતવાણી વહી છે.

જીવા ભગતની વાણીમાં રહસ્યતત્ત્વનું દર્શન કરીને અધ્યાત્મનો સહજ અનુભવ વ્યક્ત કર્યો છે. તેમાં સ્વાનુભવનો રણકાર જોવા મળે છે. તેમની વાણીનાં સર્જનનું મૂળ અધ્યાત્મ અનુભૂતિ છે. તેમની વાણીમાં વિવિધ પ્રકારની ભાવાનુભૂતિનું નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે. સાધનાના અનુભવો, સાધના અંગેનું માર્ગદર્શન, પરમતત્ત્વના સાક્ષાત્કારનો આનંદ, વૈરાગ્યનો બોધ, જીવન, જગત, માયા, અને શરીરની નશ્વરતા તેમજ આત્મચરિત્રાત્મકઅંશો, સાંસારિક—પ્રાકૃતિક ધટનાઓનું વર્ણન, ગુરુ—સત્ગુરુ—ઈશ્વરને અરજ અને કૃપા માટેની યાચના રહસ્યમાર્ગી મર્મદર્શન વગેરે વિષયક ભાવ તેમની વાણીમાં મળી આવે છે. જીવા ભગતની વાણીમાં પાંચતત્ત્વ, ત્રણગુણ, પચીસ પ્રકૃતિ, સાતઘાતુ, શરીરના નવદ્વાર, પદ્મ ચક્ર આસન, મુદ્રા, બંધ, કુંડલીની, અનાહત નાદ, શૂન્યશિખર, બંકનાળ, ત્રિવેણી, માનસરોવર, શબદ—જયોતિ—મોતી—હંસ—નામ—વચન, સુરતા યાત્રાવગેરે વિશેના અર્થઘટનો નિહિત છે. તેમની વાણીમાં મંત્રયોગ, નાદાનુસંધાન, લયયોગ, ધ્યાનયોગ, અષ્ટાંગયોગ, ભક્તિયોગ વગેરેનું રહસ્યોદ્ઘાટન થયેલું છે. એમાં વિવિધ ભાવ, શબ્દ અને સૂરનો સંગમ થાયો છે. જીવા ભગતમાં કવિ, ગાયક અને ભાવક હૃદયનો ત્રિવેણીયોગ થયો છે. એ રીતે જોઈએ તો તેમનામાં ભજન યોગ સિદ્ધ થયો છે. તેમની વાણીમાં એકાંતમાં ગુરુચરણે બેસીને સમજવાની રહસ્ય વિદ્યા જેવી લાગે છે અને સંતસાધના અને સાધકની નિજી સહજ અનુભૂતિની સુવાસ મઘમઘે છે.

જીવા ભગત સંતવાણીની સમજ વિશે સ્પષ્ટ છે. તેમને મતે ભજન અંદર થતી ઘટના છે. અંધારેથી અંજવાળે જવા માટે છે. તે સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. ભજન અખંડ થયા કરે છે. પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવા માટે ભવસાગર તરવા માટે અને આનંદને વ્યક્ત કરવા માટે છે. થોથાં વાંચવાથી, રાગ જાણવાથી, કે અર્થો ઉકેલવાથી ભજન થતું નથી કે ભજન મળતું નથી. નિર્મળ મનથી, સ્નેહભાવે, પરમતત્ત્વ સાથે એકતાન થવા માટે ભજન છે. સંતવાણીનું કાર્ય ભાવને સંસ્કારવાનું, ભાવકને ભાવ અભિમુખ કરવાનું છે. જીવથી ભજવા માટે છે. ભજન અંદર થતી ઘટના છે. અંદરના નાદને સાંભળવાનો હોય છે. 'ભજન' એટલે પ્રેમપૂર્વક ભજવું. એવો અર્થ જીવા ભગતને અભિપ્રેત છે:—

' પાળો પ્રીતુ મળે ભજનની રીતુ.'

.....

' ભજન કરી તમે ભવદુઃખ મોચા.'

ભજનનો પ્રયોગ સાધનાની પ્રક્રિયા માટે પણ પ્રયોજાયેલ છે. સંતવાણીનું કાર્ય ભાવને સંસ્કારવાનું, ભાવકને ભાવ અભિમુખ કરવાનું છે. તેમની વાણીમાં મુક્તિમાર્ગનું રહસ્ય પણ વણાઈ ગયેલું છે. ભજન પરમ સાક્ષાત્કારના આનંદનું ગુંજન છે. તેમની વાણી અભિનવા આનંદની મસ્તીના અનુભવનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. ભજનાનંદની ઉભરાતી હેલી વિશે જીવા ભગત કહે છે:—

' આઠોજામ ભજન ભરપૂરા '

તેમની વાણીમાં અનાહત નાદ, અનહદ વાજાં, અખંડ ધૂન, અનહદ શબ્દ વગેરે શબ્દો દ્વારા સાધકની નાદાનુસંધાનની ભૂમિકા વર્ણવવામાં આવી હોય છે. સાધનાની અમુક કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી ઝાલરી, બંસરી, ખંજરી, શંખ, શીંગી, તૂરી, ડમરું, નોબત, વીણા, મૃદંગ, નૃપુર ઝંકાર, શરણાઈ, સમુદ્ધવનિ વગેરે અનુભવોને વાણીમાં મૂક્યા છે. જીવા ભગત પરમ ચૈતન્યના જ્ઞાનને 'જ્ઞાન' છે. તેમને થયેલી અનુભૂતિ સહજ રીતે વર્ણવે છે. આ અનુભવને મૌન બનીને માણવાનું કહે છે:—

'બાહર ભીતર સકળ નિરંતર, પિંડ બ્રહ્માંડથી પારા. ૪
પીબત પ્રેમ અથા બ્રહ્મ નૂરા, ચકકડદમ ભઈ નૂરતી. '

જીવા ભગતની સંતવાણીમાં બ્રહ્મ—જગત—આત્મા—જગતની ઉત્પત્તિ— બ્રહ્મ—આત્માનો સંબંધ — પિંડ બ્રહ્માંડનાં રહસ્યો વગેરે વિશે અભિવ્યક્તિ મળે છે. નિજ ઘર જ્યાં હતું ત્યાં જવા માટે હવે કોઈ શંકા રહી નથી એમાં આત્મ પ્રતીતિનો ઉદ્ગાર જોવા મળે છે:—

'પાયા પરમાણા પાર બ્રહ્મના,
અબ શંકા શબ્દિયા ટળી.'

.....
' ચરખે ઉઘડ્યાં તાળાં.'

સંતવાણીમાં આત્મસાક્ષત્કારના અનુભવનો રણકાર અનુભવાય છે. જીવા ભગતની સંતવાણીમાં સંપ્રદાયની પરંપરાનું અનુસરણ છે. જીવા ભગતે બ્રહ્મ માટે 'પરાત્પર', 'પરસોતમ', 'પરબ્રહ્મ', 'નિર્ગુણરામ', 'નિજનામ', 'હરિ', 'સાહેબ' વગેરે શબ્દ પ્રયોગો કરેલ છે. મધ્યકાલીન સંતોનનું તત્વ ચિંતન અને 'રવિ—ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોના તત્ત્વવિચારને જીવા ભગતની સંતવાણી અનુસરે છે. નામ રૂપધારી 'માવો', 'શ્યામ', 'વાલો', 'હરિ', 'ગોવિંદ', 'ધણી', 'પરસોતમ', 'કેશવ', 'મુરસીધ' વગેરે શબ્દ પ્રયોગો કર્યા છે. ઉપરોક્ત નામોલ્લેખ કરીને નિર્ગુણનાથનો મર્મ મૂક્યો છે. તેમણે 'કાફી' અને 'હરફ' રચનાઓમાં પરમ તત્ત્વ માટે 'અલ્લાહ', 'મુરસિધ', 'મહેબૂબ', વગેરે શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેમની વાણીના અભ્યાસ પરથી કહી શકાય કે તઓ તનના તાર મિલાવી અખિલ બ્રહ્માંડમાં દર્શન કરે છે. પ્રેમ ભક્તિ એટલે પ્રગટ દીવા એવી વ્યાખ્યા પણ આપે છે:—

'જીરે, પ્રેમ ભક્તિ તો પ્રગટ દીવા,

તેને મરજીવે લીધા ભાળી. '

જીવા ભગતે ભજનની રચના, તેમણે ભજનોનું ગાન અને ભજનોનું શ્રવણ એ મહત્વનું સાધનાકાર્ય કરેલું છે. તેમની વાણી વિશાલ, ગહન, ઉદાર અને ઉદાત્ત છે. 'ભક્તિઆંદોલન' થી વિવિધ પંથ-સંપ્રદાયોની પરંપરા જન્મી અને તેના પરિફલરૂપે મધ્યકાળમાં અનેક સંતો-ભક્તો મળ્યા. સંતપરંપરામાં કબીરસાહેબ, રૈદાસ, નરસિંહ, મીરાં, અખો, ધીરો, ભોજો, વસ્તો, પ્રીતમ, નિરાંત, 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ની સાહેબ પરંપરાના સંતો ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ, ખીમસાહેબ, મોરારસાહેબ ત્રિકમસાહેબ, ભીમસાહેબ, દાસી જીવણ, મુસ્લિમ સંત હોથીસાહેબ વગેરેની વાણી સાથે તાલ મિલાવતી સંતકવિ જીવા ભગતની વાણી વહી છે. 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય' ના સંતોની પ્રથમ હરોળમાં બેસી શકે તેવી વિપુલ અને સમૃદ્ધ તેમની વાણી છે. તેમની વાણીનો અભ્યાસ કરતા કહી શકાય કે જીવા ભગતની કાવ્યગંગા ભલે પ્રગટી ??

પરિશિષ્ટ

(૧) 'ભાણગીતા' માં સંપાદિત રચનાઓ

(૧) 'ભાણગીતા' માં સંપાદિત રચનાઓ (અનુક્રમ પ્રમાણે) ^૧

(૧) ગુરુ મહિમા

શ્રી મોરાર ગુરુ ગુણ વિચારતા, અંતર હોઈ ઉજિયાસ;
કર્મ કુબુદ્ધિ સર્વે ટલે, સુબુદ્ધિ કરત નિવાસ. ॥ ૧ ॥

મોરાર રમે રે શિરધરી, જે મસ્તકપે હાથ;
મન કર્મે મેં વરલિયા, તાતે ગનયેશ નાથ. ॥ ૨ ॥

જ્ઞાન દિયો ગુરુ ગુણ લીયો, કરુણા સિંધુ ભંડાર;
શબદ દેવે ને હીર મોરાર હે, પુરુષ અલંગી ઉદાર. ॥ ૩ ॥

ગુરુ બહ્મા તે અધિક હે, મેરે શિર ઈસ્ટ દેવ;
બહ્મા વિષ્ણુ અહર્નિશ રટે, શિવનું ધરતે હે ધ્યાન. ॥ ૪ ॥

સો ગુરુ મોરાર હે, મેરે શિર ઈષ્ટ દેવ;
કોઈ પુરવલા ખેલતે, મુજે દિયા અભેવાભેવ. ॥ ૫ ॥

મોરાર ગુરુ મેરા ઈષ્ટ દેવા, કરું ધ્યાન ચરણ ચિત્ત સેવા;
જ્યાં સે મલી અભેવભેવ, ગુરુ પરમ બહ્મ નિરંજન દેવા. ॥ ૧ ॥

ગુરુ હે મેરા પિતા ઓર માતા, સગા કુંટુબ સંબધી અરુ દાતા;
ગુરુ મેરા સજન સંગાતી, પ્રાણ પંડકા ગુરુ હે દાતા. ॥ ૨ ॥

ગુરુ મેરા હો જનમ સંધાતી, હે મમ જાત અરુ ભાતી;
જે જે કરું તેવ ગુરુ હે મેરા, સબકે અધિક ઉર નહીં નેરા. ॥ ૩ ॥

ગુરુ વિન્યા ઓર દુજે ન સગાઈ, નાસે ટલે કર્મ અધજાઈ;
ગરુ મેરા મેં ગરુકા ભાઈ, ગુરુ વિન્યા દુજી ન અધિક ભલાઈ. ॥ ૪ ॥

ગુરુ સે જમ કંકર ભેં જાવે, લખ ચોરાસી ગુરુ મિટાવે;
ગુરુ સે બાતેં સબકી પાવે, જોની જનમ કહી નઈ આવે. ॥ ૫ ॥

ચરણ રજકી મહિમા મોટી, કારજ કરતે કોટાતિકોટિ;
જે જે મનવે સો સુખ પાવે, સો સુખ વરણનમેં નઈ આવે. ॥ ૬ ॥

ગુરુ જ્ઞાન ધ્યાન લક્ષ્ય આવે, સુખ સંપત આનંદ વધાવે;
ગુરુ કે ભજતે દારુણ દુખ જાવે, મનખા જનમકો દાવ સબ ફાવે. ॥ ૭ ॥

ગુરુ સેવા તે ચૌદ લોક પુજાવે, ત્રીનુ ગુણ, ગુણ ગુરુ કો ગાવે;
નવનાથને સિધ્ધ ચોરાસી, ગુરુ સેવનસે ભણે અવિનાશી. ॥ ૮ ॥

ગંગા ગયા ગોદાવરી કાશી, પુષ્કર પ્રયાગ અયોધ્યા વાસી;
ઓર તિરથ સબ હે અધરાસી, સો સબ કરત ગુરુ ચર્ણો નિવાસી. ॥ ૯ ॥

કાશી કાંચિ મથુરા માયા, સાતપુરી હૈ મોક્ષ દાયા;
હરિધરે ચોવીસ અવતારા, સો સબ રહે ગરુડે આધારા. ॥ ૧૦ ॥

સુકૃત અનંત જનમના જબ ફલે, તારે ગુરુ સેવા સુમન મલે;
નીતનીત ગુરુકી આજ્ઞા લેવે, જગતકો કાજ સિધાવી લેવે. ॥ ૧૧ ॥

ગુરુ મૂરતીકા રટણ જ કરના, ગુરુ મૂરતીકા ધ્યાન જ ધરના;
મન કર્મ વચને ધ્યાન જ ધરના, સેવા પૂજા ગુરુકી કરના. ॥ ૧૨ ॥

ગુરુસે એક એક મન કરના, તો કાળ કબાસે કદી નઈ ડરના;
મંત્ર સકલ હે ગુરુ મુખ વચના, ગુરુ વિન્યા જે જે કરો સૌ સપના. ॥ ૧૩ ॥

અડસઠ તીરથ ગુરુકે ચરના, ધોઈ અંગૂઠી ચરણામૃત કરના;
પીવત પાર હોવે નર નારી, જીવન કો ફલ લેત સુધારી. ॥ ૧૪ ॥

ગુરુ મૂરતીકું પ્રરકમા કરના, મુખ કમલ નરખીએ નૈના;
જેતના પાવો ફરતા જે દેવે, એતના અશ્વમેધ યજ્ઞ ફળ લેવે. ॥ ૧૫ ॥

ગુરુ સેવકો મહિમા મોટી, મુખ સુવણ વેતે જન ખોટી;
અતોલ ફલ વર્ણા નહિ જાવે, શારદા બિચારકે જશ એનો ગાવે. ॥ ૧૬ ॥

પારવતીકું શિવે નવ દિયા, સહસ્ર વર્ષ લગે તપસ્યા કીના;
ત્રીન બાર હરિ વર દેને આયે, તોય પારવતીનેન પાઈ. ॥ ૧૭ ॥

એસે ગોવિંદ તે ગુરુ અધિકાઈ, શિવ બહ્મા વિષ્ણુ જશા ગાઈ;
આઠ પહોર એ ગુરુ કો રટતા, ગુરુ પ્રતાપે એ કારજ કરતા. ॥ ૧૮ ॥

સો વાર પૃથ્વીની પરક્રમા કરે, ને અનેક તીર્થમાં જે જઈ ફરે;
વ્રત સકલ ઉમંર ભર કરે, તોય ગુરુ સેત કો ફલ નહીં મળે. ॥ ૧૯ ॥

સાધન સમાધિ અજંપા ભરે, દાન પુણ્ય વિવિધ કરે;
પ્રથવી અંગ વેચાવી પરમાર્થ કરાવે, પણ ગુરુકા ભજન બરાબર નાવે. ॥ ૨૦ ॥

ગુરુકો ભજન એક પલ કરે, સમાધિ સો વર્ષે કી ઘરે;
હરિ મંદિર ઉમર ભર્ય જાવે, ગુરુ કો દરશન એકવાર થાવે. ॥ ૨૧ ॥

યક્ષ રક્ષ ગુરુ કો સેવતા, પૂજે કરોડ તેત્રીસે દેવતા;
ચારણ લોક ગુરુ સેવા જાણે, પિતૃલોકમાં ગુરુકો માને. ॥ ૨૨ ॥

ભોમી ધરત હે જુગ કો ભારા, સૌ રેત ગુરુ કે આધારા;
નિરાધાર આકાશ રહાવે, ગુરુ નામ કો થંભહ પાવે. ॥ ૨૩ ॥

એસે હે ગુરુ સચરાચારા, નિગમ અગમ ગુણ ગુરુ કે આધારા;
ગુરુકા સત્યા સબનમે રેવે, મુખમે બનાવી કેતનોક કે'વે. ॥ ૨૪ ॥

જો શીશ ઉજાગર થાવે, તો ગુરુકી સેવા ભજાવે ભાવે;
સેવા કરતા અધિક સુખ પાવે, ભવ સાગરકો ભેં મેટાવે. ॥ ૨૫ ॥

ગુરુકી શોભા જે તનીક કહાવે, સો શોભા સબ ઓર રહાવે;
અનેક જશ વર્ણવ્યા નઈ જાયે, સેસ શારદા પાર ન પાવે. ॥ ૨૬ ॥

હરિકા કર્યા જીવ ચોરાસી ફરે, ગુરુની વારે તો પલમાં ઓધરે;
હરિ ઉપજાવી જીવના એ જાળ, બંધન છોડાવે ગુરુ તત્કાળ. ॥ ૨૭ ॥

માયા બંધન જીવને કરાવે, સો બંધન ગુરુ પલમે તોડાવે;
સતગુરુ શાન લક્ષ લઈ આપે, બંધન કોટિ જનમના કાપે. ॥ ૨૮ ॥

બહ્મ કો લક્ષ નીરાધારથી આવે, માયા બાંધી જીવ ના ધરાયે;
ભૂલેભૂલો ઠોર ન પાવે, લખ ચોરાસી ફેરા પાવે. ॥ ૨૯ ॥

ફરતે ફરતે નર ગુરુ કૌ નઈ માને, કર્મકો બોજ શિર પર ધરાવે;
છૂટવેકા ઉપાય નઈ તાકું, માયા ઢસરડી લેત એવાકું.

॥ ૩૦ ॥

મૂઢ મતિ નર ગુરુ કૌ નઈ માને, તે નર બુઢાપે લે પાને;
ધીક જનુની જેને ભાર ઉઠાયે, પિતા પુત્ર કહ્યું ન રહાયે.

॥ ૩૧ ॥

સમરથ સતગુરુકી ઓટે આવે, ચરણ કમલમેં શિશ ધરાવે;
જે કોઈ સેવન અતિ કરે, જે સુભાવ ભકિત આદરે.

॥ ૩૨ ॥

સેવા કરતા કર્મ સબ બળે, નિર્મળ અહર્નિશ ગુરુ સેવા કરે;
લહેર મહેર સતગુરુકી થાવે, તો પળમાં પુર્ણ પદવી પાવે.

॥ ૩૩ ॥

જીવ પદ મેટાવી ગુરુ બ્રહ્મપદ દેવે, કરમ કપાટી ઉધાડી લેવે;
આદુ જુગસે જીવ આયો, તા ઘર ગુરદેવે ઓળખાયો.

॥ ૩૪ ॥

નીરસેં નીર જયું મીલ જાવે, બ્રહ્મમેં બ્રહ્મ રૂપ જયું થાવે;
એસી સમર્થ સતગુરુ દેવકી ભાઈ, જો કોઈ વાંસુ કરે ઓળખાઈ.

॥ ૩૫ ॥

પાપેષ્ટ કર્મેષ્ટ ગુરુ શરણે આવે, તો અનેક જન્મકે બંધ છોડાવે;
બંધી છોડ સતગુરુકા નામા, તુરત પહોંચાડે નિર્વાણ પદ ધામા.

॥ ૩૬ ॥

તાતે ગુરુ સેવો મન લગાઈ, ગુરુસે મત રાખો જુડાઈ;
ગુરુસું એકમેક મન થાવે, તો જીવ મટીને બ્રહ્મ કહાવે.

॥ ૩૭ ॥

જે તરિયા સો ગુરુસેં તરિયા, ગુરુનીર વિના ભવસાગર પડિયા;
ગુરુસેં દેવી દેવ ઓધરીયા, સહસ્ત્ર અકયાસી ગુરુકું વર્યા.

॥ ૩૮ ॥

નીર વિના નાવ નહિ ચાલે, જમીન વિના સરોવર નહિ ફાલે;
પાંખ વિના આકાશ કયું જાવે, તેમ ગુરુ સેવા વિના પાર ન પાવે.

॥ ૩૯ ॥

માટે ગુરુ સેવન કર મનવા, તન મન ધન સબ અર્પણ કરવા;
અભયદાન સો સતગુરુ દેવે, સદાય કાળ અપનો કરી લેવે.

॥ ૪૦ ॥

વિચારી મેં ઉંમરભર પેખ્યા, ગુરુ વિના દાતા ઓર ન દેખ્યા;
મેં મનસે છોડી ચતુરાઈ, નિશ્ચયે ગુરુકે ચરણ ગ્રહાઈ.

॥ ૪૧ ॥

અબ તો ઉગારો ગુરુ રાઈ, સતગુરુ ચરન તુમારે આઈ;
નિશ્ચે આપ રૂપમે લાયો, ભવસાગરકો ભય મીટાયો. ॥ ૪૨ ॥

આપ પ્રતાપસે આપકો જશ ગાયે, તુમરે ચરણ રુદામે લાયે;
મેં અધમ તુમ ચરણુંમેં સમાયો, તબમેં ટળિયો ગુરુ આપ રહાયો. ॥ ૪૩ ॥

જીવા હું મોરાર ગુરુ સ્વામી ચરણરજ શીર ધરી કરું ગુલામી;
જો ઉપમા હો સો તુમમેં દેખા, ફળ જન્મ અપનો કરી લેખા. ॥ ૪૪ ॥

દોહા

ગુરુસમ એ કો આવે નહિ, તપ તીર્થ વ્રત જોગ;
ચૌદ લોકમેં દેવ રહ્યા, સો આપે તન ધન ભોગ. ॥ ૧ ॥

ગુરુ પાસે જે વસ્તુ રહે, તે એકવીસ બ્રહ્માંડથી ન્યારી;
શિષ્ય સેવા કરી લેત હે, ઉતરત હે ભવપારી. ॥ ૨ ॥

સતગુરુ સાચે દલે, લક્ષમાં ભયા લવલીન;
કરનો હતો સો કર લીના, અક્ષરાતીત બ્રહ્મ ચીના. ॥ ૩ ॥

ગુરુ મહિમા ગુરુ ગમસે, ગાવેગા જન કોઈ;
જમકે શીર પર પાંચ ધરી, ગુરુ પદે પોંચેગા સોઈ. ॥ ૪ ॥

સંવત ૧૮૩૪ મેં કથત આપાડ માસ:
શુદ્ધ બીજ દિન, ગુરુ ગ્રંથ પુરો પ્રકાશ. ॥ ૫ ॥

પ્રથમ દોહા પાંચ હે, ચુમાલીસ ચોપાઈ:
પાંચ દોહા પીછલે, ગનતી દઈ જનાઈ. ॥ ૬ ॥

(૨) અથ શ્રી ગુરુસ્તુતિના છંદ (ભુજંગી)

- ગુરુસે લહીયે ભજનાનંદ ભેદ, તાતે કીજે ભવબંધન છેદ;
ગુરુતે કહીએ બ્રહ્મ લક્ષકી સાન, તાતે છૂટે સબ દેહ અભિમાન. ॥ ૧ ॥
- ગુરુસે લિયે સબજ્ઞાન અપારં, તાતે હોય શિષ્ય સેજેહી પારં;
ગુરુસે લેવે શિષિ વાણી વિચારં, તાતે સ્ફૂરે જ્ઞાન ધ્યાન સબ સારં ॥ ૨ ॥
- ગુરુસે લિયે આપ પૂર્ણ બ્રહ્મ, તાતે છૂટે અનેકાનેક ભારં;
ગુરુસે લેવે શિષ્ય સેવાકો સારં, થાયે સનાથ રળે ભે કાલં. ॥ ૩ ॥
- ગુરુસે પીવે વચનામૃત પાનં, ટળે ત્રિવિધ તાપ ઠરી બેઠે કામં;
ગુરુસે લેવે સબ સાન નિસાણં, તાતે તુરીયા પદ પોંચે જન જાણં. ॥ ૪ ॥
- ગુરુસે લેવે અનહદકી કલા ભેદં, તાતે જન બંધન હોતહે છેદં;
ગુરુસે લહીયે અંત્ર માંહી વેષં, તાતે તન ઠરે આપરહે શેષં. ॥ ૫ ॥
- ગુરુસે લેવે દેવ જશ સારં, તાતે કરી લૈયે મનહીકું મારં;
ગુરુસે લૈવે સુષમણા વિચાર, તાતે દેખીયે આપ બ્રહ્મ અપાર. ॥ ૬ ॥
- ગુરુસે લૈયે અગમ નિગમકી બાતં, તાતે થાવે બ્રહ્મ સાક્ષાતં;
ગુરુસે લૈયે નિર્ભે ઘર વાસં, તાતે હોય આરામ ટળે ભવત્રાસં. ॥ ૭ ॥
- ગુરુકી કીજે શિષ્ય અહોનિશ સેવા, અવગુણ અંતર એકો ન લેવાં;
ભવદુખ મોચન હે ગુરુ દેવા, તાસેં પામીયે મનગમતા મેવા. ॥ ૮ ॥
- ધોઈ અંગુઠા ચરણામૃત પીજે, શેષ રહ્યું તે શીશ ચઢાવી લીજે;
ગુરુ પદરજ ધરો વારંવારં, તાકે પુણ્ય તણો ન રહેવે પારં. ॥ ૯ ॥
- મન કર્મ વચને જે ગુરુકું વરિયા, લયે ભર પાર ઠીક થઈ ઠરિયા;
જેણે શીર ચઠાવી ગુરુ પદ ધુરી, તેની અમાપ આશે થઈ રાખ પૂરી. ॥ ૧૦ ॥

દોહા

જેમ પારસસે પારસ બને, તેમ ગુરુસે શિષ્ય બની જાય;
અણું અંતરો રહેવે નહિ, ન સંશય ઘર સમાય. ॥ ૧ ॥

ગુરુ ચરણે ગુરુ બરાબરી, શિષ્યજી હોવે સર્થ;
ગુરુ મોરાર પ્રતાપે જીવો ભાખે, સો આદિ અનાદિકી કર્થ. ॥ ૨ ॥

● છંદ ભંજગી

ગુરુ વિના નહિ સાધન શક્તિ, ગુરુ વિના નહિ મોક્ષ અરૂ મુક્તિ;
ગુરુ વિના સુધરે નહિ કામા, ગુરુ વિના ધરે જીવ જનમા. ॥ ૧ ॥

ગુરુ વિના સબે તીરથ જઈ કરે, ગુરુ વિના વ્રત નાના આદરે;
ગુરુ વિના વન જઈ પાવ જ ધરે, ગુરુ વિના તપ અંગે આદરે. ॥ ૨ ॥

ગુરુ વિના ભણે ચાર વેદં, ગુરુ વિના કથે વિધિ નિષેધં;
ગુરુ વિના શીખે પુરાણ અઢાર, ગુરુ વિના જ્ઞાન કથે અપારં. ॥ ૩ ॥

ગુરુ વિના દાન કરે વિધિવિધં, ગુરુ વિના ન થાય એકો સીધં;
ગુરુ વિના મન માને ત્યાં જાવે, ગુરુ વિના કારજ કોઈ કાળે ન થાવે. ॥ ૪ ॥

ગુરુ વિના પૂજે ઓર દેવા, ગુરુ વિના કરે અનેકની સેવા;
ગુરુ વિના ઓરકું ગાવે ને ધ્યાવે, ગુરુ વિના કરે અનેકની સેવા. ॥ ૫ ॥

ગુરુ વિના બોધ લેવે લેવરાવે, ગુરુ વિના પીર પીરાયું દેખાવે;
ગુરુ વિના નિષ્ફળ સબેહી જાવે, ગુરુ વિના મૂઢ ઓદર ફરી આવે. ॥ ૬ ॥

ગુરુ વિના ગ્રંથ વાંચે વંચાવે, ગુરુ વિના ચર્ચા કરે કરાવે;
ગુરુ વિના અનુભવ લેવે લેવરાવે, ગુરુ વિના બડાઈ કરી ગાલ બજાવે. ॥ ૭ ॥

ગુરુ વિના અનુભવ લેવે લેવરાવે, ગુરુ વિના શિષ્ય થાવે કરાવે;
ગુરુ વિના આકાશ પાતાળમાં જાવે, ગુરુ વિના ઠાલી અડું કહી બઢાવે. ॥ ૮ ॥

ગુરુ વિના કૃત સકલ ભોગવાવે, ગુરુ વિના પીડાકો પાર ન પાવે;
ગુરુ વિના અઠયાવીસ નરક પડાવે, ગુરુ વિના જીવ ચોરાસીમેં જાવે. ॥ ૯ ॥

ગુરુ વિના સુસતે દુકૃત થાવે, ગુરુ વિના પુણ્ય પાપમાં જાવે;
ગુરુ વિના અંધો ભવો ભવ ભટકાવે, ગુરુ વિના જમકે હાથ વેચાવે. ॥૧૦॥

દોહા

બીજ ઉખરમાં ફેરવી, પચીયું સાંઠી વાવે;
વારી સીચે સો ગણા, પણ છાંયો કે ફલ નહિ થાવે. ॥ ૧ ॥

● છંદ: ભુજંગી

ગુરુ વિના જ્ઞાન ધ્યાન લૈ આદરે, ઠાલો પરિશ્રમ કરે રહ્યા ઘણી;
ગુરુ મોરાર ચરણે જીવો ભાખે, એનો ચૌદ લોકમાં નહિ કોઈ ધણી. ॥ ૧ ॥

ગુજજર ખંડ હાલાર દેશ માંહી, નગર પંથક ખંભાલિડા જાંહી;
ઉડ નદી આથમણી વહાવે, પુરુષ મોરાર ગુરુ તામે રહાવે. ॥ ૨ ॥

યજ્ઞકા કુંડ જગ્યાકે માંહી, ગુરુ રવિરામ સમાજાતા માંહી;
પરચા પાર બ્રહ્મસું લેવે, સેવક કાજ સુધારી દેવે. ॥ ૩ ॥

એવા પુરુષ અલંગી ઉદાર, વર્તમાન વર્તે પરાને પાર;
નિર્માની નિરાશી નિર્મોહી નુરી, નિર્વાણ પદમે હાજર હજૂરી. ॥ ૪ ॥

દોહા

અધમ જીવ ઉદ્ધારવા, મહી ધર્યો અવતારં:
જીવો તાકું ઓળખી, પકડી ચરણકી લારં. ॥ ૧ ॥

ઈતિ શ્રી ગુરુમહિમા છંદ ભુજંગી સંપૂર્ણ.

(૩) અથ ચિંતામણિ લિખ્યતે

દોહા

શ્રી ગુરુ ગણપતિ શારદા, શુદ્ધ બુદ્ધિ દાતા સોય;
ચિંતામણી વર્ણન કરું, ગુરુ ગમ અનુભવ હોય. ॥ ૧ ॥

સતગુરુ ચરણમેં ગ્રહ્યા, સતગુરુ તુમ હો પૂર્ણ કામ;
જોની જન્મ અસંખ્યાત ફર્યા, અબ સુન્યો તુમારો નામ. ॥ ૨ ॥

મેં શરણાગત રહુરી, ગુરુ તુમ હો ચતુરસુજાણ;
કરુણા મેર મુ પર કરો, દીજે અભયપદ દાન. ॥ ૩ ॥

જ્ઞાન તુમારો દીજીયે, સો મીટે સબહી ત્રાસ;
ચિત્ત ચરણમેં લગ રહ્યો, સો મીટો સબહી ત્રાસ. ॥ ૪ ॥

જા દનસે સતગુરુ મીલે, તા દનસે જીવન જાન;
આપ રૂપ ઓળખાવિયો, સો સેજે બતાવી સાન. ॥ ૫ ॥

છંદ: ચોપાઈ

સતગુરુ સત હો સ્વામી રે આપે આપ અનામી;
એસે દયાનિધિ દેવા, કરું મેં ચરણ કમલકી સેવા. ॥ ૧ ॥

ધરું મેં ધ્યાન હરદા માંઈ, આપ હો અકલ ગુસાંઈ;
તુમારે ચરણકી રેનું, જાણું મેં કોટિ કામધેનું. ॥ ૨ ॥

એસે જાગ્રત હો જોગી, સદા બ્રહ્મ રસ ભોગી;
સ્વરૂપાનંદ આઠો જામ, વસ્તુ અખંડિત એહી દામ. ॥ ૩ ॥

બ્રહ્મમય પૂર્ણ કામ, કરત હો શૂન્યમેં મુકામ;
દેવ દષ્ટહી રહાવે, સદા અમૃત રસ પાવે. ॥ ૪ ॥

આસન ઉન્મુની માંહી, સહેજે સુખમણા તાંહીકે;
થક ગયે પવન બ્રહ્માંડ, સહેજે ભયે આનંદી. ॥ ૫ ॥

રમતે રામહી રાજાને બાજતે અનાહદ બાજા;
રહ્યો ઝણઝણ ઝણકાર, કે રોમે રોમે રરંકાર. ॥ ૬ ॥

પીડ બ્રહ્માંડ હીકે પાર, હોત હેં ઝાલરી ઝણકાર;
મોરલી બાજતે ઘેરી, અનાહદ શબદકી લહેરી. ॥ ૭ ॥

તુરીયા પદકો એહ તાલ, ભયે હેં સુણિયા સુનાયા;
મુદ્રા અગોચરી એસી, મીલ રહી તુરીયામેં તેસી. ॥ ૮ ॥

ખેચરી મુદ્રાકી રીતિ, લગાવો પ્રેમસું પ્રીતિ;
સતગુરુ સેવાહી કીજેને મુદ્રા ખેચરી લીજે. ॥ ૯ ॥

જા એ પદ હે નિર્વાણ, તેરી મીટે આવાજાન;
ચાંચરી ચક્ષુમેં હોઈ, નિરાધાર રહેત હે સોઈ. ॥ ૧૦ ॥

સુરતી શબ્દમેં લાગી, કે નુરતી જગત જોઈ જાગી;
અગન વિના જયોતુ અપારા, તત્વકા ત્યાં નહિ પસારા. ॥ ૧૧ ॥

ગંગા જમુના વહે ઘેરી, મધ્યે સરસ્વતી લહેરી;
ઈંગલા પીંગલા બીચે ઠામ, સુખમણા રહેત આઠો જામ. ॥ ૧૨ ॥

તુરીયાતીત એહી રીત, પાંચમેં પદ કર લીયો સ્થિત;
પહોંચે પુનરપિ નાહી, અખંડાનંદ બ્રહ્મ રહે તાંહી. ॥ ૧૩ ॥

માયા દંદ નહિ જાઈ, પુન્ય અરૂ પાપ પહોંચતે નાંઈ;
એકો બ્રહ્મ દ્વિતીયા નાંઈ, વિધિ નિષેધ નહી જાંઈ. ॥ ૧૪ ॥

પીડ બ્રહ્માંડકે પારા, વરસત નુર અપારા;
રંગ નહિ રૂપ રેખા, પરાકે પારહી પેખા. ॥ ૧૫ ॥

દરિયા અધરહી વરિયા, માંહી બ્રહ્મરસ ભરિયા;
નિરખી નેનસું નહાવેને પૂર્ણ પદહી પાવે. ॥ ૧૬ ॥

ઉડાં નહિ કશી વ્યાધિ, અસી સહેજ સમાધિ;
ઝલમલ ઝલમલે ઝાંહી, એકો હે આપસો સાંઈ. ॥ ૧૭ ॥

ખંડ વિખંડ સો ટળિયા, એકવીસ બ્રહ્માંડમેં ભળિયા;
નીર જયું સમુદ્ર માંહી, અણુભર ખાલી ત્યાં નાહી. ॥ ૧૮ ॥

એસી સેજકી સાના, ગુરુમુખ સમજ ગ્રહો જ્ઞાના;
નિરાધાર નીરખ નિશાના, ત્યાં પુસ્તક ન પહોંચે પાનાં. ॥ ૧૯ ॥

જીવનમુક્ત હે જોગી, ભયે હે બ્રહ્મ સંજોગી;
તહાં નહિ જીવન અરૂ જંતુ, બ્રહ્મહી બ્રહ્મ હે તંતુ. ॥ ૨૦ ॥

ખલ ખાલકકે માંહિ, કે અંધા દેખતા નાહી;
દષ્ટિ ભુષણમેં ખોલી, કે હાટકું ગયા હે ભૂલી. ॥ ૨૧ ॥

ગુરુબિન કોન ઓળખાવે, ભૂલ્યા ભેદ કહાં પાવે;
સતગુરુ મળ્યા નહિ સાચા, મતા રહ્યાં ભેદ બિન કાચા. ॥ ૨૨ ॥

માલિક મીલેગા ભાઈ, કારજ સહેજમેં થાઈ;
મીટાવે રેનકા સપના, દીખાવે રૂપહી અપના. ॥ ૨૩ ॥

પટમેં સુતહી ભારા, તંતુહી તંતુ પસારા;
ગ્રહી લીયો ગુરુકે જ્ઞાના, છોડી દીયો દેહ અભિમાના. ॥ ૨૪ ॥

દોહા

સતગુરુ શુદ્ધ સ્વરૂપ હે, જીવા મન ધારી લીયો સોય;
ચિત કરો સ્થિર ચરનમેં, જીવતાં મુક્ત પદ જોય. ॥ ૧ ॥

પ્રથમ દોહરા પાંચ હે, ચોવીસ કહી ચોપાઈ;
ઉભય દોહરા અંતકા, ગુરુ મોરાર બોલવાઈ. ॥ ૨ ॥

(૪) અંતર લિપિકા

મોરાર ગુરુકે અક્ષરપંચ, અક્ષરે અક્ષરે બ્રહ્મપદકો સંચઃ
મમો મોહ માયા દૂર કરે, સુરત નુરત નીશાણે ઠરેઃ
અખંડ નાદ ગુરુગમે ઓળખાય, તુરીયા ત્રણે અવસ્થાનો સાક્ષી થાય. ॥ ૧ ॥

રા રાઉ બતાવી દેવે, સુખમણાકું સંધે લેવે;
ઉન્મુનીમે આસન ધરે, હંસા પદ નિર્વાણમે ઠરે. ॥ ૨ ॥

રેરા રંગ સંગમે રહાવે, હાંણ વૃષ્ઠિ ઘરમે નાવે;
ત્રિવિધ તાપ તામે સમાવે, સોપદ સતગુરુ દયા કરી આપે આપ ઓળખાવે. ॥ ૩ ॥

દદા દેવ દષ્ટહી કરે, ચિત્ત ન ચમકે ફેરો ન ફરે;
બ્રહ્મસું એકમેકતા કરે, જેસે રે લુણ નીર એકઠા ભળેરે. ॥ ૪ ॥

સસા સર્વે પદમાં મળે, મન સંગે આત્મા સ્થિતિ કરે;
સહેજે સહેજ ઘરમાં સમાયા જીવા, અક્ષર પંચકોરે વર્ણન કર્યો નવ જાય. ॥ ૫ ॥

ઈતિ શ્રી જીવા ભગતકૃત અંતર લિપિકા સંપૂર્ણ

(૫) ભજન: પહેલું

ગણપતિ ગરવા, દેખત વરવા, સમર્થ પર કામ કરવારે;
પ્રથમ ગણપતિને સમરવા ર હોજી.

॥ ટેક ॥

ઉમિયાયે અંગનો મેલ ઉતાર્યો, ઓખા ગણપતિ ઘડવાજી;
દીધી શીખને દ્વારે થાપી, બેઠા નાવણ કરવા.

॥ ૧ ॥

વન પર્વતથી શિવજી આવ્યા, ગણપતિ લાગ્યા લડવાજી;
કોપે શંકર ફરસી લીધી, કાઠે શીશ નહિ જડવા.

॥ ૨ ॥

તાએ ઉમિયા દેખ્યા ગણપતિ, કેર કર્યો મહાદેવા;
કરો સજીવન કોપી જવાલા, માતાજી બેડા મરવા.

॥ ૩ ॥

બ્રહ્મા વિષ્ણુ કોડ તેત્રીસે, આરાધે હોજી;
ગજકો શીશ ગણપતકો કરિયો, ધ્રુત સીદુર સેવા ચડવા.

॥ ૪ ॥

આયુધ ફરસી કેશર તિલક, મુસા વાહન ચડવા હોજી;
ધૂપ દીપ આરતી ઉતાર્યા, પાંચ લાડુ પૂજા ધરવા.

॥ ૫ ॥

સર્વ દેવઅગ્ર દેવકી પુજા; વિવાહદિક આરંભવા હોજી;
પુજન સ્મરણ પેલે કરે, તેને વિધન દીયો નહી પડવા.

॥ ૬ ॥

તીનુ દેવને કોડ તેત્રીસે, સર્વે પહેલો થાપવા હોજી;
કહે ખત્રી જીવો ગુરુ મોરાર ચરણે, થાવો પ્રસન્ન દુખ ખરવા.

॥ ૭ ॥

(૬) મુદ્રાનાં પદ

પદ પહેલું

ઉન્મુની કે બજારમાં કાંઈ, ઝલમલ જયોતું અપાર હો;
સુષમણાએ સેજ ઘરમાહે, નીરખત ભયો નિયાલ હો. ॥ ટેક ॥

અધર દરિયા અધર સિંહાસન અધર ખેલ નિરાધાર હો;
અખંડરાસ ખેલતહી અખંડિત નેણ કમળસે નિરાધાર હો. ॥ ૧ ॥

મણી માણેક મોતી લુમેં, હીરલા ઝલકે અપાર હો;
સતગુરુ દષ્ટે દેખીયે ભાઈ, ત્યાં માયા કર્મ નહિ કાલ હો. ॥ ૨ ॥

ઝીણા રાગની ઝાલરી વાગે, માંહી મોરલી કરે મલાર હો;
રણઝણ વાજાં ગેબી વાજે, તુરીયાએ એકતાર હો. ॥ ૩ ॥

ત્રણે ગુણથી તે પદ નિરાળું, પાંચ તત્વથી પાર હો;
સતગુરુ કૃપાથી પામીયે, તો થાઓ ફેરાથી પાર હો. ॥ ૪ ॥

એણે મારગે અનેક સંત સીધ્યા, ઠરીને બેઠા એક ઠામ હો;
ચારે ખાણયું ચુકીયું ભાઈ, કાખું કરમનું જાળ હો. ॥ ૫ ॥

વેહેતે પુરેથી વારીને લીધાં, એવાં સમરથ ગુરુ મોરાર હો;
જીવો કહે મુને ચરણમાં રાખ્યો, તેનો નહિ ભળાય શીર ભાર હો. ॥ ૬ ॥

(૭) પદ બીજું

સતગુરુ મળિયા તેના કારજ સરીયાં, પુનરપીથી થીયા પાર હો;
ભેટ લ્યો ભવસિંધુ કેરી ભાઈ, રહ્યાં સ્વરૂપાકાર હો. ॥ ટેક ॥

પિતા કેરે ઓદરથી ઉતર્યા ભાઈ, નહિ માતાના શીરભાર હો;
માતા કેરા માવતરો ભાઈ, કર્યા વીસ કુળનો ઉધ્ધાર હો. ॥ ૧ ॥

ઉંમર સુધી સેવાયું કીધી, અવગુણ ન લીધો લગાર હો;
ચોવીસ કુળ પિતાના તાર્યા, એવા ભક્ત દીનદયાળ હો. ॥ ૨ ॥

પિતૃઋણ તો કાપ્યું, કાપ્યું દેવું રણની ડાર હો;
પુણ્ય પાપનું ફાટ્યું, થયા કર્મ ભ્રમથી પાર હો. ॥ ૩ ॥

ગુરુ રણતો માથે ચડાવી લીધું, તેનો ઉંમર લગી શીરભાર હો;
આ દેહી અર્પણ કરી સેવા કીધી, કંકર કીધો કાલ હો. ॥ ૪ ॥

બ્રહ્મા વિષ્ણુને દેવ સંધળા, ઉલટી ભરે ભક્તુની પાળ હો;
શંકર સરખા સરાહે દર્શનને, ત્રિલોકી કરે નમસ્કાર હો. ॥ ૫ ॥

સતગુરુ ચરણનો મહિમા એવો, રંક નુરી થીયા પાર હો;
જીવો કે મેં એ પદ જાણીને, સમર્યા શ્રી ગુરુ મોરાર હો. ॥ ૬ ॥

(૮) ૫૬ ત્રીજું

ખેચરીમાં ખેલ ખરો ભાઈ, ભુચરીમાં કરો ભાળ હો;
ચાંચરીમાં ચેતન નીરખો, એ ઉન્મુનીને આધાર હો. ॥ ૮૬ ॥

ધુમસ સરખો ભાસ ધણીનોને, જીવન જુગના આધાર હો;
છાયા માયા ત્રીનું વોણા ભાઈ, નહિ વાણી તણો વિસ્તાર હો. ॥ ૧ ॥

એધાંણથી આઘેરડાને પરખ્યાથી છે પાર હો;
બોલી વીણા બોલવાઈ તો, બોલે છે બાવન બાર હો. ॥ ૨ ॥

તુરીયામાં તે બોલીને સમજીને, અગોચરીએ એકતાર હો;
અનંત સિંધુ ગરજતા ભાઈ, વાજાં વાગે અપાર હો. ॥ ૩ ॥

.....
દેવ દરશીને આતમ પરશી, અરસપરસ એકાકાર હો. ॥ ૪ ॥

કેહેણી કરણી કરિયા છુટી, રેણી રસના બાર હો;
ગુંગા કેરી ગોષ્ટિ રે ભાઈ, એતો ગુંગા સમઝણહાર હો. ॥ ૫ ॥

આંધળો દેખે ને બહેરો સાંભળે, કુઠો ભાંગે તાડ હો;
જીવો કે જેને સતગુરુ મળ્યા ભાઈ, તેના મતાં અગમ અપાર હો. ॥ ૬ ॥

(૯) ૫૬ ચોથું

અગાધ મતાં કોઈ અનુભવી કેરા, તેમાં નહિ વિચારા વિચાર હો;
જીવન મુક્તા જે ઘરમાણે ભાઈ, તે ઘર અગમ અપાર હો. ॥ ૭ ॥

તે ઘર પોત્યા તેતો તરીયા ભાઈ, જગમાં નાવે કોઈ કાળ હો;
લુણ મલ્યું મહા સિંધુમાં ભાઈ, તે તો થયું એકાકાર હો. ॥ ૮ ॥

મરને પરલે કેરો સુરજ તપે, તોય ત્યાં ન લાગે ઝાળ હો;
એકવીસ બ્રહ્માંડે જળ ચડે, તોય ત્યાં ન પહોંચે વારી હો. ॥ ૯ ॥

ઓગણપચાસ વાયુ આફડે, તોય ત્યાં પવન ન લાગે લગાર હો;
અનભે પદને અનુભવે ભાઈ, તો કેમ કરી પોંચે કાળ હો. ॥ ૧૦ ॥

સતગુરુ કેરી સાનમાં ભાઈ, કોઈક વિરલે લીધા વિચાર હો;
દયાળ ગુરુના દલ રીઝાવીને, અમૃત પીધાં અપાર હો. ॥ ૧૧ ॥

મહાપદમાં મુક્ત રહ્યાં મહાલે છે, ખેલ એ છે નિરાધાર હો;
જીવો કે તે મેં જાંઉં બલિહારી, મને મળ્યા ગુરુ મોરાર હો. ॥ ૧૨ ॥

(૧૦) ચૂંદડી પહેલી

નિર્ગુણ નાથની ચૂંદડી, અનુભવી ઓઢવાને બેઠા;
ઓઢીને અમર થયા, ભવમાં ફરીને ન પેઠા. ॥ ટેક ॥

નથી વણી નથી વાવરી, નહિ રંગારે રંગી;
જેને ઓઢાડી સતગુરુજીએ, તે નર આપે અલંગી. ॥ ૧ ॥

વાવનારે વાવી નથી, નહિ કાંતનારે કાંતી;
તાણો વાણો તેને હાથ છે, નહિ તેમાં તંતુ કે તાતી. ॥ ૨ ॥

ચૂંદડી ચૌદે લોકમાં, ઝલમલ ઝલકાંણી;
વારંવાર વાકો આવે નહિ, વિધ વિધ વીરલે જાણી. ॥ ૩ ॥

જાણે તે જગમાં આવે નહિ, એ નરભે ઘરની નીસાંણી;
તાપ ત્રિવિધના ત્યાં નહિ, અભેપદને ઓળખાણી. ॥ ૪ ॥

અઘાટ ઘાટડી નહિ ઘાટડી, એ તો છે આદિને અનાદીની;
જેને માર્મિક સતગુરુ મળ્યા, તેની દષ્ટે દરસાણી. ॥ ૫ ॥

અણ અણીકારની ચૂંદડી, સહેજ ઘમાં સમાણી;
અદ્વિતીય અનુપમ અમાપ, નિત નિત નવા નવા રંગની. ॥ ૬ ॥

આદિ અનાદની ચૂંદડી, જગ જાતાં નહિ જાવે;
ગુરુ મોરારે પ્રતાપે મગન થઈ, દાસ જીવો જશ ગાવે. ॥ ૭ ॥

(૧૧) ચૂંદડી બીજી

ઓઢોને અનુભવી ચૂંદડી, બહુ વિધે બની બનેલી;
આવાગમન નહિ ઓઢતાં, સુરતી સ્વરૂપે ભેળી. ॥ ટેક ॥

સતગુરુ ચરણ સેવી કરી, અંગ સંગ કરવી એક તાઈ;
લહેર મેરે લક્ષ લીજીએ, કમી ન રહેવે કાંઈ. ॥ ૧ ॥

વાચ કાચ વરતી વશ કરી, ગુરુ બ્રહ્મ એક જ લેખે;
અવસન રહેવું ઓઝલમાં, હરિ વિના બીજું નવ દેખો. ॥ ૨ ॥

ચૂંદડી ચારે મેલી કરી, પાંચમે પદ પહોંચડાવે;
ઓઢતાં અનુભવ અતિ ઘણો, જોની જન્મ ન દેખાડે. ॥ ૩ ॥

નિત નિત નવે નવે નેહસું, ઓઢતા આનંદકારી;
એ પદ છે ગુરુ લક્ષ તણું, એના વિરલા અધિકારી. ॥ ૪ ॥

ઘાટડી ઘેરા રંગની, વર્ણવવી વાણી ન આવે;
છે વેદની વાર્તા, દેહવારી નહિ ફાવે. ॥ ૫ ॥

ફાવી ત્યાં ફેરો નહિ, અક્ષે અમર ઘર જાવે;
ગુરુ મોરાર ચરણે રહી જીવ, ભાખે સો પદ ગુરુ કૃપાથી પાવે. ॥ ૬ ॥

(૧૨) ચૂંદડી ત્રીજી

ઘાટડી ઘેરા રંગની, અનુભવી ઓઢીને બેઠા;
ઓઢતા અમર થીયાં, આતમા ઘર પોતાને જઈ પેઠા. ॥ ટેક ॥

એ ચૂંદડી છે અહલાદમાં, જુગતે જોયા જેવી;
જોતાં જનમ મરણ આવે નહિ, ભવભય તારણ તેવી. ॥ ૧ ॥

નાણે ન મળે એ ઘાટડી, સંપત ચૌદે લોકની સોંપે;
સેવા કરી સતગુરુ રિઝાવિયા, તેને અંગે જ ઓપે. ॥ ૨ ॥

અંગ ઓપીને આનંદ વર્તોયો, તે બ્રહ્મનંદ કહીયે;
સદાય રહેવું સેજ ઘરમાં, લક્ષ એણી પેરે લહીયે. ॥ ૩ ॥

અણવિધ્યા મોતી લઈ કરી, ચૂંદડીમાં રે ચોડયાં;
બહુવિધ બની રહ્યાં, તેજ અલોકીકના મોંડયા. ॥ ૪ ॥

ચૌદ ભુવન એ ચૂંદડીમાં, ચૂંદડી ચૌદેથી બહારી;
એ ગુરુ ભાગીએ ગોતી લીધી, અનુભવે આંખે ભાળી. ॥ ૫ ॥

ભવના ભય મોચન કરી, એને છાપ હજુરની મારી;
ગુરુ મોરાર ચરણે રહી જીવો ભણે, એને મેં જાઉં બલિહારી.

॥ ૬ ॥

(૧૩) ચૂંદડી ચોથી

ચારે જુગમાં ભક્ત થયા, એ ચૂંદડીના અધિકારી;
ઓઢી અભય પદવી પામીયાં, વહેતી વરતીને વારી.

॥ ટેક ॥

પ્રથમ ઓઢી પ્રહલાદજી, સતગુરુ આજ્ઞા પાળી;
લક્ષ લીધો ઉદર માંહીથી, પાંચ કોડને ઉધ્ધારી.

॥ ૧ ॥

બીજા હરિશ્ચંદ્ર તારામતી, વિપતે વરજ્યાં નહિ લગારી;
હરિએ રોહિત સજીવન કર્યો, સાત કોડને લીધા તારી.

॥ ૨ ॥

ચોથા બળીરાજા થયા, અંગ હરિને વરણી;
બાર કોડ ઉધરિયા, ઘરે બીજાવળી રાણી.

॥ ૩ ॥

પાંચમાં શ્રી રધુનાથજી, સતગુરુ વચન શીરધારી;
અયોધ્યા લૈ ચઢાવી વિમાનમાં, ઘરે સતી સીતા નારી.

॥ ૪ ॥

ચારે જગના એમ ઉધર્યા, હજીએ ઉધરશે અધિકારી;
ગુરુ મોરાર ચરણે જીવો ભણે, આ ચૂંદડી જીવો ભારી.

॥ ૫ ॥

(૧૪) પદ: ૧

હે વીરા, આદ્યે અંતે મધ્યે સતગુરુ સાચા, જેની વાણી અવિચળ વાચા. ॥ ટેક ॥

હે વીરા, તરણ તારણ ને અધમ ઉધ્ધારણ, જીવપણાને જોયા:
હે વીરા જીવપણું ॥ ૧ ॥

હે વીરા, કાષ્ટ મધ્યેથી જવાળા પ્રગટે છે, ત્યારે કાષ્ટ બળે ન રેવે કાચા:
હે વીરા, સતગુરુ મળે, જીવપણાને જ્યારે, આપ સમા કરે લઈ સાચા. ॥ ૨ ॥

હે વીરા, અસંખ્ય જુગનો જીવ જુદો પડિયો, તેને એક મેકે મેળાવે:
હે વીરા, સાન બતાવી લક્ષ દેખાડે નિરાધાર ઓળખાવે. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, ભ્રાંત ભેદ ભ્રમના મટાડે, એને નિરંતર નજરે આવે;
હે વીરા, સાચે સેવા સ્મરણ કરિયા, તે જુગ યોનીમાં ન નાવે. ॥ ૪ ॥

હે વીરા, ગુરુ ગોવિંદ ગોવિંદ ગુરુ જાણો, તે આપેઆપમાં સમાવે:
હે વીરા કારજા કરણે એક જ જાણો, ત્યારે દુનિયા નજરે નાવે. ॥ ૫ ॥

હે વીર, જેમ સુરજમાં લીન ભયા તારા, તેમ અખંડ જયોતુંમાં સમાવે;
હે વીરા, દોય કર જોડી, દાસ જીવો જશ ગાવે, ગુરુ મોરાર ચરણમાં ચિત્ત લાવે. ॥ ૬ ॥

(૧૫) પદ: ૨

હે વીરા, મહામારગે ચાલો, બીજા આન મારગ ખાળો;
હે વીરા, તો તમે સેજે, અમરા ઘર મહાલો. ॥ ટેક ॥

હે વીરા, મારકંડ પુરાણમાં મહાત્મ્ય ઘણું લખિયું, તે મહાબીજ મારગ તમે ઝાલો:
હે વીરા, જેવું લખ્યું છે તેવા ધર્મને પાળો, એવી સાધુની રેસ લઈને હાલો. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, વાચકાચ મનને વશ કરી રાખો, ટેક ભજનની પૂર્ણ પાળો:
હે વીરા, મારકંડ ઋષિએ મારગ પાંડવને બતાવ્યો, એ મારગે સુખે કરી હાલો. ॥ ૨ ॥

હે વીરા, નિરાધાર નિશાને નામને ઓળખાવિયા, એવી ઝળહળ જયોતું જોવા હાલો:

હે વીરા, નેણે નીરખી નિર્મળ થાશો, કર્મ અસંખ્ય જગના બાળો. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, સતગુરુ સેવાથી નર નજલંક નીપજ્યા,
હે વીરા, ખાવો ખરચો વિગતે વાવરો, સતગુરુ ચરણ રુદામાં ધારો. ॥ ૪ ॥

હે વીરા, સતસંગ સેવા લાભ એણી પેરે લેવા, વસ્તુ વિચારીને સંભારો:
હે વીરા, કીયે ઘરથી આવ્યો તે કીયે ઘર જાશો, તે ઘરને તમે નિહાળો. ॥ ૫ ॥

હે વીરા, પૂર્ણ પ્રસાદી સતગુરુની પાઈ, જન્મ મરણ ફેરો ટળીયા:
હે વીરા, દોય કર જોડી દાસ જીવો ગાવે, ગુરુ મોરાર ચરણ ચિત્ત ધરીયે. ॥ ૬ ॥

(૧૬) પદ: ૩

હે વીરા, નિજિયા નીરખો તો તમે નીજ પદ પામો, સફળ કરી લ્યો આ જામો. ॥ ટેક ॥

હે વીરા, સતગુરુ સેવો, સાધુને સુખ દેવો, કેવળ કમાયું કામો:
હે વીરા, મનુષ્ય જન્મનો એ લ્હાવો છે, વિષય વાસનાને વામો. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, ચિત્ત કરો ચોખ્ખા દયા દિલમાં આણો, મનમાં કરીશ મ બીજો ભામો:
હે વીરા, ભામે ચડ્યા તે મનમાં ભટકશો, દિલમાં દુબધ્યાનો જામસે જામો. ॥ ૨ ॥

હે વીરા, નિરાધાર ભાળો તો જામેલ જામો ટળસે, સન્મુખ સાહેબ છે સામો:
હે વીરા, અટલ અભંગીને ઉન્મુની આસન, નિરાલંબને જોઈને વામો. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, દેવ દરસ્યાને આતમ પરસ્યા, અરસ પરસ એમ રમો;
હે વીરા, તીરથ વ્રતને ખટપટ ખારી, શીદ તપસ્યાએ દળ્યું દમો. ॥ ૪ ॥

હે વીરા, અરસ પરસ રહો આદુ ધરમમાં, પળેપળે નમણું નમો;
હે વીરા, સેવો પૂજો સાચા દિલથી, તો ગુરુ પ્રસાદી પામો. ॥ ૫ ॥

હે વીરા, કર્મ જાળ વાસનીક બાળ્યું, કમાયું કમાવો ભવ ભય વામો:
હે વીરા, ગુરુ મોરાર ચરણે રહી જીવો ભાખે, હું તો ગુરુ ચરણ રજથી પામ્યો. ॥ ૬ ॥

(૧૭) પદ: ૪

હે વીરા, માયામાં મૂક્યો ઘર પોતાનું ચૂક્યો, ત્યારે ઓદરમાં અથડાયો:
હે વીરા લક્ષ ઓરાશીને, ધકકે ચડીયે કર્મ ભર્મમાં ખૂબ જડિયો. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, અસંખ્ય જુગ ગયા એમ વીતી, પણ મુળગો મરમ ન જડિયો:
હે વીરા, સિંધુ પદ મૂકી સિંધવમાં ભળીયે, એમ મુળ હીણે માયામાં પડિયો. ॥ ૨ ॥

હે વીરા, જળની અ પ્રાપ્તિએ જુગમાં ફરે છે, જળ મળે સિંધવ ટળિયો:
હે વીરા, ગુરુ મળે જીવપણું જુદુ કરે, જ્યારે જીવ સતગુરુને વરિયો. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, નીસાણ બાળ્યું નિજ પદ ઓળખાવ્યું, દષ્ટે કર્યો બ્રહ્મ રસ દરિયો;
હે વીરા, દરિયો દેખાડ્યો ને ડુગડુગો ભાંગ્યો, જીવ તે બ્રહ્મા ભરિયો. ॥ ૪ ॥

હે વીરા, નામરૂપ ગુણ સધળા મટિયા, અક્ષય અમર ગુરુએ કરિયો:
હે વીરા, સંત ધન્ય ધન્ય, સતગુરુ સાહેબ શિષ્ય ચરણમાં પડ્યો. ॥ ૫ ॥

હે વીરા, સફળ અનંત જનમ કરિયા, મોહ માયાથી ટળ્યો:
હે વીરા, મોરાર ચરણે જીવો ગાવે, એવા સંતોથી મન મળ્યો. ॥ ૬ ॥

(૧૮) પદ: ૫

હે વીરા, નાથ નિરંજન નિરાલંબ ગોંસાઈ,
તે નેણે નીરખી કરીયે ઓળખાઈ. ॥ ટેક ॥

હે વીરા, સેવા કરીયે, સાચા સતગુરુની, એકતા અંતરમાં લાઈ,
હે વીરા, આ દેહ અર્પી ચરણમાં રહીયે, તો તરત રીઝે ગુરુરાઈ. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, સતગુરુ દયાળ દયાના સિંધુ, સેજે દીયે સાન બતાઈ;
હે વીરા, અનંત જુગની ઓળખાણું, દઈને દીયે ભવસાગર ભુલાઈ, ॥ ૨ ॥

હે વીરા, બ્રહ્મ ભુલીને જીવ થઈ રીયો છે, એની ગાંઠ ગાઢી ઘેરાઈ,
હે વીરા જીવ પણે જોનીમાં, ફરે છે ધકા ચારે ખાંણીયુંમાં ખાઈ. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, ચારે ખાણનાં જીવ લક્ષ ચૌરાસી, તે મીટાવાવાળા ન કોઈ:
હે વીરા, મીટાવણવાળા તો એક, સતગુરુ છે તેને મળીયે શીશ નમાઈ. ॥ ૪ ॥

હે વીરા, નારદને જ્યારે, દેમર ગુરુ મળ્યા, ચૌરાશી એક પલમાં તોડાઈ:
હે વીરા, એવું શરણું સતગુરુ કેરુ, દીયો ચરણે શીશ નમાઈ. ॥ ૫ ॥

હે વીરા, ધન્ય સતગુરુ ધન્ય શરણાને, જો મળી કરીયે એકતાઈ:
હે વીરા જીવો કહે મેં ગુરુ મોરાર ગ્રહાં, હવે કહું છું ગાઈ બજાઈ. ॥ ૬ ॥

(૧૯) ૫૬: ૬

હે વીરા, નિજ્યા તો નિરાધાર ધામેં, સતગુરુ સેવાથી એ પદ પામે ॥ ટેક ॥

હે વીરા, ઉમંર સુધી અંગ અર્પણ કરીને, એ કેવળ ક્રમાયું કામે:
એ વીરા મહાવ્રતીના મુનીવર વીરા, મન ચિત્ત ચરણુંમાં સામે. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, વાય કાય વરતી ન ડોલે, મન વરત્યું એમનું ઠામે,
હે વીરા, એવી રહેમ સતગુરુ પાળે, ત્યારે સાન આવી કરે અનામે. ॥ ૨ ॥

હે વીરા, અજર અમર અલખ અવિનાશી.....:
હે વીરા, નજરે નીરખ્યા, તે નર ન્યાલ છે, જેની વરતી પહોંચી વ્યોમે. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, અગમ અગોચર અપાર અમાપે તે ગોચર થયાં ગુરુ ગમે:
હે વીરા, ગોચર થયા તો ગોને જીત્યાં, નીરખ્યા નિરાધાર સન્મુખ સામે. ॥ ૪ ॥

અખંડ જોત્યું જાગી ભ્રમણા ભાંગી, ત્યારે જમરા ન પોંચે આ જામે:
હે વીરા, જોની જન્મનો ભય ટળિયો, ભવસાગર ભય વામે. ॥ ૫ ॥

હે વીરા, સાહેબે કરુણા મહેર કીધી, જોઈ અંતર જામો જામે:
હે વીરા, મોરાર ચરણે રહી જીવો ભાખે, જઈ સુખ સાગરમાં સામે. ॥ ૬ ॥

(૨૦) પદ: ૭

હે વીરા, બીજમાર્ગી તમે બીજને પરખો, તો તરીને ઉતરશો ભવપારા:
હે વીરા તોલ કરીને દીલમાં તોલો, તો થાશે આ દેહ નીસ્તારો. ॥ ટેક ॥

હે વીરા, સાધુ સેવો સતગુરુને ખોળો, તો મળશે કિરતારા;
હે વીરા, હેતે પ્રીતે હરિજન સાથે, તમે કરોને એકતારા. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, એવા છે વસ્તુના વેપારી, એતો વોરેને વોરાવે;
હે વીરા, જીવ ગરજ ઘરાકની દેખે, અનુભવ અગ્નિ દેનારા. ॥ ૨ ॥

હે વીરા, શીરને સાટે સેવક લીધે છે, એવા અજર પદવીના દેનારા;
હે વીરા, લીધા લક્ષ થયા નિરપેક્ષ, એ માણે મોજયું નિરાધારા. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, હરતા ફરતાં હરીને ભાળે, થયા દેવ દષ્ટિવાળા;
હે વીરા, કર્યા કર્મને કોરે કરીયાં કાયા પાપના જાળાં. ॥ ૪ ॥

હે વીરા અહોનીશ અંતરમાં એ આધારો, દયા સાગર ભંડારી;
હે વીરા ગુરુ મોરાર કૃપાથી જીવો ગાવે એના ધન્ય ઉદર અવતારા. ॥ ૫ ॥

(૨૧) પદ: ૮

હે વીરા, નજીયા વીનાના નર શું કમાયું કમાશે, એ તો ખાસડાં જમ હાથે ખાશે. ॥ ટેક ॥

હે વીરા, મન મુંડાવ્યું ને માથું મુંડાવ્યું, એના કારજ કઈ પેરે થાશે:
હે વીરા, વેશ પેહેર્યા પણ દેશ ન આવ્યો, એ તો ઉલટા ફજેત ઘણું થાશે. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, ભક્તિ કરે પણ જન રે ભમિયાં, જેટલા જોશો તેમાં જમ ધરાશે:
હે વીરા, પાણી વલોવે માખણ નહિ નીપજે, એતો હુતમાંથી ધૂત થાશે. ॥ ૨ ॥

હે વીરા, મન મુંડાવ્યું તેના તન રંગાણા, દિન દિન અધિક ચડતી જાશે:
હે વીરા, પ્રેમ પુજારી પલે પલે અદકી, એણે નીઝાર વરતી કે'વાશે. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, સંત સતગુરુની સેવામાં સ્નેહ કરશે, સામાં સન્મુખ પગલાં ભરશે:

360-684

હે વીરા, નિરાધાર નિજિયાને તે નીરખશે, અખંડ જ્યોત જળાલંબ જોશે.

॥ ૪ ॥

હે વીરા, વહેલી વરતી વશ કરીને, એ હાવ નજિયાના લેશે

હે વીરા, મહામારગે એવા મુનીવર ચાલ્યા, ઉલટા જમ એથી ડરશે.

॥ ૫ ॥

હે વીરા, જીત્યા દાવો જન્મથી ટળિયા, હવે હાંમી શું ભરશે:

હે વીરા, ગુરુ મોરારની કૃપાથી જીવો જશ ગાવે, એની વધાઈયું વૈકુંઠમાં પડશે. ॥ ૬ ॥

(૨૨) પદ: ૯

હે વીરા, નજીયા ઘરમેં કોક નુરી રહેશે, તેની છત કેમ રેશે છાની:

હે વીરા નિરાધાર પદ નીરખીને રહેવે, લીધું મન કર્મ વચને માની.

॥ ટેક ॥

હે વીરા, સતગુરુ સેવી અંતર ભેદ લિયા, એ વીર વળગ્યા નીજ નામે,

હે વીરા, વાણીથી વર્જિત સમજયા, તેની પરખ કેમ રે'શે છાની.

॥ ૧ ॥

હે વીરા, જેરે સમજયા તે અંતરમાં સમાવે, એ વાત વર્ણવી નહિ જાવે:

હે વીરા, કહ્યા જેવી આ વસ્તુ નથી, જેમ ગુંગો ગોળ ખાવે.

॥ ૨ ॥

હે વીરા, મનમાં ગુણે ને મનમાં માણે, એ તો બાહેર કેમ કહાવે;

હે વીરા, ખટ ઉરની ભાંગી ઉરથી, ઈ વાસનીક લિંગ જલાવે.

॥ ૩ ॥

હે વીરા, નીરખે હરખેને પિંડમાં પરખે, એ રસ નેણા પાવે;

હે વીરા, એતો વાણીથી વર્જિત છે, એ કોકના રુદામાં સમાવે.

॥ ૪ ॥

હે વીરા, લીધા જેવો લહાવો મળ્યો છે, મનને પ્રીછવી સમજાવે:

હે વીરા, હરતાં ફરતાં હરિજન સેવે, એની ચરણરજ શીર ધારે.

॥ ૫ ॥

હે વીરા, ચરણરજથી પ્રતાપ નહિ મોટો, એ કોઈક વીરલાને ફાવે

હે વીરા, ગુરુ મોરાર ચરણે જીવો ભાખે, એ ફેર પૃથ્વીમાં નહિ ખાવે.

॥ ૬ ॥

(૨૩) પદ: ૧૦

હે વીરા, બીજને ન જાણે તે બીજે મારગે ચાલે, તે દરિયા પાર કેમ ઉતરશે:

હે વીરા, નજીયા પંથી વાતે ન ઓળખે, તે તો કોની પેરે પાર તરશે.

॥ ટેક ॥

હે વીરા, સુવાંગ પેરે પણ ધણીને નથી ઓળખતાં, તેના શા નિવેડા થાશે:
હે વીરા, સતગુરુ પૂરા મળ્યા વિના, ગાફેલ ગોથાં બહુ ખાશે. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, ગરજ ન રહી ગુરુ ખોળવાની, તે કારજ શું સુધારશે:
હે વીરા, ગાવું વાવું ને ધાન ધબેડવું, તેથી કઈ દેહનાં કર્મ દૂર થાશે. ॥ ૨ ॥

હે વીરા, જ્ઞાન કથે, પણ ગુઢાર્થ ન સમજ, એવાં આંધળા ભીંત થઈને ફરશે:
હે વીરા, વિવેક વહોણા કંઈ વગત ન જાણ, અને નહિ કઈ તરવાની આશે. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, વિવેકી પુરુષે તો વિગતે જોવું, અસાર તજીને સારની આશે;
હે વીરા, પૂરા પરખીને પદને ગ્રહેવું, જેથી આપણા કારજ થાશે. ॥ ૪ ॥

હે વીરા, સેવી પૂંજીને સાનું લેવી, લઈને તોલ કરીને તપાસે;
હે વીરા, કારજ સારે નબ્રહ્મને ભાળે, કર્યા કર્મ સધળા બળશે. ॥ ૫ ॥

હે વીરા, અભે ઘર પોત્યા નીરભે ઘર મળિયું, અવર ન રહી કોઈ આશે;
હે વીરા, ગુરુ મોરાર પ્રતાપે જીવો ગાવે, એવા સંત અમરાપર વાસે. ॥ ૬ ॥

(૨૪) પદ: ૧૧

હે વીરા, નિરાધારમેં કોઈક વિરલા, વીરા ઈ ગહેરાને અતિ ગંભીરા;
હે વીરા, હલણચલણ હવની પર ચાલે, પણ મારે આકાશે તીરા. ॥ ટેક ॥

હે વીરા, નિર્મળ દસાંને નિર્મળ નેણા, પણ સુરતે પોંચે તે નર શુરા;
હે વીરા, આઠો જામ આકાશે રહેવું, નેણે નીરખે નુરા. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, તત્વ સમાસને સર્વ દેખે, એને સતગુરુ મળ્યા છે પુરા;
હે વીરા, ઝળહળ જ્યોત્યું જરાબંબ ઝલકે, તેમાં એકમેક ભરપૂરા. ॥ ૨ ॥

હે વીરા, નેણે નીરખે ને અંતર પરખે, એ હકમી બંદા હજુરા;
હે વીરા, દિન દિન સ્નેહ અધિક વધારે, એવા કરણી કમાયુના પુરા. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, દેવ દરસ્યા ને આતમ પરસ્યા, કુકર્મ દેહના થયા દૂરા;
હે વીરા નિર્મળ થઈને નારાયણ નીરખે, જેને પડળ થયાં છે દૂરા. ॥ ૪ ॥

હે વીરા, મનુષ્યા જન્મની મોજું માણે છે, એવા પ્રેમ ભક્તિમાં પૂરા;
હે વીરા, સેવાયું કરે તેના કારજ સારે, જ્ઞાની વિજ્ઞાની વિવેકી વીરા. ॥ ૫ ॥

હે વીરા, ચારે વરગી તેને મુકીને આવે, પુગાડે ઠેક હજુરા;
હે વીરા, કર્મનું જાળ કાપી નાખ્યું, નિર્મળ નીરખે એ નુરા. ॥ ૬ ॥

હે વીરા, આ તો વાતુ સમજીને કહી છે, એ સમજીને ઝીલશે કોક શુરા;
હે વીરા, ગુરુ મોરાર ચરણે રહી જીવો ભાખે, એ સંત મળ્યે થાસે ઉદ્ધારા. ॥ ૭ ॥

(૨૫) ૫૬: ૧૨

હે વીરા, છેલ્લો જન્મ જે પુરુષનો હશે, તેને આ વાતુ ચિત્ત વસશે;
હે વીરા, બીજાને તો આ બોલીયે, નહિ ગમે એ ટાળા દઈ દઈ ટળશે. ॥ ટેક ॥

હે વીરા, જેમ ઘરમાં રીસાઈ બઠો, તેને પંચામૃત પીરસશે;
હે વીરા, તેમ તેમ અદકો મરડાશે પછી ધુળ મોઢામાં પડશે. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, આંધળો દીશાએ વાડામાં ગ્યો છે, એ કીયે પ્રકારે નીકળશે;
હે વીરા, બારણું આવ્યું ત્યાં ખંજોળવા માંડ્યો, એમ બાથું ભવાટવીમાં ભરશે. ॥ ૨ ॥

હે વીરા, સતગુરુ મળશે તોય શિષ્ય નહિ પતીજે, એના આવરણ આડા ફરશે;
હે વીરા, કર્મના હીણાને કુબુધ્ધિ ઉપજે અભાગી સતગુરુને શું મળશે. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, એવા કુટિલ જીવ અનેક ફરે છે, જઈ ખાણ્યું ચારે ભરશે;
હે વીરા, ભુતની છાયામાં ભુત જ થાય છે, તો સતગુરુનો પંડો કેમ ફરશે. ॥ ૪ ॥

હે વીરા, બગાસું ખાતા સાકર મોમાં પડી, તે તો ચાવી સ્વાદ લેશે;
હે વીરા, તાળી ઠોકતાં કાળ કાગડો હાથ આવ્યો, ડાહ્યો હસે તો દબાવી દેશે. ॥ ૫ ॥

હે વીરા, આતો વાતુ અનુભવીને કહેવી છે, જે કોઈ પળે પળે સંભાળશે;
હે વીરા, ગુરુ મોરાર ચરણે જીવો ભાખે, એ તો વૈરાગ વાન ઉધરશે. ॥ ૬ ॥

(૨૬) પદ: ૧૩

હે વીરા, નીજાર વરતીના કોક વીરલા જ થાશે, તેને દેખી જમડા દૂર પળાસે. ॥ ટેક ॥

હે વીરા, પ્રથમ સતસંગ સંતની સેવાયું કરશે, પછી સતગુરુ ચરણા ગે'શે;
હે વીરા, આ દેહ ગુરુને અર્પણ કરીને, સ્નેહે સેવાયું કરશે. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, અંતરમાં વાલપુ અધિક રાખીને, વચનામૃત પીશે;
હે વીરા, દિલની દુબધા દૂર કરીને, ગુરુને નીરખી નેણા ભરશે. ॥ ૨ ॥

હે વીરા, દયાળ ગુરુના દિલ રિઝાવીને લીધાં, એને સહેજ ઘરની સાનું મળશે;
હે વીરા, સાનુંમાં જોયાને મનમાં ખોયા, અટલ પદવીને વરશે. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, અધર દરિયા સભર ભરિયા, નાહિ નીરખીને નેણા સરાહિએ;
હે વીરા, કોટી જનમનાં કુકર્મ બળિયાં, એતો સહેજે બ્રહ્મ રસ પીએ. ॥ ૪ ॥

હે વીરા, અસંખ્ય જુગનો જીવ ઘર ભુલ્યો, તો તેને સેજે પોતાનું ઘર જડશે;
હે વીરા, ધેલ જડોને પંથ ગયો ખુટી, હવે ફરી પંથમાં કોણ પડશે. ॥ ૫ ॥

હે વીરા, ઠરીને ઠામે સ્થિર થઈને બેઠા, હવે નિશંક ઘર મોજયું કરશે;
હે વીરા, ગુરુ મોરારની કૃપાથી જીવો જશ ગાવે, રહ્યા નિરાધાર દરશન કરશે. ॥ ૬ ॥

(૨૭) પદ: ૧૪

હે વીરા, સાનુ સતગુરુના ઘરની એવી, એ તો અમરાપરથી આઘી;
હે વીરા, સતગુરુ કેરી કોઈક વીરલા જાણે, જ્યાં રતીએ ન મળે વ્યાધિ. ॥ ટેક ॥

હે વીરા, જેને મળી હોય તે માણે, બીજા મરને ફરે થઈ ત્યાગી;
હે વીરા, જોગ ભોગ બંધનને મોક્ષ, એને સપનામાં ન ઈચ્છે અનુરાગી. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, ષટ શાસ્ત્રને અઢાર પુરાણે વેદ શાસ્ત્રમાં નથી વળગી;
હે વીરા, જ્ઞાન ધ્યાન ને વેદાંતથી બારી, એને સમજે કોઈ નરનારી. ॥ ૨ ॥

હે વીરા, તીર્થવ્રત ને તપસ્યા કરે છે, દાન પુણ્યને યાગયજ્ઞ;
હે વીરા, જ્ઞાન વિજ્ઞાને રહેણીકરણી, એથી સત ગુરુનું ઘર દૂર રહેશે. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, કર્મ કાળની ગતિ ત્યાં નહિ પહોંચે અવસ્થા ચાર;
હે વીરા, અખંડ અનામીને અમાપે નિશંક નિર્મળ નિહાળ. ॥ ૪ ॥

હે વીરા, નિરાધાર નિરાલંબ નિરંતર અધર ઝલકે છે અમૃત ધારા;
હે વીરા, જયોત્યું જળલંબ અહરનીસ રહેશે, રૂપ વર્ણ અક્ષરથી બારા. ॥ ૫ ॥

હે વીરા, એ સતગુરુનો દેશ વર્ણવ્યો, સેવા કરો તો ઉતરો ભવપારા;
હે વીરા, અકથ વસ્તુ દાસજીવો ભાખે, મુને મળીયા દેવ મોરારી. ॥ ૬ ॥

(૨૮) પદ: ૧૫

હે વીરા, અકથ વસ્તુ દાસ જીવે ભાખે, મુને મળિયા દેવ મોરારી;
હે વીરા, આ વસ્તુ કોક વીરલા પતીજે, જેનો જન્મ છેલ્લો હશે. ॥ ૮૬ ॥

હે વીરા, પ્રથમ સતગુરુની સેવામાં વળગશે, મુખ વચન શીર ધરશે;
હે વીરા, અંગ અર્પણ કરી આજ્ઞામાં રહેશે, કમાણી એણી પેરે કરશે. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, દયાળ ગુરુના દિલ રીઝાવી, લક્ષ અલક્ષ જેને સહેલો;
હે વીરા, લક્ષ ને લૌ લીન થઈ રહ્યા રે, ને સુઝ અગમની પડશે. ॥ ૨ ॥

હે વીરા અગમ અગોચર વસ્તુ અપારા, તેમાં અહરનીશ ચિત્ત પોરવશે;
હે વીરા પૂર્ણ બ્રહ્મ મળિયા કલેશ કર્મ ટળિયા, હવે ગોચરનું ગોચર રહેશે. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, નિરાધાર નીરખ્યા અંતર પરખ્યા, એ સેજે ઘરમાં સમાસું કરશે;
હે વીરા, નિરંતર રહ્યા નિજ રૂપ આગળ, એ અંખડ પુરુષને વરશે. ॥ ૪ ॥

હે વીરા, મહાતેજ અખંડ અજવાળું, એમાં રહ્યા વીલાસું કરશે;
હે વીરા, જોની જનમનો ભય ટાળ્યો, એતો અક્ષય ઘરમાં રહેશે. ॥ ૫ ॥

હે વીરા, મહાસિંધુમાં જેમ લુણ ભળ્યું, કોઈ કાળે જુદુ નહિ પડશે;
હે વીરા, ગુરુ મોરાર ચરણે જીવો જશ ગાવે, એના વેરી વખાણ કરશે. ॥ ૬ ॥

(૨૯) ૫૬: ૧૬

- હે વીરા, અહં બીજને કોઈક વીરલા ગ્રેહશે, તે વેતા પુરમાં નહિ વહેશે ॥ ટેક ॥
- હે વીરા, સોનું છે છાછીયું જી, તેને સાંધ્યાનો સામાન જોશે;
હે વીરા, એક ફેરો શોધી બીજો ફેરો શોધશે, રેણ બળે કુંદન થાશે. ॥ ૧ ॥
- હે વીરા, પાછો સોનારો સુરત કરી જોશે, રેણ વર્જિત મોંધે મૂલે વેચાશે;
હે વીરા, દષ્ટ પદાર્થ જેને કહીયે, એ એક બીજાથી ઉપજશે. ॥ ૨ ॥
- હે વીરા, જેથી ઉપન્યા તેની કરો, સોધું એકુકાથી એક નીપજશે;
હે વીરા, આપ શોધી સર્વને જોજો, છોક રહ્યું તે અહમ બીજ કે'વાશે. ॥ ૩ ॥
- હે વીરા, તમે તમારું રૂપ એણી પેરે ઓળખો, ઓળખ્યા વિના આનંદ કેમ થાશે:
હે વીરા, થાકી આવરદા અભય એમ ગુમાવે, પાણી હથેલીમાંથી વહ્યું જાશે. ॥ ૪ ॥
- હે વીરા, જુગતે જાગીને જુવો તપાસી, કયાંથી આવ્યા કયાં જાશે:
હે વીરા, સતગુરુ ખોળો એ ઘર ઓળખાવે, તારે નિશ્ચયે નિરધારો થાશે. ॥ ૫ ॥
- હે વીરા, ગુરુ મોરાર કૃપાથી જીવો જશ ગાવે, ગુરુ વિના બેઠા:
હે વીરા, ઘરે પુગો તો પંથ સધળો ખુટે, આવાગમન મટી જાશે. ॥ ૬ ॥

(૩૦) ૫૬: ૧૭

- હે વીરા, અધર અધાટે મારા સતગુરુ બેઠા, આપણે વાણોતર થઈને વણજું કરીયે. ॥ ટેક ॥
- હે વીરા, મણી માણેક મોતીડા વોરીયે, રૂડા હીરલાની વણજી કરીયે;
હે વીરા, ઘરાક મળે તો આ મોંઘા મુલના, આપણે શીરને સાટે લઈ દઈએ. ॥ ૧ ॥
- એ વીરા, લેનારા જો સચીયારા હશે તો પૂછવા કોઈ પાસે નહિ જાશે;
હે વીરા, ગુપ્ત વારસો તો પ્રગટ થાશે, એની ફોર્યુ ચૌદ લોકમાં જાશે. ॥ ૨ ॥
- હે વીરા, એ વસ્તુ મારા શીરને સાટે, અંતર ઊંડી દબાવી દઈએ;
હે વીરા, પેટી પટારા હોય તો ચોરનો ભય લાગે, આપણી નજર અગળ રાખીયે. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, નેણા આગળ રાખી દઈયે, હરખી એ સૌ સુરતે જુગતે કરીયે;
હે વીરા, મનુષ્ય જનમ ધરવાનો એજ લ્હાવો છે, એ ઠરીને ઉડાં ઠેરીએ. ॥ ૪ ॥

હે વીરા, કાચ કથીરની કોથળિયું ભરશે, એનો ઘરો ધર સોદો કરવા જાશે;
હે વીરા, રાંડ રોટીને ચઢરને સાટે, જઈ પરાણે વોરાવશે. ॥ ૫ ॥

હે વીરા, એવા જગતમાં ફંદી ફરસે, જગત ઢેકું મુત્રમાં પલળશે.
હે વીરા, ગુરુ મોરાર પ્રતાપે જીવો ભાંખે, ભાઈ એ બુડેલ તો જરૂર બુડાડશે. ॥ ૬ ॥

(૩૧) ૫૬: ૧૮

હે વીરા, તરેલ તારશે ને બૂડાડશે, એની જોઈ જોઈ સંગત્યું કરજો. ॥ ટેક ॥

હે વીરા, પવન નિર્લપ કહેવાય છે, પણ ઢેઢ વાડાને વાસે:
હે વીરા, ફૂલ વાડીમાં જાશે તો, એ વાસ ફૂલની દેશે. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, મોચીની પેઢીએ અમથા ઊભા રઈયે, ઘડીક ગાંધીને હાટે બેસે;
હે વીરા, લેવું દેવું બેઉનું નથી, પણ સુવાસના સુખ લેશે. ॥ ૨ ॥

હે વીરા, સાધુને સંગે સાધુ કહેવાશે, એના અંતકરણ ઉજળાં થાશે;
હે વીરા, લક્ષ લેવો હોય તો સાધુમાં મળજો, જેથી મરણ ભય ટળશે. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, સ્થૂલ સંગે બેસશો તો સ્થૂલ કહેવાશો, ઉલટી બુધ્ધિ ત્યાં હેરાશે;
હે વીરા, કરી કમાણી એના આગલા જનમની, એક પલમાં નાશ થાશે. ॥ ૪ ॥

હે વીરા, સંતના સંગને હરિ કથાથી વધત વધત વધી જાશે;
હે વીરા, જ્ઞાન પામશોને ગોવિંદ મળશે, જનમ સફળ થઈ જાશે. ॥ ૫ ॥

હે વીરા, સ્થૂલની સંધે ખલ બુધ્ધિ થાય છે, દષ્ટિ વિકારે ભરાશે;
હે વીરા, નીતી નીચ બુધ્ધિ નરસું કેવરાવે, એતો ઘટત ઘટત ધટી જાશે. ॥ ૬ ॥

હે વીરા, ધન્ય સંતુને કંઈકને તાર્યા, એના જશ વેદ પુરાણે વંચાશે;
હે વીરા, જીવો કે ગુરુ મોરાર ચરણ રજથી, જેના પાવળ લેતાં પાવન થાશે. ॥ ૭ ॥

(૩૨) ૫૬: ૧૯

હે વીરા, તર્યા છે તે વિશ્વાસી, જેના સતગુરુ ચરણામાં ચિત્ત સ્થિરા. ॥ ટેક ॥

હે વીરા, આપ કસીને પમારથ કરશે, એવા હરિજન પહોંચ્યા હજુરા;
હે વીરા, દયા મહેર નેહિસાથી દૂરા, એવી કરણી કમાયુ ના પૂરાં. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, આપણો સ્વાર્થ ઈચ્છતા નથી, એ પરમાર્થી બંદા સુરા;
હે વીરા, એ નર ધણીના હકમી હજુરી, જેને ગુરુ લક્ષ મળ્યો છે જરૂરા. ॥ ૨ ॥

હે વીરા, દરસ્યા પરસ્યાને હેડે હરખ્યાં, કારજ સાર્યાને બ્રહ્મરસ પીધાં
હે વીરા, ચરાચર હરિને ભાળ્યા: એ નેણે નિરખે નુરા. ॥ ૩ ॥

હે વીરા, કર્યા કર્મના પોથાં ફાડ્યાં, હવે હશે તે જાશે બળી:
હે વીરા, નર નકલંકી નિર્મળ થઈ વરતે એણે દેવ દરસ્યા હવે નહિ દૂરા. ॥ ૪ ॥

હે વીરા, જમ કીકરનો ભેં કો દીએ ન લાગે, એથી ઉલટા ભાગે દૂરા:
હે વીરા, જોની જનમનો ધોખો ટાળ્યો, થયા અજન્મ જરૂરા. ॥ ૫ ॥

હે વીરા, નિશંક ઘર નિરાધારે વરતે, એને પાયા પિયાલા પૂરા;
હે વીરા, ગુરુ મોરાર ચરણે મગન થઈ બોલે, એના દાસ જીવો ગાવે ભરપૂરા. ॥ ૬ ॥

(૩૩) ૫૬: ૨૦

હે વીરા, બીજમાર્ગી બીજને ભાળે, આપે તરે ને ઓરનકું તારે. ॥ ટેક ॥

હે વીરા, સતગુરુ કરાવી સવળી મત આપે, અંતકરણ ઉજજવળ કરે;
હે વીરા, દિન દિન સ્નેહ અધીકો વધારી, જઈ હરિમાં હરિ રૂપ ઠરે. ॥ ૧ ॥

હે વીરા, જાગ્રત સ્વપ્ન સુષુપ્તિ તુરિયા, એ ચારેમાં ઓળખાણ કરે;
હે વીરા, વ્રે ઉપજાવી વાલયું વધારી, સતગુરુ ચરણમાં ધરે. ॥ ૨ ॥

હે વીરા, સતગુરુ લહર મહેર કરી લક્ષ આપે, જાળ જગતનું સધળું ટળે;

હે વીરા, સાનું સહેજ ઘરની ઓળખાવી, લઈ સ્વરૂપાનંદ કરે.

॥ ૩ ॥

હે વીરા, દેવ દષ્ટિ કરી હરિને ઓળખાવે, હરખેસું હરુ ભરુ કરે;

હે વીરા, દષ્ટે ચડયા પાછા નહિ ખસનારો, એતો અરસ પરસ થઈને ફરે.

॥ ૪ ॥

હે વીરા, સુતાં બેઠાં જાગતાં ભાળે, સન્મુખ સુરતે કરે;

હે વીરા, નેણા આગળ નજીક નેરાં, અખંડ જ્યોત્યું રીયું ઝળહળે.

॥ ૫ ॥

હે વીરા, તે ઝળકે ત્રિલોકથી ન્યારા, તેમાં વીરલા વિલાસું કરે;

હે વીરા, ગુરુ મોરાર ચરણે મગન થઈને, એ જશ દાસ જીવો ઓચરે.

॥ ૬ ॥

(૩૪)

પદ: ૨૧

હે વીરા, જીરે વણજારા તમે જીવો તપાસી, તમે કયા દેશના વાસી.

॥ ટેક ॥

હે વીરા, વણજુ કરવા આવિયા દેશમાં, આવ્યા જીવો પુંજ પોતાની તપાસી;

હે વીરા, આધી નજર કરી તમે જોજો મૂડી તપાસી, માલ મ વોરજો રાશી.

॥ ૧ ॥

હે વીરા, ખોટ જાશે તે તો ખાતે મંડાશે, માટે વસાણું ખુબ ખાશે:

હે વીરા, લાભ લેવાનો સહુએ દોડયા છે, તેમાં કોક ખાટશે કોક ખોશે.

॥ ૨ ॥

હે વીરા, ગુરમુખી લાભ લક્ષ ઘણો લેશે, તે નર કમાયું કમાઈ ઘરે જાશે:

હે વીરા, ગુરુ બાર મુખીને ખોટયું ગણીયું સે, તે નર અધવચ રિયા અથડાશે.

॥ ૩ ॥

હે વીરા, બ્રહ્મનો અંસ તે ભવમાં કુટાય છે, જ્યારે ઘર ન જોયું તપાસી:

હે વીરા, મૂડી ગમાવીને માલ સર્વે ખોયો, એ અસંખ્ય જુગ ધકકા ખાશે.

॥ ૪ ॥

હે વીરા, જોનીમાં જનમે ને મરે, તેની જમડા કરે છે હાંસી:

હે વીરા, સતગુરુ વિના એને મારગ નહિ જડે, જેને ગુરુ ચરણની નહિ આશે.

॥ ૫ ॥

હે વીરા, આજ કાલકે અસંખ્ય જુગ લગે, ગુરુ વિના નહિ તરવાની આશે:

હે વીરા, ગુરુ મોરાર ચરણે જીવો ભાખે, એ ગુરુથી જ કારજ થાશે.

॥ ૬ ॥

(૩૫) ચરખા: ૫૬: ૧

આ ચરખો ભલે મળિયો, આત્મા અખંડ ધામે વરિયો;
ત્યાં ઠીક થઈને ઠરિયો. ॥ ટેક ॥

પ્રથમ સતગુરુ સેવા કીધી, અંગ અર્પણ લઈ કરિયો;
દયા મહેર કરી લઈ દયાળુ લેરે લક્ષ જ જડીઓ. ॥ ૧ ॥

લક્ષણ મળિયા કારજ સરિયા, નિરાધાર ઓળખિયો;
નીરખ્યા પરખ્યા હઈડે હરખ્યા, અબ ચરખો નહિ ધરિયો. ॥ ૨ ॥

અવનસ જાતા મનમાં ખેલા, આત્માએ એકતા કરિયો;
પ્રેમ ભક્તિના પ્રગટેલ દીવા, જોઈ મરજીવા, મળીયો. ॥ ૩ ॥

દર્શન કરિયાં કર્મ ધેન ટરિયાં, ભર્યો નિરંતર દરિયો;
દરીયે નાયા પરમ પાયા, જયું લુણ સાગર ભરિયો. ॥ ૪ ॥

કહેણી કરણી કરિયા થાકી, મગન હોઈ કર મલિયો;
પદ નિર્વાણ અથડક થાણાં, ભય ભવસાગરકો ટળિયો. ॥ ૫ ॥

અખંડ ધર્મ રિયો પંથ સબ ટળિયો, વાલપુ કરકે વરિયો;
ગુણ માયા દંદ દુખ નાઈ આવે અવિનાશી બ્રહ્મ ભરિયો. ॥ ૬ ॥

ધન્ય જનની જેને ઉદરે જન્મયા, પિતા પરમપદ જડિયો;
કે જીવો ગુરુ મોરાર ચરણથી, નીરખી પરખી જશ ગાયો. ॥ ૭ ॥

(૩૬) ચરખો : ૨

ચરખે આયો પરમ પદ પાયો, નિરાધાર ઓળખાયો;
આત્મા અજબ ચરખામાં આયો..... ॥ ટેક ॥

આ ચરખાકા સતગુરુ સાચા, જેણે ઘર અપનો બતાયો;

અસંખ્ય જુગ ફરીયા ઘર નવ જડિયો, સો સાન દઈ સમજાયો. ॥ ૧ ॥

જલમલ જયોતિ વરસે મોતી, દેવ દષ્ટે દરશાયો;
નેણે નીરખ્યા અંતર પરખ્યા, ગદગદ કંઠે ગાયો. ॥ ૨ ॥

હરિ હુવા નેરા મટિયા ફેરા, વાસનીક લીંગ કટાયો;
જાસે આયા સો ઘેર પાયા, નીરભે નીસાન પાયો. ॥ ૩ ॥

અનાહદ વાજે ગગન ગાજે, ઘંટાનાદ ધુરાયા;
હુંવા ઝણકારા રોમે રરંકારા, સુણતાં સુખ બહુ પાયો. ॥ ૪ ॥

દેખ્યા દરિયા સભર, નેણા ભર ભર નાયો;
દીના ડંકા અબ નહિ શંકા, પરબ્રહ્મ પદ પાયો. ॥ ૫ ॥

નિરંતર વરસ્યા આતમ દરસ્યા, માણીકો મેધ વરસાયો;
ભયા ઉજ્યારા અખંડ ધારા, ફેર ચરખે નહિ આયો. ॥ ૬ ॥

લહેર મહેર સતગુરુકી ઐસી, બાહેર ભીતર દરસાયે;
કે જીવો ગુરુ મોરારમેરા, મેં ચરખે ઠેરાયો. ॥ ૭ ॥

(૩૭) ચરખો: ૩

આ ચરખે લિયોને ગોતી, સન્મુખ અધર વરસે મોતી;
જેની અગમ અપાર છે જયોતિ, આ ચરખે લિયોને ગોતી. ॥ ટેક ॥

સતગુરુ સેવો લાવ જ લેવો, ચરણે ચિત્ત પરોતી;
દયાલ ગુરુના દિલ રિઝાવ્યાં, તેણે વસ્તુ લીધી ગોતી. ॥ ૧ ॥

આપી સાનુ ઉગ્યા ભાનુ, દીયા અંધેરા ભાતી;
અજર બીજ સતગુરુ વેં બોયાં, તરત ભયે ઉધોતી. ॥ ૨ ॥

નેણે નીરખ્યા હઈડે હરખ્યા, સો આદિ અનાદિકી હોતી;
દેખ્યાં દરિયા બ્રહ્મ જલ ભરિયા, હામ હૈયાકી પોતી. ॥ ૩ ॥

સતગુરુ મળિયા ભય સબ ટળિયા, અબ ન જાઉં મે વે'તી:
નિરાલંબ નિરંતર નજરે જીભ્યા થક ગઈ કે'તી. ॥ ૪ ॥

દેખ્યા સોઈ વર્ણનમેં ન આવે, નહિ કોઈ જાત અજાતીઃ
ઓઠે દઉતો એકે નપુગે અબ કે'વે કીસ ભાંતી.

॥ ૫ ॥

લાલ લીલા નહિ પીળા, નહિ કોઈ શ્યામ સુપેતી;
ત્રિગુણાતીત ત્યાં નહિ માયા, તે લીયા ગગનમાં ગોતી.

॥ ૬ ॥

અજબ દેવ દેખ્યા નેણે નીરખ્યા, નહિ કોઈ શ્યામ સુપેતીઃ
નિર્મલ ભઈ હે નીતિ વેતી વરતી સ્થિર કરી લેતા, ચરણ ચિત્ત પ્રોતી.

॥ ૭ ॥

આ દેહીથી આ સોદા બની જાવે, સો પશુમાં ખરડું નોતી;
હે જીવો ગુરુ મોરાર ચરણે, સર્વ હાર પર્શતી.

॥ ૮ ॥

(૩૮) ચરખો: ૪

આ ચરખો ચિત્ત પ્રોતી, લેવા પાર પરબ્રહ્મ ગોતી.....

॥ ટેક ॥

નિરાધાર અંધર નીસાણા, ત્યાં ઝલમલ ઝલકે જ્યોતી;
અખંડ ઉજ્યારા જગસે ન્યારી, વરસે નિર્મળ મોતી.

॥ ૧ ॥

નિરંતર નુરા હે ભરપૂરા, થક ગઈ જીહવા કહેતી;
ઠાવ ન લેવે કયા કરી કહેવે, થક ગઈ વરતી વહેતી.

॥ ૨ ॥

તીન ગુણસે તે ઘર ન્યારા, પાંચ તત્વ ત્યાં નોતી;
ધરણી આકાશ નહિ ધંધુકારા, નહિ ચંદા સુરજ ઉઘોતી.

॥ ૩ ॥

કેવલ પદ કહ્યામાં નાવે, અવતારા રહેતા ઉઘોતિ;
સુરતા શબ્દ ત્યાં નહિ પહોંચે, થક ગઈ છોતા છોતી.

॥ ૪ ॥

ક્રિતાબ કુરાન ત્યાં નહિ પોંચત, નિગમ કહે નેતિ નેતિ;
રેત ગુરુ મળિયા સાનુ બતાવી તબ, હામ હયાકી પોતી.

॥ ૫ ॥

જીવો જીગતી પામો મુક્તિ, દિલની દુબધિયા ખોતી;
જીવન મુક્ત જોગી બ્રહ્મ રસ ભોગી, ગુરુ ચરણે ચિત્ત પ્રોતી.

॥ ૬ ॥

આઠો જામ અખંડ સરૂપા, નેણા ભર ભર જોતી;
લગની લાગી ભ્રમણા ભાંગી, મટ ગયાં ગોથાં પંથ લિયા ગોતી. ॥ ૭ ॥

નિર્મળ મોતી નેણે જોતી, ગુરુ શબદે લિયા ગોતી;
જીવા સતગુરુ ચરણ રજ, અમર બીજકું બોતી. ॥ ૮ ॥

(૩૯) ચરખો: ૫

આ ચરખે કોણ કમાણા, તેના ગાઈ સમજાવું ગાણા.... ॥ ટેક ॥

ધ્રુવ અંબરિષ પ્રહલાદ વિભીષણ, એ મોટા મહિપતિ રાણા;
વ્યાસ વાલ્મીકી શુક સનકાદિકૈ, અધર ઘર મોજયું માણ્યા. ॥ ૧ ॥

ધર્મ દ્રૌપદી અર્જુન સહદેવ, કુંતા કમાઈ કમાણા;
કૃષ્ણ કેતાં ફાળ્યું તાળવું, એ સાતે પહોંચ્યા નિર્વાણા. ॥ ૨ ॥

હરિશ્ચંદ્ર તારા કુંવર રોહિત, સતને કારણ વેચાણા;
સગાળશા શેઠ ચંગાવતી નારી, આવતા અભ્યાગત જાણ્યા. ॥ ૩ ॥

ખાંડણીએ ચેલૈયો ખાંડયો, નેણામાં નીર નવ આણ્યાં;
સુદામે દારિદ્ર વેઠ્યું, શ્રી કૃષ્ણે ટાળી મણા. ॥ ૪ ॥

નવાણું યજ્ઞયાન કીયા બલીરાજા, સોમાનો સામાન આણા;
બટુ રૂપે વામનજી આવ્યા, સતને કારણ બંધાણા. ॥ ૫ ॥

હરિ ત્રુઠયાને અભેપદ આપ્યું, બાર કરોડ નિર્વાણા;
એના આદે અનેક સંત ઉદ્યાર્યા, તેના કે'વાય ન પરમાણા. ॥ ૬ ॥

એનું સ્મરણ કરતાં સંકટ કાપે, દરસાઈ હે દરસાણા;
કે જીવો ગુરુ મોરાર ચરણે, આ કાયાએ પુગેલના પરમાણા. ॥ ૭ ॥

(૪૦) ચરખો: ૬

કર સતગુરુ ચરણે પ્યારી, તો આ ચરખે મળે મોરારી. ॥ ટેક ॥

સાચે સેવો ભાવે ભજીયે, દિને દિને સ્નેહ વધાવી;
સતગુરુ રિઝાયા કારજ સીધ્યા, કરમ ધેન દીયો ટાળી. ॥ ૧ ॥

દયા મહેર કરી દેશ ઓળખાયો;
જોયું ઘર આપણું સંભાળી, માન કાપી સાન આપી વસ્તુ કરી નિરાળી. ॥ ૨ ॥

ઝલમલ જ્યોતિ વરસે મોતી, સુષમણા સેજ સમારી;
હીરા માણેક ઝલમલ ઝળકે, તેજ અગમ અપારી. ॥ ૩ ॥

દષ્ટે ચડિયા કર્મ સબ બળિયા, દિયા પાપ સબ જારી;
નેણે જાણ્યું બ્રહ્મરસ ચાખ્યા, મટી રેન અંધારી. ॥ ૪ ॥

ઉગ્યા સુરા વાગે તુરા, હો રહે ઝણઝણ ઝણકારી;
સણિયા કાના મીટ ગયા માના, શબ્દ અખંડ અપારી. ॥ ૫ ॥

ઝલકયા તેજા અંતર ભેજયા, નિરખ્યા નેણે નિહારી;
નિરંતન નુરા ભર્યા ભરપૂર, લગી સુરતા એક તારી. ॥ ૬ ॥

નજીક નુરા રહે ન દૂરા, બાહર ભીતર ભારી;
જીવો કે ગુરુ મોરાર ચરણે, દઈ રેખ કર્મ પર મારી. ॥ ૭ ॥

(૧) 'ભાણગીતા' સંપાદક: લાલબાપુ: પ્રથમ આવૃત્તિ:વર્ષ ૧૯૬૯: પૃ. ૩૪૯ થી ૩૫૫

(૨) જીવા ભગતની સંશોધિત રચનાઓ

(૨) જીવા ભગતની સંશોધિત રચનાઓ

(૧)

ગજાનન ગણપતિ રે ખ્યારા, અભે પદને આપો સુંઢાળા:

ગજાનન ગણપતિ રે ખ્યારા.....

॥ ટેક ॥

ઉમિયાજીએ અંગના મેલ ઉતાર્યા, તેના ઘડિયા ગણપતિ વાલા:

બેસાર્યા એને દુવારે રખવારા, નાવણ કરવા બેઠા રે માતા.

॥ ૧ ॥

એ સમે શિવજી વનથી પધાર્યા, ગણપતિ એ એને રોક્યા છે દ્વારા:

કોખ્યા ધર્યું રૂપ જ વિકરાળા, મસ્તક છોદ્યું ફરસીની ધારા.

॥ ૨ ॥

હાહાકાર થયો અપારા, ત્યાં તો આવ્યા ઉમિયાજી બારા:

ગણપતિ માથે મસ્તક ન ભાર્યા, કોખ્યા દેવી કરું પ્રલેકારા.

॥ ૩ ॥

બ્રહ્મા વિષ્ણુ આવ્યા દેવતારા, ખોળિયું મસ્તક ત્રણલોકમાં ન ભાળા:

થરહરે શિવ બ્રહ્મા દેવતારા, પછે મસ્તક હસ્તિના ઉતારા.

॥ ૪ ॥

સજીવન કર્યા ગણપતિ ગુણ ભંડારા, આખે અંગે સિંદુર લઈ સાર્યા:

ધૂપ દીપ આરતી ઉતાર્યા, આગેવાન ઠેરાવ્યા સુંઢારા.

॥ ૫ ॥

કર્યા તિલક કેશર કપાળા, હાથે હથિયાર ફરસીની ધારા:

દીધા મોદિક મુખમાં આરા, વાહન આગળ મુસા લૈ ધારા.

॥ ૬ ॥

માંગલિક કામ હરકોયે ધાર્યા, તેના તમે વિધન સઘળા ટાળ્યા:

સર્વે પેલા તમને સંભાર્યા, તેના શુભ કારજ સુધાર્યા.

॥ ૭ ॥

સેવક તમને અતિસે ખ્યારા, તમે અભેપદના દેનારા:

જીવ તમને સમરે વારંવારા, કરજો વસમી વેળાએ રખવાળા.

॥ ૮ ॥

(૨)

- જીરે, જે જે નર નિજારી નિપના, તેણે તો ચર્ણ સતગુરુના સેવ્યાઃ
જીરે, ચર્ણ પખાળીને પાવન કીધા, શિર લઈ સતગુરુને અરપ્યા. ॥ ટેક ॥
- જીરે, જેની વાસના વિરામ નૈ પામી, ઈ તો અનુભવ ઉપના એવાઃ
જીરે, સતગુરુની ક્રિયાને પૂર્વની ખેડ, ઈ તો નિજિયા તણા દાન લેવા. ॥ ૧ ॥
- જીરે, દાન લીધા દયાના ઘરમાં રિયા, તારે સતગુરુ અઢળક ઢળિયાઃ
જીરે, અ થર મન તે સ્થિર થૈ બેઠા, ઈ તો ડોલ ડગમગાટ ટલિયા. ॥ ૨ ॥
- જીરે, વાણી બારે વરતમાન વરતવું, એમ નિજિયા તણાં પદ લીધાંઃ
જીરે, નિજિયાને નિરખેને નિજિયા પરખે, એને મેં નિજિયા નિશ્ચે કીધા. ॥ ૩ ॥
- જીરે, બીજનું માતમ બીજ કહાવ્યું, તે તો કારજ એણી પેરે સિધ્યાંઃ
જીરે, નવ તત્વનું વાસનિક લીંગ બાળ્યું, એમ પ્રેમ પિયાલા પીધા. ॥ ૪ ॥
- જીરે, સતગુરુ દાતાને સતગુરુ ભુકતા, તેને આપ આચરણ કરી દીધાઃ
જીરે, સતગુરુ વડે હાલેને બોલે, એવા મહાવડાં વ્રતમાન લીધાં. ॥ ૫ ॥
- જીરે, કર્યા કર્મ એના સર્વે ટળ્યા, ફરી ફોગટ ફેરામાં નાવેઃ
જીરે, ગુરુ મોરાર પ્રતાપે જીવો જશ ગાવે, એ નર નિજારી કે'વાવે. ॥ ૬ ॥

(૩)

જીરે, આતો ખૂણા ખચકા કૈને ખુસખુસિયા, એનો અર્થ અનુભવિયાને આવે:
જીરે, કૂડ ભગતિ કળયુગમાં હાલી છે, તે મરજીવાને નવ ભાવે. ॥ ટેક ॥

જીરે, જ્ઞાન કથે પણ ગુરુને નૈ જાણે, ઈતો અર્થ ધન વિષયોમાં લાવે:
જીરે, કે'વાય ધીયા પણ ધી નજરે ન ભાળે, પછી તેલની વણજુ કરવા જાવે. ॥ ૧ ॥

જીરે, કે'વાય વોરાને કોઈ વ્યાજે ન આલે, જેમ ભુંડ ગુજારો કરાવે:
જીરે, ભગત કે'વરાવેને ભોગમાં નજરું, પછે ઘોર નરકમાં જાવે. ॥ ૨ ॥

જીરે, જયોત પાટની જુગતિ જાણે, એના અર્થ દ્રવ્ય અસ્ત્રિમાં લાવે:
જીરે, કે'વાય મોટાને દષ્ટિના ખોટા, એથી કારજ કેણી પેરે થાવે. ॥ ૩ ॥

જીરે, એવા એવાના ટોળાં રિયા ફરે છે, ઈ તો પારકા ઘર વણફાવે:
જીરે, વિવેકી નર કોઈ કોઈ નજરે આવે, એવા સંત સેવો તો પ્રાપ્તિ થાવે. ॥ ૪ ॥

જીરે, આનંદિક પદનો અર્થ સાંભળી લેજો, તો આગળ ઈ અર્થ આડા આવે:
જીરે, ભકિત કરો તો ભોળપણ ન રાખો, નહિતર કરી કમાણી ખોવાશે. ॥ ૫ ॥

જીરે, જે જેવું હોય તેને તેવું કહીએ, તેનો દોષ આપણને નૈ આવે:
જીરે, ગુરુ મોરારની ક્રિયાથી જીવો જશ ગાવે.. ॥ ૬ ॥

(૪)

જીરે, જનમ મરણના જોખા ટાળે છે, એવા સતગુરુનાં શરણાં:
જીરે, ભાવ હેત પ્રેમ પ્રતીતે કરી મળિયે, એ દુઃખ દારિદ્ર દરાણાં. ॥ ટેક ॥

જીરે, ગુરુ બ્રહ્મને બ્રહ્મગુરુ જાણવા, તેને અરસપરસ એક કરી જાણો:
જીરે, સ્નેહભાવે સેવાયું કરીએ, એમાં જુદાઈ કશીએ ન આણો. ॥ ૧ ॥

જીરે, શિવ બ્રહ્માને વિષ્ણુએ પૂજ્યા, તમે પામર જીવ મૈમા શું જાણો:
જીરે, સેવીને સૌએ પદવી લીધી, તેથી અતોલ પૂર્વ ઓળખાણી. ॥ ૨ ॥

જીરે, યક્ષ દક્ષ આદિ ઘણી છે જાતિ, તેણે ગુરુને બ્રહ્મ કરી ભાળ્યા:
જીરે, સેવા પૂજ્યા ને મોતીએ વધાવ્યા, એવા ધર્મ ગુરુના પાળ્યા. ॥ ૩ ॥

જીરે, જે સતગુરુના ચર્ણ પૂજશે, તેને મનગમતાં ફળ મળશે:
જીરે, જે જે પદાર્થ સતગુરુના ચર્ણમાં, જેવી ભાવના તેવી તેને મળશે. ॥ ૪ ॥

જીરે, હજુએ કોઈ હરિપદ પામવા ઈચ્છશે, તેને તર્ત મેરબાની કરશે:
જીરે, સેવા સાનુ તર્ત બતાવે, એની કરુણાએ કારજ કરશે. ॥ ૫ ॥

જીરે, સતગુરુ લીયા તેના જ કારજ સરિયા, બીજા ઠાલા ઠણ ઠણતા જાશે:
ગુરુ, મોરાર પ્રતાપે જીવો જશ ગાવે, ગુરુ વિન્યા નર પર લેખાશે. ॥ ૬ ॥

(૫)

જીરે, વાણીમાં ના આવે, તે તો વાણી વર્જિત કહાવે. ॥ ટેક ॥

જીરે, અતોલ અડોલ અજર અમર, લખ્યા ભાખ્યામાં કેમ આવે:
જીરે, દેશ પરદેશ કે લોક, ખંડે વિખંડ કે નૈ વાણીમાં આવે ॥ ૧ ॥

જીરે, નૈ ભીને કે નૈ સૂકે, એ સતગુરુ વિન્યા કોણ બતાવે:
જીરે, નજીક નૈ ઉંચે કે નૈ નીચે, કયાંય જોતા જોયામાં નાવે. ॥ ૨ ॥

જીરે, ભારે હલકા ખારાં મીઠાં, ઈતો બુદ્ધિથી બારે વરતાવે:
જીરે, બાહર ભીતર કે નૈ લાંબા ટૂંકા, પાર પરિબ્રહ્મ નૈ આવે કે જાવે. ॥ ૩ ॥

જીરે, દેવ દાનવ નૈ પશુ માનવ, એ અજાત અજાતર સુહાવે:
જીરે, ઘરે કે તીર્થે ગામે કે વનમાં, ઉપન્યા વણસ્યામાં નાવે. ॥ ૪ ॥

જીરે, તોલ અતોલ પોલા કે સાંકળા, તેની અટકળ કાંક અનુભવીને આવે:
જીરે, એવું જોઈ સતગુરુ પાસે આવે, તો સાને કરીને ઓળખાવે. ॥ ૫ ॥

જીરે, જેમ છે તેમ તેવું જ દરસે, પછે મગન થૈને મુશ્કાવે:
જીરે, ગુરુ મોરારની કૃપાથી જીવો જશ ગાવે, ઈ મીનને જળ ઓળખાવે. ॥ ૬ ॥

(૬)

જીરે, કરને કમાયું આતો વેળા વૈ જાયે, પાછી ચૂકી તો હાથ નૈ આવે. ॥ ટેક ॥

જીરે, કાલ કરવું હોય તો આજ કરી લ્યો, અને આજ કરવું હોય તો અબે:
જીરે, બાજ ઝપેટા કરે તેતર ઉપર, તો ફેર કરેગો કબે. ॥ ૧ ॥

જીરે, ઘેન ધારણમાંથી જાગીને જુવો, ને સતગુરુને સેવો ખાંતે:
જીરે, તન મન પ્રાણ અર્પણ કરો તમે, બીજે મન નૈ મચકાવશો કોઈ ભાતે. ॥ ૨ ॥

જીરે, સેવા કરી સાર તત્વ લૈએ, આપણે કારજ એણી પેરે કિજયે:
જીરે, દલની દુબધ્યા દૂર કરીને, આપણે મને કર્મે કરી મલીજે. ॥ ૩ ॥

જીરે, લક્ષ લઈને લક્ષ્યાર્થ ઓળખીને, વૃત્તિ બ્રહ્માકાર કરીએ:
જીરે, બ્રહ્માકાર કરતા ભ્રમ દૂર થાશે, આપણે અરસ પરસ થૈ ને રૈયે. ॥ ૪ ॥

જીરે, પરખ્યા બ્રહ્મ પરાભવ ભાગા, ને નિઃશંક ઘર વાસો વસીએ:
જીરે, હાલે નૈ હાલે ડગે નૈ ડોલે, તેમાં અખંડ વિલાસું કરીએ. ॥ ૫ ॥

જીરે, ભાંગી ભરમણા ભવ નૈ ભટકાવવું, હવે સતગુરુ થાપે ત્યાં રૈયે:
જીરે, મોરાર ગુરુ કૃપાએ જીવો જશ ગાવે, ઈ અતોલ સુખ કેની પેરે કૈયે. ॥ ૬ ॥

(૭)

જીરે, હજૂરમાં હાલે ખલકમાં ખાલે, ઈ ખ્યાલી ખલકમાં રિયા મહાલે. ॥ ટેક ॥

જીરે, દલમાં દરશે આતમાં પરખે, ઈતો નિરમલી રીતુમાં ચાલે:
જીરે, બાહર ભીતર સકલ નિરંતર, જુગમાં જીતી જુવે એક તાલે. ॥ ૧ ॥

જીરે, ઋષિ, મુનિ તપસ્વીને સ્વપ્ને ન આવે, તેને આગળ પાછળ નિરંતર ભાવે:
જીરે, રદિયે વિધાણા ને અંતર રંગાણાં, તે ગુરુગમ જ્ઞાન મગનમાં બોલે. ॥ ૨ ॥

જીરે, સતગુરુ કરિયાને મેવા મળિયા, હવે ડાલમડોલનમાં નૈ ઝોલે:
જીરે, સચરાચર સાહેબને દેખ્યા, તે હરિ વિન્યા નજરું કેમ ખોલે. ॥ ૩ ॥

જીરે, જુગમાં જીત્યાને જુગથી અળગા, તે નિશ્ચે બ્રહ્માંડમાં ડોલે:
જીરે, શબ્દે શૂરાને કરણીના પૂરા, તે ભવથી ભિન્ન રિયા માલે ॥ ૪ ॥

જીરે, હલન ચલન જગત જ સરખું, પણ જગતથી જૂજવા ચાલે:
જીરે, નૂરા નિર્મલા દયા ભરપૂરા, ઈ જીવપણાને ટાળે. ॥ ૫ ॥

જીરે, સતગુરુજીને વળિયા, સેવાયું સાચે કરીને ચિત્ત ચરણમાં મા'લે:
જીરે, ગુરુ મોરારની કૃપાથી જીવો જશ ગાવે, અચલ મળ્યું તે હવે કેમ ડોલે. ॥ ૬ ॥

(૮)

જીરે, અધમ ઓધારણ બુંદ છે તમારું, તેમાં ચિત્ત ચોંટી રિયું અમારું. ॥ ટેક ॥

જીરે, ભગત ઓધારણ મેં કાને સુણિયા, ત્યાં તો શરીર થરહરિયું મહારું:
જીરે, અધમ ઓધારણ મેં આપને સાંભળ્યા, સાંભળતા ફૂલ્યું ગાત્ર અમારું. ॥ ૧ ॥

જીરે, ભજન કરો તો ભવપાર ઉતરો, ત્યાં તો કાયર થિયું મન મારું:
જીરે, સતગુરુ પલમાં પાર પોંચાડે, ત્યાં તો શૂરવીરપણું શરીરે ધાર્યું. ॥ ૨ ॥

જીરે, શરીર શોધીએ તો પાર પામીએ, ત્યાં તો મગન થૈ રિયું મન મારું
જીરે, પતીત પાવન ગુરુ પાર ઉતારણ, ત્યાં તો હૈયું હરખમાં ભરાયું હમારું. ॥ ૩ ॥

જીરે, કમાયું કર્યા વિના ધામ કેણી પેરે જાશે, ત્યાં તો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારું:
જીરે, સતગુરુ સાનમાં સેજ ઘર પોંચાડે, ત્યાં મન ઉમંગે ભરાઈ રિયું હમારું. ॥ ૪ ॥

જીરે, ધન્ય ધન્ય સતગુરુ સાહેબ હમારા, ને તમારે ચર્ણે ચિત્ત મારું:
જીરે, તરણ તારણ અધમ ઓધારણ તારો, આપ બુંદ સંભારિયું. ॥ ૫ ॥

હવે સતગુરુ કરો રુદિયામાં વાસો, ને ચર્ણમાંથી ન ડગે મન મારું:
ગુરુ મોરારની ક્રિપાથી મગન થૈ રેવું, જીવા કેવળ નજરે નિરંતર નિરાળું. ॥ ૬ ॥

(૯)

જીરે, મોતીડાં ન મળે નાલે કે ખાલે, મોતી તો મહા રે મહેરામણમાં મળે. ॥ ટેક ॥

જીરે, સતગુરુ સંતની છોળુમાં ઈ ઉછળે, હિલોળા રેલાવીને ફરે આરે:
જીરે, અસંખ્ય જનમનાં દુઃખ દારિદ્ર કાપે, ઈ તો મહાપદમાં રિયા મહાલે. ॥ ૧ ॥

જીરે, ખોળા તેની છતું છાનિયું નૈ રેવે, એના કર્યા કરત સઘળા ખાલે:
જીરે, અકળતા આપે થૈ ને બેઠા, ઈ તો અકળ કલાયુંમાં મહાલે. ॥ ૨ ॥

જીરે, મન મહેબુબમાં અખંડ મળી રિયા, તેને કોણ ખલકમાં ખાલે:
જીરે, નિર્મલા નૂર રિયા નેણે નિરખે, તે તો જગતાતીતને ઝાલે. ॥ ૩ ॥

જીરે, નિરાધાર નિરંતર નજરું આગે, ઝલમલ જયોત્યું ઉજિયાળે:
જીરે, હલનચલન હરિમાં મેરા, એ તો નિજિયારા નર ન્યાલે. ॥ ૪ ॥

જીરે, બીજનું માતમ બીજ લૈને જાણે, ઈ રિયા છે ભવજલ બારે :
જીરે, નર નિજારી નિજિયા ના નૂરી, ઈ તો ભવમાં એ ભરપૂરે માલે. ॥ ૫ ॥

દેવ દષ્ટિએ કરી દેહ નિર્મલા, ત્યાં કર્મનું જોર શું ચાલે:
જીરે, ગુરુ મોરારની કૃપાથી જીવો જશ ગાવે, ઈ હૂકમી હજૂરમાં હાલે. ॥ ૬ ॥

(૧૦)

જીરે, અમર શબ્દ નૈ થાકે કે ડોલે, ઈ તો પીડ બ્રહ્માંડમાં બોલે.

॥ ટેક ॥

જીરે, ધુનિ નિરંતર ધનંજય ગ્રેહે, ક્ષણ માત્રથી થાતી હોયે તેને તોલે:

જીરે, અનહદ ધુન અગોચરીએ સાંભળે, જો સુરતી એમાંયે ખોળે.

॥ ૧ ॥

જીરે, ગગન ગાજેને વાંજા રિયા વાગે, ઈ તુરિયા નૈ કોઈની તોલે:

જીરે, મેઘ ઘડુકેને સિંધુ ગાજે, ઈ શબ્દ નૈ થાય કોઈ મૂલે.

॥ ૨ ॥

જીરે, ગડગડ ગાજેને વાજાં વાગે, નિજ ઝાલર ઝલકે ઘેરી:

જીરે, ઢોલ શરણાયુંને વેણા જંતર વાજે, માંઈ મોરલી વાગે મધુરી.

॥ ૩ ॥

જીરે, પીડ બ્રહ્માંડથી પરાપાર ધુન્ય, વાગે અખંડ તાલને ખંજરી:

જીરે, પ્રાંત સમે મેઘઘંટ ગર્જે, તેમાં તમરા બોલે એકતારી.

॥ ૪ ॥

જીરે, રોમેરોમ રં રં કાર ઉઠે છે, તેને પરખે કોઈક વીરલા નુરી:

જીરે, કારજ સારે જે શબ્દને પકડે, જાણવી તુરિયા અવસ્થા તુરી.

॥ ૫ ॥

જીરે, શબ્દ બ્રહ્માં સુરતી રાખે, તેથી જમડા રે છે દૂરી:

જીરે, ગુરુ મોરારની કૃપાથી જીવો જશ ગાવે, એક મેકમાં થાય ભરપૂરી.

॥ ૬ ॥

(૧૧)

જીરે, જુગ જાશે પણ જુગજા ન જાશે.....

॥ ટેક ॥

જીરે, નિજ નામ નિજિયા ધરમ નિરંતર, ઈ પ્રલયમાં નૈ પરલાશે:

જીરે, નિજાર વરતીના નર રહે નિજ નામે, ઈ તો પરલયમાંથી પરા રહાશે.

॥ ૧ ॥

જીરે, બીજ ચૌદે લોકનુંને એકવીસ બ્રહ્માંડનું, જેણે ઓળખી રાખ્યું છે પાસે:

જીરે, એવા નર મહાવ્રતિના વીરા, તેને કાળ બિચારો શું બેહશે.

॥ ૨ ॥

જીરે, નિજાર તે જ્યાં કાળ પ્રલે નૈ પોંચે, જેને મળ્યું તે નર નિજારી કે'વાશે:

જીરે, મારગમાં જનમ મરણ જે માને પેટ આવવું, એમ ધકા ચોરાસીના ખાસે.

॥ ૩ ॥

જીરે, મહામારગે જે ઘર મૂકી જીવ જુદો પડ્યો છે, તે ઘરે જીવતા જીવતા જાશે:

જીરે, સતગુરુ સેવી જે કોઈ સાચક ભાસે, એ સતગુરુની સાનુમાં પદ પાશે.

॥ ૪ ॥

જીરે, સાનુ લેતા સનમુખ દરસાઈ રિયા છે, અખંડ જોત્યું અપાર ઝળકાય છે:

જીરે, મણી માણેક હજારું હીરા ભરપૂરા, ત્યાં વરસાદ મોતીઓનો થાય છે.

॥ ૫ ॥

જીરે, પરોક્ષ નહિ આતો સાજુગ ભકિત, તે દેહી છતે મોજું માણશે:

જીરે, ગુરુ મોરાર કૃપાએ જીવો જશ ગાવે, આપે નર બીજ મારગી કે'વાશે.

॥ ૬ ॥

(૧૨)

ગુરુજી, જનમો જનમનો ગુલામ, આસ્યું ચરણ રજની:
વારયું કરજો વડપણ માંય, માં દેખાડો જોનિ માની. ॥ ટેક ॥

ગુરુજી, આવી આવી ઉમર અતિ કઠણ, સીતેરને સાત વરસની:
જાય છે મંગળની મહાપદમાં, માંય આવી અંતર દશાની. ॥ ૧ ॥

ગુરુજી, સુખનો ઉપજવા દે શરીર, બે પાયે રિષ્ટ ઉપનું રે:
તેમાં પીડાનું શું પુછવું હોય, આશ નહિ ઉગર્યાની રે. ॥ ૨ ॥

ગુરુજી, રામ રાખતા ને ગાંજે કોય, નહિ ચાલે જમનો દાવો રે:
લૈ ને પૂગાડો આપણે દેશ, લખિયા લેખ મીટાવો રે. ॥ ૩ ॥

ગુરુજી, લાખા ગૃહમાં પાંડવોને ,અળગી કરી અગ્નિ રે:
આપણા જાણી ઉગર્યા એમ, પીડાયું ટાળી પાંડવોની રે. ॥ ૪ ॥

ગુરુજી, ઈ માયલી પીડાયું નથી અંગમાંય, આ દેહ અર્પણ છે તમને રે:
ભવ રાખો કે પડી જોઉં, તુટ્યાં પાન, વશ પવનને રે. ॥ ૫ ॥

ગુરુજી, એ ભવ તરવું આ દેહી માંય, તારે આતમાથી દેહી અળગી રે:
સમરવા સનમુખ સતગુરુ સાહેબ, તેમાં નિશ્ચયે કરી રે'વું વળગી રે. ॥ ૬ ॥

ગુરુજી, એ બતાવ્યા સાન નિશાણાં, સ્થિતિ કેવળ પદની રે:
સતગુરુ ઉમટયા શિષ્ય પર પ્રીતિ, સિંધુ માંય સરિતાની રે. ॥ ૭ ॥

ગુરુજી, એમ વરતવું વરતમાન માંય, જેમ અભ્ર આશરે આકાશની રે:
દાસ જીવો કહે હે સતગુરુ મોરાર, પ્રીતુ પદારવિંદની રે. ॥ ૮ ॥

(૧૩)

- ગુરુજી, વંદના કરું વારંવાર, ભવસાગર લીયો ઉતારી:
એવું બંદી છોડ તમારું બંધ, માંજો રિયો કર્ણ અમારી. ॥ ટેક ॥
- ગુરુજી, બૂડતાની જાલોને બાય, આ આપણો જાણી રે:
મારી પૂર્વ જનમની પ્રીત, નજરું કરો નિર્વાણી રે. ॥ ૧ ॥
- ગુરુજી, નિર્વાણ પદ નાવે ખાણીમાંય, જાણે તે તો માણે રે:
જેને ક્રિયા સદગુરુની હોય, તે પદને પરમાણે રે. ॥ ૨ ॥
- ગુરુજી, પરમાણ કર્યું પીડ માંય, તો ફરી ફેરો ન આવે:
ઈ તો વિદેહી કેરી વાત, કો'ક વીરલા એને પાવે રે. ॥ ૩ ॥
- ગુરુજી, ધાયા તે ધણીની હજુર માંય, વેગળા ન રહાવે રે:
એ તો અરસ પરસ એક રુપ, જુદાઈ ન કહાવે રે. ॥ ૪ ॥
- ગુરુજી, જુદાઈ ત્યાં લગી જાણવી, જેને સતગુરુ નથી મળિયા રે:
તે જીવ થૈ ફરે જગમાંય, ચોરાસીમાં પડિયા રે. ॥ ૫ ॥
- ગુરુજી, ફર્યા તે ફેરા માંય, નથી ઉગરવાનો કોય આરો રે:
એને મળે જ્યારે સતગુરુ શ્યામ, તરત કરે લૈ ન્યારો રે. ॥ ૬ ॥
- ગુરુજી, ન્યારા લીધા તમે નાથ, ફરી ફેરામાં કેમ આવે રે:
કર્યો અચલ પદમાં નિવાસ, ઈ ચળ્યામાં કદિ નહિ આવે રે. ॥ ૭ ॥
- ગુરુજી, અચલ પદના આપણ હાર, સાચું તમ શરણું રે:
દાસ જીવો કહે હે ગુરુ મોરાર, પકડયું છે તમ ચરણું રે. ॥ ૮ ॥

(૧૪)

ગુરુજી, મન લાગ્યું તમારા ચર્ણુમાંય, હવે ભેં કેનોય ન આણું રે:
તમારા ચરણરજનો પરતાપ, સુખે રિયો માણું રે. ॥ ટેક ॥

ગુરુજી, માણવું મહાપદ માંય, પલપલ વિધ વિધે રે:
અચલ રેવું રસ રૂપ, અખંડ અબ્ધિ ઘેરે રે. ॥ ૧ ॥

ગુરુજી, ઓળખિયામાં આવે વિધ વિધ, બ્રહ્મ નિરખવા નેણે રે:
એક પળ અળગા ન જાય, વર્ણવું શું વેણે રે. ॥ ૨ ॥

ગુરુજી, વર્ણવ્યા જાય વાતમાંય, અક્ષરથી આધેરી રે:
વાણી વૈખરીથી બાર, સાનુ સતગુરુ કેરી રે. ॥ ૩ ॥

ગુરુજી, આપી સાન મટિયા માન, આવરણ અંગથી ટળિયું રે:
જેમ સરિતા કેરું નીર, શાહિલમાં ભળિયું રે. ॥ ૪ ॥

ગુરુજી, ભળિયું બ્રહ્મજળ માંય, હવે બુઠું નૈ થાશે રે:
ભલે તપે સોળકળા સૂર્ય, તોય નહિ સોસાશે રે. ॥ ૫ ॥

ગુરુજી, કેમ સોસી શકે કાળ, માથે શરણું તમારું રે:
તમે વ્યાપક રૂપે વાલમ, નિરાધાર ઘર તમારું રે. ॥ ૬ ॥

ગુરુજી, નિરાધાર નિરાલંબ, નિરંતર વાસી રે:
તમ વિન્યા નહિ ઠાલું ઠામ, તેને કાળ શું ઘેહશે રે. ॥ ૭ ॥

ગુરુજી, એ વાત જવાથી પાર, અક્ષય ઘર તમારું રે:
ઘાસ જીવો કહે સતગુરુ મોરાર, સન્મુખ તમને રિયો ભાળું રે. ॥ ૮ ॥

(૧૫)

- અલગ દેશ એ સતગુરુ કેરો, જુગતે જોયા રે જેવું:
મંદ સુગંધ શીતળ વાય છે, સુખના સાગરમાં રહેવું. ॥ ૬૬ ॥
- મણી મણેક લૂમું મોતી તણી, હીરા જોઈ હરખીને લેવું:
જલમલ જ્યોત્યું ઝળહળે, અખંડ અજવાળું રે એવું. ॥ ૧ ॥
- તાપ ટળે ને તન ઠરે, અહર્નિશ અમી રસ પીવું:
સાનુ વરસે રે સેજમાં, નિત નીઝર રે ઝરેવું. ॥ ૨ ॥
- આ પીયા પીવે અજબ ખેલમાં, જેથી અજર ઝરે એવું:
નેણ ઠરે જેને નિરખતા, એમાં શું કોને રે કેવું. ॥ ૩ ॥
- દેવ દાનવ એ સુખ ન લહે, તે ત્રિગુણાતીત તેવું:
મળવું દુર્લભ તે માનવીને, પણ ગુરુભાગીને ઈ લેવું. ॥ ૪ ॥
- ટાળ્યું કોનું ટળે નહિ, અચલાય પદ છે એવું:
ઈ તો સેવ્યા શીશ અર્પીને, શીરને સાટે મળે એવું. ॥ ૫ ॥
- હવે દેહ ઉપાધિ ટલી ગૈ, નિરંતર પદ નિરખ્યા જેવું:
જેમ જેમ સેવે સતગુરુજીને, ચિત્ત ચર્ણુમાં ઈ લેવું. ॥ ૬ ॥
- ચર્ણ રજને પ્રતાપે કરી, અનભે થૈને રેવું:
તે પદ તીરથુંથી દુર્લભ છે, તે શિષ્યને શીર પર લેવું. ॥ ૭ ॥
- ઉપાયે કર્યો અનુભવ થાવાનો, તે નિશ્ચયે કરીને ગ્રેહવું:
દાસ જીવો કહે ગુરુચરણ રજ, આતો શીર સાટે રહેવું. ॥ ૮ ॥

(૧૬)

બ્રહ્મના દરિયા રે સુભર ભરિયા, તેમાં સેજે સમાવવું રેઃ
સતગુરુ સેવાયું કરી, અંતે એમાં નિશ્ચે જાવું રે. ॥ ટેક ॥

પાર વિન્યા પૂરણ ભરિયા, ને નીર વિન્યાનું નાવુંઃ
જે નિરાધાર અધર રહે પૂરા, નિર્બીને નિરમલ થાવું. ॥ ૧ ॥

દલ દેવળમાં દીઠા રે, દેવળને દેવમાં રહેવુંઃ
દેવ દેવળથી બંને પર રે છે, સતગુરુ દષ્ટે ઘેહવું. ॥ ૨ ॥

કહેવું પણ તજવા જોગ નહિ, અક્ષય પદ છે એવુંઃ
પૂગ્યા તે તો ભવપાર છે, વિરામ પામવા જેવું છે. ॥ ૩ ॥

એવી વાલયું આવી વિરામમાં, ઠરીને થીર થૈ રહેવુંઃ
ઉફારો ઉવાં ઉપજે નહિ, અચલાય ઘર છે એવું. ॥ ૪ ॥

અચલાયમાં અવિલોકિયા, વીરને પાછું નૈ વહેવુંઃ
ચંદ્ર સૂરજ રહે અવધિ સુધી, ઈ તેને અથીર કહેવું. ॥ ૫ ॥

અથીર ધરતી આકાશ જે, નવલખ તારાને તેવુંઃ
પૃથ્વી આદ્યે પાંચ તત્વને, નિશ્ચે નથી રહેવું. ॥ ૬ ॥

જ્યાં સુધી તો જીવશું નહિ, જે કાંઈ નામ ધરે રેવુંઃ
એક અચલ ઘર સતગુરુ તણું, તે પ્રસન્ન કરી કરી લેવું. ॥ ૭ ॥

પ્રસન્ન કર્યા પાર ઉતર્યા, કદિ કલ્પે નહિ ડરવુંઃ
ગુરુ મોરાર ચર્ણો જીવો કહે, ધન્ય ધન્ય સતગુરુનું શરણું એવું. ॥ ૮ ॥

(૧૭)

- જીરે, ઝળહળ જોત્યું અખંડિત જાગી, જોતા આવાગમણ ભેં ભાગી. ॥ ટેક ॥
- જીરે, સતગુરુ ચરણરજને પ્રતાપે, ભ્રાંત ભેં ભરમણાઉ ભાંગી:
જીરે, સતગુરુ સાથે જ સાન બતાવી, વરતી લગન મગન લે લાગી. ॥ ૧ ॥
- જીરે, નિરખી નિશ્ચે રુદામાં કરિયું, તારે યુક્તિ જોતા રૈ જાગી:
જીરે, નિરાધાર નિરલેપ નિરંતર, છે કાંઈ અકલા કલાતીત સુહાગી. ॥ ૨ ॥
- જીરે, દેવ દરસ્યાને અંતરમાં પરખ્યા, વિગત વિચારતા વે લાગી:
જીરે, અધર તખત પર આપ અવિનાશી, તેના આત્મા હુવા અનુરાગી. ॥ ૩ ॥
- જીરે, અનહદ વાજેને અજર ઝરે છે, તે તો પીવે છે સંત સુહાગી:
જીરે, એ ઘરથી આ જીવ આવેલ છે, તે ઘર જોઈને લિયો તમે જાગી. ॥ ૪ ॥
- જીરે, જોયું તો જોખો સર્વે ટલિયો, કરમ પાપ સઘળાં જાય ભાગી:
જીરે, ભાગ્યા કા જોગી. ॥ ૫ ॥
- જીરે, જોગ તે જુગતિ ગુરુની જાણે,અંતર રોગી:
જીરે, રોગ ટળે તો રોમે રોમ રંગ લાગે, આનંદી બ્રહ્મરસના ભોગી. ॥ ૬ ॥
- જીરે, એવા સતગુરુ મોરાર મારા, અધમ ઓધારણ અણલંગી:
જીરે, જીવો કે તેને મેં અનામી, મેં રહું પદારવિંદમાં વળગી. ॥ ૭ ॥

(૧૮)

મોરાર સતગુરુ ઈષ્ટદેવ મારા, દયાળુ દયાના ભંડારાઃ
ઉઘાડોને અંતરનાં તાળાં, મોરાર સતગુરુ ઈષ્ટદેવ મારા. ॥ ટેક ॥

સતગુરુ આદિ અવતારા, તરણ તારણ અધમ ઓધારાઃ
આપે એવા મહાવરતી વારા, સેવે તેને ઉતારે ભવપારા. ॥ ૧ ॥

અનુભવ યુકવે જ્ઞાનવારા, અખંડ જોત્યું નિરખે નિરાધારાઃ
નિરંતરને નિરખાવણ હારા, જુવે નુર અપરંપારા. ॥ ૨ ॥

ધરે સુનકાદિક અવતારા, સેવકુની લેવાને સંભારાઃ
ભૂલેલ જીવને ઘર ઓળખાવણ હારા, કરે જનમ મરણથી પારા. ॥ ૩ ॥

આપે દેવ અલંગી ઉદારા, સુંદર દેવ ઝળકે કપાળાઃ
નેહ ધરમ શીલ શણગારા, રવિગુરુ ઈષ્ટ ઉર ધાર્યા. ॥ ૪ ॥

અજાન મુજ વાણી વિશાલા, વરસે મુખ ગંગાની ધારાઃ
રુણતા હોય અંતર અંજવાળા, મીટાવે અંતર અંધારા. ॥ ૫ ॥

વરણવું પણ વાણીથી ન્યારા, સમજણે બાવન અક્ષરથી બારાઃ
થઈને રીયા અખંડ અંજવાળા, નુર કર્યા કારવવાથી ન્યારાં. ॥ ૬ ॥

ગુરુના જશ સંક્ષેપે ઉતારા, શેષ શારદા ન પોંચે પારાઃ
જીવાને ગુરુ બોલાવણ હારા, આપનો જાણી કર્યા ઓધારા. ॥ ૭ ॥

(૧૯)

- ભાણ્યા ગણ્યા ભજન હો ગાવે, રાગતો સમા સમાના લાવે:
બુદ્ધિ વડે અરથ કરાવે, ભાણ્યા ગણ્યા ભજન હો ગાવે. ॥ ૬૬ ॥
- સભામાં બેસી સૌને રે સમજાવે, મોટપ તેની મનમાં ઘણી આવે:
અંતરથી અંધારું ને જાવે, વસ્તુ તેને નજરે શું રે થાવે. ॥ ૧ ॥
- શીર ગુણ લીલા ગાયો સનેહ ભાવે, દુતિયા દલથી રે ન જાવે:
એકતા કેણી પેરે હો આવે, કારજથી એ આઘા હો થાવે. ॥ ૨ ॥
- ઉપાય કરતા આઘો હો જાવે, વિન્યા ગુરુ સપનામાં નાવે:
દેહ દમી ઠાલા દુઃખ પાવે, ઉલટા મૂડી ગાંઠની ગુમાવે. ॥ ૩ ॥
- આપ બળે અંધારું ને જાવે, ભૂલેલ જીવ ભવમાં ભટકાવે:
ચારે ખાણે ફોગટ કર્યા ભોગવાવે, સુખ દુઃખ કર્યા ભોગવાવે. ॥ ૪ ॥
- અસંખ્ય જુગ એમ અથડાવે, એમ મરે ને જનમ થાવે:
જેમ ઘડો ભરેને જલ વાવે, છેડો પુણ્ય પાપથી ન છોડાવે. ॥ ૫ ॥
- તેમ વારે વારે મનખા દેહી આવે, ભૂલો પાછો ભવમાં ભટકાવે:
પતો પાછો કોઈ કાળમાં નાવે, એવા જીવને સતગુરુ છોડાવે. ॥ ૬ ॥
- જો ઓળખી ચરણમાં આવે, બંદી છોડ બંધન છોડાવે:
સાનુ સેજ ઘરમાં ઓળખાવે, નેણું આગળ નુર ઝળકાવે. ॥ ૭ ॥
- દેહ છૂટે અમરાપુર જાવે, ભૂ પર કોઈ કાળે ન આવે:
મહિમા સતગુરુનો કૈયો ન જાવે, જીવા સુખ મોરાર ચર્ણ આવે. ॥ ૮ ॥

(૨૦)

નિરાધારે અધર રસ દરિયા, મહારસ ચૌદે ભુવનમાં ભરિયા:
એતો રસ પાતાળે પરવરિયા, નિરાધારે અધર રસ દરિયા. ॥ ટેક ॥

પાર વિન્યા પુરણતા થરિયા, વીરલા સંત જોવા નિસરિયા:
નિરખતા નેત્ર ચકિત થિયા, પીધાં તે તો પાર ઉતર્યા. ॥ ૧ ॥

રસના પૂતળાં રસમાં રસબસ રિયા, ફરી આ ઘાટમાં ન ચડિયા:
અઘાટે ચકિત થઈ રિયા, દિશે પણ કેવા માંથી ગિયાં. ॥ ૨ ॥

મીન તો જળને સ્નેહે રિયા, બીછવે પ્રાણ અર્પણ કરિયા:
ઈ તો રસ બાહર ભીતર ભરિયા, રોમે રોમે રસ બસી રિયા. ॥ ૩ ॥

જેમ વિષધર અંગે વિષ વ્યાપી રિયા, અધર રસ પીધાં તે તેમાં થીર થિયા:
તાપ ત્રિવિધના ટળિયા, બ્રહ્મમાં બ્રહ્મરૂપ થઈ રિયા. ॥ ૪ ॥

પ્રથમ રસ પ્રહલાદે પીયા, પારાશર સુનકાદિકે લિયા:
અષ્ટાવક્રના અંગમાં ઉતરિયાં, મહારસ માર્કન્ડને ઝરિયા. ॥ ૫ ॥

નારદને પીને નટારંભ ક્રિયા, અંબરીષને ચક્રે ચોકી ક્રિયા:
પુંડરિક પીને શીર ધરિયા, વ્યાસે પીને વાણી વિસ્તરિયા. ॥ ૬ ॥

શુક દેવે પીને પરીક્ષિતને પાયા, ભીષ્મે પીને પાંડવને સમજાયા:
વિભિષણે ભાવે પીને મનોહરીને પાયા, નિશંક રાજ લંકાના કરિયા. ॥ ૭ ॥

ગોપીયું રસમાં રસરૂપે થઈ રિયા, શ્રી કૃષ્ણ શું રમતા રંગ ચડી ગિયા:
અનેક સંત રસ પીને ઓધરિયા, મેં તો બુદ્ધિ અણસારે વર્ણવ્યા. ॥ ૮ ॥

પીતા પાર અનંત ઉતરિયા, ફરી ભવ જલમાં ન પડિયા:
મે'બુબ ગુરુ મોરાર મને મળિયા, જીવાને રસના દરસાવિયા દરિયા. ॥ ૯ ॥

(૨૧)

- સાહેબ સન્મુખ હો સજની, દયાળું દિશે દિવસ રજની:
આઠો પોર અંતરમાં લગની, સાહેબ સન્મુખ હો સજની. ॥ ટેક ॥
- મળિયું મને સાનુ સતગુરુની, જેથી ઉઘડી બારી અંતરની:
અખંડ જોત્યું જાગેલ વણ અગની, સમજ આવીયું સેજ ઘરની. ॥ ૧ ॥
- દરસાઈ રિયા દેવાધિ દેવા, અજર અમર અવિનાશી એવા
નિરાધારે નુરી જન જોયા, કરવી નેણા ભરી ભરી સેવા. ॥ ૨ ॥
- જેણે ભાળ્યા નજરું આગળ નેરા, મટયા ભવસાગરના ફેરા:
વળી મન સાદે ભાવે બોલાવા, કર્યા જઈ અનભે અડગ દેરા. ॥ ૩ ॥
- ન ભરવી જમડા કેરી હામી, અંતરમાં પ્રગટયા અંતરયામી:
નેણ આગળ નજરે અનામી, મળ્યા એવા સતગુરુ સ્વામી. ॥ ૪ ॥
- વરતી મારી નિરંતરમાં ખૂટી, નિરમલા રૂપ નેણામાં જોતી:
હરખ લીધા હૈયામાં ગોતી, ચિત્તું મારું વાલમમાં પ્રોતી. ॥ ૫ ॥
- હવે હું તો નહિ દઉ જાવા, મો'બતું લાગી તમ સંગે માવા:
તમે તો મારા અંતરમાં ભાવ્યા, તમે વસ્તુ અનુપમ લાયા. ॥ ૬ ॥
- ન દિયો તમે જમને હાથ જાવા, તમને મારા સતગુરુવે ઓળખાયા:
દરસા તેનાં મટી ગિયા દાવા, તમને અનુભવી મન ભાયા. ॥ ૭ ॥
- આવ્યા તેના અંતરમાં જામ્યા, દુઃખ દર્દ સરવે લઈ વામ્યાં:
જીવા ગુરુ મોરાર હો શ્યામા, ભેં સરવે શરણે જાતા વામ્યા. ॥ ૮ ॥

(૨૨)

- સાહેબ તો સંત રે ભેળા, ભટકાવો છો શીદને રે નેણાઃ
ફોગટ શું ખાવો છો ફેરા, સાહેબ તો સંત રે ભેળા. ॥ ટેક ॥
- કોઈ દેવ દરશનમાં ખોળે, કોઈ તીરથ કરવાને દોડેઃ
કોઈ વરતી દાનમાં ડોલે, કોઈ જગન જાગ કરે મન ભોળે. ॥ ૧ ॥
- કોઈ વેદ પુરાણમાં જાણે, કોઈ મતો શાસ્ત્રના તાણેઃ
કોઈ ખટ્વર્શનમાં આણે, કોઈ વાજાં વાણીએ પરમાણે. ॥ ૨ ॥
- કોઈ ગાય ભજનમાં ભૂલા, કોઈ પાઠ વાઠમાં ફૂલાઃ
કોઈ માળા ફેરફી ફેરવી ડૂલા, કોઈ અવળા અરથ કરે થૂલા. ॥ ૩ ॥
- એવા એવા ઉપાય કરે, જનમ મરણ સતગુરુથી ટળેઃ
કારજ અંત પૂજયાથી સરે, અંત સમે હરિ તરત મળે. ॥ ૪ ॥
- ક્રિયા સાધ એણી પેરે પાચે, હરિને નિરખી નિરખી ગુણ ગાયેઃ
પછે ન ભવરણે ભટકાયે, પછે ઘર પોતાને રૈયે. ॥ ૫ ॥
- નરભે ઘર નિરાધારે, ઈ ઘર દેવ ચક્ષુએ ભાળેઃ
નજરુંથી આઘા થઈ ટાળે, હરિ હરું ભરું થૈ રહ્યા જારે. ॥ ૬ ॥
- હવે ઉમેદ થયા છે પૂરા, નજરું આગળ વરસે નુરાઃ
જીવા ગુરુ મોરાર મળ્યા પૂરા, રહું ચરણ રજમાં ચક્યૂરા. ॥ ૭ ॥

(૨૩)

જે આ ચરખામાં મોયો, તેણે જીવત જનમ વગોયોઃ
આવ્યો હીરો હાથથી ખોયો, જે આ ચરખામાં મોયો. ॥ ટેક ॥

રકત રેત દો ભેળી મલકે, તાકો જામણ જમાયોઃ
દિન દિન વધતા ગયા ઉકરડા, નખ શિખ રુપ સબ બનિયો. ॥ ૧ ॥

નવસેં નાડી બોતેર કાંઠા, તામે આકાશ ભળિયોઃ
પાંચ તત્વ કા બન્યાં પીજરા, તીન ગુણસે મળિયો. ॥ ૨ ॥

સાત દરવાજા દેખ ઉઘાડા, હોય ઢકી ઢકી ઢંકાયોઃ
કરમ વિકરમ અકરમ જ્યાં ચાલે, તાસે ડરતા રહાયો. ॥ ૩ ॥

દશમે દ્વારે સતગુરુ કા વાસા, તામે સુરત ઠેરાયોઃ
એકાદશમે આરા ઓદરમે કરતા, મૂળ સંભાળ તેરો પાયો. ॥ ૪ ॥

દ્વાદશમે દ્વાર શુન્યમે, જ્યાં સે આતમા આયોઃ
સો ઘર ભૂલ ગયો નર પ્રાણી, અસંખ્ય જનમ ગવાયો. ॥ ૫ ॥

સતગુરુ મળે તો ખેલ બતાવે, સેજમેં સાન ઓળખાયોઃ
જે એક પલમેં પાર પોચાવે, ભાઈ તાકા ચરણ ગ્રહાયો. ॥ ૬ ॥

આદ્યે મદ્યે અંત્યે એજ ઓધારણ, જેણે મોક્ષકો મારગ બતાયોઃ
જીવો કે ગુરુ મોરાર ચરણમાં, જાતા સબ સુખ પાયો. ॥ ૭ ॥

(૨૪)

આ ચરખે રંગ કાળા, તે સમર્યા નહિ સમજણ હારાઃ
અભાગી દિયા સતગુરુ સે ટાલા, આ ચરખે રંગ કાળા. ॥ ટેક ॥

ઉદરમેં કિયા બોલ બોલાતા, સો સબ તે વિસર્યાઃ
કૃતધની થિયા તે કબુદ્ધિ, જનમ જુગમાં હાર્યા. ॥ ૧ ॥

કાળ માયા કે પાશ બંધાણા, નઈ છૂટવેકા આરાઃ
માયા સંઘરવા વીસે કમાયા, તુજને ગમ્યા સુત વિત દારા. ॥ ૨ ॥

કુડ કપટ કા ધંધા કરતા, દલમેં નહિ કોઈ વિચારાઃ
છલ દલ કરતા પેટ જ ભરાતા, જયું શ્વાન શુકર અવતારા. ॥ ૩ ॥

જૂઠા બોલે જૂઠા ચાલે, આયા દાવ તો હાર્યાઃ
મગન ભયે મદ જોબન મેં, આંખમેં ભયા અંધિયારા. ॥ ૪ ॥

આવી અવસ્થા વૃદ્ધકી બગડી, લૂલી કરે લવ લવ કારાઃ
ખાયા દિયા નહિ કામકા, મરતા હાથ પછાડારા. ॥ ૫ ॥

હિસાબ કરતા હાય હાય કરતા, પડી દંડ જમ દારાઃ
ઉવા પસ્તાવા બોત દુઃખ પાયા, અબ કયા કરે બિચારા. ॥ ૬ ॥

વરણવા અંગ થરહરિયા, ધન્ય ધન્ય સરજન હારાઃ
ત્રાહિ ત્રાહિ જીવો પોકારે, મોરાર ગુરુ લિયો સંભારા. ॥ ૭ ॥

(૨૫)

આ ચરખે બેઠાં થાણાં, તેના બતાવું જૂજવાં ઠેકાણાં:
એના પ્રગટ કરો પ્રમાણા, ગુરુજી આ ચરખે બેઠાં થાણાં. ॥ ટેક ॥

એકવીસ હજારને છસો શ્વાસા, ઊઠે દિવસને રેણા:
કૌન ચક્રથી કે'તા ઉપજે, ગુરુજી કયો ઉનકા પ્રમાણા. ॥ ૧ ॥

ઊઘોસ ગતિ તે રુદ્ર કેરી, મૂળ દ્વારે જેના પીયાણા:
મરજાદી સાપ કરે વાસા, નામ જ્ઞાન શક્તિ જાણા. ॥ ૨ ॥

રસાતાળ ઉપરે ગણપતિ બેઠા, ચતુર દલ કમલે નિશાણાં:
છસ્સે શ્વાસ ઉવાસે ઉઠત હૈ, રગત કમલ ઐંધાણાં. ॥ ૩ ॥

શ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર ષટ પાંખડીકા, લીંગ દ્વારે પીયાણા:
બ્રહ્મા સાવિત્રી ભોગ ભોગવે, ષટ્સે શ્વાસ ઉભરાણા. ॥ ૪ ॥

નાભિ મણિપુર ચક્ર હૈ, વિષ્ણુ લક્ષ્મીકા થાણાં:
ષટ્સે શ્વાસ ઉઠે ઉવાસું, કરે પોષણ સૃષ્ટિ તણા. ॥ ૫ ॥

દ્વાદશ પાંખડી અનાહત ચક્ર હૈ, ઉનકા હરદે ઠેકાણા:
વિશુદ્ધ ચક્ર સોળ પાંખડીકા, કંઠ થાનક ઠેરાણા. ॥ ૬ ॥

ત્રિકુટિ આજ્ઞા ચક્ર દો પાંખડીકા, ઝળળળ તેજ ઝલકાણા:
વિદ્યા સરસ્વતી દેવ પ્રમાતમા, શ્વાસાસે શું ઉલજાણા. ॥ ૭ ॥

ગગનચક્ર હજાર પાંખડીકા, દશમેં દ્વારે ઠેકાણા:
વિજ્ઞાન શક્તિ ગુરુદેવકા વાસા, શ્વાસે શ્વાસ કલયાણા. ॥ ૮ ॥

એકવીસ હજાર છસે શ્વાસ કા, કહી સમજાવ્યા ઠેકાણા:
જે જે થાનક દેવતા બેઠા, બતાવ્યા ઉનકા અસ્થાણા. ॥ ૯ ॥

ચક્રાતીત હો આપ અલખજી, નહિ શબદ નિરવાણા:
કે જીવો ગુરુ મોરાર ચર્ણે રઈ, આ પદ સમજી લેજો સિયાણા. ॥ ૧૦ ॥

(૨૬)

આ ચરખે ઊઘડ્યાં તાળાં, માંઈ ઝટક ભયા ઉજિયારાં:
નિરખ્યા પાર પરિબ્રહ્મ પ્યારા, આ ચરખે ઉઘડ્યાં તાળાં. ॥ ટેક ॥

દયા કરી ગુરુ દેવ મોજસે, કરુણા સાગર ભંડારા:
અમૂલ્ય વસ્તુ ઉમંગે કાઢી, ભેટત ભયે ભવપારા. ॥ ૧ ॥

કારજ કારણ એક ભયા, તબ મટયા સબ જંજાળા:
ટળી દુતિયા ભઈ એકતા, હો રહે સારમસારા. ॥ ૨ ॥

વરસે નુરા બાજે તુરા, ત્રીન લોક ઝણકારા:
શબદ સિંધુ ગરજે ગેબી, બોલે બાવન બારા. ॥ ૩ ॥

શબાતીત સાહેબ સનુરા, ઝળકે અધર નિરાધારા:
વરસે મોતી ઝળકે જ્યોતિ, ઝળળળ હોત ઝણકારા. ॥ ૪ ॥

સાચા સકલ ભવન ભરપૂરા, બાહર ભીતર નુરા:
ખાલક વિન્યા ખાલી નઈ અણુભર, રમત રચે પણ ન્યારા. ॥ ૫ ॥

ગુરુ પ્રતાપે નેણાં આગળ, ક્ષણ નઈ ખસનારા:
ઉઘડે આગળ મીચે માંઈ, ભૂલ ગયે દેહ વે'વારા. ॥ ૬ ॥

બ્રહ્મ કી ગતિ બ્રહ્મહી બુજે, કયા જાને લોક બિયારા:
જીવો કે ગુરુ મોરાર હમારા, ચરણે રઈ કર્યા ઉગારા. ॥ ૭ ॥

(૨૭)

આ કોણ ફેરવે છે ચરખો, આ તો છે લોઢા લાંકડા સરખો:
અંતરમાં ખોજુ કરી પરખો, આ કોણ ફેરવે છે ચરખો. ॥ ટેક ॥

હાથ જડશે પાવ જડશે, ઓદર છે જડ સરખો:
જઠરાયમાંએ અન જ રે છે, જે હોમે મટે તબતો. ॥ ૧ ॥

જે હોમે તે સ્વાહા, માંઈ જલે છે અગન ભડકો:
સવારનું આયે સાંજે સ્વાહા, સાંજનું સ્વાહા સવારકો. ॥ ૨ ॥

મળમૂત્ર તામે સુઉરતે, એસો બનાયો નખતો:
એસે અહર્નિશ કામ ચલત હૈ, તામે વસે કો વગતો. ॥ ૩ ॥

કેડ છાતી ડોક જડ હૈ, ઉપર ઠાઠ બનાયો મસ્તકકો:
ઈ ચરખાને દશ દરવાજા, ડર લગે દરવાનકો. ॥ ૪ ॥

શ્વાસ એકવીસ સહસ્ત્ર છસ્સે વરત હૈ, પ્રાક્રમ જાણી પરવરકો:
ઉનસે વરુંધિયો આતમા, છટકમાં ઈ ચટ છટકો. ॥ ૫ ॥

કર્યા કરમ ભોગવવા પડશે, ફરી ઉદરમેં અટકયો:
એમ કરતા અસંખ્ય જુગ વિત્યા, લખ ચોરાસી ભટકયો. ॥ ૬ ॥

સતગુરુ મળે તો સંશે ટળે, રે ભજકો ખટકો:
જીવો કે હો મોરાર ગુરુ સ્વામી, લગો તમારે ચરણકો ચટકો. ॥ ૭ ॥

(૨૮)

હારે ભાઈ હરખા, સાંભળો ચરખા, ચરખા શીખા વિચારા સરખા,
રે ભાઈ હરખા, સાંભળો ચરખા.....

॥ ટેક ॥

ચરણે ચરણે કડીએ કડીએ, વેણે અક્ષરે અંતર કરો પરખા:
આતમા ક્યાંથી આવે ક્યાં જાય, તે પદ મધ્યે કરો તિતિક્ષા.

॥ ૧ ॥

તાં સતગુરુ સાના નિશ્ચયે કરતા, તાકું દેવ ચક્ષુ કરકે નિરખા:
અધર દરિયા સુભર ભરિયા સરખા, તેમાં સ્વાતિ મોતી વરખા.

॥ ૨ ॥

તારે ગઈ અંતરકી તરખા, શબદ દેખ્યાં સરખા:
તેણે નિરાધાર નિરાલંબ નરખા, મટી દલ દરશનકી તરખા.

॥ ૩ ॥

ભીંતર ભેદયા કાલજ છેદયા, ગદગદ કંઠ કરી હરખા:
કયા ન જાવે જીભ ન ફાવે, જયું કા ત્યું હતા ઓળખા.

॥ ૪ ॥

મન ભયે મગના તન ભયે તગના, શુનમેં બરસત દેખા:
ઉવા બેસતા ભઈ નરમલ કાયા, નરભે ભયા નિશંકા.

॥ ૫ ॥

જલમલ જોત્યું તખતે ગોત્યું, મટ ગઈ અંતર તરખા:
સતગુરુ પ્રતાપે સો ઘર પાયા, નુરતે સુરતે નિરખા.

॥ ૬ ॥

નિરંજન નિરાલંબ નિરંતર, સન્મુખ સુરતે સરખા:
જીવા સતગુરુ મોરાર ભજલે, ચરણ રજકી તરખા.

॥ ૭ ॥

(૨૯)

- આ બંગલા કોને કરિયા કોને કરિયા, વાકા મરમ કોનુંને ન મલિયા:
આ બંગલા કોને કરિયા રે કોને કરિયા..... ॥ ટેક ॥
- દેખા દેખી વાંકુ સબ મુસકાવે, મારમિકને નહિ જડી આવે:
કારીગરકું કોને નૈ પીછાના, એ સબે ધોખામેં ઢળી આવે. ॥ ૧ ॥
- દશે અંગુલિ દશે નખ હૈ, ઉપર નખતો વણ ઘડી આવે:
તા પર ઢીંચણ ઢાંકણી દો બનિયા, તા પર જાંગ દોય ઘડીયાવે. ॥ ૨ ॥
- જાંગ ઉદર બીચ દો દરવાજા, તાકી મઘમ કરી આવે:
ઉદર નીચે નાભિ દરવાજા, ઉવાસે શ્વાસા ભરી આવે. ॥ ૩ ॥
- તાં ઉપર એક બન્યા ઝરુખા, આઠ દરવાજા કરી આવે:
ધ્રાણ દ્વારા ગંધ જ ગ્રેહે, સુતે શબદ સુણી આવે. ॥ ૪ ॥
- તાકી નીચે મુખ દરવાજા, ઉનસે સ્વાદ જાણી આવે:
ખારા મીઠા મોરા ચટપટા, ઈ મુખે કરી ઓળખાયાવે. ॥ ૫ ॥
- સબસે ઉપર હૈ દશમા દુવારા, ઉનકું તાળાં જડીયાવે:
પવનકી કુંચીસે કોક ઉઘાડે, ઉવા જોર ન ચલત જમરાવે. ॥ ૬ ॥
- એસા બંગલા સબવિધ કાયા, મુરસિધ તળે ઓળખાયાવે:
જીવો કે ગુરુ મોરાર ચરણે, જેને ખોજા તેને પાયાવે. ॥ ૭ ॥

(૩૦)

- આ બંગલા બન્યા પણ સંકટકાવે, હે દેખત ખાજ મુકાવે:
આ બંગલા બન્યા પણ સંકટકાવે..... ॥ ટેક ॥
- કચ્ચા બી ખાવે પકકા બી ખાવે, ખાવે ખાવે ગરભ ઓદરકા:
દેશમેં ખાવે પરદેશમેં ખાવે, દરવાજે આવત ખટકાવે. ॥ ૧ ॥
- હાલતા બેસતા ઉઠતા ઉઠતા ભેં લગે, નહિં ભરોસા આ દમકાવે:
જયું તેતર ઉપર બાજ ફરત હે, એસા ભેં લગે જમકાવે. ॥ ૨ ॥
- પિતાકે ઉદરસે બૂંદ ઝરી હે, માકે ઉદર ઠરહન કાવે:
નિત નિત દિન એકુકો ખાવે, એસા મતા સૂક્ષ્મ કાળકાવે. ॥ ૩ ॥
- એસે કરકે વરસ એક જીવે, વિત્યા સો ઘટ નઈ આવનકાવે:
માતા જાણે મેરા બાળ બડા હોત હે, જો ગઈ સો તો કાળને ફકાવે. ॥ ૪ ॥
- ભણ્યા ગણ્યા પરણાવ્યા, લગ ગયા મોહ વશનકાવે:
મોહરસ ચાખ્યા અંધા કરી નાખ્યા, ભૂલા ભાન દેહનકાવે. ॥ ૫ ॥
- ધૂતકે પાવેને ખરચેને ખાવે, ઉદમ પેટ ભરનકાવે:
એસે એસે ઉમર ગઈ વીતકે, પણ સેવન ન કિયા સતગુરુકાવે. ॥ ૬ ॥
- કાળ અચાનક માર ઝપેટા, મારી અચાનક દે ધકાવે:
હિસાબ જોતા કોઈ સાર ન દેખ્યા, ફેર દુઃખ પાયા ઠંઠનકાવે. ॥ ૭ ॥
- રોયા પસ્તાયા હાથ બાત ગ્રસી, કોઈ પાર નહિ કરતવકાવે:
જીવા ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારે, ગુરુએ દુઃખ સપને ને દેખનકાવે. ॥ ૮ ॥

(૩૧)

દેખો આ ખ્યાલી ખાલકકી માયા, આ જઠરામેં બંગલા બનાયા:
વામે નખ શિખ ધરી કાયા, દેખો આ ખ્યાલી ખાલકકી માયા. ॥ ટેક ॥

નવ માસમેં પૂરણ કરિયા, દશમેં બાહર આયે:
આહિથી કતબ શ્વાસ ઉપના, તા પર ઉમર ઠેરાયે. ॥ ૧ ॥

બોલ બોલ દિયા ગયા સબ ભૂલી, ઉવા ઉવા કરકે રોવાય:
કાળ માયા કા વાયુ લગિયા, ઉવા કી ગયે ભૂલાયાવે. ॥ ૨ ॥

ખટમાસ રહે ગરભ ધ્યાના, વાકું દેખી ચુકાયાવે:
વસ્તુ અમુલખ ખોઈ હાથશે, જ્યાં સો નહિ જાયાવે. ॥ ૩ ॥

ખાન પાન ખાયા વેદકું ભૂલા, રમવેમેં રંગ આયાવે:
ભણ્યા ગણ્યા વીવા કરિયા સબસે વિગતે ગુમાયાવે. ॥ ૪ ॥

એસે ઉમર ખોઈ ગફલતમેં, જમકે હાથ વેચાયાવે:
મુરસિધકી માલુમ ન પડિયા, દોજખ નિશ્ચે કરિયાવે. ॥ ૫ ॥

કોન હવાલ નહિ છૂટવેકા, આગે વિચાર ન પોંચાવે:
હિસાબ દેતા કોન હવાલા તેરા, ખૂની ખૂન કમાયાવે. ॥ ૬ ॥

કાફર, કુબુદ્દિ ખૂની ખૂદાકા, આ બાબતમેં દલ ન ખુંચિયાવે:
જીવ મારતા ડર્યા નહિ મનમેં, બિસમિલા કઈ ખાયાવે. ॥ ૭ ॥

તો ભાંભરી વારં વાર પોકારું, ઉનકે નવ લઈ ઓછાયાવે:
મુરસિધ મોરાર જીવો કે પોકારી, ઉનકે દેખી મેં બોત ડરાયાવે. ॥ ૮ ॥

(૩૨)

- આ બંગલે બેહદ વાજાં વાગે રે હો વાગે, માંઈ સપ્ત સિંધુ ગાજે રે:
આ બંગલે બેહદ વાજાં વાગે રે હો વાગે..... ॥ ટેક ॥
- જાગત સપનું સુષુપતિ છાંડી, આતમા તુરિયાએ બિરાજે:
તારે ગેબી ગરજના ગગને ઝળકે, ઝણઝણ ગેબી ધુન્ય ગાજે. ॥ ૧ ॥
- વાયુ પાવક જળ પૃથ્વી આકાશ, ગરજે ધુની અપારા:
પીડ બ્રહ્માંડસે રેત અખંડા, રોમ રોમ ઝણકારા. ॥ ૨ ॥
- ધુનીને મધ્યે જ્યોત ઝલકત હૈ, ઉવા મનવા કરે સમાસા:
સમાસ કરતા જોશભી જાવે, મટે કાળકા ત્રાસા. ॥ ૩ ॥
- સતગુરુએ જ્યારે કરુણા કીધી, અંતર પ્રેમ પ્રકાશ:
સુરતી શબદ લીન ભઈ, વેણા નાદ પ્રકાશ. ॥ ૪ ॥
- જાપ અજંપા સુષમ્ણા નાડી, નુરતિ નિરખન હારા:
ઉનમુનીમાં આસન ઠેરાવ્યાં, સન્મુખ બની શોભા સારા. ॥ ૫ ॥
- જોયું જોત્યું ભાંગી છોત્યું, સેજ ઘરમાં જઈ સમાયા:
વાજા તૂરા ઉગા સૂરા, મટયા ઘોર અંધેરા. ॥ ૬ ॥
- ભયા અંજવાળા ગેબી ભાળા, તનકી તૃખ્ના ટાળી:
સાત પદ પાયા ઉવા નઈ માયા, બાળી વાસની કલી મૂળી. ॥ ૭ ॥
- જોઈ જુગતિ ભઈ મુગતિ, સતગુરુ પે બલિહારી:
કે ખત્રી જીવો મોરાર સતગુરુ ચરણે, ચિત્ત લગ્યા એકતારા. ॥ ૮ ॥

(૩૩)

- બંગલે પેઠા ભૂલા રુપ અપનાવે, બંગલા રુપી ભયા હૈ સપના:
બંગલે પેઠા ભૂલા રુપ અપનાવે..... ॥ ટેક ॥
- ચેતન જડ કે સંગે મલી રિયા, તો લખ ચોરાસી પડના:
ગુરુ ન મલિયા ગમ ન પડિયા, તો ભવો ભવાટવીમાં ભટકના. ॥ ૧ ॥
- તામે માયાએ મારિયા મોજાં, ઘેનમાં ઘેરી વશકીના:
આપની ચૈતન ગયા સબ ભૂલા, દેખો આ જડે ચૈતનકું બાધી કે લીના. ॥ ૨ ॥
- કેસરી સદાય રે આપમે મગન, અપનો મારેલ માંસ ખાના:
ભયો કુસંગ નીચ જાતિ કો, તબ ભૂલી ગયો નિજ પદ અપના. ॥ ૩ ॥
- મુખે ગ્રાસ લીયે બકરા સંગ, બકરા નામ ધરી લીના:
કરી ચલાહે જલ પીવકું, વાસના પગલી પ્રોઈ દિના. ॥ ૪ ॥
- ફીર વાસના તણી પાયો બંધન, આપ કે અંગે આપ કીયો બંધન:
પીજરે નિવાસ લીનો વે, આપ કે અંગનામે આપ બંધકીના. ॥ ૫ ॥
- તેમ નિરાધાર બ્રહ્મથી હંસ આયા, દેહ સંગે જીવ કરી દિના:
ભૂલા ઘર અસંખ્ય જુગ ભટકા, પરમ ગુરુ નવ ચિન્યા . ॥ ૬ ॥
- સપનેકી બાજી સચ કરી માની, વસ્તુ સાચી કબુ ન દીના:
આરે આવી પડયો ઓતલો, અબ કૈસે પાર ઉતરના. ॥ ૭ ॥
- હવે ઉપાય નહિ કોઈ કરવેકા, પણ જો મળે સતગુરુ શાણા:
જીવો કહે હો મોરાર ગુરુ સ્વામી, એક તમ ચરણે વિસ્તરના. ॥ ૮ ॥

(૩૪)

- ભૂ પર બેસે મારે આકાશે તીરા, નિરાધાર સો ચલે ફકડ ફકીરા. ॥ ટેક ॥
- અખંડ નુરમેં કર્યા હૈ નિવાસા, આઠો પોરમેં રેત ઉદાસાઃ
સુરતે કરકે સુણે અખંડ અવાજા, નુરતે રેત ખુદા કે પાસા. ॥ ૧ ॥
- નેણા કે આગળ ખાલક દરિયા, પાર વન્યાના પુરણતા ભરિયાઃ
નીર નહિ ને નાવણ કરાવે, મુખ નહિને કણેકણમાં રહિયા. ॥ ૨ ॥
- ઘાટ વિન્યા ચલા જાવે, જમી અસમાન બીચે જુગતિ ચલાવેઃ
લાલસે લાલ બની લાલમેં સમાવે, અદલ ફકીરી એ એસે કરાવે. ॥ ૩ ॥
- દગધપટુ જૈસે દેહ દેખાવે, દુવાકી દુર્ગામેં દર્શહી પાવેઃ
દૂર નજીક કિયાંય નઈ જાવે, ખાવંદસું ખેલ એસા રચાવે. ॥ ૪ ॥
- અધર આકાશમાં તૂંબી ફેરાવે, અમૃત રસકી ભીક્ષા લાવેઃ
ભાજન મુખ વિન્યા સેજ ઘર પાવે, આઠે અંગ ઠારક ઠરી આવે. ॥ ૫ ॥
- આઠો જામ ભજન ભરપૂરા, નેણે અખંડ વરસે નુરાઃ
સાંચા નજીક કબુ નહિ દૂરા, વાજત વાજાં અનાહત તૂરા. ॥ ૬ ॥
- દેખો મેરમ મુરસિધ કી એસી, ઊઠે લેર દરિયાઓકે જેસીઃ
જીવો કે મુરસીધ મોરાર અમારા, અબ મસ્ત છોડી ન જાઉ બારા. ॥ ૭ ॥

(૩૫)

ફકીર સોઈ ફકરકું ફકિયા, વાંકા અધર નિરાધાર તકિયા. ॥ ટેક ॥

રોજા ન રેવે બાંગ ન દેવે, પાંચ વખતમેં નઈ પઢિયા:
એકવીસ હજાર છસ્સે દનરેનકા, નિત કલમાં મુખ વિન્યાના ભરિયા . ॥ ૧ ॥

અહર્નિશ જકર આપમેં ઊઠે, સુરત ધરી જનુને સણિયો:
ઓછી નહિ ચલાવત વાકી, જાકે રોમે રોમે અખંડ રંગ ચડિયા. ॥ ૨ ॥

રેણી રોજા બાંગ ન બજાના, ઉમર લગે પારી કરિયો:
ઈસ જકરકી અધ ઘડી બરાબર ઉમર આખીકા ન ઠરિયા. ॥ ૩ ॥

કુરાન કતાબા હૈ નુર નામા, સો અથરવેદ સે કરિયો:
અથરવેદકી શકિત સબહી, એક અવાજમેં જાહિને ભરિયા. ॥ ૪ ॥

પાંચ તબાક પૂરે દૂવાઓકી દરગા, ઉવા શીશ લઈને ધરિયા:
પાવ વિન્યા હલિયા પાંખ વિન્યા ઉડિયા, વિન્યા મુખ ખ્યાલા પીયા. ॥ ૫ ॥

મસ્તમેં મેળા નજીક નેરા, અજર નિઝર નુર ઉવા ઝરિયા:
ખાલક વિન્યા ખાલી નહિ દેખું, સુભર ભરાને ભર્યા દરિયા. ॥ ૬ ॥

મુરસિધ મલા તીનુકું જડિયા, અબ ભેં મલખકા ટલિયા:
જીવો મુરસિધ મોરાર હમકું મલિયા, મેં તો જઈ ચરણુંમાં ઠરિયા. ॥ ૭ ॥

(૩૬)

એડોતા બોલે રે શબદ એડોતા બોલેઃ ન્યારા ન્યારા ન્યારા શબદ એડોતા બોલે.	॥ ટેક ॥
સતગુરુ શબદરસ શ્રવણે રેડ્યો, નાભી રે દેહુવો અમૂલ મોલે.	॥ ૧ ॥
સાત શૂન્ય દોયે વે શૂન્ય વીંધી, દશમં દર્શાતા દિનકર નંદન ડોલે.	॥ ૨ ॥
હરદે શબદ રોમે રોમે રસ ભરિયો, ભ્રમર ગુંજારે કમલ ત્યાં ખોલે.	॥ ૩ ॥
વાયુ પાવક જળ પૃથ્વી આકાશ, સભર ભર્યો રે ગેહેકે સાગર તોલે.	॥ ૪ ॥
અક્ષર આઘોને માત્રા મીડી, અંગ રંગ લાગે ભડો ભડ કપાટ ખોલે.	॥ ૫ ॥
કે દાસ જીવો ગુરુ મોરાર ચરણે, રસબસ સરુપ એક બ્રહ્મ રે તોલે.	॥ ૬ ॥

(૩૭)

- એ સાહેબ અખંડિત આપ છે રે હાં,
નિરંજન નિરંતર વ્યાપ્ત છે રે હાં. ॥ ટેક ॥
- ચંદ્રા નોતા સૂરજ નોતા, નોતા નવલખ તારાઃ
પવન નોતા પાણી નોતા, નોતા અગની પસારા. ॥ ૧ ॥
- આકાશ નોતા પાતાળ નોતા, નોતા ધરણી ધારાઃ
બ્રહ્મા નોતા વિષ્ણુ નોતા, નોતા મહેશ અવતારા. ॥ ૨ ॥
- દેવતા નોતા દાનવ નોતા, નોતા શેષમણી ધારાઃ
યક્ષ લોક નોતા ચારણ લોક નોતા, નોતા ગંધર્વ અપ્સરા. ॥ ૩ ॥
- શક્તિ નોતા ત્રિન ગુણ નોતા, નોતા મેરુ સુમેરાઃ
અસુમાર ચક્ર તેદિ નોતા, સરવેના હોતા સંહારા સંહારા. ॥ ૪ ॥
- અસંખ્ય જુગ રહ્યા અંધુકારા, તા દન હતા એ આપઃ
ઈચ્છા કરતા શક્તિ ઉપના, તો ચૌદ લોકની માતા. ॥ ૫ ॥
- પ્રથમ ત્રણ ગુણ તરત ઉજાવ્યા, તેને ત્રણ રૂપ ધરી વરિયોઃ
પાંચ તત્વને ત્રણે ગુણ વસ્તારા, એમ સૃષ્ટિના મંડાણ કરિયા. ॥ ૬ ॥
- નાશ થાતા એ નિજિયા ધરમ હતો, હજુયે પ્રલયમાં નૈ આવેઃ
એ મોરાની કૃપાએ મગન થૈને, તેના જશ ખત્રી જીવો ગાવે. ॥ ૭ ॥

(૩૮)

અર્થ વતાવો પંડિત મુનિ જ્ઞાની, જાશે આ પંથ કટાઈઃ
એ વતાવે કોઈ અમને, તે બડા ગુરુરાઈ. ॥ ૮૬ ॥

મૂળ વાણી એક વરખડી, ડાળ વેલા વિન્યાઈઃ
નઈ વાવેલ નહિ લાવેલ, નહિ કોણે નિપજાઈ. ॥ ૧ ॥

પલમાં છોટી પલમાં મોટી, પલે પલે રુપ પલટાઈઃ
પલમાં ક્રોડ પચાસે પોલી, અણુભર ખાલી નાઈ. ॥ ૨ ॥

નહિ રાત્રી નહિ પીળી, નહિ કોઈ શ્યામ રે ત્યાંઈઃ
પાંચ રંગથી પાર એ વેલી, વીરલા વરતે ત્યાંકી લાઈ. ॥ ૩ ॥

વણ પાણીની એ વરખડી, અધર અધિક દરસાઈઃ
તા પર પોલું પંખી બેઠું, વાકું કાયા છાયા નાઈ. ॥ ૪ ॥

ચાંચ વિન્યા એ ચારો ચરત હૈ, તો ચૌદે લોક અંદર માંઈઃ
વેલને ફળ મોતી હીરા, વોરે તે વણજીભાઈ. ॥ ૫ ॥

ભંવરમાં એક ગુપ્ત ગંગા, કનક કળશ ભરાઈઃ
દોનું સખિ ગઈ દેહી વિના, ભરતાં ભળી જળમાંય. ॥ ૬ ॥

ખડ દર્શને ચાર સંપ્રદા, બીજી એક ધર્મ ચલાઈઃ
કરોડોમાં કોક લક્ષે, તેવા ધન ઈ વાડામાંઈ. ॥ ૭ ॥

ઓ અર્થ જીતતા ઘર જોનારા, કુવત ઝાડ મારગ મધ્યમાંઈઃ
ખત્રી જીવો ગુરુ મોરાર ચર્ણે, વસ્તુ વાતનમેં નાઈ. ॥ ૮ ॥

(૩૯)

ઓઢોને શીશ આ ચૂંદડી, સતગુરુ સંત ઓઢાવે:
ઓઢતા અમર પટા મલિયા, નિરવાણ નિરાધાર પદ પાવે. ॥ ટેક ॥

અઘાટ ઘાટડી નઈ કોય ઘાટમાં, ગુરુવે ઓઢાડી તેણે ઓઢી:
ચૂંદડી પોળી ચૌદ ભુવનથી, તેની ગૂંથી છે ગઠી. ॥ ૧ ॥

ગુંજુ જડી ને રે ગમ પડી, ભીતર મલિયા ભેદા:
કરમ કોટિક જનમુના, લઈ સમૂળા છેદા. ॥ ૨ ॥

ઓઢતા બ્રહ્માનંદ ઉપન્યો, તાપ ત્રિવિધના ટલિયા:
ભયા અભે પદ મ્હાલે, મૂળે હતા ત્યાં જઈ મલિયા. ॥ ૩ ॥

રે અખંડ રૂપમાં એક તાન,.....:
અલગ નઈ પલ અધ ઘડી, નિરખાત નેણાંઉ ઠરિયા. ॥ ૪ ॥

નિરાધારે પડિયા રે, અધર અમૃત રસ ઝરિયા:
સૌ રસ પીધાં પ્રેમથી, કારજ સઘા સરિયા. ॥ ૫ ॥

ઘાટી ઓઢીને ઘાટેથી ટલિયા, અઘાટે જઈ મલિયા:
અજરાયલ અનંગી, અભંગી પુરુષ પુરાતન મલિયા. ॥ ૬ ॥

ઓઢી ઓપે અંગે ચૂંદડી, જુગ જાતા જૂની નઈ થાવે:
અધર ઉમંગી અનુપમ રઈ, દષ્ટે સંત વીરલાને આવે. ॥ ૭ ॥

હામ પુગી રે હૈયાં તણી, સતગુરુને પ્રતાપસે:
જીવો કે સતગુરુ મોરારકી, વરણવું પણ છે રે અમાપે. ॥ ૮ ॥

(૪૦)

બતાવો શબદ અપારી, મેરમ ગુરુ, નિરખાવો શબદ અપારી. ॥ ટેક ॥

જા શબદસે સંકટ સબ જાવે, ત્રિવિધ તાપ દે ટાળી:
કર્મનું ઘેન જાય સબ નાસી, પાપ સઘળો દે પ્રજાળી. ॥ ૧ ॥

તીરથ વ્રતને સાધન સકલ,.....:
શબદ બ્રહ્મમાં સકલ સમાણું, સર્વે વાસના થાય પુરી. ॥ ૨ ॥

શબદ ગ્રહા તેના સંશય ટલિયા, ધુનીમેં ધારણા ધારી:
મહારસથીને તૃપ્ત થયા, તેણે કારજ લીધા સારી. ॥ ૩ ॥

જે જે ઓધરિયા સાર શબદ લઈ, રેખા કરમ પર મારી:
જનમના જાળાં સેજે કાખ્યાં, અખંડ વસ્તુ વિચારી. ॥ ૪ ॥

બુંદ નાદમેં સેજે સમાણી, તારે આયે રિયા નિરધારી:
જીવો કે મોરાર ગુરુ મુજને, નુરમાં આશ તમારી. ॥ ૫ ॥

(૪૧)

આલમ રોદા અખ્યે અગા, સો તો મુરસીધ મેરુ:
હેતે અચેતા હૈડે મજા, તેની ઉઠનથી લેરુ. ॥ ટેક ॥

ખેદે પીદે બેઠ ઊઠ દે, આ ઉ હલી દે હેરુ:
મન લગો મેબુબ મજા, મુજીયું વાલપજી વેરુ. ॥ ૧ ॥

ગુસે મજા ગોંથા થાઈની રે, લવ એક ન વિસારું:
હેડકી આઉડી સાથી જઈ નિર્મે, બીચો(જો) કોનથી ભારું. ॥ ૨ ॥

આલમ રમી રિયા અંગ મુજા, અંગન રોય આલમ ધારું:
એક મેક ઈ મલી રિયા, જયું દ્રષ્ટ મુજા ડાલું. ॥ ૩ ॥

કુરબાની મુજા કાયમ થા, મુજાયું સબળ કરિયું સારું:
આઉ અણુ હીસા આધારા, ઈ સુભર ભરા ભારું. ॥ ૪ ॥

આંખે નરખી નેણ પસાઈ ડિયા, દલ અંદર ઉજિયારું:
જીવોયે મુરસિધ મોરારજે, ચિત્ત મુજો ચરણુંમેં ધારું.

॥ ૫ ॥

(૪૨)

શુન્યમેં સેર બસાયા, આપ અખંડિત અજાયા:
ગુરુજી મોરા શુનમેં બતાયા.....

॥ ટેક ॥

નિરાધાર નિરવાણ નિરલંગી, નરભે તકિયા બનાયા:
ઉવાં હે જોગી આદિ અનાદિ, ત્યાં ઠરી મોરી કાયા.

॥ ૧ ॥

કાયા કાયા છાયા નાહિ, પાંચ તત્વ પરાયા:
ત્રીન ગુણ ઉવાંથી ઉપને, પુરુષ પ્રકૃતિ માયા.

॥ ૨ ॥

રજો ગુણસે સૃષ્ટિ રચાઈ, સત્વે આહ પૂરાયા:
તમો ગુણસે સંહાર કરત હે, ત્રિગુણાતીતસી માયા.

॥ ૩ ॥

દેવ દાનવ નાગ માનવ, ચૌદે લોક રચાયા:
ચંદ્ર સૂરજ હે માપ કાલ કા, સબકું લેત હેરાયા.

॥ ૪ ॥

સતગુરુ સેવક ઉનસે ન્યારા, નરભે ઘર બસવાયા:
સુખમણા રેવે સુરતી સાંધે, નુરતે નુર ઝલકાયા.

॥ ૫ ॥

અગોચરી અનહદ ધુન ગાજે, વાસે મન રીઝાયા:
ઉનમુની મઢીમેં આસન કીના, અખંડ જોત્યું જગાયા.

॥ ૬ ॥

સતગુરુ સેવી સોઈ ઘર લીના, જનમા ફેર નઈ જાયા:
ગુરુ મોરાર ચણે રઈ જીવો ગાવે, એ લખિયા ફેર લખાયા.

॥ ૭ ॥

(૪૩)

આલમ મુજી અખિયે અગિયા, હાણે આઉંકી બીયો ન ભાળું:
આલમ મુજી અખિયે અગિયા. ॥ ટેક ॥

આઉંજી તેવી જાતી તે ભેળા હલોથા, આઉ ન રિયા અંધારું:
ઈડી સંધાએ એક મુજે, આઉ બીયો કી ન ભાળું. ॥ ૧ ॥

આઉ હલાથી તીઈ હલેથા, બેઠાથીતાં એ બેઠાઉ રે:
સૂવાથી તા સોડમે ડીસા, જાગી ત્યાં જગાયાઉ રે. ॥ ૨ ॥

હાથ પાવ નહિ મોંને મથું, નહિ ઓદરકે છાયાઉ:
રુપ રંગ વિન્યા ગુણ તે ન્યારી, એડો અધર ઓળખાઉ રે ॥ ૩ ॥

મોબતું લગિયું મેબુબ મજયા, ભવજો ભવણ મિટાયાઉ રે:
દશો દશે ડીસાથી ઈમી કેતા, મુજીતા અખિયું પસાયાઉ રે. ॥ ૪ ॥

પાવત કથી પર અયન, ઈ દુવાજી દુર્ગા આઉ રે:
નુર વરસે થો નજર અગિયા, નયણ હલણજી જગ્યાઉ રે. ॥ ૫ ॥

જે કી મુજે થા સોગન ઉન મજા, પોચઈ તેન અચિદા ઉરે:
જીવોયે મુરસિધ મોરાર મુજા, આઉ તલબુ તીનીજી આઉ રે. ॥ ૬ ॥

(૪૪)

મુરસિધ પીડાયું પ્રેમજીયું, ઊતારિયું આરંપારી:
મુકે મારી કટારી બથડભરી, વીધાયું અંતરજી કારી. ॥ ટેક ॥

બાહર ધાવ સુજે નથો, ઉડી પીડ અપારી:
સો ગાલડિયું ખેંચવા લગી, અંતર મજા યારી. ॥ ૧ ॥

અતોલ પીડાઉથી ચેતિયું, ન સૂવા જે ઘર મીજા કે બારી:
સાલે થીયું સાસઉસાસ વિન્યા, સો ધાવ જેથી વિસરી. ॥ ૨ ॥

હાણે જીવ પણે જીયા નહિ, થઈ રુદા દેહ થકી ન્યારી:
સનમુખ સાયબ નજર અગ્યા, અધર અખંડ અપારી. ॥ ૩ ॥

નજરે ડીસી ન્યાલ અયા, નેણાયું કરી ન્યારી:
ધાવો ન રુઝે દો, રોંદો જુગો જુગરી. ॥ ૪ ॥

આયો જુવાંથી વિચારી, જીવોચે મુરસિધ મોરારની:
મુજુ આતે લગી યારી..... ॥ ૫ ॥

(૪૫)

ગુરુ ગોવિંદ ગુરુ ગોવિંદ, અહર્નિશ કર યાદરી:
અસંખ્ય જુગનાં કર્મ બળે, સેજે સારે કાજરી. ॥ ટેક ॥

સૂતે જય બેઠે જપ, ચાલતા ચિત્ત તારરી:
ઉદ્યમ કરતા અતિ જપ, ધંધે ધ્યાન રાખરી. ॥ ૧ ॥

શ્વાસે જપ ઉચ્છવાસે જપ, જપ શ્વાસ ઉચ્છવાસ પાર રી:
ઘરમાં જપ ગામમાં જપ, જપ જાતા વારરી. ॥ ૨ ॥

દેશ જપ પરદેશ જપ, જપ સાયર પાર રી:
જાગતા જપ સૂતા જપ, જપ સુષુપ્તિમાં સારરી. ॥ ૩ ॥

રોમે રોમમાં જે જપા, તે તો ઉતર્યા પારરી:
જીવો કે જે નર ગુરુ ગમે જપા, તે સઘળાથી ન્યાલરી. ॥ ૪ ॥

(૪૬)

મુરસિધ મુજા રે, જવાબ તો જુસે મજાથીયે:
તીની જો ઉતર કોય ન થોડીએ....

॥ ટેક ॥

કેર બોલે થો કેર હલેથો, હમ હલાયથો કેર:
કેર ખાયથો કેર પીયેથો, કામ કરેથો કેર.

॥ ૧ ॥

કેર હલેથો કેર બોલે થો, ભર ઉઠાયથો કેર:
મજાયેસીમાં રહી હલાયાથો, મૈથુન કરે તો કેર.

॥ ૨ ॥

કુડ કરેથો દગે મરેથો, જુઠ બોલેથો કેર:
પુણ્ય કરે થો પાપ કરે થો, લડી મરે થો કેર.

॥ ૩ ॥

કોણ આધોથીયેથો, જાગે કોણ ડીસે થો જાજે સૂવેથો કેર:
કોણ ડટાયથો કોણ બલેથો, ઉદર જનમેથો કેર.

॥ ૪ ॥

જબાપ નથો જડે મુરસીધ મુજા, તેજી મૂંઝવણું કાં થીયે:
જીવોયે મુરસિધ મોરાર આ ઉભા યાંથી, જે આલમ કરેથો એ.

॥ ૫ ॥

(૪૭)

રાખો શરણાં મોયે રાખો શરણાં,
મેરમ ગુરુ મોરાર રાખો શરણાં.

॥ ટેક ॥

અસંખ્ય જુગ અથડાયો ભવસાગર,
ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી આયો તવ ચરણા.

॥ ૧ ॥

ભવ દુઃખ મોચન હો સતગુરુ સ્વામી,
દીન જાણીને ગુરુ દયા કરના.

॥ ૨ ॥

પતીત પાવન સુણ્યો બોધ તમારો,
અનાથું કે નાથ લેર મેર કરના.

॥ ૩ ॥

ગુલામ જીવાકું ગુણે રાખજો તમારે,
અનાદિકો અપનો જાણી ડર હરના.

॥ ૪ ॥

(૪૮)

મહાવરતીના મોટા મુનિ વરા, પુરુષ અલિંગી મોરારઃ
જેણે દલ દિપક પ્રગટ કર્યો, પાયા આતમ દિદાર. ॥ ૬૬ ॥

ભાણ વંશમાં ભજનાનંદી, મણીરૂપે મહા મોરારઃ
નવે ખંડે સુવાસ ફોરી, જશ વીરાકી મોઝાર. ॥ ૧ ॥

અરથ નામ રે ઉપાસના, ધ્યાન અખંડા ધારઃ
સોહમ શબદ સે સુરતી મલી, નરખ્યા દીન દયાલ. ॥ ૨ ॥

અનહદ વાજાં રે ઉઘડ્યાં, રોમે રોમ રંરંકારઃ
સુરતી શબદમાં મળી રહી, પીધી બ્રહ્મ અમૃત ધાર. ॥ ૩ ॥

રવિ ગુરુ સૂર સ્વરૂપ થઈ, લીધા વસ્તુ વિચારઃ
કોટિ સૂરજ કોટિ ચંદ્રમાં, ઝળકે મગન મોઝાર. ॥ ૪ ॥

આઠો પોર એને અનુભવે, રિયો ઉમર લગે ઈ આધારઃ
ભજતા પરિ બ્રહ્મરૂપ આપે થયા, વરત્યા સચરાચાર. ॥ ૫ ॥

અધમ જીવ કૈંક ઓધરિયા, કરી સેવકકી સારઃ
એવો અદલ ધરમ ચલાવિયો, પાયો ગુરુ અધિકાર. ॥ ૬ ॥

એવા ભજનાનંદી ભરપૂર રહે, રેવે દેહીસે ન્યારઃ
વયુ રાખ્યો એક વર્ષ લગે, સૌ કોઈ જાણે નરનાર. ॥ ૭ ॥

વાત પૂગી ગોરે પાસ રે, કર્યો સમાધી કો ઉચારઃ
સર્વે વસ્તુને રામ રામ કરી, સમાણા સાયબ મોરાર. ॥ ૮ ॥

સેવક જીવો રે વિનવે, રાખો ગુરુ ચર્ણને આધારઃ
દુરબળ દાસની વિનંતી, વસમી વેળાએ કરજો વાર. ॥ ૯ ॥

(૪૯)

- ઓધવજી, માવો મથુરા નથી ગયા, મોહન રહ્યા કાંઈ મારા રુદયામાંય જો.
ઓધવજી માવો મથુરા નથી ગયા ॥ ટેક ॥
- ગુરુ ગમે કટારી મારી મારા અંગમાં, કાળજે ખૂતી હવે ઉખડે નહિ કોઈ કાળજોઃ
સાલે છે સો ગણી રે શ્વાસ ઉચ્છવાસમાં, વધતે ખાધે કાંઈ બદલે બીજા રોગ જો. ॥ ૧ ॥
- રાત દિવસ ને રમીએ એના રંગમાં, દીધો તાને ન હોય દરસ દેદારજોઃ
ચરમચક્ષુ એ ચૈતન ભાસે નાઈ, સતગુરુ શબ્દે કાંઈ પ્રગટે પૂર્વે ભાગ જો. ॥ ૨ ॥
- મોરલીને બજાડે રે વાલો વિન્યા કાષ્ટની, વણ મુખ ગાવે કાંઈ કર વિન્યા તાલજોઃ
પીડને બ્રહ્માંડે રે ઝણકાર લાગી રિયો, રોમે રોમ ઉઠે છે કાંઈ રંરંકાર જો. ॥ ૩ ॥
- એવા સંતને મહંતરો શબ્દે વળી રહ્યા, તુરિયાએ પુગ્યા વિના ન લે હંસજોઃ
અગોચરીથી કાફી ચાલવું આગલે, તુરિયાતીતની કહું છું સાન જો. ॥ ૪ ॥
- સુખમણા સંગે રેવું રંગમાં, ઉનમુનીએ બિરાજે કાંઈ આતમ રામજોઃ
ચિદાનંદ કાંઈ નાવે ચંદાસૂરમાં, એ તો કાંઈ સતગુરુ શબ્દે લેવરાવ જો. ॥ ૫ ॥
- પાંચ રે તત્વને પાર રે આણી આંખડિયુંની આગે જો, સુરત નુરત આવે જાય જોઃ
અરસ પરસ સદા રહેવું રંગમાં, જનમ મરણના મટિયા દીરઘ રોગ જો. ॥ ૬ ॥
- સાધનને સમાધિ રે ધ્યાન કેના ધરું, અંતર મટયા ત્યારે વરતિયા આતમ આરામ જોઃ
જેમ જમી પર જળ વર્ષા રે તર્ત વેતા થાય, મહાસિંધુને મળતા રે મટી ગિયા પૂરજો. ॥ ૭ ॥
- ગોપીને ગોવિંદ રે ગોવિંદ ગોપિકા, અરસ પરસ કાંઈ આનંદ એકે અંગ જોઃ
મોરારની કૃપાએ જીવો એમ બોલિયો, સતગુરુ અમને આપો વ્રજ વિલાસ જો. ॥ ૮ ॥

(૫૦)

જીરે અજર ખ્યાલા ઈ ધનસે પીજ,..... ॥ ટેક ॥

જીરે સંતો સેવા સંપૂર્ણ કીજે, સાચા સતગુરુની, આપે અંતરમાં સાચ માની લીજે:
જીરે સંતો મેલ મન આપણાના પરા કરીને, એને આ તપમાં અર્પણ કરી દીજે. ॥ ૧ ॥

જીરે સંતો દલ ઉજળા દયાલ ગુરુ દેખો, તારે શિષ્ય શું અંત દિજે:
જીરે સંતો પરમ ભભક પરાથી ઊઠે, પશ્યંતીએ પ્રેમ ભરીજે. ॥ ૨ ॥

જીરે સંતો મધ્યમાં લેર મેરમની ભરાશે, ગુરુ વિના વૈખરીથી ક્રિયા કરશે:
જીરે સંતો ચારે વેદને પુરાણ અપારી, જેટલી વાણી વૈખરીથી થાશે. ॥ ૩ ॥

જીરે સંતો જીભ્યાથી શબદ ઉચારી, સેજ નિશાની કરશે:
જીરે સંતો અસંખ્ય જુગની ઓળખાણું દઈને, એ તો આતમાને એકઠો કરશે. ॥ ૪ ॥

જીરે સંતો ક્ષીરમાં ક્ષીર નીરમાં નીરમલું, તેના ગુરુ આપે જુજવા એ કરશે:
જીરે સંતો, મૃતકની ગતિ મૃતક જાણે, તેનો જીવતા વર્ણન શું કરશે. ॥ ૫ ॥

જીરે સંતો, એવા દેશ અલંગ સતગુરુનો, તે તો કોક વીરલાને ખબર પડશે:
જીરે સંતો,એ આન મારગમાં કેમ અથડાશે, ઈતો અખંડ ધ્યાન નિરંતરનું ધરશે. ॥ ૬ ॥

જીરે સંતો, તે નર માનું ઓદર નૈ ગોતે, તે તો સેજે બ્રહ્મમાં ભળશે:
જીરે સંતો, જીવો કે મને મોરાર સતગુરુ મળિયા, એના ચરણ રજે કારજ સરશે. ॥ ૭ ॥

(૫૧)

વરણ વિન્યા વેગમરી રે હાં, હે સાધુ વાણીમાં નાવે નિજિયા ધર્મરી. ॥ ટેક ॥

એ અખંડ આ પુરણ બ્રહ્મ પોતે, તે નિજિયા ધરમના ધારી:
ઈચ્છાએ કરીને આ મંડાણ સર્વે માંડયા, ત્યારે નિજાર વરતીને પારી. ॥ ૧ ॥

એ મંડાણ કરીને મહાધરમ ચલાવ્યો, બીજ મંત્ર મુખે કર્યો ઉચારી:
બીજ સકળનું આપ નિરંજન, તે વસ્તુ વીરલે વિચારી. ॥ ૨ ॥

એ અખંડ જોત્યું જળાહળ જળહળે, એના સત વીરલા સત અધિકારી:
એણે સતગુરુ કરિયા સેવામાં વરિયા, ગુરુની આજ્ઞા પળેપળે પારી. ॥ ૩ ॥

અંગ અરપી અધર માલ લીધા, તેને આ અખંટ જયોતને ભાળી:
જોત્યું જોયુંને છોતુ ખોયું, દીધા સઘળા કર્મને જાળી. ॥ ૪ ॥

એને મહાદાન સતગુરુએ દીધા, રિયા નિર્વાણ પદને ન્યાળી:
વાસનીક લિંગ નવ તત્વનું બાળ્યું, પાછી ફરીને આ દેહ ન ધારી. ॥ ૫ ॥

અખંડ દેહ મળિયાને દરશન કરિયા, કારજ લીધાં સુધારી:
જીવો કે જો જો પ્રતાપ સતગુરુનો, મુને મળ્યા ગુરુદેવ મોરારી . ॥ ૬ ॥

(૫૨)

દેવી, એક અનાદિ અનુપમ અસલી, સદાય સુંદરી બતલાયા હોજી.
મૂળમાં મોંમાયા સેવકની કરો સહાયા, જય જય જય દેવી જોગમાયા હોજી. ॥ ટેક ॥

દેવી, અસંખ્ય યુગ વિતાવિયું સોલા વરસમાં, એમ સુંદરી નામ રહાયા:
દેવી, વીસ ભુજા વજ મેં કાયા, વિસોત નામ ધરાયા. ॥ ૧ ॥

દેવી, ઘણા કલ્પ વિત્યા તમે છો છો ને છો, એમ કાળકા નામ પડાયા:
દેવી, આદિપુરુષની ભક્તિ રહી અનભે, એટલે આશાપુરા નામ લેખાયા. ॥ ૨ ॥

દેવી, ચૌદ ભુવનમાં ન જીત્યું તમે, તેણી પેરે અંબિકા ઠેરાયા:
દેવી, વરદાન આપો તેના ઘેલાની જેમ આપો, તમારું ઘેલ નામ પડાયા. ॥ ૩ ॥

દેવી, ખેલ અમારા તમારાં નામ અસંખ્ય, તેમાં મોટા મોટા નામ ચોરાસી કેવરાયા:
દેવી, ચરિત્ર તમારા અપાર જોગમાયા, જે જે ચરિત્ર આકાશે કરિયા. ॥ ૪ ॥

કેટલાય ખેલ કર્યા નિરાધાર, કેટલાક ખલ પૃથ્વીમાં કરિયા:
જેના મુનિજન ન લે પારા, દેવ દાનવ ન શકે કળી એવી માયા અપારા. ॥ ૫ ॥

દેવી, પૃથ્વીમાં જે જે પરાક્રમ કરિયા, દેવી કૈંક માર્યાને કૈંક પછાડયા:
તે જૂજવે જૂજવે પ્રકાશા, કૈંકને વરદાન દેનારા. ॥ ૬ ॥

દેવી કૈંક પુરુષ તમે હથેળીમાં નચાવ્યા, કૈંકના કર્યા ઉધારા:
દેવી કૈંક ભેં મટી હજુયે પૂજે છે, તેની સેજે લિયો છો સારા. ॥ ૭ ॥

દેવી અંબાજીમાં અખંડ બિરાજે, આશાપુરા મહિષાસુર મારા:
દેવી જીવો જોઈ ચરિત્ર તમારા વિનવે, મને વસમી વેળાએ કરજો વારા. ॥ ૮ ॥

* * * * *

પરિશિષ્ટ : ૩

(૩) રચનાઓની ટેક કડીઓ

(૧) સંત કવિ જીવા ભગતની રચનાઓની ટેક કડીઓ

સળંગ ક્રમ	વિભાગ ક્રમ	રચના	કડી સંખ્યા	પૃ.નં.	હસ્તપ્રત	હસ્તપ્રમાણ શીર્ષક	વિશેષ
૧	૧	'ચિત્ત કપટી સેવામાં ચિત્ત લાવે રે.....	૭	૧	૧	રાગ: પરજ	
૨	૨	'આંખ્યુ તો અનુભવીની સાચી.....	૭	૧	૧		
૩	૩	'અખંડ વસ્તુ સતગુરુ આપે જાણી.....	૭	૧	૧		
૪	૪	'મોટે મન માલીશમાં રે.....	૮	૨	૧		
૫	૧	આરતી કરું સદગુરુ મોરાર.....	૧૨	૩	૧	આરતી	
૬	૧	'નિર્ગુણ નાથની ચૂંદડી રે.....	૮	૪	૧	રાગ:ચૂંદડી	પ્રકાશિત
૭	૨	'ઓઢોને અનુભવી ચૂંદડી.....	૭	૪	૧		
૮	૧	'મોતી જીવન પ્રાણ આધાર.....	૮	૪	૧	રાગ:ધોળ	
૯	૨	'ઓધવજી માવો મથુરામાં નથી.....	૮	૪	૧	ભજન	
૧૦	૩	'દેખ્યા હૈ પણ કયા બતલાવે	૮	૫	૧	સંદેશ	
૧૧	૧	'ગુરુસે લઈએ ભજનાનંદ ભેદ.....	૨૨	૬	૧	છંદ	પ્રકાશિત
૧૨	૨	'ગુરુ વિન્યા નહિ સાધન સગતિ.....	૨૨	૭	૧		પ્રકાશિત
૧૩	૧	'બાય પકડો હમારી બાય પકડો.....	૮	૧૧	૧	ગુરુ વિનંતી	
૧૪	૨	'મેં સતગુરુકે ચરણ વંદુ.....	૬	૧૧	૧	ભજન	
૧૫	૩	'અબ મેં ઓર ન માગું રે.....	૬	૧૨	૧		
૧૬	૪	'મેં ન જાનુ રે દિવસમેં.....	૫	૧૨	૧		
૧૭	૧	'મોરારી મેઘને મેલીએ રે.....	૭	૧૨	૧	રાગ:મલ્હાર	
૧૮	૨	'મોરાર સતગુરુ ભાખિયો.....	૧૧	૧૨	૧		
૧૯	૧	'આધ્યે મધ્યે અંત્યે રે સતગુરુ સાચા.....	૬	૧૩	૧	રાગ:કાફી	
૨૦	૨	'જેણે એવું જાણિયું રે...	૬	૧૩	૧	ભજન	
૨૧	૩	'અદલ કરો આ દેહી માંહે...	૬	૧૪	૧		
૨૨	૪	'આદ્યે મધ્યે અંત્યે એક બ્રહ્મ છે રે...	૮	૧૪	૧		
૨૩	૫	'એવા હરખે રે હરિજન...	૮	૧૫	૧		
૨૪	૧	'જીરે સંતો, શિવ સુત સ્વામીનું ગાઉ આખ્યાન...	૮	૧૨૪	૧	આરાધિ ભજન	
૨૫	૨	'જીરે સંતો, ગણપતિ દેવ છે કારજના કર્તા...	૬	૧૨૫	૧		
૨૬	૩	'જીરે સંતો, બીજે બીજ ધરમના અધિકારી ...	૬	૧૨૫	૧		
૨૭	૪	'જીરે સંતો, નિજારી પંથે અનેક નર ઓધર્યા...	૮	૧૨૬	૧		
૨૮	૫	'જીરેસંતો, ગુરુગમ મારગની રતીયે ગમ પડી ના	૮	૧૨૬	૧		
૨૯	૬	'જીરે સંતો, નિજિયા ધરમના નર સદાય હોય...	૭	૧૨૬	૧		
૩૦	૭	'જીરે સંતો, અગમ અપાર પાર નહિ પાવે....	૭	૧૨૬	૧		
૩૧	૮	'જીરે સંતો, નિજિયાની નાવે જે નર નથી બેસતા.	૬	૧૩૦	૧		
૩૨	૯	'જીરે સંતો, નિજિયાની નાવે જે નર બેઠા...	૬	૧૩૧	૧		
૩૩	૧૦	'જીરે સંતો આ ધરમનું માતમ સતગુરુથી લાધું...	૭	૧૩૨	૧		
૩૪	૧૧	'જીરે સંતો, સેલીધન સાધક કરે છે પોકારી....	૮	૧૩૨	૧		
૩૫	૧૨	'જીરે સંતો, નિર્ગુણ બ્રહ્મને શિર ગુણ પર ધારો...	૮	૧૩૩	૧		
૩૬	૧૩	'જીરે સંતો, સગુણનું રૂપ તો સગુણ જ દેખાવે...	૭	૧૩૩	૧		

૩૭	૧૪	'જીરે સંતો, ગુરુ ચરણે રેવે...	૮	૧૩૩	૧	૫૫	
૩૮	૧૫	'જીરે સંતો, વણજું કરોને...	૮	૧૩૩	૧	૫૫	
૩૯	૧૬	'જીરે સંતો, ગુણાતીત ગુણ ભંડારા....	૮	૧૩૪	૧	૫૫	
૪૦	૧૭	'જીરે સંતો, આદિ અનાદિને જુગતે જાણો.....	૮	૧૩૪	૧	૫૫	
૪૧	૧૮	'જીરે સંતો, જરીક આ પંથની જુગતી જાણી....	૧૦	૧૩૪	૧	૫૫	
૪૨	૧૯	'જીરે સંતો, અજર પિયાલા ઈ ધનસે પીયા....	૮	૧૩૪	૧	૫૫	
૪૩	૨૦	'જીરે સંતો, આદિ અનાદિ આ ધરમની જારી...	૮	૧૩૪	૧	૫૫	
૪૪	૧	'અંતર અંધેરા ટાળીજે.....	૭	૧૩૫	૧	છૂટક ભજન	
૪૫	૨	'શબદ વિવેકી શુનમેં.....	૬	૧૩૬	૧	૫૫	
૪૬	૩	'એકે વસ્તુ અપરંપારા.....	૬	૧૩૬	૧	૫૫	
૪૭	૪	'નર નિજારી નર્ભે ભયા.....	૭	૧૩૬	૧	૫૫	
૪૮	૧	'અર્થ બતાવો અક્ષતમુનિ.....	૮	૧૩૭	૧	વરખડી	
૪૯	૨	'અર્થ જાણશો તો અનુભવી પૂરા.....	૬	૧૩૭	૧	૫૫	
૫૦	૧	'ગુરુજી મોરા અવધૂત બ્રહ્મ બતાઈ.....	૭	૧૩૭	૧	ભજન	
૫૧	૨	'ગુરુજી મોરા ખાણિકા ભેદ બતાયા.....	૭	૧૩૮	૧	૫૫	
૫૨	૧	'શબદુની ધુની શુનમાં લાગી.....	૮	૧૩૮	૧	૫૫	
૫૩	૧	'ધ્યાન ધરી ગુરુ દેવતા.....	૬	૧૩૮	૧	૫૫	
૫૪	૨	'નિજાર પ્યાલો ઘટ ઊજિયારો.....	૬	૧૩૮	૧	૫૫	
૫૫	૧	'બાય પકડી મોરી બાય પકડી.....	૫	૧૩૯	૧	પ્રભાતી	
૫૬	૨	'રે રાખો શરના મોહે રાખો શરના.....	૫	૧૩૯	૧	૫૫	
૫૭	૩	'મેરુતા ધણી રે મુજા મેરુતા ધણી.....	૫	૧૩૯	૧	૫૫	
૫૮	૪	'એડોતા બોલે રે શબદ એડોતા બોલે.....	૫	૧૩૯	૧	૫૫	
૫૯	૧	'ઢોલ ઢબૂકે ચઢા મલ ઘોડે.....	૭	૧૪૦	૧	રાગ:પરજ	
૬૦	૨	'કઠણ ફકીરી કોઈ વિરલે કીધી રે.....	૧૦	૧૪૦	૧	૫૫	
૬૧	૩	'લે કૂચી સતગુરુ સાહેબકી.....	૭	૧૪૦	૧	૫૫	
૬૨	૪	'દેખો સંતો દલમાં ગાયત્રી.....	૭	૧૪૧	૧	૫૫	
૬૩	૫	'આ તક જાય છે વસ્તુ વોર્યાની.....	૭	૧૪૧	૧	૫૫	
૬૪	૬	'વિનંતી સૂણો રે વિશ્વંભર ભારી રે.....	૭	૧૪૧	૧	૫૫	
૬૫	૭	'સતગુરુ સ્મરણ વિન્યા સર્વ જુદું રે.....	૭	૧૪૨	૧	૫૫	
૬૬	૧	'જેણે સતગુરુ સંતને સેવ્યા રે.....	૬	૧૪૨	૧	ભજન	
૬૭	૧	'જીરે સંતો, શિવસુત સ્વામી	૧૦	૧૮	૨	આરાધિ ભજન	
૬૮	૨	'જીરે સંતો, અખંડ પાટ પાવક વિન્યા જયોતુ.....	૮	૧૯	૨	૫૫	
૬૯	૩	'જીરે સંતો, નિજારપંથથી અનેક નર ઓધ્યા.....	૭	૨૦	૨	૫૫	
૭૦	૪	'જીરે સંતો, મૂળ મારગને જરીયે ન જાણે.....	૮	૨૧	૨	૫૫	
૭૧	૫	'જીરે સંતો, નિજિયા ધરમના નર સદાય હોય...	૭	૨૨	૨	૫૫	
૭૨	૬	'જીરે સંતો, નિજિયાની નાવે જે નર નથી બેસતા.	૭	૨૩	૨	૫૫	
૭૩	૭	'જીરે સંતો, અગમ અપાર પાર નહિ પાયા.....	૬	૨૪	૨	૫૫	
૭૪	૮	'જીરે સંતો, આ ધરમનું મા'તમ.....	૬	૨૫	૨	૫૫	
૭૫	૯	'જીરે સંતો, નિર્ગુણ બ્રહ્મને શિર ગુણ સતગુરુ...	૬	૨૬	૨	૫૫	
૭૬	૧૦	'જીરે સંતો, અષ્ટદલ કમલ કેરી ક્યારી....	૬	૨૭	૨	૫૫	
૭૭	૧	'જીરે સંતો, સાયબ કેરી શેરી સતગુરુ બતાવે...	૭	૩	૨	૫૫	
૭૮	૨	'જીરે સંતો, નર નિજારી નિર્વાણ પદમાં ભળે....	૮	૩	૨	૫૫	
૭૯	૩	'જીરે સંતો, સાધુ ભેળા બેસે પણ સાધુ ને કે'વાશે..	૭	૪	૨	૫૫	
૮૦	૪	'જીરે સંતો, વેશ પેર્યાથી દેશને જાવે.....	૮	૪	૨	૫૫	

૮૧	૫	'જીરે સંતો, મન કર્મ વચને જેણે સતગુરુ સેવ્યા....	૮	૫	૨	॥	
૮૨	૬	'જીરે સંતો, આદિ અનાદિ અનભે અવિનાશી ...	૮	૫	૨	॥	
૮૩	૭	'જીરે સંતો, નિજારી નર વળગ્યા નિજ નામે...	૮	૫	૨	॥	
૮૪	૮	'જીરે સંતો, મહામારગી જીવનમુક્ત જોગી....	૮	૬	૨	॥	
૮૫	૯	'જીરે સંતો, જળહળ જયોતું અખંડિત જાગી....	૮	૬	૨	॥	
૮૬	૧૦	'જીરે સંતો, અકલ અરુપ અપાર અલેખા...	૮	૭	૨	॥	
૮૭	૧૧	'જીરે સંતો, આદિ, અનાદિ અખંડ અવિનાશી....	૮	૭	૨	॥	
૮૮	૧૨	'જીરે સંતો, નિરાધાર નિર્વાણ નિરલંગી....	૮	૭	૨	॥	
૮૯	૧૩	'જીરે સંતો, જે જે નર નિજારી નિપના...	૮	૮	૨	॥	
૯૦	૧૪				૨	॥	અપ્રાપ્ય
૯૧	૧૫	'જીરે સંતો, જે જે નર નિજારી નિપના....	૮	૮	૨	॥	
૯૨	૧૬	'જીરે સંતો, પિંડ બ્રહ્માંડમાં પુરુષ ભરપૂરા.	૮	૮	૨	॥	
૯૩	૧૭	'જીરે સંતો, આતો ખૂણા ખચકા કૈ નેખ...	૭	૯	૨	॥	
૯૪	૧૮				૨	॥	અપ્રાપ્ય
૯૫	૧૯				૨	॥	અપ્રાપ્ય
૯૬	૨૦				૨	॥	અપ્રાપ્ય
૯૭	૨૧				૨	॥	અપ્રાપ્ય
૯૮	૨૨	'જીરે સંતો, દુકિત સઘળાં જાવે.....	૭	૧૧	૨	॥	
૯૯	૨૩	'જીરે સંતો, વાણીમાં ના'વે...	૭	૧૧	૨	॥	
૧૦૦	૨૪	'જીરે સંતો, તરણ તારણ અધમ ઓધા...	૭	૧૨	૨	॥	
૧૦૧	૨૫	'જીરે સંતો, જનમ મરણના જોખા ટાળે...	૭	૧૨	૨	॥	
૧૦૨	૨૬	'જીરે સંતો, વાણી વર્જિત પણ નજરે...	૭	૧૩	૨	॥	
૧૦૩	૨૭	'જીરે સંતો, સતગુરુ શબ્દ સદાય ભરપૂરા..	૭	૧૩	૨	॥	
૧૦૪	૨૮	'જીરે સંતો, મેરુ તો એક સતગુરુની	૭	૧૪	૨	॥	
૧૦૫	૨૯	'જીરે સંતો વેગમ મારગે કોઈ વીરલા...	૭	૧૪	૨	॥	
૧૦૬	૩૦	'જીરે સંતો, નિજ પદની શેરી પરાત્પરની...	૭	૧૪	૨	॥	
૧૦૭	૩૧	'જીરે સંતો, નિજારી નર વાસના વર્જિત..	૭	૧૫	૨	॥	
૧૦૮	૩૨	'જીરે સંતો, અગમ અગોચર.....	૭	૧૫	૨	॥	
૧૦૯	૩૩	'જીરે સંતો, અધર નિરાધાર.....	૭	૧૫	૨	॥	
૧૧૦	૩૪	'જીરે સંતો, ધન્ય એ સંતને.....	૭	૧૬	૨	॥	
૧૧૧	૩૫	'જીરે સંતો, અનહદ સૂર આકાશે ગાજે..	૭	૧૬	૨	॥	
૧૧૨	૩૬	'જીરે સંતો, અનહદ સૂર આકાશે ગાજે....	૭	૧૬	૨	ટેક એકસરખીછે.	
૧૧૩	૩૭	'જીરે સંતો, મન અરપિયું મણા સર્વે ...	૭	૧૭	૨	આરાધિ ભજન	
૧૧૪	૩૮	'જીરે સંતો, નીજ પંથે હાલો.....	૭	૧૭	૨	॥	
૧૧૫	૩૯	'જીરે સંતો, સાધુ કે'વાય પણ.....	૭	૧૮	૨	॥	
૧૧૬	૪૦	'જીરે સંતો, ધન્ય ધન્ય સાધુ.....	૭	૧૮	૨	॥	
૧૧૭	૪૧	'જીરે સંતો, ઘર જડે તો મેરમ મળે...	૭	૧૮	૨	॥	
૧૧૮	૪૨	'જીરે સંતો, આ અવસર છે નર્ભે થવાનો...	૭	૧૯	૨	॥	
૧૧૯	૪૩	'જીરે સંતો, ધન્ય ધન્ય મહાવરતીના મા....	૭	૧૯	૨	॥	
૧૨૦	૪૪	'જીરે સંતો, નિરાધાર વસ્તુ.....	૭	૨૦	૨	॥	
૧૨૧	૪૫	'જીરે સંતો, નિજિયા નિરંતર નિરાધાર.....	૭	૨૦	૨	॥	
૧૨૨	૪૬				૨	॥	અપ્રાપ્ય
૧૨૩	૪૭	'જીરે સંતો, અગમ અપાર વસ્તુને ...	૭	૨૦	૨	॥	
૧૨૪	૪૮	'જીરે સંતો, નજરું નિરંતર જેની ...	૭	૨૧	૨	॥	

૧૨૫	૪૯	'જીરે સંતો, નિજ રૂપ નજરે ન્યારા...	૭	૨૧	૨	॥	
૧૨૬	૫૦	'જીરે સંતો, જેસલ જાડેજા ઘર તોરલ ...	૧૩	૨૨	૨	આખ્યાન	
૧૨૭	૫૧	'જીરે સંતો, ઈન્દ્ર પ્રસન્ન થયા મહાસતી	૭	૨૩	૨	॥	
૧૨૮	૫૨	'જીરે સંતો, શગાળશા શેઠને ચંગાવતી ...	૯	૨૪	૨	॥	
૧૨૯	૫૩	'જીરે સંતો, પાંડવોને આશ્રમે ઋષિ દુર્વાસા.	૯	૨૪	૨	॥	
૧૩૦	૫૪	'જીરે સંતો, ગઢ ગાંગરણને પીપો રાજા...	૧૩	૨૪	૨	॥	
૧૩૧	૫૫	'જીરે સંતો, બલિરાજાને બીજાવર રાણી..	૨૩	૨૫	૨	॥	
૧૩૨	૫૬	'જીરે સંતો, પ્રહલાદ રાજાને રત્નાવલી ..	૨૫	૨૬	૨	॥	
૧૩૩	૫૭	'જીરે સંતો, અયોધ્યા નગરીને હરિશ્ચંદ્ર ...	૭	૨૮	૨	॥	
૧૩૪	૫૮	'જીરે સંતો, આ તન અર્પણ આપણા સતગુરુન કરીએ...	૭	૨૯	૨	આરાધિ ભજન	
૧૩૫	૫૯	'જીરે સંતો, જેમ પ્રજાપત ચાક ફરે છે...	૭	૨૯	૨	॥	
૧૩૬	૬૦	'જીરે સંતો, અતોલ વસ્તુ તોલામાં નાંવે....	૭	૨૯	૨	॥	
૧૩૭	૬૧	'જીરે સંતો, ખાલક દરિયા સુભર ભરિયા..	૭	૩૦	૨	॥	
૧૩૮	૬૨	'જીરે સંતો, કરને કમાયું આતો વેળા વૈ ..	૭	૩૦	૨	॥	
૧૩૯	૬૩	'જીરે સંતો, આદ્યે અંત્યે અડોલ અનામી...	૭	૩૦	૨	॥	
૧૪૦	૬૪	'જીરે સંતો, બ્રહ્મ દરિયા નિરંતર ભરિયા.	૭	૩૧	૨	॥	
૧૪૧	૬૫	'જીરે સંતો, સતગુરુ સેવીએ..	૭	૩૧	૨	॥	
૧૪૨	૬૬	'જીરે સંતો, બ્રહ્મમાં હાલે.....	૭	૩૨	૨	॥	
૧૪૩	૬૭	'જીરે સંતો, નિરાધારને પંથ પારો.....	૭	૩૨	૨	॥	
૧૪૪	૬૮	'જીરે સંતો, પરિબ્રહ્મ મળે તો.....	૭	૩૨	૨	॥	
૧૪૫	૬૯	'જીરે સંતો, અધમ ઓધારણ.....	૭	૩૩	૨	॥	
૧૪૬	૭૦	'જીરે સંતો, અધમ ઓધારણ.....	૭	૩૩	૨	ટેક સરખી છે.	
૧૪૭	૭૧	'જીરે સંતો, સતગુરુને સાહેબ એ બેય છે સાચને પરખનારા.	૭	૩૩	૨	આરાધિ ભજન	
૧૪૮	૭૨	'જીરે સંતો, અચલ વસ્તુ ડોલે નહિ કોઈ કાળે.	૭	૩૪	૨	॥	
૧૪૯	૭૩	'જીરે સંતો, અમર શબ્દ નૈ થાકે કે ડોલે...	૭	૩૪	૨	॥	
૧૫૦	૭૪	'જીરે સંતો, નીર વિન્યાના નિર્મલ નુરા....	૭	૩૪	૨	॥	
૧૫૧	૭૫	'જીરે સંતો, સતગુરુ વચને હાલે કો'ક સૂરા....	૭	૩૫	૨	॥	
૧૫૨	૭૬	'જીરે સંતો, જ્ઞાની ધ્યાની ગુપ્ત પ્રગટ.....	૭	૩૫	૨	॥	
૧૫૩	૭૭	'જીરે સંતો, સતગુરુને ખોળોને વસ્તુ વોરો.....	૭	૩૫	૨	॥	
૧૫૪	૭૮	'જીરે સંતો, ગુરુને ગોવિંદ તમે એક જ જાણો ..	૭	૩૬	૨	॥	
૧૫૫	૭૯	'જીરે સંતો, ધન્ય સતગુરુને ધન્ય સતગુરા...	૭	૩૬	૨	॥	
૧૫૬	૮૦	'જીરે સંતો, હવે હાલોને સતગુરુ દેશ જઈએ....	૭	૩૭	૨	॥	
૧૫૭	૮૧	'જીરે સંતો, જુગ જાશે પણ જુગજા નહિ જાશે...	૭	૩૭	૨	॥	
૧૫૮	૧	'ગુરુજી, કાઢવા દનને રાત પડીને ભોંય પાટે...	૧૩	૩૮	૨	ગુરુને અરજ	
૧૫૯	૨	'ગુરુજી, જન્મોજનમનો ગુલામ.....	૯	૩૯	૨	॥	
૧૬૦	૩	'ગુરુજી, દેહીમાં મંડાશે જુધ.....	૯	૩૯	૨	॥	
૧૬૧	૪	'ગુરુજી, દયાયુ કરીયું દયાળ.....	૯	૪૦	૨	॥	
૧૬૨	૫	'ગુરુજી, વંદનાયું કરું વારંવાર.....	૯	૪૦	૨	॥	
૧૬૩	૬	'ગુરુજી, ચરણ તમારા ચિત્તમાંય	૯	૪૦	૨	॥	
૧૬૪	૭	'ગુરુજી, કરણી કરિયા પાર.....	૯	૪૧	૨	॥	
૧૬૫	૮	'ગુરુજી, મન લાગ્યું તમારા ચરણમાંય.....	૯	૪૧	૨	॥	
૧૬૬	૯	'ગુરુજી, દયા સાગર દરિયા.....	૯	૪૨	૨	॥	
૧૬૭	૧૦	'ગુરુજી, દર્શન દિયોને દયાળ.....	૯	૪૨	૨	॥	
૧૬૮	૧૧	'ગુરુજી, જે કાંઈ તમારા ચરણું માંય.....	૯	૪૩	૨	॥	

૧૬૯	૧૨	ગુરુજી, જેને મલિયા સતગુરુ સાહેબ.....	૯	૪૩	૨	૫	
૧૭૦	૧૩	ગુરુજી, મેરુ કરોને મહારાજ.....	૯	૪૪	૨	૫	
૧૭૧	૧૪	ગુરુજી, આદે મધ્યે અંત્યમાં.....	૯	૪૪	૨	૫	
૧૭૨	૧૫	'ગુરુજી, બુદ્ધો છું બુદ્ધિ હીણ.....	૯	૪૪	૨	૫	
૧૭૩	૧૬	ગુરુજી, આદે મધ્યે અંત્યે તરવું તમથી.....	૯	૪૫	૨	૫	
૧૭૪	૧૭	ગુરુજી, વાલપું આણોને વિશ્રામ.....	૯	૪૫	૨	૫	
૧૭૫	૧૮	'ગુરુજી, તમારા સેજ ઘરની સાનુ.....	૯	૪૬	૨	૫	
૧૭૬	૧૯	ગુરુજી, હીરા માણેક મુગતા.....	૯	૪૬	૨	૫	
૧૭૭	૨૦	'ગુરુજી, દિજે દિન દયાળુ.....	૯	૪૭	૨	૫	
૧૭૮	૧	'ધેનમાં ઘેરાણો પ્રાણિયા.....	૯	૪૮	૨	૫	સતગુરુને અરજ
૧૭૯	૨	'ખમ્મા ખમ્મા કરે ખલિતા.....	૯	૪૮	૨	૫	
૧૮૦	૩	'વિપત્તિથી કાઈ વસમું નહિ.....	૯	૪૮	૨	૫	
૧૮૧	૪	'ખટ ઊર્મિ ભાંગી ઉરથી.....	૯	૪૮	૨	૫	
૧૮૨	૫	'વેગમ મારગે વીરલા હાલે.....	૯	૪૯	૨	૫	
૧૮૩	૬	'મળ્યા તે હવે કોઈ કાળે જુદા પડનારા નહિ...	૯	૪૯	૨	૫	
૧૮૪	૭	'બતાવું તે વાણીમાં આવે નહિ.....	૯	૪૯	૨	૫	
૧૮૫	૮	ગુરુ ભાગીને ગુરુ ચરણમાં.....	૯	૫૦	૨	૫	
૧૮૬	૯	'મારું તારું મટી ગયું.....	૯	૫૦	૨	૫	
૧૮૭	૧૦	'ભેં ભાગી રે ભજનથી.....	૯	૫૦	૨	૫	
૧૮૮	૧૧	'ગાવે જોવે જેને સદગુરુ મળિયા.....	૯	૫૧	૨	૫	
૧૮૯	૧૨	'ડોલન લાગે ડરપે નહિ.....	૯	૫૧	૨	૫	
૧૯૦	૧૩				૨	૫	અપ્રાપ્ય
૧૯૧	૧૪	'ચાલો સંતો, સદગુરુના દેશમાં.....	૯	૫૨	૨	૫	
૧૯૨	૧૫	'ગુરુએ રસ ગુંજું આપિયું.....	૯	૫૩	૨	૫	
૧૯૩	૧૬	'મોતીએ ઉઠિયા મેહુલા.....	૯	૫૩	૨	૫	
૧૯૪	૧૭	'મહા દશાના માનવી.....	૯	૫૪	૨	૫	
૧૯૫	૧૮	'ગતિ ગુરુજીના દેશ જાવા તણી.....	૯	૫૪	૨	૫	
૧૯૬	૧૯	'ચાલો સંતો, સદગુરુના દેશમાં.....	૯	૫૪	૨	૫	
૧૯૭	૨૦	'અલંગ દેશ એ સદગુરુ કેરો.....	૯	૫૫	૨	૫	
૧૯૮	૨૧	'સદગુરુનો દેશ સંભાળિયો.....	૯	૫૫	૨	૫	
૧૯૯	૨૨	'આ વાતુ અલગ રે.....	૯	૫૬	૨	૫	
૨૦૦	૨૩	'એ આતો વાત કઠણ રે.....	૯	૫૬	૨	૫	
૨૦૧	૨૪	'એ આવોને સંતો ગેબની ગુંજુ કરીએ.....	૯	૫૬	૨	૫	
૨૦૨	૨૫	'સદગુરુ પ્રતાપ સોઈ રે.....	૯	૫૭	૨	૫	
૨૦૩	૨૬	'આ ટાણું તાકે તો રે.....	૯	૫૭	૨	૫	
૨૦૪	૨૭	'એવા ધન્ય સદગુરુને.....	૯	૫૮	૨	૫	
૨૦૫	૨૮	'ગુરુનું ધામ ગેબી રે.....	૯	૫૮	૨	૫	
૨૦૬	૨૯	'સંતને સદા નિરાધાર પદમાં રહેવું.....	૯	૫૯	૨	૫	
૨૦૭	૩૦	'શિષ્યને સદગુરુ રે.....	૯	૫૯	૨	૫	
૨૦૮	૩૧	'જાવું આવવું કયાંય નથી રે.....	૯	૬૦	૨	૫	
૨૦૯	૩૨	'દલમાં તો દરશા રે.....	૯	૬૧	૨	૫	
૨૧૦	૩૩	'બ્રહ્મના દરિયા સુભર ભરિયા.....	૯	૬૧	૨	૫	
૨૧૧	૧	'નજિયા ધરમ સાચા હૈ.....	૯	૬૨	૨	૫	ગરબી
૨૧૨	૨	'ધરા અમૃત રસ હો નીરઝરે.....	૯	૬૨	૨	૫	
૨૧૩	૧	'ગજાનન ગુણપતિ રે પ્યારા.....	૯	૬૩	૨	૫	
૨૧૪	૨	'સતિપતિએ રતિપતિને માર્યા.....	૯	૬૩	૨	૫	

૨૧૫	૩	'ગુણ તો રુડા ગણપતનાએ ગાયે.....	૯	૬૪	૨	૧૧	
૨૧૬	૪	'મોરાર સતગુરુ ઈષ્ટ દેવ હમારા.....	૧૩	૬૪	૨	૧૧	
૨૧૭	૫	'સેજ ઘરની સઈકો ઐંધાણી	૯	૬૫	૨	૧૧	
૨૧૮	૬	'અખંડ જોત્યું જોવામાં આવે.....	૯	૬૭	૨	૧૧	
૨૧૯	૭	'અદીઠ ખેલ ખેચરીએ ખરો.....	૯	૬૭	૨	૧૧	
૨૨૦	૮	'સેવાયું સાચા સતગુરુની કરીએ.....	૯	૬૭	૨	૧૧	
૨૨૧	૯	'મૈં તો ગુરુ ચરણરજ શીશ ધારી.....	૯	૬૮	૨	૧૧	
૨૨૨	૧૦	'નિરાધારે અંતર અનભે સ્વામી.....	૯	૬૯	૨	૧૧	
૨૨૩	૧૧	'ભણ્યા ગણ્યા ભજન હો ગાવે.....	૯	૬૯	૨	૧૧	
૨૨૪	૧૨	'ભાગુ તો એ ભેળાને ભેળા.....	૯	૭૦	૨	૧૧	
૨૨૫	૧૩	'પંડ પારે પરિબ્રહ્મ દરસાવે.....	૯	૭૦	૨	૧૧	
૨૨૬	૧૪	'એ વસ્તુ ન જાય રે બોલી.....	૯	૭૧	૨	૧૧	
૨૨૭	૧૫	'હનુમાન અંજની કુમારા.....	૯	૭૨	૨	૧૧	
૨૨૮	૧૬	'નિરાધારે અધરરસ ધરિયા.....	૯	૭૩	૨	૧૧	
૨૨૯	૧૭	'નિરાધારે અનભે અનામી.....	૯	૭૪	૨	૧૧	
૨૩૦	૧૮	'દેવાધિ દેવ રિયા ઝલકે.....	૯	૭૫	૨	૧૧	
૨૩૧	૧૯	'સાયબ સનમુખ હો સજની.....	૯	૭૫	૨	૧૧	
૨૩૨	૨૦	'સખિ, રે વેણતો વાગી આ તનમાં.....	૯	૭૬	૨	૧૧	
૨૩૩	૨૧	'ગુણાતીત ગોવિંદ હો પ્યારા.....	૯	૭૭	૨	૧૧	
૨૩૪	૨૨	'ઉલટા મોતી અંતરમૈં વીધે.....	૯	૭૭	૨	૧૧	
૨૩૫	૨૩	'અંતરયામી અધર હો ધામે.....	૯	૭૭	૨	૧૧	
૨૩૬	૨૪	'ધન્ય ધન્ય સતગુરુના શરણાં.....	૯	૭૮	૨	૧૧	
૨૩૭	૨૫	'અખંડ રાસ રચેલ નિરાધારે.....	૯	૭૮	૨	૧૧	
૨૩૮	૨૬	'ગુપ્ત ગેબી વસ્તુ કેને કેયે.....	૯	૭૯	૨	૧૧	
૨૩૯	૧				૨	૧૧	અપ્રાપ્ય
૨૪૦	૨				૨	૧૧	અપ્રાપ્ય
૨૪૧	૩	'ગોવિંદ હાથે ન આવે ગોત્યા.....	૯	૮૦	૨	૧૧	
૨૪૨	૪	'ગુણ તો અજબ ગેબીના ગાયે.....	૯	૮૦	૨	૧૧	
૨૪૩	૫	'વરણવી વાતું ઠલિયું શું કરો.....	૯	૮૧	૨	૧૧	
૨૪૪	૬	'ગુપ્ત ગેબી ગગનમાં બોલે.....	૯	૮૧	૨	૧૧	
૨૪૫	૭	'તુરીયાતીત નિઃશબ્દ નિરવાણા.....	૯	૮૨	૨	૧૧	
૨૪૬	૮	'આ જુગતી છે જોયા જેવી રે.....	૯	૮૨	૨	૧૧	
૨૪૭	૯	'ગરબી ગરજે વણ રસનાઈ.....	૯	૮૨	૨	૧૧	
૨૪૮	૧૦	'નિરાધારે અધર હો ડેરા.....	૯	૮૩	૨	૧૧	
૨૪૯	૧૧	'પોકારી કૌ છું સાંભળજો ભાઈ.....	૯	૮૩	૨	૧૧	
૨૫૦	૧૨	'પોકારી કૌ છું સદગુરુ સેવો	૯	૮૩	૨	૧૧	
૨૫૧	૧૩	'નિરાધારે મિલ હો નુરા.....	૯	૮૪	૨	૧૧	
૨૫૨	૧૪	'ગુણ તો ગુરુ ગોવિંદના ગાયે.....	૯	૮૪	૨	૧૧	
૨૫૩	૧૫	'અધર અજબ અસંખ્યાત કલા.....	૯	૮૫	૨	૧૧	
૨૫૪	૧૬	'સદગુરુ વિન્યા કારજ નહિ સરે.....	૯	૮૫	૨	૧૧	
૨૫૫	૧૭	'અખંડ જોત્યું નજરું આગલ આવે.....	૯	૮૬	૨	૧૧	
૨૫૬	૧૮	'જીવા, જ્યારે સદગુરુ કૃપા ઉતરે	૯	૮૬	૨	૧૧	
૨૫૭	૧૯	'ગરબી તો ગુરુગમસે ગાયે.....	૯	૮૭	૨	૧૧	
૨૫૮	૨૦	'અધર જયોતું ઝલકે નિરાધારે.....	૯	૮૭	૨	૧૧	
૨૫૯	૨૧	'વેણ તો રે આ વનમાં વાજે	૯	૮૮	૨	૧૧	
૨૬૦	૨૨	'સો વાતો સાચા સદગુરુની કરીએ	૯	૮૮	૨	૧૧	

૨૬૧	૨૩	'હરિ તો રિયા હરિજન પાસે.....	૯	૮૯	૨	॥	
૨૬૨	૨૪	'સાયબ તો રે સંતો રે ભેળા.....	૯	૮૯	૨	॥	
૨૬૩	૨૫	'વર્ણવી વાતો કોની આગળ કરીએ.....	૯	૯૦	૨	॥	
૨૬૪	૨૬	'અખંડ જોત્યું અધર નિરાધારા.....	૯	૯૦	૨	॥	
૨૬૫	૨૭	'વિંધ્યા મોતી મળશે હજારા.....	૯	૯૧	૨	॥	
૨૬૬	૨૮	'નિજર અજર રસ એવો રે એવો.....	૯	૯૨	૨	॥	
૨૬૭	૨૯	'ભજનાનંદી ભજનને પ્યારા.....	૯	૯૨	૨	॥	
૨૬૮	૩૦	'કલ્યાણ હરિગુણ સંતુથી થાશે.....	૯	૯૨	૨	॥	
૨૬૯	૩૧	'હરિ તો હરિજનને પ્યારા.....	૯	૯૩	૨	ટેક સરખી છે.	
૨૭૦	૩૨	'હરિ તો હરિજનને પ્યારા.....	૯	૯૩	૨	ગરબી	
૨૭૧	૩૩	'ગરબી ગુરુગમસે હો ગાયે.....	૯	૯૪	૨	॥	
૨૭૨	૩૪	'વસ્તુ અદીઠ છે ત્યાં લગી ખોળો.....	૯	૯૪	૨	॥	
૨૭૩	૩૫	નિજારી નર નિજિયાને વરસે.....	૯	૯૫	૨	॥	
૨૭૪	૩૬	'નિરાધારે અખંડ હો નુરા.....	૯	૯૬	૨	॥	
૨૭૫	૩૭	'ગરબી તો ગુપ્ત હો રેવે.....	૯	૯૬	૨	॥	
૨૭૬	૩૮	'ઘટે તો સુભાગીને ચડશે.....	૯	૯૭	૨	॥	
૨૭૭	૩૯	'ગરબી નિરાધારે રિયા વરસે.....	૯	૯૭	૨	॥	
૨૭૮	૧	'આ ચરખો ભલે મળિયો.....	૮	૯૭	૨	ચરખા	પ્રકાશિત
૨૭૯	૨	'ચરખે આયા જનમ ગવાયા.....	૮	૯૮	૨	॥	
૨૮૦	૩	'ચરખે આયો પરમપદ પાયો.....	૮	૯૮	૨	॥	પ્રકાશિત
૨૮૧	૪	'આ ચરખે લીયોને ગોતી.....	૮	૯૯	૨	॥	પ્રકાશિત
૨૮૨	૫	'ચરખે આયો સો નહિ આયો.....	૯	૯૯	૨	॥	
૨૮૩	૬	'આ ચરખે ચિત્ત પ્રોતિ.....	૮	૧૦૦	૨	॥	પ્રકાશિત
૨૮૪	૭	'ચરખે કોણ કોણ કમાણા.....	૮	૧૦૦	૨	॥	
૨૮૫	૮	'આ ચરખો ન ચરિયો દાવે...	૮	૧૦૧	૨	॥	
૨૮૬	૯	'કર સતગુરુ ચરણે ચારી.....	૮	૧૦૨	૨	॥	પ્રકાશિત
૨૮૭	૧૦	'આ ચરખે ચિત્તમાં વિચારી.....	૮	૧૦૨	૨	॥	પ્રકાશિત
૨૮૮	૧૧	'સતગુરુ સંત લે ધારા.....	૮	૧૦૨	૨	॥	પ્રકાશિત
૨૮૯	૧૨	'જો સતગુરુ અઢળક ઢળે.....	૮	૧૦૩	૨	॥	
૨૯૦	૧૩	'જો આ ચરખામાં મોહ્યો.....	૮	૧૦૩	૨	॥	
૨૯૧	૧૪	'જેણે નિરખ્યા નિરાધારા.....	૮	૧૦૪	૨	॥	
૨૯૨	૧૫	'આ ચરખાને ચક્ષુ આવી.....	૮	૧૦૫	૨	॥	
૨૯૩	૧૬	'ચરખો ચૂકો તો ખુવારી.....	૮	૧૦૫	૨	॥	
૨૯૪	૧૭	'આ ચરખા કુંભ કાયા.....	૮	૧૦૫	૨	॥	
૨૯૫	૧૮	'આ ચરખે ચિત્ત વિચારી.....	૧૩	૧૦૬	૨	॥	
૨૯૬	૧૯	'આ ચરખે સર્યા અવતારા.....	૮	૧૦૬	૨	॥	
૨૯૭	૨૦	'આ ચરખે રંગ કાલા.....	૯	૧૦૭	૨	॥	
૨૯૮	૨૧	'અભાગીનો ચરખો અવળો ફરિયો.....	૯	૧૦૮	૨	॥	
૨૯૯	૨૨	'સુભાગીનો ચરખો સવળો ફરે	૮	૧૦૮	૨	॥	
૩૦૦	૨૩	'આ ચરખે રંગ અજબકા.....	૮	૧૦૯	૨	॥	
૩૦૧	૨૪	'આ ચરખે ખોળ્યા મોતી.....	૮	૧૦૯	૨	॥	
૩૦૨	૨૫	'આ ચરખે સરે છે કાજા.....	૮	૧૦૯	૨	॥	
૩૦૩	૨૬	'આ ચરખે કાંશે આતમા આયો.....	૮	૧૧૦	૨	॥	
૩૦૪	૨૭	'ચરખે આતમા આયો.....	૮	૧૧૧	૨	॥	
૩૦૫	૨૮	'આ કોણ ફેરવે છે ચરખો.....	૭	૧૧૧	૨	॥	
૩૦૬	૨૯	'આ ચરખે સોદા બન્યા મોતનકા.....	૮	૧૧૧	૨	॥	

૩૦૭	૩૦	'છે ચરખે ખેલ અપારા.....	૮	૧૧૨	૨	॥	
૩૦૮	૩૧	'આ કહી કૃપા સદગુરુ સાહેબકી.....	૮	૧૧૨	૨	॥	
૩૦૯	૩૨	'દેખો આ ખેલ અજબ ચરખે કો.....	૮	૧૧૩	૨	॥	
૩૧૦	૩૩	'આ ચરખે કમાઈ કમાવે.....	૮	૧૧૩	૨	॥	
૩૧૧	૩૪	'આ ચરખે બેઠાં થાણાં.....	૧૨	૧૧૩	૨	॥	
૩૧૨	૩૫	'ચકાતીત કોઈ વીરલે પાયા.....	૮	૧૧૪	૨	॥	
૩૧૩	૩૬	'આ ચરખે ઉઘડ્યાં તાળાં.....	૮	૧૧૪	૨	॥	
૩૧૪	૩૭	'ગુરુજી, ચરખે નાડી કે'તી.....	૮	૧૧૫	૨	॥	
૩૧૫	૩૮	'ગુરુજી આ ચરખે વયુ'કે'તા.....	૧૦	૧૧૫	૨	॥	
૩૧૬	૩૯	'જેણે આ ચરખે ઓળખ્યા હરિ.....	૮	૧૧૬	૨	॥	
૩૧૭	૪૦	'આ ચરખો છે ને નથી.....	૮	૧૧૬	૨	॥	
૩૧૮	૪૧	'આ ચરખે ચૂકો તો ખુવારી.....	૮	૧૧૬	૨	॥	
૩૧૯	૪૨	'ખાવંદે એસો ચરખો બનાયો.....	૮	૧૧૭	૨	॥	
૩૨૦	૪૩	'ચરખા હૈ ચોરાસી લાખ ભાતનકા.....	૮	૧૧૮	૨	॥	
૩૨૧	૪૪	'એક તો આ ચરખા હૈ સબ વિધકા.....	૮	૧૧૮	૨	॥	
૩૨૨	૧	'આ બંગલે આયા અમૂલ સોદા પાયા.....	૮	૧૧૯	૨	બંગલા	
૩૨૩	૨	'આ બંગલા બંન્યા હૈ ખાવનકા.....	૮	૧૨૦	૨	॥	
૩૨૪	૩	'બંગલા ચોરાસી લાખ ભાતનકા.....	૧૦	૧૨૧	૨	॥	
૩૨૫	૪	'બંગલા બંન્યા હૈ નકાર વૈ નકાર.....	૮	૧૨૨	૨	॥	
૩૨૬	૫	'બંગલા બંન્યા હૈ પણ કાચા.....	૮	૧૨૨	૨	॥	
૩૨૭	૬	'આ બંગલા ઉનુને કરિયા.....	૮	૧૨૩	૨	॥	
૩૨૮	૭	'આ બંગલા દેખનકા ચારો દેખનકા.....	૮	૧૨૩	૨	॥	
૩૨૯	૮	'આ બંગલા કોણે કરિયા હો	૮	૧૨૩	૨	॥	
૩૩૦	૯	'આ બંગલા બંન્યા ક્યા	૮	૧૨૪	૨	॥	
૩૩૧	૧૦	'આ બંગલે મૈ જે મો'યા રે.....	૮	૧૨૪	૨	॥	
૩૩૨	૧૧	'આ બંગલામૈ અજબ મોજ મલિયા	૮	૧૨૫	૨	॥	
૩૩૩	૧૨	'આ બંગલા પણ સંકટ કાળજકા	૮	૧૨૫	૨	॥	
૩૩૪	૧૩	આ બંગલે ખેલ સપનકા.....	૮	૧૨૫	૨	॥	
૩૩૫	૧૪	'આ બંગલે ગુરુ ગમ મળે તો હોય પકા.....	૮	૧૨૬	૨	॥	
૩૩૬	૧૫	'આ બંગલા હૈ હદકા.....	૮	૧૨૬	૨	॥	
૩૩૭	૧૬	'દેખો આ ખેલ ખાલકકી માયા.....	૮	૧૨૭	૨	॥	
૩૩૮	૧૭	'આ બંગલા નવ તતવકા બનિયા.....	૮	૧૨૭	૨	॥	
૩૩૯	૧૮	'આ બંગલામૈ અખંડ જોત્યુ પ્રકાશ.....	૮	૧૨૮	૨	॥	
૩૪૦	૧૯	'આ બંગલા હૈ ખંડન હો ખંડન.....	૮	૧૨૮	૨	॥	
૩૪૧	૨૦	'આ બંગલા નરેવનકા ન રેવનકા.....	૮	૧૨૯	૨	॥	
૩૪૨	૨૧	'ખુદાએ ખેલ બનાયા કોઈ ખાતનકા.....	૮	૧૨૯	૨	॥	
૩૪૩	૨૨	'આ બંગલે બેહદ વાજાં વાગે.....	૮	૧૩૦	૨	॥	
૩૪૪	૨૩	'આ બંગલા બંન્યા આતમાસે.....	૮	૧૩૦	૨	॥	
૩૪૫	૨૪	'આ બંગલા બંન્યા જોરાવરુકા.....	૮	૧૩૧	૨	॥	
૩૪૬	૨૫	'વાવા આ બંગલા બંન્યા ખાવંદ નિરખનકા.....	૮	૧૩૨	૨	॥	
૩૪૭	૨૬	'આ બંગલા દૈખ્યા તપાસી.....	૮	૧૩૨	૨	॥	
૩૪૮	૨૭	'જાકી જેસી ભાતી બંગલા બને ઈસ ભાતી.....	૮	૧૩૨	૨	॥	
૩૪૯	૨૮	'આ બંગલામૈ ચડિયા રે.....	૮	૧૩૩	૨	॥	
૩૫૦	૨૯	'આ બંગલામૈ રેને વાલે	૮	૧૩૪	૨	॥	
૩૫૧	૩૦	'અમુલખ બંગલા ભોગકાં પડિયા રે.....	૮	૧૩૪	૨	॥	
૩૫૨	૩૧	'બંગલામૈ બંદા ભૂલારૂપ અપના રે.....	૮	૧૩૫	૨	॥	

૩૫૩	૩૨	'આ બંગલે રિયા રે યારો આ બંગલે રિયા.....	૮	૧૩૬	૨	॥	
૩૫૪	૧	'દેવી આદિ અનાદિ.....	૧૦	૧૩૬	૨	મોંમાઈનું અરયું	
૩૫૫	૨	'મૂળદેવી તમે એક મોંમાયા.....	૮	૧૩૭	૨	॥	
૩૫૬	૩	'આદિ અનાદિના તમે એક મોંમાયા.....	૧૦	૧૩૭	૨	॥	
૩૫૭	૪	'આદિ અનાદિના તમે મા મોંમાયા.....	૮	૧૩૮	૨	॥	
૩૫૮	૫	'મેરુ કરો માતા મોંમાઈ.....	૧૧	૧૩૮	૨	॥	
૩૫૯	૬	'દેવી એક અનાદિ અનુપમ અસલી.....	૮	૧૪૦	૨	॥	
૩૬૦	૧	'જ્યાં મુરસિધ પોકારે મળિયા.....	૮	૧૪૦	૨	મુસલમાની હરફ	
૩૬૧	૨	'ભૂ પર બેસે મારે આકાશે તીરા.....	૮	૧૪૧	૨	॥	
૩૬૨	૩	'દેહાતીત યારો દેહનસે ભાળા.....	૮	૧૪૨	૨	॥	
૩૬૩	૪	'મુસલમાન સો એ મૂળ અસલ ઉરે જાણે.....	૮	૧૪૨	૨	॥	
૩૬૪	૫	'ફકિર સોઈ ફકરકું ફકિયા.....	૮	૧૪૨	૨	॥	
૩૬૫	૧	'આડગીસકે અપાઢમે.....	૩	૧૪૩	૨	સાખી	
૩૬૬	૧	'સાચી ઔપધિ સદગુરુ તમારી.....	૭	૧૪૩	૨	પ્રભાતી	
૩૬૭	૨	'આગે તર્યાને હવે આ ઘરસે.....	૭	૧૪૪	૨	॥	
૩૬૮	૧	'ઓઢોને શિશ આ ચૂંદડી.....	૭	૧૪૪	૨	ચૂંદડી	
૩૬૯	૧	'મેં ફકડ ફકિરા ખુદઉનકા.....	૮	૧૪૪	૨	મુસલમાની હરફ	
૩૭૦	૨	'બંદા બંદગી કરી લ્યો સાહેબકી.....	૮	૧૪૫	૨	॥	
૩૭૧	૩	'જફર સોઈ જુસ્સામેં રહાવે.....	૮	૧૪૬	૨	॥	
૩૭૨	૪	'અલ્લાહ સોઈ અખારસે ન્યારા.....	૮	૧૪૭	૨	॥	
૩૭૩	૫	'અવાજુકી અલ્લાલતુ કરો નર બદા.....	૮	૧૪૭	૨	॥	
૩૭૪	૬	'ખાલક ખુદા ખાલક નૂરા.....	૮	૧૪૭	૨	॥	
૩૭૫	૭	'હાજી હુસેન હજૂરી બંદા.....	૧૧	૧૪૮	૨	॥	
૩૭૬	૧	'સતગુરુએ મુજ પર મેરું કરાઈ.....	૭	૧૪૮	૨	પદ:રાગ:કાફી	
૩૭૭	૨	'સતગુરુ ઉપર તો મેં જાઉં બલિહારી.....	૮	૧૪૮	૨	॥	
૩૭૮	૩	'વાલપણાની વાત જીભ્યે ન જાયે વર્ણવી.....	૭	૧૫૦	૨	॥	
૩૭૯	૪	'કુંવારી કંથનો સ્નેહ શું જાણે.....	૭	૧૫૦	૨	॥	
૩૮૦	૫	'અમૃતની ઉપમા સદગુરુને દેવી નથી.....	૭	૧૫૧	૨	॥	
૩૮૧	૬				૨	॥	અપ્રાપ્ય
૩૮૨	૭	'ભળ્યે ન જાયે કળી વિચારી વાતું રે.....	૮	૧૫૧	૨	॥	
૩૮૩	૮	'આ તો અકથ વાતો રે.....	૮	૧૫૨	૨	॥	
૩૮૪	૯		૭	૧૫૩	૨	॥	અપ્રાપ્ય
૩૮૫	૧૦	'સદગુરુ સાચા મળિયા રે.....	૭	૧૫૪	૨	॥	
૩૮૬	૧૧	'મેરમ ગુરુ મળિયા રે.....	૭	૧૫૪	૨	॥	
૩૮૭	૧૨	'મેરમ ગુરુ મને મળિયા રે.....	૭	૧૫૪	૨	॥	
૩૮૮	૧૩	'મનખા દેહી ભલે આવી રે.....	૭	૧૫૫	૨	॥	
૩૮૯	૧૪	'વિપતું પડશે વસમી રે	૭	૧૫૫	૨	॥	
૩૯૦	૧૫				૨	॥	અપ્રાપ્ય
૩૯૧	૧૬				૨	॥	અપ્રાપ્ય
૩૯૨	૧૭	'સાભળજો સૌ શિયાણા રે.....	૮	૧૫૭	૨	॥	
૩૯૩	૧૮	'જેને સદગુરુ મળિયા રે.....	૭	૧૫૭	૨	॥	
૩૯૪	૧૯	'એ આ જગત મિથ્યા મિથ્યા રે.....	૮	૧૫૮	૨	॥	
૩૯૫	૨૦	'લક્ષે લે લાગી રે.....	૭	૧૫૮	૨	॥	
૩૯૬	૧	'સાધુગા ચોટ એ નુરત નિશાના.....	૮	૧૫૮	૨	૫૬	

૩૯૭	૨	'ચાલો રે સંતો સતગુરુનાં શરણે.....	૮	૧૫૮	૨	॥	
૩૯૮	૧	'ઘાટડી ઘેરા રંગમાં અનુભવી ઓઢવાને બેઠા....	૭	૧૬૦	૨	ચૂંદડી	
૩૯૯	૨	'ચારેજુગમાં ભક્ત થયા એ ચૂંદડીના અધિકારી...	૭	૧૬૦	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૦૦	૧	'મુરસિધ આજયું ખોળખાણું.....	૭	૧૬૧	૨	રાગ:કાફી	
૪૦૧	૨	'આલમ રોંદા અખિયે અગ્યા.....	૭	૧૬૧	૨	॥	
૪૦૨	૩	'આલમ ઓળખાણું આઉં રે મુરસિધ.....	૭	૧૬૧	૨	॥	
૪૦૩	૪	'આલમ મુજા અખિયે અગ્યા.....	૬	૧૬૨	૨	॥	
૪૦૪	૫	'મહોબતું અચિયું મહેબૂબજીયું.....	૬	૧૬૨	૨	॥	
૪૦૫	૬	'સાચા રે સોજી મોજી સુણીજા.....	૬	૧૬૨	૨	॥	
૪૦૬	૭	'એડો તાસ નેડો લગાયાઉ.....	૬	૧૬૩	૨	॥	
૪૦૭	૮	'આલમ ઓળખાણું આઉં રે મુરસીદ મુજા....	૬	૧૬૩	૨	॥	
૪૦૮	૯	'આલમ મુજા અખિયે અગ્યા.....	૬	૧૬૩	૨	॥	
૪૦૯	૧૦	'હે મુરસીધ આજે ચરણ તે.....	૬	૧૬૪	૨	॥	
૪૧૦	૧૧	'ખાલક દરિયા સુભર ભરિયા.....	૬	૧૬૪	૨	॥	
૪૧૧	૧૨	'આલમને અલ્લા જુદા નથી રે.....	૬	૧૬૫	૨	॥	
૪૧૨	૧૩	'પાર ઉતારી જા પશ્ચિમ ધણી.....	૬	૧૬૫	૨	॥	
૪૧૩	૧૪	'એક તુંઈ એક તુંઈ ખાવંદ ધણી.....	૭	૧૬૬	૨	॥	
૪૧૪	૧૫	'ધન્ય તુંઈ ધન્ય તુંઈ ધન્ય ધણી.....	૭	૧૬૬	૨	॥	
૪૧૫	૧૬	'ધરા અંબર બીચ અયન અલ્લા.....	૬	૧૬૬	૨	॥	
૪૧૬	૧૭	'મુરસિધ પિડાયું પ્રેમજીયું.....	૬	૧૬૭	૨	॥	
૪૧૭	૧૮	'અલ્લા આંતે યારી લગી.....	૬	૧૬૭	૨	॥	
૪૧૮	૧૯	'મુરસિધ મુજા રે.....	૬	૧૬૮	૨	॥	
૪૧૯	૨૦	'પશ્ચિમ આંતે પલે પડિયા.....	૬	૧૬૮	૨	॥	
૪૨૦	૧	'એ સાહેબ અખંડિત આપ છો રે હાં.....	૮	૧૬૯	૨	ભજન આરાધિ	
૪૨૧	૨	'વરણવ વિના વેગમરી રે હાં.....	૭	૧૬૯	૨	॥	
૪૨૨	૩	'જીરે નીજ નામ નિજારી વ્રત છે રે હાં.....	૭	૧૬૯	૨	॥	
૪૨૩	૪	'જીરે આ જ મહા ધરમ છે રે હાં.....	૭	૧૭૦	૨	॥	
૪૨૪	૧	'હે વીરા, જીરે વણજારા.....	૭	૧૭૦	૨	વીરાનાં પદ	પ્રકાશિત
૪૨૫	૨	'હે વીરા, આદ્યે મધ્યે અંત્યે સતગુરુ સાચા.....	૭	૧૭૧	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૨૬	૩	'હે વીરા, મહામારગે હાલો.....	૭	૧૭૧	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૨૭	૪	'હે વીરા, નિજિયા નિરખો તો તમે નિજ પદ..	૭	૧૭૨	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૨૮	૫	'હે વીરા, બ્રહ્મ નિરાધારથી જીવ જુદો પડ્યો....	૭	૧૭૩	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૨૯	૬	'હે વીરા, નાથ નિરાલંબ નિાધાર ગુસારી...	૭	૧૭૩	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૩૦	૭	'હે વીરા, નિજિયા તો નિરાધાર ધામે	૭	૧૭૪	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૩૧	૮	'હે વીરા, બીજ મારગી તો બીજને પરખો.....	૭	૧૭૪	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૩૨	૯	'હે વીરા, નિજિયા ધર્મે કોઈક નુરી રે'શે.....	૭	૧૭૫	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૩૩	૧૦	'હે વીરા, બીજને જાણેને બીજા મારગે હાલે.....	૭	૧૭૫	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૩૪	૧૧	'હે વીરા, નિરાધાર ધામે કોઈ વીરલા રે'શે.....	૮	૧૭૬	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૩૫	૧૨	'હે વીરા, છલ્લો જનમ જે પુરુષનો હશે....	૭	૧૭૬	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૩૬	૧૩	'હે વીરા, નિજારી વરતીના કો'ક વીરલા જન .	૭	૧૭૭	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૩૭	૧૪	'હે વીરા, સાનુ સદગુરુના ઘરની એવી....	૭	૧૭૭	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૩૮	૧૫	'હે વીરા, આ વાતુને કોઈ વીરલા કોઈ	૭	૧૭૮	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૩૯	૧૬	'હે વીરા, અહમ બીજને કોઈ વીરલા ગ્રેસે...	૭	૧૭૮	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૩૦	૧૭	'હે વીરા, અધર આધારે મારો સદગુરુ બેઠા...	૭	૧૭૮	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૪૧	૧૮	'હે વીરા, તરેલ તારશેને બુડેલ બુડાડશે.....	૮	૧૭૯	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૪૨	૧૯	'હે વીરા, જે જે તર્યા તે વિશ્વાસી વીરા.....	૭	૧૭૯	૨	॥	પ્રકાશિત

૪૪૩	૨૦	'હે વીરા, બીજ મારગી બીજકને ભાળો.....	૭	૧૭૯	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૪૪	૧	'આ કોને બનાવ્યો ચરખો.....	૮	૧૮૦	૨	ચરખો	
૪૪૫	૨	'આ જેને બનાયો ચરખો તારું નિરખો.....	૮	૧૮૧	૨	॥	
૪૪૬	૩	'આ તો લોહી માંસકો ચરખો.....	૮	૧૮૨	૨	॥	
૪૪૭	૪	'એ ચરખો આવ્યો રાગે.....	૮	૧૮૨	૨	॥	
૪૪૮	૫	'જો આ ચરખો આવે દાવે.....	૮	૧૮૨	૨	॥	
૪૪૯	૬	'જીનકું ચરખો ફાવ્યો.....	૭	૧૮૨	૨	॥	
૪૫૦	૭	'જો આ ચરખે ફરે છે પાછો.....	૮	૧૮૩	૨	॥	
૪૫૧	૮	'હારે ભાઈ હરખા સાંભળો ચરખા...	૮	૧૮૩	૨	ટેક સરખી છે.	
૪૫૨	૯	'હારે ભાઈ હરખા સાંભળો ચરખા.....	૧૦	૧૮૪	૨	ચરખા	
૪૫૩	૧૦	'દેખો અજબ ચરખો બન્યો.....	૭	૧૮૪	૨	॥	
૪૫૪	૧૨	'ગુરુજી મેરા અજબ બઢાઈમેં લાયો.....	૭	૧૮૪	૨	॥	
૪૫૫	૧૩	'જેને સતગુરુ સાચા મલિયા.....	૮	૧૮૫	૨	॥	
૪૫૬	૧	'ઉન્મુની કે બજારમેં	૭	૧૮૬	૨	મુદ્રાનાંપદ	પ્રકાશિત
૪૫૭	૨	'સતગુરુ મળિયા તેના કારજ સરિયા.....		૧૮૬	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૫૮	૩	'ખેચરીમાં ખેલ ખરો ભાઈ.....	૭	૧૮૭	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૫૯	૪	'આદિ ધરમ તો કાંઈ અનુભવી જાણે.....	૭	૧૮૮	૨	॥	પ્રકાશિત
૪૬૦	૧	'વાલાજી રે, પાંત્રીસે પીડાયું ઉપની.....	૮	૧૮૯	૨	છૂટક ભજન	
૪૬૧	૨	'બતાવો શબદ અપારી મેરમ ગુરુ	૬	૧૮૯	૨	॥	
૪૬૨	૩	'શબ્દે દૂકિત ભયા હો દૂરા.....	૭	૧૮૯	૨	॥	
૪૬૩	૧	'ગુરુ ગોવિંદ ગુરુ ગોવિંદ.....	૭	૧૯૦	૨	છૂટક ભજન	
૪૬૪	૨	'જેને સતગુરુ મળિયા.....	૮	૧૯૧	૨	॥	
૪૬૫	૩	'શૂન્યમે શે'ર બસાયા.....	૬	૧૯૧	૨	॥	
૪૬૬	૪	'અખંડ પાટે મારો સતગુરુ બેઠા.....	૭	૧૯૨	૨	॥	
૪૬૭	૫	'નિરમલ નુરા રે નિરમલ નુરા.....		૧૯૨	૨	॥	
૪૬૮	૧	'રોમે રોમે એક રામ બોલે.....	૮	૧૯૩	૨	પ્રભાતી	
૪૬૯	૨	'ધન્ય ગુરુજી ધન્ય ગુરુજી.....	૭	૧૯૩	૨	॥	
૪૭૦	૩	'રામ રામ રામ રામ રામરામ ભજ રી.....	૭	૧૯૪	૨	॥	
૪૭૧	૩	'ઉમિયાજી રે છે મોરા ઈશ રે હાં.....	૧૩	૧૯૯	૨	ઉમિયાજીનું પદ	
૪૭૨	૪	'બ્રહ્મ તો છે બાવનથી બારા.....	૮	૨૦૯	૨	છૂટક ભજન	
૪૭૩	૧	'શ્વાસ ઉશ્વાસથી પાર હૈ.....	૮	૨૦૯	૨	॥	
૪૭૪	૨	'અભે ઘર પહોચ્યા અનુભવી.....	૭	૨૧૦	૨	॥	
૪૭૫	૩	'હાલો, જોવા દેશ સતગુરુ તણો.....	૭	૨૧૧	૨	॥	

(૨) જીવા ભગતની અન્ય કૃતિઓ

ક્રમ	કૃતિ	પદ્ય સંખ્યા	હસ્તપ્રત	પૃ. નં.	વિશેષ
૧	ગુરુમહિમા	૫૪	૧	૫ થી ૭	પ્રકાશિત
૨	ચિંતામણિ-૧	૩૧	૧	૮	પ્રકાશિત
૩	ચિંતામણિ-૨	૩૬	૧	૧૯	
૪	ચિંતામણિ-૩	૩૧	૧	૧૫૩	

૫	ચિંતામણિ-૪	૫૫	૨	૭-૯	
૬	ચિંતામણિ-૫	૫૧	૨		પૃ. નં. નથી
૭	મોરારસાહેબની પરચરી	૫૬૯	૧	૨૧ થી ૪૩	
૮	રવિસાહેબની પરચરી	૧૪૦	૧	૧૦૭ થી ૧૧૨	
૯	ભાણસાહેબની પરચરી	૬૪	૧	—	પૃ. નં. નથી
૧૦	હંસકા અંગ	૨૬	૧	૧૨૦ થી ૧૨૨	
૧૧	બગલાકા અંગ	૪૦	૧	૧૨૨ થી ૧૨૩	
૧૨	મોરારનામા	૯	૧	૧૨૩ થી ૧૨૪	
૧૩	નિજિયા ધરમની આખ્યાત	૪૮	૧	૧૧૭ થી ૧૧૯	
૧૪	મોરાર સ્વામીની જન્મોત્તી	૩૦	૧	૧૧૯ થી ૧૨૦	
૧૫	વરખડી	૮	૧	૧૩૭	
૧૬	કરમવેલી	૩૬	૨	૧૯૦	
૧૭	અમર વેલી	૪૯	૨	૧૯૪ થી ૧૯૯	
૧૮	ગુરુ શિષ્યનો સંવાદ	૮૭	૨	૨૦૦ થી ૨૦૩	

* * * * *

'પદ-ભજન-સૂચિ' માં સંપાદિત જીવા ભગતની કૃતિઓ-કડીઓ

ક્રમ	કડી	પૃ.નં.	ભાણગીતા	હસ્તપ્રત	પૃ. નં.	વિશેષ
૧	'અગાધ મતા કોઈ અનુભવી જાણે.....'	૪	પૃ. ૩૩૯	૨	નથી	
૨	'આ ચરખે ચિત્ત પોતિ.....'	૨૯	પૃ. ૩૫૩	૨	૧૦૦	
૩	'આ ચરખે લિયોને ગોતી.....'	૨૯	પૃ. ૩૫૩	૨	૯૯	
૪	'આ ચરખે કોણ કમાણા.....'	૨૯	પૃ. ૩૫૪	૨	૧૦૦	
૫	'આ ચરખે ચિત્તમાં વિચારી.....'	૨૯	પૃ. ૩૫૫	૨	૧૦૧	
૬	'આ ચરખો ભલે મળિયો.....'	૩૦	પૃ. ૩૫૨	૨	૯૮	
૭	'ઉન્મુનિ કે બજારમે કાંઈ.....'	૫૪	પૃ. ૩૩૮	૨	૧૮૬	
૮	'કર સતગુરુ ચરણે ચારી.....'	૮૧	પૃ. ૩૫૪	૨	૧૦૨	
૯	'ખેચરીમાં ખેલ ખરો ભાઈ.....'	૧૧૨	પૃ. ૩૩૯	૨	૧૮૭	
૧૦	'ગણપતિ ગરવા દેખત વરવા.....'	૧૧૫	પૃ. ૩૩૭	૨	નથી	
૧૧	'ગુરુસે લઈએ ભજનાનંદ ભેદ.....'	૧૨૨	પૃ. ૩૩૩	૧	૬	ગુરુમહિમાના છંદ
૧૨	'ગુરુ વિના ધ્યાન જે આદરે.....'	૧૨૩	પૃ. ૩૩૩	૧	૬	„
૧૩	'ગુરુ વિના નહિ સાધન શકિત.....'	૧૨૩	પૃ. ૩૩૪	૧	૬	„
૧૪	'ગુરુ સમ એકો આવે નહિ.....'	૧૨૩	પૃ. ૩૩૪	૧	૬	„
૧૫	'ઘાટડી ઘેરા રંગની	૧૩૦	પૃ. ૩૩૪	૧	૬	„
૧૬	'યરખે આયો પરમ પદ પાયો.....'	૧૩૧	પૃ. ૩૫૨	૨	૯૮	
૧૭	'ચારે જુગમાં ભક્ત થયા.....'	૧૩૪	પૃ. ૩૪૧	૨	૧૬૦	
૧૮	'જેમ પારસસે પારસ બને.....'	૧૮૦	પૃ. ૩૩૪	૧	૬	ગુરુમહિમા
૧૯	'જો સતગુરુ સંત લે ધારી.....'	૧૮૭	પૃ. ૩૫૫	૨	૧૦૨	
૨૦	'નિર્ગુણનાથની ચૂદડી.....'	૨૫૦	પૃ. ૩૩૯			
૨૧	'બીજ ઉખરમાં ફેરવી.....'	૨૮૮	પૃ. ૩૩૪	૧	૬	દૂહો : ગુરુમહિમા
૨૨	'મોરાર ગુરુકે અક્ષર પંચ.....'	૩૬૦	પૃ. ૩૩૭	૧	નથી	લિપિકા
૨૩	'મોરાર ગુરુ મોરા ઈષ્ટ દેવા.....'	૩૬૦	નથી	૨	૬૪	ગરબી
૨૪	'રથ રોકીને રાધાજી ઊભા.....'	૩૬૫	નથી	નથી	નથી	નથી
૨૫	'શ્રી ગુરુ ગણપતિ શારદા સુધબુધ દાતા.....'	૪૨૪	પૃ. ૩૩૫	૧	૯	ચિંતામણિ
૨૬	'શ્રી મોરાર ગુરુ ગુણ વિચારતા.....'	૪૨૬	પૃ. ૩૩૫	૧	૯	
૨૭	'સતગુરુ મળિયા તેના કારજ સરિયા.....'	૪૩૪	પૃ. ૩૩૯	૨	૧૪૬	
૨૮	'સતગુરુ શુદ્ધ સ્વરૂપ હૈ.....'	૪૩૫	પૃ. ૩૩૫	૧		ચિંતામણિ
૨૯	'સતગુરુ સત હો સ્વામી.....'	૪૩૫	નથી	નથી	નથી	મૂળ હસ્તપ્રતમાં નથી
૩૦	'હે વીરા, અધર આઘાટે	૫૦૫	પૃ. ૩૪૯	૨	૧૭૮	

૩૧	'હે વીરા, અહમ બીજને કોઈ વીરલા ગ્રેસે.....'	૫૦૫	પૃ. ૩૪૮	૨	૧૭૮	
૩૨	'હે વીરા, આદ્યે, અંત્યે મધ્યે.....'	૫૦૫	પૃ. ૩૪૨	૨	૧૭૦	
૩૩	'હે વીરા, છેલ્લો જનમ જે પુરુષનો હશે.....'	૫૦૫	પૃ. ૩૪૭	૨	૧૭૬	
૩૪	'હે વીરા, જીરે વણજારા તમે જુઓ તપાસી'	૫૦૫	પૃ. ૩૫૧	૨	૧૭૭	
૩૫	'હે વીરા, તયો છે તે વિશ્વાસી વીરા.....'	૫૦૫	પૃ. ૩૫૦	૨	૧૭૮	
૩૬	'હે વીરા, તરેલ તારશેને બૂડેલ બૂડાડશે.....'	૫૦૬	પૃ. ૩૫૦	૨	૧૭૮	
૩૭	'હે વીરા, નિજિયા ધરમે કોઈ નૂરી રે'શે.....'	૫૦૬	પૃ. ૩૪૬	૨	૧૭૫	
૩૮	'હે વીરા, નિજિયા નિરખો.....'	૫૦૬	પૃ. ૩૪૨	૨	૧૭૨	
૩૯	'હે વીરા, નિજિયા તો નિરાધાર ધામે.....'	૫૦૬	પૃ. ૩૪૪	૨	૧૭૩	
૪૦	'હે વીરા, નિજિયા વિનના નર.....'	૫૦૬	પૃ. ૩૪૫	૨	૧૭૫	
૪૧	'હે વીરા, નાથ નિરંજન.....'	૫૦૬	પૃ. ૩૪૪	૨	૧૭૩	
૪૨	'હે વીરા, નિજાર વરતીના કોઈ વીરલા.....'	૫૦૬	પૃ. ૩૪૮	૨	૧૭૬	
૪૩	'હે વીરા, નિરાધાર મે કોઈ વીરલા વીરા.....'	૫૦૬	પૃ. ૩૪૭	૨	૧૭૬	
૪૪	'હે વીરા, બીજને ન જાણે તે બીજા મારગે હાલે.....'	૫૦૬	પૃ. ૩૪૫	૨	૧૭૪	
૪૫	'હે વીરા, બીજ મારગી તમે બીજને પરખો'	૫૦૭	પૃ. ૩૪૫	૨	૧૭૪	
૪૬	'હે વીરા, બીજ મારગી બીજને ભાળે.....'	૫૦૭	પૃ. ૩૫૧	૨	૧૭૮	
૪૭	'હે વીરા, બ્રહ્મ નિરાધારથી જીવ જુદો પડ્યો'	૫૦૭	પૃ. ૩૪૩	૨	૧૭૨	
૪૮	'હે વીરા, મહામારગે ચાલો	૫૦૭	પૃ. ૩૪૨	૨	૧૭૧	
૪૯	'હે વીરા સાનુ સતગુરુના ઘરની એવી.....'	૫૦૭	પૃ. ૩૪૮	૨	૧૭૬	

- જીવા ભગતની રચનાઓ ઓછી પ્રકાશિત થયેલી છે. જે રચનાઓ પ્રકાશિત થયેલી તેનું પુનઃ પ્રકાશન કે સંસ્કરણ થયું હોય એવી સ્થિતિઓમાંથી પસાર થવાનું બન્યું નથી. તેમની રચનાઓ અલગઅલગ હસ્તપ્રતોમાં કે કંઠોપકંઠ સંચવાયેલી નથી. આધારભુત એક જ હસ્તપ્રતમાંથી રચનાઓ સંગૃહિત થયેલી હોવાથી પાઠભેદનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. પ્રકાશિત રચનાઓની કડી સંખ્યા યથાવત જળવાઈ રહે છે. ક્યાંક શાબ્દિક ફેરફારો છે જેમાં અર્થભેદ ઊભો કરે એવી સ્થિતિઓ થયેલી નથી. એ રીતે જોઈએ તો જીવા ભગતની સંતવાણીને ચર્યાસ્પદ બનવું પડે કે ચર્યાની સરાણમાંથી પસાર થવું પડે એવી સ્થિતિઓ નથી.

- જીવા ભગતની પ્રકાશિત રચનાઓમાં ૩૮ પદ-ભજન રચનાઓ અને 'ચિંતામણિ', 'ગુરુમહિમા' અને 'ગુરુમહિમાના છંદ' મળીને ૪૦ થાય છે. તેમની અપ્રકાશિત રચનાઓમાં ૪૬૧ રચનાઓ લઘુ કદની અને ૩૦ રચનાઓ દીર્ઘ કદની છે. તેમાં ૧૪ લઘુ કદની રચનાઓ જે તે વિભાગના અનુક્રમ પ્રમાણે હોવી જોઈએ પણ મૂળ હસ્તપ્રતનાં જે તે રચનાઓનાં પાનાં મળતા ન હોવાથી પ્રાપ્ત થતી નથી. કુલ ૪૪૭ રચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. જે તે રચનાઓ જે ક્રમમાં મળે છે. તે પ્રમાણે તેને સંશોધિત કરીને અત્રે મૂકવામાં આવી છે.
- જે રચનાઓ હસ્તપ્રતમાં પ્રાપ્ત થતી નથી તે રચનાઓને અનુક્રમમાં દર્શાવેલી નથી. ઉપરોક્ત ૧૮ કૃતિઓ અને ટેક પંક્તિઓમાં સમાવિષ્ટ ૮ આખ્યાન અને ૬ અરચું (ગરબા) રચનાઓ ઉમેરીએ તો જીવા ભગત રચિત દીર્ઘકૃતિઓની સંખ્યા ૩૨ થાય છે.
- હસ્તપ્રત-૨માં ૨૩૬ પાનાં સુધી ની સંખ્યા છે. ૨૧૧ પાનાં સુધી રચનાઓ મળે છે. ક્યાંક પાનાંનો ક્રમ જળવાતો નથી. ક્યાંક એકાદ પંક્તિ કે એકાદ બે શબ્દો માંડ મળે છે. એવી અંતનાં પાનાંઓની સ્થિતિ છે. ઉપરોક્ત રચનાઓની સ્થિતિ સારી રહી છે.
- 'ભાણગીતા' પ્રકાશક: લાલબાપુ: પ્રથમ આવૃત્તિ: વર્ષ: ૧૯૬૯ : પૃ. ૩૪૮ થી ૩૫૫ સુધીમાં સંપાદિત થયેલી મળી આવે છે. તેમાં 'ગુરુમહિમા', 'ચિંતામણિ-૧', 'લિપિકા' તેમજ ઉપરોક્ત નિશાની કરેલી રચનાઓમાં 'રથ રોકીને રાધાજી ઊભા...', 'ગણપતિ ગરવા દેખત વરવા..', 'સતગુરુ સત હો સ્વામી..' એ સિવાયની રચનાઓ ટંકારાની હસ્તપ્રત: ૧-૨ માં મળી રહે છે.
- 'પદ-ભજન-સૂચિ' (સં: ડૉ. બળવંત જાની) માં સંપાદિત ટેક પંક્તિઓ 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાયની વાણી' ભાગ-૨ માં અનુક્રમે ૧ થી ૨૩ અને ૨૫ થી ૪૮ રચનાઓ સંગૃહિત થયેલી છે

* * * * *

પરિશિષ્ટ : ૪

સંદર્ભ ગ્રંથોની યાદી

સંદર્ભ ગ્રંથોની યાદી

ક્રમ	ગ્રંથનું નામ	સંપાદક/લેખક	આવૃત્તિ	વર્ષ	પ્રાપ્તિ સ્થાન
૧	રવિ-ભાણ સંપ્રદાયની વાણી	સં. મહંતશ્રી ઓધવદાસ	પ્રથમ	૧૯૮૩	મંશારામ મોતી ૧૨, સોલા રોડ, પૂના
૨	યોગ વેદાંત ભજન ભંડાર	સં. પ્રેમવંશ ગોવિંદભાઈ	પ્રથમ	૧૯૭૬	પોતે: કરણપરા, રાજકોટ.
૩	આત્મ વિલાસ (સંતવાણી સંગ્રહ)	સં. કેશવ મૂળ પ્રકાશ	પ્રથમ	૧૯૮૭	કેશવમૂળ પ્રકાશ પબ્લિકટ્રસ્ટ, અમદાવાદ
૪	સત કેરી વાણી	સં. મકરંદ દવે	દ્વિતીય	૧૯૮૧	નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ
૫	સંતવાણી: સત્વ અને સૌંદર્ય	લે. ડૉ. ગોહિલ-રાજયગુરુ-રાવલ	પ્રથમ	૧૯૮૪	પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ
૬	સત સાહેબની સરવાણી	ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ	પ્રથમ	૨૦૦૦	ગુજ. સા. અકાદમી, ગાંધીનગર
૭	તંત્ર સાધના, મહાપંથ અને અન્ય લેખો	લે. ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા	પ્રથમ	૧૯૮૩	પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ
૮	સંતવાણી: સત્વ અને તંત્ર	સં. ડૉ. બળવંત જાની	પ્રથમ	૧૯૮૬	ગુજ. સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર
૯	યોગવિદ્યા	લે. ભાણદેવ	પ્રથમ	૧૯૮૪	પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ
૧૦	પદ-ભજન-સૂચિ	સં. ડૉ. બળવંત જાની	પ્રથમ	નથી	ગુજ. સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર
૧૧	સૌરાષ્ટ્રનું સંતસહિત્ય	લે. ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ	પ્રથમ	૨૦૦૦	સ.નિ. ફા. આનંદઆશ્રમ, ઘોઘવદર
૧૨	પ્રીતમ- એક અધ્યયન	લે. ડૉ. અશ્વિન પટેલ	પ્રથમ	૧૯૭૮	કુમકુમ પ્રકાશન, અમદાવાદ
૧૩	સૌરાષ્ટ્રના હરિજન ભક્ત કવિઓ	લે. ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ	પ્રથમ	૧૯૮૭	જગદીશપાર્ક, એરોડ્રામ રોડ, કેશોદ
૧૪	સંતવાણી: સત્વ અને તંત્ર	સં. ડૉ. બળવંત જાની	પ્રથમ	૧૯૮૬	ગુજ. સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર
૧૫	લખ -અલખનો પારાવાર	લે. ડૉ. હિમાંશુ ભટ્ટ	પ્રથમ	૧૯૮૮	પોતે: 'વૈભવ' ૩, રામકૃષ્ણ નગર, રાજકોટ
૧૬	ઉપનિષદ-વિદ્યા	લે. ભાણદેવ	પ્રથમ	૧૯૮૮	પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ
૧૭	ઉપનિષદનો સંદેશ	લે. સ્વામી રંગનાથન	પ્રથમ	૨૦૦૧	રામકૃષ્ણ આશ્રમ, રાજકોટ
૧૮	'હું' ની ઓળખ	સં. સ્વામી જગદીશ ભારતી	પ્રથમ	૨૦૦૨	માનવ વિકાસ કેન્દ્ર, વલ્લભ વિદ્યાનગર
૧૯	ભજન મીમાંસા	લે. ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ	પ્રથમ	૧૯૮૦	રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ
૨૦	સત સાહેબની સરવાણી	લે. ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ	પ્રથમ	૨૦૦૦	ગુજ. સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર
૨૧	ગંગા સતીનું અધ્યાત્મ દર્શન	લે. ભાણદેવ	પ્રથમ	૧૯૮૭	પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ
૨૨	સોરઠી સંતવાણી	સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી	ચોથી	૧૯૮૭	જયેન્દ્ર મેઘાણી: ભાવનગર
૨૩	આત્મચેતનાનું મહિયર	લે. ડૉ. હિમાંશુ ભટ્ટ	પ્રથમ	૧૯૮૧	પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ
૨૪	ભજન રૂપ દર્શન	લે. ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ	પ્રથમ	૨૦૦૩	પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ
૨૫	ગુરુ થા તારો તું જ	સં. પ્રા. શાહ-માવદિયા	પ્રથમ	૨૦૦૨	શ્રીમતી મણીબેન શાહ કૉલેજ, મુંબઈ

૨૬	કચ્છના કવિઓ અને સંતો	લે. દુલેરાય કાલાણી	પ્રથમ	૧૯૮૮	સુમન પ્રકાશન, અમદાવાદ
૨૭	મધ્ય. જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યની ભૂમિકા	લે. સુરેશ જોશી	પ્રથમ	૧૯૮૮	મ. સ. વિશ્વ વિદ્યાલય, વડોદરા
૨૮	સૌરાષ્ટ્રના સંતો	લે. દેવેન્દ્ર કુમાર પંડિત	પ્રથમ	૧૯૬૧	સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધકાર્યાલય, અમદાવાદ
૨૯	ભજનયોગ	સં. ડૉ. સુરેશ દલાલ	પ્રથમ	૨૦૦૨	ઈમેજ પબ્લિકેશન, પ્રા. લિ. મુંબઈ
૩૦	મોરલો મરતલોકમાં આયો	લે. ડૉ નાથાભાઈ ગોહિલ	પ્રથમ	૨૦૦૪	પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ
૩૧	લોચન	લે. નરોત્તમ પલાણ	પ્રથમ	૧૯૮૬	પોતે:૧૨, ગુરુકુળ નિવાસ, બોખીરા, પોરબંદર
૩૨	ભક્તિ પદારથ	લે. ભાણદેવ	પ્રથમ	૧૯૮૪	પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ
૩૩	સતની સરવાણી	લે. ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ	પ્રથમ	૨૦૦૦	સંત નિર્વાણ ફા. ટ્રસ્ટ આનંદ આશ્રમ, ઘોઘાવદર
૩૪	કબીર સંપ્રદાય	લે. કિશનસિંહ ચાવડા	પ્રથમ	૧૯૮૬	શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ
૩૫	બીજ મારગી ગુપ્ત પાટ ઉપાસના	લે. ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ	પ્રથમ	૧૯૮૬	ગુજ. સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર
૩૬	આધુનિક ગુજરાતના સંતો	લે. ડૉ. કેશવલાલ ઠક્કર	પ્રથમ	૧૯૮૬	મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા
૩૭	સોંગ્સ ઓફ નરસિંહ મહેતા	સં. શિવલાલ જેસલપુર	પ્રથમ	૨૦૦૩	કુમ્કુમ કાર્યાલય, અમદાવાદ
૩૮	ભારતમાં સામાજિક અને ધાર્મિક ચળવળ	પ્રા . સુરેશભાઈ શેઠ	દ્વિતીય	૧૯૮૮	યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજ. રાજ્ય
૩૯	કબીર (મૂ. લે. ક્ષિતિ મોહન સેન)	અનુ. મોહનદાસ પટેલ	પ્રથમ	૧૯૮૮	ગુજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ
૪૦	રામ રતન ધન પાયો	સં. ડૉ. પ્રતિભા દવે	પ્રથમ	૧૯૮૩	એમ. પી. શાહ વિમેન્સ કૉલેજ , મુંબઈ
૪૧	લોક સાહિત્ય વિમર્શ	લે. જયમલ્લ પરમાર	પ્રથમ	૧૯૮૮	જીવરાજ મહેતા સ્મારક ટ્રસ્ટ, અમરેલી
૪૨	હિન્દુત્વ : આસ્થા એવં આદર્શ (હિન્દી)	લે. એમ. એ. અન્સારી	પ્રથમ	૨૦૦૨	સબ્લાઈમ પબ્લિકેશન (જયપુર)
૪૩	ભોજો ભગત કહે:	લે. ડૉ. મનસુખભાઈ સાવલિયા	પ્રથમ	૧૯૮૮	પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ
૪૪	રવિએ રમતા દીઠો	લે. ડૉ નાથાભાઈ ગોહિલ	પ્રથમ	૧૯૮૫	નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ
૪૫	સંત સુધા-૧	લે. શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવ	પ્રથમ	૧૯૮૬	ગુજ. સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર
૪૬	આગમવાણી	લે. ડૉ નાથાભાઈ ગોહિલ	પ્રથમ	૧૯૮૪	નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ
૪૭	બૃહદ કાવ્યદોહન :ભાગ-૧	પુન.સં. ડૉ. બળવંત જાની	પ્રથમ	૧૯૮૮	ગુજ. સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર
૪૮	ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ(મધ્યકાળ)	સં. કોઠારી-ગાડિત-શેઠ-સોની	દ્વિતીય	૧૯૮૮	ગુજ. સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ
૪૯	સેવા ધરમના અમર ધામ	સં. જયમલ્લ પરમાર	પ્રથમ	૧૯૮૦	જીવરાજ મહેતા સ્મારક ટ્રસ્ટ, અમરેલી
૫૦	કબીર બીજક ગ્રંથ(મોટું બીજક)	સં. સ્વામી શ્રી બ્રહ્મલીનમુનિ	નથી	નથી	હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત
૫૧	અખે ગીતા	સં. ડૉ. ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી	દ્વિતીય	૨૦૦૨	પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ
૫૨	ધૃતિ નિર્દેશન	લે. ડૉ. હિમાંશુ ભટ્ટ	પ્રથમ	૧૯૮૪	પોતે:'વૈભવ'૩, રામકૃષ્ણ નગર, રાજકોટ

અપ્રગટ મહાનિબંધોની સૂચિ

ક્રમ	સંશોધિત નિબંધ	સંશોધક	વર્ષ	યુનિવર્સિટી
૧	દાસી જીવ-જીવન અને કવન	ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ	૧૯૮૨	સૌ. યુનિ.
૨	રવિસાહેબ-એક આલોચનાત્મક અધ્યયન	ડૉ. હંસાબેન માંકડિયા	૧૯૮૨	એજન
૩	મોરારસાહેબ-એક આલોચનાત્મક અધ્યયન	ડૉ. મનહરબેન ગોધવિયા	૧૯૮૮	એજન
૪	મધ્યકાલીન સંત ત્રિકમસાહેબ-એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન	ડૉ. માલદે રાઠોડ	૧૯૮૫	એજન
૫	ભીમ સાહેબ-એક અધ્યયન	ડૉ. દલપત યાવડા	૨૦૦૨	એજન
૬	ભક્ત કવિ મૂળદાસ- એક અધ્યયન	ડૉ. નાથાભાઈ વેગડા	૧૯૮૫	એજન
૭	દેવાનંદ-એક અધ્યયન	ડૉ. હરિલાલ ગોહિલ	૧૯૮૪	એજન
૮	સંત કવયિત્રી અન્નપૂર્ણાગરિની વાણી-એક અધ્યયન	ડૉ. શાંતીલાલ વીરડિયા	૨૦૦૨	એજન
૯	સંત શ્રી પ્રાણનાથ-એક અધ્યયન	ડૉ. હસુતા સેદાણી	૧૯૮૨	એજન
૧૦	સંત કવયિત્રી લોચણ: જીવન અને કવન	ડૉ. રમેશચંદ્ર સાગઠિયા	૨૦૦૧	એજન

* * * * *

પરિશિષ્ટ : પ

- (૧) જીવા ભગતના વિવિધ નામોલ્લેખ
- (૨) મુલાકાતી સ્થળની યાદી
- (૩) વ્યક્તિગત મુલાકાતની યાદી

(૧) જીવા ભગતના વિવિધ નામોલ્લેખ

ક્રમ	પ્રાપ્ત નામ	ગ્રંથ / સ્થળનું નામ	કર્તા/ સંપાદક	પૃ.નં.	વિશેષ
૧	જીવા ભગત	સમાધિ સ્થળ (ટંકારા) ના શિલાલેખમા	---		વિશેષ પરિચિત નામ છે.
૨	જીવાસાહેબ	સંતવાણી:સત્વ અને સૌન્દર્ય	ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ ડૉ. મનોજ રાવલ	૩	સંતોની યાદીમાં સમાવિષ્ટ કરેલ છે.
૩	જીવા	પદ-ભજન-સૂચિ	સં. ડૉ. બળવંત જાની	૫૧૪	કુલ ૪૯ કડીઓનો સંકલન કરેલું છે.
૪	દાસ જીવો	સત સાહેબની સરવાણી	ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ	૪૮૨	'ચૂંદડી' રચનાનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે.
૫	જીવારામ	મોરારસાહેબની પરચરી	જીવા ભગત	શ્લોક નં. ૫૧૩	મોરારસાહેબ જીવાભગતને 'જીવારામ કહેતા એવો ઉલ્લેખ જીવાભગતે સ્વમુખે કર્યો છે.
		આત્મ વિલાસ પ્રકાશ	કેશવમૂળ પ્રકાશ (પ્રકાશક)		રવિ-ભાણ સંપ્રદાયનો નાદવંશ આપ્યો છે. ત્યાં મોરારસાહેબના શિષ્ય તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.
૬	જીવો-જીવા-જીવો અત્રી- ખત્રી જીવા	હસ્તપ્રત ૧ અને ૨	ટંકારાની હસ્તપ્રત		રચનાઓનાં 'નામાચરણ'માં મળે છે.
૭	જીવાબાપા	---	---	---	ટંકારા સ્થિત જીવા ભગતના વંશજ કહે છે.

(૧) મુલાકાતી સ્થળની યાદી

ક્રમ	સ્થળ	સરનામું
૧	શ્રી સરસ્વતી નિકેતન આશ્રમ	જોધપર, મચ્છુડેમ પાસે, મોરબી જિ. રાજકોટ.
૨	જીવા ભગતનું સમાધિ સ્થળ	દેરી નાકા, ટંકારા. જિ રાજકોટ
૩	શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી સ્મારક ટ્રસ્ટ	શ્રી મહર્ષિ દયાનંદ ચોક, ટંકારા.
૪	શ્રી આનંદ આશ્રમ	ઘોઘાવદર તા. ગોંડલ જિ. રાજકોટ
૫	દરિયાસ્થાન	રાપર (કચ્છ)
૬	સંત ત્રિકમસાહેબની જગ્યા	ચિત્રોડી તા. રાપર (કચ્છ)
૭	ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન	સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. રાજકોટ
૮	સંત મોરારસાહેબનું સમાધિ સ્થળ	ખંભાલિડા જિ. જામનગર
૯	શ્રી પાલનપીરની જગ્યા	હડમતિયા તા. ટંકારા જિ. રાજકોટ
૧૦	શ્રી જીવા ભગતનું સ્મૃતિ મંદિર	જારિયા તા. ટંકારા
૧૧	શ્રી આર્ય સમાજ મંદિર	લખધીર વાસ, મોરબી
૧૨	શ્રી કબીર આશ્રમ	વાવડી રોડ, મોરબી
૧૩	શ્રી ગાયત્રી મંદિર	વાડી પ્લોટ, ધરમપુર તા. મોરબી

(૨) વ્યક્તિગત મુલાકાતની યાદી

ક્રમ	વ્યક્તિ	સ્થળ
૧	શ્રી ભાણદેવજી	શ્રી સરસ્વતી નિકેતન આશ્રમ, જોધપર તા. મોરબી
૨	ડૉ. બળવંત જાની	ગુજરાતી ભાષા- સાહિત્ય ભવન સૌ. યુનિ. રાજકોટ
૩	ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ	શ્રી આનંદ આશ્રમ ઘોઘાવદર તા. ગોંડલ
૪	ડૉ. નાથાભાઈ ગોહિલ	જગદીશ પાર્ક, એરોડ્રમ રોડ, કેશોદ
૫	ડૉ. પી. આર. તેરૈયા	'ચામુંડા કૃપા' રામકૃષ્ણ આશ્રમ પાછળ, યાજ્ઞિક રોડ, રાજકોટ
૬	શ્રી રતુદાન રોહડિયા	મુંજકા તા. રાજકોટ
૭	શ્રી મકરંદ દવે	શ્રી નંદીગ્રામ આશ્રમ, ધરમપુર જિ. વલસાડ
૮	શ્રી. નરોત્તમ પલાણ	'દર્શન' વાડી પ્લોટ , પોરબંદર
૯	શ્રી કિશોરભાઈ ખત્રી	શ્રી રાજબાઈ માતજીના મંદિર પાસે, ટંકારા
૧૦	શ્રી દયાલજીભાઈ આય	મહર્ષિ દયાનંદ સોસાયટી, ટંકારા
૧૧	ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા	ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન સૌ. યુનિ. રાજકોટ
૧૨	પૂ. જ્ઞાનેશ્વરજી	શ્રી દર્શનયોગ મહાવિદ્યાલય, રોજડ જિ. સાબરકાંઠા
૧૩	શ્રી રતાભાઈ ભગાભાઈ પટેલ	જારિયા તા. ટંકારા
૧૪	પૂ. હરિસ્મરણ સ્વામી	શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર, શક્તિ પ્લોટ, મોરબી
૧૫	શ્રી વિદ્યાદેવજી સરસ્વતી	શ્રી મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી સ્મારક ટ્રસ્ટ, ટંકારા
૧૬	શ્રી રામજી ભગત	શ્રી ગાયત્રી મંદિર, વાડી પ્લોટ, ધરમપુર તા. મોરબી

* * * * *

પરિશિષ્ટ : ૬

(૧) જીવા ભગતના વંશજનો પત્ર
(જુઓ : ફોલ્ડર : VANSPATRA : પૃ.૩૨૪-૩૨૯)

(૨) જીવા ભગતના હસ્તાક્ષર
(જુઓ : ફોલ્ડર : HASTPRATA : ફાઈલ નં.૩૩૮ અને ૩૫૨)

(૩) હસ્તપ્રત : ૧ ની ઝેરોક્ષ નકલ
(જુઓ : ફોલ્ડર : HASTPRATA : ફાઈલ નં.૩૪૧ થી ૩૫૦ અને ૩૫૨)

(૪) હસ્તપ્રત : ૨ ની ઝેરોક્ષ નકલ
(જુઓ : ફોલ્ડર : HASTPRATA : ફાઈલ નં.૩૩૦ થી ૩૪૦ અને ૩૫૩)

અંક : ૨ સંપૂર્ણ

645

તા. ૨૯/૧૧/૨૦૦૨.

૨૦૧૧-૧૨
૨૩૧૮.

રજીસ્ટ્રી.

ભારતીય જનપરિષદ સંલેખ, તા. ૬૮૯૫/૦૦૧૧.

૨૩૧૨૧-લી. નકલોરભાવનું નામના દાખા બાંધે.
જયારે પણ મળ્યાં એમાં પુલિયો પાંચમાં કલાણી
ખાંડેલું છે.

- (૧) કો ભુવાભાપા સો લખે ભુવા ભા એમ અમારા
વડવાઓ કહેવા શાલા છે. એવું અને પણ માન્ય છે.
- (૨) કો ભુવાભાપા સો લખે ભડુ ભડુ છે. એમાં તમે ટાકા-
ટાપકા કરશો. એમાં જોલુ સાથે ભાગી નીલુ રાગીશો
જાતેર દુઃખ અનુભવશો. પાસે કરી શકાય નો
પાસે કરીશો.
- (૩) કો ભુવાભાપાની પાકા પીધ છે. તે પીધમાં ભાજનને
એવું ભડુ છે. એમાં પીધ માનડો છે. એમાં ભડુ મળી છે.
એમાં કોઈની જ આપણને આપણની રીધું છે. એમાં
એવીજ પીધું છે. એમાં પીધની "પીધ" પીધો કરી
જોડે. જાણી જાણી પીધો" કરીને જોડે.
- (૪) એને કો કો ભુવાભાપાનાં વશાજ ભાંડે. એવું જોર
અનુભવે છે. એમાં વડવા જોરે. એમાં રાવ
જાણ એ જાણે એવું સદાચાર છે.
- (૫) દરવર્ષે કો ભુવાભાપાની અગાઉ અને દર શાલકા.
માફી-શાલકા સુ દુદ-ભનાં નામનાં પુણ્ય નિધિની
લક્ષ્મી નામના - આ ભાજન કુવંત - ભડના કુવંત, એ
એમાં અને ને ભાજન દર દરવર્ષે મળીને જોડે.
અમારા બધા કુટુંબીઓ - બા સિવાયે અમારે છે.

u

- ଉତ୍ତରୀୟ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ର.

Q. 13912nd Englishian
2021/2022

पा० र० स० ई० व० ज० ई० क० री० या० ॥ छे० र० व० न० आ० वि०
 ये० न० उ० वा० न० र० वा० डी० वा० त० ज० की० या० ॥ ५५ ॥ न० र०
 उ० वा० आ० वि० ला० ग० प० य० म० ल० सब० का० ठी० क०
 उ० वा० ये० ॥ त० व० ब० ॥ ला० न० ॥ रा० दा० स० ठे० र० ते० स० न०
 जा० के० ॥ ५६ ॥ त० म० ध० र० ज० र० की० री० वा० स० छे० र०
 सब० सं० ज० छे० र० आ० वि० ॥ दि० व० स० न० ये० सब० आ०
 स० ठे० र० आ० डी० ब० र० आ० ये० ॥ ५७ ॥ उ० वा० सु०
 स० भु० न० ये० त० या० र० ॥ न० उ० वा० र० आ० डी० फ० र० आ०
 ई० ॥ ज० म० क० च० म० त० जा० या० यु० क० र० इ० र० म०
 उ० वा० र० ॥ ५८ ॥ पु० धे० क० स० वा० चार० दु० वा० र० मे० का०
 स० ज० म० ॥ क० रु० मे० आ० री० वा० स० ॥ अ० व० मे० के० मे०
 जो० उ० आ० ॥ ५९ ॥ पो० ल० पर० ग० री० स० मा० ल० त०
 ला० व० मे० ग० आ० री० ॥ न० ला० दा० स० क० र० प्र० र० आ०
 न० ॥ स० मा० र० म० वे० ठे० डा० री० ॥ ६० ॥ न० ला० ग० वे० ठे०
 म० दा० त० क० ता० व० उ० ट० र० परी० या० ॥ त० व० ली० व०
 स० मा० र० न० ला० मु० ध० ये० से० आ० च० री० या० ॥ ६१ ॥
 दा० नु० वे० ठे० स० मा० र० वा० नो० वे० ज० ज० वा० की० या०
 ॥ ती० र० थ० क० त० ला० व० ग० ग० आ० उ० ब० स० तु० व०
 ठे० री० या० ॥ ६२ ॥ जा० त० क० आ० वे० जो० का० य० ति० न० क०
 पर० चा० खे० ॥ बि० ठे० क० ल० म० त० वे० का० य० क० रे० न०
 र० वे० ॥ ६३ ॥ के० जी० वा० क० जो० ड० त० म० ता० दो०
 अ० पा० र० ज० गी० ॥ ते० मो० र० व० र० वा० ज० स० स०
 ति० जो० ला० मे० री० वि० गी० ॥ ६४ ॥ ना० ई० ति० श्री० स० पु० री०

[illegible]

५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

पा० र० स० ई० व० ज० ई० क० री० या० ॥ छे० र० व० न० आ० वि०
 ये० न० उ० वा० न० र० वा० डी० वा० त० ज० की० या० ॥ ५५ ॥ न० र०
 उ० वा० आ० वि० ला० ग० प० य० म० ल० सब० का० ठी० क०
 उ० वा० ये० ॥ त० व० ब० ॥ ला० न० ॥ रा० दा० स० ठे० र० ते० स० न०
 जा० के० ॥ ५६ ॥ त० म० ध० र० ज० र० की० री० वा० स० छे० र०
 सब० सं० ज० छे० र० आ० वि० ॥ दि० व० स० न० ये० सब० आ०
 स० ठे० र० आ० डी० ब० र० आ० ये० ॥ ५७ ॥ उ० वा० सु०
 स० भु० न० ये० त० या० र० ॥ न० उ० वा० र० आ० डी० फ० र० आ०
 ई० ॥ ज० म० क० च० म० त० जा० या० यु० क० र० इ० र० म०
 उ० वा० र० ॥ ५८ ॥ पु० धे० क० स० वा० च० र० दु० वा० र० मे० का०
 स० ज० म० ॥ क० रु० मे० आ० री० वा० स० ॥ अ० व० मे० के० मे०
 जो० उ० आ० ॥ ५९ ॥ पो० ल० पर० ग० री० स० मा० ल० त०
 ला० व० मे० ग० आ० री० ॥ न० ला० दा० स० क० र० प्र० र० आ०
 न० ॥ स० मा० र० म० वे० ठे० डा० री० ॥ ६० ॥ न० ला० ग० वे० ठे० स०
 ना० र० ती० क० ता० व० उ० ट० र० परी० या० ॥ त० व० ली० व०
 स० मा० र० न० ला० मु० ध० ये० से० आ० च० री० या० ॥ ६१ ॥
 दा० नु० वे० ठे० स० मा० र० वा० नो० वे० ज० ज० वा० की० या०
 ॥ ती० र० थ० क० त० ला० व० ग० ग० आ० उ० ब० स० तु० व०
 ठे० री० या० ॥ ६२ ॥ जा० त० क० आ० वे० जो० का० य० ति० न० क०
 पर० च० आ० र० ॥ बि० ठे० क० ल० म० ल० वे० का० य० क० रे० न०
 र० वे० ॥ ६३ ॥ के० जी० वा० क० जो० ड० त० म० ता० दो०
 अ० पा० र० ज० गी० ॥ ते० मो० र० व० र० वा० ज० स० स०
 ति० जो० ला० मे० री० वि० गी० ॥ ६४ ॥ ना० री० ति० श्री० स० पु० री०

[illegible]

وہ

कनेने करबु सेलुं छेरे। प्रगः सांएछडी नेघडी ऐबुं॥ प
 ए कवण गरुना जीनेरे। साजी उतर सेवहुं॥ ४॥ ईने
 नेने वै न बने बारे। सुप सरणा दिक लेहुं॥ पण थयग
 रूना पीतेरे। अंतो लफल अंधं एहुं॥ ५॥ जे रले अ
 देह अयो सत गरुनेरे। छति देहि बखरु पथाहुं॥ क
 र्त्तव्य संस्था तु गुनां रे। ऐक पल नां बारी नेजाहुं॥ ६॥
 नरनारिन कलंक ऐवारे। जेनां दर्शन करतं छप जाहुं॥
 दर्सन ऐने देहि छतारे। पत्ते पत्ते हरि नेजोहुं॥ ७॥
 तेन उर निश्चोप नारे। ओ पीतो ओ नेज देहुं॥ गरु मोर
 रव ऐजी बोचीले। हवे ई ओ पना ओ वे केने केहुं॥
 ८॥ २३॥ ऐका बोने संतारे। जे वनि गुंजुं करेयो॥
 जोग रूम ल्या होय प्ररारे। तोतो नरी नरी पने लेये। हिक
 जोग रूम ल्या होय अंधुरारे। तो सेधा उकरने लेपिये
 छ अमरी कवे हला दे पाधारे। ते गरु से बाये रिऊ विले
 ये॥ १॥ ने गरु कर वा जो ईने बिजारे। माहा लक्ष्म नां जो
 ई जो ई। बलु जथो मलेरे। कारज सधारे सोई॥ २॥ ओका
 रज सरा वे बंल नय वेरे। अंतरा न झापण दिये पोई॥ ३॥
 उगत थाहुं भेर लेरथी। साब आणी सेवि ये सोई॥ ३॥

रमारे सो एकता उकरे पछे दल दर्शुनु करे ॥ ३ ॥
 दावने दीवो सो मोर धरे ॥ सां मे सां मुअं धारु बे
 बुदरे ॥ पछे के वं को न पडे ॥ ऐम समरुण अतर सो
 ईम के ॥ ४ ॥ गुजब सुपरम प्रकासे ॥ अगोचर गोचर रे
 मां से ॥ प्रेम वमग मां डला से ॥ धाय पुरी वेयुनी आसे
 सुषला ऐवाणी मां नावे ॥ परी बं मसन सुषरे आवे
 उवे ले सुअं मृवनी आवे ॥ अवंड जो सुजल हल
 लकावे ॥ ५ ॥ हवे पोती बेनी हय मां हासु ॥ वर राय
 तां न रे वले नां मु ॥ सुष वलु सां मे रे सां मु ॥ ऐनु जो
 मरा अंतर मां जां मु ॥ ६ ॥ धन्य धन्य पुर स जीवं
 मुगता ॥ मला तेनां कार जना कर सा ॥ जीवाग स
 मीरार मद्दामगता ॥ रहर मां चरण मां लगता ॥
 ६ ॥ रहे ॥ इती श्री गारदा संयुगी ॥ समापतं ॥ सबंत
 १८३८ नाग साडमा से सुकल यत्न ॥ तीर्थ रत्न वा
 सर संपुर्ण ॥

जीवाजे हे सानु से जयरनी शोख पायी ॥ ईसरु
 पानंद करे ॥ १ ॥ हे देव प्रणी करि नेहरी शोख बा
 वे हर वे सुहरुन रुकरे ॥ हे हरे चडा पाछां नै
 वल नारा ॥ इतो अर सपर सपर करे ॥ २ ॥ हे सुते
 बेने जागतां नाखे ॥ सन मुष सुते मेरे ॥ हे नेणा
 आगलन जीकनेर ॥ ते अवंड जो सुजल हल
 हे ॥ तेज रुख के चीवो की थी नारां ॥ तेवर लानु
 वेवा ला सुकरे ॥ हे गरु मोरार चरणो मगन थरे
 ने ॥ रज सदा सजीवो अचरो ही लजन ॥ २ ॥
 जीवाजे ॥ मते पुण्या ॥ अचर पा ॥ ३ ॥ आके
 नेव माचो चरणो से नेवी छे वार्धे करी परपो ॥ आके
 रोध ही चरणो ॥ देके जय को बुद ज हरामे जां
 नी ॥ जे से मुख को बुदयो ॥ रुतय डारगत मे जां मां
 वा कु देवा बरा चड को ॥ ये ले मा स पाणी का गो
 ला ॥ बीजे मा स का खोला ॥ चैतन धात युव से
 जीवी ॥ तेरो रोयो आसर पो ॥ २ ॥ करण जयामा
 स गुड बंधारा ॥ नादी नीच जल लागी ॥ बोले
 र से लजाग आकारा ॥ सुतर से सुसर बा ॥ ३ ॥
 जीजे मा स की र ही तत चरा ॥ तीन से सार हा

गुरुः गी.
॥२॥

[illegible][illegible]

गनतीदरहेजनारि॥इसीश्रीगुरुमहाराजसे
 रों॥अथछंदसंग्रह॥गुरुतेलैयेजनना
 नंदमेदं॥तातेकीजेप्रबन्धनछेदा॥गुरुसे
 लैयेबुंद्यलन्सहीसांनं॥तातेछुटेसबदेई
 अनामानं॥गुरुतेखरसबज्ञानअपारं
 तातेहोयेसीससेजेहीपारं॥गुरुतेलैये
 सीसबांणीवीचारं॥तातेफुरेपानध्यान
 सबसारं॥गुरुतेलैयेआपपुरनबुंद्यंग
 तातेछुटेअनेषाअनेषप्रमैग॥गुरुतेलैये
 सीससेवाकोसारं॥पायसनाथदलेनेका
 लं॥गुरुतेपीरचननाझेमृतपांनं॥ताते
 दलेजीवीवीवीजेनी॥गुरुतेलैयेसबेसा
 ननीसारं॥तातेसुरीयापदपोचेजनजा
 रं॥गुरुतेलैयेअनहृदकोनेदे॥ताते
 जुगबन्धनहोतहेछेदं॥गुरुतेलैयेअंग्रमां
 हीजेवं॥तातेसेनपरेशायरहेछेवं॥गुरु
 तेकरीयेदेवचन्सहीसारं॥तातेकरीदे
 येमेनहीकुमारं॥गुरुतेलैयेसुखमरा
 कोवीचारं॥तातेदेवीआयबुंमअपारं॥
 गुरुतेलैयेअगमनीगमचातं॥तातेथावे
 बुंमसीससात्तासे॥गुरुतेलैयेनर्जैधर
 चासे॥तातेहोयआरंभदलेप्रवचासे॥
 गुरुकीकीजेसीसऔनीससेया॥अव
 गुणअंतरकोनलेवा॥अवबुधमोचन
 हेगुरुदेवा॥तातेपांमीरमेनगामतामेवा
 दा॥धोईअंगुष्ठाचरनांमृतपीजे॥पीनेसेस
 रयुंसीरचडावीछीजे॥गुरुपदरजसीसर

रामें

ॐ

हपामरकोणलेषामारे॥ समृथसंज्ञा सोडादक
 रजीवोवानवेगसुमारारहेचने॥ उद्युचणे
 रचनेछाधार॥ १॥ नाराणनाथनोचुदडी॥ अननवीओतवा
 वेवा॥ जेणेओरीतेज्ञंमरथीया॥ जयमोफरीन
 वपेवाएक नधीरेवणीनपीवाचर॥ नरिंगा
 नीरिंगनरिंगी॥ जेनेओराढीसस॥ रुजीरो
 तेनरुचायेअलंगी॥ १॥ वाचनोरेरेवावीनथी
 नरेकांतनारीरोकांती॥ सांणोवांणोसेनेहाथ
 छे॥ नरिंगमांततुनेसांती॥ २॥ चुंदडीचौदेमुवेन
 मां॥ लमलमलकांणी॥ वारवारवांकोआ
 वेनही॥ वीधेवीधेवरलेजाणी॥ ३॥ जोणीतेज
 गमांआवेनही॥ रिनरेघरनीनसांनी॥ सापनी
 वीधीनात्यांनरे॥ जेनेपदनीओलपोनी॥ ४॥
 अद्यादद्यादडीनरेघादमां॥ रिसोआदनेअना
 दनी॥ जेनेमालमीकसतगरुमला॥ तेनी
 हिंदसीनी॥ ५॥ अणअणकाशनीचुंनडी॥ सेज
 घरमांसमांणी॥ अदीतअनोपमअमायेनी
 सनात्यनवानवारंगनी॥ ६॥ अद्यादनादनीचुं
 नडी॥ नुगजासांनैजावि॥ मोरारप्रतापिमग
 नथरे॥ दासजीवोजसगावे॥ ७॥ १॥ ओदेने
 अनुनवीचुंनडी॥ वीवीधेअनीबनेवरी॥ आवा
 गमणनरेओवतां॥ श्रुतीसरुपेभेली॥ वक
 सतगरुचणीसेवीकरी॥ अंगसंगकरवी
 एकतारि॥ लेसेमेसे॥ लवलीजिए॥ कमीने
 नरेवेकां॥ १॥ वाचकाअवर्षिवसकरी॥
 गरुबुंहाजएकजलेवे॥ ओनीसरे॥ ओगा
 लमां॥ हरीवीन्यांवीजनवदेवे॥ २॥ चुंनडीच

मनमेचरनकीचाई॥जीप्रमिजापगुरुनोमक्का
 २॥एहादेकरषावोसतगरु॥दमररेवेसाई॥
 दरसदीदारदीजेदेवगरु॥पलपलकरोप
 सार॥३॥सेजशुषमणादेवइष्टीकरो॥अस
 एउनमुनीमोरे॥एतनोमागुनाथकरजोडी
 तोजावनसुफलजगमां॥४॥दासकी
 वीनतीसुणीएमोशरगरु॥अलंगीआप
 गुसां॥सेवकसारकरनबुदतमारो॥जी
 वाजीवनरजमोरे॥५॥नजन॥मैनजानुरेनदी
 वसमे॥संतोशुरतासदानईसुनमे॥देहआ
 तमकाकरुवीन्या॥तोकेनसतसुस
 तमे॥देहतोउपजीसोअलयावि॥तोआस
 माअबंडधरमे॥६॥नलगयीजीवधुलमेये
 सके॥चंछोनवततवमे॥असंखजगरम
 जवीता॥फेरवीन्यासोदरमे॥७॥सतगरु
 सेव्यानेपीप्यामेवा॥लगनमगंगगंगनमे
 दोरदेईमेसुसेजेछुटा॥छोनीसरवेपदमे
 ३॥काककर्मज्यांमायानां॥अचरदेवउन
 मुनमे॥मोशरचरणोरईजीवोनां॥जीवनं
 मुक्तफलेजुगमे॥८॥नजन॥राग॥लार॥मो
 राशमेघनेमेछीये॥सौशुषपोंपिसांमी॥अंमे
 रेछाशधीनेसुकण॥तमेछोअंतरजोमी॥
 ॥९॥गौसंतपीडापोंमेछे॥अनतरनडा
 करंछती॥धरतीमांधीधोरणाई॥हुषीन
 योजतीनेसती॥१०॥एकवलीयांकरेअंन
 वीन्यो॥धुंनवीन्यांधोननमले॥चकिचडा
 छेमेदनी॥हरीवीन्यांसारकोराकर॥२॥
 गाथुरेयोकारेगोदरे॥अणवीन्यांनोतफेदे

रवतीलन्तमीसावंत्री॥जी॥याचेमलीरुवो
 कलसथयावो॥यांशासोदेवपोचारी॥८॥
 जी॥रतरुतनीशाशातमयती॥तेतोगरुग
 मयलमांपलाली॥जी॥भगतमलीने॥
 नेशाशध्या॥तारेनीरंजननीकलंकीजीस
 यसाथी॥१॥जी॥जतीसतीमलीजागिपधारी
 नारयोपरषोद्यादिवन्याली॥जी॥जी॥स्वनेश
 जवाळेकोलीपावसकरीये॥६॥येकलएको
 तिरुजोधारी॥६॥जी॥महावेनमांमंत्रसीवजी
 एयारवतीनेशाया॥सबदगावंत्रीसावंत्री
 उचारी॥जी॥मममंत्रनोतांथायछेपारा
 धाजीजमंत्रमहामंत्रनारी॥७॥जी॥बाह्यर
 जी॥जेनरमांरुतरीया॥तेरोजीवतरली
 धांसधारी॥जी॥दासजीकोसतगरुमारा
 रनेचीनये॥मुनेधणीधणीशासुतमारी॥८॥
 ॥पद॥॥स्त्री॥रितीश्रीभगतजीवकी॥शाशध
 ॥जननी॥॥शी॥प्रयत्नजननीजीले॥तामा
 ॥॥ओतरुधेरादलीजे॥गिचरजे
 सामालीजे॥सेवाकरेश्रुतथरिशाधीनरहे
 तापरषुबधीजीजे॥तेमतेमसनेहरंगची
 गणान्दडे॥वस्तुतेनेलेदीजे॥॥वस्तुश्रुमुरो
 मुररी॥जराजराहाथनदीजे॥सरशीडीश्रुरा
 कीयसादये॥गांनुतेशागलषोलीजे॥१॥शा
 वगुणउरमांएकेशाणेनही॥मुलधर्मतेने
 चताचीजे॥आपतकालनुषुषशंगमांपरसे
 नही॥तारेवस्तुगुगीजांणीजे॥१॥शकलश्र
 रुपअनेतरुयी॥सीकीरसारकहीजे॥सक

पी॥री॥जी॥वालेषालीनेतोयेमायी॥क
 रेसोमयांहरवेहजारी॥जी॥हृदीयेलेह
 र्वज्ज्वाला॥तेतोमेदन्नगवत्तनेधारी॥
 जी॥सतराकसेनेप्रसायेकरीने॥लेवो
 आतमसोदोषमरकारी॥जी॥जीवोके
 गरुमोराचरशरनी॥मेतोवारंवारसी
 रधारी॥६॥५॥१५॥॥जेरेसंतोगुणातीतगुण
 नामंडार॥एतोअघंडपुरसनईअवतारा॥७॥जी॥
 असेयासजुगाराजुनाजोगी॥धरणाअकासंत्या
 रा॥जी॥पुरणजोपरमप्रकासी॥स्तिव्तरअल्ह
 रधीवारा॥१॥जी॥प्रकृतिपुरसजेथीप्रगदीयो
 एतोसहीउपावराहर॥जी॥अनेगरातेथीउ
 यजीया॥स्तिअतोलअपारबलवारा॥१॥जी॥
 पांचेतव्यप्रगटकरीने॥मोरेरेरमावराहारा॥
 जी॥जेजेइहपदारथदीसे॥एतोमायातणास
 र्वेचाला॥१॥जी॥उयजावनिनीश्वेगलेछे॥ए
 तोसर्वेधेनमोघेसा॥जी॥कोकनरन्यांरांरां
 थीथसे॥स्तिपुरवनीषेडुवाला॥४॥जी॥घंटी
 मांकराजेरेओराणा॥तेतोएकेनेउगरनारा
 जी॥कोईककाकोयकलेनदलासे॥जेरो
 धीलशुकसाएकतारा॥५॥जी॥एमसाचास
 तगरुशुचलग्यां॥एतोजुगजातोयनेजानारा
 जी॥साचदलेसेवाउकरीयुं॥स्तिअलब्धनालेव
 राहारा॥६॥जी॥सेजघरमांसेजेसमीदया॥एतो
 थीयानवधीनारा॥जी॥जीवोकेमुनेमोरागा
 रुमलीया॥स्तिसौनेओधारणवाला॥१॥५॥१६॥
 जेरिसंतोआधअनादीनेजुगतेजांणी॥तेनोम

अधमो गारसा सुयती परचरी ॥ १॥ श्री गुरुदेवतो गारकुरे वंदन
 न करु वारवार ॥ २॥ अरे चित एक नायन धरि ॥ से सतगुरु पुरे एका
 र ॥ ३॥ अरु ज सहे आप को ॥ सो बुचि कुगमना ॥ ४॥ पण अलन
 उमेगे अनि घणे ॥ सो के से पुरन के ये ॥ ५॥ नो गारु मीरारु
 ॥ आपे जगं कपुरो आस ॥ ६॥ अमम वात अंतर मा सुके ॥ जे अपक
 रो प्रकास ॥ ७॥ अरे जो न्या अमेरे ॥ ल वाका वारु गार ॥ ८॥ तम फे
 उमेरो पुर एकरे मेरु चरन के आधार ॥ ९॥ गारु गाथा धर मुस
 धि ॥ तो सम सारी पुर ए थाय ॥ १०॥ क्रिपा परसाद आसी स दियो ते
 ज स से पुर ए ग वये ॥ ११॥ न भि कमल से ब्रह्म ॥ न ये त पु करे
 अमम अपार ॥ १२॥ गुरु दीरसन दिया ॥ सुष्टि क र वन रु ॥ १३॥
 अस्मा तम सुष्टि क शेर ॥ अमि स विदु उमे तो ये ॥ १४॥ सुष्टि क रता
 कष पेदे रो तां तां समर जे मोये ॥ १५॥ दुह ॥ संकुरे ॥
 श्री ब्रह्मा जिम न मालि या व चारी ॥ अधम करसन क ॥ दिक च
 रि ॥ १६॥ आग नाद रत पकरन पधार ॥ चरे चरे ॥ न पे सरी आ
 स धा रा ॥ १७॥ नागे रे सुं न कादि क चारी ॥ सुं न कादि क म न मा
 यो वी ची ॥ १८॥ असे प्रचुरु म तो जोई जोई म ॥ १९॥ म ता ॥ २०॥ बाल क हो
 ई आशु ॥ २१॥ बाल क हो उ व व बने लागा ॥ २२॥ अजु ग डा धर मां ज
 ई लागा ॥ २३॥ भाडो सिरो पे व ॥ २४॥ र व ड लागा ॥ २५॥ छे बाल क ने ला र म
 वा ने लागा ॥ २६॥ ओज ॥ २७॥ सन कादि के रिषा ॥ २८॥ ये हरी अगे
 पे धा ॥ २९॥ प्रचुरु म कु तो ए सी अ व ता ॥ ३०॥ जे ज न म म र ॥ ३१॥ यी नी य
 रा की जे ॥ ३२॥ एक र न अं से ई छाम न आ ई ॥ ३३॥ ये वै कु छे र
 स ने जाई ॥ ३४॥ फर के वै कु छे जे या जाई ॥ ३५॥ चलो द र वार मे द स
 न कर वाई ॥ ३६॥ फो टि को मे आजी या दी नी ॥ ३७॥ जे व जे ये छे डि अ डि
 कि नी ॥ ३८॥ तम प डो प प र्व ॥ ३९॥ सु नी के रू री धो डि उ वं आई ॥ ४०॥
 अ ग ती क रो तो सात अवतार ॥ ४१॥ वेर करो तो ति ने हो पे या रा ॥
 ४२॥ ओही ती के घर अवतरी या ॥ ४३॥ सुं न कादि क प्रे ला दे हि धरी या ॥ ४४॥
 न रा वाने प्रे ला द म धरा ॥ ४५॥ पछे करो ड के करे अ धरा ॥ ४६॥ चो
 गारु चारा उजई कि ना ॥ ४७॥ ररुण कं से ह अ ती दी ना ॥ ४८॥ ता त थि
 तो हरी ये ली ने गुगरी ॥ ४९॥ न फे ड न स ध रु प चारी ॥ ५०॥

रथवृत्तदांनदीका॥ गरुगमद्यांनेफलप
 शिखरगोमांनेशोदरशावीनेशमुमशसु
 मनोगवेजाशिवेदयुरांनक्रांनकसांनो
 यडीप्रणानेननेमाननदारी॥ धनकीधो
 धानारेवेमनमारे॥ धोधानददारायान्त्र
 मारी॥ शवगतासुरताहोईकरंवे॥ पोत
 रवीयटउगपांनारी॥ धनैकउपायकरेम
 नमुवी॥ जेमछांधाकरेउजाडमारी॥ जो
 सतगरुमलेदेधता॥ पंथयटदिएकपमो
 रि॥ सांनवसावीकरेसरुपे॥ कर्मबंधन
 सवेदेछोडारी॥ धामेतांलीनेमपंदले॥ असे
 धनुगनामलदीएकायी॥ जुगनोवछवो
 मेतावी॥ धरशपनामांघातकरवारी॥ ५
 नेछलीनेमपंदले॥ जोसेचकरेवरासेव
 मारी॥ केजीवोमेमेनधातीकरीजोशु॥ ग
 रुमोशरचरांतरासीरधराशेई॥ ६
 शोसतगरुसंतनेसेवारी॥ सोनरउभायसुंठवाशेभाय
 जरेसेनीश्वेकरीयु॥ सोपावेइनेपदमेवा॥ नसतसा
 करसेवैतपासीसाथपुंननलेवा॥ सुगेलपरसमुसने
 हकरने॥ नयाधनुरागीएवा॥ सामीपुबोलेसबकरीका
 छे॥ दल्लोएदरीयाजेवारी॥ नालेघालेनईबोलनारा॥ म
 तामधेधालेवा॥ सुरतीरावेसुन्यमा॥ नुरतेशवेदवा
 रासवचणीवीनमुके॥ अनकछेमाया॥ म्मांरोजांरोमु
 धेनरी॥ मनामतामेवा॥ पावेतेपरलेनरी॥ पावेतेपरले
 नरी॥ अबडआतमारी॥ वा॥ धारधरसेजसभाधीका॥
 फरीजनमेनईजीवा॥ मो॥ शरचरएचांतथाताक
 शले॥ लाचएणीयेसेलेवा॥ ॥

उपदेशपदनापा१४४

१ पदनापा१४४

२ मुरागरी॥ शरकोमपार

५॥ १४४३४५

३ मुनडापा३४५

४ मुरागरी॥ पदनापा१४४

५॥ १४४३४५

१ जयजो ५४४५

२ मोराराआपनाजरा

५॥ १४४३४५

३ मरप्रली॥ १५४४

५॥ १४४३४५

४ मुरागरी॥ ५४४५

५॥ १४४३४५

१४२

५॥ १४४३४५

५॥ १४४३४५

भररहे निज नामें ॥ इतो परलामार्थ परारहास्यें ॥ १॥ जि बिज
 जे चो दे लोक नें अक वी से बंधूं लां दु ॥ जे ऐकरी ओ लघाई रा
 खूं छे पास्यें ॥ जि ऐवानर भाइ अतीना बिरा ॥ तेने काल बचारे
 लुं ग्रहास्यें ॥ २॥ जि निजारे ते ज्यो काल पर जेने न पोचें ॥ जेने म
 छु ते नर निजालि के वास्यें ॥ जि भार गजेन मभरण मोने पेदा ॥ ज
 आवडु ॥ एमथका चोरा सीना पास्यें ॥ ३॥ जि माहाभार्गजे
 यरु कि जीवजु दो पडोछे ॥ तेयर जीवतां जीवतां जास्यें ॥
 जि सतगुरु से विजें को यसाच कभास्यें ॥ एसतगुरु नि सातु भा
 पद पास्यें ॥ ४॥ जि सांजु जेतां सनमुषट् सईरीयाछे ॥ अष्ट
 ज्योतुं अपार कल कायछे ॥ जि मणी मण कहु जारु हिरान
 रघरा लां वरसात मोती खुनो थायछे ॥ ५॥ जि परोक्ष नै
 आतो सांजु गनक्ति ॥ तेदे हिछु ते मोजुं मां एस्यें ॥ जि गुरु
 मोरार निजिये जीवो जस गावे ॥ आयनर विजमार्गिके वासे
 हा मदे ॥ ६॥

॥ गणेशाय नमः ॥ अथ ज्ञान साधन प्रारवि सा
 मया भारमादेवर्नाचिनामलि सिध्य ने ॥ ६॥
 ॥ सुचरणे शिसधरु ॥ १॥ जे गुण तित गुण गंती
 चितवंत कुरु चिंतामणि ॥ एवासतगुरु सुष
 सिरा ॥ १॥ ज्ञानगुरु मको रूप हे ॥ नेरवि
 रूक बिरछवतार ॥ सुतकादिक धेदे जादनी
 ॥ पेंसदुख मोरार ॥ २॥ चिंतवतां मनच
 नही ॥ नेत्रा पे नमको जेव सानवता वि
 रूपा ॥ औरषा वेदे वाधि देवा ॥ ३॥ ज्ञान
 नजनानंदि ॥ नेरविशुख तार ससुप
 ॥ पनमुक्त मोरार गुरु ॥ तेचने सादे वरुप
 ॥ वरु वं अखु तीती तुकि ॥ जे मेरे सिरके
 ॥ करि चिंतामणि वितसां धरु सो नवनन

गन्धर्वचर्चनिरा॥ कारजकोटिकुरस्ये॥ वासजीवोहहे
 सतगुरुमोर॥ धर्माणाथैधर्मीनमलस्ये॥ ८॥ पद॥ २०॥
 अथसतगुरुनीरुमलविष्णुभेनमांघराणोकरेजां
 या॥ कांईविचारनलावे॥ कालरिषुमाथेफरे॥ सुतांमुपकेम
 आवा॥ ऐडेक॥ जोगजंममसेवडा॥ संत्यासीमरधारी॥ मलं
 रेर्वसापर्महंसा॥ नागनेनवनारि॥ १॥ स्वतेवरेसांमटी॥ दोमां
 तारएहारी॥ तारनारीपासंमनमलेने॥ सातेलागेपीयारी॥ २॥
 निवृत्तीमाहावनीना॥ ग्रसांभुजीवकेहीयेनजुवे॥ पर्वतीपव
 राणीनाथरमां॥ साजीउमरपुवे॥ ३॥ मोहलागीगयोमनसें
 वारंवारपुपुवे॥ तेनीचेंछोराणी॥ तेनेकेदायेनडवो॥ ४॥
 नामकजहवेछोयनी॥ संतोलेसोभांनी॥ डबध्याकबुडि
 विद्या॥ अनिताकवालीसेतानी॥ ५॥ इसातेनोमतेकछे
 जीवनेजथेकराषे॥ चारेषाणुमांफरेवे॥ ऐमचोरासीमांन
 पो॥ ६॥ धर्माकजुगमोगमोगवा॥ निवृत्तीनेधरेआयो॥ नि
 वृत्तीमाहावनीमलिकरी॥ जावनेंसमोसमजवो॥ सतसंध
 करावोसंजो॥ सतगुरुचर्चनंआयो॥ सेवाकरीसेजेसांन
 मवि॥ फराजनेनआयो॥ ७॥ ऐवोवनापगुरुतोपरवडो॥ तेने
 सोएतेऐमांए॥ जीवोहहेनोरगस्त॥ निचोवर्णनंआए॥ ८॥

गुरुनिर्घ
 रन गुरुजिकादवादिननेरातपरीनेनोयवादेरे॥ अपंदरेजोमा॥ २॥
 ॥ ३॥ ॥ ४॥ ॥ ५॥ ॥ ६॥ ॥ ७॥ ॥ ८॥ ॥ ९॥ ॥ १०॥
 ॥ ११॥ ॥ १२॥ ॥ १३॥ ॥ १४॥ ॥ १५॥ ॥ १६॥ ॥ १७॥ ॥ १८॥ ॥ १९॥ ॥ २०॥
 ॥ २१॥ ॥ २२॥ ॥ २३॥ ॥ २४॥ ॥ २५॥ ॥ २६॥ ॥ २७॥ ॥ २८॥ ॥ २९॥ ॥ ३०॥
 ॥ ३१॥ ॥ ३२॥ ॥ ३३॥ ॥ ३४॥ ॥ ३५॥ ॥ ३६॥ ॥ ३७॥ ॥ ३८॥ ॥ ३९॥ ॥ ४०॥
 ॥ ४१॥ ॥ ४२॥ ॥ ४३॥ ॥ ४४॥ ॥ ४५॥ ॥ ४६॥ ॥ ४७॥ ॥ ४८॥ ॥ ४९॥ ॥ ५०॥
 ॥ ५१॥ ॥ ५२॥ ॥ ५३॥ ॥ ५४॥ ॥ ५५॥ ॥ ५६॥ ॥ ५७॥ ॥ ५८॥ ॥ ५९॥ ॥ ६०॥
 ॥ ६१॥ ॥ ६२॥ ॥ ६३॥ ॥ ६४॥ ॥ ६५॥ ॥ ६६॥ ॥ ६७॥ ॥ ६८॥ ॥ ६९॥ ॥ ७०॥
 ॥ ७१॥ ॥ ७२॥ ॥ ७३॥ ॥ ७४॥ ॥ ७५॥ ॥ ७६॥ ॥ ७७॥ ॥ ७८॥ ॥ ७९॥ ॥ ८०॥
 ॥ ८१॥ ॥ ८२॥ ॥ ८३॥ ॥ ८४॥ ॥ ८५॥ ॥ ८६॥ ॥ ८७॥ ॥ ८८॥ ॥ ८९॥ ॥ ९०॥
 ॥ ९१॥ ॥ ९२॥ ॥ ९३॥ ॥ ९४॥ ॥ ९५॥ ॥ ९६॥ ॥ ९७॥ ॥ ९८॥ ॥ ९९॥ ॥ १००॥

८ प्रसाद करवो वरा अजरे समस्त बुध धी ॥
 ९ आपदा का तपी आघे रडु नई ता ले ॥
 ने पार पंड वम डर पुर सदा सरवे सार नुत ॥
 २ ५ ओपद गरु गमी ये जो तीरु अठन ससेन ॥
 किन पुर दा सजा वो के गत नो रा चरणे ॥
 १ छे ज रा रै रु डर ६ भजन ७ सपुरा ॥

अविपद तभी राग ॥ बावन दन बावन वा मुन ॥
 बुड तो छे बावन धा बार ॥ अनुभव वना ॥ चउ छे ॥
 रने कुं दे ग नान अपार ॥ १ ॥ जे ॥ धरा ने रु रे न
 छो नर के ज रे दु वारे दु वारा ॥ नरी को व सु सु ने न
 सर ने ग ता हु वारा ॥ २ ॥ आकरा नी व रती न वे नु वे ॥
 ने न ए अ र वि पुरा ॥ ३ ॥ अने क न ल ना सा स जु को ने
 वरी व च ने वे द थ वारा ॥ ४ ॥ समी प व रु सु डे न ही क
 रे प्रो क्त ने क ॥ ५ ॥ जी व न क यी स नो स न रा वे ॥
 पा त न धी यी पा गरा ॥ ६ ॥ ए उ त ग स न ७ प से न
 ले ॥ ग ता सु भ यो छो वे ॥ ८ ॥ प्रो न न व ता वे से ज ध र न
 अ ने प ले मा पु ग डे पार ॥ ९ ॥ दूर स न क र वे दो व म
 वे ॥ ने का पे क र म नो ज ल न म ए म ग वे न व त
 अ ने ओ र व वि अ ह न डार ॥ १० ॥ र ती मे ला वे सब
 मे क रे रु री या मा अ ने क तार ॥ बा व न बा रे ने व रा ज
 उ छे पंड वे म ड र का का ॥ ११ ॥ गरु ग म छे ल वे ग
 र ग सा सु र सी स या पा र म न वो ए नि ज म
 अ ने ग पुर स स र ॥ १२ ॥ नुर ति न र वे द

३५
११५

चरखो

सनास उद्यदेष्टागलवीचेमारे सुखगरो देहवेवारा ॥ ६ ॥ ब्रूमरे
कीगतीबुंमरेबुंमे ॥ काजोनेलोकोवीचारा ॥ जीवोकेगरुमो
ररहमारा ॥ चरखोरररकलाचारा ॥ ७ ॥ २ ॥ ३ ॥ गरुजीचर
खिनाडीकेती ॥ करसमरुवोहोयएली ॥ रकीरकीरयांनके
रेती ॥ गरुजीचरखेनाडीकेती ॥ देक ॥ नाडीवोतेरहजारका
रामे ॥ तामेदसप्रधानेमेटी ॥ तेनाथानकरसमनायुमे
रमावखगीररेछेछे ॥ १ ॥ सीससगतीकुंउसाणीएवी
सागरसरेरेपोवीएवी ॥ डेबेजमणगुंगसंकराणी ॥ एज
बलवानेछेएवी ॥ २ ॥ रंगलापीगलासुधमणनाडी ॥ उ
रधमारगनीचलनारी ॥ गंगाजमनोनामसरसती ॥ ब्राह्म
टीमांचालनारी ॥ ३ ॥ वेप्रगटएकगुपतरेछे ॥ सीसनेत्र
वेणीगरुकेछे ॥ वेनविष्टुतीबलबंजारी ॥ सुधमणो
गुपतरेछे ॥ ४ ॥ गंधारीजीव्याहससतरीनाडी ॥ गंधारी
जीव्यानेवेधसउदेसे ॥ हसतरीमीहोयसमांगी ॥ तेवेग
रुनागीयेछे ॥ ५ ॥ शलेवानांमनाडीछेजेह ॥ ररेजमणेगुंग
समांसी ॥ कुचराणांमसंघराणीएवी ॥ डाबेगुंगेयकासी ॥ ६ ॥
दसमुधकरप्रधाना ॥ कसामुयनांमसंस्थानां ॥ एकसु
मणाररेमीहोयमो ॥ सासेहोतकल्याना ॥ ७ ॥ कुचोळरस

३६
११६

बगला

श्रीगरुनानमा ॥ अथनगतजीवाकृतवंगलाय्या
आबंगलेआयाअमुलसोदायाया ॥ जासेसतगरुकुओल
बाया ॥ वासेअनेदमेदवलाया ॥ आबंगलेआयाअमुलसो
दायाया ॥ देक ॥ सतगरुमलीयासेयांकीनी ॥ सोनसेज
रकीबलायावे ॥ तामेलगनीलगगरेआयाया ॥ लल्लुअल्ल
जीकाआयावे ॥ १ ॥ सुरलीकीछगनांमयसबदमे ॥ सुरली
रावुरवरसायावे ॥ इवाप्रकासासेजखीकोक ॥ उचान
रेहुदुधमायावे ॥ २ ॥ नीराधारेअदिअनामीअलेया ॥ सो
कदीआयेनवजायावे ॥ कलकतजोवुअनेसअयाया
देवहेदरसायावे ॥ ३ ॥ रंगलापीगलासुधमणनाडी
थेकनालमेरसआयावे ॥ उलटाचडकरअमेरससच
उनमुनीमेवेरायावे ॥ ४ ॥ दरीचापरीयापारवीन्याना ॥ ५ ॥
मजलनजरेआयावे ॥ नाखानरमलजरेनेनसीलल ॥ नर
नेयदवीपायावे ॥ ६ ॥ अरछेडात्याथेअरनुलीगरीतो ॥
तामेअसधनुगअयदायावे ॥ सोधरसेजसजमेपाया ॥
मेरेसतगरुनेओलवायावे ॥ ६ ॥ अलतोमंनमेबुबमेम
या ॥ सीजघरमेसमायावे ॥ ज्यांकाहलातीयांजरेमळीया
अबकेवंनकाकछुनरहायावे ॥ ७ ॥ सोप्रतापसतगरु
सायबका ॥ सेव्यासनुनेपायावे ॥ जीवोकेबलहारीमोर

श्रीगुरुगुणयतीयेनानमः॥ अथगवैयुक्त
 रयति॥ गुणतो रुडागणयसनारेगाणेपजंतो
 परमपदपाणे॥ गुणतो रुडागणयसनारेगा
 ॥ देका॥ सुहालो रुडबेडदरसांमी॥ फलेपगे
 हायेबौनामी॥ इतोछेरीयसीधीनासांमी॥
 युरेस्तोसेवकनीहामी॥ १॥ दयालुदरसन
 तोदीजे॥ कुरणामे रुअमउयसकीजे॥ वा
 लयहरदेमुपरआणीजे॥ दालीइजुगेजुग
 नादलीजे॥ २॥ समयुगेनवनीधीयामे॥ कर
 मकीटीजनमनांवीमे॥ अंतरजांमीजन
 नोजांमे॥ हरीथायेसनमुषनजरसांमे॥ ३॥
 समथीकारजकीटीकनांसीध्या॥ ओलवा
 तीनीराधारबुंदनेदीया॥ पारतोजनमम
 एधीकीया॥ अनेदानदशाकरीनेदीया॥
 सेवातमनेसीदोरनीसीरा॥ जमचनेआर
 मोदीकनोजीरा॥ धुयअगरसंननीकरीरा

५६
 ॥ ६॥

पाण्डुरपमननजाणे॥ १॥ एकाहुपकडिनेकंवेठवुं
 तारंजाअतथीयोअनेजाणे॥ इतंतेहाथआविधुरे
 षणपरचेनांणे॥ २॥ एतजीवनेसतबारुनलेतोरेस
 मियुसमऊंआंणे॥ अतजीवाविसरीरे॥ भाहापदनेरे
 मांणे॥ ३॥ एवोप्रतापसतगरुतणे॥ समजोनेकोयक
 संतजाणे॥ गरुनारप्रतापेजीवोकहे॥ ऐअचसर
 छेआवांणे॥ ४॥ अलनादरियरेअनरन
 रिया॥ तेभासेजेसमावडुरे॥ सतगरुसेवाअनरी
 करं॥ अनेतेअनिअजांवे॥ ऐवकं॥ पारविन्याना
 प्ररणनसा॥ नेनिरविन्यानाडुं॥ नेनिराधारअध
 रदेवरा॥ निधनेनिमीजथाडुं॥ १॥ ओलवादेवजमां
 रे॥ देवजनेदेवभांरेहेडुं॥ देवदेवजध्वेनेपसेंदे
 सतगरुध्वेयेडुं॥ २॥ केडुंपणमजवाजोगनहि॥ अ
 सेपदछेऐडुं॥ अथातेपणनवपारछो॥ विरोमपांम
 वाजेडुं॥ ३॥ ऐवातपुंआविनिरंममां॥ वरिनेअरथे
 रेहेडुं॥ ४॥ अफारोउवाउपजेनहि॥ अचरायछेऐडुं
 ५॥ अचरायमंअविलोकिया॥ विरनेपाछुंनेवेडुं
 ६॥ अचररहेअध्वध्वि॥ हितेअथिरकहेडुं
 ७॥ अथिरथरतिआकासजे॥ नवकपतारनेतेडुं

श्रीगुरुगपतीजीनमो॥ अथचरणांशः॥
 आचरखोनेमलीयो॥ आसमाशुषंडधोममांवरियो
 त्यांवीकथरेनेरीयो॥ आचरखोनेमलीयो॥ टेक
 प्रथमसतगरुसेवाकीधी॥ अंगशरणलुईकरी
 यो॥ दयामेरकरीजब्दयासु॥ लैरेल्लज्जडीयो॥
 १॥ ल्लज्जमलीयांकारजसरीयो॥ नीराधानुयो
 ल्लयो॥ नीरखांयरखांहरंधोरेडेहरखां॥ अथच
 रयोनेरीयो॥ धोनसजोनांमंनपरोनां॥ आसमा
 राकसाकरीयो॥ प्रेमजगतीनाप्रगटलदीवा॥
 जीईमरजीवामलीयो॥ शहरसनकरीयांकरम
 येनदलीयो॥ नत्योनीरंतरदरीयो॥ दरीयेनाया
 परमपदपाया॥ ज्युलुणसागरेनलीयो॥ १॥ केर
 करणीकरीयाथाकी॥ मगनहोरेकरमलीयो॥
 पदनीरवांणा॥ अथडकथोणां॥ मेजवसागर
 रलियो॥ ५॥ अषंडधरमलीयोपंचसबदलीयो
 बाखपुकरकरवरीयो॥ गुणमायाहुंदहुनारी
 अवेअवनासीबुंमनरीयो॥ ६॥ अथपजनुनुंजे

॥३३॥

८५

गरवी

प्रथमसे॥ वाउसवगरुनीकरसे॥ पुजाप्राणशरपीनेधर
 से॥ सनेहदनदनदकेरेचडसे॥ मोजीगरुतारेमोजु
 करसे॥ १॥ दयादेवदृष्टीउचडसे॥ गुरुसआदअनादी
 नजरेपडसे॥ कारजतोनीरखलामांससे॥ रावीवस
 सतगरुयीजडसे॥ २॥ कोलीदरसपरसनीमलसे॥
 रसनीयावलधुष्टेकरीपीवरसे॥ पछेछरेनवरती
 नेयरसे॥ धोडअसंषजुगानोदलसे॥ ३॥ बाजचोदे
 कनुनजीकनजरेचडसे॥ धोडतोवरतीसेजेवसक
 रसे॥ अधरनुरनीफररेकरसे॥ ४॥ मातमहेरेबीजनउ
 तरसे॥ मुगतीमारगमोदामाथीमलीसे॥ अपारजोतु
 उवाजलहलसे॥ तेजपुजवांशीरनिसुकरसे॥ ५॥ सम
 नोसमनोउतरसमावसे॥ हांमुंह्यानिगुणयासे॥
 आदेहछतेपरमपदपासे॥ अघीयासुदेहमांवेवसे
 ६॥ जडकोटीकजनमनीकियासे॥ नीमारीनरगमनकले
 ककेवासे॥ हवेमायानेमायेसुभरासे॥ मेबुबमोमगन
 यरेसे॥ ७॥ अषंडअनंदज्ञादेईमांवरतासे॥ सुवेधरवे
 तानेजासे॥ जीवोकेगरुमोरारचरणीआसे॥ सबमस
 रेजोहरदामांवासे॥ ८॥ गरवी॥ ९॥ रतीगरवीसपुर्षी॥

अथ न जननशाराधी॥ एसायवशबं डीत आपछेरेहो
नीरंजननी रंतार व्यापछेरेहो॥ देका चंदनंत सु
जनोता नोता न वलवतारा॥ पवेन नोता पोणी नोता
नोता थरणी नेधरा॥ १॥ आकास नोता पाता नोता
नोता अगनी पसारा॥ चंदनोता वेछव नोता॥ २॥
नोता महं सवतारा॥ दिवता नोता दोरा वने
रासे समणि धरा॥ जन्तुला क नोता चोरण लोक
नोता॥ नोता गां वने अपछरा॥ ३॥ सगती नोता न
नगुण नोता॥ नोता मेरु सुमेरा॥ समुमार चकने
दीनोता॥ सरवेना होता संघारा॥ ४॥ असंघात जुग
रया धधुकरा॥ तावत हतरा अपछरा॥ रंछा
करते सगती नयना॥ तीचे दिलो कनी माता॥ ५॥
प्रथम त्रं नगुण तर्क वय जाव्यां सेने चंने रुप धरी वरी
या॥ यांचत तचने चंने गुण वसतारी एम सखी नो मंडु
रा करीया हे नास घाता एनी जीवा धर मत्त मो
हजीचे प्रथमां ने आये॥ एमो रा रनी जीवा रेमगन
यने सेना ज सखी जीवा गये॥ ७॥ यद १ वरण
ववना योग मरी रेहो हेसा धुवाणी मां नावेन जीवा
धर्मरी॥ देका रंछा बंड आपुरा बुं मयेने सेनजी

गदगंनका॥ ६॥ अबले मंगन नरु हेम नया॥ मदी गरने
सबनका॥ जीवो के धंन सतग रुजी॥ खगा चरणा रजका
बदका॥ ७॥ यद १॥ एक तो चरणा हेस वी धुका॥ जी
नसे जीवा गंगंन गंनका॥ ताकन देका लका संयका॥ ए
क तो चरणा हेस वी धुका॥ देका घडीया पलाको
देका मान करीया॥ लीया सरना सतग रुका॥ सेव्या पु
न्यास नैय धरा॥ कीया अरपरा अंगका॥ १॥ सतग
रुकी का अंन लकन लीया॥ ग्या अंधारा अंन रुकी का
मया अंन याळा अंन रंछा लडा॥ माल पडी सब वसनका
२॥ चरम चंनु टली दिव चंनु करीया॥ दिव्या अंने देस त
ग रुका॥ अंग मझगी चरगी चरग रुगा से॥ याया से जसे
जधरका॥ ३॥ असंघ जुगां का घे लुलाता॥ सो घे लुल
या अंन धरका॥ अब धर मझी अंन जरे करीया॥ मेम दास
कन टकनका॥ ४॥ सोन वताया मोन कटाया॥ ठेठा दस
से से चंनका॥ लल दीया हरी नजर कीया॥ मरषत नर हे
नेन नका॥ ५॥ सन मुख सोमी नजर अंन मोमी॥ सेन रुल रुल
रुल वका॥ नरखलेने न अंग नर सी लल॥ फरया अंन व
लेनका॥ ६॥ एसी कया युआ चर ले करीया॥ प्रता पछा से
सत रुका॥ जीवो के धंन सतग रुमी रारी॥ एप्रता पचन

मुद रागुका फिः सतगुरु जी येरे छुज पर मैरु करई ॥
 सांछुतोसेजेरे सेज माहे वताई ॥ देहकः ॥ जोतां न्ना तुवपी
 गीयु ॥ भगन येनन मांय ॥ आन मेहे छुब मेने ऐ निरया
 छुवतनेंता गताई ॥ १ ॥ छुअनरेमनें सरीर नी ॥ रूप मारेरे
 लोभाई ॥ अंतरनां जारे ता लां बोल्या ॥ तारे वर निर किनें जे
 छुवांया ॥ २ ॥ छुतेवेवेमारी मूरता लां ॥ निरक्षर वरतेवे
 राई ॥ निरंतर पदमें निवास कियो ॥ तारे वां सनिक लिंजे
 गजिजाई ॥ ३ ॥ छुजेरे देउतेवा लां माना जो ॥ ईश्वर वा
 र ओल पशि ॥ सलगुतर छु नरनरीया ॥ मंड विषड तां
 नाई ॥ ४ ॥ अंतर मेव्या सतांतर पेया ॥ रमते रंमरचना
 ई ॥ काजकारण ऐक थायू ॥ तारे नागी नम नम ॥ ५ ॥
 ५ ॥ जोसें आया खेगं छु ओल वाया ॥ सतगुरु नये सोहा
 हो ॥ जिबो कहे मारी गुरु वरे रजा ॥ ये नरे वर पर वर
 हो ॥ तादद ॥ १ ॥ सतगुरु जी उपरे मेतो जाउ वल चारे
 रां नर सपा दोरे थो जिअन नी चारी ॥ ऐके करे कोरे दि
 वस काने सुणी नोति ॥ तेने एंक नम से निवारि ॥ अंसंघ

है

छा

सुरलीनुरलीकीसेरीवतायी ॥ तारे अतवराजो सुली
 योयो ॥ गगनगर जेगे बीधु नउगे ॥ हो अवाजे सुखे
 नमलीयावे ॥ ६ ॥ वन्यावा दखी जी जयु ॥ के ॥ अऊर वर
 सात वर सीयावे ॥ सन मुबदरीया मे भुंक्त अरे ॥ ईदुं सज
 खनरीयाये ॥ ७ ॥ मोती खुगा हज्जारु हीरो दिने ॥ मणीयां
 राक हीरा उछरीयाये ॥ सीदल मया सको मळसी
 तसु ॥ श्रीवाधी साप समयावे ॥ दीने गंछा मं ह
 कुनीरया ॥ वासनी कलं गगलीयाये ॥ जाना जन
 परीनरीयावे ॥ अनादी पुरसमें अलयाये ॥ ८ ॥ कर
 नां हो सो तो सादल करलीया ॥ ये मास सगो रंका
 मलीयाये ॥ जीवो के गंमो मर चरारा जं मलो
 लई सीर पर धरीयाये ॥ ही कंगला ३ ॥ सीया हास
 पुणे ॥ अय माता मां माई नी चर नुखो ॥ ९ ॥ अस कुना
 एक अवीगतराये ॥ जेरो उड मेगे मो माई उपाये ॥ ऐव
 ३ ॥ अनंद सकल ॥ अंगुल जोग माया हेतो ॥ १० ॥ देक ॥ जे
 देवी घर राअक सनई सुख चंद ॥ मं वाक ॥ निम
 डया ॥ देवी अर वदन खदक मयं बुकाया ॥ तारे अय

५१

उभासुरेहोसुरांरहसुरा ॥ केदसजवोगा
मोशरचररो ॥ सबहुदुकीतनयेदुरा ॥ हु
होडुरा ॥ मजन ॥

कमैवेलीमोदीश्वविदार्हरेहो ॥ जेम
दवाजायलेमउदकुप्रयु मंनमुषेवौकरेउपाय
तेमतेमअरकुडादकेरुबधाय देक जोगजर
पवुतजादेरेहो ॥ श्रीरथेतीरथेनाचारीयोफरे
जपरदारीजोरेनेपुन्यजादेरेहो ॥ कोयअसुरा
एंगममताफरे ॥ कोयजेमनीमनेजात्रातकरे
कोयपुतदानदीधीनाकरे ॥ कोयमोटामोटा
गजादेरेहो ॥ तेनीअहंकतीउरमोरीया
कोयकलचारीकोयेडधधारेहो ॥ कोय
अवासकरवारंवारी ॥ कोयरेकादसीकरे
वृत्तधारेहो ॥ कोयउधेमुस्सकमुलेदा
नवारी ॥ कोयएकोलेउंजमताफरेरे
अयमुषवधीकरमनवागधरे ॥ कोयईदाव
धारवाकरे ॥ कोयसीगीनादमेसंघवजारे
तयअगोरोरुतनदारेवेरेहो ॥ कोयबोडहा
फोपेवे ॥ कोयअचुतीअवेअंगेनुसरेहो

कोयअलोनेकरामदोले तमेसोम
कोयचरणकरी ॥ अंतरनुअंयेरुहले मोईनुवर
सेनारी ॥ देक ॥ संकयपवीकलपयहतामेले में
नकुलेयेरी ॥ नोमनीसोरोदोरबांध रवेडगरी ॥
सासनसासनीफेरमास ॥ एकायेकरी ॥ आसर
हीतअसनवालीदारी ॥ जुगलसेकरी ॥ २ नरजे
नीसांणहाथकसा ॥ सुरतसेजधरी ॥ चीदानेदम
चीतगोईले ॥ प्रेमपुलकावली ॥ नरतीनीराधार
फेरईले ॥ सुरतकरखरी ॥ नरनीसांणेदोरबांधर
वेडगरी ॥ ॥ सेवाकरीयिसांगोयीको ॥ देलगन
करी ॥ नदकीयेरेखेलजीत ॥ मोजजडेमोराककी
॥ नेलेदेरुखोजकर ॥ सनमुषसोनासोमरी ॥ नेले
आगलसोनदिशी ॥ जकरकरजकररी ॥ ॥ जीवांस
तगरुचर्योरेहो ॥ मोररमेरमरी ॥ चरखरजलो
लीसचडाईले ॥ तेरेलोएजतगरी ॥ ॥ अमादी ॥
धनगरुजीधनगरुजी ॥ आगपोरजयरी ॥ सीसा
सधरातबहीजीनु ॥ बडामोटीमसरी ॥ देक ॥ उने
जयवेजेजय हाबलोहसुरी ॥ सुतेजपसतेजय
घोतेजय ॥ जयसुतेसंजोरसंरी ॥ ॥ बाबताममुखा
बाबताममुखरि ॥ बस्तरयेरताममुखरी ॥ देहदसा
निसाधमुख ॥ वराससगरुमजलरी ॥ ॥ कामरु

पदनिष्ठा पसमान करीयारेहो ॥ मोक्षसत्तग
 कजनेसाचेदलेवरीयारेहो ॥ केवलपदमां
 करिथोरेनीवासरेहो ॥ चररोतासाएवाशने
 कजदस ॥ देहीवरेदीबुंमरसनानोगीरेहो ॥
 पुरसजननवीअखंगीउदारजोगी ॥ धईजी
 वोकेमेचरणीजईसीसथयारेहो ॥ गरुपद
 कमलनेनेचोग्यो ॥ सुपरसतगरुवेकीया
 प्रहीकरारेहो ॥ गरुमोक्षरनीदयामेक्षी
 अमरवेळगाई ॥ सीयोसांनलेनेनौये
 सुबेकरिगायसरेहो ॥ कीयाचीनीरवां
 रापदमांसमांय ॥ द्यातोतबसागरसरवाडो
 नौवेणरुवेकीयुनेहो ॥ बेसेनेनबुडोएबुवरव
 नवीधु ॥ ६ साईनीयाशोपरवेकसंयत्रीयामने
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 मथजीउमैयाजिनुषछलखुछे उमैयाजी
 छे ॥ एमेमिराईसरेहो ॥ जुगनातारणजेजेजुग
 वाउकरांसोनेचावजभगीयारेहो ॥

श्रीग
 तयगगा-तयरासीयोपसाय ॥ ३६ ॥

अमरवेळीनेफळपापारेहो ॥ कोकवरले
 वस्तनालीधारेवीचार ॥ जेनेसाचासतगरुमलीया
 हेमपरेहो ॥ देवप्रहीकरीनीरछेरसीया ॥ देकअमर
 वेळीनईवयजामारेहो ॥ त्यांसरासदोदीतसतगरु
 रेगुसांई ॥ कळमलफलकेनेवरसेछेनुरेहो ॥ जीचा
 अनादयुरसज्ञायेनरपुर ॥ १ ॥ ईमहामारोहालेज
 नकीकईरेहो ॥ बीजमारगीसान्चासंतकोई ॥ २ ॥
 तेनरनीफारीनकछंककेवायरेहो ॥ जेईदसंन
 करसोफुकीतसर्वेजाय ॥ ३ ॥ मारगमोटोमहामे
 रानरेहो ॥ दिसादसेजरपुरमगावांन ॥ ईवीसाधर्म
 ताजारागेरेवीवेकरेहो ॥ जेनीप्रहीपुगीहोयछे
 ॥ ४ ॥ नीराधारपदेजेजंनरहेरेहो ॥ पसंतकोई
 ॥ ५ ॥ जेनकागहे ॥ सधसागरमोसेमिसायाईहो
 ॥ ६ ॥ बुभजोगनेनींतरगाय ॥ ७ ॥ अखंडअमृतवी
 ॥ ८ ॥ सथीयारेहो ॥ गरुकीयाचीनखांशायदे

देवीदेवारे॥ अदलसंयं अरुअनीमी॥ जेनेमांएछे
मरजीवारे॥ ३॥ नलमलजोतनेणांमीझागल॥ मलजि
नेनईसंयलएवागे॥ मटपुतीयाहवेकरीएकसो
सनमुखकरीसेवारे॥ ४॥ जेजेयदरथजगतनाजे
चा॥ तेवालासमुलंगनरेवां॥ नीरवीनीरवीनाटक
खोनमेलो॥ हवेहंमिनेरदेवा॥ ५॥ पैलोप्रतायसत
गरुकेरो॥ अरसपरसथरीयाएवारे॥ जीवोकेमो
ररसतगरुचररो॥ नरीयुकाईदेवाकेदेवारे॥ ६॥
यद॥ ७॥ अथयुनहीजेनेनेसीसञ्चाचुनही॥ सतगरु
वेञ्चोवडो॥ ८॥ जोहलांअमरपतामला॥ नीरवांएनीरा
रयदपावे॥ देका॥ अघादघाटहीनईकोयघाटमां॥ गरु
वेञ्चोहाडसेंछोनी॥ चुनडीपोलीचौदेनुवनथी॥ तेनी
गुछेगही॥ ९॥ गुजुजईनेरोमयदी॥ नीतरमलीया
नेदा॥ करमकोटीकजममुना॥ छईसपुछछेद्यां॥
३॥ जोततांयमानंदउपलो॥ नायत्रीवीथीनादलीया
नेराअनेपद॥ छु॥ मुळेहवाप्यजेमनीया॥ ३॥
रे गुञ्जखंडरुयमांरकत॥ १॥ जंगसंगलरुका॥ ५॥

देवीसेसगएसअमुखेकेताथाका॥ तमेअपरमोएप्रमांए
नसमायां॥ देवीचर्रावेजीवागरुमोशरचररो॥ तमेसेय
कनेगरदामासमाया॥ १॥ चरचु॥ शदेवीआदअनादीक
असंयासजुगमांझाया॥ तमारीसोरजवरसनीकाया॥
जेजेयुलअसलनीआरमोमाया॥ हहोजी॥ देका॥ देवीअनेसु
वनमांजुवार्करेतमारी॥ तमेचौदेखोकनाराया॥ अनीसी
नाजीवनतमेअवीसंघारोछे॥ सेजेसेवकुनेसर॥ नारा
शदेवाअजेतेनेअजोतमेअवांनी॥ तजेतेनेमु॥ सेजेतजा
या॥ देवीअसरयांसमेसदायरापोछे॥ समरेतेनेसदा
यसहाया॥ २॥ देवीजेवीजेनेअंतरमांतमसेआरत॥ ते
चातेनेकोडपुराया॥ देवीवसमविलाएतमारासेवक
समरेछे॥ तेनीतरतवारुकरोछोमोमया॥ ३॥ देवीजेको
यहोयसतगरुनाजगता॥ तेनेअसीप्रसंनधावोछेआद
मोमया॥ देवीतमारीमायातेनेछेपनथाकरती॥ एनेतमे
हरषनेग्रहोछेआतनंवाया॥ ४॥ देवीबीजाअतुलीतब
खचालारीयाअगनामांवरसे॥ चुकेतेनेमारीकरकरयां
देवीउपायांतेनीअचलाथनगती॥ यलअरधीएनचुको